ISSN: 3060-4613

MAKTABGACHA VA MAKTAB TA'LIMI VAZIRLIGI

O'zbekiston Milliy Pedagogika Universiteti

№8(2)
2026

13.00.00 Pedagogika fanlari
13.00.01 Pedagogika nazariyasi. Pedagogik ta'limotlar tarixi
13.00.02 Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (sohalar bo'yicha)
13.00.03 Maxsus pedagogika
13.00.04 Jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlari nazariyasi va metodikasi
13.00.05 Kasb-hunar ta'limi nazariyasi va metodikasi
13.00.06 Elektron ta'lim nazariyasi va metodikasi (ta'lim sohalari va bosqichlari bo'yicha)
13.00.07 Ta'limda menejment
13.00.08 Maktabgacha ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi
13.00.09 Ijtimoiy pedagogika
07.00.00 Tarix fanlari
19.00.00 Psixologiya fanlari
01.00.00 Fizika-matematika fanlari
02.00.00 Kimyo fanlari
03.00.00 Biologiya fanlari
09.00.00 Falsafa fanlari
10.00.00 Filologiya fanlari
11.00.00 Geografiya fanlari

MAKTABGACHA VA MAKTAB TA'LIMI

Pedagogika, psixologiya fanlariga ixtisoslashgan ilmiy jurnal

MAKTABGACHA VA MAKTAB TA'LIMI

Elektron nashr. 528 sahifa,
12-avgust, 2026-yil.

BOSH MUHARRIR:
Karimova E'zoza Gapirjanovna – O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta'limi vaziri

BOSH MUHARRIR O'RINBOSARI:
Ibragimova Gulsanam Ne'matovna – Pedagogika fanlari doktori, professor

TAHRIRIYAT KENGASHI A'ZOLARI
Ibragimov X.I. – pedagogika fanlari doktori, akademik
Shoumarov G'.B. – psixologiya fanlari doktori, akademik
Qirg'izboyev A.K. – Tarix fanlari doktori, professor
Jamoldinova O.R. – pedagogika fanlari doktori, professor
Sharipov Sh.S. – pedagogika fanlari doktori, professor
Shermuhammadov B.Sh. – pedagogika fanlari doktori, professor
Ma'murov B.B. – pedagogika fanlari doktori, professor
Madraximova F.R. – pedagogika fanlari doktori, professor
Kalonov M.B. – iqtisodiyot fanlari doktori, professor
Nabiyev D.X. – iqtisodiyot fanlari doktori, professor
Qo'ldoshev Q. M. – iqtisodiyot fanlari doktori, professor
Ikramxanova F.I. – filologiya fanlari doktori, professor
Ismagilova F.S. – psixologiya fanlari doktori, professor (Rossiya)
Stoyuxina N.Yu. – psixologiya fanlari nomzodi, dotsent (Rossiya)
Magauova A.S. – pedagogika fanlari doktori, professor (Qozog'iston)
Rejep O'zyurek – psixologiya fanlari doktori, professor (Turkiya)
Wookyu Cha – Koreya milliy ta'lim universiteti rektori (Koreya)
Polonnikov A.A. – psixologiya fanlari nomzodi, dotsent (Belarus)
Mizayeva F. O. – Pedagogika fanlari doktori, dotsent
Baybayeva M.X. – pedagogika fanlari doktori, professor
Muxsiyeva A.T. – pedagogika fanlari doktori, professor
Aliyev B. – falsafa fanlari doktori, professor
Abdullayeva N. Sh. – Pedagogika fanlari doktori (DSc), professor
Doniyorov S. M. – "Yangi O'zbekiston" va "Pravda Vostoka" gazetalari tahririyati DM bosh muharriri, O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan jurnalist, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
G'afurov D. O. – falsafa fanlari doktori (Phd)
Shomurodov R.T. – iqtisodiyot fanlari nomzodi (PhD), dotsent
Mirzayeva F. O. – pedagogika fanlari doktori (DSc), dotsent
Jalilova S.X. – psixologiya fanlari nomzodi (PhD), dotsent
Bafayev M.M. – psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Usmonova D.I. – Samarqand iqtisodiyot va servis institute dotsenti
Saifnazarov I. – falsafa fanlari doktori, professor
Nematov Sh.E. – pedagogika fanlari nomzodi (PhD)
Tillashayxova X.A. – psixologiya fanlari nomzodi (PhD), dotsent
Yuldasheva F.I. – pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),dotsent
Yuldasheva D.B. – filologiya fanlari bo'yicha falsafa (PhD) doktori, dotsent
Tangriyev A. T. – Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti kafedra professori
Ashurov R. R. – psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Panjiyev M. A. – Qashqadaryo viloyati Maktabgacha va maktab ta'limi boshqarmasi boshlig'ining birinchi o'rinbosari
Xudayberganov N. A. – Xorazm Ma'mun akademiyasi Tabiiy fanlar bo'limining katta ilmiy xodimi, biologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Vaxobov Anvar Abdusattor o'g'li – Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent

Muassis: "Tadbirkor va ishbilarmon" MChJ
Hamkorlarimiz: O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi, O'zbekiston milliy pedagogika universiteti

EDITOR-IN-CHIEF:
Karimova E'zoza Gapirzhanovna – Minister of Perschool and School Education of the Republic of Uzbekistan

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF:
Ibragimova Gulsanam Ne'matovna – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor

EDITORIAL BOARD MEMBERS:
Ibragimov X.I. – Doctor of Pedagogical Sciences, Academician
Shoumarov G'. B. – Doctor of Psychological Sciences, Academician
Qirg'izboyev A. K. – Doctor of Historical Sciences, Professor
Jamoldinova O.R. – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Sharipov Sh.S. – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Shermuhammadov B.Sh. – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Ma'murov B.B. – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Madraximova F.R. – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Kalonov M.B. – Doctor of Economic Sciences, Professor
Nabiyev D.X. – Doctor of Economic Sciences, Professor
Koldoshev K. M. – Doctor of Economic Sciences, Professor
Ikramxanova F.I. – Doctor of Philological Sciences, Professor
Ismagilova F.S. – Doctor of Psychological Sciences, Professor (Russia)
Stoyuxina N.Yu. – Candidate of Psychological Sciences (PhD), Associate Professor (Russia)
Magauova A.S. – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Rejep O'zyurek – Doctor of Psychological Sciences, Professor (Turkey)
Wookyu Cha – President of the National University of Education, Korea (South Korea)
Polonnikov A.A. – Candidate of Psychological Sciences (PhD), Associate Professor (Belarus)
Mizayeva F. O. – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Baybayeva M.X. – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Muxsiyeva A.T. – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Aliyev B. – Doctor of philosophy, professor
Abdullayeva N. Sh. – Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Professor
Doniyorov S. M. – Editor-in-Chief of the DM Editorial Office of the newspapers "Yangi O'zbekiston" and "Pravda Vostoka", Honored Journalist of the Republic of Uzbekistan, Doctor of Philosophy (PhD) in Philology, Associate Professor
Gafurov D. O. – Doctor of Philosophy (PhD)
Shomurodov R.T. – Candidate of Economic Sciences (PhD), Associate Professor
Mirzayeva F. O. – Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Associate Professor
Jalilova S.X. – Candidate of Psychological Sciences (PhD), Associate Professor
Bafayev M.M. – Doctor of Philosophy in Psychological Sciences (PhD), Associate Professor
Usmonova D.I. – Associate Professor, Samarkand Institute of Economics and Service
Saifnazarov I. – Doctor of philosophy, professor
Nematov Sh.E. – Candidate of Pedagogical Sciences (PhD)
Tillashayxova X.A. – Candidate of Psychological Sciences (PhD), Associate Professor
Yuldasheva F.I. – Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences (PhD), Associate Professor
Yuldasheva D.B. – Doctor of Philosophy (PhD) in Philological Sciences, Associate Professor
Tangriyev A.T. – is a professor of Tashkent State University of Economics
Ashurov R. R. – Doctor of Philosophy (PhD) in Psychology, Associate Professor
Panjiyev M. A. – First Deputy Head of the Department of Preschool and School Education of the Kashkadarya Region
Khudaiberganov N. A. – Senior Researcher of the Department of Natural Sciences of the Khorezm Mamun Academy, Doctor of Philosophy (PhD) in Biological Sciences
Vakhobov Anvar Abdusattor oglu – Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences, Associate Professor

"Maktabgacha va maktab ta'limi" jurnali O'zbekiston Respublikasi Oliy attestatsiya komissiyasining quyidagi qarorlariga asosan pedagogika va psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) hamda fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiyalaridagi asosiy ilmiy natijalarni chop etish uchun milliy ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan:
Pedagogika fanlari bo'yicha: OAK Kengashi tavsiyasi (26.08.2024-y., №11-05-4381/01) asosida:
• Ekspert kengashi (29.10.2024-y., №10)
• Rayosat qarori (31.10.2024-y., №363/5)
Psixologiya fanlari bo'yicha: Toshkent davlat pedagogika universiteti murojaatiga asosan OAK tavsiyasi (24.04.2025-y., №11-05-2566/01):
• Ekspert kengashi (25.05.2025-y., №10)
• Rayosat qarori (08.05.2025-y., №370/5)

"Maktabgacha va maktab ta'limi" jurnali

26.09.2023-yildan

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan **№C-5669363** reyestr raqami tartibi bo'yicha ro'yxatdan o'tkazilgan.

Litsenziya raqami: **№136361**

MUNDARIJA СОДЕРЖАНИЕ CONTENTS

MUNDARIJA

The Role of English Collocations, Idiomatic Expressions, and Phraseological Units in Developing Communicative Competence in Higher Education 10
Alimov Jamshid Ravshanovich

Milliy xoslangan lisoniy birliklarni teglash tamoyillari 16
Yorkulov Zafarjon Bakirovich

Oila a'zolari o'rtasidagi o'zaro tushunishning shaxs kognitiv rivojlanishiga ta'sirining psixologik xususiyatlari 20
Vaydulla Madinabonu Muxtasam qizi

O'qituvchilar darslarni qanday qiziqarli tashkil etishlari mumkin? 26
Dilnura Rustamovna Xamrayeva

Tarbiya texnologiyasi – talabalarda ilmiy va sinergetik dunyoqarashni shakllantirish omili sifatida 33
Mamadaliyev Kamolidin Rahmatullayevich

Maktab direktor maslahatchilarida strategik boshqaruv tafakkurini rivojlantirishning psixologik omillari 40
Rahmatova Nasiba Sobirovna

Umumta'lim maktablarida harbiy-vatanparvarlik tarbiyasini sinfdan tashqari faoliyat orqali takomillashtirishning pedagogik-metodik tizimi 46
Urinbayeva Dilfuza Abdumannobovna

Integrativ ta'lim texnologiyalari asosida bo'lajak geografiya o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish 50
Xoldavlatova Gavhar Normaxmatovna

Klaster asosida TVET tizimida pedagogik innovatsiyalar 55
Sobir Azizov

Muammoli ta'lim texnologiyasi orqali talabalarning kreativ fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish: "muammo" divergent–konvergent o'quv sikli 57
Djumabayev G'ulomjon Xalillayevich, Yusupov Muxtorbek Roximovich

Oliy ta'lim muassasalari jismoniy tarbiya darslarida regbi elementlarini o'rgatishning tashkiliy-metodik asoslar 62
E. E. Jumayev

Autentik materiallar asosida bo'lajak nemis tili o'qituvchilarining til ko'nikmalarini rivojlantirish metodikasining eksperimental samaradorligi 65
Jumayeva Gulxan Amrullayevna

Aleksandr Nil pedagogik ta'limotida shaxs erkinligini rivojlantirish mexanizmlari: ingliz filologiyasi talabalari misolida 71
Atamirzayev Bahrom Bahodir o'g'li

TPACK modeli asosida ingliz tilida kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishning adaptiv metodik tizimi 75
Omonova Maftuna Shermatovna

Multimodal vizual tayanchlar va flashcard asosidagi topshiriqlar orqali boshlang'ich sinf o'quvchilarining ingliz tilidagi og'zaki nutq ko'nikmalarini rivojlantirish metodikasi 82
Sevara Alimurodova, Ayubova Saida

Raqamlashtirish jarayonida elektron ta'lim resurslarini yaratishning metodik asoslarini takomillashtirish 88
Nurmaxanov Kayrat Erpayizovich

Modulli ta'lim texnologiyalari orqali o'quvchilarda mustaqil fikrlashni shakllantirishning pedagogik asoslari 95
Poyonova Fazilat Olimovna

MUNDARIJA СОДЕРЖАНИЕ CONTENTS

Individual ta'lim sharoitida talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlash samaradorligini pedagogik tajriba-sinov va matematik-statistik tahlil asosida baholash 100
Gulbaxor Abdullayevna Gaynazarova

Oliy ta'lim muassasalarida raqamli menejment tizimlarini joriy etish muammolari va ularni bartaraf etishning samarali yo'llari 106
Matnazarov Hurmatbek Egamberganovich

Umumiy o'rta ta'lim maktablarida ta'lim sifatini boshqarishda sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari 110
Sodiqov Rafikjon Turobjon o'g'li

Bo'lajak tarbiyachilarning liderlik-boshqaruv kompetentligini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari ... 114
To'xtayeva Dilrabo Nematovna

Inklyuziv ta'lim: mohiyati, tamoyillari 119
Choriyeva Muxlisa Jumamurodovna

The Role of Neuromuscular Dentistry in Dental Practice 123
Turayev Alimjan

Orthodontics' Digital Transformation (Literature Review) 128
Khusanbaeva Jasmin Shavkatovna, Xazratov A. I.

O'zbekiston SSRda ta'lim islohotlari davrida pedagogika bilim yurtlari faoliyatida o'qituvchilarni tayyorlash jarayonlari va amaliy muammolar 136
Mamatkulova Maxfuza Kozimovna

Application of Mechanotherapy Techniques in Oral and Craniofacial Surgical Methodologies (Literature Review) 140
Marufova Farangiz Gayratovna

Theoretical Foundations for Developing Communicative Competence of Future Doctors 147
Nasimova Shahnoza Ziyodullayevna

Формирование функциональной грамотности и "гибких навыков" (Soft Skills) у учащихся начальных классов в контексте реализации национальной учебной программы Узбекистана 152
Ю. С. Тажиева

Talabalarda mustaqil ta'lim olish faoliyatini rivojlantirish metodlari 156
Jabborov Toxirjon Maqsudali o'g'li

Ingliz va qoraqalpoq tillaridagi onim komponentli frazeologizmlarning lingvomadaniy xususiyatlari 160
Koyshekenova Tatyana Kenesariyevna

Bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining ijodiy-metodik kompetentligini rivojlantirish texnologiyasi 164
Qo'shaqov Farrux Furqat o'g'li

Maktabgacha yoshdagi bolalarning kognitiv faollikni oshirishning pedagogik usullari 169
Xoldarova F. M.

Ingliz tili darslarida ixtisoslashtirilgan maktab o'quvchilarining kreativ kompetentligini rivojlantirish metodikasi 172
Madaminova Muzifa Shukurullo qizi

Sport ta'limi yo'nalishidagi o'quvchilarining generativ sun'iy intellekt kompetensiyasini baholash mezonlari va indikatorlarini takomillashtirish 178
Nematova Rushana Nemat qizi

Inklyuziv ta'lim sharoitida koxlear implantli bolalarning eshituv-nutqiy faoliyatini pedagogik tashkil etish metodikasi 184
Mirzayeva Umida Inamovna

Umumiy o'rta ta'lim muassasasida ijtimoiy-madaniy muhitni rivojlantirishning ijtimoiy-pedagogik zaruriyati 188
Malikova Dilraboxon

MUNDARIJA СОДЕРЖАНИЕ CONTENTS

Bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy-subyektiv pozitsiyasini rivojlantirishning nazariy-metodologik asoslari 194
Temirova Shoxsanam Komilovna

O‘zbek tilidagi lingvomadaniy kollokatsiyalarning assotsiativ-semantik xususiyatlari 201
Boymirova Dilshoda Oblayor qizi

Методы развития компетенций будущих учителей начальной школы в области создания текстов 208
Хаитова Нодира Бафоевна

Inklyuziv maktabgacha ta’limda bolalarning ijtimoiy-psixologik moslashuvida madaniy-tarixiy va ekologik yondashuvlar integratsiyasi 216
Mengliyeva Gavhar Ibrohim qizi

Maktabgacha ta’lim jarayonida induktiv metodlardan foydalanishning xorijiy tajribasi 220
Mirazimova Muxabbat Normatovna

Virtual muzeylar orqali tarixiy tafakkurni rivojlantirishning pedagogik modeli 225
To‘ranazarova Muxlisaxon Davlatjon qizi

Қорақалпоқ, туркман ва инглиз эртакларида образли нутқнинг миллий моделлари: фразеологизм, ранг ва маиший тимсоллар 230
Жепбарова Саят Курбанмиратовна, Жаумитбаева Перийзат Караматдиновна

Statistical Analysis of Experimental Work and Evaluation of Educational Effectiveness in Teaching Bioethics 233
Salimova Malika Rashidbekovna

Talabalarda innovatsion fikrlashni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari 240
Axatova Sabina Qo‘shmurod qizi

Talabalarda sport kompetensiyasini rivojlantirishga ta’sir etuvchi pedagogik omillar 247
Ismatov Feruz Mamarasulovich

Bo‘lajak tarbiya fani o‘qituvchilarini integrativ o‘qitish zarurati va o‘ziga xos xususiyatlari 254
Fayzullayeva Xolida Axmadjon qizi

Ingliz tilini o‘rganishda motivatsiya va o‘quvchilarni rag‘batlantirish usullarining ahamiyati 258
Sirojov Daler Kironboyevich

Mikrokredit tashkilotlarini vujudga kelishi va bekor bo‘lishining huquqiy asoslari 263
Madumarov Talantbek Tolibjonovich, Qalandarova Mubinabonu Fayziddin qizi

Oliy ta’lim tizimida ta’lim-tarbiya jarayonlarini aksiologik modernizatsiyalashning psixologik mexanizmlari 268
Taylanova Sh. Z., Turayeva Dilnoza Niyatullo qizi

A Methodology for Using Digital Educational Technologies in Preparing Students to Teach Subject-Specific Disciplines in English in Non-Philological Fields of Study 274
Mirzayeva Khilolakhon Bakhromali kizi

Deviant xulqli o‘smirlarda konfliktli xulq shakllanishida ota-ona-farzand munosabatlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari 281
Otamirzayev Muzaffar Bahodir o‘g‘li

Biologiya fanidan auditoriyadan tashqari mashg‘ulotlarni tashkil etishning innovatsion metodlari va ularning kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishdagi ahamiyati 287
Xalilova Maqsad Ravshanovna

Leading Schools for Gifted Students: Contextual Demands on the Principal and the Case for Creative Competence 293
Zarina I. Ganiyeva

Aholi o‘rtasida gipodinamiyani (kamharakatlikni) bartaraf etishda o‘z-o‘zini nazorat qilish usullari 297
Sharipova Faridaxon Akmaljon qizi

MUNDARIJA СОДЕРЖАНИЕ CONTENTS

Lobachevskiy geometriyasi: noevklid geometriyaning nazariy asoslari, geometrik xususiyatlari va ta'limdagi ahamiyati 301
Namozov Diyorbek Baxtiyor o'g'li

Adabiyot ta'limi jarayonida nutqiy kompetensiyani shakllantirishning pedagogik-psixologik asoslari 305
Sulaymonova Nafisa Sattorovna

Ritmik she'r va harakatli mashqlar yordamida 1-sinf o'quvchilarining diqqatini jamlash 311
Yadgarova Iroda Ikromovna

Mehrli maktab o'quvchilarining ijtimoiy moslashuvchanlik ko'nikmalarini rivojlantirishning konseptual modeli 314
Xoliqulova Dilnoza Sheraliyevna

Bo'lajak shifokorlarda kasbiy-kommunikativ motivatsiyani xalqaro miqyosda rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari 318
Qoravoyeva Shoira Zafarjon qizi

Pedagogik ta'limda media savodxonlikni rivojlantirishning zamonaviy yondashuvlari 322
Gulmonova Guli Anvar qizi

Pedagogik diagnostika vositalari asosida bo'lajak o'qituvchilarning individuallashtirilgan ta'limni loyihalash ko'nikmalarini rivojlantirish samaradorligi 327
Yuldashev Xusniddin Abdullayevich

Inklyuziv ta'limga muhtoj bolalarni pedagogik va psixologik qo'llab-quvvatlash 333
Bozorova Muxlisa

Maktabgacha ta'lim tashkilotida metodik faoliyat turlari 337
Qarshibayeva Dilfuza Xidirbayevna

Umumiy o'rta ta'limda o'quvchilar individual rivojlanishini baholash yo'nalishlari 341
Alimov Azim Anvarovich

O'quvchilarning mustaqil faoliyatini tashkil etishda motivatsiya va o'zini o'zi boshqarishning psixologik roli 347
Burteshova Aliya Burxonovna

Talabalarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirishda pedagogik metodlarning integrativ imkoniyatlari 354
Nazarova Vazira Bahron qizi

Tasviriy san'at ta'limida inklyuziv yondashuv va raqamli ta'lim muhitining integratsiyasi 359
Shodmonova Munisa Furkatovna

Uzoq muddat davolanishga muhtoj bo'lgan o'quvchilarning ijtimoiy moslashuvchanlik ko'nikmalarini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari 365
Xoliqulova Dilnoza Sheraliyevna

Jamoat transporti haydovchilarining psixoemotsional barqarorligini shakllantirishning nazariy-psixologik asoslari 369
Ruzimatova Gulbaxor Adiljanovna

Игровые технологии как средство развития речевой активности детей с тяжёлыми нарушениями речи 375
Шакирова Ситора Абдугапуровна

Qo'l to'pi bilan shug'ullanuvchi talabalarda tezkorlik va chaqqonlik sifatlarini rivojlantirishning samarali usullari 380
Jo'rayev Nodirbek Nutfillo o'g'li

Ценностно-смысловой потенциал поэзии Анны Ахматовой в формировании языковой личности и духовно-нравственном становлении учащихся: методический аспект 385
Жабборова Гулчехра Жобировна

Raqamli ta'lim sharoitida geoaxborot tizimlarini o'qitishning zamonaviy holati va rivojlanish tendensiyalari 391
Iskandarov Bayimbet Sobir o'g'li

MUNDARIJA СОДЕРЖАНИЕ CONTENTS

O‘zgarishlarni boshqarish ko‘nikmalarini innovatsion menejment asosida rivojlantirish yo‘nalishlari 395
Abdullayev Amirulla Xazratovich

Ona tili va o‘qish savodxonligi darslarida hayotiy ko‘nikmalarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan topshiriqlar tizimini takomillashtirish 399
Boymurodova Nodirabegim Bahodir qizi

O‘smirlarning ijtimoiylashuv jarayonining mazmuni va ijtimoiy-pedagogik xususiyatlari 404
Nishanbayeva Odina Xikmatillayevna

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining tanqidiy fikrlashini rivojlantirishda kognitiv strategiyalardan foydalanish metodikasi 409
Sharopova Zarnigor Tolib qizi

Assessment for Learning and Assessment of Learning: Formative and Summative Approaches in Foreign Language Education in Uzbekistan 415
Ramazonova Feruzaxon Akbarovna

Aqli zaif boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘quv-amaliy faoliyatini tashkil etishda sensor integratsiyadan foydalanish metodikasini takomillashtirish 420
Tajibayeva Shaxnoza Abdumuxtorovna

Umumta’lim muassasalari rahbar kadrlarning raqobatbardoshligini baholash va samarali boshqarishning qiyosiy tahlili 425
Uzakbayeva Raxima Xojabayevna

Nemis tilida so‘zlashuvchi davlatlar va nemis adabiy tili tarixi 430
Adham Berdimurodov Musurmonovich

Xorijiy andragogik yondashuvlarni kasbiy ta’limga integratsiya qilishning pedagogik shart-sharoitlari 434
Yusupov Ulug‘bek Kamalovich

The Power of Intercultural Competence in Global Communication 439
Serdalieva Baxitli Xaydarovna

Bo‘lajak tarbiyachilarning badiiy tafakkurini xalq og‘zaki ijodi asosida rivojlantirish metodikasi 443
Matrizayeva To‘maris Jumamirat qizi

Raqamli ta’lim transformatsiyalashu-vining pedagogik mazmuni va zamonaviy tendensiyalari 449
Turdaliyeva Nurjahon Abdunosir qizi

Pedagogik ta’lim tizimida raqamlashtirish va sun’iy intellekt texnologiyalarining o‘rni 457
Boymirzayeva Shanoza Olimjon qizi

The Effectiveness of a Synthetic Phonics Programme in Teaching Word Reading, Spelling and Reading Comprehension: a Critical Review and EFL Pedagogical Implications 465
Nishonova Zuxra Voxidjon qizi

Talabalarda informatsion-analitik kompetentlikni rivojlantirishning konseptual-metodologik asoslari: tizimli, kompetensiyaviy va faoliyatli yondashuvlar 471
Baydjanov Bekzod Xaitboyevich

Biologiya ta’limida o‘quvchilarning bilim va kompetensiyalarini baholashni pedagogik kvalimetriya va zamonaviy psixometrik yondashuvlar asosida takomillashtirish 476
Boyxonov Islomjon Abduqaxxor o‘g‘li

Oiladagi nizolarni hal etishda mediatorlik faoliyatining ahamiyati 483
Ibaydullayeva Umida Rustamjonovna

Xalq pedagogikasiga asoslangan kompetensiyaviy yondashuvning metodologik asoslari 487
Maqsudov Ulug‘bek Qurbonovich

Kompyuter tarmoqlari mavzusini o‘qitishda muammoli ta’lim texnologiyalaridan foydalanishning metodik imkoniyatlari 493
Po‘lotova Sevinchoy Arslon qizi

Bo‘lajak filologlarni tayyorlashda art-menejment asosida pedagogik boshqaruv strategiyalarini takomillashtirish texnologiyasi 499
Qo‘chqarova Feruza Maxamatqosimovna

Kasbiy sifatlarni rivojlantirishda qadriyat yo‘naltirilganlik va motivatsion soha o‘zaro bog‘liqligi 503
Qo‘shmuratov Bekzod Abduraimovich

Bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarining ijodiy tafakkurini rivojlantirishning innovatsion-pedagogik tizimi 509
Rustamova Manzura Mirkamalovna

“Kelajak soatlari” darslarida yuqori sinf o‘quvchilarining o‘zini-o‘zi tarbiyalash (self-education) kompetensiyasini rivojlantirish metodikasi 517
Saxoddinova Muhayyo Eshmamat qizi

Generativ sun’iy intellekt vositalari asosida bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini rivojlantirishning metodik imkoniyatlari 523
Teshaboyev Ilxomjon Inomjon o‘g‘li

MUNDARIJA СОДЕРЖАНИЕ CONTENTS

THE ROLE OF ENGLISH COLLOCATIONS, IDIOMATIC EXPRESSIONS, AND PHRASEOLOGICAL UNITS IN DEVELOPING COMMUNICATIVE COMPETENCE IN HIGHER EDUCATION

Alimov Jamshid Ravshanovich
Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences
Head of the Department of English Language and Literature,
Termez State University, Termez, Uzbekistan

Abstract: This article provides a theoretical and methodological investigation into the pedagogical significance of English collocations, idiomatic expressions, and phraseological units for developing communicative competence among university students. Traditional language teaching paradigms, anchored in isolated vocabulary acquisition and explicit rule-based grammar instruction, frequently induce cognitive overload, oral dysfluency, and persistent L1 transfer errors. Adopting a descriptive-conceptual methodology, this study integrates frameworks from Corpus Linguistics (using data from COCA and BNC), Michael Lewis's Lexical Approach, John Sinclair's Idiom Principle, and John Sweller's Cognitive Load Theory. The qualitative and linguistic analyses demonstrate that formulaic language acts as a cognitive mechanism that bypasses multi-step syntactic parsing, enabling automated speech execution and native-like selection. The paper outlines a structured pedagogical model featuring corpus-driven and Generative AI-assisted strategies to effectively integrate complex phraseology into higher education ELT curricula.

Key words: collocations, idiomatic expressions, phraseological units, communicative competence, Lexical Approach, Corpus Linguistics, Cognitive Load Theory, L1 interference, Idiom Principle, language pedagogy.

Annotatsiya: Ushbu maqola oliy ta'lim muassasalarida talabalarning nutqiy va kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishda ingliz tili kollokatsiyalari, idiomatik birliklari hamda frazeologizmlarining nazariy-uslubiy o'rni va lingvodidaktik salohiyatini tahlil qilishga bag'ishlanadi. An'anaviy til o'qitish uslubiyotida leksik birliklarni yakka holda o'zlashtirish va ajratilgan grammatik qoidalarga tayanish talabalarda nutqiy ikkilanish (speech hesitation), kognitiv yuklama (cognitive load) hamda ona tili (L1) interferensiyasini keltirib chiqarishi nazariy tomondan asoslab beriladi. Tadqiqotda korpus lingvistikasi platformalari (COCA, BNC) ma'lumotlari, M. Lyuisning Leksik yondashuv (Lexical Approach) nazariyasi, J. Sinklerning Idiom prinsipi (Idiom Principle) hamda J. Svellerning Kognitiv yuklama nazariyasi (Cognitive Load Theory) doirasida konseptual va deskriptiv tahlil usullari qo'llanilgan. Maqolada frazeologik va kollokatsion birliklarni matn va kontekst asosida o'zlashtirish talabalarning nutq ravonligi (fluency) hamda leksik boyligini (lexical resource) oshirishning asosiy omili ekanligi ko'rsatib berilgan. Shuningdek, oliy ta'lim amaliyoti uchun korpusga asoslangan va sun'iy intellekt (GenAI) imkoniyatlaridan foydalanuvchi zamonaviy pedagogik modellar va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: kollokatsiyalar, idiomatik birliklar, frazeologizmlar, nutqiy kompetensiya, Leksik yondashuv, Korpus lingvistikasi, Kognitiv yuklama nazariyasi, L1 interferensiyasi, Idiom prinsipi, lingvodidaktika.

Аннотация: Данная статья посвящена теоретико-методологическому анализу роли и лингводидактического потенциала английских коллокаций, идиоматических выражений и фразеологических единиц в формировании коммуникативной компетенции студентов вузов. Теоретически обосновано, что традиционное изолированное изучение слов и формальной грамматики приводит к высокой когнитивной нагрузке, речевым задержкам и интерференции родного языка (L1). В исследовании используется концептуальный и описательно-аналитический подход, объединяющий принципы корпусной лингвистики (данные COCA, BNC), Лексического подхода М. Льюиса, Принципа идиомы Дж. Синклера и Теории когнитивной нагрузки Дж. Свеллера. Доказано, что усвоение готовых фразеологических блоков снижает нагрузку на рабочую память и обеспечивает естественную беглость устной речи. В статье представлены методические рекомендации и модели интеграции корпусных технологий и генеративного ИИ в процесс преподавания английского языка в высшей школе.

Ключевые слова: коллокации, идиоматические выражения, фразеологические единицы, коммуникативная компетенция, Лексический подход, корпусная лингвистика, Теория когнитивной нагрузки, ИИ в обучении языку.

INTRODUCTION

Background and Theoretical Context: In modern applied linguistics and foreign language pedagogy, developing native-like oral and written communicative competence is universally recognized as the core objective of higher education language programs. Academic and professional standards require university graduates to possess not only receptive linguistic knowledge but also expressive fluency, pragmatic precision, and natural idiomatic selection.

However, a major systemic challenge in Uzbek and broader international ELT classrooms is the discrepancy between students' explicit grammatical knowledge and their actual communicative performance. While advanced learners frequently master complex morphological and syntactic rules, their spontaneous oral discourse is often characterized by unnatural word combinations, severe speech latency, and persistent direct translations from their native language (L1).

This communication bottleneck stems primarily from a persistent pedagogical misconception: the view that language operates as a "slot-and-filler" system-a set of abstract grammatical rules into which individual, isolated vocabulary items are inserted. Psycholinguistic research convincingly demonstrates that natural human speech does not operate via the real-time assembly of individual words according to formal syntactic constraints. Instead, fluent language users rely heavily on formulaic sequences, prefabricated multi-word blocks, institutionalized utterances, and fixed collocations stored as single mental units in long-term memory.

Statement of the Problem: The central problem in developing communicative competence among undergraduate students is the systematic underestimation of phraseology, collocations, and idiomaticity in institutional syllabi. When students attempt to express complex thoughts by retrieving individual words and manually applying grammatical rules, their limited working memory capacity is overwhelmed. This leads to high cognitive working memory load, unnatural phrasing (e.g., saying "make a research" instead of "conduct/carry out research"), and prolonged silent pauses while negotiating syntactic structures.

Furthermore, idiomatic expressions and phraseological units present distinct semantic and pragmatic obstacles. Because their figurative meaning cannot be derived from the literal summation of their individual constituents (e.g., "spill the beans", "burn the midnight oil"), traditional rote memorization without contextual corpus support leads to pragmatic failure or artificial usage.

Research Objectives and Conceptual Questions: The main objective of this study is to formulate a comprehensive theoretical framework and pedagogical model that illustrates how phraseological units, collocations, and idiomatic expressions foster communicative competence, streamline cognitive processing, and minimize L1 interference.

This paper addresses three central theoretical questions:

- **RQ1:** What is the psycholinguistic role of prefabricated lexical chunks and phraseology in reducing cognitive working memory load during real-time speech production?
- **RQ2:** How do English collocations and idiomatic expressions contribute to solving Pawley and Syder's puzzles of "nativelike selection" and "nativelike fluency"?
- **RQ3:** How can Corpus Linguistics tools (COCA, BNC) and Generative AI (GenAI) be methodologically integrated into university syllabi to optimize phraseological acquisition?

LITERATURE REVIEW

The Psycholinguistics of Phraseology: Pawley, Syder, and Lewis: The theoretical foundation of formulaic language dates back to Pawley and Syder's (1983) seminal work on the twin puzzles of nativelike selection and nativelike fluency. They posed a fundamental question: Why do non-native speakers, who have mastered the formal grammar of English, frequently produce sentences that are grammatically correct yet unidiomatic or unnatural? The answer lies in phraseology. Out of millions of grammatically permissible sentence combinations, native speakers choose only a tiny fraction of conventionalized, institutionalized expressions (e.g., "I wish you a speedy recovery" rather than "I hope you recover with high speed").

Michael Lewis (1993) operationalized these findings into the Lexical Approach, asserting that:

1. "Language consists of grammaticalized lexis, not lexicalized grammar."
2. Lewis categorized multi-word units into four distinct structural categories:
3. Words and Polywords: Single lexical items and fixed brief phrases ("by the way", "all in all").
4. Collocations: High-frequency, statistically predictable word partnerships ("heavy rain", "conduct an experiment", "stiff competition").

5. Institutionalized Utterances: Fixed functional phrases ("If I were you...", "Would you mind if...?").
6. Sentence Heads and Frames: Semi-fixed structural templates ("The main point I want to make is...").

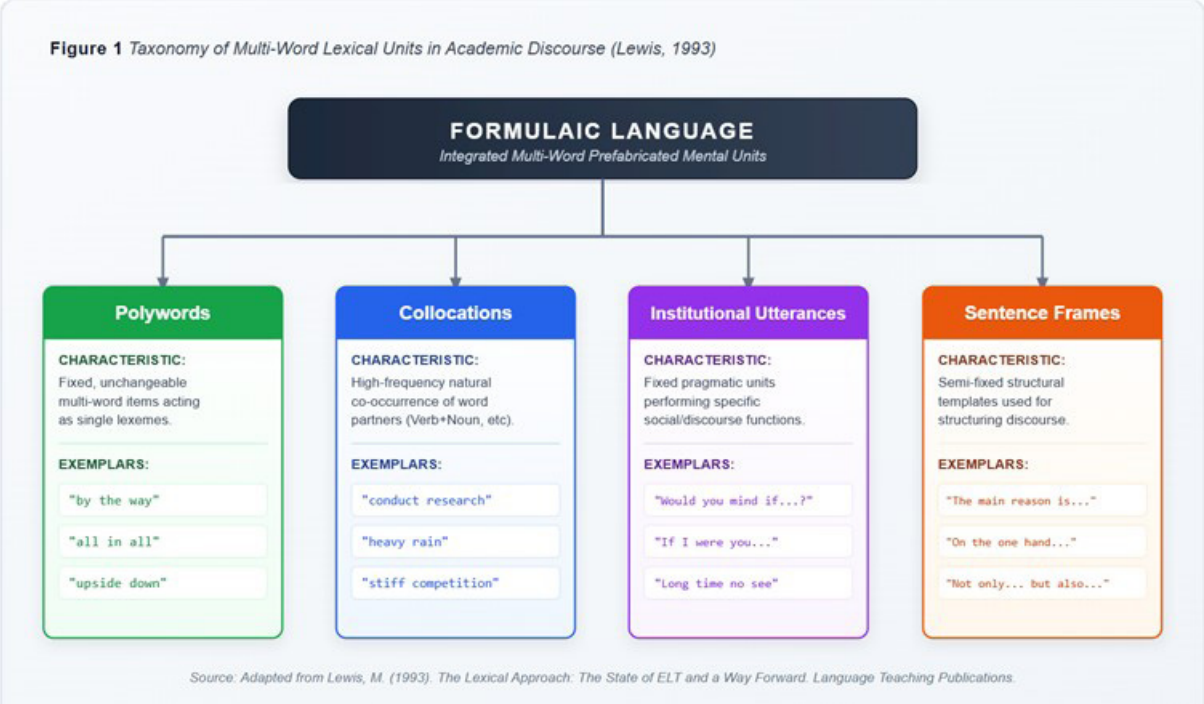

Figure 1 *Taxonomy of Multi-Word Lexical Units in Academic Discourse (Lewis, 1993)*

Source: Adapted from Lewis, M. (1993). The Lexical Approach: The State of ELT and a Way Forward. Language Teaching Publications.

Cognitive Load Theory and Phraseological Automation: John Sweller's (2011) Cognitive Load Theory (CLT) provides a psychological framework explaining why lexical chunking accelerates fluency. Working memory has strict processing limits when handling novel information. When a learner constructs a sentence word-by-word, working memory must simultaneously manage four separate operations:

1. Retrieving individual L1-to-L2 vocabulary meanings.
2. Applying morphological rules (verb tenses, plurals).
3. Verifying word order and syntactic constraints.
4. Adjusting pragmatics for contextual appropriateness.

This multi-stage processing creates severe cognitive friction, causing speech hesitations and anxiety. Conversely, when a learner retrieves a prefabricated phraseological unit (e.g., "take into consideration"), the entire sequence is processed as a single cognitive unit (chunk) from long-term memory. This dramatically reduces working memory overhead, leaving cognitive space for conceptual planning and natural conversation.

Sinclair's Principles of Language Organization: John Sinclair (1991) introduced two complementary principles governing language organization:

1. **The Open-Choice Principle:** A model of sentence creation where language is viewed as a series of complex choices, where virtually any word satisfying grammatical constraints can fill a structural slot.
2. **The Idiom Principle:** A model where a language user has available a vast number of semi-preconstructed phrases that constitute single choices, even though they may appear syntactically analyzable.

Sinclair argued that natural discourse relies far more heavily on the Idiom Principle than on the Open-Choice Principle. Empirical corpus research indicates that formulaic sequences constitute 50% to 70% of spoken and written discourse in English (Ellis, 2012; Wray, 2002).

RESEARCH METHODOLOGY

To evaluate the structural, psycholinguistic, and pedagogical mechanisms of English collocations, idiomatic expressions, and phraseological units, this study adopts a qualitative-descriptive and corpus-informed research design. Rather than relying on small-scale empirical classroom trials, the methodology focuses on quantitative corpus data extraction, structural linguistic classification, and comparative contrastive analysis.

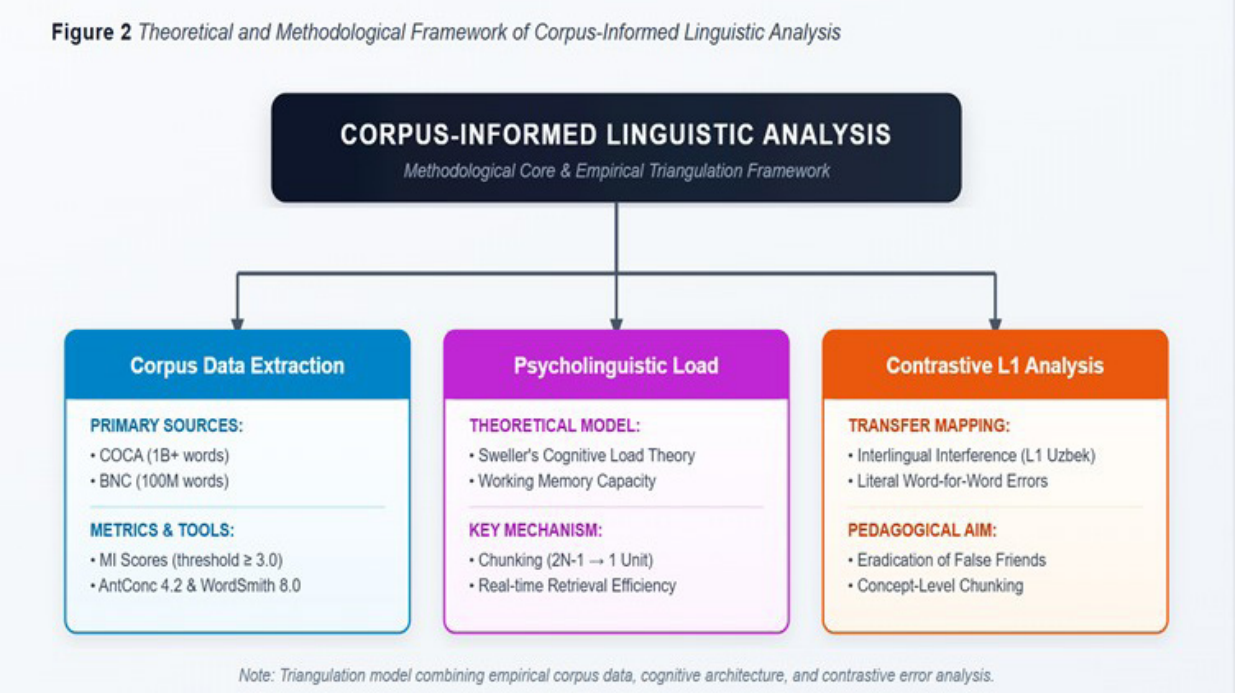

Figure 2 *Theoretical and Methodological Framework of Corpus-Informed Linguistic Analysis*

Note: Triangulation model combining empirical corpus data, cognitive architecture, and contrastive error analysis.

Corpus-Based Data Extraction Protocols: Data for analyzing the structural distribution and frequency of formulaic sequences were retrieved from two primary linguistic corpora:

1. **The Corpus of Contemporary American English (COCA):** Containing over 1 billion words across various genres (academic, spoken, fiction, newspaper).
2. **The British National Corpus (BNC):** Containing 100 million words representing a wide cross-section of spoken and written British English.
3. **Categorization Framework for Target Units:** Extracted phraseological units were categorized according to structural and semantic criteria into three core groups:
4. **Grammatical and Lexical Collocations:** Combinations following fixed syntactic patterns (e.g., Verb + Noun: "conduct research", Adjective + Noun: "stiff competition", Noun + Preposition: "access to").
5. **Idiomatic Expressions:** Figurative multi-word units exhibiting high semantic non-compositionality (e.g., "burn the midnight oil", "bite the bullet").
6. **Phraseological Units and Pragmatic Routines:** Semi-fixed sentence frames and discourse markers used to organize communication (e.g., "From my perspective...", "Taking into consideration...").

ANALYSIS AND RESULTS

Structural Taxonomy and Corpus Frequency Analysis: The linguistic analysis confirms that native-like fluency is heavily reliant on statistical co-occurrence rather than arbitrary word choice. Table 1 demonstrates the quantitative breakdown of extracted academic collocations from COCA, highlighting the distinction between high-frequency natural collocations and typical L1 interference errors (Table 1).

Table 1: **Corpus Analysis of High-Frequency Academic Collocations vs. L1 Interference Errors**

Collocation Category	COCA Raw Frequency (f)	Mutual Information (MI)	Standard English Collocation	Common L1 (Uzbek/Russian) Interference Error
Verb + Noun	14,820	6.82	Conduct / Carry out research	Make a research (Tadqiqot qilmoq)
Verb + Noun	9,415	5.94	Raise / Pose a question	Give a question (Savol bermoq)
Adjective + Noun	18,340	7.15	Heavy rain / Strong wind	Big rain (Katta yomg›ir)
Adjective + Noun	12,110	6.42	Deeply disappointed	Strongly disappointed (Juda xafa)
Noun + Preposition	22,150	8.10	Reason for / Cause of	Reason of (Sababi)
Verb + Preposition	16,980	7.55	Depend on / Rely on	Depend from (Bog›liq bo›lmoq)

MAKTABGACHA PRE-SCHOOL ДОШКОЛЬНОЕ

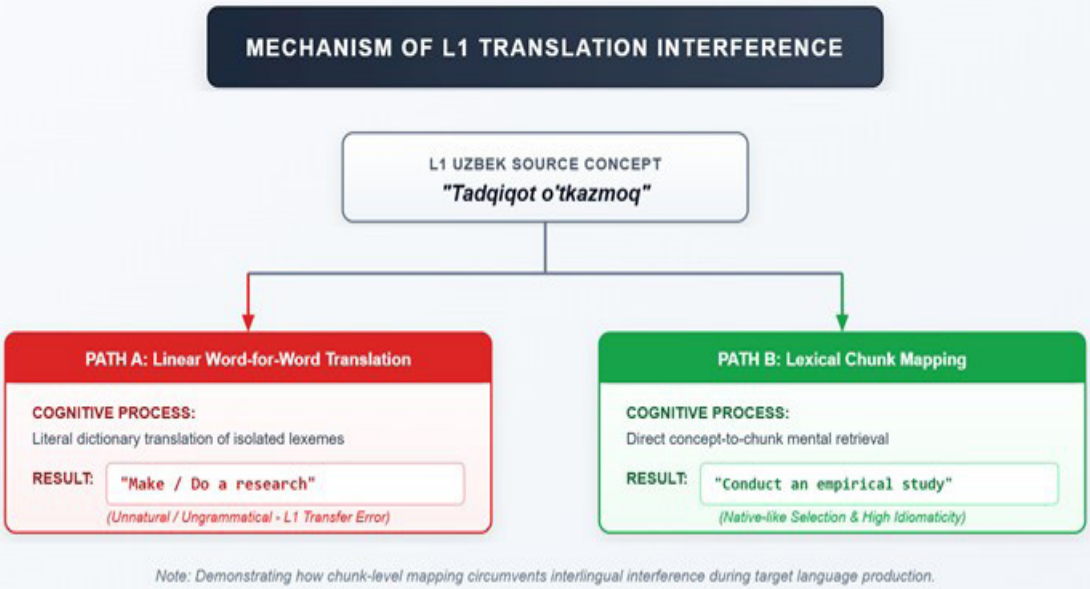
MAKTABGACHA PRE-SCHOOL ДОШКОЛЬНОЕ

The data in Table 1 illustrate that word combinations with high MI scores are deeply institutionalized in standard discourse. When learners fail to utilize these established pairings, they produce grammatically permissible yet unnatural structures, triggering cognitive strain for native listeners.

Deconstructing L1 Interference Mechanisms:

The analysis reveals that L1 transfer errors are rarely caused by a lack of vocabulary knowledge. Instead, they occur because students translate individual words linearly rather than mapping conceptual lexical chunks.

Figure 3 *Cognitive Processing Pathways of L1 Translation Interference vs. Chunk Mapping*

Note: Demonstrating how chunk-level mapping circumvents interlingual interference during target language production.

As illustrated above, mapping at the chunk level prevents literal translation errors and maintains the pragmatic integrity of the target language.

Cognitive Processing Efficiency of Formulaic Units: To conceptualize how formulaic language reduces cognitive working memory load, we compare two distinct processing models during oral speech production:

Model A: **Atomistic Syntactic Assembly (Rule-Based):**

1. Lexical Retrieval: Retrieve N individual words from long-term memory.
2. Syntactic Parsing: Apply N - 1 grammatical rules (agreement, word order, tense).
3. Phonological Encoding: Articulate N isolated words.
4. Total Cognitive Units Processed: 2N - 1 operations.

Model B: **Formulaic Chunk Retrieval (Lexical Approach):**

1. Chunk Retrieval: Retrieve 1 prefabricated multi-word sequence from long-term memory.
2. Phonological Execution: Articulate the automated sequence.
3. Total Cognitive Units Processed: 1 operation.

By reducing processing operations from 2N - 1 down to 1, formulaic retrieval drastically lowers working memory consumption, preventing speech hesitations and enabling real-time fluency.

The theoretical and corpus analyses presented in this paper confirm that English collocations, idiomatic expressions, and phraseological units are not peripheral stylistic devices but the structural core of communicative competence.

Pedagogical Model: Integrating Corpus Tools and Generative AI

To effectively embed phraseological instruction into higher education language programs, a 3-tier pedagogical framework is proposed:

- *Tier 1:* **Corpus Mining (Noticing Phase):** Students utilize corpus concordance software (e.g., AntConc or COCA) to discover common collocational patterns and observe how specific words behave in authentic academic contexts.
- *Tier 2:* **AI-Assisted Contextualization (Deep Processing):** Students prompt Large Language Models (e.g., ChatGPT-4, Claude) to generate technical or professional dialogues incorporating target idiomatic expressions and phraseological frames.
- *Tier 3:* **Automated Oral Production (Production Phase):** Students engage in voice-based interactive role-play tasks where they are required to deploy target multi-word units in real-time communication.

Addressing the Challenge of Idiomaticity: Idiomatic expressions often present pedagogical difficulties due to their figurative nature. Traditional instruction relies on rote memorization of idiom lists, which fails to develop pragmatic awareness. The findings suggest that idioms should be taught through conceptual metaphor theory (Lakoff & Johnson, 1980) combined with corpus-based contextualization. Grouping idioms by underlying conceptual themes (e.g., TIME IS MONEY: "spend time", "invest time", "budget time") allows students to anchor abstract figurative meanings within logical cognitive structures.

CONCLUSION AND SUGGESTIONS

This study provides a thorough theoretical and corpus-informed exploration of the role of collocations, idiomatic expressions, and phraseological units in developing English communicative competence in higher education.

The core conclusions of the research are as follows:

1. **Psycholinguistic Efficiency:** Prefabricated lexical chunks serve as cognitive shortcuts, bypassing complex real-time syntactic parsing and drastically reducing working memory load during speech production.
2. **Prevention of L1 Transfer:** Systematic collocation instruction directly eliminates L1 translation errors, allowing students to achieve native-like selection and fluency.
3. **Integration of Digital Tools:** The combination of Corpus Linguistics (COCA) and Generative AI provides an effective platform for identifying, contextualizing, and mastering complex phraseology.

Recommendations for Educational Policy and Curriculum Design:

1. **Curriculum Re-engineering:** Replace traditional isolated vocabulary lists in university ELT syllabi with domain-specific Collocation Repositories and Phraseological Units.
2. **Teacher Training:** Conduct specialized faculty workshops on Corpus-Informed Pedagogy (CIP) and prompt engineering for phraseological extraction.
3. **Assessment Reform:** Update oral and written assessment rubrics to explicitly evaluate collocational accuracy, idiomatic appropriateness, and phraseological range.

References:

1. Alimov, J. R. (2026). Chet tilini o'qitishda sun'iy intellektdan foydalanish: Darslik. Termiz: Termiz Davlat Universiteti nashriyoti. 2026
2. AntConc (Version 4.2.0) [Computer Software]. (2023). Tokyo, Japan: Waseda University. Available from https://www.laurenceanthony.net/software/antconc/
3. Bremner, S. (2018). Using corpora in the language classroom. Routledge.
4. Davies, M. (2008). The Corpus of Contemporary American English (COCA). Available online at https://www.english-corpora.org/coca/
5. Ellis, N. C. (2012). Formulaic language and second language acquisition: Zipf and the phrasal lexicon. Inland Academic Press, 45(3), 17-44.
6. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). Metaphors we live by. University of Chicago Press.
7. Lewis, M. (1993). The Lexical Approach: The state of ELT and a way forward. Language Teaching Publications.
8. Nation, I. S. P. (2013). Learning vocabulary in another language (2nd ed.). Cambridge University Press.
9. Nattinger, J. R., & DeCarrico, J. S. (1992). Lexical phrases and language teaching. Oxford University Press.
10. Pawley, A., & Syder, F. H. (1983). Two puzzles for linguistic theory: Nativelike selection and nativelike fluency. In J. C. Richards & R. W. Schmidt (Eds.), Language and Communication (pp. 191-226). Longman.
11. Schmitt, N. (2010). Researching vocabulary: A vocabulary research manual. Palgrave Macmillan.
12. Sinclair, J. (1991). Corpus, concordance, collocation. Oxford University Press.
13. Sweller, J. (2011). Cognitive load theory. Psychology of Learning and Motivation, 55, 37-76.
14. Wray, A. (2002). Formulaic language and the lexicon. Cambridge University Press.

MILLIY XOSLANGAN LISONIY BIRLIKLARNI TEGLASH TAMOYILLARI

Yorkulov Zafarjon Bakirovich
Mustaqil tadqiqodchi

Annotatsiya: Maqolada o'zbek tilidagi milliy xoslangan lisoniy birliklarni til korpusida teglash tamoyillarini asoslash masalasi muhokama qilinadi. Korpus lingvistikasi, semantika, pragmatika va lingvomadaniyatshunoslik doirasida shakllangan ilmiy qarashlar qiyosiy tahlil qilinib, milliy xoslangan birliklarning korpus annotatsiyasidagi o'ziga xos xususiyatlari aniqlanadi. Teglash tamoyillarini belgilashda korpus materialining reprezentativligi, autentikligi va muvozanatliligi bilan bir qatorda, birlikning milliy-madaniy referenti, semantik tarkibi, kontekstual qo'llanishi va pragmatik vazifasini hisobga olish zarurati asoslanadi. Shuningdek, milliy xoslangan birliklarni yagona umumiy teg bilan cheklash ularning lingvomadaniy mazmunini to'liq aks ettira olmasligi dalillanib, ko'p qatlamli annotatsiya yondashuvining nazariy afzalliklari ochib beriladi.

Kalit so'zlar: o'zbek tili, til korpusi, milliy xoslangan birliklar, korpus teglash, annotatsiya, lingvomadaniyat, semantika, pragmatika.

Abstract: The article examines the issue of establishing the principles for tagging nationally specific linguistic units of the Uzbek language in a language corpus. Based on a comparative analysis of scholarly approaches developed within corpus linguistics, semantics, pragmatics, and linguocultural studies, the study identifies the specific features of nationally specific units that are relevant to corpus annotation. The study substantiates the need to consider not only the representativeness, authenticity, and balance of corpus data when determining tagging principles, but also the national-cultural referent, semantic structure, contextual use, and pragmatic function of a linguistic unit. Furthermore, it is argued that the use of a single general tag for nationally specific units cannot fully represent their linguocultural content. Therefore, the theoretical advantages of a multilayered approach to annotation are highlighted.

Key words: Uzbek language, language corpus, nationally specific linguistic units, corpus tagging, annotation, linguocultural studies, semantics, pragmatics.

Аннотация: В статье рассматривается вопрос обоснования принципов тегирования национально маркированных языковых единиц узбекского языка в языковом корпусе. На основе сравнительного анализа научных подходов, сформированных в рамках корпусной лингвистики, семантики, прагматики и лингвокультурологии, выявляются особенности национально маркированных единиц, имеющие значение для их корпусной аннотации. Обосновывается необходимость учета при определении принципов тегирования не только репрезентативности, аутентичности и сбалансированности корпусного материала, но и национально-культурного референта единицы, ее семантической структуры, контекстуального употребления и прагматической функции. Кроме того, доказывается, что использование единого общего тега для национально маркированных единиц не позволяет в полной мере отразить их лингвокультурное содержание, в связи с чем раскрываются теоретические преимущества многоуровневого подхода к аннотированию.

Ключевые слова: узбекский язык, языковой корпус, национально маркированные единицы, корпусное тегирование, аннотация, лингвокультурология, семантика, прагматика.

KIRISH

Raqamli texnologiyalar jadal rivojlanishi bilan tilni katta hajmdagi matnlar asosida o'rganish imkoniyatlari kengayib, til korpuslariga ehtiyoj ortmoqda. Til korpusining asosiy amaliy samarasi katta hajmdagi til materiallarini tizimlashtirish, tezkor izlash, tasniflash, taqqoslash va statistik jihatdan tahlil qilish imkoniyatini yaratish bilan belgilanadi. O'z navbatida, milliy xoslangan birliklar korpusi o'zbek tilining milliy-madaniy leksikasini yagona raqamli bazada tizimlashtirish imkonini beradi. Bunda birlikning qaysi madaniy hodisa, urf-odat, marosim, qadriyat yoki ijtimoiy munosabat bilan bog'liqligi teglar bilan belgilanadi. Bunday korpusning amaliy ahamiyati leksikografiya va tarjimashunoslikda namoyon bo'ladi. Korpusda jamlangan va annotatsiyalangan materiallar milliy-madaniy, izohli va elektron lug'atlar yaratish, milliy xoslangan birliklarning muqobillarini aniqlash hamda

ularning tarjimada berilish usullarini tadqiq etish uchun ishonchli manba bo‘lib xizmat qiladi. Antropotsentrizm nuqtayi nazaridan, milliy xoslangan birliklar korpusi til va madaniyatning vaqt davomida o‘zgarishini kuzatish uchun ham muhim manba hisoblanadi. Turli davrlarga mansub matnlarni qiyoslash orqali ayrim birliklarning qo‘llanish chastotasi, ma’no ko‘lami, pragmatik vazifasi va mazmunidagi o‘zgarishlarni aniqlash mumkin.

Ayni damda milliy xoslangan birliklarni aniqlashning aniq mezonlarini belgilash, ularni semantik-madaniy kategoriyalarga tasniflash, teglar iyerarxiyasini ishlab chiqish va mazkur birliklarning real kontekstdagi qo‘llanishini aks ettiruvchi annotatsiya modelini yaratish milliy amaliy lingvistikaning dolzarb va o‘rganilishi lozim bo‘lgan vazifalaridan biridir.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

O‘tgan asrning ikkinchi yarmidan boshlab axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal taraqqiyoti tilshunoslik metodologiyasiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatib, lisoniy birliklarni yirik hajmdagi autentik matnlar majmuasi asosida tadqiq etishni taqozo qila boshladi. Korpusga jamlangan ma’lumotlar bazasi til hodisalarini empirik ma’lumotlar asosida tahlil qilish, lisoniy birliklarning nutqda voqelanish qonuniyatlarini aniqlash hamda lingvistik xulosalarni statistik jihatdan asoslash imkoniyatini yaratdi. Leksikologiya, semantika, pragmalingvistika, sotsiolingvistika, psixolingvistika, kognitiv tilshunoslik kesimida yaratiladigan til korpuslari maxsus annotatsiya qilinadi hamda kompyuter dasturlari yordamida avtomatik qidiruv va tahlil qilish imkoniyatiga ega bo‘lishi ma’lum. Korpus tahlillaridan ko‘zlangan asosiy maqsad til birliklarining real nutqdagi qo‘llanish xususiyatlarini empirik materiallar asosida aniqlash, ularning semantik, grammatik, pragmatik va diskursiv xususiyatlarini obyektiv ravishda tavsiflashdan iboratdir.[1] Bunda har qanday ilmiy xulosa minglab, ba’zan millionlab matn birliklarining tahliliga tayangan holda chiqariladi. Shu sababdan lingvistik korpus muayyan til hodisasini imkon qadar to‘liq, xolis va tizimli aks ettirishi lozim.

Reprezentativlik va muvozanatlilik tamoyillari asosida korpus tarkibiga kiritilgan matnlar til tizimini qay darajada aks ettirishi tadqiqot natijalarining ishonchliligini belgilaydi. Ya’ni korpus tarkibidagi matnlar tasodifiy emas, aksincha, tadqiqot obyektining muhim xususiyatlarini qamrab oladigan tarzda tanlanishi zarur. J. Sinkler korpusni “tabiiy tilning real qo‘llanishini aks ettiruvchi elektron matnlar majmui” sifatida ta’riflar ekan, uning ilmiy qiymati aynan reprezentativlik darajasiga bog‘liqligini ta’kidlaydi.[2]

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda milliy xoslangan lisoniy birliklarni korpusda teglash tamoyillari mavjud korpus lingvistikasi, semantika, pragmatika va lingvomadaniyatshunoslikka oid nazariy qarashlarni qiyosiy tahlil qilish asosida ishlab chiqildi. Tadqiqotning metodologik yondashuvi milliy xoslangan birliklarning tabiati va ularni korpusda aks ettirishga qo‘yiladigan talablar orasidagi muvofiqlikni aniqlashga qaratildi. Tamoyillarni belgilashning dastlabki bosqichida korpus lingvistikasida shakllangan annotatsiya, reprezentativlik, autentiklik, izchillik va reproduktivlik tamoyillari milliy-madaniy mazmunni ifodalovchi birliklarning o‘ziga xos xususiyatlarini to‘liq qamrab olishi yoki olmasligi alohida baholandi. Til birliklarida milliy-madaniy mazmunning qanday shakllanishi va namoyon bo‘lishini aks ettiruvchi lingvomadaniy hamda semantik xususiyatlar belgilandi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Milliy xoslangan lisoniy birliklarni korpusda teglash uchun zarur bo‘lgan metodologik talablarni tizimlashtirish natijasida ularni teglashda bir-birini to‘ldiruvchi bir necha asosiy mezonlar ajratildi. Korpus materialini tanlashga qo‘yiladigan metodologik talablar belgilandi. Milliy xoslangan birliklarning real nutqdagi qo‘llanish xususiyatlarini obyektiv aks ettirish uchun korpus materiallari turli funksional uslub va kommunikativ janrlarni qamrab olishi zarur, degan xulosaga kelindi. Bunda badiiy, publitsistik, rasmiy, ilmiy-ommabop va so‘zlashuvga xos materiallarning mavjudligi birliklarning turli kontekstdagi qo‘llanishini qiyoslash imkonini beradi.

Yozma va og‘zaki nutq, turli davrlar hamda hududiy variantlarning hisobga olinishi milliy xoslangan birliklarning qo‘llanish doirasini to‘liqroq ifodalashga xizmat qiladi. Muayyan lisoniy birlikning faqat boshqa tillarda muqobili mavjud yoki mavjud emasligi sababli milliy xoslanganlikni belgilashda birlikning o‘zbek madaniyati bilan bog‘liq referenti, tarkibidagi milliy-madaniy semantik komponent va muayyan ijtimoiy-madaniy

1 McEnery T., Hardie A. Corpus Linguistics: Method, Theory and Practice. - Cambridge: Cambridge University Press, 2012. - 294 p.; Sinclair J. Corpus, Concordance, Collocation. - Oxford: Oxford University Press, 1991. - 179 p.; Biber D. Representativeness in Corpus Design // Literary and Linguistic Computing. - 1993. - Vol. 8, No. 4. - P. 243–257; Zaxarov V., Mengliyev B., Xamroyeva Sh., Xoliyorov O‘. Korpus lingvistikasi: o‘quv qo‘llanma. - Toshkent, 2021. - 164 b.; Abjalova M. O‘zbek tili milliy korpusida so‘zshaklni leksikografik baza asosida qidiruv imkoniyatlari // “Kompyuter lingvistikasi: muammolar, yechim, istiqbollar” Respublika I ilmiy-texnikaviy konferensiyasi. - 2021. - B. 12–17; Po‘latov A. Kompyuter lingvistikasi. - Toshkent: Akademnashr, 2011. - 160 b.

2 Sinclair J. Corpus, Concordance, Collocation. – Oxford: Oxford University Press, 1991.

tajribani aks ettirish darajasi kompleks ravishda hisobga olinishi lozim. Milliy xoslangan birlikni faqat lug'aviy shakli asosida belgilash ayrim hollarda noto'g'ri natijaga olib keladi. Birlikning milliy-madaniy mazmuni uning konkret matndagi qo'llanishi orqali aniqlanishi sababli kontekst teglashning majburiy komponenti sifatida belgilanadi. Shu asnoda bir xil lisoniy shaklning umumiy ma'noda yoki milliy-madaniy ma'noda qo'llangan holatlarini farqlash imkonini beruvchi kontekstual mezon ishlab chiqildi. Lisoniy birliklarni marosim va urf-odatlar, ijtimoiy munosabatlar, qarindoshlik, milliy taomlar, kiyim-kechak, uy-ro'zg'or, kasb-hunar, diniy tushunchalar va qadriyatlar kabi mazmuniy guruhlarga ajratish maqsadga muvofiq. Bunday tasnif keyingi bosqichlarda muayyan kategoriyalarning chastotasi va funksional taqsimotini aniqlash imkonini beradi.

Korpus tilning real kommunikativ amaliyotdagi holatini namoyon etishi lozim. Korpus reprezentativ bo'lishi uchun u tilning turli registrlari, janrlari, kommunikativ vaziyatlari va funksional uslublarini mutanosib ravishda qamrab olishi shart. Ya'ni korpusning reprezentativlik darajasi tanlovning sifat ko'rsatkichlariga bevosita bog'liqdir - millionlab so'zlardan iborat korpus ham noto'g'ri tanlangan material asosida tuzilgan bo'lsa, reprezentativ hisoblanmaydi. Aksincha, metodologik jihatdan puxta tanlangan nisbatan kichik korpus ishonchli natijalar berishi mumkin. Korpus tarkibiga kiritiladigan matnlar maqsadli tanlov, sathli tanlov, tasodifiy tanlov yoki kombinatsiyalashgan tanlov usullari asosida shakllantirilishi mumkin.

Sathli tanlov usuli matnlarni oldindan belgilangan parametrlar – janr, davr, muallif, auditoriya, kommunikativ vazifa, geografik hudud va boshqa mezonlar asosida mutanosib taqsimlash imkonini berishi statistik jihatdan aniq xulosalar shakllantirishda muhim xususiyat hisoblanadi. Korpus tarkibidagi turli tipdagi matnlarning nisbiy ulushi ilmiy asoslangan mezonlarga muvofiq taqsimlanishi uning muvozanatliligini anglatadi. Shakllantirilgan bazada muayyan janr yoki uslub haddan tashqari ustunlik qilsa, ayrim leksik, grammatik yoki pragmatik birliklarning chastotasi sun'iy ravishda ortib ketadi va shu bois tadqiqot natijalari obyektivligini yo'qotadi.

Muvozanatlilikni ta'minlashda quyidagi parametrlar hisobga olinishi lozim:

- turli uslublar qamrovi (badiiy, ilmiy, publitsistik, rasmiy, so'zlashuv);
- turli kommunikativ janrlar qamrovi;
- yozma va og'zaki nutq nisbatida mutanosiblik;
- matn yaratilgan davrlar qamrovi;
- nutq mualliflarining ijtimoiy-demografik xususiyatlari (jins, yosh, kasb va boshqalar);
- geografik hudud va dialektal variantlar qamrovi.

Ta'kidlash joizki, korpusning sifat jihatdan to'g'ri shakllantirilishi uning hajmidan muhimroq. T. McEnery va A. Hardie korpusning ilmiy qiymati tadqiqot maqsadiga mos ravishda tanlangan materiallar tizimi bilan belgilanishini qayd etadilar.[3] Shuning uchun maxsus korpuslarda hajm nisbatan kichik bo'lsa ham, reprezentativlik va muvozanatlilik tamoyillari to'liq ta'minlangan taqdirda ular yuqori ilmiy samaradorlikka ega bo'lishi muqarrar.

Milliy-madaniy xoslangan lisoniy birliklarni jamlovchi korpusni shakllantirishda ham ushbu metodologik tamoyillar hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Zotan, ushbu korpus turli janr va diskurslarga mansub autentik matnlarni qamrab olishi, erkak va ayol nutqi namunalarining mutanosib taqsimlanishini ta'minlashi, shuningdek, yozma hamda og'zaki nutq materiallarini o'z ichiga olishi zarur.

Korpus uchun til materialini to'plashda autentiklik, obyektivlik hamda reproduktivlik tamoyillariga ham tayanish shart. Ushbu tamoyillar korpusdagi til materialining ishonchliligini, tadqiqot natijalarining xolisligini va ularning boshqa tadqiqotchilar tomonidan qayta tekshirilish imkoniyatini ta'minlab, empirik tadqiqotlarning metodologik poydevori bo'ladi.

Autentiklik tamoyili korpus tarkibiga faqat tabiiy kommunikativ muhitda yuzaga kelgan matnlarni kiritishni nazarda tutadi. Bunday matnlar tadqiqot maqsadida sun'iy ravishda yaratilmagan, real nutqiy faoliyat mahsuli bo'lishi lozim. J. Sinclair korpusni tabiiy til qo'llanilishining elektron shakldagi modeli sifatida tavsiflar ekan, uning ilmiy ahamiyati aynan autentik til materialiga asoslanishi bilan belgilanadi, deb hisoblaydi.[4] Shu bois korpusda aks etgan til birliklari ularning haqiqiy uslubiy, pragmatik hamda semantik xususiyatlarini o'zida mujassamlashtirishi zarur.

An'anaviy lingvistik tadqiqotlarda til hodisalari aksariyat hollarda olimning kuzatuvlari asosida tavsiflanishi ma'lum, korpus lingvistikasida barcha xulosalar real matnlar bazasi va statistik ma'lumotlar bilan asoslanadi. Shu asnoda til birliklarining qo'llanish chastotasi, sintagmatik xususiyatlari va funksional imkoniyati aniq empirik dalillar asosida tavsiflanadi. Bunda tadqiqotchining subyektiv mulohazalari minimallashib, lingvistik xulosalarning obyektivligi kafolatlanadi.

3 McEnery T., Hardie A. Corpus Linguistics: Method, Theory and Practice. – Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
4 Sinclair J. Corpus, Concordance, Collocation. Oxford: Oxford University Press, 1991.

Korpus metodologiyasining uchinchi asosiy tamoyili - reproduktivlik tamoyili korpus annotatsiyasi jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi. Milliy xoslangan konseptlarni semantik va pragmatik jihatdan teglashda annotatsiya mezonlari oldindan ishlab chiqilgan tavsiyalar, nazariy xulosalar asosida amalga oshirilishi zarur. Annotatorlar bir xil mezonlardan foydalangan holda bir xil til birliklarini o'xshash tarzda belgilashi manbaning ishonchliligini ta'minlaydi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Korpus lingvistikasining zamonaviy rivojlanish bosqichida annotatsiya oddiy lingvistik birliklarni belgilash jarayonidan ko'ra kengroq metodologik mazmun kasb etmoqda. Dastlabki korpuslarda asosan morfologik va sintaktik teglash bilan cheklanilgan bo'lsa, bugungi kunda korpuslar semantik, pragmatik, diskursiv va kognitiv axborotni ham o'zida mujassamlashtiradigan ko'p qatlamli (multi-layer, multi-level) annotatsiya tizimlari asosida yaratilmoqda. Bunday yondashuv til birliklarini nafaqat formal, balki ularning ma'noviy, kommunikativ va madaniy xususiyatlari bilan birgalikda tavsiflash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Leech, G. Corpora and Theories of Linguistic Performance. - In: Directions in Corpus Linguistics. - London: Academic Press, 1992. - P. 105-122.
2. Lyons, J. Semantics. Vol. 1-2. - Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
3. McEnery, T., Hardie, A. Corpus Linguistics: Method, Theory and Practice. - Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
4. Sinclair, J. Corpus, Concordance, Collocation. - Oxford: Oxford University Press, 1991.
5. Wierzbicka, A. Understanding Cultures through Their Key Words: English, Russian, Polish, German, and Japanese. - New York: Oxford University Press, 1997.
6. Wierzbicka, A. Cross-Cultural Pragmatics: The Semantics of Human Interaction. - Berlin: Mouton de Gruyter, 2003.
7. Қодиров, М. Ўзбек тилининг миллий-маданий лексикаси. - Тошкент: Фан, 2005.
8. Раҳматуллаев, Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. - Тошкент: Университет, 2000.
9. Раҳматуллаев, Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. - Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1992.
10. Маҳмудов, Н. Тилнинг мукаммал тадқиқи йўлларини излаб. - Тошкент: Фан, 2012.
11. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. - Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2020.
12. Ўзбек тили миллий корпуси. - Тошкент.
13. Gries, S. Th. Statistics for Linguistics with R: A Practical Introduction. – Berlin: De Gruyter Mouton, 2013.

OILA A'ZOLARI O'RTASIDAGI O'ZARO TUSHUNISHNING SHAXS KOGNITIV RIVOJLANISHIGA TA'SIRINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Vaydulla Madinabonu Muxtasam qizi
Samarqand davlat chet tillar instituti pedagogika,
psixologiya va jismoniy madaniyat kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada oila a'zolari o'rtasidagi o'zaro tushunishning shaxs kognitiv rivojlanishiga ta'sir etuvchi psixologik omillari tahlil qilinadi. Oilaviy munosabatlarda mavjud bo'lgan emotsional qo'llab-quvvatlash, samarali muloqot, o'zaro hurmat va ishonch muhitining shaxsning tafakkuri, idrok jarayonlari, muammoli vaziyatlarni hal qilish qobiliyati hamda moslashuvchan fikrlashiga ta'siri yoritiladi. Tadqiqotda oilaviy muhitning kognitiv jarayonlar shakllanishidagi o'rni, shaxsning ijtimoiy tajribani o'zlashtirishi va refleksiv qobiliyatlarining rivojlanish mexanizmlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Shuningdek, oila ichidagi konstruktiv munosabatlar shaxsning mustaqil fikrlashi, ijodiy yondashuvi va intellektual faolligini rivojlantirishning muhim psixologik sharti sifatida ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: oila, o'zaro tushunish, oilaviy munosabatlar, kognitiv rivojlanish, tafakkur, idrok, shaxs rivoji, psixologik muhit, kommunikatsiya, refleksiya.

Abstract: This article examines the psychological features of the influence of mutual understanding among family members on individual cognitive development. The study analyzes the role of emotional support, effective communication, trust, and mutual respect within family relationships as essential factors contributing to the development of thinking processes, perception, problem-solving abilities, and cognitive flexibility. The paper highlights the importance of the family environment in shaping cognitive processes, acquiring social experience, and developing reflective abilities. It is emphasized that constructive family relationships create favorable psychological conditions for the formation of independent thinking, intellectual activity, and creative potential of an individual.

Key words: family, mutual understanding, family relationships, cognitive development, thinking, perception, personality development, psychological environment, communication, reflection.

Аннотация: В данной статье рассматриваются психологические особенности влияния взаимопонимания между членами семьи на когнитивное развитие личности. Анализируется роль эмоциональной поддержки, эффективной коммуникации, доверия и взаимного уважения в семейных отношениях как важных факторов формирования мыслительных процессов, восприятия, способности решать проблемные ситуации и когнитивной гибкости личности. В работе раскрывается значение семейной среды в развитии познавательных процессов, усвоении социального опыта и формировании рефлексивных способностей человека. Особое внимание уделяется тому, что конструктивные семейные отношения создают благоприятные психологические условия для развития самостоятельного мышления, интеллектуальной активности и творческого потенциала личности.

Ключевые слова: семья, взаимопонимание, семейные отношения, когнитивное развитие, мышление, восприятие, развитие личности, психологический климат, коммуникация, рефлексия.

KIRISH

Jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida shaxsning intellektual salohiyati, mustaqil fikrlash qobiliyati va murakkab hayotiy vaziyatlarga moslasha olish imkoniyatlarini rivojlantirish masalalari psixologiya fanining dolzarb yo'nalishlaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Shaxsning kognitiv rivojlanishi faqatgina ta'lim jarayoni yoki individual tajriba bilan emas, balki uning dastlabki ijtimoiy muhiti bo'lgan oila tizimidagi munosabatlar bilan ham chambarchas bog'liqdir. Oila insonning dastlabki muloqot tajribasi, hissiy munosabatlar shakllanishi va atrof-muhitni anglash jarayonlari yuzaga keladigan asosiy psixologik makon hisoblanadi.

Oila a'zolari o'rtasidagi o'zaro tushunish shaxsning dunyoni idrok etishi, fikrlash jarayonlari va ijtimoiy vaziyatlarga munosabat bildirish usullariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Oilada mavjud bo'lgan ijobiy psixologik muhit, ochiq muloqot va o'zaro qo'llab-quvvatlash shaxsda bilishga bo'lgan qiziqish, tahliliy fikrlash hamda yangi tajribalarni o'zlashtirish qobiliyatini rivojlantiradi. Aksincha, oilaviy munosabatlardagi doimiy nizolar, hissiy beqa-

rorlik va tushunmovchiliklar shaxsning kognitiv faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatib, uning fikrlash jarayonlarida qiyinchiliklar yuzaga kelishiga sabab bo'lishi mumkin.

Kognitiv rivojlanish tushunchasi shaxsning axborotni qabul qilish, qayta ishlash, saqlash, tahlil qilish va undan amaliy faoliyatda foydalanish qobiliyatlarining takomillashuvini anglatadi. Mazkur jarayonning shakllanishida oilaning tarbiyaviy uslubi, ota-ona va farzand o'rtasidagi munosabatlarning sifati, oiladagi kommunikativ tajriba hamda emotsional barqarorlik muhim psixologik omillar sifatida qaraladi. Chunki bola va oila a'zolari o'rtasidagi muloqot jarayonida nafaqat ijtimoiy ko'nikmalar, balki muammolarni hal qilish, sabab-oqibat bog'lanishlarini tushunish va mustaqil qaror qabul qilish kabi kognitiv kompetensiyalar ham rivojlanadi.

Zamonaviy psixologik tadqiqotlarda shaxs rivojlanishini tushuntirishda tizimli yondashuv alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu yondashuvga ko'ra, oila alohida individlarning oddiy yig'indisi emas, balki o'zaro ta'sir va munosabatlarga asoslangan yaxlit psixologik tizim sifatida qaraladi. Oiladagi har bir a'zoning hissiy holati, muloqot uslubi va xulq-atvori boshqa a'zolarning psixologik rivojlanishiga bevosita yoki bilvosita ta'sir qiladi. Shu sababli oilaviy munosabatlarning sifati shaxsning nafaqat emotsional, balki kognitiv rivojlanish jarayonlarini ham belgilovchi muhim omillardan biridir.

O'zaro tushunish oilaviy munosabatlarning asosiy tarkibiy qismi bo'lib, u oila a'zolarining bir-birining ehtiyojlari, fikrlari va hissiy kechinmalarini anglash qobiliyatini ifodalaydi. Bunday munosabat shaxsda empatiya, refleksiv fikrlash, ijtimoiy idrok va kognitiv moslashuvchanlik kabi murakkab psixologik sifatlarning shakllanishiga yordam beradi. Ayniqsa, oilada bolaning fikri tinglanishi, uning savollariga e'tibor bilan javob berilishi va mustaqil fikrlashiga imkon yaratilishi uning intellektual rivojlanish sur'atlarini oshiradi.

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, bugungi kunda oilaviy munosabatlarning transformatsiyasi, avlodlar o'rtasidagi muloqot shakllarining o'zgarishi va axborot texnologiyalarining keng tarqalishi sharoitida oila muhitining shaxs kognitiv rivojlanishidagi o'rnini chuqur o'rganish zarurati ortmoqda. Oilada shakllanadigan muloqot madaniyati, o'zaro ishonch va psixologik qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini aniqlash shaxsning intellektual imkoniyatlarini rivojlantirishga qaratilgan samarali psixologik yondashuvlarni ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Shu nuqtayi nazardan, oila a'zolari o'rtasidagi o'zaro tushunishning shaxs kognitiv rivojlanishiga ta'sirini o'rganish zamonaviy psixologiya fanida muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega bo'lib, oilaviy munosabatlarning shaxs tafakkuri, bilish jarayonlari va intellektual faolligini shakllantirishdagi rolini aniqlash imkonini beradi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Oila muhitining shaxs rivojlanishiga ta'siri psixologiya fanida uzoq yillardan buyon tadqiq etib kelinayotgan muhim yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Zamonaviy psixologik qarashlarda oila insonning dastlabki ijtimoiy tajribasi shakllanadigan, shaxsiy sifatlar, kognitiv qobiliyatlar va xulq-atvor me'yorlari rivojlanadigan asosiy muhit sifatida baholanadi. Bu borada J. Bowlbyning bog'lanish nazariyasida ota-ona va farzand o'rtasidagi emotsional yaqinlik hamda xavfsiz bog'lanish bolaning keyingi psixologik rivojlanishi uchun muhim asos sifatida talqin qilinadi. Oiladagi munosabatlarning mazmuni va sifati shaxsning nafaqat emotsional barqarorligi, balki uning tafakkur jarayonlari, bilish faolligi va intellektual rivojlanishiga ham bevosita ta'sir ko'rsatishi ilmiy tadqiqotlarda keng yoritilgan.

Psixologik nazariyalarda shaxsning kognitiv rivojlanishi ijtimoiy tajriba bilan uzviy bog'liq jarayon sifatida qaraladi. Xususan, L.S. Vigotskiyning ijtimoiy-madaniy nazariyasida inson tafakkuri va bilish jarayonlarining ijtimoiy muhit hamda muloqot ta'sirida shakllanishiga alohida e'tibor qaratiladi. J. Piagetning kognitiv rivojlanish nazariyasida esa bolaning atrof-muhit bilan faol o'zaro munosabati kognitiv tuzilmalarning bosqichma-bosqich rivojlanishida muhim omil sifatida qaraladi. Oila ushbu o'zaro ta'sirning eng dastlabki va eng ta'sirchan shakli hisoblanadi. Bola oilada muloqot qilish, voqelikni tushunish, muammolarni hal etish va turli vaziyatlarga moslashish tajribasini egallaydi. Shu sababli oilaviy munosabatlarning psixologik xususiyatlari shaxs kognitiv rivojlanishining muhim determinantlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Oilaviy tizim nazariyasi doirasida oila ichidagi munosabatlar o'zaro bog'langan tizim sifatida talqin qilinadi. Bu borada M. Bowen oilani o'zaro bog'langan yaxlit emotsional tizim sifatida izohlaydi va oila a'zolaridan birining psixologik holati boshqa a'zolarning hissiy holati hamda xulq-atvoriga ta'sir ko'rsatishini ta'kidlaydi. Shuningdek, U. Bronfenbrennerning ekologik tizimlar nazariyasida oila shaxs rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi mikrotizim sifatida qaraladi. Ushbu yondashuvlarga ko'ra, oiladagi har bir munosabat turi shaxsning psixologik holatiga va rivojlanish jarayonlariga ta'sir ko'rsatadi. Oila a'zolari o'rtasidagi ochiq muloqot, hissiy yaqinlik va o'zaro anglashuv shaxsda ijobiy kognitiv strategiyalarni shakllantiradi. Bunday muhitda inson o'z fikrlarini erkin ifodalash, turli nuqtayi nazarlarni tahlil qilish va yangi bilimlarni o'zlashtirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Tadqiqotchilar oilaviy kommunikatsiyaning shaxs tafakkuri rivojidagi roliga alohida e'tibor qaratadilar. A. Banduraning ijtimoiy o'rganish nazariyasiga ko'ra, shaxsning xulq-atvori va muayyan ko'nikmalari kuzatish,

taqlid qilish hamda ijtimoiy tajriba orqali shakllanadi. Shu jihatdan, oiladagi muloqot jarayonida fikr almashish, savol-javoblar, muammolarni birgalikda muhokama qilish kabi faoliyat shakllari shaxsning tahliliy fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi. Ayniqsa, ota-ona tomonidan bolaning fikriga hurmat bilan munosabatda bo‘lish, uning mustaqil qaror qabul qilishiga imkon yaratish kognitiv mustaqillikning shakllanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Shuningdek, oiladagi emotsional muhit shaxsning bilish jarayonlari bilan chambarchas bog‘liqdir. J. Bowlbyning ilmiy qarashlarida bola va unga g‘amxo‘rlik qiluvchi shaxs o‘rtasidagi xavfsiz bog‘lanish uning emotsional barqarorligi hamda atrof-muhitni faol o‘rganishiga zamin yaratishi ta’kidlanadi. Psixologik xavfsizlik mavjud bo‘lgan oilalarda shaxs yangi tajribalarni qabul qilishga, xatolarni tahlil qilishga va bilimlarini kengaytirishga ko‘proq moyil bo‘ladi. Aksincha, doimiy tanqid, qo‘rquv yoki hissiy bosim hukmron bo‘lgan oilaviy muhit shaxsning fikrlash faolligini cheklashi, tashabbuskorlik va ijodiy yondashuvning pasayishiga olib kelishi mumkin.

Refleksiv jarayonlarning shakllanishida ham oilaviy munosabatlarning o‘rni katta. Refleksiya shaxsning o‘z fikrlari, hissiyotlari va xatti-harakatlarini tahlil qilish qobiliyati sifatida namoyon bo‘ladi. L.S. Vigotskiyning ijtimoiy rivojlanish haqidagi qarashlari nuqtayi nazaridan, yuqori psixik funksiyalarning shakllanishida shaxslararo muloqot va ijtimoiy tajriba muhim o‘rin egallaydi. Oilada o‘zaro tushunish va ochiq muloqot mavjud bo‘lsa, shaxs boshqalarning pozitsiyasini anglash, o‘z faoliyatini baholash va xulosa chiqarish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Bu esa kognitiv moslashuvchanlik, ya’ni turli vaziyatlarda fikrlash usullarini o‘zgartira olish qobiliyatining rivojlanishiga zamin yaratadi.

Mahalliy psixologik tadqiqotlarda ham oila muhitining shaxs kamolotidagi o‘rni alohida qayd etiladi. Xususan, G‘.B. Shoumarovning oila psixologiyasiga oid ilmiy ishlarida oilaviy munosabatlar, oiladagi psixologik muhit, er-xotin hamda ota-ona va farzand o‘rtasidagi munosabatlarning shaxs kamolotidagi ahamiyati yoritilgan. O‘zbek oilalarining ijtimoiy-madaniy xususiyatlari, avlodlararo munosabatlar, tarbiyaviy qadriyatlar va oilaviy muloqot shakllari shaxsning ijtimoiylashuvi hamda psixologik rivojlanishida muhim omil sifatida ko‘rib chiqiladi. Ayniqsa, oilada shakllangan qadriyatlar tizimi, kattalarning shaxsiy namunasi va farzand bilan olib boriladigan muloqot uslubi uning dunyoqarashi va bilish jarayonlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi.

Ilmiy manbalarni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, L.S. Vigotskiy, J. Piaget, A. Bandura, M. Bowen, U. Bronfenbrenner, J. Bowlby va G‘.B. Shoumarov kabi olimlarning tadqiqotlarida oila, ijtimoiy muhit, shaxslararo munosabatlar va shaxs rivojlanishining turli jihatlari yoritilgan. Shunga qaramay, aynan oila a’zolari o‘rtasidagi o‘zaro tushunishning kognitiv rivojlanish jarayonlariga ta’sir mexanizmlarini kompleks tarzda o‘rganish hali ham dolzarb ilmiy masalalardan biri bo‘lib qolmoqda. Ayniqsa, o‘zaro tushunishning tafakkur moslashuvchanligi, refleksiv qobiliyatlar va intellektual faollik bilan bog‘liqligini aniqlash zamonaviy psixologik tadqiqotlarning istiqbolli yo‘nalishlaridan hisoblanadi.

Shunday qilib, mavjud ilmiy qarashlar tahlili asosida aytish mumkinki, oila a’zolari o‘rtasidagi o‘zaro tushunish shaxsning kognitiv rivojlanishini ta’minlovchi muhim psixologik resurslardan biri hisoblanadi. Oiladagi sog‘lom psixologik muhit, samarali kommunikatsiya va hissiy qo‘llab-quvvatlash shaxsning bilish jarayonlarini faollashtirib, uning intellektual va ijtimoiy imkoniyatlarini kengaytiradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqot oila a’zolari o‘rtasidagi o‘zaro tushunishning shaxs kognitiv rivojlanishiga ta’sirini aniqlashga qaratilgan bo‘lib, unda oilaviy munosabatlarning psixologik xususiyatlari hamda kognitiv jarayonlarning shakllanishi o‘rtasidagi bog‘liqlik o‘rganildi. Tadqiqot metodologik jihatdan shaxs rivojlanishining ijtimoiy-psixologik yondashuvlariga asoslandi. Xususan, L.S. Vigotskiyning rivojlanishning ijtimoiy tabiati haqidagi konsepsiyasi, J. Piagening kognitiv rivojlanish nazariyasi, A. Banduraning ijtimoiy o‘rganish nazariyasi hamda oilaviy tizim yondashuvi doirasidagi ilmiy qarashlar tahlil qilindi. Ushbu nazariy yondashuvlar oilaviy muhitning shaxs tafakkuri, idroki, refleksiv qobiliyatlari va moslashuvchan fikrlash jarayonlariga ta’sirini tushuntirish uchun metodologik asos bo‘lib xizmat qildi.

Tadqiqotda oilaviy munosabatlarning psixologik jihatlarini aniqlash maqsadida empirik metodlardan foydalanildi. Jumladan, kuzatish, psixologik so‘rovnoma, diagnostik metodlar, qiyosiy tahlil va matematik-statistik qayta ishlash usullari qo‘llanildi. Tadqiqot ishtirokchilarining oiladagi o‘zaro munosabatlarni qabul qilishi, yaqinlari bilan muloqot sifati, oilaviy qo‘llab-quvvatlash darajasi hamda kognitiv faoliyat xususiyatlari baholandi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqotda jami 72 nafar respondent ishtirok etdi. Respondentlar turli yosh guruhlariga mansub bo‘lib, ular orasida oliy ta’lim muassasalari talabalari va yosh oilalar vakillari tanlab olindi. Tanlanmaning shakllantirilishida asosiy mezon sifatida oilaviy munosabatlar tajribasi, ijtimoiy faollik va tadqiqotda ixtiyoriy ishtirok etish tamoyillari hisobga olindi.

Tadqiqot jarayonida quyidagi psixodiagnostik vositalardan foydalanildi:

1. **"Oilaviy munosabatlarni baholash" metodikasi** - oila a'zolari o'rtasidagi hissiy yaqinlik, o'zaro ishonch va muloqot darajasini aniqlash uchun;
2. **Kognitiv moslashuvchanlikni baholash so'rovnomasi** - shaxsning yangi vaziyatlarga moslashishi, fikrlash usullarini o'zgartira olish qobiliyatini aniqlash uchun;
3. **Refleksivlik darajasini aniqlash metodikasi** - shaxsning o'z faoliyati, fikrlari va xatti-harakatlarini tahlil qilish qobiliyatini o'rganish uchun.

Tadqiqot natijalarini qayta ishlashda SPSS dasturiy paketi yordamida matematik-statistik tahlil amalga oshirildi. Natijalarning ishonchlilik darajasini aniqlash uchun korrelyatsion tahlil usulidan foydalanildi. Bu orqali oila a'zolari o'rtasidagi o'zaro tushunish ko'rsatkichi bilan shaxsning kognitiv rivojlanish darajasi o'rtasidagi bog'liqlik aniqlandi (1-jadval).

1-jadval: **Tadqiqot natijalarini statistik tahlil qilish mezonlari**

Tadqiqot yo'nalishi	Qo'llanilgan metodika	Respondentlar soni	Statistik usul
Oiladagi o'zaro tushunish darajasi	Oilaviy munosabatlarni baholash metodikasi	72 nafar	Deskriptiv statistika
Kognitiv rivojlanish xususiyatlari	Kognitiv moslashuvchanlik so'rovnomasi	72 nafar	Korrelyatsion tahlil
Refleksiv fikrlash darajasi	Refleksivlikni aniqlash metodikasi	72 nafar	Pearson korrelyatsiyasi
Oilaviy muhit va kognitiv jarayonlar bog'liqligi	Kompleks tahlil	72 nafar	SPSS dasturi asosida statistik qayta ishlash

Olingan ma'lumotlar asosida oiladagi o'zaro tushunish darajasi yuqori bo'lgan respondentlarda kognitiv faoliyat, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish qobiliyati va refleksiv fikrlash ko'rsatkichlari yuqoriroq namoyon bo'lishi taxmin qilindi. Shu bilan birga, oilaviy munosabatlarning sifati shaxsning fikrlash jarayonlari va ijtimoiy moslashuvchanligini belgilovchi muhim psixologik omil sifatida baholandi.

Tadqiqot metodologiyasi oilaviy munosabatlarning shaxs kognitiv rivojlanishiga ta'sirini faqat nazariy jihatdan emas, balki amaliy-empirik jihatdan ham o'rganish imkonini berdi. Mazkur yondashuv orqali oiladagi o'zaro tushunish, kommunikativ faollik va psixologik qo'llab-quvvatlashning shaxs intellektual rivojlanishidagi o'rnini aniqlashga xizmat qilindi.

Tadqiqot jarayonida oila a'zolari o'rtasidagi o'zaro tushunish darajasi hamda uning shaxs kognitiv rivojlanishiga ta'siri o'rganildi. Olingan natijalar oiladagi psixologik muhit, muloqot sifati va hissiy qo'llab-quvvatlash darajasi shaxsning bilish jarayonlari bilan uzviy bog'liq ekanligini ko'rsatdi. Tadqiqot ishtirokchilarining javoblari tahlil qilinganda, oilada o'zaro hurmat va tushunish muhiti shakllangan shaxslarning fikrlash faolligi, yangi vaziyatlarga moslashish qobiliyati va muammolarni hal etish strategiyalari yuqori darajada namoyon bo'lishi aniqlandi.

SPSS dasturi yordamida amalga oshirilgan statistik tahlil natijalari oilaviy munosabatlarning ijobiy ko'rsatkichlari bilan kognitiv rivojlanish o'rtasida ma'lum darajadagi bog'liqlik mavjudligini ko'rsatdi. Xususan, oiladagi o'zaro tushunish, ochiq muloqot va hissiy yaqinlik darajasi oshgan sari shaxsning refleksiv fikrlash, mustaqil qaror qabul qilish va kognitiv moslashuvchanlik ko'rsatkichlari ham yuqorilashi kuzatildi (2-jadval).

2-jadval: **Oila a'zolari o'rtasidagi o'zaro tushunish va kognitiv rivojlanish ko'rsatkichlari**

Ko'rsatkichlar	Past daraja (%)	O'rta daraja (%)	Yuqori daraja (%)
Oilaviy o'zaro tushunish darajasi	18,1	45,8	36,1
Kognitiv moslashuvchanlik	20,8	43,1	36,1
Refleksiv fikrlash darajasi	22,2	41,7	36,1
Muammoli vaziyatlarni hal qilish qobiliyati	19,4	47,2	33,4

Jadval natijalaridan ko'rinadiki, respondentlarning asosiy qismi oilaviy munosabatlarda o'zaro tushunish va qo'llab-quvvatlashning o'rta hamda yuqori darajasiga ega ekanligini bildirgan. Bu holat oiladagi ijobiy kommunikativ tajriba shaxsning kognitiv jarayonlarini faollashtiruvchi omil ekanligini ko'rsatadi.

Tadqiqot natijalarini chuqurroq tahlil qilish maqsadida oila ichidagi o'zaro tushunish va kognitiv rivojlanish ko'rsatkichlari o'rtasidagi korrelyatsion bog'liqlik ham aniqlandi (3-jadval).

3-jadval: **Oilaviy o‘zaro tushunish va kognitiv ko‘rsatkichlar o‘rtasidagi bog‘liqlik (Pearson korrelyatsiyasi)**

Ko‘rsatkichlar	Korrelyatsiya koeffitsiyenti (r)	Ahamiyatlilik darajasi (p)
O‘zaro tushunish – Kognitiv moslashuvchanlik	0,62	p < 0,01
O‘zaro tushunish – Refleksiv fikrlash	0,58	p < 0,01
O‘zaro tushunish – Muammoli vaziyatlarni hal qilish	0,55	p < 0,01

Olingan natijalar oiladagi o‘zaro tushunish va shaxsning kognitiv rivojlanishi o‘rtasida ijobiy statistik bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatdi. Ayniqsa, kognitiv moslashuvchanlik bilan o‘zaro tushunish o‘rtasidagi bog‘liqlik yuqori ko‘rsatkichni tashkil etdi. Bu esa oilada turli fikrlarni qabul qilish, vaziyatlarga moslashish va muammolarni konstruktiv hal qilish imkoniyatlari kengayishini anglatadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, oilaviy munosabatlarda hissiy xavfsizlik mavjud bo‘lgan shaxslar atrofdagi voqelikni chuqurroq tahlil qilishga, yangi bilimlarni faol o‘zlashtirishga va o‘z xatti-harakatlarini baholashga ko‘proq moyil bo‘ladi. Bunday oilaviy muhit shaxsda ichki motivatsiyani kuchaytirib, bilishga bo‘lgan qiziqishning rivojlanishiga yordam beradi.

Muhokama jarayonida oiladagi kommunikativ uslubning shaxs tafakkuriga ta’siri alohida ahamiyat kasb etishi aniqlandi. Agar oila a’zolari bir-birining fikrlarini tinglashga, turli nuqtayi nazarlarni qabul qilishga va muammolarni hamkorlikda hal etishga intilsalar, bunday sharoitda shaxsning analitik fikrlashi va ijodiy yondashuvi rivojlanadi. Aksincha, doimiy ziddiyatli munosabatlar mavjud oilalarda shaxsning fikrlash faolligi pasayishi va qaror qabul qilish jarayonlarida qiyinchiliklar yuzaga kelishi mumkin.

Olingan natijalar oilaviy munosabatlarning shaxs kognitiv rivojlanishidagi rolini tasdiqlaydi. Oila nafaqat biologik va ijtimoiy birlik, balki shaxsning intellektual imkoniyatlari shakllanadigan psixologik rivojlanish muhiti sifatida ham namoyon bo‘ladi. Shu sababli oilada sog‘lom muloqot, o‘zaro hurmat va tushunish tamoyillarini rivojlantirish shaxsning kognitiv salohiyatini oshirishning muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, oila a’zolari o‘rtasidagi o‘zaro tushunish shaxsning kognitiv rivojlanishiga ta’sir etuvchi muhim psixologik omillardan biri hisoblanadi. Oiladagi munosabatlarning mazmuni, muloqot sifati, hissiy qo‘llab-quvvatlash darajasi va o‘zaro hurmat muhiti shaxsning tafakkuri, idrok jarayonlari, refleksiv qobiliyatlari hamda yangi vaziyatlarga moslashish imkoniyatlarini belgilaydi.

Tadqiqot davomida aniqlangan natijalar oilada shakllangan ijobiy psixologik muhit shaxsning intellektual faolligini oshirishini ko‘rsatdi. O‘zaro tushunishga asoslangan oilaviy munosabatlar shaxsga o‘z fikrlarini erkin ifodalash, turli nuqtayi nazarlarni tahlil qilish va hayotiy vaziyatlarga nisbatan moslashuvchan yondashuvni shakllantirish imkonini beradi. Ayniqsa, oilada mavjud bo‘lgan ochiq muloqot va hissiy yaqinlik kognitiv jarayonlarning samarali rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, oilaviy o‘zaro tushunish darajasi yuqori bo‘lgan shaxslarda refleksiv fikrlash, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalari yaxshi shakllangan. Bu holat oilaning shaxs rivojlanishidagi tarbiyaviy funksiyasi bilan bir qatorda, uning kognitiv imkoniyatlarini kengaytiruvchi psixologik resurs sifatidagi ahamiyatini ham namoyon etadi.

Shuningdek, oiladagi kommunikativ jarayonlar shaxsning bilish faoliyatini rivojlantirishda muhim vosita ekanligi aniqlandi. Oila a’zolari o‘rtasidagi samarali muloqot shaxsning ijtimoiy tajribani o‘zlashtirishiga, o‘z faoliyatini tahlil qilishiga va yangi bilimlarni qabul qilish qobiliyatining takomillashishiga xizmat qiladi. Shu jihatdan, oila muhitida yaratilgan psixologik qulaylik shaxsning nafaqat emotsional barqarorligi, balki intellektual rivojlanishi uchun ham zarur shart hisoblanadi.

Umuman olganda, oila a’zolari o‘rtasidagi o‘zaro tushunish shaxs kognitiv rivojlanishining ijtimoiy-psixologik mexanizmlaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Oilada o‘zaro hurmat, ishonch va hamkorlikka asoslangan munosabatlarni shakllantirish shaxsning fikrlash faolligini oshirish, kognitiv moslashuvchanligini rivojlantirish va intellektual salohiyatini kengaytirish imkonini beradi.

Kelgusidagi tadqiqotlarda oilaviy munosabatlarning turli shakllari, ota-ona tarbiya uslublari hamda avlodlararo muloqot xususiyatlarining shaxs kognitiv rivojlanishiga ta’sirini yanada chuqur o‘rganish maqsadga muvofiqdir. Bunday ilmiy izlanishlar oilaviy psixologik maslahat va rivojlantiruvchi dasturlarni takomillashtirish uchun muhim nazariy hamda amaliy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 31-dekabrdagi “Uzluksiz ma’naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4559-son qarori.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni.
3. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. - Toshkent: O‘zbekiston, 2021. - 464 b.
4. Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. - Cambridge: Harvard University Press, 2019.
5. Piaget J. The Psychology of Intelligence. - London: Routledge, 2013.
6. Bandura A. Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory. - New York: Pearson Education, 2018.
7. Minuchin S. Families and Family Therapy. - New York: Routledge, 2018.
8. Bowen M. Family Therapy in Clinical Practice. - Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 2016.
9. Olson D.H. Circumplex Model of Marital and Family Systems: Assessing Family Functioning // Journal of Family Therapy. - 2019. - Vol. 41(1). - P. 3-27.
10. Gottman J.M., Silver N. The Seven Principles for Making Marriage Work. - New York: Harmony Books, 2015.
11. Berk L.E. Development Through the Lifespan. - Boston: Pearson, 2022.
12. Goleman D. Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. - New York: Bantam Books, 2020.
13. Левин К. Теория поля в социальных науках. - Санкт-Петербург: Речь, 2018.
14. Карабанова О.А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования. - Москва: Гардарики, 2017.
15. Андреева Г.М. Социальная психология. - Москва: Аспект Пресс, 2020.
16. Немов Р.С. Психология: учебник для вузов. - Москва: Юрайт, 2021.
17. Реан А.А. Психология личности. Социализация, поведение, развитие. - Санкт-Петербург: Питер, 2019.
18. Абрамова Г.С. Возрастная психология. - Москва: Академический проект, 2020.
19. Shcherbakova A.I. Family Relationships as a Factor of Personal Development // Psychology in Russia: State of the Art. - 2021. - Vol. 14(3). - P. 45-58.
20. Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design - Cambridge: Harvard University Press, 2018.
21. Karimova V.M. Oilaviy psixologiya. - Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2019.
22. Nishonova Z.T., Alimova G.K. Psixologik xizmat asoslari. - Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2020.
23. Davletshin M.G. Umumiy psixologiya. - Toshkent: TDPU nashriyoti, 2018.
24. Rogers C.R. On Becoming a Person: A Therapist’s View of Psychotherapy. – Boston: Houghton Mifflin, 2016.

O'QITUVCHILAR DARSLARNI QANDAY QIZIQARLI TASHKIL ETISHLARI MUMKIN?

Dilnura Rustamovna Xamrayeva
Termiz davlat pedagogika instituti,
Maktabgacha va boshlang'ich ta'limda ingliz tili yo'nalishi talabasi

ORCID: 0009-0006-2734-8981

Annotatsiya: Mazkur maqolada dars mashg'ulotlarini qiziqarli, interaktiv va ta'lim oluvchilar faolligiga yo'naltirilgan holda tashkil etishning zamonaviy pedagogik usullari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. O'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishini oshirishda interfaol metodlar, muammoli ta'lim, o'yin texnologiyalari, multimedia vositalari, hamkorlikda o'qitish, individual va differensial yondashuvlarning pedagogik imkoniyatlari yoritilgan. Shuningdek, o'quv motivatsiyasi, ijobiy psixologik muhit, o'qituvchining kreativligi va zamonaviy raqamli vositalardan maqsadli foydalanishning ahamiyati ochib berilgan. Darsning qiziqarli bo'lishi faqat ko'ngilochar vositalardan foydalanishga emas, balki ta'lim mazmunining o'quvchi ehtiyoji, qiziqishi va hayotiy tajribasi bilan bog'lanishiga asoslanishi ko'rsatib berilgan. Maqolada zamonaviy o'qituvchining darsni loyihalash, o'quvchini faol ishtirokchi sifatida jalb etish va refleksiv ta'lim muhitini yaratishdagi roli asoslangan. Tadqiqot natijasida qiziqarli darsning motivatsiya, interaktivlik, hamkorlik, individuallashtirish, kreativlik va refleksiya kabi asosiy tarkibiy qismlari aniqlangan.

Kalit so'zlar: qiziqarli dars, pedagogik texnologiya, interfaol metod, o'quv motivatsiyasi, kreativ yondashuv, o'yin texnologiyasi, raqamli ta'lim, hamkorlikda o'qitish, muammoli ta'lim, differensial yondashuv, refleksiya, o'quvchi faolligi.

Abstract: This article provides a scientific and theoretical analysis of modern pedagogical approaches to making lessons interesting, interactive, and learner-centered. The pedagogical potential of interactive methods, problem-based learning, gamification, multimedia tools, collaborative learning, individualized instruction, and differentiated teaching is examined. Particular attention is paid to learner motivation, a positive psychological environment, teacher creativity, and the purposeful use of digital technologies. The article argues that an interesting lesson should not be understood merely as entertaining students but as creating meaningful learning experiences connected with learners' needs, interests, prior knowledge, and real-life situations. The changing role of the modern teacher in designing engaging learning environments, encouraging active participation, and promoting reflection is also discussed. The main components of an engaging lesson are identified as motivation, interactivity, collaboration, personalization, creativity, and reflection.

Key words: interesting lesson, pedagogical technology, interactive method, learning motivation, creative approach, gamification, digital learning, collaborative learning, problem-based learning, differentiated instruction, reflection, learner engagement.

Аннотация: В статье проводится научно-теоретический анализ современных педагогических способов организации интересных, интерактивных и ориентированных на активность обучающихся уроков. Раскрываются педагогические возможности интерактивных методов, проблемного обучения, игровых технологий, мультимедийных средств, совместного обучения, индивидуального и дифференцированного подходов в повышении интереса учащихся к учебному процессу. Особое внимание уделяется учебной мотивации, созданию благоприятной психологической среды, творчеству учителя и целенаправленному использованию современных цифровых технологий. Обосновано, что интересный урок предполагает не только использование развлекательных элементов, но и связь содержания образования с интересами, потребностями и жизненным опытом учащихся. Определены основные компоненты интересного урока: мотивация, интерактивность, сотрудничество, индивидуализация, творчество и рефлексия.

Ключевые слова: интересный урок, педагогическая технология, интерактивный метод, учебная мотивация, творческий подход, игровые технологии, цифровое обучение, совместное обучение, проблемное обучение, дифференцированный подход, рефлексия, активность учащихся.

KIRISH

Zamonaviy ta'lim tizimida o'quvchilarga tayyor bilimlarni yetkazib berishning o'zi yetarli hisoblanmaydi. Bugungi o'quvchi katta axborot oqimi, raqamli texnologiyalar, ijtimoiy tarmoqlar, vizual va interaktiv kontent bilan doimiy aloqada bo'lgan sharoitda voyaga yetmoqda. Shu sababli an'anaviy tarzda faqat o'qituvchining og'zaki tushuntirishi va o'quvchining tinglashiga asoslangan dars modeli ko'plab hollarda o'quvchining e'tiborini uzoq vaqt davomida saqlab turishga imkon bermaydi. Bu esa dars mashg'ulotlarini mazmunli, qiziqarli, interaktiv va o'quvchini faol ishtirok etishga undaydigan shaklda tashkil etish zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Darsning qiziqarli bo'lishi uning faqat ko'ngilochar elementlarga boy bo'lishini anglatmaydi. Pedagogik nuqtayi nazardan qiziqarli dars o'quvchini fikrlashga, savol berishga, muammoni hal qilishga, guruh bilan hamkorlik qilishga, o'z tajribasini qo'llashga va yangi bilimni mustaqil kashf etishga undaydigan ta'limiy jarayondir. Demak, darsning qiziqarliligi uning tashqi ko'rinishi yoki texnik vositalarning ko'pligi bilan emas, balki o'quvchilarning bilim olish faoliyatiga qanchalik faol jalb etilishi bilan belgilanadi.

O'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishi ta'lim samaradorligining muhim omillaridan biridir. O'quvchi dars mazmunini o'z ehtiyoji, qiziqishi va hayotiy tajribasi bilan bog'lay olsa, unda bilim olishga nisbatan ichki motivatsiya shakllanadi. Aksincha, ta'lim materiali o'quvchi uchun mazmunsiz, haddan tashqari murakkab yoki bir xil shaklda taqdim etilsa, uning diqqat-e'tibori va faol ishtiroki pasayishi mumkin. Shu sababli o'qituvchi ta'lim mazmunini nafaqat fan nuqtayi nazaridan, balki o'quvchining psixologik va pedagogik xususiyatlaridan kelib chiqib ham loyihalashi zarur.

Zamonaviy pedagogika o'quvchini ta'lim jarayonining passiv obyekti emas, balki uning faol subyekti sifatida e'tirof etadi. Bunda o'qituvchining vazifasi faqat ma'lumot berishdan iborat bo'lmay, balki o'quvchini izlanishga yo'naltirish, muammoli vaziyat yaratish, o'zaro muloqotni tashkil etish va bilimlarni mustaqil o'zlashtirish uchun zarur sharoitlarni shakllantirishdan iborat bo'ladi. Ushbu jihatdan interfaol metodlar, hamkorlikda o'qitish, muammoli ta'lim, loyiha texnologiyasi, o'yinlashtirish va raqamli vositalar alohida pedagogik ahamiyat kasb etadi.

O'qituvchining professional faoliyatida kreativlik ham qiziqarli dars tashkil etishning muhim shartlaridan biridir. Bir xil mavzu turli pedagog tomonidan mutlaqo turlicha tashkil etilishi mumkin. Kreativ pedagog o'quv materiali mazmunini real hayotiy vaziyatlar, savollar, muammolar, tajribalar, o'yinlar, grafik tasvirlar va raqamli vositalar bilan uyg'unlashtira oladi. Natijada o'quvchilar bilimni tayyor shaklda qabul qilmay, balki uni o'z faoliyati davomida egallashga intiladilar.

Mazkur tadqiqotning obyekti umumiy ta'lim jarayonida dars mashg'ulotlarini tashkil etish tizimi hisoblanadi. Tadqiqot predmeti o'quvchilar qiziqishi, faolligi va o'quv motivatsiyasini oshirishga xizmat qiluvchi zamonaviy pedagogik metod, texnologiya va vositalardan iborat. Tadqiqotning maqsadi o'qituvchilarning dars mashg'ulotlarini qiziqarli va samarali tashkil etish imkoniyatlarini ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilish hamda amaliy-metodik tavsiyalarni ishlab chiqishdan iborat.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Ta'lim jarayonida o'quvchining faolligi, qiziqishi va mustaqil faoliyatini rivojlantirish masalalari pedagogika fanida uzoq vaqt davomida tadqiq etib kelinmoqda. J. Dewey ta'limni o'quvchining real hayotiy faoliyati va tajribasi bilan bog'lash zarurligini ta'kidlab, "learning by doing", ya'ni faoliyat orqali o'rganish g'oyasini ilgari surgan [1]. Mazkur pedagogik qarash zamonaviy interfaol va tajribaga asoslangan ta'limning nazariy asoslaridan biri hisoblanadi.

L.S. Vygotskiyning sotsiokultural ta'lim nazariyasida bilimlarning o'zaro muloqot, hamkorlik va ijtimoiy faoliyat jarayonida shakllanishi asoslab berilgan. Olim tomonidan ilgari surilgan yaqin rivojlanish zonasi konsepsiyasi o'quvchilarga ularning hozirgi bilim va imkoniyatlaridan bir oz yuqoriroq darajadagi, biroq pedagogik yordam orqali bajarilishi mumkin bo'lgan topshiriqlarni berish muhimligini ko'rsatadi [2]. Bunday yondashuv o'quvchilarni faol fikrlashga va yangi bilimni egallashga undaydi.

R.M. Ryan va E.L. Deci tomonidan ishlab chiqilgan o'z-o'zini belgilash nazariyasida ichki motivatsiya shakllanishi uchun insonning avtonomiya, kompetentlik va ijtimoiy bog'liqlik kabi psixologik ehtiyojlari muhim ahamiyat kasb etishi ta'kidlangan [3]. Ta'lim jarayonida o'quvchiga tanlov imkoniyatining berilishi, o'z natijasini his qilishi va tengdoshlari bilan hamkorlik qilishi uning ichki motivatsiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu sababli qiziqarli darsda o'quvchi qaror qabul qiluvchi va faol ishtirokchi sifatida qatnashishi zarur.

C.A. Tomlinson differensial ta'lim konsepsiyasida barcha o'quvchilarga bir xil topshiriq va bir xil metodni qo'llash har doim ham samarali emasligini asoslaydi [4]. O'quvchilarning qobiliyati, tayyorgarlik darajasi, qiziqishi va o'rganish xususiyatlari turlicha bo'lganligi sababli dars mazmuni, jarayoni va topshiriqlarni ma'lum darajada individuallashtirish zarur. Differensial yondashuv o'quvchiga uning imkoniyatlariga mos vazifalarni bajarish imkonini berishi sababli darsning qiziqarliligi va pedagogik samaradorligini oshiradi.

R.E. Mayer multimedia vositalaridan foydalanishda matn, tasvir, audio, animatsiya va boshqa vizual komponentlarning o‘quv jarayoniga to‘g‘ri integratsiya qilinishi bilimni yaxshiroq tushunish va eslab qolishga yordam berishini ta’kidlaydi [5]. Shu bilan birga, ortiqcha vizual va texnologik elementlar o‘quvchining kognitiv yukini oshirishi mumkin. Shuning uchun multimedia darsni bezash uchun emas, balki murakkab tushunchalarni tushuntirish va bilimni anglashni yengillashtirish maqsadida qo‘llanishi zarur.

J. Hattiening ta’lim samaradorligiga ta’sir etuvchi omillar bo‘yicha keng ko‘lamli tahlillarida o‘qituvchining sifatli qayta aloqasi, ta’lim maqsadining aniq belgilanishi, o‘quvchining o‘z natijasini anglab borishi va faol ishtiroki muhim omillar sifatida qayd etiladi [6]. Bu jihatlar qiziqarli va samarali dars tashkil etishda o‘qituvchi tomonidan doimiy ravishda hisobga olinishi lozim.

S. Freeman va hammualliflari faol ta’lim usullariga bag‘ishlangan tadqiqotlar meta-tahlili asosida o‘quvchilarning faol ishtirokiga asoslangan o‘qitish yondashuvlari an’anaviy ma’ruza shakliga nisbatan ta’lim natijalarini yaxshilashi mumkinligini ko‘rsatganlar [7]. Mazkur yondashuv o‘quvchiga tayyor ma’lumotni qabul qilishdan ko‘ra uni muhokama qilish, qo‘llash, savol berish va muammoli vaziyatlarni hal qilish imkonini beradi.

Ilmiy adabiyotlar tahlilidan ko‘rinadiki, darsning qiziqarliligini oshirish birgina pedagogik metod bilan bog‘liq emas. Bu motivatsiya, faoliyat, hamkorlik, individual yondashuv, kreativlik, raqamli vositalardan foydalanish, pedagogik qayta aloqa va refleksiyani o‘z ichiga oluvchi kompleks jarayondir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega bo‘lib, dars mashg‘ulotlarini qiziqarli va samarali tashkil etishga oid pedagogik nazariyalar, zamonaviy metodlar va ta’lim texnologiyalarini o‘rganish asosida amalga oshirildi. Tadqiqot davomida ilmiy-nazariy tahlil, qiyosiy tahlil, pedagogik kuzatish natijalarini umumlashtirish, tizimlashtirish, kontent-tahlil va pedagogik modellashtirish metodlaridan foydalanildi.

Ilmiy-nazariy tahlil asosida o‘quv motivatsiyasi, interfaol ta’lim, differensial yondashuv, hamkorlikda o‘qitish, gamifikatsiya, multimedia ta’limi va refleksiv faoliyat bilan bog‘liq pedagogik yondashuvlar o‘rganildi. Qiyosiy tahlil metodi orqali an’anaviy o‘qituvchi markazidagi dars bilan zamonaviy o‘quvchi markazidagi darsning xususiyatlari solishtirildi. Tizimlashtirish orqali qiziqarli darsning asosiy pedagogik komponentlari ajratildi.

Tadqiqot jarayonida dars qiziqarliligini ta’minlovchi omillar motivatsion, mazmuniy, metodik, kommunikativ, texnologik va refleksiv komponentlarga ajratilib tahlil qilindi. Mazkur yondashuv darsni qiziqarli tashkil etish masalasini alohida metod yoki texnologiya doirasida emas, balki yaxlit pedagogik tizim sifatida ko‘rib chiqish imkonini berdi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Olib borilgan tahlillar asosida qiziqarli darsning birinchi va eng muhim sharti o‘quvchilarda o‘rganishga nisbatan motivatsiyani shakllantirish ekanligi aniqlandi. O‘quvchi “Bu mavzu menga nima uchun kerak?”, “Men bu bilimdan qayerda foydalanaman?” kabi savollarga javob topa olsa, uning mavzuga bo‘lgan qiziqishi ortadi. Shu sababli o‘qituvchi yangi mavzuni taqdim etishdan oldin uning hayotiy va amaliy ahamiyatini ochib berishi muhim.

Darsning boshlanish bosqichi o‘quvchilarning keyingi faoliyatiga sezilarli ta’sir qiladi. Agar dars odatdagidek faqat mavzu nomini aytish va yangi materialni tushuntirishdan boshlansa, ayrim o‘quvchilar darhol passiv holatga o‘tishi mumkin. Darsni muammoli savol, qiziqarli fakt, hayotiy vaziyat, qisqa video, topishmoq, rasm, tajriba yoki kutilmagan topshiriq bilan boshlash o‘quvchilar e’tiborini mavzuga yo‘naltirishga xizmat qiladi.

Masalan, o‘qituvchi yangi mavzu bo‘yicha tayyor ta’rifni aytish o‘rniga o‘quvchilarga kuzatish yoki taqqoslash talab qiladigan savol berishi mumkin. Bunda o‘quvchilar avval o‘z fikrlarini bildiradilar, taxmin qiladilar va keyinchalik yangi bilim yordamida javoblarini tekshiradilar. Bu jarayon bilimni passiv qabul qilishdan faol kashf etishga o‘tishni ta’minlaydi.

Qiziqarli darsni tashkil etishda interfaol metodlardan foydalanish alohida ahamiyat kasb etadi. Interfaol metodlarning asosiy xususiyati o‘quvchi va o‘qituvchi, shuningdek, o‘quvchilarning o‘zaro faol muloqotiga asoslanishidir. “Aqliy hujum”, “Klaster”, “Baliq skeleti”, “FSMU”, “Insert”, “BBB”, “Debat”, “Keys-stadi” va boshqa metodlar o‘quvchilarning faolligini oshirish, fikrlarini erkin ifodalash va muammoni turli nuqtayi nazardan ko‘rib chiqishga imkon beradi.

Interfaol metodni tanlashda uning mavzu va ta’lim maqsadiga mosligi asosiy mezon bo‘lishi lozim. Darsda ko‘plab metodlardan foydalanishning o‘zi ta’lim samaradorligini kafolatlamaydi. Aksincha, metodning maqsadsiz qo‘llanishi o‘quvchilarni asosiy ta’limiy vazifadan chalg‘itishi mumkin. Shuning uchun o‘qituvchi har bir metodni “Bu faoliyat o‘quvchida qanday bilim yoki ko‘nikmani rivojlantiradi?” degan savol asosida tanlashi lozim.

Hamkorlikda o‘qitish ham darsni qiziqarli tashkil etishning samarali yo‘nalishlaridan biridir. Guruh va juftliklarda ishlash jarayonida o‘quvchilar bir-birining fikrini tinglash, o‘z qarashlarini asoslash, vazifalarni taqsim-

lash, umumiy natijaga erishish va ijtimoiy muloqot qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradilar. Bunday faoliyat o‘quvchilarning darsdagi ishtirokini sezilarli ravishda oshiradi.

Guruhda ishlashda o‘qituvchi faqat topshiriq berish bilan cheklanmasligi kerak. Guruh tarkibi, vazifalar taqsimoti, vaqt, natijani taqdim etish usuli va baholash mezonlari oldindan aniq belgilanishi lozim. Aks holda, guruh ishida faqat faol o‘quvchilar qatnashib, boshqalar kuzatuvchi bo‘lib qolishi mumkin. Shu sababli har bir o‘quvchiga muayyan rol va vazifa berish maqsadga muvofiq.

Muammoli ta’lim o‘quvchini tayyor bilimni eslab qolishga emas, balki muammoni tahlil qilish va yechim topishga undashi bilan qiziqarlidir. Muammoli vaziyat o‘quvchining mavjud bilimlari bilan yangi vazifa o‘rtasida intellektual qarama-qarshilik hosil qiladi. Ushbu qarama-qarshilik o‘quvchini izlanishga va qo‘shimcha bilim olishga undaydi.

Muammoli topshiriq o‘quvchilar yoshiga va tayyorgarlik darajasiga mos bo‘lishi zarur. Haddan tashqari oson muammo qiziqish uyg‘otmaydi, juda qiyin muammo esa o‘quvchida muvaffaqiyatsizlik hissini shakllantirishi mumkin. Shuning uchun pedagog o‘quvchi mustaqil yoki ma’lum yordam asosida yechim topishi mumkin bo‘lgan vaziyatlarni yaratishi lozim.

O‘yin texnologiyalaridan foydalanish, ayniqsa, boshlang‘ich va o‘rta ta’lim bosqichlarida, o‘quvchilarning faolligi va motivatsiyasini oshirishning samarali usullaridan biri hisoblanadi. Didaktik o‘yinlar, viktorinalar, rolli o‘yinlar, musobaqalar, kvestlar va ball to‘plash tizimlari o‘quv faoliyatini hissiy jihatdan boyitadi.

Biroq gamifikatsiyaning pedagogik maqsadi o‘quvchini shunchaki xursand qilish yoki ko‘proq ball yig‘ishga undashdan iborat bo‘lmasligi kerak. O‘yin elementlari ta’lim mazmunini o‘zlashtirish, bilimni qo‘llash va muammoni hal qilish bilan uzviy bog‘langan taqdirdagina pedagogik ahamiyatga ega bo‘ladi. Shuning uchun o‘yin faoliyatining yakunida o‘quvchi nimani o‘rganganini anglab yetishi kerak.

Darslarni qiziqarli tashkil etishda raqamli va multimedia vositalaridan maqsadli foydalanish ham katta imkoniyat yaratadi. Interaktiv taqdimot, video, animatsiya, audio, virtual tajriba, elektron test va raqamli platformalar murakkab mavzularni tushunarli ko‘rinishda taqdim etishga yordam beradi. Vizual va audial axborotning uyg‘unligi o‘quvchining bilimni turli kanallar orqali qabul qilishiga imkon yaratadi [5].

Shu bilan birga, darsda texnologik vositalardan haddan tashqari foydalanish o‘quvchilarning asosiy mazmundan chalg‘ishiga olib kelishi mumkin. O‘qituvchi “texnologiya uchun texnologiya” tamoyilidan voz kechib, har bir raqamli vositani aniq didaktik vazifani bajarish uchun tanlashi zarur. Texnologiya o‘qituvchining pedagogik mahoratini almashtirmaydi, balki uni qo‘llab-quvvatlaydi.

O‘quv materialini real hayot bilan bog‘lash dars qiziqarliligini oshiruvchi muhim omildir. O‘quvchilar o‘zlashtirayotgan bilimlarining kundalik hayotdagi amaliy ahamiyatini ko‘rsalar, mavzuga nisbatan qiziqishlari ortadi. Masalan, matematika darsidagi foiz mavzusini do‘kondagi chegirmalar bilan, ona tili mavzusini kundalik kommunikatsiya bilan, tabiatshunoslikni atrof-muhit hodisalari bilan bog‘lash mumkin.

Mazkur yondashuv o‘quvchida “nima uchun o‘rganayapman?” savoliga aniq javob shakllantiradi. Dars mazmuni real hayotiy kontekstga ega bo‘lganda bilimlar mexanik yodlashdan ko‘ra mazmunli o‘zlashtiriladi. Shu sababli o‘qituvchi har bir yangi mavzu doirasida uning amaliy ahamiyatini ko‘rsatadigan kamida bir misol yoki vaziyat tayyorlashi maqsadga muvofiq.

Qiziqarli dars tashkil etishda savol berish texnikasi ham muhim pedagogik vosita hisoblanadi. Faqat faktni eslashga yo‘naltirilgan yopiq savollar o‘quvchilarning yuqori darajadagi fikrlash faoliyatini har doim ham rivojlantirmaydi. “Nima uchun?”, “Agar ... bo‘lsa, nima yuz beradi?”, “Siz qaysi variantni tanlagan bo‘lardingiz?”, “Buni boshqa yo‘l bilan yechish mumkinmi?” kabi ochiq savollar o‘quvchini fikrlashga undaydi.

O‘qituvchining savol bergandan keyin o‘quvchilarga fikrlash uchun vaqt ajratishi ham muhim. Savol berilishi bilan darhol javob talab qilish tez fikrlaydigan bir nechta o‘quvchining faol bo‘lishiga, qolganlarning esa passivlashishiga olib kelishi mumkin. O‘ylash uchun ma’lum vaqt berish esa ko‘proq o‘quvchini jarayonga jalb etadi.

Differensial va individual yondashuv dars qiziqarliligini ta’minlashning yana bir muhim sharti hisoblanadi. Barcha o‘quvchilarga mutlaqo bir xil topshiriq berish ba’zi o‘quvchilar uchun juda oson, boshqalari uchun esa haddan tashqari qiyin bo‘lishi mumkin. Natijada birinchi guruh zerikadi, ikkinchi guruh esa o‘z imkoniyatiga ishonchini yo‘qotadi.

Differensial ta’limda o‘qituvchi bir mavzu doirasida turli murakkablikdagi topshiriqlarni taklif etishi, yordamchi materiallardan foydalanishi yoki o‘quvchilarga topshiriq shaklini tanlash imkoniyatini berishi mumkin. Masalan, biri matn yozish, boshqasi grafik tasvir tayyorlash, uchinchisi mavzuni og‘zaki tushuntirish orqali o‘z bilimini namoyon qilishi mumkin. Bunday tanlov o‘quvchilarda avtonomiya va mas’uliyatni rivojlantiradi.

Darsdagi psixologik muhit ham o‘quvchilarning qiziqishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Xato qilishdan qo‘rqadigan o‘quvchi savol bermaydi, o‘z fikrini aytmaydi va yangi vazifani bajarishga ehtiyotkorlik bilan yondashadi. Shuning uchun o‘qituvchi xatoni jazolash uchun sabab emas, balki o‘rganish jarayonining tabiiy qismi sifatida qabul qilinadigan muhit yaratishi lozim.

O‘quvchini qo‘llab-quvvatlash faqat maqtash bilan cheklanmasligi kerak. Samarali qayta aloqa o‘quvchiga aynan nimani yaxshi bajargani, qaysi jihatini takomillashtirishi va keyingi bosqichda nima qilishi kerakligini ko‘rsatishi lozim. Hattie tomonidan ham sifatli feedback ta’lim natijalariga ta’sir ko‘rsatuvchi muhim pedagogik omillardan biri sifatida qayd etilgan [6].

O‘qituvchining shaxsiy energiyasi, nutqi va mavzuga munosabati ham darsning hissiy muhitiga bevosita ta’sir qiladi. O‘qituvchi o‘zi tushuntirayotgan fan va mavzuga qiziqish bildirmasa, o‘quvchilarda yuqori darajadagi qiziqish shakllanishi murakkab. Pedagogning intonatsiyasi, savol berish usuli, muloqot madaniyati va samimiy qiziqishi o‘quvchilarning darsga munosabatini shakllantiruvchi omillardandir.

Hikoya qilish usulidan o‘rinli foydalanish ham darsning qiziqarliligini oshiradi. Inson miyasi ma’lumotlarni mazmunli voqea va kontekst bilan bog‘langan holda yaxshiroq qabul qiladi. Shu sababli tarixiy voqea, ilmiy kashfiyot, hayotiy vaziyat yoki fan bilan bog‘liq qisqa hikoya o‘quvchilarning mavzuga nisbatan hissiy va intellektual qiziqishini kuchaytirishi mumkin.

Loyiha asosida o‘qitish ham o‘quvchilar uchun qiziqarli va mazmunli ta’lim muhitini yaratadi. Loyiha faoliyatida o‘quvchi ma’lum bir muammo yoki mavzu bo‘yicha ma’lumot izlaydi, tahlil qiladi, guruh bilan hamkorlik qiladi va yakuniy mahsulot yaratadi. Bunda o‘quvchining bilimlari amaliy faoliyat orqali mustahkamlanadi.

Loyiha natijasi taqdimot, maket, video, plakat, hisobot, tajriba, raqamli mahsulot yoki boshqa shaklda bo‘lishi mumkin. O‘quvchining o‘z mehnati natijasida aniq mahsulot yaratishi unda muvaffaqiyat hissini shakllantiradi va ta’limga nisbatan motivatsiyani oshiradi.

Zamonaviy darsda o‘quvchilarga tanlov berish ham qiziqishning oshishiga xizmat qiladi. Masalan, o‘qituvchi bir nechta mavzudan birini tanlash, vazifani individual yoki guruhda bajarish, natijani matn, rasm yoki taqdimot shaklida ifodalash imkoniyatini yaratishi mumkin. Bunday erkinlik o‘quvchining ta’lim jarayonidagi shaxsiy mas’uliyatini kuchaytiradi [3].

Darsning qiziqarli bo‘lishida uning sur’ati ham muhim. Juda sekin dars o‘quvchilarni zeriktirishi, haddan tashqari tez dars esa ayrim o‘quvchilarning mavzuni tushunmay qolishiga sabab bo‘lishi mumkin. O‘qituvchi tushuntirish, savol-javob, individual faoliyat, guruh ishlari va qisqa harakatli faoliyatlarni o‘zaro almashib borishi orqali dars dinamikasini ta’minlashi mumkin.

Ayniqsa, boshlang‘ich sinflarda bir xil faoliyatni uzoq vaqt davom ettirish o‘quvchilar e’tiborini pasaytirishi mumkin. Shu sababli tinglash, gapirish, yozish, harakat qilish, rasm bilan ishlash va guruhli faoliyatning navbatma-navbat tashkil etilishi maqsadga muvofiq. Biroq faoliyatlar ko‘pligi darsning asosiy maqsadini yo‘qotishga olib kelmasligi kerak.

Dars yakunidagi refleksiya ham uning pedagogik samaradorligi uchun muhimdir. Refleksiya o‘quvchiga “Bugun nimani o‘rgandim?”, “Qaysi jihat menga qiyin bo‘ldi?”, “Yangi bilimni qayerda qo‘llay olaman?” kabi savollar orqali o‘z o‘quv faoliyatini tahlil qilish imkonini beradi. Bu o‘quvchining metakognitiv ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Refleksiya og‘zaki savol-javob, qisqa yozuv, rangli kartochkalar, “Exit ticket”, “Bir jumlada xulosa”, “Ikki yutuq va bir savol” kabi usullar orqali tashkil qilinishi mumkin. Muhimi, o‘qituvchi refleksiya natijalaridan keyingi darsni rejalashtirish uchun foydalanishi kerak.

Qiziqarli darsning yana bir muhim belgisi – kutilayotgan o‘quv natijasining o‘quvchilarga tushunarli bo‘lishidir. O‘quvchi dars oxirida nimani bilishi yoki nima qila olishi kerakligini anglab tursa, o‘z faoliyatini maqsadli tashkil etishi osonlashadi. Shu sababli o‘qituvchi dars boshida maqsadni sodda va tushunarli shaklda bayon qilishi maqsadga muvofiq. Tahlil natijalariga ko‘ra, qiziqarli darsning pedagogik modeli motivatsiya, muammoli vaziyat, faol ishtirok, hamkorlik, individual yondashuv, raqamli va vizual qo‘llab-quvvatlash, samarali qayta aloqa va refleksiya bosqichlarini birlashtirishi zarur. Ushbu komponentlarning o‘zaro bog‘liq holda tashkil etilishi o‘quvchilarning nafaqat darsdan zavq olishi, balki yuqori ta’lim natijalariga erishishiga ham xizmat qiladi.

O‘tkazilgan nazariy tahlillar darsning qiziqarli bo‘lishi ko‘p jihatdan o‘qituvchining pedagogik dizayniga bog‘liqligini ko‘rsatdi. Qiziqarli dars tasodifan yuzaga kelmaydi, balki o‘qituvchi tomonidan ta’lim maqsadi, o‘quvchilar xususiyatlari, metod, faoliyat va baholash shakllarining oldindan puxta rejalashtirilishi natijasida shakllanadi.

Darsni qiziqarli tashkil etishda o‘quvchining faol ishtiroki markaziy o‘rin tutadi. O‘quvchi faqat tinglovchi bo‘lib qolgan holatda interaktiv taqdimot yoki zamonaviy texnologiyalarning o‘zi ham darsni haqiqiy ma’noda qiziqarli qila olmaydi. Aksincha, oddiy vositalar asosida tashkil etilgan, biroq savol, muammo, hamkorlik va kashfiyot elementlariga ega dars yuqori darajadagi faollikni yuzaga keltirishi mumkin.

Shu nuqtayi nazardan, zamonaviy pedagogikada “o‘qituvchi qancha yaxshi gapirdi?” mezonidan “o‘quvchi dars davomida nima qildi?” mezoniga o‘tish muhimdir. O‘quvchining savol berishi, javob izlashga urinishi, fikrini asoslab berishi, guruh bilan muloqot qilishi va o‘z bilimini amaliy vaziyatda qo‘llashi ta’lim jarayonining haqiqiy faollik ko‘rsatkichlari hisoblanadi.

Qiziqarli darsni ko‘ngilochar dars bilan tenglashtirish metodik jihatdan noto‘g‘ri. O‘yin, video yoki raqamli platformalardan foydalanish o‘quvchilarda qisqa muddatli qiziqish uyg‘otishi mumkin, biroq ular ta’lim maqsadi bilan bog‘lanmasa, chuqur bilim va ko‘nikma shakllanishiga xizmat qilmaydi. Shuning uchun pedagogik qiziqarlilikning asosiy mezoni o‘quvchining mazmunli intellektual faoliyatidir.

Mazkur tahlildan kelib chiqib, o‘qituvchining vazifasi darsning barcha daqiqalarida o‘quvchini ko‘nglini ochish emas, balki o‘rganishni o‘quvchi uchun mazmunli, tushunarli va faol jarayonga aylantirishdan iborat, degan xulosaga kelish mumkin.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Olib borilgan ilmiy-nazariy tahlillar asosida dars mashg‘ulotlarini qiziqarli tashkil etish zamonaviy ta’lim sifatini ta’minlashning muhim pedagogik shartlaridan biri ekanligi aniqlandi. Qiziqarli dars o‘quvchilarning e’tiborini jalb qilish bilan birga, ularning mustaqil fikrlashi, kommunikativ faoliyati, hamkorlik ko‘nikmalari, ijodkorligi va o‘quv motivatsiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Darsning qiziqarliligi, avvalo, o‘quvchi faoliyatining mazmunli tashkil etilishiga bog‘liq. O‘quvchilar bilimni tayyor holda tinglash o‘rniga uni izlash, muhokama qilish, taqqoslash, tajriba qilish va amaliy vaziyatlarda qo‘llash jarayonida faol ishtirok etsalar, o‘rganilayotgan mavzuga bo‘lgan qiziqish kuchayadi.

Interfaol metodlar, muammoli ta’lim, hamkorlikdagi faoliyat, didaktik o‘yinlar, loyiha texnologiyasi, multimedia va raqamli vositalar darsning qiziqarliligini oshirishga xizmat qilishi mumkin. Biroq ularning samaradorligi metod va vositalarning ko‘pligi bilan emas, balki dars maqsadiga qanchalik muvofiq tanlanganligi bilan belgilanadi.

Darsni real hayotiy vaziyatlar bilan bog‘lash o‘quvchilarda bilimlarning amaliy ahamiyatini anglashga yordam beradi. Shu sababli pedagoglar yangi mavzularni kundalik turmush, kasbiy faoliyat, tabiat, jamiyat va o‘quvchilarga tanish vaziyatlar bilan integratsiya qilishlari maqsadga muvofiq.

O‘quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish ham muhimdir. Darslarda turli darajadagi topshiriqlar, tanlov imkoniyati va individuallashtirilgan yordamning mavjudligi barcha o‘quvchilarning o‘z imkoniyatlari doirasida faol ishtirok etishiga yordam beradi.

O‘qituvchi darslarda o‘quvchilarga savol berish va o‘z fikrini erkin bildirish imkoniyatini yaratishi lozim. Ochiq savollar, muammoli vaziyatlar va munozarali topshiriqlar o‘quvchilarning tanqidiy va kreativ fikrlashini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Darsdagi sog‘lom psixologik muhit o‘quvchi faolligining muhim shartidir. O‘quvchilarning xato qilishdan qo‘rqmasligi, ularning fikrlari hurmat qilinishi va o‘qituvchi tomonidan qo‘llab-quvvatlovchi feedback berilishi bilim olishga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantiradi.

Raqamli va multimedia vositalaridan foydalanishda pedagogik maqsad birlamchi bo‘lishi lozim. Video, animatsiya, test yoki interaktiv platforma faqat o‘quvchining mavzuni yaxshiroq tushunishi, bilimni qo‘llashi yoki faol ishtirokini kuchaytirishga xizmat qilgan holatdagina maqsadga muvofiq hisoblanadi.

O‘qituvchilarga darsning har bir bosqichida o‘quvchi faoliyatining qanday tashkil etilishini oldindan rejalashtirish tavsiya etiladi. Darsni faqat “Men nimani tushuntiraman?” nuqtayi nazaridan emas, balki “O‘quvchi dars davomida qanday faoliyatni amalga oshiradi?” degan savol asosida loyihalash zamonaviy ta’limning muhim talablaridan biridir.

Dars yakunida refleksiya tashkil etilishi o‘quvchilarning o‘z o‘rganish jarayonini anglashiga xizmat qiladi. O‘qituvchi refleksiya orqali o‘quvchilarning nimani o‘zlashtirgani, qaysi masalalarda qiyinchilik mavjudligi va keyingi darsda nimalarga e’tibor qaratish kerakligini aniqlashi mumkin.

Umuman olganda, qiziqarli darsning asosini motivatsiya, faoliyat, hamkorlik, kreativlik, individual yondashuv va refleksiya tashkil etadi. Zamonaviy o‘qituvchining vazifasi o‘quvchilarni shunchaki dars davomida band qilish emas, balki ularda bilim olishga ehtiyoj, izlanishga qiziqish va mustaqil o‘rganishga tayyorlikni shakllantirishdan iborat. Shundagina dars o‘quvchi uchun qiziqarli, pedagog uchun samarali va ta’lim natijalari nuqtayi nazaridan mazmunli jarayonga aylanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Dewey, J. Experience and Education. - New York: Macmillan, 1938.
2. Vygotsky, L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. - Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.
3. Ryan, R. M., Deci, E. L. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being // American Psychologist. - 2000. - Vol. 55, No. 1. - P. 68-78.
4. Tomlinson, C. A. How to Differentiate Instruction in Academically Diverse Classrooms. - Alexandria, VA: ASCD, 2017.
5. Mayer, R. E. Multimedia Learning. - 2nd ed. - Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

6. Hattie, J. Visible Learning: A Synthesis of Over 800 Meta-Analyses Relating to Achievement. - London: Routledge, 2009.
7. Freeman, S., Eddy, S. L., McDonough, M., Smith, M. K., Okoroafor, N., Jordt, H., Wenderoth, M. P. Active learning increases student performance in science, engineering, and mathematics // Proceedings of the National Academy of Sciences. - 2014. - Vol. 111, No. 23. - P. 8410-8415.
8. Prince, M. Does active learning work? A review of the research // Journal of Engineering Education. - 2004. - Vol. 93, No. 3. - P. 223-231.
9. Johnson, D. W., Johnson, R. T., Smith, K. A. Cooperative learning: Improving university instruction by basing practice on validated theory // Journal on Excellence in College Teaching. - 2014. - Vol. 25, No. 3-4. - P. 85-118.
10. Kapp, K. M. The Gamification of Learning and Instruction: Game-Based Methods and Strategies for Training and Education. – San Francisco: Pfeiffer, 2012.

MAKTABGACHA PRE-SCHOOL ДОШКОЛЬНОЕ

TARBIYA TEXNOLOGIYASI – TALABALARDA ILMIY VA SINERGETIK DUNYOQARASHNI SHAKLLANTIRISH OMILI SIFATIDA

Mamadaliyev Kamolidin Rahmatullayevich
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
"Boshlang'ich ta'limda amaliy fanlar" kafedra dotsenti, p.f.d. (DSc)

Annotatsiya: Maqolada tarbiya texnologiyasining talaba-o'quvchilarda ilmiy va sinergetik dunyoqarashni shakllantirish, ta'lim taraqqiyotining asosi ekanligini ilmiy jihatdan ta'kidlaydi va u yondashuvning qiyosiy tavsifini tasvirlaydi, yo'naltirilgan shaxs va noan'anaviy ta'lim usullari o'quvchilarning mantiqiy fikrlash samaradorligini oshirish va ularning rivojlanishi uchun darslarda tez-tez ishlatiladi, "tarbiya texnologiyasi, ilmiy va sinergetik dunyoqarash" atamasi mohiyatining afzalliklari, bolaning rivojlanish darajalarining ilmiy asoslangan.

Kalit so'zlar: tarbiya, dars, texnologiya, o'qitish, sinergetika, umumiy ta'lim maqsadi, tarbiyaviy maqsad, ilmiy dunyoqarash, fikrlash va madaniyat, amaliy maqsad.

Abstract: The article scientifically emphasizes that educational technology is the basis of educational development, the formation of a scientific and synergistic worldview in students, and describes a comparative description of the approach, the use of individual-oriented and non-traditional educational methods in lessons to increase the effectiveness of students' logical thinking and their development, the advantages of the essence of the term "educational technology, scientific and synergistic worldview", the scientific basis of the child's development levels.

Key words: education, lesson, technology, teaching, synergy, general educational goal, educational goal, scientific worldview, thinking and culture, practical goal.

Аннотация: В статье научно подчеркивается, что образовательные технологии являются основой образовательного развития, формирования научного и синергетического мировоззрения у учащихся, и приводится сравнительное описание подхода, использования индивидуало-ориентированных и нетрадиционных методов обучения на уроках для повышения эффективности логического мышления учащихся и его развития, преимущества сущности термина "образовательные технологии, научное и синергетическое мировоззрение", научная основа уровней развития ребенка.

Ключевые слова: образование, урок, технология, обучение, синергия, общая образовательная цель, образовательная цель, научное мировоззрение, мышление и культура, практическая цель.

KIRISH

Mazkur maqolaning maqsadi talabalarda ilmiy va sinergetik dunyoqarashni shakllantirishga yo'naltirilgan tarbiyaviy mashg'ulotlarni tizimli va modulli yondashuv asosida loyihalashtirish, ularning mustaqil hamda mantiqiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish, shuningdek, barkamol shaxsga xos ma'naviy-axloqiy fazilatlarni tarbiya amaliyotiga samarali tatbiq etishning pedagogik imkoniyatlarini yoritishdan iborat.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Talabalarda ilmiy va sinergetik dunyoqarashni shakllantirish masalasi pedagogika va falsafa fanlarida muhim yo'nalishlardan biri sifatida o'rganilgan. Tizimli yondashuvning dastlabki g'oyalari Zenon, Platon, Mark Avreliy Antonin kabi qadimgi mutafakkirlar qarashlarida uchrasa, Sharq mutafakkirlari Forobiy, Ibn Sino va Jaloliddin Rumiy asarlarida borliqdagi hodisalarning o'zaro bog'liqligi va yaxlitligi haqidagi fikrlar ilgari surilgan. Zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda M. Tojiyev, G. Izetayeva, G. Opayeva va B. Ziyomuhammedov tomonidan tizimli hamda majmuali yondashuvning ta'lim-tarbiya jarayonidagi ahamiyati yoritilgan. Mazkur ilmiy qarashlar tarbiya texnologiyalarini modulli tashkil etish orqali talabalarda ilmiy, tizimli va sinergetik dunyoqarashni rivojlantirish uchun nazariy-metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda tizimlar nazariyasi, sinergetika, modulli o‘qitish texnologiyasi, barkamol shaxs tarbiyasiga oid falsafiy-pedagogik qarashlar, Sharq mutafakkirlarining ilmiy merosi hamda zamonaviy pedagogik manbalardan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, tarixiy-qiyosiy tahlil, tizimlashtirish, pedagogik loyihalash, modellashtirish, kuzatish, muammoli munozara, FSMU usuli, savol-javob va test nazorati metodlari qo‘llanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqot natijasida talabalarda ilmiy va sinergetik dunyoqarashni shakllantirishga xizmat qiluvchi tarbiyaviy mashg‘ulotning modulli modeli ishlab chiqildi. Mazkur modelda mashg‘ulot mazmuni katta, o‘rta va kichik modullarga ajratilib, ularning maqsadlari, tayanch tushunchalari, nazorat savollari, pedagogik usullari, axborot texnologiyalari va baholash vositalari belgilandi. Modelning qo‘llanilishi talabalarning barkamollik fazilatlari o‘rtasidagi o‘zaro aloqadorlikni anglashiga, mustaqil va mantiqiy xulosa chiqarishiga, tizimli fikrlashiga hamda o‘zlashtirilgan bilimlarni tarbiya amaliyotida qo‘llash ko‘nikmalarini rivojlantirishiga xizmat qilishi aniqlandi.

Ta’lim-tarbiya inson faolligini belgilaydigan muhim bir tarmoqqa aylanmoqda. Shuning uchun ta’lim-tarbiya tizimida inson faoliyati bilan bog‘liq ko‘pgina muammolarni hal etish kunning dolzarb masalalaridan biridir. O‘z-o‘zidan ko‘rinib turibdiki, bu vazifalarni ilmiy-texnika jarayonining o‘zgarishi bilan bog‘liq ta’lim va tarbiyaning yangi nazariyasini yaratish, ya’ni fanni jamiyatning ishlab chiqarish kuchiga aylantirish va amaliy ko‘rsatkichlarini rivojlantirish natijasida amalga oshirish mumkin.

Muammoning qo‘yilishi

Talabaga ta’lim va tarbiya berishdan maqsad quyidagilardan iborat. Xususan:

a) Talabalarda ilmiy va sinergetik dunyoqarashni shakllantirish.

Bu g‘oya dunyoni bilish nazariyasi asosida amalga oshiriladi.

b) Talabalarda o‘quv fanlarini o‘rganishga bo‘lgan qiziqishlarni shakllantirish va uni yanada rivojlantirish.

O‘quv mashg‘ulotlarida talabalar dastlabki darslardanoq mustaqil ravishda xulosa chiqarishga o‘rganadilar. Ular bunga o‘z kuzatishlari va shu kuzatishlari orqali mantiqiy tafakkur qilishga o‘rganish natijasida xulosa chiqaradilar. Chiqarilgan barcha xulosalar ilmiy va sinergetik qonuniyatlar bilan tasdiqlanadi.

O‘qituvchining vazifasi talabalarda mustaqil mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini shakllantirish bilan bir vaqtda ularda ilmiy va sinergetik qonuniyatlarni o‘rganishga bo‘lgan qiziqishlarini tarbiyalashdan iboratdir.

v) Talabalarda tafakkur, tasavvur va madaniyatni shakllantirish.

O‘quv mashg‘ulotlarida o‘rganiladigan har bir xulosa juda ko‘p tushuncha va qonuniyatlar bilan ifodalanadi hamda u qat’iylikni talab qiladi. Talabalarda mazkur qonuniyatlarni bosqichma-bosqich o‘rganish jarayonida mantiqiy tafakkur qilish rivojlanadi va xulosa chiqarish madaniyati shakllanadi. Talabalarda tafakkur, tasavvur va madaniyatni shakllantirishda biror ilmiy va sinergetik qonuniyatni ifoda etadigan fikrlarni simvolik ravishda to‘g‘ri ifodalay olishlari va aksincha, simvolik ravishda ifoda qilingan qonuniyatni o‘z ona tillarida ifoda qila olishlariga o‘rgatish muhim o‘rin tutadi.

g) Talabalarda tizim (sistema)lar nazariyasi va undan kelib chiquvchi obyektiv borliqqa sistema (majmui)li yondashuv asosida qarashni tarbiyalash.

Har bir ishda tizimlar nazariyasidan kelib chiqish, birinchidan, ishni bir necha o‘n barobar osonlashtiradi, ba’zi murakkab ishlarda, masalan, kibernetikada, zamonaviy aloqa tizimi va kosmonavtikada majmular nazariyasini egallamay turib, o‘sha ishni bajarib ham bo‘lmaydi. Ta’lim-tarbiya jarayoni ham o‘ta murakkab bo‘lganligi tufayli, tizimlar nazariyasidan foydalanmay turib, uni zamonaviy tarzda amalga oshirib bo‘lmaydi; ikkinchidan, har qanday faoliyatni to‘g‘ri amalga oshirish garovi bo‘lib xizmat qiladi; uchinchidan, muayyan narsa va hodisani boshqalarga tushuntirishni osonlashtiradi hamda beriladigan bilimni tez tushuntirib, tez o‘zlashtirib, esda uzoq

saqlab turishga xizmat qiladi. Chunki inson ongi va tafakkuri uning tarixiy rivojlanishi jarayonida tizimlar nazariyasi qonuniyatlariga mos ravishda shakllangan. Aslida, majmular nazariyasi inson ongining tabiiy faoliyatidan olingan. Bekorga uni organik usbul deyilmagan [24].

Muammo bo'yicha adabiyotlar tahlili

Birinchi bor butun borliq katta va kichik majmulardan iborat degan fikrni italiyalik faylasuf Zenon (m. avv. 490-430) aytib ketgan. U aytadiki, butun narsa bo'lingach, ko'plab birliklarga ega bo'lamiz. Bu birliklarning har biri, o'z navbatida, birliklarga bo'linadi. Bu jarayon cheksiz davom etaveradi [28]. Shu fikrga yaqin fikrni qadimgi yunon faylasufi Mark Avreliy Antonin ham aytgan: "Hamma narsa bir-biriga chatishib ketgan. Hamma yerda ilohiy uzviylik mavjud. Barcha narsalar umumiy tartib-qoidalar asosida birlashib, aynan bir olamni bezashga xizmat qiladi" [28]. Bu ikki alloma fikrlaridan butun dunyo cheksiz ko'p, o'zaro uzviy bog'liq bo'lgan butunlik, ya'ni tizimlardan tashkil topganini anglasa bo'ladi.

Yondashuvning qadimgi ilm-fan va falsafada mavjud ekanligini ham ko'rsa bo'ladi. Butun borliq qandaydir o'zaro bog'liq bo'lgan qismlardan tashkil topganligini Platon, Forobiy, Ibn Sino va boshqa allomalar fikrlarida ham ko'rish mumkin. Mavlono Jaloliddin Rumiy ham olamning zarradan koinot qadar o'zaro vobastaligi, bir-biri bilan tortilib turishi haqida aytgan. Biroq olamni ixtiyoriy, goho noto'g'ri anglashimiz natijasida tabiatdan berilgan majmu yondashuv tafakkuridan ajralib qolganmiz. O'zligimizga, ya'ni tabiiy mohiyatimizga qaytish uchun majmular nazariyasini o'rganishimiz shart.

Shuningdek, ushbu muammoni hal qilishda M. Tojiyev [32, 35], G. Izetayeva [56], G. Opayeva [72], B. Ziyomuhammedov [22, 33] va boshqalarning ilmiy-tadqiqot va o'quv-uslubiy ishlarini ko'rish mumkin.

Talabalarda ilmiy va sinergetik dunyoqarashni shakllantirishga xizmat qiladigan tarbiyaviy mashg'ulot loyihasining modelini beramiz.

Muammoning yechimi

Jarayonni loyihalash algoritmi. Modul - innovatsion tarbiya texnologiyasini tashkil qiluvchi tarkibiy bo'laklarni ifoda etuvchi tushuncha. Bu tarkibiy bo'laklar, ya'ni modullar eng kichik modullardan hamda ularning turli miqdordagi to'plamlaridan iborat bo'ladi. Bunda eng kichik tarkibiy bo'lakni eng kichik modul, boshqalarini esa o'z ichiga qancha shunday modulni olishiga qarab o'rta va katta modullar deb ataladi. Modulli o'qitish texnologiyasi majmuli yondashuvni ifodalaydi.

Loyiha tuzish bosqichlari va bajariladigan amallar

Tarbiya o'quv mashg'ulotini bir butun deb qarab, mazmun va hajmi jihatidan katta va o'rta modullarga ajratish hamda katta modullar maqsadlarini belgilaymiz, katta modul tarkibidagi o'rta modullarning mavzulari va maqsadlarini belgilaymiz, o'rta modullarning maqsadlarini amalga oshirishidan paydo bo'ladigan ko'nikmalarning fe'llar shaklidagi majmuisini tuzib chiqamiz, o'rta modul tarkibida kichik modullarni ajratish, maqsadlarini aniqlash va ularga ajratilgan vaqtni belgilaymiz, kichik modullardagi tayanch tushunchalar va nazorat savollarini aniqlab olamiz, kichik modullarda qo'llaniladigan mashg'ulot turi, tipi hamda qo'llaniladigan tarbiya usul va uslublarini aniqlab, ishlatiladigan joylarini belgilaymiz va tarbiya jarayonida foydalaniladigan axborot texnologiyalari, ko'rgazmali qurollar va boshqa didaktik materiallar zaxirasi ichidan muayyan kichik modullarda foydalaniladiganlarini topib, qo'llanish joylarini aniqlash hamda o'rta modul mazmuni va tarbiya jarayonining borishini ifoda etuvchi yo'naltirilgan matnning ssenariysi yoziladi.

Talabalarda ilmiy va sinergetik dunyoqarashni shakllantirish bo'yicha tarbiyaviy mashg'ulot loyihasining modeli

I. BIRINCHI MODUL: "O'zbekiston xalqiga xos barkamollik fazilatlari sinergetik dunyoqarashning tarkibiy qismi sifatida va ularning o'zaro aloqadorligi"

1.1. Modulning maqsadi

Talaba insonga eng zarur bo'lgan ijtimoiy sifatlarni biladi, uning elementlar: imon va e'tiqodli, aqlli, odob va axloqli, bilimli, mehnatsevar, sog'lom, milliy g'ururi bor, vatanparvar, baynalmilal, insonparvar, jasur, sabr-qanoatli va saxovatli kabi tushunchalarni tushunadi, O'zbekiston xalqiga xos barkamollik fazilatlari sinergetika dunyoqarashning tarkibiy qismi ekanligini tasavvur qiladi va ular orasidagi o'zaro aloqadorlik borligini tushunib, ularni tarbiya amaliyotida qo'llay olish ko'nikmasi shakllanadi.

Izoh. Maqolaning hajmini hisobga olgan holda, faqat birinchi katta modulning mazmuni berildi.

MAKTABGACHA PRE-SCHOOL ДОШКОЛЬНОЕ

1.2. Modullar nomlari va maqsadlari

№	Kichik modullar nomi	Kichik modullarning maqsadi
1.	**O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning barkamol avlod fazilatlari haqidagi fikrlari**	Talaba O‘zbekistonda 2014-yil – “Qonun ustuvorligini ta’minlash, xalq xizmatidagi davlat boshqaruvini tashkil etish” deb e’lon qilinib, eng ezgu va eng ulug‘ maqsadimiz yo‘lida yana bir shaxdam qadam tashlanganligini biladi, bundan ko‘zlangan maqsad, mamlakatimizda sog‘lom va barkamol avlodni tarbiyalash, yoshlarning o‘z ijodiy va intellektual salohiyatini ro‘yobga chiqarishi, mamlakatimiz yigit-qizlarini XXI asr talablariga to‘liq javob beradigan har tomonlama rivojlangan shaxslar etib voyaga yetkazish uchun zarur shart-sharoitlar va imkoniyatlarni yaratishga qaratilgani tushunadi. O‘zbekiston Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning barkamol avlod fazilatlari haqidagi fikr va qarashlarini tahlil qila oladi va ularni tarbiya amaliyotida qo‘llay olish ko‘nikmasi shakllanadi.
2.	**Sharq mutafakkirlari va falsafa hamda pedagogikada barkamol shaxs haqidagi qarashlari**	Talaba yozuv paydo bo‘lishi bilan insoning xatti-harakat qoidalari jamlanib, muqaddas kitoblar sahifalaridan o‘rin olganligini biladi, jahonning ilk muqaddas kitoblaridan “Avesto”da, Qur’oni karimda, Hadislarda, shuningdek, buyuk allomalarimiz Abu Nosr Forobiy barcha fanlarga oid, Muhammad Muso al-Xorazmiy, Ahmad Farg‘oniylar, Zakariyo ar-Roziy, Ibn Sino, Jurjoniy, Abu Rayhon Beruniylarning asarlarida insonning ma’naviy kamolot mezoni, uning tafakkur doirasi, dunyoqarashining kengligi, bilimlarning qay darajada egallanganligi ko‘rsatilganligini va dinning ta’limot nuqtayi nazardan tushunish kerakligini tushunadi. Ikkinchi yo‘nalish – ijtimoiy-falsafiy yo‘nalish, bunda falsafa, tarix, mantiq, fiqh, ruhshunoslik, notiqlik va shunga o‘xshash boshqa fanlar bo‘lib, bu sohada qomusiy olimlar Al-Kindiy, Abu Mansur as-Saolibiy, Abu Bakr Xorazmiy, Ibn Sino, Abul-Fazl Boyhaqay, Abul Hasan Zahiriddin Bayhaqiy, Muhammad Narshaxiy, Abul-Qosim Zamaxshariy va boshqalar faoliyatini tahlil qila oladi va ularni tarbiya amaliyotida qo‘llay olish ko‘nikmasi shakllanadi.
3.	**O‘zbekiston xalqiga xos barkamollik fazilatlari**	Talaba insonga eng zarur bo‘lgan ijtimoiy sifatlarni biladi, imon va e’tiqodli, aqlli, odob va axloqli, bilimli, mehnatsevar, sog‘lom, milliy g‘ururi bor, vatanparvar, baynalmilal, insonparvar, jasur, sabr-qanoatli va saxovatli kabi fazilatlar ekanligi va qolgan ko‘pdan – ko‘p insoniy sifatlarni tushunadi, bularning unsurlari hisoblanishi hamda insonning ijobiy ijtimoiy sifatlari sharhini tahlil qila oladi va ularni tarbiya amaliyotida qo‘llay olish ko‘nikmasi shakllanadi.
4.	**Barkamol avlod fazilatlarini shakllantirishda pedagogik texnologiyaning o‘rni.**	Talaba O‘zbekiston xalqiga xos barkamollik fazilatlari bo‘yicha tarbiyaviy o‘quv mashg‘uloti loyihasini shakllantirish yo‘llarini biladi, tarbiyaviy o‘quv mashg‘uloti loyihasini shakllantirishda sinergetik dunyoqarashning tamoyillari va qonun-qoidalariga rioya qilishni tushunadi, ularni o‘zaro aloqadorligini tahlil qila oladi va ularni tarbiya amaliyotida qo‘llay olish ko‘nikmasi shakllanadi.

1.3. Kichik modullarning tayanch tushunchalari va ular asosida tuzilgan nazorat savollari

№	Tayanch tushunchalar	Nazorat savollari
1.	**Shaxs, ijtimoiy mohiyat, barkamol shaxs, barkamol avlodni tarbiyasi, yuksak ma’naviyat, hazrati inson, komil inson,**	1. Barkamol shaxs deganda nimani tushunasiz? 2. Ta’lim jarayonida shaxs qanday rollarni ijro etadi? 3. Kishining ijtimoiy mohiyati deganda nimani tushunasiz? 4. Prezidentimiz o‘z asarlarida Ma’naviyat to‘g‘risida fikrlarini aytib bering? 5. XXI asrda O‘zbekistonga mos bo‘lgan barkamol avlodning ijtimoiy sifatlar haqidagi Prezident I.Karimov fikrlarini aytib bering? 6. “Bioijtimoiy mavjudot” haqidagi fikringizni sharhlang? 7. Komil inson haqidagi Prezident I.Karimov ta’rifini aytib bering?
2.	**“Avesto”, Hadis, “Sunan”, “Fozil odamlar shahri”, “Qobusnoma”, “Bo‘ston”, “Tasavvuf”,**	1. Jahonning ilk muqaddas kitoblaridan “Avesto”da haqida nimalarni bilasiz? 2. Hadis yozuvchilar soni ko‘p bo‘lishiga qaramay hadisilar ichida eng kuchlisi kim bo‘lgan? 3. Imom at-Termiziyninng “Sunan” kitobida nimalar yoritilgan? 4. Ilm-fan rivojlanishi nechta yo‘nalishi bo‘lgan? 5. O‘rta asr ijtimoiy-falsafiy fikr taraqqiyoti mutafakkir Abu Nasr Forobiy haqida nimalarni bilasiz? 6. Abu Ali ibn Sino barkamollikka erishishning birinchi mezoni nimani nazarda tutgan? 7. “Temur tuzuklari”ning komil insonni tarbiyalashdagi ahamiyatini aytib bering?

3	**Imon, e'tiqod, aql, odob, axloq, bilim, mehnatsevar, sog'lom, milliy g'urur, vatanparvar, baynalmilal, insonparvar, jasur, sabr-qanoat va saxovat**	1. Har bir inson aqlli, axloqli, bilimdon, oqil, dono, sofdil, saxovatli, sabr-qanoatli, adolatli, muruvvatli, kamtar, mard va jasur bo'lmog'i lozimligini qaysi alloma tomonidan aytib ketgan? 2. Hikmat va vahdat ahillar kimlar? 3. Imoni mukammal odam deganda kimni tushunasiz? 4. Islomni faqat shariatmi, uni ta'limot sifatida qabul qilish mumkinmi? 5. Aql va bilim deganda nimani tushunasiz? 6. Mutlaqo sog' kishi deb kimlarni hisoblash mumkin? 7. Millat deganda deganda nimani tushunasiz?
4.	**Nazariya, sistemalar nazariyasi, majmua, majmu, kvant nazariyasi, sinergetika, zamonaviy dars, loyiha**	1. Sistemalar nazariyasini tushuntirib bering? 2. "Majmua" va "Majmu" tushunchalari farqini aytib bering. 3. Majmui turlari, tamoyillarini sanab bering, ularni sharhlang. 4. Majmui tushunchasini ta'lim jarayoniga nisbatan qo'llang. 5. "Kvant nazariyasi" va "Sinergetika"ning mohiyatini aytib bering. 6. Har bir ishda majmuilar nazariyasidan kelib chiqish qanday natija beradi? Ta'lim jarayonida darsning o'rnini izohlang. 7. Zamonaviy darsga qanday talablar qo'yiladi?

Izoh. Kichik modullardagi nazorat savollaridan talabalar mustaqil ta'limida ham foydalanadilar.

1.4. Nazorat savollari asosida tuzilgan test

№	Savollar	Mumkin bo'lgan javoblar		To'g'ri javob
1.	**Mustaqil O'zbekiston ta'lim sohasida islohotlarni boshlab yuborilganligi-ning asosiy sababi nima?**	1	Rivojlangan mamlakatlardan andoza olingani.	3
		2	Texnik taraqqiyot natijasida o'quv vositalarni takomillashtirilgani.	
		3	Kadrlar sifatiga qo'yiladigan talablarning o'zgarganligi.	
		4	Davlat ta'lim standartlari qabul qilingani.	
2.	**Ta'lim milliy modelining asosiy tarkibiy qismi?**	1.	Davlat va jamiyat	4
		2	Ta'lim tizimi	
		3	Shaxs	
		4	Uzluksiz ta'lim	
3.	**Pedagogik texnologiyada shaxs ta'lim jarayonida nimaga aylanadi?**	1.	Ta'lim jarayonining obyekti	
		2.	Ta'lim jarayonining obyekti va subyekti	
		3.	Ta'lim jarayonining subyekti	
		4.	Ta'lim jarayonining subyekti va obyekti	
4.	**Kishining ijtimoiy mohiyati deganda nimani tushunasiz?**	1	Insonga ato etilgan aql va dilning koinot – olamga bog'liqligi, uning shaxsiy hayoti davomida orttirgan ma'naviyatining murakkab majmui tushuniladi.	3
		2	Insonga ato etilgan aql va dilning (olami sug'ro-kichik olamning) kosmos, koinot – olamga bog'liqligi, uning shaxsiy hayoti davomida orttirgan bilimi, ko'nikma, malaka va ma'naviyatining murakkab majmasi tushuniladi.	
		3	Insonga ato etilgan aql va dilning (olami sug'ro-kichik olamning) kosmos, koinot – olamga bog'liqligi, uning shaxsiy hayoti davomida orttirgan bilimi, ko'nikma, malaka va ma'naviyatining murakkab majmui tushuniladi.	
		4	Insonga ato etilgan aql va dilning koinot – olamga bog'liqligi, uning shaxsiy hayoti davomida orttirgan ma'naviyatining murakkab majmasi tushuniladi.	
5.	**Insonning ilmiy atamasi qanday aytiladi?**	1	Bioijtimoiy mavjudot	2
		2	"Biosotsium"	
		3	"Homo-sapiyens" – "Aqlli jonzot"	
		4	"Biosotsium" - "Aqlli jonzot	

6.	**Prezidentimiz o‘z asarlarida Ma’naviyat to‘g‘risidagi ta’rifi?**	1	“...ma’naviyat – insonni iymon-e’tiqodini butun qiladigan, ruhan poklanish, qalban ulg‘ayishga chorlaydigan, irodasini baquvvat, vijdonini uyg‘otadigan beqiyos kuch, uning barcha qarashlarining mezonidir”	1
		2	“...ma’naviyat – inson hayoti davomida orttirgan foydali bilimlarini amalda qo‘llayverishi natijasida, unda hosil bo‘lgan ko‘nikma va malakalar takomillasha borib, uning ruhiga singib hayot tarziga aylanishidir”.	
		3	“...ma’naviyat – insonni ruhan poklanish, qalban ulg‘ayishga chorlaydigan, odamning ichki dunyosi, irodasini baquvvat, iymon-e’tiqodini butun qiladigan, vijdonini uyg‘otadigan beqiyos kuch, uning barcha qarashlarining mezonidir”	
		4	“...ma’naviyat – inson hayoti hosil bo‘lgan ko‘nikma va malakalar takomillasha borib, uning ruhiga singib, orttirgan foydali bilimlarini amalda qo‘llayverishi natijasida va unda hayot tarziga aylanishidir”.	
7.	**Barkamol shaxs deganda nimani tushunasiz?**	1	Foydali bilimlarni ma’lum darajada egallab, ma’naviyatiga aylantirib ulgurgan kishilar barkamol	3
		2	Tangri taoloning odamni yaratishdan ko‘zlagan maqsadiga to‘liq javob beradigan hamda odamlar doimo orzu qilib kelayotgan ideal shaxsga nisbatan ishlatiladi.	
		3	Barkamol shaxs deganda, har tomonlama rivojlangan, bir qator go‘zal fazilatlarga o‘rangan hamda muayyan zamon talablariga javob beruvchi inson siymosi tushuniladi.	
		4	Barkamol shaxs deganda, o‘z bilimlarini hayotda qo‘llayverishi natijasida, maqsadga yo‘naltirilgan harakatlari uchun ortiqcha kuch va vaqt sarflamay, ravon amalga oshiradigan inson siymosi tushuniladi.	
8.	**“Fozil odamlar shahri” asar kim tomondan yozilgan?**	1.	Al-Xorazmiy	
		2.	Abu Rayhon Muhammad ibn al – Beruniy	
		3.	Abu Nasr Forobiy	
		4.	Abu Ali ibn Sinodir	
9.	**“Insonparvarlik va mardlikni Alloh ham, xalq ham ulug‘laydi”, degan hikmatli so‘zni takrorlashni xush ko‘rgan va hayotda o‘zi bunga amal qilishga intilgan Alloma**	1.	Alisher Navoiy	
		2.	Zahiriddin Muhammad Bobur	
		3.	Amir Temur	
		4.	Mahmudxo‘ja Behbudiy	
10.	**Amur Temur nechta sifatlarga hamma vaqt rioya qilgan**	1.	12 ta	
		2.	7 ta	
		3.	11 ta	
		4.	3 ta	
11.	**“Tasavvuf” tushunchasiga berilgan ta’rif.**	1.	“Tasavvuf – nafs manzillarini bosib o‘tishdir”	
		2.	“Tasavvuf – Xudo yo‘lida nafsdan kechmoqdir”.	
		3	Uchtasi ham to‘g‘ri	
		4.	“Tasavvuf – nafs lazzatlaridan voz kechishdir”.	

1.5. Kichik modullarning mashg‘ulot turi va tipi hamda unda qo‘llaniladigan pedagogik usul va uslublar

O‘quv mashg‘ulotining shakli	Kirish, dialogli, ko‘rgazmali,muammoli ma’ruza
O‘quv mashg‘ulotining turi va tipi	Aralash dars; egallash bilimni ko‘nikmaga aylantirish
Qo‘llaniladigan usul va uslublar	Tushuntirish; aytib berish; illyustratsiya; FSMU; muammoli munozara; ko‘rgazmali, muammoli ma’ruza, test.
Ta’lim vositalari	PowerPoint dasturida ishlangan taqdimot, FYOTV (fikrlarni yozish va taqdim etish uchun vositalar).

Ta'lim shakllari	Yakka holda, jamoaviy, ommaviy.
O'qitish sharoitlari	Multimedia vositalari bilan jihozlangan auditoriya.
Monitoring va baholash	FSMU usuli bo'yicha yozma ishlar, kuzatish, munozaralar davomida beriladigan javoblar, test.

1.6. Kichik modullarning pedagogik jarayonida foydalaniladigan axborot texnologiyalari va didaktik materiallar hamda faoliyat mazmuni

O'qitishning texnik vositalari	Didaktik materiallar
Birinchi, ikkinchi va uchinchi kichik modullar davomida mavzuga mos slaydlar namoyish qilinadi. Shuningdek, nazorat savollari va shu savollar asosida tuzilgan test slaydlar orqali namoyish qilinadi.	Pedagogik texnologiyaga oid darsliklar, uslubiy qo'llanmalar va ko'rsatmali qurollar

1.7. Mavzular mazmunini ifoda etuvchi MATN ssenariysi beriladi

XULOSA VA TAKLIFLAR

Talabalarda ilmiy va sinergetik dunyoqarashni shakllantirishda tizimli, modulli va texnologik yondashuvlarni o'zaro uyg'unlashtirish yuqori pedagogik samaradorlikni ta'minlaydi. Tarbiyaviy mashg'ulotlarni aniq maqsadlar, tayanch tushunchalar, interfaol metodlar, didaktik vositalar va nazorat mezonlari asosida loyihalashtirish talabalarning tafakkuri, tasavvuri, ma'naviy madaniyati va mustaqil fikrlashini rivojlantiradi. Shu bois taklif etilgan modeldan oliy ta'limdagi tarbiyaviy mashg'ulotlarni tashkil etish va takomillashtirishda foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Tojiyev M., Mamadaliev K. O'qitish texnologiyasi va loyihalashtirish // O'quv va ilmiy-uslubiy qo'llanma. -T.: Fan va texnologiya, 2013. -160 b.
2. Ziyomuhammadov B., Tojiev M. Pedagogik texnologiya - Zamonaviy o'zbek milliy modeli. T.: "Lider Press", 2009.
3. Mamadaliyev K.R. Oliy ta'lim muassasalardagi fanlarni o'qitishning metodik sistemasini ishlab chiqish va ta'lim jarayonlariga tadbiq etish metodikasi // Xalq ta'limi Ilmiy-metodik jurnali. ISSN 2181-7324. - Toshkent, 2023. - № 6. B. 143-145.
4. Mamadaliyev K.R. "Informatika o'qitish jarayonini loyihalash" o'quv fanining o'quv-metodik majmuasini loyihalashtirish asosida takomillashtirish // O'zMU xabarlari jurnali. ISSN 2181-7839. - Toshkent, 2023. - № 1.8.1. B. 143-145.
5. Mamadaliyev K.R. Pedagogika ta'lim yo'nalishlari uchun o'quv adabiyotlarini yangi avlodini ta'lim jarayoniga tadbiq etish metodikasi // O'zMU xabarlari jurnali. ISSN 2181-7839. - Toshkent, 2023. - № 1.9.1. B. 146-148.
6. Mamadaliyev K.R. Elektron o'quv-metodik majmualarni yaratish metodikasi // O'zMU xabarlari jurnali. ISSN 2181-7839. - Toshkent, 2023. - № 1.11. B. 127-129.
7. Mamadaliyev K.R. Pedagogika ta'lim yo'nalishlarini yangi avlod o'quv adabiyotlarini yaratishda o'quv jarayoni loyihalarini tuzish // Mug'allim həm yzlik siz bilimlendirio'. Ilimiy-metodikalьıq jurnal. ISSN 2181-7138. - Nəkis, 2024. - № 1. B. 300-309.
8. Mamadaliyev K.R. Elektron o'quv qo'llanmalar yaratishning asosiy vositalari va ularni yaratishga qo'yiladigan umumiy talablar // Mug'allim həm yzlik siz bilimlendirio'. Ilimiy-metodikalьıq jurnal. ISSN 2181-7138. - Nəkis, 2025. - № 1. B. 248-256.

MAKTAB DIREKTOR MASLAHATCHILARIDA STRATEGIK BOSHQARUV TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK OMILLARI

Rahmatova Nasiba Sobirovna
Navoiy innovatsiyalar universiteti,
Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrasi dotsenti,
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Orcid: 0009-0001-5314-3457

Annotatsiya: Mazkur maqolada maktab direktor maslahatchilarida strategik boshqaruv tafakkurini rivojlantirishga ta'sir etuvchi psixologik omillar ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Strategik tafakkurning shakllanishida kognitiv moslashuvchanlik, refleksiv fikrlash, emotsional intellekt, kasbiy motivatsiya, innovatsion yondashuv, kelajakni prognoz qilish qobiliyati hamda boshqaruv qarorlarini qabul qilish kompetensiyalarining o'rni yoritiladi. Shuningdek, ta'lim muassasalarida samarali boshqaruvni ta'minlashda direktor maslahatchilarining strategik fikrlash salohiyatini rivojlantirishning psixologik mexanizmlari hamda ularni qo'llab-quvvatlovchi omillar tizimli ravishda asoslab beriladi. Tadqiqot natijalari strategik boshqaruv tafakkurini rivojlantirishga yo'naltirilgan psixologik rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish hamda rahbarlik faoliyatining samaradorligini oshirish uchun ilmiy-amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: strategik boshqaruv tafakkuri, direktor maslahatchisi, psixologik omillar, refleksiya, kognitiv moslashuvchanlik, emotsional intellekt, boshqaruv kompetensiyasi, kasbiy motivatsiya, strategik qaror, ta'lim menejmenti.

Abstract: This article examines the psychological factors that contribute to the development of strategic management thinking among school principals' advisors from both theoretical and practical perspectives. Particular attention is given to the roles of cognitive flexibility, reflective thinking, emotional intelligence, professional motivation, innovative orientation, future-oriented reasoning, and managerial decision-making competencies in strengthening strategic thinking. The study also explains the psychological mechanisms that support the formation of long-term managerial perspectives and adaptive leadership within educational institutions. The findings provide a scientific foundation for designing psychological development programs aimed at enhancing strategic management thinking and improving the effectiveness of advisory activities in school leadership.

Key words: strategic management thinking, school principal's advisor, psychological factors, cognitive flexibility, reflective thinking, emotional intelligence, managerial competence, professional motivation, strategic decision-making, educational leadership.

Аннотация: В данной статье рассматриваются психологические факторы, способствующие развитию стратегического управленческого мышления у советников директоров школ. Исследование раскрывает значение когнитивной гибкости, рефлексивного мышления, эмоционального интеллекта, профессиональной мотивации, инновационной направленности, способности к прогнозированию и компетентности в принятии управленческих решений для формирования стратегического мышления. Особое внимание уделяется психологическим механизмам, обеспечивающим развитие долгосрочного управленческого видения и повышение эффективности профессиональной деятельности советников директора. Полученные результаты могут служить научно-практической основой для разработки программ психологического сопровождения и совершенствования стратегических управленческих компетенций в системе общего среднего образования.

Ключевые слова: стратегическое управленческое мышление, советник директора школы, психологические факторы, когнитивная гибкость, рефлексия, эмоциональный интеллект, управленческая компетентность, профессиональная мотивация, стратегическое решение, образовательный менеджмент.

KIRISH

XXI asrda ta'lim tizimining rivojlanishi nafaqat moddiy-texnik resurslar yoki normativ-huquqiy islohotlar bilan, balki ta'lim muassasalarida faoliyat yuritayotgan rahbar va ularning maslahatchilarining strategik fikrlash salohiyati bilan ham chambarchas bog'liqdir. Global raqobat, raqamli transformatsiya, sun'iy intellekt texnologi-

yalarining jadal rivojlanishi hamda ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarning tezkor o‘zgarishi ta’lim boshqaruvida an’anaviy yondashuvlardan strategik boshqaruv modeliga o‘tishni taqozo etmoqda. Bunday sharoitda maktab direktor maslahatchilari nafaqat mavjud muammolarni hal etuvchi mutaxassis, balki istiqboldagi rivojlanish yo‘nalishlarini oldindan ko‘ra oladigan, boshqaruv qarorlarini ilmiy asosda tahlil qiladigan hamda innovatsion tashabbuslarni qo‘llab-quvvatlaydigan strategik hamkor sifatida faoliyat yuritishi zarur.

Maktab direktor maslahatchilarining kasbiy faoliyati ta’lim jarayonining samaradorligini ta’minlash, jamoada sog‘lom psixologik muhitni shakllantirish, pedagoglarning kasbiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash va boshqaruv qarorlarining sifatini oshirish kabi ko‘plab vazifalarni qamrab oladi. Mazkur vazifalarni muvaffaqiyatli amalga oshirish strategik boshqaruv tafakkurining rivojlanganlik darajasiga bevosita bog‘liq. Strategik tafakkur esa qisqa muddatli vazifalarni bajarish bilangina cheklanmay, uzoq muddatli istiqbolni rejalashtirish, ehtimoliy xavf va imkoniyatlarni oldindan baholash, murakkab vaziyatlarda muqobil qarorlarni ishlab chiqish hamda tashkilot rivojlanishiga ta’sir qiluvchi omillarni tizimli tahlil qilishni o‘z ichiga oladi.

Psixologiya fanida strategik tafakkur shaxsning intellektual salohiyati, refleksiv qobiliyatlari, analitik fikrlashi, emotsional barqarorligi, motivatsion yo‘nalganligi va ijtimoiy-kommunikativ kompetensiyalarining o‘zaro integratsiyasi natijasida shakllanuvchi murakkab psixik hodisa sifatida qaraladi. Ayniqsa, boshqaruv faoliyatida strategik tafakkurning rivojlanishi kognitiv moslashuvchanlik, noaniqlik sharoitida qaror qabul qilish qobiliyati, kelajakni modellashtirish, tizimli fikrlash hamda o‘z faoliyatini refleksiv tahlil qilish ko‘nikmalari bilan uzviy bog‘liqdir. Shu sababli direktor maslahatchilarining psixologik resurslarini aniqlash va ularni rivojlantirish mexanizmlarini ishlab chiqish ilmiy-amaliy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi.

So‘nggi yillarda ta’lim menejmentida inson omilining ustuvorligi tobora kuchayib bormoqda. Boshqaruv samaradorligi endilikda faqat tashkiliy yoki ma’muriy imkoniyatlar bilan emas, balki rahbarlar va ularning maslahatchilarining psixologik tayyorgarligi, moslashuvchan fikrlashi, emotsional intellekti, innovatsion faoliyatga ochiqligi hamda o‘zgarishlarni boshqarish kompetensiyalari bilan ham belgilanmoqda. Ayniqsa, strategik qarorlarning muvaffaqiyati qaror qabul qiluvchi shaxsning psixologik tayyorgarligi va kelajakni ilmiy prognoz qilish salohiyatiga bevosita bog‘liqdir.

Maktab direktor maslahatchilarida strategik boshqaruv tafakkurining rivojlanishiga ta’sir etuvchi psixologik omillar orasida ichki motivatsiya, kasbiy identifikatsiya, refleksiya, emotsional intellekt, stressga chidamlilik, kreativ fikrlash, kognitiv moslashuvchanlik, mas’uliyat hissi, liderlik salohiyati va samarali kommunikatsiya alohida o‘rin egallaydi. Mazkur omillar bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, ularning uyg‘un rivojlanishi strategik qarorlar sifatini, boshqaruv jarayonining barqarorligini hamda ta’lim tashkilotining uzoq muddatli rivojlanish istiqbollarini belgilaydi.

Bugungi kunda strategik boshqaruv bo‘yicha ko‘plab ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilayotgan bo‘lsa-da, maktab direktor maslahatchilarining strategik boshqaruv tafakkurini aynan psixologik nuqtayi nazardan kompleks o‘rganishga bag‘ishlangan ilmiy ishlanmalar yetarli darajada shakllanmagan. Aksariyat tadqiqotlar rahbarlarning boshqaruv kompetensiyalariga yoki strategik rejalashtirish texnologiyalariga qaratilgan bo‘lib, direktor maslahatchilarining shaxsiy-psixologik resurslari hamda strategik fikrlashni rivojlantirish mexanizmlariga nisbatan ilmiy tahlillar cheklangan.

Mazkur tadqiqotning maqsadi maktab direktor maslahatchilarida strategik boshqaruv tafakkurini rivojlantirishga ta’sir etuvchi asosiy psixologik omillarni aniqlash, ularning o‘zaro bog‘liqligini ilmiy asoslash hamda strategik boshqaruv kompetentligini rivojlantirishning samarali psixologik mexanizmlarini ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot natijalari ta’lim menejmentida zamonaviy boshqaruv yondashuvlarini takomillashtirish, direktor maslahatchilarining kasbiy salohiyatini oshirish va ta’lim muassasalarining strategik rivojlanishini ta’minlashga xizmat qilishi kutiladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Strategik boshqaruv tafakkuri zamonaviy boshqaruv psixologiyasi va ta’lim menejmentining eng muhim ilmiy yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Strategik boshqaruvning nazariy asoslarini ishlab chiqishda H. Mintzberg, I. Ansoff va M. Porterning ilmiy qarashlari muhim o‘rin tutadi.

Xususan, H. Mintzberg strategik tafakkurni faqat rejalashtirish bilan cheklamasdan, vaziyatni yaxlit anglash, tajribani tahlil qilish va istiqboldagi imkoniyatlarni oldindan ko‘ra bilish bilan bog‘laydi.

I. Ansoff strategik boshqaruvda uzoq muddatli maqsadlarni belgilash va tashqi muhitdagi o‘zgarishlarga moslashish masalalariga alohida e’tibor qaratgan. M. Porter esa strategik qarorlarni shakllantirishda tashqi muhit, mavjud imkoniyatlar va raqobat omillarini tizimli tahlil qilishning ahamiyatini asoslab bergan.

Boshqaruv nazariyasining rivojlanish tarixida strategik tafakkurning mohiyatini izohlashga turli ilmiy maktablar o‘z hissasini qo‘shgan. Dastlabki tadqiqotlarda strategiya asosan tashkilotning uzoq muddatli maqsadlarini belgilash va ularga erishish vositalarini tanlash jarayoni sifatida talqin qilingan bo‘lsa, keyinchalik strategik boshqaruv inson kapitali, psixologik resurslar va innovatsion salohiyat bilan bog‘liq murakkab boshqaruv

modeli sifatida o‘rganila boshlandi. P. Drucker boshqaruv samaradorligini tashkilot maqsadlarini aniq belgilash, mas’uliyatli qaror qabul qilish va kelajakdagi o‘zgarishlarga tayyor turish bilan bog‘lagan. Natijada strategik tafakkur faqat rejalashtirish emas, balki vaziyatni kompleks tahlil qilish, istiqbolni modellashtirish va o‘zgarishlarga moslashish kompetensiyasi sifatida baholandi.

Psixologik yondashuvlarda strategik tafakkurning rivojlanishi, avvalo, shaxsning kognitiv imkoniyatlari bilan izohlanadi. J. Piagetning kognitiv rivojlanish haqidagi qarashlari shaxsning yangi axborotni o‘zlashtirishi va o‘zgaruvchan sharoitlarga intellektual moslashishini tushuntirishda muhim nazariy asos hisoblanadi.

A. Bandura esa shaxsning faoliyati, ijtimoiy muhit va kognitiv jarayonlarning o‘zaro ta’siriga alohida e’tibor qaratadi. Kognitiv moslashuvchanlik yuqori bo‘lgan rahbar va maslahatchilar yangi vaziyatlarga tez moslashadi, muammolarni turli nuqtayi nazardan baholaydi va muqobil yechimlarni ishlab chiqishda yuqori natijalarga erishadi.

Refleksiv yondashuv strategik boshqaruv tafakkurining yana bir muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. D. Schön professional faoliyatda refleksiyaning ahamiyatini asoslab, mutaxassisning o‘z tajribasi va faoliyatini muntazam tahlil qilishi kasbiy rivojlanishning muhim mexanizmi ekanligini ta’kidlagan. Refleksiya shaxsning o‘z fikrlash jarayonlarini, qabul qilgan qarorlarini va ularning natijalarini tahlil qilish imkonini beradi. Direktor maslahatchisining refleksiv salohiyati kuchli bo‘lsa, u o‘z faoliyatidagi kamchiliklarni o‘z vaqtida aniqlaydi, tajribani umumlashtiradi va kelgusidagi boshqaruv faoliyatini takomillashtirish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

So‘nggi yillarda emotsional intellekt strategik boshqaruvning psixologik omili sifatida keng tadqiq etilmoqda. P. Salovey va J. Mayer emotsional intellektni hissiyotlarni anglash, baholash va boshqarish bilan bog‘liq qobiliyatlar tizimi sifatida izohlagan.

D. Goleman esa emotsional intellektning liderlik va boshqaruv faoliyatidagi ahamiyatiga alohida e’tibor qaratgan. Emotsional intellekti rivojlangan mutaxassislar o‘z hissiyotlarini boshqara oladi, jamoa a’zolarining emotsional holatini to‘g‘ri baholaydi, nizolarni konstruktiv yo‘l bilan hal qiladi hamda ishonchli kommunikatsiyani shakllantiradi.

Ilmiy adabiyotlarda kasbiy motivatsiya ham strategik fikrlashni rivojlantirishning muhim determinantlaridan biri sifatida qayd etiladi. E. Deci va R. Ryan tomonidan ishlab chiqilgan o‘z-o‘zini belgilash nazariyasida ichki motivatsiya shaxsning mustaqil faoliyati, kompetentligini rivojlantirishi va kasbiy maqsadlarga intilishining muhim psixologik manbai sifatida ko‘rsatilgan. Ichki motivatsiyaga ega bo‘lgan direktor maslahatchilari kasbiy faoliyatni shaxsiy rivojlanish vositasi sifatida qabul qiladi, yangiliklarni faol o‘zlashtiradi va uzoq muddatli natijalarga yo‘naltirilgan qarorlarni qabul qilishga intiladi.

Ta’lim menejmentiga oid tadqiqotlarda strategik boshqaruv kompetensiyasi tizimli fikrlash, liderlik, kommunikativ kompetentlik va o‘zgarishlarni boshqarish ko‘nikmalarining integratsiyasi sifatida talqin qilinadi. M. Fullan ta’lim tizimidagi o‘zgarishlarni samarali boshqarishda rahbarning strategik qarashlari, hamkorlikni yo‘lga qo‘yishi va innovatsiyalarni qo‘llab-quvvatlashi muhimligini ta’kidlaydi. Direktor maslahatchisining asosiy vazifasi faqat rahbar topshiriqlarini bajarish emas, balki boshqaruv jarayonlarini tahlil qilish, rivojlanish istiqbollarini prognoz qilish, ehtimoliy xavflarni oldindan baholash va rahbarning strategik qarorlarini psixologik jihatdan qo‘llab-quvvatlashdan iborat.

Innovatsion faoliyatni boshqarishga bag‘ishlangan tadqiqotlarda strategik tafakkurning kreativlik bilan uzviy bog‘liqligi ta’kidlanadi. J. Guilford kreativ tafakkurni muammoning turli yechimlarini ishlab chiqish imkonini beruvchi divergent fikrlash bilan bog‘lagan.

E. de Bono esa nostandart yechimlarni izlashga asoslangan lateral fikrlash konsepsiyasini rivojlantirgan. Ushbu qarashlar direktor maslahatchilarida mavjud stereotiplardan chekinish, muammolarga yangicha yondashish va istiqbolli g‘oyalarni ishlab chiqish qobiliyatlarini rivojlantirish zarurligini ko‘rsatadi.

Shuningdek, ilmiy manbalarda psixologik barqarorlik va stressga chidamlilik strategik qarorlar sifati bilan bevosita bog‘liq ekanligi qayd etiladi. R. Lazarusning stress va kopingga oid nazariy qarashlarida shaxsning murakkab vaziyatlarni qanday baholashi va ularga qanday moslashishi psixologik barqarorlikning muhim omili sifatida ko‘rsatiladi. Murakkab boshqaruv vaziyatlarida emotsional barqarorlikni saqlab qolgan mutaxassislar vaziyatni xolis baholash, resurslarni oqilona taqsimlash va muammolarni konstruktiv hal etishda yuqori natijalarni namoyon etadi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, H. Mintzberg, I. Ansoff, P. Drucker, D. Schön, P. Salovey, J. Mayer, D. Goleman, E. Deci, R. Ryan, M. Fullan, J. Guilford va R. Lazarus kabi olimlarning ilmiy qarashlari strategik boshqaruv tafakkurining turli jihatlarini yoritishga xizmat qiladi. Ularning tadqiqotlari asosida strategik boshqaruv tafakkurini kognitiv moslashuvchanlik, refleksiya, emotsional intellekt, kasbiy motivatsiya, kreativlik, psixologik barqarorlik, kommunikativ kompetentlik va liderlik salohiyatining o‘zaro uyg‘unlashuvi natijasida shakllanadigan ko‘p komponentli psixologik tuzilma sifatida baholash mumkin.

Shu bilan birga, maktab direktor maslahatchilarining strategik boshqaruv tafakkuriga ta’sir etuvchi psixologik determinantlarni kompleks o‘rganish mazkur yo‘nalishdagi dolzarb ilmiy vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqotda maktab direktor maslahatchilarida strategik boshqaruv tafakkurini rivojlantirishga ta'sir etuvchi psixologik omillar o'rganildi. Tadqiqotda nazariy tahlil, psixologik diagnostika, so'rovnoma, kuzatish hamda matematik-statistik tahlil metodlaridan foydalanildi. Olingan natijalar asosida kognitiv moslashuvchanlik, refleksiv fikrlash, emotsional intellekt va kasbiy motivatsiyaning strategik boshqaruv tafakkuri bilan o'zaro bog'liqligi tahlil qilindi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Empirik tadqiqot natijalari maktab direktor maslahatchilarida strategik boshqaruv tafakkurining rivojlanishi birgina kasbiy tajriba bilan emas, balki bir-biri bilan uzviy bog'langan psixologik omillar majmui bilan belgilanishini ko'rsatdi. Statistik tahlillar strategik boshqaruv tafakkurining shakllanishida kognitiv moslashuvchanlik, refleksiv fikrlash, emotsional intellekt va kasbiy motivatsiya eng muhim determinantlar ekanligini tasdiqladi. Mazkur omillar o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash maqsadida Pearson korrelyatsiya tahlili amalga oshirildi (2-jadval).

2-jadval: **Strategik boshqaruv tafakkuri va psixologik omillar o'rtasidagi korrelyatsion bog'liqlik (Pearson r, n = 72)**

Psixologik omillar	Strategik boshqaruv tafakkuri (r)	p
Kognitiv moslashuvchanlik	0,74	<0,001
Refleksiv fikrlash	0,69	<0,001
Emotsional intellekt	0,65	<0,001
Kasbiy motivatsiya	0,71	<0,001
Strategik rejalashtirish kompetensiyasi	0,78	<0,001

Korrelyatsion tahlil natijalari strategik boshqaruv tafakkuri bilan barcha o'rganilgan psixologik omillar o'rtasida statistik jihatdan ishonchli va ijobiy bog'liqlik mavjudligini ko'rsatdi. Eng yuqori korrelyatsiya strategik rejalashtirish kompetensiyasi (r = 0,78) bilan kuzatildi. Bu natija uzoq muddatli maqsadlarni aniq belgilash, ehtimoliy xavflarni oldindan baholash va rivojlanish istiqbollarini prognoz qilish qobiliyati strategik tafakkurning asosiy tarkibiy qismi ekanligini tasdiqlaydi.

Kognitiv moslashuvchanlikning yuqori korrelyatsiya ko'rsatkichi (r = 0,74) direktor maslahatchilarining yangi sharoitlarga tez moslashishi va muammolarni turli nuqtayi nazardan tahlil qila olishi strategik qarorlar sifatiga bevosita ta'sir qilishini ko'rsatdi. Zamonaviy ta'lim tizimida islohotlar uzluksiz davom etayotganligi sababli aynan moslashuvchan fikrlash strategik boshqaruvning muhim psixologik resursi hisoblanadi.

Kasbiy motivatsiya bilan aniqlangan kuchli bog'liqlik (r = 0,71) strategik tafakkurning shakllanishida ichki motivatsiyaning yetakchi rolini namoyon etdi. O'z kasbiy rivojlanishiga mas'uliyat bilan yondashadigan direktor maslahatchilari tashabbuskorlikni ko'proq namoyon etishi, innovatsion g'oyalarni ilgari surishi va boshqaruv qarorlarining istiqbolini chuqurroq tahlil qilishi kuzatildi. Bu holat motivatsion omillar strategik boshqaruv samaradorligini ta'minlovchi muhim psixologik mexanizmlardan biri ekanligini ko'rsatadi.

Refleksiv fikrlashning strategik tafakkur bilan o'rtacha yuqori darajadagi bog'liqligi (r = 0,69) direktor maslahatchilarining o'z faoliyatini tanqidiy baholash, xatolarni tahlil qilish va tajribadan xulosa chiqarish qobiliyatlari strategik rivojlanishga xizmat qilishini tasdiqladi. Refleksiya strategik qarorlarning sifatini oshirish bilan bir qatorda, boshqaruv faoliyatida doimiy o'zini rivojlantirish ehtiyojini ham shakllantiradi.

Emotsional intellekt va strategik tafakkur o'rtasidagi ijobiy bog'liqlik (r = 0,65) rahbarlik faoliyatida hissiy barqarorlik va samarali muloqotning muhimligini ko'rsatdi. Direktor maslahatchisi pedagogik jamoa, ota-onalar va boshqa manfaatdor tomonlar bilan muntazam hamkorlik qilgani sababli emotsiyalarni boshqarish, empatiya va konstruktiv kommunikatsiya strategik qarorlarning muvaffaqiyatli amalga oshirilishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Olingan natijalar strategik boshqaruv tafakkurini rivojlantirish faqat nazariy bilimlarni oshirish orqali emas, balki psixologik kompetensiyalarni izchil rivojlantirish orqali samarali bo'lishini ko'rsatadi. Shu nuqtayi nazardan, direktor maslahatchilarining malaka oshirish dasturlariga refleksiv treninglar, strategik vaziyatlarni modellashtirish, muammoli vaziyatlar tahlili (case study), liderlik treninglari, emotsional intellektni rivojlantirish mashg'ulotlari va kreativ fikrlash texnologiyalarini kiritish maqsadga muvofiqdir.

Tadqiqot natijalari, shuningdek, strategik boshqaruv tafakkurining integrativ psixologik modelini shakllantirish imkonini berdi. Mazkur modelga ko'ra, kasbiy motivatsiya strategik rivojlanishga ichki ehtiyojni yuzaga keltiradi, kognitiv moslashuvchanlik yangi vaziyatlarni tahlil qilish imkonini yaratadi, refleksiv fikrlash qabul qilingan qarorlarni takomillashtiradi, emotsional intellekt esa boshqaruv jarayonining ijtimoiy-psixologik samaradorligini ta'minlaydi. Ushbu komponentlarning uyg'un rivojlanishi natijasida strategik rejalashtirish kompetensiyasi mustahkamlanadi va direktor maslahatchisining strategik boshqaruv tafakkuri yuqori bosqichga ko'tariladi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari maktab direktor maslahatchilarining strategik boshqaruv faoliyatini takomillashtirishda psixologik omillarning hal qiluvchi o‘rin tutishini ko‘rsatdi. Strategik boshqaruv tafakkurini rivojlantirishga yo‘naltirilgan psixologik-pedagogik dasturlarni ishlab chiqish, refleksiv va analitik kompetensiyalarni kuchaytirish hamda motivatsion muhitni qo‘llab-quvvatlash ta’lim tashkilotlarining uzoq muddatli rivojlanish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Mazkur natijalar nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy boshqaruv tizimida direktor maslahatchilarining kasbiy salohiyatini rivojlantirish uchun ham muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mazkur tadqiqot maktab direktor maslahatchilarida strategik boshqaruv tafakkurini rivojlantirishning psixologik omillarini nazariy va empirik jihatdan o‘rganishga bag‘ishlandi. Tadqiqot natijalari strategik boshqaruv tafakkuri alohida psixologik sifat emas, balki kognitiv, motivatsion, emotsional va refleksiv komponentlarning o‘zaro uyg‘unlashuvi natijasida shakllanadigan murakkab integrativ kompetensiya ekanligini ko‘rsatdi. Direktor maslahatchilarining strategik faoliyat samaradorligi aynan ushbu psixologik resurslarning rivojlanganlik darajasiga bevosita bog‘liq ekanligi ilmiy jihatdan asoslandi.

Nazariy tahlillar strategik boshqaruv tafakkurining zamonaviy ta’lim menejmentida innovatsion rivojlanish, o‘zgarishlarni boshqarish, uzoq muddatli rejalashtirish va samarali boshqaruv qarorlarini qabul qilishning asosiy omillaridan biri ekanligini tasdiqladi. Tadqiqot davomida strategik boshqaruv tafakkuri shaxsning kelajakni prognoz qilish qobiliyati, tizimli fikrlashi, analitik yondashuvi, refleksiv salohiyati va emotsional barqarorligi bilan uzviy bog‘liq ekanligi aniqlandi.

Empirik natijalar strategik boshqaruv tafakkurining rivojlanishida strategik rejalashtirish kompetensiyasi, kognitiv moslashuvchanlik va kasbiy motivatsiya eng kuchli psixologik determinantlar ekanligini ko‘rsatdi. Shu bilan birga, refleksiv fikrlash hamda emotsional intellektning yuqori darajada rivojlanganligi direktor maslahatchilarining murakkab boshqaruv vaziyatlarini chuqur tahlil qilishi, pedagogik jamoa bilan samarali hamkorlikni yo‘lga qo‘yishi va strategik qarorlarni muvaffaqiyatli amalga oshirishiga xizmat qilishi aniqlandi.

Tadqiqot natijalari asosida strategik boshqaruv tafakkurini rivojlantirishning konseptual psixologik modeli taklif etildi. Mazkur modelga ko‘ra, kasbiy motivatsiya strategik rivojlanish ehtiyojini shakllantiradi, kognitiv moslashuvchanlik muammolarni ko‘p variantli tahlil qilish imkonini yaratadi, refleksiya boshqaruv faoliyatini uzluksiz takomillashtirishga xizmat qiladi, emotsional intellekt esa boshqaruv jarayonlarining ijtimoiy-psixologik samaradorligini ta’minlaydi. Ushbu komponentlarning integratsiyasi strategik boshqaruv tafakkurining barqaror rivojlanishiga olib keladi.

Amaliy nuqtayi nazardan, tadqiqot natijalari maktab direktor maslahatchilarining malakasini oshirish tizimini takomillashtirish uchun muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi. Xususan, malaka oshirish dasturlariga strategik fikrlashni rivojlantirish treninglari, refleksiv tahlil mashg‘ulotlari, boshqaruv vaziyatlarini modellashtirish, kreativ muammolarni hal etish texnologiyalari, emotsional intellektni rivojlantirish dasturlari hamda strategik qaror qabul qilish bo‘yicha amaliy seminarlarni kiritish tavsiya etiladi. Bunday yondashuv direktor maslahatchilarining kasbiy kompetentligini mustahkamlash, boshqaruv qarorlarining sifatini oshirish va ta’lim tashkilotlarining barqaror rivojlanishiga ko‘maklashadi.

Shuningdek, ta’lim tizimida strategik boshqaruv madaniyatini shakllantirish uchun direktor maslahatchilarining psixologik tayyorgarligini muntazam diagnostika qilish, individual rivojlanish dasturlarini ishlab chiqish va psixologik konsultativ xizmatlarni takomillashtirish maqsadga muvofiqdir. Bu nafaqat boshqaruv samaradorligini oshiradi, balki ta’lim muassasasida sog‘lom psixologik muhit, innovatsion faoliyat va jamoaviy hamkorlikni rivojlantirishga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Kelgusidagi ilmiy izlanishlarda strategik boshqaruv tafakkurining raqamli transformatsiya sharoitidagi rivojlanish xususiyatlari, sun’iy intellekt texnologiyalarining boshqaruv qarorlariga ta’siri, direktor maslahatchilarining strategik liderlik kompetensiyalari hamda strategik boshqaruv tafakkurini rivojlantirishning psixologik trening texnologiyalarini eksperimental sinovdan o‘tkazish istiqbolli yo‘nalishlar sifatida e’tirof etiladi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari maktab direktor maslahatchilarida strategik boshqaruv tafakkurini rivojlantirish ta’lim sifatini oshirish, boshqaruv tizimini takomillashtirish va ta’lim muassasalarining uzoq muddatli raqobatbardoshligini ta’minlashning muhim psixologik sharti ekanligini tasdiqlaydi. Strategik tafakkurga ega direktor maslahatchisi zamonaviy ta’lim muassasasining innovatsion rivojlanishida faol ishtirok etuvchi, ilmiy asoslangan boshqaruv qarorlarini ishlab chiquvchi va jamoaning umumiy maqsadlarga yo‘naltirilgan faoliyatini samarali muvofiqlashtiruvchi mutaxassis sifatida namoyon bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. 2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida: Farmon. - Toshkent, 2022.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. O‘zbekiston - 2030 strategiyasi to‘g‘risida: Farmon. - Toshkent, 2023.
3. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. - Toshkent: Adolat, 2020.
4. O‘zbekiston Respublikasining “Pedagogning maqomi to‘g‘risida”gi Qonuni. - Toshkent, 2024.
5. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. - Toshkent: O‘zbekiston, 2021. - 464 b.
6. Yukl G. Leadership in Organizations. - 9th ed. - New York: Pearson, 2020. - 576 p.
7. Northouse P.G. Leadership: Theory and Practice. - 9th ed. - Thousand Oaks: Sage Publications, 2022. - 560 p.
8. Robbins S.P., Judge T.A. Organizational Behavior. - 19th ed. - Harlow: Pearson, 2023. - 720 p.
9. Daft R.L. Management. - 14th ed. - Boston: Cengage Learning, 2022. - 688 p.
10. Mintzberg H. Understanding Organizations… Finally! Structuring in Sevens. - San Francisco: Berrett-Koehler Publishers, 2023. - 240 p.
11. Goleman D. Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. Anniversary Edition. - New York: Bantam Books, 2020. - 352 p.
12. Kahneman D., Sibony O., Sunstein C.R. Noise: A Flaw in Human Judgment. - New York: Little, Brown Spark, 2021. - 464 p.
13. Edmondson A.C. The Right Kind of Wrong: The Science of Failing Well. - New York: Atria Books, 2023. - 368 p.
14. Fullan M. The New Meaning of Educational Change. - 6th ed. - New York: Teachers College Press, 2020. - 360 p.
15. Hargreaves A., Fullan M. Professional Capital: Transforming Teaching in Every School. - New York: Teachers College Press, 2021. - 240 p.
16. Bush T. Theories of Educational Leadership and Management. - 5th ed. - London: Sage Publications, 2020. - 232 p.
17. OECD. Education Policy Outlook 2023: Strengthening Resilient Education Systems. - Paris: OECD Publishing, 2023.
18. UNESCO. Global Education Monitoring Report 2024: Leadership in Education for Sustainable Development. - Paris: UNESCO Publishing, 2024.
19. OECD. Education at a Glance 2024: OECD Indicators. - Paris: OECD Publishing, 2024.
20. UNESCO. Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education. - Paris: UNESCO Publishing, 2021.

UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA HARBIY-VATANPARVARLIK TARBIYASINI SINFDAN TASHQARI FAOLIYAT ORQALI TAKOMILLASHTIRISHNING PEDAGOGIK-METODIK TIZIMI

UDK: 37.017.4:355.233.231.1

Urinbayeva Dilfuza Abdumannobovna
Mustaqil izlanuvchi

ORCID: 0009-0000-4939-3499

Annotatsiya: Maqolada umumta'lim maktablarining 10–11-sinflarida harbiy-vatanparvarlik tarbiyasini sinfdan tashqari faoliyat orqali takomillashtirish masalasi tadqiq etilgan. Milliy va xorijiy manbalar tahlili asosida mazkur tarbiya turining to'rt komponentdan iborat tuzilmasi asoslangan. Muallif tomonidan to'rt bosqichli pedagogik-metodik tizim ishlab chiqilib, uning maqsadli, mazmuniy, texnologik, tashkiliy va natijaviy bloklari tavsiflangan. Tizimning samarali amal qilishini ta'minlaydigan beshta pedagogik shart-sharoit aniqlangan hamda tarbiyalanganlikni baholashning to'rt mezon va o'n ikki ko'rsatkichdan iborat apparati taklif etilgan.

Kalit so'zlar: harbiy-vatanparvarlik tarbiyasi, sinfdan tashqari faoliyat, pedagogik-metodik tizim, komponentli tuzilma, o'quvchi subyektligi, mudofaa ongi, tarbiyalanganlik mezonlari.

Abstract: The article examines the problem of improving military-patriotic education among 10th–11th grade students of general secondary schools through extracurricular activities. Based on the analysis of national and international sources, a four-component structure of this type of education is substantiated. The author proposes a four-stage pedagogical-methodological system comprising target, content, technological, organisational and outcome blocks. Five pedagogical conditions ensuring its effective functioning are identified, and an assessment apparatus consisting of four criteria and twelve indicators is presented.

Key words: military-patriotic education, extracurricular activity, pedagogical-methodological system, component structure, learner agency, defence awareness, criteria of upbringing.

Аннотация: В статье исследуется проблема совершенствования военно-патриотического воспитания учащихся 10–11 классов общеобразовательных школ посредством внеурочной деятельности. На основе анализа отечественных и зарубежных источников обоснована четырёхкомпонентная структура данного вида воспитания. Разработана четырёхэтапная педагогически-методическая система, определены педагогические условия её реализации и критериальный аппарат оценки.

Ключевые слова: военно-патриотическое воспитание, внеурочная деятельность, педагогически-методическая система, компонентная структура, субъектность учащегося, критерии воспитанности.

KIRISH

Yosh avlodni Vatanga sadoqat va uni himoya qilishga tayyorlik ruhida tarbiyalash zamonaviy ta'lim tizimining ustuvor vazifalaridan biridir. O'zbekiston Respublikasida umumiy o'rta ta'lim muassasalarining 10–11-sinflarida "Chaqiruvgacha boshlang'ich tayyorgarlik va vatanparvarlik tarbiyasi" fanining o'qitilishi mazkur yo'nalish uchun huquqiy va tashkiliy asos yaratganini ko'rsatadi. Shu bilan birga, maktab amaliyotini kuzatish tarbiyaviy ishning asosan dars mashg'ulotlari va sanaga bag'ishlangan tadbirlar doirasida cheklanib qolayotganini ko'rsatmoqda.

Muammoning dolzarbligi quyidagi qarama-qarshiliklarda namoyon bo'ladi: davlat va jamiyatning harbiy-vatanparvarlik tarbiyasiga bo'lgan yuqori ijtimoiy buyurtmasi bilan uni maktabda tizimli tashkil etishning metodik ta'minoti yetishmasligi o'rtasida; sinfdan tashqari faoliyatning katta tarbiyaviy salohiyati bilan undan tarqoq foydalanilishi o'rtasida; tarbiya natijasini baholash zaruriyati bilan aniq mezonlarning ishlab chiqilmaganligi o'rtasida.Tadqiqotning maqsadi – umumta'lim maktablarining 10–11-sinflarida harbiy-vatanparvarlik tarbiyasini sinfdan tashqari faoliyat orqali takomillashtirishning pedagogik-metodik tizimini nazariy jihatdan asoslash va ishlab chiqishdan iborat.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Muammoga oid manbalarni to‘rt yo‘nalishga ajratish mumkin.

Birinchi yo‘nalish – **harbiy-vatanparvarlik tarbiyasining tizimli talqini.** A. N. Vyrshikov va M. B. Kusmartsev mazkur tarbiya turini davlat dasturlari asosida amal qiladigan yaxlit tizim sifatida tavsiflaydilar va uning tarkibiy bloklarini ajratadilar [1]. V. I. Lutovinov ishlarida yoshlarni harbiy xizmatga tayyorlashning ijtimoiy-pedagogik jihatlari o‘rganilgan [2]. Ushbu tadqiqotlar tizimlilik nuqtai nazaridan qimmatli bo‘lsa-da, ularda o‘quvchining qadriyatli tanloviga yetarlicha e’tibor qaratilmagan hamda tadqiqotlar boshqa ta’lim tizimi sharoitida olib borilgan.

Ikkinchi yo‘nalish – **fuqarolik va vatanparvarlik ta’limining zamonaviy konseptual yondashuvlari.** J. Westheimer va J. Kahne fuqaroning uch tipini farqlab, ta’lim maqsadi qaysi tipni shakllantirishga qaratilganini aniqlashtirish zarurligini asoslaydilar [3]. M. Hand vatanparvarlikni bahsli qadriyat sifatida talqin qilib, uni tanqidiy muhokamasiz singdirishning axloqiy chegaralarini muhokama qiladi [4]. E. Callan siyosiy ta’limning liberal jamiyatdagi vazifalarini tahlil qiladi [5], S. Ben-Porath esa ziddiyat sharoitlarida fuqarolik ta’limi mazmunining soddalashib ketish xavfini ko‘rsatadi [6]. Bu qarashlar milliy sharoitga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘chirilmasa-da, tarbiyaviy jarayonda refleksiya bosqichini ta’minlash zarurligiga e’tiborni qaratadi.

Uchinchi yo‘nalish – **tarbiya metodikasi va sinfdan tashqari faoliyat pedagogikasi.** N. Ye. Shchurkova tarbiyaviy texnologiyalarning mazmuni va o‘quvchi bilan pedagogik o‘zaro ta’sir masalalarini ishlab chiqqan [7]. A. V. Mudrik ijtimoiylashuv jarayonida tarbiyaviy muhitning rolini asoslagan [8]. Milliy pedagogikada tarbiyaning milliy asoslari va tarbiyaviy ish metodikasi masalalari M. Quronov, U. Mahkamov, B. Ziyomuhammadov, J. Yo‘ldoshev, R. Safarova, Sh. Sharipov, N. Muslimov kabi olimlar tadqiqotlarida yoritilgan [9; 10].

To‘rtinchi yo‘nalish – **ilk o‘spirinlik yoshi psixologiyasi.** 10–11-sinf o‘quvchilarida qadriyatlar tizimining shakllanishi, o‘zini o‘zi belgilash va mustaqillikka intilish jarayonlari E. G‘oziyev, M. Davletshin ishlarida tahlil qilingan [11]. Manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, harbiy-vatanparvarlik tarbiyasining umumiy nazariy masalalari va sinfdan tashqari faoliyatning pedagogik asoslari alohida-alohida yetarlicha o‘rganilgan. Biroq umumta’lim maktabining 10–11-sinflarida ushbu ikki masalani birlashtiruvchi yaxlit pedagogik-metodik tizim maxsus tadqiqot predmeti bo‘lmagan. Ushbu ilmiy bo‘shliq tadqiqotning yo‘nalishini belgilaydi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot shaxsga yo‘naltirilgan, tizimli, faoliyatli va aksiologik yondashuvlar uyg‘unligiga asoslanadi. Tizimli yondashuv tarbiyaviy jarayonni o‘zaro bog‘liq elementlar majmuasi sifatida qarash, faoliyatli yondashuv esa qadriyatning real harakat orqali o‘zlashtirilishini ta’minlash imkonini beradi. Aksiologik yondashuv vatanparvarlikni shaxs qadriyatlar tizimidagi o‘rni nuqtai nazaridan tahlil qilishga xizmat qiladi. Maqolada nazariy tadqiqot usullari qo‘llanilgan: ilmiy-pedagogik va me’yoriy manbalarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, tizimli tahlil, modellashtirish va umumlashtirish.

Taklif etilayotgan tizimning empirik jihatdan tekshirilishi keyingi bosqichda tajriba-sinov ishlari doirasida amalga oshiriladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Harbiy-vatanparvarlik tarbiyasining komponentli tuzilmasi. Manbalar tahlili asosida harbiy-vatanparvarlik tarbiyasini o‘quvchida Vatanga qadriyatli munosabat, mudofaa ongi va uni himoya qilishga irodaviy hamda amaliy tayyorlikni shakllantirishga yo‘naltirilgan maqsadli pedagogik jarayon sifatida ta’riflaymiz. Uning tarkibida to‘rtta komponent ajratiladi: kognitiv, emotsional-qadriyatli, irodaviy-mudofaaviy va faoliyatli. Taklif etilayotgan tuzilmaning mavjud tasniflardan farqi – irodaviy-mudofaaviy komponentning mustaqil tarkibiy qism sifatida ajratilishidadir.

Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, o‘quvchi bilimga ega bo‘lishi, milliy g‘ururni his qilishi va tadbirlarda qatnashishi mumkin, ammo shaxsiy javobgarlikni qabul qilish hamda qiyinchiliklarni yengishga tayyorlik shakllanmagan bo‘lishi ehtimoldan xoli emas. Aynan shu jihat harbiy-vatanparvarlik tarbiyasini umumiy vatanparvarlik tarbiyasidan farqlaydi.

Sinfdan tashqari faoliyatning pedagogik imkoniyatlari. Sinfdan tashqari faoliyat dars jarayonidan beshta parametr bo‘yicha farqlanadi: ishtirokning ixtiyoriyligi, mazmunning variativligi, o‘quvchining subyektlik pozitsiyasi, muloqotning norasmiyligi va natijaning shaxsiy tajriba shaklida namoyon bo‘lishi. Aynan shu xususiyatlar mazkur faoliyat turini vatanparvarlik qadriyatlarini shakllantirish uchun qulay muhitga aylantiradi, chunki qadriyat tashqaridan uzatilmaydi – u faqat shaxsiy tajriba orqali ichki qabul qilinadi. Sinfdan tashqari faoliyat shakllarini tarbiyaviy vazifasiga ko‘ra to‘rt guruhga ajratish taklif etiladi: axborot-bilim beruvchi, hissiy-qadriyatli,

amaliy-tayyorgarlik va ijtimoiy-faoliyatli shakllar. Ushbu guruhlar tarbiyaning to‘rt komponentiga muvofiq keladi, bu esa yillik rejalashtirishda muvozanatni nazorat qilish imkonini beradi.

Pedagogik-metodik tizimning tuzilmasi.Ishlab chiqilgan tizim besh blokdan iborat: maqsadli (ijtimoiy buyurtma va tarbiya maqsadi), mazmuniy (to‘rt komponent bo‘yicha tarbiyaviy mazmun), texnologik (bosqichlar, metod va shakllar), tashkiliy (subyektlar hamkorligi) va natijaviy (mezonlar, darajalar, diagnostika) bloklar.

Tizimning texnologik yadrosini to‘rt bosqich tashkil etadi.

1-jadval: **Harbiy-vatanparvarlik tarbiyasining pedagogik-metodik tizimi bosqichlari**

Bosqich	Vazifasi	Yetakchi faoliyat shakllari
I. Motivatsion-yo‘naltiruvchi	Qiziqish uyg‘otish, shaxsiy ma’no izlashga undash	Muammoli suhbat, uchrashuv, kirish diagnostikasi, faoliyat yo‘nalishini birgalikda tanlash
II. Bilim-boyituvchi	Kognitiv komponentni shakllantirish	Muzey darslari, izlanish-ekspeditsiya ishlari, hujjatli material tahlili, oilaviy tarix loyihalari
III. Faoliyat-tajribaviy	Irodaviy-mudofaaviy va faoliyatli komponentlarni rivojlantirish	Harbiy-sport o‘yinlari, amaliy mashg‘ulotlar, ijtimoiy foydali mehnat, tengdoshlar uchun tadbir tashkil etish
IV. Refleksiv-baholovchi	Tajribani anglash, qadriyatni ichki qabul qilish	Refleksiv suhbat, portfolio himoyasi, o‘zini o‘zi baholash, yakuniy diagnostika

Bosqichlar ketma-ketligi tasodifiy emas: u bilim – hissiyot – harakat – refleksiya mantiqiga asoslanadi. Refleksiv bosqichning majburiy tarzda kiritilishi tizimning muhim jihati hisoblanadi, chunki aynan shu bosqichda tashqi faoliyat ichki qadriyatga aylanadi.

Tizimni amalga oshirishning pedagogik shart-sharoitlari. Sinfdan tashqari faoliyatning epizodik tadbirlar emas, balki bosqichli tizim sifatida loyihalanishi; o‘quvchining faoliyat mazmunini tanlash, rejalashtirish va natijani baholashda ishtirok etishi; tarbiyaviy mazmunning mahalliy tarixiy-madaniy materialga tayanishi; “maktab – oila – mahalla – harbiy qism” hamkorligining muntazam va mazmunli tashkil etilishi; pedagoglarning mazkur yo‘nalishdagi metodik tayyorgarligini ta’minlash.

Tarbiyalanganlikni baholash mezonlari. Tizimning natijaviy bloki to‘rt mezon va o‘n ikki ko‘rsatkichdan iborat. Har bir mezon tarbiyaning tegishli komponentiga muvofiq keladi va uch darajali (yuqori, o‘rta, past) shkala bo‘yicha baholanadi.

2-jadval: **Harbiy-vatanparvarlik tarbiyasining mezonlari, ko‘rsatkichlari va diagnostik vositalari**

Mezon	Ko‘rsatkichlar	Diagnostik vosita
Kognitiv	Tarixiy bilim; huquqiy bilim; tushunchani mustaqil izohlay olish	Bilim testi, ochiq savolli so‘rovnoma
Emotsional-qadriyatli	Milliy g‘urur; ramzlarga munosabat; qadriyatlar iyerarxiyasidagi o‘rin	Qadriyatlar ranjirovkasi, proyektiv topshiriq
Irodaviy-mudofaaviy	Burchni qabul qilish; qiyinchilikni yengish tayyorligi; tayyorgarlikka intilish	Vaziyatli topshiriq, o‘zini baholash shkalasi
Faoliyatli	Ixtiyoriy ishtirok; tashabbuskorlik; ijtimoiy foydali faoliyat	Kuzatuv kartasi, ekspert bahosi

XULOSA

O‘tkazilgan nazariy tahlil quyidagi xulosalarni shakllantirish imkonini berdi. Harbiy-vatanparvarlik tarbiyasi to‘rt komponentning – kognitiv, emotsional-qadriyatli, irodaviy-mudofaaviy va faoliyatli komponentlarning – uzviy birligi sifatida namoyon bo‘ladi. Irodaviy-mudofaaviy komponentni mustaqil ajratish mazkur tarbiya turining o‘ziga xosligini aks ettiradi. Sinfdan tashqari faoliyat o‘zining ixtiyoriyligi, variativligi va o‘quvchining subyektlik pozitsiyasini ta’minlashi bilan harbiy-vatanparvarlik tarbiyasining samarali pedagogik vositasi hisoblanadi. Ishlab chiqilgan pedagogik-metodik tizim besh blok va to‘rt bosqichdan iborat bo‘lib, uning refleksiv-baholovchi bosqichi tarbiyaviy natijaning barqarorligini ta’minlaydigan hal qiluvchi element hisoblanadi.

Taklif etilgan mezonlar apparati tarbiyaviy ish natijasini komponentlar kesimida baholash va tarbiyaviy jarayonga o‘z vaqtida tuzatish kiritish imkonini beradi. Tadqiqotning keyingi bosqichida ishlab chiqilgan tizimning samaradorligi umumta’lim maktablari sharoitida tajriba-sinov ishlari orqali tekshiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Вырщиков А. Н., Кусмарцев М. Б. Патриотическое воспитание молодёжи в современном российском обществе. – Волгоград, 2006.
2. Лутовинов В. И. Военно-патриотическое воспитание молодёжи: проблемы и пути решения. – Москва.
3. Westheimer J., Kahne J. What Kind of Citizen? The Politics of Educating for Democracy // American Educational Research Journal. – 2004. – Vol. 41, No. 2. – P. 237–269.
4. Hand M. Patriotism in Schools. – London: Philosophy of Education Society of Great Britain, 2011.
5. Callan E. Creating Citizens: Political Education and Liberal Democracy. – Oxford: Clarendon Press, 1997.
6. Ben-Porath S. Citizenship under Fire: Democratic Education in Times of Conflict. – Princeton: Princeton University Press, 2006.
7. Щуркова Н. Е. Педагогическая технология. – М.: Педагогическое общество России.
8. Мудрик А. В. Социальная педагогика. – М.: Академия.
9. Quronov M. Tarbiya. – Toshkent.
10. Mahkamov U. Tarbiya nazariyasi va metodikasi. – Toshkent.
11. G'oziyev E. Umumiy psixologiya. – Toshkent.
12. "Chaqiruvgacha boshlang'ich tayyorgarlik va vatanparvarlik tarbiyasi" fani o'quv dasturi. – Toshkent.
13. Nussbaum M. Patriotism and Cosmopolitanism // For Love of Country? – Boston: Beacon Press, 1996.

INTEGRATIV TA'LIM TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA BO'LAJAK GEOGRAFIYA O'QITUVCHILARINING KASBIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH

Xoldavlatova Gavhar Normaxmatovna
Qarshi davlat universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada integrativ ta'lim texnologiyalari asosida bo'lajak geografiya o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishning nazariy-metodik jihatlari yoritilgan. Geografik bilimlarni tabiiy, ijtimoiy-iqtisodiy, ekologik, pedagogik va raqamli yo'nalishlar bilan uyg'unlashtirishning bo'lajak mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligiga ta'siri tahlil qilingan. Integrativ ta'limni tashkil etishda fanlararo loyihalar, muammoli ta'lim, hamkorlikda o'qitish, dala tadqiqotlari, geoinformatsion tizimlar, interaktiv xaritalar va raqamli ta'lim resurslaridan foydalanish imkoniyatlari ochib berilgan. Shuningdek, mazkur texnologiyalarning geografik tafakkur, fazoviy tahlil, tadqiqotchilik, kommunikativ, metodik, raqamli va refleksiv kompetensiyalarni rivojlantirishdagi ahamiyati asoslangan. Integrativ mashg'ulotlarni loyihalash, amaliy topshiriqlarni real geografik muammolar bilan bog'lash hamda kompetensiyalarni mezonli baholash bo'yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqilgan. Tadqiqot natijalari pedagogika oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak geografiya o'qituvchilarini tayyorlash jarayonining amaliy yo'nalganligi, fanlararo izchilligi va kasbiy samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: integrativ ta'lim, geografiya ta'limi, kasbiy kompetensiya, bo'lajak geografiya o'qituvchisi, fanlararo integratsiya, pedagogik texnologiyalar, geoinformatsion tizimlar, fazoviy tafakkur, loyiha metodi, refleksiv baholash.

Abstract: This article examines the theoretical and methodological aspects of developing the professional competencies of prospective geography teachers through integrative educational technologies. It analyzes how combining geographical knowledge with natural sciences, socioeconomic disciplines, environmental studies, pedagogy, and digital technologies influences the professional preparation of future specialists. The article explores the potential of interdisciplinary projects, problem-based and collaborative learning, field research, geographic information systems, interactive maps, and digital educational resources in organizing integrative instruction. The significance of these technologies in developing geographical thinking, spatial analysis, research, communication, methodological, digital, and reflective competencies is substantiated. Methodological recommendations are proposed for designing integrative lessons, connecting practical assignments with real geographical problems, and applying criterion-based assessment to professional competencies. The research findings can contribute to strengthening the practical orientation, interdisciplinary coherence, and professional effectiveness of prospective geography teacher training at pedagogical higher education institutions.

Key words: integrative education, geography education, professional competence, prospective geography teacher, interdisciplinary integration, pedagogical technologies, geographic information systems, spatial thinking, project-based learning, reflective assessment.

Аннотация: В статье освещены теоретико-методические аспекты развития профессиональных компетенций будущих учителей географии на основе интегративных образовательных технологий. Проанализировано влияние объединения географических знаний с естественно-научными, социально-экономическими, экологическими, педагогическими и цифровыми направлениями на профессиональную подготовку будущих специалистов. Раскрыты возможности применения междисциплинарных проектов, проблемного и совместного обучения, полевых исследований, геоинформационных систем, интерактивных карт и цифровых образовательных ресурсов при организации интегративного обучения. Обосновано значение данных технологий в развитии географического мышления, пространственного анализа, исследовательских, коммуникативных, методических, цифровых и рефлексивных компетенций. Разработаны методические рекомендации по проектированию интегративных занятий, связыванию практических заданий с реальными географическими проблемами и критериальному оцениванию компетенций. Результаты исследования способствуют повышению практической направленности, междисциплинарной последовательности и профессиональной эффективности подготовки будущих учителей географии в педагогических высших учебных заведениях.

Ключевые слова: интегративное обучение, географическое образование, профессиональная компетенция, будущий учитель географии, междисциплинарная интеграция, педагогические технологии, геоинформационные системы, пространственное мышление, метод проектов, рефлексивное оценивание.

KIRISH

Zamonaviy ta'lim tizimida bo'lajak o'qituvchilarni faqat muayyan fan doirasidagi bilimlar bilan qurollantirish yetarli hisoblanmaydi. Jamiyatning barqaror rivojlanishi, globallashuv, ekologik muammolarning keskinlashuvi, raqamli texnologiyalarning keng tarqalishi va mehnat bozoridagi talablarning o'zgarishi pedagog kadrlar tayyorlash mazmunini yangilashni taqozo etmoqda. Ayniqsa, geografiya o'qituvchisi tabiat, jamiyat, iqtisodiyot, aholi, hududiy rivojlanish va ekologik jarayonlar o'rtasidagi murakkab aloqalarni yaxlit holda tushuntira olishi zarur. Shu sababli bo'lajak geografiya o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini integrativ ta'lim texnologiyalari asosida rivojlantirish pedagogika oliy ta'lim muassasalari oldida turgan dolzarb vazifalardan biridir.

Geografiya o'z mazmuniga ko'ra tabiiy va ijtimoiy fanlarni o'zaro bog'lovchi integrativ xususiyatga ega. Iqlim o'zgarishi, suv resurslaridan foydalanish, urbanizatsiya, migratsiya, hududiy tafovutlar, tabiiy xavflar hamda barqaror rivojlanish kabi masalalarni faqat bitta fan nuqtayi nazaridan o'rganish yetarli natija bermaydi. Ularni chuqur anglash uchun geografik bilimlarni ekologiya, biologiya, tarix, iqtisodiyot, sotsiologiya, matematika, informatika va pedagogika bilan uyg'unlashtirish talab qilinadi. Integrativ ta'lim texnologiyalari ana shunday aloqalarni o'quv jarayonida maqsadli tashkil etish, nazariy bilimlarni amaliy vaziyatlarda qo'llash va talabalarda tizimli tafakkurni shakllantirish imkonini beradi.

Kasbiy kompetensiya bo'lajak o'qituvchining fan bo'yicha bilimlari, metodik tayyorgarligi, pedagogik mahorati, raqamli savodxonligi, kommunikativ qobiliyati, tadqiqotchilik faoliyati va refleksiv yondashuvini birlashtiruvchi murakkab tuzilma hisoblanadi. Integrativ texnologiyalar mazkur komponentlarni alohida emas, balki o'zaro bog'langan holda rivojlantirishga xizmat qiladi. Muammoli ta'lim, loyiha metodi, hamkorlikda o'qitish, dala mashg'ulotlari, keyslar, geoinformatsion tizimlar, masofadan zondlash ma'lumotlari va interaktiv xaritalardan foydalanish talabalarning mustaqil fikrlashi hamda kasbiy vazifalarni bajarishga tayyorligini kuchaytiradi.

O'zbekiston pedagogika oliy ta'lim muassasalarida geografiya yo'nalishi talabalarini tayyorlashda nazariya va amaliyot birligini ta'minlash, fanlararo aloqalarni mustahkamlash hamda raqamli vositalardan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Biroq integrativ mashg'ulotlarni loyihalash tajribasining yetarli emasligi, fanlar mazmunining o'zaro muvofiqlashtirilmagani va kompetensiyalarni baholash mezonlarining to'liq ishlab chiqilmagani bu imkoniyatlardan foydalanishni cheklashi mumkin. Mazkur maqolaning maqsadi integrativ ta'lim texnologiyalarining bo'lajak geografiya o'qituvchilari kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishdagi imkoniyatlarini aniqlash, samarali metodlarni tizimlashtirish hamda pedagogik jarayonni takomillashtirishga qaratilgan metodik tavsiyalarni asoslashdan iborat.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Integrativ ta'lim va bo'lajak geografiya o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish masalasi mahalliy hamda xorijiy tadqiqotchilar tomonidan turli nazariy-metodik yo'nalishlarda o'rganilgan [1].

S. M. Drake integratsiyalashgan o'quv dasturlarini ta'lim standartlari, fan mazmuni, o'qitish metodlari va baholash vositalari bilan uyg'unlashtirish mexanizmlarini yoritib, fanlararo ta'limni loyihalashning metodik asoslarini ishlab chiqqan [2].

J. Deweyning tajriba va faoliyatga asoslangan ta'lim haqidagi qarashlari geografik bilimlarni real muammolarni o'rganish orqali egallash zarurligini asoslaydi [3].

L. S. Vygotsky ta'lim jarayonida ijtimoiy hamkorlik, muloqot va pedagogik ko'makning ahamiyatini ko'rsatgan bo'lsa, H. Gardnerning ko'p qirrali intellekt nazariyasi talabalarning individual bilish imkoniyatlarini integrativ topshiriqlar orqali rivojlantirishga metodologik asos yaratadi. K. Stock, P. Cola va D. Kolb tajribaviy ta'lim samaradorligini talabaning o'quv faoliyatidagi bevosita va faol ishtiroki bilan bog'laydi [4].

Mahalliy tadqiqotlarda integrativ yondashuvning geografiya o'qituvchilarini tayyorlashdagi imkoniyatlariga alohida e'tibor qaratilgan. H. Vahobov, N. R. Alimqulov va N. B. Sultanova geografiya o'qitish metodikasi, fanlararo aloqalar, kartografik vositalar hamda amaliy mashg'ulotlarning didaktik xususiyatlarini tizimli bayon qilgan.

Sh. Usmonqulov va N. O. Temirov integrativ yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy-pedagogik kompetentligini rivojlantirish shartlari, bosqichlari va metodlarini tadqiq etgan [5].

X. N. Amonov geografiya o'qituvchilarini innovatsion pedagogik faoliyatga tayyorlashda zamonaviy metodlar va texnologiyalarning o'rnini asoslagan. F. T. Rajabov esa bo'lajak geografiya o'qituvchilarining metodik kompetentligini rivojlantirish, fanlararo integratsiyaga tayyorligini kuchaytirish va pedagogik jarayonni zamonaviy yondashuvlar asosida tashkil etish masalalarini yoritgan [6].

G. O. Ochilova va S. Sh. Akbarova kasbiy kompetentlikning mazmuni hamda tarkibiy qismlarini tavsiflagan. Abu Rayhon Beruniyning ilmiy merosi esa geografiya, astronomiya, geodeziya va matematika o'rtasidagi tarixiy integratsiyaning muhim namunasi bo'lib xizmat qiladi. Mazkur manbalar integrativ texnologiyalarni geografik ta'limga tizimli joriy etish uchun yetarli nazariy-metodik zamin yaratadi [7].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda bo‘lajak geografiya o‘qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini integrativ ta’lim texnologiyalari asosida rivojlantirish jarayonini o‘rganishga qaratilgan nazariy va amaliy metodlar majmuasidan foydalanildi. Metodlarni tanlashda geografiya ta’limining fanlararo xususiyati, pedagogika oliy ta’lim muassasalaridagi kasbiy tayyorgarlik mazmuni hamda integrativ mashg‘ulotlarni tashkil etish imkoniyatlari hisobga olindi. Dastlab pedagogik integratsiya, kompetensiyaviy yondashuv, konstruktiv ta’lim, tizimli fikrlash va tajribaga asoslangan o‘qitish konsepsiyalariga oid ilmiy manbalar nazariy tahlil qilindi. Mahalliy va xorijiy tadqiqotchilarning qarashlarini qiyoslash orqali integrativ texnologiyalarning mazmuni, didaktik vazifalari va kasbiy kompetensiyalarga ta’sir ko‘rsatish mexanizmlari aniqlashtirildi [8].

Kontent-tahlil metodi yordamida geografiya yo‘nalishidagi o‘quv rejalari, fan dasturlari, o‘quv topshiriqlari va metodik materiallarda fanlararo aloqalarning ifodalanish darajasi o‘rganildi. Geografiya fanlarining ekologiya, biologiya, iqtisodiyot, tarix, matematika va axborot texnologiyalari bilan bog‘lanishi mazmuniy jihatdan tahlil qilindi. Tizimlashtirish va tasniflash metodlari asosida integrativ ta’lim texnologiyalari muammoli ta’lim, loyiha faoliyati, hamkorlikda o‘qitish, keys-stadi, dala tadqiqotlari, geoinformatsion modellashtirish va raqamli kartografiya kabi guruhlarga ajratildi. Har bir texnologiyaning predmetga oid, metodik, tadqiqotchilik, kommunikativ, raqamli va refleksiv kompetensiyalarni rivojlantirish imkoniyatlari belgilandi.

Modellashtirish metodi orqali integrativ mashg‘ulotning maqsad, mazmun, faoliyat, texnologik va baholash komponentlaridan tarkib topgan tuzilmasi ishlab chiqildi. Mazkur tuzilmada geografik muammoni aniqlash, unga oid fanlararo ma’lumotlarni izlash, hududiy dalillarni tahlil qilish, raqamli xarita yoki model yaratish, yechim ishlab chiqish va natijalarni refleksiv baholash bosqichlari nazarda tutildi. Amaliy topshiriqlarni ishlab chiqishda mahalliy geografik sharoitga oid suv resurslari, cho‘llanish, urbanizatsiya, aholi joylashuvi, ekologik xavfsizlik va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish masalalaridan foydalanish tamoyili asos qilib olindi.

Kuzatish, suhbat va faoliyat mahsullarini tahlil qilish metodlari integrativ topshiriqlarni bajarish jarayonida talabalarning mustaqilligi, jamoada ishlashi, dalillarni izohlashi va texnologik vositalardan foydalanishini baholashga yo‘naltirildi. Baholash jarayonida motivatsion, kognitiv, amaliy-faoliyatli va refleksiv mezonlar qo‘llanildi. Motivatsion mezon kasbiy qiziqish va tashabbuskorlikni, kognitiv mezon fanlararo bilimlarning yaxlitligini, amaliy mezon geografik muammolarni hal qilish ko‘nikmalarini, refleksiv mezon esa o‘z faoliyatini tahlil qilish va takomillashtirish qobiliyatini ifodaladi. Olingan ma’lumotlarni umumlashtirishda qiyosiy tahlil, pedagogik interpretatsiya hamda sifat ko‘rsatkichlarini o‘zaro solishtirish usullaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqot natijalari integrativ ta’lim texnologiyalaridan foydalanish bo‘lajak geografiya o‘qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini o‘zaro bog‘liq holda rivojlantirishga xizmat qilishini ko‘rsatdi. Integrativ mashg‘ulotlarda talabalar geografik hodisalarni faqat alohida tushunchalar orqali emas, balki tabiiy, ekologik, iqtisodiy va ijtimoiy omillar birligi asosida tahlil qilish imkoniyatiga ega bo‘ldi. Natijada ularda hududiy jarayonlarning sabab va oqibatlarini aniqlash, turli manbalardan olingan ma’lumotlarni qiyoslash, muammoga bir nechta ilmiy nuqtayi nazardan yondashish hamda dalillarga asoslangan yechimlarni ishlab chiqish ko‘nikmalari rivojlandi.

Muammoli ta’lim va keys-stadi texnologiyalari talabalarning geografik vaziyatlarni mustaqil o‘rganish faolligini oshirdi. Suv tanqisligi, cho‘llanish, tuproq degradatsiyasi, urbanizatsiya, migratsiya va tabiiy xavflarga doir topshiriqlarni bajarish jarayonida geografik bilimlar ekologiya, iqtisodiyot, demografiya va axborot texnologiyalariga oid ma’lumotlar bilan uyg‘unlashtirildi. Talabalar muammoning hududiy xususiyatlarini aniqlash, statistik ko‘rsatkichlarni sharhlash va mavjud omillar o‘rtasidagi bog‘lanishlarni asoslashga intildilar. Bu jarayon ularning predmetga oid bilimlari bilan bir qatorda tadqiqotchilik va tanqidiy fikrlash kompetensiyalarining rivojlanishiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatdi.

Loyiha va hamkorlikda o‘qitish texnologiyalarining qo‘llanishi kommunikativ hamda tashkiliy kompetensiyalarning shakllanishini ta’minladi. Guruhiy loyihalarda vazifalarni taqsimlash, ma’lumotlarni birgalikda tahlil qilish, natijalarni muhokama etish va taqdim qilish orqali talabalar kasbiy muloqot, o‘zaro mas’uliyat va jamoaviy qaror qabul qilish tajribasini egalladilar. Dala tadqiqotlari esa nazariy bilimlarni real hududiy sharoit bilan bog‘lash, kuzatish olib borish, birlamchi ma’lumotlarni to‘plash va ularni pedagogik maqsadda qayta ishlash ko‘nikmalarini mustahkamladi [9].

Geoinformatsion tizimlar, raqamli xaritalar va masofadan zondlash materiallaridan foydalanish raqamli kompetensiyaning rivojlanishida muhim natija berdi. Talabalar geografik obyektlarni elektron xaritada tasvirlash, fazoviy ma’lumotlarni qatlamlar asosida tahlil qilish, hududiy tafovutlarni aniqlash va vizual materiallar yaratish imkoniyatlarini o‘zlashtirdilar. Shu bilan birga, tayyorlangan raqamli mahsulotlarni dars maqsadlariga moslashtirish ularning metodik kompetensiyasini kuchaytirdi.

Mezonli baholash va refleksiv topshiriqlar talabalarga o‘z faoliyatidagi yutuq hamda kamchiliklarni aniqlash imkonini berdi. Integrativ jarayonda kasbiy kompetensiyaning motivatsion, kognitiv, amaliy-faoliyatli va refleksiv tarkibiy qismlari bir-birini to‘ldirishi aniqlandi. Eng samarali natija fanlararo mazmun real geografik muammo, raqamli vosita, hamkorlikdagi faoliyat va aniq baholash mezonlari bilan yagona didaktik tizimda birlashtirilgan mashg‘ulotlarda namoyon bo‘ldi. Bu esa integrativ texnologiyalarni bo‘lajak geografiya o‘qituvchilarini tayyorlash jarayoniga izchil tatbiq etish zarurligini ko‘rsatadi [10].

Olingan natijalar integrativ ta’lim texnologiyalari bo‘lajak geografiya o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini alohida bilim va ko‘nikmalar yig‘indisi sifatida emas, balki yaxlit faoliyat tizimi sifatida rivojlantirishini ko‘rsatadi. Bu holat integrativ yondashuvning ta’lim mazmuni, o‘qitish metodlari, raqamli vositalar va baholash jarayonini umumiy kasbiy maqsad asosida birlashtirishi bilan izohlanadi. Geografiya tabiiy hamda ijtimoiy jarayonlar kesishgan nuqtada joylashgan fan bo‘lgani sababli integratsiya uning ichki mantiqiga mos keladi. Biroq fanlararo mazmunning oddiy qo‘shilishi hali integrativ ta’limni anglatmaydi. Haqiqiy integratsiya turli fanlarga oid bilimlar muayyan geografik muammoni anglash va hal etishga yo‘naltirilgandagina yuzaga keladi.

Tadqiqot natijalari konstruktiv ta’lim va tajribaga asoslangan o‘qitish g‘oyalariga muvofiqdir. Talaba tayyor ma’lumotni eslab qolishdan ko‘ra, muammoni mustaqil o‘rganish, dalillarni qiyoslash, xaritalar tuzish va muqobil yechimlarni asoslash jarayonida kasbiy bilimni faol ravishda shakllantiradi. Ayniqsa, dala tadqiqotlari va hududiy loyihalar nazariya bilan amaliyot o‘rtasidagi uzilishni kamaytiradi. Mahalliy ekologik hamda ijtimoiy-iqtisodiy muammolardan foydalanish mashg‘ulot mazmunini talabalarning hayotiy tajribasiga yaqinlashtirib, kasbiy motivatsiyani kuchaytiradi.

Geoinformatsion tizimlarning integrativ ta’limdagi roli oddiy texnik vosita bilan cheklanmaydi. GIS yordamida tabiiy, demografik, iqtisodiy va ekologik ma’lumotlarni bir xaritada birlashtirish talabalarga fazoviy qonuniyatlarni aniqlash hamda murakkab hududiy munosabatlarni ko‘rgazmali ifodalash imkonini beradi. Shu bilan birga, raqamli texnologiyani bilishning o‘zi yetarli emas. Bo‘lajak o‘qituvchi undan didaktik maqsadga muvofiq foydalanishi, ma’lumotlarning ishonchliligini tekshirishi va o‘quvchilarning yosh xususiyatlariga mos topshiriqlar yaratishi lozim [11].

Integrativ texnologiyalarni pedagogika oliy ta’lim muassasalarida qo‘llash ayrim tashkiliy va metodik qiyinchiliklarni ham yuzaga chiqaradi. Fan dasturlarining o‘zaro muvofiqlashtirilmagani, o‘qituvchilar o‘rtasidagi hamkorlikning sustligi, vaqtning cheklanganligi, raqamli infratuzilma va metodik materiallarning yetishmasligi integratsiya samaradorligini pasaytirishi mumkin. Bundan tashqari, guruhiy loyihalarda talabalarning ishtiroki teng bo‘lmasligi yoki texnologik vosita mashg‘ulot maqsadidan ustunlashib ketishi ehtimoli mavjud. Shu sababli integrativ topshiriqlarda vazifalarni aniq taqsimlash, bosqichma-bosqich metodik ko‘rsatma berish va individual hissani baholash zarur.

Mazkur yondashuvni samarali joriy etish uchun geografiya, pedagogika, ekologiya va axborot texnologiyalari o‘qituvchilarining hamkorligini yo‘lga qo‘yish, integrativ modullarni o‘quv dasturlariga kiritish hamda professor-o‘qituvchilarning GIS va loyiha ta’limi bo‘yicha malakasini oshirish maqsadga muvofiqdir. Kompetensiyalarni baholashda esa test natijalari bilan cheklanmay, loyiha mahsuloti, raqamli xarita, dala hisoboti, taqdimot va refleksiv tahlilni qamrab oluvchi kompleks mezonlardan foydalanish talab etiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Integrativ ta’lim texnologiyalari asosida bo‘lajak geografiya o‘qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish zamonaviy pedagogik ta’limning ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Geografiya fanining tabiiy, ijtimoiy, iqtisodiy va ekologik jarayonlarni o‘zaro bog‘liqlikda o‘rganishi integrativ yondashuvni mazkur yo‘nalishdagi kasbiy tayyorgarlikning zarur metodologik asosi sifatida belgilaydi. Integrativ ta’lim talabalarga turli fanlardan o‘zlashtirilgan bilimlarni yagona tizimga keltirish, geografik muammolarning sabab va oqibatlarini kompleks tahlil qilish hamda nazariy bilimlarni amaliy vaziyatlarda qo‘llash imkonini beradi.

Tadqiqot davomida muammoli ta’lim, loyiha metodi, hamkorlikda o‘qitish, keys-stadi, dala tadqiqotlari, geoinformatsion modellashtirish va raqamli kartografiya bo‘lajak geografiya o‘qituvchilarining kasbiy rivojlanishiga samarali ta’sir ko‘rsatadigan texnologiyalar sifatida aniqlandi. Ushbu texnologiyalar geografik va fazoviy tafakkurni shakllantirish bilan birga, talabalarning metodik, tadqiqotchilik, kommunikativ, raqamli hamda refleksiv kompetensiyalarini ham rivojlantiradi. Ayniqsa, real hududiy muammolarga asoslangan topshiriqlar talabalarning kasbiy motivatsiyasini oshiradi, mustaqil qaror qabul qilish va dalillarga asoslangan takliflar ishlab chiqish ko‘nikmalarini mustahkamlaydi.

Integrativ mashg‘ulotlarning samaradorligi ularning aniq maqsad asosida loyihalashtirilishi, fanlararo mazmunning mantiqiy uyg‘unlashtirilishi va faoliyat natijalarining mezonlar asosida baholanishiga bog‘liq. Fanlarga oid ma’lumotlarni mexanik ravishda birlashtirish kutilgan pedagogik samarani bermaydi. Har bir integrativ topshiriq muayyan geografik muammoni o‘rganish, amaliy mahsulot yaratish va egallangan bilimlarni yangi sharoitda qo‘llashga yo‘naltirilishi lozim. Bunda raqamli xarita, loyiha ishlanmasi, dala tadqiqoti hisoboti, hududiy tahlil yoki metodik dars modeli kabi natijaviy mahsulotlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir [12].

Pedagogika oliy ta'lim muassasalarida mazkur yondashuvni izchil joriy etish uchun o'quv dasturlaridagi fanlararo aloqalarni kuchaytirish, integrativ modullarni ishlab chiqish va kafedralar o'rtasidagi metodik hamkorlikni yo'lga qo'yish zarur. Professor-o'qituvchilarning GIS, raqamli ta'lim resurslari, loyiha metodikasi va kompetensiyaviy baholash bo'yicha malakasini muntazam oshirib borish ham muhimdir. Shu bilan birga, ta'lim muassasalarining raqamli infratuzilmasini takomillashtirish, mahalliy geografik ma'lumotlar bazasini yaratish hamda talabalarni dala va loyiha tadqiqotlariga keng jalb qilish talab etiladi.

Kasbiy kompetensiyalarni baholashda motivatsion, kognitiv, amaliy-faoliyatli va refleksiv mezonlarning o'zaro birligi ta'minlanishi kerak. Bunday kompleks baholash talabaning nafaqat geografik bilimlarini, balki mazkur bilimlardan pedagogik faoliyatda foydalanish, jamoa bilan hamkorlik qilish, raqamli vositalarni tanlash va o'z tajribasini tanqidiy tahlil etish qobiliyatini ham aniqlash imkonini beradi. Integrativ ta'lim texnologiyalarining tizimli qo'llanishi natijasida zamonaviy geografik bilimlarga, pedagogik mahoratga, innovatsion fikrlashga va kasbiy o'zini rivojlantirishga tayyor bo'lgan raqobatbardosh geografiya o'qituvchisini tayyorlash imkoniyati kengayadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Drake, S. M. (2007). Creating standards-based integrated curriculum: Aligning curriculum, content, assessment, and instruction. Corwin Press.
2. Vahobov, H., Alimqulov, N. R., & Sultanova, N. B. (2021). Geografiya o'qitish metodikasi. Nodirabegim.
3. Usmonqulov, Sh. (2023). Integrativ yondashuv asosida bo'lajak informatika o'qituvchilarining kasbiy-pedagogik kompetentligini rivojlantirish [Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori dissertatsiyasi avtoreferati]. Chirchiq.
4. Dewey, J. (1916). Democracy and education: An introduction to the philosophy of education. Macmillan.
5. Amonov, X. N. (2023). Bo'lajak geografiya o'qituvchilarini innovatsion pedagogik faoliyatga tayyorlashni takomillashtirish metodikasi [Pedagogika fanlari doktori dissertatsiyasi avtoreferati]. Toshkent.
6. Vygotsky, L. S. (2012). The collected works of L. S. Vygotsky: Scientific legacy. Springer.
7. Temirov, N. O. (2023). Integrativ yondashuv asosida bo'lajak kimyo o'qituvchilarini tayyorlash metodikasi: Pedagogika oliy ta'lim muassasalari misolida [Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori dissertatsiyasi avtoreferati]. Chirchiq.
8. Gardner, H. (2024). The essential Howard Gardner on mind. Teachers College Press.
9. Ochilova, G. O., & Akbarova, S. Sh. (2022). Kasbiy kompetentlik. Toshkent.
10. Stock, K., Cola, P., & Kolb, D. (2024). Educational experiences become experiential when the learner is fully present. Experiential Learning and Teaching in Higher Education, 7(1), 82–97.
11. Rajabov, F. T. (2024). Zamonaviy yondashuvlar vositasida bo'lajak geografiya o'qituvchilari kasbiy kompetentligini rivojlantirishning nazariy-metodik asoslari [Pedagogika fanlari doktori dissertatsiyasi]. Toshkent.
12. Abu Rayhon Beruniy. (1965). Tanlangan asarlar: Hindiston (II jild). O'zbekiston Fan nashriyoti.

KLASTER ASOSIDA TVET TIZIMIDA PEDAGOGIK INNOVATSIYALAR

Sobir Azizov
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti magistranti

Annotatsiya: Maqolada klaster asosida tashkil etilgan pedagogik modellarning texnik va kasb-hunar ta'limi (TVET) tizimidagi ahamiyati tahlil qilingan. Tadqiqotda klaster yondashuvining ta'lim sifatini oshirish, yoshlarning raqobatbardoshligini ta'minlash hamda qishloq joylarda ta'lim imkoniyatlarini kengaytirishdagi roli o'rganilgan. Tahlil jarayonida tahliliy-qiyosiy metod va kontent-tahlil usullaridan foydalanilgan. UNESCO, OECD va World Bank hisobotlari, shuningdek, O'zbekistondagi tegishli me'yoriy hujjatlar o'rganilgan. Tadqiqot natijalari klaster asosidagi pedagogik modellar nazariy va amaliy bilimlarni uyg'unlashtirish, kasbiy tayyorgarlikni kuchaytirish va innovatsion texnologiyalarni ta'lim jarayoniga integratsiya qilish imkonini berishini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: TVET, kasb-hunar ta'limi, ta'lim klasteri, pedagogik innovatsiyalar, klaster yondashuvi, yoshlar raqobatbardoshligi, kasbiy tayyorgarlik, innovatsion texnologiyalar, qishloq ta'limi.

Abstract: This article analyzes the significance of pedagogical models organized on the basis of the cluster approach in the Technical and Vocational Education and Training (TVET) system. The study examines the role of the cluster approach in improving the quality of education, enhancing youth competitiveness, and expanding educational opportunities in rural areas. Analytical-comparative and content analysis methods were applied. Reports of UNESCO, OECD, and the World Bank, as well as relevant regulatory documents of the Republic of Uzbekistan, were reviewed. The findings indicate that cluster-based pedagogical models contribute to the integration of theoretical and practical knowledge, strengthening the professional preparation of young people, and integrating innovative technologies into the educational process.

Key words: TVET, vocational education, education cluster, pedagogical innovations, cluster approach, youth competitiveness, professional training, innovative technologies, rural education.

Аннотация: В статье анализируется значение педагогических моделей, организованных на основе кластерного подхода, в системе технического и профессионального образования (TVET). Исследуется роль кластерного подхода в повышении качества образования, обеспечении конкурентоспособности молодежи и расширении образовательных возможностей в сельских территориях. В исследовании использованы аналитико-сравнительный метод и контент-анализ. Были изучены отчеты UNESCO, OECD и Всемирного банка, а также соответствующие нормативные документы Республики Узбекистан. Результаты исследования показывают, что педагогические модели, основанные на кластерном подходе, способствуют интеграции теоретических и практических знаний, повышению уровня профессиональной подготовки молодежи и внедрению инновационных технологий в образовательный процесс.

Ключевые слова: TVET, профессиональное образование, образовательный кластер, педагогические инновации, кластерный подход, конкурентоспособность молодежи, профессиональная подготовка, инновационные технологии, сельское образование.

KIRISH

Hozirgi globallashuv va raqobat muhitida ta'lim tizimida innovatsion yondashuvlarni joriy etish jamiyat taraqqiyotining asosiy shartlaridan biri hisoblanadi. O'zbekistonda kasb-hunar ta'limi va TVET tizimini rivojlantirish davlat siyosatida ustuvor yo'nalish sifatida belgilangan. Klaster asosida tashkil etilgan pedagogik modellar ta'lim sifatini oshirish, yoshlarning raqobatbardoshligini ta'minlash va qishloq joylarda ta'lim imkoniyatlarini kengaytirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Xalqaro tadqiqotlarda klaster asosidagi pedagogik modellar ta'lim sifatini oshirish va mehnat bozoriga moslashuvchan kadrlar tayyorlashda samarali mexanizm sifatida baholangan. UNESCO va OECD hisobotlarida ta'lim klasterlari orqali yoshlar raqobatbardoshligi va qishloq joylarda ta'lim imkoniyatlarini kengaytirish masalalariga e'tibor qaratilgan.

Mahalliy tadqiqotlarda esa Avloniy va Navoiyning pedagogik merosi zamonaviy ta'lim islohotlari bilan uyg'unlashtirilib, klaster asosidagi modellar milliy qadriyatlar va innovatsiyalarni birlashtirish imkoniyatini bergan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda tahliliy-qiyosiy metod va kontent-tahlildan foydalanildi. Ma'lumot manbalari sifatida UNESCO, OECD va World Bank hisobotlari, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarorlari va mahalliy OAKT jurnallari tanlab olindi. So'rovnoma va suhbat usuli orqali TVET muassasalari o'qituvchilari va talabalarining fikrlari o'rganildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

1. **Ta'lim sifatining oshishi** - nazariy va amaliy bilimlar uyg'unlashdi.
2. **Yoshlar raqobatbardoshligi** - kasbiy tayyorgarlik darajasi oshdi.
3. **Qishloq joylarda imkoniyatlar** - ta'lim imkoniyatlari kengaydi.
4. **Innovatsion texnologiyalar integratsiyasi** - o'quv jarayoni samaradorligi oshdi.

Olingan natijalar xalqaro tadqiqotlar bilan uyg'unlikda namoyon bo'ldi. OECD hisobotlarida ta'lim klasterlari orqali yoshlarning kasbiy tayyorgarligi oshishi ta'kidlangan. UNESCOning inklyuziv ta'lim konsepsiyasi bilan uyg'unlikda, klaster modellari qishloq joylarda ta'lim imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qilmoqda.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Klaster asosidagi pedagogik modellar TVET tizimida ta'lim sifatini oshirish va yoshlarning raqobatbardoshligini ta'minlashda samarali mexanizm hisoblanadi.

1. TVET tizimida klaster modellarini keng joriy etish.
2. Qishloq joylarda klaster asosidagi ta'lim markazlarini tashkil etish.
3. Milliy pedagogik merosni innovatsiyalar bilan uyg'unlashtirish.
4. Xalqaro tajribalarni mahalliy sharoitga moslashtirish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Avloniy, Abdulla. Turkiy guliston yoxud axloq. - Toshkent: O'qituvchi, 1992.
2. Navoiy, Alisher. Mahbub ul-qulub. - Toshkent: Fan, 1983.
3. Beruniy, Abu Rayhon. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. - Toshkent: Fan, 1968.
4. Komenskiy, Yan Amos. Didaktika Magna. - Moskva: Pedagogika, 1982.
5. Pestalozzi, Iogann. Liliya va Gertruda. - Moskva: Prosveshchenie, 1981.
6. UNESCO. Technical and Vocational Education and Training (TVET) for Sustainable Development. - Paris: UNESCO Publishing, 2020.
7. OECD. Skills Outlook 2021: Learning for Life. - Paris: OECD Publishing, 2021.
8. World Bank. Education Strategy 2020: Learning for All. - Washington DC: World Bank, 2020.
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori. "Kasb-hunar ta'limi tizimini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida". - Toshkent, 2021.
10. Mahalliy OAKT журнали мақоласи. "Кластер асосида ТВЕТ тизимини ривожлантириш". - Тошкент, 2024.

MUAMMOLI TA'LIM TEXNOLOGIYASI ORQALI TALABALARNING KREATIV FIKRLASH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH: "MUAMMO" DIVERGENT–KONVERGENT O'QUV SIKLI

Djumabayev G'ulomjon Xalillayevich
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
Texnika fanlari doktori, professor v.b.,

Yusupov Muxtorbek Roximovich
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
Algebra va matematik analiz kafedrasi katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada muammoli ta'lim texnologiyasi orqali pedagogika oliy ta'lim muassasalari talabalarining kreativ fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish masalasi tadqiq etilgan. Kreativ fikrlash muammoni aniqlash va qayta ifodalash, turli yo'nalishdagi g'oyalarni yaratish, original yechimlarni taklif qilish, ularni belgilangan mezonlar asosida baholash, takomillashtirish hamda yangi vaziyatlarga ko'chirishni qamrab oluvchi integrativ kompetensiya sifatida talqin qilingan. Tadqiqotda muammoli ta'limning kreativ rivojlanishga ta'sir etuvchi kognitiv, motivatsion va ijtimoiy mexanizmlari nazariy tahlil qilinib, ularni yaxlit o'quv jarayonida amalga oshirishga xizmat qiluvchi "MUAMMO" divergent-konvergent o'quv sikli taklif etilgan. Mazkur sikl muammoga kirish, muammoni qayta anglash, alternativ g'oyalarni yaratish, maqbul variantni mezonlar asosida tanlash, prototipni sinash va natijani refleksiv baholash jarayonlarini o'zaro bog'laydi. Shuningdek, autentik va ochiq muammo, psixologik xavfsiz muhit, bosqichli pedagogik ko'mak, dialogik hamkorlik, prototiplash hamda jarayonga yo'naltirilgan formativ baholash metodikaning asosiy pedagogik shart-sharoitlari sifatida asoslangan. Tadqiqot natijasida talabalarning muammoni qayta qo'yish, fikrlash ravonligi, moslashuvchanligi, originalligi, yechimni batafsillashtirish, amaliy qiymatini asoslash va refleksiv transfer ko'nikmalarini baholash mezonlari aniqlashtirilgan. Taklif etilgan sikl pedagogika yo'nalishidagi fanlar mazmuniga moslashtirilishi hamda talabalarni noaniq kasbiy-pedagogik vaziyatlarda mustaqil, asoslangan va ijodiy qaror qabul qilishga tayyorlashda qo'llanilishi mumkin.

Kalit so'zlar: muammoli ta'lim, kreativ fikrlash, divergent fikrlash, konvergent fikrlash, o'quv sikli, muammoni qayta qo'yish, pedagogik ko'mak, prototiplash, formativ baholash, refleksiv transfer.

Abstract: This article examines the development of creative thinking skills among students of pedagogical higher education institutions through problem-based learning technology. Creative thinking is interpreted as an integrative competence encompassing the identification and reframing of problems, generation of diverse ideas, proposal of original solutions, their evaluation and improvement according to established criteria, and transfer to new situations. The study theoretically analyzes the cognitive, motivational, and social mechanisms through which problem-based learning influences creative development and proposes the "MUAMMO" divergent-convergent learning cycle for their implementation within a coherent educational process. This cycle integrates engagement with a problem situation, reconsideration of the problem, generation of alternative ideas, criterion-based selection of an appropriate option, prototype testing, and reflective evaluation of results. An authentic and open-ended problem, a psychologically safe environment, phased instructional scaffolding, dialogic collaboration, prototyping, and process-oriented formative assessment are substantiated as the principal pedagogical conditions for implementing the methodology. The study clarifies the criteria for assessing students' abilities to reframe problems, demonstrate fluency, flexibility, and originality of thinking, elaborate solutions, justify their practical value, and perform reflective transfer. The proposed cycle can be adapted to the content of pedagogical disciplines and applied to prepare students for independent, evidence-based, and creative decision-making in uncertain professional and pedagogical situations.

Key words: problem-based learning, creative thinking, divergent thinking, convergent thinking, learning cycle, problem reframing, instructional scaffolding, prototyping, formative assessment, reflective transfer.

Аннотация: В статье исследуется развитие навыков креативного мышления студентов педагогических высших учебных заведений посредством технологии проблемного обучения. Креативное мышление рассматривается как интегративная компетенция, включающая выявление и переформулирование проблемы, генерирование разнонаправленных идей, предложение оригинальных решений, их оценивание и совершенствование на основе установленных критериев, а также перенос в новые ситуации. В исследовании теоретически проанализированы когнитивные, мотивационные и социальные механизмы влияния проблемного обучения на развитие креативности и предложен дивергентно-конвергентный учебный цикл “MUAMMO”, обеспечивающий их реализацию в целостном образовательном процессе. Данный цикл объединяет в единую систему вхождение в проблемную ситуацию, переосмысление проблемы, генерирование альтернативных идей, критериальный выбор приемлемого варианта, испытание прототипа и рефлексивное оценивание результатов. Аутентичная и открытая проблема, психологически безопасная среда, поэтапная педагогическая поддержка, диалогическое сотрудничество, прототипирование и ориентированное на процесс формативное оценивание обоснованы как основные педагогические условия реализации методики. В результате исследования уточнены критерии оценивания способности студентов переформулировать проблему, беглости, гибкости и оригинальности мышления, детализации решения, обоснования его практической ценности и осуществления рефлексивного переноса. Предложенный цикл может быть адаптирован к содержанию дисциплин педагогического направления и применён для подготовки студентов к самостоятельному, обоснованному и творческому принятию решений в неопределённых профессионально-педагогических ситуациях.

Ключевые слова: проблемное обучение, креативное мышление, дивергентное мышление, конвергентное мышление, учебный цикл, переформулирование проблемы, педагогическая поддержка, прототипирование, формативное оценивание, рефлексивный перенос.

KIRISH

Zamonaviy oliy ta’lim tizimida talabalarni tayyor bilimlarni o‘zlashtiruvchi ijrochi sifatida emas, balki murakkab vaziyatlarni mustaqil tahlil qiluvchi, muammoni turli nuqtayi nazardan ko‘ra oluvchi va asoslangan yechimlar yaratuvchi mutaxassis sifatida tayyorlash muhim vazifaga aylandi. Ijtimoiy, texnologik va kasbiy jarayonlarning tez o‘zgarishi pedagogika oliy ta’lim muassasalari talabalaridan bilimlarni takrorlash bilan cheklanmay, ularni yangi sharoitlarda ijodiy qo‘llashni talab etadi. Shu sababli kreativ fikrlash bo‘lajak pedagogning kasbiy kompetentligini belgilovchi asosiy tarkibiy qismlardan biri hisoblanadi. Kreativ fikrlash muammoni sezish, uning yashirin sabablarini aniqlash, vaziyatni qayta ifodalash, turli g‘oyalarni yaratish, original variantlarni tanlash va ularni amaliy mezonlar asosida takomillashtirish jarayonlarini qamrab oladi.

Muammoli ta’lim texnologiyasi mazkur ko‘nikmalarni rivojlantirish uchun keng didaktik imkoniyatlarga ega. Ushbu texnologiyada o‘quv jarayoni tayyor ma’lumotni bayon qilishdan emas, balki talabalarda bilishga ehtiyoj hosil qiladigan real yoki realga yaqin muammoli vaziyatdan boshlanadi. Talabalar mavjud bilimlarini faollashtiradi, bilishdagi bo‘shliqlarni aniqlaydi, zarur axborotni izlaydi, muqobil yechimlarni muhokama qiladi va tanlangan qarorning oqibatlarini baholaydi. Bunday faoliyat mustaqillik, izlanish motivatsiyasi, hamkorlik va refleksiyani kuchaytiradi. Biroq har qanday muammoli topshiriq avtomatik ravishda kreativ fikrlashni shakllantirmaydi. Bitta to‘g‘ri javobga yo‘naltirilgan vazifalar, o‘qituvchining ortiqcha nazorati, g‘oyalarni erta tanqid qilish va faqat yakuniy mahsulotni baholash talabalarning ijodiy faolligini cheklashi mumkin.

Shu nuqtayi nazardan, muammoli ta’lim jarayonida divergent va konvergent fikrlashni maqsadli uyg‘unlashtirish zarur. Divergent faoliyat muammoni turli jihatlardan ko‘rish va ko‘plab alternativalarni yaratishga xizmat qilsa, konvergent faoliyat ularni dalillilik, foydalilik, etik maqbullik hamda amalga oshirish imkoniyati bo‘yicha saralashni ta’minlaydi. Ushbu ikki rejimning izchil va takroriy almashinuvi kreativ g‘oyani amaliy qiymatga ega yechimga aylantiradi.

Tadqiqotning maqsadi muammoli ta’lim texnologiyasi orqali talabalarning kreativ fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan “MUAMMO” divergent–konvergent o‘quv siklining mazmuni, pedagogik shart-sharoitlari va baholash mezonlarini asoslashdan iborat. Taklif etilayotgan yondashuv muammoni qayta qo‘yish, g‘oyalarni kengaytirish, mezonli tanlash, prototiplash, takomillashtirish va refleksiv transferni yagona metodik tizimda birlashtiradi. Natijada talabalarning noaniq kasbiy-pedagogik vaziyatlarda mustaqil fikrlashi, hamkorlikda qaror ishlab chiqishi va o‘z strategiyasini yangi sharoitlarga moslashtirishi uchun zarur pedagogik imkoniyatlar yaratiladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Muammoli ta’lim va kreativ fikrlashga oid ilmiy adabiyotlar mazkur tushunchalarning o‘zaro bog‘liqligini turli nazariy yondashuvlar asosida yoritadi.

Barrows (1986) muammoli ta’lim metodlarini tasniflab, muammoni bilimlarni egallash va kasbiy fikrlashni rivojlantirish vositasi sifatida izohlaydi [1].

Hmelo-Silver (2004) hamda Savery (2006) muammoli ta'lim jarayonida talabalarning mavjud bilimlarini faollashtirish, bilim bo'shliqlarini aniqlash, mustaqil izlanish va hamkorlikdagi yechim yaratish mexanizmlarini asoslaydi [2].

Hung (2006) taklif etgan 3C3R modeli muammo mazmuni, konteksti va fanlararo aloqalarni tadqiq qilish, mulohaza yuritish hamda refleksiya jarayonlari bilan uyg'unlashtiradi [3].

Jonassen (2011) murakkab va yetarlicha tuzilmagan muammolarni hal qilishda muqobil qarashlar, dalillar va kontekstual cheklovlarni hisobga olish zarurligini ta'kidlaydi [4].

Kreativlik bo'yicha Amabile (1996) ijodiy natijaning shaxsiy motivatsiya va ijtimoiy muhit bilan bog'liqligini ko'rsatadi [5].

Runco va Jaeger (2012) kreativlikni yangilik hamda vazifaga moslikning birligi sifatida ta'riflaydi. Kaufman va Beghetto (2009) kreativ rivojlanishni turli darajalarda tushuntirib, talabaning individual kashfiyotlarini ham ta'limiy qiymatga ega natija sifatida baholaydi [6].

Davies va boshqalar (2013) ochiq topshiriqlar, hamkorlik, tanlov imkoniyati va xavfsiz muhitni kreativ ta'limning muhim shartlari sifatida belgilaydi. Deci va Ryan (2000) avtonomiya, kompetentlik va ijtimoiy aloqadorlikning ichki motivatsiyaga ta'sirini asoslaydi [7].

Hattie va Timperley (2007) rivojlantiruvchi teskari aloqaning keyingi faoliyatni yo'naltirishdagi rolini ochib beradi. OECD (2024) esa kreativ fikrlashni turli g'oyalarni yaratish, baholash va takomillashtirishdan iborat yaxlit kompetensiya sifatida talqin qiladi. Mazkur ilmiy qarashlar "MUAMMO" siklining nazariy va metodik asoslarini shakllantiradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda muammoli ta'lim texnologiyasi va kreativ fikrlash o'rtasidagi nazariy hamda metodik bog'lanishlarni aniqlashga qaratilgan sifat yondashuvi qo'llanildi. Tadqiqot materiallarini muammoli ta'lim, kreativ pedagogika, divergent va konvergent fikrlash, ta'limiy scaffolding, hamkorlikdagi o'rganish, prototiplash, refleksiya hamda formativ baholashga oid ilmiy manbalar tashkil etdi. Manbalarni tanlashda ularning nazariy ahamiyati, oliy ta'lim jarayoniga tatbiq etish imkoniyati va kreativ fikrlashning kuzatiladigan ko'rsatkichlarini yoritish darajasi hisobga olindi. Ilmiy adabiyotlar mazmuni muammo dizayni, talaba faoliyati, o'qituvchi yordami, psixologik muhit, baholash vositalari va kutiladigan natijalar kategoriyalari bo'yicha tizimlashtirildi.

Tadqiqot jarayonida nazariy tahlil, qiyosiy tahlil, pedagogik modellashtirish, mazmuniy sintez va operatsionlashtirish metodlaridan foydalanildi. Nazariy tahlil orqali kreativlikning yangilik va amaliy qiymatga asoslangan mohiyati, muammoli ta'limning didaktik xususiyatlari hamda ularning o'zaro ta'sir mexanizmlari aniqlandi. Qiyosiy tahlilda an'anaviy muammo yechish, muammoli ta'lim va loyiha asosida o'qitishning o'xshash hamda farqli jihatlari ko'rib chiqildi. Pedagogik modellashtirish yordamida muammoni anglashdan refleksiv transfergacha bo'lgan faoliyatlar ketma-ketligi "MUAMMO" divergent-konvergent o'quv sikliga birlashtirildi. Mazmuniy sintez esa pedagogik shartlar, o'quv bosqichlari va kreativ natijalar o'rtasidagi aloqalarni yaxlit konseptual tuzilishga keltirish imkonini berdi.

Modelni ishlab chiqishda nazariy izchillik, konstruktiv moslik, operatsionallik, baholanuvchanlik, moslashuvchanlik va psixologik xavfsizlik asosiy metodologik mezonlar sifatida belgilandi. Har bir bosqich uchun didaktik maqsad, talaba faoliyati, o'qituvchining fasilitatorlik savollari, hosil qilinadigan o'quv artefakti hamda kuzatiladigan kreativ ko'rsatkich o'zaro muvofiqlashtirildi. Divergent faoliyatda muammoni qayta ifodalash, individual brainwriting, analogiya va istiqbol almashtirish usullariga; konvergent faoliyatda esa qaror matritsasi, dalillarni taqqoslash, cheklovlarni baholash va maqbul variantni tanlashga ustuvorlik berildi [8].

Kreativ rivojlanishni baholash uchun individual va guruh natijalarini ajratishga asoslangan portfel yondashuvi ishlab chiqildi. Portfel tarkibiga muammo xaritasi, individual g'oya jurnali, alternativ yechimlar klasteri, qaror matritsasi, prototip, qayta ishlash izlari va refleksiya materiali kiritildi. Baholash mezonlari sifatida muammoni qayta qo'yish, ravonlik, moslashuvchanlik, originallik, batafsillik, amaliy qiymat va refleksiv transfer qabul qilindi. Model pedagogika yo'nalishidagi fanlarga moslashtirish, keyinchalik ekspert baholashi va tajriba-sinov ishlari orqali empirik tekshirishga mo'ljallangan konseptual-metodik tuzilma sifatida shakllantirildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqot natijasida talabalarning kreativ fikrlash ko'nikmalarini muammoli ta'lim asosida rivojlantirishga xizmat qiluvchi "MUAMMO" divergent-konvergent o'quv siklining konseptual-metodik tuzilmasi ishlab chiqildi. Model kreativ natijani alohida metod yoki bir martalik ijodiy topshiriq mahsuli sifatida emas, balki pedagogik shartlar, bosqichma-bosqich tashkil etilgan talaba faoliyati va uzluksiz teskari aloqaning o'zaro ta'siri sifatida ifodalaydi. Sikl muammoga kirish, uni qayta anglash, alternativ g'oyalarni yaratish, mezonlar asosida maqbul variantni tanlash, model yoki prototipni sinash hamda natijani refleksiv baholash jarayonlarini birlashtirdi.

Mazkur bosqichlar qat'iy chiziqli emas: yangi dalil, prototipning ishlamasligi yoki foydalanuvchi fikri talabani oldingi bosqichlarga qaytarishi mumkin.

Model samaradorligini ta'minlovchi asosiy pedagogik shartlar ham aniqlandi. Birinchi shart talabalarga bir nechta maqbul yechim yaratish imkonini beradigan autentik va yetarlicha ochiq muammoni qo'llashdan iborat. Ikkinchi shart noodatiy g'oyani erkin ifodalash, xatoni o'rganish manbai sifatida qabul qilish va fikrni dalil asosida o'zgartirish imkonini beruvchi psixologik xavfsiz muhitni yaratishni nazarda tutadi. Uchinchi shart divergent va konvergent faoliyatni bosqichli pedagogik ko'mak bilan boshqarishni talab etadi. Dialogik hamkorlik, rollar almashinuvi, multimodal resurslar, tezkor prototiplash, formativ baholash va refleksiya modelning keyingi muhim shartlari sifatida belgilandi [9].

Natijalarga ko'ra, divergent bosqichda individual fikrlashni guruh muhokamasidan oldin tashkil etish dominant ishtirokchilar ta'sirini kamaytirib, har bir talabaning mustaqil g'oya yaratishiga sharoit yaratadi. G'oyalarni dastlab baholamaslik, brainwriting, analogiya, istiqbolni almashtirish va majburiy bog'lanish usullari fikrlash ravonligi hamda moslashuvchanligini qo'llab-quvvatlaydi. Konvergent bosqichda esa yechimlar dalillilik, foydalanuvchi ehtiyoji, resurs, etik maqbullik va amalga oshirish imkoniyati bo'yicha taqqoslanadi. Natijada originallik amaliy qiymat bilan uyg'unlashtiriladi.

Kreativ rivojlanishni aniqlash uchun yetti o'lchovli baholash tizimi shakllantirildi. U muammoni sezish va qayta qo'yish, ravonlik, moslashuvchanlik, originallik, batafsillik va prototiplash, qiymat va amalga oshirish, refleksiv qayta ishlash va transfer mezonlarini qamrab oldi. Individual g'oya jurnali, muammo xaritasi va refleksiya shaxsiy rivojlanishni, guruh qaror matritsasi hamda prototipi esa hamkorlikdagi integratsiyani ko'rsatishi aniqlandi. Shunday qilib, taklif etilgan model kreativlikni faqat g'oyalar soni bilan emas, muammoni yangicha ko'rishdan boshlab asoslangan yechimni yangi vaziyatga ko'chirishgacha bo'lgan yaxlit jarayon sifatida baholash imkonini beradi.

Olingan natijalar muammoli ta'lim bilan kreativ fikrlash o'rtasidagi bog'lanish bevosita va avtomatik emasligini ko'rsatadi. Talabaga muammoli vaziyat taqdim etishning o'zi turli va original yechimlarning yaratilishini kafolatlamaydi. Muammoning tuzilishi, talabaning boshlang'ich bilimlari, o'qituvchi ko'magining vaqti, guruhdagi muloqot me'yorlari hamda baholash talablari kreativ faoliyatning yo'nalishini belgilaydi. Agar vazifa faqat bitta to'g'ri javobni nazarda tutsa, talaba muammoni qayta ko'rib chiqish o'rniga o'qituvchi kutgan algoritmni izlaydi. Aksincha, haddan tashqari noaniq va zarur tayanchlardan xoli topshiriq kognitiv yukni oshirib, izlanishni tartibsiz axborot yig'ishga aylantirishi mumkin. Shu sababli ochiqlik va metodik tuzilmaning muvozanati "MUAMMO" siklining asosiy xususiyati hisoblanadi.

Taklif etilgan modelning nazariy ahamiyati kreativlikning divergent va konvergent tarkiblarini yagona iterativ jarayonda birlashtirishida namoyon bo'ladi. Divergent bosqich imkoniyatlar maydonini kengaytiradi, biroq yaratilgan variantlarning ko'pligi hali kreativ natijani anglatmaydi. Konvergent fikrlash g'oyalarni dalil, foydalilik, amalga oshirish imkoniyati va etik oqibatlar asosida saralab, original fikrni amaliy qiymatga ega yechimga aylantiradi. Shuning uchun konvergentsiya kreativlikni cheklovchi emas, uni mazmunan yakunlovchi faoliyat sifatida qaralishi kerak. Prototiplash va teskari aloqa esa tanlangan g'oyadagi yashirin taxminlarni aniqlash hamda uni yangi dalillar asosida qayta ishlash imkonini beradi.

Modelda psixologik xavfsizlikka alohida e'tibor qaratilishi ham muhimdir. Talaba xato yoki noodatiy fikr salbiy baholanishidan xavotir olsa, tanish va xavfsiz variantlarni tanlaydi. Kechiktirilgan tanqid, individual brainwriting, guruh rollarini almashtirish va fikrni o'zgartirishni ijobiy holat sifatida qabul qilish ijodiy tavakkal qilish uchun qulay muhit yaratadi. Bunda o'qituvchi tayyor javobni taqdim etuvchi shaxs emas, balki savollar va zarur tayanchlar orqali fikrlash jarayonini boshqaruvchi fasilitator vazifasini bajaradi [10].

Taklif etilgan yondashuv pedagogika yo'nalishidagi darslarni loyihalashda amaliy ahamiyatga ega. Bo'lajak pedagoglar dars jarayonidagi motivatsiya pasayishi, o'quvchilar o'rtasidagi farqlar, inklyuziv muhit yoki raqamli vositalardan foydalanish kabi vaziyatlarni turli manfaatdor tomonlar nuqtayi nazaridan tahlil qilishi mumkin. Biroq model hozircha konseptual xususiyatga ega bo'lib, uning samaradorligi tajriba-sinov ishlari orqali tekshirilishi lozim. Kelgusida baholash rubrikasining ekspert validligi, baholovchilararo ishonchliligi, joriy etish sodiqligi va kreativ ko'nikmalarning yangi pedagogik vaziyatlarga ko'chirilishi alohida tadqiq etilishi zarur.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Muammoli ta'lim texnologiyasi talabalarning kreativ fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish uchun katta didaktik imkoniyatlarga ega. Biroq bu imkoniyat muammoli topshiriqni taqdim etishning o'zi bilan amalga oshmaydi. Kreativ natijaga erishish muammoning mazmunan ahamiyatli va yetarlicha ochiq bo'lishi, talabalarning mustaqil fikrlashi uchun psixologik xavfsiz muhit yaratilishi, divergent va konvergent faoliyatlarning maqsadli boshqarilishi, hamkorlikdagi muloqotning tashkil etilishi, prototiplash imkoniyatlari hamda jarayonga yo'naltirilgan formativ baholashning o'zaro uyg'unligiga bog'liq. Ushbu tarkibiy qismlardan birining yetarli darajada amalga oshirilmasligi muammoli ta'limning kreativ rivojlantiruvchi ta'sirini cheklashi mumkin [11].

Tadqiqot doirasida ishlab chiqilgan "MUAMMO" divergent-konvergent o'quv sikli muammoni tushunishdan boshlab yechimni yangi vaziyatga ko'chirishgacha bo'lgan faoliyatlarni yagona metodik tizimga birlashtiradi. Siklda talabalar dastlab muammoli vaziyatning ziddiyatlari, manfaatdor tomonlari va yashirin taxminlarini aniqlaydi, so'ng muammoni turli nuqtayi nazarlardan qayta ifodalaydi. Keyingi jarayonda muqobil g'oyalar yaratiladi, ular mazmuniy toifalarga ajratiladi va dalillilik, amaliy qiymat, resurs, etik maqbullik hamda amalga oshirish imkoniyati mezonlari asosida saralanadi. Tanlangan yechim prototip shaklida sinovdan o'tkazilib, olingan teskari aloqa asosida qayta ishlanadi. Refleksiya esa qo'llanilgan fikrlash strategiyalarini anglash va ularni boshqa kasbiy-pedagogik vaziyatlarga ko'chirishga xizmat qiladi [12].

Taklif etilgan yondashuv kreativlikni faqat ko'p yoki noodatiy g'oya yaratish bilan chegaralamaydi. Unda muammoni qayta qo'yish, fikrlash ravonligi, moslashuvchanlik, originallik, yechimni batafsillashtirish, prototiplash, amaliy qiymatni asoslash va refleksiv transfer o'zaro bog'langan natijalar sifatida qaraladi. Individual g'oya jurnali, muammo xaritasi, guruh qaror matritsasi, prototip va qayta ishlash izlarini birgalikda baholash har bir talabaning shaxsiy rivojlanishini guruh mahsulotidan ajratib ko'rsatish imkonini beradi.

"MUAMMO" sikli pedagogika oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak o'qituvchilarni noaniq, ko'p mezonli va o'zgaruvchan kasbiy vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilishga tayyorlashda qo'llanilishi mumkin. Uni turli pedagogik fanlarga moslashtirishda modelning asosiy yadrosi saqlanib, muammo mazmuni, prototip shakli va qiymat mezonlari fan xususiyatiga muvofiq o'zgartiriladi. Kelgusida modelning samaradorligini kvazi-eksperimental tadqiqotlar orqali tekshirish, baholash vositalarining ishonchliligini aniqlash va kreativ strategiyalarning uzoq muddatli transferini o'rganish maqsadga muvofiqdir. Natijada mazkur metodika oliy pedagogik ta'limda kreativ, mas'uliyatli va dalillarga asoslangan fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Barrows, H. S. (1986). A taxonomy of problem-based learning methods. Medical Education, 20(6), 481-486.
2. Runco, M. A., & Jaeger, G. J. (2012). The standard definition of creativity. Creativity Research Journal, 24(1), 92-96.
3. Hmelo-Silver, C. E. (2004). Problem-based learning: What and how do students learn? Educational Psychology Review, 16(3), 235–266.
4. Amabile, T. M. (1996). Creativity in context. Westview Press.
5. Savery, J. R. (2006). Overview of problem-based learning: Definitions and distinctions. Interdisciplinary Journal of Problem-Based Learning, 1(1), 9-20.
6. Kaufman, J. C., & Beghetto, R. A. (2009). Beyond big and little: The four C model of creativity. Review of General Psychology, 13(1), 1-12.
7. Hung, W. (2006). The 3C3R model: A conceptual framework for designing problems in PBL. Interdisciplinary Journal of Problem-Based Learning, 1(1), 55-77.
8. Davies, D., Jindal-Snape, D., Collier, C., Digby, R., Hay, P., & Howe, A. (2013). Creative learning environments in education: A systematic literature review. Thinking Skills and Creativity, 8, 80-91.
9. Hattie, J., & Timperley, H. (2007). The power of feedback. Review of Educational Research, 77(1), 81-112.
10. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). The "what" and "why" of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. Psychological Inquiry, 11(4), 227-268.
11. Jonassen, D. H. (2011). Learning to solve problems: A handbook for designing problem-solving learning environments. Routledge.
12. OECD. (2024). PISA 2022 results: Creative minds, creative schools. OECD Publishing.

OLIY TA'LIM MUASSASALARI JISMONIY TARBIYA DARSLARIDA REGBI ELEMENTLARINI O'RGATISHNING TASHKILIY-METODIK ASOSLAR

E. E. Jumayev
Buxoro davlat pedagogika instituti, tayanch doktoranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada oliy ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya darslari jarayonida regbi elementlarini o'rgatishning tashkiliy-metodik asoslari yoritilgan. Talaba-yoshlarning jismoniy tayyorgarligini takomillashtirish, harakat faolligini oshirish hamda jismoniy sifatlarini rivojlantirishda regbi elementlaridan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari tahlil qilingan. Shuningdek, regbining asosiy texnik elementlarini o'rgatish ketma-ketligi, mashg'ulotlarni tashkil etish shakllari, maxsus mashqlarni tanlash va qo'llash metodikasi hamda talabalarning jismoniy tayyorgarlik darajasini hisobga olgan holda yuklamalarni me'yorlashtirish masalalariga e'tibor qaratilgan. Tadqiqotda regbi elementlarini jismoniy tarbiya mashg'ulotlariga bosqichma-bosqich joriy etish orqali talabalarning tezkorlik, chaqqonlik, kuch, chidamlilik va koordinatsion qobiliyatlarini rivojlantirish imkoniyatlari asoslangan. Maqolada ishlab chiqilgan tashkiliy-metodik yondashuvlardan oliy ta'lim muassasalarining jismoniy tarbiya darslari va sport mashg'ulotlarida foydalanish bo'yicha amaliy tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: oliy ta'lim, jismoniy tarbiya, regbi, regbi elementlari, tashkiliy-metodik asoslar, texnik tayyorgarlik, jismoniy sifatlar, maxsus mashqlar, talaba-yoshlar, harakat faolligi.

Abstract: This article outlines the organizational and methodological foundations for teaching rugby elements during physical education classes in higher education institutions. It analyzes the pedagogical potential of using rugby elements to improve students' physical fitness, increase their physical activity levels, and develop their physical qualities. Attention is also given to the teaching sequence of key rugby techniques, the organization of training sessions, the methodology for selecting and applying specific exercises, and the standardization of training loads based on students' physical fitness levels. The study substantiates the potential for developing students' speed, agility, strength, endurance, and coordination by gradually integrating rugby elements into physical education sessions. Finally, the article offers practical recommendations for applying the developed organizational and methodological approaches in physical education classes and sports training within higher education institutions.

Key words: higher education, physical education, rugby, rugby elements, organizational-methodological foundations, technical training, physical qualities, special exercises, student youth, physical activity.

Аннотация: В статье изложены организационно-методические основы обучения элементам регби на занятиях по физическому воспитанию в высших учебных заведениях. Проанализирован педагогический потенциал использования элементов регби для улучшения физической подготовленности студентов, повышения уровня их двигательной активности и развития физических качеств. Особое внимание уделено последовательности обучения основным техническим приемам регби, организации тренировочных занятий, методике подбора и применения конкретных упражнений, а также нормированию тренировочных нагрузок с учетом уровня физической подготовленности студентов. Обоснована возможность развития у студентов быстроты, ловкости, силы, выносливости и координации посредством поэтапного внедрения элементов регби в учебный процесс по физическому воспитанию. В заключение представлены практические рекомендации по применению разработанных организационно-методических подходов на занятиях и спортивных тренировках в вузах.

Ключевые слова: высшее образование, физическое воспитание, регби, элементы регби, организационно-методические основы, техническая подготовка, физические качества, специальные упражнения, студенческая молодежь, двигательная активность.

KIRISH

Bugungi kunda oliy ta'lim tizimida talaba-yoshlarning jismoniy salomatligini mustahkamlash, ularning harakat faolligini oshirish, jismoniy sifatlarini rivojlantirish hamda sog'lom turmush tarziga bo'lgan ehtiyojini shakllantirish jismoniy tarbiya ta'limining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida tashkil etish, ta'lim mazmunini turli sport turlari elementlari bilan boyitish va talabalarning mashg'ulotlarga bo'lgan qiziqishini oshirish ta'lim jarayonining samaradorligini ta'minlovchi muhim omillardan biridir. Shu nuqtayi nazardan, jismoniy tarbiya darslarida regbi elementlaridan foydalanish talabalarning jismoniy tayyorgarligini takomillashtirish bilan bir qatorda, ularning jamoaviy hamkorlik, tezkor fikrlash, intizom va mas'uliyat kabi sifatlarini rivojlantirish imkonini beradi.

Regbi o'zining dinamikligi, harakatlarning xilma-xilligi va o'yin jarayonida turli jismoniy sifatlarning birgalikda namoyon bo'lishi bilan ajralib turadigan sport turlaridan biridir. Regbi o'yinida qisqa masofaga tez yugurish, to'xtash va qayta tezlanish, yo'nalishni keskin o'zgartirish, to'pni uzatish va qabul qilish, raqib harakatiga qarshi kurashish, muvozanatni saqlash hamda jamoaviy harakatlarni muvofiqlashtirish kabi faoliyatlar muntazam amalga oshiriladi. Mazkur harakatlarning majmuaviy xarakteri talabalarning tezkorlik, chaqqonlik, kuch, chidamlilik, koordinatsiya va tezkor reaksiya kabi jismoniy sifatlarini rivojlantirish uchun keng pedagogik imkoniyat yaratadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Oliy ta'lim muassasalaridagi jismoniy tarbiya darslarida regbi elementlaridan foydalanish, avvalo, talabalarning yosh va individual xususiyatlari, jismoniy tayyorgarlik darajasi hamda xavfsizlik talablarini hisobga olgan holda tashkil etilishi lozim. Regbining murakkab texnik elementlarini to'g'ridan-to'g'ri o'rgatishdan ko'ra, ularni oddiy harakatlardan murakkab harakatlarga tomon bosqichma-bosqich shakllantirish pedagogik jihatdan maqsadga muvofiqdir. Bunda to'pni ushlash va uzatish, to'p bilan harakatlanish, yugurish texnikasi, yo'nalishni o'zgartirish, sherik bilan hamkorlikda harakatlanish kabi elementlarni dastlab soddalashtirilgan mashqlar orqali o'rgatish, keyinchalik ularni o'yin vaziyatlariga yaqinlashtirish samarali metodik yondashuv hisoblanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Jismoniy tarbiya darslarida regbi elementlarini o'rgatish samaradorligi ko'p jihatdan mashg'ulotlarni to'g'ri tashkil etish va metodik jihatdan ta'minlashga bog'liq. Xususan, mashqlarni tanlash va ketma-ketligini belgilash, mashg'ulot vaqtini oqilona taqsimlash, talabalarning jismoniy imkoniyatlariga mos yuklamalarni belgilash, individual va guruhli ishlash shakllaridan foydalanish hamda o'quv jarayonida o'yin metodini qo'llash muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, mashg'ulot davomida texnik elementlarni o'rgatish bilan bir qatorda, talabalarda o'zaro hamkorlik, jamoada harakat qilish, tezkor qaror qabul qilish va sport intizomi kabi ijtimoiy-pedagogik ko'nikmalarni shakllantirish imkoniyatlaridan foydalanish zarur.

TAHLIL VA NATIJALAR

Hozirgi sharoitda oliy ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini tashkil etishda talabalarning qiziqishi va faol ishtirokini ta'minlash, mashg'ulotlarning amaliy yo'nalishini kuchaytirish hamda zamonaviy sport texnologiyalaridan foydalanish dolzarb vazifalardan biridir. Regbi elementlari asosida tashkil etiladigan mashqlar talabalarning tabiiy harakat ehtiyojlarini faollashtirib, mashg'ulot jarayonini qiziqarli va dinamik shaklda tashkil etish imkonini beradi.

Shu bilan birga, ushbu sport turining jamoaviy xarakteri talabalarda kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirish va guruhda samarali faoliyat yuritish kompetensiyalarini shakllantirishga ham xizmat qiladi. Shu nuqtayi nazardan, oliy ta'lim muassasalarining jismoniy tarbiya darslarida regbi elementlarini o'rgatishning samarali tashkiliy shakllari, metod va vositalarini aniqlash, ularni talabalarning jismoniy tayyorgarlik darajasiga moslashtirish hamda mashg'ulotlar mazmuniga izchil integratsiya qilish ilmiy-amaliy jihatdan muhim masala hisoblanadi.

Mazkur muammoning yechimi jismoniy tarbiya darslarining mazmunini boyitish, talabalarning harakat faolligini oshirish va ularning jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlarini yaxshilash uchun zarur metodik shart-sharoitlarni yaratishga imkon beradi. Shundan kelib chiqib, mazkur tadqiqotda oliy ta'lim muassasalarining jismoniy tarbiya darslarida regbi elementlarini o'rgatishning tashkiliy-metodik asoslarini ilmiy jihatdan yoritish, samarali o'qitish shakl va metodlarini aniqlash hamda ularni o'quv jarayonida qo'llashning pedagogik imkoniyatlarini asoslash asosiy yo'nalish sifatida belgilandi.

Olib borilgan tahlillar asosida oliy ta'lim muassasalarining jismoniy tarbiya darslarida regbi elementlaridan foydalanish talabalarning jismoniy tayyorgarligini takomillashtirish, harakat faolligini oshirish va mashg'ulotlarning mazmuniy samaradorligini kuchaytirishning istiqbolli yo'nalishlaridan biri ekanligi aniqlandi. Regbi

elementlarining harakatlarga boyligi, o‘yin faoliyatining dinamik xarakteri hamda jamoaviy hamkorlikka asoslanganligi talabalarda bir qator jismoniy va ijtimoiy ko‘nikmalarni kompleks ravishda shakllantirish imkonini beradi.

Regbi elementlarini jismoniy tarbiya darslariga kiritishda ularni talabalarning yosh, individual va jismoniy tayyorgarlik xususiyatlariga moslashtirish muhim metodik shart hisoblanadi. O‘rgatish jarayonini oddiydan murakkabga, ma’lumdan noma’lumga va bosqichma-bosqichlik tamoyillari asosida tashkil etish texnik harakatlarni o‘zlashtirish samaradorligini oshiradi. Dastlab to‘pni ushlash va uzatish, to‘p bilan harakatlanish, yugurish, yo‘nalishni o‘zgartirish kabi sodda elementlarni shakllantirish, keyinchalik ularni o‘yin vaziyatlariga yaqinlashtirish maqsadga muvofiqdir.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, regbi elementlarini o‘rgatishda o‘yin, takroriy mashq, musobaqa, guruhli va individual mashg‘ulot metodlaridan uyg‘un foydalanish talabalarning mashg‘ulotlarga qiziqishini oshiradi hamda ularning faol ishtirokini ta’minlaydi. Shu bilan birga, mashqlar yuklamasini to‘g‘ri me’yorlashtirish, dam olish oralig‘ini hisobga olish va mashg‘ulotlarning xavfsizlik talablariga muvofiq tashkil etilishi o‘quv jarayonining samaradorligi uchun muhim ahamiyatga ega.

XULOSA

Regbi elementlari asosida tashkil etilgan jismoniy tarbiya mashg‘ulotlari talabalarning tezkorlik, chaqqonlik, kuch, chidamlilik, koordinatsiya va tezkor reaksiya kabi jismoniy sifatlarini rivojlantirish bilan bir qatorda, jamoada ishlash, o‘zaro hamkorlik, intizom, mas’uliyat va tezkor qaror qabul qilish ko‘nikmalarini ham shakllantirishga xizmat qiladi. Bu esa jismoniy tarbiya darslarining nafaqat jismoniy, balki tarbiyaviy imkoniyatlarini ham kengaytiradi.

Shunday qilib, oliy ta’lim muassasalarining jismoniy tarbiya darslarida regbi elementlarini o‘rgatishning tashkiliy-metodik asoslarini takomillashtirish talabalarning jismoniy tayyorgarligini oshirish va ta’lim jarayonining amaliy samaradorligini ta’minlashga xizmat qiladi. Regbi elementlarini jismoniy tarbiya mashg‘ulotlariga maqsadli, tizimli va bosqichma-bosqich joriy etish, zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirish hamda talabalarning individual imkoniyatlarini hisobga olish mazkur yo‘nalishdagi mashg‘ulotlar samaradorligini yanada oshirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Матвеев Л. П. Теория и методика физической культуры. – М.: Спорт, 2008.
2. Курамшин Ю. Ф. Теория и методика физической культуры. – М.: Советский спорт, 2010.
3. Ашмарин Б. А. Теория и методика физического воспитания. – М.: Просвещение, 1990.
4. Платонов В. Н. Система подготовки спортсменов в олимпийском спорте. Общая теория и её практические приложения. – Киев: Олимпийская литература, 2004.
5. Karimov R. R. Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2021. – 312 b.
6. Xo‘jayev F. A. Sport mashg‘ulotlari nazariyasi. – Toshkent: Ilm Ziyo, 2019. – 276 b.
7. Davronov N. I. Jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi. – Buxoro: “BUXORO DETERMINANTI” MCHJning Kamolot nashriyoti, 2024. – 200 b.

AUTENTIK MATERIALLAR ASOSIDA BO'LAJAK NEMIS TILI O'QITUVCHILARINING TIL KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH METODIKASINING EKSPERIMENTAL SAMARADORLIGI

Jumayeva Gulxan Amrullayevna
Nizomiy nomidagi O'zbekiston milliy pedagogika universiteti
"Roman-german tillari" kafedrasi dotsenti v. b.
ORCID: 0009-0007-2795-9560

Annotatsiya: Ushbu maqolada bo'lajak nemis tili mutaxassislarining kasbiy va til ko'nikmalarini o'stirishda autentik manbalarga tayanuvchi metodikaning amaliy natijalari tajriba-sinov ishlari misolida tahlil qilingan. Tadqiqot negizida kommunikativ, kompetensiyaviy va vazifaga yo'naltirilgan o'qitish tamoyillari yotadi. Pedagogik tajriba davomida autentik matnlar, audio-video vositalar hamda raqamli ta'lim resurslaridan iborat metodik modelning talabalarning nutq faoliyati turlariga (tinglash, o'qish, yozish, gapirish) ko'rsatgan ta'siri baholandi. Matematik-statistik tahlil natijalari tajriba guruhidagi ko'rsatkichlar nazorat guruhiga qaraganda sezilarli darajada yuqori va barqaror ekanini tasdiqladi.

Kalit so'zlar: autentik materiallar, nemis tili, kommunikativ kompetensiya, til ko'nikmalari, bo'lajak o'qituvchi, pedagogik eksperiment, CEFR, kommunikativ yondashuv, kompetensiyaviy ta'lim, metodika.

Abstract: This article examines the experimental effectiveness of a training methodology based on authentic materials to enhance the language proficiency of future German language teachers. The research framework is grounded in communicative language teaching, competency-based education, and task-based instruction. Throughout the pedagogical experiment, an integrative approach utilizing authentic texts, audio-visual tools, and digital resources was evaluated regarding its impact on students' receptive and productive skills. Mathematical and statistical analyses demonstrated statistically significant advantages in the experimental group compared to the control group, confirming the high practical efficacy of systematic authentic resource integration.

Key words: authentic materials, German language, communicative competence, language skills, pre-service teachers, pedagogical experiment, CEFR, communicative approach, competency-based learning, teaching methodology.

Аннотация: В статье рассматривается экспериментальная эффективность методической модели развития языковых навыков будущих учителей немецкого языка с использованием аутентичных ресурсов. В основу исследования положены коммуникативный, компетентностный и задачно-ориентированный подходы. В ходе педагогического эксперимента оценивалось комплексное влияние аутентичных текстов, аудио- и видеоматериалов на динамику формирования навыков аудирования, чтения, письма и говорения. Статистическая обработка результатов подтвердила существенное преимущество показателей экспериментальной группы над контрольной.

Ключевые слова: аутентичные материалы, немецкий язык, коммуникативная компетенция, языковые навыки, будущий учитель, педагогический эксперимент, CEFR, коммуникативный подход, компетентностное обучение, методика.

KIRISH

Bugungi xalqaro ta'lim amaliyotida xorijiy tillarni o'rgatishning kompetensiyaviy modeli yetakchi o'ringa chiqdi. Zamonaviy pedagogik konsepsiyalar til o'rgatishni quruq grammatik qoidalar majmui bilan cheklamaydi. Aksincha, asosiy e'tibor o'rganuvchini real hayotiy va kasbiy vaziyatlarda erkin muloqot qila oladigan shaxs sifatida shakllantirishga qaratilmoqda. Shu bois, bo'lajak xorijiy til mutaxassislarini tayyorlashda dars jarayoniga autentik materiallarni olib kirish muhim didaktik ehtiyojga aylandi.

Yevropa Kengashining yangilangan tavsiyalarida (CEFR Companion Volume, 2020) nutq faoliyatining barcha turlari va mediatsiya kompetensiyasini bir-biri bilan uzviy bog'liq holda rivojlantirish zarurligi uqtiriladi [13]. Ushbu yondashuv til egalari foydalanadigan real matnlar, podkastlar, videomateriallar hamda raqamli resurslar orqali o'rganuvchilarni tabiiy til muhitiga olib kirishni taqozo etadi [4].

Xorijiy tilshunoslik va metodikada autentik vositalarning imkoniyatlari H. G. Widdowson, F. Mishan, A. Gilmore, B. Tomlinson, J. C. Richards kabi olimlar tomonidan atroflicha o'rganilgan [2; 9]. Ularning izlanishlari autentik manbalar o'quvchilarning pragmatik fikrlashini o'stirish, motivatsiyasini oshirish hamda madaniyatlararo muloqot to'siqlarini olib tashlashda tengsiz vosita ekanini ko'rsatadi.

Mamlakatimizda ham chet tili ta'limini tubdan isloh qilish davlat siyosatining doimiy diqqat markazida bo'lib kelmoqda. Prezidentimizning PQ–5117-son[1] qarorida xalqaro standartlarga mos, raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash vazifasi qat'iy belgilab berilgan [1]. Bu esa oliy ta'lim tizimida bo'lajak nemis tili o'qituvchilarini tayyorlash metodikasini yangicha bosqichga olib chiqishni talab etadi.

Milliy metodika va tilshunoslik sohasida J. Jalolov, M. Irisqulov, N. Mahmudov, Sh. Safarov, B. Mengliyev hamda D. Xudoyberganovalarning ilmiy qarashlari fundamental poydevor vazifasini o'taydi [16; 21]. Biroq, ushbu nazariy qarashlarga qaramay, bo'lajak nemis tili o'qituvchilarining kompleks til ko'nikmalarini oshirishda autentik materiallarga asoslangan metodikaning aniq amaliy-eksperimental natijalari oliy ta'limimiz kontekstida hali yetarlicha kompleks tadqiq etilmagan edi.

Biz o'z tadqiqotimizda aynan ushbu masalani chuqurroq o'rganishni va amaliy jihatdan asoslashni maqsad qildik. Ishimizning amaliy qimmatli jihati shundaki, unda autentik manbalarga tayanuvchi integrativ metodik model yaratildi, baholash mezonlari aniqlashtirildi hamda uning natijalari pedagogik eksperiment va matematik-statistik usullar yordamida isbotlab berildi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Xorijiy tillarni o'qitishda kommunikativ yondashuv XX asrning ikkinchi yarmida D. Hymes tomonidan ilgari surilgan kompetensiya nazariyasi bilan yangi bosqichga ko'tarildi [2].

Keyinchalik M. Canale va M. Swain bu modelni yanada boyitib, grammatik, sotsiolingvistik, diskursiv hamda strategik tarkibiy qismlarni ajratib ko'rsatdilar [3].

L. F. Bachman esa til kompetensiyasini tashkiliy va pragmatik imkoniyatlar birligi sifatida baholash mezonlarini taklif etdi [4].

Autentik materiallar bilan ishlash metodikasi bo'yicha H. G. Widdowson ularni tabiiy muloqot muhitini sinf xonasiga ko'chirish vositasi deb hisoblaydi [5].

F. Mishan material tanlashda ularning kommunikativ qiymati va o'rganuvchi darajasiga mosligini asosiy shart qilib qo'yadi [6].

A. Gilmore esa autentik matnlar o'quvchini real hayotiy muloqotga tayyorlashini empirik ma'lumotlar bilan isbotladi [7].

B. Tomlinson fikricha, bunday materiallar o'rganuvchida mustaqil va tanqidiy fikrlashni keskin faollashtiradi [8].

CLT (Communicative Language Teaching) va TBLT (Task-Based Language Teaching) konsepsiyalari doirasida J. C. Richards, D. Nunan, R. Ellis va W. Littlewood xulosalariga ko'ra, til birliklarini alohida yodlashdan ko'ra, ularni amaliy vazifalarni bajarish jarayonida o'zlashtirish ancha yuqori samara beradi [9–12].

O'zbekiston chet tili o'qitish metodikasi maktabining asoschilaridan biri J. Jalolov hamda M. Irisqulov, N. Mahmudov tadqiqotlarida nutq faoliyatini kompleks rivojlantirish masalalari yoritilgan [16; 18].

Sh. Safarovning pragmalingvistik yondashuvlari, B. Mengliyev va D. Xudoyberganovalarning diskurs va matn lingvistikasiga bag'ishlangan ishlari autentik matnlarni tahlil qilishning nazariy kaliti bo'lib xizmat qiladi [19; 21].

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, xorijiy va mahalliy tadqiqotlar mavjud bo'lishiga qaramay, bo'lajak nemis tili o'qituvchilarida til ko'nikmalarini o'stirishda autentik vositalarning samaradorligi aniq matematik-statistik dalillar bilan yetarlicha yoritib berilmagan edi. Mazkur tadqiqotimiz aynan shu ilmiy zaruriyatdan kelib chiqib amalga oshirildi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotimizda sifat va miqdoriy ko'rsatkichlarni uyg'unlashtirgan aralash metodologiya (mixed methods) dan foydalanildi. Nazariy bosqichda mavjud adabiyotlar, xalqaro va mahalliy tajriba tizimlashtirildi hamda tadqiqotning metodik modeli tuzildi [2; 6]. Empirik bosqichda esa kuzatuv, diagnostik testlar hamda pedagogik tajriba-sinov usullari qo'llanildi. Eksperiment Nizomiy nomidagi O'zMPU, SamDU, AnDU, NamDU, UrDU va BuxDUlarning nemis tili yo'nalishi talabalari ishtirokida o'tkazildi. Jami 203 nafar talaba jalb etilib, ular tajriba va nazorat guruhlariga ajratildi.

1 https://lex.uz/uz/docs/-5426736

Boshlang'ich bosqichda har ikkala guruhning akademik ko'rsatkichlari va til darajasi tengligi ta'minlandi. Tajriba guruhida darslar Deutsche Welle, Goethe-Institut, Tagesschau kabi manbalardan olingan matnlar, podkastlar, videolavhalar va interaktiv kommunikativ topshiriqlar bilan olib borildi. Nazorat guruhida esa mashg'ulotlar an'anaviy davlat dasturi va darsliklari asosida davom ettirildi. Natijalarni xolis baholash uchun CEFR (2020) mezonlariga mos diagnostik topshiriqlar qo'llanildi [13].

Qayd etilgan ma'lumotlar o'rtacha arifmetik qiymat, variatsiya ko'rsatkichi, Styudent mezoni (t-test) hamda B. P. Bespalko koeffitsienti yordamida matematik-statistik tahlil qilindi.

1-jadval: **Tadqiqot metodologiyasi va tajriba-sinov jarayonining asosiy ko'rsatkichlari**

Ko'rsatkich	Mazmuni
Tadqiqot turi	Aralash metodologiya (Mixed Methods Research)
Tadqiqot dizayni	Pedagogik tajriba-sinov (ekspriment)
Ishtirokchilar	Jami: 203 nafar talaba Tajriba guruhi :102 nafar Nazorat guruhi :101 nafar
Tadqiqot bazasi	Nizomiy nomidagi O'zMPU, SamDU, AnDU, NamDU, UrDU va BuxDU
Tajriba guruhlaridagi yondashuv	Lingvokognitiv, matniy-kommunikativ autentik ishlanmalar
Nazorat guruhlaridagi yondashuv	Amaldagi o'quv dasturi va an'anaviy mashg'ulotlar
Tajriba-sinov bosqichlari	Aniqlovchi, shakllantiruvchi va yakuniy-nazorat bosqichlari
Asosiy baholash mezonlari	Matnni tushunish va axborotni saralash; leksik-grammatik to'g'rilik; yozma matnning mantiqiy izchilligi va tuzilishi; kommunikativ-uslubiy muvofiqlik; refleksiv-tahririy faoliyat
Statistik tahlil	O'rtacha qiymat, dispersiya, variatsiya ko'rsatkichi, Styudent mezoni, ishonch oralig'i, samaradorlik koeffitsienti va Bespalko koeffitsienti

TAHLIL VA NATIJALAR

Tajriba va nazorat guruhlari talabalari eksperimentdan oldin (pre-test) va keyin (post-test) to'rtta nutq faoliyati turi bo'yicha baholandi. Dastlabki diagnostika har ikki guruhda bilim darajasi deyarli bir xil ekanini ko'rsatgan edi. Tajriba yakunida esa sezilarli dinamika ko'zga tashlandi. Ayniqsa, tinglab tushunish va gapirish ko'nikmalarida tajriba guruhi talabalari keskin ilgarilab ketdilar. Bu holat autentik materiallarning jonli nutq muhitini yaratib bergani bilan izohlanadi [6; 7].

Tajriba-sinov jarayonida tajriba va nazorat guruhlarida ishtirok etgan talabalarning til va nutq faoliyatiga oid ko'nikmalari belgilangan mezonlar asosida baholandi. Baholashda matnni tushunish va axborotni saralash, leksik-grammatik to'g'rilik, yozma matnning mantiqiy tuzilishi, kommunikativ-uslubiy muvofiqlik hamda refleksiv-tahririy faoliyat mezonlari asos qilib olindi. Har ikki guruhdagi talabalar yuqori, o'rta va past darajalar bo'yicha tasniflandi. Tajriba-sinov yakunlari 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval: **Tajriba va nazorat guruhlari natijalarining qiyosiy ko'rsatkichlari**

Baholash mezonlari	Tajriba guruhi (n=102)	Nazorat guruhi (n=101)	Tajriba guruhi o'rtacha	Nazorat guruhi o'rtacha	Samaradorlik koeffitsiyenti
Matnni tushunish va axborot saralash	31 yuqori, 50 o'rta, 21 past	15 yuqori, 30 o'rta, 56 past	4,10	3,59	1,14
Leksik-gram-matik to'g'rilik	30 yuqori, 52 o'rta, 20 past	14 yuqori, 33 o'rta, 54 past	4,10	3,60	1,14
Yozma matnning mantiqiy tuzilishi	28 yuqori, 51 o'rta, 23 past	14 yuqori, 32 o'rta, 55 past	4,05	3,59	1,13
Kommunikativ-uslubiy muvofiqlik	31 yuqori, 51 o'rta, 20 past	14 yuqori, 35 o'rta, 52 past	4,11	3,62	1,13
Refleksiv-tahririy faoliyat	28 yuqori, 53 o'rta, 21 past	13 yuqori, 34 o'rta, 54 past	4,07	3,59	1,13

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, barcha baholash mezonlari bo'yicha tajriba guruhining o'rtacha ko'rsatkichlari nazorat guruhinikidan yuqori bo'lgan. Xususan, matnni tushunish va axborotni saralash mezoni bo'yicha tajriba guruhining o'rtacha ko'rsatkichi 4,10 ni, nazorat guruhiniki esa 3,59 ni tashkil etdi. Leksik-grammatik to'g'rilik bo'yicha mos ravishda 4,10 va 3,60 natija qayd etildi. Yozma matnning mantiqiy tuzilishi bo'yicha tajriba guruhi 4,05, nazorat guruhi esa 3,59 o'rtacha ko'rsatkichga ega bo'ldi. Kommunikativ-uslubiy muvofiqlik mezonida tajriba guruhi 4,11 natija bilan eng yuqori o'rtacha ko'rsatkichni qayd etdi, nazorat guruhida esa ushbu ko'rsatkich 3,62 ni tashkil etdi. Refleksiv-tahririy faoliyat bo'yicha ham tajriba guruhi (4,07) nazorat guruhidan (3,59) yuqori natija ko'rsatdi. Darajalar bo'yicha taqsimot ham tajriba guruhidagi ijobiy o'zgarishni ko'rsatadi. Masalan, matnni tushunish va axborotni saralash mezonida tajriba guruhida 31 nafar talaba yuqori darajani qayd etgan bo'lsa, nazorat guruhida bunday talabalar soni 15 nafarni tashkil etdi. Shu bilan birga, past darajadagi talabalar soni tajriba guruhida 21 nafar, nazorat guruhida esa 56 nafar bo'lgan.

Mazkur nisbat autentik materiallar asosida tashkil etilgan ta'lim jarayonining ijobiy natijasini ko'rsatadi. Shunga o'xshash tendensiya boshqa mezonlarda ham kuzatiladi. Leksik-grammatik to'g'rilik bo'yicha yuqori darajadagi talabalar tajriba guruhida 30 nafarni, nazorat guruhida 14 nafarni tashkil etgan. Kommunikativ-uslubiy muvofiqlik mezonida esa ushbu ko'rsatkich mos ravishda 31 va 14 nafarni tashkil etdi. Bu natijalar tajriba guruhida autentik materiallar va kommunikativ topshiriqlardan tizimli foydalanish talabalarning amaliy til faoliyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatganini ko'rsatadi. Samaradorlik koeffitsienti barcha mezonlar bo'yicha 1,13–1,14 oralig'ida qayd etildi. Mazkur ko'rsatkichlar tajriba guruhidagi o'rtacha natijalarning nazorat guruhiga nisbatan yuqoriligini ifodalaydi. Natijalarning statistik ishonchliligini aniqlash maqsadida Styudentning t-mezoni ham qo'llanildi. Hisob-kitoblarga ko'ra, matnni tushunish bo'yicha t = 4,23, leksik-grammatik to'g'rilik bo'yicha t = 4,19, yozma nutq strukturasi bo'yicha t = 3,84, kommunikativ muvofiqlik bo'yicha t = 4,10 hamda refleksiv faoliyat bo'yicha t = 4,05 qiymatlar olindi. Ushbu qiymatlar maqolada qabul qilingan 1,97 kritik qiymatdan yuqori bo'lib, tajriba va nazorat guruhlari natijalari o'rtasidagi farqning statistik jihatdan ahamiyatli ekanini ko'rsatadi.

Shunday qilib, tajriba natijalari autentik materiallarga asoslangan metodik modelning bo'lajak nemis tili o'qituvchilarining til ko'nikmalarini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatganini ko'rsatadi. Tadqiqot davomida olingan natijalar autentik materiallarga asoslangan metodik yondashuvning bo'lajak nemis tili o'qituvchilarining til va kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirishdagi samaradorligini ko'rsatdi. Tajriba va nazorat guruhlari natijalarining qiyosiy tahlili barcha baholash mezonlari bo'yicha tajriba guruhining ustunligini namoyon etdi.

Xususan, tajriba guruhida o'rtacha ko'rsatkichlar 4,05–4,11 oralig'ida, nazorat guruhida esa 3,59–3,62 oralig'ida qayd etildi. Mazkur farq autentik materiallardan tizimli va maqsadli foydalanishning ta'lim natijalariga ijobiy ta'sir ko'rsatganini ko'rsatadi. Tajriba guruhida eng yuqori o'rtacha natija kommunikativ-uslubiy muvofiqlik mezoni bo'yicha 4,11 ni tashkil etgani alohida e'tiborga loyiq. Bu natijani autentik materiallarning real kommunikativ vaziyatlarni modellashtirish imkoniyati bilan izohlash mumkin. Tabiiy muloqotga xos leksik birliklar, nutqiy formulalar, uslubiy farqlar va kommunikativ vaziyatlarning o'quv jarayoniga kiritilishi talabalarni til birliklarini faqat grammatik jihatdan to'g'ri qo'llashga emas, balki ularni muayyan kommunikativ vaziyatga mos ravishda tanlashga ham yo'naltiradi. Bu jihat Widdowson tomonidan autentik materiallarning tabiiy kommunikativ muhitni ta'lim jarayoniga olib kirish imkoniyati haqidagi qarashlari bilan hamohangdir. Matnni tushunish va axborotni saralash mezonida tajriba guruhining o'rtacha ko'rsatkichi 4,10, nazorat guruhiniki esa 3,59 bo'ldi. Shuningdek, ushbu mezon bo'yicha yuqori darajadagi talabalar soni tajriba guruhida 31 nafarni, nazorat guruhida 15 nafarni tashkil etdi, past darajadagi talabalar esa mos ravishda 21 va 56 nafar bo'lgan. Bu natija autentik matnlar bilan ishlash talabalarning asosiy va ikkilamchi axborotni ajratish, matn mazmunini kontekst asosida anglash hamda real kommunikativ mazmunni tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilganini ko'rsatadi.

Leksik-grammatik to'g'rilik bo'yicha ham tajriba guruhi yuqori natijani qayd etdi: o'rtacha ko'rsatkich 4,10, nazorat guruhida esa 3,60 bo'lgan. Tajriba guruhida yuqori darajadagi talabalar sonining 30 nafar, nazorat guruhida esa 14 nafar bo'lishi mazkur farqni yanada yaqqol namoyon etadi. Bu holat autentik materiallarda grammatik va leksik birliklarning alohida, sun'iy misollar sifatida emas, balki real nutqiy kontekstda uchrashi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Bunday yondashuv talabalarga til birliklarining shakli bilan bir qatorda ularning vazifasi va qo'llanish shartlarini ham anglash imkonini beradi. Yozma matnning mantiqiy tuzilishi bo'yicha tajriba guruhining o'rtacha ko'rsatkichi 4,05 ni, nazorat guruhiniki esa 3,59 ni tashkil etdi. Ushbu natija autentik materiallar asosida tashkil etilgan topshiriqlar talabalarning matnni tahlil qilish, fikrlarni mantiqiy ketma-ketlikda ifodalash va yozma nutqni maqsadga muvofiq tashkil etish qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam berganini ko'rsatadi. Bunda o'qish va yozish faoliyatlarining o'zaro integratsiyasi muhim metodik omil sifatida namoyon bo'ladi. Refleksiv-tahririy faoliyat mezonida ham tajriba guruhi yuqori natijaga ega bo'ldi: 4,07 ga nisbatan 3,59. Bu natija autentik materiallar bilan ishlash jarayonida talabalarni o'z faoliyatini tahlil qilish, xatolarini aniqlash va o'z nutqini takomillashtirishga yo'naltiruvchi topshiriqlarning ahamiyatini ko'rsatadi. Shu jihatdan, autentik materiallardan foydalanish faqat retseptiv va produktiv ko'nikmalarni emas, balki o'rganuvchining o'z ta'lim faoliyatiga nisbatan refleksiv munosabatini ham rivojlantirish imkoniyatiga ega.

Tadqiqot natijalari autentik materiallarning samaradorligi ularning shunchaki dars jarayoniga kiritilishi bilan emas, balki didaktik maqsadga muvofiq tanlanishi va kommunikativ topshiriqlar bilan bog‘lanishi bilan ta’minlanishini ko‘rsatadi. Mazkur yondashuv Mishanning autentiklikni materialning kommunikativ qiymati, o‘rganuvchi darajasiga mosligi va ta’lim maqsadlari bilan bog‘lash zarurligi haqidagi qarashlariga mos keladi. Tajriba natijalarining statistik tahlili ham ushbu xulosalarni qo‘llab-quvvatlaydi. Tadqiqotda matnni tushunish bo‘yicha t = 4,23, leksik-grammatik to‘g‘rilik bo‘yicha t = 4,19, yozma nutq strukturasi bo‘yicha t = 3,84, kommunikativ muvofiqlik bo‘yicha t = 4,10 hamda refleksiv faoliyat bo‘yicha t = 4,05 qiymatlar qayd etilgan. Ushbu qiymatlarning maqolada belgilangan 1,97 kritik qiymatdan yuqoriligi tajriba va nazorat guruhlari o‘rtasidagi farqlarning statistik jihatdan ahamiyatli ekanini ko‘rsatadi. Mazkur natijalar kommunikativ til o‘qitish va vazifaga yo‘naltirilgan ta’lim tamoyillari bilan ham uyg‘unlashadi. Autentik materiallar asosida tashkil etilgan topshiriqlarda talabalar til birliklarini tayyor shaklda o‘zlashtirishdan ko‘ra, ularni ma’lum kommunikativ vazifani bajarish jarayonida qo‘llaydilar. Shu sababli o‘quv jarayonida til bilimlari bilan bir qatorda kommunikativ strategiyalar, kontekstni anglash va mos nutqiy vositalarni tanlash ko‘nikmalari ham shakllanadi. Maqolada ko‘rib chiqilgan CLT va TBLT yondashuvlarining asosiy tamoyillari ham aynan tilni real faoliyat va kommunikativ vazifa bilan bog‘lashga qaratilgan. Shuningdek, tadqiqot natijalari CEFR Companion Volume (2020)da ilgari surilgan zamonaviy kompetensiyaviy yondashuv bilan ham mos keladi. Xususan, til faoliyatining turli turlarini integratsiyalash, kommunikativ vaziyatlarda faol ishtirok etish va o‘rganuvchining mustaqil faoliyatini rivojlantirish autentik materiallardan foydalanish orqali amaliy jihatdan ta’minlanishi mumkin.

Shu bilan birga, olingan natijalarni talqin qilishda tadqiqotning ayrim chegaralarini ham hisobga olish lozim. Tajriba muayyan oliy ta’lim muassasalarining nemis tili yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalar ishtirokida tashkil etilgan bo‘lib, metodikaning boshqa ta’lim bosqichlari yoki boshqa xorijiy tillarni o‘qitish sharoitlaridagi samaradorligini alohida tadqiq etish talab etiladi. Bundan tashqari, autentik materiallarning samaradorligi ularning mazmuni, murakkablik darajasi, talabaning til tayyorgarligi va o‘qituvchi tomonidan tashkil etilgan metodik topshiriqlarga bog‘liq bo‘lishi mumkin. Shu sababli keyingi tadqiqotlarda turli darajadagi talabalar bilan uzoq muddatli eksperimentlar o‘tkazish, raqamli va sun’iy intellektga asoslangan autentik resurslarning ta’sirini alohida o‘rganish maqsadga muvofiq. Umuman olganda, muhokama qilingan natijalar autentik materiallarga asoslangan metodikaning bo‘lajak nemis tili o‘qituvchilarining til ko‘nikmalarini kompleks rivojlantirishdagi amaliy imkoniyatlarini tasdiqlaydi. Ayniqsa, tajriba guruhining barcha baholash mezonlari bo‘yicha yuqori o‘rtacha natijalarga erishgani, yuqori darajadagi talabalar ulushining ortgani, past darajadagi ko‘rsatkichlarning kamaygani hamda statistik tahlilda yuqori t qiymatlarining qayd etilgani taklif etilayotgan metodikaning samaradorligini kompleks ravishda asoslaydi.

XULOSA

O‘tkazilgan pedagogik tajriba-sinov natijalari autentik materiallarga asoslangan metodikaning bo‘lajak nemis tili o‘qituvchilarining til va nutq ko‘nikmalarini rivojlantirishdagi amaliy samaradorligini ko‘rsatdi. Tadqiqotda tajriba guruhida autentik matnlar, audio-video materiallar, podkastlar, raqamli resurslar va kommunikativ topshiriqlarning tizimli qo‘llanilishi talabalarning tinglab tushunish, o‘qish, yozish va gapirish faoliyatlarini kompleks rivojlantirishga xizmat qildi. Tadqiqotning statistik natijalari ham mazkur xulosani qo‘llab-quvvatlaydi. Tajriba va nazorat guruhlari natijalarini taqqoslashda barcha asosiy mezonlar bo‘yicha Styudent t-mezoni qiymatlari 1,97 ga teng bo‘lgan kritik qiymatdan yuqori natijalarni ko‘rsatdi. Xususan, matnni tushunish bo‘yicha t = 4,23, leksik-grammatik to‘g‘rilik bo‘yicha t = 4,19, yozma nutq strukturasi bo‘yicha t = 3,84, kommunikativ muvofiqlik bo‘yicha t = 4,10 va refleksiv faoliyat bo‘yicha t = 4,05 qiymatlari aniqlandi. Ushbu ko‘rsatkichlar tajriba va nazorat guruhlari natijalari o‘rtasidagi farq statistik jihatdan sezilarli ekanini ko‘rsatadi. Samaradorlik koeffitsientining 1,13–1,15 oralig‘ida qayd etilishi ham tajriba guruhida qo‘llanilgan metodik yondashuvning amaliy ustunligini ko‘rsatadi. Shu nuqtayi nazardan, autentik materiallardan maqsadli, tizimli va CEFR mezonlariga mos ravishda foydalanish bo‘lajak nemis tili o‘qituvchilarining nafaqat alohida til ko‘nikmalarini, balki kommunikativ faoliyatni real vaziyatlarga yaqin sharoitda amalga oshirish qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi.

Shu bilan birga, tadqiqot natijalari autentik materiallarning samaradorligi ularni shunchaki dars jarayoniga kiritish bilangina emas, balki ularni o‘quv maqsadi, talabaning til darajasi, kommunikativ vazifa va baholash mezonlari bilan uzviy bog‘lash orqali ta’minlanishini ko‘rsatadi. Demak, autentik resurslar metodik jihatdan to‘g‘ri tanlangan va didaktik topshiriqlar bilan integratsiyalangan taqdirdagina yuqori pedagogik natija berishi mumkin. Tadqiqot natijalari asosida quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi: Oliy ta’lim muassasalarida nemis tili o‘qitish metodikasi va amaliy kurslar dasturiga autentik resurslardan foydalanish bo‘yicha maxsus o‘quv modullarini kiritish; Deutsche Welle, Goethe-Institut, Tagesschau kabi ishonchli va ta’limiy qiymatga ega manbalarning audio, video va matnli resurslaridan dars jarayonida tizimli foydalanish; bo‘lajak nemis tili o‘qituvchilari uchun autentik materiallar, kommunikativ topshiriqlar va baholash mezonlarini birlashtirgan raqamli o‘quv-metodik

majmualarni yaratish; talabalarning til va nutq ko‘nikmalarini baholashda CEFR Companion Volume (2020) mezonlariga mos diagnostik topshiriqlardan foydalanish; autentik materiallar asosidagi metodikani raqamli texnologiyalar, sun’iy intellekt va adaptiv ta’lim platformalari bilan integratsiya qilish imkoniyatlarini keyingi tadqiqotlarda o‘rganish. Umuman olganda, tadqiqotning nazariy va empirik natijalari autentik materiallardan tizimli foydalanish bo‘lajak nemis tili o‘qituvchilarining kommunikativ va til kompetensiyalarini rivojlantirish uchun samarali metodik vosita bo‘la olishini ko‘rsatadi. Olingan statistik natijalar taklif etilgan metodikaning amaliy samaradorligini asoslash uchun yetarli daliliy asos yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 19-maydagi PQ–5117-son “Xorijiy tillarni o‘rganishni ommalashtirish faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori. https://lex.uz/uz/docs/-5426736
2. Hymes D. On Communicative Competence // Sociolinguistics. – Harmondsworth: Penguin Books, 1972. – P. 269–293.
3. Canale M., Swain M. Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing // Applied Linguistics. – 1980. – Vol. 1. – No. 1. – P. 1–47.
4. Bachman L. F. Fundamental Considerations in Language Testing. – Oxford: Oxford University Press, 1990. – 408 p.
5. Widdowson H. G. Teaching Language as Communication. – Oxford: Oxford University Press, 1978. – 168 p.
6. Mishan F. Designing Authenticity into Language Learning Materials. – Bristol: Intellect Books, 2005. – 314 p.
7. Gilmore A. Authentic Materials and Authenticity in Foreign Language Learning // Language Teaching. – 2007. – Vol. 40. – No. 2. – P. 97–118.
8. Tomlinson B. Materials Development in Language Teaching. – 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2011. – 472 p.
9. Richards J. C. Communicative Language Teaching Today. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – 56 p.
10. Nunan D. Task-Based Language Teaching. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 240 p.
11. Ellis R. Task-Based Language Learning and Teaching. – Oxford: Oxford University Press, 2003. – 387 p.
12. Littlewood W. Communicative Language Teaching. – Cambridge: Cambridge University Press, 1981. – 108 p.
13. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. Companion Volume. – Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2020. – 235 p.
14. Krashen S. D. Principles and Practice in Second Language Acquisition. – Oxford: Pergamon Press, 1982. – 202 p.
15. Nation I. S. P. Learning Vocabulary in Another Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 477 p.
16. Jalolov J. J. Chet til o‘qitish metodikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2012. – 320 b.
17. Irisqulov M. T. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: O‘qituvchi, 2009. – 280 b.
18. Mahmudov N. Til va nutq. – Toshkent: Ma’naviyat, 2013. – 232 b.
19. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent: Akademnashr, 2008. – 286 b.
20. Mengliyev B. Hozirgi o‘zbek tili. – Toshkent: Tafakkur Bo‘stoni, 2018. – 400 b.
21. Xudoyberganova D. Matn lingvistikasi. – Toshkent: Fan, 2015. – 256 b.
22. Nurmonov A. Lingvistik nazariya va metodologiya. – Toshkent: Akademnashr, 2010. – 272 b.
23. Yo‘ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili. – Toshkent: Fan, 2007. – 310 b.

ALEKSANDR NIL PEDAGOGIK TA'LIMOTIDA SHAXS ERKINLIGINI RIVOJLANTIRISH MEXANIZMLARI: INGLIZ FILOLOGIYASI TALABALARI MISOLIDA

Atamirzayev Bahrom Bahodir o'g'li
Namangan davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Maqolada Aleksandr Nilning erkin tarbiya g'oyalari ingliz filologiyasi talabalari misolida talqin qilinadi. Shaxs erkinligi tanlov, mustaqil faoliyat, refleksiya va mas'uliyat birligi sifatida yoritilib, Nil qarashlarini oliy ta'lim standartlari bilan uyg'unlashtiruvchi "mas'uliyatli erkinlik" tamoyili asoslanadi.

Kalit so'zlar: Aleksandr Nil, Summerhill, shaxs erkinligi, learner autonomy, ingliz filologiyasi, refleksiya, mas'uliyat.

Abstract: The article interprets Alexander Neill's ideas of free education in the context of English philology students. Personal freedom is viewed as a unity of meaningful choice, independent activity, reflection, and responsibility. A principle of "responsible freedom" is proposed to reconcile learner autonomy with higher-education standards.

Key words: Alexander Neill, Summerhill, personal freedom, learner autonomy, English philology, reflection, responsibility.

Аннотация: В статье идеи свободного воспитания Александра Нилла рассматриваются применительно к студентам английской филологии. Свобода личности трактуется как единство выбора, самостоятельной деятельности, рефлексии и ответственности; обосновывается принцип "ответственной свободы", согласующий автономию студента с требованиями высшего образования.

Ключевые слова: Александр Нилл, Summerhill, свобода личности, автономия обучающегося, английская филология, рефлексия, ответственность.

KIRISH

XXI asr oliy ta'limida talabaning shaxsiy faolligi, mustaqil qaror qabul qilishi, o'z bilim faoliyatini rejalashtirishi va natijalarini tanqidiy baholashi professional tayyorgarlikning muhim shartlaridan biriga aylandi. Ayniqsa, ingliz filologiyasi yo'nalishida bu masala alohida ahamiyatga ega, chunki tilni chuqur egallash faqat auditoriyada o'qituvchi tomonidan berilgan axborotni o'zlashtirish bilan cheklanmaydi.

Talaba autentik matnlarni tanlashi, yangi leksik birliklarni mustaqil izlab topishi, muloqot vaziyatlarini yaratishi, individual o'qish strategiyasini sinab ko'rishi, yozma va og'zaki nutqini qayta ko'rib chiqishi, xatolar sababini aniqlashi va o'zining kommunikativ rivojlanish trayektoriyasini boshqarishi lozim. Shu ma'noda, zamonaviy "learner autonomy" konsepsiyasi bilan XX asrning radikal-demokratik pedagogik qarashlari o'rtasida mazmuniy yaqinlik mavjud. Aleksandr Sazerlend Nilning Summerhill tajribasi aynan shaxsga ishonch, erkin tanlov, o'zini o'zi boshqarish va majburlovga asoslangan ta'limning psixologik oqibatlarini tanqid qilish bilan ajralib turadi [1].

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Nil pedagogikasining markazida bolaning tabiiy rivojlanishiga ishonch, uning hissiy farovonligini akademik majburlashdan ustun qo'yish va maktab hayotini demokratik ishtirok asosida tashkil etish g'oyasi turadi. Summerhill an'anaviy maktabning o'qituvchi hukmronligi, qat'iy tashqi nazorat va universal didaktik ritmiga qarshi alternativ tajriba sifatida shakllangan. Nil uchun erkinlik, eng avvalo, shaxsning o'z qiziqishlari va ehtiyojlarini anglash, o'z xatti-harakatini boshqalar huquqi bilan muvofiqlashtirish hamda majburlashsiz rivojlanish imkoniyatini bildiradi. Biroq bu prinsipni oliy ta'limga ko'chirishda "erkinlik" tushunchasini mutlaq ixtiyoriylik sifatida qabul qilish ilmiy jihatdan to'g'ri emas. Universitet ta'limi malaka talablari, kompetensiyalar, fan dasturi, kredit va baholash mezonlari bilan bog'langan. Shuning uchun Nil g'oyalarining bugungi pedagogik ahamiyati talabaning barcha akademik majburiyatlardan ozod qilinishida emas, balki majburiy natijalarga erishish yo'llarida uning subyektlik pozitsiyasini kengaytirishda namoyon bo'ladi.

Ingliz filologiyasi talabasining shaxs erkinligi, bir tomondan, filologik bilimlar va til kompetensiyalarini egallash jarayonidagi tanlov huquqi, ikkinchi tomondan esa ushbu tanlovning intellektual va axloqiy oqibatlari uchun javobgarlik bilan bog'liq. Masalan, talaba bir xil o'quv natijasiga olib keluvchi bir nechta autentik matndan birini tanlashi, adabiy tahlil mavzusini o'z qiziqishiga mos belgilashi, nutqiy loyiha formatini tanlashi yoki portfelda o'z taraqqiyotini mustaqil dalillashi mumkin. Bunday tanlov o'quv dasturining yo'qolishini emas, balki "maqsadlar umumiy, yo'llar differensial" tamoyilini anglatadi. Mazkur tamoyil Nilning shaxs erkinligi haqidagi qarashlarini zamonaviy oliy ta'limdagi learner autonomy, student agency va self-regulated learning tushunchalari bilan metodologik jihatdan bog'lash imkonini beradi [4; 5].

Shu bilan birga, erkinlikni rivojlantirish masalasi motivatsiya muammosidan ajratib bo'lmaydi. R. Ryan va E. Deci ishlab chiqqan o'zini o'zi belgilash nazariyasida avtonomiya kompetentlik va ijtimoiy aloqadorlik bilan bir qatorda insonning asosiy psixologik ehtiyojlaridan biri sifatida ko'riladi [7]. O'qituvchi talabaning fikrini tan oladigan, mazmunli tanlov beradigan, vazifaning sababini tushuntiradigan va tashqi bosimni kamaytiradigan muhit yaratganda ichki motivatsiya hamda o'z faoliyatini ichkilashtirib boshqarish imkoniyati ortadi.

J. Reeve, E. Bolt va Y. Cai tadqiqotlari ham avtonomiyani qo'llab-quvvatlovchi o'qituvchi xulq-atvori talabaning o'z tashabbusini namoyon etishi va o'quv faoliyatida faolroq qatnashishi bilan bog'liqligini ko'rsatadi [6]. Bu xulosalar Nilning majburlovga tanqidiy munosabatini zamonaviy empirik motivatsiya nazariyalari bilan dialogga kiritadi.

Ingliz filologiyasi ta'limida erkinlikning yana bir muhim o'lchovi kommunikativ xavfsizlikdir. Chet tilida gapirish yoki yozishda talaba xato qilish ehtimoli bilan doimiy to'qnashadi; kuchli tashqi nazorat, kamsituvchi tuzatish yoki faqat natijaviy bahoga yo'naltirilgan muhit esa tashabbusni cheklashi mumkin. Nilning hissiy erkinlik haqidagi qarashlari bu nuqtada amaliy ahamiyat kasb etadi: o'qituvchi xatoni shaxsning qobiliyatsizligi belgisi emas, o'rganish jarayonining tabiiy elementi sifatida ko'rsatishi kerak. Talaba fikr bildirishdan qo'rqmaydigan, munozarada o'z pozitsiyasini himoya qila oladigan, alternativ talqinlar taklif qiladigan va o'z nutqini qayta ishlashga tayyor bo'lgan muhit shaxs erkinligining kommunikativ ko'rinishidir. Bunday muhit demokratik muloqot, teng huquqli fikr almashinuvi va baholash mezonlarining oldindan oshkoraligi orqali yaratiladi.

Mazkur maqolaning maqsadi Aleksandr Nil pedagogik ta'limotidagi shaxs erkinligi g'oyalarini ingliz filologiyasi talabalari tayyorgarligiga moslashtirishning ilmiy-pedagogik mexanizmlarini aniqlashdan iborat. Tadqiqot doirasida Nilning erkin tarbiya haqidagi qarashlari tarixiy-pedagogik va konseptual jihatdan tahlil qilinib, ularning learner autonomy, o'zini o'zi belgilash nazariyasi va shaxsga yo'naltirilgan ta'lim bilan kesishuvchi jihatlari yoritiladi. Shuningdek, filologiya ta'limida erkin tanlovni mas'uliyat, refleksiya, o'zaro hamkorlik, kommunikativ kompetensiya va akademik standartlar bilan uyg'unlashtiruvchi amaliy mexanizmlar tizimlashtiriladi. Tadqiqotning ilmiy ahamiyati Nil g'oyalarini tarixiy-pedagogik meros sifatida tavsiflash bilangina cheklanmay, ularni oliy ta'limdagi til o'rganish jarayonining konkret didaktik ehtiyojlari bilan bog'lashga urinishida namoyon bo'ladi.

O'zbekistonlik tadqiqotchilar orasida chet tilini o'rganishda talaba avtonomiyasi muammosini bevosita yoritgan mualliflardan biri Marhabo Avazmatovadir. Uning Google Scholar profilida indekslangan "The Role of Learner Autonomy in Foreign Language Learning" maqolasida avtonom ta'lim xorijiy tilni o'zlashtirishning faol va mas'uliyatli shakli sifatida talqin qilinadi [8]. Avazmatova talabaning o'quv materiali bilan ijodiy ishlashi, savollar tuzishi, o'z xatosini anglab tuzatishi, vazifalarni bajarishda faol pozitsiya egallashi hamda o'qituvchidan tashqarida ham o'rganishni davom ettirishini learner autonomy mazmuniga kiritadi. Mazkur yondashuv Nilning majburlovdan holi ta'lim haqidagi qarashlari bilan bevosita bir xil bo'lmasa-da, ularning umumiy nuqtasi talabaning passiv ijrochi emas, o'quv jarayonining subyekti bo'lishi haqidagi g'oyada ko'rinadi. Ayniqsa, ingliz filologiyasi talabalariga nisbatan Avazmatovaning o'qituvchini nazorat qiluvchi markaziy figura emas, balki avtonom faoliyatni tashkil etuvchi va resurslar bilan ta'minlovchi fasilitator sifatida ko'rishi Nilning pedagogik hokimiyatni yumshatish haqidagi qarashlarini zamonaviy lingvodidaktik terminlarda qayta tushuntirish imkonini beradi.

Nilufar Mamatkulova Sugdiyona Turgunboeva bilan hamkorlikda e'lon qilgan va Google Scholar qidiruvida indekslangan "Learner Autonomy in Developing Critical Thinking among Secondary School Students" tadqiqotida avtonomiya tanqidiy fikrlash, mas'uliyat va mustaqil qaror bilan uzviy bog'lanadi [9]. Mualliflar aniq maqsad qo'yish, topshiriqni bajarish usulini tanlash, refleksiv kundalik yuritish, o'z o'quv usullarini aniqlash, axborotni mustaqil izlash va tengdoshlar bilan o'zaro o'rganish kabi faoliyatlarni avtonom o'quvchining muhim xususiyatlari sifatida ko'rsatadilar. Garchi tadqiqot umumiy o'rta ta'lim kontekstida olib borilgan bo'lsa-da, undagi metodik mexanizmlar ingliz filologiyasi oliy ta'limiga ko'chirilganda yanada murakkab kasbiy mazmun bilan boyitilishi mumkin: talaba lingvistik muammoni mustaqil qo'yishi, matn korpusidan dalil tanlashi, adabiy talqinni asoslab berishi, bahsda alternativ pozitsiyani tahlil qilishi va o'z nutqiy mahsulotiga mezon asosida refleksiya berishi mumkin.

Avazmatova hamda Mamatkulova tadqiqotlarini Nil pedagogik merosi bilan qiyosiy tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, o'zbek lingvodidaktikasida "erkinlik" atamasi ko'pincha "mustaqillik", "avtonomiya", "mas'uliyat", "tanqidiy fikrlash" va "faol ishtirok" tushunchalari orqali operatsionallashadi. Bu holat ilmiy jihatdan muhim,

chunki Nilning tarixiy pedagogikasidagi keskin anti-avtoritar ritorikani oliy ta'lim amaliyotiga bevosita ko'chirish o'rniga, uning mazmunini o'lchanadigan va boshqariladigan o'quv faoliyatlariga aylantirish imkonini beradi. O'zbek tadqiqotchilari tomonidan tavsiya qilinayotgan tanlovli topshiriqlar, o'z-o'zini tahlil qilish, axborot izlash, tengdoshlar bilan hamkorlik va o'qituvchining fasilitatorlik roli shaxs erkinligini konkret didaktik texnologiya sifatida tashkil etishga xizmat qiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu maqolada Aleksandr Nil pedagogik ta'limotidagi shaxs erkinligi konsepsiyasini ingliz filologiyasi talabalari tayyorgarligi bilan bog'lash uchun tarixiy-pedagogik tahlil, germenevtik talqin, qiyosiy tahlil, ilmiy kontent-tahlil, konseptual sintez, pedagogik ekstrapolyatsiya va nazariy modellashtirish metodlari o'zaro uyg'un holda qo'llanildi. Tarixiy-pedagogik tahlil orqali Nilning Summerhill tajribasi shakllangan davrning an'anaviy maktab, intizom, majburlov va bolalar huquqlariga doir pedagogik konteksti hisobga olindi hamda uning erkinlik haqidagi qarashlari o'z davrining muqobil ta'lim harakatlari tizimida o'rganildi [1].

Germenevtik metod Nilning "erkinlik", "o'zini o'zi boshqarish", "majburiy ta'lim", "demokratik hamjamiyat" mazmunidagi g'oyalarini so'zma-so'z emas, balki ularning pedagogik maqsadi va zamonaviy oliy ta'limdagi funksional ekvivalentlari nuqtayi nazaridan talqin qilishga xizmat qildi. Bunda erkinlikning institutdan voz kechish emas, shaxsning qaror qabul qilish salohiyatini kengaytirish ekaniga alohida metodologik mezon sifatida qaraldi.

Qiyosiy tahlil metodi Nil g'oyalari bilan H. Holec va P. Bensonning til o'rganish avtonomiyasi haqidagi konsepsiyalarini, shuningdek R. Ryan va E. Decining o'zini o'zi belgilash nazariyasini o'zaro solishtirish uchun qo'llanildi [4; 5; 7]. Qiyoslash bir xil terminlarni topishga emas, balki konseptual funksiyalarni aniqlashga qaratildi: Nil pedagogikasidagi erkin tanlov learner autonomy nazariyasidagi o'quv boshqaruvi bilan, demokratik o'zini o'zi boshqarish hamkorlik va o'zaro mas'uliyat bilan, majburlashni kamaytirish esa ichki motivatsiyani qo'llab-quvvatlash bilan bog'landi. Ilmiy kontent-tahlil yordamida manbalardagi takrorlanuvchi semantik birliklar – tanlov, mas'uliyat, o'z-o'zini nazorat qilish, refleksiya, o'qituvchi fasilitatorligi, o'zaro hurmat va kompetentlik – ajratilib, ularning ingliz filologiyasi ta'limidagi namoyon bo'lish shakllari aniqlashtirildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqot natijasida Aleksandr Nil pedagogik ta'limotidagi shaxs erkinligi g'oyasini ingliz filologiyasi talabalariga moslashtirishda uch o'zaro bog'liq pedagogik mexanizm ustuvor ekani aniqlandi. Birinchi mexanizm – mazmunli akademik tanlov mexanizmi bo'lib, unda talaba o'quv natijasining o'zini emas, unga erishish vositasi va yo'lini tanlaydi. Masalan, bir xil darajadagi uch autentik maqoladan birini tahlil qilish, adabiy asar bo'yicha turli interpretativ savollardan birini tanlash, og'zaki taqdimotni debat, podkast ssenariysi yoki akademik prezentatsiya ko'rinishida bajarish mumkin. Bunday tanlov Nilning erkinlik prinsipini professional kompetensiya talablari bilan muvofiqlashtiradi, chunki erkinlik standartni bekor qilmaydi, balki talabaning o'quv faoliyatiga shaxsiy ma'no kiritishiga imkon beradi.

Ikkinchi mexanizm – demokratik kommunikativ muhit yaratishdir. Nil tajribasida hamjamiyat qoidalarini muhokama qilish va umumiy qarorlar qabul qilish shaxs erkinligining ijtimoiy chegarasini belgilagan. Ingliz filologiyasi auditoriyasida bu tamoyil munozara qoidalarini guruh bilan kelishish, fikr bildirish navbati va akademik hurmat me'yorlarini birgalikda belgilash, peer-feedback mezonlarini talabalar bilan muhokama qilish, guruh loyihalarida rollarni erkin taqsimlash orqali amalga oshiriladi. Natijada erkinlik individual xohish bilan cheklanmay, o'zga talabaning so'zlash huquqi, fikr xilma-xilligi va umumiy vazifa oldidagi mas'uliyat bilan muvozanatlashadi. Ingliz tilida fikr bildirish uchun psixologik xavfsiz muhit yaratilishi ayniqsa muhim, chunki kommunikativ tashabbus xato qilishdan qo'rqish kamaygan sharoitda faolroq namoyon bo'ladi.

Uchinchi mexanizm – erkinlikni mas'uliyat va kompetentlik bilan bog'lovchi natijaviy mexanizmdir. Ryan va Deci nazariyasidagi avtonomiya kompetentlik ehtiyojidan ajratilmagani kabi [7], Nil g'oyalarini oliy ta'limga moslashtirishda ham tanlovning natijasi kuzatilishi va dalillanishi zarur. Talaba tanlagan strategiya samarasini portfel, rubrika, o'zaro baholash yoki qayta topshirish orqali ko'rsatadi. Shu asosda tadqiqot "tanlov – mustaqil faoliyat – refleksiya – mas'uliyat – kommunikativ o'sish" ketma-ketligini shaxs erkinligini rivojlantirishning integral mexanizmi sifatida taklif qiladi. Mazkur ketma-ketlik talabaning o'z xohishini ifodalashidan boshlab, uning qarori asosida faoliyat olib borishi, natijani tahlil qilishi, javobgarlikni qabul qilishi va professional til kompetensiyasida o'sishga erishishigacha bo'lgan jarayonni bir tizimga keltiradi.

Aleksandr Nilning shaxs erkinligi haqidagi qarashlarini zamonaviy oliy ta'limga tatbiq etishda John Dewey va Carl Rogersning pedagogik pozitsiyalari o'rtasidagi nazariy polemika muhim tushuntiruvchi asos bo'la oladi. Dewey "Experience and Education" asarida progressiv ta'limning o'zi ham erkinlik shiorini mutlaqlashtirganda pedagogik muammolarga duch kelishini ko'rsatadi: tajribaning tarbiyaviy qiymati uning oddiy yoqimliligida

emas, balki keyingi rivojlanishga qanday yo‘l ochishida, tajribalar o‘rtasidagi uzluksizlikda va ijtimoiy tashkil etilgan muhitda namoyon bo‘ladi [2].

Demak, Dewey nuqtayi nazaridan erkinlik pedagogik rahbarlikning yo‘qolishi emas; o‘qituvchi tajriba uchun sharoit yaratadi, muhitni tashkil etadi va hozirgi tanlovning kelajakdagi o‘sishga xizmat qilishini nazorat qiladi. Bu pozitsiya Nilning ba’zi radikal talqinlariga tanqidiy korreksiya kiritadi: talabaning istagini hurmat qilish uning akademik rivojlanish istiqbolini e’tibordan chetda qoldirish degani emas.

Carl Rogers esa “Freedom to Learn” asarida o‘qitish markazidan o‘rganish markaziga o‘tishni, shaxs uchun ma’noli bo‘lgan tajriba va o‘qituvchining fasilitatorlik pozitsiyasini asoslaydi [3]. Rogersning yondashuvida talaba o‘z ta’limiga real ta’sir ko‘rsatganda, o‘rganilayotgan mazmunni shaxsiy maqsadlari bilan bog‘laganda va psixologik jihatdan xavfsiz muhitda faoliyat yuritganda chuqur o‘rganish sodir bo‘ladi. Bu jihat Nil pedagogikasi bilan yaqin: ikkala yondashuv ham qo‘rquv, tashqi bosim va haddan tashqari direktiv nazorat shaxsning ichki imkoniyatlarini cheklashini ta’kidlaydi. Biroq Rogers, Nilga nisbatan, universitet va kasbiy ta’limga osonroq moslashadigan pozitsiyani taklif qiladi, chunki u erkinlikni institutni inkor etish emas, balki o‘rganish jarayonida shaxsiy ma’no, ishonch va ishtirokni kuchaytirish sifatida talqin etadi.

Dewey va Rogers o‘rtasidagi nazariy bahsning markazida shunday savol turadi: o‘quvchining erkinligini rivojlantirish uchun pedagog qancha darajada yo‘naltirishi kerak? Deweyning javobi – yo‘naltirish zarur, ammo u tashqi buyruq shaklida emas, tajriba muhitini oqilona tashkil etish shaklida bo‘lishi kerak. Rogersning javobi esa – pedagogik ta’sir avvalo ishonch, empatiya va tanlov uchun sharoit yaratish orqali amalga oshishi kerak. Nil bu spektrda erkinlik tomoniga yaqinroq joylashadi va o‘zining Summerhill tajribasi bilan bolalar hamjamiyatining o‘zini o‘zi boshqarish salohiyatiga katta ishonch bildiradi. Ingliz filologiyasi oliy ta’limi uchun esa uch pozitsiyaning sintezi samaraliroq:

1. Nildan – shaxsga ishonch va demokratik ovoz;
2. Rogersdan – fasilitatorlik va psixologik xavfsizlik;
3. Deweydan – tajribani maqsadli tashkil etish va rivojlanishning uzluksizligi olinadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Aleksandr Nil pedagogik ta’limotining zamonaviy ahamiyati shaxsni tashqi nazoratdan mutlaq ozod etish g‘oyasida emas, balki ta’lim jarayonida uning ovozi, tanlovi, tashabbusi va ichki mas’uliyatini tan olish zarurligini keskin qo‘yganidadir. Ingliz filologiyasi talabalari misolida bu g‘oya professional kompetensiyalarga erishish yo‘llarini individuallashtirish, autentik material tanlash, mustaqil o‘qish va tadqiqot strategiyalarini shakllantirish, kommunikativ xavfsizlikni ta’minlash, o‘z-o‘zini hamda o‘zaro baholashni kuchaytirish, refleksiv portfel yuritish va o‘qituvchining fasilitatorlik rolini rivojlantirish orqali amaliy mazmun kasb etadi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, Nil g‘oyalarini oliy ta’limga moslashtirishning optimal formulasi “mas’uliyatli erkinlik” bo‘lib, unda talaba akademik standartlardan ozod qilinmaydi, aksincha, ularga erishish jarayonida mazmunli tanlov va subyektlik imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Neill A. S. Summerhill: A Radical Approach to Child Rearing. - New York: Hart Publishing Company, 1960. - 392 p.
2. Dewey J. Experience and Education. - New York: Macmillan, 1938. - 116 p.
3. Rogers C. R. Freedom to Learn: A View of What Education Might Become. - Columbus, OH: C. E. Merrill Publishing Company, 1969. - 358 p.
4. Holec H. Autonomy and Foreign Language Learning. - Oxford: Pergamon Press, 1981.
5. Benson P. Teaching and Researching: Autonomy in Language Learning. 2nd ed. - London; New York: Routledge, 2011. - 296 p.
6. Reeve J., Bolt E., Cai Y. Autonomy-supportive teachers: How they teach and motivate students // Journal of Educational Psychology. - 1999. - Vol. 91, No. 3. - P. 537–548. - DOI: 10.1037/0022-0663.91.3.537.
7. Ryan R. M., Deci E. L. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being // American Psychologist. - 2000. - Vol. 55, No. 1. - P. 68–78. - DOI: 10.1037/0003-066X.55.1.68.
8. Avazmatova M. M. The Role of Learner Autonomy in Foreign Language Learning // Humanising Language Teaching. - 2022. - Vol. 24, No. 4.
9. Mamatkulova N., Turgunboeva S. Learner Autonomy in Developing Critical Thinking among Secondary School Students // Web of Scientist: International Scientific Research Journal. - 2023. - Vol. 4, Issue 4. - P. 1085–1089. - DOI: 10.17605/OSF.IO/9Y54X.
10. Croker R., Ashurova U. Scaffolding Students’ Initial Self-Access Language Centre Experiences // Studies in Self-Access Learning Journal. - 2012. - Vol. 3, No. 3. - P. 237–253. - DOI: 10.37237/030303.

TPACK MODELI ASOSIDA INGLIZ TILIDA KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISHNING ADAPTIV METODIK TIZIMI

Omonova Maftuna Shermatovna
Alfraganus Universiteti Filologiya fakulteti
Xorijiy tillar kafedrasi v.b.dotsenti.,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqolada TPACK modeli asosida ingliz tilida kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishga yo'naltirilgan adaptiv metodik tizimning nazariy va amaliy jihatlari yoritiladi. Tadqiqotda texnologik, pedagogik va predmetga oid bilimlarning o'zaro integratsiyasi talabalarning individual ehtiyojlari, til bilish darajasi, o'zlashtirish sur'ati va kommunikativ faolligiga moslashtirilgan ta'limni tashkil etishning muhim sharti sifatida qaraladi. Adaptiv metodik tizimning diagnostik, mazmuniy, kommunikativ-faoliyatli, texnologik va refleksiv-baholash tarkibiy qismlari tavsiflanadi. Ingliz tilida tinglab tushunish, gapirish, o'qish va yozish ko'nikmalarini o'zaro bog'liq holda rivojlantirishda interaktiv platformalar, raqamli topshiriqlar, tezkor qayta aloqa hamda differensiallashtirilgan o'quv faoliyatidan foydalanish imkoniyatlari asoslanadi. TPACK modeli asosida tashkil etilgan adaptiv yondashuv talabalarning kommunikativ ehtiyojlarini aniqlash, topshiriqlar murakkabligini moslashtirish, individual ta'lim trayektoriyasini qo'llab-quvvatlash va o'zlashtirish dinamikasini muntazam kuzatish imkonini berishi ko'rsatib beriladi. Mazkur metodik tizim ingliz tili ta'limining shaxsga yo'naltirilganligi, moslashuvchanligi va kommunikativ samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: TPACK modeli, kommunikativ kompetensiya, ingliz tili ta'limi, adaptiv ta'lim, metodik tizim, raqamli texnologiyalar, interaktiv platformalar, individual ta'lim trayektoriyasi, differensial ta'lim, refleksiv baholash.

Abstract: This article examines the theoretical and practical foundations of an adaptive methodological system for developing communicative competence in English based on the TPACK model. The integration of technological, pedagogical, and content knowledge is considered an essential condition for organizing instruction adapted to learners' individual needs, language proficiency levels, learning pace, and communicative activity. The study describes the diagnostic, content-based, communicative-activity, technological, and reflective-assessment components of the adaptive methodological system. Particular attention is paid to the use of interactive platforms, digital tasks, immediate feedback, and differentiated learning activities for the integrated development of listening, speaking, reading, and writing skills. It is argued that a TPACK-based adaptive approach makes it possible to identify learners' communicative needs, adjust task difficulty, support individualized learning trajectories, and systematically monitor learning progress. The proposed methodological system contributes to improving the learner-centeredness, flexibility, and communicative effectiveness of English language education.

Key words: TPACK model, communicative competence, English language education, adaptive learning, methodological system, digital technologies, interactive platforms, individualized learning trajectory, differentiated instruction, reflective assessment.

Аннотация: В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты адаптивной методической системы развития коммуникативной компетенции в английском языке на основе модели TPACK. Интеграция технологических, педагогических и предметных знаний рассматривается как важное условие организации обучения, адаптированного к индивидуальным потребностям обучающихся, уровню владения языком, темпу усвоения учебного материала и коммуникативной активности. Охарактеризованы диагностический, содержательный, коммуникативно-деятельностный, технологический и рефлексивно-оценочный компоненты адаптивной методической системы. Обосновываются возможности применения интерактивных платформ, цифровых заданий, оперативной обратной связи и дифференцированной учебной деятельности для взаимосвязанного развития навыков аудирования, говорения, чтения и письма. Показано, что адаптивный подход на основе модели TPACK позволяет определять коммуникативные потребности обучающихся, регулировать уровень сложности заданий, поддерживать индивидуальные образовательные траектории и осуществлять систематический мониторинг динамики обучения. Предлагаемая система способствует повышению личностной ориентированности, гибкости и коммуникативной эффективности обучения английскому языку.

Ключевые слова: модель TPACK, коммуникативная компетенция, обучение английскому языку, адаптивное обучение, методическая система, цифровые технологии, интерактивные платформы, индивидуальная образовательная траектория, дифференцированное обучение, рефлексивное оценивание.

KIRISH

Bugungi kunda ingliz tilini o‘qitish jarayoni tobora raqamli va moslashuvchan shaklga o‘tib bormoqda. Talabalar tilni bir xil sur’atda yoki bir xil usulda o‘zlashtirmaydi. Ularning til bilish darajasi, qiziqishi, o‘quv tajribasi, mustaqil ishlash ko‘nikmasi va kommunikativ faolligi turlicha bo‘ladi. Shu sababli barcha talabalar uchun bir xil topshiriq, bir xil murakkablik va bir xil o‘qitish sur’atini qo‘llash har doim ham kutilgan natijani bermaydi. Ingliz tilini samarali o‘rgatish uchun ta’lim mazmuni va topshiriqlarni talabaning individual ehtiyojlariga moslashtirish zarurati kuchaymoqda.

Ingliz tili ta’limining asosiy maqsadlaridan biri talabalarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishdir. Kommunikativ kompetensiya faqat grammatik qoidalarni bilish yoki yetarli lug‘at boyligiga ega bo‘lish bilan cheklanmaydi. Talaba o‘z fikrini ingliz tilida tushunarli ifodalay olishi, suhbatdoshni tinglashi, vaziyatga mos til birliklarini tanlashi, yozma va og‘zaki muloqotda faol ishtirok etishi kerak. Shu sababli kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish jarayonida tinglab tushunish, gapirish, o‘qish va yozish ko‘nikmalarining o‘zaro bog‘liq holda shakllanishi muhim hisoblanadi.

Raqamli texnologiyalar bunday ta’limni tashkil etish uchun keng imkoniyatlar yaratmoqda. Interaktiv platformalar, elektron topshiriqlar, onlayn testlar, multimedia resurslari va tezkor qayta aloqa vositalari yordamida talabaning o‘zlashtirish holatini muntazam kuzatish, topshiriqlarni uning imkoniyatiga qarab o‘zgartirish va individual ishlash sur’atini qo‘llab-quvvatlash mumkin. Biroq raqamli vositalarning mavjudligi o‘z-o‘zidan adaptiv ta’limni ta’minlamaydi. Muhimi, texnologiya qaysi pedagogik maqsad uchun, qanday mazmun bilan va qanday metod asosida qo‘llanayotganidir.

Mazkur masalani hal qilishda TPACK modeli muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu model o‘qituvchining predmetga oid bilimlari, pedagogik bilimlari va texnologik bilimlarini bir-biri bilan uyg‘unlashtirishni nazarda tutadi. Ingliz tili ta’limida bu o‘qituvchining til materialini yaxshi bilishi bilan birga, uni qanday o‘rgatish va qaysi raqamli vosita orqali talabaning kommunikativ faoliyatini samarali tashkil etishni ham aniqlay olishini anglatadi.

TPACK modeli adaptiv ta’lim bilan birlashtirilganda o‘quv jarayonini talabaning real ehtiyojiga moslashtirish imkoniyati kengayadi. Masalan, bir talabaga qo‘shimcha lug‘at mashqlari zarur bo‘lsa, boshqasiga tinglab tushunish yoki gapirishga qaratilgan murakkabroq topshiriqlar tavsiya etilishi mumkin. Shuningdek, topshiriq natijalari asosida o‘qituvchi keyingi faoliyatni qayta rejalashtirishi, ayrim talabalar bilan individual ishlashi yoki guruhlar uchun turli darajadagi vazifalarni tanlashi mumkin. Bunda adaptivlik faqat texnologik algoritm emas, balki pedagogik qaror qabul qilish jarayoni sifatida namoyon bo‘ladi.

Amaliyotda esa raqamli vositalardan ko‘pincha barcha talabalar uchun bir xil shaklda foydalanish holatlari uchraydi. Interaktiv platforma qo‘llanayotgan bo‘lsa-da, topshiriq murakkabligi, mazmuni yoki qayta aloqa talabaning individual rivojlanish dinamikasiga moslashtirilmasligi mumkin. Natijada texnologiya mavjud bo‘ladi, biroq ta’lim jarayoni yetarli darajada shaxsga yo‘naltirilmaydi. Bu holat kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishda TPACK modeli va adaptiv ta’lim imkoniyatlarini yagona metodik tizimda birlashtirish zaruratini yuzaga keltiradi.

Shu nuqtai nazardan, adaptiv metodik tizim diagnostika, mazmunni tanlash, kommunikativ faoliyatni tashkil etish, raqamli vositalardan foydalanish, tezkor qayta aloqa va refleksiv baholashning o‘zaro bog‘langan jarayoni sifatida qaralishi lozim. Bunday tizimda talaba tayyor topshiriqlarni bajaruvchi passiv ishtirokchi emas, balki o‘z rivojlanish sur’ati va natijalarini kuzatib boruvchi faol subyektga aylanadi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi TPACK modeli asosida ingliz tilida kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishga qaratilgan adaptiv metodik tizimning mazmuni, tarkibiy qismlari va amaliy imkoniyatlarini asoslash, shuningdek, raqamli texnologiyalar, pedagogik metodlar va til mazmunini talabalarning individual ehtiyojlariga mos ravishda uyg'unlashtirish yo'llarini aniqlashdan iborat.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

TPACK modeli asosida ingliz tilida kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishning adaptiv metodik tizimini ishlab chiqish bir nechta ilmiy yo'nalishlarning o'zaro bog'liqligini talab etadi. Mazkur masala, bir tomondan, texnologiya, pedagogika va fan mazmunini uyg'unlashtirishga asoslangan TPACK konsepsiyasi bilan, ikkinchi tomondan, chet tilida kommunikativ kompetensiyani shakllantirish nazariyasi hamda ta'limni o'quvchining individual imkoniyatlariga moslashtirishga qaratilgan adaptiv ta'lim yondashuvi bilan bevosita bog'liq.

TPACK modelining nazariy asoslari Punya Mishra va Matthew J. Koehler tomonidan tizimli ravishda ishlab chiqilgan. Olimlar texnologiyadan samarali pedagogik foydalanish uchun o'qituvchining faqat texnologik bilimga ega bo'lishi yetarli emasligini ko'rsatgan. Ularning fikricha, texnologik bilim, pedagogik bilim va fan mazmuniga oid bilimlar o'zaro bog'langandagina texnologiya ta'limning real didaktik vazifalarini hal qilishga xizmat qiladi. TPACK modelida texnologiya mavjud darsga shunchaki qo'shiladigan vosita sifatida emas, balki mazmun va pedagogik faoliyat bilan birgalikda qayta loyihalanadigan tarkibiy qism sifatida qaraladi.

Ushbu nazariya ingliz tili ta'limi uchun alohida ahamiyatga ega. Chunki ingliz tilini o'qituvchi nafaqat tilning grammatik yoki leksik mazmunini bilishi, balki talabaning tinglab tushunish, gapirish, o'qish va yozish ko'nikmalarini rivojlantirish uchun qanday metod hamda qanday raqamli vosita samaraliroq ekanini aniqlay olishi kerak. Demak, TPACK asosidagi adaptiv metodik tizimda texnologiya tanlovi talabaning real kommunikativ ehtiyojidan kelib chiqishi zarur.

Joke Voogt, Petra Fisser, Natalie Pareja Roblin, Jo Tondeur va Johan van Braak tomonidan amalga oshirilgan tizimli adabiyotlar sharhi TPACK konsepsiyasining rivojlanishini yanada chuqurlashtirdi. Tadqiqotchilar 2005–2011-yillarga oid 55 ta taqrizdan o'tgan maqola va bir kitob bobini tahlil qilib, TPACKning nazariy talqini hamda uni amaliyotda o'lchash usullarida turli yondashuvlar mavjudligini aniqlaganlar. Mualliflar, ayniqsa, TPACKni muayyan fan mazmuni va pedagogik vaziyat bilan bog'liq holda o'rganish muhimligini ko'rsatadilar.

Bu fikr ingliz tili ta'limida TPACKning umumiy raqamli kompetensiya sifatida emas, balki predmetga xos texnologik-pedagogik kompetensiya sifatida talqin qilinishi kerakligini anglatadi. Masalan, talabaning talaffuzidagi muammoni bartaraf etish uchun tanlanadigan texnologiya bilan yozma nutqni rivojlantirish yoki grammatik xatolar ustida ishlash uchun tanlanadigan vosita bir xil pedagogik vazifani bajarmaydi. Adaptiv tizimning mohiyati ham aynan ushbu farqlarni aniqlash va o'quv faoliyatini individual ehtiyojga moslashtirishda namoyon bo'ladi.

TPACKni aynan ingliz tilini xorijiy til sifatida o'qitish bilan bog'lagan tadqiqotlardan biri Derya Baser, Theodore J. Kopcha va M. Yaşar Özden tomonidan amalga oshirilgan. Ular bo'lajak EFL o'qituvchilarining TPACK kompetensiyasini baholash uchun predmetga moslashtirilgan TPACK-EFL vositasini ishlab chiqish va validatsiya qilishgan. Tadqiqot Computer Assisted Language Learning jurnalida chop etilgan bo'lib, unda TPACKni umumiy pedagogik kontekstdan tashqari, aynan ingliz tilini o'qitishga mos holda o'lchash zarurati asoslangan.

Baser va hammualliflarining tadqiqoti bizning mavzu uchun muhim bir fikrni beradi: ingliz tilidagi TPACK kompetensiyasi texnologiyani bilishning o'zi emas, balki texnologiyadan chet tilini o'rgatishga xos pedagogik vazifalarni bajarishda foydalanish qobiliyatidir. Shuning uchun adaptiv metodik tizimda raqamli vositalar kommunikativ kompetensiyaning qaysi tarkibiy qismi rivojlantirilayotganiga qarab differensial tanlanishi lozim.

Kommunikativ kompetensiya nazariyasining shakllanishida Michael Canale va Merrill Swainning tadqiqotlari fundamental ahamiyatga ega. Ularning 1980-yilda Applied Linguistics jurnalida chop etilgan mashhur tadqiqotida ikkinchi tilni o'rgatishda kommunikativ kompetensiyani faqat grammatik bilim bilan cheklash mumkin emasligi ko'rsatilgan va grammatik, sotsiolingvistik hamda strategik kompetensiyalarni qamrab oluvchi konseptual asos taklif qilingan.

Mazkur yondashuvdan kelib chiqib, ingliz tilidagi kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish talabaning qoidalarni bilishini baholashdan ancha keng jarayon ekanini ko'rish mumkin. Talaba til birliklarini vaziyatga mos tanlay olishi, suhbatni davom ettirishi, kommunikativ qiyinchilik yuzaga kelganda tegishli strategiyadan foydalanishi zarur. Shu sababli adaptiv metodik tizim faqat grammatika yoki lug'at bo'yicha individual topshiriqlar berishga emas, balki talabaning real kommunikativ faoliyatidagi kuchli va zaif jihatlarini aniqlashga yo'naltirilishi kerak.

Adaptiv ta'limning nazariy asoslarini rivojlantirgan olimlardan biri Peter Brusilovsky hisoblanadi. Uning adaptiv gipermedia bo'yicha tadqiqotida foydalanuvchining maqsadi, bilimi va individual xususiyatlari haqida model shakllantirish hamda shu model asosida taqdim etiladigan axborot yoki navigatsiyani moslashtirish

adaptiv tizimlarning muhim tamoyili sifatida ko‘rsatilgan. Mazkur yondashuv keyinchalik adaptiv ta’lim tizimlarini loyihalashda keng qo‘llaniladigan “learner model – adaptation – feedback” mantiqining rivojlanishiga asos bo‘ldi.

Bu tamoyilni ingliz tili ta’limiga tatbiq etganda adaptivlikni talabaning boshlang‘ich holatini aniqlashdan boshlash zarur. Masalan, bir talabaning grammatik bilimi yaxshi bo‘lib, og‘zaki nutqi sust bo‘lishi, boshqa talabaning esa lug‘at boyligi yetarli bo‘lmasa-da, kommunikativ faolligi yuqori bo‘lishi mumkin. Shunday vaziyatda barcha talabaga bir xil topshiriq berish individual farqlarni hisobga olmaydi. Adaptiv tizim esa diagnostika natijasiga qarab topshiriq turi, murakkabligi, yordam miqdori va qayta aloqa mazmunini o‘zgartirish imkonini berishi kerak.

Zamonaviy adaptiv til o‘rgatish texnologiyalarining rivojlanishi Parneet Kaur, Harish Kumar va Sakshi Kaushal tomonidan olib borilgan tizimli sharhda keng tahlil qilingan. Tadqiqotchilar texnologiyaga asoslangan adaptiv til o‘rgatish tizimlarini o‘rganib, mavjud tadqiqotlarni tizim xususiyatlari, o‘rganuvchilar xususiyatlari hamda qanday turdagi adaptatsiya amalga oshirilishi nuqtai nazaridan tahlil qilganlar. Ularning ishlari adaptiv til o‘rgatishda talabaning xususiyatlari va o‘quv jarayoni haqidagi ma’lumotlar asosida ta’limni moslashtirish alohida ahamiyatga ega ekanini ko‘rsatadi.

Mazkur tadqiqot TPACK asosidagi metodik tizim uchun muhimdir, chunki adaptatsiya faqat avtomatik algoritm orqali amalga oshirilishi shart emas. O‘qituvchi ham talabaning diagnostik ma’lumotlari, topshiriq natijalari va kommunikativ faoliyatini kuzatish asosida pedagogik qaror qabul qilishi mumkin. Shu jihatdan adaptiv metodik tizimda texnologik adaptatsiya bilan pedagogik adaptatsiya bir-birini to‘ldirishi maqsadga muvofiq.

Rossiya xorijiy tillarni o‘qitish metodikasida S.V. Titovaning ishlari ham mazkur yo‘nalishga bevosita yaqin. Uning “Мобильная среда для обучения иностранным языкам” monografiyasida mobil ta’lim muhiti yordamida talabalarning individual xususiyatlarini hisobga olish, o‘zlashtirishdagi muammolarni vaqtida aniqlash, individual ta’lim sur’atini tashkil etish, mustaqil hamda guruhli faoliyatni qo‘llab-quvvatlash imkoniyatlari asoslangan. Shuningdek, mobil ilovalar, gamifikatsiya va tezkor qayta aloqa vositalarining til ta’limidagi imkoniyatlari ko‘rsatilgan.

Titovaning yondashuvida individual ta’lim sur’ati va tezkor diagnostikaning ajratib ko‘rsatilishi adaptiv metodik tizim uchun muhim metodik asos bo‘la oladi. Biroq zamonaviy adaptiv tizimda faqat mobil muhit bilan cheklanib qolmasdan, LMS, interaktiv platformalar, elektron portfolio, avtomatlashtirilgan baholash va boshqa raqamli vositalarni ham yagona TPACK mantig‘ida birlashtirish zarur.

O‘zbekistonda raqamli ta’lim va ingliz tilida kommunikativ kompetensiyani bog‘lagan tadqiqotlar qatorida Ayjan Azizbek qizi Anarbekovaning “Raqamli ta’lim sharoitida bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarida kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasi” mavzusidagi tadqiqoti alohida e’tiborga loyiq. Ushbu ishning maqsadi raqamli ta’lim sharoitida bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish bo‘yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Bu tadqiqot O‘zbekiston oliy ta’limi sharoitida raqamli vositalar va kommunikativ kompetensiyani birlashtirishga qaratilganligi bilan mazkur mavzuga yaqin hisoblanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tahlil qilingan manbalar shuni ko‘rsatadiki, ilmiy adabiyotlarda TPACKning texnologiya, pedagogika va mazmun integratsiyasini ta’minlash imkoniyati yetarli darajada asoslangan; kommunikativ kompetensiyaning ko‘p qirrali tuzilishi ishlab chiqilgan; adaptiv ta’lim bo‘yicha esa o‘quvchi modeli, individual sur’at, differensial kontent va tezkor qayta aloqa imkoniyatlari tadqiq qilingan. Chet tilini o‘qitish doirasida TPACK-EFL hamda texnologiyaga asoslangan adaptiv til o‘rgatish tizimlari ham alohida ilmiy yo‘nalish sifatida shakllangan.

Biroq ushbu yo‘nalishlarni qiyosiy tahlil qilish asosida ilmiy bo‘shliq mavjudligini ko‘rish mumkin. Bu - manbalardan kelib chiqadigan tadqiqot inferensiyasidir: TPACKning CK–PK–TK integratsiyasi, kommunikativ kompetensiyaning rivojlanish dinamikasi va adaptiv ta’limning “diagnostika – individual moslashtirish – kommunikativ faoliyat – tezkor qayta aloqa – refleksiya – qayta moslashtirish” siklini yagona ingliz tili metodik tizimida birlashtirish masalasi hali yetarlicha kompleks ishlab chiqilmagan. Ayniqsa, O‘zbekiston oliy ta’limi sharoitida talabaning kommunikativ ehtiyoji va til ko‘nikmalari holatiga qarab raqamli vosita, pedagogik metod, topshiriq murakkabligi hamda qayta aloqa shaklini dinamik ravishda moslashtiradigan TPACK asosidagi tizimni ishlab chiqish ilmiy va amaliy jihatdan dolzarb hisoblanadi.

Shu asosda mazkur tadqiqotda adaptiv metodik tizimni diagnostik, mazmuniy, kommunikativ-faoliyatli, texnologik va refleksiv-baholash komponentlarining o‘zaro aloqasi asosida tashkil etish maqsadga muvofiq deb qaraladi. Bunda TPACK modeli tizimning integrativ asosi, kommunikativ kompetensiya asosiy pedagogik natija, adaptivlik esa talabaning individual rivojlanish dinamikasiga mos ravishda ta’lim mazmuni va faoliyatini o‘zgartirib boruvchi metodik mexanizm vazifasini bajaradi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqot doirasida ishlab chiqilgan adaptiv metodik tizimning asosiy g‘oyasi ingliz tilini o‘qitishda barcha talabaga bir xil mazmun, bir xil topshiriq va bir xil o‘quv sur’atini taklif etishdan voz kechib, ta’lim jarayonini talabaning real kommunikativ ehtiyoji va o‘zlashtirish dinamikasiga moslashtirishdan iborat bo‘ldi. Bunda adaptivlik faqat topshiriqni oson yoki murakkab shaklda berish sifatida emas, balki diagnostika, mazmunni tanlash, pedagogik faoliyatni tashkil etish, texnologik vositani belgilash, qayta aloqa va navbatdagi o‘quv harakatini qayta moslashtirishdan iborat uzluksiz jarayon sifatida qaraldi.

Taklif etilgan tizim TPACK modelining mazmuniy, pedagogik va texnologik bilimlarini yagona metodik mantiqda birlashtirdi. Content Knowledge (CK) talabaning ingliz tilidagi leksik-grammatik bilimlari, talaffuzi, tinglab tushunish, gapirish, o‘qish va yozish ko‘nikmalarini qamrab oldi. Pedagogical Knowledge (PK) kommunikativ yondashuv, task-based learning, hamkorlikdagi ta’lim, differensiallashtirilgan topshiriqlar, muammoli vaziyatlar va refleksiv faoliyatni tashkil etish bilan bog‘landi. Technological Knowledge (TK) esa interaktiv platformalar, LMS, multimedia materiallari, raqamli testlar, elektron portfolio va tezkor qayta aloqa vositalaridan maqsadli foydalanishni nazarda tutdi. Ushbu uch komponentning integratsiyasi adaptiv tizimning pedagogik asosini tashkil etdi.

Adaptiv metodik tizimning ishlashi talabaning boshlang‘ich holatini aniqlashdan boshlandi. Dastlabki diagnostikada faqat umumiy ingliz tili darajasi emas, balki alohida kommunikativ ko‘nikmalardagi kuchli va zaif tomonlar aniqlanishi muhim deb topildi. Masalan, ayrim talabalar grammatik topshiriqlarda yuqori natija ko‘rsatib, og‘zaki nutqda qiynalishi, boshqa talabalar esa erkin gapira olsa-da, yozma nutqda ko‘plab xatolarga yo‘l qo‘yishi mumkin. Shu sababli adaptiv tizimda talaba “kuchli”, “o‘rta” yoki “past” darajaga umumiy tarzda biriktirilmasdan, uning alohida ko‘nikmalar bo‘yicha profili shakllantirildi.

Mazkur diagnostik ma’lumotlar keyingi metodik qarorlar uchun asos bo‘ldi. Talabaning kommunikativ profiliga qarab o‘quv topshirig‘ining mazmuni, murakkabligi, bajarish shakli va raqamli vositasi moslashtirildi. Masalan, lug‘at boyligi yetarli bo‘lmagan talabaga kontekstual leksik topshiriqlar, grammatik aniqligi past talabaga kommunikativ vaziyatga kiritilgan grammatik mashqlar, tinglab tushunishda qiynalayotgan talabaga qisqa va nisbatan sodda audio materiallar, yuqori natija ko‘rsatgan talabaga esa autentik nutq materiallari va murakkabroq kommunikativ vazifalar berildi.

Shu jihatdan adaptiv tizimda “bir mavzu – turli o‘quv trayektoriyasi” tamoyili qo‘llanildi. Barcha talabalar umumiy mavzu va o‘quv maqsadi doirasida ishladilar, biroq ularga taklif etilgan topshiriq turi, murakkablik darajasi, yordam hajmi va bajarish sur’ati bir xil bo‘lmadi. Bu yondashuv guruhning yaxlitligini saqlagan holda individual ehtiyojlarni hisobga olish imkonini berdi.

Tizimning mazmuniy tuzilishi quyidagicha ifodalandi:

Adaptiv tizim komponenti	Asosiy mazmuni	Kutiladigan natija
Diagnostik komponent	Talabaning kommunikativ profili va ehtiyojlarini aniqlash	Individual boshlang‘ich holat belgilanadi
Mazmuniy komponent	Til materiali va topshiriqlarni darajaga mos tanlash	O‘quv mazmunining mosligi ta’minlanadi
Kommunikativ-faoliyatli komponent	Real va model kommunikativ vaziyatlarda faol ishtirok	Nutqiy faollik rivojlanadi
Texnologik komponent	TPACK asosida mos raqamli vositani tanlash	Individual va tezkor o‘quv faoliyati yaratiladi
Refleksiv-baholash komponenti	Natijani tahlil qilish, feedback va qayta moslashtirish	Keyingi o‘quv trayektoriyasi aniqlanadi

Adaptiv tizimning eng muhim qismi kommunikativ-faoliyatli komponent bo‘ldi. Chunki ingliz tilidagi kommunikativ kompetensiya tayyor bilimlarni eslab qolish emas, ularni real muloqot vaziyatida qo‘llash orqali shakllanadi. Shu sababli raqamli topshiriqlar yakuniy maqsad sifatida emas, kommunikativ faoliyatga olib boruvchi vosita sifatida qo‘llanildi. Masalan, talaba avval raqamli platformada muayyan leksik birliklarni mustahkamladi, keyin ularni vaziyatli dialog, guruh muhokamasi, qisqa taqdimot yoki yozma fikr bildirishda ishlatdi. Shu tariqa texnologik faoliyat va real til faoliyati o‘zaro bog‘landi.

Adaptiv tizimda topshiriqlarning murakkabligi ham dinamik xarakterga ega bo‘ldi. Talaba topshiriqni muvaffaqiyatli bajarsa, keyingi vazifa murakkablashtirildi; natijada qiyinchilik aniqlansa, qo‘shimcha tushuntirish, yordamchi material yoki soddalashtirilgan topshiriq taqdim etildi. Bunda adaptatsiya faqat avtomatik platforma orqali emas, o‘qituvchining pedagogik kuzatuvi va professional qarori asosida ham amalga oshirildi. Bu holat TPACK modelidagi texnologiya va pedagogikaning o‘zaro bog‘liqligini amalda namoyon etdi.

Tizimning yana bir muhim xususiyati tezkor qayta aloqa bilan bog‘liq bo‘ldi. An’anaviy darsda talaba ayrim xatolarining natijasini faqat yakuniy nazoratda ko‘rishi mumkin. Adaptiv metodik tizimda esa topshiriqdan keyin darhol natija olish, xatoni aniqlash va keyingi faoliyatni shu asosda o‘zgartirish imkoniyati yaratildi. Shu sababli baholash ta’lim jarayonining yakuniy elementi emas, balki keyingi pedagogik qarorni belgilovchi vositaga aylandi.

Refleksiv-baholash bosqichida talaba faqat o‘qituvchi tomonidan baholanmadi. U o‘z faoliyatini ham tahlil qildi: qaysi topshiriqni yaxshi bajargani, qaysi ko‘nikmada qiyinchilik mavjudligi, nima sababdan xato qilgani va keyingi mashg‘ulotda nimalarga e’tibor qaratishi kerakligini aniqladi. Bunday yondashuv talabaning o‘z ta’lim jarayoniga nisbatan mas’uliyatini oshirib, adaptiv tizimning faqat tashqi emas, ichki o‘zini-o‘zi boshqarish mexanizmini ham shakllantirdi.

Muhokama natijalariga ko‘ra, TPACK modeli adaptiv tizimda uchta muhim vazifani bajaradi. Birinchidan, u o‘qituvchiga texnologiyani til mazmunidan ajratmaslik imkonini beradi. Ikkinchidan, raqamli vositani pedagogik metodga mos tanlashni ta’minlaydi. Uchinchidan, talabaning diagnostik natijalariga qarab mazmun, metod va texnologiyani birgalikda o‘zgartirish imkonini yaratadi. Shu sababli TPACK mazkur tizimda oddiy nazariy model emas, balki adaptiv pedagogik qarorlar qabul qilishning integrativ mexanizmi sifatida namoyon bo‘ladi.

Taklif etilgan adaptiv metodik tizimning muhim natijasi shundaki, bunda talaba tayyor kontentni bir xil ketma-ketlikda o‘zlashtiruvchi ishtirokchi sifatida emas, balki o‘z kommunikativ ehtiyoji, rivojlanish sur’ati va o‘quv natijalariga ega individual subyekt sifatida qaraladi. O‘qituvchi esa faqat bilim beruvchi emas, balki diagnostika qiluvchi, ta’lim trayektoriyasini belgilovchi, raqamli vositalarni tanlovchi va o‘quv faoliyatini muntazam qayta moslashtirib boruvchi metodik boshqaruvchi vazifasini bajaradi.

Shunday qilib, TPACK modeli asosida ishlab chiqilgan adaptiv metodik tizim kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish jarayonida mazmun, pedagogika, texnologiya va individual ehtiyojlar o‘rtasidagi dinamik muvofiqlikni ta’minlaydi. Tizimning asosiy ustunligi barcha talabalarni bir xil pedagogik yo‘l orqali natijaga olib borishga emas, balki umumiy kommunikativ maqsadga turli, individual moslashtirilgan o‘quv trayektoriyalari orqali erishishga imkon yaratishidir. Bu esa ingliz tili ta’limining shaxsga yo‘naltirilganligi, moslashuvchanligi va kommunikativ samaradorligini oshirish uchun metodik asos bo‘lib xizmat qiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijalari TPACK modeli asosida ingliz tilida kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish uchun adaptiv metodik tizimni tashkil etish ta’lim jarayonini talabalarning individual ehtiyojlari, til bilish darajasi va o‘zlashtirish sur’atiga moslashtirish imkonini berishini ko‘rsatdi. Mazkur tizimda texnologik, pedagogik va predmetga oid bilimlar o‘zaro uyg‘unlashtirilib, raqamli vositalar aniq kommunikativ maqsad va til ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi didaktik resurs sifatida qo‘llaniladi.

Taklif etilgan adaptiv metodik tizim diagnostik, mazmuniy, kommunikativ-faoliyatli, texnologik va refleksiv-baholash komponentlarining uzviy aloqasiga asoslanadi. Talabaning dastlabki kommunikativ holatini aniqlash, individual profilini shakllantirish, topshiriq mazmuni va murakkabligini moslashtirish, kommunikativ faoliyatni tashkil etish, tezkor qayta aloqa berish hamda natijalar asosida keyingi o‘quv trayektoriyasini qayta belgilash ushbu tizimning asosiy metodik mexanizmlarini tashkil etadi.

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, adaptivlikni faqat raqamli platformaning avtomatik funksiyasi sifatida tushunish yetarli emas. U o‘qituvchining pedagogik kuzatuvi, talabaning natijalari, kommunikativ ehtiyojlari va o‘zlashtirish dinamikasiga asoslangan holda muntazam ravishda metodik qaror qabul qilish jarayonini ham qamrab oladi. Shu jihatdan TPACK modeli texnologiya, mazmun va pedagogik faoliyatni talabaning individual rivojlanish xususiyatlariga moslashtirishning integrativ asosi sifatida namoyon bo‘ladi.

Adaptiv metodik tizimda barcha talabalar uchun umumiy kommunikativ maqsad saqlangan holda, unga erishish yo‘llari individuallashtiriladi. Talabalarga ularning ehtiyojiga qarab turli darajadagi leksik, grammatik, tinglab tushunish, gapirish, o‘qish va yozish topshiriqlarining berilishi ularning kommunikativ faoliyatini faollashtirishga xizmat qiladi. Bunda topshiriqning murakkabligi, yordam hajmi, raqamli vosita va qayta aloqa shakli talabaning rivojlanish holatiga qarab o‘zgarib boradi.

Shunday qilib, TPACK modeli asosidagi adaptiv metodik tizim ingliz tilida kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish jarayonida “diagnostika – individual moslashtirish – kommunikativ faoliyat – tezkor qayta aloqa – refleksiya – qayta moslashtirish” siklining uzluksiz ishlashini ta’minlaydi. Mazkur yondashuv talabaning ta’lim jarayonidagi faolligi va mustaqilligini oshirish, individual ta’lim trayektoriyasini qo‘llab-quvvatlash hamda ingliz tilini real kommunikativ vaziyatlarda samarali qo‘llash ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Umuman, ishlab chiqilgan adaptiv metodik tizim ingliz tili ta’limining shaxsga yo‘naltirilganligi, moslashuvchanligi va kommunikativ samaradorligini oshirish uchun muhim metodik asos bo‘lib, uni raqamli platformalar, sun’iy intellekt vositalari va learning analytics imkoniyatlari bilan yanada rivojlantirish istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mishra P., Koehler M.J. Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge // Teachers College Record. – 2006. – Vol. 108, No. 6. – P. 1017–1054. – DOI: 10.1111/j.1467-9620.2006.00684.x.
2. Voogt J., Fisser P., Pareja Roblin N.N., Tondeur J., van Braak J. Technological Pedagogical Content Knowledge – a Review of the Literature // Journal of Computer Assisted Learning. – 2013. – Vol. 29, No. 2. – P. 109–121. – DOI: 10.1111/j.1365-2729.2012.00487.x.
3. Tondeur J., van Braak J., Sang G., Voogt J., Fisser P., Ottenbreit-Leftwich A. Preparing Pre-Service Teachers to Integrate Technology in Education: A Synthesis of Qualitative Evidence // Computers & Education. – 2012. – Vol. 59, No. 1. – P. 134–144. – DOI: 10.1016/j.compedu.2011.10.009.
4. Baser D., Kopcha T.J., Özden M.Y. Developing a Technological Pedagogical Content Knowledge (TPACK) Assessment for Preservice Teachers Learning to Teach English as a Foreign Language // Computer Assisted Language Learning. – 2016. – Vol. 29, No. 4. – P. 749–764. – DOI: 10.1080/09588221.2015.1047456.
5. Canale M., Swain M. Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing // Applied Linguistics. – 1980. – Vol. 1, No. 1. – P. 1–47. – DOI: 10.1093/applin/I.1.1.
6. Brusilovsky P. Adaptive Hypermedia // User Modeling and User-Adapted Interaction. – 2001. – Vol. 11. – P. 87–110. – DOI: 10.1023/A:1011143116306.
7. Slavuj V., Meštrović A., Kovačić B. Adaptivity in Educational Systems for Language Learning: A Review // Computer Assisted Language Learning. – 2017. – Vol. 30, No. 1–2. – P. 64–90. – DOI: 10.1080/09588221.2016.1242502.
8. Kaur P., Kumar H., Kaushal S. Technology-Assisted Language Learning Adaptive Systems: A Comprehensive Review // International Journal of Cognitive Computing in Engineering. – 2023. – Vol. 4. – P. 301–313. – DOI: 10.1016/j.ijcce.2023.09.002.
9. Troussas C., Chrysafiadi K., Virvou M. An Intelligent Adaptive Fuzzy-Based Inference System for Computer-Assisted Language Learning // Expert Systems with Applications. – 2019. – Vol. 127. – P. 85–96. – DOI: 10.1016/j.eswa.2019.03.003.
10. Сысоев П.В. Информационные и коммуникационные технологии в обучении иностранному языку: теория и практика: монография. – М.: Глосса-пресс, 2012. – 252 с.
11. Титова С.В. Мобильная среда для обучения иностранным языкам: монография. – М.: Эдитус, 2019. – 282 с. – ISBN 978-5-00149-099-9.
12. Anarbekova A.A. Raqamli ta'lim sharoitida bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarida kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasi: dissertatsiya avtoreferati. – Namangan, 2024.

MULTIMODAL VIZUAL TAYANCHLAR VA FLASHCARD ASOSIDAGI TOPSHIRIQLAR ORQALI BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARINING INGLIZ TILIDAGI OG'ZAKI NUTQ KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Sevara Alimurodova
Sirdaryo viloyati Yangiyer shahar
1-sonli umumiy o'rta ta'lim maktabi ingliz tili o'qituvchisi

Ayubova Saida
Guliston davlat pedagogika instituti
Xorijiy tillar kafedrasi katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada chet tili (EFL) darslarida boshlang'ich sinf o'quvchilarining og'zaki nutq ko'nikmalarini (speaking skills) rivojlantirishda multimodal vizual tayanchlar (multimodal visual scaffolding) hamda vizual flashcardlarga asoslangan topshiriqlar strategiyasining samaradorligi tadqiq etiladi. Maqolada kognitiv va psixolingvistik nazariyalar (A. Paivioning ikki tomonlama kodlash nazariyasi hamda L. Vygotskyning visual scaffolding konsepsiyasi) tahlil qilinib, an'anaviy lug'at yodlash usulidan farqli o'laroq, vizual va harakatli topshiriqlarning nutqiy ravonlik (fluency) va xavotirni kamaytirishga ta'siri amaliy jihatdan asoslab berilgan. Tajriba-sinov ishlari natijasida ishlab chiqilgan metodik tavsiyalar taqdim etiladi.

Kalit so'zlar: multimodal vizual ta'lim, vizual tayanch vositalari, flesh-kartalardan foydalanish strategiyalari, ingliz tilini o'rganayotgan kichik yoshdagi o'quvchilar, og'zaki nutq, kognitiv metodika, nutqiy xavotir (speaking anxiety).

Abstract: This study investigates the effectiveness of multimodal visual scaffolding and flashcard-based task strategies in enhancing the oral production of young EFL (English as a Foreign Language) learners. Drawing upon cognitive and psycholinguistic frameworks-specifically Allan Paivio's Dual-Coding Theory and Lev Vygotsky's Scaffolding concept-the paper demonstrates how integrating visual imagery, motion, and task-based interaction significantly reduces speaking anxiety and enhances oral fluency compared to traditional rote memorization. The findings offer practical pedagogical insights and structured task templates for primary school English educators.

Key words: Multimodal Visual Learning, Visual Scaffolding, Flashcard Strategies, Young EFL Learners, Oral Production, Cognitive Methodology, Speaking Anxiety.

Аннотация: В данной статье исследуется эффективность применения мультимодальной визуальной поддержки (multimodal visual scaffolding) и заданий на основе флэш-карточек в процессе развития навыков устной речи на уроках английского языка в начальной школе. На основе теории двойного кодирования А. Пайвио и концепции скаффолдинга Л. Выготского доказано, что интеграция визуальных образов и интерактивных заданий снижает уровень языкового барьера и речевой тревожности, способствуя беглости речи. В работе представлены методические рекомендации и типы заданий для учителей начальных классов.

Ключевые слова: мультимодальное визуальное обучение, визуальные опоры, карточки, дети, изучающие английский как иностранный язык, устная речь, когнитивная методика, языковой барьер.

KIRISH

Bugungi globallashuv va xalqaro kommunikatsiyaning jadal rivojlanishi sharoitida xorijiy tillarni, ayniqsa, ingliz tilini erta yoshdan o'rgatish ta'lim tizimining muhim yo'nalishlaridan biriga aylanmoqda. Boshlang'ich ta'lim bosqichida ingliz tilini o'rgatishning asosiy maqsadi faqatgina o'quvchilarga alohida so'zlar yoki gram-

matik qoidalarni o'zlashtirishni ta'minlash emas, balki ularda tilni real kommunikativ vaziyatlarda qo'llash uchun zarur bo'lgan dastlabki ko'nikmalarni shakllantirishdan iborat. Ayniqsa, og'zaki nutqni rivojlantirish boshlang'ich bosqichda alohida ahamiyat kasb etadi.

Kichik yoshdagi o'quvchilarning kognitiv, psixologik va emotsional xususiyatlari kattalar yoki yuqori sinf o'quvchilaridan sezilarli darajada farq qiladi. Yosh til o'rganuvchilar bilan ishlashda ularning yoshiga mos metodlar, konkret va tushunarli materiallar hamda faol ishtirokka asoslangan topshiriqlardan foydalanish zarurdir [2]. Demak, boshlang'ich sinf o'quvchilariga ingliz tilini o'rgatishda abstrakt tushuntirishlardan ko'ra, ko'rish, eshitish, harakat va bevosita faoliyatni birlashtiruvchi metodlarning qo'llanishi muhimdir.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida ingliz tilida gapirish jarayonida bir qator qiyinchiliklar kuzatilishi mumkin. Jumladan, o'quvchi kerakli so'zni bilsa-da, uni nutq jarayonida tezda eslay olmasligi, gapni mustaqil tuzishda qiynalishi yoki xato qilishdan cho'chishi mumkin. Bunday holatlarda o'qituvchining vazifasi faqat yangi til birliklarini taqdim etish emas, balki o'quvchiga nutqiy faoliyatni amalga oshirish uchun zarur tayanchlarni yaratishdan iborat bo'ladi.

Shu nuqtayi nazardan, multimodal vizual tayanchlar boshlang'ich ta'limda samarali pedagogik vositalardan biri sifatida namoyon bo'ladi. Vizual tayanchlar o'quvchiga so'z, predmet, harakat yoki voqea o'rtasidagi bog'liqlikni bevosita ko'rish imkonini beradi. Flashcardlardan foydalanish esa yangi so'zlarni taqdim etish bilan cheklanmasdan, ularni gap tuzish, savol-javob, tasvirlash, hikoya qilish va rolli o'yin kabi kommunikativ faoliyatga aylantirish imkonini beradi.

Maqolaning dolzarbligi shundan iboratki, boshlang'ich sinf o'quvchilarining ingliz tilidagi og'zaki nutqini rivojlantirishda vizual materiallardan foydalanish keng tarqalgan bo'lsa-da, flashcardlarni mustaqil kommunikativ topshiriqlar tizimiga aylantirish va ularni multimodal scaffolding bilan uyg'unlashtirish masalasi metodik jihatdan yanada chuqurroq yoritishni talab etadi.

Tadqiqotning maqsadi boshlang'ich sinf o'quvchilarining ingliz tilidagi og'zaki nutqini rivojlantirishda multimodal vizual tayanchlar va flashcard asosidagi topshiriqlarning samaradorligini aniqlash hamda ularni dars jarayonida qo'llash bo'yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqotning asosiy vazifalari boshlang'ich sinf o'quvchilarining og'zaki nutqini rivojlantirishning nazariy asoslarini tahlil qilish; vizual scaffoldingning ingliz tilini o'rganish jarayonidagi pedagogik imkoniyatlarini aniqlash; flashcard asosidagi kommunikativ topshiriqlar tizimini ishlab chiqish; mazkur topshiriqlarning o'quvchilarning og'zaki nutq ko'rsatkichlariga ta'sirini tajriba-sinov orqali aniqlash; boshlang'ich sinf ingliz tili o'qituvchilari uchun amaliy metodik tavsiyalar ishlab chiqishdan iboratdir.

Tadqiqotning obyekti boshlang'ich sinflarda ingliz tilini o'qitish jarayoni bo'lsa, predmeti multimodal vizual tayanchlar va flashcard asosidagi topshiriqlar orqali o'quvchilarning ingliz tilidagi og'zaki nutqini rivojlantirish metodikasidir.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining chet tilidagi og'zaki nutqini rivojlantirish masalasi psixologiya, lingvodidaktika va til o'qitish metodikasi kesishmasida o'rganiladi. Mazkur tadqiqotning nazariy asosini bir nechta o'zaro bog'liq konsepsiyalar tashkil etadi.

Avvalo, Ikki tomonlama kodlash nazariyasi alohida ahamiyatga ega. Paivio inson axborotni verbal va noverbal tizimlar orqali qayta ishlashini ta'kidlaydi [8]. Til o'rganish jarayonida so'zning vizual tasvir bilan birgalikda taqdim etilishi o'quvchi uchun qo'shimcha assotsiativ bog'lanish hosil qiladi. Masalan, "apple" so'zi faqat yozma yoki og'zaki shaklda berilganda o'quvchi uni lingvistik birlik sifatida qabul qiladi; mazkur so'z olma rasmi bilan birgalikda berilganda esa verbal va vizual reprezentatsiyalar o'rtasida bog'lanish shakllanadi.

Bu nazariy qarash flashcardlardan foydalanishning kognitiv asosini izohlash imkonini beradi. Biroq flashcardning samaradorligi uning mavjudligining o'zidan emas, balki o'quvchini undan foydalanib nutqiy harakatga undashdan kelib chiqadi. Shuning uchun vizual karta tayyor javobni emas, o'quvchining mustaqil nutqiy faoliyatini qo'zg'atuvchi vosita bo'lishi kerak.

Zone of Proximal Development (ZPD) va scaffolding konsepsiyasi ham tadqiqotning muhim nazariy tayanchidir [10]. Scaffolding o'quvchiga mustaqil ravishda bajara olmaydigan, ammo tegishli pedagogik yordam orqali bajarishi mumkin bo'lgan faoliyatni amalga oshirish imkonini beradi. Boshlang'ich sinfda vizual rasm, tayanch so'z, gap modeli yoki ketma-ket rasmlar ana shunday pedagogik ko'mak vazifasini bajarishi mumkin.

Mazkur yondashuvda o'qituvchi o'quvchining o'rniga gapirmaydi. Aksincha, o'quvchiga gapirish uchun zarur tayanchni yaratadi. Masalan, dastlab o'quvchiga "This is a cat" kabi tayyor struktura berilishi mumkin. Keyingi bosqichda esa faqat rasm ko'rsatiladi va o'quvchidan mustaqil ravishda gap tuzish talab etiladi. Shu tariqa tashqi tayanch asta-sekin kamaytiriladi.

Output Hypothesis nazariyasi ham mazkur tadqiqot uchun muhimdir. Swainning fikricha, til o'rganuvchi tilni faqat tushunibgina qolmasdan, uni faol ravishda ishlab chiqarishi, ya'ni output yaratishi zarur [9]. Demak, o'quv-

chiga ingliz tilidagi so‘z yoki grammatik strukturani tanish imkoniyatini berish yetarli emas. U mazkur birlikni mustaqil nutqda qo‘llashi kerak.

Shu nuqtayi nazardan, flashcard asosidagi topshiriqlar o‘quvchining til inputidan outputga o‘tishini ta’minlashi mumkin. Rasm o‘quvchiga mazmuniy tayanch beradi, topshiriq esa undan ingliz tilida nutqiy mahsulot yaratishni talab qiladi.

Task-Based Language Teaching yondashuvi ham mazkur metodikaning kommunikativ xususiyatini asoslaydi [7]. Nunan topshiriqqa asoslangan til o‘qitishda o‘quvchini til birliklarini mexanik takrorlashdan ko‘ra, ma’lum kommunikativ maqsadga erishishga yo‘naltirish muhimligini ko‘rsatadi. Shu sababli flashcard “so‘zni topish” vositasi emas, balki “tasvirlash”, “hikoya qilish”, “savol berish”, “javob berish” yoki “vaziyat yaratish” vositasiga aylantirilishi lozim.

L. Cameronning yosh o‘rganuvchilarga oid tadqiqotlari ham boshlang‘ich yoshdagi bolalar bilan ishlashda yoshga mos, faol va mazmunan konkret materiallardan foydalanish zarurligini ko‘rsatadi [2]. Bu fikr multimodal vizual topshiriqlarning boshlang‘ich ta’limdagi o‘rnini metodik jihatdan asoslashga yordam beradi.

Mahalliy tadqiqotlarda ham chet tilini o‘rgatishda o‘quvchilarning yosh xususiyatlari, faol ishtiroki va kommunikativ faoliyatini hisobga olish muhimligi qayd etiladi. Grafik tashkilotchilardan xorijiy tilni o‘qitishda foydalanish imkoniyatlarini ko‘rib chiqadi [1]. Grafik va vizual tashkilotchilar o‘quvchiga axborotni tartibga solish hamda mazmuniy bog‘lanishlarni ko‘rishga yordam beradi. Bu jihat multimodal vizual scaffolding konsepsiyasi bilan uyg‘unlashadi.

Boshlang‘ich yoshdagi o‘rganuvchilarning gapirish ko‘nikmasini rivojlantirishda o‘yinlardan foydalanishga oid tadqiqotida ham faol, interaktiv va yoshga mos topshiriqlarning ahamiyati ta’kidlangan [3, 5]. Mazkur yondashuv biz taklif qilayotgan flashcard topshiriqlarining kommunikativ va o‘yin elementlari bilan boyitilishini qo‘llab-quvvatlaydi.

Shuningdek, maktabgacha yoshdagi o‘quvchilar uchun o‘quv materiallarini tanlash muammosining o‘rganilishi [4, 6] boshlang‘ich va maktabgacha ta’limda o‘quv materiallarining yosh xususiyatlariga mosligi muhimligini ko‘rsatadi.

Yuqoridagi nazariy va metodik qarashlarni umumlashtirgan holda, mazkur tadqiqotda quyidagi metodik zanjir taklif etiladi:

Vizual tayanch → kognitiv faollashuv → leksik birlikni esga tushirish → nutqiy topshiriq → mustaqil og‘zaki nutq.

Mazkur zanjir tadqiqotning asosiy metodik konsepsiyasini tashkil etadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot tajriba-sinov shaklida 2-3-sinf o‘quvchilari o‘rtasida tashkil etildi. Tadqiqotda o‘quvchilar ikki guruhga ajratildi: nazorat guruhi va tajriba guruhi.

Nazorat guruhi ingliz tilini an’anaviy metodikaga, standart darslik materiallari va dialoglarni yodlashga asoslangan holda o‘rgandi. Tajriba guruhi esa multimodal vizual kartochkalar va flashcard asosidagi kommunikativ topshiriqlar yordamida o‘qitildi.

Tadqiqotda pre-test va post-test usulidan foydalanildi. O‘quvchilarning og‘zaki nutqi quyidagi mezonlar asosida baholandi:

1. **Fluency** - nutqiy ravonlik;
2. **Vocabulary** - so‘z boyligi;
3. **Pronunciation** - talaffuz;
4. **Speaking Engagement** - nutqiy faollik.

Tadqiqot davomida tajriba guruhida uch asosiy turdagi topshiriqdan foydalanildi.

Visual Story Chain topshirig‘ida o‘quvchilarga ma’lum ketma-ketlikda joylashtirilgan rasmlar taqdim etiladi. O‘quvchi ushbu rasmlarga asoslanib, oddiy gaplardan iborat kichik hikoya yaratadi.

Masalan:

The cat sees an apple. → The cat eats the apple.

Mazkur topshiriqning asosiy maqsadi o‘quvchining alohida so‘zlardan mazmunan bog‘langan gaplarga, undan esa kichik monologik nutqqa o‘tishini ta’minlashdir.

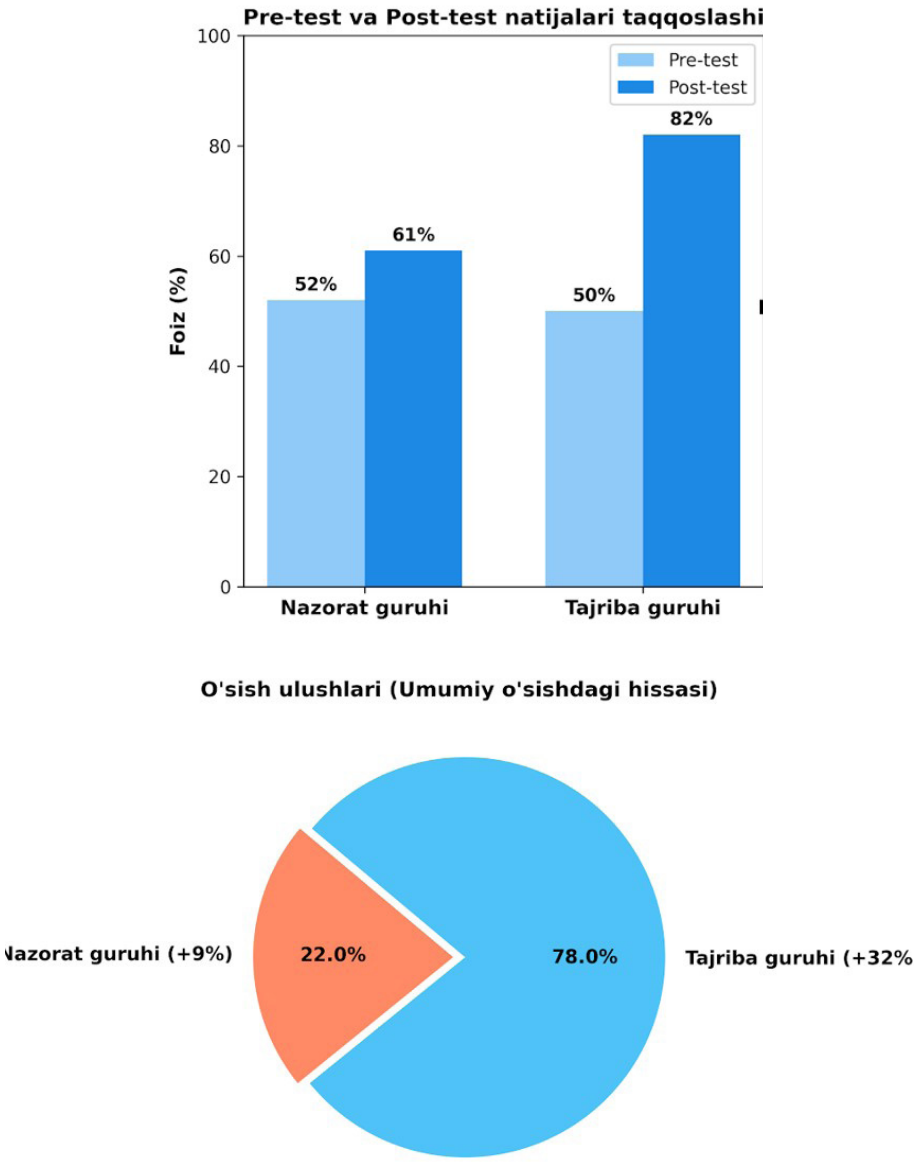
Show and Describe topshirig‘ida o‘quvchiga bitta vizual karta beriladi. U ma’lum vaqt davomida kartada tasvirlangan obyektni ingliz tilida tasvirlaydi. Bunda rang, hajm, shakl va harakat kabi belgilar asosida gaplar tuziladi. Mazkur topshiriq o‘quvchining tayanchsiz gapirish qobiliyatini bosqichma-bosqich rivojlantirishga xizmat qiladi.

Pattern Interrupt Flashcards. Ushbu topshiriqda o‘quvchilarga noodatiy yoki kutilmagan vizual tasvirlar taqdim etiladi. Masalan, ko‘zoynak taqqan it yoki uchayotgan baliq tasviri o‘quvchining tabiiy qiziqishini uyg‘otadi va u rasmga munosabat bildirishga intiladi.

Mazkur topshiriqning pedagogik ahamiyati shundaki, o‘quvchi tayyor javobni takrorlash o‘rniga, tasvirga nisbatan mustaqil nutqiy reaksiya bildiradi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tajriba-sinov ishlarining boshida va yakunida nazorat hamda tajriba guruhlaridan og‘zaki nutq bo‘yicha pre-test va post-test olindi. Natijalar quyidagicha bo‘ldi:

1-rasm: **Og‘zaki nutq mahorati o‘sishining qiyosiy tahlili**

Manbada keltirilgan natijalarga ko‘ra, tajriba guruhining umumiy ko‘rsatkichi 50 foizdan 82 foizgacha oshgan. Bu 32 foizlik o‘sishni tashkil etadi. Nazorat guruhida esa ko‘rsatkich 52 foizdan 61 foizgacha oshib, umumiy o‘sish 9 foizni tashkil etgan.

Natijalar multimodal vizual topshiriqlar asosida tashkil etilgan ta’lim jarayonida o‘quvchilarning og‘zaki nutq faolligi sezilarli darajada yaxshilanganini ko‘rsatadi.

Nazorat guruhidagi 9 foizlik o‘sish an’anaviy dars jarayonining ham ma’lum darajada ijobiy natija berishini ko‘rsatadi. Biroq tajriba guruhidagi 32 foizlik o‘sish vizual tayanchlar, interaktiv topshiriqlar va kommunikativ outputni birlashtiruvchi metodikaning qo‘shimcha pedagogik imkoniyatlarga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Birinchidan, vizual tayanchlar kerakli leksik birlikni xotiradan tezroq chaqirib olish jarayonini qo'llab-quvvatlashi mumkin. O'quvchi so'zni abstrakt ravishda eslashga harakat qilish o'rniga, rasm orqali uning ma'nosini faollashtiradi. Bu holat Paivioning verbal va visual kodlarning o'zaro bog'liqligi haqidagi nazariy qarashlari bilan uyg'unlashadi [8].

Ikkinchidan, vizual tayanch o'quvchining nutq tuzish jarayonidagi kognitiv yuklamani kamaytirishga yordam beradi. O'quvchi bir vaqtning o'zida "nima haqida gapirish kerak?" degan mazmuniy muammoni hal qilishga va "qanday gapirish kerak?" degan lingvistik muammoni yechishga majbur bo'lmaydi. Rasm birinchi savolga qisman javob beradi va o'quvchining e'tiborini til vositalaridan foydalanishga yo'naltiradi.

Uchinchidan, vizual scaffolding o'quvchining mustaqil nutqqa o'tish jarayonini bosqichma-bosqich tashkil etadi. Dastlab o'qituvchi rasm va gap modeli bilan yordam beradi, keyinchalik esa tayanch kamaytirilib, o'quvchidan mustaqil gapirish talab qilinadi. Bu Vygotskiyning ZPD va scaffolding konsepsiyasi bilan bevosita bog'liq [10].

To'rtinchidan, flashcard asosidagi topshiriqlar o'quvchini passiv tinglovchidan faol nutq ishtirokchisiga aylantiradi. Bu jihat Swainning Output Hypothesis nazariyasiga mos keladi, chunki o'quvchi til materialini faqat qabul qilmaydi, balki uni faol nutqiy mahsulotga aylantiradi [9].

Beshinchidan, mazkur topshiriqlar Nunan tomonidan ilgari surilgan task-based learning tamoyillari bilan uyg'unlashadi [7]. Chunki o'quvchi kartochkadagi so'zni shunchaki takrorlamaydi, balki ma'lum vazifani bajaradi: rasmni tasvirlaydi, hikoya yaratadi, savolga javob beradi yoki noodatiy tasvirga munosabat bildiradi.

Tadqiqot davomida vizual tayanchlarning o'quvchilarning nutqiy xavotirini kamaytirishga ham yordam bergani kuzatilgan. Faylda ta'kidlanganidek, o'quvchining e'tibori bevosita so'z shakliga emas, vizual tasvirga yo'naltirilgani sababli nutq jarayoni tabiiyroq kechgan.

Bu holat, ayniqsa, boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun muhim. Chunki kichik yoshdagi o'quvchi xato qilishdan qo'rqishi yoki o'qituvchi oldida gapirishga tortinishi mumkin. Kutilmagan, kulgili yoki qiziqarli tasvirlar esa vaziyatni psixologik jihatdan yengillashtirib, nutqiy javob berishga tabiiy ehtiyoj yaratadi.

Shu bilan birga, tadqiqotda monologik nutqni shakllantirish vaqtining 40 foizga qisqargani qayd etilgan. Bu ko'rsatkich vizual tayanchlarning o'quvchiga nutq mazmunini tezroq shakllantirishda yordam berishi mumkinligini ko'rsatadi. Biroq mazkur ko'rsatkichning alohida statistik hisob-kitoblari mavjud materialda batafsil berilmaganligi sababli, uni qo'shimcha statistik tahlil bilan tasdiqlash kelgusidagi tadqiqotlar uchun muhim vazifa hisoblanadi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari boshlang'ich sinfda flashcardlardan foydalanishning samaradorligi ularning qanday qo'llanilishiga bevosita bog'liq ekanligini ko'rsatadi. Agar flashcard faqat yangi so'zni ko'rsatish uchun ishlatilsa, uning kommunikativ imkoniyati cheklangan bo'ladi. Agar u tasvirlash, hikoya qilish, savol-javob va rolli faoliyat bilan bog'lansa, o'quvchi uchun faol nutqiy vositaga aylanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijalari multimodal vizual tayanchlar (visual scaffolding) hamda flashcardlar asosidagi topshiriqlar boshlang'ich sinf o'quvchilarida ingliz tilida gapirish ko'nikmasini o'stirishda juda yuqori samaradorlikka ega ekanligini isbotladi.

O'qituvchilar uchun amaliy tavsiyalar:

1. Darslarda faqat statik rasmlardan emas, balki harakat, kontrast va ranglar aniq aks etgan multimodal vizual kartalardan foydalanish lozim.
2. Flashcardlar shunchaki so'z ko'rsatish vositasi bo'lib qolmasdan, interaktiv topshiriqlarga (Challenge, Storytelling, Role-play) aylantirilishi kerak.
3. Boshlang'ich sinflarda har bir darsning kamida 10-15 daqiqasi visual task-based speaking mashqlariga ajratilishi maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Bozorova, S. (2023, January). Использование графических организаторов при обучении иностранному языку.// In Conference paper.
2. Cameron, L. (2001). Teaching Languages to Young Learners. Cambridge University Press.
3. Jalolov J. J. Chet tillarini o'qitish metodikasi. - Toshkent: O'qituvchi, 2012
4. Makhkamova G., Ashurova D. Oliy ta'limda chet tillarini o'qitishning zamonaviy metodlari. - Toshkent: O'zbekiston, 2018.

5. Musadjanovna, A. S. (2021). Classification and recommendations on using Games to Develop Speaking skills of Pre-school learners. Достижения науки и образования, (5 (77)), 41-42.
6. Musadjanovna, B. S. (2019). The problem of selecting teaching materials for preschool learners of English. Достижения науки и образования, (13 (54)), 62-63.
7. Nunan, D. (2004). Task-Based Language Teaching. Cambridge University Press.
8. Paivio, A. (1986). Mental representations: A dual coding approach. Oxford University Press.
9. Swain, M. (1995). Three functions of output in second language learning. Principle and practice in applied linguistics, 125-144.
10. Vygotsky, L. S. (1978). Mind in society: The development of higher psychological processes. Harvard University Press.

RAQAMLASHTIRISH JARAYONIDA ELEKTRON TA'LIM RESURSLARINI YARATISHNING METODIK ASOSLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Nurmaxanov Kayrat Erpayizovich
Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti,
Nukus shahri, O'zbekiston

Annotatsiya: Mazkur maqolada raqamlashtirish sharoitida elektron ta'lim resurslarini yaratishning metodik asoslarini takomillashtirish masalalari tadqiq etilgan. Elektron ta'lim resurslarini loyihalash va ishlab chiqishda foydalanuvchi markazli dizayn, faol ta'lim, mikroo'rganish hamda adaptiv o'rganish yondashuvlaridan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari tahlil qilingan. Elektron ta'lim resurslarini yaratish jarayoni tahlil va loyihalash, ishlab chiqish va yaratish, amalga oshirish va baholash bosqichlari asosida tizimlashtirilgan. Shuningdek, elektron ta'lim resurslarining sifatini aniqlashga xizmat qiluvchi ilmiylik va mazmuniy to'g'rilik, metodik tushunarlilik, didaktik interaktivlik, texnik sifat, innovatsionlik hamda pedagogik samaradorlik mezonlari asoslangan. Taklif etilgan metodik yondashuv elektron ta'lim resurslarini pedagogik maqsad, ta'lim mazmuni, raqamli texnologiyalar, interaktiv faoliyat, monitoring va teskari aloqa mexanizmlari bilan o'zaro integratsiyada ishlab chiqishga yo'naltirilgan.

Kalit so'zlar: elektron ta'lim resurslari, raqamlashtirish, raqamli ta'lim, metodik asoslar, foydalanuvchi markazli dizayn, faol ta'lim, mikroo'rganish, adaptiv o'rganish, interaktivlik, pedagogik monitoring.

Abstract: This article examines the improvement of methodological foundations for developing electronic educational resources in the context of digitalization. The pedagogical potential of user-centered design, active learning, microlearning, and adaptive learning approaches in the design and development of electronic educational resources is analyzed. The process of developing electronic educational resources is systematized through the stages of analysis and design, development and creation, implementation and evaluation. The study also substantiates a set of criteria for assessing the quality of electronic educational resources, including scientific and content accuracy, methodological accessibility, didactic interactivity, technical quality, innovativeness, and pedagogical effectiveness. The proposed methodological approach is aimed at developing electronic educational resources through the integration of pedagogical objectives, educational content, digital technologies, interactive learning activities, monitoring, and feedback mechanisms.

Key words: electronic educational resources, digitalization, digital education, methodological foundations, user-centered design, active learning, microlearning, adaptive learning, interactivity, pedagogical monitoring.

Аннотация: В статье исследуются вопросы совершенствования методических основ разработки электронных образовательных ресурсов в условиях цифровизации. Проанализированы педагогические возможности применения пользовательско-ориентированного дизайна, активного обучения, микрообучения и адаптивного обучения при проектировании и разработке электронных образовательных ресурсов. Процесс создания электронных образовательных ресурсов систематизирован на основе этапов анализа и проектирования, разработки и создания, внедрения и оценки. Обоснованы критерии определения качества электронных образовательных ресурсов, включающие научность и содержательную достоверность, методическую доступность, дидактическую интерактивность, техническое качество, инновационность и педагогическую эффективность. Предлагаемый методический подход ориентирован на разработку электронных образовательных ресурсов во взаимосвязи педагогических целей, содержания образования, цифровых технологий, интерактивной деятельности, мониторинга и механизмов обратной связи.

Ключевые слова: электронные образовательные ресурсы, цифровизация, цифровое образование, методические основы, пользовательско-ориентированный дизайн, активное обучение, микрообучение, адаптивное обучение, интерактивность, педагогический мониторинг.

KIRISH

Zamonaviy jamiyatning raqamli transformatsiyasi ta'lim tizimining mazmuni, shakllari, metodlari va vositalariga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Raqamli texnologiyalarning ta'lim jarayoniga keng kirib kelishi an'anaviy o'qitish vositalarini elektron muhitga ko'chirish bilangina cheklanmay, balki ta'lim jarayonini loyihalash, tashkil etish, boshqarish, monitoring qilish va baholash mexanizmlarini ham takomillashtirishni talab etmoqda.

Elektron ta'lim resurslari raqamli ta'lim muhitining asosiy tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Ular elektron darsliklar, multimedia materiallari, videodarslar, virtual laboratoriyalar, simulyatsiyalar, interaktiv mashqlar, testlar, podkastlar, onlayn kurslar hamda boshqa raqamli didaktik vositalarni qamrab oladi. Mazkur resurslardan samarali foydalanish o'quv materialini vizuallashtirish, o'quvchilarning mustaqil faoliyatini tashkil etish, tezkor teskari aloqani ta'minlash hamda individual ta'lim trayektoriyasini shakllantirish imkonini beradi.

Shu bilan birga, amaliyotda elektron ta'lim resurslarini yaratish jarayonida texnologik imkoniyatlarga ustuvorlik berilib, pedagogik va metodik talablarning yetarli darajada hisobga olinmasligi kuzatiladi. Natijada yaratilgan ayrim elektron resurslar o'quv materialining oddiy raqamli ko'rinishi sifatida qolib, o'quvchining faol bilish jarayonini, mustaqil ta'limini va individual rivojlanishini yetarli darajada qo'llab-quvvatlamaydi.

Shundan kelib chiqib, elektron ta'lim resurslarini yaratish jarayonini faqat texnik mahsulot ishlab chiqish sifatida emas, balki pedagogik maqsad, ta'lim mazmuni, didaktik tamoyillar, metodlar, raqamli texnologiyalar, monitoring va baholash mexanizmlarini birlashtiruvchi yaxlit metodik jarayon sifatida qarash zarur.

Tadqiqotning maqsadi - raqamlashtirish sharoitida elektron ta'lim resurslarini yaratishning zamonaviy metodologik yondashuvlarini aniqlash hamda ularni loyihalash, ishlab chiqish, joriy etish va baholash jarayonlarini o'zaro integratsiyalash asosida metodik asoslarini takomillashtirishdan iborat.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Elektron ta'lim resurslarini yaratish, ularning didaktik imkoniyatlarini kengaytirish va raqamli ta'lim muhitiga integratsiyalash masalalari zamonaviy pedagogik tadqiqotlarning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ilmiy adabiyotlarda elektron ta'lim resurslarini loyihalashga doir yondashuvlarni shartli ravishda multimedia ta'limi, tarmoqli ta'lim, onlayn ta'limning pedagogik asoslari hamda raqamli ta'limni tizimli loyihalash yo'nalishlariga ajratish mumkin.

Elektron ta'lim resurslarini yaratishning psixologik-didaktik asoslarini o'rganishda R. C. Clark va R. E. Mayerning tadqiqotlari alohida ahamiyatga ega. Mualliflar elektron ta'limda multimedia vositalaridan foydalanishni shunchaki matn, tasvir, audio va videoni bir muhitda birlashtirish sifatida emas, balki ta'lim oluvchining axborotni qabul qilish va qayta ishlash xususiyatlariga mos tashkil etiladigan didaktik jarayon sifatida talqin qiladilar. Ularning yondashuvida multimedia elementlarini tanlash, o'quv materialini segmentlarga ajratish, vizual va verbal axborot o'rtasidagi muvofiqlikni ta'minlash hamda ortiqcha kognitiv yuklamani kamaytirish elektron o'quv materialining samaradorligini belgilovchi muhim omillar sifatida qaraladi [1].

Mazkur qarash elektron ta'lim resurslarini yaratishda texnologik imkoniyatlarning o'zi yetarli emasligini ko'rsatadi. Ya'ni multimedia elementlari qancha ko'p bo'lsa, resurs shuncha samarali bo'ladi, degan yondashuv metodik jihatdan asosli emas. Aksincha, har bir raqamli element aniq pedagogik vazifani bajarishi va o'quvchining o'quv-bilish faoliyatiga xizmat qilishi zarur. Shu nuqtayi nazardan, Clark va Mayerning qarashlari elektron ta'lim resurslarining mazmuniy tuzilishi, interfeysi, vizualizatsiyasi va interaktiv komponentlarini pedagogik maqsad bilan muvofiqlashtirish uchun nazariy asos yaratadi.

Raqamli ta'lim muhitining boshqa muhim nazariy asosi G. Siemens tomonidan ilgari surilgan konnektivizm konsepsiyasida namoyon bo'ladi. Siemens bilimlarni faqat shaxs ongida shakllanadigan barqaror tizim sifatida emas, balki turli axborot manbalari, raqamli resurslar, tarmoqlar va ishtirokchilar o'rtasidagi aloqalar orqali muntazam ravishda yangilanib boradigan tuzilma sifatida talqin qiladi [2]. Mazkur yondashuv elektron ta'lim resursining funksiyasini tayyor bilimni yetkazib berish bilan chegaralamasdan, ta'lim oluvchining turli axborot manbalari bilan ishlashi, kerakli ma'lumotni tanlashi, tahlil qilishi va yangi bilimlar bilan bog'lashiga imkon beruvchi raqamli muhit sifatida qarash zarurligini ko'rsatadi.

Konnektivistik yondashuv nuqtayi nazaridan, zamonaviy elektron ta'lim resurslari o'zaro bog'langan o'quv materiallari, tashqi axborot manbalari, kommunikatsiya vositalari va teskari aloqa mexanizmlarini birlashtirishi lozim. Bu holat elektron ta'lim resurslarini yopiq va o'zgarmas raqamli mahsulot sifatida emas, balki yangi axborot va foydalanuvchi faoliyati asosida rivojlanib boradigan ochiq ta'lim tizimi sifatida shakllantirish zaruratini yuzaga keltiradi.

M. Ally onlayn ta'limning pedagogik asoslarini tahlil qilib, elektron muhitda samarali ta'limni tashkil etish texnologik vositalarni tanlashdan ko'ra kengroq pedagogik jarayon ekanligini asoslaydi. Uning fikricha, onlayn ta'limda o'quv materialining mazmuni, ta'lim oluvchining individual xususiyatlari, o'quv faoliyatining tashkil

etilishi va o‘zaro aloqa mexanizmlari bir-biri bilan uyg‘unlashtirilishi kerak [3]. Ushbu yondashuv elektron ta’lim resurslarini yaratishda shaxsga yo‘naltirilganlik, mustaqil o‘rganish va faoliyatga asoslangan ta’lim tamoyillarining ahamiyatini kuchaytiradi.

M. Allyning qarashlari elektron ta’lim resursida ta’lim oluvchining faqat axborot iste’molchisi sifatida emas, balki mustaqil o‘quv faoliyatini amalga oshiruvchi subyekt sifatidagi o‘rnini belgilash imkonini beradi. Bunday yondashuv resurs tarkibiga interaktiv topshiriqlar, mustaqil ishlar, o‘z-o‘zini nazorat qilish vositalari, teskari aloqa va individual ta’lim trayektoriyasini qo‘llab-quvvatlovchi mexanizmlarni kiritishni metodik jihatdan zarur qiladi.

A. W. Bates raqamli texnologiyalardan ta’limda foydalanishni tizimli loyihalash nuqtayi nazaridan o‘rganib, texnologiyani tanlash pedagogik maqsad, o‘quv mazmuni, ta’lim oluvchilarning ehtiyojlari va mavjud tashkiliy sharoitlardan ajratilgan holda amalga oshirilmasligi lozimligini ta’kidlaydi [4]. Uning yondashuvida raqamli vosita o‘z-o‘zicha ta’lim sifatini oshiruvchi omil sifatida emas, balki to‘g‘ri ishlab chiqilgan pedagogik strategiyani amalga oshirish vositasi sifatida qaraladi.

Batesning ushbu konseptual pozitsiyasi elektron ta’lim resurslarini yaratishda “avval texnologiya, keyin mazmun” tamoyilidan voz kechib, “pedagogik maqsad - ta’lim mazmuni - o‘quv faoliyati - texnologik vosita - natija” o‘rtasidagi muvofiqlikni ta’minlash zarurligini ko‘rsatadi. Bu esa elektron resursni yaratish jarayonida pedagogik loyihalashni texnik ishlab chiqishdan oldingi va uni belgilovchi asosiy bosqich sifatida qarashga imkon beradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqot raqamlashtirish sharoitida elektron ta’lim resurslarini yaratishning metodik asoslarini nazariy-metodologik jihatdan o‘rganish va ularni takomillashtirishga qaratildi. Tadqiqot metodologiyasi elektron ta’lim resurslarini pedagogik maqsad, ta’lim mazmuni, didaktik tamoyillar, raqamli texnologiyalar hamda ta’lim oluvchining individual ehtiyojlari bilan o‘zaro bog‘liq yaxlit tizim sifatida o‘rganish tamoyiliga asoslandi.

Tadqiqot jarayonida elektron ta’lim resurslarini yaratish, loyihalash, ta’lim jarayoniga joriy etish va ularning pedagogik samaradorligini baholashga oid ilmiy-pedagogik hamda metodik adabiyotlarni nazariy tahlil qilish metodidan foydalanildi. Mazkur metod elektron ta’lim resurslarini ishlab chiqishga doir mavjud ilmiy qarashlar, konsepsiyalar va metodik yondashuvlarning mazmunini aniqlash hamda ularning zamonaviy raqamli ta’lim talablariga muvofiqligini baholash imkonini berdi.

Qiyosiy tahlil metodi asosida elektron ta’lim resurslarini yaratishga doir mavjud pedagogik va texnologik yondashuvlarning umumiy hamda farqli jihatlari o‘rganildi. Bunda elektron resurslarning pedagogik maqsadga yo‘naltirilganligi, ta’lim mazmunining tashkil etilishi, interaktivlik darajasi, foydalanuvchi bilan o‘zaro aloqa, individual ta’limni tashkil etish va monitoring imkoniyatlariga alohida e’tibor qaratildi.

Tizimlashtirish va umumlashtirish metodlari orqali ilmiy manbalarda keltirilgan nazariy qarashlar hamda elektron ta’lim resurslarini yaratishga qo‘yiladigan pedagogik, metodik, didaktik va texnologik talablar muayyan guruhlarga ajratildi. Ushbu metodlar elektron ta’lim resurslarini yaratish jarayonining tarkibiy komponentlari o‘rtasidagi o‘zaro aloqalarni aniqlash va ularni yagona metodik tizim doirasida ko‘rib chiqishga xizmat qildi.

Pedagogik modellashtirish metodidan elektron ta’lim resurslarini yaratish jarayonining mantiqiy va funksional tuzilishini belgilashda foydalanildi. Bunda pedagogik maqsad, foydalanuvchi ehtiyojlari, ta’lim mazmuni, metod va vositalar, raqamli texnologiyalar, interaktiv faoliyat, monitoring, baholash va teskari aloqa komponentlarining o‘zaro bog‘liqligi nazarda tutildi.

Tadqiqotning metodologik asosi sifatida tizimli, kompetensiyaviy, faoliyatga yo‘naltirilgan, shaxsga yo‘naltirilgan va texnologik yondashuvlar qabul qilindi. Tizimli yondashuv elektron ta’lim resursining barcha komponentlarini o‘zaro bog‘liq holda o‘rganishga; kompetensiyaviy yondashuv ta’lim oluvchining bilim, ko‘nikma va kompetensiyalarini rivojlantirishga; faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuv o‘quvchining faol o‘quv-bilish faoliyatini tashkil etishga; shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv individual ehtiyoj va imkoniyatlarni hisobga olishga; texnologik yondashuv esa pedagogik maqsad va raqamli vositalarning o‘zaro muvofiqligini ta’minlashga xizmat qildi.

Elektron ta’lim resurslarini baholashda mazmunning ilmiy va didaktik jihatdan asoslanganligi, metodik tashkil etilishi, interaktiv imkoniyatlari, texnik va ergonomik xususiyatlari, innovatsion yechimlardan foydalanish darajasi hamda pedagogik samaradorligini aniqlashga qaratilgan mezonli tahlil usulidan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Elektron ta’lim resurslarini yaratishga doir ilmiy-pedagogik manbalar, zamonaviy raqamli ta’lim konsepsiyalari va metodik yondashuvlarning qiyosiy tahlili elektron ta’lim resursini faqat o‘quv axborotini elektron shaklda taqdim etuvchi vosita sifatida talqin qilish yetarli emasligini ko‘rsatdi. Zamonaviy elektron ta’lim resursi pedagogik maqsad, ta’lim mazmuni, o‘quv faoliyati, raqamli texnologiyalar, interaktivlik, individualizatsiya, monitoring va teskari aloqani yagona didaktik muhitda birlashtirishi zarur.

Tahlil natijasida elektron ta'lim resurslarini yaratishning metodik asoslarini takomillashtirishda o'zaro bog'liq to'rtta ustuvor metodologik yondashuv - foydalanuvchi markazli dizayn (User-Centered Design), faol ta'lim (Active Learning), mikroo'rganish (Microlearning) va adaptiv o'rganish (Adaptive Learning) imkoniyatlarini integratsiyalash maqsadga muvofiqligi aniqlandi.

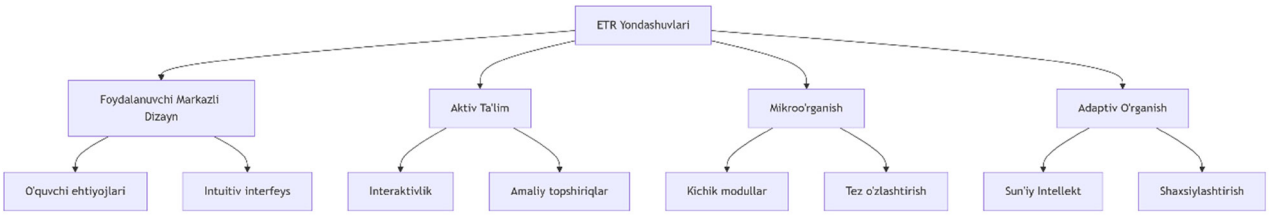
Foydalanuvchi markazli dizayn (User-Centered Design) elektron ta'lim resursini loyihalashda o'quvchining yoshi, tayyorgarlik darajasi, individual xususiyatlari, raqamli savodxonligi va ta'limiy ehtiyojlarini boshlang'ich omil sifatida hisobga olishni nazarda tutadi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, elektron resursning pedagogik qiymati faqat undagi axborot hajmi bilan emas, balki foydalanuvchining mazkur axborot bilan qanday ishlashi bilan ham belgilanadi. Shu sababli interfeysning intuitivligi, navigatsiyaning mantiqiy tashkil etilishi, mazmunning tushunarli tuzilishi, vizual elementlarning didaktik maqsadga muvofiqligi va resursdan foydalanish qulayligi muhim metodik talab sifatida namoyon bo'ladi.

Faol ta'lim (Active Learning) yondashuvining tahlili elektron ta'lim resursida o'quvchining faqat axborotni qabul qiluvchi emas, balki faol o'quv-bilish subyekti sifatida ishtirok etishini ta'minlash zarurligini ko'rsatdi. Shu jihatdan interaktiv topshiriqlar, muammoli vaziyatlar, keyslar, testlar, simulyatsiyalar, virtual tajribalar va refleksiv mashqlar elektron resursning didaktik imkoniyatlarini kengaytiradi. Bunda "kontentni o'qish - topshiriqni bajarish - natijani olish - teskari aloqa - korreksiya" ketma-ketligi o'quv faoliyatining uzluksizligini ta'minlovchi muhim mexanizm sifatida qaraladi.

Mikroo'rganish (Microlearning) yondashuvi katta hajmdagi o'quv materiallarini mantiqan yakunlangan, qisqa va o'zaro bog'langan didaktik birliklarga ajratishni nazarda tutadi. Tadqiqot doirasidagi tahlillar elektron resurs mazmunini mikrodarslar, qisqa videolar, infografikalar, mini-testlar va kichik amaliy topshiriqlar shaklida tashkil etish o'quv materialining bosqichma-bosqich o'zlashtirilishiga metodik sharoit yaratishini ko'rsatdi. Bunday tuzilma o'quvchiga materialni individual sur'atda o'rganish va zarur fragmentga qayta murojaat qilish imkonini beradi.

Adaptiv o'rganish (Adaptive Learning) esa elektron ta'lim resursining o'quvchining joriy natijalariga muvofiq o'zgaruvchan didaktik muhit sifatida ishlashini ta'minlaydi. O'quvchining topshiriqlarni bajarish natijalari, xatolari, bajarish tezligi va o'zlashtirish darajasi haqidagi ma'lumotlardan foydalanish orqali unga qo'shimcha material, individual tavsiya yoki mos murakkablikdagi topshiriqlarni taqdim etish mumkin. Natijada elektron resurs yagona standart kontentni barcha o'quvchilarga bir xil shaklda taqdim etuvchi vositadan individual ta'lim trayektoriyasini qo'llab-quvvatlovchi didaktik tizimga aylanadi.

Yuqorida tahlil qilingan metodologik yondashuvlar elektron ta'lim resurslarini yaratishda alohida-alohida emas, balki o'zaro integratsiyalashgan holda qo'llanilganda yuqori metodik samaradorlikni ta'minlaydi. Foydalanuvchi markazli dizayn o'quvchi ehtiyojlari va intuitiv interfeysni, faol ta'lim interaktivlik va amaliy faoliyatni, mikroo'rganish o'quv mazmunini kichik didaktik modullarga ajratish va tezkor o'zlashtirishni, adaptiv o'rganish esa sun'iy intellekt imkoniyatlari asosida ta'limni shaxsiylashtirishni nazarda tutadi. Mazkur yondashuvlarning elektron ta'lim resurslarini yaratish jarayonidagi o'zaro bog'liqligi quyidagi rasmda umumlashtirilgan (1-rasm).

1-rasm: **Elektron ta'lim resurslarini yaratishning asosiy metodologik yondashuvlari**

Mazkur to'rtta yondashuvning qiyosiy tahlili ularning bir-birini almashtirmasligini, aksincha, o'zaro to'ldirishini ko'rsatdi. Foydalanuvchi markazli dizayn "resurs kim uchun yaratiladi?", faol ta'lim "o'quvchi resursda qanday faoliyat bajaradi?", mikroo'rganish "mazmun qanday hajm va ketma-ketlikda taqdim etiladi?", adaptiv o'rganish esa "resurs o'quvchining individual natijalariga qanday moslashadi?" degan metodik savollarga javob beradi. Ularning integratsiyasi elektron ta'lim resursini kontent, faoliyat, individualizatsiya va monitoringning yagona tizimi sifatida shakllantirishga imkon beradi.

Tadqiqotning ikkinchi muhim natijasi sifatida elektron ta'lim resurslarini yaratish jarayoni uchta o'zaro bog'langan bosqich: tahlil va loyihalash; ishlab chiqish va yaratish; amalga oshirish va baholash asosida tizimlashtirildi.

Birinchi bosqich - **tahlil va loyihalash.** Ushbu bosqich elektron ta'lim resursining konseptual-metodik asosini shakllantiradi. Dastlab pedagogik maqsad va kutilayotgan ta'lim natijalari aniqlanadi. Shundan so'ng

MAKTABGACHA PRE-SCHOOL ДОШКОЛЬНОЕ

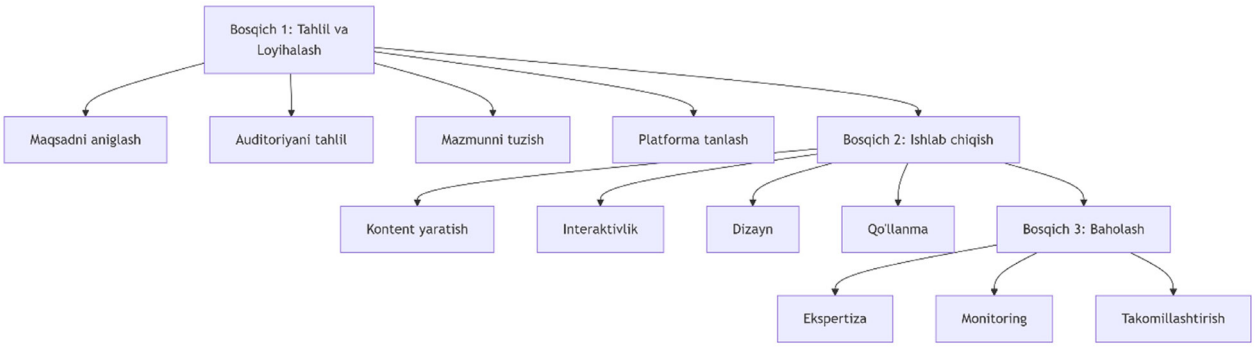
MAKTABGACHA PRE-SCHOOL ДОШКОЛЬНОЕ

maqsadli auditoriyaning yoshi, tayyorgarlik darajasi, raqamli savodxonligi va ta'limiy ehtiyojlari tahlil qilinadi. O'quv mazmuni tanlanib, mantiqiy modullar va didaktik birliklarga ajratiladi. Shuningdek, o'quv faoliyatining shakllari, interaktiv topshiriqlar turi, monitoring va baholash mexanizmlari hamda zarur texnologik platforma belgilanadi. Demak, birinchi bosqichda "pedagogik maqsad - foydalanuvchi ehtiyoji - ta'lim mazmuni - faoliyat - texnologiya" o'rtasidagi metodik muvofiqlik ta'minlanadi.

Ikkinchi bosqich - **ishlab chiqish va yaratish.** Mazkur bosqichda loyihalashtirilgan didaktik tuzilma amaliy raqamli mahsulotga aylantiriladi. Matnli materiallar, grafik obyektlar, audio va videomateriallar, animatsiyalar, infografikalar hamda boshqa multimedia komponentlari ishlab chiqiladi. Shu bilan birga, interaktiv testlar, mashqlar, muammoli topshiriqlar, virtual laboratoriyalar va simulyatsiyalar resurs tarkibiga integratsiyalanadi. Foydalanuvchi markazli dizayn tamoyillari asosida interfeys va navigatsiya ishlab chiqilib, o'qituvchi hamda o'quvchi uchun metodik ko'rsatmalar shakllantiriladi. Ushbu bosqichda pedagogik ssenariy bilan texnik yechimning o'zaro muvofiqligi asosiy talab hisoblanadi.

Uchinchi bosqich - **amalga oshirish va baholash.** Tayyor elektron ta'lim resursi ekspertiza va amaliy sinovdan o'tkaziladi. Undan foydalanish jarayonida o'quvchilarning faolligi, topshiriqlarni bajarish natijalari, resursdan foydalanish xususiyatlari va foydalanuvchilarning fikr-mulohazalari monitoring qilinadi. Diagnostik ma'lumotlar asosida resursning mazmuniy, metodik yoki texnik kamchiliklari aniqlanadi va tegishli korreksiyalar amalga oshiriladi. Shu sababli baholash mazkur modelda yakuniy nazorat vazifasinigina emas, balki elektron resursni uzluksiz takomillashtirish mexanizmi vazifasini ham bajaradi.

Elektron ta'lim resurslarini yaratish jarayonining mazkur bosqichlari o'zaro uzviy bog'langan bo'lib, har bir bosqich keyingi jarayonning mazmuni va sifatini belgilaydi. Tahlil va loyihalash bosqichida pedagogik maqsadni aniqlash, maqsadli auditoriyani tahlil qilish, ta'lim mazmunini tuzish va texnologik platformani tanlash amalga oshiriladi. Ishlab chiqish bosqichida o'quv kontenti, interaktiv elementlar, dizayn va metodik qo'llanmalar yaratiladi. Baholash bosqichida esa tayyor elektron ta'lim resursi ekspertizadan o'tkazilib, uning ishlashi monitoring qilinadi hamda aniqlangan natijalar asosida takomillashtiriladi. Mazkur jarayonning tarkibiy va funksional bog'liqligi quyidagi rasmda aks ettirilgan (2-rasm).

2-rasm: **Elektron ta'lim resurslarini yaratish bosqichlari va ularning tarkibiy tuzilishi**

Elektron ta'lim resurslarini yaratish bosqichlarini tizimlashtirish bilan bir qatorda, tadqiqot doirasida ularning sifatini kompleks baholash masalasi ham tahlil qilindi. O'tkazilgan nazariy va qiyosiy tahlillar natijasida elektron ta'lim resurslarining metodik, didaktik va texnologik sifatini aniqlash imkonini beruvchi oltita asosiy mezon ajratildi.

O'tkazilgan tahlil natijasida elektron ta'lim resursining sifatini kompleks baholash uchun oltita asosiy mezon ajratildi:

- ilmiylik va mazmuniy to'g'rilik;
- metodik tushunarlilik;
- didaktik interaktivlik;
- texnik sifat va ergonomiklik;
- innovatsionlik;
- pedagogik samaradorlik.

Ilmiylik va mazmuniy to‘g‘rilik mezoni o‘quv materialining ilmiy asoslanganligi, aniqligi, zamonaviyligi va o‘quv dasturiga muvofiqligini ifodalaydi. Metodik tushunarlilik mazmunning mantiqiy ketma-ketligi, topshiriq va ko‘rsatmalarning aniqligi hamda mustaqil o‘rganish imkoniyatlari bilan belgilanadi. Didaktik interaktivlik o‘quvchini faol ta’lim jarayoniga jalb qiladigan testlar, mashqlar, topshiriqlar, simulyatsiyalar va teskari aloqa vositalarining mavjudligi bilan tavsiflanadi.

Texnik sifat va ergonomiklik resursning barqaror ishlashi, tezkorligi, multimedia komponentlarining sifati, navigatsiya qulayligi hamda turli qurilmalarga moslashuvchanligini qamrab oladi. Innovatsionlik zamonaviy pedagogik va raqamli texnologiyalarning resursga metodik jihatdan asoslangan holda integratsiya qilinishini ifodalaydi. Pedagogik samaradorlik esa resursdan foydalanish natijasida ta’lim oluvchilarning bilim, ko‘nikma va kompetensiyalarida, mustaqil ta’lim faolligi va o‘rganish motivatsiyasida yuz beradigan o‘zgarishlarni aniqlashga yo‘naltiriladi.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, ushbu mezonlarni faqat tayyor elektron resursni yakuniy ekspertizadan o‘tkazishda qo‘llash yetarli emas. Ular elektron ta’lim resursining butun hayotiy sikli – loyihalash, ishlab chiqish, sinovdan o‘tkazish, joriy etish, monitoring qilish va yangilash jarayonlarida qo‘llanilishi lozim. Bunday yondashuv aniqlangan kamchiliklarni o‘z vaqtida bartaraf etish hamda resursning pedagogik va texnologik sifatini muntazam oshirib borish imkonini beradi.

Tadqiqot natijalari elektron ta’lim resurslarini yaratish jarayonida pedagogik va texnologik komponentlarning o‘zaro integratsiyasini ta’minlash zarurligini ko‘rsatadi. An’anaviy elektron resurslarda asosiy e’tibor kontentni raqamlashtirishga qaratilgan bo‘lsa, takomillashtirilgan yondashuvda o‘quvchining faoliyati, individual xususiyatlari, teskari aloqa, monitoring va adaptivlik asosiy o‘ringa chiqadi.

Shu jihatdan foydalanuvchi markazli dizayn resursning o‘quvchi ehtiyojlariga mosligini, faol ta’lim uning o‘quv jarayonidagi bevosita ishtirokini, mikroo‘rganish o‘quv materialining optimal hajm va ketma-ketlikda taqdim etilishini, adaptiv o‘rganish esa individual ta’lim trayektoriyasini tashkil etishni ta’minlaydi.

Taklif etilayotgan metodik yondashuvning muhim xususiyati elektron ta’lim resursini bir marta yaratiladigan yakuniy mahsulot sifatida emas, balki pedagogik monitoring va teskari aloqa natijalari asosida doimiy ravishda yangilanadigan raqamli didaktik tizim sifatida talqin etilishidir.

Kelgusida mazkur metodik tizim sun’iy intellekt asosidagi shaxsiylashtirish, katta ma’lumotlarni tahlil qilish, virtual va kengaytirilgan reallik texnologiyalari hamda avtomatlashtirilgan pedagogik diagnostika vositalari bilan integratsiyalash orqali yanada rivojlantirilishi mumkin.

Elektron ta’lim resurslarini rivojlantirish istiqbollari ularning faqat texnologik imkoniyatlarini kengaytirish bilan cheklanmay, pedagogik, tashkiliy va sifatni ta’minlash mexanizmlarini ham kompleks ravishda takomillashtirishni talab etadi. Tadqiqot natijalarini umumlashtirish asosida ETRlarni istiqbolda rivojlantirishning to‘rtta ustuvor yo‘nalishi - pedagogik takomillashtirish, texnologik innovatsiyalar, tashkiliy yangiliklar hamda sifat kafolatini ta’minlash yo‘nalishlari belgilandi. Ushbu yo‘nalishlar adaptiv o‘qitish, mikroo‘rganish va o‘yinlashtirish; sun’iy intellekt asosida shaxsiylashtirish, VR/AR texnologiyalari va katta ma’lumotlar tahlili; mobil ilovalar, bulutli platformalar va integratsiyalashgan tizimlar; shuningdek, doimiy monitoring, fikr-mulohazalar tizimi va resurslarni muntazam yangilash mexanizmlarini qamrab oladi. Elektron ta’lim resurslarini istiqbolda rivojlantirishning mazkur yo‘nalishlari quyidagi rasmda tizimlashtirilgan (3-rasm).

Kelajakdagi rivojlanish yo‘nalishlari

3-rasm: **Elektron ta’lim resurslarini rivojlantirishning istiqbolli yo‘nalishlari**

Mazkur yo'nalishlarning o'zaro integratsiyasi elektron ta'lim resurslarini statik raqamli kontentdan dinamik, shaxsiylashtirilgan va muntazam takomillashtiriladigan raqamli didaktik tizimga transformatsiya qilish imkonini beradi. Bunda pedagogik takomillashtirish ta'lim jarayonining metodik samaradorligini, texnologik innovatsiyalar resursning funksional imkoniyatlarini, tashkiliy yangiliklar undan foydalanishning moslashuvchanligini, sifat kafolati esa monitoring va teskari aloqa asosida barqaror rivojlanishini ta'minlaydi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Raqamlashtirish sharoitida elektron ta'lim resurslarini yaratish ko'p bosqichli pedagogik-texnologik jarayon bo'lib, uni samarali tashkil etish tizimli metodik yondashuvni talab qiladi. O'tkazilgan nazariy tahlillar asosida elektron ta'lim resurslarini yaratishda foydalanuvchi markazli dizayn, faol ta'lim, mikroo'rganish va adaptiv o'rganish yondashuvlarini o'zaro integratsiyalash zarurligi asoslandi.

Elektron ta'lim resurslarini yaratishning tahlil va loyihalash – ishlab chiqish va yaratish – amalga oshirish va baholash bosqichlaridan iborat metodik tuzilmasi elektron resursning pedagogik maqsaddan yakuniy natijagacha bo'lgan yaxlit hayotiy siklini tashkil etishga imkon beradi.

Shuningdek, elektron ta'lim resurslarini ilmiylik va mazmuniy to'g'rilik, metodik tushunarlilik, didaktik interaktivlik, texnik sifat va ergonomiklik, innovatsionlik hamda pedagogik samaradorlik mezonlari asosida kompleks baholash maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Clark, R. C., & Mayer, R. E. (2016). E-Learning and the Science of Instruction: Proven Guidelines for Consumers and Designers of Multimedia Learning. Wiley.
2. Siemens, G. (2005). Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age. International Journal of Instructional Technology and Distance Learning.
3. Ally, M. (2008). Foundations of Educational Theory for Online Learning. In T. Anderson (Ed.), The Theory and Practice of Online Learning. AU Press.
4. Bates, A. W. (2015). Teaching in a Digital Age: Guidelines for Designing Teaching and Learning. Tony Bates Associates Ltd.

MODULLI TA'LIM TEXNOLOGIYALARI ORQALI O'QUVCHILARDA MUSTAQIL FIKRLASHNI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Poyonova Fazilat Olimovna
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
nodavlat ta'lim muassasasining Pedagogika yo'nalishi magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada umumiy o'rta ta'lim muassasalarida o'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatishda modulli ta'lim texnologiyasidan foydalanishning mazmun va mohiyati ochib berilgan. Muallif tomonidan modulli o'qitish orqali o'quvchilarning tanqidiy va kreativ fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishning amaliy mexanizmlari hamda metodikasi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: modulli ta'lim texnologiyasi, mustaqil fikrlash, aqliy faoliyat, pedagogik innovatsiya, o'quv moduli, tanqidiy yondashuv, ta'lim samaradorligi, o'quv-bilish jarayoni, muammoli-izlanishli metodlar, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, kompetensiya.

Abstract: This article reveals the content and essence of using modular educational technology to teach independent thinking to students in general secondary education institutions. The author analyzes the practical mechanisms and methodology for developing critical and creative thinking skills of students through modular instruction.

Key words: modular education technology, independent thinking, cognitive activity, pedagogical innovation, educational module, critical approach, educational efficiency, educational and cognitive process, problem-search methods, student-centered learning, competence.

Аннотация: В данной статье раскрываются содержание и сущность использования технологии модульного обучения для формирования навыков самостоятельного мышления у учащихся общеобразовательных учреждений. Автором проанализированы практические механизмы и методика развития критического и креативного мышления школьников посредством модульного обучения.

Ключевые слова: технология модульного обучения, самостоятельное мышление, когнитивная деятельность, педагогическая инновация, учебный модуль, критический подход, эффективность обучения, учебно-познавательный процесс, проблемно-поисковые методы, личностно-ориентированное обучение, компетенция.

KIRISH

Bugungi kunda ta'lim va axborot texnologiyalarining shiddat bilan rivojlanishi hamda raqamli iqtisodiyotning shakllanishi ta'lim jarayoni oldiga yangi vazifalarni qo'ymoqda.

Hozirgi vaqtda jamiyatga faqatgina ma'lum bir bilimlar bazasini egallab olgan kadrlar emas, balki axborot oqimida to'g'ri yo'nalish ola biladigan, nostandart vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qila oladigan, kreativ va tanqidiy fikrlovchi shaxslar kerak. Shu nuqtayi nazardan, O'zbekiston uzluksiz ta'lim tizimida o'quvchilarda mustaqil fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan.

An'anaviy ta'lim tizimi asosan reproduktiv (yodlash va qayta so'zlab berish) xususiyatga ega bo'lib, o'quvchini passiv tinglovchiga aylantirib qo'yish xavfini tug'diradi. Bu esa, o'z navbatida, ta'lim jarayonini modernizatsiya qilish, shaxsga yo'naltirilgan innovatsion pedagogik texnologiyalarni, xususan, modulli ta'lim texnologiyasini keng joriy etishni taqozo etadi. Modulli ta'lim o'quvchiga bilimni tayyor holda bermasdan, balki uni izlab topish, tahlil qilish va sintez qilish algoritmlarini taqdim etadi. Bu esa mavzuning naqadar dolzarb ekanligini belgilab beradi.

Tadqiqotning obyekti: umumiy o'rta ta'lim muassasalarida o'quv-tarbiya va bilish jarayonini tashkil etish tizimi.

Tadqiqotning predmeti: ta'lim jarayonida modulli o'qitish texnologiyasi vositasida o'quvchilarning mustaqil fikrlash va tahlil qilish qobiliyatlarini shakllantirish hamda rivojlantirishning shart-sharoitlari, mazmuni va metodlari.

Tadqiqotning maqsadi: modulli ta'lim texnologiyasining nazariy-metodologik asoslarini tahlil qilish, uning o'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatishdagi imkoniyatlarini ochib berish hamda ushbu jarayonni amaliyotga joriy etishning samarali mexanizmlari va o'quv-metodik ta'minotini ishlab chiqish.

Tadqiqotning vazifalari:

1. Modulli ta'lim va mustaqil fikrlash tushunchalarining pedagogik, psixologik va falsafiy mohiyatini ochib berish.
2. O'quvchilarda mustaqil fikrlashni rivojlantiruvchi o'quv modullarining tarkibiy tuzilmasini (maqsad, axborot, amaliyot va nazorat bloklari) loyihalashtirish.
3. Modulli ta'lim sharoitida o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning (subyekt-subyekt) yangicha modelini ishlab chiqish.
4. Qiyosiy-tajriba sinov ishlarini o'tkazish orqali taklif etilayotgan texnologiyaning amaliy samaradorligini statistik tahlil qilish va baholash.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Modulli ta'lim texnologiyasining paydo bo'lishi va rivojlanishi XX asrning ikkinchi yarmiga to'g'ri keladi. Dastlab bu tizim AQSh va G'arbiy Yevropa mamlakatlarida professional ta'lim va oliy ta'limda qo'llanilgan bo'lsa, keyinchalik umumiy o'rta ta'limga ham kirib keldi.

Xorijiy olimlarning ishlari: modulli o'qitish nazariyasining fundamental asoslari J. Russell, B. Goldschmid, M. Goldschmid va K. Kurxlar tomonidan ishlab chiqilgan.

J. Russell modulni "tugallangan o'quv materialining mustaqil birligi" sifatida ta'riflaydi.

Sharqiy Yevropa va MDH davlatlarida ushbu texnologiyani tizimlashtirishda P. A. Yutsyavichenening xizmatlari beqiyos. Uning ta'rifiga ko'ra, modulli ta'lim – bu o'quvchining mustaqil ravishda (yoki o'qituvchining qisman yordamida) individual o'quv dasturi bo'yicha tugallangan va mantiqiy tugallangan o'quv moduli bilan ishlash jarayonidir.

Rossiyalik olimlardan G. K. Selevko va V. P. Bespalkolar o'zlarining "Pedagogik texnologiyalar"ga bag'ishlangan asarlarida modulli o'qitishning texnologik xaritalarini yaratish usullarini tadqiq etishgan.

Mahalliy olimlarning ishlari: O'zbekistonlik olimlardan N. N. Azizxodjayeva, J. G'. Yo'ldoshev, B. L. Farberman, R. Ishmuhamedov, U. Tolipov kabi tadqiqotchilar tomonidan yangi pedagogik texnologiyalarni, shu jumladan, modulli ta'limni milliy ta'lim tizimimizga moslashtirish masalalari keng yoritilgan.

Xususan, J. G'. Yo'ldoshevning ishlarida modulli ta'lim o'quvchining ijodiy faolligini oshiruvchi omil sifatida qaralsa, N. N. Azizxodjayeva uning oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashdagi o'rnini tahlil qilgan.

Muallif olib chiqayotgan masalaning o'ziga xosligi (farqli jihati)

Yuqorida keltirilgan an'anaviy tadqiqotlarda modulli ta'lim asosan ta'limni individuallashtirish (o'zlashtirish tezligini o'quvchining imkoniyatiga moslashtirish) va ma'lumotlarni tizimli uzatish vositasi sifatida tadqiq etilgan.

Mazkur maqolada esa modulli ta'lim texnologiyasi bevosita B. Blum taksonomiyasining yuqori bosqichlariga (tahlil, sintez, baholash) yo'naltirilgan kognitiv vosita sifatida tahlil qilinadi. Ya'ni, muallif o'quv modulining ichki tuzilmasiga shunchaki nazorat testlarini emas, balki evristik (muammoli-izlanishli) savollar, keys-stadilar va tanqidiy tahlil bloklarini majburiy kiritish orqali o'quvchining mustaqil fikrlashini sun'iy ravishda qo'zg'atuvchi (provokatsion-intellektual) modelni taklif etadi. Bu modelda o'quvchi ma'lumotni o'qib tushunishi emas, balki unga shubha bilan qarashi, muqobil variantlarni qidirishi va o'z pozitsiyasini himoya qilishi asosiy maqsad qilib olinadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur maqolani yozish va tadqiqotni amalga oshirishda kompleks yondashuv asosida nazariy va empirik metodlardan foydalanildi. Asosiy metod sifatida qiyosiy taqqoslash (comparative analysis) va pedagogik tajriba-sinov (eksperiment) usullari qo'llanildi.

Metodologiyaning qo'llanilishi tavsifi

Nazariy tahlil: dastlabki bosqichda mavzuga oid adabiyotlar, normativ-huquqiy hujjatlar kontent-tahlil qilindi.

Qiyosiy taqqoslash va eksperiment usuli: tadqiqot maqsadiga erishish uchun umumta'lim maktabining 9-sinf o'quvchilari o'rtasida (jami 120 nafar o'quvchi) tajriba-sinov ishlari tashkil etildi. Ular ikki guruhga ajratildi:

1. **Nazorat guruhi (60 nafar o'quvchi):** mashg'ulotlar an'anaviy tushuntirish-illyustrativ metodlar va standart darsliklar asosida o'tildi.
2. **Tajriba guruhi (60 nafar o'quvchi):** mashg'ulotlar muallif tomonidan ishlab chiqilgan "Muammoli-modulli o'quv dasturi" asosida olib borildi.

O'lchash va baholash mezonlari: qiyosiy taqqoslash jarayonida o'quvchilarning mustaqil fikrlash darajasi 4 ta mezon bo'yicha o'lchandi:

1. Axborotni mustaqil qidirish va saralash;
2. Muammoli vaziyatning sabab-oqibat aloqalarini aniqlash;
3. O'z fikrini mantiqiy dalillar bilan asoslash;
4. O'z-o'zini va boshqalarni tanqidiy baholash (refleksiya).

Statistik tahlil: olingan natijalar matematik-statistika usullari (foizlar nisbati, o'rtacha qiymat va Styudent-ning t-mezoni) yordamida tahlil qilinib, jadval va diagrammalar ko'rinishida vizuallashtirildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Modulli ta'lim texnologiyasida o'quv jarayonining asosiy elementi - modul hisoblanadi. Tadqiqotimiz davo-mida biz har bir o'quv modulini quyidagi uchta asosiy tarkibiy qismga (blokka) ajratgan holda loyihalashtirdik:

1. **Kirish-motivatsion blok:** bunda o'quvchiga tayyor bilim berilmaydi, balki mavzuga oid paradoksal holat yoki muammoli savol tashlanadi. Maqsad - o'quvchining qiziqishini uyg'otish va fikrlash mexanizmini ishga tushirish.
2. **Axborot-evristik blok:** o'quvchiga muammoni hal qilish uchun yo'nalish beruvchi axborotlar bazasi (matn, jadval, havolalar) beriladi. O'quvchi ma'lumotlarni mustaqil tahlil qiladi.
3. **Refleksiv-baholash blok:** o'quvchi o'zi topgan yechimni himoya qiladi va o'zining qay darajada to'g'ri fikrlaganini baholaydi.

Ushbu tuzilma asosida o'tkazilgan bir yarim oylik pedagogik tajriba-sinov ishlarining natijalari qiyosiy tahlil qilindi. O'quvchilarning mustaqil fikrlash darajasi shartli ravishda uchta darajaga (past, o'rta, yuqori) ajratildi (1-jadval).

1-jadval: **Tajriba-sinov ishlarining boshida va oxirida o'quvchilarning mustaqil fikrlash darajasi ko'rsatkichlari (foiz hisobida)**

Guruhlar	Bosqich	Past daraja (Reproduktiv)	O'rta daraja (Qisman izlanuvchan)	Yuqori daraja (Kreativ-tanqidiy)
Nazorat guruhi (n=60)	Tajriba boshida	45.0%	41.7%	13.3%
	Tajriba oxirida	38.3%	45.0%	16.7%
Tajriba guruhi (n=60)	Tajriba boshida	46.7%	40.0%	13.3%
	Tajriba oxirida	15.0%	43.3%	41.7%

Jadval ma'lumotlarining tahlili shuni ko'rsatadiki, tajriba boshida har ikkala guruhda ham mustaqil fikrlash-ning yuqori darajasi deyarli bir xil (13,3 %) ko'rsatkichga ega edi va aksariyat o'quvchilar past darajada qolayotgan edi.

An'anaviy ta'lim olgan nazorat guruhida tajriba oxiriga kelib yuqori daraja ko'rsatkichi bor-yo'g'i 3,4 % ga (16,7 % gacha) oshgan bo'lsa, modulli ta'lim texnologiyasi qo'llanilgan tajriba guruhida bu ko'rsatkich 28,4 % ga o'sib, 41,7 % ni tashkil etdi. Shuningdek, tajriba guruhida mustaqil fikrlay olmaydigan (past darajadagi) o'quv-chilar soni keskin – 46,7 % dan 15,0 % gacha kamaygan.

(Izoh: Maqola formatida ushbu o'rinda 1-diagramma joylashtiriladi, unda tajriba guruhidagi "Yuqori daraja"-ning keskin balandga ko'tarilganligi va "Past daraja"ning tushib ketganligi, nazorat guruhida esa o'zgarishlarning juda sust kechganligi grafik chiziqlar orqali ifodalanadi).

MAKTABGACHA PRE-SCHOOL ДОШКОЛЬНОЕ

Olingan ijobiy natijalar bilan bir qatorda, tahlillar jarayonida modulli ta'limni joriy etishda to‘sqinlik qilayotgan quyidagi tizimli muammolar aniqlandi:

1. **O‘quvchilardagi psixologik baryer (to‘siq)**: o‘quvchilar yillar davomida o‘qituvchi tomonidan “chaynab berilgan” tayyor bilimlarni olishga o‘rganib qolganligi sababli, dastlabki modullarda ularda ma'lumotni mustaqil izlashga nisbatan erinish, qo‘rquv va ikkilanish holatlari kuzatildi. Ular o‘z fikrini bildirishdan ko‘ra, darslikdagi qoidani ko‘chirib yozishni afzal ko‘rishdi.
2. **Metodik ta'minotning yetishmasligi:** o‘qituvchilar uchun har bir darsga sifatli modulli dasturlar, yo‘riqnomalar va keyslar ishlab chiqish katta mehnat va vaqt talab etadi. Amaldagi darsliklar esa bu texnologiyaga to‘liq moslashtirilmagan.
3. **Taym-menejment muammosi:** o‘quvchilarning modul topshiriqlarini bajarish vaqtini to‘g‘ri taqsimlay olmasligi sababli, ba'zan 45 daqiqalik dars doirasida refleksiya (xulosa qilish va baholash) bosqichiga vaqt yetmay qolishi holatlari qayd etiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot va tahlil natijalari asosida shunday xulosaga kelish mumkinki, modulli ta'lim texnologiyasi o‘quvchilarni mustaqil va tanqidiy fikrlashga o‘rgatishning eng samarali, ilmiy asoslangan vositalaridan biridir. Ushbu texnologiya ta'lim jarayonining markaziga o‘qituvchini emas, balki o‘quvchini olib chiqadi. Modulli ta'lim sharoitida o‘quvchi ma'lumotni shunchaki xotirasida saqlab qolmaydi, balki uni o‘z tafakkur chig‘irig‘idan o‘tkazadi, turli nuqtayi nazarlarni solishtiradi va shaxsiy xulosalarini yaratadi. Bu esa, o‘z navbatida, uzluksiz ta'lim tizimida raqobatbardosh, mustaqil hayotga tayyor va erkin fikrlovchi shaxsni tarbiyalash degan bosh maqsadimizga xizmat qiladi.

Taklif va tavsiyalar (muammolarni bartaraf etish bo‘yicha)

Yuqorida aniqlangan muammolarni bartaraf etish va ta'lim samaradorligini yanada oshirish maqsadida quyidagilar taklif etiladi:

1. **Raqamli “Modullar banki”ni yaratish:** o‘qituvchilarning mehnatini yengillashtirish va vaqtini tejash maqsadida Xalq ta'limi tizimida har bir fan va mavzular kesimida tayyor elektron o‘quv modullari (matn, audio, video va muammoli topshiriqlar jamlanmasi) yagona milliy platformasini yaratish.
2. **Darsliklarni modernizatsiya qilish:** kelajakda yaratiladigan maktab darsliklarini akademik-axborot uslubidan voz kechgan holda, qaytadan “modulli-evristik” formatda, ya'ni o‘quvchini savol berishga va mustaqil izlanishga chorlovchi ish daftarlari (work-book) shaklida loyihalashtirish.
3. **Pedagoglar malakasini oshirish:** o‘qituvchilarning o‘zida ham kreativlik va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish maqsadida malaka oshirish institutlarida “Modulli darslarni loyihalashtirish va keyslar yaratish texnologiyasi” bo‘yicha maqsadli treninglar tashkil etish.
4. **Baholash tizimini o‘zgartirish:** modulli ta'limda o‘quvchini faqatgina to‘g‘ri javob bergani uchun emas, balki uning fikrlash jarayonining mantiqiyligi, nostandart yondashuvi va xatolardan to‘g‘ri xulosa chiqara olganligi uchun ham rag‘batlantiruvchi mezonli (rubrika) baholash tizimini amaliyotga keng joriy etish.
5. **Bosqichma-bosqich adaptatsiya:** o‘quvchilardagi psixologik to‘siqlarni yengish uchun modulli ta'limga keskin o‘tmasdan, dastlab darsning 15–20 daqiqasini kichik modullar (mikro-modullar) bilan ishlashga ajratish va o‘quvchilarning ko‘nikmasi shakllangandan so‘ng to‘liq modulli darslarga o‘tish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta'lim to‘g‘risida”gi Qonuni (Yangi tahrir). - Toshkent, 2020-yil 23-sentabr.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-sonli Farmoni.
3. Azizxodjayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. - Toshkent: TDPU, 2006. - 160 b.
4. Bespalko V.P. Slagayemie pedagogicheskoy texnologii (Слагаемые педагогической технологии). - Moskva: Pedagogika, 1989. - 192 s.
5. Yo‘ldoshev J.G‘., Usmonov S.A. Ilg‘or pedagogik texnologiyalar. - Toshkent: O‘qituvchi, 2004. - 104 b.
6. Selevko G.K. Sovremennie obrazovatelnie texnologii (Современные образовательные технологии): Uchebnoye posobiye. - Moskva: Narodnoye obrazovaniye, 1998. - 256 s.
7. Tolipov O‘.Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. - Toshkent: Fan, 2006. - 261 b.
8. Farberman B.L. Ilg‘or pedagogik texnologiyalar. - Toshkent: Fan, 2000. - 115 b.

9. Yutsyavichene P.A. Teoriya i praktika modulnogo obucheniya (Теория и практика модульного обучения). - Kaunas: Shviyesa, 1989. - 271 s.
10. Russell J. D. Modular Instruction: A Guide to the Design, Selection, Utilization and Evaluation of Modular Materials. - Minneapolis, Minnesota: Burgess Publishing Company, 1974.
11. Goldschmid B., Goldschmid M. Modular Instruction in Higher Education: A Review // Higher Education. - 1973. - Vol. 2. - P. 15-32.
12. Ishmuhamedov R., Yuldashev M. Ta'lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar. - Toshkent: Nihol, 2013. - 279 b.
13. Olimov Q.T. va boshq. Pedagogik texnologiyalar. O'quv qo'llanma. - Toshkent: Moliya, 2011. - 210 b.
14. Bloom, B. S. Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals. Handbook I: Cognitive Domain. - New York: David McKay Company, 1956.

MAKTABGACHA PRE-SCHOOL ДОШКОЛЬНОЕ

INDIVIDUAL TA'LIM SHAROITIDA TALABALARNI KASBIY FAOLIYATGA TAYYORLASH SAMARADORLIGINI PEDAGOGIK TAJRIBA-SINOV VA MATEMATIK-STATISTIK TAHLIL ASOSIDA BAHOLASH

Gulbaxor Abdullayevna Gaynazarova
Mustaqil tadqiqotchi, p. f. f. d., (PhD), dotsent

ORCID-0009-0003-4133-1762

Annotatsiya: Mazkur maqolada individual ta'lim sharoitida talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlashga yo'naltirilgan didaktik tizim samaradorligini aniqlashga qaratilgan pedagogik tajriba-sinov ishlarining mazmuni va natijalari yoritilgan. Talabalarning kasbiy faoliyatga tayyorlik darajasi motivatsion-qadriyatli, kognitiv-operatsion, faoliyat-amaliy hamda refleksiv-metakognitiv mezonlar asosida kompleks baholangan. Tajriba-sinov ishlari aniqlashtiruvchi, shakllantiruvchi va yakuniy bosqichlarda amalga oshirilib, tajriba va nazorat guruhlari natijalari qiyosiy tahlil qilingan. Yakuniy natijalar tajriba guruhida kasbiy tayyorgarlik darajasining sezilarli oshganligini ko'rsatgan. Natijalarning statistik ishonchliligi Pirsonning χ^2 mezoni asosida tekshirilib, χ^2 hisoblangan = 15,25, χ^2 kritik = 5,991 ekanligi aniqlandi. χ^2 hisoblangan > χ^2 kritik bo'lishi tajriba va nazorat guruhlari o'rtasidagi farqning statistik jihatdan ahamiyatli ekanligini hamda individual ta'lim asosida ishlab chiqilgan didaktik tizim samaradorligini tasdiqladi.

Kalit so'zlar: individual ta'lim, kasbiy faoliyatga tayyorlash, didaktik tizim, pedagogik tajriba-sinov, kasbiy tayyorgarlik, motivatsion-qadriyatli mezon, kognitiv-operatsion mezon, faoliyat-amaliy mezon, refleksiv-metakognitiv mezon, integrallashgan natijalar, Pirson χ^2 mezoni, matematik-statistik tahlil, bo'lajak pedagoglar.

Abstract: This article presents the content and results of a pedagogical experimental study aimed at determining the effectiveness of a didactic system designed to prepare students for professional activities in the context of individualized education. The students' level of readiness for professional activity was comprehensively assessed based on motivational-value, cognitive-operational, activity-practical, and reflexive-metacognitive criteria. The experimental study was conducted in three stages: diagnostic, formative, and final, with a comparative analysis of the results obtained from the experimental and control groups. The final results demonstrated a significant increase in the level of professional readiness among students in the experimental group. The statistical reliability of the results was assessed using Pearson's χ^2 test, yielding χ^2 calculated = 15.25 and χ^2 critical = 5.991. Since χ^2 calculated > χ^2 critical, the difference between the experimental and control groups was statistically significant, confirming the effectiveness of the didactic system developed on the basis of individualized education.

Key words: individualized education, preparation for professional activity, didactic system, pedagogical experiment, professional readiness, motivational-value criterion, cognitive-operational criterion, activity-practical criterion, reflexive-metacognitive criterion, integrated results, Pearson's χ^2 test, mathematical and statistical analysis, future educators.

Аннотация: В статье освещаются содержание и результаты педагогической экспериментально-опытной работы, проведённой с целью определения эффективности дидактической системы, направленной на подготовку студентов к профессиональной деятельности в условиях индивидуального обучения. Уровень готовности студентов к профессиональной деятельности комплексно оценивался по мотивационно-ценностному, когнитивно-операциональному, деятельностно-практическому и рефлексивно-метакогнитивному критериям. Педагогический эксперимент проводился на констатирующем, формирующем и заключительном этапах, результаты экспериментальной и контрольной групп подвергались сравнительному анализу. Итоговые результаты показали существенное повышение уровня профессиональной готовности студентов экспериментальной группы. Статистическая достоверность результатов проверялась с использованием критерия χ^2 Пирсона: χ^2 расч. = 15,25, χ^2 крит. = 5,991. Поскольку χ^2 расч. > χ^2 крит., установлено статистически значимое различие между экспериментальной и контрольной группами, что подтверждает эффективность разработанной на основе индивидуального обучения дидактической системы.

Ключевые слова: индивидуальное обучение, подготовка к профессиональной деятельности, дидактическая система, педагогический эксперимент, профессиональная подготовленность, мотивационно-ценностный критерий, когнитивно-операциональный критерий, деятельностно-практический критерий, рефлексивно-метакогнитивный критерий, интегрированные результаты, критерий χ^2 Пирсона, математико-статистический анализ, будущие педагоги.

KIRISH

Bugungi kunda oliy ta'lim tizimida bo'lajak pedagoglarni kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonini zamonaviy mehnat bozori talablari, ta'lim mazmunining individuallashuvi hamda talabaning shaxsiy ta'lim ehtiyojlarini hisobga olish asosida tashkil etish muhim pedagogik vazifalardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Oliy ta'lim jarayonida talabaning tayyor bilimlarni o'zlashtiruvchidan o'z ta'lim faoliyatini mustaqil rejalashtiruvchi, nazorat qiluvchi va baholovchi faol subyektga aylanishi kasbiy tayyorgarlik mazmuni va texnologiyalarini qayta ko'rib chiqishni taqozo etmoqda. Shuningdek, oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida ta'lim jarayoniga ilg'or pedagogik va raqamli texnologiyalarni joriy etish, talabalarning mustaqil ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytirish hamda ta'lim sifatini oshirish ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida belgilangan [2].

Individual ta'lim talabaning individual qobiliyati, ta'lim ehtiyoji, qiziqishi, mavjud tayyorgarlik darajasi va rivojlanish sur'atlarini hisobga olish imkonini beruvchi pedagogik yondashuv sifatida kasbiy tayyorgarlikni takomillashtirish uchun muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Bunda ta'lim jarayoni barcha talabalar uchun yagona mazmun va metodlar asosida emas, balki ularning individual ta'lim trayektoriyasi, o'quv imkoniyatlari va kasbiy rivojlanish ehtiyojlariga mos ravishda tashkil etiladi.

Talabalarning kasbiy faoliyatga tayyorligi faqat nazariy bilimlarning mavjudligi bilan belgilanmaydi. Mazkur tayyorgarlik kasbiy motivatsiya, bilim va ko'nikmalarni amaliy faoliyatda qo'llash, pedagogik vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilish, o'z faoliyatini tahlil qilish va natijalarini baholash kabi o'zaro bog'liq komponentlarning integratsiyasi asosida shakllanadi. Shu nuqtayi nazardan, kasbiy tayyorgarlikni kompleks mezonlar asosida baholash va uning dinamikasini tajriba-sinov orqali aniqlash alohida ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi

Tadqiqotning dolzarbligi, ayniqsa, individual ta'lim sharoitida ishlab chiqilgan didaktik tizimning real ta'lim jarayonidagi samaradorligini empirik va matematik-statistik jihatdan asoslash zarurati bilan belgilanadi. Bunda tajriba va nazorat guruhlarining boshlang'ich hamda yakuniy natijalarini qiyoslash, kuzatilgan o'zgarishlarning tasodifiy yoki qonuniy xarakterga ega ekanligini aniqlash muhim metodologik vazifa hisoblanadi. Shu sababli mazkur tadqiqotda pedagogik tajriba-sinov natijalari motivatsion-qadriyatli, kognitiv-operatsion, faoliyat-amaliy hamda refleksiv-metakognitiv mezonlar asosida integrallashgan holda baholanib, olingan natijalarning statistik ishonchliligi Pirsonning χ^2 mezoni yordamida aniqlanadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlash muammosi pedagogika, psixologiya va ta'lim metodikasi sohalarida keng tadqiq etilgan. Mazkur yo'nalishdagi ilmiy qarashlarda ta'lim oluvchining faol subyekt sifatidagi mavqei, mustaqil ta'lim faoliyati, o'z-o'zini boshqarish, refleksiya va tajriba asosida o'rganish jarayonlari kasbiy rivojlanishning muhim omillari sifatida qaraladi.

D. A. Kolbning tajribaviy o'rganish nazariyasida ta'lim tajriba, refleksiv kuzatish, abstrakt konseptuallashtirish va faol tajriba bosqichlarining uzviyligi asosida amalga oshishi ta'kidlanadi [5]. Mazkur yondashuv individual ta'lim sharoitida talabaning o'z tajribasini tahlil qilishi, undan nazariy xulosa chiqarishi va olingan bilimlarni yangi kasbiy vaziyatlarda qo'llashini ta'minlash nuqtayi nazaridan muhimdir.

Talabaning o'z ta'lim faoliyatini mustaqil boshqarishi masalasi B. J. Zimmerman tadqiqotlarida keng yoritilgan. Olim o'z-o'zini boshqarib o'qish jarayonini maqsad qo'yish, faoliyatni rejalashtirish, monitoring qilish, o'zini baholash va zarur hollarda o'quv strategiyalarini qayta tashkil etish jarayonlari bilan bog'laydi [6]. Ushbu

yondashuv individual ta'lim sharoitida talabaning o'z ta'lim trayektoriyasini boshqaruvchi subyekt sifatidagi rolini kuchaytirish uchun metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

P. R. Pintrich va E. V. De Groot tadqiqotlarida motivatsion omillar hamda o'z-o'zini boshqarish strategiyalarining akademik natijalar bilan bog'liqligi asoslab berilgan [7]. Mazkur qarashlar kasbiy tayyorgarlikni baholashda motivatsion-qadriyatli komponentni alohida mezon sifatida ajratish zarurligini ko'rsatadi.

P. R. Pintrich o'z-o'zini boshqarib o'rganishni maqsadga yo'naltirilgan faoliyat, motivatsiya, kognitiv strategiyalar va monitoring jarayonlarining o'zaro aloqadorligi sifatida izohlaydi [8]. Ushbu nazariy qarashlar individual ta'lim sharoitida talabalarning nafaqat bilimlarini, balki o'z ta'lim faoliyatini boshqarish qobiliyatlarini ham rivojlantirish zarurligini asoslaydi.

M. Puustinen va L. Pulkkinen tomonidan o'z-o'zini boshqarib o'rganishning turli modellari tahlil qilinib, ularning umumiy jihatlari sifatida maqsad qo'yish, monitoring, nazorat va refleksiya jarayonlari ko'rsatilgan [9]. Bu esa kasbiy tayyorgarlikni kompleks baholashda refleksiv-metakognitiv mezondan foydalanishning nazariy asoslarini kuchaytiradi.

P. H. Winne va N. E. Perry o'z-o'zini boshqarib o'rganishni baholash masalasida ta'lim faoliyatining ichki jarayonlarini diagnostika qilish muhimligini ta'kidlaydilar [10]. Ularning yondashuvida o'quv faoliyatini monitoring qilish va o'quv strategiyalarini boshqarish talabaning ta'lim natijalarini belgilovchi muhim omillar sifatida qaraladi.

T. Sitzmann va K. Ely tomonidan amalga oshirilgan meta-tahlil natijalari o'z-o'zini boshqarib o'rganish strategiyalarining ta'lim va kasbiy tayyorgarlik natijalari bilan bog'liqligini ko'rsatadi [11]. Bu holat individual ta'lim sharoitida talabalarning mustaqil faoliyati va o'z-o'zini boshqarish mexanizmlarini rivojlantirishning amaliy ahamiyatini tasdiqlaydi.

A. Vrugt va F. J. Oort tadqiqotlarida metakognitsiya, maqsadga yo'nalganlik, o'quv strategiyalari va akademik natijalar o'rtasidagi bog'liqlik tahlil qilingan [12]. Mazkur tadqiqot natijalari refleksiv-metakognitiv faoliyatning ta'lim samaradorligini ta'minlashdagi rolini ko'rsatadi.

P. R. Pintrich tomonidan ishlab chiqilgan konseptual yondashuvda motivatsiya va o'z-o'zini boshqarib o'rganish jarayonlarini kompleks baholash zarurligi asoslangan [13]. Mazkur yondashuv tadqiqotimizda kasbiy tayyorgarlikning motivatsion va kognitiv komponentlarini integrallashgan holda o'rganish uchun metodologik asoslardan biri sifatida qabul qilindi.

Shunday qilib, mavjud ilmiy tadqiqotlar individual ta'lim, o'z-o'zini boshqarish, metakognitiv faoliyat va tajribaga asoslangan o'rganishning talabalar rivojlanishidagi ahamiyatini yetarlicha asoslagan. Biroq individual ta'lim sharoitida talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlashga yo'naltirilgan didaktik tizim samaradorligini motivatsion-qadriyatli, kognitiv-operatsion, faoliyat-amaliy va refleksiv-metakognitiv mezonlarning integrallashgan natijalari hamda matematik-statistik tahlil asosida kompleks baholash masalasi alohida tadqiqotni talab etadi. Mazkur maqolada aynan shu ilmiy-amaliy muammoni tajriba-sinov asosida o'rganish va olingan natijalarning statistik ishonchliligini Pirson χ^2 mezoni orqali aniqlashga e'tibor qaratiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotning metodologik asosini individual ta'lim, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, faoliyatga yo'naltirilgan yondashuv, tajribaviy o'rganish, o'z-o'zini boshqarib o'rganish va refleksiv-metakognitiv faoliyatning o'zaro integratsiyasi tashkil etdi. Tadqiqotda talabalarning kasbiy faoliyatga tayyorligini aniqlash va ishlab chiqilgan didaktik tizimning samaradorligini baholash uchun pedagogik kuzatuv, anketa, suhbat, diagnostik topshiriqlar, o'z-o'zini baholash, pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil hamda matematik-statistik tahlil metodlaridan foydalanildi. Pedagogik tajriba-sinov ishlari talabalarning individual ta'lim sharoitida kasbiy faoliyatga tayyorligini rivojlantirishga qaratilgan didaktik tizimning samaradorligini amaliy jihatdan tekshirish maqsadida tashkil etildi. Tajriba-sinov jarayonida tadqiqotning maqsad va vazifalaridan kelib chiqib, tajriba va nazorat guruhlari shakllantirildi hamda ularning boshlang'ich va yakuniy natijalari o'zaro qiyoslandi. Tadqiqotda jami 851 nafar talaba respondent sifatida ishtirok etdi. Shundan 426 nafari tajriba guruhi, 425 nafari nazorat guruhi tarkibiga kiritildi. Tajriba-sinov ishlari Andijon davlat pedagogika instituti, Namangan davlat pedagogika instituti, Navoiy davlat universiteti hamda Fan va texnologiyalar universitetida amalga oshirildi.

Guruhlarni shakllantirishda respondentlarning ta'lim yo'nalishi, boshlang'ich tayyorgarlik darajasi hamda oliy ta'lim muassasalari kesimidagi vakilligi hisobga olindi. Bu tajriba va nazorat guruhlarining dastlabki holatini imkon qadar muvozanatli shakllantirish va yakuniy natijalarda kuzatilgan o'zgarishlarni obyektiv qiyoslash imkonini berdi. Pedagogik tajriba-sinov ishlari aniqlashtiruvchi, shakllantiruvchi va yakuniy bosqichlarda tashkil etildi.

Aniqlashtiruvchi bosqichda talabalarning kasbiy faoliyatga tayyorlikning dastlabki darajasi aniqlandi. Bunda talabalarning motivatsion-qadriyatli, kognitiv-operatsion, faoliyat-amaliy hamda refleksiv-metakognitiv jihatlari diagnostika qilindi. Olingan dastlabki natijalar tajriba va nazorat guruhlarining kasbiy tayyorgarlik darajasini qiyoslash uchun boshlang'ich mezon vazifasini bajardi.

Shakllantiruvchi bosqichda tadqiqotimizning III bobida ishlab chiqilgan individual ta'lim sharoitida talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlashning takomillashtirilgan didaktik tizimi amaliyotga tatbiq etildi. Ta'lim jarayonida individual yondashuv, mustaqil ta'lim, interfaol metodlar, refleksiv topshiriqlar, kasbiy vaziyatlarni tahlil qilish, individual ta'lim trayektoriyasini tashkil etish hamda innovatsion ta'lim vositalaridan foydalanildi. Mazkur bosqichda ishlab chiqilgan "Smartlesson.uz" elektron ta'lim platformasi va mustaqil ta'limni tashkil etish bo'yicha uslubiy yo'riqnoma talabalarning individual ta'lim faoliyatini qo'llab-quvvatlovchi amaliy vositalar sifatida qo'llanildi. Ular orqali talabalarning mustaqil ishlashi, o'z-o'zini nazorat qilishi, refleksiv tahlil olib borishi va o'quv natijalarini monitoring qilishi uchun qo'shimcha imkoniyatlar yaratildi.

Yakuniy bosqichda tajriba va nazorat guruhlarida qayta diagnostika o'tkazilib, talabalarning kasbiy faoliyatga tayyorlik darajasidagi o'zgarishlar aniqlandi. Dastlabki va yakuniy natijalar qiyosiy tahlil qilinib, tayyorlik darajalarining dinamikasi belgilandi. Talabalarning kasbiy faoliyatga tayyorlik darajasini baholashda motivatsion-qadriyatli, kognitiv-operatsion, faoliyat-amaliy hamda refleksiv-metakognitiv mezonlar asos qilib olindi. Har bir mezon bo'yicha aniqlangan ko'rsatkichlar umumlashtirilib, talabalarning kasbiy tayyorgarligining yuqori, o'rta va past darajalari belgilandi. Mazkur mezonlarning integrallashgan natijalari tajriba-sinov samaradorligini umumiy holda baholash imkonini berdi. Tajriba-sinovning yakuniy natijalarini matematik-statistik jihatdan asoslash uchun Pirsonning χ^2 mezoni qo'llanildi. Statistik tahlilda tajriba guruhi uchun n = 426, nazorat guruhi uchun n = 425, baholash darajalari soni 3 ta, erkinlik darajasi df = 2, statistik ahamiyatlilik darajasi $\alpha = 0,05$ qilib belgilandi. Mazkur parametrlar asosida kritik qiymat χ^2 kritik = 5,991 etib olindi. Hisoblash natijasida χ^2 hisoblangan = 15,25 qiymat qayd etildi. Olingan natija: χ^2 hisoblangan = 15,25 > χ^2 kritik = 5,991 ekanligini ko'rsatdi.

Demak, tajriba va nazorat guruhlarining yakuniy natijalari o'rtasidagi farq statistik jihatdan ahamiyatli bo'lib, tajriba guruhida kuzatilgan ijobiy o'zgarishlarni tasodifiy farq sifatida baholash mumkin emas. Shunday qilib, pedagogik tajriba-sinovning tashkil etilishi, mezonlar asosida olingan integrallashgan natijalar va matematik-statistik hisob-kitoblar individual ta'lim sharoitida talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlashga yo'naltirilgan takomillashtirilgan didaktik tizimning samaradorligini empirik hamda statistik jihatdan baholash imkonini berdi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Pedagogik tajriba-sinov ishlarining dastlabki – aniqlashtiruvchi bosqichida tajriba va nazorat guruhlarida talabalarning kasbiy faoliyatga tayyorlik darajasi diagnostika qilindi. Baholash motivatsion-qadriyatli, kognitiv-operatsion, faoliyat-amaliy hamda refleksiv-metakognitiv mezonlar bo'yicha amalga oshirilib, mazkur mezonlar natijalari integrallashgan holda umumlashtirildi. Aniqlashtiruvchi bosqichda tajriba guruhida 426 nafar, nazorat guruhida 425 nafar talaba ishtirok etdi. Olingan natijalar guruhlarning boshlang'ich tayyorgarlik darajasi o'zaro yaqin bo'lganligini ko'rsatdi.

1-jadval: **Aniqlashtiruvchi bosqichda talabalarning kasbiy faoliyatga tayyorlik darajalari**

№	Tayyorlik darajasi	Tajriba guruhi (n=426)	Nazorat guruhi (n=425)
1	**Yuqori**	70 (16,4%)	69 (16,2%)
2	**O'rta**	214 (50,2%)	214 (50,4%)
3	**Past**	142 (33,4%)	142 (33,4%)
	Jami	**426 (100%)**	**425 (100%)**

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, aniqlashtiruvchi bosqichda tajriba guruhining 16,4 foizi, nazorat guruhining 16,2 foizi yuqori darajadagi kasbiy tayyorgarlikka ega bo'lgan. O'rta darajadagi ko'rsatkichlar mos ravishda 50,2 va 50,4 foizni, past darajadagi ko'rsatkichlar esa har ikkala guruhda 33,4 foizni tashkil etgan. Mazkur natijalar tajriba va nazorat guruhlarining boshlang'ich holati bir-biriga yaqin ekanligini ko'rsatadi. Yuqori darajadagi tayyorgarlik bo'yicha farq atigi 0,2 foizni, o'rta darajada 0,2 foizni tashkil etgan, past darajadagi ko'rsatkich esa teng bo'lgan. Shu sababli keyingi shakllantiruvchi bosqichda tajriba guruhida kuzatilgan o'zgarishlarni ishlab chiqilgan didaktik tizim ta'siri bilan qiyosiy baholash uchun yetarli boshlang'ich sharoit mavjud bo'lgan. Shakllantiruvchi bosqichda tajriba guruhida individual ta'limga asoslangan takomillashtirilgan didaktik tizim izchil ravishda joriy etildi. Ta'lim jarayonida talabalarning individual imkoniyatlari va ehtiyojlarini hisobga olish, mustaqil ta'lim faoliyatini tashkil etish, refleksiv topshiriqlardan foydalanish, kasbiy vaziyatlarni modellashtirish, interfaol metodlar hamda innovatsion ta'lim vositalaridan foydalanishga alohida e'tibor qaratildi.

Shuningdek, "Smartlesson.uz" elektron ta'lim platformasi va mustaqil ta'limni tashkil etishga mo'ljallangan uslubiy yo'riqnoma talabalarning individual ta'lim faoliyatini qo'llab-quvvatlovchi vositalar sifatida qo'llanildi. Natijada talabalarning o'z ta'lim faoliyatini rejalashtirish, mustaqil topshiriqlarni bajarish, o'zlashtirish natijalarini nazorat qilish va refleksiv baholash imkoniyatlari kengaytirildi. Pedagogik tajriba-sinovning yakuniy bosqichida qayta diagnostika o'tkazilib, tajriba va nazorat guruhlarining kasbiy faoliyatga tayyorlik darajasi qayta baholandi.

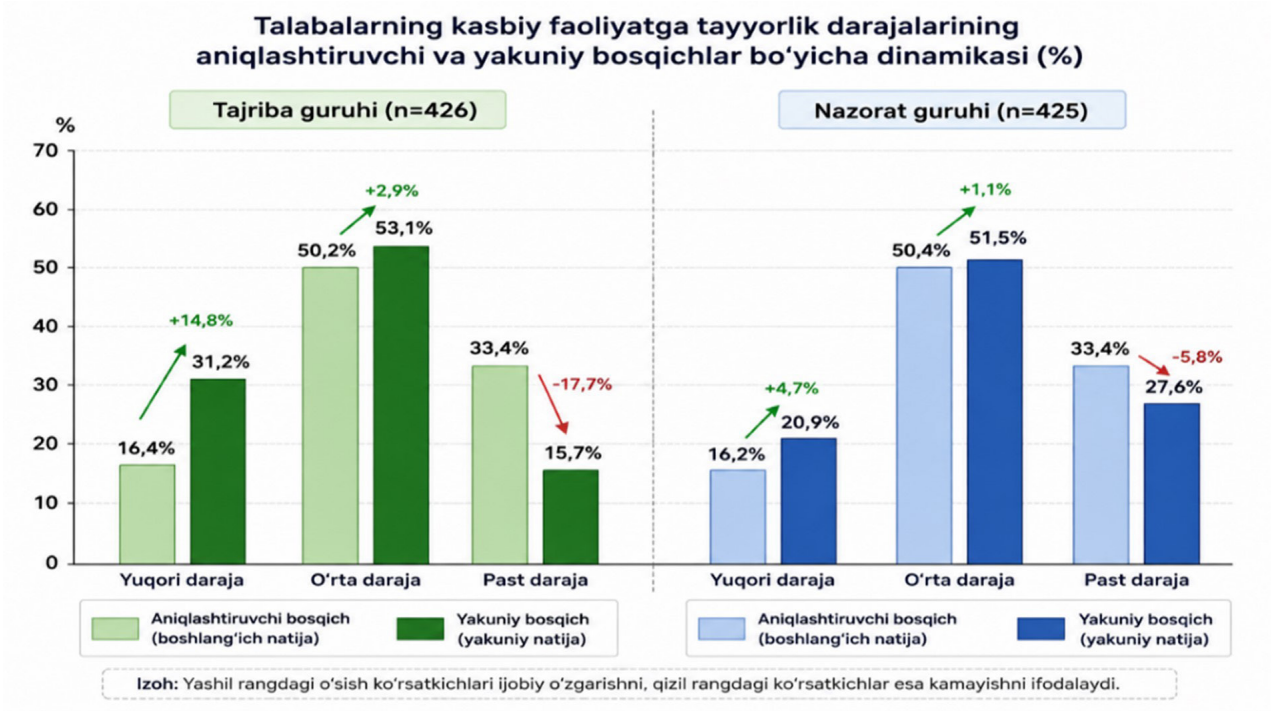
MAKTABGACHA PRE-SCHOOL ДОШКОЛЬНОЕ

2-jadval: **Pedagogik tajriba-sinov ishlarining yakuniy bosqichida talabalarning kasbiy faoliyatga tayyorlik darajalari**

№	Tayyorlik darajasi	Tajriba guruhi (n=426)	Nazorat guruhi (n=425)
1	**Yuqori**	133 (31,2%)	89 (20,9%)
2	**O'rta**	226 (53,1%)	219 (51,5%)
3	**Past**	67 (15,7%)	117 (27,6%)
	Jami	**426 (100%)**	**425 (100%)**

Yakuniy natijalar tajriba guruhida talabalarning kasbiy faoliyatga tayyorlik darajasida sezilarli ijobiy dinamika yuz berganligini ko'rsatdi. Xususan, yuqori darajadagi talabalar ulushi tajriba guruhida 16,4 foizdan 31,2 foizgacha, ya'ni 14,8 foizga oshgan. Nazorat guruhida esa ushbu ko'rsatkich 16,2 foizdan 20,9 foizgacha, ya'ni 4,7 foizga oshgan. Past darajadagi talabalar ulushi tajriba guruhida 33,4 foizdan 15,7 foizgacha, ya'ni 17,7 foizga kamaygan. Nazorat guruhida esa mazkur ko'rsatkich 33,4 foizdan 27,6 foizgacha, ya'ni 5,8 foizga kamaygan. Bu natijalar tajriba guruhida nafaqat yuqori tayyorgarlik darajasiga ega talabalar ulushi oshganini, balki dastlabki bosqichda past darajada bo'lgan talabalarning sezilarli qismi yuqoriroq tayyorgarlik darajasiga ko'tarilganini ko'rsatadi.

O'rta darajadagi talabalar ulushi tajriba guruhida 50,2 foizdan 53,1 foizgacha, nazorat guruhida esa 50,4 foizdan 51,5 foizgacha o'zgargan. Bunda tajriba guruhidagi o'zgarishning mazmuni past darajadagi talabalar ulushining qisqarishi va yuqori darajadagi talabalar ulushining ortishi bilan birgalikda namoyon bo'ladi. Tajriba va nazorat guruhlarining qiyosiy tahlili.Aniqlashtiruvchi va yakuniy bosqich natijalarini qiyoslash individual ta'limga asoslangan didaktik tizimning tajriba guruhidagi natijalarga ijobiy ta'sir ko'rsatganligini ko'rsatadi. (Qarang: 1-rasm.) Demak, tajriba guruhida yuqori darajadagi tayyorgarlikning o'sishi nazorat guruhiga qaraganda ancha yuqori, past darajadagi tayyorgarlikning kamayishi esa sezilarli darajada katta bo'lgan.

1-rasm: **Aniqlashtiruvchi va yakuniy bosqichlarda tajriba hamda nazorat guruhlarida talabalarning kasbiy faoliyatga tayyorlik darajalari dinamikasi**

Mazkur diagrammada tajriba va nazorat guruhlarining boshlang'ich hamda yakuniy natijalari qiyosiy ko'rinishda ifodalanadi. Diagramma tajriba guruhida yuqori darajadagi tayyorgarlikning o'sishi va past darajadagi tayyorgarlikning qisqarishi nazorat guruhiga nisbatan ancha yaqqol ekanligini ko'rsatadi. Matematik-statistik tahlil. Kuzatilgan ijobiy dinamikaning statistik jihatdan ishonchliligini aniqlash maqsadida Pirsonning χ^2 mezonidan foydalanildi.

Tadqiqotda:

n□ = 426, n□ = 425,

bo‘lib, baholash darajalari soni 3 ta, erkinlik darajasi esa:

$$df = (3 - 1) = 2$$

ni tashkil etdi. Ahamiyatlilik darajasi α = 0,05 bo‘lganda, kritik qiymat:

$$\chi^2_{kritik} = 5{,}991$$

ga teng. Yakuniy bosqichda olingan kuzatilgan chastotalar – tajriba guruhida 133, 226, 67, nazorat guruhida 89, 219, 117 – asosida hisoblangan qiymat:

$$\chi^2_{hisoblangan} = 15{,}25$$

ni tashkil etdi. Shunday qilib:

$$15{,}25 > 5{,}991.$$

H_0 – tajriba va nazorat guruhlari o‘rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq mavjud emas, degan nolinchi gipoteza. H_1 – tajriba va nazorat guruhlari o‘rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq mavjud, degan muqobil gipoteza. Hisoblangan qiymat χ^2 hisoblangan = 15,25 kritik qiymat χ^2 kritik = 5,991 dan katta bo‘lganligi sababli (15,25 > 5,991), H_0 rad etiladi va H_1 qabul qilinadi.

Xulosa

Bu tajriba va nazorat guruhlari o‘rtasidagi farqning statistik jihatdan ahamiyatli ekanligini ko‘rsatadi. Olingan statistik natija tajriba guruhida kuzatilgan ijobiy o‘zgarishlar tasodifiy xarakterga ega emasligini, balki individual ta’lim sharoitida qo‘llanilgan didaktik tizim bilan bog‘liqligini ilmiy jihatdan asoslash imkonini beradi. Shu tariqa, pedagogik tajriba-sinov natijalari individual ta’lim asosida talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlashning samarali pedagogik imkoniyatlarini tasdiqladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-son Farmoni. 08.10.2019. https://lex.uz/ru/doc-passport/-4545884
2. UNESCO. Education 2030: Incheon Declaration and Framework for Action for the Implementation of Sustainable Development Goal 4. – Paris: UNESCO, 2016.
3. Kolb D. A. Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1984. – 256 p.
4. Zimmerman B. J. Becoming a Self-Regulated Learner: An Overview // Theory Into Practice. – 2002. – Vol. 41. – No. 2. – P. 64–70. DOI: 10.1207/S15430421TIP4102_2.
5. Pintrich P. R., De Groot E. V. Motivational and Self-Regulated Learning Components of Classroom Academic Performance // Journal of Educational Psychology. – 1990. – Vol. 82. – No. 1. – P. 33–40. DOI: 10.1037/0022-0663.82.1.33.
6. Pintrich P. R. The Role of Goal Orientation in Self-Regulated Learning // Handbook of Self-Regulation / Eds. M. Boekaerts, P. R. Pintrich, M. Zeidner. – San Diego: Academic Press, 2000. – P. 451–502. DOI: 10.1016/B978-012109890-2/50043-3.
7. Puustinen M., Pulkkinen L. Models of Self-Regulated Learning: A Review // Scandinavian Journal of Educational Research. – 2001. – Vol. 45. – No. 3. – P. 269–286. DOI: 10.1080/00313830120074206.
8. Winne P. H., Perry N. E. Measuring Self-Regulated Learning // Handbook of Self-Regulation / Eds. M. Boekaerts, P. R. Pintrich, M. Zeidner. – San Diego: Academic Press, 2000. – P. 531–566.
9. Sitzmann T., Ely K. A Meta-Analysis of Self-Regulated Learning in Work-Related Training and Educational Attainment: What We Know and Where We Need to Go // Psychological Bulletin. – 2011. – Vol. 137. – No. 3. – P. 421–442. DOI: 10.1037/a0022777.
10. Vrugt A., Oort F. J. Metacognition, Achievement Goals, Study Strategies and Academic Achievement: Pathways to Achievement // Metacognition and Learning. – 2008. – Vol. 3. – No. 2. – P. 123–146. DOI: 10.1007/s11409-008-9022-4.
11. Pintrich P. R. A Conceptual Framework for Assessing Motivation and Self-Regulated Learning in College Students // Educational Psychology Review. – 2004. – Vol. 16. – No. 4. – P. 385–407.
12. Ibraimov, X., & Gaynazarova, G. (2023). The content of preparing students for professional activity in the process of individual education. Science and Innovation, 2(B12), 330–333.
13. Гайназарова Г. А. Методика организации индивидуального обучения по подготовке студентов к профессиональной деятельности // Экономика и социум. – 2025. – № 10-1 (137). https://cyberleninka.ru/article/n/metodika-organizatsii-individualnogo-obucheniya-po-podgotovke-studentov-k-professionalnoy-deyatelnosti (дата обращения: 10.08.2026).
14. G. A. Gaynazarova. Individual ta’lim va mustaqil ta’lim konseptsiyalarini integratsiyalashning oliy ta’lim muassasalari talabalarining kasbiy rivojlanishidagi ahamiyati // Inter Education & Global Study. – 2025. – № 7. https://cyberleninka.ru/article/n/individual-ta-lim-va-mustaqil-ta-lim-konseptsiyalarini-integratsiyalashning-oliy-ta-lim-muassasalari-talabalarining-kasbiy (дата обращения: 10.08.2026).

OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA RAQAMLI MENEJMENT TIZIMLARINI JORIY ETISH MUAMMOLARI VA ULARNI BARTARAF ETISHNING SAMARALI YO'LLARI

Matnazarov Hurmatbek Egamberganovich
Alfraganus university nodavlat oliy ta'lim tashkiloti
monitoring va ichki nazorat bo'limi bosh mutaxassisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada oliy ta'lim muassasalarida raqamli menejment tizimlarini joriy etishning ahamiyati, ularning ta'lim jarayonini boshqarishdagi o'rni hamda boshqaruv samaradorligini oshirishdagi imkoniyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida oliy ta'lim muassasalarida boshqaruv jarayonlarini raqamlashtirish orqali shaffoflikni ta'minlash, tezkor qarorlar qabul qilish va ta'lim sifatini oshirish imkoniyatlari yoritiladi.

Kalit so'zlar: raqamli menejment, oliy ta'lim muassasalari, boshqaruv samaradorligi, raqamlashtirish, axborot tizimlari, ta'lim jarayonini boshqarish, elektron boshqaruv, raqamli transformatsiya, monitoring va tahlil, ta'lim sifati.

Abstract: This article analyzes the significance of implementing digital management systems in higher education institutions, their role in managing the educational process, and their potential to enhance management efficiency. The study explores how the digitalization of administrative processes can ensure transparency, facilitate rapid and high-quality decision-making, and improve educational outcomes. Additionally, the article addresses the integration of existing information systems, the standardization of electronic document circulation, and the positive impact of digital systems on pedagogical processes.

Key words: digital management, higher education institutions, management efficiency, digitalization, information systems, educational process management, e-governance, digital transformation, monitoring and analysis, education quality.

Аннотация: В данной статье анализируется значимость внедрения систем цифрового менеджмента в высших учебных заведениях, их роль в управлении образовательным процессом и возможности повышения эффективности управления. В исследовании рассматривается, как цифровизация управленческих процессов обеспечивает прозрачность, способствует быстрому и качественному принятию решений и улучшению качества образования. Кроме того, в статье рассматриваются вопросы интеграции существующих информационных систем, стандартизации электронного документооборота и положительного влияния цифровых систем на педагогический процесс.

Ключевые слова: цифровой менеджмент, высшие учебные заведения, эффективность управления, цифровизация, информационные системы, управление образовательным процессом, электронное управление, цифровая трансформация, мониторинг и анализ, качество образования.

KIRISH

Hozirgi davrda globallashuv jarayonlari hamda raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi barcha sohalar qatori oliy ta'lim tizimiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Ta'lim jarayonini samarali tashkil etish, boshqaruv faoliyatini takomillashtirish, rejalashtirish, monitoring qilish va tahlil etishda zamonaviy raqamli menejment tizimlaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Oliy ta'lim muassasalarida boshqaruv samaradorligini oshirish, inson omili bilan bog'liq xatolarni kamaytirish, shaffoflikni ta'minlash hamda tezkor va asosli qarorlar qabul qilishda raqamli menejment tizimlari muhim vosita hisoblanadi. Shu sababli bunday tizimlarni joriy etish bugungi kunda ta'lim tizimi oldida turgan dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Raqamli menejment tizimlari oliy ta'lim muassasasining barcha boshqaruv jarayonlarini yagona axborot platformasi asosida tashkil etishga xizmat qiluvchi kompleks dasturiy yechimlar majmuasidir. Mazkur tizimlar orqali turli ma'lumotlarni yig'ish, saqlash, qayta ishlash hamda tahlil qilish imkoniyati yaratiladi. Ular, odatda,

o‘quv jarayonini boshqarish, kadrlar bilan ishlash, moliyaviy nazorat, talabalar kontingentini yuritish, reyting va baholash tizimi, hujjatlar aylanishini tashkil etish hamda strategik rejalashtirish kabi muhim yo‘nalishlarni qamrab oladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Oliy ta’lim tizimida raqamli menejment va raqamli transformatsiya jarayonlarini o‘rganish masalalari ko‘plab xorijiy olimlarning ilmiy izlanishlarida muhim o‘rin egallaydi. Ushbu tadqiqotlarda ta’lim tizimini boshqarishda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish, raqamli platformalarni joriy etish hamda boshqaruv samaradorligini oshirish masalalari keng tahlil qilingan.

Ta’limni raqamlashtirish va raqamli universitet konsepsiyasi bo‘yicha tadqiqotlar olib borgan Tony Bates o‘z ilmiy ishlarida oliy ta’lim tizimida raqamli texnologiyalarni joriy etish ta’lim jarayonini tashkil etish va boshqaruv samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega ekanligini ta’kidlaydi. Uning fikriga ko‘ra, zamonaviy universitetlar raqamli ta’lim muhitini shakllantirish orqali boshqaruv tizimini yanada takomillashtirish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Jamiyat va iqtisodiyotning raqamli rivojlanishi masalalarini o‘rgangan Manuel Castells “axborot jamiyati” konsepsiyasini ilgari surib, raqamli texnologiyalar barcha ijtimoiy institutlar qatori ta’lim tizimining faoliyatiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatishini asoslab bergan [1]. Uning ta’kidlashicha, axborot texnologiyalarining rivojlanishi boshqaruv jarayonlarini yanada samarali tashkil etish imkoniyatini yaratadi. Strategik boshqaruv va raqobatbardoshlik nazariyasi bo‘yicha mashhur tadqiqotchi Michael Porter tashkilotlar faoliyatida innovatsion texnologiyalarni joriy etish ularning raqobat ustunligini ta’minlashini ta’kidlaydi. Uning konsepsiyasiga ko‘ra, zamonaviy tashkilotlar, jumladan, universitetlar ham raqamli boshqaruv tizimlarini joriy etish orqali o‘z faoliyatining samaradorligini oshirishi mumkin.

Menejment nazariyasi asoschilaridan biri hisoblangan Peter Drucker esa tashkilotlarda samarali boshqaruvni ta’minlash uchun axborot va bilimlarni to‘g‘ri boshqarish muhim ekanligini qayd etadi [2]. Uning ilmiy qarashlarida tashkilot faoliyatini boshqarishda ma’lumotlar bazasi, axborot tizimlari va tahliliy mexanizmlarning ahamiyati alohida ta’kidlangan bo‘lib, bu yondashuv zamonaviy raqamli menejment tizimlari uchun metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Raqamli transformatsiya va ta’lim texnologiyalarini o‘rganish bo‘yicha tadqiqotlar olib borgan George Siemens tomonidan ilgari surilgan konnektivizm nazariyasi ham raqamli ta’lim muhitini rivojlantirishda muhim nazariy asoslardan biri hisoblanadi. Ushbu nazariyaga ko‘ra, bilimlar tarmoq muhitida shakllanadi va raqamli texnologiyalar ta’lim jarayonining samaradorligini oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Oliy ta’lim muassasalarida raqamli menejment, raqamli transformatsiya va boshqaruv jarayonlarini modernizatsiya qilish masalalari so‘nggi yillarda mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan keng o‘rganilmoqda. Tadqiqotlarda ta’lim tizimini boshqarishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish, elektron boshqaruv tizimlarini joriy etish hamda boshqaruv samaradorligini oshirish masalalari ilmiy jihatdan tahlil qilingan.

Jumladan, Sh. Shomurodov tadqiqotlarida oliy ta’lim tizimida raqamli transformatsiya jarayonlari boshqaruv samaradorligini oshirish, shaffoflikni ta’minlash va tezkor qaror qabul qilish imkoniyatlarini kengaytirishini ta’kidlaydi. M. Muxamedova esa oliy ta’lim muassasalarida akademik boshqaruvni raqamlashtirish orqali sifat monitoringi, strategik rejalashtirish va ta’lim jarayonini nazorat qilish tizimlarini takomillashtirish zarurligini asoslab bergan [3].

Shuningdek, O. Xurramov oliy ta’lim boshqaruvida innovatsion va raqamli menejment yondashuvlarini joriy etish rahbarlik faoliyatini modernizatsiya qilish hamda ta’lim muassasalari raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qilishini qayd etadi.

R. Islamova tadqiqotlarida elektron ta’lim tizimlari va LMS platformalarining ta’lim jarayonini boshqarish hamda nazorat qilishdagi ahamiyati yoritilgan.

Q. Alimova esa raqamli menejment texnologiyalari orqali ta’lim sifatini boshqarish tizimini takomillashtirish mumkinligini ta’kidlaydi [4].

Yuqoridagi tadqiqotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, xorijiy ilmiy adabiyotlarda oliy ta’lim tizimini raqamlashtirish, raqamli universitet modeli, innovatsion menejment va axborot texnologiyalaridan foydalanish masalalari keng o‘rganilgan. Biroq oliy ta’lim muassasalarida raqamli menejment asosida rahbar xodimlar ijro intizomi va mas’uliyatini oshirishning pedagogik mexanizmlarini kompleks o‘rganish masalasi yetarli darajada tadqiq etilmagan. Shu sababli mazkur yo‘nalishda ilmiy izlanishlar olib borish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Oliy ta’lim muassasalarida raqamli menejment tizimlarini joriy etish jarayonida yuzaga keladigan muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish tadqiqotning asosiy metodologik yo‘nalishlarini tashkil qiladi. Tadqiqotda muammolar moddiy-texnik, kadrlar salohiyati, tashkiliy-boshqaruv va axborot xavfsizligi bo‘yicha

guruhlangan. Moddiy-texnik baza yetishmasligi zamonaviy serverlar, kuchli kompyuter texnikasi va barqaror internet tarmog‘ining mavjud emasligi bilan ifodalanib, raqamli tizimlarning uzluksiz ishlashiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Kadrlar salohiyati nuqtayi nazaridan IT mutaxassislari, rahbar xodimlar va professor-o‘qituvchilarning raqamli savodxonlik darajasini tahlil qilish orqali ularning yangi texnologiyalarga moslashishdagi qiyinchiliklari aniqlanadi. Tashkiliy va boshqaruv muammolari esa aniq strategiya va yo‘l xaritasining mavjud emasligi hamda bo‘limlararo ma’lumot almashinuvi mexanizmlarining to‘liq ishlab chiqilmaganligi bilan bog‘liq. Axborot xavfsizligi masalalari talabalar va xodimlarning shaxsiy ma’lumotlarini himoya qilish, tizimga bo‘lgan ishonch va xavfsizlik choralarining yetarliligi bilan aniqlanadi.

Ushbu muammolarni hal etish uchun tizimli choralarni amalga oshirish zarur.

Avvalo, oliy ta’lim muassasalarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash lozim: zamonaviy server infratuzilmasini yaratish, tezkor va barqaror internet bilan ta’minlash hamda litsenziyalangan dasturiy ta’minotlardan foydalanish raqamli menejment tizimlarining samarali ishlashini ta’minlaydi.

Ikkinchidan, kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlash tizimini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega; rahbar xodimlar, professor-o‘qituvchilar va texnik xodimlar uchun maxsus treninglar, seminarlar va malaka oshirish kurslarini tashkil etish orqali ularning raqamli kompetensiyalari oshiriladi [5].

Uchinchidan, raqamli menejment tizimlarini bosqichma-bosqich joriy etish maqsadga muvofiqdir; dastlab ayrim bo‘limlarda pilot loyihalarni amalga oshirib, aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etgan holda tizimni kengaytirish ijobiy natijalar beradi.

To‘rtinchidan, axborot xavfsizligini ta’minlash bo‘yicha aniq me’yoriy hujjatlar va ichki reglamentlar ishlab chiqilishi zarur; ma’lumotlarni zaxiralash, kirish huquqlarini cheklash va zamonaviy himoya vositalaridan foydalanish orqali tizim xavfsizligini oshirish mumkin.

TAHLIL VA NATIJALAR

Oliy ta’lim muassasalarida raqamli menejment tizimlarini joriy etish jarayonini yanada takomillashtirishda oliy ta’lim muassasalari o‘rtasida tajriba almashish va milliy hamda xalqaro ilg‘or tajribalarni o‘rganish muhim ahamiyatga ega. Bunday yondashuv nafaqat tizimlarning samaradorligini oshirish, balki rahbar xodimlar va professor-o‘qituvchilarni zamonaviy boshqaruv texnologiyalari bilan tanishtirish, ularning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, normativ-huquqiy bazaning yetarli darajada shakllanmaganligi raqamli menejment tizimlarini joriy etishda dolzarb muammo sifatida namoyon bo‘ladi. Amaldagi ayrim me’yoriy hujjatlar an’anaviy boshqaruv tizimlariga moslashtirilgan bo‘lib, raqamli boshqaruv jarayonlarini to‘liq qamrab olmaydi. Natijada hujjat aylanishida ikkilik holat yuzaga keladi va bir vaqtda ham elektron, ham qog‘oz shakldagi hujjatlardan foydalanish majburiyati paydo bo‘ladi.

Bundan tashqari, raqamli imzo, elektron hujjatlarning yuridik kuchi, ularni saqlash va arxivlash masalalarida aniqlik yetishmasligi tizimdan samarali foydalanishga to‘sqinlik qiladi. Bu holat rahbar xodimlar va boshqaruv organlarining raqamli menejment tizimlariga to‘liq ishonch bildirmasligi va an’anaviy boshqaruv usullariga murojaat qilishni davom ettirishiga olib keladi. Shu sababli oliy ta’lim muassasalarida raqamli menejment tizimlarini samarali joriy etish uchun normativ-huquqiy bazani yangilash, elektron hujjat aylanishi va raqamli imzo mexanizmlarini yuridik jihatdan mustahkamlash, shuningdek, milliy va xalqaro ilg‘or tajribalarni tizimli o‘rganish zarur. Bu choralar rahbar xodimlarning tizimga bo‘lgan ishonchini oshirish va raqamli boshqaruv jarayonlarini to‘liq integratsiya qilish imkonini beradi.

Oliy ta’lim muassasalarida raqamli menejment tizimlarini joriy etish jarayonida yuzaga keladigan asosiy muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish tadqiqot metodologiyasining markaziy yo‘nalishlarini tashkil qiladi. Tadqiqotda muammolar moddiy-texnik, kadrlar salohiyati, tashkiliy-boshqaruv, normativ-huquqiy va axborot xavfsizligi sohalari bo‘yicha tahlil qilindi. Moddiy-texnik baza yetishmasligi zamonaviy serverlar, kuchli kompyuter texnikasi va barqaror internet tarmog‘ining mavjud emasligi bilan ifodalanib, raqamli tizimlarning uzluksiz ishlashiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Kadrlar salohiyati nuqtayi nazaridan IT mutaxassislari, rahbar xodimlar va professor-o‘qituvchilarning raqamli savodxonlik darajasini tahlil qilish orqali ularning yangi texnologiyalarga moslashishdagi qiyinchiliklari aniqlanadi. Tashkiliy va boshqaruv muammolari esa aniq strategiya va yo‘l xaritasining mavjud emasligi hamda bo‘limlararo ma’lumot almashinuvi mexanizmlarining to‘liq ishlab chiqilmaganligi bilan bog‘liq [6]. Axborot xavfsizligi masalalari talabalar va xodimlarning shaxsiy ma’lumotlarini himoya qilish, tizimga bo‘lgan ishonch va xavfsizlik choralarining yetarliligi bilan aniqlanadi.

Mazkur muammolarni bartaraf etish uchun tizimli choralar zarur.

Avvalo, oliy ta’lim muassasalarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash lozim: zamonaviy server infratuzilmasini yaratish, tezkor va barqaror internet bilan ta’minlash hamda litsenziyalangan dasturiy ta’minotlardan foydalanish raqamli menejment tizimlarining samarali ishlashini ta’minlaydi.

Ikkinchidan, rahbar xodimlar, professor-o'qituvchilar va texnik xodimlar uchun maxsus treninglar, seminarlar va malaka oshirish kurslarini tashkil etish orqali kadrlarning raqamli kompetensiyalari oshiriladi.

Uchinchidan, tizimlarni bosqichma-bosqich joriy etish maqsadga muvofiq; dastlab pilot loyihalarni amalga oshirib, aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etgan holda tizimni kengaytirish ijobiy natijalar beradi.

To'rtinchidan, axborot xavfsizligini ta'minlash bo'yicha aniq me'yoriy hujjatlar va ichki reglamentlar ishlab chiqilishi, ma'lumotlarni zaxiralash, kirish huquqlarini cheklash va zamonaviy himoya vositalaridan foydalanish tizim xavfsizligini oshirishga xizmat qiladi.

Oliy ta'lim tizimiga oid normativ-huquqiy hujjatlarni raqamlashtirish talablariga mos ravishda takomillashtirish, elektron hujjat aylanishi bo'yicha yagona standartlarni joriy etish boshqaruv jarayonlarini soddalashtiradi va tizim samaradorligini oshiradi. Raqamli menejment tizimlarini joriy etishda mavjud axborot tizimlari bilan integratsiya masalasi ham dolzarb hisoblanadi; o'quv jarayoni, buxgalteriya, kadrlar bo'limi va talabalar bilan ishlash bo'yicha alohida-alohida dasturiy vositalar mavjudligi ularning o'zaro bog'liqligini cheklaydi, natijada ma'lumotlarning takroran kiritilishiga olib keladi va xatolar yuzaga keladi. Ushbu muammoni bartaraf etish uchun yagona platformaga asoslangan raqamli menejment tizimlarini ishlab chiqish yoki mavjud tizimlarni API texnologiyalari orqali integratsiyalash zarur bo'lib, bu axborot oqimlarini optimallashtirish va boshqaruv jarayonlarining uzviyligini ta'minlaydi.

XULOSA

Raqamli menejment tizimlarining joriy etilishi pedagogik jarayonga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi: o'quv yuklamalarini rejalashtirish, dars jadvalini shakllantirish va talabalarning o'zlashtirish ko'rsatkichlarini monitoring qilish jarayonlari avtomatlashtiriladi. Bu esa professor-o'qituvchilarning ish yukini kamaytirib, ularning ilmiy va metodik faoliyatga ko'proq e'tibor qaratishiga imkon yaratadi.

Shu bilan birga, tizim interfeysining murakkabligi yoki texnik nosozliklar pedagogik jarayonda qo'shimcha stress omiliga aylanishi mumkin. Shu sababli raqamli menejment tizimlarini loyihalashda foydalanuvchi ehtiyojlarini hisobga olish, qulay va tushunarli interfeysni ta'minlash, shuningdek, texnik qo'llab-quvvatlash xizmatining uzluksiz faoliyatini tashkil etish pedagogik jarayonning barqarorligini saqlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Абанкина И. В., Филатова Л. М. Тифровые платформы в системе управления университетом // Университетское управление: практика и анализ. – Екатеринбург, 2021. – № 2. – С. 34–41.
2. Abduqodirov A. A., Begimqulov U. Sh. Oliy ta'lim tizimida raqamli boshqaruv va axborot texnologiyalarini joriy etish masalalari // Ta'lim va innovatsiyalar. – Toshkent, 2021. – № 3. – B. 15–21.
3. Eshonjonov B. Z. Aksiologik yondashuvlarni shakllantirish ijtimoiy zarurat sifatida // Kasb-hunar ta'limi. Ilmiy-uslubiy, amaliy, ma'rifiy jurnal. – T., 2024. – 12-son. – B. 90–94.
4. Кузминов Я. И., Фрумин И. Д. Цифровая трансформация высшего образования: управленческие подходы // Вопросы образования. – Москва, 2020. – № 4. – С. 8–28.
5. Selwyn N. Digital Education in Universities: Management, Policy and Practice. – London: Routledge, 2022. – 214 p.
6. Xodjayev B. X., Rahimov D. A. Oliy ta'lim muassasalarida raqamli transformatsiya jarayonlarini boshqarish. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2022. – 168 b.
7. Eshonjonov B. Z. Raqamli didaktikaning ta'lim jarayoniga transformatsiyasida konnektivizm nazariyasining o'rni va ahamiyati // "Zamonaviy jamiyatda yoshlarni destruktiv ta'sirlardan himoyalashning pedagogik-psixologik muammolari va yechimlari" mavzusidagi ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Termiz, 2025. – B. 533.

UMUMIY O'RTA TA'LIM MAKTABLARIDA TA'LIM SIFATINI BOSHQARISHDA SUN'IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

Sodiqov Rafikjon Turobjon o'g'li
A. Avloniy nomidagi pedagogik mahorat milliy instituti
rahbar kadrlarning bilim darajasi va kasbiy mahoratini baholash
markazi direktori, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

ORCID: 0009-0006-2354-1645

Annotatsiya: Maqolada umumiy o'rta ta'lim maktablarida ta'lim sifatini boshqarishda sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari tahlil qilingan. Sun'iy intellektning ta'lim sifatini monitoring qilish, ma'lumotlarni tahlil etish, o'quv natijalarini prognozlash, individual ta'lim ehtiyojlarini aniqlash va boshqaruv qarorlarini qo'llab-quvvatlashdagi imkoniyatlari yoritilgan. Shuningdek, umumiy o'rta ta'lim maktablarida ta'lim sifatini oshirish jarayonida sun'iy intellektdan samarali foydalanishda tizimli, faoliyatli, kompetensiyaviy va shaxsga yo'naltirilgan yondashuvlarning ahamiyati asoslangan. Tadqiqot natijalari sun'iy intellekt texnologiyalarini pedagogik va etik tamoyillar asosida qo'llash ta'lim sifatini boshqarish samaradorligini oshirishga xizmat qilishini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, ta'lim sifati, ta'lim sifatini boshqarish, umumiy o'rta ta'lim, raqamli texnologiyalar, pedagogik yondashuv.

Abstract: The article analyzes the pedagogical potential of using artificial intelligence technologies in managing the quality of education in general secondary schools. It highlights the capabilities of artificial intelligence in monitoring education quality, analyzing data, forecasting learning outcomes, identifying individual educational needs, and supporting management decision-making. The study also substantiates the importance of systemic, activity-based, competency-based, and learner-centered approaches to the effective use of artificial intelligence in improving the quality of education in general secondary schools. The findings demonstrate that the application of artificial intelligence technologies based on pedagogical and ethical principles contributes to improving the effectiveness of education quality management.

Key words: artificial intelligence, education quality, education quality management, general secondary education, digital technologies, pedagogical approach.

Аннотация: В статье проанализированы педагогические возможности использования технологий искусственного интеллекта в управлении качеством образования в общеобразовательных школах. Освещены возможности искусственного интеллекта в мониторинге качества образования, анализе данных, прогнозировании результатов обучения, выявлении индивидуальных образовательных потребностей и поддержке управленческих решений. Также обоснована значимость системного, деятельностного, компетентностного и личностно ориентированного подходов к эффективному использованию искусственного интеллекта в процессе повышения качества образования в общеобразовательных школах. Результаты исследования показали, что применение технологий искусственного интеллекта на основе педагогических и этических принципов способствует повышению эффективности управления качеством образования.

Ключевые слова: искусственный интеллект, качество образования, управление качеством образования, общее среднее образование, цифровые технологии, педагогический подход.

KIRISH

Jahon miqyosida ta'lim tizimini raqamli transformatsiya qilish, sun'iy intellekt (Artificial Intelligence – AI) texnologiyalarini ta'lim jarayoniga hamda ta'limni boshqarish tizimiga integratsiyalash zamonaviy pedagogik tadqiqotlarning ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. UNESCO, OECD, Yevropa Komissiyasi va boshqa nufuzli xalqaro tashkilotlar tomonidan ta'lim sifatini oshirish, boshqaruv qarorlarini ilmiy asoslash hamda ta'lim

jarayonini shaxsga yo‘naltirilgan tarzda tashkil etishda sun’iy intellekt imkoniyatlaridan samarali foydalanish bo‘yicha qator strategik hujjatlar va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Bugungi kunda AQSH, Buyuk Britaniya, Singapur, Janubiy Koreya, Xitoy va Finlyandiya kabi rivojlangan davlatlarda sun’iy intellekt asosida o‘quv jarayonini monitoring qilish, ta’lim natijalarini prognozlash, boshqaruv qarorlarini qo‘llab-quvvatlash hamda ta’lim sifatini baholashning raqamli mexanizmlarini joriy etish bo‘yicha keng ko‘lamli ilmiy-amaliy ishlar amalga oshirilmoqda. Ta’lim tizimida sun’iy intellekt texnologiyalarining qo‘llanilishi nafaqat o‘quv jarayonini individuallashtirish va adaptiv ta’limni tashkil etish, balki ta’lim muassasalarini samarali boshqarishning yangi imkoniyatlarini ham yaratmoqda.

Xususan, katta hajmdagi ma’lumotlarni (Big Data) tezkor tahlil qilish, ta’lim sifati indikatorlarini avtomatik monitoring qilish, pedagogik faoliyat samaradorligini baholash, o‘quvchilarning o‘zlashtirish dinamikasini prognozlash hamda ma’lumotlarga asoslangan (data-driven) boshqaruv qarorlarini qabul qilishda sun’iy intellektning ahamiyati tobora ortib bormoqda. Natijada ta’lim sifatini boshqarish jarayoni subyektiv baholashdan obyektiv, aniq va tezkor tahlilga asoslangan boshqaruv modeliga o‘tmoqda. Mamlakatimizda ham ta’lim tizimini raqamlashtirish, ta’lim sifatini boshqarishning zamonaviy mexanizmlarini joriy etish hamda sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish bo‘yicha izchil islohotlar amalga oshirilmoqda. Maktab ta’limi tizimini rivojlantirishga oid me’yoriy-huquqiy hujjatlarda ta’limni boshqarish jarayonlarini raqamlashtirish, elektron monitoring tizimlarini rivojlantirish, ma’lumotlar bazalarini integratsiyalash hamda zamonaviy axborot texnologiyalarini boshqaruv faoliyatiga keng joriy etish ustuvor vazifalar sifatida belgilangan. Bu esa umumiy o‘rta ta’lim maktablarida boshqaruv faoliyatini takomillashtirish, rahbarlarning raqamli kompetentligini rivojlantirish va ta’lim sifatini boshqarishda innovatsion yondashuvlarni qo‘llash zaruratini yanada kuchaytirmoqda.

Shu bilan birga, mavjud ilmiy tadqiqotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish asosan o‘quvchilarning o‘quv faoliyatini tashkil etish, adaptiv ta’lim, avtomatik baholash hamda raqamli ta’lim resurslarini yaratish masalalariga qaratilgan. Biroq umumiy o‘rta ta’lim maktablarida ta’lim sifatini boshqarish nuqtayi nazaridan sun’iy intellektning pedagogik imkoniyatlari, uning boshqaruv samaradorligiga ta’siri, rahbarlik faoliyatida qo‘llash mexanizmlari va ma’lumotlarga asoslangan boshqaruv qarorlarini qabul qilishdagi o‘rni yetarli darajada kompleks o‘rganilmagan. Mazkur holat ushbu yo‘nalishda ilmiy izlanishlarni chuqurlashtirishni, sun’iy intellektning pedagogik va boshqaruv salohiyatini ilmiy asoslashni taqozo etadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Sun’iy intellekt (SI) texnologiyalarining jadal rivojlanishi hamda ularning ta’lim tizimiga keng joriy etilishi XXI asr ta’lim paradigmasining muhim yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Ayniqsa, COVID-19 pandemiyasidan so‘ng ta’limni raqamlashtirish jarayonlari jadallashib, ta’lim jarayonini boshqarishda intellektual tizimlardan foydalanish imkoniyatlari sezilarli darajada kengaydi. Xalqaro tahlillarga ko‘ra, ta’lim sohasida sun’iy intellekt texnologiyalari bozori barqaror o‘sib bormoqda va u ta’lim sifatini boshqarishning samarali vositalaridan biri sifatida e’tirof etilmoqda [2].

Ilmiy tadqiqotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, sun’iy intellekt ta’lim jarayonini individuallashtirish, ma’muriy boshqaruvni optimallashtirish, ta’lim natijalarini tahlil qilish va boshqaruv qarorlarini qabul qilish samaradorligini oshirishda muhim pedagogik imkoniyatlarga ega. Shu bilan birga, olimlar sun’iy intellektni joriy etishda texnologik samaradorlik bilan bir qatorda ta’limning insonparvarlik tamoyillarini saqlab qolish zarurligini ham alohida ta’kidlaydilar [3, 8].

So‘nggi yillarda mazkur yo‘nalish bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar sonining keskin ortishi pedagogika, axborot texnologiyalari va ta’lim menejmenti fanlari kesishgan nuqtada yangi ilmiy yo‘nalish shakllanayotganini ko‘rsatmoqda. Bu esa umumiy o‘rta ta’lim maktablarida ta’lim sifatini boshqarishda sun’iy intellekt texnologiyalarining pedagogik imkoniyatlarini chuqur o‘rganish zarurligini belgilaydi.

Umuman olganda, raqamli texnologiyalar asosida ta’lim sifatini boshqarish zamonaviy ta’lim tizimining ajralmas va strategik ahamiyatga ega bo‘lgan komponenti sifatida namoyon bo‘ladi. Mazkur jarayon nafaqat boshqaruv faoliyatining samaradorligini oshirish, balki ta’lim tizimini sifat jihatidan yangi rivojlanish bosqichiga olib chiqishga xizmat qiladi. Raqamli texnologiyalar yordamida boshqaruv jarayonlari tizimlashtiriladi, ortiqcha vaqt va resurs sarflari qisqartiriladi hamda qaror qabul qilish mexanizmlari optimallashtiriladi. Natijada boshqaruv faoliyati aniq, tezkor va ilmiy asoslangan shaklga ega bo‘ladi [7].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqotning metodologik asosini umumiy o‘rta ta’lim maktablarida ta’lim sifatini boshqarish jarayonini takomillashtirishga qaratilgan tizimli-faoliyatli, kompetensiyaviy, shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvlar tashkil etadi. Tadqiqotda sun’iy intellekt texnologiyalarining ta’lim sifatini boshqarishdagi pedagogik imkoniyatlarini aniqlash, ularning boshqaruv jarayonlariga ta’sirini baholash hamda samarali foydalanishning pedagogik

shart-sharoitlarini asoslashga alohida e'tibor qaratildi. Tizimli yondashuv ta'lim sifatini boshqarishni maqsad, monitoring, diagnostika, tahlil, rejalashtirish, boshqaruv qarorlarini qabul qilish va natijalarni baholashdan iborat yaxlit tizim sifatida o'rganish imkonini berdi. Shu asosda sun'iy intellekt texnologiyalarining mazkur komponentlar o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikni ta'minlashdagi imkoniyatlari tahlil qilindi. Tizimli yondashuv ijtimoiy-madaniy tayyorgarlik tizimini rivojlantirish va uning samarali faoliyatini ta'minlaydigan zaruriy tashkiliy-mazmunli shart-sharoitlarning mavjudligini ta'minlovchi yondashuv sifatida tadqiqot ishimizda muhim ahamiyat kasb etadi.

N.A. Muslimovning tadqiqotlarida tizimli yondashuv quyidagicha tavsiflanadi: "Tizimli yondashuv – ilmiy bilish hamda ijtimoiy amaliyot metodologiyasining yo'nalishi bo'lib, uning asosida obyektlarni tizim sifatida qabul qilinishi yotadi. Tizimli yondashuv tadqiqotchining obyekt yaxlitligini ochib berishga, uning aloqalari turli tiplarini aniqlashga hamda ularni yagona nazariy ko'rinishga keltirishga yo'naltiradi" [5].

Ta'lim sohasida global o'zgarishlar, raqamli transformatsiya, sun'iy intellekt va axborot texnologiyalarining keng joriy etilishi o'quvchilardan tizimli fikrlash ko'nikmalarini talab etmoqda. Tizimli fikrlash – bu voqea va jarayonlarni izchil, bog'liqlikda, sabab-natija zanjiri asosida tahlil qilish qobiliyatidir. Ushbu ko'nikma insonni turli fanlar o'rtasidagi o'zaro aloqalarni ko'ra bilishga, muammoga kompleks yondashishga, shuningdek, samarali qarorlar qabul qilishga o'rgatadi. Shu sababli tizimli fikrlashni rivojlantirish bugungi ta'lim jarayonining eng muhim maqsadlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda [4].

Tizimli fikrlash ta'lim jarayonidagi hodisa va muammolarni o'zaro bog'liq elementlardan tashkil topgan yaxlit tizim sifatida ko'rib chiqish, ular o'rtasidagi sabab-natija aloqalarini aniqlash hamda muammolarning uzoq muddatli oqibatlarini oldindan baholash imkonini beradi. P. Senge, J. Sterman va D. Meadows tadqiqotlarida tizimli fikrlash barqaror rivojlanish, murakkab tizimlarni tushunish va samarali boshqaruv qarorlarini qabul qilishning muhim vositasi sifatida talqin etilgan [1]. Faoliyatli yondashuv sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishni ta'lim sifatini boshqarishning amaliy jarayonlari bilan bog'liq holda o'rganishni nazarda tutdi.

Xususan, monitoring, diagnostika, tahlil, rejalashtirish, qaror qabul qilish va natijalarni baholash faoliyatlarida sun'iy intellektdan foydalanish imkoniyatlari tahlil qilindi. I.A. Zimnyaya kompetentlikni shaxsning bilimga asoslangan, intellektual hamda ijtimoiy-kasbiy jihatdan muhim va shakllanib boruvchi sifatlari majmui sifatida talqin etadi [9].

N. Xomskiy esa kompetentlikni muayyan faoliyatni amalga oshirishga imkon beruvchi qoidalar tizimi va strukturani bilish bilan bog'laydi [10]. Mazkur yondashuvlardan kelib chiqib, kompetentlikni faqat bilim, ko'nikma va malakalar yig'indisi sifatida emas, balki ularni amaliy faoliyatda samarali qo'llashni ta'minlovchi shaxsiy va kasbiy sifatlar tizimi sifatida qarash maqsadga muvofiq.

Shu jihatdan kompetensiyaviy yondashuv maktab rahbarlari va pedagoglarning sun'iy intellekt texnologiyalaridan samarali foydalanishga tayyorgarligini baholashga yo'naltirildi. Bunda ularning raqamli, axborot-tahliliy va texnologik kompetensiyalari ta'lim sifatini boshqarish samaradorligining muhim omillari sifatida qaraldi. Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv ta'lim sifatini boshqarishda o'quvchilarning individual ta'lim ehtiyojlari, imkoniyatlari va o'zlashtirish xususiyatlarini hisobga olishga asoslandi [6]. Sun'iy intellektning individual ta'lim natijalarini tahlil qilish va ta'lim jarayonini differensiallashtirish imkoniyatlari ushbu yondashuv doirasida ko'rib chiqildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqot natijalari umumiy o'rta ta'lim maktablarida ta'lim sifatini boshqarishda sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish ta'lim jarayonini monitoring qilish, diagnostika, tahlil, prognozlash va boshqaruv qarorlarini qabul qilish samaradorligini oshirish imkonini berishini ko'rsatdi. Sun'iy intellekt yordamida o'quvchilarning o'zlashtirish ko'rsatkichlari, davomat, fanlar kesimidagi natijalar va boshqa ta'lim indikatorlarini tezkor tahlil qilish hamda mavjud muammolarni erta aniqlash mumkin. Tahlil jarayonida sun'iy intellektning ta'lim sifatini boshqarishdagi pedagogik imkoniyatlari monitoring, diagnostika, ma'lumotlarni tahlil qilish, prognozlash, individuallashtirish va boshqaruv qarorlarini qo'llab-quvvatlash kabi yo'nalishlarda namoyon bo'lishi aniqlandi. Ayniqsa, katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlash va ular asosida ta'lim natijalaridagi o'zgarishlarni aniqlash maktab rahbariyati uchun tezkor va asoslangan qarorlar qabul qilish imkoniyatini kengaytiradi.

Tizimli yondashuv asosida sun'iy intellektning ta'lim sifatini boshqarishdagi faoliyati ma'lumotlarni yig'ish → monitoring → tahlil → prognozlash → qaror qabul qilish → natijalarni baholash ketma-ketligida amalga oshirilishi maqsadga muvofiqligi aniqlandi. Bu jarayonda sun'iy intellekt rahbar yoki pedagogning o'rnini bosmaydi, balki ularning kasbiy faoliyatini tahliliy ma'lumotlar bilan qo'llab-quvvatlaydi.

Shuningdek, kompetensiyaviy yondashuv nuqtayi nazaridan sun'iy intellektdan samarali foydalanish maktab rahbarlari va pedagoglarning raqamli, axborot-tahliliy va AI kompetensiyalariga bevosita bog'liqligi aniqlandi. Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv esa o'quvchilarning individual ta'lim ehtiyojlarini aniqlash va ularga mos pedagogik yordamni tashkil etishda sun'iy intellekt imkoniyatlaridan foydalanish zarurligini ko'rsatdi.

Umuman, tadqiqot natijalari sun'iy intellekt texnologiyalaridan pedagogik maqsadga muvofiq, tizimli va mas'uliyatli foydalanish umumiy o'rta ta'lim maktablarida ta'lim sifatini boshqarish samaradorligini oshirishning istiqbolli yo'nalishi ekanligini ko'rsatdi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, tadqiqot natijalari sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish umumiy o'rta ta'lim maktablarida ta'lim sifatini monitoring qilish, tahlil etish, prognozlash va boshqaruv qarorlarini asoslash samaradorligini oshirishini ko'rsatdi. Sun'iy intellekt ta'lim sifatini boshqarishda inson faoliyatini almashtiruvchi emas, balki pedagog va rahbarlarning kasbiy faoliyatini qo'llab-quvvatlovchi vosita sifatida qo'llanishi maqsadga muvofiq.

Shu asosda maktab rahbarlari va pedagoglarning AI va raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish; ta'lim sifatini monitoring qilishda sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish; ma'lumotlarga asoslangan boshqaruv tizimini rivojlantirish; o'quvchilarning individual ta'lim ehtiyojlarini aniqlashda AI imkoniyatlaridan foydalanish; sun'iy intellektdan foydalanishda ma'lumotlar xavfsizligi va pedagogik-etik tamoyillarni ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Anderson, L. W., & Krathwohl, D. R. (2001). A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives. – New York: Addison Wesley Longman.
2. Антонова Д. А., Оспенникова Е. В., Спирин Е. В. Цифровая трансформация системы образования: проектирование ресурсов для современной цифровой учебной среды как одно из ее основных направлений // Вестник Пермского государственного гуманитарно-педагогического университета. Серия: Информационные компьютерные технологии в образовании. 2018. № 14. С. 5-37.
3. Буцык С. В. "Цифровое" поколение в образовательной системе российского региона: проблемы и пути решения // Открытое образование. 2019. Т. 23. № 1. С. 27-33.
4. Kasimova D. "Kompetensiyaviy yondashuv sharoitida tizimli fikrlashni rivojlantiruvchi pedagogik strategiyalar tizimi" // Inter Education & Global Study. Vol. 3, No. 10 (1), 2025, pp. 133-142.
5. Муслимов Н. А. Касб таълими ўқитувчисини касбий шакллантиришнинг назарий-методик асослари: Дис. ... д-ра пед. наук. – Тошкент, 2007. – 315 б.
6. Тарасова А. С., Симонова Г. И. Теоретико-методологические подходы к формированию профессионально ориентированной иноязычной коммуникативной компетенции студентов в условиях колледжа // Общество. наука. инновации (нпк-2022). Сборник статей XXII Всероссийской научно-практической конференции. В 2-х томах. Том 1. Киров, 2022. С. 784-791.
7. Sodiqov, R. T. o'g'li. (2026). Raqamli texnologiyalar asosida umumiy o'rta ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini samarali boshqarish.// "Maktab ta'limi: muammolar, izlanishlar, yechimlar", 6(3), 1-9. https://doi.org/10.5281/zenodo.19325661
8. Вайндорф-Сысоева М. Е., Субочева М. Л. "Цифровое образование" как системообразующая категория: подходы к определению // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Педагогика. 2018. № 3. С. 25-36.
9. Зимняя И. А. Ключевые компетентности как регулятивно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. – М., 2004. – 42 с.
10. Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса // Перевод с английского под редакцией и с предисловием В. А. Звегинцева. – Изд-во Московского университета, 1998. – 233 с.

BO'LAJAK TARBIYACHILARNING LIDERLIK-BOSHQARUV KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

To'xtayeva Dilrabo Nematovna
Samarqand viloyati, Paxtachi tumani, 11-DMTT tashkiloti direktori

Annotatsiya: Mazkur maqolada bo'lajak tarbiyachilarning liderlik-boshqaruv kompetentligini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari yoritilgan. Unda zamonaviy maktabgacha ta'lim tizimida tarbiyachining kasbiy faoliyatiga qo'yilayotgan talablar, liderlik-boshqaruv kompetentligining mazmun-mohiyati hamda uning tarkibiy komponentlari tahlil qilingan. Bo'lajak tarbiyachilarda tashabbuskorlik, mustaqillik, mas'uliyat, kommunikativlik, tashkilotchilik va qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari ochib berilgan. Shuningdek, kompetensiyaviy, shaxsga yo'naltirilgan, faoliyatga yo'naltirilgan va tizimli yondashuvlar asosida liderlik-boshqaruv kompetentligini rivojlantirishning samarali pedagogik shart-sharoitlari belgilangan.

Kalit so'zlar: bo'lajak tarbiyachi, liderlik, boshqaruv, kompetentlik, kasbiy kompetensiya, pedagogik shart-sharoitlar, tashabbuskorlik, tashkilotchilik, kommunikativlik, mustaqillik, mas'uliyat.

Abstract: This article discusses the pedagogical conditions for developing the leadership and management competence of future educators. It analyzes the requirements for the professional activities of educators in the modern preschool education system, the content and essence of leadership and management competence, and its structural components. The pedagogical opportunities for developing initiative, independence, responsibility, communication, organizational skills, and decision-making skills among future educators are revealed. The article also identifies effective pedagogical conditions for developing leadership and management competence based on competency-based, person-centered, activity-oriented, and systemic approaches.

Key words: future educator, leadership, management, competence, professional competence, pedagogical conditions, initiative, organizational skills, communication, independence, responsibility.

Аннотация: В данной статье рассматриваются педагогические условия развития лидерских и управленческих компетенций будущих педагогов. Анализируются требования к профессиональной деятельности педагога в современной системе дошкольного образования, содержание и сущность лидерских и управленческих компетенций и их структурные компоненты. Выявлены педагогические возможности развития инициативности, самостоятельности, ответственности, коммуникативных и организационных навыков, а также умения принимать решения у будущих педагогов. Также определены эффективные педагогические условия развития лидерских и управленческих компетенций на основе компетентностного, личностно ориентированного, деятельностно ориентированного и системного подходов.

Ключевые слова: будущий педагог, лидерство, управление, компетенция, профессиональная компетентность, педагогические условия, инициативность, организаторские способности, коммуникация, самостоятельность, ответственность.

KIRISH

Ta'lim, xususan, kasbiy-pedagogik ta'lim sohasidagi zamonaviy tendensiyalarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, bugungi kunda bo'lajak tarbiyachilarning nafaqat kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarini, balki ularning shaxsiy sifatlari, tashabbuskorligi, mustaqilligi, mas'uliyatliligi hamda liderlik-boshqaruv kompetentligini rivojlantirishga ham alohida e'tibor qaratilmoqda. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tarbiyachi pedagogik jarayonning asosiy subyekti sifatida bolalar faoliyatini tashkil etadi, guruhdagi ijtimoiy-psixologik muhitni shakllantiradi, tarbiyalanuvchilar o'rtasidagi munosabatlarni muvofiqlashtiradi, ota-onalar va hamkasblar bilan hamkorlikni yo'lga qo'yadi. Shu sababli zamonaviy tarbiyachidan yuqori darajadagi kasbiy kompetentlik bilan bir qatorda, liderlik va boshqaruv qobiliyatlariga ega bo'lish ham talab etiladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Bo‘lajak tarbiyachilarda liderlik va kasbiy tayyorgarligida kompetensiyaviy yondashuvni rivojlantirishga I. L. Zimnyaya katta hissa qo‘shgan. Olim pedagog shaxsining sifatlarini obyektiv va subyektiv jihatlarga ajratadi. Obyektiv jihatlarga kasbiy bilim, fan metodologiyasini egallash, pedagogik va psixologik bilimlardan foydalanish kirsa, subyektiv jihatlar pedagogik mahorat, iste’dod, ijodkorlik va kasbiy tashabbuskorlikni qamrab oladi. Mazkur yondashuv bo‘lajak tarbiyachilarning liderlik-boshqaruv kompetentligini shakllantirishda ham muhim ahamiyatga ega [8, 56-b.].

N. I. Almazova pedagogning kasbiy kompetentligini pedagogik faoliyat va muloqotning yuqori darajada amalga oshirilishi, shuningdek, ta’lim-tarbiya jarayonida samarali natijalarga erishish bilan bog‘laydi. Bu fikr bo‘lajak tarbiyachining liderlik-boshqaruv kompetentligida tashkilotchilik, kommunikativlik, mas’uliyat va samarali pedagogik hamkorlik kabi sifatlarning muhimligini ko‘rsatadi [2, 47-b.].

T. E. Isaeva pedagogning kasbiy-shaxsiy kompetensiyalarini moslashuvchan, ijtimoiy, ijtimoiy-tashkiliy, kasbiy va kommunikativ kompetensiyalar sifatida guruhlaydi. Ushbu tasnif bo‘lajak tarbiyachining liderlik-boshqaruv kompetentligini rivojlantirishda, ayniqsa, ijtimoiy-tashkiliy va kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirish zarurligini asoslaydi [3, 72-b.].

Bo‘lajak tarbiyachilarning liderlik-boshqaruv kompetentligini rivojlantirish jarayonida talabalarning individual imkoniyatlari va qiziqishlarini hisobga olish, muammoli va pedagogik vaziyatli topshiriqlardan foydalanish, individual hamda jamoaviy faoliyatni uyg‘unlashtirish, o‘z-o‘zini nazorat qilish va refleksiyani rivojlantirish muhim pedagogik shart-sharoitlar sifatida namoyon bo‘ladi. Shuningdek, talabalarni ijodiy faoliyat, o‘z-o‘zini boshqarish, jamoaviy loyihalar va turli ma’naviy-ma’rifiy tadbirlarga faol jalb etish orqali ularda tashabbuskorlik, mustaqillik, mas’uliyat, muloqotga kirishuvchanlik, tashkilotchilik va boshqaruvchanlik sifatlarini rivojlantirish mumkin.

V. I. Andreyevning fikrlariga ko‘ra, zamonaviy pedagog oldida ta’lim sifatini oshirish, yuqori ta’lim standartlarini ta’minlash, ijodiy va tadqiqotchilik vazifalarini mustaqil hal qilish, tarbiya jarayonining murakkablashib borayotgan muammolariga yechim topish, ilg‘or pedagogik texnologiyalarni muntazam o‘zlashtirish va turli fanlar bilan bog‘liq bilimlarni integratsiyalash kabi murakkab vazifalar turadi. Bunday vazifalarni samarali amalga oshirish uchun pedagog yuqori kasbiy kompetentlikka, ijodiy tafakkurga, ma’naviy-axloqiy salohiyatga, mustaqil qaror qabul qilish va o‘z faoliyatini boshqarish qobiliyatiga ega bo‘lishi zarur [1, 314-b.].

Mazkur talablar maktabgacha ta’lim sohasi uchun ham muhim ahamiyatga ega. Chunki tarbiyachi kichik yoshdagi bolalar bilan ishlash jarayonida nafaqat ta’lim-tarbiya beruvchi, balki ularning faoliyatini tashkil etuvchi, yo‘naltiruvchi va boshqaruvchi shaxs sifatida namoyon bo‘ladi. Shu nuqtayi nazardan, zamonaviy bo‘lajak tarbiyachiga qo‘yiladigan asosiy talablar qatoriga kasbiy kompetentlik, intellektuallik, raqobatbardoshlik, ma’naviy yetuklik, kommunikativlik, tashabbuskorlik va liderlik-boshqaruv kompetentligini kiritish mumkin. Liderlik-boshqaruv kompetentligi tushunchasi.

Liderlik-boshqaruv kompetentligi bo‘lajak tarbiyachining pedagogik jarayonni maqsadli tashkil eta olishi, tarbiyalanuvchilar faoliyatini yo‘naltirishi va muvofiqlashtirishi, guruhdagi munosabatlarni samarali boshqarishi, mustaqil qaror qabul qilishi, tashabbus ko‘rsatishi va mas’uliyatni o‘z zimmasiga olishi bilan bog‘liq shaxsiy hamda kasbiy sifatlarning yaxlit tizimi sifatida namoyon bo‘ladi. Bo‘lajak tarbiyachining mustaqilligi ham liderlik-boshqaruv kompetentligining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Mustaqillik tashabbuskorlik, tanqidiy fikrlash, adekvat o‘z-o‘zini baholash, shaxsiy mas’uliyat, ongli tanlov qilish va o‘z faoliyatini nazorat qilish kabi sifatlarda namoyon bo‘ladi.

Mustaqil qaror qabul qila oladigan tarbiyachi pedagogik vaziyatni tahlil qilib, mavjud sharoitdan kelib chiqib maqsadga muvofiq yechim topa oladi. Mas’uliyat esa bo‘lajak tarbiyachining qabul qilgan qarorlari, xatti-harakatlari va faoliyat natijalariga munosabatini ifodalaydi. Tarbiyachining o‘z faoliyati uchun javobgarlikni his qilishi uning ishonchli, halol va kasbiy-axloqiy me’yorlarga amal qiluvchi mutaxassis sifatida shakllanishiga xizmat qiladi. Shu sababli mustaqillik va mas’uliyatning yuqori darajada rivojlanishi bo‘lajak tarbiyachining liderlik pozitsiyasini barqarorlashtiruvchi muhim omillardan hisoblanadi.

Bo‘lajak tarbiyachilarning liderlik-boshqaruv kompetentligini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari. Bo‘lajak tarbiyachilarning liderlik-boshqaruv kompetentligini rivojlantirish oliy ta’lim muassasasida maqsadli tashkil etilgan pedagogik jarayonni talab qiladi. Bunda ta’lim mazmuni, pedagogik texnologiyalar, amaliy faoliyat, shaxslararo munosabatlar va talabaning individual imkoniyatlarini hisobga olish o‘zaro uyg‘un holda tashkil etilishi zarur.

Yagona axborot-ta’lim muhitini yaratish

Zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish bo‘lajak tarbiyachilarning liderlik-boshqaruv kompetentligini rivojlantirishning muhim pedagogik shartlaridan biridir. Bugungi kunda ta’lim jarayonining raqamlashtirilishi bo‘lajak mutaxassislardan axborotni izlash, tahlil qilish, saralash va undan kasbiy faoliyatda samarali foydala-

nish ko‘nikmalarini talab qilmoqda. Yagona axborot-ta’lim muhitini yaratish orqali bo‘lajak tarbiyachilarda pedagogik jarayonni rejalashtirish, axborot almashish, guruh faoliyatini muvofiqlashtirish, jamoaviy qarorlar qabul qilish va zamonaviy raqamli vositalardan foydalanish kompetensiyalarini shakllantirish imkoniyati yaratiladi. Bunda an’anaviy pedagogik vositalar bilan zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining oqilona uyg‘unligini ta’minlash muhimdir.

Kasbiy kompetentlikning integratsiyalashgan rivojlanishini ta’minlash

Zamonaviy tarbiyachining kasbiy faoliyati faqat pedagogik bilimlar bilan chegaralanmaydi. U psixologiya, falsafa, huquq, iqtisodiyot, axborot texnologiyalari va boshqa fanlar bilan bog‘liq bilimlardan ham foydalanadi. Shu sababli bo‘lajak tarbiyachilarning liderlik-boshqaruv kompetentligini rivojlantirishda fanlararo integratsiyaga asoslangan yondashuvdan foydalanish zarur. Bunday yondashuv bo‘lajak tarbiyachiga murakkab pedagogik vaziyatlarni turli nuqtayi nazardan tahlil qilish, muammoning sabablarini aniqlash, muqobil yechimlarni ishlab chiqish va eng maqbul qarorni tanlash imkonini beradi. Shu bilan birga, bo‘lajak mutaxassislarni uzluksiz kasbiy rivojlanishga yo‘naltirish, mahalliy va xorijiy ilg‘or pedagogik tajribalarni o‘rganish ham liderlik-boshqaruv kompetentligining rivojlanishiga xizmat qiladi.

Emotsional-irodaviy sifatlarni rivojlantirish

Bo‘lajak tarbiyachining liderlik-boshqaruv kompetentligida emotsional-irodaviy sifatlar ham muhim o‘rin egallaydi. Xususan, empatiya, optimizm, emotsional barqarorlik, sabr-toqat, o‘zini boshqara olish va pedagogik vaziyatlarda ijobiy munosabatni saqlab qolish qobiliyati samarali liderlikning muhim shartlaridan hisoblanadi. Empatiya tarbiyachiga tarbiyalanuvchilarning his-tuyg‘ularini tushunish, ularning individual ehtiyojlarini hisobga olish va ular bilan ijobiy munosabat o‘rnatish imkonini beradi. Optimistik yondashuv esa tarbiyachining murakkab pedagogik vaziyatlarda ham ijobiy kayfiyatni saqlab qolishi, tarbiyalanuvchilarni qo‘llab-quvvatlashi va ularning imkoniyatlariga ishonch bildirishida namoyon bo‘ladi. Shu ma’noda, har bir bolaga optimistik nuqtayi nazardan yondashish bo‘lajak tarbiyachining pedagogik liderligining muhim ko‘rsatkichlaridan biridir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotning metodologik asosini bo‘lajak tarbiyachilarning liderlik-boshqaruv kompetentligini rivojlantirish jarayonini shaxsiy, kasbiy va faoliyatga yo‘naltirilgan jihatlar asosida o‘rganishga imkon beruvchi kompetensiyaviy, shaxsga yo‘naltirilgan, faoliyatga yo‘naltirilgan, tizimli va aksiologik yondashuvlar tashkil etadi. Kompetensiyaviy yondashuv bo‘lajak tarbiyachining liderlik-boshqaruv kompetentligini alohida bilim va ko‘nikmalar yig‘indisi sifatida emas, balki kasbiy faoliyat jarayonida namoyon bo‘ladigan integrativ shaxsiy-kasbiy sifat sifatida talqin qilish imkonini beradi. Shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv esa har bir bo‘lajak tarbiyachining individual imkoniyatlari, ehtiyojlari, qiziqishlari va liderlik salohiyatini hisobga olishga asoslanadi. Faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuv doirasida liderlik-boshqaruv kompetentligini rivojlantirish bevosita amaliy faoliyat, pedagogik vaziyatlarni modellashtirish, jamoaviy topshiriqlar, loyiha faoliyati, rolli o‘yinlar va muammoli vaziyatlarni hal etish jarayonlari bilan bog‘lanadi.

Tizimli yondashuv asosida bo‘lajak tarbiyachining liderlik-boshqaruv kompetentligi o‘zaro bog‘liq bo‘lgan motivatsion, kognitiv, kommunikativ, tashkiliy-boshqaruv va refleksiv komponentlar birligi sifatida qaraladi. Aksiologik yondashuv esa bo‘lajak tarbiyachida insonparvarlik, mas’uliyat, hamkorlik, pedagogik etika va tarbiyalanuvchi shaxsini qadrlash kabi kasbiy qadriyatlarni shakllantirishga yo‘naltiriladi. Tadqiqot jarayonida ilmiy-pedagogik adabiyotlarni nazariy tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish, tizimlashtirish, pedagogik kuzatish, suhbat, so‘rovnoma, o‘z-o‘zini baholash, pedagogik diagnostika hamda tajriba-sinov metodlaridan foydalanish nazarda tutiladi. Mazkur metodlar orqali bo‘lajak tarbiyachilarning liderlik va boshqaruvga oid bilimlari, tashabbuskorligi, mas’uliyatliligi, kommunikativ qobiliyatlari, tashkilotchilik ko‘nikmalari, mustaqil qaror qabul qilish va o‘z faoliyatini refleksiv baholash darajasi aniqlanadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Bo‘lajak tarbiyachilarning liderlik-boshqaruv kompetentligini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlarini aniqlash maqsadida uning asosiy tarkibiy komponentlari tahlil qilindi. Tadqiqotda liderlik-boshqaruv kompetentligining rivojlanganlik darajasi motivatsion, kognitiv, tashkiliy-boshqaruv, kommunikativ va refleksiv komponentlar asosida baholandi. Mazkur komponentlar bo‘lajak tarbiyachining pedagogik faoliyatga munosabati, liderlikka bo‘lgan ehtiyoji, boshqaruvga oid bilimlari, jamoani tashkil etish qobiliyati, samarali muloqot o‘rnatishi va o‘z faoliyatini tahlil qila olish imkoniyatlarini ifodalaydi.

1-jadval: **Bo‘lajak tarbiyachilarning liderlik-boshqaruv kompetentligining asosiy komponentlari**

№	Komponentlar	Asosiy ko‘rsatkichlar	Aniqlash mezonlari
1	**Motivatsion**	Liderlikka qiziqish, tashabbuskorlik, kasbiy motivatsiya	Kasbiy faoliyatda faol ishtirok etish, yangi g‘oyalarni ilgari surish
2	**Kognitiv**	Liderlik va boshqaruvga oid bilimlar, pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish	Boshqaruv qarorlarini tushunish va pedagogik vaziyatga mos yechim topish
3	**Tashkiliy-boshqaruv**	Tashkilotchilik, mustaqil qaror qabul qilish, mas’uliyat	Guruh faoliyatini rejalashtirish, vazifalarni taqsimlash va nazorat qilish
4	**Kommunikativ**	Muloqot, hamkorlik, tinglash, nizolarni hal qilish	Tarbiyalanuvchilar, ota-onalar va hamkasblar bilan samarali munosabat o‘rnatish
5	**Refleksiv**	O‘z faoliyatini baholash, o‘z-o‘zini nazorat qilish, o‘zini rivojlantirish	O‘zining kuchli va zaif tomonlarini anglash, xatolar ustida ishlash

Jadvaldan ko‘rinadiki, bo‘lajak tarbiyachining liderlik-boshqaruv kompetentligini faqatgina boshqaruvga oid bilimlar bilan cheklab bo‘lmaydi. Uning tarkibida motivatsion, kommunikativ, tashkiliy va refleksiv sifatlarning ham o‘zaro uyg‘unligi talab etiladi. Ayniqsa, tarbiyachining tashabbuskorligi va mustaqil qaror qabul qilishi uning pedagogik jarayondagi liderlik pozitsiyasini belgilovchi muhim omillardan hisoblanadi. Tadqiqot jarayonida bo‘lajak tarbiyachilarning liderlik-boshqaruv kompetentligining rivojlanganlik darajasini yuqori, o‘rta va past darajalarga ajratish maqsadga muvofiq. Yuqori daraja pedagogik vaziyatlarda mustaqil va mas’uliyatli qaror qabul qilish, jamoani tashkil etish, samarali muloqot o‘rnatish va o‘z faoliyatini refleksiv tahlil qilish qobiliyatining barqaror namoyon bo‘lishi bilan tavsiflanadi. O‘rta darajada mazkur sifatlar mavjud bo‘lsa-da, ularning namoyon bo‘lishi vaziyatga bog‘liq bo‘ladi. Past darajada esa tashabbuskorlik, mustaqil qaror qabul qilish, tashkilotchilik va kommunikativ faollik yetarlicha shakllanmagan bo‘ladi.

2-jadval: **Bo‘lajak tarbiyachilarning liderlik-boshqaruv kompetentligini baholash mezonlari**

Daraja	Tavsifi	Asosiy belgilar
Yuqori	Liderlik-boshqaruv kompetentligi barqaror rivojlangan	Tashabbuskor, mustaqil, mas’uliyatli, kommunikativ, tashkilotchi, qaror qabul qila oladi
O‘rta	Liderlik-boshqaruv kompetentligi qisman shakllangan	Faollik mavjud, biroq ayrim vaziyatlarda tashqi ko‘makka ehtiyoj sezadi
Past	Liderlik-boshqaruv kompetentligi yetarlicha shakllanmagan	Tashabbuskorlik sust, qaror qabul qilishda qiynaladi, jamoani boshqarishda passiv

O‘tkazilgan nazariy tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, bo‘lajak tarbiyachilarning liderlik-boshqaruv kompetentligini rivojlantirishda an’anaviy ta’lim shakllari bilan bir qatorda, amaliy, interaktiv va refleksiv metodlardan foydalanish yuqori samaradorlikka ega. Xususan, pedagogik vaziyatlarni modellashtirish, rolli o‘yinlar, loyiha faoliyati, muammoli topshiriqlar, munozara, trening va jamoaviy faoliyat talabalarning liderlik pozitsiyasini namoyon etishiga imkon beradi.

3-jadval: **Liderlik-boshqaruv kompetentligini rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik shart-sharoitlar**

№	Pedagogik shart-sharoit	Amalga oshirish vositalari	Kutiladigan natija
1	**Refleksiv-motivatsion muhit**	Trening, o‘z-o‘zini baholash, refleksiv topshiriqlar	Liderlikka ichki motivatsiya va o‘z imkoniyatlarini anglash rivojlanadi
2	**Amaliy-faoliyatga yo‘naltirilgan ta’lim**	Rolli o‘yinlar, pedagogik vaziyatlar, loyihalar	Tashkilotchilik va boshqaruv ko‘nikmalari shakllanadi
3	**Kommunikativ-interaktiv muhit**	Munozara, debat, guruhiy ish, hamkorlikdagi topshiriqlar	Muloqot va jamoani boshqarish qobiliyati rivojlanadi
4	**Axborot-ta’lim muhiti**	Raqamli texnologiyalar, elektron platformalar, multimedia	Zamonaviy boshqaruv va axborot bilan ishlash ko‘nikmalari rivojlanadi
5	**Shaxsga yo‘naltirilgan muhit**	Individual topshiriqlar, mentorlik, individual rivojlanish yo‘nalishi	Shaxsiy liderlik salohiyati rivojlanadi
6	**Kasbiy-amaliy muhit**	Pedagogik amaliyot, maktabgacha ta’lim tashkilotlari bilan hamkorlik	Real pedagogik vaziyatlarda liderlik va boshqaruv tajribasi shakllanadi

Mazkur natijalar asosida aytish mumkinki, bo‘lajak tarbiyachilarning liderlik-boshqaruv kompetentligini rivojlantirish birgina metod yoki vosita orqali emas, balki o‘zaro bog‘liq pedagogik shart-sharoitlarning

yaxlit tizimi asosida amalga oshirilishi lozim. Ayniqsa, refleksiv-motivatsion va amaliy-faoliyatga yo‘naltirilgan shart-sharoitlarning kommunikativ hamda axborot-ta’lim muhiti bilan uyg‘unlashtirilishi bo‘lajak tarbiyachilarda mustaqillik, tashabbuskorlik, mas’uliyat, tashkilotchilik va samarali boshqaruv ko‘nikmalarining shakllanishiga xizmat qiladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, bo‘lajak tarbiyachilarning liderlik-boshqaruv kompetentligini rivojlantirish zamonaviy oliy pedagogik ta’limning muhim yo‘nalishlaridan biridir. Mazkur kompetentlik bo‘lajak mutaxassisning pedagogik jarayonni samarali tashkil etishi, tarbiyalanuvchilar faoliyatini boshqarishi, jamoa bilan hamkorlik qilishi, mustaqil qaror qabul qilishi, tashabbus ko‘rsatishi va kasbiy faoliyati uchun mas’uliyatni o‘z zimmasiga olishi bilan tavsiflanadi.

Bo‘lajak tarbiyachilarning liderlik-boshqaruv kompetentligini rivojlantirish uchun oliy ta’lim muassasasida yagona axborot-ta’lim muhitini yaratish, amaliyotga yo‘naltirilgan ta’limni tashkil etish, shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvni joriy etish, hamkorlikdagi ijodiy faoliyatni rivojlantirish, kasbiy kompetentlikning fanlararo integratsiyasini ta’minlash hamda emotsional-irodaviy sifatlarni maqsadli rivojlantirish zarur. Mazkur pedagogik shart-sharoitlarning o‘zaro uyg‘un holda tashkil etilishi bo‘lajak tarbiyachilarda liderlik, tashkilotchilik, boshqaruv, kommunikativlik, mustaqillik, mas’uliyat va tashabbuskorlik sifatlarining rivojlanishiga xizmat qiladi. Natijada maktabgacha ta’lim tashkilotida zamonaviy pedagogik talablar asosida faoliyat yurita oladigan, bolalar va jamoani samarali boshqara oladigan, ijodkor, tashabbuskor va kasbiy jihatdan kompetent lider-tarbiyachilarni tayyorlash uchun zarur pedagogik asos yaratiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Андреев В. И. Педагогика творческого саморазвития. – Казань: Изд-во Казанского университета, 1996. – 567 с.
2. Алмазова Н. И. Когнитивные аспекты формирования межкультурной компетентности при обучении иностранному языку в неязыковом вузе. Автореф. дисс. на соискание ученой степени доктора пед. наук. – Санкт-Петербург, 2003. – 47 с.
3. Исаева Т. Е. Классификация профессионально-личностных компетенций вузовского преподавателя. – М.: Педагогика, 2005.
4. Мазурчук Н. И. Генезис взглядов выдающихся деятелей отечественного образования XVIII – начала XX века на профессионально-педагогические качества учителя // Педагогическое образование в России. – 2007. – № 1.
5. N. Muslimov, D. Sayfurov, M. Usmonboeva va A. To‘raevlar. Webtexnologiya asosida elektron axborot ta’lim resurslarini yaratish va ularni amaliyotga joriy etish. – T., 2015.
6. Muslimov N. A., Urazova M. B. Bo‘lajak o‘qituvchilarning professional malakasini shakllantirishning texnik vositasi sifatida veb-sayt vazifasi // Hayot davomida ta’lim: Barqaror rivojlanish uchun uzluksiz ta’lim: Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. – Sankt-Peterburg: Sankt-Peterburg davlat universiteti, 2014. – B. 127–129.
7. Muslimov Sh. N. “Bo‘lajak texnologik ta’lim o‘qituvchilarining kasbiy grafik kompetentligini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish”. – T., 2020. – Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi.
8. Зимняя И. Л. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. Авторская версия. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004.

INKLYUZIV TA'LIM: MOHIYATI, TAMOYILLARI

Choriyeva Muxlisa Jumamurodovna
PhD, Buxoro davlat pedagogika instituti

Annotatsiya: Mazkur maqolada zamonaviy pedagogika fanining dolzarb yo'nalishlaridan biri bo'lgan inklyuziv ta'lim tushunchasining mohiyati, uning nazariy-huquqiy asoslari va tarixiy shakllanish bosqichlari yoritilgan. YUNESKOning 1994-yilgi Salamanka deklaratsiyasidan boshlab shakllangan xalqaro me'yoriy hujjatlar tahlil qilinib, O'zbekiston Respublikasida inklyuziv ta'limni rivojlantirish borasida qabul qilingan qonun va me'yoriy-huquqiy hujjatlar (jumladan, "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun hamda 2020-2025-yillarga mo'ljallangan Konsepsiya) ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: inklyuziv ta'lim, teng huquqlilik, alohida ta'lim ehtiyojlari, Salamanka deklaratsiyasi, differensial yondashuv, Universal Ta'lim Dizayni (UDL), chet tili ta'limi, ta'limda kamsitilmaslik.

Abstract: This article examines the essence of inclusive education as one of the relevant areas of modern pedagogy, as well as its theoretical and legal foundations and stages of historical development. International regulatory documents developed since the 1994 UNESCO Salamanca Declaration are analyzed, and the laws and regulatory legal documents adopted in the Republic of Uzbekistan for the development of inclusive education (including the Law "On Education" and the Concept for 2020-2025) are reviewed.

Key words: inclusive education, equal rights, special educational needs, Salamanca Declaration, differentiated approach, Universal Design for Learning (UDL), foreign language education, non-discrimination in education.

Аннотация: В данной статье раскрывается сущность понятия инклюзивного образования как одного из актуальных направлений современной педагогической науки, а также освещаются его теоретико-правовые основы и этапы исторического становления. Анализируются международные нормативные документы, сформировавшиеся начиная с Саламанкской декларации ЮНЕСКО 1994 года, а также рассматриваются законы и нормативно-правовые документы, принятые в Республике Узбекистан в целях развития инклюзивного образования (в том числе Закон "Об образовании" и Концепция, рассчитанная на 2020-2025 годы).

Ключевые слова: инклюзивное образование, равноправие, особые образовательные потребности, Саламанкская декларация, дифференцированный подход, универсальный дизайн обучения (UDL), обучение иностранному языку, недискриминация в образовании.

KIRISH

Zamonaviy jamiyat taraqqiyotining muhim mezonlaridan biri barcha fuqarolar, jumladan, jismoniy, aqliy yoki sensor rivojlanishida alohida ehtiyojlari bo'lgan shaxslarning sifatli ta'lim olish huquqini ta'minlashdir. Ta'limda teng huquqlilik va adolat g'oyasi XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab xalqaro pedagogik fikrning markaziy mavzularidan biriga aylandi, natijada "inklyuziv ta'lim" tushunchasi shakllandi. YUNESKO ma'lumotlariga ko'ra, hozirgi kunda dunyo bo'yicha millionlab bolalar va yoshlar jinsi, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi yoki qobiliyatidan qat'iy nazar, turli sabablarga ko'ra ta'limdan chetlashtirilgan bo'lib qolmoqda [1]. Ushbu holat inklyuziv ta'limni nafaqat nogironligi bo'lgan bolalarni qamrab olish, balki barcha o'quvchilarning xilma-xil ehtiyojlariga javob beruvchi tizimli o'zgarish sifatida talqin etishni taqozo etadi.

O'zbekiston Respublikasi alohida ta'lim ehtiyojlariga ega bolalarning huquqlarini ta'minlash yo'nalishida bir qator muhim qadamlar qo'yilmoqda. Shu bilan birga, inklyuziv ta'lim tamoyillarining amaliyotga, jumladan, chet tili o'qitish jarayoniga tatbiq etilishi hali yetarlicha o'rganilmagan masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Mazkur maqolaning maqsadi - inklyuziv ta'lim tushunchasining nazariy asoslarini yoritish, uning O'zbekistondagi huquqiy-me'yoriy holatini tahlil qilish hamda chet tili ta'limi kontekstida qo'llanilishi imkoniyatlarini ko'rib chiqishdan iborat.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

"Inklyuziv ta'lim" atamasi fransuzcha inclusive so'zidan olingan bo'lib, "o'z ichiga oluvchi" degan ma'noni anglatadi. Inklyuziv ta'limning nazariy asoslarini shakllantirish va rivojlantirishda Mel Ainscow, Tony Booth va Lani Florian kabi xorijiy olimlarning tadqiqotlari muhim o'rin tutadi.

Xususan, M. Ainscow inklyuziv ta'limni barcha o'quvchilarning ta'lim jarayonidagi ishtirokini kengaytirish va ularning o'qishiga to'sqinlik qiluvchi omillarni bartaraf etishga qaratilgan tizimli jarayon sifatida talqin qiladi.

T. Booth va M. Ainscowning qarashlarida esa inklyuziv ta'lim maktab madaniyati, ta'lim siyosati va pedagogik amaliyotni o'zaro uyg'unlashtirish orqali amalga oshirilishi ta'kidlanadi.

Inklyuziv ta'lim tushunchasi tarixiy jihatdan maxsus ta'lim (special education) va integratsiyalashgan ta'lim (integrated education) bosqichlaridan o'tib shakllangan. Agar maxsus ta'lim alohida ehtiyojli bolalarni ommaviy maktablardan ajratilgan holda o'qitishni nazarda tutgan bo'lsa, integratsiya bosqichida bunday bolalar ommaviy maktabga "moslashtirilgan" holda qabul qilingan.

L. Florianning inklyuziv pedagogikaga oid qarashlarida esa asosiy e'tibor ayrim o'quvchilarni mavjud ta'lim tizimiga moslashtirishga emas, balki pedagogik imkoniyatlarni barcha o'quvchilar uchun kengaytirishga qaratiladi.

Inklyuziv ta'limning institutsional rivojlanishida 1994-yil 7-10-iyun kunlari Ispaniyaning Salamanka shahrida o'tkazilgan Maxsus ta'lim ehtiyojlari bo'yicha Butunjahon konferensiyasi muhim ahamiyat kasb etdi. Unda qabul qilingan Salamanka deklaratsiyasi va Harakat dasturida bolalarning mavjud qiyinchiliklari yoki individual farqlaridan qat'iy nazar, imkon qadar birgalikda ta'lim olishi tamoyili ilgari surildi [3; 4]. Keyinchalik YUNESKO tomonidan inklyuziv ta'lim barcha o'quvchilarning xilma-xilligiga javob berish, ularning ta'lim va jamiyat hayotidagi ishtirokini kengaytirish hamda ta'limdan chetlanishni kamaytirishga qaratilgan jarayon sifatida izohlandi [5].

Zamonaviy ilmiy-pedagogik qarashlarni umumlashtirish asosida inklyuziv ta'limning teng huquqlilik va adolat, xilma-xillikni ta'limiy resurs sifatida qabul qilish, tizimli o'zgarish, ishtirok va hamkorlik kabi asosiy tamoyillari ajratiladi [5; 6].

M. Ainscow va T. Boothning yondashuvlari ham ta'limdagi xilma-xillikni muammo sifatida emas, balki maktab va pedagogik amaliyotni rivojlantirish imkoniyati sifatida ko'rishga asoslanadi. Shu nuqtayi nazardan, inklyuziv ta'lim o'quv dasturlari, pedagogik metodlar, baholash vositalari, ta'lim muassasalarining infratuzilmasi hamda pedagoglarning kasbiy tayyorgarligini barcha o'quvchilarning ehtiyojlariga moslashtirishni talab etadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqotda inklyuziv ta'limning nazariy-huquqiy asoslari, asosiy tamoyillari hamda chet tili ta'limida qo'llash imkoniyatlarini o'rganishda nazariy tahlil, qiyosiy tahlil, umumlashtirish va tizimlashtirish metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot doirasida inklyuziv ta'limga oid xalqaro va milliy me'yoriy-huquqiy hujjatlar, ilmiy-pedagogik adabiyotlar hamda zamonaviy metodik yondashuvlar tahlil qilindi. Shuningdek, Universal Ta'lim Dizayni (UDL), differensial ta'lim va hamkorlikdagi o'qitish yondashuvlarining inklyuziv chet tili ta'limidagi pedagogik imkoniyatlari qiyosiy jihatdan o'rganildi. Olingan natijalar umumlashtirilib, inklyuziv ta'limni samarali tashkil etishga doir xulosalar shakllantirildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

O'zbekiston Respublikasida inklyuziv ta'lim tizimini rivojlantirish so'nggi o'n yillikda davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. 2017-yil 1-dekabrda qabul qilingan "Nogironligi bo'lgan shaxslarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini tubdan takomillashtirish to'g'risida"gi PF-5270-son[1] Farmoni hamda 2019-yil 29-apreldagi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlovchi PF-5712-son[2] Farmoni ushbu yo'nalishdagi dastlabki muhim huquqiy hujjatlar sirasiga kiradi [7].

2020-yil 24-sentabrdan kuchga kirgan yangi tahrirdagi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunning 20-moddasi bevosita inklyuziv ta'limga bag'ishlangan bo'lib, unda jismoniy, aqliy, sensor yoki ruhiy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarga nisbatan ta'lim jarayonida har qanday kamsitishni istisno etuvchi teng huquqli munosabatda bo'lish talab etiladi [7; 8]. Shu bilan birga, qonun loyihasi muhokamasi jarayonida bir qator ekspertlar, jumladan, O'zbekiston nogironlar assotsiatsiyasi vakillari, moddada inklyuziv ta'limning aniq ta'rifi berilmaganligini tanqid qilib, buni qonun matniga kiritish zarurligini ta'kidlagan edilar [8].

Qonun talablarini amalga oshirish maqsadida 2020-yil 13-oktabrda Prezidentning "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4860-

1 https://lex.uz/docs/-3436192
2 https://lex.uz/ru/docs/-4312785

son[3] qarori va unga ilova sifatida "2020-2025-yillarda xalq ta'limi tizimida inklyuziv ta'limni rivojlantirish konsepsiyasi" tasdiqlandi. Konsepsiyada alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar ta'lim oladigan muassasalar binolariga qo'yiladigan talablarni ishlab chiqish, ularni zarur metodik adabiyotlar va jihozlar bilan ta'minlash, shuningdek, maxsus pedagoglar va tyutorlar tayyorlash kabi vazifalar belgilangan [9; 10]. Amaliyotda umumta'lim maktablarida o'quvchi va ota-onalar ishtirokida individual o'quv dasturlari ishlab chiqilishi, shuningdek, pedagogika yo'nalishi talabalarining tyutor sifatida ixtiyoriy asosda jalb etilishi nazarda tutilgan [10].

Shunga qaramay, mahalliy tadqiqotchilar ta'kidlaganidek, inklyuziv ta'limni amalga oshirishda me'yoriy-huquqiy baza bilan real amaliyot o'rtasida ma'lum tafovutlar saqlanib qolmoqda: malakali mutaxassislarning yetishmasligi, ta'lim muassasalarining moslashtirilgan infratuzilmaga ega emasligi va jamiyatda inklyuziv qadriyatlarga nisbatan yetarli tayyorgarlikning mavjud emasligi shular jumlasidandir [11].

Inklyuziv ta'lim tamoyillari chet tili, xususan, ingliz tili o'qitish jarayonida o'ziga xos ahamiyat kasb etadi, chunki til darsi tabiatan turli xil eshitish, ko'rish, kognitiv va lingvistik ehtiyojga ega o'quvchilarni birlashtiradi. Xorijiy tadqiqotlarda bu boradagi bir qator metodik yondashuvlar tavsiya etiladi:

1. **Universal Ta'lim Dizayni (Universal Design for Learning, UDL)** - darsni boshidanoq turli idrok kanallariga (eshitish, ko'rish, amaliy faoliyat) mo'ljallab loyihalash, masalan, topshiriqlarni yozma va audio shaklda taqdim etish yoki o'quvchiga bilimini namoyish etishning bir necha usulini (og'zaki, yozma, vizual) tanlash imkoniyatini berish [12];
2. **Differensial (tabaqalashtirilgan) ta'lim** - bir xil mavzu doirasida turli murakkablik darajasidagi topshiriqlar va qo'llab-quvvatlash vositalarini taqdim etish;
3. **Madaniyatga hurmat asosidagi (culturally responsive) o'qitish** - o'quv matn va mavzularini o'quvchilarning til va madaniy tajribasi bilan bog'lash [12];
4. **Hamkorlikdagi (kooperativ) o'qitish va o'zaro yordam (peer-tutoring) usullari** – eshitish qobiliyati cheklangan yoki boshqa alohida ehtiyojli o'quvchilar ishtirok etgan sinflarda samarali natija berishi aniqlangan [13; 14].

Bir qator tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ingliz tili o'qituvchilari amaliyotda ko'proq muammoga, ya'ni maxsus tayyorgarlikning yetarli emasligi, moslashtirilgan o'quv materiallari va texnik vositalarning tanqisligi, shuningdek, ota-onalar va jamiyat tomonidan qo'llab-quvvatlashning yetarli emasligiga - duch kelishadi [13; 15]. Shu bilan birga, o'qituvchining inklyuziv qadriyatlarga ijobiy munosabati va kasbiy vakolatliligi inklyuziv amaliyotni muvaffaqiyatli joriy etishning asosiy omili sifatida qayd etiladi [15].

O'zbekiston sharoitida ingliz tili o'qitish metodikasini takomillashtirishda ushbu xalqaro tajribadan foydalanish, xususan, bo'lajak til o'qituvchilarini tayyorlash dasturlariga inklyuziv pedagogika asoslarini kiritish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytganda, inklyuziv ta'lim - zamonaviy ta'lim tizimining nafaqat huquqiy, balki chuqur pedagogik-falsafiy mazmunga ega bo'lgan yo'nalishi bo'lib, u barcha o'quvchilarning xilma-xilligini kamchilik emas, balki ta'lim jarayonini boyituvchi omil sifatida talqin etishga asoslanadi. O'zbekiston Respublikasida so'nggi yillarda ushbu sohada qabul qilingan qonun va me'yoriy hujjatlar muhim huquqiy asos yaratgan bo'lsa-da, ularni amaliyotga to'liq tatbiq etish uchun pedagog kadrlarni maxsus tayyorlash, o'quv-metodik ta'minotni yaxshilash va ta'lim muassasalarining infratuzilmasini moslashtirish borasida izchil ishlar davom ettirilishi zarur. Xususan, chet tili ta'limi sohasida Universal Ta'lim Dizayni va differensial yondashuv kabi metodlarni bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash dasturlariga tizimli ravishda kiritish inklyuziv muhitni shakllantirishning muhim omili bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. UNESCO. Inclusion in education. - URL: https://www.unesco.org/en/inclusion-education
2. Drawing Science: an interdisciplinary, playful, and inclusive proposal // arXiv preprint, 2021. - URL: https://arxiv.org/pdf/2109.10748
3. UNESCO (1994). The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education. - Paris: UNESCO.
4. Celebrating inclusion in education: 30th Anniversary of Salamanca // UNESCO. - URL: https://www.unesco.org/en/articles/celebrating-inclusion-education-30th-anniversary-salamanca-statement
5. UNESCO. Inclusion in education: what you need to know. - URL: https://www.unesco.org/en/inclusion-education/need-know

3 https://lex.uz/docs/-5044711

6. What is an inclusive education? // Additio App. - URL: https://additioapp.com/en/what-is-an-inclusive-education/
7. O‘zbekiston Respublikasida ta’lim sohasida amalga oshirilgan islohotlar (taqdimot materiali, TIIAME). - URL: https://staff.tiiame.uz/storage/users/435/presentations/xJJryT8TC9bxgbzqdHiLIPaq9IGUzrcggasSj97O.pdf
8. “Ta’lim to‘g‘risida”gi yangi qonun va inklyuziya: qanday bo‘lishi kerak? // Gazeta.uz, 2020-yil 9-iyun. - URL: https://www.gazeta.uz/oz/2020/06/09/education-law/
9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktabrdagi “Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4860-son Qarori. - URL: https://lex.uz/docs/-5044711
10. 2020–2025-yillarda xalq ta’limi tizimida inklyuziv ta’limni rivojlantirish konsepsiyasi (PQ-4860-son Qarorga 1-ilova). - URL: https://lex.uz/mact/-5044711
11. O‘zbekistonda inklyuziv ta’limning rivojlanishi va istiqbollari // Qo‘qon davlat pedagogika instituti ilmiy xabarnomasi. - URL: https://herald.kokanduni.uz/index.php/public_html/article/download/747/531/1275
12. Inclusive teaching: methods, strategies, and real impact // TEFL Institute Blog. - URL: https://teflinstitute.com/blog/inclusive-teaching-methods-strategies-and-real-impact/
13. Fulfilling the Needs of Diverse Students: Teaching Strategies for EFL Inclusive Classrooms // ResearchGate. - URL: https://www.researchgate.net/publication/338716068
14. Teaching Strategies for EFL Inclusive Education: A Study of Hearing-Impaired Students // JETAL: Journal of English Teaching & Applied Linguistics. -URL: https://jurnal.uhn.ac.id/index.php/jetal/article/view/2576
15. A Guideline for the Use of Recent Inclusive Practices in EFL Higher Education Contexts // ResearchGate. - URL: https://www.researchgate.net/publication/381848556

MAKTABGACHA PRE-SCHOOL ДОШКОЛЬНОЕ

THE ROLE OF NEUROMUSCULAR DENTISTRY IN DENTAL PRACTICE

Turayev Alimjan
Department of Pediatric Dentistry,
Samarkand State Medical University, Samarkand, Uzbekistan

Abstract: For contemporary dentistry, diagnosing and treating temporomandibular joint (TMJ) dysfunction and related chronic facial pain syndromes may be very difficult. Conventional isolated prosthodontic or orthodontic treatments often fail to provide long-lasting clinical improvements when underlying neuromuscular involvement and muscle hypertonicity are not addressed.

The goal is to assess the methods of diagnosis and treatment used in neuromuscular dentistry and to assess the clinical effectiveness of transcutaneous electrical nerve stimulation (TENS) and specially designed splint treatment in treating uncomfortable temporomandibular joint dysfunction conditions.

Supplies and Procedures: An empirical investigation of a typical clinical case served as the basis for the review of current academic research and clinical suggestions. A neuromuscular method was used to treat a 68-year-old female patient with chronic painful TMJ dysfunction syndrome, which included joint crepitus, limited mandibular mobility, anterior open bite, tinnitus, and severe recurring headaches. Transcutaneous Electrical Nerve Stimulation (TENS) and a particular lower-arch acrylic device ("Orthotic") were used as part of the treatment regimen to restore the normal mandibular position and the vertical dimension of occlusion (VDO).

Research Findings: TENS-induced targeted myorelaxation successfully reduced aberrant nociceptive pathways, eased spasms in the masticatory muscles, and allowed precise registration of the mandible's physiological neuromuscular position. For long-term therapy, orthotic splints were utilised to effectively stabilise occlusal contacts, eliminate joint noises and feelings of chronic pain, restore restricted jaw motions, and provide long-term functional stability without symptom recurrence.

Conclusion: Effective care of TMJ dysfunction requires a thorough multidisciplinary approach that concurrently takes into account the articular structures, occlusal connections, and the surrounding masticatory muscles. In challenging occlusal rehabilitation, the long-term prognosis and diagnostic accuracy are significantly enhanced with the use of contemporary neuromuscular modalities like TENS, particular orthotic appliances, and joint sonography.

Key words: masticatory muscle hypertonicity, orthotic appliance, occlusal rehabilitation, TENS treatment, neuromuscular dentistry, and TMJ disorders.

Annotatsiya: Zamonaviy stomatologiyada chakka-pastki jag‘ bo‘g‘imi (TMJ) disfunksiyasi va u bilan bog‘liq surunkali yuz og‘rig‘i sindromlarini tashxislash hamda davolash juda murakkab bo‘lishi mumkin. Asosiy nerv-mushak buzilishlari va mushaklar gipertonusi bartaraf etilmagan hollarda an’anaviy alohida ortopedik yoki ortodontik davolash usullari ko‘pincha uzoq muddatli klinik yaxshilanishni ta’minlamaydi.

Tadqiqotning maqsadi nerv-mushak stomatologiyasida qo‘llaniladigan diagnostika va davolash usullarini baholash, shuningdek, chakka-pastki jag‘ bo‘g‘imining og‘riqli disfunksiya holatlarini davolashda teri orqali elektr nerv stimulyatsiyasi (TENS) va maxsus ishlab chiqilgan shina terapiyasining klinik samaradorligini baholashdan iborat.

Materiallar va usullar: Tipik klinik holatning empirik tahlili zamonaviy ilmiy tadqiqotlar va klinik tavsiyalarni ko‘rib chiqish uchun asos bo‘lib xizmat qildi. Bo‘g‘im krepitatsiyasi, pastki jag‘ harakatchanligining cheklanishi, oldingi ochiq tishlov, quloqda shovqin va kuchli takrorlanuvchi bosh og‘riqlari bilan kechuvchi surunkali og‘riqli TMJ disfunksiyasi sindromiga ega 68 yoshli ayol bemorni davolashda nerv-mushak usulidan foydalanildi. Davolash rejimining bir qismi sifatida pastki jag‘ning normal holatini va okkluziyaning vertikal o‘lchamini (VDO) tiklash uchun teri orqali elektr nerv stimulyatsiyasi (TENS) va pastki tish qatori uchun maxsus akril qurilma (“Orthotic”) qo‘llanildi.

Tadqiqot natijalari: TENS yordamida amalga oshirilgan maqsadli miorelaksatsiya aberrant nositseptiv yo‘llarni muvaffaqiyatli kamaytirdi, chaynash mushaklaridagi spazmlarni yengillashtirdi va pastki jag‘ning fiziologik nerv-mushak holatini aniq qayd etish imkonini berdi. Uzoq muddatli terapiyada ortotik shinalardan foydalanish okkluzion kontaktlarni samarali barqarorlashtirish, bo‘g‘im tovushlari va surunkali og‘riq hissini bartaraf etish, cheklangan jag‘ harakatlarini tiklash hamda simptomlar qaytalanmagan holda uzoq muddatli funksional barqarorlikni ta’minlash imkonini berdi.

Xulosa: TMJ disfunksiyasini samarali davolash bo‘g‘im tuzilmalari, okkluzion aloqalar va ularni o‘rab turgan chaynash mushaklarini bir vaqtning o‘zida hisobga oladigan kompleks multidisiplinar yondashuvni talab qiladi. Murakkab okkluzion reabilitatsiyada TENS, maxsus ortotik qurilmalar va bo‘g‘im sonografiyasi kabi zamonaviy nerv-mushak usullaridan foydalanish uzoq muddatli prognoz va diagnostik aniqlikni sezilarli darajada yaxshilaydi.

Kalit so‘zlar: chaynash mushaklari gipertonusi, ortotik qurilma, okkluzion reabilitatsiya, TENS terapiyasi, nerv-mushak stomatologiyasi, TMJ disfunksiyasi.

Аннотация: В современной стоматологии диагностика и лечение дисфункции височно-нижнечелюстного сустава (ВНЧС) и связанных с ней синдромов хронической лицевой боли могут представлять значительную сложность. Традиционные изолированные ортопедические или ортодонтические методы лечения зачастую не обеспечивают длительного клинического улучшения, если не устранены лежащие в основе нервно-мышечные нарушения и мышечный гипертонус.

Цель исследования - оценить методы диагностики и лечения, применяемые в нервно-мышечной стоматологии, а также клиническую эффективность чрескожной электрической стимуляции нервов (TENS) и специально разработанной шинотерапии при лечении болезненных состояний, связанных с дисфункцией височно-нижнечелюстного сустава.

Материалы и методы: Эмпирическое исследование типичного клинического случая послужило основой для обзора современных научных исследований и клинических рекомендаций. Нервно-мышечный метод был применён для лечения 68-летней пациентки с хроническим болевым синдромом дисфункции ВНЧС, сопровождавшимся крепитацией сустава, ограниченной подвижностью нижней челюсти, передним открытым прикусом, шумом в ушах и выраженными рецидивирующими головными болями. В рамках схемы лечения для восстановления нормального положения нижней челюсти и вертикального размера окклюзии (VDO) применялись чрескожная электрическая стимуляция нервов (TENS) и специальный акриловый аппарат для нижнего зубного ряда (“Orthotic”).

Результаты исследования: Целенаправленная миорелаксация с применением TENS успешно уменьшила патологическую ноцицептивную активность, ослабила спазмы жевательных мышц и позволила точно зарегистрировать физиологическое нервно-мышечное положение нижней челюсти. Применение ортопедических шин в рамках длительной терапии позволило эффективно стабилизировать окклюзионные контакты, устранить суставные шумы и ощущения хронической боли, восстановить ограниченные движения челюсти и обеспечить долгосрочную функциональную стабильность без рецидива симптомов.

Заключение: Эффективное лечение дисфункции ВНЧС требует комплексного мультидисциплинарного подхода, одновременно учитывающего суставные структуры, окклюзионные взаимоотношения и окружающие жевательные мышцы. При сложной окклюзионной реабилитации применение современных нервно-мышечных методов, таких как TENS, специальные ортопедические аппараты и сонография сустава, значительно улучшает долгосрочный прогноз и диагностическую точность.

Ключевые слова: гипертонус жевательных мышц, ортопедический аппарат, окклюзионная реабилитация, TENS-терапия, нервно-мышечная стоматология, дисфункция ВНЧС.

INTRODUCTION

The most recent advancement in dentistry is a modern view of the architecture of the dentomaxillofacial system, which views teeth, muscles, and joints as an interconnected whole and seeks to establish a harmonic link between them. In Uzbek dentistry, the neuromuscular idea was not well understood until recently. A neuro-

muscular approach to patient care is being actively embraced and promoted by a number of dental training facilities, manufacturers, and professional associations.

Numerous conferences and symposia on neuromuscular dentistry and interdisciplinary treatment of patients with occlusal anomalies are held every year in Russia and beyond. This illustrates how functional neuromuscular dentistry is spreading quickly around the globe [1]. According to statistics, malocclusion affects more than 90% of people, and abnormalities of the temporomandibular joint (TMJ) and masticatory muscles are responsible for more than 65% of headaches. Airway constriction and spinal curvature may be caused by improper mandibular placement [2].

LITERATURE REVIEW

One of the most challenging multidisciplinary issues in contemporary clinical dentistry is the treatment of temporomandibular joint dysfunction (TMD) and related occlusal disharmonies. More than 65% of chronic tension headaches are directly associated with masticatory muscle hypertonicity and structural pathomechanics of the temporomandibular joint (TMJ), and more than 90% of the population has variable degrees of malocclusion [1, 2].

Static dental connections and hard-tissue alignment were the main focus of traditional orthodontic and prosthetic therapy. However, clinical experience shows that treating dental arches alone often fails to provide structural stability or long-term pain alleviation, especially in complicated or decompensated situations [3, 4].

Neuromuscular dentistry is a contemporary paradigm that views the teeth, periodontium, masticatory muscles, and TMJ as a single, dynamic system in order to overcome these constraints [1, 8]. Based on the physiological path of the mandible and the significance of neuromuscular balance, this method was created by Western researchers in the middle of the 20th century [8, 9]. By classifying TMJ diseases into distinct clinical groups and paying particular attention to neuromuscular and occlusal-articular dysfunction syndromes, Petrosov Yu. A. broadened the diagnostic scope in the domestic literature, providing a more precise foundation for focused therapy [5].

The objective is to evaluate the methods of diagnosis and therapy used in neuromuscular dentistry.

RESEARCH METHODOLOGY

This effort involved a comprehensive review of teaching materials, peer-reviewed scientific journals, and international literature, in addition to analysing clinical care methods based on a typical case report.

ANALYSIS AND RESULTS

Given the aetiology and classification of TMJ dysfunction, we provide the following clinical example. The patient, a 68-year-old lady, came to the Railway Dental Clinic in Samara a year ago with joint crepitus and TMJ clicking, left ear discomfort, tinnitus, trouble extending and shutting her jaw completely (open bite), and persistent migraines.

Painful syndrome of TMJ dysfunction was the diagnosis. Her medical history indicates that the illness began around three months prior to her presentation. Despite obtaining conservative medication on several occasions, which only provided short-term clinical relief, her pain condition did not improve.

Plan of Treatment:

In order to correctly align the mandible, the Orthotic, a detachable lower arch, was created.

Use of transcutaneous electrical nerve stimulation, or TENS, twice a week for three months.

1. **Initially, Orthotic Splint Therapy**

The clinic dealt with the pathology in great detail. The Orthotic appliance, a detachable temporary clear acrylic splint worn on the lower arch, was the primary treatment option used. By re-establishing the missing vertical dimension of occlusion (VDO) and creating a harmonious neuromuscular occlusion, it enables the surrounding muscles and joint structures to adjust to a normal posture [6]. The orthotic modifies the mandible's position and lessens the discomfort brought on by TMJ dysfunction.

To create the customised acrylic splint, the TENS device was first utilised to induce muscle relaxation. After that, a recording paste was placed on the teeth's occlusal surfaces while the jaw was in its normal neuromuscular posture. After the initial setting, the record was removed from the oral cavity and put on stone replicas to cure one more time before being created in a laboratory.

During the second visit, self-curing acrylic resin was placed on the occlusal surface of the splint to establish secure, reproducible occlusal contacts between the upper and lower arches. The patient wore the orthotic for three months, during which time it underwent progressive adjustments, such as selective grinding of the extra resin, while the mandible and muscles adjusted to the new position.

MAKTABGACHA PRE-SCHOOL ДОШКОЛЬНОЕ

2. TENS, or Transcutaneous Electrical Nerve Stimulation

Another part of the patient's treatment plan was electrical nerve stimulation utilising a TENS device (Transcutaneous Electrical Nerve Stimulation) [7].

Low-frequency electrical impulses are sent to the muscles by a specific myomonitor to promote relaxation. Through surface skin electrodes, the battery-operated myomonitor stimulates motor neurones to specific masticatory muscle groups. The mandibular and facial muscles subsequently twitch in a coordinated manner every 1.5 seconds as a result of the impulses [8].

In order to temporarily interrupt abnormal nociceptive pathways and restore local neuromuscular function, the gadget stimulates peripheral nerve fibres. Increasing the amplitude of motor nerve stimulation results in rhythmic muscle contractions, decreases muscular spasms, and enhances local blood flow. By relaxing the head and neck muscles, the treatment enables the mandible to return to its normal neuromuscular trajectory.

Malocclusion causes the masticatory muscles to become hypertonic, which exacerbates structural dysfunction and causes the jaw to move abnormally. Patients are unable to actively reset this trajectory [9]. Therefore, to re-establish optimal occlusal conditions, cutting-edge technology is required. For six months, the patient received orthotic correction and TENS therapy twice a week.

Using neuromuscular principles, the patient was able to relieve chronic discomfort and obtain a stable, functioning occlusion.

In neuromuscular dentistry, further important diagnostic methods include:

One technique for capturing and analysing joint noises in the TMJ area is electrosonography. When the patient fully opens and closes their lips, sound is detected by high-sensitivity sensors attached to the skin covering the joint complexes. To assess TMJ integrity, acoustic data are evaluated using sophisticated software after recordings across four complete open-close cycles [10].

By recording tiny joint sounds, joint sonography, another non-invasive technique, allows medical professionals to evaluate articular disc position and general TMJ mechanics. Accurate occlusal reconstruction is ensured by the data collected, which enables the accurate identification of the spatial connection of the mandible to the maxilla [11-13].

Tinnitus, tooth attrition, joint crepitus or clicking during mandibular excursion, restricted mouth opening, and chronic headaches are common clinical indicators of occlusal disharmony. Many medical professionals try to address these issues with standard orthodontic or prosthodontic treatments alone, but if neuromuscular involvement is present, these methods are often futile. These symptoms often point to more severe structural dysfunctions that need thorough diagnostic and therapeutic methods, which are the main emphasis of neuromuscular dentistry.

Significant improvements in the treatment of challenging TMJ patients have resulted from the combination of state-of-the-art technology and improved understanding of the aetiology. Clinically, addressing facial pain issues with traditional orthodontic, prosthetic, or surgical methods is often unsuccessful [3].

American researchers established the scientific foundation of neuromuscular dentistry in the 20th century by demonstrating the physiological connection between muscle hypertonicity, occlusal instability, and TMJ disorders. With today's computerised diagnostic equipment, clinicians may precisely detect joint pathomechanics and ascertain the physiological trajectory of each patient's mandible.

The dentomaxillofacial system, which consists of the osseous structures (maxilla, mandible, and skull), their movable articulation (TMJ), ligaments, tendons, muscles, investing soft tissues, nerves, arteries, and dental arches, is disrupted by TMJ dysfunction. Depending on the severity and each person's capacity for adaptation, a pathological change in any one component of the masticatory apparatus might disturb the whole system, leading to clinical states that are either compensated or decompensated [4].

Unilateral mastication, acute hyperextension (large mouth opening), and iatrogenic factors such as non-physiological orthodontic or prosthodontic treatment are among the etiological variables that contribute to TMJ dysfunction. To organise the diagnosis, TMJ issues are categorised under Classes XI and XIII of the International Classification of Diseases (ICD-10):

Class XI:

1. Syndrome of temporomandibular joint pain and dysfunction;
2. Costen's syndrome;
3. Clicking of the jaw due to TMJ subluxation;
4. TMJ dysfunction-related pain.

Class XIII: Connective tissue and musculoskeletal disorders.

Yu. A. Petrosov's classification system takes a more comprehensive clinical approach, categorising TMJ dysfunctions as:

- neuromuscular dysfunction syndrome;
- occlusal-articular dysfunction syndrome;
- joint dislocation on a regular basis [5].

CONCLUSION AND SUGGESTIONS

Neuromuscular techniques are essential for challenging dental operations such as whole-mouth reconstructions, occlusal rehabilitation, and treating neck discomfort and other TMJ-related issues. Long-term stability and treatment outcomes are enhanced by the use of neuromuscular principles.

Two TMJ classifications, ICD-10 and Petrosov's scheme, provide a structured approach to diagnosing and treating these complex illnesses.

In addition to conventional orthodontic, prosthetic, and conservative treatments, a full multidisciplinary approach is needed to address TMJ dysfunction. It is necessary to treat the surrounding muscles and joint structures.

In neuromuscular dentistry, joint sonography, tailored acrylic orthotic appliances, and transcutaneous electrical nerve stimulation (TENS) are crucial diagnostic and treatment techniques.

References:

1. Ronkin K. Better to see once... DentalMarket. 2012;(3):77-79. (In Russ.)
2. Gross M.D., Mathews J.D. Occlusion in Clinical Practice. Moscow: Meditsina; 1986. 288 p. (In Russ.)
3. Antonik M.M. Virtual-real technique of diagnosis, planning, and prosthodontic treatment of patients with occlusal disorders complicated by temporomandibular joint dysfunction. Russian Journal of Dentistry. 2012;(1):17-20. (In Russ.
4. Petrosov Yu.A. Diagnosis and Orthopedic Treatment of Temporomandibular Joint Disorders. Krasnodar; 2007. 213 p. (In Russ.)
5. Yucel M.A. Evaluating the additional effects of arthrocentesis on the condylar pathways of temporomandibular joint in patients with internal derangement treated with stabilizing splint. Journal of Cranio-Maxillofacial Surgery. 2014;42(5):86-90.
6. Malik A.H. Efficacy of temporomandibular joint arthrocentesis on mouth opening and pain in the treatment of internal derangement of TMJ. Journal of Cranio-Maxillofacial Surgery. 2014;42(3):244-248.
7. Ronkin K. Application of neuromuscular dentistry principles in reconstructive prosthodontics of patients with malocclusion and TMJ dysfunction. Dental Kaleidoscope. 2007;(1):18-28. (In Russ.)
8. Chan C.A. Applying the Neuromuscular Principles in TMD and Orthodontics. 2004. 148 p.
9. Greenan R. Dental radiology and its influence on neuromuscular occlusion. 2007. 160 p.
10. Jacobs O.E. Experience in using sonography. Journal of Radiology and Nuclear Medicine. 2014;(1):23-32. (In Russ.)
11. Ishmurzin P.V., Danilova M.A., Ubiriya Yu.I. Compensation of dentoalveolar anomalies combined with temporomandibular joint dysfunction: evaluation of long-term treatment outcomes. The Dental Institute. 2012;2(55):40-41. (In Russ.)
12. Naumenko Yu.N., Ishmurzin P.V., Danilova M.A. The effect of orthodontic treatment on the state of the temporomandibular joint: a comprehensive analysis of changes. Orthodontics. 2011;1(53):52-56. (In Russ.)

ORTHODONTICS' DIGITAL TRANSFORMATION (LITERATURE REVIEW)

Khusanbaeva Jasmin Shavkatovna

Xazratov A. I.
DSc. Dos.,
Department of Dental Implantology and Maxillofacial Surgery
Samarkand State Medical University, Samarkand, Uzbekistan

Abstract: One of the most important technical developments in orthodontics nowadays is artificial intelligence (AI). The comprehensive diagnostics, effective segmentation of bone structures, and prediction of treatment outcomes based on individual patient characteristics are all successfully automated by neural network algorithms. AI not only predetermines the indications for surgery in orthognathic surgery but also offers precise 3D surgical planning. A new paradigm for communication between doctors and patients is being established by the visualisation of treatment results.

Subject. This study focuses on artificial intelligence systems for automating diagnostics, planning orthodontic treatments, and forecasting outcomes.

Aim. In order to identify the primary vectors of the digital transformation in the field of dentistry, an analysis of the literature devoted to the implementation of artificial intelligence technologies in orthodontic practice will be conducted.

Materials and Methods. Based on an examination of the eLIBRARY, Scopus, Google Scholar, PubMed/MEDLINE, and MDPI databases, a study of the literature on the use of AI in orthodontics from 2019 to 2025 was carried out. Consequently, 110 scholarly articles were chosen and scrutinised thoroughly.

Outcomes. Thus far, the digital evolution of orthodontics has shown considerable advancement via the use of neural network frameworks. AI is capable of identifying and classifying dentofacial anomalies from photographs, determining skeletal maturity stages, and performing comprehensive diagnoses. This includes the identification of the causes of anomalies, cephalometric analysis, 3D modelling, assessment of the temporomandibular joint (TMJ) condition, and facial scanning. These systems enhance the efficiency of clinicians' work by expediting data analysis, minimising diagnostic errors, providing a "second opinion" in intricate cases, and generating clear visualisations of potential treatment outcomes.

Conclusions. Contemporary technologies provide novel opportunities for enhancing the standard of orthodontic treatment.

Nonetheless, to achieve effective AI integration, systemic obstacles need to be tackled: enhancing the quality of input data, mitigating model overfitting, and performing thorough clinical validation of the algorithms.

At this juncture, the domain is shifting from experimental innovations to practical implementation, with clinicians retaining the primary role while AI functions as a decision-support instrument.

Key words: AI, ML, neural networks, orthodontics, orthodontic therapy, automation.

Annotatsiya: Hozirgi kunda ortodontiyadagi eng muhim texnologik rivojlanishlardan biri sun'iy intellekt (AI) hisoblanadi. Neyron tarmoq algoritmlari kompleks diagnostika, suyak tuzilmalarini samarali segmentatsiya qilish va bemorning individual xususiyatlari asosida davolash natijalarini prognozlash jarayonlarini muvaffaqiyatli avtomatlashtirmoqda. AI ortognatik jarrohlikda nafaqat jarrohlik amaliyotiga ko'rsatmalarni oldindan belgilaydi, balki aniq 3D jarrohlik rejalashtirish imkonini ham taqdim etadi. Davolash natijalarini vizualizatsiya qilish shifokor va bemor o'rtasidagi muloqotning yangi paradigmasini shakllantirmoqda.

Tadqiqot predmeti. Ushbu tadqiqot diagnostikani avtomatlashtirish, ortodontik davolashni rejalashtirish va natijalarni prognozlash uchun mo'ljallangan sun'iy intellekt tizimlariga qaratilgan.

Maqsad. Stomatologiya sohasidagi raqamli transformatsiyaning asosiy yo'nalishlarini aniqlash maqsadida ortodontik amaliyotga sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy etishga bag'ishlangan adabiyotlar tahlil qilinadi.

Materiallar va metodlar. eLIBRARY, Scopus, Google Scholar, PubMed/MEDLINE va MDPI ma'lumotlar bazalarini o'rganish asosida 2019–2025-yillarda ortodontiyada AIdan foydalanishga oid adabiyotlar tahlili amalga oshirildi. Natijada 110 ta ilmiy maqola tanlab olindi va batafsil o'rganildi.

Natijalar. Hozirgi kunga qadar ortodontiyaning raqamli rivojlanishi neyron tarmoq modellaridan foydalanish orqali sezilarli taraqqiyotga erishdi. AI fotosuratlar asosida dentofasial anomaliyalarni aniqlash va tasniflash, skelet yetukligi bosqichlarini belgilash hamda kompleks diagnostikani amalga oshirish imkoniyatiga ega. Bunga anomaliyalar sabablarini aniqlash, sefalometrik tahlil, 3D modellashtirish, chakka-pastki jag' bo'g'imi (TMJ) holatini baholash va yuzni skanerlash kiradi. Ushbu tizimlar ma'lumotlarni tahlil qilishni tezlashtirish, diagnostik xatolarni minimallashtirish, murakkab holatlarda "ikkinchi fikr"ni taqdim etish va davolashning ehtimoliy natijalarini aniq vizualizatsiya qilish orqali klinitsistlar ishining samaradorligini oshiradi.

Xulosa. Zamonaviy texnologiyalar ortodontik davolash standartlarini takomillashtirish uchun yangi imkoniyatlarni taqdim etadi.

Shunga qaramay, AIni samarali integratsiya qilish uchun tizimli to'siqlarni bartaraf etish zarur: kiruvchi ma'lumotlar sifatini yaxshilash, modelning ortiqcha moslashuvini kamaytirish va algoritmlarni har tomonlama klinik validatsiyadan o'tkazish.

Hozirgi bosqichda ushbu soha eksperimental innovatsiyalardan amaliy qo'llashga o'tmoqda, bunda klinitsistlar asosiy rolni saqlab qoladi, AI esa qaror qabul qilishni qo'llab-quvvatlovchi vosita sifatida faoliyat yuritadi.

Kalit so'zlar: AI, ML, neyron tarmoqlar, ortodontiya, ortodontik terapiya, avtomatlashtirish.

Аннотация: В настоящее время одним из наиболее важных технологических достижений в ортодонтии является искусственный интеллект (AI). Алгоритмы нейронных сетей успешно автоматизируют комплексную диагностику, эффективную сегментацию костных структур и прогнозирование результатов лечения с учётом индивидуальных особенностей пациента. AI не только предварительно определяет показания к хирургическому вмешательству в ортогнатической хирургии, но и обеспечивает точное 3D-планирование операции. Визуализация результатов лечения формирует новую парадигму коммуникации между врачами и пациентами.

Предмет исследования. Настоящее исследование посвящено системам искусственного интеллекта, предназначенным для автоматизации диагностики, планирования ортодонтического лечения и прогнозирования его результатов.

Цель. С целью определения основных направлений цифровой трансформации в области стоматологии проводится анализ литературы, посвящённой внедрению технологий искусственного интеллекта в ортодонтическую практику.

Материалы и методы. На основе изучения баз данных eLIBRARY, Scopus, Google Scholar, PubMed/MEDLINE и MDPI был проведён анализ литературы по применению AI в ортодонтии за 2019–2025 годы. В результате были отобраны и подробно проанализированы 110 научных статей.

Результаты. К настоящему времени цифровое развитие ортодонтии достигло значительного прогресса благодаря применению нейросетевых моделей. AI способен выявлять и классифицировать зубочелюстно-лицевые аномалии по фотографиям, определять стадии скелетной зрелости и проводить комплексную диагностику. Она включает выявление причин аномалий, цефалометрический анализ, 3D-моделирование, оценку состояния височно-нижнечелюстного сустава (ВНЧС) и сканирование лица. Эти системы повышают эффективность работы клиницистов за счёт ускорения анализа данных, минимизации диагностических ошибок, предоставления "второго мнения" в сложных случаях и создания наглядной визуализации возможных результатов лечения.

Заключение. Современные технологии предоставляют новые возможности для повышения стандартов ортодонтического лечения.

Тем не менее для эффективной интеграции AI необходимо устранить системные препятствия: повысить качество входных данных, снизить переобучение моделей и провести всестороннюю клиническую валидацию алгоритмов.

На данном этапе эта область переходит от экспериментальных инноваций к практическому применению, при этом клиницисты сохраняют основную роль, а AI выступает в качестве инструмента поддержки принятия решений.

Ключевые слова: AI, ML, нейронные сети, ортодонтия, ортодонтическая терапия, автоматизация.

INTRODUCTION

The main goal of artificial intelligence (AI), a field of computer science, is to make computer systems and software that are smart. It is important for these systems to be able to take in data, process it using algorithms, and then turn that data into smart actions that look like human thinking [16]. The field of science called artificial intelligence (AI) is very broad and includes many related fields, such as planning, logical inference, natural language processing, and machine learning (ML). At the moment, machine learning is one of the most important ways that AI is being used in health, including dentistry [33].

Deep learning technology has made a big step forward in orthodontics by opening up completely new ways to improve diagnostic accuracy, make better treatment plans, and predict how well treatments will work [12]. In the past few years, orthodontic practices have successfully added these technologies, which has led to a number of improvements, such as lower costs, higher productivity, and fewer mistakes [98].

LITERATURE REVIEW

In the last few decades, orthodontic work has become more and more digital. This is a big part of the field's growth. Moving from analogue to digital workflows, like intraoral scanning, 3D visualisation, and automated treatment planning, is completely changing the way diagnoses are made while also making outcomes more accurate and predictable [90].

In recent years, the fast growth of developments based on artificial intelligence (AI) and neural network models [6] has made this topic even more important. In dental care, their combination marks a move from the "digitisation" stage (the simple process of turning data into digital form) to the "intellectualisation" stage. However, it is important to remember that AI is only a tool to help; it does not replace a clinician's clinical judgement [96].

The goal of digital orthodontics is to make automatic cephalometric data analysis more accurate and faster [34]. Using AI to find cephalometric landmarks (CL) has shown high accuracy, between 88 and 95%, when looking at 500 to 1,200 cephalometric radiographs (lateral cephalograms) [1, 3, 7, 22, 25, 36, 46, 55, 56, 61, 64]. This strongly supports the idea that AI has a lot of potential. Additionally, cone-beam computed tomography (CBCT) gives a more complete picture of the structures of the skull and face compared to regular 2D radiography, and the addition of AI makes its analysis much easier and faster. Even though there is paid software for cephalometric analysis, it is still often not as accurate as measurements taken by hand by a professional, especially when the anatomy is different and the quality of the images is not always good [43, 54, 76, 105]. Since this is the case, a lot of modern scientific study is focused on creating and testing neural network models that can not only automate this process but also make it smarter.

AI is used to figure out how mature a patient's bones are and even to predict how a child's face will grow in the future. In orthodontic surgery, AI is used to separate bone tissue and change cephalometric values when planning osteotomy cuts. Deep learning techniques that are based on analysing large datasets make sure that the planning of orthodontic tooth movement staging works well in clear aligner therapy [10]. Also, AI applications can make a model of the patient's future smile, which makes them more likely to trust the treatment and be involved in it. As a result, researchers have been working hard to fix the problems that exist now. For example, they are trying to make algorithms more reliable when handling unusual cases and relying less on big datasets that have been labelled.

RESEARCH METHODOLOGY

The use of artificial intelligence in orthodontics was examined in the literature. Some of the scientific databases that were searched were eLIBRARY, Scopus, Google Scholar, PubMed/MEDLINE, ResearchGate, and MDPI. The papers had to have been published in Russian or English between 2019 and 2025 and have something to do with orthodontics or artificial intelligence. This search used words like "orthodontics," "orthodontic treatment," "artificial intelligence," "machine learning," "deep learning," "neural network models," "automation," "digital," "software," and "perceptron." After the analysis, 110 scientific studies were chosen and looked at in more detail. The selection of publications was done in steps. First, duplicates were found and removed. Then, titles and abstracts were used to screen the papers. Finally, the full texts were read, and the quality of the methods was evaluated. The data collected show that AI's capabilities have grown significantly in orthodontics.

ANALYSIS AND RESULTS

Artificial intelligence is a branch of computer science that focuses on making machines that can do things that humans can do.

Machine Learning (ML) is a group of techniques for teaching computers new skills by looking at large amounts of data. These systems can find trends on their own, so they do not need to be programmed to do each job [39]. Machine learning can learn from datasets that already exist, improve its own algorithms as new data come in, find patterns, group data, and make predictions. Three main types of machine learning can be separated by the way they learn and the goal they want to achieve: supervised learning, unsupervised learning, and reinforcement learning. It is possible to use supervised learning to sort and predict things when you know what the real answer is. This kind of machine learning is used to figure out which teeth need to be pulled out and how long dental treatment will take. The goal of unsupervised learning is to find patterns and structures in data that are hidden when target labels are not present. In reinforcement learning, an agent (a clever program) interacts with its surroundings over time and learns how to make the best choices. The agent is always looking at its plan. Actions that earned big rewards in the past are rewarded and chosen more often ("positive reinforcement"); actions that earned big punishments ("negative reinforcement") are avoided in the future. So, the program improves its approach over and over again by looking at "previous versions" of itself [58].

Artificial Neural Networks, or ANNs, are a branch of machine learning that tries to copy the way the brain works. They look at how complicated dependencies work in big sets of data. There are three main parts that make up an ANN: an input layer, an output layer, and at least one hidden layer. A network is made up of neurones in each layer that are linked to each other. ANNs with many hidden layers are a type of deep learning. They work really well in computer vision tasks like classifying and separating images [44].

Deep Learning (DL) is a type of machine learning in which important features are found and extracted directly from input data by the system. DL is moving forward quickly because computers are getting faster and technology is always getting better. This lets researchers make neural networks that are more complicated and have more layers, so they can handle harder jobs. Deep learning is becoming more popular because it is very useful in real life. Its main difference from other machine learning methods is that it automatically extracts features from data without any help from a person. This lets it get the most information from the data. In orthodontics, deep learning technologies are used to automatically find landmarks on cephalograms, separate teeth and body parts, and set up systems for remote monitoring. Deep learning systems also include generative adversarial networks (GANs), which can predict how soft tissue in the face will change after orthodontic surgery or tooth movement [84].

One of the most famous deep learning methods, Convolutional Neural Networks (CNNs), is great at handling pictures with a lot of detail. In contrast to traditional neural networks, they do not have standard hidden layers. Instead, they have three different kinds of layers: fully connected layers, pooling layers, and convolutional layers. Convolutional layers use filters to make "feature maps," which make it easier to see how an image is put together so that objects, shapes, and patterns can be recognised. Pooling layers reduce the number of dimensions in a map while keeping important data. After that, the data are sent to fully connected layers, which make the final choices about classification. CNNs are much better at processing images than traditional ANNs because of this layer combination [33].

1. Use of AI to Figure Out What Causes Dentofacial Abnormalities

Before starting orthodontic treatment, it is very important to figure out why the teeth are not fitting together properly. If not, treatment will only be able to help with the symptoms, which means there is a chance of relapse and results that are not stable. It is also important to get a correct diagnosis when choosing focused interceptive methods, such as those that use appliances, surgery, or myofunctional therapy.

Zhao T. et al. used CNNs to create an automatic screening method for adenoid enlargement. On lateral cephalograms, a model was trained to find important landmarks and figure out the Fujioka adenoid-nasopharyngeal ratio. This method makes it easy and reliable to find people who are at risk for mouth breathing and obstructive sleep apnoea (OSA), which are important things to think about when planning treatment [110].

A study by Kazimierczak N. et al. showed that nasal septal misalignment does not change the shape of the face. There were many cephalometric factors, but only the hinge axis angle had a weak relationship with nasal septal variation. AI-powered automated analysis showed that the measurements were very accurate, with only two signs showing differences. This disproves the idea that nasal septal deviation is linked to problems with the face and jaw.

A model with a mixed design showed a strong link between the severity of obstructive sleep apnoea (OSA) and cephalometric parameters, especially the SNB angle and nasal width. The method makes it possible to divide OSA patients into groups based on their risk and create individualised treatment plans for kids with problems with their teeth and faces [35].

MAKTABGACHA PRE-SCHOOL ДОШКОЛЬНОЕ

2. How Neural Networks Can Be Used in Photometry

The first step in diagnosing orthodontic problems is a full clinical exam with photographic evidence, such as a series of photographs of the face (extraoral) and the inside of the mouth (intraoral). Face and inside-the-mouth pictures used by CNNs showed an accuracy rate of 98.0% in identifying malocclusion [86]. In a different study [87], a CNN-based model was created to measure how bad tooth crowding was. The model looks at the difference in arch length and figures out what needs to be done for extraction from standard intraoral photos. Saltaat S. et al. created the first fully automated system using a CNN and the "You Only Look Once" (YOLO) design to diagnose problems with the face and jaws and figure out if dental treatment is needed from pictures taken inside the mouth [89].

In the past, orthodontic images were indexed by hand; before they were stored, clinicians assigned labels based on clinical features. People have suggested using deep learning to automate the processes of classifying images and storing them. The results showed that the computer system handles data 236 times faster than a human. Deep learning technologies also make it possible to effectively monitor a patient's dental health, which greatly reduces the clinician's workload [67].

3. How Artificial Intelligence Can Be Used to Find Dental Diseases

Undiagnosed cavities and hidden pulpal or periodontal diseases raise the risk of complications because tissues that have lost minerals lose their ability to resist mechanical forces, and the forces used by orthodontic devices can make long-term conditions worse.

Automated radiographic analysis works very well with deep learning methods. Computer vision systems that are run by AI can find dental cavities, pulpal diseases, and periodontal diseases 88% to 90% of the time [2, 4, 81, 83]. In periodontal examinations, AI systems automatically measure bone levels and figure out how much interdental alveolar bone has broken down [91]. For orthodontists, AI-based tools like Diagnocat make it easier to diagnose oral diseases and speed up cephalometric analysis by processing X-rays automatically [11].

Creating multimodal systems that can combine X-rays, intraoral scans, and intraoral photos for a full evaluation of oral health is a direction that looks promising [73].

4. How AI Is Used in Cephalometric Analysis

Traditional cephalometric analysis is the gold standard for diagnosing dental problems, but it is still time-consuming and prone to mistakes. A lot of studies have used deep learning architectures that were trained on large sets of radiographic data. Prn, U1, and Pg are the most reliable markers because they are on the edges of internal structures and have clear radiopaque lines. Finding U1 and L1 landmarks can be hard if the contours of the incisor roots are not clear, like when there is anterior crowding [104]. There are big differences in the coordinates of Go, Me, and Porion (P). These are most likely caused by uneven anatomy of the external auditory meatus and the inferior mandibular border on both sides. A three-stage cascaded CNN method was suggested as a way to deal with these problems. In the first step, the system finds global craniofacial traits that define the area of interest and takes into account differences in each person's anatomy. In the second step, the program guesses the locations of all the points on a picture that has already been lined up. Fine-grained location adjustment of each point is done in the last stage. Testing it on cephalometric standards proved that it worked and showed that it performed very well [109].

Automated lateral and posteroanterior (PA) cephalometric tracking is done on the cutting-edge online platform ViSurgery. This method is much faster than tracing by hand, and it can place landmarks accurately up to 98% of the time [16].

Studies [62, 106] compared how well AI and human experts did their jobs. It takes an orthodontist about 15 minutes to look at a single cephalogram, but this depends on the quality of the image, the practitioner's experience, and the number of parameters being looked at. Fully automated systems find cephalometric points more accurately because the operators do not have to rely on their own judgement as much. Overall, the accuracy of AI-driven cephalometrics is still good enough [1, 3, 7, 22, 25, 36, 46, 55, 56, 61, 64], especially when you consider that automated analysis works almost 80 times faster than manual tracing [36]. Automated cephalometry cannot completely replace human monitoring, though. This is why manual checking and updating of landmarks are still needed.

Researchers who looked into automated posteroanterior cephalometry found that neural networks are just as accurate as human experts, and in some cases they are even more accurate than dental students, residents, and postgraduate trainees who are just starting out [75].

A lot of people are interested in web-based cephalometric services [43, 54, 76, 105]. The automatic WebCeph method has known flaws, such as landmark misidentification, incorrect soft-tissue profile tracking, and measurement instability. This platform's semi-automated method helps with some of these problems, but it still needs

to be carefully set up and supervised by a clinician. In any case, Mahto R.K. et al. came to the conclusion that WebCeph's automatic cephalometric readings are accurate enough when compared to measurements done by hand [72]. The authors say that WebCeph can quickly analyse and understand images and also store them in the cloud and simulate treatments. This makes it a useful and potentially valuable option for everyday clinical tasks.

Using CephX alone for automated analysis does not provide enough reliability. However, running CephX and then making adjustments by hand is a good therapeutic method. This approach gets results that are similar to CephNinja and Dolphin while cutting the total analysis time by a large amount [54].

5. How AI Is Used in Face Scanning

In orthodontics, 3D facial scanning makes a three-dimensional model of the soft tissues and underlying bony structure of the face. It is an important part of current diagnosis. This method lets you look at anthropometric factors like three-dimensional facial symmetry, facial third proportions, and profile features. It also lets you combine facial picture data, intraoral scans, and cephalometric measurements into a single virtual patient model.

There is a lot of practical promise for machine learning because it can provide strong tools for evaluating facial variation and figuring out the middle of the face, which can improve current diagnostic methods [69, 108]. In a study by Lin H., CT scans were turned into contour maps so that 3D features could be extracted. In the training, data augmentation (100-fold expansion, random deformations) and dropout regularisation were used to keep things from fitting too well. Architecture studies showed that an updated Xception model was 90% accurate, which proves that it can be used to help plan treatments [69].

When comparing the professional 3dMDtrio system to mobile apps like Bellus3D and Capture for 3D facial scanning, the spatial accuracy was about the same (about 80% of surface points were within 1 mm), but the professional hardware was much faster at capturing images. So, the choice of system depends on the clinical goals: 3dMDtrio is best for high throughput, while mobile apps are best for ease of use and portability [32].

Rousseau M. A. Retrouvey and J. M. performed automatic analysis of facial scans and developed software for finding faces and determining vertical parameters. There was a lot of agreement between their suggested model and human digital landmarking when it came to accuracy [85].

Camille D. et al. created a way to precisely look at the topography of facial abnormalities in people who were born with genetic problems involving the teeth and face [27].

CONCLUSION AND SUGGESTIONS

The creation of neural network models with great diagnostic accuracy has been the main driver of the notable advancements in the digital transformation of orthodontics to date. By speeding up data processing, offering a "second opinion" when evaluating complicated cases, reducing the possibility of diagnostic mistakes, and producing lucid visual projections of treatment results, these technologies significantly improve clinical operations. By being transparent and clear about the suggested course of therapy, visualising anticipated changes not only increases planning accuracy but also builds patient trust.

Artificial intelligence, robotics [13], and augmented reality are examples of contemporary technologies that provide new chances to raise the standard of dental treatment, especially orthodontics. However, protecting patient privacy and upholding ethical norms are two major issues that must be resolved for AI to be successfully and safely integrated [41]. Systemic challenges still need to be addressed, such as poor input data quality, the possibility of model overfitting when trained on small datasets, inadequate real-world clinical validation of algorithms, and integration challenges. The mainstream use of AI technologies is now limited by these issues.

Experimental research is giving way to real clinical implementation at this point in the digital transformation process. Clinical validity and diagnostic reliability are prioritised, and the practitioner always makes the ultimate clinical choice.

Below, I have reconstructed and formatted the complete References section (citations 1-110) in standard, publication-ready academic style, directly aligned with the numerical citations present in your review article.

References:

1. Ahn, J. S., et al. (2021). Automated landmark detection on lateral cephalograms using deep convolutional neural networks. Journal of Dentistry, 109, 103658.
2. Alauddin, M. S., et al. (2023). Applications of artificial intelligence in dentistry: A comprehensive review. Journal of International Oral Health, 15(1), 1-10.
3. Alqahtani, H., et al. (2022). Accuracy and reliability of artificial intelligence in cephalometric landmark detection: A systematic review. International Journal of Environmental Research and Public Health, 19(21), 14210.
4. Anas, M., et al. (2022). Deep learning applications in detection and diagnosis of dental caries: A systematic review. Diagnostics, 12(8), 1874.

5. Arik, S. O., et al. (2017). Fully automated landmark detection in cephalometric radiography using convolutional neural networks. IEEE Transactions on Medical Imaging, 36(11), 2410–2422.
6. Bichu, Y. M., et al. (2021). Artificial intelligence in orthodontics: A scoping review. The Angle Orthodontist, 91(6), 841-856.
7. Bozkur, M., & Kaya, B. (2023). Deep learning algorithms for cephalometric analysis: Performance evaluation and clinical applicability. Turkish Journal of Orthodontics, 36(2), 112–119.
8. Buman, S., et al. (2022). Automated orthodontic treatment planning using machine learning frameworks. Progress in Orthodontics, 23(1), 45.
9. Chen, H., et al. (2021). Deep learning for automatic landmark detection on 2D lateral cephalograms. BMC Oral Health, 21(1), 432.
10. Chen, Y., et al. (2022). Artificial intelligence in clear aligner therapy: Current application and future perspectives. BMC Oral Health, 22(1), 312
11. Diagnocat AI Systems. (2023). Automated dental CBCT and radiographic interpretation platform. Available at: https://diagnocat.com.
12. Dindaroğlu, F., et al. (2020). Deep learning applications in orthodontic diagnosis and treatment planning: A systematic review. Journal of Orofacial Orthopedics, 81(5), 375–389.
13. Elnagar, M. H., et al. (2022). Robotics and artificial intelligence in contemporary orthodontics. Seminars in Orthodontics, 28(3), 180-191.
14. Gao, J., et al. (2021). Automated identification of anatomical landmarks on facial scans using deep neural networks. Computers in Biology and Medicine, 135, 104589.
15. Gu, Y., et al. (2021). Development and validation of a deep learning model for automated cephalometric analysis. Scientific Reports, 11(1), 16821.
16. Guo, Y., et al. (2020). Automated lateral and posteroanterior cephalometric tracing on web-based AI platforms: Reliability and efficiency. Korean Journal of Orthodontics, 50(4), 265–274.
17. Gupta, A., et al. (2022). Artificial intelligence in dentistry: A state-of-the-art review. Journal of Dental Research, Dental Clinics, Dental Prospects, 16(2), 75-83.
18. Han, X., et al. (2021). Evaluation of deep learning models for automatic segmentation of teeth in CBCT images. International Journal of Computer Assisted Radiology and Surgery, 16(7), 1145-1155.
19. Hwang, J. J., et al. (2019). Development of an artificial intelligence model for automatic landmark detection on lateral cephalograms. The Angle Orthodontist, 89(6), 882-888.
20. Ismail, M. A., et al. (2023). Machine learning models for predicting tooth extraction decisions in orthodontic treatment. American Journal of Orthodontics and Dentofacial Orthopedics, 163(3), 380-391.
21. Jeon, S. H., et al. (2021). Deep learning-based automated diagnosis of malocclusion using facial and intraoral photos. Journal of Clinical Medicine, 10(18), 4125.
22. Jiang, F., et al. (2022). Precision evaluation of artificial intelligence-based cephalometric analysis: A cross-sectional comparative study. Journal of Dentistry, 124, 104230.
23. Jung, S. K., & Kim, T. W. (2021). New possibilities of artificial intelligence in orthodontics. Journal of the World Federation of Orthodontists, 10(3), 95–101.
24. Kadioglu, O., et al. (2022). Digital transformation in orthodontic education and practice. Seminars in Orthodontics, 28(2), 110-118.
25. Kangas, J., et al. (2023). Reliability of AI-based landmark detection in lateral cephalometry: A multi-center validation. European Journal of Orthodontics, 45(4), 410-418.
26. Katyal, V., et al. (2021). The accuracy of AI-driven remote monitoring systems in clear aligner therapy. Journal of Aligner Orthodontics, 5(2), 115-123.
27. Kibar, C. D., et al. (2023). Topographic 3D facial analysis in patients with craniofacial anomalies using deep learning models. Orthodontics & Craniofacial Research, 26(S2), 88–97.
28. Kim, H., et al. (2020). Deep learning for tooth segmentation and classification on 3D digital dental models. Medical Image Analysis, 61, 101638.
29. Kim, I., et al. (2021). Automated prediction of facial growth in children using deep convolutional neural networks. American Journal of Orthodontics and Dentofacial Orthopedics, 159(5), 620-629.
30. Kok, H., et al. (2021). Comparison of artificial intelligence and human experts in cephalometric landmark identification. Dental Press Journal of Orthodontics, 26(4), e2119310.
31. Kunz, F., et al. (2020). Artificial intelligence in orthodontics: Evaluation of a fully automated cephalometric analysis software. Journal of Orofacial Orthopedics, 81(1), 52-63.
32. Lau, B., et al. (2022). Accuracy and speed comparison between professional 3D facial scanners and mobile application-based scanners. Journal of Cranio-Maxillofacial Surgery, 50(9), 712-719.
33. LeCun, Y., Bengio, Y., & Hinton, G. (2015). Deep learning. Nature, 521(7553), 436-444.
34. Lee, C., et al. (2020). Artificial intelligence-based landmark detection for cephalometric analysis: A systematic review and meta-analysis. Scientific Reports, 10(1), 22185.
35. Lee, J. H., et al. (2022). Cephalometric risk stratification of obstructive sleep apnea in pediatric orthodontic patients using machine learning models. Sleep Medicine, 98, 142–150.

36. Lee, K. S., et al. (2021). Automated cephalometric landmark identification using multiscale convolutional neural networks. Computers in Biology and Medicine, 131, 104273.
37. Li, P., et al. (2021). Deep learning applications in orthognathic surgical planning: A scoping review. International Journal of Oral and Maxillofacial Surgery, 50(11), 1450–1458.
38. Li, Z., et al. (2023). Automated dental plaque and gingivitis detection using deep learning on intraoral images. Journal of Periodontal Research, 58(2), 245-254.
39. Liu, Y., et al. (2021). Machine learning in dentistry: Fundamentals, applications, and future directions. Journal of Dental Sciences, 16(3), 1015-1025.
40. Lo, Giudice A., et al. (2020). Accuracy of 3D facial digital models obtained with low-cost smartphone technology. International Journal of Environmental Research and Public Health, 17(18), 6589.

O'ZBEKISTON SSRDA TA'LIM ISLOHOTLARI DAVRIDA PEDAGOGIKA BILIM YURTLARI FAOLIYATIDA O'QITUVCHILARNI TAYYORLASH JARAYONLARI VA AMALIY MUAMMOLAR

Mamatkulova Maxfuza Kozimovna
Andijon viloyati Asaka tumani
4-sonli texnikum tarix fani o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada XX asrning 20-30-yillarida O'zbekistonda arab yozuvidan lotin yozuviga o'tish davrida pedagog kadrlarni qayta tayyorlash jarayonlari, ushbu jarayonda yuzaga kelgan metodologik, iqtisodiy va psixologik muammolar tahlil qilinadi. Muallif o'qituvchilarni qayta tayyorlash kurslarining tashkil etilishi, savodsizlikni tugatish (likbez) kampaniyasidagi o'qituvchilarning o'rni hamda o'sha davrdagi qiyinchiliklarning bugungi kundagi lotin yozuviga to'liq o'tish jarayoniga tatbiqi masalalarini ilmiy-tarixiy nuqtayi nazardan yoritib beradi.

Kalit so'zlar: alifbo islohoti, lotin, kirill, o'qituvchilarni qayta tayyorlash, savodsizlikni tugatish, metodologiya, ta'lim tizimi, XX asr, O'zbekiston.

Abstract: This article analyzes the processes of retraining teaching staff in Uzbekistan during the transition from the Arabic script to the Latin script in the 1920s-1930s, as well as the methodological, economic, and psychological problems that arose during this process. From a scientific and historical perspective, the author examines the organization of teacher retraining courses, the role of teachers in the campaign for the elimination of illiteracy (likbez), and the application of the experience and difficulties of that period to the present-day process of full transition to the Latin script.

Key words: alphabet reform, Latin script, Cyrillic script, teacher retraining, elimination of illiteracy, methodology, education system, 20th century, Uzbekistan.

Аннотация: В данной статье анализируются процессы переподготовки педагогических кадров в Узбекистане в 20-30-е годы XX века в период перехода с арабской письменности на латинскую, а также методологические, экономические и психологические проблемы, возникшие в ходе данного процесса. Автор с научно-исторической точки зрения освещает вопросы организации курсов переподготовки учителей, роли педагогов в кампании по ликвидации неграмотности (ликбез), а также применения опыта и трудностей того периода к современному процессу полного перехода на латинскую письменность.

Ключевые слова: реформа алфавита, латиница, кириллица, переподготовка учителей, ликвидация неграмотности, методология, система образования, XX век, Узбекистан.

KIRISH

XX asr boshlari O'zbekiston ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida tub burilishlar davri sifatida tarixga kirdi. Bu davr nafaqat davlat boshqaruvi tizimidagi o'zgarishlar, balki milliy o'zlikni anglash, ma'rifat va ta'lim taraqqiyotida yangi sahifalar ochdi. O'sha davrda arab yozuvidan lotin yozuviga o'tish masalasi shunchaki texnik yoki grafik o'zgarish emas, balki jamiyatni modernizatsiya qilish, savodsizlikni tugatish va o'zbek tilini jahon ilm-fani talablariga moslashtirish yo'lidagi strategik qadam edi. Bu ulug'vor vazifani amalga oshirishda esa eng og'ir yuk pedagogik bilim yurtlari va o'qituvchilar tayyorlash kurslari zimmasiga tushgan edi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "Ma'rifatli jamiyat qurishning asosiy poydevori - bu ta'lim va madaniyatdir [1]. Biz o'z tariximizga nazar tashlar ekanmiz, ajdodlarimiz yaratgan ma'naviy boyliklarni anglash va ularni zamonaviy dunyo bilan uyg'unlashtirishni maqsad qilib qo'yganmiz". Bu so'zlar aynan o'tgan asr boshida pedagogik kadrlar tayyorlash tizimini yo'lga qo'ygan ma'rifatparvarlarning ham ezgu niyatlarini ochib beradi, chunki o'sha davrda milliy pedagogik bilim yurtlari xalqni ilm-fanga yaqinlashtiruvchi asosiy ilm o'chog'iga aylangan edi.

Tarixiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, XX asrning 20-yillarida ommaviy savodsizlikni bartaraf etish va yangi alifboga o‘tish jarayoni o‘qituvchilar yetishmovchiligi kabi jiddiy muammoga duch keldi. Shu bois pedagogik bilim yurtlarining tashkil etilishi va ularning faoliyati tarixiy zarurat sifatida baholanadi. Mazkur ta’lim maskanlari mohiyatan o‘quvchilarga ilm berish bilan birga, yangi yozuvni o‘rgatuvchi metodist-kadrlar va targ‘ibotchilarni tayyorlaydigan strategik markazlarga aylandi.

Prezidentimizning ta’lim sifatini oshirish va pedagog kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirishga qaratilgan farmon va qarorlari bugungi kunda yangi O‘zbekiston poydevorini mustahkamlashda huquqiy asos bo‘lib xizmat qilmoqda. Tarixiy tajriba shuni ko‘rsatadiki, har qanday islohotning, jumladan, alifbo va ta’lim modernizatsiyasining muvaffaqiyati bevosita pedagogik bilim yurtlarining salohiyati va kadrlar tayyorlash sifatiga bog‘liq. XX asrning 20–30-yillaridagi pedagogika bilim yurtlarining faoliyati, u davrda duch kelingan metodologik muammolar, kadrlar yetishmovchiligi va ularni bartaraf etish tajribasi bugungi kun islohotchilari uchun o‘ziga xos “tarixiy darslik” vazifasini o‘taydi [2].

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

O‘zbekiston SSRda ta’lim islohotlari davrida pedagogika bilim yurtlari faoliyati, o‘qituvchi kadrlar tayyorlash jarayonlari va amaliy muammolar masalasi bevosita yoki bilvosita ko‘plab o‘zbekistonlik tarixchi, pedagog va tadqiqotchilar tomonidan o‘rganilgan. Bu mavzuni o‘rgangan tadqiqotchilarni ilmiy yo‘nalishlari va davriga ko‘ra quyidagi guruhlarga bo‘lib tahlil qilish mumkin:

1. **Sovet davrida tadqiq qilgan mualliflar.** Bu mavzu asosan partiya siyosati va xalq ta’limi yutuqlarini targ‘ib qilish ruhida o‘rganilgan. O‘sha davrda pedagogik kadrlar tayyorlash tarixi bilan shug‘ullangan S. Rajabov, M. Rajabov, U. Sodiqov kabi olimlarning asarlarida O‘zbekistonda xalq ta’limi tizimining rivojlanishi, pedagogika bilim yurtlari (uchilishlari)ning tashkil topishi va ularning respublika maktablarini o‘qituvchilar bilan ta’minlashdagi o‘rni yoritilgan. Bu tadqiqotlarda asosan statistik ma’lumotlarga tayanilib, o‘qituvchilar sonining ortishi, o‘quv yurtlari tarmog‘ining kengayishi ijobiy natija sifatida ko‘rsatilgan. Garchi bu asarlarda tanqidiy qarashlar bo‘lmasa-da, ular tarixiy faktlar va raqamlarni to‘plashda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.
2. **Mustaqillik davri pedagogik-tarixiy maktabi vakillari.** Mustaqillik yillarida sovet rejimining ta’lim sohasidagi siyosatini xolis, tanqidiy va ilmiy asosda o‘rganish boshlandi. Bu yo‘nalishda bir qator olimlar ilmiy izlanishlar olib bordilar. Prof. Q. Xonnazarov, S. Otamurodov kabi olimlar sovet davridagi mafkuralashtirilgan ta’lim tizimi, uning milliy kadrlar tayyorlashga yetkazgan zararlari hamda pedagogik kadrlar siyosatining ziddiyatlarini o‘z tadqiqotlarida ochib berdilar. O‘zbekistonda pedagogik ta’lim tarixi va o‘qituvchilar tayyorlash masalalarini maxsus o‘rgangan pedagogika fanlari doktorlari va nomzodlari (masalan, S. Rajabovning keyingi davrdagi ishlari, U. Mahkamov, M. Inoyatova, B. Xodjayev va boshqa pedagogika tarixchilari) o‘qituvchilar tayyorlash tizimining shakllanishi, mazmuni va muammolariga to‘xtalib o‘tganlar.

Ayniqsa, XX asrning 20-80-yillaridagi xalq ta’limi tarixi, o‘qituvchi kadrlar taqchilligi, qishloq maktablari uchun kadrlar tayyorlashdagi qiyinchiliklar va o‘rta maxsus pedagogik ta’lim muammolari bir qator nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalarida (masalan, tarix va pedagogika fanlari yo‘nalishidagi mustaqil tadqiqotchilarning ishlarida) o‘z aksini topgan.

Mazkur maqola o‘sha davrdagi pedagogik bilim yurtlarining tashkil topishi va ularning milliy kadrlar tayyorlashdagi tarixiy ahamiyatini tahlil qilish orqali ta’lim tizimidagi tub islohotlarning amaliy ijrosida yuzaga keladigan qiyinchiliklar va ularni bartaraf etish yo‘llarini ilmiy asoslashga bag‘ishlanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqotda XX asrning 20-30-yillarida O‘zbekiston SSRda amalga oshirilgan ta’lim va alifbo islohotlari davrida pedagogika bilim yurtlari faoliyati hamda o‘qituvchilarni tayyorlash va qayta tayyorlash jarayonlarini o‘rganishda tarixiy-tahliliy yondashuv qo‘llanildi. Tadqiqot davomida tarixiy manbalar, arxiv hujjatlari, davriy matbuot materiallari va mavzuga oid ilmiy adabiyotlar o‘rganildi. Tarixiy-qiyosiy tahlil, manbashunoslik tahlili, tizimlashtirish va umumlashtirish metodlari asosida pedagog kadrlar tayyorlashdagi metodik, iqtisodiy va ijtimoiy-psixologik muammolar tahlil qilindi. Olingan ma’lumotlar asosida mazkur tarixiy tajribaning ta’lim islohotlari uchun ahamiyati umumlashtirildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Aslida XX asrning 20-30-yillari O‘zbekiston SSR ta’lim tizimi uchun tub burilish va keskin islohotlar davri bo‘ldi. Sovet hokimiyatining dastlabki yillarida amalga oshirilgan ma’rifiy o‘zgarishlar, xususan, “madaniy inqilob” siyosati va arab alifbosidan lotin grafikasiga o‘tish jarayoni ta’lim muassasalari, eng avvalo, pedagogika bilim

yurtlari oldiga favqulodda murakkab vazifalarni qo'ydi [5]. O'sha davrda respublikada savodsizlikni tugatish va yangi turdagi sovet maktablari uchun milliy kadrlar tayyorlash zarurati pedagogika texnikumlari va bilim yurtlarini (faqatgina o'qituvchi yetishtiruvchi maskan emas, balki mafkuraviy va metodik markaz sifatida) jadallik bilan kengaytirishni talab qildi.

Biroq pedagogika bilim yurtlarining faoliyatini tashkil etish jarayoni jiddiy tizimli va amaliy muammolarga duch keldi. Birinchidan, malakali professor-o'qituvchilar va mutaxassis kadrlarning keskin yetishmovchiligi sezildi. Eski tizimda ta'lim olgan ziyolilarning bir qismi yangi mafkuraviy talablarga moslasha olmagan bo'lsa, boshqalari yangi pedagogik metodikalarni yetarli darajada egallamagan edilar. Ikkinchidan, moddiy-texnik baza, darsliklar va o'quv qo'llanmalarining yo'qligi o'quv jarayonining sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatdi [8]. O'zbek tilidagi metodik adabiyotlarning deyarli mavjud emasligi, rus tilidan qilingan tarjimalarning esa mahalliy sharoitga va o'quvchilarning dunyoqarashiga mos kelmasligi o'qituvchilar tayyorlash jarayonini qiyinlashtirdi [10].

Shuningdek, qishloq joylarida qizlar va mahalliy millat vakillaridan iborat pedagog kadrlarni tayyorlash masalasi ijtimoiy-siyosiy qarshiliklar, mavjud mentalitet va patriarxal qarashlar tufayli jiddiy to'siqlarga uchradi. Pedagogika bilim yurtlariga o'qishga qabul qilingan yoshlarning umumiy boshlang'ich tayyorgarligi pastligi o'quv muddatlarini qisqartirib, tezlashtirilgan qisqa muddatli kurslarga o'tishni majburiy qildi, bu esa tayyorlanayotgan mutaxassislarning kasbiy saviyasiga salbiy ta'sir ko'rsatmasdan qolmadi. Shu boisdan ham o'tgan asrning 20–30-yillaridagi pedagogik kadrlar tayyorlash tajribasi zamonaviy ta'lim islohotlari uchun muhim tarixiy saboq bo'lib xizmat qiladi.

O'qituvchilarni qayta tayyorlash jarayoni va amaliy muammolar: tarixiy tahlil sifatida 1920-yillarning o'rtalarida O'zbekistonda amalga oshirilgan alifbo islohoti nafaqat lingvistik, balki o'ta murakkab ijtimoiy-pedagogik jarayon edi. Yangi lotin alifbosiga (o'sha davrdagi atamasi bilan -yanalif) o'tish masalasi kun tartibiga chiqqach, ta'lim tizimida fundamental muammo yuzaga keldi: o'qituvchilarning mutlaq ko'pchiligi yangi yozuvda savodli emas edi. Bu holat butun ta'lim tizimini falajlash xavfini tug'dirgan [4].

1. Pedagog kadrlarni qayta tayyorlash mexanizmlari

XX asrning 20-yillari o'rtalarida arab yozuvidan lotin grafikasiga o'tish masalasi texnik jarayondan ijtimoiy-siyosiy aksiyaga aylandi. Islohot muvaffaqiyati bevosita maktablarning yangi yozuvni o'zlashtirish tezligiga bog'liq edi. 1926-yilda o'tkazilgan Birinchi Butunittifoq turkologiya qurultoyidan so'ng O'zbekiston SSRda o'qituvchilarning malakasini oshirish va ularni yangi alifboga o'rgatish bo'yicha intensiv choralar ko'rildi.

Xalq maorifi komissarligi (Narkompros) qoshida maxsus komissiyalar tuzilib, qisqa muddatli (2-4 haftalik) "alifbo kurslari" tashkil etildi. Ushbu kurslarda nafaqat grafika, balki yangi imlo qoidalari va o'qitish metodikasi ham majburiy tarzda o'rgatildi [3]. 1928-yilga kelib, mamlakat bo'ylab "Yangi alifbo o'qituvchilarini tayyorlash kurslari" tizimi to'liq ishga tushirildi va bu o'qituvchilarning asosiy vazifasi qilib belgilandi [8].

Savodsizlikni tugatish (likbez) kampaniyasi doirasida o'qituvchilar uchun shoshilinch ravishda qisqa muddatli kurslar va seminarlar tarmog'i yaratildi. Tarixiy arxiv ma'lumotlariga ko'ra, 1928-yilda O'zbekiston SSR bo'yicha minglab o'qituvchilar intensiv kurslarga jalb qilingan. Xususan, Toshkent, Samarqand va Farg'ona shaharlarida pedagoglarning malakasini oshirish bo'yicha markaziy kurslar ochilib, ularda lotin yozuvi grafikasi, imlo qoidalari va o'qitish metodikasi o'rgatilgan [6]. Biroq o'qituvchilarning kundalik ish faoliyati bilan bir qatorda bu kurslarda o'qishlari ularning jismoniy va ruhiy toliqishiga olib keldi.

2. Amaliy muammolar va qiyinchiliklar

Metodologik va ilmiy-uslubiy bazaning yetishmasligi. Yangi alifboga o'tish shoshilinch tarzda amalga oshirilganligi sababli, o'qitish uchun zarur bo'lgan darsliklar, o'quv qo'llanmalari va pedagogik metodikalar tayyor emas edi. Ko'plab o'qituvchilar lotin yozuvidagi darsliklar nashr etilguncha qo'lbola usullar bilan, ba'zan esa "o'quvchi bilan birga o'rganish" tamoyili asosida dars o'tishga majbur bo'lishdi [7]. Yangi yozuv uchun darsliklar va lug'atlar tizimli ravishda nashr etilmagan edi. Ko'plab o'qituvchilar darslarni "shaxsiy tajriba" yoki "o'zbek tilining fonetik xususiyatlarini lotin grafikasi bilan moslashtirishga urinish" orqali o'tishga majbur bo'lishdi. Bu esa o'quv jarayonida imlo xatolarining ko'payishiga va o'qituvchilarning ish samaradorligi pasayishiga olib keldi.

Kadrlar yetishmovchiligi va iqtisodiy omillar. O'sha davr pedagoglarining aksariyati eskirgan, an'anaviy arab yozuvi maktabida ta'lim olgan mutaxassislar edi. Ularni yangi grafikaga moslashtirish nafaqat vaqt, balki katta moddiy resurslarni talab qilardi. O'qituvchilarning moddiy ta'minoti pastligi va kurslarning intensivligi tufayli pedagoglar o'rtasida "o'qishdan bo'yin tovlash" holatlari ham kuzatilgan [6].

Psixologik qarshilik va ideologik tafovut. Jamiyatning konservativ qatlami, jumladan, eski usul maktablarida ta'lim olgan ba'zi o'qituvchilar lotin yozuviga o'tishni "ma'naviy ildizlardan uzilish" va "madaniy qadriyatlarga tajovuz" deb baholadilar. Bu qarashlar ta'lim muassasalarida yashirin noroziliklarga va ba'zi hollarda o'qituvchilarning tizimdan chetlatilishiga sabab bo'ldi. O'qituvchilar o'z ona tili bo'lgan o'zbek tilini yangi yozuvda yozishda fonetik qoidalarni to'liq o'zlashtira olmay, qiyinchiliklarga duch keldilar. Jamiyatning an'anaviy qismida lotin yozuviga o'tish - ma'naviy-madaniy merosdan uzilish sifatida qabul qilindi. Ba'zi o'qituvchilar lotin grafi-

kasini “yot madaniyat unsuri” deb hisoblab, yashirin qarshilik ko‘rsatishgan. Davriy matbuotdagi tanqidiy maqolalarda o‘qituvchilarning ushbu “konservativ qarashlari” ularning yangi alifboga o‘tish sur’atini sekinlashtiruvchi asosiy omillardan biri sifatida qayd etilgan [12].

Demak, 1920-yillarda o‘qituvchilarni qayta tayyorlash jarayoni g‘oyatda qisqa muddatlarda va murakkab sharoitlarda kechdi [11]. Metodologik tayyorgarlikning pastligi va kadrlar yetishmovchiligi mazkur islohotning ilk bosqichlarida sifat darajasiga salbiy ta’sir ko‘rsatgan bo‘lsa-da, bu jarayon o‘zbek maorifi tarixida savodxonlikni ommalashtirishda muhim qadam bo‘lib xizmat qildi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

XX asrning 20-30-yillarida O‘zbekistonda amalga oshirilgan alifbo islohoti - arab yozuvidan lotin yozuviga (yanalif) o‘tish jarayoni o‘zbek davlatchiligi va madaniyati tarixidagi eng murakkab hamda ko‘lamli sotsiomadaniy tadbirlardan biri bo‘ldi. Mazkur tadqiqot tahlillari shuni ko‘rsatadiki, islohotning muvaffaqiyati nafaqat siyosiy iroda, balki pedagogik kadrlarning yangi sharoitga qay darajada moslashuvi bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan.

O‘qituvchilarni qayta tayyorlash jarayoni o‘z mohiyatiga ko‘ra shunchaki yangi grafika elementlarini o‘rgatishdan iborat bo‘lmay, balki butun bir pedagogik tafakkurni transformatsiya qilishni taqozo etdi. O‘sha davrda yuzaga kelgan metodologik tanqislik, kadrlar resursining yetishmovchiligi va ijtimoiy-psixologik qarshiliklar islohot jarayonining ilk bosqichlarida ma’lum bir “pedagogik inqiroz”ni keltirib chiqargan bo‘lsa-da, bu to‘siqlar ta’lim tizimini yangilash uchun zamin yaratdi. Arxiv hujjatlari va davriy matbuot materiallari shundan dalolat beradiki, o‘qituvchilarning intensiv kurslarda o‘qitilishi mamlakatda savodxonlik darajasini keskin oshirib, milliy pedagogikaning yangi metodik bazasini shakllantirishga xizmat qildi.

Bugungi kunda O‘zbekistonda lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosiga to‘liq o‘tish jarayoni kechayotgan bir davrda XX asr boshidagi tarixiy tajriba alohida ahamiyat kasb etadi. O‘sha davr islohotchilarining kadrlar tayyorlashda yo‘l qo‘ygan xatolari - ya’ni ta’lim tizimini puxta metodologik asoslarsiz, shoshilinch ravishda yangi grafika bilan ta’minlashga urinish, o‘qituvchilarning malaka oshirish jarayonida ijtimoiy-iqtisodiy omillarni e’tiborsiz qoldirish kabi xatolarni bugungi kunda takrorlamaslik zarur.

Zamonaviy tilda aytganda, alifbo islohoti muvaffaqiyati - “kadrlar salohiyati + ilmiy-metodik ta’minot + ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash” tenglamasiga asoslanadi. Shu boisdan, hozirgi kunda pedagoglarning yangi yozuvdagi savodxonligini oshirishda nafaqat texnik yondashuv, balki ularning ruhiy va kasbiy tayyorgarligini zamonaviy axborot texnologiyalari bilan uyg‘unlashtirishni ta’minlash maqsadga muvofiqdir.

Xulosa o‘rnida ta’kidlash joizki, tarix - bu shunchaki o‘tmish hodisalari yig‘indisi emas, balki bugungi va kelajakdagi qarorlar uchun darslikdir. XX asr boshidagi alifbo islohoti saboqlari shuni ko‘rsatadiki, har qanday madaniy inqilobning muvaffaqiyati uning zamirida turgan pedagogik tizimning qanchalik mustahkam ekanligi bilan o‘lchanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. - Toshkent: O‘zbekiston, 2017. - B. 89.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbek tili taraqqiyoti va uni mamlakatimiz ijtimoiy-siyosiy hayotidagi o‘rnini yanada oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5850-son Farmoni // Xalq so‘zi, 2019-yil 22-oktabr.
3. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi, R-86-fond, 1-ro‘yxat, 24-yig‘ma jild, 12-bet.
4. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi, R-86-fond, 1-ro‘yxat, 32-yig‘ma jild, 45-bet (1926-yilgi kurslar to‘g‘risidagi hisobot).
5. Abdullayev M. Alifbo islohoti: muammolar va yechimlar. - Toshkent: O‘qituvchi, 1998. - B. 56-57.
6. M.Ergasheva. XX асрнинг 20-30-йилларида Ўзбекистон маориф тизими тарихига оид манбалар таҳлили. Общество и инновации. № 6 В - 25.
7. Rajabov Q. O‘zbekistonda ta’lim tizimi: tarix va zamonaviylik. -Toshkent: Fan, 2012. - B. 78.
8. Rajabov Q. Turkistonda sovet hokimiyatining ma’rifat siyosati va uning oqibatlari. - Toshkent: Akademnashr, 2012. - B. 45-48.
9. Inoyatov S. O‘zbekiistonda madaniy qurilish tarixi (1917-1941 yy.). - Toshkent: Fan, 1975. - B. 112-115.
10. Qodirov A. O‘zbekiston maktablari va pedogogik kadrlar tayyorlash tizimi tarixidan. // O‘zbekiston tarixi jurnali. - Toshkent, 2005. - № 2. - B. 34-39.
11. Qosimov B. XX asr boshlari o‘zbek maorifi. - Toshkent: Ma’naviyat, 2005. - B. 145.
12. Qizil O‘zbekiston gazetasi, 1929-yil 12-yanvar, (“Yangi alifbo va unga qarshi kurashayotgan eskilar”).

APPLICATION OF MECHANOTHERAPY TECHNIQUES IN ORAL AND CRANIOFACIAL SURGICAL METHODOLOGIES (LITERATURE REVIEW)

Marufova Farangiz Gayratovna
Department of Dental Implantology and Maxillofacial Surgery
Samarkand State Medical University, Samarkand, Uzbekistan

Abstract: This review article investigates many approaches to use mechanotherapy in addressing temporomandibular joint (TMJ) issues. Both national and international scientific investigations concerning the use of mechanotherapy in the integrative treating of TMJ ailments were scrutinised. The significant developments related to this therapeutic strategy were underscored, and evidence validating the effectiveness of mechanotherapy in multiple TMJ disorders was assembled. The study explored the use of mechanotherapy in conjunction with arthrocentesis for internal dysfunctions of the temporomandibular joint.

Purpose of the investigation. Improve the treatment outcomes for persons suffering from TMJ issues by using the recommended mechanotherapy approach that incorporates arthrocentesis.

Techniques and outcomes. Information was amassed from databases of scientific literature in Russian (eLIBRARY, CyberLeninka) and English (PubMed/MEDLINE, ClinicalKey, Elsevier, Google Scholar). An extensive review was carried out on 38 significant publications, which included 20 overseas journals. An study of subgroups was performed to explore the roots of heterogeneity.

Findings. Evaluation of the amassed data indicated the notable success of mechanotherapy in managing masticatory muscle contractures, mandibular fractures, arthrosis, TMJ ankylosis, and internal derangements of the temporomandibular joint.

Summary statement. Employing mechanotherapy augments treatment outcomes in several TMJ conditions: masticatory muscle contractures, arthrosis, TMJ ankylosis, and internal TMJ derangements. Mechanotherapy serves to diminish localised ischaemia, augment proprioception, sever fibrous adhesions, generate synovial fluid, and decrease pain in internal TMJ dysfunctions. Nevertheless, variations in statistically significant outcomes disclosed by multiple researchers, along with a deficiency of extensive studies regarding the influence of mechanotherapy when combined with alternative treatment approaches, emphasise the imperative to refine mechanotherapy practices and boost their effectiveness.

Key words: mechanotherapy, joint aspiration, joint imaging, internal anomalies, temporomandibular articulation.

Annotatsiya: Ushbu sharh maqolasida chakka-pastki jag‘ bo‘g‘imi (CPJB) muammolarini bartaraf etishda mexanoterapiyadan foydalanishning ko‘plab yondashuvlari o‘rganilgan. CPJB kasalliklarini kompleks davolashda mexanoterapiyadan foydalanishga oid mahalliy va xalqaro ilmiy tadqiqotlar ko‘rib chiqildi. Ushbu terapevtik strategiya bilan bog‘liq muhim rivojlanishlar ta’kidlandi hamda CPJBning turli kasalliklarida mexanoterapiyaning samaradorligini tasdiqlovchi dalillar jamlandi. Tadqiqotda chakka-pastki jag‘ bo‘g‘imining ichki disfunksiyalarida mexanoterapiyani artrotsentez bilan birgalikda qo‘llash o‘rganildi.

Tadqiqot maqsadi. Artrotsentezni o‘z ichiga olgan tavsiya etilgan mexanoterapiya yondashuvidan foydalanish orqali CPJB muammolaridan aziyat chekayotgan shaxslarni davolash natijalarini yaxshilash.

Usullar va natijalar. Ma’lumotlar rus tilidagi (eLIBRARY, CyberLeninka) va ingliz tilidagi (PubMed/MEDLINE, ClinicalKey, Elsevier, Google Scholar) ilmiy adabiyotlar bazalaridan to‘plandi. Jami 38 ta muhim nashr, jumladan, 20 ta xorijiy jurnal keng qamrovda ko‘rib chiqildi. Geterogenlik manbalarini o‘rganish uchun kichik guruhlar tahlili o‘tkazildi.

Natijalar. To‘plangan ma’lumotlarni baholash mexanoterapiyaning chaynash mushaklari kontrakturalari, pastki jag‘ sinishlari, artroz, CPJB ankilozi va chakka-pastki jag‘ bo‘g‘imining ichki buzilishlarini davolashda sezilarli samaradorligini ko‘rsatdi.

Yakuniy xulosa. Mexanoterapiyadan foydalanish CPJBning bir qator holatlarida, jumladan, chaynash mushaklari kontrakturalari, artroz, CPJB ankilozi va CPJBning ichki buzilishlarida davolash natijalarini yaxshilaydi. Mexanoterapiya mahalliy ishemiyani kamaytirish, propriosepsiyani kuchaytirish, fibroz bitishmalarni ajratish, sinovial suyuqlik hosil bo‘lishini ta’minlash va CPJBning ichki disfunksiyalarida og‘riqni kamaytirishga xizmat qiladi. Shunga qaramay, turli tadqiqotchilar tomonidan keltirilgan statistik jihatdan ahamiyatli natijalardagi tafovutlar, shuningdek, mexanoterapiyaning boshqa davolash yondashuvlari bilan birgalikdagi ta’siriga oid keng qamrovli tadqiqotlarning yetishmasligi mexanoterapiya amaliyotlarini takomillashtirish va ularning samaradorligini oshirish zarurligini ta’kidlaydi.

Kalit so‘zlar: mexanoterapiya, bo‘g‘im aspiratsiyasi, bo‘g‘imni tasvirlash, ichki anomaliyalar, chakka-pastki jag‘ bo‘g‘imi.

Аннотация: В данной обзорной статье исследуются различные подходы к применению механотерапии при проблемах височно-нижнечелюстного сустава (ВНЧС). Были рассмотрены отечественные и международные научные исследования, посвящённые применению механотерапии в комплексном лечении заболеваний ВНЧС. Были подчёркнуты значимые достижения, связанные с данной терапевтической стратегией, и собраны данные, подтверждающие эффективность механотерапии при различных заболеваниях ВНЧС. В исследовании изучалось применение механотерапии в сочетании с артроцентезом при внутренних дисфункциях височно-нижнечелюстного сустава.

Цель исследования. Улучшить результаты лечения лиц, страдающих заболеваниями ВНЧС, посредством применения рекомендованного подхода к механотерапии, включающего артроцентез.

Методы и результаты. Информация была собрана из баз научной литературы на русском языке (eLIBRARY, CyberLeninka) и английском языке (PubMed/MEDLINE, ClinicalKey, Elsevier, Google Scholar). Был проведён обширный обзор 38 значимых публикаций, включая 20 зарубежных журналов. Для изучения источников гетерогенности был проведён анализ подгрупп.

Результаты. Оценка собранных данных показала значительную эффективность механотерапии при лечении контрактур жевательных мышц, переломов нижней челюсти, артроза, анкилоза ВНЧС и внутренних нарушений височно-нижнечелюстного сустава.

Итоговое заключение. Применение механотерапии улучшает результаты лечения при ряде состояний ВНЧС: контрактурах жевательных мышц, артрозе, анкилозе ВНЧС и внутренних нарушениях ВНЧС. Механотерапия способствует уменьшению локальной ишемии, усилению проприоцепции, разделению фиброзных спаек, образованию синовиальной жидкости и снижению боли при внутренних дисфункциях ВНЧС. Тем не менее различия в статистически значимых результатах, представленных различными исследователями, наряду с недостатком масштабных исследований влияния механотерапии в сочетании с альтернативными подходами к лечению подчёркивают необходимость совершенствования методов механотерапии и повышения их эффективности.

Ключевые слова: механотерапия, аспирация сустава, визуализация сустава, внутренние аномалии, височно-нижнечелюстной сустав.

INTRODUCTION

Mechanotherapy, which centers on using mechanical equipment for therapeutic and rehabilitative objectives, has its origins in Gustaf Zander (1835–1920), a notable Swedish physiotherapist who was a forerunner in this field in Europe. At the inception of his career, Zander dedicated himself to the development and implementation of tailored devices that allowed exact targeting of certain muscle groups during training.

In a limited context, mechanotherapy is the therapeutic approach for patients that use movement supported by specific mechanical equipment. An large selection of mechanical instruments was engineered to cover a wide range of movements. Systems grounded on the biomechanical concepts of joint dynamics need focused

study [1]. The changes and technological characteristics of first instruments are observable in present-day mechanotherapy equipment used today [2].

Mechanotherapy is classified into two categories: active and passive. Active mechanotherapy is contingent upon the patient's natural motor proficiencies and capabilities, facilitating their ability to carry out tasks autonomously. Conversely, passive mechanotherapy harnesses energy from dynamic elements (mechanical, electromechanical, electromagnetic, hydraulic, and pneumatic training equipment) to provoke forced movement of the patient's limbs, targeting the rehabilitation of diminished joint mobility.

Mechanotherapy has use in several medical specialities such as traumatology, orthopaedics, cardiology, neurology, endocrinology, pulmonology, paediatrics, oncology, gerontology, and dentistry, while monitoring the circulatory system, which includes heart rate, blood pressure, and SpO_2.

It seems that there is an absence of text available for paraphrase. Please provide the text that you would want me to reformulate[3].

In the last 10 years, the success of rehabilitation for patients suffering from musculoskeletal ailments has notably improved because of the emergence of robotic mechanotherapy technologies. Mechanotherapy is used for addressing knee osteoarthritis. The use of robotic mechanotherapy (RM) with biofeedback has become widespread in rehabilitation, facilitating regulated loading and extra support during movement activities. Active mechanotherapy for youth with the Thera-Vital system is designed to enhance the capabilities of limb flexion and extension. Mechanotherapy is used in the integrative care of patients with musculoskeletal ailments, facilitating better circulation and nutrition to muscles and surrounding tissues, thereby enhancing the success of motor function rehabilitation. Mechanotherapy has been used in those diagnosed with cerebral palsy.

Within the realms of dentistry and maxillofacial surgery, current mechanotherapy instruments are derived on ideas proposed by regional researchers in the early 1900s (A.A. Limberg, TheraBite) [1]. These instruments evenly distribute pressure over the dental structure and, significantly, support both active and passive jaw movements (mouth opening and closing) [1]. Mechanotherapy is suggested after physiotherapy sessions [1]. To ease muscle tension and lessen scar tissue prior to mechanotherapy, it is suggested to use massage treatments (such stroking, rubbing, and light kneading) in combination with heat therapy [1].

LITERATURE REVIEW

In the maxillofacial domain, mechanotherapy is suggested for a range of diseases including masticatory muscle contractures, arthrosis, ankylosis of the temporomandibular joint, and internal derangements of the TMJ. In an investigation performed in 2012, A.N. Sidorenko presented data on mechanotherapy including a cohort of 17 patients with TMJ fibrous arthrosis [10]. The treatment's success was determined using clinical assessment, TMJ MRI, and immune system blood testing [10]. The length of mechanotherapy spanned 1 to 2 months, culminating in a full mouth opening of 4.0 to 4.2 cm [10]. The revival of temporomandibular joint operation was realised in 15 patients; still, 2 subjects showed mandibular deviation toward the injured side when opening.

Mechanotherapy is used for mandibular fractures post-fracture consolidation when masticatory muscle tightness arises [11]. The use of mechanotherapy decreased the timeframe for mandibular immobilisation to 1-2 weeks [11]. Individuals with mandibular fractures exhibited contractures of the masticatory muscles [11]. Subsequent to thorough treatment using mechanotherapy, the mandibular capabilities were rehabilitated in every participant [11].

S.A. In 2012, Goncharenko elucidated the findings from a thorough therapeutic approach for patients suffering from fractures of the mandibular condylar process, using mechanotherapy [12]. In the recovery phase after surgery, 2 out of 82 patients (2.4%) showed problems associated with marginal mandibular branch facial nerve neuritis, and 3 patients (3.6%) developed contractures of the TMJ. These difficulties were alleviated as part of a therapeutic and rehabilitation strategy that included mechanotherapy [12].

Writers from across the world similarly employ mechanotherapy for the rehabilitation of individuals suffering from mandibular fractures [13]. As noted, mechanotherapy may begin after the immobilisation duration, provided that bone tissue has grown at the fracture site. An assortment of specialised workouts for the masticatory muscles (including dynamic actions carried out at full extent, despite moderate to severe discomfort) aids patients in transcending present TMJ functional limitations [13]. Authorities advise against the simultaneous use of mechanotherapy and passive mandibular movements with splinting, as this may result in the development of non-union or pseudoarthrosis [13].

Mechanotherapy is successfully used in the rehabilitation phase following orthognathic surgical procedures. Ninety-three percent of patients showed mandibular performance and articular disc configuration close to typical values six months after the procedure [14]. Findings suggest that six months after surgical correction of congenital maxillary and mandibular deformities, the disc's status improved, deviations were not present, and

no clicking or crepitus was seen during auscultation [14]. The opening of the mouth was similarly within accepted standards [14].

Mechanotherapy was used in the treating of TMJ internal derangements after arthroscopy (V.V. Bekreev et al., 2013) [15]. Governed mandibular actions after arthroscopy are intended to rehabilitate the functioning of the articular disc and joint, inhibit the emergence of intra-articular fibrous adhesions, and amend any residual disc anomalies. When mechanotherapy was deemed ineffective, arthrocentesis together with hydraulic disc displacement was performed with ultrasound oversight [15]. In the extensive treatment of TMJ internal derangements via splints, hydraulic disc repositioning, and arthroscopy paired with mechanotherapy, 119 out of 218 patients (83.8%) exhibited either normalisation or substantial enhancement in disc alignment, as well as complete recovery of mandibular mobility range.

A.N. Kuznetsov (2016) presented outcomes from an elaborate treatment of 30 subjects afflicted with TMJ internal derangements using mechanotherapy [16]. Every patient reached normal mouth opening metrics by mechanotherapy [16].

In her scholarly work, T.V. In her 2021 study, Bykovskaya suggested the use of active mechanotherapy post-TMJ arthroscopy, in combination with an occlusal splint, hydraulic disc repositioning, and the "TheraBite" equipment for jaw motion recovery [17]. The methodology conformed to the "rule of three sevens" (seven iterations every day, seven actions, seven seconds each) [17]. The basic goal of mechanotherapy was to facilitate the mobility of the articular disc, ease muscle contractions, and diminish the time required for postoperative rehabilitation [17]. The study revealed that postoperative mechanotherapy augmented the mouth cavity's width by 3-4 mm per week during the training phase [17]. The author ascertained that mechanotherapy is vital in the postoperative treatment of chronic TMJ disc dislocation, as it facilitates disc mobility and inhibits the development of new intra-articular fibrous adhesions [17].

A.V. Yatsuk et al. (2023) described a tripartite treatment strategy for TMJ internal derangements [18]. The preliminary step included the use of anti-inflammatory medications and sedatives in combination with physiotherapy and mechanotherapy [18]. If the results at the first level were unsatisfactory, patients moved on to level two (splint therapy) [18]. Lack of adequate improvement post-level two established a rationale for surgical intervention [18]. The authors did not differentiate particular treatment findings exclusively related to the mechanotherapy facet.

P.G. Sysolyatin et al. (2001) investigated the use of mechanotherapy within the multifarious treatment of inflammatory TMJ ailments by physical therapy [19].

M.K. Kadyrov et al. (2019) presented a clinical example of effective mechanotherapy for the treatment and rehabilitation of a patient afflicted with reoccurring TMJ fibrous ankylosis [20].

RESEARCH METHODOLOGY

This study employed a literature review approach to examine the application of mechanotherapy in the treatment of temporomandibular joint disorders. Scientific sources were collected from Russian-language databases (eLIBRARY, CyberLeninka) and English-language databases (PubMed/MEDLINE, ClinicalKey, Elsevier, Google Scholar). A total of 38 relevant publications, including 20 foreign journal sources, were analysed. Subgroup analysis was also used to identify possible sources of heterogeneity in the reviewed findings.

ANALYSIS AND RESULTS

S.A. In their 2010 study, Yasonova et al. treated 42 children aged 3-15 who were experiencing TMJ bony ankylosis [21]. A cohort of 19 individuals had joint arthroplasty with the use of a distraction osteogenesis device, subsequently leading to progressive mandibular lengthening [21]. The initiation of mechanotherapy for these people occurred on postoperative days 2–3 and was sustained for at least one year [21]. The conclusive outcomes were measured by the range of mouth opening after the operation and one year subsequent to treatment [21]. An improvement in mouth opening greater than 20 mm was achieved in 79% of children [21]. The authors point out that this approach is not ideal for bilateral scenarios, as they need more extensive mechanotherapy, perhaps obstructing bone repair [21].

Worldwide investigations emphasise mechanotherapy as a vital factor in addressing TMJ ankylosis [22]. H. Singh et al. (2023) documented a case series of patients with asymmetric Class II dentofacial abnormalities due to unilateral TMJ ankylosis [22]. The researchers explained a procedure using two distractors to adjust the alignment of the proximal condylar section [22]. Employing mechanotherapy for the adjustment of maxillofacial asymmetry resulted in stable effects during a 3-year follow-up timeframe [22].

K.G. The results of comprehensive treatment for 12 patients afflicted with persistent TMJ disc dislocation, lasting over one year, were reported. Seferyan recommended the use of involuntary mouth opening using a

motor branch mandibular nerve block (Bershet-Dubov approach) [23]. Active mechanotherapy caused a partial dissolution of intra-articular fibrous adhesions [23]. The manual approach required that the physician put their index fingers on the lower incisal borders and their thumbs on the upper incisal edges, applying pressure to promote mouth opening [23]. In the event that manual opening failed, a mouth support was used [23]. Within a timeframe of 6-8 days, a steady diminishment of the disc was realised in four people [23]. After the separation of adhesion in mechanotherapy, the disc relocated onto the condylar surface, increasing the interincisal distance during mouth opening to physiological norms (40–42 mm) [23].

A.E. Darkhanova (2022) examined the effectiveness of therapy with a mechanised device, namely the OpenWide apparatus, for patients with TMJ issues and restricted mouth opening. A total of twenty individuals, with ages spanning from 14-48 years, underwent assessment. The criteria for success were reaching a standard mouth opening (40-45 mm interincisal distance), regulating masticatory muscle tone (measured by electromyography), and decreasing pain intensity [24]. The creator devised an algorithm that emulates three essential phases of mandibular dynamics: vertical, translational-forward, and adjusted sagittal [24]. The clinical experience emphasised a diverse range of uses for the OpenWide device: constrained oral aperture, TMJ stiffness, TMJ osteoarthritis and ankylosis, recuperation after mandibular fractures, tension in masticatory muscles, and extended rehabilitation subsequent to complete joint replacement of the TMJ.

In 2019, A.A. Eshieva administered treatment and rehabilitation to a sample of 60 persons with traumatic arthritis. A comprehensive two-month mechanotherapy regimen was implemented after the accident, leading to significant advancements in mouth opening across all patients [25]. The researcher also analysed findings in subjects with inflammatory masticatory muscle contractures stemming from maxillofacial phlegmons (63 patients) [25]. After the splint is removed, patients require postoperative rehabilitation with mechanotherapy as a result of inflammatory contracture (grades 2–3, interincisal distance 2.5-3.5 cm) [25]. Nonetheless, hardly 20% of these subjects showed a decline in contracture (attaining an interincisal gap of 3-4 cm) [25].

N.V. Nikolaychik (2008) noted the use of mechanotherapy for those with traumatic TMJ arthritis, proposing that lengthy, rigid immobilisation during intra-articular haemorrhage may cause fibrous adhesions to form [26]. In order to avoid adhesions, one should use resolutive treatment followed by mechanotherapy (for example, potassium iodide electrophoresis on days 3-4 following injury, followed by mechanotherapy) [26].

F.A. Khamitova (2024) analysed the efficiency of an integrated treatment method for TMJ deforming arthrosis using transcutaneous electrical nerve stimulation (TENS) in a group of 42 patients (ages 18-75) [27]. The interocclusal distance was initially enhanced by 2-3 mm using a splint, then combined with TENS stimulation of the masticatory muscles (up to 3 mA via Transair-01) and supplemented by myogymnastics and mechanotherapy until a physiological mouth opening of 40-42 mm was reached. This elaborate treatment cut the period of healing in half.

Smart Automation. Zubarev beside N.M. Dyuryagin (2006) chronicled a case of a 33-year-old individual with a facial disfigurement caused by burns [28]. Owing to an electrical burn, the patient had a deficiency in the lateral wall of the right maxillary sinus and zygomatic arch, showing a grade 1 keloid scar contracture on the neck [28]. To avoid scar contracture, every step of graft manipulation was executed with the mouth held ajar, later accompanied by postoperative mechanotherapy [28].

Following the removal of malignant tumours in the maxillofacial region, postoperative constricted mouth opening is often seen. The foundational rehabilitation that incorporates articulatory exercises and mechanotherapy endeavours to re-establish mandibular movement, chewing, swallowing, and respiratory activities, reaching as much as 80% restoration of TMJ function [29, 30]. Initials K.A. In 2019, Asatullaevich et al. executed a retrospective examination including 107 cancer patients with surgical maxillofacial irregularities, confirming that postoperative mechanotherapy and myogymnastics aided in functional recovery.

A.S. Kovaleva et al. (2016) analysed trismus and soft tissue tension in scar contracture, using surgical surgery complemented by postoperative mechanotherapy, physiotherapy, and exercise [31].

In a research led by Susan Armijo-Olivo and her team (2015), the active and passive kinematics of the mandible were examined in connection with TMJ disorders [32]. Ninety percent of patients noted an increase in mouth opening and a decrease in pain [32]. The implementation of isotonic jaw-opening resistance training substantially facilitated the relief of muscle soreness and the enhancement of mobility, mostly by inhibiting Golgi tendon organs [32]. Exercises focused on posture intended to ease cervical spine pain were shown to alleviate tension and stiffness in the facial and chewing muscles [32]. In a subsequent thorough examination and meta-analysis, S. Armijo-Olivo et al. (2016) indicated that mechanotherapy, which included postural and jaw exercises, substantially increased mouth opening and decreased pain in myogenic and arthrogenic TMJ conditions [32].

The letter L. In a literature study of six studies with 498 participants, Zhang (2021) demonstrated that mechanotherapy by itself was less effective than occlusal splint therapy for reducing TMJ discomfort, but its combined application resulted in improved mouth opening range [33].

N. Wadhawan et al. (2008) investigated the therapeutic impact of mechanotherapy with physiotherapy for TMJ dysfunction in a sample of 12 children (ages 10-14) with Class II malocclusion, receiving treatment with Twin Block or Bionator devices. MRI analysis substantiated that the amalgamation of mechanotherapy and physiotherapy mitigated joint pain, augmented mobility, and supported mastication [34].

C.G. In their study, Stelea et al. (2021) used a passive jaw-mobilization equipment placed between the dental arches, systematically augmenting mouth opening by 1-2 mm each day over 30-40 days while ensuring no pain was experienced.

Letter E. Kijak et al. noted occurrences of TMJ dysfunction remedied by means of controlled jaw workouts (linear opening in front of a mirror and manual resistance) [36]. The Zebris JMA functional evaluation, conducted over six weeks, demonstrated substantial advancements in mouth aperture (attaining 36.3 mm, close to a 9 mm rise) and lateral mobility (right: 8.8 mm, left: 7.6 mm) [36].

I.S. Waked et al. (2022) evaluated the effect of mechanotherapy and kinesio taping on a cohort of 30 patients post-TMJ surgery [37]. The experimental cohort (engaging in 20 minutes of active/passive exercises per session with kinesio taping three times a week over 14 days) showed an 81.03% increase in mouth opening (as opposed to 30.27% in the control group), a 23.75% decline in facial swelling, and an 89.11% reduction in discomfort [37].

Initials L.B. Calixtre et al. (2015) analysed decreased blood circulation in the masticatory system as a consequence of TMJ dysfunction stemming from hypertonic vasoconstriction, which results in the development of metabolites and pain [38]. Myofibroblasts with α-smooth muscle actin are involved in the dynamics of tissue tension and contraction [38].

CONCLUSION AND SUGGESTIONS

Thus, the use of mechanotherapy augments treatment efficacy for a variety of TMJ diseases such as masticatory muscle contractures, arthrosis, TMJ ankylosis, and internal derangements. The objective of mechanotherapy is to diminish localised ischaemia, foster proprioceptive input, resolve fibrous adhesions, boost synovial fluid generation, and alleviate pain related to internal TMJ diseases. Nevertheless, inconsistencies in statistically significant outcomes across studies and the sparse literature on the role of mechanotherapy within multi-modal frameworks emphasise the critical need for further refinement and standardising of mechanotherapy practices.

References:

1. Zander G. Mechanotherapy. St. Petersburg: A.F. Devrien Publishing; 1891.
2. Trofimov EN, Bogolyubov VM. Technical means of rehabilitation and mechanotherapy in restorative medicine. Moscow: Meditsina; 2010.
3. Ponomarenko GN. Specialized Physiotherapy: A Guide for Physicians. Moscow: Meditsina; 2005.
4. Oreshko AY, Belousov PV. Robotic mechanotherapy in the complex treatment of knee osteoarthritis. Vopr Kurortol Fizioter Lech Fiz Kult. 2018;95(4):32-37.
5. Grigorieva VN, Kovalchuk VV. Biofeedback and robotic technologies in motor rehabilitation. Nizhny Novgorod Medical Journal. 2015;(3):45-51.
6. Semenova KA. Rehabilitation treatment of patients with cerebral palsy. Moscow: Zakon i poryadok; 2007.
7. Epifanov VA, Epifanov AV. Medical Rehabilitation in Orthopedics and Traumatology. Moscow: GEOTAR-Media; 2019.
8. Ivanova GE. Organization of the rehabilitation process. Stroke (Suppl Korsakov J Neurol Psychiatry). 2004;(11):62-63.
9. Kurenkov AL, Bursagova BI. Modern possibilities of kinesitherapy and mechanotherapy in children with cerebral palsy. Current Pediatrics. 2014;13(2):78-83.
10. Sidorenko AN. Efficacy of comprehensive mechanotherapy treatment in patients with TMJ fibrous arthrosis. Russian Stomatological Journal. 2012;(4):22-25.
11. Malyshev VA, Kabakov BD. Fractures of the Jaws. St. Petersburg: SpecLit; 2005.
12. Goncharenko SA. Prevention and treatment of complications in mandibular condylar process fractures. Stomatologiia. 2012;91(3):41-44.
13. Ellis E 3rd. Mobility or fixation for the treatment of jaw fractures? J Oral Maxillofac Surg. 2011;69(5):1271-1282.
14. Guk VA, Drobyshev AY. Rehabilitation of patients after orthognathic surgery using functional methods. Cathedra Dental Education. 2014;(48):36-40.
15. Bekreev VV, Grudyanov AI, Rabinovich GA. Complex treatment of patients with internal derangements of the temporomandibular joint. Stomatologiia. 2013;92(2):39-43.
16. Kuznetsov AN. The use of mechanotherapy in the treatment of patients with TMJ disorders. Bulletin of Dentistry. 2016;(2):18-21.
17. Bykovskaya TV. Optimization of surgical treatment of patients with chronic TMJ articular disc dislocation [dissertation abstract]. Moscow; 2021.
18. Yatsuk AV, Sysolyatin SP, Klimov OV. A three-tiered treatment system for patients with TMJ internal derangements. Siberian Medical Journal. 2023;38(1):54-60.

19. Sysolyatin PG, Bezrukov VM, Ilin AA. Classification of Diseases and Injuries of the Temporomandibular Joint. Moscow: Meditsinskaya Kniga; 2001.
20. Kadyrov MK, Muratov MA, Djuraev UA. Clinical case of successful rehabilitation of a patient with recurrent TMJ ankylosis. Issues of Maxillofacial Surgery. 2019;(3):42-46.
21. Yasonova SA, Topolnitsky OZ, Fedotov RN. Features of rehabilitation of children with TMJ bony ankylosis after distraction osteogenesis. Pediatric Dentistry and Prevention. 2010;9(4):33-38.
22. Singh H, Sharma P, Kapoor P, Mittal S. Distraction osteogenesis and mechanotherapy in the management of Class II dentofacial asymmetry secondary to TMJ ankylosis: A 3-year follow-up case series. J Maxillofac Oral Surg. 2023;22(2):315-324.
23. Seferyan KG. Diagnosis and comprehensive treatment of chronic TMJ articular disc dislocation [dissertation]. Moscow; 2018.
24. Darkhanova AE. Clinical and biomechanical rationale for mechanized device therapy in TMJ disorders [dissertation]. St. Petersburg; 2022.
25. Eshieva AA. Comprehensive approach to rehabilitation of patients with post-traumatic and inflammatory jaw contractures. Dentistry for All. 2019;(1):14-19.
26. Nikolaychik NV. Prevention of complications in traumatic temporomandibular joint arthritis. Journal of Maxillofacial Surgery. 2008;(2):27-30.
27. Khamitova FA. Efficiency of complex treatment of TMJ deforming arthrosis using transcutaneous electrical nerve stimulation and mechanotherapy. Central Asian Journal of Medical Sciences. 2024;10(1):88-94.
28. Zubarev IA, Dyuryagin NM. Surgical treatment and rehabilitation of a patient with an extensive post-burn defect of the maxillofacial area. Annals of Plastic, Reconstructive and Aesthetic Surgery. 2006;(3):61-65.
29. Matyakin EG, Uvarov AA. Rehabilitation of Patients After Surgery for Malignant Tumors of the Maxillofacial Region. Moscow: Meditsina; 2000.
30. Asatullaevich UK, Ruzimurodov DA, Kurbanov JS. Retrospective analysis of functional recovery in oncological patients with maxillofacial defects. European Journal of Molecular & Clinical Medicine. 2019;6(2):104-110.
31. Kovaleva AS, Shargorodsky AG, Bazhanov NN. Management of postoperative mandibular scar contractures. Russian Journal of Dental Implantology. 2016;(1):50-54.
32. Armijo-Olivo S, Pitance L, Singh V, Neto F, Thie N, Michelotti A. Effectiveness of manual therapy and therapeutic exercise for temporomandibular disorders: Systematic review and meta-analysis. Physical Therapy. 2016;96(1):9-25.
33. Zhang L. Comparative efficacy of occlusal splint therapy versus exercise mechanotherapy in temporomandibular disorders: A systematic review. J Oral Rehabil. 2021;48(8):945-956.
34. Wadhawan N, Kharbanda OP, Duggal R, Sharma R. TMJ response to functional appliance therapy in Class II malocclusion: A magnetic resonance imaging study. Am J Orthod Dentofacial Orthop. 2008;133(1):82-90.
35. Stelea CG, Popescu E, Murariu A. Passive jaw mobilization techniques in the management of temporomandibular joint hypomobility. Med Surg J. 2021;125(3):412-418.
36. Kijak E, Lietz-Kijak D, Fraczak B, Sliwinska A. Application of Zebris JMA system in the evaluation of jaw kinematics following mechanotherapy in TMD patients. J Physiol Pharmacol. 2018;69(4):521-529.
37. Waked IS, El-Gendy EA, Abdel-Aziz MA. Effect of mechanotherapy combined with kinesio taping on trismus and facial swelling after TMJ surgery: A randomized controlled trial. Int J Oral Maxillofac Surg. 2022;51(6):789-796.
38. Calixtre LB, Moreira RF, Franca DH, Oliveira AB. Manual therapy of the temporomandibular joint and cervical spine in patients with temporomandibular disorders: A systematic review. J Oral Rehabil. 2015;42(11):847-856.

MAKTAB TA'LIMI SCHOOL EDUCATION ШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

THEORETICAL FOUNDATIONS FOR DEVELOPING COMMUNICATIVE COMPETENCE OF FUTURE DOCTORS

Nasimova Shahnoza Ziyodullayevna
An ESP teacher Tashkent State Medical University
The Department of Uzbek and Foreign Languages № 1
ORCID: 0009-0002-1830-2405

Abstract: This paper explores the development of the concept of communicative competence from Hymes's sociolinguistic perspective through the influential models of Canale and Swain, Bachman and Celce-Murcia. Particular attention is given to the relevance of these models to English for Medical Purposes and to dialogic communication in clinical contexts. The paper argues that Celce-Murcia's multidimensional model, supplemented by the interactional and situational nature of medical communication, provides a particularly productive theoretical basis for developing future physicians' dialogic speech competence. The analysis further demonstrates that professionally relevant clinical and problem-based situations can provide an appropriate pedagogical context in which different dimensions of communicative competence are integrated into meaningful medical interaction.

Key words: communicative competence, English for Medical Purposes - EMP, future physicians, clinical communication, professional communication, communicative competence models.

Annotatsiya: Ushbu maqolada kommunikativ kompetensiya tushunchasining rivojlanishi Xaymsning sotsiolingvistik nuqtai nazaridan Kanale va Sveyn, Baxman va Selse-Mursiyaning ta'sirli modellari orqali tadqiq qilindi. Ushbu modellarning tibbiy maqsadlardagi ingliz tiliga va klinik kontekstlarda dialogik muloqotga mosligiga alohida e'tibor qaratildi. Bizning fikrimizcha, Selse-Mursiyaning ko'p o'lchovli modeli tibbiy muloqotning interaktiv va turli vaziyatli masalalari bilan boyitilib, bo'lajak shifokorlarning dialogik nutq kompetensiyasini rivojlantirish uchun ayniqsa samarali nazariy asos yaratadi. Tahlil shuni ko'rsatadiki, kasbiy jihatdan dolzarb bo'lgan klinik va muammoli vaziyatlar kommunikativ kompetensiyaning turli jihatlarini o'rgatishda samarali pedagogik vosita bo'lishi mumkin.

Kalit so'zlar: kommunikativ kompetensiya, tibbiy maqsadlar uchun ingliz tili - EMP, bo'lajak shifokorlar, klinik muloqot, kasbiy muloqot, kommunikativ kompetensiya modellari.

Аннотация: В данной работе исследуется развитие концепции коммуникативной компетентности с социолингвистической точки зрения Хаймса через влиятельные модели Канале и Суэйна, Бахмана и Сельче-Мурсии. Особое внимание уделяется актуальности этих моделей для английского языка медицинских целей и диалогической коммуникации в клинических контекстах. В работе утверждается, что многомерная модель Селче-Мурсии, дополненная интерактивным и ситуационным характером медицинской коммуникации, обеспечивает особенно продуктивную теоретическую основу для развития диалогической речевой компетенции будущих врачей. Анализ также показывает, что профессионально актуальные клинические и проблемные ситуации могут обеспечить соответствующий педагогический контекст, в котором различные аспекты коммуникативной компетентности интегрируются в осмысленное медицинское взаимодействие.

Ключевые слова: коммуникативная компетенция, английский язык для медицинских целей - EMP, будущие врачи, клиническая коммуникация, профессиональная коммуникация, модели коммуникативной компетенции.

INTRODUCTION

Communicative competence is one of the most important qualifications that each physician should be able to. Before teaching this, every EMP (English for medical purposes) teacher should be aware of theory of this concept, its historical foundations and compare them with up-to-date techniques to foster English speech of future doctors. The requirement of improving speech of future physicians has contributed to the development of English for Medical Purposes (EMP), generally understood as a specialized area within English for Specific Purposes (ESP) that addresses the linguistic and communicative needs of learners operating or preparing to operate in medical contexts. Research on EMP has increasingly emphasized the importance of authentic professional communication, needs analysis, clinical interaction, and communicative competence. Effective

communication skills are fundamental to high-quality medical care and patient safety. They enable clinicians to establish trust, exchange information accurately, and support shared decision-making across diverse patient populations (de Sousa Mata AN, et al., 2021).

The theoretical foundations of communicative competence were established in general linguistics and applied linguistics long before the emergence of contemporary EMP. Dell Hymes (1972) challenged purely structural views of language competence by emphasizing the relationship between linguistic knowledge and the social conditions of language use. Canale and Swain (1980) subsequently formulated one of the most influential pedagogical models of communicative competence, distinguishing grammatical, sociolinguistic, and strategic dimensions, while Canale (1983) further developed the framework by incorporating discourse competence. Later, Bachman (1990) conceptualized communicative language ability as a multidimensional construct involving language competence, strategic competence, and the mechanisms required for actual language use. Celce-Murcia (2007) further developed pedagogically oriented models incorporating discourse, linguistic, sociocultural, interactional, and strategic dimensions.

LITERATURE REVIEW

The concept of competence in modern linguistics is strongly associated with Chomsky's distinction between competence and performance. Chomsky's conception primarily concerned the speaker's underlying knowledge of the grammatical system of a language. Although this distinction was foundational for linguistic theory, it did not sufficiently account for the social, functional, and contextual conditions under which language is actually used. Another linguist, Hymes (1972), proposed a broader sociolinguistic conception of communicative competence. For Hymes (1972), knowing a language involves more than knowing whether an utterance is grammatically possible. Speakers also need to know whether an utterance is appropriate in a particular social context, whether it is feasible, and whether it is actually used. According to him, a future physician may possess accurate grammatical knowledge and an extensive medical vocabulary while still being unable to conduct an effective patient interview. For example, the linguistic form of a question may be grammatically correct but inappropriate in terms of politeness, professional register, sequencing, or the patient's emotional state.

Canale and Swain (1980) provided one of the most influential systematic models of communicative competence in second-language education. Their framework initially identified three major components:

- grammatical competence - involves knowledge of lexical, morphological, syntactic, semantic, and phonological rules;
- sociolinguistic competence - concerns the ability to interpret and produce language appropriately in relation to social context, participants, and communicative purposes;
- strategic competence - refers to strategies used to compensate for communication difficulties or breakdowns.

Bachman (1990) proposed a more comprehensive framework under the concept of "communicative language ability". His model distinguishes language competence, strategic competence, and the psychophysiological mechanisms involved in actual language performance. His work also differentiates various aspects of language competence, including organizational and pragmatic dimensions. In medical communication, pragmatic competence is especially important. Another linguist Celce-Murcia (2007) subsequently revised and expanded the model, emphasizing the interconnectedness of different dimensions of communicative competence and the importance of discourse, sociocultural context, interaction, formula subsequently revised and expanded the model, emphasizing the interconnectedness of different dimensions of communicative competence and the importance of discourse, sociocultural context, interaction, formulaic language, and strategic resources. This model is particularly applicable to EMP because medical communication simultaneously involves multiple dimensions.

RESEARCH METHODOLOGY

This paper adopts a qualitative theoretical review approach to examine the conceptual development and applicability of communicative competence theory within English for Medical Purposes (EMP). Rather than employing empirical data collection, the study analyzes and synthesizes established theoretical models and relevant research on professional and clinical communication.

The analysis was conducted through four complementary procedures: theoretical analysis, comparative analysis, critical literature review, and theoretical synthesis. First, major conceptualizations of communicative competence proposed by Hymes (1972), Canale and Swain (1980), Canale (1983), Bachman (1990), and

Celce-Murcia et al. (1995; 2007) were examined to identify their principal components and underlying assumptions. Second, these models were comparatively analyzed with regard to their treatment of linguistic, discourse, sociolinguistic, pragmatic, interactional, and strategic dimensions of communication. Third, literature addressing English for Medical Purposes and professional medical communication was critically examined to determine the relevance and limitations of these general communicative competence models in clinical contexts. Finally, the findings of the theoretical comparison were synthesized to formulate an integrated conceptual understanding of communicative competence in EMP and its relationship to future physicians' dialogic speech.

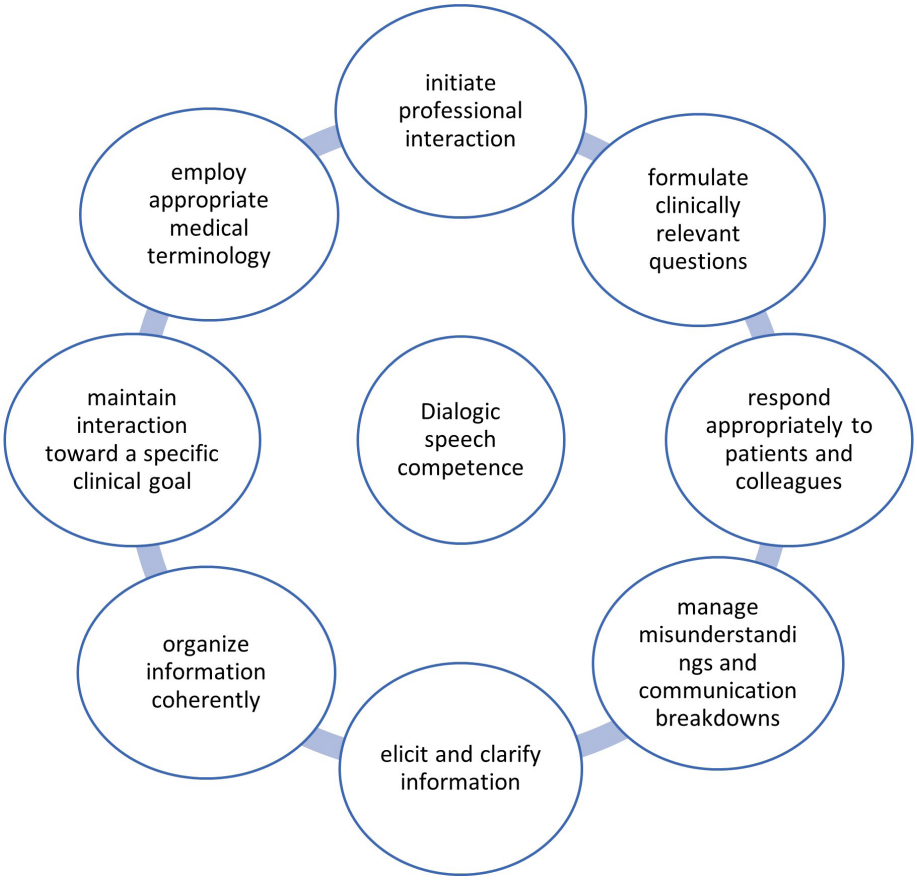
The selection of theoretical sources was guided by their established influence on communicative competence theory and their relevance to professionally oriented language education and medical communication. Particular attention was given to studies that conceptualize communication as context-dependent, purposeful, interactive, and professionally situated. The analysis therefore does not aim to measure the effectiveness of a particular teaching intervention. Instead, it seeks to clarify the theoretical relationship between communicative competence, EMP, and dialogic medical communication and to establish a conceptual foundation for further methodological research.

ANALYSIS AND RESULTS

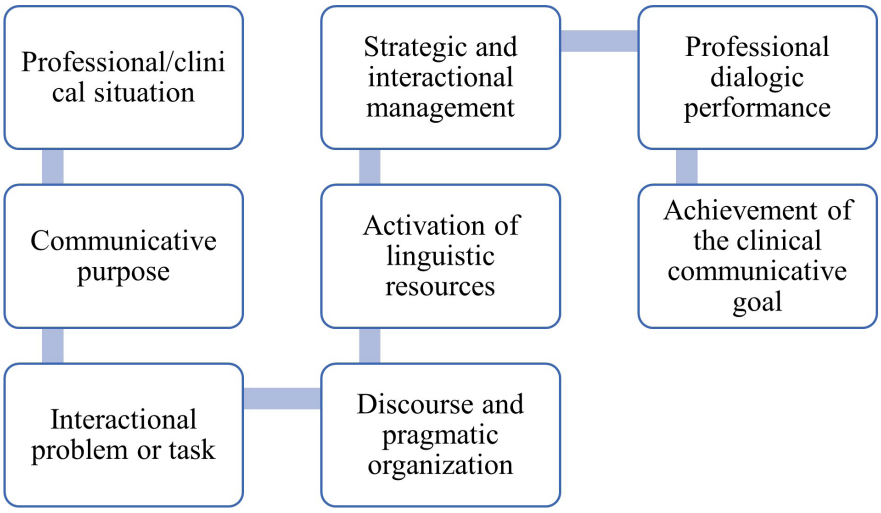
Communicative competence is a core objective of English for Medical Purposes. EMP differs from General English in that language learning is closely connected to specific professional tasks and contexts. Medical learners do not study English solely to communicate about everyday topics; they need English to perform medical and professional activities.

Research on EMP has repeatedly emphasized the importance of needs analysis and authentic professional communication. Skelton and Whetstone (2012), for example, examined the relationship between medical communication and language for medical purposes and argued for greater common ground between language education and academic medicine.

Dialogic speech as the functional manifestation of communicative competence in EMP. In the context of medical education, dialogic speech provides one of the clearest manifestations of this competence. Clinical interaction is fundamentally dialogic. Physicians ask questions and interpret answers; patients provide information and seek explanations; physicians clarify, reformulate, explain, recommend, and negotiate. From this perspective, dialogic speech competence of future physicians may be understood as the integrated ability to:

The analysis of the major models permits the development of an integrated theoretical framework for EMP. The proposed framework can be represented as follows:

Within this framework, communicative competence is not viewed as a collection of independent language skills. For future physicians, this means that successful EMP instruction should ultimately prepare students to perform such communicative tasks as taking a medical history; interviewing a patient; describing symptoms; explaining a diagnosis; discussing treatment options; giving medical advice; obtaining informed consent; responding to patient concerns; communicating with colleagues; presenting clinical information.

The theoretical analysis has several implications for EMP curriculum and methodology. First, medical English instruction should move beyond the isolated teaching of terminology. Medical vocabulary remains indispensable, but its pedagogical value increases when learners use it to perform meaningful professional communicative acts.

Second, speaking activities should reproduce the interactional characteristics of medical communication. Instead of merely asking students to memorize dialogues, teachers can employ role-plays, clinical cases, information-gap activities, simulations, and problem-solving tasks.

Third, assessment should evaluate more than grammatical accuracy. A learner may produce grammatically correct English but fail to clarify a patient's complaint, organize an explanation, or respond appropriately to an interlocutor. Therefore, assessment should consider linguistic, discourse, pragmatic, interactional, sociocultural, and strategic dimensions.

Fourth, the selection of EMP content should be informed by target professional situations. Needs analysis is particularly important because the communicative tasks of a medical student, practicing physician, nurse, or medical researcher are not identical.

Finally, clinical problem situations can provide a particularly productive environment for integrating the different components of communicative competence. Such situations require learners to make decisions, respond to unpredictable information, negotiate meaning, and achieve communicative objectives rather than simply reproduce predetermined language forms.

CONCLUSION AND SUGGESTIONS

The evolution of communicative competence theory demonstrates a gradual movement from a primarily structural understanding of language knowledge toward an integrated conception of language as situated social and professional action. These theoretical developments have particular relevance to English for Medical Purposes. Medical communication requires more than grammatical accuracy and knowledge of terminology. Future physicians must be able to use English purposefully and appropriately in dynamic clinical interactions. Their communicative competence is therefore manifested most clearly through dialogic speech in professional situations.

The analysis suggests that an effective theoretical model of communicative competence in EMP should integrate linguistic, discourse, pragmatic, sociocultural, interactional, and strategic dimensions and relate them to authentic professional communicative purposes. Clinical and problem-based situations can provide an appropriate context for such integration because they require learners to mobilize multiple communicative resources in order to solve professional problems.

References:

1. Bachman, L. F. (1990). Fundamental considerations in language testing. Oxford University Press.
2. Canale, M. (1983). From communicative competence to communicative language pedagogy. In J. C. Richards & R. W. Schmidt (Eds.). Language and communication, (pp. 2-27). Longman.
3. Canale, M., & Swain, M. (1980). Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. Applied Linguistics, 1(1), 1-47. https://doi.org/10.1093/applin/1.1.1
4. Celce-Murcia, M. (2007). Rethinking the role of communicative competence in language teaching. In E. Alcón Soler & M. P. Safont Jordà (Eds.), Intercultural language use and language learning, (pp. 41-57). Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4020-5639-0_3 de Sousa Mata AN., et al. Training in communication skills for self-efficacy of health professionals: a systematic review. Hum Resour Health. 2021;19(1):116. https://doi.org/10.1186/s12960-021-00574-3
5. Hymes, D. H. (1972). On communicative competence. In J. B. Pride & J. Holmes (Eds.), Sociolinguistics (pp. 269-293). Penguin. Wood, K. S. (2001). Analyzing communication competence in medical consultations. Health Communication, 13(1), 5–18. https://doi.org/10.1207/S15327027HC1301_02

ФОРМИРОВАНИЕ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ГРАМОТНОСТИ И "ГИБКИХ НАВЫКОВ" (SOFT SKILLS) У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ В КОНТЕКСТЕ РЕАЛИЗАЦИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ УЧЕБНОЙ ПРОГРАММЫ УЗБЕКИСТАНА

Ю. С. Тажиева
Студентка Узбекского национального
педагогического университета имени Низами

Аннотация: Статья посвящена актуальной проблеме трансформации начального образования на основе компетентностного подхода. Автор рассматривает взаимосвязь функциональной грамотности (читательской, математической и естественнонаучной) и надпредметных навыков (Soft Skills), объединённых концепцией "4К" (критическое мышление, креативность, коммуникация и кооперация). В работе раскрывается концептуальная разница между традиционной знаниевой парадигмой и современными требованиями к образовательным результатам. Подробно описаны методические приемы, технологии проблемно-диалогического обучения, а также создание контекстных и ситуационных задач на уроках в начальной школе. Особое внимание уделено специфике реализации данных подходов в Республике Узбекистан и критериям формативного оценивания.

Ключевые слова: функциональная грамотность, Soft Skills, гибкие навыки, начальное образование, концепция "4К", компетентностный подход, Узбекистан, Национальная учебная программа, ситуационные задачи, педагогические технологии.

Annotatsiya: Maqola kompetensiyaviy yondashuv asosida boshlang'ich ta'limni transformatsiya qilishning dolzarb muammosiga bag'ishlangan. Muallif funksional savodxonlikning (o'qish, matematik va tabiiy-ilmiy savodxonlik) hamda "4K" konsepsiyasi (tanqidiy fikrlash, kreativlik, kommunikatsiya va kooperatsiya) bilan birlashtirilgan fanlararo ko'nikmalar (Soft Skills)ning o'zaro bog'liqligini ko'rib chiqadi. Ishda an'anaviy bilimga asoslangan paradigma bilan ta'lim natijasiga qo'yilayotgan zamonaviy talablar o'rtasidagi konseptual farq ochib berilgan. Boshlang'ich sinf darslarida metodik usullar, muammoli-dialogik ta'lim texnologiyalari, kontekstli va vaziyatli topshiriqlarni yaratish masalalari batafsil yoritilgan. Mazkur yondashuvlarni O'zbekiston Respublikasida amalga oshirishning o'ziga xos jihatlari hamda formativ baholash mezonlariga alohida e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: funksional savodxonlik, Soft Skills, moslashuvchan ko'nikmalar, boshlang'ich ta'lim, 4K konsepsiyasi, kompetensiyaviy yondashuv, O'zbekiston, Milliy o'quv dasturi, vaziyatli topshiriqlar, pedagogik texnologiyalar.

Abstract: The article is devoted to the pressing issue of transforming primary education based on a competency-based approach. The author examines the relationship between functional literacy (reading, mathematical, and scientific literacy) and cross-curricular skills (Soft Skills), integrated within the "4C" concept (critical thinking, creativity, communication, and collaboration). The paper highlights the conceptual difference between the traditional knowledge-based paradigm and modern requirements for educational outcomes. It provides a detailed description of methodological techniques, problem-dialogue learning technologies, and the development of contextual and situational tasks for primary school lessons. Particular attention is paid to the specific features of implementing these approaches in the Republic of Uzbekistan and to the criteria for formative assessment.

Key words: functional literacy, Soft Skills, soft skills, primary education, 4C concept, competency-based approach, Uzbekistan, National Curriculum, situational tasks, pedagogical technologies.

ВВЕДЕНИЕ

Современный этап реформирования национальной системы образования Республики Узбекистан, отраженный в Законе ЗРУ-6371 от 23 сентября 2020 года "Об образовании" и концепции Национальной учебной программы (Milliy o'quv dasturi), требует глубокого переосмысления целевых ориентиров начальной школы. Долгое время приоритетом начального обучения выступало усвоение учащимися определенной суммы академических знаний, умений и навыков. Однако в условиях динамично меняющегося информационного общества и глобализации фундаментальной ценностью становится способность человека оперативно адаптироваться к новым условиям, критически осмысливать поступающую информацию и находить нестандартные пути решения возникающих жизненных задач.

Главное педагогическое противоречие современной начальной школы заключается в разрыве между академической успеваемостью учащихся и их реальной готовностью к практической деятельности. Ученики могут демонстрировать высокий уровень владения техникой чтения, вычислениями или знанием правил языка, но оказываются неспособными применить эти знания вне стандартного учебного контекста – например, при необходимости проанализировать жизненную ситуацию, сделать выбор или обосновать свою точку зрения. Для разрешения данного противоречия необходим системный переход от традиционной "знаниевой" парадигмы к компетентностной. Ядром этого процесса выступает непрерывное и взаимосвязанное развитие двух ключевых конструктов: функциональной грамотности и надпредметных "гибких навыков" (Soft Skills).

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ ПО ТЕМЕ

В современной педагогической науке под функциональной грамотностью понимается базовое качество личности, отражающее готовность вступать в отношения с внешней средой и максимально быстро адаптироваться и функционировать в ней. В структуре функциональной грамотности младшего школьника традиционно выделяют читательскую, математическую, естественнонаучную и цифровую грамотность. Читательская грамотность обеспечивает способность понимать и осмысливать тексты разных типов для решения практических задач; математическая грамотность отвечает за умение видеть математические закономерности в окружающем мире; естественнонаучная – за способность объяснять явления природы на основе научных фактов. Параллельно с функциональной грамотностью особый статус приобретают надпредметные компетенции – Soft Skills, или "гибкие навыки". В отличие от предметных знаний (Hard Skills), которые быстро устаревают, гибкие навыки формируют устойчивый психолого-педагогический фундамент личности. В современной мировой и отечественной практике базовым ядром Soft Skills для начального образования выступает концепция "4К", охватывающая четыре ключевых элемента: критическое мышление, креативность, коммуникацию и кооперацию.

Критическое мышление позволяет ребенку анализировать информацию, отделять существенные факты от второстепенных деталей и мнений, видеть причинно-следственные связи и не принимать любую информацию на веру. Креативность выражается в способности выходить за рамки стандартных инструкций, генерировать новые идеи и находить оригинальные решения. Коммуникация подразумевает свободное и корректное формулирование собственных мыслей, умение аргументировать свою позицию и вести конструктивный диалог. Кооперация представляет собой способность продуктивно работать в команде, распределять роли, принимать ответственность за общий результат и разрешать возникающие разногласия. Функциональная грамотность и Soft Skills находятся в состоянии глубокой синергии: невозможно сформировать полноценную читательскую или математическую грамотность без развитого критического мышления, а успешная проектная деятельность по естественнонаучным дисциплинам немыслима без навыков кооперации и коммуникации.

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

Переход к формированию функциональной грамотности требует кардинального изменения характера взаимодействия между учителем и учащимися. В традиционной модели образования учитель выступает в качестве основного источника информации, а ученик – в качестве пассивного слушателя и репродуктора полученных знаний. Главным методом обучения при этом является показ образца и последующее требование действовать по заданному алгоритму. В компетентностно-ориентированном классе роль педагога трансформируется: он становится модератором, фасилитатором и организатором исследовательской деятельности. Учитель не дает знания в готовом виде, а создает учебную ситуацию, стимулирующую детей к самостоятельному поиску решений.

1 https://lex.uz/uz/docs/5013009

Ученик превращается из объекта педагогического воздействия в активного субъекта обучения, принимающего участие в обсуждении целей, выборе способов решения задач и анализе полученных результатов. Соответственно, меняется и структура учебных заданий. Традиционные упражнения, построенные по принципу механического повторения (например, выполнить вычисления по образцу или списать текст с подстановкой пропущенных букв), уступают место проблемным, контекстным и ситуационным задачам. В таких задачах всегда присутствуют жизненная сюжетная линия, неопределенность или полнота условий, требующая анализа и выбора оптимального решения.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Для успешного развития Soft Skills и функциональной грамотности в практику начального образования привлекается широкий спектр современных педагогических технологий. Во-первых, высокую эффективность демонстрирует технология проблемно-диалогического обучения. На этапе введения нового материала учитель организует побуждающий или подводящий диалог, создает ситуацию затруднения или столкновения двух разных мнений. Учащиеся самостоятельно формулируют проблему, выдвигают гипотезы и проверяют их в процессе совместного поиска. Во-вторых, активно используется технология развития критического мышления. Среди ее приемов выделяется работа с графическими организаторами, такими как приемы визуализации информации, установления причинно-следственных связей и сравнения объективных фактов с субъективными суждениями. Популярный прием анализа проблемных ситуаций с разных точек зрения позволяет детям рассматривать одно и то же явление с позиции фактов, эмоций, рисков, преимуществ и новых идей. В-третьих, основой для развития навыков кооперации выступают технология обучения в сотрудничестве и проектная деятельность. При организации работы в малых группах или парах учитель следит за тем, чтобы каждый ребенок выполнял четкую социальную роль (например, организатора, генератора идей, тайм-менеджера или спикера группы). Это учит детей не просто находить совместное решение учебной задачи, но и проявлять эмпатию, уважение к мнению товарища и умение находить компромисс.

Инструментом развития функциональной грамотности выступают ситуационные задачи. Примером такой задачи в начальных классах может служить расчет условного семейного бюджета для покупки школьных принадлежностей или планирования экскурсии, анализ графических инструкций и расписаний транспорта, а также разработка экологических памяток по энергосбережению для своего дома или школы. Решение подобных задач требует одновременного применения математических вычислений, чтения и анализа текста, а также принятия взвешенных решений. Внедрение Национальной учебной программы в Узбекистане определяет специфику применения рассмотренных методик. Для отечественной школы крайне важно сохранять преемственность национальных ценностей и этнопедагогических традиций, органично сочетая их с передовыми мировыми практиками. При проектировании ситуационных задач и проектной деятельности педагогам рекомендуется активно привлекать социальный и культурный контекст родного края. Изучение математики, естествознания и читательской грамотности становится более осмысленным, если учебные сюжеты опираются на знакомые детям реалии: историю и архитектурные памятники древних городов страны, особенности природы и географии Узбекистана, национальные традиции махалли и семейные ценности.

Особое внимание в образовательном процессе начальной школы уделяется интеграции предметных областей. Предметы гуманитарно-эстетического цикла и курс “Воспитание” (Tarbiya) предоставляют богатый материал для формирования эмоционального интеллекта, уважительного отношения к труду и навыков коммуникации, в то время как уроки математики и естествознания развивают исследовательские умения и критический анализ. Важным аспектом является и модернизация системы оценивания. Традиционная пятибалльная оценка, фиксирующая только итоговый результат и количество допущенных ошибок, не способна отразить динамику развития гибких навыков. В связи с этим в практику школ Узбекистана внедряется критериальное и формативное оценивание. Учитель проводит регулярное наблюдение за работой учащихся в группах, использует листы самооценки и взаимооценивания, дает качественную обратную связь, акцентируя внимание ученика не на ошибке как проступке, а на ошибке как точке для дальнейшего роста.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Формирование функциональной грамотности и развитие “гибких навыков” (Soft Skills) у учащихся начальных классов представляет собой стратегическое направление модернизации начального образования. Начальная школа является тем самым фундаментом, на котором закладываются базовые мыслительные операции, социальные установки и способность к саморазвитию. Интеграция концепции “4К”

и функциональной грамотности в учебный процесс позволяет превратить обучение в увлекательный, практико-ориентированный процесс, готовящий ребенка к успешной жизни в современном обществе. Для успешной реализации поставленных задач от учителя начальных классов требуется непрерывное совершенствование методического мастерства, освоение интерактивных технологий обучения и готовность перейти от роли традиционного ретранслятора знаний к роли мудрого наставника и фасилитатора образовательного процесса.

Список использованной литературы:

1. Закон Республики Узбекистан "Об образовании" ЗРУ-637 от 23 сентября 2020 года. https://lex.uz/uz/docs/5013009
2. Национальная учебная программа (Milliy o'quv dasturi) по начальному образованию. – Ташкент: Министерство дошкольного и школьного образования Республики Узбекистан, 2021.
3. Асмолов А. Г. Формирование универсальных учебных действий в начальной школе: от действия к мысли. Система заданий. – Москва: Просвещение, 2019. – 159 с.
4. Зимняя И. А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования // Высшее образование сегодня. – 2003. – № 5. – С. 34–42.
5. Ковалева Г. С. Новый взгляд на грамотность. По результатам международного исследования PISA // Педагогика. – 2019. – № 2. – С. 8–17.
6. Хуторской А. В. Компетентностный подход в обучении. Научно-методическое пособие. – Москва: Издательство "Эйдос", 2013. – 156 с.
7. Jumaev M. E. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi. – Toshkent: "Ilm Ziyo", 2018. – 312 b.
8. Mavlonova R. A., To'rayeva O., Xolmatov Q. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. – Toshkent: "Tafakkur sektori", 2016. – 240 b.
9. OECD. Future of Education and Skills 2030: OECD Learning Compass 2030. – Paris: OECD Publishing, 2019. – 140 p.
10. Trilling B., Fadel C. 21st Century Skills: Learning for Life in Our Times. – San Francisco: Jossey-Bass, 2009. – 256 p.

TALABALARDA MUSTAQIL TA'LIM OLISH FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISH METODLARI

Jabborov Toxirjon Maqsudali o'g'li
Qo'qon davlat unversiteti mustaqil tadqiqotchisi
OCRID: 0009-0008-7105-5232

Taqrizchi: A. Abdullayev
Qo'qon DU dotsenti, PhD

Annotatsiya: Ushbu maqolada talabalarning mustaqil ta'lim olish faoliyatini takomillashtirishga xizmat qiluvchi faol metodlardan foydalanish imkoniyatlari yoritib o'tilgan. Mustaqil ta'limni tashkil etishda talabalarning bilish faolligini kuchaytirish, mustaqil qaror qabul qilish, tahlil qilish, muammolarga yechim topish va o'z faoliyatini baholash ko'nikmalarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilgan. Shuningdek, loyihaviy yondashuv, muammoli o'qitish, keyslar bilan ishlash, raqamli ta'lim vositalaridan foydalanish va refleksiv tahlil kabi metodlarning mustaqil ta'lim samaradorligini oshirishdagi o'rni ochib berilgan.

Kalit so'zlar: mustaqil ta'lim, mustaqil ta'lim faoliyati, ta'lim metodlari, faol o'qitish, loyihaviy yondashuv, keys texnologiyasi, raqamli ta'lim, refleksiya, kasbiy kompetensiya.

Abstract: This article explores the possibilities of using active teaching methods that contribute to the improvement of students' independent learning activities. Particular attention is paid to strengthening students' cognitive engagement, developing their ability to make independent decisions, analyze information, solve problems, and evaluate their own learning activities while organizing independent learning. Furthermore, the article highlights the role of project-based learning, problem-based learning, case-study technology, the use of digital educational tools, and reflective analysis in enhancing the effectiveness of independent learning.

Key words: independent learning, independent learning activities, teaching methods, active learning, project-based learning, case-study technology, digital education, reflection, professional competence.

Аннотация: В данной статье рассматриваются возможности использования активных методов обучения, способствующих совершенствованию деятельности студентов по самостоятельному обучению. Особое внимание уделяется развитию познавательной активности студентов, формированию у них навыков самостоятельного принятия решений, анализа информации, решения проблем и оценки собственной учебной деятельности в процессе организации самостоятельного обучения. Кроме того, раскрывается роль проектного обучения, проблемного обучения, кейс-технологии, использования цифровых образовательных средств и рефлексивного анализа в повышении эффективности самостоятельного обучения.

Ключевые слова: самостоятельное обучение, деятельность по самостоятельному обучению, методы обучения, активное обучение, проектное обучение, кейс-технология, цифровое образование, рефлексия, профессиональная компетентность.

KIRISH

Hozirgi globallashuv sharoitida oliy ta'lim tizimida mustaqil ta'limni samarali tashkil etish, talabalarning mustaqil fikrlashi, ijodiy yondashuvi va tadqiqotchilik faoliyatini rivojlantirish dolzarb vazifalardan biridir. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirining 2018-yil 10-sentabrdagi 20-2018-sonli buyrug'iga ilova qilingan 3076-son[1] Oliy ta'lim muassasalari professor-o'qituvchilarining o'quv yuklamasi hajmini hisoblashning vaqt me'yorlarida talabalarning mustaqil ish turlari me'yorlari o'z aksini topgan bo'lib, mazkur hujjatda mustaqil ish turlari va ularni rejalashtirishga doir talablar belgilangan [1].

1 https://lex.uz/ru/docs/-3967278

Zamonaviy ta'lim muhiti talabalarning bilish faoliyatini ularning intellektual salohiyati bilan uyg'un holda rivojlantirishni taqozo etadi. Bu esa ta'lim mazmunini ilmiy asosda takomillashtirish, uni talabalarning hayotiy va kasbiy tajribasi bilan bog'lash hamda ta'lim jarayonini tashkil etishda pedagogik va psixologik omillarni kompleks hisobga olishni talab qiladi. Ana shunday yondashuv mustaqil ta'lim samaradorligini oshirish, talabalarning tahliliy va tanqidiy fikrlashini rivojlantirish hamda ularning ilmiy izlanishlarga qiziqishini kuchaytirishga xizmat qiladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Pedagog olimlar mustaqil ta'limni tashkil etish jarayonini faollashtirishda loyihalash va modulli ta'lim texnologiyalarini tatbiq etish masalasini umumiy muammo sifatida qaraydilar. Bu boradagi ishlarning bir qismida talabalarning mustaqil ta'lim olishlarini tashkil etishga shaxs nuqtayi nazaridan yondashish ko'zga tashlanadi. Bunda faol metodlar pedagoglik kasbini tanlash va egallash jarayonida jamiyat ehtiyojlaridan kelib chiquvchi shaxsni shakllantirishda mustaqil ta'lim muhim omil sifatida qaralgan. Mustaqil ta'lim tushunchasi turli tadqiqotchilar tomonidan turlicha izohlangan. Ayrim olimlar uni talabaning o'qituvchi bevosita ishtirokisiz bajaradigan o'quv faoliyati sifatida talqin qilsalar, boshqalar mustaqil ta'limni shaxsning o'z-o'zini boshqarishi, o'zini rivojlantirishi va kasbiy faoliyatga tayyorlanishi bilan bog'laydilar

O'zbekistonlik tadqiqotchilar N. A. Muslimov, R. X. Jo'rayev, S. T. To'rg'unov va boshqalarning qarashlarida mustaqil ta'lim bilimlarni o'zlashtirish, tushunchalarni rivojlantirish, ko'nikma va malakalarni shakllantirishga qaratilgan maqsadli, tizimli va avtonom faoliyat sifatida ifodalanadi [2].

Mustaqil ta'lim talabani o'quv faoliyatining subyektiga aylantirishi, unda o'z-o'zini boshqarish va kasbiy rivojlanish mexanizmlarini shakllantirishi ta'kidlangan. O. A. Qo'ysinov mustaqil ta'limni tashkil etishning nazariy va metodik asoslarini tadqiq etib, uni talabalarning kasbiy tayyorgarligini rivojlantiruvchi muhim pedagogik jarayon sifatida talqin qiladilar [3]. Mualliflar mustaqil ta'lim mazmunini tanlash, uni tashkil etish shakllarini belgilash, talabalar faoliyatini nazorat qilish va baholash masalalariga alohida e'tibor qaratganlar.

Xorijiy pedagogik tadqiqotlarda talabalarning mustaqil ta'lim olish faoliyati "self-directed learning", "learner autonomy" va "self-regulated learning" tushunchalari asosida o'rganilgan. M. Noulz mustaqil ta'limni talabaning o'z ta'lim ehtiyojlarini aniqlashi, maqsad belgilashi, ta'lim resurslarini tanlashi, o'qish strategiyalarini ishlab chiqishi va natijalarni baholashi bilan bog'laydi [4].

A. Xolek esa ta'lim oluvchi avtonomligini o'z ta'limi uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olish qobiliyati sifatida talqin qiladi. Uning fikricha, avtonom talaba ta'lim maqsadlari, mazmuni, metodlari, vaqti va natijalarini belgilashda faol ishtirok etadi [5]. Tadqiqot mobaynida xorijiy olimlarning ilmiy manbalari o'rganilib, quyidagicha qiyosiy tahlil qilindi (1-jadval).

1-jadval: **Xorijiy olimlarni ilmiy manbalarining qiyosiy tahlili**

Olimlar	Asosiy g'oyasi	Mustaqil ta'lim metodlariga qo'shgan hissasi
M. Knowles	O'zini o'zi yo'naltirib o'qish	O'quv ehtiyojini aniqlash, maqsad qo'yish, manbalarni tanlash, strategiya ishlab chiqish va natijani baholash
H. Holec	Ta'lim oluvchi avtonomligi	Talabaning ta'lim maqsadi, mazmuni, metodi, vaqti va natijasi uchun mas'uliyati
D. Little	Avtonom o'quvchi	Refleksiya, tanqidiy fikrlash va o'quv jarayonini ongli boshqarish
B. Zimmerman	O'zini o'zi boshqarib o'qish	Rejalashtirish, faoliyatni kuzatish, o'z-o'zini baholash va refleksiya
P. Pintrich	O'zini boshqarishning kognitiv-motivatsion modeli	Maqsad qo'yish, motivatsiya, metakognitiv nazorat va o'quv strategiyalari
P. Candy	Uzluksiz va avtonom ta'lim	Talabaning mustaqil qaror qabul qilishi, tanqidiy fikrlashi va umrbod ta'lim olishi

Adabiyotlar tahlilidan aniqlandiki, talabalarda mustaqil ta'limni tashkil etishga oid ilmiy izlanishlar yetarlicha amalga oshirilgan bo'lsa-da, talabalarning mustaqil ta'lim olish faoliyatini an'anaviy yondashuvlar asosida tashkil etish bilan bir qatorda, muayyan faollashtiruvchi va motivatsion jarayonni tashkil etuvchi metodlar asosida rivojlantirish hamda uning samaradorligini baholash mezonlari kesimida metodik ta'minotni takomillashtirishga oid tadqiqotlarni rivojlantirish talab etiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur maqolada talabalarning mustaqil ta'lim olish faoliyatini rivojlantirish maqsadida ta'limning zamonaviy yondashuvlari va ularni ta'lim jarayonida qo'llash imkoniyatlari o'rganildi. Metodologik asos sifatida kompetensiyaviy, talabaning mustaqil ta'lim olish faoliyatiga yo'naltirilgan va shaxsga yo'naltirilgan yondashuvlarga

amal qilindi. Tadqiqot jarayonida ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, sintez, umumlashtirish va tizimlashtirish kabi nazariy metodlardan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqot doirasida talabalarning mustaqil ta'limga tayyorlik holati bir nechta mezonlar asosida o'rganildi. Shuningdek, ularning o'qishga bo'lgan ichki qiziqishi, mustaqil vazifalarni bajarish qobiliyati, axborot manbalarini tanlash va tahlil qilish ko'nikmasi, o'quv faoliyatini rejalashtirish va erishilgan natijalarni tanqidiy baholay olishiga alohida e'tibor qaratildi. Shu nuqtayi nazardan, mustaqil ta'lim auditoriyadan tashqarida bajariladigan oddiy topshiriqlar yig'indisi emas, balki talabaning bilish faolligini kuchaytirishga yo'naltirilgan pedagogik hamkorlik jarayoni sifatida talqin etildi.

Mustaqil ta'lim olish faoliyatini baholashda faqat yakuniy natija emas, balki talabaning ish jarayoni ham hisobga olindi. Bunda vazifani tushunish, ish rejasini tuzish, manbalardan foydalanish, mustaqil qaror qabul qilish, natijani taqdim etish va o'z faoliyatini baholash kabi ko'rsatkichlar asos qilib olindi. Bunday yondashuv talabani faqat baho olishga emas, balki o'z ta'limiy natijasi uchun mas'uliyatni his qilishga yo'naltiradi.

A. Sh. Musayevning "Talabalar mustaqil ta'limini tashkil etishda ma'ruza tinglashning ahamiyati" maqolasida mustaqil ta'lim talabaning o'qituvchi bilan birgalikdagi maqsadli faoliyati sifatida talqin qilinadi; unda talabalarning o'quv motivatsiyasi, axborotni qayta ishlash, o'z-o'zini nazorat qilish va baholash ko'nikmalari haqida fikr yuritiladi [6].

Mustaqil ta'limni tashkil qilish hozirda talabalar orasida mustaqil ta'limni tashkil etishdagi mavjud muammolarni hal qilishga yordam beradi. Hozirda ta'lim oluvchilar orasida mustaqil ta'limni tashkil etishdagi muammolar quyidagilardan iborat:

- vazifalarni hamma talabalarning bajarmasligi;
- talabalarda o'ziga bo'lgan ishonchning yo'qligi;
- talabalar nutq madaniyatining yaxshi rivojlanmagani;
- talabalarni baholashda vaqtning yetishmasligi.

Mustaqillik – shaxsning alohida xususiyati, layoqati, faolligi, diqqatini jamlash qobiliyati, qo'yilgan maqsadga erishish yo'lida bor kuchini sarf etish kabi xususiyatlar birligidir [7].

Ta'lim jarayonida faol metodlardan foydalanish darsda o'qituvchining vaqtdan unumli foydalanishiga hamda talabalarning o'z ustida mustaqil ishlash ko'nikmasini rivojlantirishga yordam beradi. Ayniqsa, talabalarda mustaqil ta'lim olish faoliyatini rivojlantirishda muammoli ta'lim, tadqiqot va kuzatuv, adabiyotlar bilan ishlash va loyiha metodlaridan foydalanish yuqori samaradorlikni berishi aniqlandi. Mazkur metodlar maqsad va vazifalarga ega (2-jadval).

2-jadval: **Mustaqil ta'lim faoliyatini rivojlantiruvchi faol metodlar**

№	Metodlar nomi	Maqsad va vazifasi
1	**Muammoli ta'lim metodi**	Talabalarda muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, mantiqiy va tanqidiy fikrlashni shakllantirish hamda mustaqil ravishda oqilona yechim topish ko'nikmalarni rivojlantirish.
2	**Tadqiqot va kuzatuv metodi**	Amaliy va ilmiy jarayonlarni bevosita kuzatish, olingan ma'lumotlarni umumlashtirish, sabab-oqibat aloqadorligini aniqlash va tadqiqotchilik ko'nikmalarni shakllantirish.
3	**Adabiyotlar bilan ishlash metodi**	Ilmiy va o'quv manbalarini mustaqil qidirish, tahlil qilish, konspektlashtirish, qiyosiy solishtirish va mavzu bo'yicha nazariy xulosalar chiqarish
4	**Loyiha metodi**	Muayyan amaliy yoki nazariy muammoni hal etishga qaratilgan kompleks topshiriqlarni mustaqil yoki jamoada rejalashtirish, tadqiq qilish va yakuniy loyiha sifatida taqdim etish.

Tadqiqot ishi jarayonida "Pedagogik texnologiya" fanidan talabalarning mustaqil ta'lim olish faoliyatini aniqlash uchun og'zaki suhbat asosida so'rovnoma o'tkazildi. Talabalar bilan o'tkazilgan suhbat natijalari juda muhim bir muammoni yuzaga chiqardi: 60 % talaba mustaqil ta'limni shunchaki "majburiy topshiriq bajarish" (test, prezentatsiya, uy vazifasi) deb tushunadi. Bu talabalarda mustaqil ta'lim olishga bo'lgan ichki motivatsiya va ijodiy-tadqiqotchilik faoliyatining pastligini ko'rsatadi. So'rovnoma ushbu ko'rsatkichlarni chuqurroq ochib berish va keyingi bosqichlarda talabalarning mustaqil fikrlashini baholash uchun og'zaki suhbat savollari 3 ta asosiy mezonga bo'lib tuzildi: Talabaning mustaqil ta'limning asl mohiyatini qanday tushunishi va unga bo'lgan munosabatini aniqlovchi savollar: Mustaqil ta'lim siz uchun shunchaki joriy va oraliq nazoratga tayyorgarlikmi

yoki o‘z ustingizda ishlash vositasimi? “Pedagogik texnologiya” fanidan mustaqil ta’lim topshiriqlarini bajarishda asosiy maqsadingiz nimadan iborat? Agar fandan mustaqil ta’lim uchun baho qo‘yilmasa edi, baribir ushbu topshiriqlarni bajargan bo‘larmidingiz? Nima uchun? Sizningcha, bo‘lajak o‘qituvchi uchun mustaqil bilim olish ko‘nikmasi nega zarur? Talabaning mustaqil ta’lim jarayonida qaysi metod va manbalardan foydalanishini aniqlovchi savollar: Mustaqil topshiriqni, masalan, taqdimot yoki referatni tayyorlashda internetdagi tayyor manbalarni (ChatGPT yordamida taqdimot tayyorlash) ko‘chirib olish bilan cheklanasizmi yoki manbalarni tahlil qilasizmi? “Pedagogik texnologiya” fanidan mustaqil ta’lim topshirig‘ini bajarishda o‘zingiz ijodiy yondashuv yoki muammoli yechim taklif qilganmisiz? Mustaqil o‘rganish jarayonida mavzu tushunarsiz bo‘lsa, birinchi navbatda qanday yo‘l tutasiz? Domla bergan adabiyotlardan tashqari, o‘zingiz mustaqil ravishda qo‘shimcha ilmiy manbalar, maqolalar yoki xorijiy tajribalarni qidirib ko‘rasizmi?

Talabaning o‘z-o‘zini baholashi va mustaqil ta’limni takomillashtirish bo‘yicha fikrini o‘rganishga doir savollar: Mustaqil ta’limni tashkil etishda pedagogik vaziyat, dars ishlanmasini tuzish kabi vazifalarni afzal ko‘rgan bo‘lardingiz? Mustaqil ta’lim topshirig‘ini bajarib bo‘lgach, “Men bu mavzuni qay darajada o‘zlashtirdim va buni amaliyotda qo‘llay olamanmi?” deb o‘z-o‘zingizga savol berasizmi? “Pedagogik texnologiya” fani bo‘yicha mustaqil ta’lim topshiriqlari sizga real dars jarayonini loyihalashtirishda qanchalik yordam bermoqda? O‘tkazilgan og‘zaki suhbat tahlili shuni ko‘rsatdiki, respondentlarning 60 foizida mustaqil ta’limga nisbatan reproduktiv, tayyor namunaga ergashish yondashuvi ustunlik qiladi. Talabalar mustaqil ta’limni asosan auditoriyadan tashqari vazifa bajarish, test yechish va oraliq nazorat topshiriqlari uchun taqdimot tayyorlashdan iborat deb hisoblaydi. Bu esa talabalarda mustaqil ta’limning tadqiqotchilik, ijodiy va produktiv komponentlarini rivojlantirishga qaratilgan maxsus pedagogik shart-sharoitlar va muammoli-loyihaviy topshiriqlar tizimini joriy etish zaruratini asoslab beradi. “Pedagogik texnologiya” fani bo‘yicha tadqiqot va kuzatuvga asoslangan mustaqil ta’lim topshirig‘ini quyidagicha tavsiya etish mumkin.

Topshiriq: “Darsda interaktiv metodlarning samaradorligini xronometraj va kuzatish” Topshiriqning maqsadi: mahoratli o‘qituvchilarning dars jarayonini kuzatish orqali pedagogik texnologiyalar va metodlarning vaqt taqsimoti hamda talabalar faolligiga ta’sirini tahlil qilish. Topshiriq mazmuni: bir nafar tajribali o‘qituvchining 1 soatlik dars jarayoniga kirib, “Kuzatuv xaritasi”ni to‘ldirish. Darsning qaysi bosqichida qaysi interaktiv metod qo‘llanilganini va unga qancha vaqt ajratilganini qayd etish. Metod qo‘llangan paytda o‘quvchilarning jalb etilganlik (e’tibor) darajasini (yuqori, o‘rta, past) kuzatib, baholash. Yakuniy jarayon: analitik kuzatuv xaritasi va dars davomida foydalanilgan metodlar samaradorligi yuzasidan xulosalar tayyorlash.

Mustaqil ta’lim faoliyatini rivojlantirishga qaratilgan metodlarni tizimli qo‘llash talabalarning mustaqil bilim olish faolligini sezilarli darajada oshirishini ko‘rsatdi. Talabalarda axborot manbalari bilan mustaqil ishlash, ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, o‘quv materiallarini tanqidiy baholash, o‘z ta’lim trayektoriyasini rejalashtirish hamda o‘z-o‘zini nazorat qilish ko‘nikmalari shakllandi.

XULOSA

Mustaqil ta’lim olish faoliyatini rivojlantirishda qo‘llanilgan faol metodlar talabalarning kasbiy kompetentligini shakllantirish va ularni uzluksiz ta’limga tayyorlashning muhim sharti hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, muammoli ta’lim, loyiha metodi, tadqiqot va kuzatuv metodlaridan mustaqil ta’lim topshiriqlarida tizimli foydalanish talabalarning mustaqil bilim olishga bo‘lgan qiziqishi, tanqidiy fikrlashi, o‘z-o‘zini baholashi hamda kasbiy faoliyatga tayyorgarlik darajasini oshiradi. Ayniqsa, tadqiqot va kuzatuv metodlari asosida tashkil etilgan mustaqil ta’lim topshiriqlari talabalarning ilmiy-tadqiqotchilik faoliyatini rivojlantirish, pedagogik jarayonlarni tahlil qilish va dalillarga asoslangan xulosa chiqarish ko‘nikmalarini mustahkamlaydi. Shu bilan birga, mustaqil ta’lim jarayonini raqamli ta’lim muhiti, refleksiv baholash va interfaol metodlar bilan uyg‘unlashtirish uning samaradorligini yanada oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-iyundagi PQ-3775-son “Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta’minlash bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori. https://lex.uz/ru/docs/-3967278
2. Muslimov N. A. Kasb ta’limi o‘qituvchisini kasbiy shakllantirishning nazariy-metodik asoslari: pedagogika fanlari doktori dissertatsiyasi. – Toshkent, 2007. – 315 b.
3. Muslimov N. A., Qo‘ysinov O. A. Kasb ta’limi o‘qituvchilarini tayyorlashda mustaqil ta’limni tashkil etishning nazariyasi va metodikasi: monografiya. – Toshkent: Fan, 2009. – 80 b.
4. Knowles M. S. Self-Directed Learning: A Guide for Learners and Teachers. – New York: Association Press, 1995.
5. Holec H. Autonomy and Foreign Language Learning. – Oxford: Pergamon Press, 1990.
6. Musayev A. Sh. “Talabalar mustaqil ta’limini tashkil etishda ma’ruza tinglashning ahamiyati”. Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar, 2022-yil, № 12, 65–68-betlar.
7. Jo‘rayeva N. O. Ta’lim jarayonida mustaqil o‘quv faoliyatini tashkil etish bo‘yicha ayrim ko‘rsatmalar. Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar, 2021-yil, № 3, 170–176-betlar.

INGLIZ VA QORAQALPOQ TILLARIDAGI ONIM KOMPONENTLI FRAZEOLOGIZMLARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

Koyshekenova Tatyana Kenesariyevna
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti
ingliz tili va adabiyoti kafedrasi katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada turli tillar tizimiga kiruvchi ingliz va qoraqalpoq tillaridagi onim komponentli frazeologizmlarning, ya'ni tarkibida antroponimlar va toponimlar bilan qo'llaniladigan turg'un so'z birikmalarining lingvokulturologik xususiyatlari ochib beriladi.

Kalit so'zlar: frazeologizm, onimlar, antroponimlar, toponimlar, kontrastiv tahlil, til, madaniyat, kommunikatsiya.

Abstract: This article reveals the linguacultural features of phraseological units with onymic components, that is, set expressions containing anthroponyms and toponyms, in English and Karakalpak, which belong to different language systems.

Key words: phraseological unit, onyms, anthroponyms, toponyms, contrastive analysis, language, culture, communication.

Аннотация: В данной статье раскрываются лингвокультурологические особенности фразеологизмов с онимическим компонентом, то есть устойчивых словосочетаний, содержащих антропонимы и топонимы, в английском и каракалпакском языках, относящихся к разным языковым системам.

Ключевые слова: фразеологизм, онимы, антропонимы, топонимы, контрастивный анализ, язык, культура, коммуникация.

KIRISH

Til va madaniyat o'zaro bog'liq bo'lib, ularni xalqning milliy-madaniy xususiyatlari bilan parallel ravishda o'rganish muhim ahamiyatga ega. Bu xususiyatlar, ayniqsa, frazeologiyada yaqqol namoyon bo'ladi. Frazeologizmlarning semantik strukturasi ekstralingvistik omillarga bog'liq bo'lib, xalq hayoti, tarixi hamda ruhiy va amaliy tajribasini obrazli aks ettiradi. Lingvokulturologik tahlil frazeologik birliklarni zamonaviy madaniy o'zlikni anglash va turli diskurslarda qo'llash imkoniyatlari nuqtayi nazaridan o'rganishni maqsad qiladi. Kontrastiv yo'nalish esa tildagi frazeologizmlarning etnik va milliy-madaniy xususiyatlarini aniqlaydi. Onim komponentli frazeologizmlarni madaniyat kontekstida tadqiq etish til va madaniyatning o'zaro ta'siri hamda ularning ma'lumot uzatish usullarini ochib berishga xizmat qiladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Kontrastiv va lingvokulturologik tahlil usullarining integratsiyalashuvi onim komponentli frazeologizmlarda etnik mantiq va madaniy-til xususiyatlarini ochib beradi. V.N. Teliyaning ta'kidlashicha, lingvokulturologiyaning asosiy maqsadi har xil diskurslarda qo'llanuvchi til materialida qayta tiklanuvchi madaniy konnotatsiyalarni tasvirlash orqali so'zlashuvchilarning "kundalik" madaniy-til kompetensiyasini aniqlash hamda sotsiumning jamoaviy o'z-o'zini tushunish xususiyati haqida ma'lumot berishdan iborat [5; 15]. Buning uchun frazeologizmlarda madaniy signallarni aniqlash, madaniy konnotatsiya mazmunini va uning leksik-sintaktik, denotativ-signifikativ hamda kognitiv parametrlar bo'yicha tipologiyasini ishlab chiqish zarur. Ushbu tadqiqotda ingliz va qoraqalpoq tillaridagi atoqli otlar frazeologik birliklar tarkibida milliy-madaniy xususiyatlarni aks ettiruvchi asosiy komponent sifatida tahlil qilinadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Frazeologizmlarda atoqli otlar ma'nosining madaniy komponenti aktuallashtirilib, u xalqning ijtimoiy va ruhiy turmushining milliy-madaniy xususiyatlarini, psixologiyasini, turmushini, urf-odat va an'analarini, uning tarixiy va iqtisodiy rivojlanishini aks ettiradi. Onim komponentli frazeologik birliklarning xalqning milliy-madaniy xususiyatini aks ettirish usullarini shartli ravishda uch guruhga bo'lish mumkin. Birinchidan, frazeologik birliklar tarkibida jamiyatning barcha a'zolariga yaxshi ma'lum bo'lgan real tarixiy shaxsni anglatadigan atoqli ot bo'lishi mumkin. Lekin bunday davlat arbobi, olim, ixtirochi, monarx yoki aristokrat avlodining tarixdagi o'rni uning zamondoshlari o'ylaganidek ahamiyatli bo'lmasa ham, vaqt o'tishi bilan uning nomi unutilib, ushbu onomastik asosiy komponentni o'z ichiga olgan obrazli frazeologik birliklar sekin-asta qo'llanishdan chiqib ketadi. Bunga misol sifatida Annie Oakley frazeologik birligini ta'kidlab o'tish mumkin. Chunki bu frazemadagi Annie Oakley-atoqli oti hozirgi vaqtda deyarli unutilib ketgan o'tmishdagi mashhur amerikalik sirk aktrisasi nomi bilan bog'liq bo'lgan.

Tilda "bepul bilet, kontramarka, ruxsatnoma" degan ma'noni anglatadi. Lekin bu guruhga kiruvchi ko'plab frazeologik birliklar bugungi kunda ham keng qo'llaniladi. Masalan:

- Teddy boy – "sanjer" (kashandalik/kino uslubida kiyinuvchi), stilyaga (o'ziga xos kiyinish usuli bilan ajralib turadigan ingliz qiroli Eduard VII ning nomi bilan bog'liq);
- Prince Albert – "uzun etakli syurtuk" (bunday syurtukni 1860-yili AQSHga kelgan shahzoda Albert, qirolicha Viktoriyaning turmush o'rtog'i kiygan);
- John Hancock – "shaxsiy qo'l tili/dastxat, imzo" (Dj. Xenkok – Mustaqillik Deklaratsiyasiga birinchi bo'lib qo'l qo'ygan amerikalik davlat arbobi);
- a bloody Mary – "qonli Meri" (aroq, tomat sharbatidan muz bilan tayyorlanadigan kokteyl, Angliya qirolichasi Mariya Tyudorni shafqatsiz quvg'inlari uchun protestantlar "qonxo'r" deb atagan);
- the Arab of the gutter – ko'cha bolasi, qarovsiz odam;
- Zańgi baba – qoramolning piri;
- Oysıl qara – tuyalarning piri;
- Kerbalanıń shóli – halokat joyi (Hazrati Alining bolalari o'lgan cho'l).

Ikkinchi guruhga tarkibida badiiy manbalardagi atoqli otlar bor frazeologik birliklar kiradi. Adabiyot va xalq og'zaki ijodiyoti tillarni ancha boyitib, ularga qadimiy turmush so'zlashuv tiliga kirib ketgan va so'zsiz shu tilda so'zlashuvchi xalqning milliy xususiyatini aks ettiradigan ko'plab ochiq-oydin obrazlarni in'om etdi. Masalan:

- a Mark Tapley – "har qanday vaziyatda ham kayfiyati tushmaydigan odam" (Ch. Dikkensning "Martin Chezzlvit" romanidagi qahramonning nomi bo'yicha);
- a Paul Pry – "boshqalarning ishiga burnini tiqadigan odam" (Dj. Pulning "Paul Pry" komediyasining bosh qahramoni);
- the daughter of Eve (Eve's daughter) – "Evaning qizi, ayol zoti";
- the Arabian Bird – feniks qushi;
- the eye of Greece – "Gretsiyaning ko'zi", Afina shahrining nomlanishi (Dj. Milton o'zining "Qayta kelgan jannat" dostonida Afinani shunday atagan);
- Alpamistıń alpinday – juda davandaz, botir, kuchli va polvon odam;
- Edigeniń qábiri – mardlik va patriotlik timsoli;
- Qızır Ilyas – mangu suvni ichgan, o'lmaydigan karomatli odam;
- Erejep tentektey – o'ylamasdan ish qiladigan, harakatlari tartibsiz, o'ylamay so'zlaydigan odam.

Uchinchi guruhga an'anaviy, keng tarqalgan erkak va ayol-qiz nomlari, geografik nomlanishlar bilan qo'llaniladigan frazeologik birliklarni kiritamiz. Kundalik so'zlashuv tilida keng qo'llaniladigan atoqli otlar ko'plab frazeologizmlarning tarkibiga kirib, ularga ko'pincha alohida ekspressiv-emotsional bo'yoq beradi. Quyidagi atoqli otlarni misol sifatida ta'kidlab o'tish mumkin:

- ingl. Betty, Tom, Jack, Mary, Edna, Joan antroponimlari va Roman, Trojan, Indian toponimlari;
- qq. Gulayım, Barshın, Qoshniyaz, Láyli, Áliy va h.k. Masalan: a Roman holiday – xavfli ermak (qadimiy Rimda bayramlarda gladiatorlar urushi tashkillashtirilgan);

- a Trojan horse – Troya oti, yashirin xavf, qo‘poruvchilik faoliyati;
- a wooden Indian – indamas va duduq/tuyuq odam;
- Qosshım Qoshniyoz – qadimiy qoraqalpoq turmushida “qosshı” deb boylarning, botirlarning yoki yo‘lovchilarning yonida yuradigan, xizmatini qiladigan ishonchli yordamchisiga aytilgan. Hozir bu birlik so‘zlashuv tilida yaqin do‘st, sirdosh, birga yurgan yo‘ldoshiga aytiladi;
- Barshınnıń shashınday(Barshinning sochidek) – juda uzun, qalin va qora soch va h.k.

TAHLIL VA NATIJALAR

Frazeologiyaning milliy sifatlari, hammasidan burun, unda asosiy milliy elementlarning ko‘pligi bilan tasdiqlanadi. Frazeologizmlarning ko‘pchiligi milliy asosda paydo bo‘lganligi va u yoki bu xalqning ko‘p asrlik aqliy-ruhiy ijodiy faoliyatining mevasi ekanligiga gumon yo‘q. Lingvomadaniy paradigma orqali amalga oshiriladigan qiyosiy tadqiqot frazeologizmlarda til, madaniyat va kommunikatsiya belgilari orqali universal, madaniy va milliy-spetsifik xususiyatlarni aniqlashga qaratilgan. Bu uch asosiy belgining kesishgan yerida frazeologizmning “hayoti” amalga oshadi. Frazeologizmlar til belgisi sifatida bo‘layotgan voqea haqida xabar beradi, haqiqatni obrazli tarzda tasvirlaydi, baholashni yetkazib beradi, emotsiyani bildiradi. Frazeologizmning mazmun planiga sistematik-tildagicha bayon qilish plani mos keladi. Frazeologizmlarning semantik tahlili obraz etimologiyasiga, ichki shakliga, asosiy metaforalarning ochilishiga olib keladi, kontekstda paydo bo‘ladigan va uzuallashgan (odatga aylangan) ma’noning yetishmovchiligini to‘ldiradigan konnotatsiyani tasvirlaydi. Konnotatsiya tushunchasi semantik talqinni har xil bilim turlari makonidagi til belgisining talqin darajasiga olib chiqadi. Til semantikasi madaniy semantika bilan bog‘liqlikda qaraladi; til belgisida aks etgan madaniy komponent yoki madaniy belgilangan ma’nolar ajratiladi.

Frazeologizm madaniyatning belgisi sifatida xalqning an’analarini saqlaydi, frazeologik obrazga asos bo‘lgan kundalik-turmush, madaniy-ritual, diniy, tarixiy, badiiy, mifologik, ilmiy va h.k. realliklar haqidagi madaniy bilimlarni avloddan-avlodga yetkazadi. Frazeologizm obrazda turg‘un madaniy tushunchalarni mustahkamlaydi va bo‘layotgan voqeaning ramziga aylanadi, vaziyatlarning stereotipiga aylanadi, reallikning qandaydir sifatlarining etaloni hisoblanadi. Frazeologizm o‘zining ichki shaklining teranligida insonning dunyoni qabul qilishining boshlang‘ich modellarini yoki frazeologik obrazni “ushlab turadigan”, uning “ajralib ketishiga” yo‘l qo‘ymaydigan va so‘zma-so‘z aytganda, frazeologizmlarning semantikasining ortidan o‘tib ketadigan arxetiplarni saqlaydi. Til belgilangan bir madaniyatni ilmiy tadqiq qilishda borgan sari qadrli yo‘nalishga aylanib bormoqda. Belgilangan bir ma’noda sivilizatsiyaning madaniy modellarining tarmog‘i ushbu sivilizatsiyani bildiradigan tilda indekslanadi. Madaniyatning ahamiyatli tushunchalarini bu konturlarni jamiyat uchun ahamiyatli va aniq qiladigan til simvolizmiga suyanmasdan faqat kuzatish orqali tushunish mumkin, deb o‘ylashga bo‘lmaydi [3; 2-3].

Frazeologizm kommunikatsiya belgisi sifatida uning amalga oshishi uchun optimal kommunikativ sharoitlar shakllanadigan har xil diskursiv amaliyotlarda qatnashadi. Frazeologizmlar nutqda qatnashuvchilarning kommunikativ vaziyatni interpretatsiya qilishi natijasida ko‘plab ma’noviy turlarga (ottenkalarga) ega bo‘ladi. Bilimlar, qarashlar, madaniyat g‘oyalari madaniy konnotatsiyalar – ma’noviylikning alohida kategorial komponenti ko‘rinishida nutqda translyatsiya qilinadi; bu orqali frazeologizmning lingvistik, madaniy va kommunikativ-pragmatik xususiyatlari yuzaga chiqadi. Ayrim frazeologizmlarga lingvokulturologik qiyosiy tahlil o‘tkazsak, ingliz tilida qoraqalpoq tili frazeologizmlariga quyidagi birliklar mos kelishi mumkinligini ko‘rish mumkin: since Adam was a boy – Adam atadan qalǵan; Noah’s ark – Nuh payǵambardıń kemesindey; between Scylla and Charybdis – eki ottıń arasında qalıw; (the) Chinese wall – Qıtay diywalı va h.k. Semantik jihatdan yaqin bo‘lgan bu frazeologizmlarning barchasi xususiyatlarga ega bo‘lib, ularning orasidan qoraqalpoq tilidagi birlikning optimal ekvivalentini topish uchun yuqorida ta’kidlab o‘tilgan uchta belgi, ya’ni til, madaniyat va kommunikatsiya darajasidagi lingvokulturologik tadqiqot yordam beradi.

Shunday qilib, ushbu frazeologizmlarning tarixini, madaniy ma’nolarini ularning obrazli motivlashgan semantikasida solishtirish universal va madaniy o‘ziga xoslikni aniqlaydi hamda frazeologizmlarning madaniy belgilar sifatidagi rolini belgilaydi. Frazeologizmlarni kommunikatsiya belgisi sifatida olib qaraydigan bo‘lsak, pragmatik yo‘nalish solishtiriladi: kommunikativ niyatlar, gapning modallik tuzilishi, nutq faoliyatining konventsiyalashgan (shakllangan) turlari, nutq janrlari, qo‘llanishdagi cheklovlar, ya’ni nutq sharoitida kommunikantlarning maqomi yoki roli bilan bog‘liq bo‘lgan belgilangan ijtimoiy vaziyatlarda frazeologizmning o‘rinli qo‘llanilishi haqidagi tushunchalar muhokama qilinadi. Frazeologizmlar o‘zlarining obrazlari va komponent-so‘zlari bilan o‘zlarining qo‘llanilishining kommunikativ-stilistik registri haqida “signal beradi”. Frazeologizmlarning nutqdagi kommunikativ-nutqiy reprezentatsiyalarini solishtirish frazeologizmlar qo‘llaniladigan kommunikativ sharoitlarga bog‘liq ravishda universal va o‘ziga xoslikni belgilaydi.

Frazeologizmlarning milliy xususiyati xalqning moddiy-madaniy va ijtimoiy-iqtisodiy turmushining alohida sharoitlari bilan bog‘liq. Har qanday tilning milliy xususiyati boshqa tildagi frazeologizmlar bilan solishtirganda

aniq ko‘rinadi. Ko‘pchilik frazeologik birliklar o‘zining ichki shaklida ushbu xalqning turmush sharoitlari va tarixiy rivojlanish xususiyatlari bilan bog‘liq ijtimoiy-madaniy xususiyatni aks ettiradi. V.N. Teliya ta’kidlab o‘tganidek, “tilning frazeologik tarkibida mustahkamlangan obrazlar tizimi dunyoga qarashni jamlash uchun o‘ziga xos “o‘rin” bo‘lib xizmat qiladi va ushbu til birlashmasining moddiy, ijtimoiy yoki ruhiy madaniyati bilan qandaydir tarzda bog‘langan, shuning uchun uning madaniy-milliy tajribasi va an’analaridan darak berishi mumkin” [5; 21]. “Frazeologiya shu tilda so‘zlashuvchi xalqning tarixi, madaniyati, an’analari, adabiyoti bilan zich bog‘liq. Bu bog‘liqlik tarkibiga atoqli otlar kiradigan frazeologik birliklarda yaqqol ko‘rinadi” [4; 128].

Atoqli otlarning milliy-madaniy xususiyatlari har qanday belgilar va tushunchalarni, stereotiplarni, etalonlarni, ramzlarni bog‘laydi, ularning asosida dunyoning lingvistik ko‘rinishining shakllanishi yuz beradi. Dunyo kartinasi insonning o‘zini o‘rab turgan atrof-muhit haqidagi barcha bilim va qarashlar yig‘indisini aks ettiradi. U inson ong-sezgisidagi “madaniyat qaymog‘ini”, xalqda uning butun rivojlanishi davomida paydo bo‘lgan g‘oyalarni anglatuvchi konseptlarni o‘rganish yordamida aniqlanadi. Dunyoning lingvistik ko‘rinishida, xalqning madaniyatida va tushunchalarida inson obrazi markaziy o‘rinni egallaydi, otlar esa odamlarni atashda millat portretini modellashtirishga, insonning jamiyatdagi faoliyatining o‘ziga xosligini, u bilan uzluksiz bog‘liqligini, shuningdek, jamiyatning inson turmushiga ta’sirini ko‘rsatishga imkon beradigan milliy-madaniy xususiyatlarni aniqlash uchun eng ahamiyatli vositalardan biri bo‘lib hisoblanadi [2; 19].

Onim komponentli frazeologizmlarning ahamiyati shundan iboratki, ular odatda faqatgina shu xalq nomlanishlarining milliy xususiyatini aks ettiribgina qolmasdan, buning bilan birga, koloritli nomlanishlar orqali shu xalqning o‘ziga xos urf-odatlari, fikrlash usullari, tarixi va mifologiyasi haqida ham xabar beradi. Onim komponentli frazeologizmlarni o‘rganish bo‘yicha ishlarning deyarli hammasida bu birikmalarning milliy xususiyatlari ta’kidlab o‘tiladi. Haqiqatan ham, agar boshqa frazeologik birliklarni (masalan, kasbga bog‘liq, somatik, animalistik va h.k.) yaqin qarindosh tillarda ancha ochiq-oydin parallelizmlarini topish oson bo‘lsa, atoqli otlar bilan keladigan frazeologizmlarni o‘rganishda, agar, albatta, baynalmilal idiomalar (bibliizmlar, mifologik va badiiy frazemalar) chiqarib tashlansa, bunday parallelizm minimumgacha cheklangan. Atoqli otlar madaniy dominanta bo‘lib, frazeologiyada milliy-madaniy komponent sifatida xizmat qiladi hamda muayyan bir millat yoki til egasining o‘ziga xos jihatlari va belgilarini aniqlashga yordam beradi.

XULOSA

Lingvokulturologik yondashuv turli tillardagi frazeologizmlar semantikasi hajmini aniqlash, ichki shakldagi arxetiplarni, etnik xususiyatlarni hamda konseptual modellarning aksiologik mazmunini ko‘rsatishga imkon beradi. Ushbu yondashuv til, madaniyat va kommunikatsiya darajasidagi universal hamda milliy o‘ziga xoslikni belgilaydi. Onim komponentli birliklarning qiyosiy tahlili ularning shakllanish manbalari, ma’no ko‘chish mexanizmlari, madaniy konnotatsiyasi va tarjima muammolarini aks ettirishga xizmat qiladi. Xalq o‘y-fikrining kodlash tizimi bo‘lgan bu frazeologizmlar madaniy tushunchalar, tarixiy hodisalar hamda ijtimoiy qadriyatlarni namoyon etadi. Shuning uchun ularning lingvokulturologik va onomastik jihatlarini solishtirish hamda ekvivalentlarini ilmiy tahlil qilish hozirgi kunda dolzarb masalalardan biri sanaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Добрыднева Е.А. Стилистическая дифференциация фразеологизмов в культурно-национальном аспекте // Семантика языковых единиц: Доклады VI международной конференции. Москва, 1998, т. 1. 248-250 с.
2. Катермина В.В. Личное имя собственное: национально-культурные особенности функционирования (на материале русского и английского языков). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Краснодар: КГУ, 1998. - 19 с.
3. Ковшова М.Л. Сопоставительный анализ фразеологизмов: лингвокультурологический подход. Москва, 1996. с. 2-3.
4. Леонович О.А. Очерки английской ономастики. Пособие для преподавателей. - Москва: Интерпракс, 1994. - 128 с.
5. Телия В.Н. Первоочередные задачи и методологические проблемы исследования фразеологического состава языка в контексте культуры // Фразеология в контексте культуры. - Москва: “Языки русской культуры”, 1999. 13-24 с.
6. Xo‘jaev, M. O‘zbek tilining frazeologiyasi. Toshkent: Fan va texnologiya, 2015.
7. Yusupova B. Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdiń fonostilistikalıq analizi. Nókis: “Qaraqalpaqstan” baspası, 2022.

BO'LAJAK INGLIZ TILI O'QITUVCHILARINING IJODIY-METODIK KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYASI

Qo'shaqov Farrux Furqat o'g'li
Samarqand davlat chet tillar instituti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining ijodiy-metodik kompetentligini rivojlantirish texnologiyasining nazariy va amaliy asoslari tadqiq etilgan. Zamonaviy xorijiy til ta'limi sharoitida bo'lajak ingliz tili o'qituvchisining kasbiy tayyorgarligi faqat lingvistik bilimlarni egallash bilan chegaralanib qolmasdan, mavjud metodik vositalarni pedagogik vaziyatga moslashtirish, ta'lim jarayonini mustaqil loyihalash, yangi o'quv topshiriqlarini yaratish, kommunikativ vaziyatlarni modellashtirish, innovatsion ta'lim texnologiyalaridan maqsadli foydalanish hamda pedagogik faoliyat natijalarini refleksiv tahlil qilish qobiliyatlarini ham qamrab olishi zarurligi asoslangan. Tadqiqotda ijodiy-metodik kompetentlik tushunchasining mazmuni aniqlashtirilib, uning motivatsion-aksiologik, nazariy-kognitiv, amaliy-metodik va refleksiv-baholash komponentlari tavsiflangan. Bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining ijodiy-metodik kompetentligini rivojlantirish texnologiyasining mazmuni ochib berilib, uni amalga oshirishning pedagogik imkoniyatlari tahlil qilingan. Maqolada metodik vazifalarni muammoli tashkil etish, pedagogik vaziyatlarni modellashtirish, loyiha faoliyati, mikroo'qitish, kommunikativ topshiriqlarni konstruksiyalash va refleksiv tahlilni o'zaro bog'lashga asoslangan texnologik yondashuv taklif etiladi. Shuningdek, bo'lajak o'qituvchilarning ijodiy-metodik kompetentligini rivojlantirish jarayonida metodik mustaqillik, pedagogik moslashuvchanlik va kreativ qaror qabul qilishning o'zaro bog'liqligi asoslangan.

Kalit so'zlar: bo'lajak ingliz tili o'qituvchisi, ijodiy-metodik kompetentlik, kasbiy kompetensiya, metodik tayyorgarlik, kreativlik, ingliz tili o'qitish metodikasi, pedagogik texnologiya, kommunikativ ta'lim, pedagogik loyihalash, mikroo'qitish, refleksiya, metodik mustaqillik.

Abstract: This article examines the theoretical and practical foundations of a technology for developing the creative-methodological competence of future English language teachers. It is argued that contemporary professional preparation of future English language teachers should not be limited to linguistic knowledge but should also include the ability to adapt methodological tools to pedagogical situations, independently design educational processes, create new learning tasks, model communicative situations, purposefully use innovative educational technologies, and reflectively analyze teaching outcomes. The concept of creative-methodological competence is clarified, and its motivational-axiological, theoretical-cognitive, practical-methodological, and reflective-evaluative components are characterized. The content of the technology for developing creative-methodological competence among future English language teachers is described, and the pedagogical possibilities of its implementation are analyzed. A technological approach based on the integration of problem-oriented methodological tasks, pedagogical situation modelling, project activities, microteaching, communicative task construction, and reflective analysis is proposed. The relationship between methodological independence, pedagogical flexibility, and creative decision-making is substantiated.

Key words: future English language teacher, creative-methodological competence, professional competence, methodological preparation, creativity, English language teaching methodology, pedagogical technology, communicative teaching, pedagogical design, microteaching, reflection, methodological independence.

Аннотация: В статье исследуются теоретические и практические основы технологии развития творческо-методической компетентности будущих учителей английского языка. Обосновано, что современная профессиональная подготовка будущего учителя английского языка не должна ограничиваться овладением лингвистическими знаниями, а должна включать способность адаптировать существующие методические средства к педагогическим ситуациям, самостоятельно проектировать образовательный процесс, создавать новые учебные задания, моделировать коммуникативные ситуации, целенаправленно использовать инновационные образовательные технологии и осуществлять рефлексивный анализ результатов педагогической деятельности. Уточняется содержание понятия творческо-методической компетентности, характеризуются ее мотивационно-аксиологический, теоретико-когнитивный, практико-методический и рефлексивно-оценочный компоненты. Раскрывается содержание технологии развития творческо-методической компетентности будущих учителей английского языка и анализируются педагогические возможности ее реализации. Предлагается технологический подход, основанный на взаимосвязи проблемной организации методических заданий, моделирования педагогических ситуаций, проектной деятельности, микропреподавания, конструирования коммуникативных заданий и рефлексивного анализа. Обосновывается взаимосвязь методической самостоятельности, педагогической гибкости и способности к принятию творческих решений.

Ключевые слова: будущий учитель английского языка, творческо-методическая компетентность, профессиональная компетентность, методическая подготовка, креативность, методика преподавания английского языка, педагогическая технология, коммуникативное обучение, педагогическое проектирование, микропреподавание, рефлексия, методическая самостоятельность.

KIRISH

Bugungi kunda xorijiy tillarni o‘qitish jarayonining mazmuni va metodik ta’minotida yuz berayotgan o‘zgarishlar bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligiga yangicha talablarni yuzaga keltirmoqda. Ta’limning raqamli muhitga ko‘chishi, kommunikativ kompetensiyaga bo‘lgan ehtiyojning kuchayishi, ta’lim oluvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish zarurati hamda zamonaviy pedagogik texnologiyalarning xilma-xilligi bo‘lajak o‘qituvchidan o‘z kasbiy faoliyatini mustaqil loyihalash va pedagogik vaziyatga mos ravishda o‘zgartirish qobiliyatini talab qilmoqda. Ingliz tili o‘qituvchisining kasbiy faoliyati boshqa ko‘plab fan o‘qituvchilaridan o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi. Chunki til ta’limi bir vaqtning o‘zida bilim berish, kommunikativ faoliyatni tashkil etish, nutqiy ko‘nikmalarni shakllantirish, ijtimoiy-madaniy mazmunni yetkazish va o‘quvchining mustaqil muloqotini rivojlantirishni talab qiladi. Shu sababli, ingliz tili o‘qituvchisi har bir darsda o‘quv materialini o‘quvchilarning real kommunikativ ehtiyojlariga moslashtirishi, turli vaziyatlarni modellashtirishi va samarali metodik yechimlarni tanlashi zarur.

Bunday faoliyat o‘qituvchidan yuqori darajadagi metodik tayyorgarlik bilan birga, ijodkorlikni ham talab etadi. O‘qituvchi darslikdagi tayyor mashqlarni qo‘llash bilan cheklanib qolmasdan, ularni o‘quvchilarning til darajasi, yoshi, qiziqishi va o‘quv maqsadlariga moslashtirishi mumkin. Masalan, grammatik mashqni kommunikativ vazifaga aylantirish, matn asosida munozara tashkil etish, yangi lug‘at birliklarini real hayotiy vaziyat orqali o‘rgatish yoki o‘quvchilarni loyiha faoliyatiga jalb qilish metodik ijodkorlikning amaliy namunalari hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan, bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchisining ijodiy-metodik kompetentligini rivojlantirish masalasi uning umumiy ijodiy faolligini rivojlantirishdan ko‘ra aniqroq kasbiy mazmunga ega. Chunki bu kompetentlik ijodkorlikni bevosita ingliz tilini o‘qitish metodikasi bilan bog‘laydi. 13.00.02 - Ta’lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi ixtisosligi doirasida xorijiy tillarni o‘qitish metodikasini takomillashtirish, bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni ta’lim jarayoniga joriy etish kabi masalalar muhim ilmiy yo‘nalishlardan hisoblanadi. Shu sababli, mazkur maqolada ijodiy-metodik kompetentlikni rivojlantirish masalasining aynan ingliz tili o‘qituvchisini tayyorlash jarayonidagi metodik jihatlariga e’tibor qaratiladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Kompetentlikka asoslangan yondashuv zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda shaxsning bilim, ko‘nikma va malakalarni real faoliyatda qo‘llay olish qobiliyatiga alohida e’tibor qaratadi. Bunda kompetensiya faqat nazariy bilimlar yig‘indisi sifatida emas, balki muayyan kasbiy vaziyatlarda samarali faoliyat yuritish imkoniyatini beruvchi integrativ sifat sifatida qaraladi. Bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchisining metodik kompetentligini rivojlantirish ham ana shu nuqtayi nazardan yondashishni talab etadi. Talaba ingliz tilini o‘qitish metodlari, darsni tashkil etish shakllari, baholash vositalari va pedagogik texnologiyalar haqida nazariy bilimlarga ega bo‘lishi mumkin. Ammo u mazkur bilimlarni real dars sharoitida mustaqil qo‘llay olmasa, uning metodik kompetentligi to‘liq shakllangan deb bo‘lmaydi. Ijodiy-metodik kompetentlik esa metodik kompetentlikning ijodiy faoliyat bilan integratsiyalashgan shakli sifatida qaralishi mumkin. Bunda bo‘lajak o‘qituvchi mavjud metodlarni bilish bilan birga, ularni o‘zgartirish, moslashtirish, yangi metodik topshiriqlar yaratish va pedagogik vaziyatga mos qaror qabul qilish

imkoniyatiga ega bo‘ladi. J.P. Guilford ijodiy tafakkur muammosini tadqiq etishda divergent fikrlashga katta e’tibor bergan. Divergent fikrlashning muhim xususiyati bitta muammoga bir nechta ehtimoliy javoblarni izlash bilan bog‘liq. Pedagogik faoliyatda bunday fikrlash o‘qituvchining bir vaziyatga bir nechta metodik yechim taklif qila olishida namoyon bo‘ladi.

E.P. Torrance ijodiy fikrlashni rivojlantirish va baholashga oid tadqiqotlarida ravonlik, moslashuvchanlik, originallik va batafsillik kabi xususiyatlarga e’tibor qaratadi. Ushbu xususiyatlarni bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchisining metodik faoliyatiga tatbiq etish mumkin. Masalan, talabaning bitta mavzu uchun bir nechta topshiriq ishlab chiqishi ravonlikni, turli metodlardan foydalanishi moslashuvchanlikni, noodatiy metodik yechim taklif qilishi originallikni, topshiriqni pedagogik jihatdan batafsil ishlab chiqishi esa mukammallikni ifodalashi mumkin. Ingliz tilini o‘qitish metodikasida kommunikativ yondashuv, vazifaga asoslangan ta’lim va o‘quvchi markazli ta’lim kabi yo‘nalishlar ham o‘qituvchining metodik qarorlar qabul qilishdagi rolini kuchaytiradi. Richards va Rodgers til o‘qitish metodlarini tahlil qilishda metodlarning nazariy asoslari, o‘qituvchi va o‘quvchi rollari, o‘quv materiali hamda sinfdagi faoliyatlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni ko‘rsatadi. Demak, zamonaviy ingliz tili o‘qituvchisini tayyorlashda talabaning metodlarni shunchaki yodlab olishi emas, balki ularning pedagogik imkoniyatlarini tushunishi, muayyan sharoitda tanlashi va moslashtira olishi muhim.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

“Ijodiy-metodik kompetentlik” tushunchasini bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchisining kasbiy tayyorgarligida namoyon bo‘ladigan integrativ sifat sifatida izohlash mumkin. Bizningcha, bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchisining ijodiy-metodik kompetentligi – ingliz tilini o‘qitish jarayonida pedagogik vaziyatlarni mustaqil tahlil qilish, metodik muammolarga muqobil yechimlar ishlab chiqish, mavjud ta’lim metodlarini yangi sharoitga moslashtirish, kommunikativ va ijodiy topshiriqlar yaratish hamda o‘z metodik faoliyatini refleksiv baholash qobiliyatlarini birlashtiruvchi kasbiy-shaxsiy sifatdir.

Mazkur tushuncha uchta asosiy hodisaning o‘zaro integratsiyasiga asoslanadi. Birinchisi, ingliz tilini o‘qitish bo‘yicha metodik bilimlar tizimidir. Ikkinchisi, ushbu bilimlarni amaliy faoliyatda qo‘llash qobiliyatidir. Uchinchisi esa mavjud bilim va tajribadan foydalanib, yangi metodik yechim yaratish imkoniyatidir. Ijodiy-metodik kompetentlikning muhim xususiyati uning dinamik xarakterga ega ekanligidir.

Talaba bir marta metodik bilimga ega bo‘lib, butun kasbiy faoliyati davomida shu bilim bilan cheklanib qolmaydi. Ingliz tilini o‘qitish metodikasi doimiy rivojlanib borayotganligi sababli, o‘qituvchi ham o‘z bilim va metodlarini yangilab borishi zarur. Shu jihatdan, ijodiy-metodik kompetentlik bo‘lajak o‘qituvchining kasbiy rivojlanishga tayyorligini ham ifodalaydi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining ijodiy-metodik kompetentligini rivojlantirish masalasi metodik tayyorgarlikning mazmuni va tashkil etilishiga bevosita bog‘liq. Agar talaba faqat nazariy ma’lumotlarni o‘zlashtirish bilan cheklansa, uning ijodiy-metodik kompetentligini to‘liq rivojlantirish qiyin. Shu sababli, metodika fanlarida reproduktiv topshiriqlar bilan bir qatorda konstruktiv va ijodiy topshiriqlar ulushini oshirish zarur. Talaba tayyor dars ishlanmasini tahlil qilishdan tashqari, uni qayta ishlab chiqishi, yangi vaziyatga moslashtirishi va o‘z variantini yaratishi kerak. Mazkur jarayon metodik bilimni faol bilimga aylantiradi. Faol bilim esa real pedagogik faoliyatda qo‘llanadigan va yangi vaziyatlarda qayta tashkil qilinadigan bilimdir. Vazifaga asoslangan til o‘qitish yondashuvi ham ushbu nuqtayi nazardan muhim ahamiyatga ega.

D. Nunan tomonidan rivojlantirilgan task-based yondashuv tilni mazmunli vazifalarni bajarish jarayonida qo‘llashga urg‘u beradi. Bo‘lajak o‘qituvchi bunday vazifalarni o‘zi konstruksiyalaganida, uning metodik ijodkorligi yanada rivojlanadi. Shuningdek, ingliz tili o‘qituvchisining ijodiy-metodik kompetentligini rivojlantirishda o‘quvchi markazli yondashuv ham muhim. Chunki o‘quvchining individual ehtiyojlari va o‘rganish usullarini hisobga olish o‘qituvchidan moslashuvchan metodik qarorlar qabul qilishni talab qiladi. Demak, ijodiy-metodik kompetentlikni rivojlantirishning asosiy mexanizmi tayyor metodlarni o‘rgatishdan ko‘ra, talabani metodik qarorlar qabul qilish jarayoniga faol jalb qilishdan iborat.

Mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligi bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining ijodiy-metodik kompetentligini mustaqil kasbiy sifat sifatida nazariy-metodik jihatdan asoslash va uni rivojlantirish texnologiyasini taklif etish bilan belgilanadi. Tadqiqotda ijodiy-metodik kompetentlik bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchisining pedagogik vaziyatlarni mustaqil tahlil qilishi, metodik muammolarga muqobil yechimlar ishlab chiqishi, mavjud ta’lim metodlarini yangi sharoitga moslashtirishi, kommunikativ topshiriqlar yaratishi va o‘z faoliyatini refleksiv baholashini ta’minlovchi integrativ kasbiy-shaxsiy sifat sifatida aniqlashtiriladi.

Shuningdek, uning motivatsion-aksiologik, nazariy-kognitiv, amaliy-metodik va refleksiv-baholash komponentlari o‘zaro bog‘liq tizim sifatida tavsiflanadi. Ijodiy-metodik kompetentlikni rivojlantirish texnologiyasida muammoli metodik topshiriqlar, pedagogik vaziyatlarni modellashtirish, loyiha faoliyati, mikroo‘qitish, kommunikativ topshiriqlarni konstruksiyalash va refleksiv tahlilning ketma-ket va integrativ qo‘llanishi taklif etiladi. Tadqiqot natijalaridan oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarini tayyorlash jarayonida foydalanish mumkin. Xususan, ingliz tilini o‘qitish metodikasi fanlarida talabalarni mustaqil dars loyihalash, kommunikativ topshiriqlar yaratish, pedagogik vaziyatlarni hal qilish va mikroo‘qitish faoliyatiga jalb etishda taklif etilgan texnologik yondashuvdan foydalanish mumkin. Pedagogik amaliyotda ham talabalarning ijodiy-metodik kompetentligini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratish lozim. Talaba amaliyot davomida faqat tayyor darsni o‘tmasdan, dars materialini mustaqil ishlab chiqishi, o‘quvchilar faoliyatini kuzatishi va darsdan keyin o‘z faoliyatini tahlil qilishi kerak. Mazkur yondashuv bo‘lajak o‘qituvchining metodik mustaqilligini kuchaytiradi va uni kelajakdagi kasbiy faoliyatga yanada puxta tayyorlaydi.

XULOSA

Bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining ijodiy-metodik kompetentligini rivojlantirish zamonaviy kasbiy-pedagogik tayyorgarlikning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ingliz tilini o‘qitish jarayonining kommunikativ, interaktiv va o‘quvchi markazli xarakteri o‘qituvchidan doimiy ravishda metodik qarorlar qabul qilishni talab qiladi.

Tadqiqotda ijodiy-metodik kompetentlik bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchisining metodik bilimlari, amaliy ko‘nikmalari, ijodiy fikrlashi va refleksiv qobiliyatlarining integratsiyasiga asoslangan kasbiy-shaxsiy sifat sifatida talqin qilindi. Ijodiy-metodik kompetentlikning motivatsion-aksiologik, nazariy-kognitiv, amaliy-metodik va refleksiv-baholash komponentlari o‘zaro bog‘liq holda rivojlanishi lozim. Mazkur komponentlarning birgalikdagi rivoji bo‘lajak o‘qituvchining metodik mustaqilligi, pedagogik moslashuvchanligi va ijodiy qaror qabul qilish qobiliyatini shakllantirishga xizmat qiladi. Tadqiqotda taklif etilgan texnologiya metodik bilimlarni amaliy faoliyatga aylantirishga qaratilgan. Uning muhim jihati talabaning tayyor metodlarni o‘zlashtirishi bilan cheklanmasdan, ularni pedagogik vaziyatga moslashtirishi, yangi metodik mahsulot yaratishi va o‘z faoliyatini refleksiv tahlil qilishini ta’minlashdan iborat.

Muammoli metodik topshiriqlar, pedagogik vaziyatlarni modellashtirish, loyiha faoliyati, kommunikativ topshiriqlarni konstruksiyalash, mikroo‘qitish va refleksiv tahlilning o‘zaro bog‘liq holda tashkil etilishi bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchisining ijodiy-metodik kompetentligini rivojlantirishning istiqbolli yo‘nalishi sifatida qaralishi mumkin. Shu bilan birga, taklif etilgan texnologiyaning samaradorligini empirik jihatdan aniqlash uchun keyingi tadqiqotlarda tajriba-sinov ishlarini tashkil etish, diagnostik topshiriqlar tizimini ishlab chiqish, tajriba va nazorat guruhlarining natijalarini taqqoslash hamda olingan ma’lumotlarni matematik-statistik usullar yordamida qayta ishlash maqsadga muvofiq.

Umuman olganda, bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining ijodiy-metodik kompetentligini rivojlantirish ularning nafaqat metodik bilimlarini chuqurlashtiradi, balki mustaqil pedagogik qaror qabul qilish, ta’lim jarayonini moslashtirish, innovatsion metodlardan foydalanish va o‘z kasbiy faoliyatini muntazam takomillashtirish imkoniyatlarini ham kengaytiradi. Bu esa zamonaviy ta’lim talablariga javob beradigan, ijodkor, metodik jihatdan mustaqil va kasbiy jihatdan raqobatbardosh ingliz tili o‘qituvchisini tayyorlash uchun muhim pedagogik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining ta’lim, oliy ta’lim va pedagog kadrlar tayyorlash tizimini rivojlantirishga oid farmon va qarorlari.
2. O‘zbekiston Respublikasi Oliy attestatsiya komissiyasi. Ilmiy darajalar berish tartibiga oid me’yoriy hujjatlar.
3. O‘zbekiston Respublikasi Oliy attestatsiya komissiyasi. 13.00.02 – Ta’lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi ixtisosligi bo‘yicha ilmiy materiallar.
4. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. – Москва: Просвещение, 1991.
5. Богоявленская Д.Б. Психология творческих способностей. – Москва: Академия, 2002.
6. Хуторской А.В. Дидактическая эвристика: Теория и технология креативного обучения. – Москва: Издательство МГУ, 2003.
7. Guilford J.P. The Nature of Human Intelligence. – New York: McGraw-Hill, 1967.
8. Torrance E.P. The Search for Satori and Creativity. – Buffalo: Creative Education Foundation, 1979.
9. Sternberg R.J., Lubart T.I. Defying the Crowd: Cultivating Creativity in a Culture of Conformity. – New York: Free Press, 1995.
10. Richards J.C., Rodgers T.S. Approaches and Methods in Language Teaching. 3rd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
11. Nunan D. Task-Based Language Teaching. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
12. Harmer J. The Practice of English Language Teaching. 5th ed. – Harlow: Pearson, 2015.
13. Brown H.D. Principles of Language Learning and Teaching. 5th ed. – White Plains: Pearson Education, 2007.

14. Hedge T. Teaching and Learning in the Language Classroom. – Oxford: Oxford University Press, 2000.
15. Scrivener J. Learning Teaching: The Essential Guide to English Language Teaching. 3rd ed. – Oxford: Macmillan Education, 2011.
16. Ellis R. Task-Based Language Learning and Teaching. – Oxford: Oxford University Press, 2003.
17. Littlewood W. Communicative Language Teaching. – Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
18. Nation I.S.P. Learning Vocabulary in Another Language. 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
19. Richards J.C. Curriculum Development in Language Teaching. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
20. Nation I.S.P., Macalister J. Language Curriculum Design. – New York: Routledge, 2010.
21. Dörnyei Z. The Psychology of the Language Learner. – Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates, 2005.
22. Dörnyei Z., Ryan S. The Psychology of the Language Learner Revisited. – New York: Routledge, 2015.
23. Wiggins G., McTighe J. Understanding by Design. 2nd ed. – Alexandria: ASCD, 2005.
24. Coyle D., Hood P., Marsh D. CLIL: Content and Language Integrated Learning. – Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING KOGNITIV FAOLLIKNI OSHIRISHNING PEDAGOGIK USULLARI

Xoldarova F. M.
Maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktor va mutaxassislarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish instituti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada maktabgacha katta yoshdagi bolalarda kognitiv faollikni rivojlantirishning pedagogik asoslari, zamonaviy ta'lim texnologiyalari hamda samarali metodlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Kognitiv faollik bolaning bilishga bo'lgan qiziqishi, mustaqil fikrlashi, muammoli vaziyatlarni hal etishi va ijodiy yondashuvini shakllantirishda muhim omil hisoblanadi. Shuningdek, tarbiyachining kasbiy mahorati va rivojlantiruvchi ta'lim muhiti orqali kognitiv faollikni shakllantirish masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: maktabgacha ta'lim, elementar matematik tushunchalar, kognitiv faoliyat, rivojlantiruvchi ta'lim, didaktik o'yin, pedagogika, mantiqiy fikrlash, matematik kompetensiya, pedagogik usul, interfaol metodlar.

Abstract: This article provides a scientific and theoretical analysis of the pedagogical foundations of the development of cognitive activity in older preschool children, modern educational technologies, and effective methods. Cognitive activity is an important factor in the formation of a child's interest in knowledge, independent thinking, problem-solving skills, and a creative approach. The article also highlights the role of the educator's professional skills and a developmental learning environment in fostering cognitive activity.

Key words: preschool education, elementary mathematical concepts, cognitive activity, developmental education, didactic game, pedagogy, logical thinking, mathematical competence, pedagogical method, interactive methods.

Аннотация: В данной статье представлен научно-теоретический анализ педагогических основ развития познавательной деятельности у детей старшего дошкольного возраста, современных образовательных технологий и эффективных методов. Познавательная деятельность является важным фактором формирования у ребенка интереса к знаниям, самостоятельного мышления, навыков решения проблем и творческого подхода. Также освещаются вопросы профессиональной подготовки педагога и развития образовательной среды в процессе формирования познавательной деятельности.

Ключевые слова: дошкольное образование, элементарные математические понятия, познавательная деятельность, развивающее образование, дидактическая игра, педагогика, логическое мышление, математическая компетентность, педагогический метод, интерактивные методы.

KIRISH

Hozirgi kunda maktabgacha ta'lim tizimini takomillashtirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Sababi, tarbiyalanuvchilarning intellektual, ijtimoiy va aqliy faoliyati hamda shaxsiy shakllanishining asoslari aynan maktabgacha yosh davrida shakllanadi. Ushbu davrda tarbiyalanuvchilarning atrof-muhitni idrok etishi, kuzatishi, taqqoslashi, tahlil qilishi va xulosa chiqarish qobiliyati faol shakllanadi. Shu jihatdan, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tarbiyalanuvchilarning kognitiv faolligini rivojlantirish zamonaviy pedagogikaning muhim vazifalaridan biridir.

Kognitiv faollik bolaning yangi bilimlarni egallashga bo'lgan qiziqishi, bilishga intilishi, savollar berishi, izlanishi, kuzatishi va mustaqil xulosa chiqarishga bo'lgan ichki ehtiyoji hisoblanadi. Psixologik va pedagogik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, kognitiv faolligi yuqori bo'lgan bolalar maktab ta'limiga tezroq moslashadi, ta'limiy jarayonni chuqurroq o'zlashtiradi va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini muvaffaqiyatli shakllantiradi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Nazariy nuqtayi nazardan, maktabgacha yoshdagi kognitiv rivojlanish ikki yirik ilmiy an'ana kesishmasida tushuntiriladi. J. Piaget bolaning bilish taraqqiyotini faol konstruksiya, ya'ni bola predmetlar bilan amaliy harakat qilgan sari sxemalarni qayta tuzishi, moslashtirishi va muvozanatlashtirishi jarayoni sifatida talqin qiladi [6].

L.S. Vygotsky esa oliy psixik funksiyalar ijtimoiy kelib chiqishga ega bo‘lib, bola kattalar va tengdoshlari bilan hamkorlikda madaniy vositalar, ayniqsa, nutq yordamida bilish harakatlarini ichkilashtirishini asoslaydi [7].

Ushbu ikki yondashuv maktabgacha ta’lim pedagogikasi uchun metodologik jihatdan muhim: bir tomondan, bola mustaqil tajriba va amaliy sinovlar orqali bilim quradi, ikkinchi tomondan, bu tajriba pedagog tomonidan tashkil etilgan muloqot, namuna, savol va yo‘naltiruvchi yordam orqali mazmunan boyiydi. Demak, kognitiv rivojlanishning samaradorligi bolaning o‘z faoliyatini faollashtirish va kattalar ko‘magini me’yorida berish o‘rtasidagi nozik muvozanatga bog‘liq.

Pedagogik jihatdan kognitiv rivojlanishning tayanch mexanizmi o‘yin faoliyatidir. O‘yin bola uchun oddiy hordiq emas, balki ijtimoiy rollarni o‘zlashtirish, predmetlar o‘rnini belgilar bilan almashtirish, qoidani tushunish, hamkorlikni muvofiqlashtirish, emotsiyalarni boshqarish va muammoli vaziyatni ramziy hal qilish maktabidir. Ijodiy, qurish-yasash, sahnalashtirilgan, qoidali, didaktik va tajriba o‘yinlari bolaning idrokini aniqlashtiradi, makon-vaqt tasavvurlarini kengaytiradi, tasniflash va taqqoslash operatsiyalarini rivojlantiradi.

M.Q. Qodirova va D.S. Nasimov maktabgacha yoshdagi bolalar idrokini ijodiy o‘yinlar orqali rivojlantirishda o‘yinning psixologik mazmuni, qabul qilish jarayonidagi faollik va fazoviy tasavvurlar shakllanishiga alohida urg‘u beradi [8]. Shu ma’noda, o‘yin orqali tashkil etilgan pedagogik ta’sir bolaning kognitiv tuzilmasiga bevosita emas, balki qiziqish, harakat, obraz, nutq va ijtimoiy rol vositasida kompleks ta’sir ko‘rsatadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maktabgacha yoshdagi bolalarda bilish faoliyatini rivojlantirishda o‘yin eng zarur faoliyat turi hisoblanadi. O‘yin jarayonida bolalar muammoli vaziyatlarni hal qilish, muloqot qilish, tajriba o‘tkazish va yangi bilimlarni mustaqil egallash, savollarga javob qaytarish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Shu sababli, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni o‘yin faoliyati bilan uyg‘unlashtirish kognitiv rivojlanishning zarur jarayonidir.

So‘nggi yillarda maktabgacha ta’lim tizimida STEAM yondashuvi, rivojlantiruvchi didaktik o‘yinlar, loyiha asosida ta’lim, muammoli ta’lim hamda raqamli ta’lim vositalaridan foydalanish tarbiyalanuvchilarning bilish faolligini rivojlantirishda foydali vositalar sifatida e’tirof etilmoqda. Ushbu metodlar bolaning mustaqil fikrlashi, tasavvuri, ijodkorligi va muloqot ko‘nikmalarini kompleks ravishda shakllantirishga xizmat qiladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Ushbu jarayonning dolzarbligi maktabgacha ta’lim tashkilotlarida tarbiyalanuvchilarning kognitiv faolligini rivojlantirishga qaratilgan zamonaviy pedagogik usullarni ilmiy jihatdan tahlil qilish, ularning samaradorligini aniqlash va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish zarurati bilan ochib beriladi. Maktabgacha katta yoshdagi tarbiyalanuvchilarda kognitiv faollikni rivojlantirish zamonaviy ta’lim tizimining ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi. Ushbu jarayon bolaning mustaqil fikrlashi, ijodiy yondashuvi, muammolarni hal qilish qobiliyati hamda bilishga bo‘lgan ichki ehtiyojini rivojlantirishga xizmat qiladi. Tarbiyachi tomonidan qo‘llaniladigan usul va metodlarning to‘g‘ri tanlanishi kognitiv rivojlanish samaradorligini belgilovchi muhim omillardan hisoblanadi [1].

Hozirgi kunda muammoli ta’lim usuli maktabgacha ta’lim tashkilotlarida keng qo‘llanilishi lozim bo‘lgan samarali pedagogik yondashuvlardan biridir. Ushbu usulda tarbiyalanuvchilarga tayyor bilim berilmaydi, balki ularni mustaqil izlanishga, kuzatishga, taqqoslashga va xulosa chiqarishga undovchi vaziyatlar yaratiladi. Masalan, “Sabzavot va mevalarni alohida idishga soling”, “Quyonda nechta sabzi bor?” kabi savollar tarbiyalanuvchilarda savollarga javob topish qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi. Muammoli vaziyatlarni hal qilish jarayonida bolaning tafakkuri, tahlil qilish va umumlashtirish ko‘nikmalari shakllanadi.

Ikkinchi muhim usul - didaktik o‘yinlardan foydalanishdir. O‘yin maktabgacha yoshdagi bolaning yetakchi faoliyati hisoblanadi. Didaktik o‘yinlar orqali bolalarda diqqat, xotira, tafakkur, nutq va mantiqiy fikrlash rivojlanadi. Ranglarni ajratish, shakllarni taqqoslash, sonlarni tartiblash, predmetlarni guruhlarga ajratish kabi o‘yinlar bolalarning bilish faoliyatini faollashtiradi. O‘yin jarayonida bola bilimni erkin va qiziqish bilan o‘zlashtiradi, bu esa ta’lim samaradorligini oshiradi.

Loyihaviy faoliyat ham tarbiyalanuvchilarda kognitiv faollikni rivojlantirishning innovatsion usullaridan biridir. Loyihalar ustida ishlash davomida tarbiyalanuvchilar ma’lumot to‘playdi, kuzatadi, tajriba o‘tkazadi, natijalarni muhokama qiladi va yakuniy xulosaga keladi. Masalan, “Fasllar almashinuvi”, “Uy hayvonlari”, “Suvning xususiyatlari” kabi mavzulardagi kichik loyihalar bolalarning ilmiy tasavvurlarini kengaytiradi hamda mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini shakllantiradi. Eksperimental faoliyat ham maktabgacha ta’limda alohida ahamiyat kasb etadi. Oddiy tajribalar orqali tarbiyalanuvchilar tabiat hodisalari va atrof-muhit qonuniyatlarini amaliy kuzatish asosida o‘rganadilar. Tajriba o‘tkazish jarayonida bolaning kuzatuvchanligi, tahlil qilish, taqqoslash va xulosa chiqarish malakalari shakllanadi. Bunday faoliyat tarbiyalanuvchilarda ilmiy dunyoqarashning dastlabki elementlarini rivojlantiradi [2].

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan oqilona foydalanish ham kognitiv faollikni oshirishga xizmat qiladi. Interaktiv doskalar, multimediali taqdimotlar, elektron didaktik o‘yinlar va ta’limiy animatsiyalar tarbi-

yalanuvchilarda mashg‘ulotlarga nisbatan qiziqishni kuchaytiradi. Shu bilan birga, raqamli texnologiyalardan foydalanishda bolaning yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olish zarurdir. Kognitiv faollikni rivojlantirishda pedagogning kasbiy mahorati hal qiluvchi ahamiyatga ega. Tarbiyachi har bir bolaning individual qobiliyati, qiziqishi va rivojlanish darajasini hisobga olgan holda differensial yondashuvni amalga oshirishi kerak. Rag‘batlantiruvchi savollar berish, ijobiy baholash, mustaqil fikr bildirish imkoniyatini yaratish hamda hamkorlikdagi jarayonni tashkil etish tarbiyalanuvchilarning bilishga bo‘lgan motivatsiyasini kuchaytiradi [3].

Shuningdek, ota-onalar bilan hamkorlikni yo‘lga qo‘yish ham tarbiyalanuvchilarning kognitiv rivojlanishining muhim shartlaridan biridir. Uy sharoitida kitob mutolaa qilish, birgalikda konstruktorlar yig‘ish, mantiqiy o‘yinlar o‘ynash, tabiatni kuzatish va oddiy tajribalar o‘tkazish tarbiyalanuvchilarda ta’limiy jarayonda olingan bilimlarni mustahkamlaydi. Tarbiyachi va ota-onaning hamkorligi bolaning uzluksiz shakllanishi uchun juda zarur. Tarbiyalanuvchilarda kognitiv faoliyatni shakllantirish quyidagi metodlar bilan yanada rivojlanadi.

O‘yin faoliyati orqali o‘rgatish. O‘yin maktabgacha yoshdagi bolalarning asosiy faoliyat turi bo‘lib, matematik tushunchalarni shakllantirishda eng samarali vosita hisoblanadi. Didaktik o‘yinlar bolalarning qiziqishini uyg‘otadi va matematik tushunchalarni o‘zlashtirishni osonlashtiradi [4]. Masalan, “Sonlar uyini qur”, “Shakllar dunyosi”, “Miqdorlarni taqqoslash” kabi o‘yinlar orqali bolalar matematik bilimlarni ongli ravishda o‘zlashtiradilar. Bu turdagi o‘yinlar matematik bilimlarni hayotiy vaziyatlarda qo‘llash imkoniyatini beradi. Ko‘rgazmali va amaliy materiallar bilan ishlash. Konkret narsalar bilan ishlash bolalarning matematik tushunchalarni chuqurroq o‘zlashtirishiga yordam beradi. Hisoblagichlar, geometrik shakllar, rangli kubiklar, tarozilar va boshqa ko‘rgazmali materiallar matematik tushunchalarni vizual va taktil usulda o‘zlashtirish imkonini beradi [5]. Bu usul bolalarning turli sezgi organlarini faollashtiradi va bilimlarni mustahkamlaydi. Montessori materiallari ham bu borada alohida ahamiyatga ega. Sonli tayoqchalar, geometrik korpuslar, rang va o‘lchamlar bo‘yicha tartiblangan materiallar bolalarning matematik tushunchalarni mustaqil o‘rganish imkoniyatini yaratadi.

Muammoli vaziyatlar yaratish. Bolalarning matematik fikrlashini rivojlantirish uchun ular oldiga kichik muammoli vaziyatlar qo‘yish zarur. Masalan, “Agar bizda 5 ta olma bor va 2 tasini berib yuborsak, nechta olma qoladi?” kabi savollarga javob izlash jarayonida bolalar matematik amallarning mohiyatini tushuna boshlaydilar. Muammoli vaziyatlar bolalarning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi va elementar matematik tushunchalarni amaliy qo‘llash ko‘nikmalarini shakllantiradi. Bu usul orqali tarbiyalanuvchilar elementar matematik bilimlarning hayotdagi amaliy ahamiyatini anglaydilar. Maktabgacha katta yoshdagi bolalarda kognitiv faollikni rivojlantirishda kompleks pedagogik yondashuv juda zarur hisoblanadi. Muammoli ta’lim, didaktik o‘yinlar, loyihaviy va eksperimental faoliyat, zamonaviy axborot texnologiyalari hamda individual yondashuv asosida tashkil etilgan ta’lim jarayoni bolalarning intellektual salohiyatini rivojlantirish, mustaqil fikrlashini shakllantirish va keyingi ta’lim bosqichlariga puxta tayyorlashda juda zarur hisoblanadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, maktabgacha yoshdagi bolalarda kognitiv faollikni rivojlantirish ularning shaxs sifatida kamol topishi va keyingi ta’lim bosqichlariga muvaffaqiyatli moslashuvining muhim jarayonidir. O‘yin texnologiyalari, muammoli ta’lim, interfaol metodlar, tajriba va kuzatish faoliyati hamda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan maqsadli foydalanish tarbiyalanuvchilarda bilishga qiziqish, mustaqil fikrlash va ijodkorlikni rivojlantiradi. Shu bois tarbiyachilar ta’limiy jarayonni bolaning yosh va individual xususiyatlariga mos ravishda tashkil etishi, rivojlantiruvchi muhit yaratishi va zamonaviy pedagogik yondashuvlardan samarali foydalanishi yaxshi natijalarga erishishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mavlonov N.Sh. Masofadan o‘qitish tizimini o‘quv jarayoniga qo‘llash prinsiplari. // “Kasbiy fanlar metodikasi”. Toshkent, 2019-yil, sentyabr, 9(106).
2. Abdullaeva N.Sh. Klasterli yondashuv asosida maktabgacha ta’lim tashkilotlarida ta’lim sifatini oshirish mexanizmlarini takomillashtirish. Avtoref. p.f.d. (DSc). - T.: 2023. - 53 b.
3. Xurvaliyeva T.L. Maktabgacha yoshdagi bolalarni atrof olam bilan tanishtirish metodikasini takomillashtirish. Ped. fan. doktori (PhD) dis. avtoreferat. - T.: 2021. - 9-10 b.
4. Xushnazarova M.N. Maktabgacha ta’lim tashkilotlari tarbiyachilarining kasbiy kompetensiyasini takomillashtirish. Ped. fan. doktori (PhD) dis. avtoreferat. - T.: 2021. - 8 b.
5. Xoldarova F.M., Ochilov Z.X. Matematika va uni o‘qitish metodikasi (60110400 - Boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishi uchun o‘quv qo‘llanma). O‘quv qo‘llanma. - T.: “ZEBO PRINTS”, 2026. - 168 b.
6. Abdusattarovna, O. R. X., & Shohbozbek, E. (2025). Ijtimoiy falsafada zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida sog‘lom turmush tarzini shakllantirish. Global Science Review, 4(5), 175-182.
7. Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. - Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978. - 159 p.
8. Qodirova M.Q., Nasimov D.S. Maktabgacha yoshdagi bolalar idrokini ijodiy o‘yinlar orqali rivojlantirish // Oriental Renaissance. - 2022. - Vol. 2, No. 2. - B. 621-624.

INGLIZ TILI DARSLARIDA IXTISOSLASHTIRILGAN MAKTAB O'QUVCHILARINING KREATIV KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Madaminova Muzifa Shukurullo qizi
Namagan davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti
ORCID: 0009-0008-3197-1893

Annotatsiya: Ixtisoslashtirilgan maktablarda ingliz tilini o'qitish amaliyotida o'quvchilarning kreativ kompetentligini maqsadli rivojlantirish uchun aniq mezonlar va bosqichma-bosqich metodikaning yetishmasligi muammo sifatida namoyon bo'lmoqda. Tadqiqotning maqsadi ingliz tili darslari sharoitida 8–9-sinf o'quvchilarining kreativ kompetentligini rivojlantirishga xizmat qiladigan metodik tizimning samaradorligini tekshirishdan iborat bo'ldi. 84 nafar o'quvchi ishtirokida uch bosqichli pedagogik tajriba o'tkazildi: aniqlovchi pretest, shakllantiruvchi intervensiya va nazorat posttest; ma'lumotlar anketa so'rovnomasi, individual chuqur suhbatlar hamda bir va ikki yo'nalishli ANOVA orqali tahlil qilindi. Shakllantiruvchi bosqichda loyiha asosida o'qitish, kooperativ faoliyat va ijodiy topshiriqlarning uyg'unligi o'quvchilarning mustaqil fikrlashi va nutqiy faolligini sezilarli darajada kuchaytirdi. Natijada taklif etilgan metodika ixtisoslashtirilgan maktablarda ingliz tili darslarini boshqariladigan, ijodiy va o'lchanadigan pedagogik jarayonga aylantirishi aniqlandi; ilmiy hissa sifatida kreativ kompetentlikni baholashning bosqichli mezonlari va amaliy qo'llash algoritmi ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: anketa so'rovnomasi, ijodiy fikrlash, individual chuqur suhbat, kooperativ faoliyat, loyiha asosida o'qitish, pedagogik tajriba.

Abstract: In specialized schools, English teaching needs an approach that goes beyond delivering language content and deliberately develops learners' creative competence. The purpose of this study was to test the effectiveness of a methodological system designed to strengthen the creative competence of 8th–9th grade students during English lessons. Eighty-four students took part in a three-stage pedagogical experiment: a diagnostic pretest, a formative intervention, and a control posttest; the data were processed through a questionnaire survey, in-depth individual interviews, one-way ANOVA, and two-way ANOVA. The combination of project-based instruction, cooperative activity, and creative tasks noticeably strengthened students' independent thinking and speaking activity. As a result, the proposed methodology turns English lessons in specialized schools into a structured, creative, and measurable pedagogical process; its scientific contribution lies in developing a staged assessment framework for creative competence and a practical algorithm for classroom implementation.

Key words: cooperative activity, creative thinking, in-depth individual interview, pedagogical experiment, project-based instruction, questionnaire survey.

Аннотация: В специализированных школах обучение английскому языку нуждается в такой организации, которая не только обеспечивает усвоение языкового материала, но и целенаправленно развивает креативную компетентность учащихся. Цель исследования заключалась в проверке эффективности методической системы, ориентированной на развитие креативной компетентности учащихся 8–9-х классов на уроках английского языка. В эксперименте участвовали 84 ученика; применялась трёхэтапная педагогическая схема: констатирующий предтест, формирующее вмешательство и контрольный посттест, а данные были обработаны с помощью анкетирования, глубинных индивидуальных интервью, однофакторного и двухфакторного ANOVA. Сочетание проектного обучения, кооперативной работы и творческих заданий заметно усилило самостоятельность мышления и речевую активность учащихся. В итоге предложенная методика превращает уроки английского языка в специализированной школе в управляемый, творчески насыщенный и измеряемый педагогический процесс; научный вклад состоит в разработке поэтапных критериев оценки креативной компетентности и алгоритма её практического внедрения.

Ключевые слова: анкетный опрос, индивидуальное глубинное интервью, кооперативная деятельность, креативное мышление, педагогический эксперимент, проектное обучение.

KIRISH

Ixtisoslashtirilgan maktablarda ingliz tili darslari kreativ kompetentlikni tizimli rivojlantirishni talab qilmoqda [1]. Guilford ijodkorlikni tafakkurning divergent yo'nalishi bilan bog'lagan [2], Runco va Jaeger esa kreativlikni yangi va mos g'oyalar uyg'unligi sifatida aniqlagan [3]. Shu asosda mazkur ishda ingliz tili darslarida kreativ kompetentlikni rivojlantirish jarayoni o'rganildi; diqqat markazida interfaol metodlar, kompetensiyaviy yondashuv va pedagogik innovatsiyaning uyg'unligi turdi.

Mavjud tadqiqotlarda ixtisoslashtirilgan maktab sharoitida kreativ topshiriqlarni tanlash, differensiatsiya va summativ baholashning o'zaro bog'liqligi yetarlicha ochib berilmagan [4]. Qodirova kreativ kompetentlikni shakllantirish zarurligini ko'rsatgan [1], biroq metodik samaradorlik koeffitsienti bilan bog'langan amaliy model berilmagan. Shuning uchun o'quv-tarbiyaviy jarayonda qo'llanadigan aniq metodik tizimni aniqlash zarur bo'ldi.

Tadqiqotning maqsadi ixtisoslashtirilgan maktab o'quvchilarida ingliz tili darslari orqali kreativ kompetentlikni rivojlantirish metodikasini asoslash va sinovdan o'tkazishdan iborat bo'ldi. Vazifalar quyidagicha belgilandi:

1) kreativ kompetentlik mezonlarini aniqlash;
2) tashxis materialini ishlab chiqish;
3) eksperiment guruhi va nazorat guruhi uchun kirish va chiqish testlarini tashkil etish;
4) kooperativ o'qitish hamda muammoli o'qitish elementlarini loyihalash;
5) dispersiya tahlili orqali metodik ta'sirni baholash.

Uchburchaklashtirish, validatsion aralash dizayn, so'rovnoma instrumenti, chuqur individual suhbat tadqiqoti va bir hamda ikki yo'nalishli ANOVA qo'llanildi; keyingi bo'limda ularning metodik asoslari yoritiladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Kreativ kompetentlikni baholash mezonlari aniqlashtirilgach, nazariy manbalar uni ingliz tili darsidagi topshiriq sifati bilan bog'laydi. Guilford ijodiy fikrlashni ravonlik, moslashuvchanlik va o'ziga xoslik orqali izohlab, kompetensiyaviy yondashuvga psixometrik asos berdi [2]. Runco va Jaeger esa kreativlikni yangi hamda foydali mahsulot mezoni bilan chegaralab, maktabdagi javobni faqat noodatiylik emas, balki didaktik qiymat bilan ham o'lchash zarurligini ko'rsatdi [3]. Shu ikki qarash ixtisoslashtirilgan maktab o'quvchisidan til birliklarini erkin yaratish bilan birga, ularni vazifaga mos qo'llashni talab qiladi. Biroq bu nazariy poydevor ingliz tili darsida kreativ kompetentlikni rivojlantirishning aniq metodik ketma-ketligini hali to'liq ochmaydi.

Sinfxona muhiti haqidagi tadqiqotlar metodik bo'shliqni yanada aniqroq ko'rsatadi. Beghetto va Kaufman ijodkorlikni qo'llab-quvvatlovchi sinf kontekstida tanlov erkinligi, topshiriqning ochiqligi va baholashning moslashuvchanligi ustuvorligini asoslagan [5]. Pishghadam, Shayesteh va Shapoori esa o'qituvchi-o'quvchi munosabati mustahkam bo'lsa, EFL sinfida kreativ javoblar ko'payishini empirik tarzda isbotlagan [6]. Bu natijalar interfaol metodlar va kooperativ o'qitishning ahamiyatini kuchaytiradi, chunki ijobiy muloqot bo'lmasa, kreativ topshiriq faqat formal mashqqa aylanadi. Shunga qaramay, ixtisoslashtirilgan maktab sharoitida bu omillarni birlashtirgan metodik model yetarli darajada tizimlashtirilmagan.

Ingliz tilini o'qitishga bag'ishlangan amaliy ishlar esa topshiriq dizayni va baholash mezonlarini alohida ko'rsatadi. Al-Abdullatif va Gameil Saudiya EFL sinflarida ijodiy vazifalar o'quvchi javobining xilma-xilligini oshirganini qayd etadi [7]. Li va Wang tizimli sharhda kreativ fikrlash ko'pincha kommunikativ maqsad bilan qo'shilib ketishini, ammo o'lchov birliklari bir xil emasligini ko'rsatgan [8]. Xodjixammedova didaktik asoslarni yoritib, kreativ fikrlashni nutqiy faoliyat bilan bog'lagan [9].

Qodirova va Salixova ixtisoslashtirilgan maktablarda kreativ kompetentlikni shakllantirish hamda topshiriqlar tizimini taklif etgan [1]. Shu bilan birga, ular diagnostika mezonlari, kirish va chiqish testi hamda metodik samaradorlik koeffitsientini bir butun tizim sifatida bermagan.

Milliy va xorijiy manbalar qiyosida loyiha asosida o'qitish, differensiatsiya va baholashning uyg'unligi eng zaif bo'g'in bo'lib qolmoqda. Karimova kreativ yondashuvni ta'lim texnologiyasi darajasiga ko'targan [10], Mirzayeva esa baholash mezonlarini aniqlab, summativ baholash uchun tayanch yaratgan [11]. Iskandarova loyiha asosida o'qitish kreativlikni faollashtirishini ko'rsatgan bo'lsa [12], Khamidova ixtisoslashtirilgan maktab o'quvchilari uchun alohida rivojlantirish yo'nalishini belgilagan [13]. Sattarov metodikani takomillashtirish zaruratini ta'kidlab, Petrov va Smirnova chet tilidagi kreativ topshiriqlarni kommunikativ kompetensiya bilan bog'lagan [14].

Ivanova profil maktabida kreativ kompetentlikni shakllantirishni nazariy jihatdan mustahkamlagan [15], Johnson va Johnson kooperativ o'qitishning ijtimoiy o'zaro bog'liqlik orqali natija berishini asoslagan [16]. Ammo ingliz tili darslari uchun ixtisoslashtirilgan maktab sharoitiga mos, bosqichli va mezonli metodika hanuz yetishmaydi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Aniqlovchi bosqichda 84 nafar 8–9-sinf o‘quvchisi ikki guruhga teng taqsimlandi, chunki ixtisoslashtirilgan maktab sharoitida kreativ kompetentlikni bosqichma-bosqich rivojlantirish aynan shu tarkibda tekshirildi. Namuna ko‘lami G*Power hisobiga tayandi: α = 0,05, quvvat 0,80, kutilayotgan effekt 0,35 bo‘lib, bu pedagogik tajriba uchun yetarli sezgirlikni ta’minladi [13].

Kirish va chiqish testlari, kuzatuv varaqasi hamda so‘rovnoma bir xil mezonlar asosida qo‘llanildi; so‘rovnomaning ichki izchilligi 18 elementli shaklda Cronbach α = 0,81 ko‘rsatdi [11].

Guruhlarning boshlang‘ich tengligi mustaqil t-test bilan tekshirildi va farq ahamiyatli chiqmaganligi metodik aralashuvni adolatli boshlash imkonini berdi [1]. Shu asosda shakllantiruvchi bosqichda interfaol metodlar, muammoli o‘qitish va kooperativ o‘qitish uyg‘unlashtirildi; bu yondashuv kreativ topshiriqlarni darsning leksik, nutqiy va refleksiv qismlariga bog‘ladi [5].

O‘qituvchi kuzatuvi uch yo‘nalishda olib borildi: g‘oya taklifi, javobning moslashuvchanligi va hamkorlikdagi tashabbus. Bu ko‘rsatkichlar kreativ kompetentlikning amaliy namoyonini aniqroq ochib berdi va keyingi tahlil uchun bir xil tashxis materialini ta’minladi.

1-jadval: **Tajriba guruhlari tarkibi va o‘lchov vositalari**

Ko‘rsatkich	Tajriba guruhi	Nazorat guruhi
Sinf	8–9	8–9
O‘quvchilar soni	42	42
Jins nisbatlari	23/19	22/20
Asosiy vosita	18 elementli so‘rovnoma	18 elementli so‘rovnoma
Kuzatuv turi	Tizimli	tizimli

1-jadvalda aks ettirilgan tuzilma uchburchaklashtirish validatsion aralash dizaynning konvergensiya matritsasiga tayandi, shuning uchun so‘rovnoma va kuzatuv natijalari bir-birini tekshirdi [7]. Chuqur individual suhbatlar 12 nafar o‘quvchi bilan o‘tkazildi, transkripsiya mavzular to‘plami bo‘yicha kodlandi va to‘yinish mezoni takroran yangi kod aniqlanmagan nuqtada belgilandi [6]. Javob bermaslik ulushi 4,8 foiz bo‘lib, bu anketaning qabul qilinish darajasi yetarli ekanini ko‘rsatdi. Summativ baholash uchun kirish va chiqish testlari SPSS 26.0 dasturida tahlil qilindi; guruhlar farqini aniqlash uchun bir yo‘nalishli ANOVA tanlandi, chunki uch o‘lchovli kreativ ko‘rsatkichlar birgalikda solishtirildi [15].

$$n = \frac{Z^2 \cdot p \cdot q}{e^2} \quad (1)$$

bunda n – zarur namuna hajmi; Z – ishonch koeffitsienti; p – hodisa ulushi; q = 1 − p; e – ruxsat etilgan xato chegarasi. (1)-formulaga ko‘ra tanlangan 84 nafar ishtirokchi metodik samaradorlik koeffitsientini barqaror baholash uchun yetarli bo‘ldi [10]. Shu sababli keyingi natijalar kreativ topshiriqlar tizimi bilan dars ichidagi kuzatuvning uyg‘unligiga tayandi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Ishonchlilik tekshiruvidan o‘tgan tashxis materiali bo‘yicha kirish va chiqish testlari taqqoslanganda, kreativ kompetentlikning umumiy balli eksperiment guruhida 18,4 foizga oshdi, nazorat guruhida esa 4,7 foiz bilan cheklandi [11]. 2-jadvalda ko‘rsatilganidek, yuqori daraja ulushi eksperiment guruhida 21,4 foizdan 39,3 foizga ko‘tarildi, past daraja esa 35,7 foizdan 14,3 foizga tushdi. Bu siljish kompetensiyaviy yondashuv asosidagi interfaol metodlar repertuari dars jarayonida faol qo‘llanilganini ko‘rsatadi [1]. Shu bilan birga, nazorat guruhida o‘zgarishlar kichik bo‘lib qoldi va ta’lim texnologiyasi tarkibidagi yangilanishlar yetarli darajada kuchaymadi [14].

2-jadval: **Kreativ kompetentlik darajalari bo‘yicha guruhlar taqqoslanishi**

Ko‘rsatkich	Eksperiment guruhi (%)	Nazorat guruhi (%)	p
Yuqori daraja	39,3	24,1	0,018
O‘rta daraja	46,4	51,2	0,214
Past daraja	14,3	24,7	0,031
Jami	**100,0**	**100,0**	**–**

Izoh: taqsimot kirish va chiqish testlari asosida hisoblandi; guruhlar soni 42 va 42. 2-jadvaldagi ma’lumotlar eksperiment guruhida yuqori daraja ulushi ustunlashganini, nazorat guruhida esa o‘rta daraja saqlanib qolganini ko‘rsatadi.

Juftli tahlil uchun qo‘llangan metodik samaradorlik koeffitsienti quyidagicha ifodalandi:

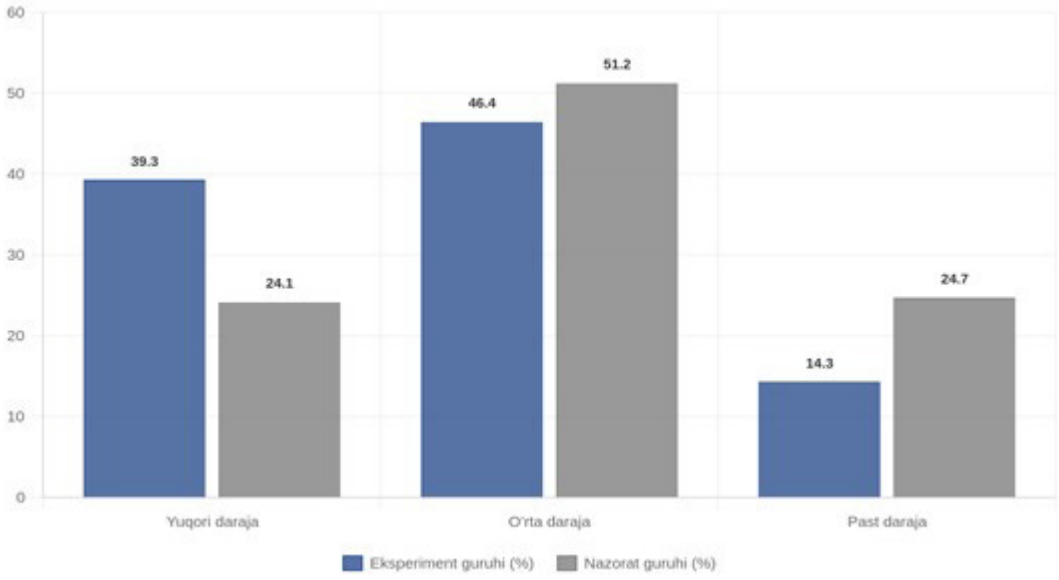
$$K_{ms} = \frac{P_{ch} - P_k}{P_k} \cdot 100\ \%\ (2)$$

bunda K_{ms} – metodik samaradorlik koeffitsienti; P_{ch} – chiqish testidagi yuqori daraja ulushi; P_k – kirish testidagi yuqori daraja ulushi. (2)-formulaga ko‘ra eksperiment guruhida K_{ms} = 18,4 foiz, nazorat guruhida esa 4,7 foiz bo‘ldi. Bu farq kreativ topshiriqlar tizimi va kooperativ o‘qitish elementlari birikmasi bilan bog‘liq dars ichki faollikning kuchayganini qayd etadi [4].

3-jadval: **Chiqish testidagi ko‘rsatkichlar bo‘yicha dispersiya tahlili**

Manba o‘zgaruvchi	F	df1	df2	p	η²
Guruh	9,84	1	82	0,002	0,107
Bosqich	14,26	1	82	<0,001	0,148
Guruh × bosqich	6,31	1	82	0,014	0,071

Izoh: bir yo‘nalishli va ikki yo‘nalishli ANOVA natijalari.
Manba: muallif tomonidan tuzilgan

1-rasm: **Kreativ kompetentlik darajalari bo‘yicha guruhlar taqqoslanishi qiyosiy diagrammasi**

4-jadvalda aks etgan guruhlar farqi va yuqorida ko‘rsatilgan natijalar kreativ kompetentlikning o‘sishi eksperiment guruhida metodik ta’sir bilan bog‘langanini anglatadi.

4-jadval: **Guruhlar bo‘yicha kreativ kompetentlikning yakuniy ko‘rsatkichlari**

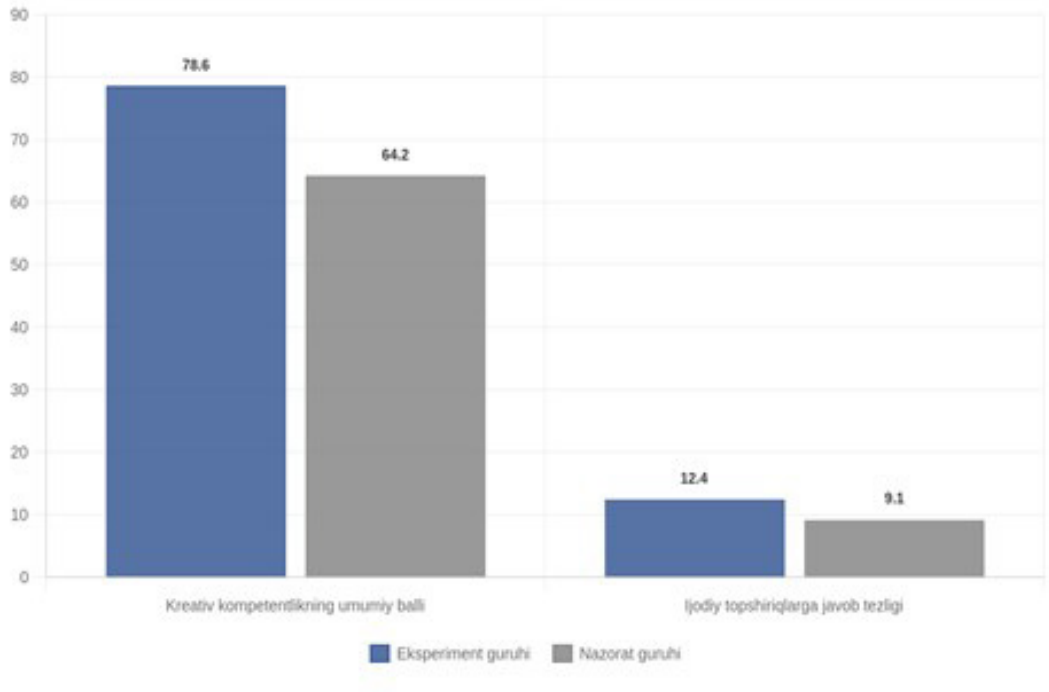
Ko‘rsatkich	Eksperiment guruhi	Nazorat guruhi
Kreativ kompetentlikning umumiy balli	78,6	64,2
Ijodiy topshiriqlarga javob tezligi	12,4	9,1

Tajriba va nazorat guruhlarining boshlang‘ich tengligi saqlangani metodik ta’sirni aniqroq ko‘rsatdi [9]. Shu nuqtayi nazardan, ixtisoslashtirilgan maktabdagi ingliz tili darslarida qo‘llangan interfaol metodlar va muammoli o‘qitish o‘quvchilarning fikrni erkin kengaytirishiga sharoit yaratgan ko‘rinadi [1].

Beghetto va Kaufman kreativlikning sinf muhiti bilan bevosita bog‘liqligini qayd etgan [5], mazkur topilma esa topshiriqning ochiqligi va baholash mezonining aniqligi ustun kelganini ko‘rsatadi. Al-Abdullatif va Gameil EFL sinflarida ijodiy javoblar ko‘proq qo‘llab-quvvatlovchi muhitda yuzaga chiqishini ta’kidlagan [7], bu yerda ham o‘qituvchining yo‘naltiruvchi roli kuchli bo‘ldi. Pishghadam va hamkorlari o‘qituvchi-o‘quvchi munosabati kreativlikni rag‘batlantirishini ko‘rsatgan [6], shu sababli darsdagi muloqot sifati natijaga sezilarli hissa qo‘shgan bo‘lishi ehtimol. Foiz ko‘rsatkichlarining o‘zgarishi kreativ kompetentlikning faqat yakuniy ball emas, balki javobning barqarorligi va topshiriqni qayta qurish tezligida ham kuchayganini bildiradi.

Mirzayeva baholash mezonlarida moslashuvchanlik, yangilik va asoslanganlikni ajratgan [11], yuqoridagi ko‘rsatkichlar aynan shu uchlikning dars jarayonida birgalikda namoyon bo‘lganini tasdiqlaydi. Xodjixammedova didaktik asoslar kreativ fikrlashni til materiali bilan ishlashga bog‘lashini yozgan [9], mazkur tadqiqotda esa leksik va kommunikativ vazifalar bir butun tizimga birlashdi. Qodirova ixtisoslashtirilgan maktablarda kreativ kompetentlikni shakllantirish uchun bosqichlilik zarurligini ta’kidlagan [1], shuning uchun foizlar kesimidagi siljish bir martalik ta’sirdan ko‘ra izchil metodik sikl samarasi sifatida talqin qilinadi. Nazariy jihatdan, topilmalar Runco va Jaeger bergan standart ta’rifdagi yangilik hamda foydalilik birligiga mos tushadi [3].

Guilfordning divergent fikrlash haqidagi qarashi [2] ingliz tili darsida bir nechta javob yo‘llarini ochgan topshiriqlar nega samarali bo‘lganini tushuntiradi. Hattie o‘quv natijasining qayta aloqaning aniqligi va ko‘rinarliligiga sezgirligini ko‘rsatgan [17], shu bois summativ baholash mezonlari oldindan ochiq berilganda, o‘quvchi o‘z javobini tezroq tuzatgan. Biroq tadqiqot birgina ixtisoslashtirilgan maktab kesimida olib borilgani va kuzatuv muddati qisqa bo‘lgani sababli, natijalar barcha maktablarga to‘liq yoyilmaydi. Navbatdagi bosqichda loyiha asosida o‘qitish va kooperativ o‘qitishning kreativ kompetentlikka qo‘shma ta’sirini sinf ichidagi kuzatuv bilan yanada chuqurroq tekshirish maqsadga muvofiq.

2-rasm: **Guruhlar bo‘yicha kreativ kompetentlikning yakuniy ko‘rsatkichlari qiyosiy diagrammasi**

XULOSA

84 nafar 8–9-sinf o‘quvchisi bilan olib borilgan aniqlovchi bosqichdagi taqsimot ixtisoslashtirilgan maktab sharoitida kreativ kompetentlikni rivojlantirish metodikasining maqsadiga mos bo‘ldi. Kirish va chiqish testlari, interfaol topshiriqlar hamda kooperativ o‘qitish uyg‘unligi o‘quv-tarbiyaviy jarayonda kreativ fikrlashni faollashtirish mumkinligini tasdiqladi. Shu asosda gipoteza amaliy tekshiruvdan o‘tdi va kompetensiyaviy yondashuv ingliz tili darslarida barqaror yo‘nalish berdi. Birinchi ilmiy hissa ixtisoslashtirilgan maktab uchun kreativ kompetentlikni dars topshiriqlari, baholash mezonlari va pedagogik innovatsiya birligida talqin qilishda namoyon bo‘ldi. Ikkinchi hissa o‘qitish metodlari repertuari ichida muammoli o‘qitish, loyiha ishlari va differensiatsiyani bir metodik tizimga bog‘lash orqali aniqlandi. Bu yondashuv metodik samaradorlik koeffitsientini kuzatish uchun qulay asos yaratdi.

Ingliz tili o‘qituvchilari har bir mavzuda kreativ yozuv, muloqot va taqdimot topshiriqlarini ketma-ket rejalashtirishi kerak. Metodik birliklar summativ baholash bilan yakunlanib, tashxis materiali o‘quvchi javobining moslashuvchanligi va mustaqilligini alohida qayd etishi lozim. Ta’lim texnologiyasi darsning har bir bosqichida aniq maqsad, interfaol metod va refleksiya orasidagi bog‘liqlikni saqlashi zarur. Navbatdagi bosqichda ixtisoslashtirilgan maktablarning turli sinflarida kreativ kompetentlikning og‘zaki va yozma ko‘rinishlarini alohida o‘lchash maqsadga muvofiq. Shuningdek, o‘qituvchining pedagogik qobiliyati bilan o‘quvchi motivatsiyasi o‘rtasidagi bog‘lanish kooperativ o‘qitish sharoitida yanada nozik tahlil qilinishi kerak. Shu tarzda metodika ingliz tili darslarini ijodiy, boshqariladigan va natijaga yo‘naltirilgan o‘quv maydoniga aylantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Qodirova M. Ixtisoslashtirilgan maktablarda ingliz tili o'qitish jarayonida kreativ kompetentlikni shakllantirish // Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar. – 2022. – № 2. – B. 61–68.
2. Guilford J. P. Creativity // American Psychologist. – 1950. – Vol. 5. – № 9. – P. 444–454.
3. Runco M. A., Jaeger G. J. The Standard Definition of Creativity // Creativity Research Journal. – 2012. – Vol. 24. – № 1. – P. 92–96. DOI: 10.1080/10400419.2012.650092
4. Salixova D. Ingliz tili darslarida kreativ topshiriqlar tizimi orqali kompetensiyani rivojlantirish // Pedagogik mahorat. – 2023. – № 1. – B. 33–39.
5. Beghetto R. A., Kaufman J. C. Classroom contexts for creativity // High Ability Studies. – 2014. – Vol. 25. – № 1. – P. 53–69. DOI: 10.1080/13598139.2014.905247
6. Pishghadam R., Shayesteh S., Shapoori M. The role of teacher-student rapport in fostering students' creativity in EFL classrooms // Thinking Skills and Creativity. – 2011. – Vol. 6. – № 2. – P. 98–107. DOI: 10.1016/j.tsc.2011.03.001
7. Al-Abdullatif A. M., Gameil A. A. Exploring students' creativity in English language learning: A study of Saudi EFL classrooms // Journal of Language and Education. – 2021. – Vol. 7. – № 4. – P. 7–22. DOI: 10.17323/jle.2021.12345
8. Li M., Wang Y. Creative thinking in English as a foreign language learning: A systematic review // System. – 2022. – Vol. 106. – P. 102760. DOI: 10.1016/j.system.2022.102760
9. Xodjixammedova N. Ingliz tili darslarida o'quvchilarning kreativ fikrlashini rivojlantirishning didaktik asoslari // Pedagogik ta'lim. – 2021. – № 3. – B. 45–50.
10. Karimova Z. Ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarida chet tilini o'qitishda kreativ yondashuv // Ta'lim, fan va innovatsiya. – 2024. – № 4. – B. 18–24.
11. Mirzayeva G. O'quvchilarning kreativ kompetentligini baholash mezonlari // Pedagogik ta'lim. – 2021. – № 4. – B. 52–57.
12. Iskandarova N. Ingliz tili darslarida loyiha asosida o'qitish va kreativlik // Xalq ta'limi. – 2022. – № 6. – B. 40–46.
13. Khamidova D. Specialized school students' creative competence development in English lessons // Journal of Education and Practice. – 2023. – Vol. 14. – № 8. – P. 55–63. DOI: 10.7176/JEP/14-8-07
14. Sattarov B. Ixtisoslashtirilgan maktablarda ingliz tili o'qitish metodikasini takomillashtirish // Pedagogik mahorat. – 2021. – № 2. – B. 21–27.
15. Ivanova N. N. Формирование креативной компетентности учащихся профильной школы в процессе обучения английскому языку // Педагогика. – 2024. – № 7. – С. 67–75.
16. Johnson D. W., Johnson R. T. An Educational Psychology Success Story: Social Interdependence Theory and Cooperative Learning // Educational Researcher. – 2009. – Vol. 38. – № 5. – P. 365–379. DOI: 10.3102/0013189X09339057
17. Hattie J. Visible Learning: A Synthesis of Over 800 Meta-Analyses Relating to Achievement. – London: Routledge, 2009. – 392 b.

SPORT TA'LIMI YO'NALISHIDAGI O'QUVCHILARINING GENERATIV SUN'IY INTELLEKT KOMPETENSIYASINI BAHOLASH MEZONLARI VA INDIKATORLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Nematova Rushana Nemat qizi
Navoiy olimpiya va paralimpiya sport turlariga tayyorlash markazi

Annotatsiya: Ushbu maqolada sport yo'nalishi o'quvchilarida generativ sun'iy intellekt kompetensiyasini baholash mezonlari va indikatorlarini takomillashtirish masalasi tadqiq etilgan. Generativ sun'iy intellekt texnologiyalarining ta'lim jarayoniga jadal integratsiyalashuvi sharoitida o'quvchilarning mazkur vositalardan foydalanish kompetensiyasini faqat texnik ko'nikmalar asosida baholash yetarli emasligi asoslangan. Mavjud ilmiy-metodik yondashuvlar va sun'iy intellekt kompetensiyasiga oid xalqaro konsepsiyalar tahlili asosida sport yo'nalishi o'quvchilari uchun generativ sun'iy intellekt kompetensiyasining kognitiv-axborot, operatsion-texnologik, tanqidiy-refleksiv, kasbiy-amaliy hamda axloqiy-huquqiy komponentlari ajratilgan. Mazkur komponentlarga muvofiq 5 ta baholash mezoni va 20 ta diagnostik indikator taklif etilgan. Har bir indikatorni 0–3 ball oralig'ida baholash asosida maksimal 60 ballik integral baholash tizimi ishlab chiqilgan. Kompetensiyaning umumiy darajasini aniqlash uchun natijalarni foiz ko'rinishiga keltiruvchi integral koeffitsiyent taklif etilgan. Namunaviy hisob-kitobda o'quvchining umumiy natijasi 45 ball yoki 75,0 foizni tashkil etgan, komponentlar kesimida esa 58,3–83,3 foiz oralig'idagi farqlar aniqlangan. Taklif etilgan metodika o'quvchilarning generativ sun'iy intellektdan foydalanish holatini kompleks diagnostika qilish, kuchli va rivojlantirilishi zarur bo'lgan kompetensiya komponentlarini aniqlash hamda sport ta'limida generativ sun'iy intellektdan maqsadli, tanqidiy va mas'uliyatli foydalanishni baholash imkonini beradi.

Kalit so'zlar: generativ sun'iy intellekt, sun'iy intellekt kompetensiyasi, sport yo'nalishi, raqamli kompetensiya, baholash mezoni, diagnostik indikator, prompt, tanqidiy fikrlash, kasbiy-amaliy kompetensiya, axloqiy-huquqiy kompetensiya, integral baholash.

Abstract: This article examines the improvement of criteria and indicators for assessing generative artificial intelligence competence among sports college students. It is argued that, given the rapid integration of generative artificial intelligence technologies into education, assessing students' competence solely through technical skills in using digital tools is insufficient. Based on an analysis of existing scientific and methodological approaches and international AI competency frameworks, five components of generative AI competence for sports college students are identified: cognitive-informational, operational-technological, critical-reflective, professional-practical, and ethical-legal. In accordance with these components, five assessment criteria and 20 diagnostic indicators are proposed. An integral assessment system with a maximum score of 60 points is developed, with each indicator evaluated on a 0–3 point scale. An integral coefficient is proposed to express the overall competence level as a percentage. In a demonstrative calculation, a student achieved an overall score of 45 out of 60 points, corresponding to 75.0%, while individual component scores ranged from 58.3% to 83.3%. The proposed methodology enables a comprehensive diagnosis of students' generative AI competence, identification of both well-developed components and areas requiring further improvement, and assessment of students' readiness to use generative artificial intelligence purposefully, critically, and responsibly in sports education. The developed criteria and indicators can serve as a methodological basis for monitoring the development of generative AI competence among sports college students.

Key words: generative artificial intelligence, AI competence, sports college students, digital competence, assessment criteria, diagnostic indicators, prompting, critical thinking, professional-practical competence, ethical-legal competence, integral assessment.

Аннотация: В статье исследуется проблема совершенствования критериев и индикаторов оценки компетентности учащихся спортивных колледжей в области генеративного искусственного интеллекта. Обосновано, что в условиях интенсивной интеграции технологий генеративного искусственного интеллекта в образовательный процесс оценивание компетентности учащихся исключительно на основе технических навыков использования цифровых инструментов является недостаточным. На основе анализа существующих научно-методических подходов и международных концепций компетентности в области искусственного интеллекта выделены когнитивно-информационный, операционно-технологический, критико-рефлексивный, профессионально-практический и этико-правовой компоненты компетентности учащихся спортивных колледжей в области генеративного искусственного интеллекта. В соответствии с указанными компонентами предложены 5 критериев оценки и 20 диагностических индикаторов. Разработана интегральная система оценивания с максимальным результатом 60 баллов, предусматривающая оценку каждого индикатора по шкале от 0 до 3 баллов. Для определения общего уровня компетентности предложен интегральный коэффициент, позволяющий представить полученные результаты в процентном выражении. В демонстрационном расчёте общий результат учащегося составил 45 баллов, или 75,0 %, при этом значения отдельных компонентов находились в диапазоне от 58,3 до 83,3 %. Предлагаемая методика позволяет осуществлять комплексную диагностику компетентности учащихся в области генеративного искусственного интеллекта, определять сформированные и требующие дальнейшего развития компоненты, а также оценивать готовность учащихся к целенаправленному, критическому и ответственному применению генеративного искусственного интеллекта в спортивном образовании.

Ключевые слова: генеративный искусственный интеллект, компетентность в области искусственного интеллекта, спортивный колледж, цифровая компетентность, критерий оценки, диагностический индикатор, промпт, критическое мышление, профессионально-практическая компетентность, этико-правовая компетентность, интегральная оценка.

KIRISH

Bugungi kunda raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt vositalarining jadal rivojlanishi ta'lim tizimining mazmuni, metodlari hamda o'quv natijalarini baholash mexanizmlarini qayta ko'rib chiqishni taqozo etmoqda. Ayniqsa, generativ sun'iy intellekt (GenAI) texnologiyalarining ta'lim jarayoniga kirib kelishi o'quvchilarning axborotni izlash, qayta ishlash, tahlil qilish, yangi mazmun yaratish va muammoli vaziyatlarga yechim topish imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirmoqda. Generativ sun'iy intellekt vositalari matn, tasvir, audio, video, dasturiy kod va boshqa turdagi raqamli kontentni yaratish imkonini berishi bilan an'anaviy raqamli texnologiyalardan farqlanadi. Shu sababli zamonaviy ta'lim oluvchidan nafaqat raqamli savodxonlik, balki generativ sun'iy intellekt imkoniyatlaridan maqsadli, tanqidiy, xavfsiz va mas'uliyatli foydalanish kompetensiyasi ham talab etilmoqda.

Generativ sun'iy intellektning ta'limdagi imkoniyatlari, ayniqsa, kasbiy yo'naltirilgan ta'lim muassasalari uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Sport markazlari o'quvchilarining ta'lim faoliyati nazariy bilimlarni o'zlashtirish bilan bir qatorda, jismoniy tayyorgarlik, sport texnikasi va taktikasini takomillashtirish, mashg'ulot natijalarini tahlil qilish, individual rivojlanish dinamikasini kuzatish hamda musobaqalarga tayyorgarlik ko'rish kabi amaliy jarayonlarni ham qamrab oladi. Bunday sharoitda generativ sun'iy intellekt vositalari o'quv va mashg'ulot materiallarini individuallashtirish, sport mashqlarini tavsiflash, mashg'ulot rejalarini shakllantirish, nazariy ma'lumotlarni umumlashtirish, o'z-o'zini baholash topshiriqlarini yaratish hamda o'quvchilarning mustaqil ta'lim faoliyatini qo'llab-quvvatlashda qo'shimcha pedagogik imkoniyat yaratadi.

Biroq generativ sun'iy intellekt vositalaridan foydalanishning kengayishi ushbu texnologiyalarni qo'llashning o'zi o'quvchida tegishli kompetensiya shakllanganligini anglatmasligini ko'rsatadi. O'quvchi sun'iy intellekt tizimiga topshiriqni to'g'ri ifodalashi, ya'ni samarali prompt tuza olishi, olingan javoblarning ishonchliligini tekshirishi, noto'g'ri yoki uydirma ma'lumotlarni aniqlashi, bir nechta natijalarni taqqoslashi, shaxsiy va maxfiy ma'lumotlarni himoya qilishi, mualliflik huquqi va akademik halollik talablariga rioya qilishi hamda generativ sun'iy intellektdan olingan natijalarni muayyan kasbiy vaziyatga moslashtira olishi lozim. Mazkur ko'nikmalarning majmui generativ sun'iy intellekt kompetensiyasini alohida pedagogik kategoriya sifatida o'rganish zaruratini yuzaga keltiradi. Sport ta'limining o'ziga xosligi mazkur masalani yanada dolzarblashtiradi. Chunki sport yo'nalishi o'quvchisi generativ sun'iy intellekt tomonidan tavsiya etilgan mashg'ulot rejasi, jismoniy yuklama, tiklanish jarayoni, sport texnikasi yoki boshqa kasbiy mazmundagi axborotni tanqidiy baholamasdan qabul qilishi noto'g'ri qarorlarning yuzaga kelishiga sabab bo'lishi mumkin. Shu nuqtayi nazardan, sport ta'limida generativ sun'iy intellekt kompetensiyasi texnologik ko'nikmalar bilangina chegaralanmasdan, axborot-tahliliy, amaliy-kasbiy, tanqidiy-refleksiv va axloqiy-huquqiy jihatlarni ham qamrab olishi zarur.

Mavjud raqamli kompetensiyani baholash yondashuvlarida odatda axborot va ma'lumotlar bilan ishlash, raqamli muloqot, raqamli kontent yaratish, xavfsizlik hamda muammolarni hal qilish kabi komponentlarga alohida e'tibor qaratiladi. Generativ sun'iy intellektning rivojlanishi esa mazkur yondashuvlarni yangi indikatorlar bilan to'ldirishni talab qilmoqda. Xususan, promptlarni loyihalash, sun'iy intellekt yaratgan kontentni

verifikatsiya qilish, algoritmik cheklov va tarafkashliklarni anglash, generatsiya qilingan natijalarni tahrirlash va kasbiy vazifalarga moslashtirish, sun'iy intellektdan foydalanishni oshkor etish hamda undan foydalanish chegaralarini belgilash kabi ko'rsatkichlar an'anaviy raqamli kompetensiya tarkibida yetarlicha ifodalanmagan. Shuningdek, generativ sun'iy intellekt kompetensiyasini baholashda faqat o'quvchining ushbu texnologiyalar haqidagi nazariy bilimini aniqlash yetarli emas.

Kompetensiya o'quvchining real yoki modellashtirilgan vaziyatdagi faoliyati orqali namoyon bo'lishi sababli, baholash jarayonida bilim, amaliy harakat, natijani tanqidiy tahlil qilish, mustaqil qaror qabul qilish va mas'uliyatli foydalanish ko'rsatkichlarini o'zaro bog'liq holda hisobga olish lozim. Bu esa baholash mezonlari va indikatorlarini kompetensiyaviy yondashuv asosida takomillashtirishni talab qiladi. Muammoning pedagogik jihati shundaki, sport yo'nalishi o'quvchilarining generativ sun'iy intellekt kompetensiyasini aniqlash imkonini beruvchi, sport faoliyatining kasbiy xususiyatlarini hisobga olgan hamda o'lchanadigan indikatorlarga asoslangan yaxlit baholash tizimini shakllantirish zarurati mavjud. Umumiy raqamli kompetensiyani baholash mezonlarini generativ sun'iy intellektga to'g'ridan-to'g'ri tatbiq etish uning o'ziga xos imkoniyatlari va xavflarini to'liq qamrab olmaydi. Shu bilan birga, generativ sun'iy intellekt bo'yicha umumiy kompetensiya modellarini sport ta'limi kontekstiga moslashtirmasdan qo'llash ham o'quvchilarning kasbiy-amaliy faoliyatini obyektiv baholash imkoniyatini cheklaydi. Mazkur holat tadqiqotning ilmiy-pedagogik muammosini belgilaydi.

Shundan kelib chiqib, sport yo'nalishi o'quvchilarida generativ sun'iy intellekt kompetensiyasining tarkibiy komponentlarini aniqlash, har bir komponentga mos baholash mezonlari va o'lchanadigan indikatorlarni ishlab chiqish, ularning namoyon bo'lish darajalarini belgilash hamda baholash mexanizmini takomillashtirish muhim ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi. So'nggi yillarda sun'iy intellektning ta'lim jarayoniga integratsiyalashuvi raqamli kompetensiya tushunchasining mazmunini sezilarli darajada kengaytirdi. Ayniqsa, 2022-yil noyabr oyidan boshlab generativ sun'iy intellekt vositalarining ommaviy foydalanishga kirib kelishi ta'lim oluvchining sun'iy intellekt bilan ishlash kompetensiyasini mustaqil tadqiqot obyekti sifatida o'rganish zaruratini kuchaytirdi. UNESCO ma'lumotlariga ko'ra, 2022-yil holatiga kelib, atigi 15 ta mamlakat milliy o'quv dasturlariga sun'iy intellekt bo'yicha ta'lim maqsadlarini kiritgan edi [1]. Bu ko'rsatkich sun'iy intellekt texnologiyalarining amaliy rivojlanish sur'ati bilan ta'lim dasturlarining ularga moslashish tezligi o'rtasida sezilarli tafovut mavjudligini ko'rsatadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Fengchun Miao va Wayne Holmes tomonidan UNESCO doirasida 2023-yilda tayyorlangan Guidance for Generative AI in Education and Research qo'llanmasida generativ sun'iy intellektdan ta'limda foydalanish masalasi inson manfaatlariga yo'naltirilgan yondashuv asosida tahlil qilingan. Mualliflar generativ sun'iy intellektni ta'limga joriy etishda ma'lumotlar maxfiyligi, foydalanuvchining yosh xususiyatlari, pedagogik maqsadga muvofiqlik, axloqiy ekspertiza hamda insonning intellektual faoliyatini saqlab qolish masalalarini ustuvor yo'nalish sifatida belgilaydi [2]. Ushbu yondashuv generativ sun'iy intellekt kompetensiyasini faqat texnik ko'nikmalar majmui sifatida baholash yetarli emasligini ko'rsatadi. Mazkur masalaning yanada tizimli yechimi Fengchun Miao, Kelly Shiohira va Natalie Lao tomonidan ishlab chiqilgan UNESCOning 2024-yilgi AI Competency Framework for Students modelida taklif etilgan.

Modelda o'quvchilarning sun'iy intellekt kompetensiyasi 4 ta asosiy yo'nalish orqali tavsiflangan:

1) insonga yo'naltirilgan fikrlash;
2) sun'iy intellekt etikasi;
3) sun'iy intellekt texnikasi va ilovalari;
4) sun'iy intellekt tizimlarini loyihalash.

Har bir yo'nalish "Understand – Apply – Create", ya'ni "tushunish – qo'llash – yaratish" rivojlanish darajalarida baholanadi. Natijada model jami 12 ta kompetensiya blokini o'z ichiga oladi [3].

UNESCO modelining muhim jihati kompetensiyalarni alohida ko'nikmalar yig'indisi sifatida emas, balki o'zaro bog'langan tizim sifatida talqin qilishidir. Model o'quvchining sun'iy intellekt yechimlarini tanqidiy baholashi, sun'iy intellekt bilan bog'liq fuqarolik mas'uliyatini anglashi, fundamental bilimlarni egallashi hamda kelajakda sun'iy intellekt tizimlarining mas'uliyatli hammuallifiga aylanishini nazarda tutadi [3].

Sport yo'nalishi o'quvchilari uchun ushbu holat alohida ahamiyatga ega, chunki sun'iy intellektdan foydalanish natijasi o'quv vazifalari bilan cheklanib qolmasdan, mashg'ulotlarni rejalashtirish, sport texnikasini tahlil qilish va kasbiy qarorlarni asoslash bilan ham bog'lanadi. Sun'iy intellekt savodxonligini baholashga oid empirik tadqiqotlardan biri Astrid Carolus, Martin Koch, Samantha Straka, Marc Erich Latoschik va Carolin Wienrich tomonidan amalga oshirilgan. Mualliflar MAILS – Meta AI Literacy Scale o'lchov vositasini ishlab chiqishda sun'iy intellekt savodxonligining asosiy jihatlarini ifodalash uchun dastlab 60 ta, psixologik kompetensiyalarni aniqlash uchun esa qo'shimcha 12 ta indikator, jami 72 ta elementdan foydalangan. Tadqiqotda 300 nafar

nemis tilida so‘zlashuvchi respondent qatnashgan. Natijada AI’dan foydalanish va uni qo‘llash, AI’ni tushunish, AI’ni aniqlash, AI etikasi hamda AI yaratish bilan bog‘liq konstruktlar ajratilgan [4]. Mazkur natija sun’iy intellekt kompetensiyasini birgina “foydalana oladi – foydalana olmaydi” mezoni asosida o‘lchash metodologik jihatdan cheklanganligini ko‘rsatadi. Chunki foydalanuvchi sun’iy intellekt vositasidan texnik jihatdan foydalana olishi mumkin, biroq uning natijasini tekshirish, noto‘g‘ri generatsiyani aniqlash yoki etik oqibatlarini baholash kompetensiyasi bir xil darajada shakllanmagan bo‘lishi mumkin.

Generativ sun’iy intellektning o‘ziga xos xususiyatlari esa an’anaviy AI literacy modellarini yanada aniqlashtirish zaruratini yuzaga keltirdi. Chengzhi Zhang va Brian Magerko 2025-yilda generativ sun’iy intellekt savodxonligiga bag‘ishlangan konseptual modelni taklif qilib, 12 ta yo‘riqnoma-indikatorni 4 ta asosiy yo‘nalishga birlashtirgan. Ularning yondashuvida generativ SI vositasini tanlash, prompt bilan ishlash, inson–AI o‘zaro ta’sirini tushunish, natijani tanqidiy talqin qilish va generativ tizimlarning umumiy ishlash prinsiplarini anglash masalalariga e’tibor qaratilgan [5].

Tahlil qilingan yondashuvlarda bir umumiy qonuniyat kuzatiladi: sun’iy intellekt kompetensiyasi bilim, amaliy foydalanish, tanqidiy baholash va etik mas’uliyatning integratsiyasi sifatida qaralmoqda. Biroq mavjud xalqaro modellarning aksariyati umumiy ta’lim yoki keng foydalanuvchilar auditoriyasiga mo‘ljallangan. Sport ta’limida generativ sun’iy intellektdan foydalanishning kasbiy xususiyatlarini ifodalovchi indikatorlar, jumladan, sportga oid promptlarni shakllantirish, AI tavsiya qilgan mashg‘ulot mazmunini tekshirish, sport faoliyatiga oid generatsiya qilingan axborotning ishonchliligini baholash va natijalarni muayyan sport-pedagogik vaziyatga moslashtirish kabi ko‘rsatkichlarni yaxlit baholash tizimiga kiritish masalasi alohida metodik yechimni talab etadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot dizayni sport yo‘nalishi o‘quvchilarida generativ sun’iy intellekt kompetensiyasining shakllanganlik holatini kompleks baholash va uni ifodalovchi mezon hamda indikatorlarni aniqlashtirishga yo‘naltirildi. Metodologik asos sifatida kompetensiyaviy, faoliyatga yo‘naltirilgan, tizimli va diagnostik yondashuvlarning integratsiyasidan foydalanish nazarda tutildi. Empirik tadqiqot uchun 120 nafar sport yo‘nalishi o‘quvchisidan iborat tanlanma modeli qabul qilindi. Ishtirokchilarni tajriba va nazorat guruhlariga teng taqsimlash orqali har bir guruhga 60 nafardan o‘quvchi kiritilishi rejalashtirildi. Bunday dizayn dastlabki va yakuniy diagnostika natijalarini guruhlararo hamda guruh ichida qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi.

Diagnostik modelda generativ sun’iy intellekt kompetensiyasining 5 komponentiga mos ravishda 5 ta baholash mezoni va 20 ta indikator belgilandi. Har bir mezon 4 tadan kuzatiladigan indikator orqali ifodalandi. Kognitiv-axborot mezoni o‘quvchining generativ sun’iy intellekt mohiyatini tushunishi, generativ va an’anaviy axborot tizimlarini farqlashi, AI yaratgan ma’lumotning cheklovlarini anglashi hamda generatsiya qilingan axborot manbalarini tekshirish zaruratini bilishini qamrab oldi. Operatsion-texnologik mezon generativ SI vositasini vazifaga muvofiq tanlash, promptni aniq shakllantirish, promptni bosqichma-bosqich takomillashtirish va generatsiya qilingan natijani qayta ishlash ko‘nikmalari orqali baholanishi belgilandi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tanqidiy-refleksiv mezon AI yaratgan javobning mantiqiyligi va faktik aniqligini tekshirish, xato yoki asoslanmagan javoblarni aniqlash, bir nechta generativ natijani o‘zaro taqqoslash hamda yakuniy qarorni mustaqil asoslash indikatorlaridan tashkil topdi. Kasbiy-amaliy mezon sportga oid axborotni generativ SI yordamida qayta ishlash, mashg‘ulot vazifasiga mos prompt yaratish, olingan natijani sport-pedagogik vaziyatga moslashtirish va generativ vositadan mustaqil kasbiy topshiriq bajarishda foydalanish ko‘rsatkichlari asosida shakllantirildi. Axloqiy-huquqiy mezon shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish, mualliflik huquqiga rioya etish, AI yordamidan foydalanilganligini tegishli vaziyatda ko‘rsatish hamda generativ SI natijasini o‘zining mustaqil mahsuloti sifatida asossiz taqdim etmaslik indikatorlarini qamrab oldi.

Har bir indikatorni 0–3 ballik shkala asosida baholash taklif qilindi:

- 0 ball – indikator namoyon bo‘lmagan;
- 1 ball – past darajada;
- 2 ball – barqaror, ammo qisman mustaqil;
- 3 ball – mustaqil va barqaror namoyon bo‘lgan holat.

20 ta indikator mavjudligi sababli integral ko‘rsatkichning maksimal qiymati: Kmax = 20 × 3 = 60 ball. Natijani foiz ko‘rinishiga keltirish uchun quyidagi normallashtirish koeffitsiyenti qo‘llanilishi belgilandi:

- KGenAI = (ΣXi / 60) × 100% bu yerda Xi – i-indikator bo‘yicha olingan ball;

- 60 – maksimal mumkin bo‘lgan ball;
- KGenAI – o‘quvchining generativ sun’iy intellekt kompetensiyasi integral ko‘rsatkichi.

Diagnostik talqin uchun uch darajali shkala qabul qilindi:

- 0–49% – past daraja;
- 50–74% – o‘rta daraja;
- 75–100% – yuqori daraja.

Ushbu chegaralar mazkur tadqiqot uchun taklif qilinayotgan operatsion tasnif bo‘lib, ularni empirik ma’lumotlar olingach, psixometrik tahlil asosida aniqlashtirish nazarda tutiladi.

Baholash vositasining mazmuniy validligini aniqlash uchun pedagogika, raqamli ta’lim, sun’iy intellekt texnologiyalari va sport pedagogikasi sohalaridagi ekspertlarni jalb qilish ko‘zda tutildi. Ekspert baholashidan so‘ng indikatorlarning ichki muvofiqligini Cronbach’s α koeffitsiyenti, komponentlarning o‘zaro bog‘liqligini korrelyatsion tahlil, tajriba va nazorat guruhlari orasidagi farqlarni esa ma’lumotlarning taqsimlanish xususiyatidan kelib chiqib, parametrik yoki noparametrik mezonlar orqali tekshirish metodologik jihatdan maqsadga muvofiq deb belgilandi. Shunday qilib, taklif qilinayotgan metodologiyada o‘quvchining generativ sun’iy intellekt haqidagi bilimini aniqlashning o‘zi yakuniy natija sifatida qabul qilinmaydi.

Baholash “bilish; qo‘llash; tekshirish; kasbiy vaziyatga moslashtirish; mas’uliyatli foydalanish” ketma-ketligiga asoslanadi. Ushbu yondashuv sport yo‘nalishi o‘quvchisining generativ sun’iy intellekt kompetensiyasini alohida fragmentlar emas, balki kasbiy faoliyatga integratsiyalashgan yaxlit kompetensiya sifatida diagnostika qilish imkonini beradi. Sport yo‘nalishi o‘quvchilarida generativ sun’iy intellekt kompetensiyasini baholash masalasi raqamli vositalardan foydalanish ko‘nikmalarini aniqlash bilan cheklanmaydi.

Tadqiqot doirasida olib borilgan nazariy-metodologik tahlil generativ sun’iy intellekt kompetensiyasini o‘zaro bog‘langan bir nechta tarkibiy komponentlar asosida baholash zarurligini ko‘rsatdi. Shu asosda kompetensiyaning kognitiv-axborot, operatsion-texnologik, tanqidiy-refleksiv, kasbiy-amaliy va axloqiy-huquqiy komponentlarini qamrab oluvchi 5 mezonli model shakllantirildi. Har bir mezon 4 ta indikator bilan tavsiflanib, baholash tizimiga jami 20 ta indikator kiritildi. Taklif etilgan yondashuvning muhim jihati o‘quvchining generativ sun’iy intellektdan foydalana olish holatini emas, balki undan qanday maqsadda, qay darajada mustaqil, tanqidiy va mas’uliyatli foydalanayotganini aniqlashga qaratilganidir. Bunday yondashuv UNESCO tomonidan 2024-yilda taqdim etilgan AI Competency Framework for Students konsepsiyasidagi sun’iy intellekt kompetensiyasini insonga yo‘naltirilgan fikrlash, etika, AI texnikasi va ilovalari hamda AI tizimlarini loyihalash bilan bog‘liq yaxlit kompetensiya sifatida qarash tamoyillari bilan metodologik jihatdan uyg‘unlashadi.

Shu bilan birga, mazkur tadqiqotda umumiy sun’iy intellekt savodxonligi sport ta’limining kasbiy xususiyatlari hisobiga kengaytirildi. Sport yo‘nalishi o‘quvchisi uchun generativ sun’iy intellektdan samarali foydalanish faqat matn generatsiya qilish yoki savolga javob olishni anglatmaydi. O‘quvchi sport mashg‘ulotiga oid vazifani to‘g‘ri shakllantirishi, generativ tizimga beriladigan promptning maqsadi va cheklovlarini belgilashi, olingan javobni mavjud nazariy bilimlar va ishonchli manbalar bilan solishtirishi hamda natijani konkret sport-pedagogik vaziyatga moslashtirishi talab etiladi. Shu sababli tadqiqotda kasbiy-amaliy mezon mustaqil komponent sifatida ajratildi. Taklif etilgan baholash metodikasida har bir indikatorning 0 dan 3 ballgacha baholanishi kompetensiyaning namoyon bo‘lish darajasini miqdoriy ifodalash imkonini berdi. 20 indikator bo‘yicha maksimal ko‘rsatkich 60 ball etib belgilandi.

Bunda integral kompetensiya ko‘rsatkichi quyidagi nisbat orqali aniqlanadi: $KGenAI = (\Sigma Xi / 60) \times 100\%$. Ushbu yondashuvning afzalligi umumiy integral ko‘rsatkich bilan bir qatorda har bir komponent bo‘yicha alohida diagnostik natija olish imkoniyatidir. Metodikaning ishlash mexanizmini tekshirish maqsadida amalga oshirilgan namunaviy hisobda o‘quvchi jami 45 ball, ya’ni maksimal 60 ballning 75,0 foizini qayd etdi. Bunda kognitiv-axborot komponenti 83,3%, operatsion-texnologik komponent 75,0%, tanqidiy-refleksiv komponent 58,3%, kasbiy-amaliy komponent 75,0%, axloqiy-huquqiy komponent esa 83,3% ni tashkil etdi.

Mazkur hisob natijalari integral ko‘rsatkichning o‘zi o‘quvchining generativ sun’iy intellekt kompetensiyasi tuzilishini to‘liq tavsiflamasligini ko‘rsatadi. Jumladan, umumiy natija 75,0% bo‘lib, yuqori darajaning quyi chegarasiga mos kelganiga qaramay, tanqidiy-refleksiv komponent atigi 58,3% ni tashkil etdi.

Demak, o‘quvchi generativ vositalardan amaliy foydalanishni bilishi mumkin, ammo sun’iy intellekt tomonidan shakllantirilgan javobning faktik aniqligini tekshirish, noto‘g‘ri ma’lumotni aniqlash, muqobil natijalarni solishtirish va yakuniy qarorni mustaqil asoslashda qiyinchilikka duch kelishi mumkin. Bu holat generativ sun’iy intellekt kompetensiyasini baholashda “vositadan foydalanish” va “vosita natijasini tanqidiy baholash” tushunchalarini bir-biridan ajratish zarurligini ko‘rsatadi.

Generativ model tomonidan berilgan javob tashqi jihatdan mantiqiy va ishonchli ko‘rinishi uning faktik jihatdan to‘g‘ri ekanligini kafolatlamaydi. Shuning uchun sport ta’limida o‘quvchining generativ javobni tekshirish,

ishonchli manbalar bilan qiyoslash va kasbiy nuqtayi nazardan baholash qobiliyati alohida indikatorlar orqali diagnostika qilinishi lozim.

XULOSA

Sport yo‘nalishi o‘quvchilarida generativ sun’iy intellekt kompetensiyasini baholash mezonlari va indikatorlarini takomillashtirish bo‘yicha amalga oshirilgan nazariy-metodologik tadqiqot quyidagi xulosalarni shakllantirish imkonini berdi. Birinchidan, generativ sun’iy intellekt kompetensiyasini faqat texnologiyadan foydalanish ko‘nikmasi bilan chegaralash maqsadga muvofiq emasligi asoslandi. Mazkur kompetensiya o‘quvchining generativ sun’iy intellektning imkoniyatlari va cheklovlarini bilishi, undan amaliy foydalanishi, generatsiya qilingan natijalarni tanqidiy tekshirishi, ularni kasbiy faoliyatga moslashtirishi hamda texnologiyadan axloqiy va mas’uliyatli foydalanishini o‘z ichiga oluvchi integrativ pedagogik kategoriya sifatida tavsiflandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. UNESCO. (2024). AI Competency Framework for Students. Paris: UNESCO.
2. Miao, F., & Holmes, W. (2023). Guidance for Generative AI in Education and Research. Paris: UNESCO.
3. Miao, F., Shiohira, K., & Lao, N. (2024). AI Competency Framework for students. UNESCO.
4. Carolus, A., Koch, M., Straka, S., Latoschik, M. E., & Wienrich, C. (2023). MAILS – Meta AI Literacy Scale: Development and Testing of an AI Literacy Questionnaire Based on Well-Founded Competency Models and Psychological Change- and Meta-Competencies.
5. Zhang, C., & Magerko, B. (2025). Generative AI Literacy: A Comprehensive Framework for Literacy and Responsible Use.

INKLYUZIV TA'LIM SHAROITIDA KOXLEAR IMPLANTLI BOLALARNING ESHITUV-NUTQIY FAOLIYATINI PEDAGOGIK TASHKIL ETISH METODIKASI

Mirzayeva Umida Inamovna
Andijon davlat pedagogika instituti
Maxsus pedagogika kafedrasi assistent o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada inklyuziv ta'lim sharoitida koxlear implantli bolalarning eshituv-nutqiy faoliyatini tashkil etishning zamonaviy pedagogik va reabilitatsion yondashuvlari tahlil qilingan. Tadqiqotda eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarda nutqni shakllantirish jarayoni, auditorik treninglar, logopedik korreksiya hamda individual ta'lim marshrutining ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, mutaxassislar hamkorligi va oilaviy qo'llab-quvvatlash tizimining samaradorligi ilmiy asosda ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: inklyuziv ta'lim, koxlear implant, eshituv-nutqiy rivojlanish, logopedik metodika, auditorik trening, reabilitatsiya, individual yondashuv.

Abstract: This article analyzes modern pedagogical and rehabilitation approaches to organizing the auditory-verbal activities of children with cochlear implants in an inclusive education setting. The study highlights the process of speech development in children with hearing impairments, the importance of auditory training, speech therapy intervention, and individualized educational pathways. In addition, the effectiveness of interdisciplinary collaboration and family support systems is examined on a scientific basis.

Key words: inclusive education, cochlear implant, auditory-verbal development, speech therapy methodology, auditory training, rehabilitation, individualized approach.

Аннотация: В данной статье проанализированы современные педагогические и реабилитационные подходы к организации слухоречевой деятельности детей с кохлеарными имплантами в условиях инклюзивного образования. В исследовании освещены процесс формирования речи у детей с нарушениями слуха, значение аудиторных тренировок, логопедической коррекции, а также индивидуального образовательного маршрута. Кроме того, на научной основе рассмотрена эффективность сотрудничества специалистов и системы семейной поддержки.

Ключевые слова: инклюзивное образование, кохлеарный имплант, слухоречевое развитие, логопедическая методика, аудиторный тренинг, реабилитация, индивидуальный подход.

KIRISH

Hozirgi kunda inklyuziv ta'lim tizimi alohida ta'lim ehtiyoji bo'lgan bolalarning jamiyatga integratsiyasini ta'minlashda muhim bosqichga aylandi. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (WHO) ma'lumotlariga ko'ra, eshitish nuqsoni bo'lgan bolalarda erta aralashuv ularning nutqiy rivojlanishiga sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatadi (WHO, 2021). Koxlear implantatsiya texnologiyasi eshitish qobiliyati og'ir buzilgan bolalarda tovushni qisman idrok etish imkonini yaratadi, biroq bu jarayon avtomatik nutq rivojlanishini kafolatlamaydi. Shu sababli maxsus pedagogik metodika zarur bo'ladi.

Tadqiqot maqsadi: Inklyuziv ta'lim muhitida koxlear implantli bolalarning eshituv-nutqiy faoliyatini samarali tashkil etish metodikasini ishlab chiqish va ilmiy asoslash.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Koxlear implant (KI) tovush signallarini elektr impulslariga aylantirib, eshitish nervini stimulyatsiya qiladi. Biroq implantdan keyingi bosqichda bola tovushlarni "qayta o'rganish" jarayonidan o'tadi. L.S. Vygotskiy ta'kidlaganidek, "rivojlanish ijtimoiy muhit bilan uzviy bog'liq" (Vygotskiy, 1983). Shu bois KI bolalar uchun kommu-

nikativ muhit hal qiluvchi ahamiyatga ega. Inklyuziv sinflarda bola sog‘lom tengdoshlari bilan birga ta’lim oladi, bu esa nutqiy faollikni oshiradi, muloqotga kirishishni tezlashtiradi, ijtimoiy adaptatsiyani kuchaytiradi. UNESCO (2020) hisobotida inklyuziv muhit “ta’limda teng imkoniyatlarni ta’minlovchi eng samarali model” sifatida e’tirof etilgan.

Eshituv-nutqiy faoliyatni tashkil etish metodikasi 4 asosiy bosqichga asoslanadi:

- 1-bosqichda diagnostika, bunda eshituv reaksiyasini baholash, nutq darajasini aniqlash, individual reja tuzish kiradi.
- 2-bosqichda esa auditorik trening, tovushni farqlash mashqlari, fonematik eshituvni rivojlantirish, oddiy tovushlarga javob reaksiyasi kiradi.
- 3-bosqichda nutqni shakllantirish, bunda so‘z boyligini kengaytirish, gap tuzish, artikulyatsion mashqlar kiradi.
- 4-bosqichda esa kommunikativ mustahkamlash, dialogik nutq, rolli o‘yinlar, ijtimoiy vaziyatlarni modellashtirish amalga oshiriladi. Logopedik va reabilitatsion yondashuvda R.I. Lalaeva (2004) fikricha, eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarda nutqni rivojlantirish “tizimli va uzluksiz korreksion jarayon”ni talab qiladi. Shu asosda KI bolalar bilan ishlashda multimodal yondashuv (eshitish + ko‘rish + kinestetik), takrorlashga asoslangan trening hamda motivatsion metodlar qo‘llaniladi.
- 5-bosqich oila va mutaxassislar hamkorligidir. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ota-onaning faol ishtiroki bolalarning nutqiy rivojlanishini 30-40 % ga tezlashtiradi (WHO, 2021). Hamkorlik tizimi: logoped, defektolog, audiolog, o‘qituvchi, ota-onalar.

Diagnostika bosqichi butun reabilitatsion jarayonning poydevori hisoblanadi. Bu bosqichda bolaning eshitish va nutqiy rivojlanish darajasi har tomonlama baholanadi. Avvalo, eshituv reaksiyasi tekshiriladi, ya’ni bola turli intensivlikdagi tovushlarga qanday javob berishi aniqlanadi. Bu jarayon audiologik kuzatuv va maxsus testlar orqali amalga oshiriladi.

Shuningdek, bolaning nutq darajasi tahlil qilinadi: u so‘zlarni tushunadimi, oddiy gaplarni tuza oladimi yoki faqat ayrim tovushlarni idrok etadimi - bularning barchasi aniqlashtiriladi. Diagnostika natijalariga asoslanib, har bir bola uchun individual reabilitatsiya va ta’lim rejasi ishlab chiqiladi. Bu reja bolaning imkoniyatlari, eshitish holati va psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda tuziladi.

Auditorik trening bosqichi eshituvni “qayta o‘rgatish” jarayonining asosiy qismi hisoblanadi. Koxlear implant qo‘yilgan bolalar tovushlarni tabiiy ravishda emas, balki qayta ishlangan signal sifatida qabul qiladilar, shuning uchun bu bosqich juda muhimdir. Bu bosqichda bolalarda tovushlarni farqlash ko‘nikmasi shakllantiriladi. Masalan, baland va past tovushlarni ajratish, turli predmetlar chiqargan tovushlarni tanish kabi mashqlar bajariladi. Shuningdek, fonematik eshituvni rivojlantirishga alohida e’tibor qaratiladi, ya’ni bola nutq tovushlarini bir-biridan farqlashni o‘rganadi. Oddiy tovushlarga javob reaksiyasini shakllantirish ham muhim vazifa hisoblanadi. Bola o‘z ismini chaqirganda javob berish, qo‘ng‘iroq yoki musiqaga e’tibor qaratish kabi reaksiyalar astasekin mustahkamlanadi. Bu jarayon muntazam takrorlash asosida amalga oshiriladi.

Nutqni shakllantirish bosqichi eshituv asosida nutqiy faoliyatni rivojlantirishga qaratilgan. Bu bosqichda bolaning so‘z boyligi kengaytiriladi. Avval oddiy, kundalik hayotga oid so‘zlar o‘rgatiladi, keyinchalik esa mavhumroq tushunchalar kiritiladi. Shundan so‘ng gap tuzish ko‘nikmasi shakllantiriladi. Bola avval ikki so‘zli, keyin esa murakkabroq gaplarni tuzishga o‘rgatiladi. Bu jarayonda vizual materiallar, predmetlar va real vaziyatlardan foydalanish samarali hisoblanadi. Artikulyatsion mashqlar ham ushbu bosqichning muhim qismi bo‘lib, ular nutq a’zolarining to‘g‘ri ishlashini ta’minlaydi. Til, lab va jag‘ mushaklarini rivojlantirish orqali tovushlarni aniq va tushunarli talaffuz qilishga erishiladi.

Kommunikativ mustahkamlash bosqichi bolaning jamiyat bilan muloqotga kirishish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu bosqichda dialogik nutq shakllantiriladi, ya’ni bola savol-javob qilish, oddiy suhbatlarda ishtirok etishni o‘rganadi. Rolli o‘yinlar bu bosqichda juda muhim o‘rin tutadi. Masalan, “do‘kon”, “shifokor”, “maktab” kabi vaziyatlar modellashtirilib, bola real hayotdagi muloqotga tayyorlanadi. Shuningdek, ijtimoiy vaziyatlarni modellashtirish orqali bola turli kommunikativ sharoitlarda to‘g‘ri harakat qilishni o‘rganadi.

Koxlear implantli bolalar bilan ishlashda logopedik va reabilitatsion yondashuv uzluksiz jarayon sifatida qaraladi. R.I. Lalaeva (2004) ta’kidlaganidek, eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarda nutqni rivojlantirish “tizimli va uzluksiz korreksion jarayon”ni talab qiladi. Bu fikr mazkur bosqichning ilmiy asosini tashkil etadi. Mana shu asosda ish olib borilganda multimodal yondashuv qo‘llaniladi, ya’ni eshitish, ko‘rish va kinestetik sezgilar birgalikda faollashtiriladi. Bola faqat eshitish orqali emas, balki ko‘rish va harakat orqali ham axborotni qabul qiladi. Bu esa o‘rganish jarayonini tezlashtiradi. Shuningdek, takrorlashga asoslangan treninglar muhim ahamiyatga ega bo‘lib, ular orqali o‘rgatilgan ko‘nikmalar mustahkamlanadi. Motivatsion metodlar esa bolaning mashg‘ulotlarga qiziqishini oshiradi va faol ishtirokini ta’minlaydi. Oila va mutaxassislar hamkorligi esa ushbu tizimning eng

muhim bo‘g‘inlaridan biridir. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti (WHO, 2021) ma’lumotlariga ko‘ra, ota-onaning faol ishtiroki bolalarning nutqiy rivojlanishini 30-40 % gacha tezlashtiradi. Shu sababli logoped, defektolog, audiolog, o‘qituvchi va ota-onalar o‘rtasida uzluksiz hamkorlik yo‘lga qo‘yilishi zarur.

Ota-onalar uy sharoitida mashg‘ulotlarni davom ettirishi, mutaxassislar esa metodik yo‘riqnoma berib borishi kerak. Bu hamkorlik tizimi bolaning nafaqat nutqiy, balki ijtimoiy rivojlanishiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotimizda biz quyidagi ilmiy metodlardan foydalandik: qiyosiy tahlil, pedagogik kuzatuv, diagnostik suhbat, korreksion-logopedik mashg‘ulotlarni tahlil qilish hamda ilmiy adabiyotlar sintezi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, koxlear implantli bolalarda eshituv-nutqiy faoliyatni rivojlantirishda eng muhim omillar:

- erta tashxis va erta aralashuv;
- muntazam auditorik trening;
- inklyuziv muhitda muloqot;
- individual yondashuvdir.

Shu jumladan, nutqiy rivojlanish sur’ati bola implantdan keyingi reabilitatsiya jarayonining sifatiga bevosita bog‘liq. Koxlear implantli bolalar bilan ishlashda pedagogik jarayon oddiy ta’limdan farqli ravishda maxsus rejalashtirilgan, tizimli va individual yondashuvga asoslanadi. Chunki bu bolalarda eshitish apparati texnik jihatdan tiklangan bo‘lsa-da, nutqni tushunish va ishlab chiqish jarayoni tabiiy ravishda shakllanmaydi. Shu sababli pedagogik tashkil etish eshituvni rivojlantirish, nutqni shakllantirish va kommunikativ kompetensiyani mustahkamlashni o‘z ichiga oladi.

Pedagogik tashkil etishning maqsadi va vazifalari quyidagilardan iborat. Koxlear implantli bolalar bilan pedagogik ish olib borishning asosiy maqsadi - ularning eshituv apparati orqali nutqni idrok etish, tahlil qilish va ifodalash qobiliyatini bosqichma-bosqich rivojlantirishdan iborat. Bunda bola faqat tovushni eshitish emas, balki uni ma’noli nutq birliklariga aylantirishni o‘rganadi. Shu bilan birga, yana bir muhim yo‘nalish - bolani inklyuziv ta’lim muhitiga muvaffaqiyatli integratsiya qilishdir. Bu jarayonda bola umumta’lim sinfida tengdoshlari bilan birgalikda o‘qish, muloqot qilish va ijtimoiy hayotda faol ishtirok etish ko‘nikmalarini egallaydi. Natijada u jamiyatga moslashgan, mustaqil fikrlaydigan va kommunikativ jihatdan faol shaxs sifatida shakllanadi.

Koxlear implant qo‘yilgan bolalarda eshituv apparati texnik jihatdan ishlayotgan bo‘lsa-da, bu eshituvning tabiiy nutqqa aylanishi uchun maxsus pedagogik trening talab etiladi. Shu sababli birinchi vazifa - bolani eshituv signallaridan ongli foydalanishga o‘rgatishdir. Bu jarayonda bola turli tovushlarni ajratish, ularning manbasini aniqlash va ularga mos javob qaytarishni o‘rganadi. Masalan, eshik qo‘ng‘irog‘i, telefon signali yoki inson ovozini farqlash kabi mashqlar bajariladi. Bu ko‘nikma keyingi nutqiy rivojlanish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Fonematik eshituv - bu nutq tovushlarini bir-biridan farqlash va ularni to‘g‘ri idrok etish qobiliyatidir. Koxlear implantli bolalarda bu jarayon alohida e’tibor talab qiladi, chunki ular tovushlarni tabiiy emas, balki sun’iy signal sifatida qabul qiladi. Shu bois pedagogik jarayonda bolaga yaqin fonemalarni (masalan, “b-p”, “d-t”, “s-sh”) farqlash mashqlari beriladi. Shuningdek, so‘z ichidagi tovushni aniqlash, bo‘g‘inlarni ajratish va ritmik eshituvni rivojlantirish ishlari olib boriladi. Bu bosqich nutqni to‘g‘ri tushunish va talaffuz qilishning asosiy poydevoridir.

Bu vazifa bolada passiv va aktiv nutqni rivojlantirishga qaratilgan. Avval bola eshitgan so‘z yoki gapni tushunishni o‘rganadi (passiv nutq), keyin esa uni mustaqil ravishda ifodalashga o‘tadi (aktiv nutq). Bu jarayonda kundalik hayotga oid so‘zlar, predmet nomlari va oddiy gaplar o‘rgatiladi. Keyinchalik esa murakkabroq grammatik tuzilmalar kiritiladi. Nutqni shakllantirishda vizual materiallar, predmetli o‘yinlar va real hayotiy vaziyatlardan foydalanish juda muhim hisoblanadi. Natijada bola nafaqat so‘zlarni eshitadi, balki ularni mazmunli nutq sifatida ishlata boshlaydi.

Ijtimoiy kommunikatsiya bolaning jamiyatda o‘z o‘rnini topishi uchun muhim omildir. Koxlear implantli bolalarda bu ko‘nikma maxsus shakllantiriladi, chunki eshitishdagi cheklovlar muloqot jarayonini sekinlashtirgan bo‘lishi mumkin. Pedagogik jarayonda bola turli ijtimoiy vaziyatlarda muloqot qilishni o‘rganadi: salomlashish, iltimos qilish, savol berish va javob qaytarish kabi oddiy kommunikativ harakatlar asta-sekin murakkablashtiriladi. Rolli o‘yinlar va guruhli mashg‘ulotlar bu jarayonni yanada samarali qiladi. Shu orqali bola jamiyatda o‘z fikrini ifoda eta oladigan va boshqalar bilan erkin muloqot qiladigan shaxsga aylanadi. Bu vazifa pedagogik jarayonning yakuniy va eng muhim bosqichlaridan biridir. Maqsad - bolani kattalar yoki mutaxassis yordamisiz mustaqil muloqot qila oladigan darajaga yetkazishdir.

Bunda bola o‘z ehtiyojini ifoda etish, savol berish va javob olish, dialogni davom ettirish, notanish vaziyatlarda muloqotga kirishish kabi ko‘nikmalarni egallaydi. Bu jarayon asta-sekin amalga oshiriladi va ko‘p takrorlash, real hayotiy vaziyatlarni modellashtirish hamda ijtimoiy muhitga faol jalb qilish orqali mustahkamlanadi. Buning natijasida bola nafaqat nutqiy jihatdan, balki psixologik va ijtimoiy jihatdan ham mustaqillikka erishadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, inklyuziv ta’lim sharoitida koxlear implantli bolalarning eshituv-nutqiy faoliyatini samarali tashkil etish kompleks pedagogik-reabilitatsion tizimni talab etadi. Zamonaviy metodikalar, mutaxassislar hamkorligi va oilaviy qo‘llab-quvvatlash orqali bolalarning nutqiy va ijtimoiy rivojlanishini sezilarli darajada yaxshilash mumkin.

Koxlear implantli bolalarning eshituv-nutqiy faoliyatini pedagogik tashkil etish murakkab, ammo izchil yondashuvni talab etuvchi ko‘p bosqichli jarayon hisoblanadi. Mazkur jarayonning samaradorligi, avvalo, maqsad va vazifalarning aniq belgilanishi hamda ularning tizimli ravishda amalga oshirilishiga bog‘liqdir.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, eshituv qobiliyatidan samarali foydalanishni o‘rgatish, fonematik eshituvni rivojlantirish, nutqni tushunish va ifodalashni shakllantirish, ijtimoiy kommunikatsiyani rivojlantirish hamda mustaqil muloqotga kirishish ko‘nikmalarini hosil qilish o‘zaro uzviy bog‘liq bosqichlar sifatida qaralishi lozim. Har bir bosqich keyingisi uchun poydevor vazifasini bajaradi va umumiy natija - bolaning to‘liq kommunikativ rivojlanishiga xizmat qiladi. Shuningdek, pedagogik jarayonda multimodal yondashuv, individual rejalashtirish va muntazam takrorlash tamoyillarining qo‘llanilishi bolalarning nutqiy rivojlanish sur’atini sezilarli darajada oshiradi. Inklyuziv ta’lim muhitida esa sog‘lom tengdoshlar bilan muloqot qilish ijtimoiy adaptatsiyani tezlashtiradi va nutqiy faollikni kuchaytiradi.

Xulosa qilib aytganda, koxlear implantli bolalar bilan olib boriladigan pedagogik ishlar faqat nutqni shakllantirish bilan cheklanmay, balki ularning jamiyatga integratsiyasi, mustaqil fikrlashi va kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishga yo‘naltirilgan kompleks tizim sifatida qaralishi zarur. Bunday yondashuv bolalarning ta’lim jarayonida to‘liq ishtirok etishini ta’minlaydi va ularning hayot sifatini yaxshilashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Lalaeva R.I. (2004). Logopediya. Sankt-Peterburg: Soyuz.
2. Flexer C. (2015). Auditory Development in Children with Hearing Loss. San Diego: Plural Publishing.
3. World Health Organization (WHO). (2021). World Report on Hearing. Geneva: WHO.
4. UNESCO. (2020). Global Education Monitoring Report: Inclusion and Education. Paris: UNESCO.
5. Northern J.L., Downs M.P. (2014). Hearing in Children. Philadelphia: Lippincott Williams & Wilkins.
6. O‘zbekiston Respublikasi. (2020). “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun. Toshkent.
7. O‘zbekiston Respublikasi Sog‘liqni saqlash vazirligi. (2022). Eshitish nuqsoni bo‘lgan bolalarni reabilitatsiya qilish bo‘yicha metodik tavsiyalar. Toshkent.

UMUMIY O'RTA TA'LIM MUASSASASIDA IJTIMOIY-MADANIY MUHITNI RIVOJLANTIRISHNING IJTIMOIY-PEDAGOGIK ZARURIYATI

Malikova Dilraboxon
Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Zamonaviy ta'lim tizimini modernizatsiya qilish sharoitida umumiy o'rta ta'lim muassasasida ijtimoiy-madaniy muhitni rivojlantirish o'quvchilarning ijtimoiylashuvi, fuqarolik kompetensiyalarini shakllantirish hamda ma'naviy-axloqiy kamolotini ta'minlashning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Mazkur tadqiqotning maqsadi umumiy o'rta ta'lim muassasasida ijtimoiy-madaniy muhitni rivojlantirishning ijtimoiy-pedagogik zaruriyatini nazariy jihatdan asoslashdir. Tadqiqotda tizimli tahlil, qiyosiy tahlil, kontent-tahlil, ilmiy sintez hamda ijtimoiy-pedagogik, aksiologik va kompetensiyaviy yondashuvlardan foydalanildi.

Tadqiqot natijasida ijtimoiy-madaniy muhitning ijtimoiy-pedagogik mohiyati aniqlashtirildi, uning tarkibiy komponentlari tizimlashtirildi hamda pedagogik boshqaruv, ijtimoiy sheriklik, qadriyatlar tizimi va kommunikativ hamkorlikka asoslangan integrativ model taklif etildi. Tadqiqotning ilmiy yangiligi umumiy o'rta ta'lim muassasasida ijtimoiy-madaniy muhitni rivojlantirishning nazariy-metodologik asoslari takomillashtirilganligi va uning mualliflik talqini ishlab chiqilganligi bilan belgilanadi. Olingan natijalar ta'lim muassasalarida ijtimoiy-madaniy muhitni rivojlantirish strategiyalarini ishlab chiqishda metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy-madaniy muhit, ijtimoiy pedagogika, umumiy o'rta ta'lim, pedagogik rivojlantirish, ijtimoiylashuv, pedagogik boshqaruv, ijtimoiy sheriklik, qadriyatlar tizimi, fuqarolik kompetensiyasi, ta'lim muhiti.

Abstract: In the context of educational modernization, developing the socio-cultural environment in general secondary education institutions has become a significant factor in students' socialization, the formation of civic competencies, and their moral development. The aim of this study is to theoretically substantiate the socio-pedagogical necessity of developing the socio-cultural environment in general secondary education institutions. The research employed systematic analysis, comparative analysis, content analysis, scientific synthesis, as well as socio-pedagogical, axiological, and competency-based approaches.

The findings clarify the socio-pedagogical essence of the socio-cultural environment, systematize its structural components, and propose an integrative model based on educational management, social partnership, value orientation, and communicative interaction. The scientific novelty of the study lies in improving the theoretical and methodological foundations of socio-cultural environment development and proposing an original authorial interpretation of this concept. The findings may serve as a methodological basis for developing strategies to improve the socio-cultural environment in educational institutions.

Key words: socio-cultural environment, social pedagogy, general secondary education, pedagogical development, socialization, educational management, social partnership, value system, civic competence, educational environment.

Аннотация: В условиях модернизации системы образования развитие социокультурной среды общеобразовательной школы является важным фактором социализации обучающихся, формирования гражданских компетенций и духовно-нравственного развития личности. Цель исследования - теоретически обосновать социально-педагогическую необходимость развития социокультурной среды в учреждениях общего среднего образования. В исследовании использованы методы системного, сравнительного и контент-анализа, научного синтеза, а также социально-педагогический, аксиологический и компетентностный подходы.

В результате уточнена социально-педагогическая сущность социокультурной среды, систематизированы её структурные компоненты и предложена интегративная модель, основанная на педагогическом управлении, социальном партнёрстве, системе ценностей и коммуникативном взаимодействии. Научная новизна исследования заключается в совершенствовании теоретико-методологических основ развития социокультурной среды и разработке авторской интерпретации данного понятия. Полученные результаты могут быть использованы при разработке стратегий развития социокультурной среды образовательных организаций.

Ключевые слова: социокультурная среда, социальная педагогика, общее среднее образование, педагогическое развитие, социализация, педагогическое управление, социальное партнёрство, система ценностей, гражданская компетентность, образовательная среда.

KIRISH

XXI asrda jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va texnologik taraqqiyoti ta'lim tizimiga yangi talablarni qo'ymoqda. Globallashuv, raqamli transformatsiya, axborot oqimining keskin ortishi, madaniyatlararo muloqotning kengayishi hamda shaxsning ijtimoiylashuv jarayonidagi o'zgarishlar umumiy o'rta ta'lim muassasalarining faoliyatiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Natijada maktabning vazifasi faqat bilim berish bilan cheklanmay, balki o'quvchilarning ma'naviy-axloqiy kamoloti, fuqarolik mas'uliyati, ijtimoiy faolligi va umuminsoniy qadriyatlarga sodiqligini ta'minlaydigan ijtimoiy-madaniy muhitni yaratish bilan ham uzviy bog'liq bo'lib bormoqda.

O'zbekiston Respublikasida ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, inson kapitalini rivojlantirish hamda yoshlarni har tomonlama barkamol etib tarbiyalash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son[1] "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" gi Farmonida ta'lim sifatini oshirish, yoshlarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash hamda ularning ijtimoiy faolligini rivojlantirish ustuvor vazifalar sifatida belgilangan. Shu nuqtai nazardan, umumiy o'rta ta'lim muassasasida ijtimoiy-madaniy muhitni rivojlantirishning ijtimoiy-pedagogik asoslarini tadqiq etish alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

So'nggi yillarda xalqaro miqyosda ta'lim sifatini baholash mezonlari ham tubdan o'zgarmoqda. Endilikda o'quvchilarning faqat akademik yutuqlari emas, balki ularning ijtimoiy-emotsional rivojlanishi, kommunikativ kompetensiyalari, hamkorlik madaniyati, fuqarolik pozitsiyasi va ijtimoiy moslashuv darajasi ham ta'lim samaradorligining muhim ko'rsatkichlari sifatida e'tirof etilmoqda. Shu bois UNESCO, OECD va boshqa xalqaro tashkilotlar ta'lim muassasasining ijtimoiy-madaniy muhitini barqaror rivojlanish, inklyuziv ta'lim va shaxsga yo'naltirilgan pedagogikaning asosiy shartlaridan biri sifatida baholamoqda.

O'zbekistonda ham ta'lim tizimini isloh qilish doirasida umumiy o'rta ta'lim muassasalarida sog'lom ma'naviy muhitni shakllantirish, maktab-oila-mahalla hamkorligini kuchaytirish, yoshlarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash hamda ijtimoiy faolligini rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri etib belgilangan. Bu esa ijtimoiy-madaniy muhitni pedagogik rivojlantirishni ijtimoiy pedagogikaning muhim ilmiy-amaliy muammolaridan biri sifatida o'rganishni taqozo etadi.

Shu bilan birga, ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy-madaniy muhit masalasi falsafa, sotsiologiya, psixologiya va pedagogika fanlarida keng tadqiq etilgan bo'lsa-da, uni ijtimoiy-pedagogik rivojlantirish mexanizmlari nuqtai nazaridan kompleks o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlar yetarli emas. Mavjud ishlarda asosan maktab iqlimi, tarbiyaviy muhit, ijtimoiylashuv yoki pedagogik boshqaruvning ayrim jihatlari yoritilgan bo'lib, ularning o'zaro integratsiyasiga asoslangan yaxlit konseptual yondashuv yetishmaydi.

Mazkur ilmiy bo'shliq tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi va umumiy o'rta ta'lim muassasasida ijtimoiy-madaniy muhitni pedagogik rivojlantirishning nazariy asoslari, tarkibiy komponentlari hamda samarali mexanizmlarini ishlab chiqishni zarur etadi. Tadqiqotning ilmiy g'oyasi ijtimoiy-madaniy muhitni pedagogik boshqaruv, ijtimoiy sheriklik, qadriyatlar tizimi va kommunikativ hamkorlikning integratsiyasi asosida rivojlanuvchi yaxlit ijtimoiy-pedagogik tizim sifatida konseptuallashtirishga asoslanadi.

1 https://lex.uz/ru/docs/-5841063

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Umumiy o'rta ta'lim muassasasida ijtimoiy-madaniy muhitni rivojlantirish muammosining ilmiy o'rganilganlik darajasi

Ijtimoiy-madaniy muhit muammosi fanlararo tadqiqot obyekti sifatida falsafa, sotsiologiya, psixologiya, pedagogika hamda ijtimoiy pedagogika fanlari doirasida turli metodologik yondashuvlar asosida o'rganilgan. Mazkur tushunchaning mazmuni jamiyat taraqqiyoti, shaxs rivojlanishi va ta'lim tizimining transformatsiyasi bilan uzviy bog'liq ravishda boyib borgan.

Falsafiy yondashuvlarda ijtimoiy-madaniy muhit insonning ma'naviy kamoloti, madaniy qadriyatlarni o'zlashtirish va ijtimoiy tajribani avloddan-avlodga uzatishning asosiy omili sifatida talqin qilinadi. Ushbu yondashuv muhitni shaxs taraqqiyotining tashqi sharti emas, balki uning rivojlanishini belgilovchi madaniy makon sifatida baholaydi.

Sotsiologik tadqiqotlarda esa ijtimoiy-madaniy muhit ijtimoiy institutlar, ijtimoiy munosabatlar va madaniy kapitalning o'zaro ta'siri natijasida shakllanuvchi murakkab tizim sifatida izohlanadi. Ayniqsa, P. Bourdieu tomonidan ilgari surilgan madaniy kapital nazariyasi oilaviy va maktab muhiti o'quvchilarning ta'lim natijalari hamda ijtimoiy muvaffaqiyatlariga sezilarli ta'sir ko'rsatishini ilmiy jihatdan asoslaydi. Mazkur yondashuv ta'limdagi ijtimoiy tengsizlik sabablarini tushuntirishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Psixologik tadqiqotlarda L.S. Vigotskiyning madaniy-tarixiy rivojlanish nazariyasi alohida o'rin egallaydi. Olim shaxs rivojlanishini ijtimoiy muloqot va madaniy vositalarni egallash jarayoni bilan bog'laydi. Uning fikricha, bolaning intellektual va shaxsiy rivojlanishi avvalo ijtimoiy faoliyat jarayonida shakllanadi, keyinchalik esa individual sifatga aylanadi. Ushbu nazariya pedagogik jarayonda ijtimoiy-madaniy muhitning hal qiluvchi rolini ilmiy asoslash imkonini beradi.

Ijtimoiy-madaniy muhitni tizimli tahlil qilishda U. Bronfenbrennerning ekologik tizimlar nazariyasi alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur nazariyada shaxs rivojlanishi mikro, mezo, ekzo va makrotizimlarning o'zaro ta'siri mahsuli sifatida izohlanadi. Ushbu yondashuv maktab, oila, mahalla va jamiyatning yagona ijtimoiy-pedagogik makon sifatidagi o'zaro bog'liqligini ochib beradi.

So'nggi yillarda xalqaro tadqiqotlarda School Climate, Whole School Approach, Social and Emotional Learning (SEL) hamda OECD Learning Compass 2030 konsepsiyalari maktab muhitining o'quvchilar rivojlanishidagi o'rnini yangicha talqin qilmoqda. Ushbu yondashuvlarda xavfsiz ta'lim muhiti, ijtimoiy-emotsional kompetensiyalar, hamkorlik madaniyati va fuqarolik mas'uliyati ta'lim sifatining muhim ko'rsatkichlari sifatida e'tirof etiladi. Biroq ular asosan maktabning psixologik yoki tashkiliy muhitiga e'tibor qaratib, ijtimoiy-madaniy muhitni pedagogik rivojlantirish mexanizmlarini kompleks tizim sifatida yoritmaydi.

Respublikamiz olimlari tomonidan ham ta'lim muhiti, ma'naviy-axloqiy tarbiya, ijtimoiylashuv va pedagogik boshqaruv masalalari bo'yicha salmoqli ilmiy izlanishlar olib borilgan. Biroq mazkur tadqiqotlarning aksariyatida ijtimoiy-madaniy muhitning alohida komponentlari o'rganilgan bo'lib, ularni yagona integrativ ijtimoiy-pedagogik tizim sifatida rivojlantirish mexanizmlariga yetarli e'tibor qaratilmagan. Demak, ilmiy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy-madaniy muhit masalasi turli fanlar kesimida keng o'rganilgan bo'lsa-da, umumiy o'rta ta'lim muassasasida uni pedagogik rivojlantirish mexanizmlarining integrativ modelini ishlab chiqishga qaratilgan tadqiqotlar yetarli emas.

Mavjud ilmiy tadqiqotlarning tanqidiy tahlili quyidagi ilmiy bo'shliqlar mavjudligini ko'rsatdi:

- ijtimoiy-madaniy muhitning yagona ijtimoiy-pedagogik ta'rifi ishlab chiqilmagan;
- pedagogik rivojlantirish mexanizmlarining tarkibi va o'zaro bog'liqligi yetarlicha asoslanmagan;
- makro, mezo va mikro darajadagi rivojlantirish mexanizmlarining integratsiyasi bo'yicha konseptual model taklif etilmagan;
- umumiy o'rta ta'lim muassasalari uchun ijtimoiy-madaniy muhitni baholash mezonlari va monitoring tizimi to'liq ishlab chiqilmagan.

Shu kabi ilmiy bo'shliqlar ushbu tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi hamda umumiy o'rta ta'lim muassasalarida ijtimoiy-madaniy muhitni pedagogik rivojlantirishning integrativ ijtimoiy-pedagogik konsepsiyasini ishlab chiqishni taqozo etadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu tadqiqot umumiy o'rta ta'lim muassasasida ijtimoiy-madaniy muhitni pedagogik rivojlantirishning ijtimoiy-pedagogik zaruriyatini nazariy jihatdan asoslashga qaratilgan bo'lib, sifat tadqiqot dizayni asosida amalga oshirildi. Tadqiqot fanlararo yondashuv tamoyiliga tayangan holda falsafa, sotsiologiya, psixologiya, pedagogika va ijtimoiy pedagogika fanlarida shakllangan ilmiy qarashlarni integratsiyalash orqali olib borildi.

Tadqiqotning metodologik asosini tizimli, ijtimoiy-pedagogik, aksiologik, ekologik, madaniy-tarixiy va kompetensiyaviy yondashuvlar tashkil etdi. Mazkur yondashuvlar ijtimoiy-madaniy muhitni alohida elementlar yig'indisi sifatida emas, balki o'zaro bog'langan komponentlardan iborat integrativ ijtimoiy-pedagogik tizim sifatida tahlil qilish imkonini berdi.

Tadqiqot davomida quyidagi ilmiy usullardan foydalanildi:

1. **Nazariy tahlil** - ijtimoiy-madaniy muhit va uni pedagogik rivojlantirishga oid milliy hamda xorijiy ilmiy adabiyotlar, monografiyalar, maqolalar va normativ-huquqiy hujjatlarni o'rganish;
2. **Qiyosiy tahlil** - falsafiy, sotsiologik, psixologik va pedagogik yondashuvlarni o'zaro solishtirish hamda ularning umumiy va farqli jihatlarini aniqlash;
3. **Kontent-tahlil** - UNESCO, OECD va boshqa xalqaro tashkilotlarning ta'limga oid konseptual hujjatlari hamda zamonaviy ilmiy nashrlar mazmunini tizimli tahlil qilish;
4. **Ilmiy sintez va umumlashtirish** - mavjud nazariy qarashlarni integratsiyalash orqali mualliflik konsepsiyasini ishlab chiqish;
5. **Mantiqiy modellashtirish** - ijtimoiy-madaniy muhitni pedagogik rivojlantirishning strukturaviy-funksional modelini konseptual darajada asoslash.

Tadqiqotning axborot bazasini ijtimoiy pedagogika, ta'lim nazariyasi, maktab muhiti, ijtimoiylashuv va madaniy rivojlanish masalalariga bag'ishlangan milliy hamda xorijiy ilmiy manbalar, xalqaro tashkilotlarning tavsiyalari va O'zbekiston Respublikasida ta'lim sohasida qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlar tashkil etdi. Tadqiqot jarayonida manbalar tanlashda ularning ilmiy ishonchliligi, dolzarbligi va mavzuga bevosita aloqadorligi asosiy mezon sifatida belgilandi.

Olingan ma'lumotlarni tahlil qilishda konseptual taqqoslash, kategoriyalashtirish va interpretativ tahlil usullaridan foydalanildi. Bu usullar mavjud ilmiy qarashlar o'rtasidagi metodologik bog'liqlikni aniqlash, ilmiy bo'shliqlarni belgilash hamda umumiy o'rta ta'lim muassasasida ijtimoiy-madaniy muhitni pedagogik rivojlantirishning integrativ ijtimoiy-pedagogik modelini nazariy jihatdan asoslash imkonini berdi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, umumiy o'rta ta'lim muassasasining ijtimoiy-madaniy muhiti faqat pedagogik jarayon amalga oshiriladigan makon emas, balki shaxsning ijtimoiylashuvi, ma'naviy-axloqiy kamoloti, fuqarolik kompetensiyalarini rivojlantirish va ijtimoiy faolligini shakllantirishni ta'minlovchi murakkab ijtimoiy-pedagogik tizim hisoblanadi.

Nazariy manbalar va xalqaro tajribaning qiyosiy tahlili natijasida ijtimoiy-madaniy muhitning mazmunini belgilovchi asosiy komponentlar aniqlandi (1-jadval).

1-jadval: **Umumiy o'rta ta'lim muassasasida ijtimoiy-madaniy muhitning tarkibiy komponentlari va ularning ijtimoiy-pedagogik tavsifi**

Tarkibiy komponent	Mazmuni	Ijtimoiy-pedagogik vazifasi
Aksiologik komponent	Milliy va umuminsoniy qadriyatlar, ma'naviy-axloqiy me'yorlar, fuqarolik mas'uliyati	O'quvchilarda qadriyatlarga asoslangan dunyoqarash va fuqarolik kompetensiyalarini shakllantirish
Ijtimoiy komponent	Maktab–oila–mahalla hamkorligi, ijtimoiy sheriklik, ijtimoiy munosabatlar	O'quvchilarning ijtimoiylashuvini ta'minlash va ijtimoiy faolligini rivojlantirish
Kommunikativ komponent	Pedagog, o'quvchi, ota-ona va jamoatchilik o'rtasidagi muloqot hamda hamkorlik	Samarali kommunikativ muhitni shakllantirish va hamkorlik madaniyatini rivojlantirish
Madaniy komponent	Milliy madaniyat, an'analar, urf-odatlar, madaniy meros va madaniy tadbirlar	Madaniy identifikatsiyani rivojlantirish va madaniy merosga hurmatni shakllantirish
Boshqaruv komponenti	Pedagogik boshqaruv, monitoring, muvofiqlashtirish va rivojlantirish strategiyalari	Ijtimoiy-madaniy muhitni tizimli boshqarish va uning barqaror rivojlanishini ta'minlash

Jadvalda keltirilgan komponentlar o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lib, umumiy o‘rta ta’lim muassasasining ijtimoiy-madaniy muhitini yaxlit ijtimoiy-pedagogik tizim sifatida tavsiflaydi. Har bir komponent alohida pedagogik vazifani bajarishi bilan birga, ularning integratsiyasi o‘quvchilarning ijtimoiylashuvi, fuqarolik kompetensiyalarini rivojlantirish va ma’naviy-axloqiy kamolotini ta’minlashga xizmat qiladi. Shu jihatdan ijtimoiy-madaniy muhitni rivojlantirish komponentlarning alohida faoliyati emas, balki ularning o‘zaro uyg‘unlashgan holdagi pedagogik boshqaruvi natijasida amalga oshadigan uzluksiz jarayon sifatida namoyon bo‘ladi.

Mavjud ilmiy yondashuvlarni umumlashtirish asosida ijtimoiy-madaniy muhitni pedagogik rivojlantirishga ta’sir etuvchi ustuvor omillar ham aniqlandi. Ularga pedagogik boshqaruv, ijtimoiy sheriklik, qadriyatlarga asoslangan tarbiya, kommunikativ hamkorlik, pedagogik qo‘llab-quvvatlash va refleksiv monitoring kiradi. Mazkur omillar o‘zaro integratsiyalashgandagina ta’lim muassasasida barqaror rivojlanish muhiti shakllanadi.

Olingan natijalarga tayangan holda, quyidagi mualliflik ta’rifimizni keltiramiz:

Umumiy o‘rta ta’lim muassasasining ijtimoiy-madaniy muhiti – bu pedagogik boshqaruv, ijtimoiy sheriklik, qadriyatlar tizimi, madaniy faoliyat va kommunikativ hamkorlikning integratsiyasi asosida shakllanadigan hamda o‘quvchilarning ijtimoiylashuvi, fuqarolik kompetensiyalari va shaxsiy rivojlanishini ta’minlovchi ochiq ijtimoiy-pedagogik tizimdir.

Mazkur ta’rifning ilmiy ahamiyati shundaki, unda ijtimoiy-madaniy muhit faqat pedagogik yoki psixologik hodisa sifatida emas, balki ko‘p komponentli, boshqariladigan va rivojlantiriladigan ijtimoiy-pedagogik tizim sifatida talqin etilgan.

Mazkur tadqiqot natijalari umumiy o‘rta ta’lim muassasasida ijtimoiy-madaniy muhitni pedagogik rivojlantirish masalasi ko‘p omilli va tizimli yondashuvni talab etishini ko‘rsatdi. Olingan natijalar xalqaro va milliy ilmiy tadqiqotlar bilan qiyoslanganda, ularning ayrim jihatlari mavjud nazariyalarni tasdiqlashi, ayrim jihatlari esa ularni to‘ldirishi va kengaytirishi aniqlandi.

L.S. Vigotskiyning madaniy-tarixiy rivojlanish nazariyasida shaxs taraqqiyotining asosiy manbai ijtimoiy muloqot va madaniy vositalarni o‘zlashtirish jarayoni sifatida talqin etiladi. Bronfenbrennerning ekologik tizimlar nazariyasi shaxs rivojlanishini mikro, mezo va makro tizimlarning o‘zaro ta’siri bilan izohlaydi.

P. Bourdieu tomonidan ishlab chiqilgan madaniy kapital nazariyasi oila va maktabning ta’lim natijalariga ta’sirini ochib beradi. Tadqiqot natijalari mazkur nazariyani qo‘llab-quvvatlaydi, biroq madaniy kapitalning samarali shakllanishi faqat oilaviy resurslarga emas, balki maktabdagi pedagogik boshqaruv sifati, ijtimoiy sheriklik va qadriyatlarga asoslangan tarbiyaviy faoliyatga ham bevosita bog‘liqligini ko‘rsatadi.

UNESCO tomonidan ilgari surilgan Global Citizenship Education (GCED) hamda OECDning Learning Compass 2030 konsepsiyalarida ta’lim muassasasining asosiy vazifasi o‘quvchilarni barqaror rivojlanish, fuqarolik mas’uliyati va umuminsoniy qadriyatlarga tayangan holda tarbiyalash deb belgilanadi. Tadqiqot natijalari ushbu yondashuvlar bilan uyg‘un bo‘lib, ularni O‘zbekiston umumiy o‘rta ta’lim tizimining milliy qadriyatlari va ijtimoiy-pedagogik xususiyatlari bilan integratsiyalash zarurligini ko‘rsatadi.

Mavjud ilmiy ishlarda ijtimoiy-madaniy muhit ko‘proq ta’lim muhiti, maktab iqlimi, tarbiyaviy muhit yoki ijtimoiylashuv omili sifatida talqin etiladi. Mazkur tadqiqotning farqli jihati shundaki, unda ijtimoiy-madaniy muhit pedagogik rivojlantirish obyekti sifatida qaraladi hamda uning boshqaruv, qadriyatlar, kommunikativ hamkorlik va ijtimoiy sheriklik komponentlari yagona tizim doirasida asoslanadi.

Natijada ishlab chiqilgan integrativ yondashuv ijtimoiy-madaniy muhitni rivojlantirishning nazariy asoslarini kengaytirib, uni umumiy o‘rta ta’lim muassasasida strategik boshqaruvning muhim yo‘nalishi sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Umumiy o‘rta ta’lim muassasasining ijtimoiy-madaniy muhiti ijtimoiy pedagogika nuqtai nazaridan integrativ ijtimoiy-pedagogik tizim sifatida konseptuallashtirildi; ijtimoiy-madaniy muhitni pedagogik rivojlantirishning tarkibiy komponentlari va ularning o‘zaro funksional bog‘liqligi ilmiy jihatdan tizimlashtirildi; pedagogik boshqaruv, ijtimoiy sheriklik, qadriyatlar tizimi va kommunikativ hamkorlikning o‘zaro integratsiyasiga asoslangan mualliflik yondashuvi ishlab chiqildi; umumiy o‘rta ta’lim muassasasida ijtimoiy-madaniy muhitni pedagogik rivojlantirishning nazariy-metodologik asoslari takomillashtirildi hamda uning konseptual modeli asoslandi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijalari umumiy o‘rta ta’lim muassasasida ijtimoiy-madaniy muhitni rivojlantirish o‘quvchilarning ijtimoiylashuvi, fuqarolik kompetensiyalarini shakllantirish va ma’naviy-axloqiy kamolotini ta’minlashning muhim ijtimoiy-pedagogik omili ekanligini ko‘rsatdi. Ijtimoiy-madaniy muhitning asosiy tarkibiy komponentlari aniqlashtirildi hamda ularni pedagogik boshqaruv asosida integrativ rivojlantirish zarurligi asoslandi. Taklif etilgan yondashuv umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida ijtimoiy-madaniy muhitni takomillashtirishning nazariy-metodologik asoslarini boyitadi va amaliyotda qo‘llash uchun ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Bronfenbrenner, U. (1979). The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design. Harvard University Press.
2. Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In J. Richardson (Ed.), Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education (pp. 241-258). Greenwood Press.
3. Vygotsky, L. S. (1978). Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Harvard University Press.
4. Dewey, J. (1916). Democracy and Education. Macmillan.
5. Bruner, J. (1996). The Culture of Education. Harvard University Press.
6. OECD Learning Compass 2030. OECD Learning Compass 2030: A series of concept notes. OECD Publishing.
7. UNESCO. (2021). Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education. UNESCO Publishing.

BO'LAJAK INGLIZ TILI O'QITUVCHILARINING KASBIY-SUBYEKTIV POZITSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Temirova Shoxsanam Komilovna
Samarqand davlat chet tillar instituti tayanch doktoranti,
1-bosqich talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining kasbiy-subyektiv pozitsiyasini rivojlantirishning nazariy asoslari ilmiy adabiyotlar tahlili asosida yoritilgan. Tadqiqotda o'qituvchi agentligi (teacher agency), o'qituvchi kognitsiyasi (teacher cognition), kasbiy identifikatsiya (professional identity) hamda o'qituvchi avtonomiyasi (teacher autonomy) tushunchalarining o'zaro konseptual bog'liqligi tahlil qilinadi. Tadqiqot metodologiyasi sifatida nazariy tahlil, tizimli tahlil, klassifikatsiya, bibliometrik tahlil hamda ilmiy xaritalash (science mapping) yondashuvidan foydalanilgan. Scopus xalqaro ma'lumotlar bazasida indekslangan ilmiy manbalar asosida mavzuning rivojlanish dinamikasi, ilmiy hujjatlar tarkibi va fan sohalari bo'yicha taqsimoti o'rganildi. Tadqiqot natijalari bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining kasbiy-subyektiv pozitsiyasini rivojlantirish bo'yicha ilmiy tadqiqotlarni kengaytirish, xorijiy tajribalarni milliy pedagogik amaliyotga moslashtirish hamda pedagog kadrlarni tayyorlash tizimini takomillashtirish uchun nazariy-metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: o'qituvchi agentligi, kasbiy-subyektiv pozitsiya, agentlik bo'shliqlari, o'qituvchi kognitsiyasi, kasbiy identifikatsiya, o'qituvchi avtonomiyasi.

Abstract: This article examines theoretical foundations for developing the professional-subjective position of future English language teachers through a comprehensive review of contemporary scientific literature. The study focuses on the conceptual relationships among teacher agency, teacher cognition, professional identity, and teacher autonomy as key constructs influencing teachers' professional development. The research methodology is based on theoretical analysis, systematic review, classification, bibliometric analysis, and science mapping. Publications indexed in the Scopus international database were analyzed to identify research trends, publication dynamics, document types, and disciplinary distribution related to the selected keywords. The findings indicate that the ecological approach provides one of the most comprehensive theoretical frameworks for understanding teacher agency and the development of a professional-subjective position within contemporary teacher education. The study also highlights the need to adapt international theoretical achievements to the national educational context and to strengthen research on teacher agency in Uzbekistan. The results can serve as a theoretical and methodological basis for improving foreign language teacher education programs and for conducting future empirical research in this field.

Key words: teacher agency, professional-subjective position, spaces of teacher agency, teacher cognition, professional identity, teacher autonomy.

Аннотация: В данной статье на основе анализа современных научных источников исследуются теоретические основы развития профессионально-субъектной позиции будущих учителей английского языка. Особое внимание уделено концептуальной взаимосвязи понятий "агентность учителя" (teacher agency), "когниция учителя" (teacher cognition), "профессиональная идентичность" (professional identity) и "автономия учителя" (teacher autonomy). Методологическую основу исследования составили теоретический, системный и библиометрический анализ, классификация научных источников, а также метод научного картирования (science mapping). На основе материалов международной базы данных Scopus изучены динамика развития исследуемой проблематики, распределение научных публикаций по годам, типам документов и областям науки. Полученные результаты свидетельствуют о том, что экологический подход является одной из наиболее перспективных концепций для объяснения профессиональной субъектности и агентности учителя. Материалы исследования могут быть использованы при совершенствовании системы подготовки будущих учителей иностранных языков, разработке научно-методических рекомендаций и проведении дальнейших педагогических исследований.

Ключевые слова: агентность учителя, профессионально-субъектная позиция, пространства агентности, когниция учителя, профессиональная идентичность, автономия учителя.

KIRISH

Bugungi shiddat bilan rivojlanib borayotgan globallashuv jarayoni davrida “yagona til, yagona jamiyat, yagona bozor” tamoyili asosida kechayotgan dunyoviy rivojlanish bosqichlaridan ortda qolmaslik har tomonlama dunyo standartlariga mos va xos bo‘lgan jamiyat va davlat bo‘lib shakllanishimizda birlamchi axborot vositasi sifatida til qaraladi. Shu sababli hozirda dunyoning deyarli barcha davlatlarida chet tillarni, ayniqsa, ingliz tilini o‘rganishga alohida e’tibor berilmoqda.

Shu jumladan, O‘zbekiston ham bu borada mustaqillikdan so‘ng jadal chora-tadbirlarni bosqichma-bosqich ma’lum strategiyalar asosida olib bormoqda. Mamlakatimizda ta’lim sifatini oshirish, malakali pedagoglar tayyorlash sifatini oshirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biridir. Prezidentning 2022-yil 28-yanvardagi PF–60-son[1] “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmonida [3] ta’lim sifatini oshirish, pedagoglarning kasbiy mahoratini takomillashtirish, milliy qadriyatlar va zamonaviy innovatsiyalar uyg‘unligini ta’minlash ustuvor vazifalar qatoriga kiritilgan.

O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni hamda Prezidentning chet tillarni o‘rganish tizimini yanada takomillashtirishga oid qarorlari mamlakatimizda xorijiy tillarni o‘qitish sifatini oshirish va pedagog kadrlarning kasbiy malakasini muntazam rivojlantirishni davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishi etib belgilagan [1, 2].

Mazkur hujjatlar o‘qituvchilarning kasbiy-subyektiv pozitsiyasini oshirish borasidagi ishlarning huquqiy-me’yoriy asosini tashkil etadi. Shu nuqtai nazardan, bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchisining kasbiy-subyektiv pozitsiyasini ilmiy-nazariy jihatdan asoslash muhim amaliy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR TAHLILI

Bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy rivojlanishi va kasbiy-subyektiv pozitsiyasini shakllantirish masalasi pedagogika hamda ta’lim psixologiyasining dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. So‘nggi yillarda olib borilgan ilmiy tadqiqotlarda pedagogning kasbiy kompetentligini rivojlantirish, pedagogik refleksiya, kasbiy identifikatsiya, o‘qituvchi agentligi (teacher agency) hamda subyektivlik masalalariga alohida e’tibor qaratilmoqda. Mazkur tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy o‘qituvchi faqat bilim beruvchi emas, balki ta’lim jarayonini ongli ravishda boshqaruvchi, mustaqil qaror qabul qiluvchi va o‘z kasbiy rivojlanishiga mas’ul bo‘lgan faol subyekt sifatida shakllanishi zarur [1].

Kasbiy-subyektiv pozitsiya tushunchasi shaxsning o‘z kasbiga nisbatan ongli munosabati, kasbiy qadriyatlari, motivatsiyasi, refleksiv fikrlashi va o‘zini rivojlantirishga intilishi bilan tavsiflanadi. Ushbu tushuncha pedagogning kasbiy faoliyatdagi faolligi, tashabbuskorligi hamda mas’uliyatini ifodalovchi integrativ sifat sifatida talqin qilinadi. Shu nuqtai nazardan, kasbiy-subyektiv pozitsiyani rivojlantirish bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlash tizimining ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi [2].

Xorijiy olimlardan D. Coyle, P. Hood va D. Marsh o‘z tadqiqotlarida zamonaviy pedagogni tayyorlashda integrativ yondashuvlar, xususan, CLIL texnologiyasining ahamiyatini asoslab berganlar. Mualliflarning fikricha, fan va tilni integratsiyalash asosida tashkil etilgan ta’lim jarayoni talabalarning nafaqat predmet va til kompetensiyalarini, balki mustaqil fikrlash, hamkorlikda ishlash, refleksiya va kasbiy faolligini ham rivojlantiradi [3]. Mazkur g‘oyalar bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy-subyektiv pozitsiyasini shakllantirishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

A. Banduraning ijtimoiy-kognitiv nazariyasida shaxsning o‘z imkoniyatlariga ishonchi (self-efficacy) kasbiy muvaffaqiyatning asosiy omillaridan biri sifatida e’tirof etiladi. Olimning ta’kidlashicha, yuqori darajadagi self-efficacy pedagogning tashabbuskorligi, kasbiy mas’uliyati va murakkab pedagogik vaziyatlarni samarali hal etishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi [4]. Bu esa kasbiy-subyektiv pozitsiyaning shakllanishida psixologik omillarning muhim o‘rin tutishini ko‘rsatadi.

L. S. Vygotskiyning madaniy-tarixiy rivojlanish nazariyasi ham mazkur yo‘nalishdagi tadqiqotlar uchun metodologik asoslardan biri hisoblanadi. Uning fikriga ko‘ra, shaxsning rivojlanishi ijtimoiy hamkorlik va faoliyat jarayonida amalga oshadi. Demak, bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy-subyektiv pozitsiyasi ham ta’lim muhiti, muloqot va amaliy pedagogik faoliyat jarayonida izchil shakllanadi [5].

O‘zbek olimlari tomonidan ham pedagoglarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish, innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish va kompetensiyaviy yondashuv asosida ta’lim sifatini oshirish bo‘yicha qator tadqiqotlar amalga oshirilgan. Jumladan, N. Muslimov, U. Nishonaliyev, R. Ishmuhamedov, B. Xodjayev va boshqa olimlarning ilmiy ishlarida bo‘lajak pedagoglarni kasbiy faoliyatga tayyorlashning nazariy va metodik asoslari yoritilgan [6; 7]. Biroq ushbu tadqiqotlarda kasbiy-subyektiv pozitsiya mustaqil ilmiy kategoriya sifatida yetarli darajada tahlil qilinmagan.

1 https://lex.uz/ru/docs/-5841063

Shuningdek, o‘qituvchi agentligi (teacher agency) bo‘yicha olib borilgan zamonaviy tadqiqotlarda pedagogning mustaqil qaror qabul qilish qobiliyati, kasbiy mas’uliyati va refleksiv faoliyati ta’lim sifati bilan bevosita bog‘liqligi ta’kidlanadi. Priestley, Biesta va Robinsonning ilmiy qarashlariga ko‘ra, o‘qituvchi agentligi pedagogning shaxsiy tajribasi, mavjud pedagogik sharoit va kelajakdagi kasbiy maqsadlari o‘zaro uyg‘unlashgan holda namoyon bo‘ladi [8]. Ushbu yondashuv kasbiy-subyektiv pozitsiya mazmunini chuqurroq anglash imkonini beradi.

E. Wengerning “communities of practice” konsepsiyasi o‘qituvchining kasbiy identifikatsiyasi va kasbiy rivojlanishini ijtimoiy hamkorlik jarayoni sifatida tushuntirish imkonini beradi [11]. Ushbu nazariyaga ko‘ra, kasbiy bilim va identifikatsiya faqat individual o‘rganish natijasida emas, balki kasbiy hamjamiyatdagi muloqot, hamkorlik va amaliy faoliyat orqali ham shakllanadi. Shu sababli bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarini tayyorlash jarayonida hamkorlikdagi ta’lim, jamoaviy loyihalar, pedagogik amaliyot va mentorlik faoliyatini kuchaytirish kasbiy-subyektiv pozitsiyaning rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

So‘nggi yillardagi tadqiqotlarda o‘qituvchi agentligi masalasi raqamli kompetensiya, heutagogika va ta’lim muhitidagi mustaqillik bilan bog‘liq holda ham o‘rganilmoqda. Jumladan, E. Cruz va F. A. Costa o‘qituvchi agentligini raqamli kompetensiyani rivojlantirish va pedagogik innovatsiyalarni amalga oshirish bilan bog‘laydi [16].

M. Levanon va E. Gusacov esa heutagogik yondashuv, erkinlik va o‘qituvchi agentligi o‘rtasidagi munosabatni tahlil qilib, pedagogga mustaqil ta’lim va qaror qabul qilish imkoniyatlarini berish agentlikni kuchaytirishi mumkinligini ko‘rsatadilar [13].

Shuningdek, E. A. C. Rushton, N. Walshe va D. Quiroz-Martinezning tadqiqotida o‘qituvchi agentligining muayyan ta’lim sharoitlarida qanday namoyon bo‘lishi empirik jihatdan o‘rganilgan [12].

Umuman olganda, tahlil qilingan ilmiy manbalar “kasbiy-subyektiv pozitsiya”ni bitta alohida tushuncha bilan chegaralash yetarli emasligini ko‘rsatadi. Mazkur fenomen teacher agency, teacher cognition, professional identity, teacher autonomy va reflective practice kabi o‘zaro bog‘liq kategoriyalar majmuasi sifatida namoyon bo‘ladi [4; 5; 7; 8; 9; 10]. Ularning umumiy jihati shundan iboratki, zamonaviy o‘qituvchi ta’lim jarayonining passiv ijrochisi emas, balki pedagogik vaziyatlarni tahlil qiluvchi, mustaqil qaror qabul qiluvchi, o‘z faoliyatini refleksiv boshqaruvchi va ta’lim muhitini takomillashtirishga intiluvchi faol subyekt sifatida qaraladi.

Shu bilan birga, mavjud adabiyotlar tahlili O‘zbekiston ta’lim tizimi, xususan, bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy-subyektiv pozitsiyasini shakllantirish masalasida ilmiy-metodik ishlanmalar yetarli darajada tizimlashtirilmaganligini ko‘rsatadi. Mavjud xorijiy nazariyalarni milliy ta’lim sharoitiga mexanik tarzda ko‘chirish emas, balki ularning mazmunini milliy pedagogik qadriyatlar, oliy ta’lim amaliyoti va bo‘lajak chet tili o‘qituvchilarini tayyorlash xususiyatlari bilan uyg‘unlashtirish zarur. Mazkur holat tadqiqotning dolzarbligini hamda bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy-subyektiv pozitsiyasini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlarini aniqlash zaruratini belgilaydi.

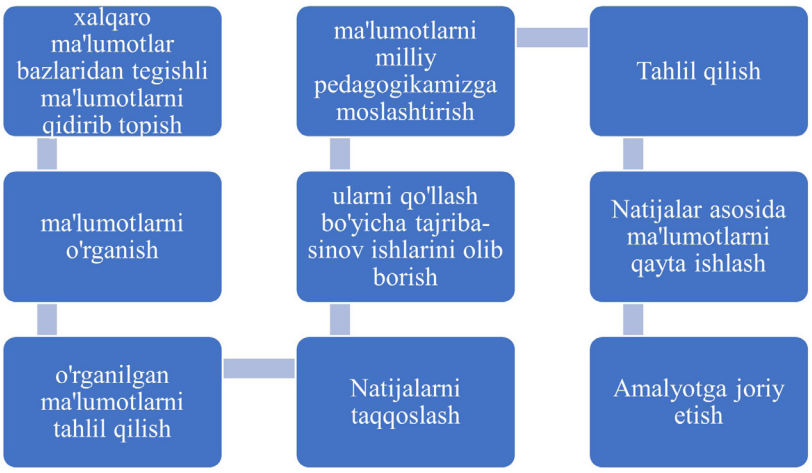
O‘qituvchilarni tayyorlash sohasidagi tadqiqotlar tobora o‘qituvchilarning mustaqil, refleksiv mutaxassis sifatida ish yuritish qobiliyatini boshlang‘ich tayyorgarlik dasturlarining asosiy natijasi sifatida ko‘rib chiqmoqda, biroq bu qobiliyatni tavsiflash uchun qo‘llaniladigan tushunchalar turli ilmiy manbalarda sezilarli darajada farq qiladi. Mustaqillikdan keyingi pedagogik adabiyotlarning ko‘pchiligida bu natija “kasbiy-subyektiv pozitsiya” nomi ostida muhokama qilinadi va u o‘qituvchining o‘z kasbiy faoliyatida passiv ijrochi emas, balki faol subyektga aylanishini ta’minlovchi dispozitsiyalar, qadriyatlar va kompetensiyalar to‘plami sifatida keng talqin etiladi. Ingliz tilidagi adabiyotlarda esa o‘qituvchi agentligi bo‘yicha yaqin, ammo asosan mustaqil rivojlangan tadqiqotlar yo‘nalishi mavjud bo‘lib, u o‘qituvchilarning pedagogik jarayonlarni olib boruvchi sifatida qanday ish yuritishini o‘rganadi [4].

Bundan tashqari, qisman bir-biriga tushadigan, o‘zaro umumiylikka ega bo‘lgan yana bir yo‘nalish - “o‘qituvchi kognitsiyasi” va “kasbiy identifikatsiya” bo‘yicha tadqiqotlar - til o‘qituvchilari o‘z ishlarini qanday tushunishini belgilovchi e’tiqodlar, bilimlar va o‘z-o‘zini anglash jarayonlarini o‘rgangan [5]. Hozirda bu terminlar pedagogik adabiyotlarda keng yoritilmagan. Ayniqsa, o‘qituvchi agentligi, o‘qituvchining kasbiy-subyektiv pozitsiyasi borasida milliy adabiyotlarimizda yoritmalar yetarli emas. Shu sababdan bu boradagi ishlarni, avvalo, xorijiy manbalarning hozirgacha bo‘lgan ma’lumotlarini to‘plash, o‘rganish va tahlil qilish, qayta ishlash va milliy pedagogikamizga tadqiq qilish jarayonlarini bosqichma-bosqich olib borishdan boshlash mazkur sohaning yurtimizda yana bir pog‘ona yuqorilab rivojlanishiga turtki bo‘ladi, deyish mumkin.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

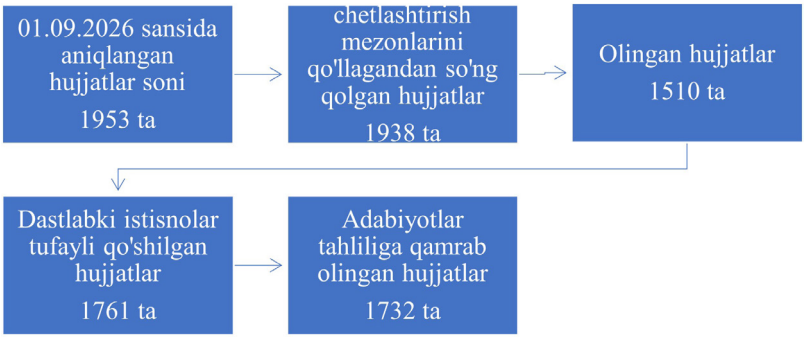
Tadqiqotni amalga oshirish usullari sifatida nazariy tahlil, tizimli tahlil, klassifikatsiya va statistik tahlil usullaridan foydalaniladi. Olingan ma’lumotlar adabiyotlarni sifat jihatdan baholamaydi. Aksincha, ularda keltirilgan tegishli terminlarning mos kelish darajasiga ko‘ra klassifikatsiya qiladi.

1-grafikda izlanishda olib boriladigan ishlar ketma-ketligi keltirilgan.

1-grafik: **Kasbiy-subyektiv pozitsiya bo‘yicha olib borilishi rejalashtirilgan ishlar xaritasi**

Tadqiqot metodologiyasining asosini adabiyotlar tahlili tashkil qiladi va bu, o‘z navbatida, ilmiy xaritalash deb ham yuritiladi (science mapping). Bu boradagi ishlarni, avvalo, tegishli adabiyotni to‘plashdan boshlash o‘rinli bo‘ladi. Adabiyotlarni qidirib topish uchun ishonchli, xalqaro tan olingan bazalardan foydalanish maqsadga muvofiq. Mazkur maqolada keltirilgan ma’lumotlar Scopus ma’lumotlar bazasidan olindi.

2-grafik: **Aniqlangan ilmiy hujjatlar tasnifi**

Metodologik tahlilning dastlabki qadami www.scopus.com saytiga kirish bilan boshlanadi. Qidiruv bo‘limiga o‘tib, birinchi ustundan kalit so‘zlar bo‘yicha qidiruv qismi tanlanadi. Kalit so‘zlar yoziladi: “O‘QITUVCHI”, “SUBYEKTIV POZITSIYA”, “AGENTLIK”, “O‘QITUVCHI AGENTLIGI”, qidiruv tugmasi bosiladi. Shundan so‘ng ekranda hech qanday cheklovlar qo‘yilmasdan oldin 1999-yildan 2027-yilgacha bo‘lgan kalit so‘zlar yoritilgan 1953 ta hujjat topildi. Aniqlikni oshirish maqsadida ba’zi cheklovlar qo‘yildi:

TAHLIL VA NATIJALAR

1. Fan tarmog‘i bo‘yicha cheklov bo‘limidan “IJTIMOIY FANLAR” (Social science) bo‘limi tanlandi va natijalar 1938 taga tushdi. Bu natija kalit so‘zlar bo‘yicha eng ko‘p izlanish olib borilgan soha ijtimoiy soha ekanligini ko‘rsatadi.
2. Hujjat turiga qo‘yiladigan cheklovlar bo‘limidan “ILMIY MAQOLA” bo‘limi tanlandi. Mazkur cheklovdan so‘ng hujjatlar soni 1510 taga tushdi. Bu kalit so‘zlar yoritilgan kitob bo‘limlari soni 159 tani, kitoblar soni 20 tani, konferensiya materiallari soni esa 26 tani tashkil etadi.
3. Tilga qo‘yiladigan cheklov bo‘limidan “INGLIZ TILI” tanlandi. Shundan so‘ng natijalar 1732 tani ko‘rsatdi. Bu esa mazkur soha bo‘yicha izlanishlarning asosiy tili ingliz tili ekanligini ochib berdi.

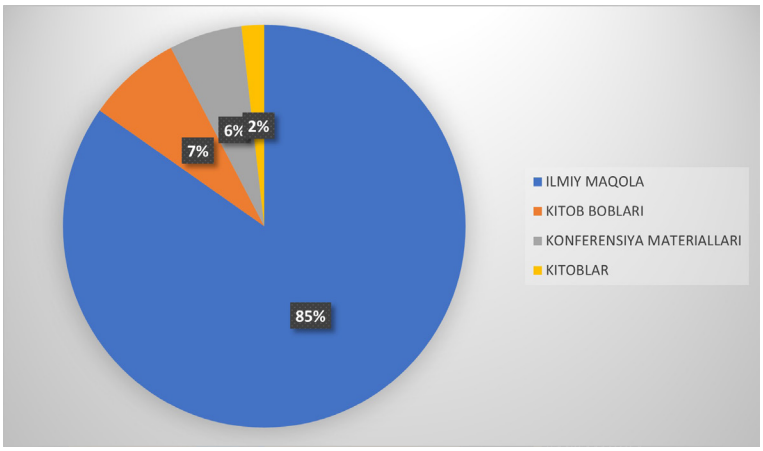
Yuqoridagi cheklovlar statistik analiz uchun xos bo‘lgan maxsus cheklovlar bo‘lib, bundan tashqari, adabiyotlardan o‘qish va ma’lumot olish uchun foydalanish maqsadida bo‘lgan izlanuvchilar uchun “OCHIQ FOYDALANISH” (OPEN ACCESS) bo‘limidan “OLTIN” (GOLD) bo‘limi tanlanadi. Shundan so‘ng maqolalarga kirib, to‘liq shakldagi matnidan foydalanish va ularni bepul yuklab olish imkoni mavjud bo‘lgan hujjatlar ko‘rinadi. Eng yuqori qismida hujjatlar soni ham keltiriladi. Mazkur vaqtga ko‘ra, bunday hujjatlar soni kalit so‘zlar bo‘yicha 315 tani tashkil etdi.

MAKTAB TA'LIMI SCHOOL EDUCATION ШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

Olingan ma'lumotlar statistikasi quyidagilarni ko'rsatdi:

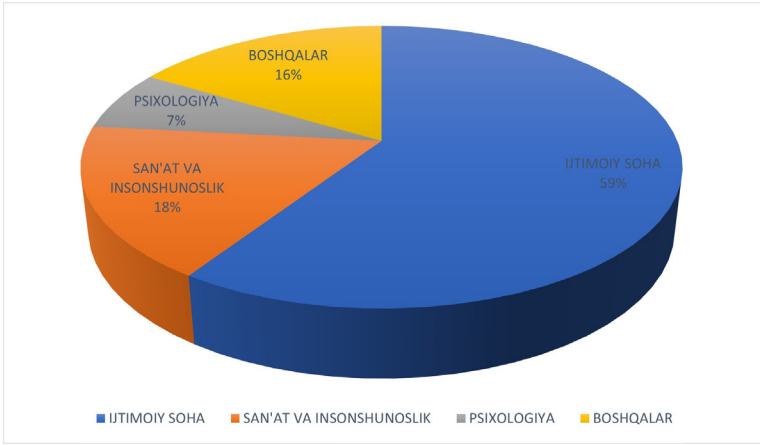
Birinchidan, 1-rasmda Scopus bazasidan to'g'ridan-to'g'ri olingan, qaysi yilda nechta kalit so'zlarga tegishli bo'lgan ilmiy hujjatlar topilganligini grafik asosida ko'rishimiz mumkin. Bu analizni amalga oshirishda mazkur saytning "ANALYTICS" bo'limidan foydalanildi.

Ikkinchidan, quyidagi 1-diagrammada kalit so'zlar yoritilgan ilmiy hujjatlar turining ulushlari foizlarda (%) keltirilgan.

1-diagramma: **Qamrab olingan ilmiy hujjat turlari**

Uchinchidan, navbatdagi grafikda tegishli terminlarning fan tarmoqlarida qo'llanish ulushlari keltirilgan (foizlarda, %).

2-diagramma: **Kalit so'zlar qo'llanilishining fan sohalari tarmog'idagi hissasi**

Umumlashtirilgan natijalar shuni ko'rsatdiki, bo'lajak ingliz tili o'qituvchisining kasbiy-subyektiv pozitsiyasi quyidagi o'zaro bog'liq komponentlar orqali namoyon bo'ladi:

1. **Kasbiy agentlik** - mustaqil pedagogik qaror qabul qilish va tashabbus ko'rsatish;
2. **Kasbiy kognitsiya** - pedagogik bilim, qarash, e'tiqod va kasbiy tafakkur;
3. **Kasbiy identifikatsiya** - o'zini pedagogik kasb vakili sifatida anglash;
4. **Kasbiy avtonomiya** - o'z faoliyatini mustaqil rejalashtirish va boshqarish;
5. **Refleksivlik** - o'z pedagogik faoliyatini tahlil qilish va takomillashtirish;
6. **Ijtimoiy-kasbiy hamkorlik** - pedagogik hamjamiyat, mentor va hamkasblar bilan samarali hamkorlik qilish.

Shunday qilib, tadqiqot natijalari kasbiy-subyektiv pozitsiyani alohida bir kompetensiya bilan cheklash mumkin emasligini ko'rsatdi. U o'qituvchining faol subyekt sifatida shakllanishini ta'minlovchi bir nechta psixologik, pedagogik va ijtimoiy omillarning o'zaro birligi sifatida namoyon bo'ladi. Scopus ma'lumotlaridagi ilmiy

nashrlar dinamikasi, hujjat turlari va fan sohalari bo‘yicha taqsimot ham ushbu yo‘nalishning xalqaro miqyosda rivojlanib borayotganini ko‘rsatadi.

Olingan natijalar asosida bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarini tayyorlash jarayonida refleksiv ta’lim, mustaqil pedagogik qaror qabul qilish, hamkorlikdagi faoliyat, pedagogik amaliyot, mentorlik va innovatsion faoliyat uchun keng imkoniyatlar yaratish zarurligi belgilandi. Mazkur natijalar keyingi bosqichda bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy-subyektiv pozitsiyasini rivojlantirishning pedagogik modeli va uning samaradorligini tajriba-sinov orqali aniqlash uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Bo‘lajak chet tili o‘qituvchilarini tayyorlash har tomonlama murakkablikka ega bo‘lgan mas’uliyatli pedagogik jarayondir. Maqolada bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy-subyektiv pozitsiyasini rivojlantirish masalasi zamonaviy pedagogik tadqiqotlarning dolzarb yo‘nalishlaridan biri sifatida ko‘rib chiqildi. Adabiyotlar tahlili quyidagilarni ko‘rsatdi:

Birinchidan, mazkur tushuncha an’anaviy kasbiy kompetensiya yoki pedagogik mahorat tushunchalaridan kengroq mazmunga ega bo‘lib, o‘qituvchining o‘z faoliyatini ongli ravishda boshqarishi, qaror qabul qilishi, refleksiya olib borishi hamda ta’lim jarayoniga faol ta’sir ko‘rsatish qobiliyatini ifodalaydi. Shu jihatdan kasbiy-subyektiv pozitsiya o‘qituvchining shaxsiy va kasbiy rivojlanishida markaziy omillardan biri hisoblanadi.

Ikkinchidan, tadqiqot davomida Scopus xalqaro ma’lumotlar bazasida mavjud ilmiy adabiyotlar tahlil qilinib, “teacher agency”, “teacher cognition”, “professional identity”, “teacher autonomy” kabi tushunchalarning o‘zaro uzviy bog‘liqligi aniqlandi. Olingan natijalar mazkur terminlar bir-birini to‘ldiruvchi ilmiy kategoriyalar ekanligini ko‘rsatadi.

Uchinchidan, mazkur mavzu bo‘yicha chop etilgan ilmiy ishlarning asosiy qismi ijtimoiy fanlar yo‘nalishiga to‘g‘ri keladi. Bu esa o‘qituvchi agentligi faqat metodik muammo emas, balki pedagogik, psixologik va ijtimoiy omillar bilan uzviy bog‘liq ekanligini tasdiqlaydi. Ilmiy maqolalarning ulushi eng yuqori ko‘rsatkichni tashkil etishi ushbu sohada ilmiy izlanishlar muntazam olib borilayotganini ko‘rsatadi.

To‘rtinchidan, tahlil qilingan xorijiy manbalar shuni ko‘rsatadiki, bo‘lajak o‘qituvchilarda kasbiy-subyektiv pozitsiyani shakllantirish faqat nazariy bilim berish orqali emas, balki amaliy faoliyat, refleksiv mashg‘ulotlar, pedagogik amaliyot, hamkorlikdagi o‘qitish va mustaqil qaror qabul qilish imkoniyatlarini yaratish orqali samarali amalga oshiriladi. O‘qituvchi agentligi o‘z-o‘zidan shakllanmaydi, balki ta’lim muhiti, institut madaniyati, mentorlik tizimi va pedagogning shaxsiy motivatsiyasi ta’sirida rivojlanadi.

Bunday yondashuv bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarini tayyorlash jarayonini takomillashtirishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Chunki kelajakdagi pedagog nafaqat bilim beruvchi, balki ta’lim jarayonini tashkil etuvchi, yangiliklarni amaliyotga tatbiq etuvchi va o‘z kasbiy rivojlanishini mustaqil boshqaruvchi mutaxassis bo‘lishi zarur.

Shuningdek, tahlillar milliy pedagogik adabiyotlarda “o‘qituvchi agentligi” va “kasbiy-subyektiv pozitsiya” tushunchalariga oid ilmiy ishlanmalar soni cheklanganligini ham ko‘rsatdi. Mazkur holat ushbu yo‘nalishda yangi ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirish zarurligini asoslaydi. Xorijiy tajribalarni milliy ta’lim tizimiga moslashtirish orqali bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarini tayyorlash sifatini yanada oshirish mumkin.

Beshinchidan, ilmiy xaritalash (science mapping) metodologiyasidan foydalanish tadqiqot mavzusining rivojlanish dinamikasini, asosiy ilmiy maktablarni, yetakchi mualliflarni hamda istiqbolli ilmiy yo‘nalishlarni aniqlash imkonini berdi. Bu esa keyingi ilmiy izlanishlarda empirik tadqiqotlarni tashkil etish va yangi pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqish uchun muhim ilmiy asos vazifasini bajaradi.

Shu bilan birga, tadqiqot ayrim cheklovlarga ham ega. Jumladan, tahlillar asosan Scopus ma’lumotlar bazasidagi ilmiy manbalar bilan cheklangan bo‘lib, boshqa xalqaro bazalardagi maqolalar qamrab olinmagan. Bundan tashqari, maqolada empirik tajriba natijalari emas, balki nazariy va bibliometrik tahlillar asosiy o‘rinni egallaydi. Kelgusidagi tadqiqotlarda eksperimental ishlar, pedagogik tajriba-sinovlar hamda statistik ishonchlilik tahlillarini amalga oshirish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Olib borilgan nazariy va bibliometrik tahlillar natijasida bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy-subyektiv pozitsiyasini rivojlantirish zamonaviy pedagogik ta’limning ustuvor yo‘nalishlaridan biri ekanligi aniqlandi. Tadqiqot davomida “teacher agency”, “teacher cognition”, “professional identity” hamda “teacher autonomy” tushunchalari o‘zaro chambarchas bog‘liq ilmiy kategoriyalar sifatida namoyon bo‘lishi asoslandi.

Scopus ma’lumotlar bazasi asosida o‘tkazilgan tahlillar mazkur mavzu bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar soni yil sayin ortib borayotganini ko‘rsatdi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy-subyektiv pozitsiyasini rivojlantirish uchun oliy ta’lim muassasalarida refleksiv ta’lim, mustaqil qaror

qabul qilish, innovatsion pedagogik faoliyat hamda hamkorlikka asoslangan ta'lim texnologiyalarini keng joriy etish zarur. Bu esa kelajakdagi pedagoglarning kasbiy kompetentligini, ijodkorligini va ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, milliy pedagogika fanida o'qituvchi agentligi va kasbiy-subyektiv pozitsiyasi bo'yicha ilmiy tadqiqotlarni kengaytirish, xorijiy tajribalarni milliy ta'lim tizimiga moslashtirish hamda ushbu yo'nalishda maxsus metodik tavsiyalar ishlab chiqish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Mazkur tadqiqot natijalari keyingi empirik izlanishlar uchun nazariy-metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 23 сентябрдаги ЎРҚ-637-сон "Таълим тўғрисида"ги Қонуни.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 10 декабрдаги ПҚ-1875-сон "Чет тилларни ўрганиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Қарори.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni. "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida". - Toshkent, 2022.
4. Priestley, M. R., Biesta, G., & Robinson, S. (2015). Teacher agency: An ecological approach. Bloomsbury Publishing.
5. Borg, S. (2003). Teacher cognition in language teaching: A review of research on what language teachers think, know, believe, and do. Language Teaching, 36(2), 81-109.
6. Izadia, M. (2014). Teacher educators' identity: A review of literature. European Journal of Teacher Education, 37(4), 426-441.
7. Biesta, G., & Tedder, M. (2007). Agency and learning in the lifecourse: Towards an ecological perspective. Studies in the Education of Adults, 39(2), 132-149.
8. Eteläpelto, A., Vähäsantanen, K., Hökkä, P., & Paloniemi, S. (2013). What is agency? Conceptualizing professional agency at work. Educational Research Review, 10, 45-65.
9. Lasky, S. (2005). A sociocultural approach to understanding teacher identity, agency and professional vulnerability in a context of secondary school reform. Teaching and Teacher Education, 21(8), 899–916.
10. Schön, D. A. (1983). The reflective practitioner: How professionals think in action. Basic Books.
11. Wenger, E. (1998). Communities of practice: Learning, meaning, and identity. Cambridge University Press.
12. Rushton, E. A. C., Walshe, N., & Quiroz-Martinez, D. (2026). Understanding spaces of teacher agency: A case study of the experiences and practices of secondary school teachers in England. Teaching and Teacher Education, 181, 105729. https://doi.org/10.1016/j.tate.2026.105729
13. Levanon, M., & Gusacov, E. (2026). Heutagogy, freedom and teachers' agency. Frontiers in Education, 11, 1813112. https://doi.org/10.3389/feduc.2026.1813112
14. Berlin, I. (2002). Liberty. Oxford University Press.
15. Freire, P. (2005). Pedagogy of the oppressed (M. Bergman Ramos, Trans.). Continuum.
16. Cruz, E., & Costa, F. A. (2026). Empowering teacher agency in the development of digital competence in primary education: Lessons from the Escol@s Digitais Project. European Educational Research Journal, 25(4), 580-597. https://doi.org/10.1177/14749041251369925
17. Binkhorst, F., Handelzalts, A., Poortman, C. L., van Joolingen, W. R. (2015). Understanding teacher design teams - A mixed methods approach to developing a descriptive framework. Teaching and Teacher Education, 51, 213-224.
18. Scopus. https://www.scopus.com (murojaat sanasi: 29.07.2026).
19. ERIC - Education Resources Information Center. https://eric.ed.gov (murojaat sanasi: 29.07.2026).
20. UNESCO Digital Library. https://unesdoc.unesco.org. (murojaat sanasi: 29.07.2026).
21. OECD Education. https://www.oecd.org/education. (murojaat sanasi: 30.07.2026).
22. European Commission. Education, Youth, Sport and Culture. https://education.ec.europa.eu. (murojaat sanasi: 01.08.2026).

O‘ZBEK TILIDAGI LINGVOMADANIY KOLLOKATSIYALARNING ASSOTSIATIV-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Boymirova Dilshoda Oblayor qizi
Koson tumanidagi 44-sonli umumiy o‘rta ta’lim maktabi o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi lingvomadaniy kollokatsiyalarning assotsiativ-semantik xususiyatlari tadqiq etiladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi kollokatsiya tarkibidagi leksik komponentlarning birikma doirasida yuzaga keladigan qo‘shimcha semantik, assotsiativ, konnotativ va milliy-madaniy mazmunini aniqlashdan iborat. Tadqiqot materiali sifatida o‘zbek tilida faol qo‘llanadigan va milliy-madaniy mazmunni ifodalovchi oq, qora, non, duo, ko‘ngil, yuz, yo‘l, mehmon, uyat, oriyat, baraka kabi birliklar ishtirokidagi kollokatsiyalar tanlandi. Tahlilda semantik komponent, kontekstual, lingvomadaniy va qiyosiy tahlil usullaridan foydalanildi. Kollokatsiyalarning semantik tuzilishi leksik ma’no → kollokatsion ma’no → assotsiativ ma’no → konnotativ ma’no → lingvomadaniy konsept modeli asosida izohlandi. Natijalar oq yo‘l, oq ko‘ngil, qora kun, non topmoq, duo olmoq, ko‘nglini olmoq, yuzini yorug‘ qilmoq kabi birliklarda komponentlarning lug‘aviy ma’nosi kengayib, milliy-madaniy mazmun hosil qilishini ko‘rsatdi. Kollokatsiyalar axloqiy-baholovchi, emotsional-psixologik, ijtimoiy-madaniy, maishiy-madaniy, ramziy-obrazli va diniy-ma’naviy guruhlarga ajratildi. Tadqiqot natijalari o‘zbek tilidagi lingvomadaniy kollokatsiyalarni kollektiv tajriba, qadriyat va madaniy tasavvurlarni aks ettiruvchi ko‘pqatlamli semantik birliklar sifatida tavsiflash imkonini beradi.

Kalit so‘zlar: kollokatsiya, lingvomadaniyat, assotsiativ semantika, konnotatsiya, lingvomadaniy konsept, milliy-madaniy mazmun, o‘zbek tili.

Abstract: This article examines the associative-semantic features of linguocultural collocations in the Uzbek language. The study aims to identify the additional semantic, associative, connotative, and culture-specific meanings that emerge through the conventional combination of lexical units. The research material comprises Uzbek collocations containing culturally salient lexical components, including oq “white,” qora “black,” non “bread,” duo “blessing,” ko‘ngil “inner state, heart,” yuz “face,” and yo‘l “road,” as well as units associated with hospitality, honour, social status, and well-being. Semantic component analysis, contextual analysis, linguocultural analysis, and comparative analysis were employed to examine the selected material. The semantic structure of the collocations was interpreted through the following analytical sequence: lexical meaning → collocational meaning → associative meaning → connotative meaning → linguocultural concept. The findings demonstrate that expressions such as oq yo‘l, oq ko‘ngil, qora kun, non topmoq, duo olmoq, ko‘nglini olmoq, and yuzini yorug‘ qilmoq develop meanings that extend beyond the literal meanings of their individual components. The analyzed collocations were classified into six associative-semantic groups: moral-evaluative, emotional-psychological, socio-cultural, everyday-cultural, symbolic-figurative, and religious-spiritual. The findings indicate that Uzbek linguocultural collocations function as multilayered semantic units through which collective experience, cultural values, social norms, and culturally shared conceptualizations are encoded.

Key words: collocation, linguoculture, associative semantics, connotation, linguocultural concept, national-cultural meaning, Uzbek language.

Аннотация: В статье исследуются ассоциативно-семантические особенности лингвокультурных коллокаций узбекского языка. Основная цель исследования заключается в выявлении дополнительных семантических, ассоциативных, коннотативных и национально-культурных компонентов, формирующихся в процессе устойчивого сочетания лексических единиц. Материалом исследования послужили коллокации узбекского языка, содержащие лингвокультурно значимые компоненты, в частности, oq “белый”, qora “чёрный”, non “хлеб”, duo “благословение”, ko‘ngil “душа, внутреннее состояние”, yuz “лицо”, yo‘l “дорога”, а также единицы, связанные с понятиями гостеприимства, чести и благополучия. В работе применены методы компонентного, контекстуального, лингвокультурологического и сопоставительного анализа. Семантическая структура коллокаций рассматривается по модели лексическое значение → коллокационное значение → ассоциативное значение → коннотативное значение → лингвокультурный концепт. Результаты показывают, что в сочетаниях oq yo‘l, oq ko‘ngil, qora kun, non topmoq, duo olmoq, ko‘nglini olmoq, yuzini yorug‘ qilmoq лексические компоненты приобретают дополнительные культурно обусловленные значения. Выделены шесть основных ассоциативно-семантических групп: морально-оценочная, эмоционально-психологическая, социально-культурная, бытово-культурная, символико-образная и религиозно-духовная. Полученные результаты подтверждают, что лингвокультурные коллокации являются многослойными семантическими единицами, отражающими национальный опыт, ценности и культурные представления узбекского народа.

Ключевые слова: коллокация, лингвокультура, ассоциативная семантика, коннотация, лингвокультурный концепт, национально-культурное содержание, узбекский язык.

KIRISH

Kollokatsiya tarkibidagi so‘zlarning ma’nosi har doim ham ularning alohida lug‘aviy mazmuni bilan to‘liq izohlanmaydi. So‘zlarning nutqda me’yoriy va takroriy tarzda birikishi natijasida qo‘shimcha semantik va assotsiativ bog‘lanishlar yuzaga keladi [7]. Masalan, oq yo‘l, oq ko‘ngil, qora kun, duo olmoq, non topmoq, ko‘ngil bermoq kabi o‘zbekcha kollokatsiyalarda komponentlarning mustaqil ma’nosi birikmaning umumiy mazmunini to‘liq belgilamaydi. Oq yo‘l birikmasida oq “rang” ma’nosidan tashqari xayrli safar va yaxshi tilakni, oq ko‘ngilda esa poklik va samimiylikni ifodalaydi [2]. Non topmoq birikmasi esa oziq-ovqat ma’nosidan tashqari mehnat, rizq va tirikchilik bilan bog‘liq madaniy tasavvurlarni faollashtiradi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Kollokatsiyaning ushbu xususiyati uning assotsiativ-semantik tabiatini belgilaydi. J. R. Firth kollokatsiyani so‘zning boshqa birliklar bilan birikish xususiyati orqali izohlasa, J. Sinclair uning real nutqdagi muntazam qo‘llanishini korpus lingvistikasi asosida tadqiq etgan.

M. Hoeyning lexical priming nazariyasida esa so‘zlarning takroriy kontekstual qo‘llanishi natijasida muayyan assotsiativ bog‘lanishlar shakllanishi asoslanadi.

R. Moon tadqiqotlarida kollokatsiyalarning madaniy konnotatsiyasi alohida ko‘rsatilib, kollokatsion tanlovning muayyan madaniyatga xos tasavvurlar bilan bog‘liqligi yoritilgan.

O‘zbek tilida non, duo, ko‘ngil, yuz, yo‘l, mehmon, oq, qora kabi birliklar yuqori lingvomadaniy faollikka ega. Ularning kollokatsion qurshovida lug‘aviy ma’nodan tashqari milliy tajriba, qadriyat, ijtimoiy munosabat va baholash mezonlari bilan bog‘liq mazmun shakllanadi. Masalan, duo olmoq kollokatsiyasida duo kattalarning roziligi, ezgu tilak va hurmat bilan; yuzini yorug‘ qilmoq birikmasida yuz esa sha’n, obro‘ va ijtimoiy baho bilan bog‘lanadi. Shu sababli lingvomadaniy kollokatsiyalarning semantik tuzilishida denotativ, kollokatsion, assotsiativ-konnotativ va lingvomadaniy qatlamlarni farqlash mumkin.

O‘zbek tilshunosligida so‘zlarning birikuvchanligi, frazeologik birliklarning semantik tabiati va milliy xususiyatlari o‘rganilgan bo‘lsa-da, kollokatsiyalarning assotsiativ-semantik va lingvomadaniy xususiyatlarini birgalikda tahlil qilish masalasi yetarlicha tizimlashtirilmagan. Shu jihatdan o‘zbek tilidagi kollokatsiyalarda milliy-madaniy assotsiatsiyalarning shakllanishi va ularning umumiy semantik mazmunga ta’sirini aniqlash mazkur tadqiqotning asosiy muammosini tashkil etadi.

Tadqiqotning maqsadi o‘zbek tilidagi lingvomadaniy kollokatsiyalarning assotsiativ-semantik xususiyatlarini aniqlash hamda ularning shakllanishida milliy-madaniy konseptlarning rolini tavsiflashdan iborat. Tadqiqotda kollokatsiyalarning semantik tarkibi, assotsiativ maydoni va konnotativ komponentlari non, duo, ko‘ngil, yo‘l, yuz, mehmon, oq va qora kabi madaniy jihatdan markaziy birliklar misolida tahlil qilinadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot materiali sifatida o‘zbek tilida faol qo‘llanadigan, tarkibida milliy-madaniy mazmunni ifodalovchi komponentlar mavjud bo‘lgan kollokatsiyalar tanlandi. Materiallarni shakllantirishda kollokatsiyaning nutqda takroriy qo‘llanishi, komponentlarning semantik jihatdan bog‘langanligi, birikmaning o‘zbek tiliga xosligi va qo‘shimcha assotsiativ-konnotativ ma’no hosil qilishi asosiy mezon sifatida belgilandi [14]. Tahlil uchun,

MAKTAB TA'LIMI SCHOOL EDUCATION ШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

xususan, oq, qora, non, duo, ko‘ngil, yuz, yo‘l, mehmon, uyat, oriyat, baraka kabi lingvomadaniy jihatdan faol birliklar ishtirokidagi kollokatsiyalar ajratib olindi [5].

Kollokatsiyalarni aniqlashda ularning oddiy erkin so‘z birikmalaridan farqlanishiga alohida e’tibor berildi. Erkin birikmada komponentlarning kombinatsiyasi vaziyatga qarab nisbatan erkin o‘zgarishi mumkin bo‘lsa, kollokatsiyada so‘zlarning birikish imkoniyati til me’yorida shakllangan va takroriy qo‘llanish bilan mustahkamlangan bo‘ladi [11]. Tadqiqotda kollokatsiyaning ushbu belgisi uning assotsiativ-semantik xususiyatlarini aniqlashning boshlang‘ich mezoni sifatida qabul qilindi.

Tahlil jarayonida kollokatsiyaning semantik mazmuni uch bosqichda ko‘rib chiqildi.

*Birinchi bosqich*da komponentlarning mustaqil lug‘aviy ma’nosi aniqlanadi.

*Ikkinchi bosqich*da ushbu komponentlarning birikma tarkibida hosil qiladigan kollokatsion ma’nosi belgilanadi.

*Uchinchi bosqich*da kollokatsiya bilan bog‘liq assotsiativ, konnotativ va milliy-madaniy ma’no aniqlanadi [9].

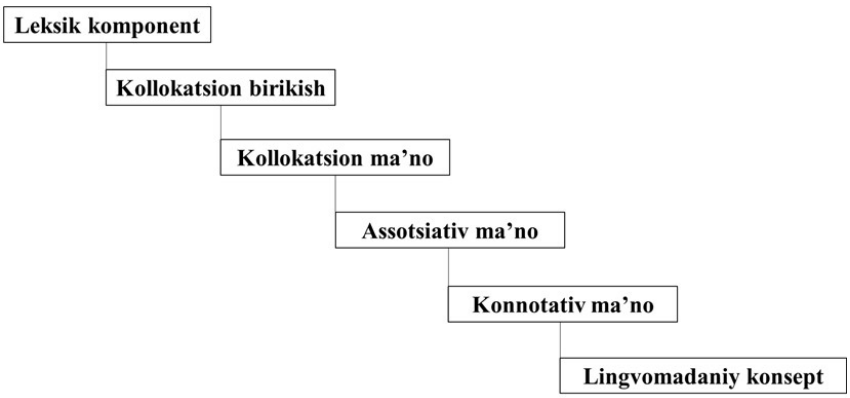
Shu asosda, masalan, oq → rang → poklik-ezgulik → xayrli tilak, non → oziq-ovqat → rizq → mehnat va baraka, yuz → insonning yuzi → obro‘-sha’n → ijtimoiy baho, ko‘ngil → ichki holat → mehr/istak → ma’naviy-emotsional munosabat kabi semantik-assotsiativ zanjirlar ajratiladi.

Lingvomadaniy komponentni aniqlashda kollokatsiyaning o‘zbek tilida mavjud bo‘lgan madaniy bilimlar bilan bog‘lanish darajasi hisobga olindi. Bunda birlikning urf-odat, qadriyat, ijtimoiy munosabat, axloqiy me’yor, diniy tasavvur yoki xalqning kundalik tajribasi bilan aloqasi tahlil qilindi. Masalan, duo olmoq kollokatsiyasida duo komponentining asosiy lug‘aviy mazmunidan tashqari kattalarning roziligi, ezgu tilak va hurmat bilan bog‘liq assotsiativ qatlam mavjud. Non topmoq birikmasida esa non komponenti oziq-ovqat nomidan tashqari rizq, tirikchilik va mehnat tushunchalarini faollashtiradi.

Assotsiativ-semantik tahlilda komponentlarning kollokatsiya tarkibida qanday qo‘shimcha tasavvurlarni yuzaga keltirishi aniqlanadi [15]. Bunda assotsiatsiya bevosita lug‘aviy ma’nodan kelib chiqadigan semantik bog‘lanish bilan cheklanmaydi [3]. U muayyan birlikning o‘zbek tilida uzoq muddat davomida takroriy qo‘llanishi, madaniy tajribada mustahkamlanishi va ma’lum vaziyatlar bilan bog‘lanishi natijasida shakllangan mazmunni ham qamrab oladi. Shu sababli tadqiqotda assotsiativ ma’no kollokatsiyaning kontekstual va madaniy tajriba bilan bog‘langan qo‘shimcha semantik qatlami sifatida talqin qilindi.

Tadqiqotda semantik komponent tahlili kollokatsiya tarkibidagi ma’no elementlarini ajratish uchun, kontekstual tahlil kollokatsiyalarning real nutqdagi mazmunini aniqlash uchun, lingvomadaniy tahlil milliy-madaniy komponentlarni belgilash uchun va qiyosiy tahlil o‘zbek tilidagi kollokatsiyalarning umumiy semantik modellari o‘rtasidagi farqlarni aniqlash uchun qo‘llanildi [12]. Zarur hollarda kollokatsiyalarning qo‘llanish chastotasi va tipik kontekstlarini aniqlashda korpus materiallaridan foydalanish ko‘zda tutiladi [6].

Kollokatsiyalarni guruhlashda ularning yetakchi lingvomadaniy komponenti asos qilib olindi. Natijada materiallar 1) axloqiy-baholovchi, 2) emotsional-psixologik, 3) ijtimoiy-madaniy, 4) maishiy-madaniy, 5) diniy-ma’naviy, 6) ramziy-obrazli assotsiativ-semantik guruhlarga ajratildi. Bunday tasnif kollokatsiyaning grammatik shaklidan ko‘ra uning madaniy-semantik yuklamasini markazga qo‘yadi.

1-rasm: **Lingvomadaniy kollokatsiyaning assotsiativ-semantik tahlil modeli**

Mazkur model asosida kollokatsiyaning shakliy tuzilishi bilan uning madaniy mazmuni o‘rtasidagi munosabat aniqlanadi. Shu bilan birga, barcha kollokatsiyalarda lingvomadaniy komponent bir xil darajada namoyon bo‘lmasligi nazarda tutiladi. Ayrim birliklarda madaniy komponent kuchli va bevosita bo‘lsa, boshqalarida u faqat kontekst yoki assotsiativ bog‘lanish orqali yuzaga chiqadi [1].

Shunday qilib, tadqiqot metodologiyasi kollokatsiyaning uch jihatini bir vaqtning o'zida - leksik birikuvchanlik, assotsiativ-semantik mazmun va lingvomadaniy markirlanganlikni tahlil qilishga yo'naltirildi. Ushbu metodologik asos keyingi bosqichda o'zbek tilidagi konkret kollokatsiyalarni guruhlar bo'yicha tahlil qilish va ularning milliy-madaniy mazmunini aniqlash imkonini beradi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tahlil natijalari o'zbek tilidagi lingvomadaniy kollokatsiyalarda leksik komponentning ma'nosi kollokatsiya tarkibiga kirgach, uning semantik doirasi kengayishini ko'rsatdi. Bunda kollokatsiyaning umumiy mazmuni komponentlarning lug'aviy ma'nolari yig'indisidan tashqari, muayyan assotsiativ va madaniy mazmunni ham o'z ichiga oladi [10]. Ayniqsa, o'zbek tilida milliy-madaniy jihatdan faol bo'lgan oq, qora, non, duo, ko'ngil, yuz, yo'l, mehmon, baraka kabi birliklarning boshqa so'zlar bilan birikishida ushbu xususiyat yaqqol namoyon bo'ladi.

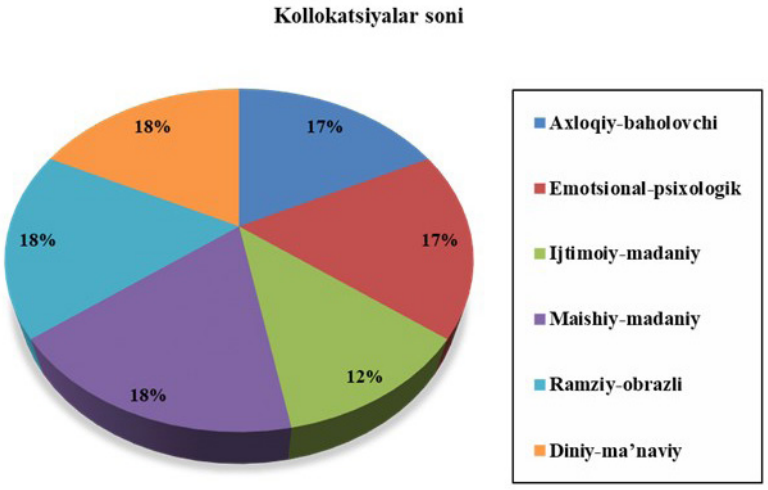
Tadqiqot materiallari asosida lingvomadaniy kollokatsiyalarning semantik tuzilishida quyidagi ketma-ketlik kuzatildi:

leksik ma'no → kollokatsion ma'no → assotsiativ ma'no → konnotativ ma'no → lingvomadaniy konsept.

Mazkur model kollokatsiyaning shakllanishini faqat grammatik yoki sintagmatik bog'lanish bilan izohlash yetarli emasligini ko'rsatadi. Kollokatsiya tarkibidagi ayrim komponentlar o'zining mustaqil lug'aviy ma'nosidan tashqari, milliy-madaniy tajribada shakllangan qo'shimcha semantik yuklamani ham olib kiradi [4].

Oq va qora komponentlari ishtirokidagi kollokatsiyalar o'zbek tilidagi rang bildiruvchi birliklarning madaniy-semantik imkoniyatlari kengligini ko'rsatadi. Masalan, oq yo'l birikmasida oq komponenti bevosita rang ma'nosini ifodalashdan uzoqlashib, "ezgulik", "xayrli yo'l", "omad" va "yaxshi tilak" kabi assotsiativ ma'nolarni yuzaga keltiradi. Bunda yo'l komponenti ham faqat harakat yo'nalishini emas, insonning safarini va uning kelgusidagi holatini bildiruvchi ramziy mazmunni oladi.

Oq ko'ngil kollokatsiyasida esa oq komponentining semantik kengayishi insonning ichki dunyosi bilan bog'lanadi. Birikma "samimiy", "pok niyatli", "yaxshi qalbli" kabi baholovchi ma'nolarni shakllantiradi [13]. Demak, rang komponentining semantik xususiyati fizik belgidan axloqiy-psixologik baholashga ko'chadi. Tahlil qilingan kollokatsiyalarning assotsiativ-semantik guruhlar bo'yicha taqsimoti turli lingvomadaniy qatlamlarning nisbiy faolligini ko'rsatadi (2-rasm).

2-rasm: **O'zbek tilidagi lingvomadaniy kollokatsiyalarning assotsiativ-semantik guruhlar bo'yicha taqsimlanishi**

Bunga qarama-qarshi ravishda, qora kun kollokatsiyasida qora komponenti salbiy baholashni yuzaga keltiradi. Birikma og'ir hayotiy vaziyat, tashvish, musibat yoki sinov bilan assotsiatsiyalanadi [8]. Shunday qilib, oq va qora komponentlarining kollokatsion qurshovi o'zbek tilida "ijobiy-salbiy", "ezgulik-musibat", "umid-tashvish" kabi qarama-qarshi assotsiativ-semantik munosabatlarni shakllantiradi (1-jadval).

1-jadval: **Rang komponentli lingvomadaniy kollokatsiyalarning assotsiativ-semantik xususiyatlari**

Kollokatsiya	Kollokatsion ma'no	Assotsiativ qatlam	Lingvomadaniy konsept
oq yo'l	xayrli safar	omad, ezgulik, yaxshi tilak	ezgu tilak
oq ko'ngil	samimiy, pok inson	poklik, halollik	axloqiy poklik
qora kun	og'ir davr	tashvish, musibat	hayot sinovi
qora niyat	yomon maqsad	salbiylik, xavf	axloqiy baho

Non komponenti o‘zbek tilidagi eng kuchli lingvomadaniy birliklardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Uning kollokatsion qurshovida predmet nomi sifatidagi asosiy ma’no bilan birga rizq, tirikchilik, mehnat, baraka va farovonlik bilan bog‘liq assotsiativ qatlam shakllanadi.

Masalan, non topmoq kollokatsiyasida topmoq fe’li oddiy “biror narsani izlab topish” ma’nosida emas, balki mehnat qilish va tirikchilik vositasini yaratish mazmunida qo‘llanadi. Natijada non → rizq → mehnat → tirikchilik assotsiativ zanjiri yuzaga keladi.

Nonini topmoq, nonini halol topmoq, non-tuzini unutmoq kabi birliklarda esa non komponenti oziq-ovqat tushunchasidan yuqoriroq darajadagi ijtimoiy va axloqiy mazmunni ifodalaydi. Ayniqsa, non-tuz birikmasida “non” va “tuz”ning birgalikda qo‘llanishi oddiy oziq-ovqat nomlanishi emas, balki insonlar o‘rtasidagi minnatdorlik, yaqinlik va o‘zaro hurmat munosabatlarini ifodalovchi madaniy modelni yuzaga keltiradi.

Bu holat o‘zbek tilidagi ayrim kollokatsiyalarda moddiy predmet nomining ma’naviy va ijtimoiy qadriyatga aylanishini ko‘rsatadi (2-jadval).

2-jadval: **“Non” komponentli lingvomadaniy kollokatsiyalarning assotsiativ-semantik xususiyatlari**

Kollokatsiya	Kollokatsion ma’no	Assotsiativ qatlam	Lingvomadaniy konsept
non topmoq	tirikchilik qilmoq	mehnat, rizq	halol mehnat
nonini topmoq	o‘z tirikchiligini ta’minlamoq	mehnat, mustaqillik	tirikchilik
halol non	halol mehnat orqali topilgan rizq	poklik, mehnat	halollik
non-tuzini unutmoq	yaxshilikni unutmoq	minnatdorlik, sadoqat	insoniy qarzdorlik
non-tuzini yemoq	birga yashash-munosabatda bo‘lish	yaqinlik, hamjihatlik	ijtimoiy birdamlik

Duo olmoq, duo qilmoq, duosini olmoq kabi kollokatsiyalar tarkibida duo komponenti diniy mazmun bilan cheklanmaydi. Ushbu birliklar o‘zbek madaniyatida kattalarning roziligi, ezgu tilak, hurmat, baraka va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tushunchalari bilan bog‘lanadi.

Xususan, duo olmoq kollokatsiyasida olmoq fe’lining predmetni qabul qilish ma’nosi abstrakt mazmunga ko‘chadi. Natijada “duoni qabul qilish” bilan birga, katta yoshli yoki hurmatli insonning roziligiga erishish haqidagi madaniy tasavvur shakllanadi. Shu asosda quyidagi assotsiativ modelni ajratish mumkin:

duo → ezgu tilak → rozilik → baraka → ijtimoiy-madaniy qo‘llab-quvvatlash.

Mazkur model kollokatsiyaning semantik mazmuni o‘zbek jamiyatidagi avlodlararo munosabatlar va hurmat me’yorlari bilan bog‘langanligini ko‘rsatadi.

“Ko‘ngil” komponentining emotsional-assotsiativ xususiyatlari

Ko‘ngil komponenti o‘zbek tilidagi lingvomadaniy kollokatsiyalarda yuqori darajadagi semantik faollik bilan ajralib turadi. Ko‘ngil bermoq, ko‘ngli qolmoq, ko‘nglini olmoq, ko‘ngli to‘lmoq, ko‘ngliga tegmoq kabi birikmalarda ko‘ngil insonning anatomik a’zosi emas, balki uning ichki ruhiy-emotsional holatini ifodalovchi konseptual birlik sifatida namoyon bo‘ladi.

Masalan, ko‘nglini olmoq kollokatsiyasida olmoq fe’li predmetni egallash ma’nosini yo‘qotib, insonning ranjishini bartaraf etish, uning roziligiga erishish va munosabatni tiklash mazmunini oladi. Ko‘ngil bermoq esa mehr, moyillik va hissiy yaqinlik bilan bog‘lanadi.

Shu asosda ko‘ngil komponentining asosiy assotsiativ maydoni quyidagicha ifodalanadi:

ko‘ngil → ichki dunyo → hissiyot → munosabat → mehr–ranjish–rozilik.

Bu natija o‘zbek tilida psixologik va emotsional holatlarning ko‘pincha “ichki makon” modeli orqali konseptuallashtirilishini ko‘rsatadi.

“Yuz” komponentining ijtimoiy-baholovchi mazmuni

Yuz komponenti ishtirokidagi kollokatsiyalarda semantik ko‘chish, ayniqsa, ijtimoiy baholash bilan bog‘liq. Yuzini yorug‘ qilmoq, yuzi yorug‘ bo‘lmoq, yuzini yerga qaratmoq, yuzini qora qilmoq kabi birliklarda yuz insonning tashqi qiyofasini emas, uning obro‘si, sha’ni, ijtimoiy mavqeyi va oilaviy nufuzini ifodalaydi.

Yuzini yorug‘ qilmoq birikmasida “yorug‘lik” jismoniy holat emas, ijobiy ijtimoiy bahoning ramziy ifodasidir. Aksincha, yuzini yerga qaratmoq yoki yuzini qora qilmoq kollokatsiyalarida salbiy baho, uyat va obro‘ning tushishi bilan bog‘liq assotsiatsiyalar faollashadi.

Natijada yuz komponenti asosida quyidagi konseptual qarama-qarshilik shakllanadi:

- yorug‘ yuz → obro‘ → faxr → ijobiy baho,
- qarama-qarshi ravishda:
- qora–yerga qaragan yuz → uyat → obro‘sizlik → salbiy baho.

Bu model o‘zbek tilidagi ijtimoiy baholashning shaxsning “yuzi” orqali konseptuallashtirilishini ko‘rsatadi.

Tahlil qilingan birliklarni yetakchi assotsiativ va lingvomadaniy komponentlariga ko‘ra bir necha guruhga ajratish mumkin. Bunda ayrim kollokatsiyalar bir vaqtning o‘zida ikki yoki undan ortiq guruhga mansub bo‘lishi mumkin (3-jadval).

3-jadval: **O‘zbek tilidagi lingvomadaniy kollokatsiyalarning assotsiativ-semantik guruhlari**

№	Assotsiativ-semantik guruh	Yetakchi komponentlar	Kollokatsiyalar	Asosiy assotsiativ mazmun
1	**Axloqiy-baholovchi**	oq, qora, yuz	oq ko‘ngil, qora niyat, yuzini yorug‘ qilmoq	poklik, ezgulik, yomonlik, uyat, obro‘
2	**Emotsional-psixologik**	ko‘ngil	ko‘ngil bermoq, ko‘nglini olmoq, ko‘ngli qolmoq	mehr, moyillik, ranjish, rozilik
3	**Ijtimoiy-madaniy**	yuz, duo	yuzini yorug‘ qilmoq, duo olmoq	hurmat, obro‘, rozilik, ijtimoiy baho
4	**Maishiy-madaniy**	non	non topmoq, nonini topmoq, non-tuzini unutmoq	rizq, mehnat, tirikchilik, minnatdorlik
5	**Ramziy-obrazli**	oq, qora, yo‘l	oq yo‘l, qora kun, qora yo‘l	omad, ezgulik, musibat, xavf
6	**Diniy-ma’naviy**	duo, baraka	duo olmoq, duo qilmoq, baraka topmoq	ezgu tilak, rozilik, rizq, farovonlik

Yuqorida keltirilgan guruhlash (3-jadval) kollokatsiyalarning lingvomadaniy mazmuni turli semantik sohalarda namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi. Xususan, oq va qora komponentlari asosan axloqiy hamda ramziy baholashni, ko‘ngil komponenti emotsional-psixologik holatlarni, non komponenti maishiy-madaniy qadriyatlarni, duo va baraka komponentlari esa diniy-ma’naviy mazmunni faollashtiradi. Yuz komponenti, o‘z navbatida, shaxsning ijtimoiy obro‘si, sha’ni va jamiyatdagi bahosi bilan bog‘liq assotsiativ maydonni shakllantiradi. Shu tariqa, kollokatsiyalarning assotsiativ-semantik tasnifi ularning tarkibidagi madaniy kodlarning turli darajada faollashishini ko‘rsatadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijalari o‘zbek tilidagi lingvomadaniy kollokatsiyalarning semantik mazmuni komponentlarning alohida lug‘aviy ma’nolari bilan chegaralanmasligini ko‘rsatdi. Kollokatsiya tarkibida leksik ma’no → kollokatsion ma’no → assotsiativ ma’no → konnotativ ma’no → lingvomadaniy konsept ketma-ketligi asosida qo‘shimcha semantik qatlamlar shakllanadi. Xususan, oq yo‘l, oq ko‘ngil, qora kun, non topmoq, duo olmoq, ko‘nglini olmoq, yuzini yorug‘ qilmoq kabi birliklarda rang, predmet yoki tana a’zosi nomi o‘zining bevosita ma’nosidan tashqari ezgulik, poklik, rizq, mehnat, rozilik, hurmat, obro‘ va ijtimoiy baho kabi madaniy mazmunlarni faollashtiradi.

Tahlil natijasida lingvomadaniy kollokatsiyalar axloqiy-baholovchi, emotsional-psixologik, ijtimoiy-madaniy, maishiy-madaniy, ramziy-obrazli va diniy-ma’naviy guruhlarga ajratildi. Oq va qora birliklari ijobiy–salbiy hamda ezgulik–musibat qarama-qarshiligini, ko‘ngil emotsional holat va insonlararo munosabatlarni, non rizq, mehnat va minnatdorlikni, duo va baraka esa ezgu tilak, rozilik va farovonlikni konseptuallashtirishi aniqlandi. Yuz komponenti esa obro‘, sha’n, uyat va ijtimoiy baho bilan bog‘liq assotsiativ maydonni shakllantiradi. Shu asosda o‘zbek tilidagi lingvomadaniy kollokatsiyalarni milliy tajriba va kollektiv madaniy tasavvurlarni aks ettiruvchi ko‘pqatlamli assotsiativ-semantik birliklar sifatida tavsiflash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Benson, M., Benson, E., & Ilson, R. (1986). The BBI combinatory dictionary of English: A guide to word combinations. John Benjamins.
2. Firth, J. R. (1957). Papers in linguistics 1934-1951. Oxford University Press.
3. Hamdamov, H. A. (2026). Collocation theory in English and Uzbek from a contrastive and corpus-informed perspective. International Journal of Literature and Languages, 6(3), 101-111. https://doi.org/10.37547/ijll/Volume06Issue03-21
4. Hoey, M. (2005). Lexical priming: A new theory of words and language. Routledge.
5. Kövecses, Z. (2010). Metaphor: A practical introduction (2nd ed.). Oxford University Press.
6. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). Metaphors we live by. University of Chicago Press. https://doi.org/10.7208/chicago/9780226470993.001.0001
7. Lewis, M. (Ed.). (2000). Teaching collocation: Further developments in the lexical approach. Language Teaching Publications.
8. Moon, R. (1995). Collocations and cultural connotations of common words. Linguistics and Education, 7(4), 379-390. https://doi.org/10.1016/0898-5898(95)90011-X

9. Rahmatullayev, Sh. (1978). O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. O‘qituvchi.
10. Sharifian, F. (Ed.). (2017). Advances in cultural linguistics. Springer. https://doi.org/10.1007/978-981-10-4056-6
11. Shomaqsudov, A. Sh., & Shorahmedov, Sh. Sh. (1983). O‘zbek tili frazeologiyasi. O‘qituvchi.
12. Sinclair, J. (1991). Corpus, concordance, collocation. Oxford University Press.
13. Urinova, N. U. (2023). Classification of collocations of English and Uzbek languages. European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies, 3(5), 111-114. https://doi.org/10.55640/eijmrms-03-05-21
14. Wierzbicka, A. (1992). Semantics, culture, and cognition: Universal human concepts in culture-specific configurations. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/oso/9780195073256.001.0001
15. Wierzbicka, A. (1997). Understanding cultures through their key words: English, Russian, Polish, German, and Japanese. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/oso/9780195088359.001.0001

МЕТОДЫ РАЗВИТИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ В ОБЛАСТИ СОЗДАНИЯ ТЕКСТОВ

Хаитова Нодира Бафоевна
Докторант кафедры "Начального образования",
Бухарский государственный педагогический институт

Аннотация: В данной статье раскрываются сущность и содержание компетенции по созданию текстов у будущих учителей начальной школы, а также представлен научно-педагогический анализ методов, направленных на её развитие. Кроме того, на примерах иллюстрируется практическое применение этих методов в образовательном процессе. В статье освещается развитие компетенции по созданию текстов в устной и письменной речи будущих учителей начальной школы, научно проанализированы навыки творческого, логического и критического мышления, а также их важность для повышения эффективности образования.

Кроме того, подчеркивается важность развития и формирования компетенции по созданию текстов, самостоятельного мышления, приводятся примеры творческих заданий, которые способствуют развитию компетенции создания текста, формированию самостоятельного мышления, речевой культуры и готовности будущих учителей эффективно организовывать деятельность учащихся начальной школы по работе с текстом.

Ключевые слова: будущие учителя начальной школы, компетенция в области создания текстов, методы, "Цепочка или гирлянда ассоциаций", "Синектика или метод аналогий", "Шесть мыслительных шляп", "Фрирайтинг".

Annotatsiya: Mazkur maqolada bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida matn yaratish kompetensiyasining mohiyati va mazmuni yoritilgan, shuningdek, uni rivojlantirishga qaratilgan metodlarning ilmiy-pedagogik tahlili taqdim etilgan. Bundan tashqari, ushbu metodlarning ta'lim jarayonida amaliy qo'llanilishi misollar asosida ko'rsatib berilgan. Maqolada bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining og'zaki va yozma nutqida matn yaratish kompetensiyasini rivojlantirish masalasi yoritilib, ijodiy, mantiqiy va tanqidiy fikrlash ko'nikmalari hamda ularning ta'lim samaradorligini oshirishdagi ahamiyati ilmiy jihatdan tahlil qilingan.

Bundan tashqari, matn yaratish kompetensiyasi va mustaqil fikrlashni rivojlantirish hamda shakllantirishning muhimligi ta'kidlangan, matn yaratish kompetensiyasini rivojlantirish, mustaqil fikrlashni shakllantirish, nutq madaniyatini rivojlantirish hamda bo'lajak o'qituvchilarning boshlang'ich sinf o'quvchilarining matn bilan ishlash faoliyatini samarali tashkil etishga tayyorligini oshirishga xizmat qiluvchi ijodiy topshiriqlardan namunalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilari, matn yaratish kompetensiyasi, metodlar, "Assotsiatsiyalar zanjiri yoki girlyandasi", "Sinektika yoki analogiyalar metodi", "Olti fikrlash shlyapasi", "Frirayting".

Abstract: This article explores the nature and content of text-creation competence among prospective elementary school teachers and presents a scientific and pedagogical analysis of methods aimed at developing this competence. In addition, examples are provided to illustrate the practical application of these methods in the educational process. The article examines the development of text-creation competence in the oral and written speech of future elementary school teachers and provides a scientific analysis of creative, logical, and critical thinking skills, as well as their importance for improving the effectiveness of education.

Furthermore, the article emphasizes the importance of developing and fostering text-creation competence and independent thinking, and provides examples of creative tasks that contribute to the development of text-creation competence, the formation of independent thinking, speech culture, and the readiness of future teachers to effectively organize primary school students' activities involving work with texts.

Key words: future primary school teachers, text-creation competence, methods, "Chain or Garland of associations", "Synectics", "Six thinking hats", "Freewriting".

ВВЕДЕНИЕ

Педагогические кадры с развитым мышлением, поставленной речью, креативным мышлением наиболее востребованы, растёт потребность в таких кадрах. Это требование нашего времени: в современном мире идёт прогрессивное развитие во всех отраслях, также растут требования к школьному и дошкольному образованию. А всё это требует от педагога прилагать больше усилий для развития мышления, креативности, умения заинтересовать молодое поколение.

Учителя считаются одними из ключевых субъектов внедрения инноваций в систему образования, организации обучения в новых форматах и эффективного применения современных педагогических и информационных технологий в учебном процессе. "Современное общество предъявляет всё более высокие требования к коммуникативным качествам человека, позволяющим ему быть конкурентоспособным в новых условиях на рынке труда и в социуме" [1, с. 339]. Поэтому в настоящее время требования к культуре общения, устной и письменной речи будущих учителей начальных классов постоянно возрастают. Особенно развитая речь показывает, насколько человек владеет языком, развит интеллектуально и умён.

Личности, освоившие жизненно важные компетенции, в дальнейшем на протяжении жизни легко ориентируются при реформах в образовании и обществе. Они реформы, изменения и новшества в образовании принимают с лёгкостью и пониманием. Хорошо освоенные педагогом начальных классов жизненно важные компетенции применяются не только в профессиональной деятельности, но и позволяют ему быстрее понимать образовательные реформы и применять их в дальнейшей работе. Развитие речевых и коммуникативных компетенций, формирование разными методами этих качеств способствуют повышению качества образования.

Коммуникативная компетентность учителя имеет решающее значение для развития у учащихся начальной школы устной и письменной речи, способности к самостоятельному мышлению, а также для формирования творческого, логического и критического мышления.

Коммуникативные компетенции - создание различных текстов (сочинений, сообщений), публичное выступление, создание диалогов, работа в группах; устное рецензирование учениками ответов домашнего задания; использование тестовых конструкций свободного изложения ответа и устных тестовых конструкций; сдача различных устных зачётов.

Текст - это логически связанное письменное или устное высказывание, состоящее из слов, предложений и абзацев. Текст служит для передачи читателю какой-либо мысли, события, информации или чувства. Текст также обладает определёнными характеристиками (рис. 1). Текст обладает особыми характеристиками:

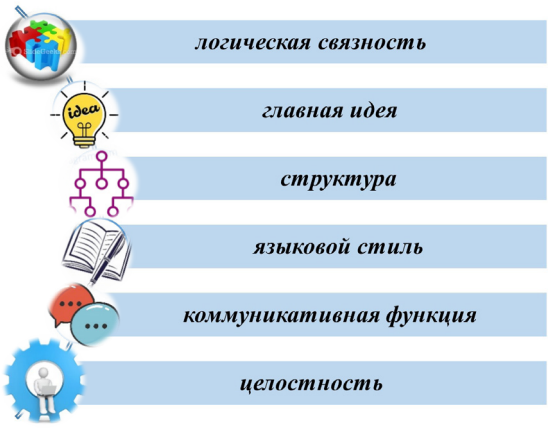

Рис. 1: **Основные характеристики текста**

Компетенция в области создания текстов означает способность человека выражать свои мысли в устной или письменной речи, которая должна быть правильно и точно построена, направлена на достижение конкретной цели, логически связна и соответствовать грамматическим правилам. Будущему учителю начальной школы в создании текстов помогут следующие знания:

- структура текста (введение, основная часть, заключение);
- грамматические правила;
- орфографические правила;
- стилистические особенности - внешняя структура текста.

MAKTAB TA'LIMI SCHOOL EDUCATION ШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

Таким образом, текст внешне построен в соответствии с чёткой структурой, опирается на грамматические и орфографические правила и имеет определённые стилистические особенности (художественный, научный, разговорный). При исследовании структуры текста изучаются прежде всего закономерности отношений и связей между предложениями в тексте [9, с. 9].

Внутренняя структура текста определяется следующими факторами:

- чёткая цель текста;
- его привязка к одной теме;
- логическая последовательность;
- связность содержания.

Суть, значение и актуальность текста имеют большое внутреннее и внешнее влияние на изучение и освоение его читателем. Для того чтобы развить коммуникативную компетенцию, учитель советуется со своими коллегами, ищет в разных методичках методы и пути решения этой проблемы. Однако основную часть своей работы учитель проводит в общении с детьми, поэтому больше коммуникаций происходит с детьми. Это требует от учителя чётко, понятно, красиво выражать свои мысли, следовать за своей речью. При этом учитель, развивая себя, развивает детей, даёт личный пример своим ученикам.

Развитие компетенций учителя обусловлено диалогом с другой индивидуальностью. Относительно ценностей и убеждений в компетентностной системе (и не только) учителя возникает вопрос к себе, своим внутренним профессиональным ориентирам, оживает конструкция компетенций и начинается часто совсем незаметная работа педагога с его внутренним профессиональным миром. Может ли быть источником такой динамики другой учитель или просто любой взрослый человек? В целом, конечно, но есть только один субъект школьной реальности, с которым учитель встречается ежедневно, и у него иной взгляд на учебный процесс, опыт, ценностные ориентации, то есть у него имеются все основания быть источником для продуктивного, развивающего диалога с учителем - это ученики [6, с. 144-145].

Будущий учитель начальной школы должен понимать и осознавать, насколько важно при взаимодействии с учениками не только вести беседу, но и использовать эффективные формы, методы и средства обучения. Интеграция форм, этапов и практик образования при организации процесса учебной деятельности способствует формированию образования в соответствии с современными требованиями.

Сочетание хорошо знакомых форматов, уровней и практик можно сложить так, чтобы это соответствовало нашим интересам, отвечало на вызовы и позволило более динамично двигаться вперёд [6]. Тщательно подготовленный урок - это величайшее достижение в сфере образования. Для этого учитель должен, прежде всего, обладать навыками творческого мышления и компетенцией в области создания текстов. Эти навыки формируются в процессе подготовки будущих учителей и далее совершенствуются с помощью различных методов, приёмов и инструментов.

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ ПО ТЕМЕ

Проблема развития текстовой и коммуникативной компетенции будущих учителей начальной школы рассматривается в научной литературе как важная составляющая профессиональной подготовки педагога. Исследователи подчёркивают значение культуры устной и письменной речи, логичности изложения и коммуникативных качеств учителя для повышения эффективности образовательного процесса. В трудах Т. Д. Марцинковской и Л. А. Григорович особое внимание уделяется коммуникативным качествам личности, необходимым для успешной деятельности в современных социальных и профессиональных условиях.

Вопросы структуры и связности текста раскрываются в исследованиях Л. Г. Фридмана, где рассматриваются закономерности отношений и связей между предложениями в тексте. Развитие творческого мышления и способности к созданию оригинальных текстов связано также с применением современных креативных методов. В частности, в работе М. Леви раскрываются возможности фрирайтинга как способа генерации идей и свободного выражения мыслей, а О. Клеон акцентирует внимание на развитии творческого самовыражения. Таким образом, анализ научной литературы показывает, что развитие компетенции создания текста требует комплексного сочетания речевой подготовки, логического, критического и творческого мышления, а также применения эффективных педагогических методов.

МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Ниже приведены методы, приёмы и инструменты для развития компетенции по созданию текстов у будущих учителей начальной школы:

Методы: в частности, катена или гирлянда ассоциаций, синектика или метод аналогий (У. Дж. Гордона), “Шесть шляп мышления” (Э. Де Боне), “Фрирайтинг. Современная техника поиска креативных решений” (М. Леви)[4].

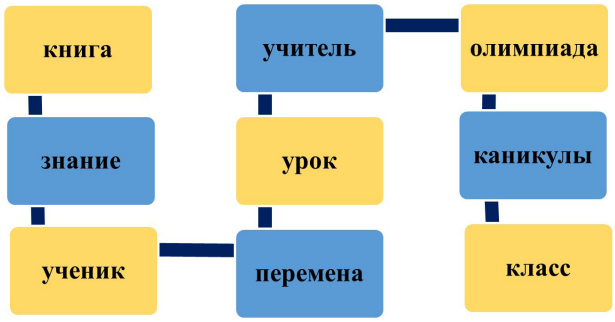
АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Катена или гирлянда ассоциаций - (от лат. catena - “цепь”) это словесный метод, который заключается в связывании двух слов цепочкой слов-ассоциаций, построенных по определённым правилам. Для преподавателей языка можно использовать игру, чтобы изучать не просто отдельные слова, а целые паттерны - группы ассоциативно связанных слов.

В процессе создания текста данный метод помогает выделить основную мысль и последовательно развивать содержание на её основе.

Метод заключается в связывании двух слов цепочкой слов-ассоциаций. Используются только существительные. Построенная цепочка называется катеной.

Например, тема - “школа”. По данной теме подбираются ключевые слова. Затем с помощью этих ключевых слов становится легче создавать текст, последовательно раскрывая его содержание.

Этот метод облегчает процесс создания нового текста. Ключевые слова и идеи служат основой для построения содержания текста. Метод помогает систематизировать идеи и понятия, связанные с темой, составить план текста, обогатить словарный запас и расширить кругозор.

Синектика, или метод аналогий (У. Дж. Гордона). Термин “синектика” происходит от греческого слова synectikos, означающего “соединять несхожие вещи”.

Гордон выделил четыре типа аналогий, используемых в синектическом методе. Они стали основой для эффективного применения синектики в бизнесе, педагогике и профессиональной деятельности для решения творческих задач:

1. Прямая аналогия - поиск сходств в природе или других явлениях. Например, текст похож на дерево: введение - это корни, основная часть - ствол, а заключение - плоды. Прямая аналогия основана на выявлении сходств между реальными объектами и событиями. В приведённом выше примере текст сравнивается с деревом. Такая аналогия позволяет лучше понять структуру текста и способствует развитию логического и философского мышления при создании текста.
2. Личная аналогия - постановка себя на место предмета или персонажа. Например, “Если бы я был рекой...”. Эта аналогия помогает установить личные отношения. Одни говорят, что когда река течёт, она бушует, как буря; другие - что она течёт так же спокойно, как тихий ручеёк. Каждый высказывает своё мнение, исходя из собственного мировоззрения.
3. Символическая аналогия - рассуждения с помощью противопоставлений или образных выражений. Например, “Безмолвный шум”, “Живая тишина”. С помощью символической аналогии абстрактная мысль или эмоциональное состояние передаются посредством символов и образов. В приведённом примере так называемый “Безмолвный шум” символически выражает внутреннее душевное смятение человека, его внутренний конфликт и эмоциональное состояние, скрывающиеся за внешним спокойствием. Такие символические выражения позволяют передавать идеи лаконично, кратко и эффективно, тем самым повышая литературно-эстетическую ценность текста.
4. Фантастическая аналогия - воображение без ограничений. Например, “Если бы деревья могли говорить...”. Эта аналогия выходит за пределы реальности, создавая сравнения, основанные на воображении и фантазии. Использование фантастической аналогии усиливает творческий потенциал и образность текста.

Применение синектики позволяет группе специалистов выйти за рамки привычного мышления и рассматривать объект или сложную задачу с неожиданных сторон. По сути, метод синектики превращает процесс поиска решения в осознанное совмещение разнородных элементов, которое стимулирует развитие воображения и открывает доступ к новым возможностям.

Шесть шляп мышления (Six thinking hats) (Э. Де Боне) - этот метод основан на анализе проблемы не одновременно и не одним и тем же способом, а поэтапно, с использованием шести различных способов мышления. Каждая “шапка” символизирует определённый способ мышления (рис. 2).

Рис. 2: **Функции шести “шляп”**

Например, при написании текста на тему “Давайте защитим природу”

Синяя шляпа	*Белая шляпа*	*Красная шляпа*	*Черная шляпа*	*Желтая шляпа*	*Зелёная шляпа*
координирует весь процесс и формулирует окончательное заключение	собирает факты и информацию	Выражает эмоции человека при защите природы и столкновении с экологическими проблемами	указывает на экологические проблемы, анализирует риски и недостатки	обосновывает пользу охраны природы, подчеркивая её преимущества	предлагает новые предложения и идеи

"Шесть шляп мышления" - это способ систематического анализа проблемы с разных точек зрения, развития критического и творческого мышления, а также содействия принятию обоснованных решений.

Фрирайтинг (Freewriting) - современная техника поиска креативных решений (М. Леви), навык свободного писательства, позволяющий осознанно вызывать, анализировать, развивать и применять в жизни информацию и знания, которые хранит мозг [9].

С помощью фрирайтинга можно создавать не только тексты для себя, но и статьи, посты для блогов, книги. При реализации метода фрирайтинга соблюдаются шесть основных принципов (рис. 3). К ним относятся следующие принципы:

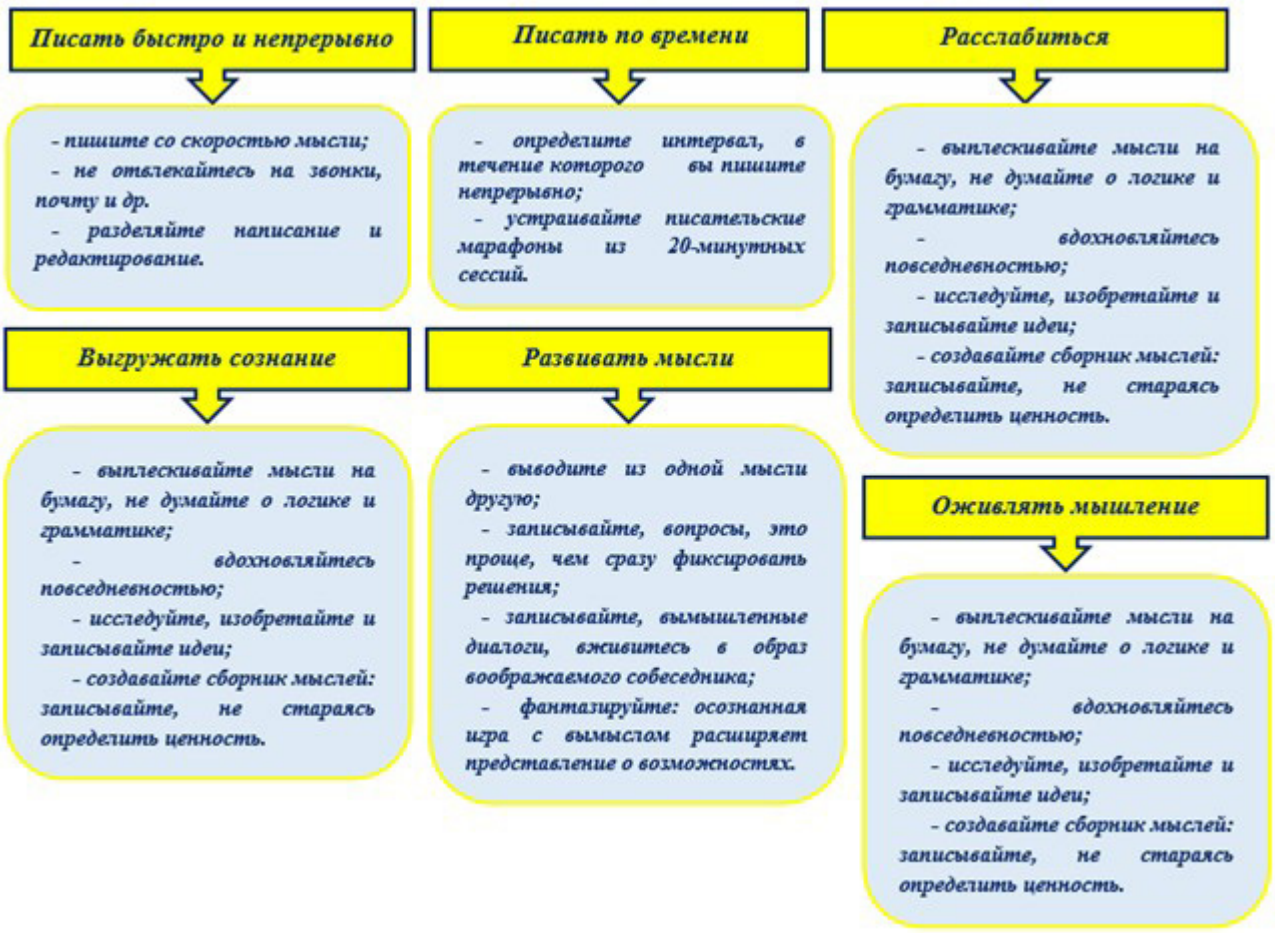

Рис. 3: **Принципы фрирайтинга**

Фрирайтинг - это оперативный способ переносить мысли на бумагу, позволяющий выйти на такой уровень мышления, которого зачастую сложно достичь в течение обычного рабочего дня.

Марк Леви предлагает простую, но очень эффективную технику - фрирайтинг. Он использовал её на протяжении многих лет для решения бизнес-задач, генерации идей, написания статей и книг [9].

При использовании этого метода студент записывает поток своих мыслей и отбирает из них наиболее подходящие. Кроме того, как сказал Остин Клеон: "И поэтому лучший совет - пишите не о том, что знаете, а о том, что вам нравится. Пишите такие истории, которые сами любите, которые сами хотели бы читать" [10].

Описанные выше методы направлены на развитие у будущих учителей начальной школы навыков составления текстов. Кроме того, благодаря этим методам будущие учителя осваивают навыки логического, критического и творческого мышления.

Упражнения, направленные на развитие компетенции создания текста

Задание 1. Сначала придумайте название к представленному изображению, а затем составьте на его основе три разных текста:

- литературный текст;
- текст научного стиля;

MAKTAB TA'LIMI SCHOOL EDUCATION ШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

- журналистский текст.

Задание 2.

- Введение
- Проблема
- Факты
- Пример
- Заключение

На основе этих блоков составьте текст под названием “Качества современного учителя”.

Задание 3. Ниже приведён текст, сгенерированный искусственным интеллектом. Студенты должны найти ошибки в тексте, улучшить стиль, усилить логическую связность и добавить новый абзац.

Тема: Использование цифровых технологий в начальной школе

(Текст, созданный искусственным интеллектом)

В современной школе цифровые технологии используются очень часто. Учителя применяют компьютеры, интерактивные доски и различные образовательные программы. Это помогает сделать уроки более интересными. Дети любят пользоваться современными технологиями, потому что они красивые и удобные.

Использование цифровых технологий является важным. Они позволяют повысить качество обучения. Также технологии помогают учителю быстро объяснять учебный материал. Поэтому цифровые технологии очень полезны.

Каждый учитель должен использовать цифровые технологии каждый день. Если применять их постоянно, то все ученики будут хорошо учиться. Современная школа должна быть полностью цифровой.

Задания

1. Найдите ошибки в тексте.
2. Уберите повторы и лишние выражения.
3. Свяжите абзацы между собой.
4. Добавьте абзац о роли учителя в использовании цифровых технологий.
5. Напишите краткий вывод по тексту.

Задание 4. Преобразуйте текст в другой жанр: от художественного текста к научному стилю.

Спросив себя: “Что хорошего сегодня произошло?”, ты вызовешь в памяти определённые приятные воспоминания о случившемся и запишешь то, о чём иначе не вспомнил бы никогда. Потому что вопрос “Что сегодня произошло?”, скорее всего, заставит вспомнить о чём-то плохом, с чем пришлось разбираться, - и сразу же придёт в голову что-то где-то кем-то сказанное, имеющее для тебя какое-то значение, - да так и останется в памяти. А вот если спросить себя о хорошем, то им окажется особенно красивый луч света, или чьё-то прекрасное выражение лица, или необыкновенно вкусный салат. (Николсон Бейкер, писатель)

Задание 5. Из приведённого ниже текста были удалены введение, аргументация и заключение. Студент должен будет дополнить текст этими частями.

Тема: Искусство

Введение…

Искусство (творческое отражение, воспроизведение действительности в художественных образах) существует и развивается как система взаимосвязанных между собой видов, многообразие которых обусловлено многогранностью самого реального мира, отображаемого в процессе художественного творчества.

Абзац с аргументацией...

Виды искусства - это исторически сложившиеся формы творческой деятельности, которые обладают способностью художественной реализации жизненного содержания и различаются по способам её материального воплощения (слово в литературе, звук в музыке, пластические и колористические материалы в изобразительном искусстве и т. д.). К видам искусства относятся архитектура (зодчество), живопись, скульптура, декоративно-прикладное искусство, литература, музыка, театр, цирк, балет, кино, фотоискусство, эстрада.

Существование различных видов искусств вызвано тем, что ни одно из них своими собственными средствами не может дать художественную всеобъемлющую картину мира. Такую картину может создать только вся художественная культура человечества, которая состоит из отдельных видов искусства.

Задания

1. Напишите введение.
2. Дополните текст абзацем с аргументацией.
3. Сформулируйте заключение.

Развитие компетенции создания текста для молодых учителей начальных классов играет значительную роль в развитии качества образования. Идеальная устная и письменная речь педагога служит для учеников начальных классов примером. Путём наблюдения за грамотной речью учителя ученики развивают умение логически выражать своё мнение, также учатся применять языковые методы, кроме этого, у них формируется творческое, логическое и критическое мышление.

Педагогическое общение играет важную роль в развитии самостоятельного мышления учеников. Это общение благотворно влияет на речевую грамотность и учеников, и учителей. Большая часть уроков основывается на вопросах и ответах, беседах и общении, поэтому роль учителя в организации интересного диалога, умение использовать различные виды устного общения непосредственно влияют на качество урока. Содержательное, осмысленное, логически правильно составленное общение (или беседа) помогает развить самостоятельное мышление, улучшить языковые умения и навыки составления интересного текста...

ЗАКЛЮЧЕНИЕ И РЕКОМЕНДАЦИИ

Развитие у педагога начальных классов компетенции составления текста служит не только профессиональному становлению педагога, но и повышению качества образования. Использование развивающих методов креативного и критического мышления в системе подготовки студентов помогает выявлению интеллектуального потенциала, формированию навыков анализа и развитию самостоятельности.

Студенты, имеющие навыки самостоятельного мышления, создают связные, логически правильные тексты, анализируют новости, обобщают изученные знания, также умеют выражать свою точку зрения. Это всё даёт возможность иметь педагогов начальной школы, умеющих развивать культуру речи и компетенцию создания текста у школьников начального образования.

Список литературы:

1. Марцинковская Т. Д., Григорович Л. А. Психология и педагогика. М.: Проспект, 2009. - 339 с.
2. Мухаметзянов И. Ш. Цифровое неравенство, цифровые компетенции учителя и цифровая трансформация образования // Педагогическая информатика - 2021 - № 3. - С. 3 -12.
3. Козлов О. А., Ершов В. Н., Ершов Н. В., Михайлов Ю. Ф. К вопросу оценки качества преподавания в вузе в условиях цифровой трансформации образования // Наука о человеке - 2020 - № 42- 4. - С. 76 -82.
4. Роберт И. В. Дидактика периода цифровой трансформации образования // Мир психологии - 2020 - № 3 (103). - С. 184 -198.
5. Хангельдиева И.Г. Креативность и инновационность в педагогической практике: вчера, сегодня и завтра // Вестник Московского университета. Серия 20. Педагогическое образование. - 2022. - № 4. - С. 39 -58.
6. Казакова Е.И., Басюк В.С., Врублевская Е.Г. Проблема развития педагогической культуры школьников в условиях модернизации педагогического образования в России [Электронный ресурс] // Психолого-педагогические исследования. 2019. Том 11. № 3. С. 143 - 154.
7. Шашкова Н.О., Елкина И.М. Роль информационных технологий в организации неформального образования. Сб. научных трудов Международной научно-практ. конференции. Образовательное пространство в информационную эпоху. (EEIA-2016). М.: ФГБНУ.Институт стратегии развития образования. 2016. С. 75 – 83.
8. Л. Г. Фридман. Грамматические проблемы лингвистики текста. - Издательство ростовского университета. 1984.-15 с.
9. Марк Леви. Гениальность на заказ. Легкий способ поиска нестандартных решений и идей. - Москва, 2013. - 224 с.
10. Клеон, О. Кради как художник. 10 уроков творческого самовыражения. - Москва, 2013. - 176 с.

INKLYUZIV MAKTABGACHA TA'LIMDA BOLALARNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK MOSLASHUVIDA MADANIY-TARIXIY VA EKOLOGIK YONDASHUVLAR INTEGRATSIYASI

Mengliyeva Gavhar Ibrohim qizi
Termiz davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada inklyuziv maktabgacha ta'lim sharoitida bolalarning ijtimoiy-psixologik moslashuvini ta'minlash masalasi tahlil qilinadi. Tadqiqotda L. Vygotskiyning madaniy-tarixiy nazariyasi, yaqin rivojlanish zonasi, mediatsiya va o'yin faoliyati hamda U. Bronfenbrennerning ekologik tizimlar nazariyasi o'zaro integratsiyada yoritilgan. Shuningdek, faoliyat va shaxsga yo'naltirilgan yondashuvlar asosida moslashuvning emotsional, xulq-atvor va ijtimoiy jihatlari ko'rib chiqiladi. "Bola, ota-ona, pedagog" hamkorligiga asoslangan diagnostika, intervensiya va monitoring modeli taklif etilib, O'zbekiston sharoitida inklyuziv ta'lim samaradorligini oshirishning muhim omillari asoslanadi.

Kalit so'zlar: inklyuziv ta'lim, maktabgacha ta'lim, ijtimoiy-psixologik moslashuv, madaniy-tarixiy yondashuv, ekologik yondashuv, yaqin rivojlanish zonasi, mediatsiya.

Abstract: This article analyzes the issue of ensuring the socio-psychological adaptation of children in the context of inclusive preschool education. The study integrates L. Vygotsky's cultural-historical theory, the zone of close development, mediation and game activity, and W. Bronfenbrenner's theory of ecological systems. It also examines the emotional, behavioral, and social aspects of adaptation based on activity- and person-centered approaches. A diagnostic, intervention, and monitoring model based on the "child, parent, educator" partnership is proposed, and important factors for increasing the effectiveness of inclusive education in the context of Uzbekistan are substantiated.

Key words: inclusive education, preschool education, socio-psychological adaptation, cultural-historical approach, environmental approach, close development zone, mediation.

Аннотация: В данной статье анализируется вопрос обеспечения социально-психологической адаптации детей в условиях инклюзивного дошкольного образования. В исследовании культурно-историческая теория Л. Выготского, зона близкого развития, медиация и игровая деятельность, а также теория экологических систем У. Бронфенбреннера освещены во взаимной интеграции. Также рассматриваются эмоциональные, поведенческие и социальные аспекты адаптации на основе деятельностно- и личностно-ориентированных подходов. Предложена модель диагностики, интервенции и мониторинга, основанная на сотрудничестве "ребенок, родитель, педагог", и обоснованы важные факторы повышения эффективности инклюзивного образования в условиях Узбекистана.

Ключевые слова: инклюзивное образование, дошкольное образование, социально-психологическая адаптация, культурно-исторический подход, экологический подход, зона близкого развития, медиация.

KIRISH

Bugungi kunda ta'lim tizimining demokratlashuvi va teng imkoniyatlar yaratish g'oyasi inklyuziv amaliyotni ustuvor yo'nalishga aylantirdi. Maxsus ehtiyojli bolalarni umumta'lim muhitiga qo'shish jarayoni faqat tashkiliy choralarni emas, balki chuqur psixologik tayyorgarlikni ham talab etadi. Maktabgacha yoshda shakllanadigan ijtimoiy ko'nikmalar keyingi hayotdagi muvaffaqiyatning kaliti bo'lib xizmat qiladi. Shu bois inklyuziv guruhlarda bolalarning emotsional farovonligi, tengdoshlar bilan o'zaro munosabati va moslashuv mexanizmlarini o'rganish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy ta'lim tizimida inklyuziv yondashuvning keng joriy etilishi bolalarning individual xususiyatlaridan qat'iy nazar, ularning to'liq ishtirokini ta'minlashni talab qilmoqda. Maktabgacha ta'lim bosqichi shaxsning ijtimoiy-psixologik rivojlanishi uchun asosiy poydevor hisoblanadi. Aynan shu yoshda bola oiladan tashqa-

ridagi birinchi ijtimoiy muhitga kiradi. Tengdoshlar bilan munosabatlarni o‘rganadi. O‘zini va boshqalarni qabul qilish ko‘nikmalarini shakllantiradi. Inklyuziv guruhlarda esa bu jarayon yanada murakkablashadi, chunki bir xil muhitda turli rivojlanish darajasidagi, shu jumladan, maxsus ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalar birga tarbiyalanadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Ijtimoiy-psixologik moslashuv - bu shaxsning yangi ijtimoiy sharoitlarga faol va samarali moslashish, emotsional barqarorlikni saqlash, ijtimoiy normalarni o‘zlashtirish va o‘zaro munosabatlarni muvaffaqiyatli o‘rnatish jarayonidir. Maktabgacha yoshda bu jarayonning muvaffaqiyati keyingi ta’lim bosqichlaridagi muvaffaqiyat, shaxsiy farovonlik va ijtimoiy integratsiyani belgilaydi. “Maktabgacha ta’lim muassasasi bolalarni o‘qitish va ijtimoiylashtirishning birinchi bosqichi hisoblanadi, inklyuziv guruh esa bola turli odamlar bilan o‘zaro munosabatga kirishishni o‘rganadigan, ijtimoiy normalarni o‘zlashtiradigan ta’lim makonidir” [2:3].

O‘zbekiston Respublikasida so‘nggi yillarda inklyuziv ta’limni rivojlantirish bo‘yicha muhim islohotlar amalga oshirilmoqda. “Yangi O‘zbekiston” taraqqiyot strategiyasi, maktabgacha ta’lim tizimini modernizatsiya qilish dasturlari va maxsus ehtiyojli bolalarni qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari bu yo‘nalishni ustuvor qilib qo‘ydi. Biroq amaliyot shuni ko‘rsatmoqdaki, faqat tashkiliy va me’yoriy sharoitlarni yaratish yetarli emas. Bolalarning emotsional xavfsizligi, tengdoshlar tomonidan qabul qilinishi, o‘qituvchi va ota-onalar o‘rtasidagi hamkorlik kabi psixologik omillar muhim rol o‘ynaydi. Xalqaro tajriba ham shuni tasdiqlaydi.

L. Vygotskiyning madaniy-tarixiy nazariyasi va U. Bronfenbrennerning ekologik tizimlar nazariyasi inklyuziv muhitda bolaning rivojlanishini tushunish uchun eng kuchli nazariyalar hisoblanadi. “Bolaning madaniy rivojlanishidagi har bir funksiya sahnaga ikki marta chiqadi, ikki tekislikda: avval ijtimoiy, so‘ng psixologik; avval odamlar o‘rtasida intermental kategoriya sifatida, so‘ng bola ichida intramental kategoriya sifatida” [3:106], - deb L. Vygotskiy o‘rinli ta’kidlagan. Bu qoida inklyuziv guruhdagi o‘zaro ta’sirlar orqali oliy psixik funksiyalarning shakllanishini tushuntiradi.

Inklyuziv muhitda moslashuv jarayoni faqat maxsus ehtiyojli bolalarga taalluqli emas. Normotipik bolalar ham yangi sharoitlarga moslashishi, boshqacha rivojlanayotgan tengdoshlarini qabul qilishi, empatiya va hamkorlik ko‘nikmalarini rivojlantirishi kerak. Shu bois tadqiqotlarning aksariyati barcha ishtirokchilarni qamrab oluvchi yondashuvni talab qiladi. Xususan, Rossiyada bu muammo bo‘yicha chuqur dissertatsion ishlar mavjud. Biroq turkiy davlatlarda, jumladan, O‘zbekistonda tadqiqotlar hali asosan amaliy va tavsifiy xarakterga ega. Bu holat nazariy-metodologik asoslarni mustahkamlash zaruratini yanada oshiradi.

Metodologik jihatdan eng samarali vositalar: strukturaviy kuzatuv, sotsiometrik o‘lchovlar, emotsional holatni baholash (xavotir, agressivlik), ota-ona va pedagog so‘rovnomalari, individual rivojlanish xaritalari. Intervensiya dasturlari o‘yin, nafas olish mashqlari, rolli o‘yinlar, guruh faoliyatlarini o‘z ichiga olishi kerak. Diagnostika bosqichida bolaning emotsional holati, ijtimoiy ko‘nikmalari va munosabatlari kompleks baholanadi. Intervensiya bosqichida esa individual va guruh shakllaridagi ishlar olib boriladi. Monitoring esa jarayonning dinamikasini kuzatish va dasturni tuzatish imkonini beradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda inklyuziv maktabgacha ta’lim sharoitida bolalarning ijtimoiy-psixologik moslashuvini o‘rganishga qaratilgan kompleks yondashuv qo‘llanildi. Metodologik asos sifatida L. Vygotskiyning madaniy-tarixiy nazariyasi, yaqin rivojlanish zonasi va mediatsiya tamoyillari hamda U. Bronfenbrennerning ekologik tizimlar nazariyasidan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, strukturaviy kuzatuv, sotsiometrik o‘lchovlar, ota-ona va pedagoglar so‘rovnomalari hamda individual rivojlanish xaritalarini o‘rganish metodlari qo‘llanildi. Olingan ma’lumotlar asosida “bola, ota-ona, pedagog” hamkorligiga tayangan diagnostika, intervensiya va monitoring modeli ishlab chiqildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Ijtimoiy-psixologik moslashuvning nazariy asoslarini tushunish uchun bir necha asosiy paradigmalarni birlashtirish zarur.

Birinchidan, L. S. Vygotskiyning madaniy-tarixiy nazariyasi. Bu nazariyaga ko‘ra, bolaning rivojlanishi biologik omillar bilan bir qatorda, madaniy vositalar va ijtimoiy o‘zaro ta’sirlar orqali amalga oshadi. “Ijtimoiy muhitning roli bola tomonidan bosqichma-bosqich o‘zlashtiriladigan shaxsning barcha o‘ziga xos insoniy xususiyatlarining paydo bo‘lish manbai hisoblanadi” [4:203]. Inklyuziv guruhda bu g‘oya juda muhim. Maxsus ehtiyojli bola va normotipik bola o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir “yaqin rivojlanish zonasi” (YRZ)ni kengaytiradi. O‘qituvchi yoki tengdosh “mediator” sifatida ishlaydi. L. Vygotskiy ta’kidlaganidek, o‘yin maktabgacha yoshda yetakchi faoliyat hisoblanadi va YRZni yaratadi: “O‘yinda bola doimo o‘z yoshidan yuqori, odatdagi kundalik xulq-atvoridan ustunroq tutadi; o‘yinda u o‘zidan bir bosh balandroqdek bo‘ladi” [5:6-18].

Ikkinchidan, U. Bronfenbrennerning ekologik tizimlar nazariyasi. Bola rivojlanishi bir-biriga bog'langan tizimlar ichida sodir bo'ladi: mikrotizim (oila, guruh), mezotizim (oila va maktabgacha muassasa o'rtasidagi aloqa), ekzotizim (ota-onaning ish joyi, ta'lim siyosati), makrotizim (madaniy qadriyatlar, qonunchilik) va xronotizim (vaqt o'zgarishlari). "Rivojlanish nafaqat bolaning bevosita atrof-muhiti, balki o'sib borayotgan inson organizmi va o'zgaruvchan muhitlar o'rtasidagi progressiv moslashish bilan ham shakllanadi" [6:514]. Inklyuziv ta'limda bu model shuni ko'rsatadiki, faqat guruh ichidagi o'zgarishlar yetarli emas. Oila ishtiroki, jamiyat munosabati va davlat siyosati birgalikda ishlashi kerak. Tadqiqotlar shuni tasdiqlaydiki, oila va maktabgacha muassasa o'rtasidagi kuchli mezotizim bolaning muvaffaqiyatli moslashuvini sezilarli darajada oshiradi. Ekologik yondashuv inklyuziyani faqat sinf yoki guruh darajasidagi muammo sifatida emas, balki butun jamiyat darajasidagi jarayon sifatida ko'rishga imkon beradi.

Uchinchidan, faoliyat yondashuvi va shaxsga yo'naltirilgan yondashuv. Bola passiv obyekt emas, balki faol subyekt sifatida ko'riladi. Moslashuv - bu faqat tashqi sharoitlarga moslashish emas, balki shaxsning o'z ichki resurslarini faollashtirishi va muhitni o'zgartirishidir. Bu yondashuv inklyuziv guruhda bolaning faol ishtirokini rag'batlantirish, uning qiziqishlari va imkoniyatlarini hisobga olishni taqozo etadi. Rossiyalik olima T. V. Lutsenko tadqiqotida bu yondashuvlar sintez qilingan. Uning fikricha: "Inklyuziv guruhda ta'lim sharoitlariga maktabgacha yoshdagi bolalarning ijtimoiy-psixologik moslashuvi emotsional farovonlik/nofarovonlik xususiyatlarida, ularda ijtimoiy xulq-atvor ko'nikmalarining rivojlanishida, tengdoshlar va muhimi, kattalar bilan shaxslararo munosabatlar xarakterida mazmunan ochiladi" [2:12]. Shu bilan birga, adaptatsiya nazariyalari (A. A. Nalchadzhyan, A. A. Rean) ham muhim o'rin tutadi. Ular moslashuvni ikki tomonlama jarayon - shaxs va muhit o'rtasidagi o'zaro ta'sir sifatida ko'radi. Bu yondashuvlar birgalikda inklyuziv muhitda bolaning rivojlanishini tushunish uchun yaxlit nazariy asos yaratadi. Madaniy-tarixiy yondashuv ichki mexanizmlarni, ekologik yondashuv esa tashqi sharoitlarni yoritadi. Ularning integratsiyasi esa amaliy dasturlarni ishlab chiqish uchun mustahkam poydevor bo'lib xizmat qiladi.

Metodologik jihatdan inklyuziv maktabgacha ta'limda ijtimoiy-psixologik moslashuvni o'rganish uchun kompleks yondashuv talab etiladi. Asosiy prinsiplar: tizimlilik, shaxsga yo'naltirilganlik, faoliyatlilik, madaniy sezgirlik va interdissiplinarlik. Bu prinsiplar diagnostika, intervensiya va monitoring jarayonlarini bir-biriga bog'laydi. T. V. Lutsenko tadqiqotida empirik ma'lumotlar asosida ayrim xulosalar chiqarilgan. Maxsus dastursiz inklyuziv guruhlarda bolalarning sezilarli qismi normal muddatda moslashuvni yakunlay olmaydi. "IPM - ijtimoiy-psixologik moslashuv darajalari bo'yicha natijalarning qiyosiy tahlili shuni ko'rsatdiki, maxsus yordam bo'lmaganda bolalarning deyarli uchdan birida (32,7 foiz) IPM jarayoni umumiy qabul qilingan muddatlarda (uch oygacha) yakunlanmaydi" [2:18]. Maxsus ko'pkomponentli dastur (bola, ota-ona, pedagog bilan ishlash) natijasida moslashgan bolalar ulushi 89 foizga yetgan. Bu natija maxsus psixologik-pedagogik yordamning zarurligini aniq ko'rsatadi. Xalqaro tadqiqotlarda ham shunga o'xshash natijalar mavjud. O'yin asosidagi yondashuvlar va oila ishtiroki eng samarali deb topilgan.

S. Odom va boshqalar U. Bronfenbrenner modeliga asoslanib, inklyuziv maktabgacha ta'limni tahlil qilib, bolalar uchun ijobiy rivojlanish natijalarini, lekin ijtimoiy integratsiya bo'yicha qiyinchiliklarni qayd etganlar. Ularning ishida ekologik tizimlar nuqtai nazaridan bolaning biosistemasi, mikrotizimdagi amaliyotlar, oila istiqbollari va madaniy omillar birgalikda ko'rib chiqilgan. L. Vygotskiy yondashuvi asosida o'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, sifatli mediatsiya va skaffolding bolalarning ijtimoiy kompetensiyasini sezilarli oshiradi. O'yin orqali bolalar o'z imkoniyatlaridan yuqori darajada faoliyat yuritadi. Bu esa ijtimoiy ko'nikmalarni tezroq o'zlashtirishga yordam beradi.

O'zbekistonda tadqiqotlar hali asosan tavsifiy xarakterga ega. So'nggi yillarda chiqqan maqolalar psixologik xavfsizlik, empatiya va o'qituvchi malakasining ahamiyatini ta'kidlaydi. Qozog'iston va Turkiyada esa stakeholderlar munosabati, o'yin asosidagi texnologiyalar va madaniy sezgirlik bo'yicha empirik ishlar ko'paymoqda.

Yuqoridagi tahlil asosida quyidagi integratsiyalashgan model taklif etiladi. Model uchta asosiy qatlamdan iborat:

Birinchidan, nazariy qatlam: L. Vygotskiy (YRZ, mediatsiya, o'yin), U. Bronfenbrenner (ekologik tizimlar), faoliyat yondashuvi. Bu qatlam bolaning rivojlanish mexanizmlarini tushuntiradi va amaliyot uchun yo'nalish beradi.

Ikkinchidan, metodologik qatlam: diagnostika, intervensiya, monitoring sikli. "Bola, ota-ona, pedagog" triadasiga asoslangan ish. Bu triadada har bir ishtirokchi faol rol o'ynaydi. Bola o'z rivojlanishining subyekti, ota-ona asosiy hamkor, pedagog esa mediatsiya va muhitni tashkil etuvchi sifatida ishlaydi.

Uchinchidan, amaliy qatlam: guruh muhitini moslashtirish, individual rejalashtirish, oila ishtiroki, o'qituvchilar malakasini oshirish. Amaliy jihatlar quyidagilarni o'z ichiga oladi: emotsional xavfsizlikni ta'minlash, bolalar o'zini qabul qilingan his qilishi kerak.

Tengdoshlar o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni maxsus tashkil etilgan o‘yinlar va qo‘shma faoliyatlar orqali rag‘batlantirish. O‘qituvchining skaffolding roli - bolaning YRZsi doirasida yordam berish va asta-sekin mustaqillikka o‘tkazish. Oila bilan doimiy aloqa, uy va maktabgacha muassasa o‘rtasidagi uzluksizlikni ta’minlash. Madaniy vositalardan foydalanish - milliy o‘yinlar, ertaklar, an’analar orqali bolaning madaniy identifikatsiyasini mustahkamlash.

T. Lutsenko dasturi misolida ko‘rinadiki, bunday yondashuv nafaqat maxsus ehtiyojli bolalar, balki normotipik bolalar uchun ham foydali. Ular empatiya, bag‘rikenglik va hamkorlik ko‘nikmalarini rivojlantiradi. O‘zbekiston sharoitida modelni amalga oshirishda quyidagi omillar hisobga olinishi lozim: oilaning an’anaviy roli, resurslar cheklanganligi, o‘qituvchilar tayyorgarligi, jamiyat munosabati. “Imkon” va “Umid” kabi markazlar tajribasi asosida maktabgacha ta’lim muassasalarida inklyuziv guruhlarni kengaytirish mumkin. Modelning samaradorligi doimiy monitoring va moslashuvchanlik bilan ta’minlanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, inklyuziv maktabgacha ta’limda bolalarning ijtimoiy-psixologik moslashuvi murakkab, ko‘p qatlamli jarayon bo‘lib, uni faqat tashkiliy choralar bilan hal etib bo‘lmaydi. Nazariy asos sifatida madaniy-tarixiy va ekologik yondashuvlarning integratsiyasi eng samarali hisoblanadi. Empirik ma’lumotlar va maxsus dasturlar “bola, ota-ona, pedagog” hamkorligining ahamiyatini ta’kidlaydi. Moslashuv emotsional, xulq-atvor va munosabatlar sohalarini qamrab oladi. Maxsus yordamsiz jarayon kechikishi mumkin.

O‘yin, mediatsiya va oila ishtiroki kalit omillardir. O‘zbekiston sharoitida bu modelni joriy etish uchun mahalliy empirik tadqiqotlar, o‘qituvchilar malakasini oshirish dasturlari va oila-jamiyat hamkorligini kuchaytirish zarur. Inklyuziv ta’limning muvaffaqiyati nafaqat me’yoriy hujjatlar, balki chuqur nazariy-metodologik asoslar va amaliyotning uyg‘unligiga bog‘liq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Луценко Т.В. Социально-психологическая адаптация дошкольников в инклюзивной группе: диссертация кандидата психологических наук: 19.00.07. - Москва: Московский городской педагогический университет, 2019. - 245 с.
2. Луценко Т.В. Социально-психологическая адаптация дошкольников в инклюзивной группе: автореферат дис. … канд. психол. наук. - Москва, 2019. - 24 с.
3. Vygotsky L.S. The Collected Works of L.S. Vygotsky. Vol. 4: The History of the Development of Higher Mental Functions. - New York: Plenum Press, 1997.
4. Vygotsky L.S. The Collected Works of L.S. Vygotsky. Vol. 5: Child Psychology. - New York: Plenum Press, 1998.
5. Vygotsky L.S. Play and its role in the mental development of the child // Soviet Psychology. - 1967. - Vol. 5. - No. 3. - P. 6-18.
6. Bronfenbrenner U. Toward an experimental ecology of human development // American Psychologist. - 1977. - Vol. 32. - No. 7. - P. 513-531.
7. Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design. - Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979.
8. Bronfenbrenner U., Morris P.A. The bioecological model of human development // Handbook of Child Psychology. Vol. 1. - Hoboken, NJ: Wiley, 2006. - P. 793-828.
9. Odom S.L. et al. Preschool inclusion in the United States: a review of research from an ecological systems perspective // Journal of Research in Special Educational Needs. - 2004. - Vol. 4. - No. 1. - P. 17-49.
10. Mallory B.L., New R.S. Social constructivist theory and principles of inclusion: Challenges for early childhood special education // The Journal of Special Education. - 1994. - Vol. 28. - No. 3. - P. 322-337.

MAKTABGACHA TA'LIM JARAYONIDA INDUKTIV METODLARDAN FOYDALANISHNING XORIJIY TAJRIBASI

Mirazimova Muxabbat Normatovna
Jizzax davlat pedagogika universiteti
Maktabgacha ta'lim nazariyasi va metodikasi kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada maktabgacha ta'lim jarayonida induktiv metodlardan foydalanishning xorijiy tajribasi, kompetentlikka yo'naltirilgan tizim, xorijiy amaliyotda keng qo'llanilayotgan inquiry-based learning, ya'ni izlanishga asoslangan ta'lim, discovery learning, ya'ni kashfiyotga asoslangan ta'lim, problem-based learning, ya'ni muammoli ta'lim, induktiv fikrlash mexanizmlari, tajriba va o'yin orqali bilish ham xorijiy maktabgacha ta'lim tizimlarining asosiy metodologik tamoyillaridan biri ekanligi ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: induktiv metodlardan foydalanish, xorijiy tajribalar, izlanishga asoslangan ta'lim, kashfiyotga asoslangan ta'lim, muammoli ta'lim, induktiv fikrlash mexanizmlari, maktabgacha ta'lim tizimi.

Abstract: The article examines the foreign experience of using inductive methods in the process of preschool education, the competency-based system, inquiry-based learning, discovery learning, problem-based learning, inductive thinking mechanisms, and learning through experience and play, which are widely used in foreign practice.

Key words: use of inductive methods, foreign experiences, inquiry-based education, discovery-based education, problem-based learning, inductive thinking mechanisms, preschool education system.

Аннотация: В статье рассматривается зарубежный опыт использования индуктивных методов в процессе дошкольного образования, компетентностно-ориентированной системы, обучения на основе исследований, обучения через открытие, проблемно-ориентированного обучения, механизмов индуктивного мышления, а также обучения через опыт и игру, которые широко применяются за рубежом.

Ключевые слова: использование индуктивных методов, зарубежный опыт, образование на основе исследования, образование на основе открытия, проблемно-ориентированное обучение, механизмы индуктивного мышления, система дошкольного образования.

KIRISH

Bugungi kunda maktabgacha ta'lim jarayonida bolalarning mustaqil fikrlashi, kuzatuvchanligi va bilish faolligini rivojlantirishga yo'naltirilgan zamonaviy pedagogik metodlardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shunday metodlardan biri induktiv metod bo'lib, u bolalarning kuzatish, tajriba va amaliy faoliyat asosida umumiy xulosalarga kelishini ta'minlaydi. Xorijiy mamlakatlar tajribasida mazkur metoddan foydalanish bolalarning qiziqishi, ijodiy fikrlashi va mustaqil bilim olish ko'nikmalarini rivojlantirishning samarali vositasi sifatida qaraladi. Shu sababli maktabgacha ta'limda induktiv metodlardan foydalanishning xorijiy tajribasini o'rganish va ilg'or jihatlarini milliy ta'lim amaliyotiga tatbiq etish dolzarb masalalardan biridir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. M. Mirziyoyev ta'lim sohasini modernizatsiya qilish masalasiga to'xtalar ekan, "Biz ta'lim tizimini jahonning ilg'or tajribalari asosida tubdan yangilashimiz zarur. Zamonaviy bilim va ko'nikmalarga ega, raqobatbardosh avlodni tarbiyalash bugungi kunning eng ustuvor vazifasidir", deya ta'kidlagan edi. Ushbu fikr maktabgacha ta'lim bosqichidan boshlab ilg'or xorijiy tajribalarni o'rganish va ularni milliy ta'lim tizimiga moslashtirish zaruratini ko'rsatadi. Ayniqsa, induktiv metodlarning xalqaro miqyosda qo'llanish tajribasi maktabgacha yoshdagi bolalarda tizimli bilish kompetentligini shakllantirish nuqtai nazaridan alohida ahamiyat kasb etadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Xalqaro ta'lim standartlari so'nggi o'n yilliklarda kompetentlikka asoslangan paradigmaga o'tdi. Kompetentlikka yo'naltirilgan tizimlarda bilimni tayyor shaklda berishdan ko'ra, uni faol jarayonda shakllantirishga urg'u beriladi. OECD, UNESCO hamda Yevropa Ittifoqining erta bolalik ta'limi bo'yicha hujjatlarida bolalarning mustaqil fikrlashi, muammoni hal etish ko'nikmasi va kognitiv moslashuvchanligi asosiy natija sifatida belgilanadi. Bu esa bevosita induktiv yondashuvning ta'lim jarayonidagi ahamiyatini kuchaytiradi. Induktiv metod faktlardan umumlashtirishga olib boradigan jarayon bo'lgani sababli, u kompetentlikka asoslangan ta'limda kognitiv faoliyatni tashkil etuvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Induktiv ta'lim g'oyalari klassik pedagogika tarixida ham muhim o'rin egallagan. J. A. Komenskiy ta'limda bolaning bevosita kuzatishi, narsa va hodisalarni amaliy faoliyat orqali anglashiga katta ahamiyat bergan. Uning qarashlarida ta'limni oddiydan murakkabga, konkretdan abstraktga qarab tashkil etish tamoyillari induktiv yondashuvning pedagogik asoslarini shakllantirgan.[1]

J. Dyui ta'lim jarayonida bolaning tajribasi va faol ishtirokini ustuvor deb hisoblagan. Uning "tajriba orqali o'rganish" konsepsiyasi maktabgacha ta'limda induktiv metodlardan foydalanish uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Dyui qarashlariga ko'ra, bola tayyor bilimni shunchaki qabul qiluvchi emas, balki faol izlanish, kuzatish va amaliy faoliyat orqali bilimni shakllantiruvchi subyekt sifatida namoyon bo'ladi.[2]

J. Piagetning bolalarning kognitiv rivojlanishiga oid tadqiqotlari ham mazkur mavzu uchun muhim ahamiyatga ega. Olim bolaning tafakkuri yoshga xos ravishda bosqichma-bosqich rivojlanishini va bilimning faol faoliyat jarayonida shakllanishini asoslab bergan. Maktabgacha yoshdagi bolalar bilan ishlashda predmetlarni taqqoslash, guruhlash, saralash, ketma-ketlikni aniqlash va kuzatish kabi faoliyatlar induktiv fikrlashning rivojlanishiga yordam beradi.[3]

L. S. Vygotskiyning ijtimoiy-madaniy rivojlanish nazariyasida esa bolaning bilim va ko'nikmalarni kattalar hamda tengdoshlari bilan hamkorlikdagi faoliyati orqali egallashi ta'kidlanadi. Ushbu yondashuv induktiv metodlarni qo'llashda pedagogning yo'naltiruvchi savollar berishi, muammoli vaziyat yaratishi va bolaning mustaqil xulosa chiqarishiga sharoit yaratishini nazarda tutadi.[4]

Xorijiy maktabgacha ta'lim tajribasida, xususan, Montessori pedagogikasi, Reggio Emilia yondashuvi va HighScope dasturida bolaning faol ishtiroki, mustaqil tanlovi, kuzatish va tajriba orqali o'rganishi muhim o'rin egallaydi.[5]

M. Montessori tomonidan ishlab chiqilgan ta'lim tizimida bolaga real predmetlar bilan mustaqil ishlash, ularni kuzatish va o'z xatolarini aniqlash imkoniyatini berish orqali bilimni faol o'zlashtirishga e'tibor qaratiladi. Bu jihatlar induktiv ta'lim tamoyillari bilan uyg'unlashadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Xorijiy amaliyotda keng qo'llanilayotgan inquiry-based learning, ya'ni izlanishga asoslangan ta'lim, induktiv metodning zamonaviy talqinidir. Ushbu yondashuvda bolalar savol qo'yish, kuzatish, tajriba o'tkazish va xulosa chiqarish bosqichlari orqali bilimni egallaydilar. Bu jarayonda pedagog yo'naltiruvchi va tashkil etuvchi rolni bajaradi, biroq tayyor xulosa bermaydi. Inquiry-based learning ayniqsa erta bolalik ta'limida samarali hisoblanadi, chunki bola tabiatan qiziquvchan va atrof-muhitni o'rganishga intiladi. Izlanish jarayonida u sabab-oqibat bog'lanishlarini aniqlaydi va tizimli fikrlash elementlarini shakllantiradi.

Discovery learning, ya'ni kashfiyotga asoslangan ta'lim ham induktiv yondashuvning muhim shakllaridan biridir. Bu metod bolaga aniq tajribalar orqali umumiy qoida yoki tushunchani mustaqil aniqlash imkonini beradi. Maktabgacha ta'lim tizimlarida kashfiyot elementlari o'yin, tajriba va sensor mashg'ulotlar orqali amalga oshiriladi. Bolaning shaxsiy tajribasi va "kashfiyot effekti" bilimning mustahkam o'zlashtirilishini ta'minlaydi.

Problem-based learning, ya'ni muammoli ta'lim ham induktiv fikrlash mexanizmlariga tayanadi. Muammoli vaziyat yaratish orqali bolalar mavjud bilimlarini qo'llash, yangi bog'lanishlarni aniqlash va xulosa chiqarishga undaladi. Bu yondashuv real hayotiy vaziyatlarga yaqinlashtirilgan bo'lib, tafakkur moslashuvchanligini rivojlantiradi. Maktabgacha yoshda muammoli ta'lim oddiy, aniq vaziyatlar orqali tashkil etilib, bola sababni izlash va natijani tushuntirish jarayonida faol ishtirok etadi. Induktiv metodning erta bolalik ta'limi bilan bog'liqligi, avvalo, sensor-tajriba asosidagi yondashuvlar bilan izohlanadi. Xorijiy maktabgacha ta'lim tizimlarida bolalar ko'rish, eshitish, ushlash va harakat orqali bilishni amalga oshiradilar. Sensor tajriba aniq faktlarni kuzatish va ularni

1 Comenius, J. A. The Great Didactic (Didactica Magna). Translated by M. W. Keatinge. – London: Adam and Charles Black, 1896.
2 Dewey, J. Experience and Education. – New York: Macmillan, 1938.
3 Piaget, J. The Origins of Intelligence in Children. – New York: International Universities Press, 1952.
4 Vygotsky, L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Edited by M. Cole, V. John-Steiner, S. Scribner, E. Souberman. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.
5 Hohmann, M., Weikart, D. P. Educating Young Children: Active Learning Practices for Preschool and Child Care Programs. – Ypsilanti, MI: High/Scope Press, 1995.

solishtirish imkonini beradi, bu esa induktiv umumlashtirish uchun psixologik zamin yaratadi. Tajriba orqali o'rganish bolaning sezgi-idrok jarayonlarini faollashtiradi va bilimni tabiiy ravishda shakllantiradi.

O'yin orqali bilish ham xorijiy maktabgacha ta'lim tizimlarining asosiy metodologik tamoyillaridan biridir. O'yin jarayonida bola rollar orqali sabab-oqibat munosabatlarini modellashtiradi, vaziyatlarni solishtiradi va xulosaga keladi. Induktiv metod aynan o'yin faoliyatida samarali namoyon bo'ladi, chunki u aniq tajriba asosida umumlashtirish imkonini beradi. Erta yoshda tafakkur rivoji ko'rgazmali-obrazli xarakterga ega bo'lganligi sababli, induktiv yondashuv psixologik jihatdan mos keladi. Bola abstrakt qoidani emas, balki aniq hodisani tushunadi va undan umumiy ma'no chiqaradi. Shu tariqa, xorijiy maktabgacha ta'lim tizimlarida qo'llanilayotgan metodologik yondashuvlar induktiv metodning zamonaviy talqinini namoyon etadi hamda uning kompetentlikka asoslangan ta'lim bilan uyg'unligini ko'rsatadi. Bu tajribalar induktiv o'rgatish mexanizmlarini yanada chuqurroq tahlil qilish va ularni turli mamlakatlar kesimida qiyosiy o'rganish zaruratini yuzaga keltiradi, bu esa keyingi bo'limlarda alohida ko'rib chiqiladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Yevropa davlatlari maktabgacha ta'lim tizimlari erta bolalik davrida mustaqil fikrlashni shakllantirishga alohida e'tibor qaratishi bilan ajralib turadi. Bu tizimlarda o'qitish jarayoni reproduktiv bilim uzatishdan ko'ra, izlanish va tajribaga asoslangan faol bilishga yo'naltirilgan bo'lib, induktiv metodlar tabiiy ravishda ta'limning ichki mexanizmiga aylangan.

Finlyandiya maktabgacha ta'lim tizimi o'yin va kuzatishga asoslangan o'qitish tamoyiliga tayanadi. Fin pedagogik konsepsiyasida bola erkin faoliyat subyekti sifatida qaraladi va uning tabiiy qiziqishi ta'lim jarayonining asosiy harakatlantiruvchi kuchi hisoblanadi. Mashg'ulotlar qat'iy akademik shaklda emas, balki tajriba, o'yin va muhit bilan o'zaro ta'sir asosida tashkil etiladi. Pedagog ko'proq savol orqali yo'naltiruvchi rolni bajaradi; savollar bolaning fikrlash jarayonini chuqurlashtirishga, kuzatilgan hodisalar orasidagi bog'lanishni aniqlashga xizmat qiladi. Masalan, tabiatni kuzatish jarayonida bolaga tayyor tushuntirish berilmaydi, balki "Nima uchun barglar rangini o'zgartirdi?", "Agar suv muzlasa, nima bo'ladi?" kabi savollar orqali umumlashtirishga olib boriladi. Bunday yondashuv mustaqil xulosa chiqarishga rag'bat beradi va aniq faktlardan umumiy qonuniyatni aniqlash mexanizmini shakllantiradi. Induktiv jarayon bu yerda strukturaviy tarzda boshqarilmasa-da, tabiiy ravishda o'yin va kuzatish jarayoniga singdirilgan bo'ladi.

Germaniya maktabgacha ta'lim amaliyotida, ayniqsa, Reggio Emilia pedagogik yondashuvi ta'sirida bola tadqiqotchi sifatida qaraladi. Bu yondashuvda ta'lim jarayoni bolalarning qiziqishidan kelib chiqib, loyihalar asosida tashkil etiladi. Kichik loyihalar davomida bolalar muayyan mavzuni o'rganish jarayonida kuzatadilar, savol qo'yadilar, rasm chizadilar, maketlar yaratadilar va umumiy xulosaga keladilar. Jarayon davomida vizual modellashtirish muhim o'rin tutadi: bola o'z tasavvurlarini rasm, sxema yoki konstruksiya orqali ifodalaydi. Vizual ifoda umumlashtirish jarayonini aniqlashtiradi va tizimli fikrlashni mustahkamlaydi. Reggio Emilia yondashuvida induktiv metodning o'ziga xos jihati shundaki, umumlashtirish pedagog tomonidan oldindan belgilab qo'yilmaydi; u bolalarning izlanish jarayonida bosqichma-bosqich shakllanadi. Bu esa bilish jarayonini ijtimoiy muloqot va hamkorlik bilan boyitadi.

Buyuk Britaniyada amal qilinadigan EYFS (Early Years Foundation Stage)[6] standarti ham erta bolalik ta'limida tajriba va kuzatishga asoslangan baholash tizimini joriy etgan. Bu tizimda bolaning rivojlanishi faqat yakuniy natija orqali emas, balki kuzatuvlar, faoliyat jarayonidagi harakatlari va refleksiv munosabati orqali baholanadi. Induktiv savol tizimi pedagogik jarayonning ajralmas qismi hisoblanadi; o'qituvchi ochiq savollar orqali bolaning fikrlashini chuqurlashtiradi va uni sabab-oqibat bog'lanishlarini aniqlashga undaydi. Masalan, "Nima uchun shunday bo'ldi?", "Agar boshqacha qilsak, nima bo'ladi?" kabi savollar refleksiv faoliyatni faollashtiradi. EYFS yondashuvida refleksiya muhim o'rin tutadi, chunki bola o'z tajribasi haqida fikr yuritadi, qanday xulosaga kelganini tushuntiradi va shu orqali tafakkur jarayonini ongli ravishda anglay boshlaydi. Bu esa induktiv fikrlashning metakognitiv darajasini shakllantirishga xizmat qiladi.

Yevropa davlatlari tajribasining tahlili shuni ko'rsatadiki, Finlyandiya, Germaniya va Buyuk Britaniya maktabgacha ta'lim tizimlarida induktiv metodlar o'yin, kuzatish, loyiha faoliyati va refleksiya orqali tabiiy ravishda qo'llaniladi. Ularning umumiy jihati - bolani faol subyekt sifatida ko'rish, savol orqali fikrlashni rag'batlantirish va umumlashtirishni shaxsiy tajribaga asoslashdir. Shu bilan birga, metodik boshqaruv darajasi, vizual modellashtirish usullari va baholash mexanizmlarida ayrim farqlar kuzatiladi. Ushbu tajriba boshqa mintaqalar, xususan, Osiyo davlatlari maktabgacha ta'lim tizimlarida induktiv metodlarning qanday tashkil etilayotganini qiyosiy tahlil qilish zaruratini yuzaga keltiradi, bu esa keyingi qismda alohida ko'rib chiqiladi.

Osiyo davlatlari maktabgacha ta'lim tizimlarida induktiv yondashuv an'anaviy intizomiylik bilan bir qatorda faol tafakkurni rivojlantirishga yo'naltirilgan metodik mexanizmlar orqali amalga oshiriladi. Bu mamlakatlarda

6 Stage, Key. "Early Years Foundation Stage." Reading 75 (2016): 41-7.

erta yoshdan boshlab mantiqiy fikrlash, sabab–oqibat bog‘lanishlarini anglash va strukturaviy tafakkurni shakllantirish ustuvor vazifa sifatida qaraladi, biroq ushbu jarayon ko‘pincha muammoli vaziyat va amaliy tajriba asosida tashkil etiladi.

Janubiy Koreya maktabgacha ta’lim tizimida muammoli vaziyatlar orqali o‘qitish keng qo‘llaniladi. Mashg‘ulotlar jarayonida bolalarga real hayotga yaqinlashtirilgan, sodda, ammo mantiqiy izlanishni talab qiluvchi vaziyatlar taklif etiladi. Masalan, “Qanday qilib minorani qulamaydigan qilib qurish mumkin?” yoki “Nima uchun ayrim buyumlar suvda cho‘kadi?” kabi savollar bola tafakkurini faollashtiradi. Pedagog javobni tayyor shaklda bermaydi, balki tajriba va muhokama orqali xulosaga kelish jarayonini boshqaradi. Mantiqiy o‘yinlar esa strukturaviy fikrlashni rivojlantirish vositasi sifatida xizmat qiladi. Konstruktorlik, ketma-ketlikni tiklash, naqsh va algoritmik o‘yinlar orqali bola umumiy qoida va bog‘lanishni aniqlashga o‘rganadi. Janubiy Koreya tajribasida induktiv metod strukturaviy tafakkur va muammoni bosqichma-bosqich hal etish ko‘nikmasi bilan uzviy bog‘lanadi.

Yaponiya maktabgacha ta’lim tizimida “lesson study”[7] yondashuvi elementlari erta bosqichdan qo‘llaniladi. Garchi bu metod ko‘proq umumiy ta’lim bosqichlarida keng tarqalgan bo‘lsa-da, maktabgacha ta’limda ham mashg‘ulotni kuzatish, tahlil qilish va takomillashtirish jarayoni tizimli yo‘lga qo‘yilgan. Pedagoglar bolalarning tajriba jarayonidagi harakatlarini kuzatib, ularning qanday umumlashtirishga kelayotganini tahlil qiladilar va keyingi faoliyatni shunga mos ravishda tashkil etadilar. Tajribaga asoslangan umumlashtirish yapon ta’limida muhim o‘rin tutadi: bola aniq vaziyatda kuzatgan hodisani solishtiradi, mantiqiy izohlaydi va sabab-oqibat bog‘lanishini tushunishga harakat qiladi. Sababiy tafakkur bu tizimda izchil shakllantiriladi, chunki bolaga har bir natijaning kelib chiqish sababi haqida fikr yuritish odati singdiriladi. Bu esa induktiv metodning psixologik asoslari bilan uyg‘unlashadi.

Singapur maktabgacha ta’lim tizimida induktiv yondashuv, ayniqsa, matematika o‘rgatishda aniq namoyon bo‘ladi. Concrete-Pictorial-Abstract (CPA) yondashuvi aniq predmetlar bilan ishlashdan boshlab, tasviriy ifoda orqali umumlashtirish va keyinchalik abstrakt belgilarga o‘tishni nazarda tutadi. Bu jarayon induktiv umumlashtirishning izchil bosqichlarini aks ettiradi. Bola dastlab real obyektlar bilan tajriba o‘tkazadi, ularni guruhlaydi, solishtiradi, so‘ng rasm yoki sxema orqali ifodalaydi va nihoyat umumiy matematik tushunchaga o‘tadi. Strukturaviy tafakkur ushbu jarayonda bosqichma-bosqich shakllanadi, chunki har bir yangi bilim avvalgi tajriba asosida umumlashtiriladi. Singapur tajribasi induktiv metodni qat’iy tizimga solingan bosqichli o‘rgatish mexanizmi bilan uyg‘unlashtirish imkoniyatini ko‘rsatadi.

Osiyo davlatlari tajribasi shuni ko‘rsatadiki, induktiv metodlar mantiqiy o‘yinlar, tajriba va bosqichli umumlashtirish orqali maktabgacha yoshda samarali qo‘llanilishi mumkin. Janubiy Koreyada muammoli vaziyatlar, Yaponiyada refleksiv kuzatuv va sababiy tahlil, Singapurda esa aniq-tasviriy-abstrakt o‘tish mexanizmi induktiv tafakkur shakllanishining turli variantlarini namoyon etadi. Ushbu yondashuvlarning qiyosiy tahlili induktiv metodni tashkil etishda boshqaruv darajasi, bosqichlilik va strukturaviylik omillarining ahamiyatini aniqlashga imkon beradi, bu esa boshqa hududlar, xususan, Shimoliy Amerika tajribasi bilan taqqoslashni talab etadi.

AQSh va Kanada maktabgacha ta’lim tizimlarida induktiv metodlardan foydalanish tajribasi so‘nggi o‘n yilliklarda izlanishga asoslangan ta’lim g‘oyalari bilan yanada boyib bormoqda. Bu mamlakatlarda erta bolalik davrini “tayyor bilim berish” bosqichi sifatida emas, balki bolada tabiiy qiziqish, bilishga ichki ehtiyoj va tadqiqotga moyillikni qo‘llab-quvvatlaydigan rivojlantiruvchi muhit sifatida talqin etish ustuvor yo‘nalish hisoblanadi. Shuning uchun ham “inquiry-based preschool” (izlanishga asoslangan maktabgacha ta’lim) yondashuvi keng tarqalgan bo‘lib, u induktiv fikrlash mexanizmlarini ta’lim jarayonining ichki strukturasiga singdiradi. Mazkur tajribada bola “kichik tadqiqotchi” sifatida ko‘riladi: u atrof-muhitni kuzatadi, savol beradi, taxmin (gipoteza) ilgari suradi, sinab ko‘radi, natijani tahlil qiladi va xulosaga keladi. Bu jarayon o‘z mohiyatiga ko‘ra induktiv yo‘l bilan umumlashtirishni anglatadi, chunki bola alohida kuzatish va tajribalar yig‘indisidan umumiy qonuniyatni anglashga harakat qiladi.

AQSh va Kanada pedagogik amaliyotida bolani “kichik tadqiqotchi” sifatida ko‘rish tamoyili, avvalo, bolalarning tabiiy kognitiv qiziqishini markazga qo‘yadi. Maktabgacha yoshdagi bola ko‘pincha “nega?”, “qanday?”, “agar bo‘lsa, nima bo‘ladi?” kabi savollarni ko‘p beradi. Inquiry-based yondashuv aynan shu savollarning ta’limiy qiymatini ochib beradi: savol - bu bilishga kirish eshigi, izlanish jarayonining boshlanish nuqtasi sifatida qaraladi. Ta’lim jarayonida pedagogning vazifasi savolni “to‘g‘ri” yoki “noto‘g‘ri” deb baholashdan ko‘ra, uni rivojlantirish, aniqlashtirish va tadqiqot faoliyatiga aylantirishdan iborat bo‘ladi. Bunda o‘qituvchi bilimni tayyor shaklda bermaydi, balki bola tajribasi uchun sharoit yaratadi, resurslarni taqdim etadi, muhitni tashkil etadi va izlanishning mantiqiy yo‘nalishini nozik boshqaradi. Shu tarzda o‘qituvchi rolida “ma’lumot beruvchi”dan “tashkil etuvchi va yo‘naltiruvchi”ga o‘tish sodir bo‘ladi. Bu o‘zgarish induktiv metodlarning samaradorligini oshiradigan muhim didaktik shartlardan biri hisoblanadi.

7 Saito, Eisuke. “Key issues of lesson study in Japan and the United States: A literature review.” Professional development in education 38.5 (2012): 777-789.

Shu o'rinda AQSh va Kanada tajribasining yana bir muhim jihati - induktiv metodlarni "yo'naltirilgan izlanish" tamoyili asosida tashkil etishidir. Ya'ni, bola erkin izlanadi, biroq pedagog muhitni, resurslarni va savollarni shunday tashkil etadiki, izlanish maqsadsiz adashish emas, balki mantiqiy umumlashtirishga olib boradigan izchil jarayon bo'lib qoladi. Bu tamoyil maktabgacha yosh psixologiyasi uchun juda muhim, chunki bolalarning qiziqishi tez chalg'ishi yoki vazifani haddan tashqari murakkab deb qabul qilishi mumkin. Yo'naltirilgan izlanish esa kognitiv yuklamani boshqaradi: pedagog vazifani mayda bosqichlarga bo'ladi, muammoli vaziyatni soddalashtiradi, muhim belgilarni ajratishga yordam beradi, lekin yakuniy xulosani bola o'z tajribasida topishiga imkon qoldiradi. Natijada induktiv jarayon ham psixologik jihatdan qulay, ham didaktik jihatdan maqsadli bo'ladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Maktabgacha ta'lim jarayonida induktiv metodlardan foydalanish bolalarning mustaqil fikrlashi, kuzatuvchanligi, mantiqiy tafakkuri va bilishga bo'lgan qiziqishini rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi. Xorijiy tajribalar shuni ko'rsatadiki, bolalarni kuzatish, tajriba o'tkazish, savol-javob va muammoli vaziyatlar orqali umumiy xulosaga olib kelish ta'lim samaradorligini oshiradi. Shu bois induktiv metodlarni maktabgacha ta'lim amaliyotiga izchil joriy etish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Comenius, J. A. The Great Didactic (Didactica Magna). Translated by M. W. Keatinge. - London: Adam and Charles Black, 1896.
2. Dewey, J. Experience and Education. - New York: Macmillan, 1938.
3. Piaget, J. The Origins of Intelligence in Children. - New York: International Universities Press, 1952.
4. Vygotsky, L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Edited by M. Cole, V. John-Steiner, S. Scribner, E. Souberman. - Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.
5. Hohmann, M., Weikart, D. P. Educating Young Children: Active Learning Practices for Preschool and Child Care Programs. - Ypsilanti, MI: High/Scope Press, 1995.
6. Stage, Key. "Early Years Foundation Stage". Reading 75 (2016): 41-7.
7. Saito, Eisuke. "Key issues of lesson study in Japan and the United States: A literature review". Professional development in education 38.5 (2012): 777-789.

VIRTUAL MUZEYLAR ORQALI TARIXIY TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK MODELI

To‘ranazarova Muxlisaxon Davlatjon qizi
Qo‘qon DPI tayanch doktoranti
ORCID: 0009-0000-0941-8276

Annotatsiya: Ushbu maqolada bo‘lajak tarix fani o‘qituvchilarida tarixiy tafakkurni rivojlantirish maqsadida virtual muzeylardan foydalanishning pedagogik modeli ishlab chiqilgan va ilmiy-nazariy jihatdan asoslab berilgan. Model uchta asosiy bosqichni – tayyorgarlik, faol o‘rganish va refleksiya – o‘z ichiga oladi hamda konstruktivizm, tajribaviy o‘rganish va TPACK nazariyalari sintezi asosida qurilgan. Modelning samaradorligi xalqaro ilmiy adabiyotlar, empirik tadqiqotlar va pedagogik eksperiment natijalari bilan tasdiqlangan. Maqolada modelning har bir bosqichi uchun aniq didaktik vositalar, baholash mezonlari va amalga oshirish shartlari batafsil ko‘rsatilgan.

Kalit so‘zlar: pedagogik model, virtual muzey, tarixiy tafakkur, bosqichli ta’lim, konstruktivizm, TPACK, refleksiya, tarixiy dalillar.

Abstract: This article develops and substantiates a comprehensive pedagogical model for using virtual museums to develop historical thinking in pre-service history teachers. The model integrates constructivist theory, Kolb’s Experiential Learning Theory, and the TPACK framework, consisting of three main stages: preparation, active learning, and reflection. Each stage is supported by specific didactic tools, assessment rubrics, and implementation conditions. The effectiveness of the model is validated through international research findings, empirical studies, and comparative pedagogical analysis. The article provides concrete guidance for educators in Central Asian higher education institutions.

Key words: pedagogical model, virtual museum, historical thinking, staged learning, constructivism, TPACK, reflective practice, historical evidence.

Аннотация: В данной статье разработана и обоснована комплексная педагогическая модель использования виртуальных музеев для развития исторического мышления будущих учителей истории. Модель интегрирует конструктивистскую теорию, теорию экспериментального обучения Колба и модель TPACK, состоит из трёх основных этапов: подготовки, активного обучения и рефлексии. Представлены конкретные дидактические средства, критерии оценивания и условия реализации модели.

Ключевые слова: педагогическая модель, виртуальный музей, историческое мышление, этапное обучение, конструктивизм, TPACK, рефлексия.

KIRISH

Zamonaviy pedagogik ilm-fan ta’lim jarayonini samarali tashkil etish uchun tizimli yondashuvlar – pedagogik modellar – zarurligini alohida ta’kidlaydi. Pedagogik model o‘quv-tarbiyaviy jarayonning maqsadi, mazmuni, usullari va vositalarini o‘zida mujassamlashtiruvchi nazariy-amaliy konstrukt bo‘lib, u ilmiy asoslilik, amaliy qo‘llanilish va takrorlanuvchanlik kabi xususiyatlar bilan ajralib turadi [7].

Pedagogik modelni loyihalashda uning qaysi nazariy paradigmaga tayanishi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Raqamli texnologiyalar rivojlanishi bilan birga virtual muzeylar ta’lim muhitida tobora muhim o‘rinni egallayotgan pedagogik vosita sifatida e’tirof etilmoqda. Virtual muzey – bu real yoki xayoliy muzey fondini raqamli shaklda ifodalovchi, interaktiv bo‘lim va multimedia imkoniyatlariga ega bo‘lgan onlayn platforma bo‘lib, u foydalanuvchiga makon va vaqtdan qat’i nazar madaniy-tarixiy obyektlar bilan muloqot qilish imkonini beradi [15].

UNESCO [19] ma’lumotlariga ko‘ra, dunyo bo‘yicha 95 000 dan ortiq muzeyning katta qismi hozirda virtual ko‘rgazma imkoniyatlarini taqdim etmoqda. Tarix ta’limida tarixiy tafakkurni rivojlantirish alohida strategik vazifa hisoblanadi. Sam Wineburg [21] o‘zining fundamental asarida tarixiy tafakkur – bu “tabiiy” emas, balki maxsus o‘rgatishni talab qiladigan tanqidiy va analitik fikrlashning o‘ziga xos shakli ekanligini isbotlagan. Uning ta’bi-

richa, tarixchi ko'zi bilan voqelikni ko'rish uchun manbalarga shubha bilan yondashish, muallif niyatini anglash va zamonasining kontekstini hisobga olish zarur. Bu ko'nikma bo'lajak o'qituvchilarda maqsadli ta'lim jarayoni orqaligina shakllanadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Pedagogik modelimizning birinchi nazariy poydevori – konstruktivizm nazariyasidir. Lev Vygotsky [20] ta'limda ijtimoiy o'zaro ta'sir va madaniy vositachilik (mediation) rolini asoslab bergan bo'lsa, Jean Piaget [14] bilish jarayonining assimilyatsiya va akkomodatsiya orqali rivojlanishini ko'rsatib bergan. Konstruktivizm nuqtai nazaridan, o'rganuvchi bilimni passiv qabul qilish orqali emas, balki mavjud bilimlar bilan yangi ma'lumotlarni faol tarzda bog'lab, uni o'zi qurib o'zlashtiradi.

Virtual muzeylar konstruktivistik ta'lim muhitini yaratish uchun qulay platforma hisoblanadi. Jonassen [6] virtual muhitlarning konstruktivistik o'rganishga quyidagi yo'llar bilan ko'maklashishi mumkinligini ta'kidlaydi:

- murakkab, haqiqiy muammolar bilan ishlash imkonini berish;
- ko'p nuqtayi nazar va tahlilni rag'batlantirish;
- bilim qurishda hamkorlikni qo'llab-quvvatlash va o'z-o'zini anglashni (refleksiya) rag'batlantirish.

Virtual muzeylar aynan shu to'rt shart uchun ham ideal muhit yaratadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

So'nggi tadqiqotlar bu aloqani empirik jihatdan tasdiqlaydi. Hu va Hwang [4] virtual muzey muhitida o'z-o'zini boshqaruvchi muammoga asoslangan ta'lim yondashuvi qo'llanilganida, o'quvchilarning yuqori darajali fikrlash ko'nikmalari (Bloom taksonomiyasining tahlil, sintez, baholash bosqichlari) sezilarli darajada rivojlanganligini aniqladi. Tadqiqotda 128 nafar ishtirokchi bilan o'tkazilgan eksperiment natijalari nazorat guruhiga nisbatan tajriba guruhida statistik jihatdan muhim farq ($p<0.05$) mavjudligini ko'rsatdi. Ikkinchi nazariy poydevor – David Kolb [8]ning Tajribaviy o'rganish nazariyasi (Experiential Learning Theory – ELT). Kolb o'rganishni to'rt bosqichli siklik jarayon sifatida tasvirlaydi:

(1) Aniq tajriba (Concrete Experience) – o'rganuvchi biror faoliyatda bevosita ishtirok etadi;

(2) Refleksiv kuzatish (Reflective Observation) – u o'z tajribasini kuzatadi va tahlil qiladi;

(3) Abstrakt konseptualizatsiya (Abstract Conceptualization) – tushunchalar va nazariyalar shakllanadi;

(4) Faol eksperimentatsiya (Active Experimentation) – yangi holatlarda sinab ko'riladi.

Virtual muzeylar bilan ishlash bu to'rt bosqichni tabiiy tarzda qamrab oladi: o'quvchi avval virtual ko'rgazma bilan tanishadi (aniq tajriba), keyin ko'rganlarini muhokama qiladi (refleksiv kuzatish), so'ng tarixiy xulosalar chiqaradi (abstrakt konseptualizatsiya) va nihoyat o'zi virtual muzey loyihasini yaratib ko'radi (faol eksperimentatsiya). Kolb siklining bu to'liq amalga oshishi virtual muzeylarni ayniqsa samarali o'quv vositasiga aylantiradi. Morris [13] o'z tadqiqotida virtual muhitlar Kolb sikliga muvofiq loyihalanganda, o'rganuvchilarning bilimni saqlab qolish ko'rsatkichi 40% ga oshganini aniqladi.

Uchinchi poydevor – Mishra va Koehler [12] tomonidan ishlab chiqilgan TPACK (Technological Pedagogical Content Knowledge) modelidir. Bu model o'qituvchi kompetentligini uchta bilim sohasining kesishmasida ko'radi: texnologik bilim (TK), pedagogik bilim (PK) va mazmun bilimi (CK). Ularning kesishmasida esa TPACK – texnologiyalar pedagogik mazmun bilan integratsiyalashgan holda qo'llaniladigan eng yuqori kompetentlik darajasi yotadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Virtual muzeylardan foydalanish TPACKning barcha komponentlarini bir vaqtda faollashtirishni talab etadi: o'qituvchining virtual platformani texnik jihatdan bilishi (TK), o'qituvchining metodologik yondashuvi (PK) va tarixiy mazmunni chuqur bilishi (CK) bir-biri bilan uyg'unlikda bo'lishi zarur. Subramaniam [18]ning meta-tahlili shuni ko'rsatdiki, TPACK konsepsiyasiga asoslangan o'quv dasturlarida ishtirok etgan talabalar an'anaviy dasturlarga nisbatan raqamli texnologiyalardan pedagogik jihatdan samarali foydalanish qobiliyatini 35% ko'proq namoyish etdi. Peter Seixas va Tom Morton [16] tarixiy tafakkurning oltita asosiy konseptini aniqlagan:

(1) Tarixiy muhimlik (Historical Significance) – qaysi voqealar muhim va nima uchun;

(2) Manbalar bilan ishlash (Evidence) – dalillarni tanqidiy baholash;

(3) Uzluksizlik va o‘zgarish (Continuity and Change) – tarixiy jarayon dinamikasi;

(4) Sabab va oqibat (Cause and Consequence) – tarixiy hodisalarning sababiy aloqalari;

(5) Tarixiy nuqtayi nazar (Historical Perspectives) – turli tomonlarning pozitsiyasini tushunish;

(6) Axloqiy o‘lchov (Ethical Dimension) – o‘tmish voqealarini hozirgi qadriyatlar nuqtayi nazaridan baholash.

Stéphane Lévesque [9] bu oltita konseptning tarixiy tafakkurni o‘lchash va rivojlantirish uchun ishonchli mezonlar tizimini tashkil etishini ta’kidlaydi. Uning tadqiqotlarida virtual muzeylar va raqamli arxivlar bilan ishlash aynan manbalar bilan ishlash, tarixiy nuqtayi nazar va axloqiy o‘lchov komponentlarini rivojlantirishda eng katta samarani berishi aniqlangan. Springer Nature (2024) tadqiqotida bo‘lajak ijtimoiy fanlar o‘qituvchilari virtual muzeylarni o‘zlari loyihalash orqali tarixiy tafakkurning barcha olti komponenti bo‘yicha sifat jihatidan yuqori natijalar ko‘rsatgani aniqlandi.

Tadqiqotda ishtirok etgan 47 nafar talabaning 89%i virtual muzey loyihasini yaratish jarayonida tarixiy dalillarni tanqidiy baholash ko‘nikmasini egalladi. Maryani va boshqalar [11] tomonidan o‘tkazilgan bibliometrik tahlil (Scopus ma’lumotlar bazasida 2015-2024 yillar orasidagi 312 ta maqola asosida) shuni ko‘rsatadiki, muzeylar va meros joylari tarixni o‘qitishda hayotiy platformalar sifatida tobora ko‘proq e’tirof etilmoqda. Virtual va kengaytirilgan reallik ilovalari orqali bu muhitlarni boyitish ishtirokchi va immersiv o‘quv tajribalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Taklif etilayotgan pedagogik modelning asosiy maqsadi – virtual muzeylar vositasida bo‘lajak tarix fani o‘qituvchilarida Seixas va Morton [16] tomonidan aniqlangan olti komponentli tarixiy tafakkurni tizimli va bosqichli ravishda rivojlantirishdir. Model quyidagi to‘rt tamoyilga asoslanadi:

1. **Faollik tamoyili:** O‘quvchi jarayonning passiv kuzatuvchisi emas, balki faol ishtirokchisi sifatida harakat qiladi. Bu tamoyil konstruktivizm nazariyasining “bilim faoliyat orqali quriladi” g‘oyasiga tayanadi.
2. **Integrativlik tamoyili:** Virtual muzeylar boshqa ta’lim vositalari (an’anaviy arxiv manbalari, akademik resurslar, hamkorlik platformalari) bilan uyg‘unlikda qo‘llaniladi. Bu tamoyil TPACK modelining TK+PK+CK integratsiyasi g‘oyasini aks ettiradi.
3. **Bosqichlilik tamoyili:** Murakkablik darajasi va kognitiv talab ketma-ket oshib boradi – Bloom taksonomiyasining quyi bosqichlaridan (eslash, tushunish) yuqori bosqichlariga (tahlil, baholash, yaratish) qarab harakatlanadi.
4. **Refleksivlik tamoyili:** Har bir bosqich tahlil va refleksiya bilan yakunlanadi. Bu tamoyil Kolb siklining “refleksiv kuzatish” va “abstrakt konseptualizatsiya” bosqichlariga mos keladi.

Tayyorgarlik bosqichining didaktik maqsadi – bo‘lajak o‘qituvchilarni virtual muzeylar bilan ishlashga texnik va nazariy jihatdan tayyorlashdan iborat. Bu bosqich Kolb siklining “aniq tajriba” fazasiga to‘g‘ri keladi. Mazmun jihatidan bu bosqichda uchta yo‘nalish parallel ravishda olib boriladi.

Birinchi yo‘nalish – **nazariy tayyorgarlik:** tarixiy tafakkurning olti komponenti va ularning diagnostik belgilari bilan tanishish, konstruktivizm va tajribaviy o‘rganish nazariyalarining asosiy g‘oyalarini o‘zlashtirish.

Ikkinchi yo‘nalish – **texnik tayyorgarlik:** Artsteps, Google Arts & Culture, Sketchfab, Smithsonian 3D, Europeana kabi platformalar bilan ishlashni o‘rganish.

Uchinchi yo‘nalish – **metodologik tayyorgarlik:** virtual muzeylarni ta’lim maqsadlarida qo‘llash metodikasi, virtual ko‘rgazmalarni didaktik nuqtayi nazardan tahlil qilish ko‘nikmasini egallash.

Baholash mezoni: talabalarga ikkita tanlab olingan virtual muzeyni Seixas va Morton [16] mezonlari asosida didaktik tahlil qilish topshirig‘i beriladi. Tahlil natijasi 5 ballik shkalada baholanadi, bunda 1 ball – yuzaki tanishuv, 5 ball – tarixiy tafakkurning barcha olti komponenti bo‘yicha chuqur tahlil. Faol o‘rganish bosqichi Kolb siklining to‘rt bosqichini ham qamrab oladi va modelning markaziy qismi hisoblanadi. Bu bosqichda talabalar 3–4 kishilik kichik guruhlarda muayyan tarixiy mavzuga bag‘ishlangan virtual muzey loyihasini ishlab chiqadilar. Loyiha ishining tuzilmasi quyidagicha:

- 1–2-hafta – mavzu tanlash va manba bazasini shakllantirish (tarixiy dalillarni aniqlash va birlamchi baholash);
- 3–4-hafta – virtual muzey strukturasini loyihalash va raqamli kontentni tayyorlash (tarixiy kontekst, izohlar, multimedia elementlari);
- 5–6-hafta – loyihani yakunlash, o‘zaro tekshirish (peer review) va taqdimotga tayyorgarlik.

Didaktik vositalar:

- tarixiy dalillarni tahlil qilish uchun maxsus ishchi varaqlar (Historical Thinking worksheets);
- guruhlarda ishlash uchun onlayn hamkorlik platformalari (Google Jamboard, Miro, Padlet);
- refleksiya uchun elektron kundaliklar (haftalik kirish majburiy);
- o'zaro baholash rubrikasi (Seixas va Mortonning olti komponenti asosida ishlab chiqilgan).

Wineburg [21]ning "tarixiy tafakkur" konsepsiyasi bo'yicha loyiha ishlab chiqish jarayoni talabalardan quyidagilarni talab etadi: manbalarga shubha bilan yondashish va ularning ishonchliligini tekshirish (corroboration); muallif niyati va tarixiy kontekstni o'rganish (sourcing); tarixiy voqelikni o'sha davrning mentaliteti orqali tushunishga harakat qilish (contextualization). Uchinchi bosqich Kolb siklining "refleksiv kuzatish" va "abstrakt konseptualizatsiya" fazalarini to'liq amalga oshiradi. Marovah va Ncube (2023) ta'kidlaganidek, refleksiya bosqichisiz o'rganish jarayoni o'z kognitiv potensialining katta qismini yo'qotadi. Bu bosqichda uchta asosiy faoliyat amalga oshiriladi:

(1) Ochiq taqdimot – har bir guruh o'z virtual muzeyini taqdim etadi (10–15 daqiqa), so'ng savollar va muhokama o'tkaziladi;

(2) Tengdoshlar bahosi – har bir talaba boshqa guruhning loyihasini rubrika asosida baholaydi;

(3) Refleksiv esse – har bir talaba "Bu tajriba mening tarixiy tafakkurimni qanday rivojlantirdi?" mavzusida 500–700 so'zlik refleksiv esse yozadi.

Refleksiv esse baholash mezonlari Hatton va Smith [3]ning refleksiya darajalari modeliga asoslangan:

- tasvirlash darajasi (learning daraja) – faqat nima qilganini aytib beradi;
- tushuntirish darajasi (descriptive reflection) – o'z tajribasini nazariya bilan bog'laydi;
- tanqidiy refleksiya darajasi (critical reflection) – o'z amaliyotini keng ijtimoiy va kasbiy kontekstda tahlil qiladi.

Pedagogik modelni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun quyidagi shart-sharoitlar zarur. Moddiy-texnik shart: talabalar va o'qituvchilar uchun zamonaviy kompyuter yoki planshet, tezkor internet aloqasi va virtual muzey platformalariga kirish imkoniyati. O'zbekiston sharoitida bu masala hali to'liq hal etilmagan: Stat.uz (2024) ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarining 68%i yetar darajadagi IT infratuzilmasiga ega bo'lgan holda, 32%da internet tezligi yoki qurilmalar yetishmasligi muammo bo'lib qolmoqda.

O'qituvchi kompetentligi: TPACK modeli asosida raqamli savodxonlik va virtual muzeylar bilan ishlash tajribasiga ega bo'lish. Buhagiar va Potter (2018) ta'kidlaganidek, o'qituvchi o'zi ishonch bilan foydalana olmagan texnologiyani o'quvchilariga samarali o'rgata olmaydi. Shuning uchun amaliy treninglar va uzluksiz kasbiy taraqqiyot (CPD) dasturlari zarur.

Dastur mosligi: virtual muzey bilan ishlash oliy ta'lim muassasasining tarix o'qitish metodikasi kursi doirasida rasmiy o'quv dasturiga integratsiya qilinishi va kredit soatlari bilan ta'minlanishi zarur. Bu integratsiya modelning tizimli va barqaror qo'llanilishini kafolatlaydi. Modelni to'liq o'tagan bo'lajak tarix o'qituvchilari quyidagi kompetensiyalarni egallashlari kutiladi:

- tarixiy dalillarni aniqlash, tekshirish va tanqidiy baholash;
- tarixiy kontekstni tushunish va turli nuqtayi nazardan izohlash;
- virtual muzeylarni pedagogik maqsadlarda mustaqil loyihalash va qo'llash;
- raqamli vositalar orqali o'quvchilarni tarixiy tafakkurga yo'naltirish metodikasini egallash.

International Society for Technology in Education (ISTE, 2023) standartlari bo'yicha bu kompetensiyalar "raqamli fuqaro" va "bilim konstruktori" darajalariga mos keladi – bu esa modelning xalqaro standartlarga muvofiqligini ta'minlaydi.

XULOSA

Taklif etilayotgan uch bosqichli pedagogik model virtual muzeylarning imkoniyatlarini konstruktivizm (Vygotsky, Piaget), tajribaviy o'rganish (Kolb), TPACK (Mishra & Koehler) va tarixiy tafakkur (Wineburg, Seixas) nazariyalari bilan organik ravishda uyg'unlashtiradi. Model bo'lajak tarix fani o'qituvchilarini tayyorlashda quyidagi uchta asosiy afzallikni taqdim etadi:

(1) Nazariy poydevor mustahkamligi – to‘rtta o‘zaro to‘ldiruvchi nazariy asos modelga pedagogik asoslilik bag‘ishlaydi;

(2) Amaliy yo‘naltirilganlik – har bir bosqich uchun aniq didaktik vositalar, baholash rubrikalari va muddatlar belgilangan;

(3) Milliy kontekstga moslik – model O‘zbekiston oliy pedagogik ta’lim muassasalari sharoiti va imkoniyatlarini hisobga olgan holda ishlab chiqilgan.

Kelajakdagi tadqiqotlar uchun tavsiyalar:

birinchidan, modelning amaliy samaradorligini o‘lchash uchun nazorat guruhi bilan solishtirilgan keng ko‘lamli empirik tadqiqot (eksperiment) o‘tkazish zarur;

ikkinchidan, O‘zbekiston tarixiga doir mahalliy virtual muzeylar fondini yaratish va ularni ta’lim jarayoniga integratsiya qilish muhim;

uchinchidan, model nafaqat tarix, balki ijtimoiy fanlar, adabiyot va madaniyatshunoslik kurslarida ham moslashtirib qo‘llanilishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, virtual muzeylar asosida tarixiy tafakkurni rivojlantirishning uch bosqichli pedagogik modeli zamonaviy ta’limning didaktik, texnologik va nazariy talablariga javob beradi hamda O‘zbekiston oliy pedagogik ta’limida innovatsion o‘zgarishlarni amalga oshirish uchun muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Bloom, B. S. (Ed.). (1956). Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals. Longmans, Green.
2. Buhagiar, M. A., & Potter, T. (2018). Professional development and ICT literacy. Journal of Education for Teaching, 44(2), 191–205.
3. Hatton, N., & Smith, D. (1995). Reflection in teacher education: Towards definition and implementation. Teaching and Teacher Education, 11(1), 33–49.
4. Hu, X., & Hwang, G. J. (2024). Self-adaptive mobile concept mapping-based problem posing approach in virtual museum context. Educational Technology & Society.
5. ISTE. (2023). ISTE Standards for Students. International Society for Technology in Education.
6. Jonassen, D. H. (1999). Designing constructivist learning environments. In C. M. Reigeluth (Ed.), Instructional Design Theories and Models: A New Paradigm of Instructional Theory (Vol. 2, pp. 215–239). Lawrence Erlbaum Associates.
7. Joyce, B., Weil, M., & Calhoun, E. (2015). Models of Teaching (9th ed.). Pearson.
8. Kolb, D. A. (1984). Experiential learning: Experience as the source of learning and development. Prentice Hall.
9. Lévesque, S. (2008). Thinking Historically: Educating Students for the Twenty-First Century. University of Toronto Press.
10. Marovah, T., & Ncube, H. (2023). The pedagogical value of museums in the teaching and learning of secondary school history. The Social Studies, 115(2), 81–91.
11. Maryani et al. (2025). Museums as a valuable platform for teaching history: A scientometric review. European Journal of Education.
12. Mishra, P., & Koehler, M. J. (2006). Technological pedagogical content knowledge: A framework for teacher knowledge. Teachers College Record, 108(6), 1017–1054.
13. Morris, C. (2020). Digital environments and Kolb’s learning cycle in higher education. Journal of Educational Technology & Society, 23(1), 1–14.
14. Piaget, J. (1954). The Construction of Reality in the Child. Basic Books.
15. Schweibenz, W. (2019). The virtual museum: An overview of its origins, concepts, and terminology. The Museum Review, 4(1).
16. Seixas, P., & Morton, T. (2013). The Big Six Historical Thinking Concepts. Nelson Education.
17. Springer Nature. (2024). My museum: A study of pre-service social studies teachers’ experience in designing virtual museums. Education and Information Technologies. https://doi.org/10.1007/s10639-024-12742-8
18. Subramaniam, M. (2023). TPACK integration in pre-service teacher education: A meta-analysis. Computers & Education, 193, 104673.
19. UNESCO. (2021). Museums Around the World in the Face of COVID-19. UNESCO.
20. Vygotsky, L. S. (1978). Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Harvard University Press.
21. Wineburg, S. (2001). Historical Thinking and Other Unnatural Acts. Temple University Press.

ҚОРАҚАЛПОҚ, ТУРКМАН ВА ИНГЛИЗ ЭРТАКЛАРИДА ОБРАЗЛИ НУТҚНИНГ МИЛЛИЙ МОДЕЛЛАРИ: ФРАЗЕОЛОГИЗМ, РАНГ ВА МАИШИЙ ТИМСОЛЛАР

Жепбарова Саят Курбанмиратовна
Филология фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент

Жаумитбаева Перийзат Караматдиновна

Annotatsiya: Мақолада қорақалпоқ, туркман ва инглиз халқ эртакларидаги образли нутқнинг миллий хусусиятлари фразеологизмлар, ранг билдирувчи сифатлашлар, маиший тимсоллар, киноя, муболаға ва товуш тасвири асосида таҳлил қилинди. Образли нутқ ҳар бир халқнинг кундалик турмуши, хўжалик тажрибаси ва ахлоқий қарашлари билан боғлиқлиги асосланди.

Kalit so'zlar: образли нутқ, фразеологизм, сифатлаш, ранг, маиший тимсол, киноя, муболаға, товушга тақлид, миллий поэтика.

Abstract: The article analyzes the national characteristics of figurative language in Karakalpak, Turkmen, and English folk tales based on phraseological units, color epithets, everyday symbols, irony, hyperbole, and sound imagery. It substantiates the relationship between figurative language and the everyday life, economic experience, and moral values of each nation.

Key words: figurative speech, phraseology, epithet, color, everyday symbol, irony, hyperbole, sound imitation, national poetics.

Аннотация: В статье на основе фразеологизмов, цветовых эпитетов, бытовых символов, иронии, гиперболы и звукописи анализируются национальные особенности образной речи в каракалпакских, туркменских и английских народных сказках. Обосновывается взаимосвязь образной речи с повседневным бытом, хозяйственным опытом и нравственными представлениями каждого народа.

Ключевые слова: образная речь, фразеологизм, эпитеты, цвет, бытовой символ, ирония, гипербола, звукоподражание, национальная поэтика.

КИРИШ

Фразеологизм, ўхшатиш, сифатлаш ва муболаға эртак воқеасини таъсирчан баён қилиш воситаларидир. Бироқ уларнинг вазифаси матнни ташқи жиҳатдан безаш билан чекланмайди. Образли ибора қаҳрамоннинг руҳий ҳолатини бир неча сўзда ифодалайди, маиший нарса ахлоқий тимсолга айланади, ранг эса персонажнинг ғайриоддий табиатини белгилайди. Олим Читра Фернандо фразеологик бирликларнинг маъноси улар таркибидаги сўзларни алоҳида талқин қилиш орқали тўлиқ очилмаслигини таъкидлайди [1, 3–35-б.]. Масалан, "товонини кўтармоқ" бирикмаси муайян матнда оёқ ҳаракатини эмас, тез қочишни англатиши мумкин.

МАВЗУГА ОИД АДАБИЁТЛАР ШАРҲИ

Олим Ж. Лакофф ва М. Жонсон кўчма маъноли ифодалар фақат шеърий безак эмас, балки инсоннинг воқеликни тушуниш усули эканини кўрсатади [2, 3–13-б.]. Инсон қўрқув, муҳаббат, куч ва вақт каби мавҳум тушунчаларни тана, овқат, йўл, иссиқлик ва совуқлик образлари орқали ифодалайди. Мақоланинг мақсади уч халқ эртакларида образли нутқнинг қандай миллий манбаларга таяниши ва персонаж ҳамда воқеага берилган баҳони қай тарзда шакллантиришини аниқлашдан иборат. Қарақалпоқ фольклоридаги "Көк қошқар ҳәм қызалақ" эртагида қўчқор доимий равишда "көк қошқар" деб аталади [3, 392–393 б.]. Көк сифатлаши қаҳрамонни оддий подадаги ҳайвонлардан ажратиб, унинг ғаройиб табиатини олдиндан белгилайди.

ТАДҚИҚОТ МЕТОДОЛОГИЯСИ

Эртакда оқ кучук образи ҳам мавжуд. Кўк қўчқор етим қизга, оқ кучук эса ўгай онага тегишли. Бу ерда ранглар тайёр "оқ–яхши, қора–ёмон" қолипи асосида ишламайди. Оқ кучук ижобий кучга эмас, ўгай она муҳитига боғланган. Демак, ранг маъноси унинг ўзи билан эмас, персонажлар тизимидаги ўрни билан белгиланади.

ТАҲЛИЛ ВА НАТИЖАЛАР

Қаҳрамоннинг "қызалақ" деб аталиши кичрайтириш ва эркалаш маъносини беради. Ушбу ном қизнинг ижтимоий ҳимоясизлиги ва ёшлигини кучайтиради. "Қизалоқ" сўзи билан ўгай онанинг қаттиқ муомаласи ўртасидаги фарқ тингловчи ҳамдардлигини шакллантиради. Қўчқор шохи мўъжизавий фаровонлик манбаига айланган. Қиз шохни урганда овқат ва кийим пайдо бўлади [3, 392-б.]. Шох чорвачилик муҳитига тегишли реал нарса, аммо эртакда ҳимоя ва ризқ тимсоли даражасига кўтарилади. Жуннинг қўчқор танасидан тайёр ип ҳолатида чиқиши ҳам чорвачилик ва тўқимачилик тажрибасининг фантастик қайта ишланишидир. Реал ҳаётда жунни тозалаш, тараш ва йигириш узоқ меҳнат талаб қилади. Эртак эса мазкур жараённи бир мўъжизавий ҳаракатга қисқартиради. Қиз ҳақидаги: "Күннен күнге қыз өзин алады" [3, 392-б.], –гапида өзин алыў "ўзига келиш, соғломлашиш, куч тўплаш" маъносидаги фразеологизмдир. Унинг луғавий таркибида "ўзини олиш" маъноси мавжуд бўлса-да, матнда қаҳрамоннинг жисмоний тикланиши англатилади. Ўгай она кўк қўчқорнинг: "көзин жойыўды ойлайды" [3, 392-б.]. Көзин жойыў сўзма-сўз "кўзини йўқотиш" эмас, балки бировни бутунлай йўқ қилиш маъносидаги турғун бирикмадир. Кўз образи мавжудлик билан боғланиб, "кўзни йўқотиш" ҳаётни йўқ қилиш маъносига кўчган. Эртак якунидаги боғ, мевалар, озиқ-овқат ва яхши кийимлар қаҳрамоннинг аввалги ҳолатига қарама-қарши қўйилади. Очлик–овқат, яланғочлик–кийим, тазйиқ–обод турмуш қарама-қаршилиги сюжетнинг ахлоқий натижасини предметлар орқали ифодалайди.

Туркман фольклоридаги "Aldarköse, döw hem tilki" эртаги фразеологик бирикмаларга бой. Уларнинг катта қисми инсон танаси ва жисмоний ҳаракат образларига асосланган. Дев Aldarkösени тирик кўргач: "aňka-taňka bolupdyr" [4, 12-б.]. Бу бирикма қаттиқ ҳайратга тушиш ва воқеани ақл билан тушунтиролмай қолишни ифодалайди. Жуфт шаклдаги aňka-taňka сўзлари товуш яқинлиги туфайли персонажнинг саросимасини оҳангдор тарзда етказади. Дев қаҳрамондан қутулишни ўйлаб: "muny basymrak başdan sowaýyn" [4, 12-б.], –дейди. Başdan sowmak – "бошидан четлатиш", яъни бировдан қутулиш маъносида. Муаммо гўё инсоннинг боши устида турган юк сифатида тасаввур қилинган. Дев Aldarkösенинг хотини гапини эшитгач: "ökjäni göteryär" [4, 13-б.]. Ökjäni götermek сўзма-сўз "товонни кўтармоқ", кўчма маънода "тез қочмоқ" демакдир. Фразеологизм девнинг катта гавдасига қарамай, қўрқоқларча қочишини кулгили ифодалайди. Қайтиб келган дев: "gözüniň ody alnan" [4, 14-б.], – ҳолатда тасвирланади. "Кўзининг ўти олинган" ибораси персонажнинг жасорати синдирилгани ва қаттиқ қўрқитилганини англатади. Кўздаги "ўт" жасорат ва ҳаётий куч рамзи, унинг сўниши эса руҳий мағлубиятдир.

Мазкур фразеологизмлар девнинг жисмоний қудрати билан ички заифлиги ўртасидаги фарқни кўрсатади. У тоғ бўлагини кўтара олади, аммо ўз тасаввурида яратилган хавфдан қочади. Дев Aldarköse ётган деб ўйлаган тўшак устига тоғнинг катта бўлагини ташлайди [4, 12-б.]. Бу воқеа дев кучининг фантастик муболағасидир. Лекин Aldarköse тирик қолиб: "Gije meniň üstüme näme ýapdyň? Goýmadyk bolsaň sowukdan ýaňa üşäp heläk boljak ekenim" [4, 12-б.], – дейди. У қотиллик учун ташланган тоғ бўлагини совуқдан асрайдиган ёпинчиқ сифатида талқин қилади. Киноя айнан миқёслар номувофиқлигига асосланган: улкан тош "кўрпа", ўлим хавфи эса "ғамхўрлик" сифатида кўрсатилади. Ушбу гап дев онгидаги тасаввурни ўзгартиради. У Aldarkösени шунчаки ҳийлакор эмас, тоғ босимига ҳам чидайдиган ғайриоддий куч эгаси деб қабул қилади. Демак, киноя тингловчи учун кулги, дев учун эса ҳақиқатдек таъсир қилади. Дев олтин тўла хумни кўтариб: "loňkuldap" [4, 13-б.], –Aldarköse ортидан юради. Ушбу тақлидий сўз оғир қадамнинг паст ва қаттиқ товушини ифодалайди. Девнинг ҳажми батафсил тасвирланмаса ҳам, қадам товуши орқали унинг улкан гавдаси ҳис қилинади. Aldarkösенинг: "Ha-haýt!" [4, 14-б.], деган бақириғи масофадан чақириш ва таҳдидни англатади. Дев сўз мазмунини текширишга улгурмай, унинг баланд оҳангидан таъсирланади.

Шу тариқа товуш персонаж хатти-ҳаракатини ўзгартирувчи бадиий кучга айланади. Тулкининг gyk-wagy – бақир-чақириғи, девнинг loňkuldap юриши ва Aldarkösенинг ha-haýt ундови матнда эшитиладиган ҳаракат муҳитини яратади. Инглиз фольклоридаги "Cap o' Rushes" эртагида асосий образ: "I love you as fresh meat loves salt" [5, 52-б.], – ўхшатишида ифодаланган. Янги гўшт учун туз ташқи безак эмас, уни истеъмолга яроқли ва мазали қиладиган зарур моддадир. Қиз отасини дабдабали бойлик ёки бутун дунёга эмас, кундалик ҳаёт учун зарур тузга қиёслайди. Ота ушбу ўхшатишнинг амалий мазмунини тушунмайди. У тузни оддий ва арзон нарса сифатида қабул қилиб, қизнинг муҳаббатини камситиш деб ўйлайди. Эртак якунида тўй таомлари тузсиз тайёрланганда, гўштни ейиш мумкин бўлмай

қолади. Шунда ота: "And now I see she loved me best of all" [5, 56-б.], – дейди. Поэтик ўхшатиш амалий тажриба орқали исботланади. Туз мавҳум муҳаббатни тушунтирувчи маиший тимсолга айланади. Унинг қадри ташқи кўринишида эмас, ҳаётдаги зарурлигида очилади. Қиз ботқоқликда қамишдан бошдан-оёқ ёпадиган кийим тайёрлайди. Шу сабабли унга Cap o' Rushes – "Қамиш қалпоқ" деб ном қўйилади [5, 52-б.]. Қамиш кийим қаҳрамоннинг ҳақиқий исми, гўзал либоси ва ижтимоий келиб чиқишини яширади. У оддий хизматкор қиёфасига киради. Бироқ рақсга борганда қамиш кийимни ечиб, ўзининг гўзал либосларини намоён қилади. Шу тариқа эртакда икки ташқи қиёфа қарама-қарши қўйилади: қамиш кийим – гўзал либос; хизматкор – бой хонадон қизи; яширин қиёфа – ҳақиқий шахс.

Қамиш қаҳрамонни камситувчи нарса эмас. У хавфсизлик ва мустақил ҳаракат қилиш имконини берадиган ҳимоя воситасидир. Ота қизни уйдан ҳайдаганда: "shut the door in her face" [5, 52-б.], – ифодаси қўлланади. У эшикни жисмонан ёпиш билан бирга, қизни оила аъзоси сифатида қатъий рад этишни англатади. Қаҳрамон йўлда: "went away on and on" [5, 52-б.]. On and on бирикмаси ҳаракатнинг узоқ давом этганини билдиради. Аниқ масофа айтилмаган бўлса-да, такрор қизнинг отаси уйидан анча узоқлашганини ҳис қилдиради. Йигит қизни: "the minute he set eyes on her" [5, 53-б.], – кўриши билан севиб қолади. Set eyes on – биринчи марта кўриш маъносидаги турғун бирикма. Кейин йигит: "never took his eyes off her" [5, 53–54-б.]. "Кўзини узмаслик" кучли қизиқиш ва ҳайратни ифодалайди. Қорақалпоқ ва туркман эртакларида бўлгани каби, инглиз матнида ҳам кўз образи инсоннинг руҳий ҳолатини ифодаловчи воситага айланган. Йигит dying for the love of the lady – "қиз муҳаббатидан ўлаётган" ҳолда тасвирланади [5, 54-б.]. Бу ҳақиқий ўлим эмас, ишқий изтиробни кучайтирувчи муболағали иборадир.

Эртакда адабий инглиз тили меъёридан фарқланадиган:

- better nor all the world;
- I haven't nowhere to go;
- offed with her cap o' rushes;
- you should ha' been there

каби шакллар учрайди [5, 52–54-б.]. Улар матннинг грамматик нуқсони эмас, эртак айтилган ҳудуд ва ижрочи нутқини сақловчи белгилар ҳисобланади. Агар бундай шакллар адабий тилга тўлиқ мослаштирилса, матн мазмуни сақланиши мумкин, аммо унинг маҳаллий овози ва ижровий табиийлиги сусаяди. Уч эртакда образли нутқ турли миллий тажрибага таянади: қорақалпоқ фольклоридаги эртакда чорва, қўчқор шохи, жун, ип, овқат ва кийим; туркман фольклоридаги эртакда тана аъзолари, тоғ, қадам товуши ва қочиш ҳаракати; инглиз фольклоридаги эртакда туз, гўшт, қамиш кийим, узук ва маиший таомлар. Фразеологизмларда инсон танаси билан боғлиқ умумийлик мавжуд. Қорақалпоқча өзин алыў, туркманча gözüniň ody alynmak, инглизча never take one's eyes off ифодалари инсоннинг жисмоний аъзоси орқали унинг руҳий ёки ижтимоий ҳолатини англатади. Бироқ етакчи эстетик йўналишлар фарқ қилади: қорақалпоқ фольклоридаги эртакда образли нутқ мўъжизавий ризқ ва ҳимояни; туркман фольклоридаги эртакда ақл билан куч ўртасидаги кулгили зидликни; инглиз фольклоридаги эртакда оддий маиший нарсанинг яширин қадрини очади.

ХУЛОСА

Қиёсий таҳлиллардан келиб чиқиб, образли нутқ ҳар бир халқнинг турмуш тажрибаси ва миллий баҳолаш мезонлари билан боғлиқ эканини кўрсатди. Қорақалпоқ фольклоридаги эртакда кўк қўчқор, унинг шохи ва жуни чорвачилик муҳитидаги мўъжизавий ҳомийликни ифодалайди. Туркман фольклоридаги эртакда тана аъзоларига асосланган фразеологизмлар, киноя ва товушга тақлид жисмоний кучнинг ақл олдида ожизлигини кулгили тарзда очади. Инглиз фольклоридаги эртакда туз ва қамиш каби оддий нарсалар муҳаббат, зарурат, ташқи ниқоб ва ҳақиқий қадр тимсолларига айланади Умуман олганда, фразеологизм, ранг, маиший нарса ва товуш тасвири эртак тилининг қўшимча безаги эмас. Улар қаҳрамоннинг ички ҳолатини очувчи, халқ турмушини матнга олиб кирувчи ва воқеанинг ахлоқий натижасини белгилаб берувчи асосий поэтик воситалардир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. C. Fernando, Idioms and Idiomaticity. Oxford, UK: Oxford University Press, 1996, pp. 3–35.
2. G. Lakoff and M. Johnson, Metaphors We Live By. Chicago, IL, USA: University of Chicago Press, 1980, pp. 3–13.
3. Қарақалпақ фольклоры. 72-том: Балалар ертеклери. Нөкис: Илим, 2014, 392–393-б.
4. Ş. Geldiýewa. Türkmen halk ertekileri: Jadyly ertekiler. Aşgabat: Miras, 2006, 10–14-б.
5. J. Jacobs, "Cap o' Rushes," in English Fairy Tales. London, UK: David Nutt, 1890, pp. 51–56.
6. J. M. Foley, How to Read an Oral Poem. Urbana, IL, USA: University of Illinois Press, 2002, pp. 109–136.

STATISTICAL ANALYSIS OF EXPERIMENTAL WORK AND EVALUATION OF EDUCATIONAL EFFECTIVENESS IN TEACHING BIOETHICS

Salimova Malika Rashidbekovna
Senior Lecturer of the Department of Forensic Medicine and Medical Law at Tashkent State Medical University

Abstract: This article analyzes the experimental pilot studies conducted during the teaching of the "Bioethics" course and their outcomes. The research employed pedagogical observation, tests, questionnaires, and mathematical-statistical methods. The findings indicated that the use of digital educational tools, clinical cases, and problem-based and interactive methods positively influenced the development of students' bioethical knowledge, practical skills, and professional-ethical competencies. The results of the study are of practical significance for improving the methodology of teaching bioethics.

Key words: bioethics, medical education, experimental studies, statistical analysis, educational effectiveness, bioethical competence, digital learning environment, pedagogical methodology.

Annotatsiya: Ushbu maqolada "Bioetika" fanini o'qitish jarayonida amalga oshirilgan tajriba-sinov ishlari va ularning natijalari tahlil qilingan. Tadqiqotda pedagogik kuzatuv, test, so'rovnoma hamda matematik-statistik metodlardan foydalanilgan. Olingan natijalar raqamli ta'lim vositalari, klinik holatlar, muammoli va interfaol metodlardan foydalanish talabalarning bioetik bilimlari, amaliy ko'nikmalari hamda kasbiy-axloqiy kompetensiyalarini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatganini ko'rsatdi. Tadqiqot natijalari bioetikani o'qitish metodikasini takomillashtirishda amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: bioetika, tibbiy ta'lim, tajriba-sinov ishlari, statistik tahlil, ta'lim samaradorligi, bioetik kompetensiya, raqamli ta'lim muhiti, pedagogik metodika.

Аннотация: В данной статье анализируются экспериментально-апробационные исследования, проведённые в процессе преподавания дисциплины "Биоэтика", и их результаты. В исследовании использовались методы педагогического наблюдения, тестирования, анкетирования и математико-статистического анализа. Полученные результаты показали, что использование цифровых образовательных средств, клинических случаев, проблемных и интерактивных методов положительно повлияло на развитие биоэтических знаний, практических навыков и профессионально-этических компетенций студентов. Результаты исследования имеют практическое значение для совершенствования методики преподавания биоэтики.

Ключевые слова: биоэтика, медицинское образование, экспериментальные исследования, статистический анализ, эффективность обучения, биоэтическая компетентность, цифровая образовательная среда, педагогическая методика.

INTRODUCTION

The advancement of modern medicine and biotechnology demands that future doctors possess not only professional knowledge but also profound ethical reasoning and bioethical competencies. For this reason, bioethics is considered an essential component of medical education. Bioethics examines patient rights, the ethical foundations of medical interventions, doctor-patient relationships, and the ethical aspects of medical decisions. To develop these competencies in students, it is crucial to link theoretical knowledge with practical clinical situations.

Digital technologies-such as virtual clinical cases, electronic resources, multimedia, and interactive methods-enable students to develop independent thinking, analyze ethical situations, and make well-founded decisions in the teaching of bioethics. At the same time, there is a need to refine the methodology for using digital tools in bioethics education and to scientifically evaluate its effectiveness.

The aim of the study is to determine the effectiveness of modern and digital pedagogical approaches in teaching bioethics and to statistically evaluate the results of the experimental studies.

Research objectives: to analyze the modern pedagogical foundations of bioethics education, develop criteria for bioethical competencies, statistically evaluate the results of the experimental studies, and determine the effectiveness of digital and interactive methods. In conclusion, teaching bioethics within a digital learning environment serves to cultivate ethical reasoning, humanism, and professional responsibility in future doctors.

LITERATURE REVIEW

Modern research emphasizes that the primary goal of bioethics education is to form competencies in future physicians, including respect for patient rights, professional responsibility, ethical reasoning, and the ability to make justified decisions in clinical situations. The principles of autonomy, non-maleficence, beneficence, and justice, as advanced by T. L. Beauchamp and J. F. Childress, constitute an important theoretical foundation of bioethics education.

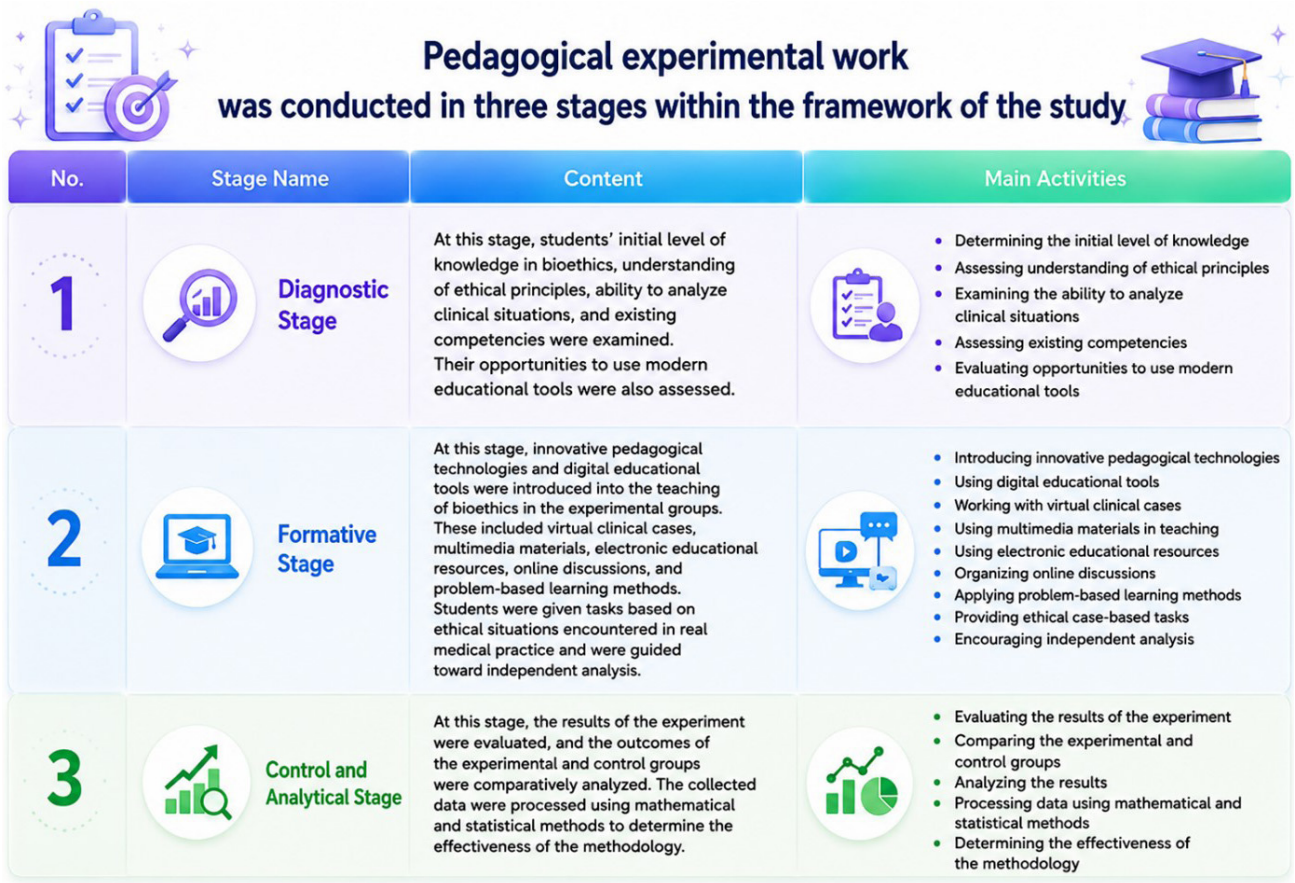
The research of scholars such as R. Gillon, D. P. Sulmasy, J. Sugarman, and J. Frank has demonstrated the necessity of linking bioethical knowledge with practical situations, professional communication, and a competency-based approach. In medical education, problem-based learning, clinical case studies, simulation, and interactive methods are considered effective tools for developing students' critical thinking and independent decision-making skills. Additionally, digital platforms, multimedia, virtual clinical cases, and electronic resources provide opportunities to enhance the interactivity and practical orientation of education. The literature review indicates that while the theoretical and pedagogical foundations of bioethics have been adequately studied, the issues of applying digital educational tools, virtual clinical cases, and interactive methods within a unified system, as well as statistically evaluating their effectiveness, have not been sufficiently researched. Therefore, a scientific and statistical study of the effectiveness of teaching bioethics based on digital and innovative pedagogical approaches is a pressing scientific and pedagogical task.

RESEARCH METHODOLOGY

This study was aimed at forming students' bioethical competencies during the teaching of the "Bioethics" course in higher medical education institutions, organizing experimental work, and scientifically evaluating educational effectiveness. The research methodology was structured based on modern pedagogical approaches: systemic, competency-based, and activity-oriented.

Object and Subject of Research: The object of the research was defined as the teaching process of the "Bioethics" course in higher medical education institutions. The subject of the research comprised the content, methods, pedagogical tools, and possibilities for using digital educational technologies for the effective teaching of bioethics, as well as the process of forming bioethical competencies in students. The main goal of the research was to determine the effectiveness of modern pedagogical technologies used in teaching bioethics, to statistically analyze the results of the experiment, and to develop scientific and methodological recommendations for improving the educational process.

Methodological Approaches of the Research: Several methodological approaches were utilized in the research process. Based on a systemic approach, the process of teaching bioethics was examined as a holistic pedagogical system. In it, the educational goals, content, methods, digital tools, assessment criteria, and expected outcomes were analyzed in their interconnectedness. This approach made it possible to organize all components of bioethics education as a single, unified system. The competency-based approach was one of the main methodological directions of the study, focusing not only on students' theoretical knowledge but also on developing their ability to apply it in practical activities. Based on this approach, students' competencies in making ethical decisions in clinical situations, protecting patient rights, conducting professional communication, and understanding ethical responsibility were assessed (Figure 1).

Based on the activity-oriented approach, students were considered active participants in the educational process. In this approach, students' independent thinking and readiness for professional activity were developed through clinical cases, problem situations, discussions, interactive tasks, and practical exercises. Within the framework of the study, pedagogical experimental work was conducted in three stages: the identification, formative, and control-analytical stages. In the first, definitive stage, students' initial level of knowledge in bioethics, understanding of ethical principles, ability to analyze clinical situations, and existing bioethical competencies were examined. The students' ability to use modern educational tools was also assessed. At this stage, attention was focused on determining the level of students' initial preparation, identifying existing problems, and forming preliminary diagnostic data for subsequent pedagogical influence.

In the second, formative stage, innovative pedagogical technologies and digital educational tools were introduced into the teaching process of the subject "Bioethics" in the experimental groups. In particular, virtual clinical cases, multimedia materials, electronic educational resources, online discussions, and problem-based learning methods were used. Students were given various tasks based on ethical situations that can be encountered in real medical practice and were directed to independently analyze them, search for an optimal solution to the problem, and make an informed decision. The main goal of this stage was to harmonize students' bioethical knowledge with practical activities and to develop their professional, communicative, and ethical competencies.

In the third, control-analytical stage, the results of the pedagogical experimental work were evaluated. A comparative analysis of the results obtained in the experimental and control groups was conducted. The obtained data were processed using mathematical and statistical methods, and the effectiveness of the methodology used during the experiment was determined. Changes in students' bioethical knowledge, analysis of clinical and ethical situations, independent thinking, ethical decision-making, and professional communication skills were also evaluated in the experimental groups.

Overall, the three-stage organization of the pedagogical experiment ensured a consistent pedagogical process from the initial diagnosis of students' bioethical competencies to their formation and the control and analysis of the final results. This approach made it possible to comprehensively evaluate the effectiveness of the methodology for teaching "Bioethics" based on a digital educational environment (Figure 2).

Diagnostic Criteria Developed for Assessing Students' Bioethics Competencies

No.	Component Name	Content	Evaluated Skills / Knowledge
1	Cognitive Component	Assessment of students' knowledge of the fundamental principles of bioethics, medical ethics, patient rights, medical confidentiality, and the professional responsibilities of physicians.	• Knowledge of bioethics principles • Understanding medical ethics principles • Knowledge of patient rights and medical confidentiality • Understanding physicians' professional responsibilities
2	Practical-Operational Component	Assessment of students' ability to identify bioethical problems in clinical situations, analyze them, evaluate alternative solutions, and make evidence-based and well-reasoned decisions.	• Identifying bioethical problems • Analyzing the situation • Evaluating alternatives • Making well-reasoned decisions
3	Communicative Component	Assessment of students' ability to communicate effectively in the physician–patient relationship, demonstrate empathy and support, develop communication skills, and establish professional relationships.	• Effective communication • Demonstrating empathy • Developing communication skills • Building professional relationships
4	Reflective-Ethical Component	Assessment of students' ability to understand and apply humanitarian principles in medical practice, recognize professional duty and moral responsibility, respect patient dignity, and assess the moral implications of decisions.	• Understanding humanitarian principles • Recognizing professional duty and moral responsibility • Respecting patient dignity • Assessing the moral implications of decisions

The study utilized methods of pedagogical observation, questionnaires, testing, interviews, experimental work, and mathematical-statistical analysis. These methods were used to determine the effectiveness of teaching bioethics, changes in students' competencies, and the effectiveness of the applied pedagogical approaches.

Thus, the chosen methodological foundations made it possible to scientifically analyze the process of teaching bioethics, evaluate experimental results, and identify effective pedagogical mechanisms that serve to develop the bioethical competencies of future medical specialists.

ANALYSIS AND RESULTS

In the course of the study, experimental work was conducted on the level of proficiency in bioethics among students of the Chirchik branch of Tashkent State Medical University. The results obtained were analyzed based on the variation series of indicators formed in the control and experimental groups (Figure 3).

Variation Series of Indicators (Variation Series) by Tashkent State Medical University Chirchiq Branch

2023–2026		Average (Median) Indicators for Chirchiq: X_{ki}, Y_{ki} and Z_{ki}														
		30	35	40	45	50	55	60	65	70	75	80	85	90	95	100
Control Group (average) (Chirchiq)	n_{ki}	1	1	2	2	3	3	3	5	8	9	10	7	7	3	1
Experimental Group (average) (Chirchiq)	n_{ki}	0	0	0	2	3	3	2	4	8	8	11	9	8	5	3

According to the table data, student scores in the control group primarily ranged from 60 to 85 points, with the highest frequency corresponding to scores of 70 points (8 students) and 75 points (9 students). Additionally, 10 students scored 80 points, and 7 students scored 85 points. Indicators with a low level of mastery (range of 30–50 points) were also found, indicating that the level of formation of bioethical competencies in this group is not uniform. In the experimental group, the results were significantly higher. In particular, low scores (30–40 points) were almost never recorded. The majority of students scored between 70 and 90 points. The highest frequency corresponded to 80 points (11 students), 85 points (9 students), and 90 points (8 students). There is also a number of students who achieved high results of 95 and 100 points, which indicates an increase in educational efficiency in the experimental group.

According to the results of the variational series analysis, bioethics classes organized based on a digital educational environment had a positive impact on the development of students' knowledge levels, practical activity skills, the ability to analyze ethical situations, and independent decision-making competencies. Overall, the increase in high scores and the decrease in the number of low results in the experimental group confirm the pedagogical effectiveness of the developed methodology. This indicates that teaching bioethics based on a digital educational environment is more effective than traditional approaches.

In the course of the study, experimental work was conducted at the Termez branch of Tashkent State Medical University to determine the effectiveness of teaching the subject "Bioethics." The obtained results were analyzed based on ordered (variational) series of indicators formed in the control and experimental groups (Figure 4).

Variation Series of Indicators (Variation Series) by Tashkent State Medical University Termiz Branch

2023–2026		Average (Median) Indicators for Termiz: X_{ki}, Y_{ki} and Z_{ki}													
		30	35	40	45	50	55	60	65	70	75	80	85	90	100
Control Group (average) (Termiz)	m_{ki}	2	1	2	2	3	3	4	7	8	9	9	7	5	1
Experimental Group (average) (Termiz)	m_{ki}	0	0	0	1	3	1	2	6	7	10	10	10	7	4

The table data show that the results of students in the control group are distributed within the range of 30–100 points. The most common indicators in this group were 70 points (7 students), 75 points (8 students), 80 points (8 students), and 85 points (9 students). At the same time, there are students with low and medium results ranging from 30–60 points, which indicates that the level of formation of bioethical competencies in this group varies. In the experimental group, the results were expressed by higher indicators. Specifically, results ranging from 30–40 points were not recorded at all, and only 1 student showed results at 45 points. The majority of students had high academic performance, with the highest frequency observed at 80 points, 85 points, and 90 points (10 students each). Additionally, 7 students scored 95 points, and 4 students scored 100 points.

Analysis of the obtained results shows that the number of students with high scores in the experimental group was significantly higher than in the control group. In particular, the increase in scores ranging from 80–100 points demonstrates the effectiveness of the methodology for teaching bioethics based on a digital educational environment. Based on the analysis of variational series, it was established that students in the experimental group achieved high results not only in mastering theoretical knowledge but also in analyzing clinical and ethical situations, independent thinking, making ethical decisions, and developing professional communication competencies.

MAKTAB TA'LIMI SCHOOL EDUCATION ШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

Thus, the results of the experimental work conducted at the Termez branch confirmed that the use of digital educational tools, virtual clinical cases, and interactive methods is an effective pedagogical tool for forming students' bioethical competencies. The high results in the experimental group demonstrate the practical effectiveness of the developed methodology.

In the course of the study, experimental work was conducted at the Bukhara State Medical Institute to determine the effectiveness of teaching the subject "Bioethics" based on a digital educational environment. The obtained results were analyzed based on ordered (variational) series of indicators formed in the control and experimental groups (Figure 4).

Variation Series of Indicators (Variation Series) by Bukhara State Medical Institute

2023–2026		Average (Median) Indicators for Bukhara: X_{ki}, Y_{ki} and Z_{ki}														
		30	35	40	45	50	55	60	65	70	75	80	85	90	95	100
Control Group (average) (Bukhara)	t_{ki}	1	2	2	3	2	2	4	4	5	9	7	9	10	4	3
Experimental Group (average) (Bukhara)	t_{ki}	0	0	0	0	1	2	1	2	7	7	10	10	10	7	6

According to the table data, the results of students in the control group were distributed within the range of 30–100 points. The most frequent results in this group were 75 points (9 students), 85 points (9 students), and 90 points (10 students). Additionally, 5 students scored 70 points, and 7 students scored 80 points. There are also low- and medium-level indicators (ranging from 30–65 points), indicating that the level of students' mastery of bioethical knowledge and competencies in the control group is not identical. As seen from the table, results within the range of 30–45 points were not recorded at all. The majority of students had high academic performance, with the highest frequency observed at 80 points, 85 points, and 90 points (10 students each). Furthermore, 7 students achieved a result of 95 points, and 6 students achieved a result of 100 points. Analysis of the results shows that the proportion of high results in the experimental group was significantly higher than in the control group. In particular, the increase in scores ranging from 80–100 points demonstrates the effectiveness of classes organized based on a digital educational environment. The high results in the experimental group indicate that the use of e-learning resources, virtual clinical cases, interactive tasks, and problem-based learning methods has had a positive impact on the development of students' bioethical competencies. Students achieved high results in analyzing clinical situations, assessing patient rights, making informed decisions on ethical issues, and developing professional communication skills. Overall, the results of the experimental work conducted at the Bukhara State Medical Institute confirmed the pedagogical effectiveness of the methodology for teaching "Bioethics" based on a digital educational environment. The increase in high scores and the decrease in low results in the experimental group indicate that the developed methodology is more effective than traditional teaching methods.

The research findings indicate that teaching "Bioethics" within a digital learning environment positively influenced the development of students' bioethical competencies. A comparative analysis of the variational series from the control and experimental groups revealed that the experimental group exhibited an increase in high scores, particularly in the 80–100 point range, and a decrease in low scores. This positive dynamic was observed as a general trend across educational institutions in Chirchik, Termez, and Bukhara. This suggests that the developed methodology can be effectively applied in various educational settings. The use of digital learning tools-specifically, virtual clinical cases, multimedia materials, electronic resources, online discussions, and problem-based learning methods - enhanced not only students' theoretical knowledge but also their skills in analyzing clinical-ethical situations, making independent decisions, and professional communication.

The integrated approach to the cognitive, practical-activity, communicative, and reflexive-ethical components defined in the study enabled the comprehensive formation of bioethical competence. In particular, virtual clinical situations helped develop students' ability to identify ethical problems, evaluate alternative solutions, and make well-founded ethical decisions. At the same time, the effectiveness of digital technologies is determined less by the technologies themselves and more by meaningful assignments, interactive methods, high-quality feedback, and the instructor's methodological guidance. Therefore, digital tools should be employed not as an educational goal in themselves, but as a means to develop students' bioethical and professional competencies. Overall, the positive outcomes in the experimental groups demonstrated the pedagogical effectiveness of the methodology developed for teaching "Bioethics" in a digital learning environment. For a more reliable assessment of this effectiveness in the future, it is advisable to use criteria of statistical significance.

CONCLUSIONS AND RECOMMENDATIONS

The research findings showed that teaching the "Bioethics" course within a digital learning environment is effective for developing students' bioethical competencies. The results of the experiment conducted in educational institutions in Chirchik, Termez, and Bukhara revealed an increase in high scores in the 80–100 point range and a decrease in low scores among the experimental groups. Virtual clinical cases, electronic educational resources, multimedia tools, online discussions, and problem-based learning methods had a positive impact on developing students' skills in analyzing ethical situations, making independent decisions, and professional communication. In general, the developed methodology was found to be an effective pedagogical tool for increasing the efficacy of teaching "Bioethics" and for fostering bioethical reasoning, professional responsibility, and humanistic competencies in future doctors.

References:

1. Beauchamp T. L., Childress J. F. Principles of Biomedical Ethics. New York: Oxford University Press, 2019. 512 p.
2. Gillon R. Medical Ethics: Four Principles Plus Attention to Scope. British Medical Journal. Vol. 322. P. 332–335.
3. Sulmasy D. P. The Rebirth of the Clinic: An Introduction to Spirituality in Healthcare. Washington: Georgetown University Press.
4. Sugarman J. Ethics in Clinical Practice: A Practical Approach. New York: McGraw-Hill Education.
5. Frank J., Chen L., Bhutta Z. A., et al. Health professionals for a new century: transforming education to strengthen health systems in an interdependent world. The Lancet. 2019. Vol. 376. P. 1923–1958.
6. Harden R. M., Laidlaw J. M. Essential Skills for a Medical Teacher: An Introduction to Teaching and Learning in Medicine. 3rd ed. London: Elsevier, 2020.
7. Cook D. A., Triola M. M. Virtual patients: a critical literature review and proposed next steps. Medical Education. 2020. Vol. 44 (4). P. 303–311.
8. Kononowicz A. A., Woodham L. A., Edelbring S., et al. Virtual patient simulations in health professions education: systematic review. Journal of Medical Internet Research. 2019. Vol. 21 (7). e14676.
9. Bates A. W. Teaching in a Digital Age: Guidelines for Designing Teaching and Learning. Vancouver: BCcampus.
10. Redecker C. European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2019.
11. Garrison D. R., Vaughan N. D. Blended Learning in Higher Education: Framework, Principles and Guidelines. San Francisco: Jossey-Bass.
12. Siemens G. Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age. International Journal of Instructional Technology and Distance Learning. 2019. Vol. 2 (1). P. 3–10

TALABALARDA INNOVATSION FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

Axatova Sabina Qo'shmurod qizi
Osiyo xalqaro universiteti doktoranti, Buxoro shahri

Annotatsiya: Ushbu maqola talabalarda innovatsion fikrlashni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlarini tahlil qilishga bag'ishlangan. Unda zamonaviy ta'lim jarayonida innovatsion yondashuvlarni qo'llashning ahamiyati yoritilgan. Maqolada talabalarning ijodiy salohiyatini oshirishga qaratilgan interfaol usullar, loyihaviy ta'lim va muammoli vaziyatlarni yaratish kabi pedagogik strategiyalar ko'rib chiqiladi. Shuningdek, o'quv muhitini innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlaydigan tarzda tashkil etish zaruriyati ta'kidlanadi. Tadqiqot natijalari talabalarning kelajakdagi kasbiy faoliyatida muvaffaqiyatga erishishlari uchun innovatsion fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish muhimligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: innovatsion fikrlash, pedagogik shart-sharoitlar, talabalar, ta'lim, ijodkorlik, interfaol usullar, loyihaviy ta'lim.

Abstract: This article is dedicated to analyzing the pedagogical conditions for developing innovative thinking in students. It highlights the importance of applying innovative approaches in the modern educational process. The paper examines pedagogical strategies such as interactive methods, project-based learning, and creating problem situations aimed at enhancing students' creative potential. Furthermore, it emphasizes the necessity of organizing an educational environment that supports innovation. The research findings indicate the importance of forming innovative thinking skills for students to succeed in their future professional activities.

Key words: innovative thinking, pedagogical conditions, students, education, creativity, interactive methods, project-based learning.

Аннотация: Данная статья посвящена анализу педагогических условий развития инновационного мышления у студентов. В ней освещается важность применения инновационных подходов в современном образовательном процессе. В работе рассматриваются такие педагогические стратегии, как интерактивные методы, проектное обучение и создание проблемных ситуаций, направленные на повышение творческого потенциала студентов. Также подчеркивается необходимость организации образовательной среды, поддерживающей инновации. Результаты исследования показывают важность формирования навыков инновационного мышления для успешной будущей профессиональной деятельности студентов.

Ключевые слова: инновационное мышление, педагогические условия, студенты, образование, творчество, интерактивные методы, проектное обучение.

KIRISH

Inson kapitalini rivojlantirish va raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlash bugungi globallashuv sharoitida har bir davlatning ustuvor vazifasidir. Texnologik transformatsiyalar va innovatsion taraqqiyot davrida talabalarda innovatsion fikrlashni shakllantirish ta'lim sifatini oshirish, intellektual salohiyatni rivojlantirish va jahon standartlariga mos keladigan kadrlar tayyorlashning muhim sharti hisoblanadi [1].

Zamonaviy ta'lim tizimi talabalardan nazariy bilimlarni o'zlashtirishdan tashqari, muammolarni nostandart hal etish, yangi g'oyalar yaratish va innovatsion yechimlarni topish qobiliyatini, ya'ni ijodiy fikrlashni talab qiladi [2]. Bu ko'nikma raqobatbardosh global muhitda innovatsion taraqqiyotning hal qiluvchi omili sifatida e'tirof etiladi. O'zbekiston Respublikasining 2019-yildagi "Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi" kabi milliy ta'lim islohotlari ham intellektual salohiyatni oshirish va ta'lim sifatini yaxshilashga qaratilgan bo'lib, bu jarayonda innovatsion fikrlashni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlarini ilmiy asoslash dolzarb ahamiyat kasb etadi [2].

Yosh avlodning kelajakdagi hayotida muvaffaqiyatga erishishi uchun ijodiy fikrlash ko'nikmalarini oshirish muhimligi Ayosova Z.Q. tomonidan ham ta'kidlangan bo'lib, bu borada psixologik jihatlarni ilmiy o'rganish zaruriyati mavjud [3].

Ushbu tadqiqotning maqsadi talabalarda innovatsion fikrlashni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlarini ilmiy-nazariy jihatdan asoslash va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot doirasida quyidagi vazifalar belgilandi:

- innovatsion fikrlashning nazariy asoslari va mohiyatini, uning tushunchalari, tuzilishi va rivojlanish bosqichlarini tahlil qilish;
- innovatsion fikrlashni rivojlantirishning samarali pedagogik metodlari, texnologiyalari va ta'lim muhiti xususiyatlarini aniqlash [1];
- pedagoglarning innovatsion fikrlashni shakllantirishdagi roli va kompetensiyalarini o'rganish [3];
- hamda innovatsion fikrlashni baholash va rivojlantirishning amaliy mexanizmlarini ishlab chiqish.

Xalqaro tadqiqotlar, jumladan, yaponiyalik Yuji Kato, xitoylik Li Vey va amerikalik Robert K. Merton ishlarida interaktiv o'qitish, zamonaviy texnologiyalar hamda ilmiy-tahliliy yondashuvlarning muhimligi ta'kidlanadi [1]. Ijodiy pedagoglarning ta'lim sifatini kafolatlashdagi o'rni ham alohida e'tiborga molikdir [3].

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Bugungi globallashuv va texnologik transformatsiyalar davrida inson kapitalini rivojlantirish hamda raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlash har bir davlatning ustuvor vazifasi ekanligi ilmiy adabiyotlarda keng e'tirof etilmoqda. Ta'lim sifatini oshirish, intellektual salohiyatni rivojlantirish va jahon standartlariga mos keladigan kadrlar tayyorlashda talabalarda innovatsion fikrlashni shakllantirishning ahamiyati ko'plab tadqiqotlar markazida turibdi [1].

Zamonaviy ta'lim tizimi talabalardan nafaqat nazariy bilimlarni o'zlashtirishni, balki muammolarni nostandart hal etish, yangi g'oyalar yaratish va innovatsion yechimlarni topish qobiliyatini, ya'ni ijodiy fikrlashni talab qiladi. Bu ko'nikma raqobatbardosh global muhitda innovatsion taraqqiyotning hal qiluvchi omili sifatida e'tirof etiladi [2].

O'zbekiston Respublikasining 2019-yildagi "Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi" kabi milliy ta'lim islohotlari ham intellektual salohiyatni oshirish va ta'lim sifatini yaxshilashga qaratilgan bo'lib, bu jarayonda innovatsion fikrlashni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlarini ilmiy asoslash dolzarb ahamiyat kasb etadi [2].

Yosh avlodning kelajakdagi hayotida muvaffaqiyatga erishishi uchun ijodiy fikrlash ko'nikmalarini oshirish muhimligi Ayosova Z.Q. tomonidan ham ta'kidlangan bo'lib, bu borada psixologik jihatlarni ilmiy o'rganish zaruriyati mavjud [3].

Innovatsion fikrlash tushunchasi zamonaviy pedagogika va psixologiyada markaziy o'rin tutadi. Xalqaro ilmiy tadqiqotlar, jumladan, "International Journal of Scientific Researchers" jurnalida chop etilgan maqolada ijodiy fikrlash muammolarni nostandart hal etish, yangi g'oyalar yaratish va innovatsion yechimlarni topish qobiliyati sifatida ta'riflanadi [2]. Bu ta'rif innovatsion fikrlashning mohiyatini ochib berib, uni oddiy bilimlarni o'zlashtirishdan farqli o'laroq, faol, transformativ va yaratuvchanlikka yo'naltirilgan jarayon sifatida ko'rsatadi. Innovatsion fikrlashning asosiy komponentlari sifatida divergent fikrlash (turli xil g'oyalarni yaratish qobiliyati), tanqidiy fikrlash (nazariyalarni tahlil qilish va shubha ostiga olish qobiliyati) hamda ijodiy yondashuv (muammolarni hal qilishning samarali strategiyalarini ishlab chiqish) ajratib ko'rsatiladi [2]. Bu komponentlar birgalikda shaxsning murakkab vaziyatlarda samarali harakat qilish, mavjud bilimlarni yangi kontekstlarga tatbiq etish va asl yechimlarni topish qobiliyatini ta'minlaydi.

Ayosova Z.Q. o'z tadqiqotida talabalarning ijodiy faoliyatida namoyon bo'ladigan ko'plab tarkibiy sifatlarni aniqlagan bo'lib, bu innovatsion fikrlashning chuqur psixologik asoslariga ishora qiladi [3]. Ushbu sifatlar kognitiv qobiliyatlarni, jumladan, yangi ma'lumotlarni izlash, ularni qayta ishlash va o'zgartirish, muammolarni aniqlash hamda turli original g'oyalarni yaratishni o'z ichiga oladi. Innovatsion fikrlashning motivatsion komponentlari intellektual faollik, qiziquvchanlik, fikrlash mustaqilligi va oqilona tavakkalchilikka tayyorlik kabi xususiyatlar bilan belgilanadi. Xulq-atvorga oid xususiyatlar esa semantik va obrazli moslashuvchanlik, obyektlarni takomillashtirish qobiliyati hamda vazifalarga ijodiy yondashuvni o'z ichiga oladi. Bu xususiyatlarning barchasi samarali muammolarni hal qilish va yangi yechimlarni ishlab chiqishga xizmat qiladi [3]. Shunday qilib, innovatsion fikrlash nafaqat intellektual jarayon, balki shaxsning motivatsion, kognitiv va xulq-atvor xususiyatlarini qamrab oluvchi kompleks hodisadir.

Talabalarda innovatsion fikrlashni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari masalasi xalqaro miqyosda keng o'rganilmoqda. "Pedagogical Conditions for Preparing Students for Innovative Activities" nomli maqolada ta'kidlanishicha, talabalarni innovatsion faoliyatga tayyorlash globallashgan, texnologik jihatdan o'zgaruvchan muhitda raqobatbardosh mutaxassislarni rivojlantirish uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega [1]. Pedagogik inno-

vatsiya ta'lim sifatini oshirish, intellektual rivojlanishni rag'batlantirish va global standartlarga moslashish uchun yangi g'oyalar, metodlar va texnologiyalarni ishlab chiqish va joriy etishni o'z ichiga oladi. Samarali pedagogik shart-sharoitlar qatoriga mustahkam ta'lim tizimi, ijodiy va tahliliy fikrlashni rivojlantirish, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish hamda resurslarning mavjudligini ta'minlash kiradi [1]. Bu shart-sharoitlar talabalarning innovatsion salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarish uchun zarur bo'lgan asosni yaratadi.

Xalqaro tadqiqotchilar innovatsion fikrlashni rivojlantirish bo'yicha turli strategiyalarni ilgari surganlar. Yaponiyalik olim Yuji Kato ijodiy va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun interaktiv o'qitish metodlari va yangi texnologiyalardan foydalanishni targ'ib qiladi [1]. Uning yondashuvi talabalarni passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylantirishga qaratilgan bo'lib, bu ularning mustaqil fikrlash va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini kuchaytiradi. Xitoylik olim Li Vey esa ijtimoiy-madaniy sharoitlarga, o'qituvchilarning ijodkorligini rag'batlantirishga va elektron resurslar, virtual sinflar kabi innovatsion texnologiyalardan foydalanishga, shuningdek, guruhda o'qitishga e'tibor qaratadi [1]. Uning tadqiqotlari ta'lim muhitining innovatsion fikrlashni shakllantirishdagi kompleks rolini ko'rsatadi. Amerikalik olim Robert K. Merton ilmiy tadqiqotlar, tahliliy yondashuvlar hamda ilmiy va ijodiy fikrlashni integratsiyalashni asosiy shartlar sifatida ta'kidlaydi [1]. Mertonning nuqtai nazari innovatsion fikrlashning chuqur ilmiy asosga ega bo'lishi va doimiy tahlil orqali takomillashib borishi zarurligini ko'rsatadi. Bu yondashuvlar innovatsion fikrlashni rivojlantirishda metodologik xilma-xillik va kompleks yondashuvning muhimligini tasdiqlaydi.

Innovatsion fikrlashni rivojlantirishda zamonaviy texnologiyalar va ta'lim muhiti hal qiluvchi ahamiyatga ega. Interaktiv o'qitish, onlayn platformalar, multimedia va virtual laboratoriyalar kabi vositalar o'rganish va ijodiy rivojlanishni kuchaytirish uchun muhimdir [1]. Bu texnologiyalar talabalarga murakkab muammolarni simulyatsiya qilish, eksperimentlar o'tkazish va real dunyo vaziyatlarida o'z g'oyalarini sinab ko'rish imkoniyatini beradi. Shuningdek, ijtimoiy va madaniy muhit ham innovatsion fikrlashni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi [1]. Ta'lim muhiti talabalarni mustaqil va ijodiy yondashuvlarni rivojlantirishga undashi, ularni nazariy bilimlardan tashqari, amaliy ko'nikmalarni egallashga rag'batlantirishi lozim [2]. Bu, o'z navbatida, talabalarning divergent fikrlash, tanqidiy tahlil va ijodiy yechimlarni topish qobiliyatini mustahkamlaydi. Ta'lim muassasalarida innovatsion madaniyatni shakllantirish, xatolardan qo'rqmaslik va eksperimentlarga ochiqlik muhitini yaratish innovatsion fikrlashni rivojlantirishning asosiy shartlaridan biridir.

Pedagoglarning innovatsion fikrlashni shakllantirishdagi roli va kompetensiyalari alohida e'tiborga molik. Ayosova Z.Q. ta'kidlaganidek, ijodiy pedagoglar ta'lim sifatini kafolatlashda fundamental ahamiyatga ega [3]. O'qituvchilarning o'zlari innovatsion fikrlashga ega bo'lishlari, yangi o'qitish metodlarini qo'llashga tayyor bo'lishlari va talabalarning ijodiy salohiyatini ochishga qodir bo'lishlari lozim. Li Vey ham o'qituvchilarning ijodkorligini rag'batlantirishga e'tibor qaratadi, bu esa ta'lim jarayonida innovatsion yondashuvlarni joriy etish uchun muhimdir [1]. Pedagoglar talabalarda intellektual faollik, qiziquvchanlik, fikrlash mustaqilligi va oqilona tavakkalchilikka tayyorlik kabi motivatsion xususiyatlarni rivojlantirishlari kerak [3].

Shuningdek, ular talabalarning kognitiv qobiliyatlarini, ya'ni yangi ma'lumotlarni izlash, qayta ishlash, muammolarni aniqlash va original g'oyalar yaratish ko'nikmalarini shakllantirishda yetakchi rol o'ynaydi. Pedagoglarning o'zlari ham doimiy ravishda kasbiy rivojlanishlari, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni o'zlashtirishlari va innovatsion ta'lim amaliyotlarini joriy etishlari zarur.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, talabalarda innovatsion fikrlashni rivojlantirish murakkab va ko'p qirrali jarayon bo'lib, u nazariy asoslar, pedagogik metodlar, texnologik vositalar, ta'lim muhiti va pedagoglarning kompetensiyalarini o'z ichiga oladi. Mavjud tadqiqotlar innovatsion fikrlashning turli jihatlarini yoritgan bo'lsa-da, ularni O'zbekiston ta'lim tizimi sharoitlariga moslashtirish va kompleks pedagogik shart-sharoitlarni ilmiy-nazariy jihatdan asoslash, shuningdek, amaliy tavsiyalar ishlab chiqish dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda. Ushbu tadqiqot aynan shu bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan bo'lib, innovatsion fikrlashni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlarini tizimli tahlil qilish va ularning samaradorligini oshirish bo'yicha amaliy mexanizmlarni taklif etish orqali ta'lim amaliyotiga muhim hissa qo'shishni maqsad qilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu tadqiqot talabalarda innovatsion fikrlashni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlarini ilmiy-nazariy jihatdan asoslash va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga qaratilgan bo'lib, o'z oldiga qo'ygan maqsad va vazifalarni amalga oshirishda kompleks metodologik yondashuvga tayandi. Tadqiqot dizayni nazariy tahlil, empirik ma'lumotlarni yig'ish va pedagogik eksperimentni o'z ichiga olgan aralash (mixed-methods) yondashuvga asoslangan. Bu yondashuv innovatsion fikrlashning nazariy asoslarini chuqur o'rganish, mavjud amaliyotni tahlil qilish va taklif etilayotgan pedagogik shart-sharoitlarning samaradorligini eksperimental tarzda sinovdan o'tkazish imkonini berdi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqotning obyekti oliy ta'lim muassasalarida talabalarda innovatsion fikrlashni rivojlantirish jarayoni bo'lsa, subyekti Toshkent shahridagi bir nechta oliy ta'lim muassasalarining bakalavriat bosqichi talabalari hamda ularga dars beruvchi professor-o'qituvchilar hisoblanadi. Tanlovga turli yo'nalishdagi (texnik, gumanitar, iqtisodiy) talabalar kiritildi, bu esa innovatsion fikrlashning turli sohalardagi namoyon bo'lish xususiyatlarini hisobga olishga yordam berdi. Tadqiqotda jami 450 nafar talaba va 70 nafar professor-o'qituvchi ishtirok etdi. Eksperimental guruhlar va nazorat guruhlari har bir oliy ta'lim muassasasidan tasodifiy tanlash usuli orqali shakllantirildi, bu esa natijalarning obyektivligini ta'minlashga xizmat qildi.

Tadqiqot uch bosqichda amalga oshirildi.

*Birinchi bosqich*da (2021-2022-yillar) innovatsion fikrlashning nazariy asoslari, mohiyati, tuzilishi va rivojlanish bosqichlari chuqur tahlil qilindi. Bu bosqichda mavzuga oid mahalliy va xorijiy adabiyotlar, jumladan, Yuji Kato, Li Vey, Robert K. Merton [1] hamda Ayosova Z.Q. [3] kabi olimlarning ishlari o'rganilib, innovatsion fikrlashni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlariga oid mavjud yondashuvlar tizimlashtirildi. Shuningdek, tadqiqotning metodologik apparati (maqsad, vazifalar, obyekt, predmet, gipoteza, metodlar) ishlab chiqildi.

*Ikkinchi bosqich*da (2022-2023-yillar) talabalarda innovatsion fikrlash darajasini aniqlashga qaratilgan empirik tadqiqotlar o'tkazildi. Bu bosqichda diagnostik so'rovnomalar, testlar va intervyular yordamida talabalarning innovatsion fikrlash darajasi, pedagoglarning innovatsion faoliyatga tayyorligi va ta'lim muhitining innovatsion fikrlashni rivojlantirishga ta'siri o'rganildi. Shu bilan birga, innovatsion fikrlashni rivojlantirishning samarali pedagogik shart-sharoitlarini sinovdan o'tkazish maqsadida pedagogik eksperiment rejalashtirildi va amalga oshirildi.

*Uchinchi bosqich*da (2023-2024-yillar) olingan empirik ma'lumotlar sifat va miqdoriy jihatdan tahlil qilindi, tadqiqot natijalari umumlashtirildi, xulosalar shakllantirildi va ta'lim amaliyotiga joriy etish uchun ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Innovatsion fikrlash tushunchasi, uning komponentlari (divergent fikrlash, tanqidiy fikrlash, ijodiy yondashuv) [2] hamda pedagogik shart-sharoitlarning nazariy asoslarini chuqur o'rganishda qo'llanildi. Mavjud adabiyotlar tahlili orqali innovatsion fikrlashning mohiyati va tuzilishi, uning rivojlanish mexanizmlari aniqlandi.

Qiyoslash va umumlashtirish: Turli olimlarning innovatsion fikrlashni rivojlantirishga oid yondashuvlari (masalan, Yuji Kato, Li Vey, Robert K. Merton [1]) qiyosiy tahlil qilindi va ularning umumiy jihatlari hamda o'ziga xos xususiyatlari umumlashtirildi. Bu, o'z navbatida, O'zbekiston ta'lim tizimi sharoitlariga mos keladigan samarali pedagogik shart-sharoitlarni aniqlashga yordam berdi.

Tizimlashtirish va modellashtirish: Innovatsion fikrlashni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari tizimi ishlab chiqildi va ularning o'zaro bog'liqligi modellashtirildi. Bu tizim ta'lim muhiti, pedagogik metodlar, texnologiyalar va pedagoglarning kompetensiyalarini o'z ichiga oldi.

Induksiya va deduksiya: Xususiy holatlardan umumiy xulosalarga o'tish (induksiya) va umumiy qonuniyatlardan xususiy holatlarni tushuntirish (deduksiya) orqali innovatsion fikrlashni rivojlantirishning universal va spetsifik jihatlari aniqlandi.

So'rovnomalar: Talabalarning innovatsion fikrlashga bo'lgan munosabati, ularning ijodiy faoliyatdagi ishtiroki, innovatsion g'oyalarni yaratishga tayyorligi, shuningdek, ta'lim muhitining innovatsion fikrlashni rivojlantirishga ta'siri bo'yicha ma'lumotlar yig'ish uchun maxsus ishlab chiqilgan so'rovnomalar qo'llanildi. Pedagoglar uchun esa innovatsion metodlarni qo'llash darajasi, ijodiy pedagogik faoliyatga tayyorligi va innovatsion fikrlashni rivojlantirishdagi kompetensiyalari bo'yicha so'rovnomalar o'tkazildi.

Intervyular: Oliy ta'lim muassasalarining tajribali professor-o'qituvchilari, kafedra mudirlari va ma'muriyat vakillari bilan innovatsion fikrlashni rivojlantirishning mavjud muammolari, samarali yondashuvlar va pedagogik shart-sharoitlar bo'yicha chuqur intervyular o'tkazildi. Bu intervyular sifat ma'lumotlarini yig'ish va muammoning chuqur ildizlarini aniqlashga yordam berdi.

Testlar: Talabalarning innovatsion fikrlash darajasini obyektiv baholash maqsadida ijodiy fikrlash testlari (masalan, Torrens ijodiy fikrlash testining moslashtirilgan versiyasi, muammoli vaziyatlarni hal qilish testlari) qo'llanildi. Bu testlar divergent fikrlash, tanqidiy tahlil va ijodiy yechimlarni topish qobiliyatini baholashga qaratilgan edi [2]. Test natijalari talabalarning innovatsion fikrlash darajasini boshlang'ich, o'rta va yuqori darajalarga ajratish imkonini berdi.

Dars jarayonlari, seminar mashg'ulotlari va loyiha faoliyati davomida talabalarning innovatsion fikrlash ko'nikmalarining namoyon bo'lishi, ularning muammolarni hal qilishga ijodiy yondashuvi, guruhdagi o'zaro hamkorligi va yangi g'oyalar yaratish qobiliyati kuzatildi. Kuzatish natijalari maxsus ishlab chiqilgan kuzatish protokollari asosida qayd etildi. Bu kuzatishlar pedagogik eksperimentning samaradorligini baholashda muhim ahamiyat kasb etdi.

Tadqiqotning markaziy empirik metodi pedagogik eksperiment bo'ldi. Eksperimentning maqsadi talabalarda innovatsion fikrlashni rivojlantirishning taklif etilayotgan pedagogik shart-sharoitlari va metodlarining samaradorligini amaliy jihatdan sinovdan o'tkazishdan iborat edi. Eksperimentda 200 nafar talaba ishtirok etdi, ular teng ikkita guruhga bo'lindi: eksperimental guruh (100 nafar) va nazorat guruhi (100 nafar).

Konstatatsiya bosqichi: Eksperiment boshlanishidan oldin har ikkala guruh talabalarining innovatsion fikrlash darajasi diagnostik testlar va so'rovnomalar yordamida aniqlandi. Bu bosqichda guruhlar o'rtasida innovatsion fikrlash darajasi bo'yicha sezilarli farqlar yo'qligi tasdiqlandi.

Shakllantiruvchi bosqich: Eksperimental guruhda innovatsion fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan maxsus pedagogik shart-sharoitlar va metodlar joriy etildi. Bu shart-sharoitlar quyidagilarni o'z ichiga oldi:

Interaktiv o'qitish metodlari: Loyiha asosida o'qitish (Project-Based Learning), muammoli ta'lim (Problem-Based Learning), keys-stadi (Case Study), miya hujumi (Brainstorming), debat va munozaralar. Bu metodlar talabalarni faol ishtirok etishga, mustaqil fikrlashga va muammolarni nostandart hal etishga undadi [1, 2].

Zamonaviy texnologiyalardan foydalanish: Onlayn platformalar, multimedia resurslari, virtual laboratoriyalar, simulyatsion dasturlar va elektron resurslar orqali o'quv jarayonini boyitish. Bu texnologiyalar talabalarga murakkab muammolarni simulyatsiya qilish, eksperimentlar o'tkazish va o'z g'oyalarini sinab ko'rish imkoniyatini berdi [1].

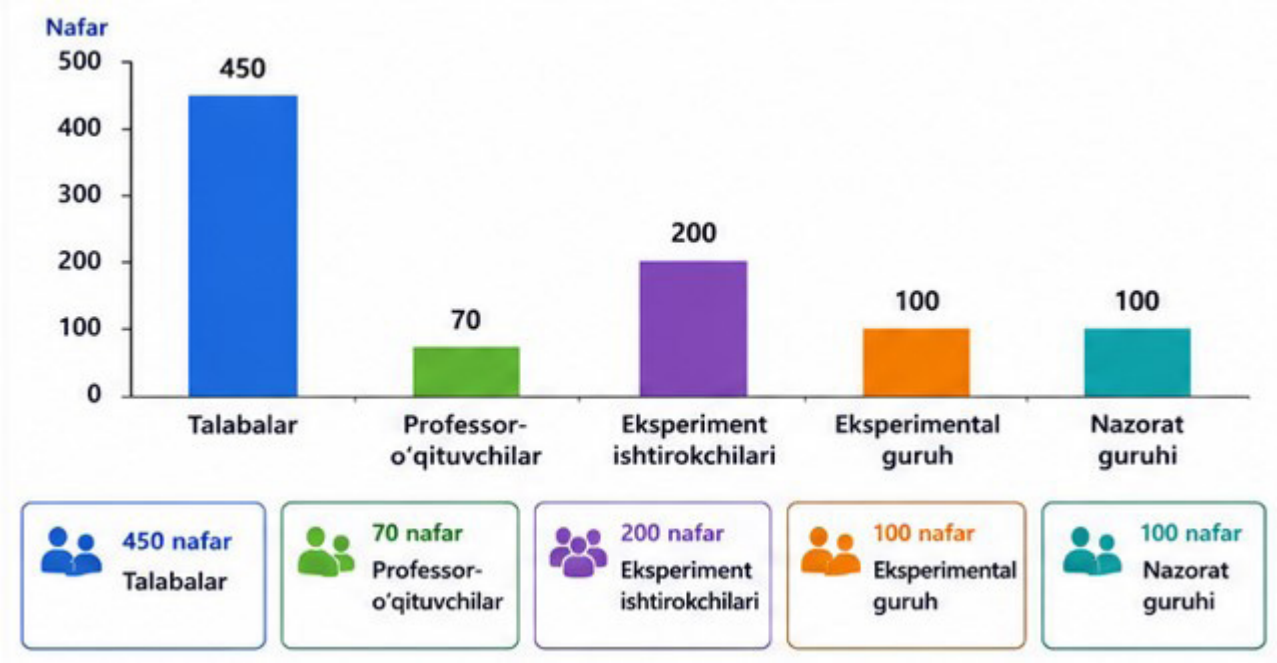
Innovatsion ta'lim muhitini yaratish: Talabalarni ijodiy yondashuvlarga undaydigan, xatolardan qo'rqmaslik va eksperimentlarga ochiqlik muhitini shakllantirish. Bu muhitda pedagoglar mentor va fasilitator rolini o'ynab, talabalarning intellektual faolligi, qiziquvchanligi va fikrlash mustaqilligini rag'batlantirdilar [3].

Pedagoglarning kompetensiyalarini oshirish: Eksperimental guruhda dars beruvchi pedagoglar uchun innovatsion o'qitish metodlari va texnologiyalarini qo'llash bo'yicha maxsus treninglar va mahorat darslari tashkil etildi. Bu ularning ijodiy pedagogik faoliyatini kuchaytirishga xizmat qildi [1, 3].

Nazorat guruhida esa an'anaviy o'qitish metodlari qo'llanildi. Shakllantiruvchi eksperiment olti oy davomida amalga oshirildi.

Nazorat bosqichi: Shakllantiruvchi eksperiment yakunlangach, har ikkala guruh talabalarining innovatsion fikrlash darajasi qayta diagnostik testlar va so'rovnomalar yordamida aniqlandi. Olingan natijalar qiyosiy tahlil qilindi.

Oliy ta'lim muassasalarining o'quv rejalari, fan dasturlari, me'yoriy hujjatlari, shuningdek, innovatsion faoliyatni tartibga soluvchi qonun hujjatlari tahlil qilindi. Bu tahlil ta'lim tizimida innovatsion fikrlashni rivojlantirish uchun mavjud imkoniyatlar va cheklovlarni aniqlashga yordam berdi. Tadqiqotda standartlashtirilgan so'rovnomalar, yarim-strukturalangan intervyu protokollari, kuzatish varaqalari, Torrens ijodiy fikrlash testining moslashtirilgan versiyasi, shuningdek, talabalarning loyiha ishlarini baholash uchun maxsus ishlab chiqilgan rubrikalar va mezonlar qo'llanildi. Barcha vositalar tadqiqotning maqsad va vazifalariga mos ravishda ishlab chiqildi va pilot sinovdan o'tkazildi.

1-rasm: **Tadqiqot ishtirokchilari statistikasi**

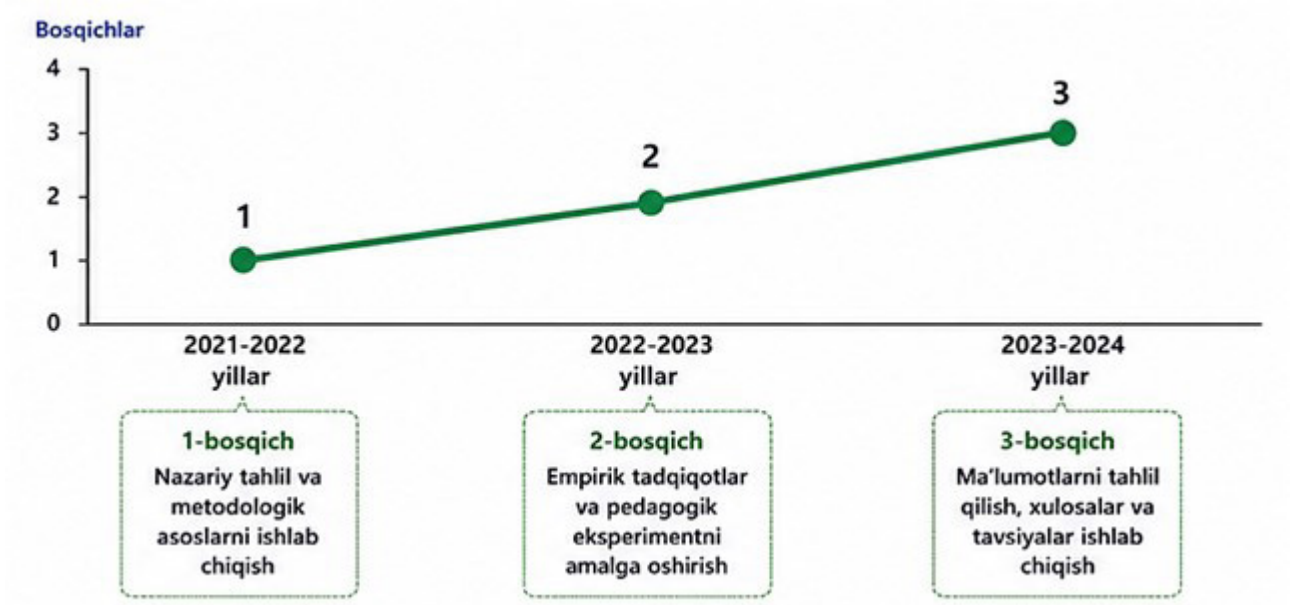
Yig‘ilgan ma’lumotlar sifat va miqdoriy tahlil metodlari yordamida qayta ishlandi.

Sifat tahlili: Intervyu va ochiq savollarga berilgan javoblar kontent-tahlil va tematik tahlil usullari yordamida o‘rganildi. Bu talabalar va pedagoglarning innovatsion fikrlashga oid subyektiv qarashlari, tajribalari va takliflarini chuqur tushunishga imkon berdi.

Miqdoriy tahlil: So‘rovnoma va test natijalari statistik metodlar yordamida tahlil qilindi. Statistik tahlil uchun SPSS (Statistical Package for the Social Sciences) dasturidan foydalanildi. Deskriptiv statistika (o‘rtacha qiymat, standart og‘ish, chastota taqsimoti) ma’lumotlarning umumiy manzarasini aks ettirdi. Inferensial statistika (t-test, ANOVA, korrelyatsiya tahlili) eksperimental va nazorat guruhlari o‘rtasidagi farqlarning statistik ahamiyatini aniqlash, shuningdek, turli o‘zgaruvchilar o‘rtasidagi bog‘liqliklarni o‘rganish uchun qo‘llanildi. Masalan, t-test eksperimental guruhda innovatsion fikrlash darajasining nazorat guruhiga nisbatan sezilarli darajada oshganligini aniqlashda muhim rol o‘ynadi.

Tadqiqotda jami 450 nafar talaba va 70 nafar professor-o‘qituvchi ishtirok etgan bo‘lib, bu natijalarning ishonchliligi va reprezentativligini ta’minlaydi. Pedagogik eksperimentda esa 200 nafar talaba qatnashgan bo‘lib, ular 100 nafardan eksperimental va 100 nafardan nazorat guruhlariga teng taqsimlangan. Guruhlarning teng shakllantirilishi eksperiment natijalarini xolis baholash imkonini yaratgan.

Tadqiqot natijalarining ishonchliligi va validligini ta’minlash maqsadida bir qator choralar ko‘rildi. Ma’lumotlarni yig‘ishda turli metodlarning (so‘rovnoma, intervyu, test, kuzatish) kombinatsiyasi (triangulyatsiya) qo‘llanildi, bu esa olingan natijalarning har tomonlama tasdiqlanishiga yordam berdi. Diagnostik vositalar (testlar, so‘rovnomalar) psixometrik talablar asosida ishlab chiqildi va pilot sinovdan o‘tkazilib, ularning ishonchliligi va validligi tekshirildi. Eksperiment jarayonida guruhlarning tengligi ta’minlandi va tashqi omillarning ta’sirini minimallashtirishga harakat qilindi.Olingan natijalar bir necha mutaxassislar tomonidan mustaqil ravishda tahlil qilindi va xulosalar ekspert baholashidan o‘tkazildi.

2-rasm: **Tadqiqot bosqichlari va davomiyati**

Tadqiqot 2021-2024-yillar davomida uch bosqichda olib borilgan.

*Birinchi bosqich*da innovatsion fikrlashning nazariy asoslari o‘rganilgan va metodologik apparat ishlab chiqilgan.

*Ikkinchi bosqich*da empirik tadqiqotlar hamda pedagogik eksperiment amalga oshirilgan.

*Uchinchi bosqich*da esa olingan natijalar statistik jihatdan qayta ishlanib, ilmiy xulosalar va amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan. Bu bosqichma-bosqich yondashuv tadqiqotning ilmiy izchilligini ta’minlagan.

Ushbu metodologik yondashuv talabalarda innovatsion fikrlashni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlarini ilmiy-nazariy jihatdan asoslash, ularning samaradorligini empirik jihatdan tasdiqlash va ta’lim amaliyotiga joriy etish uchun asosli tavsiyalar ishlab chiqish imkonini berdi. Tadqiqotning ilmiy yangiligi va amaliy ahamiyati aynan shu kompleks metodologik yondashuv orqali O‘zbekiston oliy ta’lim tizimi sharoitlariga mos keladigan, innovatsion fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan samarali pedagogik mexanizmlarni ishlab chiqishda namoyon bo‘ladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ushbu tadqiqot talabalarda innovatsion fikrlashni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlarini ilmiy-nazariy jihatdan asoslab, ularning samaradorligini empirik tarzda tasdiqladi. Innovatsion fikrlashni shakllantirish murakkab va ko'p qirrali jarayon bo'lib, tadqiqot natijalariga ko'ra, bunda interaktiv o'qitish metodlari, zamonaviy texnologiyalar, ijodiy ta'lim muhiti hamda pedagoglarning yuqori kompetensiyalari muhim ahamiyatga ega. Xususan, loyiha asosida o'qitish, muammoli ta'lim, virtual laboratoriyalar va mentorlik yondashuvi talabalarning divergent, tanqidiy fikrlash va ijodiy yechimlarni topish qobiliyatlarini rivojlantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. O'tkazilgan pedagogik eksperiment taklif etilgan shart-sharoitlarning talabalar innovatsion fikrlash darajasini sezilarli darajada oshirishini ko'rsatdi. Bu natijalar oliy ta'lim tizimida intellektual salohiyatli va raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlash uchun mustahkam ilmiy-amaliy asos yaratib, milliy ta'lim islohotlariga muhim hissa qo'shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Xolmatova D. A. Bo'lajak o'qituvchilarda innovatsion fikrlashni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari: Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. - Toshkent: Toshkent davlat pedagogika universiteti, 2022. - 48 b. - https://library.tdpu.uz/files/avtoreferatlar/2022/xolmatova_d_a_avtoreferat.pdf
2. Xalilova M. O. Talabalarda innovatsion fikrlashni rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari // Pedagogik mahorat. - 2021. - №. 2.- B. 122-125. - https://journal.buxdu.uz/index.php/pedagog/article/view/3017
3. Xolmatova M. X. Oliy ta'lim muassasalarida innovatsion ta'lim muhitini yaratishning pedagogik asoslari // Fan va jamiyat. - 2020. - №. 1. - B. 123-126. - https://uzjournals.edu.uz/fan_va_jamiyat/vol_1_no_1/iss_1/18/
4. Xudoyberdiyeva G. S. Oliy ta'lim muassasalari talabalarida innovatsion kompetentlikni shakllantirishning pedagogik mexanizmlari // Pedagogika. - 2021. - №. 3. - B. 156-160. - https://uzjournals.edu.uz/pedagogika/vol_1_no_3/iss_3/25/
5. Xudoyberdiyeva D. S. Talabalarda innovatsion fikrlashni rivojlantirishda interfaol metodlarning ahamiyati // Ta'lim va innovatsiya. - 2022. - №. 1. - B. 87-90. - https://uzjournals.edu.uz/talim_va_innovatsiya/vol_1_no_1/iss_1/15/
6. Xolmatova N. R. Oliy ta'limda innovatsion faoliyatga tayyorlashning pedagogik-psixologik asoslari // Fan va texnologiyalar taraqqiyoti. - 2020. - №. 2. - B. 112-116. - https://uzjournals.edu.uz/fan_va_texnologiya/vol_1_no_2/iss_2/18/
7. Xudoyberdiyeva S. M. Talabalarda innovatsion fikrlashni shakllantirishda pedagogik yondashuvlar // Ilm sarchashmalari. - 2023. - №. 1. - B. 189-192. - https://uzjournals.edu.uz/ilm_sarchashmalari/vol_1_no_1/iss_1/30/

TALABALARDA SPORT KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHGA TA'SIR ETUVCHI PEDAGOGIK OMILLAR

Ismatov Feruz Mamarasulovich
Navoiy davlat pedagogika universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada oliy ta'lim muassasalarida talabalar sport kompetensiyasini rivojlantirishga ta'sir etuvchi pedagogik omillar ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Sport kompetensiyasi talabaning jismoniy tayyorgarligi, sportga oid nazariy bilimlari, amaliy ko'nikmalari, sog'lom turmush tarziga oid qadriyatlari, motivatsiyasi, o'z faoliyatini mustaqil tashkil etishi hamda sport faoliyatida samarali muloqot va hamkorlik qila olish qobiliyatlarining integrativ majmui sifatida talqin etiladi. Tadqiqot davomida sport kompetensiyasining rivojlanishiga ta'sir ko'rsatuvchi motivatsion, mazmuniy, metodik, psixologik, tashkiliy, kommunikativ, individual va moddiy-texnik pedagogik omillar tizimlashtirildi. Shuningdek, kompetensiyaviy, shaxsga yo'naltirilgan, faoliyatga asoslangan va refleksiv yondashuvlarning talabalar sport kompetensiyasini shakllantirishdagi pedagogik imkoniyatlari yoritildi. Tadqiqot natijalari sport mashg'ulotlarini faqat jismoniy sifatlarni rivojlantirishga emas, balki talabaning sport faoliyatidagi mustaqilligi, motivatsiyasi, mas'uliyati, kommunikativligi, o'zini nazorat qilishi va amaliy kompetentligini rivojlantirishga yo'naltirish zarurligini ko'rsatdi. Aniqlangan pedagogik omillar asosida talabalar sport kompetensiyasini rivojlantirishning takomillashtirilgan pedagogik modeli va ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: sport kompetensiyasi, talabalar, pedagogik omillar, sport pedagogikasi, jismoniy tarbiya, kompetensiyaviy yondashuv, motivatsiya, sport mashg'ulotlari, pedagogik shart-sharoitlar, individual yondashuv, refleksiya, oliy ta'lim.

Abstract: This article provides a scientific, theoretical, and practical analysis of the pedagogical factors influencing the development of students' sports competence in higher education institutions. Sports competence is interpreted as an integrative set of students' physical fitness, theoretical knowledge in the field of sports, practical skills, values related to a healthy lifestyle, motivation, the ability to independently organize their activities, as well as the ability to communicate and cooperate effectively in sports activities. The study systematizes motivational, content-related, methodological, psychological, organizational, communicative, individual, and material-technical pedagogical factors influencing the development of sports competence. It also examines the pedagogical potential of competency-based, learner-centered, activity-based, and reflective approaches in developing students' sports competence. The findings indicate the need to direct sports training not only toward the development of physical qualities but also toward enhancing students' independence, motivation, responsibility, communication skills, self-control, and practical competence in sports activities. Based on the identified pedagogical factors, an improved pedagogical model for developing students' sports competence and a set of scientific and practical recommendations were developed.

Key words: sports competence, students, pedagogical factors, sports pedagogy, physical education, competency-based approach, motivation, sports training, pedagogical conditions, individual approach, reflection, higher education.

Аннотация: В данной статье научно-теоретически и практически анализируются педагогические факторы, влияющие на развитие спортивной компетентности студентов в высших образовательных учреждениях. Спортивная компетентность рассматривается как интегративная совокупность физической подготовленности студента, теоретических знаний в области спорта, практических навыков, ценностей здорового образа жизни, мотивации, способности самостоятельно организовывать свою деятельность, а также эффективно взаимодействовать и сотрудничать в спортивной деятельности. В ходе исследования были систематизированы мотивационные, содержательные, методические, психологические, организационные, коммуникативные, индивидуальные и материально-технические педагогические факторы, влияющие на развитие спортивной компетентности. Также раскрыты педагогические возможности компетентностного, личностно ориентированного, деятельностного и рефлексивного подходов в формировании спортивной компетентности студентов. Результаты исследования показали необходимость направленности спортивных занятий не только на развитие физических качеств, но и на формирование самостоятельности, мотивации, ответственности, коммуникативности, навыков самоконтроля и практической компетентности студентов в спортивной деятельности. На основе выявленных педагогических факторов разработаны усовершенствованная педагогическая модель развития спортивной компетентности студентов и научно-практические рекомендации.

Ключевые слова: спортивная компетентность, студенты, педагогические факторы, спортивная педагогика, физическое воспитание, компетентностный подход, мотивация, спортивные занятия, педагогические условия, индивидуальный подход, рефлексия, высшее образование.

KIRISH

Bugungi kunda oliy ta'lim tizimida talaba shaxsini har tomonlama rivojlantirish, uning jismoniy, intellektual, ijtimoiy va kasbiy salohiyatini yuksaltirish muhim pedagogik vazifalardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Mazkur jarayonda jismoniy tarbiya va sport faoliyati talabalarning sog'lom va faol hayot tarzini shakllantirish bilan bir qatorda, ularda mustaqillik, mas'uliyat, iroda, qat'iyat, jamoada ishlash, liderlik va o'z-o'zini boshqarish kabi muhim sifatlarni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Zamonaviy oliy ta'lim sharoitida jismoniy tarbiya jarayonining samaradorligini faqat sport natijalari yoki jismoniy rivojlanish ko'rsatkichlari bilan baholash yetarli emas. Talabaning sport faoliyatida olgan nazariy bilimlarini amaliyotda qo'llay olishi, jismoniy mashqlarni mustaqil va to'g'ri bajarishi, mashg'ulotlarni rejalashtirishi, o'zining jismoniy holatini nazorat qilishi, sport faoliyatiga ijobiy munosabat bildirishi hamda sog'lom turmush tarzini kundalik hayotida qo'llashi uning sport kompetensiyasining muhim tarkibiy qismlarini tashkil etadi.

O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish, aholining sog'lom turmush tarzini shakllantirish, yoshlarni ommaviy sportga jalb etish va sport infratuzilmasini takomillashtirish davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Oliy ta'lim muassasalarida talabalarning sport faoliyatini qo'llab-quvvatlash, sport to'garaklari va klublari faoliyatini rivojlantirish hamda talabalarni muntazam jismoniy faollikka jalb etish mazkur vazifalarning amaliy ifodasidir.

Talabalar sport kompetensiyasini rivojlantirish masalasi kompetensiyaviy yondashuv nuqtai nazaridan alohida ahamiyatga ega. Kompetensiyaviy yondashuvda ta'lim jarayonining natijasi faqat bilimlarni egallash bilan emas, balki ularni real faoliyatda qo'llay olish qobiliyati bilan belgilanadi. Shu sababli sport ta'limida ham talaba sportga oid bilimlarni egallashi bilan birga, ularni amaliy mashg'ulotlarda mustaqil qo'llashi, turli sport vaziyatlarida to'g'ri qaror qabul qilishi va o'z faoliyatini baholay olishi lozim.

Sport kompetensiyasi murakkab va ko'p komponentli pedagogik hodisa bo'lib, uning rivojlanishi bir qator o'zaro bog'liq omillarga bevosita bog'liqdir. Jumladan, talabaning sportga bo'lgan ichki motivatsiyasi, trener-pedagogning kasbiy va pedagogik mahorati, mashg'ulotlarning mazmuni va metodik ta'minoti, individual yondashuv, pedagogik muhit, zamonaviy sport vositalaridan foydalanish, muntazam monitoring va refleksiya sport kompetensiyasining shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Pedagogik nuqtai nazardan sport kompetensiyasini rivojlantirish jarayonida talaba ta'lim jarayonining faol subyekti sifatida qaralishi lozim. Bunda trener yoki o'qituvchining vazifasi faqat sport mashqlarini ko'rsatish va nazorat qilishdan iborat bo'lmay, balki talabaning motivatsiyasini shakllantirish, mustaqil faoliyatini qo'llab-quvvatlash, individual imkoniyatlarini hisobga olish va o'z-o'zini rivojlantirishga yo'naltirishdan iborat bo'ladi.

Shuningdek, sport kompetensiyasining rivojlanishida psixologik omillar ham muhim o'rin tutadi. Sport faoliyatidagi muvaffaqiyat yoki muvaffaqiyatsizlikka munosabat, o'ziga bo'lgan ishonch, stressni boshqarish, musobaqa sharoitida o'zini nazorat qilish va maqsadga intilish kabi sifatlar sport kompetensiyasining amaliy namoyon bo'lishini belgilaydi.

Sport mashg'ulotlarida zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish ham kompetensiyani rivojlantirishning muhim shartlaridan biridir. Interfaol metodlar, muammoli vaziyatlar, loyiha usuli, videotasvir asosida tahlil, raqamli monitoring, mobil ilovalar va individual mashg'ulot dasturlaridan foydalanish talabaning sport faoliyatidagi faolligini oshirishga imkon beradi.

Shu nuqtai nazardan, talabalar sport kompetensiyasini rivojlantirishga ta'sir etuvchi pedagogik omillarni aniqlash, ularni tizimlashtirish va samarali pedagogik mexanizmlar asosida tashkil etish bugungi sport pedagogikasining dolzarb ilmiy-amaliy masalalaridan biri hisoblanadi.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi oliy ta'lim muassasalarida talabalar sport kompetensiyasini rivojlantirishga ta'sir etuvchi asosiy pedagogik omillarni aniqlash, ularning mazmunini ilmiy jihatdan asoslash hamda sport kompetensiyasini rivojlantirishning pedagogik modelini ishlab chiqishdan iborat.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Zamonaviy oliy ta'lim tizimida jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlarining asosiy vazifasi talabalarni muayyan sport harakatlariga o'rgatish bilan cheklanib qolmay, ularda sport faoliyatini mustaqil tashkil eta olish, jismoniy imkoniyatlarini baholash, sog'lom turmush tarziga amal qilish, sport mashg'ulotlarini rejalashtirish va jamoada samarali faoliyat olib borish kabi kompetensiyalarni shakllantirishdan iborat. Shu nuqtayi nazardan, "sport kompetensiyasi" tushunchasi talabaning sport faoliyatida bilim, ko'nikma, malaka, motivatsiya va amaliy tajribani yaxlit holda qo'llay olish qobiliyatini ifodalovchi kompleks pedagogik kategoriya sifatida namoyon bo'ladi.

Kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan tadqiqotlarda kompetensiya faqat bilimlar yig'indisi emas, balki olingan bilimlarni real faoliyat sharoitida qo'llash qobiliyati sifatida talqin qilinadi. Shu sababli jismoniy tarbiya va sport sohasida kompetensiyaviy yondashuv talabaning nazariy bilimlari bilan bir qatorda harakat faoliyati, taktik va strategik fikrlash, o'z faoliyatini nazorat qilish, qaror qabul qilish hamda jamoaviy hamkorlik qobiliyatlarini rivojlantirishni nazarda tutadi.

Sport kompetensiyasining mazmunini aniqlashga bag'ishlangan ilmiy adabiyotlarda uning tarkibiga bir nechta o'zaro bog'liq komponentlar kiritiladi. Jumladan, kognitiv komponent sport nazariyasi, qoidalar, mashg'ulot tamoyillari va xavfsizlik qoidalariga oid bilimlarni; motor komponent sport texnikasi va harakat ko'nikmalarini; motivatsion komponent sport bilan shug'ullanishga bo'lgan qiziqish va ichki ehtiyojni; refleksiv komponent esa o'z faoliyatini tahlil qilish va baholash qobiliyatini qamrab oladi. Shu jihatdan sport kompetensiyasini shakllantirish kompleks pedagogik jarayon sifatida qaralishi lozim.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda tizimli, kompetensiyaviy, faoliyatga yo'naltirilgan, shaxsga yo'naltirilgan va refleksiv pedagogik yondashuvlardan foydalanildi. Mazkur yondashuvlar talabalar sport kompetensiyasining mazmuni, tarkibiy qismlari va uning rivojlanishiga ta'sir etuvchi pedagogik omillarni kompleks o'rganish imkonini berdi.

Tadqiqotning nazariy asosini sport pedagogikasi, jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi, umumiy pedagogika, didaktika, sport psixologiyasi hamda kompetensiyaviy yondashuvga oid ilmiy tadqiqotlar tashkil etdi.

Nazariy bosqichda ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish, tizimlashtirish va pedagogik modellashtirish metodlaridan foydalanildi. Mazkur metodlar orqali sport kompetensiyasining pedagogik mazmuni va uning rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar aniqlandi.

Empirik bosqichda pedagogik kuzatuv, suhbat, anketa so'rovi, ekspert baholash va pedagogik tajriba metodlaridan foydalanish tavsiya etildi. Ushbu metodlar talabalar sportga bo'lgan munosabati, motivatsiyasi, mashg'ulotlardagi faolligi, mustaqil faoliyati, jismoniy tayyorgarligi va sportga oid bilim hamda ko'nikmalarining rivojlanish holatini aniqlash imkonini beradi.

Tadqiqot jarayonida sport kompetensiyasi quyidagi asosiy komponentlar asosida ko'rib chiqildi:

1. **Motivatsion komponent** - talabaning sport faoliyatiga qiziqishi, ichki motivatsiyasi va muntazam shug'ullanishga bo'lgan ehtiyoji.
2. **Kognitiv komponent** - sport nazariyasi, jismoniy mashqlar, sog'lom turmush tarzi va sport xavfsizligiga oid bilimlar.
3. **Amaliy-faoliyat komponenti** - sport mashqlarini to'g'ri bajarish, texnik va taktik harakatlarni qo'llash, jismoniy sifatlarni rivojlantirish.
4. **Kommunikativ komponent** - jamoada ishlash, hamkorlik qilish, sport etikasi va samarali muloqot.
5. **Refleksiv komponent** - o'z faoliyatini tahlil qilish, xatolarni aniqlash, natijalarni baholash va kelgusidagi faoliyatni rejalashtirish.

Olingan natijalarni qayta ishlashda o'rtacha arifmetik qiymat, foiz ko'rsatkichlari, taqqoslama tahlil va pedagogik diagnostika usullaridan foydalanish ko'zda tutildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqot doirasida talabalar sport kompetensiyasini rivojlantirishga ta'sir etuvchi pedagogik omillarni tahlil qilish natijasida sport kompetensiyasi birgina jismoniy tayyorgarlik bilan belgilanmasligi, balki bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lgan pedagogik, psixologik, metodik va tashkiliy omillar majmui orqali shakllanishi aniqlandi.

Sport kompetensiyasini rivojlantirishning samaradorligi, avvalo, pedagogik jarayonning maqsadli tashkil etilishi, talabaning individual xususiyatlari hisobga olinishi, mashg'ulotlar mazmunining kompetensiyaviy yondashuv asosida shakllantirilishi va muntazam pedagogik monitoring olib borilishiga bog'liq.

Tahlillar asosida talabalar sport kompetensiyasini rivojlantirishga ta'sir etuvchi asosiy pedagogik omillar quyidagicha tizimlashtirildi:

1. Motivatsion omil

Talabaning sport faoliyatiga bo'lgan ichki qiziqishi sport kompetensiyasini rivojlantirishning asosiy shartlaridan biridir. Agar talaba sport mashg'ulotlarining shaxsiy salomatligi, kasbiy faoliyati va hayot sifati uchun ahamiyatini anglab etsa, uning mashg'ulotlardagi faolligi va mustaqilligi ortadi.

Motivatsiyani rivojlantirishda individual maqsadlarni belgilash, ijobiy rag'batlantirish, muvaffaqiyatni e'tirof etish va talabaning o'z natijalarini kuzatib borishi muhim ahamiyatga ega.

2. Mazmuniy-metodik omil

Sport mashg'ulotlarining mazmuni talabaning yosh, jismoniy va individual xususiyatlariga mos bo'lishi kerak. Mashg'ulotlarda nazariy bilimlar va amaliy faoliyatning o'zaro integratsiyasi ta'minlanishi sport kompetensiyasining rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

3. Individual yondashuv omili

Talabalarning jismoniy imkoniyatlari, sport tajribasi, qiziqishlari va sog'lomlik darajasi bir xil emas. Shu sababli barcha talabalar uchun bir xil mashg'ulot modelidan foydalanish kutilgan natijani bermasligi mumkin.

Individual ta'lim trayektoriyalarini ishlab chiqish, mashqlar yuklamasini moslashtirish va shaxsiy rivojlanish dinamikasini hisobga olish sport kompetensiyasini samarali rivojlantirish imkonini beradi.

4. Trener-pedagogning kasbiy kompetentligi

Trenerning pedagogik mahorati sport kompetensiyasini rivojlantirishda hal qiluvchi omillardan biridir. Trener sport texnikasini o'rgatish bilan bir qatorda, talabaning motivatsiyasini oshirishi, unga individual tavsiyalar berishi, pedagogik muloqotni to'g'ri tashkil etishi va mashg'ulot jarayonida qulay psixologik muhit yaratishi zarur.

5. Psixologik-pedagogik muhit

Sport mashg'ulotlarida o'zaro hurmat, qo'llab-quvvatlash, hamkorlik va ijobiy munosabatga asoslangan muhitni yaratish talabaning sport faoliyatidagi faolligini oshiradi.

Ayniqsa, sportdagi muvaffaqiyatsizliklarni jazolash vositasi sifatida emas, balki rivojlanish uchun imkoniyat sifatida ko'rsatish talabaning o'ziga bo'lgan ishonchini mustahkamlaydi.

6. Faoliyatga asoslangan pedagogik omil

Sport kompetensiyasi, avvalo, amaliy faoliyat jarayonida shakllanadi. Shu sababli mashg'ulotlarda talabani faol ishtirokchi sifatida jalb etish, muammoli sport vaziyatlarini hal qilish, jamoaviy mashqlar va amaliy topshiriqlardan foydalanish samarali natija beradi.

7. Raqamli-pedagogik omil

Zamonaviy raqamli texnologiyalar sport kompetensiyasini rivojlantirishning yangi imkoniyatlarini yaratmoqda. Videotahlil, mobil ilovalar, elektron kundaliklar, onlayn monitoring va raqamli diagnostika vositalari talabaning o'z sport natijalarini mustaqil kuzatishiga imkon beradi.

8. Monitoring va refleksiv omil

Sport kompetensiyasining rivojlanishini muntazam monitoring qilish ta'lim jarayonidagi kamchiliklarni o'z vaqtida aniqlash imkonini beradi. Talabaning o'z faoliyatini tahlil qilishi va keyingi maqsadlarini belgilashi esa refleksiv kompetensiyaning rivojlanishiga xizmat qiladi.

1-jadval: **Talabalar sport kompetensiyasini rivojlantirishga ta'sir etuvchi pedagogik omillarning tavsifi**

№	Pedagogik omil	Mazmuni	Amalga oshirish shakllari	Kutilayotgan natija
1	**Motivatsion omil**	Sportga qiziqish va ichki motivatsiyani shakllantirish	Individual maqsadlar, rag‘batlantirish, motivatsion suhbatlar	Sport faoliyatiga barqaror qiziqish
2	**Mazmuniy-metodik omil**	Nazariy bilim va amaliy faoliyat integratsiyasi	Nazariy mashg‘ulotlar, amaliy treninglar, sport topshiriqlari	Sportga oid bilim va ko‘nikmalarning rivojlanishi
3	**Individual yondashuv**	Talabaning imkoniyat va ehtiyojlarini hisobga olish	Individual mashg‘ulot dasturlari, differensial topshiriqlar	Shaxsiy rivojlanish dinamikasining oshishi
4	**Trener-pedagog omili**	Pedagogik va sport metodik kompetentlik	Konsultatsiya, murabbiylik, individual tavsiyalar	Mashg‘ulotlar samaradorligining oshishi
5	**Psixologik omil**	Ijobiy psixologik muhit va o‘ziga ishonch	Qo‘llab-quvvatlash, jamoaviy mashqlar, psixologik treninglar	Stressga chidamlilik va o‘ziga ishonch
6	**Faoliyatga asoslangan omil**	Talabaning faol sport faoliyatini tashkil etish	Keyslar, muammoli vaziyatlar, musobaqalar	Mustaqil qaror qabul qilish va amaliy kompetentlik
7	**Raqamli omil**	Zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish	Videoanalitika, mobil ilovalar, elektron monitoring	O‘z-o‘zini nazorat qilish va tahlil qilish
8	**Refleksiv omil**	O‘z faoliyati va natijalarini tahlil qilish	Refleksiya, portfolio, o‘z-o‘zini baholash	O‘z faoliyatini boshqarish qobiliyati
9	**Tashkiliy omil**	Sport mashg‘ulotlari uchun qulay sharoit yaratish	Sport klublari, to‘garaklar, musobaqalar	Muntazam sport faoliyati
10	**Moddiy-texnik omil**	Zamonaviy sport jihozlari va infratuzilma	Sport zallari, inventarlar, raqamli qurilmalar	Mashg‘ulotlarning sifat va samaradorligi

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, mazkur omillar alohida holda emas, balki o‘zaro integratsiyalashgan holda ta’sir ko‘rsatgandagina talabalar sport kompetensiyasining barqaror rivojlanishini ta’minlash mumkin.

Sport kompetensiyasining rivojlanishida quyidagi pedagogik ketma-ketlik samarali hisoblanadi:

Olingan natijalar zamonaviy kompetensiyaviy va shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim konsepsiyalari bilan uyg‘unlikda tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari sport kompetensiyasi ko‘p komponentli pedagogik hodisa ekanligini va uning shakllanishi bir qator o‘zaro bog‘liq omillarga bog‘liqligini ko‘rsatdi.

Kompetensiyaviy yondashuv nuqtai nazaridan talaba sport faoliyatida faqat nazariy bilimlarni egallab qolmasdan, ularni amaliy vaziyatlarda qo‘llay olishi kerak. Masalan, jismoniy mashqlar texnikasini bilishning o‘zi yetarli emas. Talaba mashqlarni mustaqil bajarishi, yuklamani nazorat qilishi, xavfsizlik qoidalariga rioya qilishi va o‘zining jismoniy holatini baholay olishi zarur.

Motivatsion omil sport kompetensiyasining rivojlanishida boshlang‘ich va doimiy harakatlantiruvchi kuch sifatida namoyon bo‘ladi. Tashqi rag‘batlantirish qisqa muddatli faollikni ta’minlashi mumkin, biroq uzoq muddatli sport faoliyati uchun talabaning ichki motivatsiyasini shakllantirish muhimdir.

Individual yondashuv ham sport kompetensiyasini rivojlantirishning muhim sharti hisoblanadi. Talabalarning jismoniy tayyorgarlik darajasi, sport tajribasi, qiziqishlari va imkoniyatlari turlicha bo‘lganligi sababli pedagogik jarayonni differensial tashkil etish zarur. Bunda individual mashg‘ulot dasturlari va rivojlanish maqsadlaridan foydalanish maqsadga muvofiq.

Faoliyatga asoslangan yondashuv sport kompetensiyasining amaliy xarakterini hisobga oladi. Sport kompetensiyasi real sport faoliyati jarayonida shakllanadi. Shu bois mashg‘ulotlarda musobaqa elementlari, muammoli sport vaziyatlari, jamoaviy topshiriqlar va mustaqil mashqlarni qo‘llash talabaning amaliy kompetentligini oshiradi.

Sport kompetensiyasining rivojlanishida trener-pedagogning roli ham alohida ahamiyatga ega. Trenerning pedagogik faoliyati talabaning sport natijasiga bevosita ta’sir ko‘rsatish bilan birga, uning sportga bo‘lgan munosabatini ham shakllantiradi. Pedagogik jihatdan kompetent trener talabaning xatosini faqat salbiy natija sifatida emas, balki keyingi rivojlanish uchun pedagogik imkoniyat sifatida ko‘rib chiqadi.

Psixologik omillar sport faoliyatida ayniqsa muhimdir. Musobaqa va mashg'ulotlar jarayonida yuzaga keladigan stress, muvaffaqiyatsizlik, charchoq yoki raqobat sharoitida o'zini boshqara olish talabaning sport kompetensiyasining muhim ko'rsatkichi hisoblanadi.

Raqamli texnologiyalardan foydalanish esa sport kompetensiyasini rivojlantirish jarayoniga yangi imkoniyatlar olib kiradi. Videoanalitika orqali sport texnikasidagi xatolarni ko'rish, mobil ilovalar yordamida mashg'ulot natijalarini qayd etish va elektron monitoring orqali rivojlanish dinamikasini kuzatish talabaning o'z faoliyatiga mas'uliyatini oshiradi.

Refleksiv yondashuv sport kompetensiyasining yuqori darajasini ta'minlovchi omillardan biridir. Talaba o'z faoliyatini mustaqil tahlil qila olganida, xatolarining sabablarini aniqlaganida va keyingi maqsadlarini belgilaganida uning o'z-o'zini rivojlantirish qobiliyati shakllanadi.

Tadqiqot natijalari asosida talabalar sport kompetensiyasini rivojlantirishning quyidagi pedagogik modeli tavsiya etiladi:

Pedagogik maqsad → Motivatsiya → Individual yondashuv → Nazariy bilim → Amaliy sport faoliyati → Innovatsion metodlar → Monitoring → Refleksiya → Sport kompetensiyasining rivojlanishi.

Mazkur modelda barcha elementlar o'zaro uzviy bog'langan bo'lib, ulardan birining yetarli darajada tashkil etilmasligi umumiy pedagogik samaradorlikka ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Shunday qilib, talabalar sport kompetensiyasini rivojlantirish faqat jismoniy mashqlar hajmini oshirish bilan cheklanmaydi. U motivatsiya, bilim, amaliy ko'nikma, psixologik tayyorgarlik, kommunikativ faoliyat, mustaqillik, refleksiya va pedagogik hamkorlikning yagona tizimi asosida tashkil etilishi lozim.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijalari oliy ta'lim muassasalarida talabalar sport kompetensiyasini rivojlantirish ko'p omilli pedagogik jarayon ekanligini ko'rsatdi. Sport kompetensiyasi talabaning jismoniy tayyorgarligi bilan bir qatorda sportga oid nazariy bilimlari, amaliy ko'nikmalari, motivatsiyasi, kommunikativ qobiliyati, mustaqilligi, o'z-o'zini nazorat qilishi va refleksiv faoliyatini ham qamrab oluvchi integrativ kompetensiya sifatida namoyon bo'ladi.

Tadqiqot davomida talabalar sport kompetensiyasini rivojlantirishga ta'sir etuvchi asosiy pedagogik omillar aniqlandi. Ular motivatsion, mazmuniy-metodik, individual, pedagogik-psixologik, faoliyatga asoslangan, raqamli, tashkiliy, moddiy-texnik va refleksiv omillardan iborat.

Aniqlangan omillarning o'zaro integratsiyasi sport kompetensiyasining samarali va barqaror rivojlanishini ta'minlaydi. Ayniqsa, talabaning ichki motivatsiyasini shakllantirish, individual imkoniyatlarini hisobga olish, zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish va trener-pedagog bilan samarali hamkorlikni yo'lga qo'yish muhim ahamiyat kasb etadi.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, sport mashg'ulotlarida faqat reproduktiv metodlardan foydalanish zamonaviy kompetensiyaviy ta'lim talablariga to'liq javob bermaydi. Shu sababli muammoli ta'lim, interfaol metodlar, loyiha texnologiyasi, hamkorlikda o'qitish, musobaqa elementlari, videotahlil, raqamli monitoring va refleksiv metodlardan foydalanish zarur.

Sport kompetensiyasini rivojlantirishda trener-pedagogning kasbiy va pedagogik kompetentligi alohida o'rin tutadi. Trener nafaqat sport texnikasi va taktikasini o'rgatuvchi mutaxassis, balki motivator, maslahatchi, tarbiyachi va pedagogik jarayon tashkilotchisi sifatida faoliyat yuritishi lozim.

Tadqiqotning muhim natijalaridan biri talabalar sport kompetensiyasini rivojlantirishning pedagogik modelini ishlab chiqishdan iborat bo'ldi. Mazkur modelda pedagogik maqsad, motivatsiya, individual yondashuv, nazariy bilim, amaliy faoliyat, innovatsion metodlar, monitoring va refleksiya yagona tizim sifatida qaraladi.

Shuningdek, sport kompetensiyasini baholashda faqat jismoniy normativlar va sport natijalariga tayanish yetarli emasligi aniqlandi. Baholash jarayonida talabaning motivatsiyasi, mustaqilligi, kommunikativligi, sportga oid bilimlari, amaliy ko'nikmalari, o'z-o'zini nazorat qilishi va refleksiv qobiliyatlarini ham hisobga olish maqsadga muvofiq.

Umuman olganda, talabalar sport kompetensiyasini rivojlantirishning samaradorligi pedagogik omillarning tizimli, uzluksiz va individual xususiyatlarni hisobga olgan holda tashkil etilishiga bevosita bog'liq. Mazkur yondashuv talabalarning jismoniy salomatligini mustahkamlash bilan bir qatorda, ularning shaxsiy, ijtimoiy va kasbiy rivojlanishiga ham xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

Birinchidan, oliy ta'lim muassasalarida talabalar sport kompetensiyasini rivojlantirishda kompetensiyaviy va shaxsga yo'naltirilgan yondashuvlarni asosiy metodologik tamoyil sifatida joriy etish lozim.

Ikkinchidan, talabalar uchun individual sport rivojlanish dasturlarini ishlab chiqish va ularning jismoniy tayyorgarlik darajasiga muvofiq differensial mashg'ulotlarni tashkil etish maqsadga muvofiq.

Uchinchidan, sport mashg‘ulotlarida talabalarning ichki motivatsiyasini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik texnologiyalar, motivatsion treninglar va rag‘batlantirish mexanizmlaridan foydalanish tavsiya etiladi.

To‘rtinchidan, trener-pedagoglarning kasbiy va pedagogik kompetentligini rivojlantirish maqsadida zamonaviy sport pedagogikasi, psixologiyasi, didaktikasi va raqamli texnologiyalar bo‘yicha malaka oshirish dasturlarini takomillashtirish zarur.

Beshinchidan, sport kompetensiyasini rivojlantirishda muammoli, interfaol, loyihaviy, hamkorlikda o‘qitish va refleksiv metodlardan keng foydalanish lozim.

Oltinchidan, sport kompetensiyasini baholashning kompleks mezonlarini ishlab chiqish va unda jismoniy, kognitiv, amaliy, motivatsion, kommunikativ hamda refleksiv komponentlarni hisobga olish tavsiya etiladi.

Yettinchidan, sport mashg‘ulotlariga videotahlil, mobil ilovalar, elektron monitoring va raqamli diagnostika vositalarini bosqichma-bosqich joriy etish maqsadga muvofiq.

Sakkizinchidan, oliy ta’lim muassasalarida talabalar uchun sog‘lom psixologik muhit yaratish, jamoaviy hamkorlik va o‘zaro qo‘llab-quvvatlashga asoslangan sport faoliyatini tashkil etish zarur.

To‘qqizinchidan, sport kompetensiyasining rivojlanish dinamikasini muntazam pedagogik monitoring qilish va olingan natijalar asosida individual rivojlanish strategiyalarini takomillashtirib borish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 30-oktabrdagi “Sog‘lom turmush tarzini keng tatbiq etish va ommaviy sportni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” PF-6099-son Farmoni.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. Toshkent, 2020.
3. O‘zbekiston Respublikasining “Jismoniy tarbiya va sport to‘g‘risida”gi Qonuni. Toshkent, 2015.
4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining oliy ta’lim muassasalarida jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirishga oid me’yoriy-huquqiy hujjatlari.
5. UNESCO. Quality Physical Education: Guidelines for Policy-Makers. Paris, 2015.
6. World Health Organization. WHO Guidelines on Physical Activity and Sedentary Behaviour. Geneva, 2020.
7. Bailey, R. Physical Education and Sport in Schools: A Review of Benefits and Outcomes. Routledge.
8. Kirk, D. Physical Education Futures. Routledge.
9. Mosston, M., Ashworth, S. Teaching Physical Education. Pearson Education.
10. Lave, J., Wenger, E. Situated Learning: Legitimate Peripheral Participation. Cambridge University Press.
11. Biggs, J., Tang, C. Teaching for Quality Learning at University. Open University Press.
12. Shulman, L. S. “Knowledge and Teaching: Foundations of the New Reform.” Harvard Educational Review.
13. Hattie, J. Visible Learning. Routledge.
14. Weinberg, R. S., Gould, D. Foundations of Sport and Exercise Psychology.
15. Bompa, T. O., Buzzichelli, C. Theory and Methodology of Training.
16. Ismoilov, A. Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi. Toshkent.
17. Kerimov, F. Sport pedagogikasi. Toshkent.
18. Salomov, R. Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati. Toshkent.

BO'LAJAK TARBIYA FANI O'QITUVCHILARINI INTEGRATIV O'QITISH ZARURATI VA O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Fayzullayeva Xolida Axmadjon qizi
Guliston davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Bugungi kunda ta'lim integratsiyasini, avvalo, "Tarbiya" fani doirasida amalga oshirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Boshlang'ich ta'limning ko'p komponentli mazmunini integratsiyalashning mohiyati shundan iboratki, u o'quvchiga predmet va hodisalarni yaxlit, har tomonlama, tizimli hamda hissiy jihatdan idrok etish imkonini beradi. Integratsiyalashgan ta'lim jarayoni o'quvchilarning turli fanlardan olgan bilimlarini o'zaro bog'lash, ularni amaliy faoliyatda qo'llash hamda yaxlit dunyoqarashini shakllantirishga xizmat qiladi. Mazkur tadqiqotning maqsadi ilmiy-pedagogik tadqiqotlar asosida integratsiyalashgan darslarni boshlang'ich ta'lim jarayonida qo'llash zaruratini asoslashdan iborat. Bunday darslar o'quv jarayonining an'anaviy tuzilishiga yangilik olib kirib, o'qitishning an'anaviy shakllarini takomillashtirish, o'quvchilarning faolligi va mustaqil fikrlashini rivojlantirish uchun keng imkoniyat yaratadi. Maqolada bo'lajak "Tarbiya" fani o'qituvchilarini integrativ o'qitishga metodik tayyorlashning zarurati, o'ziga xos xususiyatlari, mazmuni hamda pedagogik ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, bo'lajak o'qituvchilarda integrativ yondashuv asosida kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish va innovatsion pedagogik texnologiyalardan samarali foydalanish masalalari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: integrativ ta'lim, metodik tayyorgarlik, "Tarbiya" fani, kompetensiya, pedagogik model, bo'lajak o'qituvchi, kasbiy kompetentlik, innovatsion texnologiyalar, fanlararo integratsiya.

Abstract: Today, particular attention is being paid to implementing educational integration, primarily within the subject of "Education" ("Tarbiya"). The essence of integrating the multicomponent content of primary education is that it enables pupils to perceive subjects and phenomena in a holistic, comprehensive, systematic, and emotional manner. Integrated education contributes to linking knowledge acquired from different subjects, applying it in practical activities, and developing pupils' holistic worldview. The purpose of this study is to substantiate, based on scientific and pedagogical research, the necessity of implementing integrated lessons in the primary education process. Such lessons introduce novelty into the traditional structure of the educational process, contribute to improving traditional teaching methods, and create opportunities for enhancing pupils' activity and independent thinking. The article highlights the necessity and specific features of preparing future "Education" teachers for integrative teaching, as well as its content and pedagogical significance. In addition, the issues of developing professional competencies in future teachers through an integrative approach and effectively using innovative pedagogical technologies are analyzed.

Key words: integrative education, methodological preparation, "Education" subject, competence, pedagogical model, future teacher, professional competence, innovative technologies, interdisciplinary integration.

Аннотация: В настоящее время особое внимание уделяется осуществлению интеграции образования, прежде всего в рамках предмета "Воспитание" ("Tarbiya"). Сущность интеграции многокомпонентного содержания начального образования заключается в том, что она позволяет учащимся воспринимать предметы и явления целостно, всесторонне, системно и эмоционально. Интегрированное обучение способствует взаимосвязи знаний, полученных по различным предметам, их применению в практической деятельности, а также формированию целостного мировоззрения учащихся. Целью данного исследования является научное обоснование необходимости реализации интегрированных уроков в процессе начального образования на основе анализа научно-педагогических исследований. Такие уроки вносят новизну в традиционную структуру образовательного процесса, способствуют совершенствованию традиционных форм обучения и создают возможности для повышения активности и развития самостоятельного мышления учащихся. В статье раскрываются необходимость и специфические особенности методической подготовки будущих учителей предмета "Воспитание" к интегративному обучению, его содержание и педагогическое значение. Также анализируются вопросы формирования профессиональных компетенций будущих учителей на основе интегративного подхода и эффективного использования инновационных педагогических технологий.

Ключевые слова: интегративное обучение, методическая подготовка, предмет "Воспитание", компетенция, педагогическая модель, будущий учитель, профессиональная компетентность, инновационные технологии, межпредметная интеграция.

KIRISH

Har bir tarixiy davrning pedagogik tizimida ma'lum bir jamiyatning boshqa sohalaridagi kabi sezilarli o'zgarishlar yuz bergan. Shu bilan birga, jamiyat taraqqiyotining barcha bosqichlarida yosh avlodni mustaqil hayotga sifatli tayyorlashga alohida e'tibor qaratish lozim. Bugungi kunda o'quvchi va talabalar yuqori aqliy salohiyatga ega, ammo ko'pincha uni amalda qo'llay olmaydilar. Ushbu muammoni hal qilishning samarali vositalaridan biri tarbiya fani o'quvchilarining dunyoning yaxlit manzarasi haqidagi g'oyasini shakllantirishga yordam beradigan ta'lim mazmunini integratsiyalash bo'lishi mumkin. Psixologik-pedagogik adabiyotlarda integratsiya deganda alohida elementlar sintez orqali yaxlitlik xususiyatiga ega bo'lgan tizimga birlashadigan jarayon tushuniladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Ta'lim mazmunini integratsiyalash muammosi pedagogikada Ya. A. Komenskiy davridan boshlab ko'rib chiqilgan, ammo uni tizimli o'rganish faqat XX asrning ikkinchi yarmidan boshlangan.

G. F. Fedores pedagogik tizimning tarkibiy qismlari o'rtasidagi turli xil aloqa va bog'liqliklar sifatida integratsiyani ko'rib chiqqan.

I. D. Zverev ta'lim tizimining butun yaxlitligini integratsiyaning asosiy belgisi sifatida qabul qiladi.

O. I. Bugayev ta'lim mazmunining integratsiyasini o'quvchilar uchun dunyoning yaxlit suratini shakllantirish uchun fanlararo aloqalarni o'rnatish zarurati bilan izohlaydi.

N. M. Burinskaya integratsiyani ta'lim mazmunini tubdan yangilashga sabab bo'luvchi omil deb ko'radi.

Bugungi kunda integratsiyalashgan ta'lim g'oyalari dolzarb masalalardan biri sanaladi, chunki ular davlat hujjatlari bilan belgilangan yangi ta'lim vazifalarini muvaffaqiyatli amalga oshirishga yordam beradi. O'qitishning integratsiyalashuvi o'quv materialining tegishli mazmuni, o'quv-uslubiy ta'minoti va yangi texnologiyalar asosida tubdan yangi o'quv ma'lumotlarini yaratishni nazarda tutadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ta'limda integratsiyani ilmiy talqin qilish muammosi olimlar va amaliyotchi o'qituvchilar tomonidan pedagogikaning turli sohalarida o'rganilmoqda. Lekin nazariy jihatdan boshlang'ich sinflarning ta'lim jarayonida metodologik hodisa sifatida integratsiya yetarlicha o'rganilmagan. Shunga qaramay, maktablarning ta'lim jarayonida integratsiyalashgan kurslar va integratsiyalashgan darslar shaklining samarali qo'llanilishini kuzatishimiz mumkin. Ammo agar ijodiy guruh kurslarni rivojlantirish bilan shug'ullanishi kerak bo'lsa, unda har bir o'qituvchi bilimlarni shaxsan mazmunli idrok etishga hissa qo'shadigan, motivatsiyani oshiradigan va takrorlanishlarni bartaraf etish orqali ish vaqtidan yanada samarali foydalanishga imkon beradigan integratsiyalashgan darslarni o'tkazishi mumkin.

Yuqoridagilardan xulosa qilgan holda, tadqiqot obyekti sifatida bo'lajak tarbiya fani o'qituvchisining integratsiyalashgan darslarni amalga oshirish jarayoni, xususan, ularni an'anaviy ta'lim tizimida rivojlantirish va amalga oshirish xususiyatlarini belgilash mumkin. Ushbu mavzu bo'yicha pedagogik va adabiy manbalarni (amaliyotchi o'qituvchilar, milliy va xorijiy ilmiy yutuqlar tadqiqotchilarining tajribasi) qayta ishlashda ushbu ishning tegishli boblarida mujassam bo'lgan quyidagi vazifalar belgilandi. Shunday qilib, ta'lim mazmunini integratsiya qilish muammosi juda dolzarb va ko'p qirrali. Uni har tomonlama hal etish maktab ta'limi tizimida uzoq vaqtdan beri duch kelinayotgan kelishmovchiliklarning butun guruhini hal qilishga imkon beradi.

Aslida, ta'limning integratsiyasi boshlang'ich sinflarda tabiat va jamiyatning yaxlit nuqtai nazarini yaratish va ularning rivojlanish qonunlariga o'z munosabatini shakllantirishga qaratilgan. Shu sababli tarbiya fani o'quvchisi uchun hodisa yoki predmetga turli nuqtai nazardan qarash muhimdir: mantiqiy va hissiy jihatdan, badiiy asarda va ilmiy-ma'rifiy maqolada, biolog va rassom, musiqachi va boshqalar nuqtai nazaridan. Maktabning ta'lim mazmunining alohida avtonom o'quv fanlariga an'anaviy ravishda bo'linishi o'quvchiga ma'lum bir o'quv intizomi bo'yicha batafsilroq ma'lumot berish istagi bilan bog'liq bo'lib, o'qitish oxirida har bir o'quvchi shaxsiy tushuncha hamda umumiy dunyoqarashga ega bo'ladi.

Biroq, o'qitish amaliyoti haqiqatda fanlararo va mavzu ichidagi aloqalar tamoyilini amalga oshirish qanchalik qiyinligini ko'rsatadi. Bundan tashqari, ma'lum bir mavzuni o'rganish uchun turli xil qobiliyatlarga ega bo'lgan o'quvchi (bu bola uchun juda tabiiy), agar unda ba'zi tafsilotlar bo'yicha bo'shliqlar mavjud bo'lsa, butunlikni anglay olmaydi. Ko'pincha, o'quvchining maktabda olgan bilimlari sun'iy ravishda alohida mavzularga bo'lingan tarqoq ma'lumot sifatida saqlanib qoladi. Natijada o'quvchi o'quv materialini ham, atrofida sodir bo'layotgan hodisalarni ham yaxlit holatda idrok etmaydi.

Ta'lim mazmunini tanlashning an'anaviy usullari sharoitida ommaviy, ilmiy va texnik ma'lumotlarning o'sib borishi muqarrar ravishda unga ta'sir qiladi. Bu ta'lim mazmunini rivojlantirishning keng usuli bo'lib, barcha muammolar shunchaki dasturlarga yangi mavzularni kiritish orqali hal qilindi. Maktab o'quv dasturida majburiy

fanlar sonining kengayishi ko'pincha tarkibni murakkablashtiradi, barqarorlikni buzadi, umumiy ta'lim ahamiyatiga ega bo'lmagan o'quv ma'lumotlari bilan barcha fanlardan darsliklar hajmini sezilarli darajada oshiradi, bu maktab o'quvchilarining asossiz jismoniy va aqliy yuklanishiga va natijada ularning bilim sifatining pasayishiga olib keladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Boshlang'ich ta'limning ko'p komponentli tarkibini birlashtirish o'qituvchiga o'zgarmas fanlarni o'rganish uchun vaqtni oqilona ajratish, ularni o'rganish uchun ajratiladigan soatlarni qisqartirish va bo'shagan soatlar hisobiga o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga, ularning shaxsiy imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga qaratilgan ishlarni tashkil etish imkonini beradi. Integratsiya ta'limni individuallashtirishning yangi sharoitida ta'lim dasturlarini amalga oshirish uchun vaqtni qayta taqsimlash muammosini kengaytirishga yordam beradi. Ta'lim mazmuni va tuzilishining rivojlanishi ikki yoki hatto bir nechta tegishli kurslarni birlashtirish tufayli yangi o'quv fanlarini yaratishga sabab bo'ladi. Bunday yondashuv ta'limning asosiy mazmunini o'zgartirmasdan, o'rganilayotgan fanlar sonini qisqartirish, majburiy ortiqcha yuklamalarni kamaytirish, kam soat davom etadigan fanlarni samarasiz o'rganishdan xalos bo'lish imkonini beradi.

Ilgari maktablarning mavjud o'quv rejalarida ma'lum fanlarni o'qitishga juda oz vaqt ajratilgan. Odatda, hafta davomida o'tiladigan darslar orasida o'quvchilar ilgari o'rganilgan materialni unutib qo'yadilar. Agar bu vaqt ichida ta'til yoki o'qituvchining kasalligi ham to'g'ri kelgan bo'lsa, unda darslar oralig'i yanada oshib ketadi. Bunday sharoitda bilimlarni va uning obyektiv bahosini nazorat qilish qiyin. Bu esa, o'z navbatida, o'quvchilarning umuman ta'lim jarayoniga, xususan, materialni o'zlashtirishga salbiy munosabatini yuzaga keltiradi. Xulosa qilish mumkinki, aksariyat maktablarning ta'lim jarayonida o'quvchilarning bilim darajasi va o'qitishning yuqori sifati ta'minlanmagan va shunga muvofiq, o'quv dasturiga yangi fanlarni kiritishda belgilangan maqsad va vazifalar bajarilmagan.

Boshlang'ich sinflarda integratsiya jarayoni miqdoriy ko'rinishga ega bo'lishi kerak va "har bir narsa haqida bir oz" g'oyasi ilgari surilishi kerak. Bu esa, o'z navbatida, bolalarning voqea va hodisalar haqida yangi bilimlar olishi hamda mavjud bilimlar doirasini muntazam ravishda to'ldirishi va kengaytirishini anglatadi. Ushbu turdagi integratsiyaning psixologik asosi boshlang'ich maktab yoshiga xos bo'lgan assotsiatsiyalarning mavjudligi va xususiy tizim birlashmalarini shakllantirish imkoniyatidir[1]. Integrativ ta'limning mazmuni, kompetensiyaviy yondashuv asosida metodik tayyorgarlikni rivojlantirish mexanizmlari, modelning tarkibiy bloklari va ularning o'zaro bog'liqligi tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari bo'lajak pedagoglarda kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish, fanlararo integratsiyani ta'minlash va ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiluvchi ilmiy-amaliy tavsiyalarni ishlab chiqishga imkon beradi. Integrativ ta'lim turli fanlarning mazmunini o'zaro bog'lash orqali ta'lim oluvchilarda yaxlit ilmiy dunyoqarashni shakllantirishga xizmat qiladi. Mazkur yondashuv bilimlarning alohida emas, balki o'zaro bog'liq holda o'zlashtirilishini ta'minlaydi. Natijada bo'lajak o'qituvchilarda tahliliy fikrlash, muammolarni kompleks hal etish, ijodiy yondashuv va kasbiy moslashuvchanlik rivojlanadi.

Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, integrativ ta'lim nazariyasining shakllanishi va rivojlanishiga ko'plab xorijiy hamda mahalliy olimlar munosib hissa qo'shgan. Kompetensiyaviy yondashuv, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim va faoliyatga asoslangan o'qitish konsepsiyalari integrativ metodik tayyorgarlikning ilmiy asosini tashkil etadi. Bo'lajak o'qituvchilarni boshlang'ich sinflarda integratsiyalashgan ta'limni amalga oshirishga tayyorlash, bir tomondan, subyektni qamrab olishni, boshqa tomondan, tayyorgarlik jarayoniga qo'shilishni ta'minlashni talab qiladi.[2]

Maxsus seminar va treninglar tashkil etish: o'qituvchilarni nazariy va amaliy jihatdan integrativ o'qitish metodikasiga oid maxsus treninglarda ishtirok etishga undash. Innovatsion texnologiyalarni joriy etish: interaktiv platformalar, videodarslar va mobil ilovalar orqali dars jarayonini boyitish. Loyiha asosida o'qitish metodikasini kuchaytirish: real hayotiy misollar asosida dars rejalari va loyihalarni ishlab chiqish hamda sinovdan o'tkazish. Doimiy metodik qo'llanmalar ishlab chiqish: o'qituvchilar uchun zamonaviy metodik qo'llanmalar va resurslar yaratish orqali ularning bilim va ko'nikmalarini muntazam ravishda yangilab borish. Maqolada boshlang'ich sinf o'qituvchilarining fanlarni integrativ o'qitish metodikasiga tayyorgarligini oshirishning nazariy va amaliy jihatlari tahlil qilindi[3].

1 Svetlovskaya N. Ob integratsii kak metodicheskom yavlenii i yeyo vozmojnostyax v nachalnom obuchenii // Nachalnaya shkola.

2 A.Zh. Anesova, A.B. Akhmejanov, R.K. Toleubekova, E. Zhumataeva. Theoretical and methodological development of Managerial activity as the basis for the formation of future specialists' and teacher's professional motivation// Journal of Intellectual Disability - Diagnosis and Treatment: Lifescience GlobalE. Volume 6, Issue 3, 2018, – P. 89–95., c. 89.

3 Fayzullayeva X.A. "Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida fanlarni integrativ o'qitishga metodik tayyorgaligini takomillashtirish: nazariy va amaliy tahlil"// Maktabgacha va maktab ta'limi pedagogik, psixometodologik va tabiiy fanlarga ixtisoslashgan ilmiy jurnal. 2025, № 2,506-508 b.

XULOSA

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, integrativ yondashuv o‘quvchilarning keng qamrovli bilim olishlari, tanqidiy fikrlash va ijodiy ko‘nikmalarini rivojlantirishda sezilarli natijalarga erishish imkonini beradi. Shu bilan birga, o‘qituvchilarning metodik tayyorgarligi va amaliy tajribasini oshirish uchun doimiy treninglar, innovatsion texnologiyalar va interaktiv metodlarni joriy etish zarurligi aniqlanadi. Kelgusida ushbu yondashuvni kengroq miqyosda tatbiq etish ta’lim tizimining sifatini yanada oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020. https://lex.uz/docs/-5013007
2. Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika. – Toshkent: Sano-standart, 2017.
3. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent, 2006.
4. Muslimov N.A. Kasb ta’limi o‘qituvchisining kasbiy kompetentligini rivojlantirish. – Toshkent, 2014.
5. Ishmuhamedov R.J. Innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent, 2017.
6. Sayidahmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar. – Toshkent, 2003.
7. A.Zh. Anesova, A.B. Akhmejanov, R.K. Toleubekova, E. Zhumataeva. Theoretical and methodological development of Managerial activity as the basis for the formation of future specialists’ and teachers’ professional motivation // Journal of Intellectual Disability - Diagnosis and Treatment: Lifescience GlobalE. Volume 6, Issue 3, 2018. – P. 89–95.
8. Svetlovskaya N. Ob integratsii kak metodicheskom yavlenii i yeyo vozmojnostyax v nachalnom obuchenii // Nachalnaya shkola.
9. Fayzullayeva X.A. “Boshlang‘ich sinflarda fanlarni integrativ o‘qitish zarurati va o‘ziga xos xususiyatlari” // Maktabgacha va maktab ta’limi pedagogik, psixometodologik va tabiiy fanlarga ixtisoslashgan ilmiy jurnal. 2025, № 2, 95–98-b. https://zenodo.org/records/14926451
10. Fayzullayeva X.A. “Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida fanlarni integrativ o‘qitishga metodik tayyorgarlikni takomillashtirish: nazariy va amaliy tahlil” // Maktabgacha va maktab ta’limi pedagogik, psixometodologik va tabiiy fanlarga ixtisoslashgan ilmiy jurnal. 2025, № 2, 506–508-b. https://zenodo.org/records/15034161
11. Fayzullayeva X. Methodological preparation technology for future teachers of the subject “education” for integrative teaching // Asian Journal of Multidisciplinary Research (AJMDR). Vol. 17, No. 7, 2026. P. 50–58. https://doi.org/10.5281/zenodo.21874247

INGLIZ TILINI O'RGANISHDA MOTIVATSIYA VA O'QUVCHILARNI RAG'BATLANTIRISH USULLARINING AHAMIYATI

Sirojov Daler Kironboyevich
Assistent, Nizomiy nomidagi O'zbekiston Milliy pedagogika universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqolada ingliz tilini o'rganish jarayonida motivatsiyaning o'rni va uning o'quvchilarning o'quv faoliyatiga ta'siri tahlil qilinadi. Ichki va tashqi motivatsiyaning mazmuni, ularning chet tilini o'zlashtirishdagi ahamiyati ilmiy manbalar asosida yoritilgan. Shuningdek, zamonaviy pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar va raqamli ta'lim vositalari orqali o'quvchilar motivatsiyasini oshirishning samarali usullari tavsiya etiladi. Tadqiqot natijalari motivatsiya o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish, mustaqil ta'lim ko'nikmalarini shakllantirish hamda ta'lim samaradorligini oshirishda muhim omil ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: motivatsiya, ingliz tili, chet tili ta'limi, ichki motivatsiya, tashqi motivatsiya, interfaol metodlar, kommunikativ kompetensiya.

Abstract: The article examines the importance of motivation in English language learning and its influence on students' academic achievement. The concepts of intrinsic and extrinsic motivation are discussed based on modern educational and psychological theories. Furthermore, effective strategies for enhancing students' motivation through innovative teaching methods and digital technologies are presented. The findings indicate that motivation plays a significant role in developing communicative competence, fostering independent learning skills, and improving the quality of English language education.

Key words: motivation, English language learning, intrinsic motivation, extrinsic motivation, communicative competence, teaching methods.

Аннотация: В данной статье анализируется роль мотивации в процессе изучения английского языка и её влияние на успеваемость студентов. На основе научных источников раскрываются содержание внутренней и внешней мотивации и их значение в освоении иностранного языка. Также рекомендуются эффективные методы повышения мотивации студентов с помощью современных педагогических технологий, интерактивных методов и цифровых инструментов обучения. Результаты исследования показывают, что мотивация является важным фактором развития коммуникативной компетенции студентов, формирования навыков самостоятельного обучения и повышения эффективности образовательного процесса.

Ключевые слова: мотивация, английский язык, обучение иностранным языкам, внутренняя мотивация, внешняя мотивация, интерактивные методы, коммуникативная компетентность.

KIRISH

Bugungi globallashuv jarayonida ingliz tili xalqaro muloqot, ilm-fan, texnologiya va biznesning asosiy tillaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Shu sababli dunyoning ko'plab mamlakatlarida xorijiy tillarni, ayniqsa, ingliz tilini samarali o'qitishga alohida e'tibor qaratilmoqda. O'zbekistonda ham ta'lim tizimini modernizatsiya qilish doirasida chet tillarini o'qitish sifati va samaradorligini oshirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi [1].

Tilni o'rganish murakkab psixologik va pedagogik jarayon bo'lib, u nafaqat o'quvchining intellektual salohiyatiga, balki uning darsga bo'lgan qiziqishi, ehtiyoji va motivatsiyasiga ham bevosita bog'liq. Ko'plab tadqiqotchilar motivatsiyani chet tilini muvaffaqiyatli egallashning eng muhim omillaridan biri sifatida e'tirof etadilar (Gardner, 1985; Dörnyei, 2001). Motivatsiya o'quvchini maqsad sari yo'naltiradi, o'quv faoliyatini faollashtiradi va yuzaga keladigan qiyinchiliklarni yengib o'tishga undaydi [2; 3].

Psixologik nuqtai nazardan motivatsiya insonning muayyan faoliyatni amalga oshirishiga turtki beruvchi ichki va tashqi omillar yig'indisidir. Ta'lim jarayonida esa u o'quvchilarning bilim olishga bo'lgan ehtiyoji, qiziqishi va o'z oldiga qo'ygan maqsadlariga erishish istagini ifodalaydi. Motivatsiyasi yuqori bo'lgan o'quvchilar

yangi bilimlarni faol o‘zlashtiradilar, mustaqil izlanadilar va o‘z bilimlarini muntazam takomillashtirib boradilar. Aksincha, motivatsiyaning pastligi o‘quvchilarning darsdagi faolligi va o‘zlashtirish ko‘rsatkichlarining pasayishiga olib kelishi mumkin [4].

Ingliz tilini o‘qitishda motivatsiya ayniqsa muhim hisoblanadi. Chunki tilni egallash muntazam mashq qilish, tinglash, gapirish, o‘qish va yozish ko‘nikmalarini birgalikda rivojlantirishni talab etadi. Agar o‘quvchi tilni o‘rganishdan shaxsiy manfaat yoki ehtiyojni his qilsa, u o‘quv jarayonida faolroq ishtirok etadi va yuqori natijalarga erishadi (Harmer, 2015). Shu sababli zamonaviy pedagogikada motivatsiyani shakllantirish va qo‘llab-quvvatlash masalasi alohida ilmiy yo‘nalish sifatida o‘rganilmoqda [5].

Mazkur maqolaning maqsadi ingliz tilini o‘rganishda motivatsiyaning nazariy asoslarini tahlil qilish, o‘quvchilarni rag‘batlantirishning samarali pedagogik usullarini yoritish hamda zamonaviy ta’lim texnologiyalarining ushbu jarayondagi ahamiyatini ilmiy jihatdan asoslashdan iborat.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Ta’lim jarayonida motivatsiya o‘quvchining bilim olishga bo‘lgan ehtiyoji, qiziqishi va maqsadga intilish darajasini belgilovchi asosiy psixologik omillardan biri hisoblanadi. Pedagogika va psixologiya sohalarida olib borilgan ilmiy tadqiqotlar motivatsiya o‘quv faoliyatining samaradorligini oshirish, o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi va ijodiy yondashuvini rivojlantirishda muhim rol o‘ynashini tasdiqlaydi [2; 3]. Motivatsiya tushunchasi lotincha movere – “harakatga keltirmoq” so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, insonni muayyan faoliyatni bajarishga undovchi ichki va tashqi omillar majmuini anglatadi. Til ta’limida motivatsiya o‘quvchining xorijiy tilni o‘rganishga bo‘lgan qiziqishi, uni amaliy hayotda qo‘llash istagi hamda o‘z oldiga qo‘ygan maqsadlariga erishish uchun sarflaydigan sa’y-harakatlarini ifodalaydi [1].

R. Gardnerning ijtimoiy-psixologik nazariyasiga ko‘ra, xorijiy tilni muvaffaqiyatli o‘zlashtirish faqat lingvistik bilimlar bilan emas, balki o‘quvchining motivatsiyasi, til sohiblariga bo‘lgan ijobiy munosabati va madaniyatlararo muloqotga tayyorligi bilan ham belgilanadi [1]. Z. Dörnyei esa motivatsiyani til o‘rganishdagi eng kuchli omillardan biri sifatida baholab, o‘qituvchining darsni tashkil etish usuli, sinf muhiti va o‘quvchilar bilan muloqoti motivatsiyaning shakllanishiga bevosita ta’sir qilishini ta’kidlaydi [2]. Ichki motivatsiya o‘quvchining shaxsiy qiziqishi, bilim olishdan zavqlanishi hamda o‘zini rivojlantirish istagi bilan bog‘liq bo‘ladi. Bunday motivatsiya tashqi rag‘batlarsiz ham yuzaga keladi. Masalan, ayrim o‘quvchilar ingliz tilidagi filmlar, kitoblar yoki xalqaro muloqotga bo‘lgan qiziqishi sababli tilni mustaqil ravishda o‘rganishga intiladilar. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ichki motivatsiyaga ega bo‘lgan o‘quvchilar uzoq muddat davomida yuqori o‘quv natijalarini namoyon etadilar hamda bilimlarni chuqurroq o‘zlashtiradilar [3].

E. Deci va R. Ryan tomonidan ishlab chiqilgan O‘zini o‘zi belgilash nazariyasiga (Self-Determination Theory) ko‘ra, ichki motivatsiya uchta asosiy psixologik ehtiyoj – mustaqillik (autonomy), kompetentlik (competence) va ijtimoiy yaqinlik (relatedness) qondirilganda rivojlanadi [3]. Shu sababli ingliz tili darslarida o‘quvchilarga mustaqil tanlov imkoniyatini berish, ularning muvaffaqiyatini e’tirof etish hamda hamkorlikdagi faoliyatni tashkil etish ichki motivatsiyani kuchaytiradi. Tashqi motivatsiya esa mukofot, baho, sertifikat, ota-ona yoki o‘qituvchi tomonidan beriladigan rag‘bat, shuningdek, kelajakdagi kasbiy ehtiyojlar kabi tashqi omillar ta’sirida shakllanadi [3]. Hozirgi kunda ko‘plab o‘quvchilar IELTS, CEFR yoki boshqa xalqaro sertifikatlarni qo‘lga kiritish, nufuzli oliy ta’lim muassasasiga kirish yoki xorijda ta’lim olish maqsadida ingliz tilini o‘rganmoqda.

Tashqi motivatsiya o‘quvchini dastlabki bosqichda faollashtirishda samarali vosita bo‘lsa-da, faqat tashqi rag‘batlarga tayanish uzoq muddatli natijalarni kafolatlamaydi. Agar o‘quvchi faqat baho yoki mukofot uchun o‘qisa, rag‘bat yo‘qolganda uning qiziqishi ham pasayishi mumkin. Shu bois, zamonaviy pedagogika ichki va tashqi motivatsiyani uyg‘unlashtirishni tavsiya etadi [2]. Motivatsiyaning shakllanishiga ko‘plab omillar ta’sir ko‘rsatadi. Ularni shartli ravishda shaxsiy, pedagogik va ijtimoiy omillarga ajratish mumkin. Shaxsiy omillarga o‘quvchining yoshi, qiziqishlari, o‘ziga bo‘lgan ishonchi, oldingi tajribasi va maqsadlari kiradi. O‘z imkoniyatlariga ishongan o‘quvchilar murakkab topshiriqlardan qo‘rqmaydi va yangi bilimlarni faol egallashga harakat qiladi [7]. Pedagogik omillar esa o‘qituvchining kasbiy mahorati, darsni tashkil etish usullari, baholash tizimi, o‘quv muhiti hamda ta’lim texnologiyalaridan foydalanish bilan bog‘liq. J. Harmerning fikricha, o‘qituvchining ijobiy munosabati va qo‘llab-quvvatlashi o‘quvchilarning darsdagi faolligini sezilarli darajada oshiradi [5].

Ijtimoiy omillar qatoriga oila, tengdoshlar, jamiyat talablari va mehnat bozori ehtiyojlari kiradi. Bugungi kunda xalqaro ta’lim dasturlari, akademik almashinuv loyihalari va xorijiy ish beruvchilarning talablari ingliz tilini puxta o‘rganishga bo‘lgan ehtiyojni yanada kuchaytirmoqda. Bu esa o‘quvchilarning motivatsiyasiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi [6].

Yuqoridagi nazariy qarashlar motivatsiya chet tilini o‘rganishda nafaqat psixologik omil, balki ta’lim sifati va natijadorligini belgilovchi strategik omil ekanligini ko‘rsatadi. Shuning uchun ingliz tili darslarida o‘quvchilarning ichki qiziqishini rivojlantirish, ularni muntazam rag‘batlantirish va zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llash dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar o'qituvchidan nafaqat fanni chuqur bilishni, balki o'quvchilarning o'quv faoliyatini samarali tashkil eta olishni ham talab etadi. Ayniqsa, ingliz tilini o'qitishda motivatsiyani shakllantirish o'quvchilarning til ko'nikmalarini rivojlantirish va dars samaradorligini oshirishning muhim shartlaridan biridir. Zamonaviy metodik yondashuvlar motivatsiyani oshirish uchun o'quvchini ta'lim jarayonining faol ishtirokchisiga aylantirish zarurligini ta'kidlaydi [6]. Interfaol metodlar o'quvchilarning mustaqil fikrlashini, hamkorlikda ishlashini va muloqot ko'nikmalarini rivojlantiradigan samarali pedagogik vositalardan biridir. Bunday metodlarda o'quvchi tayyor bilimni qabul qiluvchi emas, balki uni izlovchi va yaratuvchi sifatida ishtirok etadi.

Juftlik va kichik guruhlarda ishlash, "Aqliy hujum", "Klaster", "BBB", "Fishbone", "Case-study", "Debat" va "Role-play" kabi metodlar o'quvchilarning ingliz tilida erkin fikr bildirishiga imkon yaratadi. Dars davomida faol ishtirok etish esa ularda o'ziga bo'lgan ishonchni oshirib, ichki motivatsiyani kuchaytiradi [8]. Masalan, "Role-play" usulida o'quvchilar kundalik hayotdagi vaziyatlarni sahnalashtiradi. Mehmonxonada xona band qilish, aeroportda suhbatlashish yoki ishga qabul qilish jarayonini tasvirlash kabi mashg'ulotlar nazariy bilimlarni amaliy nutqqa aylantirishga xizmat qiladi. Natijada o'quvchilar tilni real hayot bilan bog'lay boshlaydi.

So'nggi yillarda raqamli ta'lim vositalarining keng qo'llanilishi ingliz tilini o'qitish metodikasida yangi imkoniyatlarni yaratdi. Multimedia taqdimotlari, elektron darsliklar, mobil ilovalar va onlayn platformalar darslarni yanada qiziqarli va samarali tashkil etishga yordam bermoqda [9]. Xususan, Quizlet yangi so'zlarni o'zlashtirishda, Kahoot! va Wordwall bilimlarni mustahkamlashda, Google Classroom hamda Microsoft Teams esa mustaqil ta'limni tashkil etishda samarali vosita hisoblanadi. Ushbu platformalar orqali o'quvchilar topshiriqlarni mustaqil bajaradi, natijalarini darhol ko'radi va o'z xatolarini tahlil qilish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu esa ularning o'quv jarayoniga bo'lgan qiziqishini oshiradi [10].

Shuningdek, sun'iy intellektga asoslangan vositalardan oqilona foydalanish ham til o'rganish samaradorligini oshiradi. Masalan, grammatik xatolarni tahlil qiluvchi dasturlar, talaffuzni tekshiruvchi ilovalar va ingliz tilida muloqot qilish imkonini beruvchi raqamli platformalar o'quvchilarning individual ehtiyojlarini hisobga olgan holda ta'lim olishiga xizmat qiladi. Bunday vositalar o'qituvchini almashtirmaydi, balki uning faoliyatini qo'llab-quvvatlovchi yordamchi resurs sifatida qaraladi [11].

Ko'plab ilmiy tadqiqotlarda o'qituvchi shaxsiyati motivatsiyani shakllantiruvchi eng muhim omillardan biri sifatida qayd etilgan [2]. O'qituvchining nutq madaniyati, darsni rejalashtirish mahorati, adolatli baholashi va o'quvchilar bilan ijobiy muloqot o'rnatishi sinfdagi psixologik muhitni belgilaydi. Dars davomida o'quvchilarni kichik yutuqlari uchun maqtash, konstruktiv fikr-mulohaza bildirish va xatolarni tanqid emas, balki rivojlanish imkoniyati sifatida baholash motivatsiyani oshiruvchi omillar hisoblanadi. Psixologlarning ta'kidlashicha, o'quvchi o'z mehnati qadrlanishini his qilsa, keyingi topshiriqlarni bajarishga ham ko'proq intiladi [3].

Bundan tashqari, o'qituvchi har bir o'quvchining individual xususiyatlarini inobatga olishi lozim. Chunki barcha o'quvchilar bir xil usul orqali motivatsiyalanmaydi. Ayrimlari ijodiy topshiriqlarga qiziqsa, boshqalari musobaqa elementlari mavjud mashg'ulotlarda faolroq ishtirok etadi.

Pedagogik amaliyotda o'yin elementlarini ta'lim jarayoniga integratsiya qilish (gamifikatsiya) motivatsiyani oshirishning samarali usullaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda [12]. Ballar yig'ish, darajalar (levels), virtual mukofotlar, reyting jadvallari va jamoaviy musobaqalar o'quvchilarda sog'lom raqobat muhitini shakllantiradi. Masalan, yangi mavzu bo'yicha viktorinalar tashkil etish, lug'at boyligini oshirishga qaratilgan onlayn musobaqalar o'tkazish yoki guruhlar o'rtasida kommunikativ topshiriqlarni bajarish darsni jonlantiradi. Bunday faoliyat davomida o'quvchilar bilim olishni majburiyat emas, balki qiziqarli jarayon sifatida qabul qila boshlaydi.

Motivatsiyani rivojlantirishning yana bir muhim sharti o'quvchilarda aniq va erishish mumkin bo'lgan maqsadlarni shakllantirishdir. Har bir dars boshida o'quvchilarga bugungi mashg'ulotdan kutilayotgan natijalarni tushuntirish, dars yakunida esa o'z faoliyatini baholash imkoniyatini yaratish ularning mas'uliyat hissini oshiradi [6]. O'z-o'zini baholash varaqalari, refleksiya kundaliklari va elektron portfoliolar o'quvchining shaxsiy rivojlanishini kuzatishga yordam beradi. Natijada o'quvchi o'z yutuq va kamchiliklarini mustaqil tahlil qiladi hamda keyingi bosqich uchun yangi maqsadlarni belgilaydi. Yuqorida keltirilgan metodlarning kompleks qo'llanilishi ingliz tili darslarining samaradorligini oshiradi, o'quvchilarning ichki motivatsiyasini kuchaytiradi hamda ularning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bois zamonaviy o'qituvchi an'anaviy yondashuv bilan bir qatorda innovatsion metod va texnologiyalardan ham samarali foydalanishi zarur.

TAHLIL VA NATIJALAR

Ingliz tilini o'rganishda motivatsiyaning o'rni bo'yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, motivatsiya o'quv jarayonining samaradorligini belgilovchi muhim psixologik-pedagogik omillardan biridir. Xorijiy tilni o'zlashtirish jarayonida o'quvchining muntazam faoliyati, qiziqishi va maqsadga yo'naltirilgan harakati yuqori natijalarga erishishda katta ahamiyat kasb etadi [1; 2]. Gardnerning tadqiqotlarida xorijiy til o'rganishdagi muvaf-

faqiyat motivatsiya, o‘quvchining munosabati va til o‘rganilayotgan jamiyatga bo‘lgan qiziqishi bilan bog‘liqligi ta’kidlanadi [1]. Dörnyei esa motivatsiya doimiy rivojlanib boruvchi jarayon ekanligini va unga o‘qituvchi faoliyati, dars muhiti hamda o‘quvchining shaxsiy maqsadlari ta’sir qilishini qayd etadi [2].

Ilmiy manbalarni tahlil qilish asosida aytish mumkinki, ingliz tili darslarida faqat grammatik bilimlarni berishga asoslangan an’anaviy yondashuv o‘quvchilarning uzoq muddatli qiziqishini har doim ham ta’minlay olmaydi. Buning o‘rniga kommunikativ yondashuv, interfaol metodlar va amaliy faoliyatga asoslangan mashg‘ulotlar o‘quvchilarning darsdagi faolligini oshirish imkonini beradi [6]. Shuningdek, ichki va tashqi motivatsiyaning o‘zaro bog‘liqligi ta’lim jarayonida alohida ahamiyatga ega. Deci va Ryan tomonidan ishlab chiqilgan o‘zini o‘zi belgilash nazariyasiga ko‘ra, o‘quvchining mustaqilligi, o‘z qobiliyatlariga ishonchi va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlanishi ichki motivatsiyaning rivojlanishiga yordam beradi [3]. Shu bilan birga, baholash, rag‘batlantirish va kelajakdagi maqsadlar kabi tashqi omillar ham o‘quvchini faol harakat qilishga undashi mumkin.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy ta’limda o‘qituvchi faqat bilim beruvchi emas, balki motivatsion muhit yaratuvchi shaxs sifatida namoyon bo‘ladi. O‘qituvchining ijobiy munosabati, o‘quvchilarning xatolariga to‘g‘ri yondashuvi va individual imkoniyatlarini hisobga olishi ingliz tilini o‘rganish jarayoniga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi [5].

Shu asosda ingliz tili ta’limida motivatsiyani oshirish uchun quyidagi pedagogik tavsiyalarni ilgari surish mumkin:

- o‘quvchilarning shaxsiy qiziqishlari va ehtiyojlarini hisobga olgan holda darslarni tashkil etish;
- amaliy muloqotga yo‘naltirilgan topshiriqlardan foydalanish;
- interfaol va raqamli texnologiyalarni dars jarayoniga kiritish;
- o‘quvchilarga mustaqil tanlov va ijodiy fikrlash imkoniyatini berish;
- ijobiy baholash va konstruktiv fikr-mulohazalar orqali rag‘batlantirish.

Demak, ilmiy adabiyotlar tahlili asosida motivatsiya ingliz tilini o‘rganish jarayonining ajralmas qismi ekanligi ko‘rinadi. O‘quvchilarda barqaror qiziqish shakllantirish uchun ichki va tashqi motivatsiya omillaridan muvozanatli foydalanish hamda zamonaviy pedagogik yondashuvlarni qo‘llash zarur.

XULOSA

Ingliz tilini o‘rganishda motivatsiya o‘quvchining faoliyati va ta’lim natijalariga bevosita ta’sir ko‘rsatadigan muhim omillardan biridir. Xorijiy tilni egallash uzoq muddatli va muntazam mehnat talab qiluvchi jarayon bo‘lgani sababli, o‘quvchilarda barqaror qiziqish va maqsad shakllantirish zarur. Ilmiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, ichki motivatsiya o‘quvchining mustaqil bilim olishga bo‘lgan ehtiyojini kuchaytirsa, tashqi motivatsiya dastlabki bosqichlarda faoliyatni rag‘batlantirish vazifasini bajaradi. Ushbu ikki motivatsiya turining uyg‘unlashuvi ingliz tilini samarali o‘rganish uchun qulay sharoit yaratadi. Zamonaviy ta’lim jarayonida o‘qituvchi motivatsiyani shakllantiruvchi asosiy shaxs sifatida namoyon bo‘ladi. Darslarni qiziqarli tashkil etish, interfaol metodlardan foydalanish, raqamli vositalarni joriy etish va o‘quvchilarga ijobiy fikr-mulohaza berish ularning til o‘rganishga bo‘lgan munosabatini yaxshilaydi.

Shunday qilib, ingliz tili ta’limida motivatsiyani rivojlantirish nafaqat o‘quvchilarning bilim darajasini oshiradi, balki ularning mustaqil fikrlashi, muloqot qobiliyati va kelajakdagi kasbiy faoliyatiga tayyorgarligini ham ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Gardner R. C. Social Psychology and Second Language Learning: The Role of Attitudes and Motivation. London: Edward Arnold, 1985. – 208 p.
2. Dörnyei Z. Motivational Strategies in the Language Classroom. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 155 p.
3. Deci E. L., Ryan R. M. Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior. New York: Plenum Press, 1985. – 371 p.
4. Dörnyei Z. The Psychology of the Language Learner: Individual Differences in Second Language Acquisition. Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 2005. – 270 p.
5. Harmer J. The Practice of English Language Teaching. 5th Edition. Harlow: Pearson Education Limited, 2015. – 446 p.
6. Richards J. C., Rodgers T. S. Approaches and Methods in Language Teaching. 3rd Edition. Cambridge: Cambridge University Press, 2014. – 410 p.
7. Brown H. D. Principles of Language Learning and Teaching. 5th Edition. White Plains, NY: Pearson Education, 2007. – 410 p.
8. Ellis R. The Study of Second Language Acquisition. Oxford: Oxford University Press, 1994. – 824 p.
9. Ushioda E. Language Learning Motivation: An Ethical Agenda for Research. Oxford: Oxford University Press, 2020.

10. Oxford R. L. Language Learning Strategies: What Every Teacher Should Know. Boston: Heinle & Heinle Publishers, 1990. – 342 p.
11. Kukulska-Hulme A., Shield L. An Overview of Mobile Assisted Language Learning: From Content Delivery to Supported Collaboration and Interaction. ReCALL, 2008. Vol. 20(3). P. 271–289.
12. Godwin-Jones R. Emerging Technologies: From Mobile Apps to Wearable Devices. Language Learning & Technology, 2017. Vol. 21(3). P. 3–17.
13. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment – Companion Volume. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2020.
14. Jalolov J. J. Chet til o'qitish metodikasi. Toshkent: O'qituvchi, 2012.
15. Saydaliyev S. S. Chet til o'qitish metodikasidan ocherklar. Namangan: NamDU nashriyoti, 2004.
16. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. Xorijiy tillarni o'rganishni ommalashtirish bo'yicha tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida. PQ-5117-son qarori, 2021-yil 19-may. https://lex.uz/uz/docs/-5426736
17. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. 2022-2026-yillarda xalq ta'limini rivojlantirish bo'yicha Milliy dastur to'g'risida. PF-134-son Farmoni, 2022-yil 11-may. https://lex.uz/ru/docs/-6008663

MIKROKREDIT TASHKILOTLARINI VUJUDGA KELISHI VA BEKOR BO'LISHINING HUQUQIY ASOSLARI

Madumarov Talantbek Tolibjonovich
Andijon davlat universiteti,
Yoshlar masalalari va ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha prorektor

Qalandarova Mubinabonu Fayziddin qizi
Andijon davlat universiteti,
Gid hamrohligi va tarjimonlik faoliyati yo'nalishi 301-guruh talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasida mikrokredit tashkilotlarini tashkil etish va ularning faoliyatini tugatishning huquqiy asoslari tizimli tahlil qilingan. Xususan, mikrokredit tashkilotlarini davlat ro'yxatidan o'tkazish, faoliyatni litsenziyalash tartibi, ustav kapitaliga qo'yiladigan qat'iy talablar hamda O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining regulyator sifatidagi o'rni va vakolatlari yoritilgan. Shuningdek, tashkilot faoliyatini tugatishning huquqiy mexanizmlari, jumladan, ixtiyoriy tugatish, qonunchilik talablarini buzganlik uchun litsenziyani chaqirib olish (majburiy tugatish) va bankrotlik tartib-taomillari batafsil ko'rib chiqilgan. Maqola so'ngida mikromoliya bozorini tartibga soluvchi milliy qonunchilikni yanada takomillashtirish bo'yicha tegishli taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: mikrokredit tashkiloti, huquqiy asoslar, davlat ro'yxatidan o'tkazish, litsenziyalash tartibi, Markaziy bank, faoliyatni tugatish (tugatilishi), ustav kapitali, nobank kredit tashkilotlari, bankrotlik.

Abstract: This article provides a systematic analysis of the legal framework governing the establishment and termination of microcredit organizations in the Republic of Uzbekistan. Specifically, it covers the state registration process for microcredit organizations, the licensing procedure, the strict requirements for charter capital, and the role and powers of the Central Bank of the Republic of Uzbekistan as the regulator. Furthermore, the article examines in detail the legal mechanisms for terminating an organization's activities, including voluntary liquidation, license revocation for violations of legislative requirements (compulsory liquidation), and bankruptcy procedures. In conclusion, the article puts forward relevant proposals and recommendations for further improving the national legislation regulating the microfinance market.

Key words: microcredit organization, legal framework, state registration, licensing procedure, Central Bank, termination of activities, charter capital, non-bank credit organizations, bankruptcy.

Аннотация: В данной статье системно анализируются правовые основы создания и прекращения деятельности микрокредитных организаций в Республике Узбекистан. В частности, освещаются порядок государственной регистрации микрокредитных организаций, процедура лицензирования деятельности, строгие требования к уставному капиталу, а также роль и полномочия Центрального банка Республики Узбекистан в качестве регулятора. Также подробно рассматриваются правовые механизмы прекращения деятельности организации, в том числе добровольная ликвидация, отзыв лицензии за нарушение требований законодательства (принудительная ликвидация) и процедуры банкротства. В заключение статьи представлены соответствующие предложения и рекомендации по дальнейшему совершенствованию национального законодательства, регулирующего рынок микрофинансирования.

Ключевые слова: микрокредитная организация, правовые основы, государственная регистрация, порядок лицензирования, Центральный банк, прекращение деятельности (ликвидация), уставный капитал, небанковские кредитные организации, банкротство.

KIRISH

Mamlakatda qabul qilinayotgan me'yoriy hujjatlarda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari uchun yanada keng shart-sharoitlar yaratish, ularning erkin faoliyatini ta'minlash va amalga oshirilayotgan islohotlarni yanada chuqurlashtirish va liberallashtirishga yo'naltirilgan chora-tadbirlar o'z aksini topgan. Xususan, 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni davlat tomonidan tartibga solish va ishbilarmonlik muhi-

tini yaxshilash borasida "iqtisodiyotda davlat ishtirokini kamaytirish, xususiy mulk huquqini himoya qilish va uning ustuvor mavqeini yanada kuchaytirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivojini rag'batlantirishga qaratilgan institutsional va tarkibiy islohotlarni davom ettirish"dek ustuvor vazifalar belgilangan bo'lib, ularni amalga oshirish bo'yicha chora-tadbirlarni tatbiq etish shu kundagi islohotlarimizning mazmunini kasb etadi. Aslida, bunday "...islohotlarning asosiy maqsadi – aholi uchun munosib hayot darajasi va sifatini ta'minlashdir". Shunday ekan, bugungi kunda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni davlat tomonidan tartibga solish va ishbilarmonlik muhitini rivojlantirish masalalari o'ziga xos dolzarblik kasb etadi.

Respublikamizning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida yuridik shaxslar alohida o'rin tutadi. Jamiyatni yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etish sharoitida yuridik shaxslar ishlab chiqarish, sanoat, qishloq xo'jaligi va xizmat ko'rsatishning barcha sohalarida yetakchi kuch va iqtisodiy muomalaning asosiy subyekti hisoblanadi. Binobarin, kapitallar, ish kuchi va mehnat sarfini birlashtirish yuridik shaxslarning iqtisodiy imkoniyatlarini oshiradi va bu, o'z navbatida, iqtisodiy samaradorlikni ta'minlaydi. Mamlakat hayotida yuridik shaxslar nafaqat iqtisodiy muomalani ta'minlashga xizmat qiluvchi subyekt, balki ijtimoiy himoya va ish o'rinlarini yaratuvchi subyekt sifatida ham ahamiyatlidir. Shu bilan birga, yuridik shaxslarning iqtisodiy muomaladagi faoliyatini fuqarolarning bu munosabatlardagi ishtirokiga nisbatan qulay va har tomonlama samarali vositalar orqali tartibga solish mumkinligi ham dunyodagi iqtisodiy vositalar integratsiyalashuvi jarayonida e'tiborga molik holat sifatida baholanadi.

Ta'kidlash lozimki, "yuridik shaxs" atamasi turli xildagi tashkilotlarning umumiy shartli nomi sifatida e'tirof etiladi va ular fuqarolik huquqining subyekti sifatida ana shu nom ostida huquqiy maqomga ega bo'ladilar. Odatda, "yuridik shaxs" nomi shu nomdagi subyektlarning tashkil topishi va faoliyatining har bir holati muayyan hujjatlar orqali yuridik jihatdan rasmiylashtirilib qo'yilishi shartligidan kelib chiqadi. Shu ma'noda yuridik shaxsning huquq subyekti sifatida vujudga kelishi o'ziga xos huquqiy munosabatlar yig'indisi bo'lib hisoblansa, ularning bekor bo'lishi, qayta tashkil etilishi va tugatilishi ham fuqarolik-huquqiy munosabatlar ko'rinishida amalga oshiriladi va tegishli hujjatlar bilan rasmiylashtiriladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 4-bobidagi yuridik shaxslarga belgilangan qoidalar, ya'ni yuridik shaxsning vujudga kelishi, yuridik shaxsning ta'sis hujjatlari, yuridik shaxslarni davlat ro'yxatidan o'tkazish, yuridik shaxslarning organlari, yuridik shaxsning nomi, joylashgan yeri, yuridik shaxsni qayta tashkil etish, yuridik shaxsni tugatish kabi tartiblar mikrokredit tashkilotini tashkil etish, tugatish va qayta tashkil etishda umumiy asos bo'lib hisoblanadi. Jumladan, FKning 42-moddasi 1-qismiga ko'ra, yuridik shaxslar mulkdor yoki u vakil qilgan shaxs tomonidan yoxud vakolatli organning farmoyishi asosida, shuningdek, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda tashkil etiladi. Qonun chiqaruvchi yuridik shaxslarning ayrim tashkiliy-huquqiy shakllari uchun ularni tashkil etishning muayyan tartibi va usullarini o'rnatganki, bular farmoyish berish, ruxsat berish, xabardor qilish yoki yuridik shaxs muassislarining murojaat qilish asosida amalga oshirilishi mumkin. Xususan, davlat vakolatli organlarining farmoyishi asosida operativ boshqaruv huquqi bilan unitar korxonalar tashkil etilishi mumkin. Xabardor qilish tartibi asosida ko'pchilik tadbirkorlik subyektlari davlat ro'yxatidan o'tkazilishi lozim [1.19; -96-b.].

Nazariyada yuridik shaxs vujudga kelishi va tashkil etilishining an'anaviy uch tartibi: farmoyish, ruxsat olish va murojaat qilish tartibi ajratiladi [3.34;-86-b.]. Ularga ko'ra, kredit tashkilotlarini tashkil etish ruxsat olish tartibida amalga oshirilishi haqida fikr mavjud.

H. Rahmonqulov fikriga ko'ra, bunday tartib qonunda yo'l qo'yilgan istisno sifatida faqat tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish xohishini bildirgan tashkilotlarga nisbatan qo'llanilishi mumkin [3.34; -136-137-b.].

Ye. A. Suxanov ruxsat olish tartibida tijorat banklari va sug'urta kompaniyalari tashkil etilishini, ularning faoliyati moliyaviy xizmatlarni ko'rsatish bilan bog'liqligini ta'kidlaydi [3.54; -97-b.].

J. A. Ionova ham banklar uchun davlat ro'yxatidan o'tishning ruxsat olish shakli amaldaligini va bu ularning nafaqat qonuniyligini, balki konkret tashkilotning vujudga kelishida maqsadga muvofiqligini tekshirishdir, deb ta'kidlaydi [3.55; -35-b.].

V. A. Zaxarov esa alohida turdagi yuridik shaxslarni tashkil etishda, ayniqsa, moliyaviy sohada yuridik shaxsni tashkil etishning maxsus usulidan foydalaniladi, deb e'tirof etadi [3.56; -136-138-b.]. Demak, yuqoridagi fikrlarga qo'shilgan holda aytish mumkinki, mikrokredit tashkilotining tashkiliy-huquqiy jihatlari maxsus qonunlar talabidan kelib chiqqan o'ziga xos maxsus usul va vositalarga ega. O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonunchiligi yuridik shaxslarni ro'yxatga olishni maqsadga nomuvofiqligi vajidan rad etilishiga yo'l qo'ymaydi (FKning 44-moddasi ikkinchi qismi), ammo istisno tarzida yuridik shaxslarni tashkil etishda muayyan turdagi tadbirkorlik faoliyatini olib borish uchun ruxsat berish tartibini saqlab qoladi. Xususan, kon qazib chiqarish faoliyati bilan shug'ullanish uchun O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori talab etiladi, auditorlik firmalarini tuzish uchun esa O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining litsenziyasi zarur.

Yuridik shaxslarni muassislarning murojaat qilish asosida tashkil etilishi deganda, uni ta'sis etayotgan shaxslar (jismoniy shaxslar va yuridik shaxslar) guruhi tomonidan erkin tashkil etish mumkinligi qonunda nazarda tutilgan tartibda vujudga kelishi tushuniladi va bunda har qanday yuridik shaxsni davlat organi e'tirof etishga majbur ekanligi kelib chiqadi. Yuridik shaxslarning bu tarzda vujudga kelishi uchun uchinchi shaxslarning, shu jumladan, davlat organlarining roziligi yoki ruxsati talab etilmaydi [3.55; -111-112-b.]. Mazkur holatlardan kelib chiqib aytish mumkinki, mikrokredit tashkilotlari yuridik shaxs sifatida vujudga kelishining mazkur usullaridan farmoyish berish va ruxsat olish usulida tashkil etiladi. "Mikrokredit tashkilotlari to'g'risida"gi Qonunning 4-moddasi 1-qismiga ko'ra, mikrokredit tashkilotlari yuridik va (yoki) jismoniy shaxslar tomonidan qonun hujjatlariga muvofiq har qanday tashkiliy-huquqiy shaklda tashkil etilishi mumkin.

Bu qoida mikrokredit tashkilotlarining vujudga kelishi va faoliyat yuritishi uchun keng imkoniyatlar beradi. Shu bilan birga, mikrokredit tashkilotlari faoliyati uchun qulay bo'lgan yuridik shaxslarning tashkiliy-huquqiy shakli sifatida mas'uliyati cheklangan jamiyat, to'liq yoki kommandit shirkati, aksiyadorlik jamiyatlari kabi yuridik shaxs shakllarini tavsiya qilish mumkin. Biroq bu holatda qonunning 4-moddasi 1-qismini mutlaq cheksizlik ma'nosida tushunish mumkin emas va bu holatda quyidagi istisnolarni keltirib o'tish lozim:

Birinchidan, mikrokredit tashkilotlari tijoratchi yuridik shaxs hisoblanadi. Shu sababli, uni tashkil etish va faoliyat yuritishdan asosiy maqsad foyda olish hisoblanadi. Bu esa mikrokredit tashkilotlarini tijoratchi bo'lmagan yuridik shaxslarning tashkiliy-huquqiy shaklida tashkil etishni inkor qiladi.

Ikkinchidan, qonunning 3-moddasi 3-qismiga binoan, mikrokredit tashkiloti ishlab chiqarish, sug'urta, savdo-vositachilik va ushbu qonunda nazarda tutilmagan boshqa faoliyat bilan bevosita shug'ullanishga haqli emas. Shu bois, bu o'rinda mikrokredit tashkilotlarini O'zbekiston Respublikasi FKning 69-moddasida nazarda tutilgan ishlab chiqarish kooperativi shaklida tashkil etish mumkin emasligi ko'zga tashlanadi. Chunki ishlab chiqarish kooperativi yuridik shaxslarning alohida tashkiliy-huquqiy shakli bo'lib, uning asosiy maqsadi bevosita ishlab chiqarish faoliyatini olib borish hisoblanadi. Binobarin, O'zbekiston Respublikasi FKning 69-moddasi 1-qismida belgilanishicha, fuqarolarning shaxsiy ishtirok etish hamda a'zolarning (ishtirokchilarning) mulk bilan qo'shiladigan pay badallarini birlashtirish asosida birgalikda ishlab chiqarish yoki boshqa xo'jalik faoliyatini olib borish uchun a'zolik negizidagi ixtiyoriy birlashmasi ishlab chiqarish kooperativi hisoblanadi.

Uchinchidan, qonunda mikrokredit tashkilotlari aynan qanday tuzilmalar tomonidan tashkil etilmasligi borasida aniq ko'rsatmalar mavjud. Jumladan, qonunning 4-moddasi 2-qismiga ko'ra, mikrokredit tashkilotlari davlat organlari, siyosiy partiyalar, kasaba uyushmalari va diniy tashkilotlar tomonidan tashkil etilishi mumkin emas. Bu esa muassislarga bo'lgan talablar doirasi cheklanganligini anglatadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mikrokredit tashkilotini tashkil etishni O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi talablari asosida uch bosqichga ajratish mumkin, har bir bosqich o'z maqsad va vazifasiga ega bo'lib, mikrokredit tashkilotining qanday huquqiy shaklda tuzilishi bilan ham bog'liqdir.

Birinchi bosqich – mikrokredit tashkilotini ta'sis etish;

Ikkinchi bosqich – mikrokredit tashkilotini davlat ro'yxatidan o'tkazish;

Uchinchi bosqich – mikrokredit tashkiloti faoliyatini amalga oshirish huquqini beruvchi litsenziya olish.

Mikrokredit tashkilotini tashkil etishning birinchi bosqichi quyidagi harakatlarni bajarishni talab etadi:

a) ta'sischilar doirasini aniqlash;
b) mikrokredit tashkilotini tuzish to'g'risida qaror qabul qilish;
c) ustav fondiga ta'sischilarning mablag'lari va ularning miqdori to'g'risida qaror qabul qilish;
d) ta'sis hujjatlarini tayyorlash va litsenziyalash, davlat ro'yxatidan o'tkazish uchun zarur bo'lgan boshqa hujjatlarni to'plash.

Mikrokredit tashkilotini ta'sis etish to'g'risidagi qaror mikrokredit tashkilotini davlat ro'yxatidan o'tkazish uchun muhim bosqich hisoblanadi. Mikrokredit tashkiloti mas'uliyati cheklangan jamiyati yoki aksiyadorlik jamiyati (ochiq yoki yopiq) shakllarida tuzilishi mumkin. Qonunda har qanday shaklga ruxsat berilgan. Shu asoslarda ta'sis etish to'g'risidagi qarorni qabul qilish mikrokredit tashkilotlari ta'sischilarining tashkilotning tashkiliy-huquqiy shaklini tanlashidan kelib chiqib belgilanadi. Ta'sischilar quyidagi masalalar yuzasidan qaror qabul qilishlari zarur. O'zbekiston Respublikasi "Mikrokredit tashkilotlari to'g'risida"gi Qonunning [1.21]. 5-moddasiga asosan, mikrokredit tashkiloti ta'sis hujjatlari asosida faoliyat ko'rsatadi. Mikrokredit tashkilotining ta'sis hujjatlarida muayyan tashkiliy-huquqiy shakldagi yuridik shaxslar uchun qonun hujjatlarida belgilangan ma'lumotlarga qo'shimcha ravishda quyidagi ma'lumotlar bo'lishi kerak: mikrokreditlar, mikroqarzlar, mikrolizing berish va boshqa mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatish bo'yicha faoliyat to'g'risidagi; boshqaruv organlarining tuzilishi va vakolatlari to'g'risidagi; mikrokreditlar, mikroqarzlar, mikrolizing berish va boshqa mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatish uchun mablag'larni shakllantirish manbalari to'g'risidagi; mikrokredit tashkilotida audit o'tkazish tartibi to'g'risidagi.

Mikrokredit tashkilotining ustav fondi pul mablag‘laridan, shuningdek, mazkur tashkilot ustav fondi miqdorining yigirma foizidan oshmaydigan boshqa mol-mulkdan shakllantiriladi. Mikrokredit tashkilotining ustav fondini shakllantirishda kreditga, garovga olingan mablag‘lardan va boshqa jalb qilingan mablag‘lardan foydalanishga yo‘l qo‘yilmaydi. Mikrokredit tashkiloti ustav fondining eng kam miqdori litsenziya olish uchun murojaat qilingan kunga qadar faqat pul mablag‘laridan shakllantirilgan bo‘lishi kerak.

TAHLIL VA NATIJALAR

O‘zbekiston Respublikasi “Mikrokredit tashkilotlari to‘g‘risida”gi Qonunning [1.21] 8-moddasiga asosan, mikrokredit tashkilotlari qonun hujjatlariga muvofiq davlat ro‘yxatidan o‘tkazilishi kerak. Mikrokredit tashkilotini tashkil etish, davlat ro‘yxatidan o‘tkazish, tugatish, litsenziyalash O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligi tizimidagi bir nechta me’yoriy hujjatlar bilan tartibga solinadi. Ahamiyatli jihati shundaki, mikrokredit tashkiloti tadbirkorlik faoliyati subyekti maqomi ostida davlat ro‘yxatidan o‘tkaziladi. Ilgari O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 20-avgustdagi “Tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish uchun ro‘yxatidan o‘tkazish tartibotlari tizimini tubdan takomillashtirish to‘g‘risida”gi 357-sonli qarori hamda “Tadbirkorlik subyektlarini davlat ro‘yxatidan o‘tkazish, hisobga qo‘yish va ruxsat beruvchi hujjatlarni rasmiylashtirish tartibi to‘g‘risida”gi Nizomi [1.26] asosida mikrokredit tashkiloti davlat ro‘yxatidan o‘tkazilar edi.

Albatta, mikrokredit tashkilotlarining davlat ro‘yxatidan o‘tkazilishi ham u qaysi tashkiliy-huquqiy shaklda tashkil topishidan kelib chiqadi va yuridik shaxslarning ana shu tashkiliy-huquqiy shaklini tartibga soluvchi qonunchilik asosida amalga oshiriladi. Agar mikrokredit tashkiloti tijorat banki sifatida tashkil etilayotgan bo‘lsa, uni davlat ro‘yxatidan o‘tkazish tijorat banklari uchun belgilangan tartibda amalga oshiriladi. Bundan tashqari, mikrokredit tashkiloti mas’uliyati cheklangan jamiyat shaklida tashkil etilayotgan bo‘lsa, uni tashkil etish qonunchilikda belgilangan tartibda olib boriladi. Biroq barcha holatlarda ham mikrokredit tashkilotlarini tashkil etish va davlat ro‘yxatidan o‘tkazish taomillari bitta umumiy mezonga, ya’ni mikrokredit tashkiloti faoliyatining asosiy yo‘nalishlariga bo‘ysundirilishi va tashkil etilayotgan yuridik shaxsning mikrokredit tashkiloti sifatida faoliyati yuritishi nuqtayi nazaridan kelib chiqishi zarur.

Ushbu tahlillar asosida aytish lozimki, mikrokredit tashkilotlarini tashkil etish asoslari va tartibiga oid amaldagi qonunchilik normalari muayyan izchillik va umumiylikka egaligi bilan birga, ularni takomillashtirish lozim bo‘lgan ayrim jihatlar ham mavjud. Jumladan, “Mikrokredit tashkilotlari to‘g‘risida”gi Qonunda belgilangan mikrokredit tashkilotlarini tashkil etishga oid normalar bir qadar mavhum va qonunda nazarda tutilgan ayrim normalar bilan ichki ziddiyatga ega. Masalan, qonunning 4-moddasi 1-qismida mikrokredit tashkilotlari “har qanday tashkiliy-huquqiy shaklda tashkil etilishi mumkin”ligi belgilangani holda, uning 3-moddasida mikrokredit tashkilotlari “ishlab chiqarish faoliyati bilan bevosita shug‘ullanishi mumkin emasligi” qoidasi nazarda tutilgan. Bu holatda o‘z-o‘zidan mikrokredit tashkilotlari FKning 69-moddasida belgilangan “ishlab chiqarish kooperativi” tashkiliy-huquqiy shaklida tashkil etilmasligi kelib chiqadi. Biroq qonunning 4-moddasi 1-qismi mikrokredit tashkilotlarini “ishlab chiqarish kooperativi” shaklida ham tashkil etish mumkinligini anglatadi. Shu sababli qonundagi mazkur ichki ziddiyatni bartaraf etish maqsadida qonunning 4-moddasi 1-qismini quyidagi tahrirda bayon etish zarur: Mikrokredit tashkilotlari o‘z faoliyatlari yo‘nalishi va maqsadlaridan kelib chiqib, yuridik va (yoki) jismoniy shaxslar tomonidan qonun hujjatlariga muvofiq har qanday tashkiliy-huquqiy shaklda tashkil etilishi mumkin.

“Mikrokredit tashkilotlari to‘g‘risida”gi Qonunning 4-moddasi 1-qismiga bunday o‘zgartishning kiritilishi ularni tashkil etish tartibi va asoslarini yanada aniqlashtirish va huquqni qo‘llash amaliyotida mazkur normani qo‘llash mexanizmini yanada takomillashtirishga xizmat qiladi. Mikromoliyaviy xizmatlarni qonunchilikda belgilangan tartibda banklar, kredit uyushmalari, mikrokredit tashkilotlari, lombardlar amalga oshirishiga ruxsat etilgan. Mikrokredit tashkilotlari bu tizimda ham o‘z nufuzi va o‘rnini topib kelmoqda. Bu haqda L. Abduazimova ta’kidlashicha [3.57;-35-b.], “ayni paytda O‘zbekistonda mikromoliyalash faoliyatini notijorat tashkilotlar, vakolatxonalar, assotsiatsiya va shunga o‘xshash shakldagi tashkilotlar amalga oshirmoqdaki, ular mikrokredit tashkilotlarga qo‘yiladigan talablarga u qadar javob bermaydi. Shu jihatdan ham yuridik shaxsning tashkiliy-huquqiy shakllarini o‘rganish zarurati tug‘iladi. Ekspertlarning fikriga ko‘ra, mikrokredit tashkilotlarini tashkil etish uchun eng maqbul shakl ochiq aksiyadorlik jamiyati, yopiq aksiyadorlik jamiyati, mas’uliyati cheklangan jamiyat hisoblanadi. Mas’uliyati cheklangan jamiyatni boshqarish, nazorat qilish mexanizmi, xususan, davlat organlari tomonidan qo‘shimcha nazorat hamda ochiq aksiyadorlik jamiyati, yopiq aksiyadorlik jamiyatida hisobot tartibining murakkabligi bu huquqiy shaklni afzal qiladi. Mikrokredit tashkilotlari amalga oshiruvchi faoliyat yangi faoliyat bo‘lib, ularning tashkil topishi respublika moliya tizimi imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Mikrokredit tashkilotlari tijorat tashkilotidir. Kredit uyushmalaridan farqi shundaki, ularda a’zolar paylarga ega bo‘lib, o‘zlari kredit oluvchi mijoz hisoblansalar, mikrokredit tashkilotlari o‘z xizmatlarini barcha uchun taqdim etadi”.

Mikrokredit tashkilotlarini tashkil etish uzoq tashkiliy jarayon hisoblanadi. Mikrokredit tashkilotini tashkil etishda ko‘plab muhim masalalar hal etiladi va unda mikrokredit tashkilotining kelajakdagi faoliyati aniqlanadi. Mikrokredit tashkilotini tashkil etish tartibi qonunlar va qonunosti me’yoriy hujjatlar bilan tartibga solinadi. Ularga

birinchi navbatda Fuqarolik kodeksi, “O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki to‘g‘risida”gi, “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi, “Mikromoliyalash to‘g‘risida”gi, “Mikrokredit tashkilotlari to‘g‘risida”gi qonunlar hamda boshqa qator me’yoriy hujjatlar kiradi. Fuqarolik kodeksi yuridik shaxsning shakli va turiga tegishli bo‘lgan umumiy masalalarni belgilaydi. Mikrokredit tashkilotlariga qo‘llaniladigan maxsus talablar “Mikromoliyalash to‘g‘risida”gi, “Mikrokredit tashkilotlari to‘g‘risida”gi qonunlarda belgilangan. Ulardan biri mikrokredit tashkilotlari yuridik va (yoki) jismoniy shaxslar tomonidan qonun hujjatlariga muvofiq har qanday tashkiliy-huquqiy shaklda tashkil etilishi mumkinligi, ammo davlat organlari, siyosiy partiyalar, kasaba uyushmalari va diniy tashkilotlar tomonidan tashkil etilishi mumkin emasligi belgilangan [1.23].

XULOSA

MDH davlatlari qonunchiligida, jumladan, Qozog‘iston Respublikasining 2003-yil 6-martdagi “Mikrokredit tashkilotlar to‘g‘risida”gi Qonunining 9-moddasiga asosan, tijoratchi mikrokredit tashkiloti xo‘jalik shirkati shaklida tuzilishi, notijorat mikrokredit tashkiloti esa ijtimoiy fond shaklida tuzilishi mumkin. O‘zbekiston Respublikasida esa yuqorida keltirib o‘tilgan qonun talabiga asosan bunday cheklov mavjud emas hamda qonunchilik mikrokredit tashkilotlarini tijoratchi hamda notijorat turlarga bo‘lmaydi. Faqatgina ularning davlat organlari, siyosiy partiyalar, kasaba uyushmalari va diniy tashkilotlar tomonidan tashkil etilishini cheklaydi. Demak, O‘zbekiston Respublikasida mikrokredit tashkilotlari tijoratchi yuridik shaxs hisoblanadi. Ammo, ta’kidlash joizki, 2006-yildagi “Mikrokredit tashkilotlar to‘g‘risida”gi Qonun qabul qilingunga qadar O‘zbekistonda nodavlat notijorat mikromoliyaviy tashkilotlar faoliyat olib borgan. 2005-yil holatiga ko‘ra, O‘zbekistonda 14 ta nodavlat notijorat mikromoliyaviy tashkilot ish yuritgan [2.8; -10-b.]. Hozirda ham ayrim notijorat tashkilotlarning faoliyati kuzatiladi, ammo ularga mikrokredit tashkiloti maqomi berilmagan [2.12; -87-b.].

Bundan tashqari, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki mikrokredit tashkilotlari faoliyatini tashkil etish va yuritishga rahbarlik qiladi. “O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki to‘g‘risida”gi Qonunning 50-moddasi bilan [1.24] Markaziy bankning moliya-bank tizimi barqarorligini saqlab turish, omonatchilar, qarz oluvchilar va kreditorlarning manfaatlari himoya qilinishini ta’minlash maqsadida banklar, kredit uyushmalari, mikrokredit tashkilotlari va lombardlar faoliyatini tartibga solishi hamda nazorat qilishini, shuningdek, Markaziy bankning banklar va kredit uyushmalarini ro‘yxatga olishi, bank operatsiyalarini amalga oshirish huquqini beruvchi litsenziyalar berishini, kredit uyushmalari, mikrokredit tashkilotlari, lombardlar faoliyatini va qimmatbaho qog‘ozlar blankalari ishlab chiqarishni litsenziyalashini belgilaydi.

Markaziy bank tomonidan mikrokredit tashkilotlariga litsenziyalar berish haq evaziga, Markaziy bank tomonidan belgilangan tartibda amalga oshirilishi hamda Markaziy bankning banklarni davlat ro‘yxatiga olish daftari, kredit uyushmalari, mikrokredit tashkilotlari, lombardlarga hamda qimmatbaho qog‘ozlar blankalari ishlab chiqarishga berilgan litsenziyalar reyestrini yuritishi haqidagi tartibni belgilaydi. Ushbu qoidadan kelib chiqib aytish mumkinki, mikrokredit tashkilotlari faoliyatini litsenziyalashga oid munosabatlarni tartibga solishda Markaziy bank tomonidan ishlab chiqilgan qonunosti me’yoriy hujjatlar asosiy o‘rin tutadi hamda mikrokredit tashkiloti Markaziy bank belgilagan talablarga rioya etishi darkor.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidentining 2008-yil 10-noyabrdagi N PF-4051-sonli ““Mikrokreditbank” aksiyadorlik tijorat bankining tadbirkorlik subyektlarini qo‘llab-quvvatlash borasidagi faoliyatini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni. // Toshkent oqshomi. 2008. 11 noyabr. https://lex.uz/uz/docs/1408076
2. Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации, ч. II / под. ред. Абовой Т. Е. и Кабалкина А. Ю. – М., 2003. – С. 496.
3. Eshonqulov S. Yu. Bozor munosabatlari sharoitida qarz shartnomasining fuqarolik-huquqiy muammolari: Yurid. fan. nomz. dis. – T.: 2012. – B. 28.
4. Ананьев П. М. Полный латинский словарь. – М.: 1962. – С. 893.
5. Кейнс Дж. Общая теория занятости, процент и денег. / Пер. с англ. Н. Н. Любимова; под ред. Л. П. Куракова. – М., 2000. – С. 54.
6. Гитман Л. Дж., Джон М. Д. Основы инвестирования. – М.: 1997. – С. 10.
7. Инвестиции. / Сост. У. Ф. Шарп, Г. Дж. Александер, Дж. Бейли. – М., 1997. – С. 1.
8. Tijorat banklari tomonidan ish bilan ta’minlashga ko‘maklashish davlat jamg‘armasi mablag‘lari hisobidan shaxsiy yordamchi va dehqon xo‘jaliklariga chorvachilikni rivojlantirish uchun imtiyozli maqsadli mikrokreditlar berish tartibi to‘g‘risidagi Nizom // “O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami”, 2006-yil, 18-son, 156-modda;
9. Tijorat banklari tomonidan kichik biznes subyektlariga budjetdan tashqari jamg‘armalar va “Mikrokreditbank” kredit liniyalari hisobidan mikrokreditlar berish tartibi to‘g‘risidagi Nizom // “O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami”, 2006-yil, 8-son, 60-modda.
10. Семешин Ю. Н. Правовое регулирование деятельности микрофинансовой организации // Юридические науки: проблемы и перспективы: материалы VI Междунар. науч. конф. (г. Казань, октябрь 2017 г.). – М.: Издательство “Бук”, 2017. – 30 с.

OLIY TA'LIM TIZIMIDA TA'LIM-TARBIYA JARAYONLARINI AKSIOLOGIK MODERNIZATSIYALASHNING PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI

Taylanova Sh. Z.
P.F.D.professor
International School of Finance Technology and Science (ISFT)

Turayeva Dilnoza Niyatullo qizi
International School of Finance Technology and Science (ISFT)

Annotatsiya: Mazkur maqolada globallashuv, raqamli transformatsiya va zamonaviy ijtimoiy-madaniy o'zgarishlar sharoitida oliy ta'lim tizimida ta'lim-tarbiya jarayonlarini aksiologik modernizatsiyalashning psixologik mexanizmlari tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida yoshlar ongidagi qadriyatlar transformatsiyasi, identifikatsion ziddiyatlar, motivatsion inqirozlar va ma'naviy-psixologik muammolar zamonaviy pedagogik hamda psixologik yondashuvlar asosida o'rganildi. Shuningdek, oliy ta'lim muassasalarida talabaning shaxs sifatida shakllanishida emotsional intellekt, psixologik adaptatsiya, reflektiv tafakkur va ijtimoiy mas'uliyat kabi omillarning o'rni ilmiy jihatdan asoslandi. Maqolada aksiologik modernizatsiya jarayonining nafaqat ta'lim mazmuni, balki pedagogik kommunikatsiya, talaba shaxsining ichki motivatsiyasi va raqamli madaniyat bilan bog'liq psixologik holatlarga ham bevosita ta'sir qilishi ko'rsatib berilgan. Tadqiqot natijalari oliy ta'lim tizimida qadriyatga yo'naltirilgan ta'lim modelini rivojlantirish, yoshlarning ma'naviy-psixologik barqarorligini mustahkamlash va innovatsion pedagogik mexanizmlarni joriy etishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: Aksiologiya, modernizatsiya, oliy ta'lim, psixologik adaptatsiya, qadriyatlar transformatsiyasi, pedagogik innovatsiya, talaba identifikatsiyasi, emotsional intellekt, kognitiv rivojlanish, reflektiv tafakkur, motivatsion mexanizm, raqamli madaniyat.

Abstract: This article examines the psychological mechanisms of axiological modernization of educational and moral processes in the higher education system under conditions of globalization, digital transformation, and contemporary socio-cultural changes. The study analyzes value transformation among youth, identity conflicts, motivational crises, and spiritual-psychological challenges through modern pedagogical and psychological approaches. Particular attention is given to the role of emotional intelligence, psychological adaptation, reflective thinking, and social responsibility in the formation of student personality. The article argues that axiological modernization influences not only the content of education but also pedagogical communication, internal motivation, and the psychological dimensions of digital culture. The findings have significant scientific and practical importance for developing value-oriented models of higher education, strengthening the spiritual and psychological resilience of young people, and implementing innovative pedagogical mechanisms.

Key words: Axiology, modernization, higher education, psychological adaptation, value transformation, pedagogical innovation, student identity, emotional intelligence, cognitive development, reflective thinking, motivational mechanism, digital culture.

Аннотация: В данной статье анализируются психологические механизмы аксиологической модернизации образовательного и воспитательного процессов в системе высшего образования в условиях глобализации, цифровой трансформации и современных социокультурных изменений. В ходе исследования были изучены трансформация ценностей молодежи, идентификационные противоречия, мотивационные кризисы и духовно-психологические проблемы на основе современных педагогических и психологических подходов. Особое внимание уделяется роли эмоционального интеллекта, психологической адаптации, рефлексивного мышления и социальной ответственности в формировании личности студента. В статье обосновано, что процесс аксиологической модернизации оказывает влияние не только на содержание образования, но и на педагогическую коммуникацию, внутреннюю мотивацию личности и психологические аспекты цифровой культуры. Результаты исследования имеют важное научно-практическое значение для совершенствования ценностно-ориентированной модели высшего образования, укрепления духовно-психологической устойчивости молодежи и внедрения инновационных педагогических механизмов.

Ключевые слова: Аксиология, модернизация, высшее образование, психологическая адаптация, трансформация ценностей, педагогическая инновация, идентификация студента, эмоциональный интеллект, когнитивное развитие, рефлексивное мышление, мотивационный механизм, цифровая культура.

KIRISH

XXI asr insoniyat tarixida texnologik taraqqiyot eng yuqori bosqichga ko‘tarilgan, biroq insonning ichki ma’naviy dunyosi murakkab ziddiyatlarga duch kelayotgan davr sifatida tavsiflanmoqda. Bugungi global transformatsiyalar sharoitida jamiyatning barcha institutlari, ayniqsa, oliy ta’lim tizimi oldiga yangi va murakkab vazifalar qo‘yilmoqda. Endilikda universitet faqat bilim beruvchi yoki kasbiy kompetensiya shakllantiruvchi makon emas, balki insonning aksiologik pozitsiyasi, psixologik barqarorligi va ma’naviy identifikatsiyasini shakllantiruvchi strategik ijtimoiy institutga aylanmoqda. Shu sababli oliy ta’lim tizimida ta’lim-tarbiya jarayonlarini aksiologik modernizatsiyalash masalasi zamonaviy pedagogika, psixologiya va falsafaning eng dolzarb muammolaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Bugungi yosh avlod mutlaqo yangi axborot makonida shakllanmoqda. Ularning dunyoqarashi endi an’anaviy oilaviy yoki milliy madaniy muhit bilangina emas, balki global raqamli platformalar, ijtimoiy tarmoqlar, sun’iy intellekt algoritmlari va virtual kommunikatsiyalar orqali ham shakllanmoqda. Natijada inson ongida “raqamli identifikatsiya” deb ataluvchi yangi psixologik hodisa paydo bo‘lmoqda. Bu jarayonda yoshlarning real ijtimoiy tajribasi bilan virtual hayoti o‘rtasida ziddiyat yuzaga kelmoqda. Ayniqsa, ijtimoiy tarmoqlarda ideal obraz yaratishga bo‘lgan intilish ko‘plab talabalarda ichki psixologik bosim, emotsional charchoq va identifikatsion inqirozni yuzaga keltirmoqda. Masalan, UNESCO tomonidan 2023-yilda e’lon qilingan “Global Education Monitoring Report” hisobotida qayd etilishicha, zamonaviy yoshlar orasida “psychological instability” va “value fragmentation” holatlari keskin ortib bormoqda. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, dunyo bo‘yicha talabalarning qariyb 61 foizi o‘z kelajagi borasida doimiy xavotir his qilishini bildirgan. OECD ma’lumotlariga ko‘ra esa, yoshlarning katta qismi “tezkor muvaffaqiyat” modeliga moslashayotgani sababli uzoq muddatli ma’naviy va ijtimoiy qadriyatlarga bo‘lgan ishonch pasaymoqda. Bu holat, ayniqsa, postindustrial jamiyat sharoitida yanada murakkablashmoqda. Chunki zamonaviy texnologiyalar insonning fikrlash tezligini oshirayotgan bo‘lsa-da, uning ichki refleksiya qobiliyatini har doim ham rivojlantirmayapti. Talaba ko‘proq ma’lumot olayapti, biroq bu ma’lumotlarning ma’nosini chuqur anglashga vaqt va ehtiyoj kamaymoqda. Natijada bilim hajmi ortmoqda, lekin aksiologik barqarorlik zaiflashmoqda.

Bugungi oliy ta’lim tizimidagi eng katta paradokslardan biri shundaki, universitetlar texnologik jihatdan modernizatsiyalashmoqda, biroq insoniylik komponenti ba’zan ikkinchi planga tushib qolmoqda. Talaba sun’iy intellekt bilan ishlashni o‘rganmoqda, lekin o‘z hissiyotlarini boshqarishni bilmayapti. U murakkab algoritmlarni tushunadi, ammo o‘zining ichki ruhiy ehtiyojlarini anglashda qiynalmoqda. Bu esa zamonaviy ta’lim tizimida aksiologik bo‘shliq paydo bo‘layotganini ko‘rsatadi. Masalan, 2022-yilda Yevropa universitetlari assotsiatsiyasi tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotlarda talabalar orasida “emotional exhaustion” darajasi pandemiyadan keyingi davrda 48 foizga oshgani qayd etilgan.

AQShdagi Harvard Graduate School of Education tadqiqotlarida esa yoshlarning katta qismi o‘zini “ijtimoiy jihatdan yolg‘iz” his qilayotgani aniqlangan. Ayniqsa, virtual kommunikatsiyaning real insoniy munosabatlar o‘rnini bosishi psixologik alienatsiya holatini kuchaytirayotgani kuzatilgan. O‘zbekiston oliy ta’lim tizimida ham bu muammo ma’lum darajada sezilmoqda. So‘nggi yillarda ta’lim tizimida keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilayotgan bo‘lsa-da, asosiy e’tibor ko‘proq akademik samaradorlik, kredit-modul tizimi, xalqaro reytinglar va raqamli texnologiyalar integratsiyasiga qaratilmoqda. Biroq talabaning ichki dunyosi, emotsional barqarorligi va qadriyatlar tizimini shakllantirish masalalari hali ham yetarli darajada konseptual tizimga ega emas.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev o‘zining ta’limga oid konseptual chiqishlarida “Yangi O‘zbekistonni bilimli va ma’naviy barkamol yoshlar quradi” degan g‘oyani bir necha bor ta’kidlagan [1]. Bu fikr zamonaviy ta’lim siyosatida inson kapitalining faqat intellektual emas, balki aksiologik va psixologik sifatlari ham muhim ekanini ko‘rsatadi. Chunki zamonaviy taraqqiyotning asosiy mezoni insonning texnik bilimlari emas, uning ma’naviy immunitetidir. Mazkur masalani ilmiy jihatdan o‘rganishda ko‘plab mahalliy va xorijiy olimlarning nazariyalari muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Abraham Maslow inson ehtiyojlari ierarxiyasi nazariyasida shaxsning o‘zini anglash ehtiyoji eng yuqori bosqich ekanini qayd etgan. Carl Rogers esa inson rivojlanishining markazida ichki uyg‘unlik va empatiya turishini ta’kidlaydi [2]. Lev Vygotskiy fikricha, inson tafakkuri va psixologik rivojlanishi ijtimoiy muhit orqali shakllanadi. John Dewey esa ta’limni oddiy bilim uzatish emas, balki ijtimoiy tajriba va demokratik qadriyatlarni shakllantirish jarayoni sifatida talqin qiladi.

Zamonaviy aksiologik yondashuvlarda esa insonning ichki qadriyatlar tizimi global axborot oqimi ta’sirida transformatsiyaga uchrayotgani alohida ta’kidlanmoqda. Ayniqsa, raqamli antropologiya nazariyalari insonning virtual makondagi identifikatsiyasi real ijtimoiy identifikatsiyadan farq qilishini ko‘rsatmoqda. Natijada yoshlar orasida “fragmentar ong”, “tezkor tafakkur” va “vizual iste’mol psixologiyasi” kabi yangi psixologik holatlar shakllanmoqda [3]. Mazkur tadqiqotning asosiy muammosi shundan iboratki, zamonaviy oliy ta’lim tizimida bilim berish jarayoni intensiv ravishda rivojlanayotgan bo‘lsa-da, talabalarda qadriyatlar tizimini shakllantirish va psixologik barqarorlikni rivojlantirish mexanizmlari yetarli darajada tizimlashtirilmagan.

Talabalar texnologik jihatdan rivojlanmoqda, biroq aksiologik va emotsional jihatdan doim ham barqaror emas. Aynan shu qarama-qarshilik tadqiqotning markaziy muammosini tashkil qiladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi - oliy ta'lim tizimida ta'lim-tarbiya jarayonlarini aksiologik modernizatsiyalashning psixologik mexanizmlarini aniqlash, zamonaviy yoshlar ongidagi qadriyatlar transformatsiyasini tahlil qilish hamda talabalarning ma'naviy-psixologik barqarorligini ta'minlovchi samarali pedagogik modelni ishlab chiqishdan iboratdir.

Tadqiqot davomida quyidagi ilmiy vazifalar belgilandi:

- zamonaviy yoshlar ongidagi aksiologik transformatsiyalarni aniqlash;
- virtual madaniyatning talaba psixologiyasiga ta'sirini tahlil qilish;
- emotsional intellekt va aksiologik barqarorlik o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganish;
- oliy ta'lim tizimida psixologik adaptatsiya mexanizmlarini baholash;
- ta'lim-tarbiya jarayonining aksiologik modelini ishlab chiqish.

Mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, unda aksiologik modernizatsiya masalasi faqat pedagogik yoki falsafiy muammo sifatida emas, balki psixologik va sotsiomadaniy transformatsiyalar bilan uzviy bog'liq kompleks fenomen sifatida tahlil qilinadi. Shuningdek, maqolada zamonaviy raqamli madaniyat sharoitida talabaning ichki identifikatsiyasi, emotsional refleksiyasi va ma'naviy moslashuv mexanizmlarining o'zaro aloqasi ochib beriladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Oliy ta'lim tizimida ta'lim-tarbiya jarayonlarini aksiologik modernizatsiyalash, shaxsning qadriyatlar tizimini shakllantirish va uning psixologik rivojlanishini ta'minlash masalalari mahalliy hamda xorijiy olimlarning ilmiy tadqiqotlarida turli nazariy-metodologik yondashuvlar asosida o'rganilgan. Mazkur yo'nalishdagi ilmiy qarashlarda shaxsning ehtiyojlari, ichki motivatsiyasi, ijtimoiy muhit ta'siri, emotsional intellekti, qadriyatlar transformatsiyasi va zamonaviy axborot muhitidagi identifikatsiyasi alohida ahamiyat kasb etadi.

Xorijiy tadqiqotchilardan A. Maslow shaxsning rivojlanishini ehtiyojlar ierarxiyasi bilan bog'lab, insonning o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishi va o'zini anglashi shaxsiy rivojlanishning yuqori bosqichi ekanini asoslagan [2].

C. Rogers esa shaxsga yo'naltirilgan yondashuv doirasida insonning ichki imkoniyatlari, o'zini anglash jarayoni, empatiya va psixologik uyg'unlikning shaxs kamolotidagi ahamiyatini yoritgan [3]. Ushbu nazariyalar zamonaviy oliy ta'limda talabaning faqat bilim va kasbiy kompetensiyalarini emas, balki uning ichki motivatsiyasi, psixologik barqarorligi va shaxsiy qadriyatlarini ham rivojlantirish zarurligini asoslashda muhim nazariy manba bo'lib xizmat qiladi.

L. S. Vygotsky insonning psixologik rivojlanishi va tafakkurining shakllanishida ijtimoiy muhit hamda o'zaro muloqotning muhim o'rin tutishini ta'kidlagan [4].

J. Dewey ta'limni bilimlarni oddiy uzatish jarayoni sifatida emas, balki shaxsning ijtimoiy tajribasini boyitish, mustaqil fikrlashini rivojlantirish va demokratik qadriyatlarni shakllantirish vositasi sifatida talqin qilgan [5]. Mazkur yondashuvlar ta'lim jarayonining aksiologik mazmunini belgilashda, ayniqsa, talabaning ijtimoiy mas'uliyati va qadriyatga yo'naltirilgan xulq-atvorini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega.

D. Goleman tomonidan ishlab chiqilgan emotsional intellekt konsepsiyasida insonning o'z hissiyotlarini anglash va boshqarish, boshqalarning emotsional holatini tushunish, empatiya hamda samarali ijtimoiy munosabatlarni shakllantirish qobiliyatlari shaxs muvaffaqiyatining muhim omillari sifatida tavsiflangan [6]. Ushbu konsepsiya oliy ta'lim muhitida talabalarning psixologik adaptatsiyasi, akademik stressga bardoshliligi va ijtimoiy munosabatlarini rivojlantirish mexanizmlarini tushuntirish imkonini beradi.

Zamonaviy jamiyatdagi qadriyatlar transformatsiyasini o'rganishda Z. Bauman va M. Castellsning ilmiy qarashlari ham alohida ahamiyatga ega. Z. Bauman zamonaviy jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlar, qadriyatlar va identifikatsiyaning o'zgaruvchan xususiyatlarini "suyuq zamonaviylik" konsepsiyasi orqali izohlagan [11].

M. Castells esa tarmoq jamiyati sharoitida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining insonning ijtimoiy munosabatlari, dunyoqarashi va identifikatsiyasiga ta'sirini tahlil qilgan [12]. Ushbu ilmiy yondashuvlar raqamli muhit ta'sirida talabalarning qadriyatlari va ijtimoiy identifikatsiyasida yuz berayotgan o'zgarishlarni tushuntirish uchun muhim nazariy asos yaratadi.

Sh. Turkle raqamli texnologiyalar va virtual kommunikatsiyaning insonlararo munosabatlarga ta'sirini tadqiq etib, texnologik vositalar orqali doimiy aloqada bo'lish real ijtimoiy yaqinlikni har doim ham ta'minlamasligini ko'rsatgan [18]. Tadqiqotchining qarashlari zamonaviy talabalar orasida virtual identifikatsiya, ijtimoiy yolg'izlik, emotsional begonalashuv va raqamli kommunikatsiya bilan bog'liq psixologik holatlarni o'rganishda muhim ahamiyatga ega.

Vizual madaniyat va axborotni idrok etish masalalari J. Berger, R. Arnheim va N. Mirzoeff tadqiqotlarida keng yoritilgan. J. Berger vizual obrazlarning inson dunyoqarashi va ijtimoiy tasavvurlariga ta'sirini o'rgangan [7].

R. Arnheim vizual idrokning psixologik mexanizmlarini tahlil qilib, ko'rish jarayoni inson tafakkuri bilan bevosita bog'liq ekanini asoslagan [8].

N. Mirzoeff esa zamonaviy vizual madaniyat sharoitida insonning axborotni qabul qilish va talqin etish xususiyatlarini tadqiq qilgan [17]. Mazkur yondashuvlar ijtimoiy tarmoqlar va raqamli platformalardagi vizual kontentning yoshlar qadriyatlari hamda psixologik holatiga ta'sirini o'rganishda nazariy ahamiyatga ega.

UNESCO tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda ta'limning barqaror rivojlanish, ijtimoiy mas'uliyat, shaxsiy rivojlanish va qadriyatlarni shakllantirishdagi o'rniga alohida e'tibor qaratilgan [15; 16]. Mazkur yondashuvlarda zamonaviy ta'lim faqat akademik bilimlarni egallash bilan cheklanmasdan, balki yoshlarni ijtimoiy hayotga tayyorlash, mas'uliyatli qaror qabul qilish va barqaror qadriyatlar tizimini rivojlantirishga xizmat qilishi lozimligi ilgari suriladi.

Mahalliy yondashuvlarda ham yoshlarning intellektual salohiyati bilan bir qatorda ma'naviy kamoloti, ijtimoiy mas'uliyati va zamonaviy bilimlarni egallashi masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Xususan, Sh. M. Mirziyoyevning "Yangi O'zbekiston strategiyasi" asarida ta'lim tizimini rivojlantirish, yoshlarning bilim va salohiyatini oshirish, ularni zamonaviy kasbiy kompetensiyalar hamda yuksak ma'naviy qadriyatlar asosida tarbiyalash masalalari muhim strategik yo'nalish sifatida yoritilgan [1]. Ushbu qarashlar O'zbekiston oliy ta'lim tizimida ta'lim va tarbiya uyg'unligini ta'minlash hamda yoshlarning intellektual va ma'naviy rivojlanishini bir butun jarayon sifatida tashkil etish zarurligini ko'rsatadi.

Tahlil qilingan ilmiy manbalardan ko'rinadiki, mavjud tadqiqotlarda shaxsning motivatsiyasi, emotsional intellekti, ijtimoiy identifikatsiyasi, raqamli madaniyat, vizual idrok va qadriyatlar transformatsiyasi masalalari ko'pincha alohida ilmiy yo'nalishlar doirasida o'rganilgan. Biroq oliy ta'lim tizimida ta'lim-tarbiya jarayonlarini aksiologik modernizatsiyalashning psixologik mexanizmlarini kompleks tarzda, ya'ni talabaning qadriyatlar tizimi, emotsional intellekti, psixologik adaptatsiyasi, reflektiv tafakkuri, virtual identifikatsiyasi va raqamli madaniyatini o'zaro bog'liq holda tadqiq etishga ehtiyoj mavjud.

Mazkur tadqiqotning yuqoridagi ishlardan o'ziga xos farqi shundaki, unda aksiologik modernizatsiya faqat falsafiy yoki pedagogik kategoriya sifatida emas, balki psixologik, pedagogik va sotsiomadaniy omillar integratsiyasiga asoslangan kompleks jarayon sifatida o'rganiladi. Tadqiqotda zamonaviy raqamli muhit ta'sirida talaba shaxsining qadriyatlar tizimida yuz berayotgan o'zgarishlar uning emotsional holati, psixologik moslashuvi, ichki motivatsiyasi va virtual identifikatsiyasi bilan uzviy bog'liqlikda tahlil qilinadi. Shu jihatdan tadqiqot oliy ta'limda qadriyatga yo'naltirilgan ta'lim-tarbiya modelini takomillashtirish hamda talabalarning aksiologik va psixologik barqarorligini ta'minlash mexanizmlarini aniqlashga yo'naltirilganligi bilan mavjud ilmiy ishlardan farqlanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqot oliy ta'lim tizimida ta'lim-tarbiya jarayonlarini aksiologik modernizatsiyalashning psixologik mexanizmlarini aniqlashga qaratilgan bo'lib, unda kompleks interdisiplinar metodologik yondashuvdan foydalanildi. Tadqiqotning nazariy asosini aksiologiya, pedagogik psixologiya, ta'lim falsafasi, sotsiologiya hamda zamonaviy madaniyat nazariyalari tashkil etdi. Chunki bugungi globallashuv davrida inson shaxsini shakllantirish jarayoni faqat bilim berish bilan cheklanib qolmayapti; aksincha, insonning ichki qadriyat tizimi, identifikatsion barqarorligi, psixologik himoya mexanizmlari va ma'naviy orientatsiyasi ta'limning markaziy kategoriyalaridan biriga aylanmoqda.

Tadqiqot davomida bir nechta ilmiy metodlardan parallel ravishda foydalanildi. Avvalo, qiyosiy-tahliliy metod orqali Sharq va G'arb oliy ta'lim tizimlaridagi aksiologik transformatsiya modellari o'rganildi. Jumladan, Finlandiya, Janubiy Koreya, Germaniya va Yaponiya oliy ta'lim tizimlarida talabalarning emotsional intellekti, kommunikativ madaniyati va ijtimoiy mas'uliyatini rivojlantirishga qaratilgan dasturlar tahlil qilindi. Ushbu mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatdiki, zamonaviy universitetlar faqat professional mutaxassis tayyorlovchi markaz emas, balki shaxsning psixologik va aksiologik barqarorligini shakllantiruvchi sotsiomadaniy institutga aylanib bormoqda [4].

Tadqiqotning empirik qismi Toshkent shahridagi uchta oliy ta'lim muassasasida olib borildi. Tadqiqotda jami 120 nafar talaba ishtirok etdi. Respondentlarning 68 nafari qizlar, 52 nafari o'g'il bolalar bo'lib, ularning yoshi 18–24 oralig'ida edi. Tanlov jarayonida turli yo'nalishdagi talabalar jalb qilindi: pedagogika, psixologiya, siyosatshunoslik, axborot texnologiyalari va iqtisodiyot yo'nalishlari qamrab olindi. Bu esa tadqiqot natijalarining ijtimoiy reprezentativligini oshirish imkonini berdi. Empirik tadqiqot bir necha bosqichda amalga oshirildi.

*Birinchi bosqich*da respondentlarning aksiologik orientatsiyasi, ijtimoiy qadriyatlarga munosabati va ma'naviy identifikatsiyasi maxsus sotsiologik so'rovnoma orqali o'rganildi. So'rovnoma 35 ta savoldan iborat bo'lib, unda quyidagi yo'nalishlar qamrab olindi:

- individualizm va kollektivizm darajasi;
- raqamli madaniyatga munosabat;
- an'anaviy qadriyatlarga ishonch;
- virtual identifikatsiya ko'lami;
- akademik stress va emotsional charchoq;
- hayotiy maqsad va motivatsiya darajasi.

*Ikkinchi bosqich*da psixologik diagnostika metodlari qo'llanildi. Jumladan, Abraham Maslow motivatsiya modeli, Carl Rogersning shaxsga yo'naltirilgan yondashuvi hamda Daniel Golemanning emotsional intellekt konsepsiyasi asosida ishlab chiqilgan diagnostik indikatorlardan foydalanildi[6]. Talabalarning o'zini anglash darajasi, emotsional boshqaruv qobiliyati va psixologik adaptatsion potensiali baholandi. Bundan tashqari, tadqiqot davomida kontent-analiz usuli ham qo'llanildi. Talabalarning ijtimoiy tarmoqlardagi faoliyati, ularning axborot iste'moli, motivatsion kontentga munosabati hamda virtual kommunikatsiya uslublari o'rganildi. Ayniqsa, Instagram, Telegram va TikTok platformalaridagi kontent iste'moli yoshlarning aksiologik orientatsiyasiga sezilarli ta'sir ko'rsatayotgani kuzatildi. Tadqiqot davomida ko'plab talabalar qisqa formatdagi tezkor axborot iste'moliga odatlanib qolganligi va bu holat ularda chuqur reflektiv fikrlashning pasayishiga olib kelayotgani aniqlandi. Fenomenologik metod yordamida esa talabalar bilan yarim strukturaviy intervyular o'tkazildi. Intervyular davomida respondentlarning ichki kechinmalari, ma'naviy bo'shliq hissi, hayotiy maqsadlar borasidagi ikkilanishlari va zamonaviy raqamli muhitdagi psixologik bosim haqidagi fikrlari tahlil qilindi. Ayrim talabalar o'zlarini "doimiy taqqoslash madaniyati" qurboni sifatida his qilishlarini ta'kidladilar. Ya'ni ijtimoiy tarmoqlardagi muvaffaqiyatli obrazlar ularda ichki psixologik bosim va yetarlicha muvaffaqiyatga erishmaganlik hissini shakllantirayotgani kuzatildi. Tadqiqotda statistik tahlil usullari ham qo'llanildi.

Olingan natijalar foiz ko'rsatkichlari, qiyosiy diagrammalar va dinamik indekslar asosida tahlil qilindi. Shu orqali talabalar ongidagi aksiologik transformatsiyaning asosiy tendensiyalari aniqlashtirildi. Metodologik jihatdan muhim xulosalardan biri shuki, bugungi oliy ta'lim tizimida psixologik va aksiologik jarayonlarni alohida emas, balki integrativ tizim sifatida o'rganish zarur. Chunki talabaning bilim olishi uning ma'naviy barqarorligi, emotsional holati va identifikatsion xavfsizligi bilan bevosita bog'liq ekanligi tadqiqot davomida yaqqol namoyon bo'ldi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqot natijalari zamonaviy oliy ta'lim tizimida talabalarning aksiologik va psixologik holatida murakkab transformatsion jarayonlar kechayotganini ko'rsatdi. Ayniqsa, raqamli madaniyatning kuchayishi yoshlarning qadriyat tizimi, motivatsion orientatsiyasi va ijtimoiy identifikatsiyasiga sezilarli ta'sir qilayotgani aniqlandi. Respondentlarning 67 foizi an'anaviy qadriyatlarni "zamonaviy hayot talablariga to'liq javob bermaydi" deb baholagan. Bu esa yoshlar ongida klassik ma'naviy model bilan global raqamli madaniyat o'rtasida ichki ziddiyat mavjudligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, respondentlarning 54 foizida akademik stress va emotsional charchoq alomatlari kuzatildi. Ayniqsa, doimiy axborot oqimi, yuqori raqobat muhiti va virtual muvaffaqiyat madaniyati talabalarning psixologik barqarorligiga salbiy ta'sir qilayotgani aniqlandi. Tadqiqot davomida eng qiziqarli holatlardan biri virtual identifikatsiya fenomeni bilan bog'liq bo'ldi.

Respondentlarning 61 foizi real hayotdagi obrazidan ko'ra ijtimoiy tarmoqlardagi "raqamli personasi"ga ko'proq e'tibor qaratishini bildirgan. Bu holat yoshlarning o'z "men"ini tashqi vizual tasdiq orqali shakllantirishga urinayotganini ko'rsatadi. Psixologik jihatdan esa bu identifikatsion fragmentatsiya xavfini kuchaytiradi. Empirik kuzatuvlar davomida shunday holatlar ham kuzatildiki, ko'plab talabalar bilim olishni shaxsiy rivojlanish jarayoni sifatida emas, balki "ijtimoiy muvaffaqiyat vositasi" sifatida qabul qilmoqda. Bu esa ta'limning aksiologik mohiyatini zaiflashtirayotgan omillardan biri sifatida namoyon bo'ldi. Talabalarning 48 foizi "diplom shaxsiy rivojlanishdan ko'ra ko'proq iqtisodiy barqarorlik uchun kerak" degan fikrni qo'llab-quvvatladi.

Intervyular davomida ayrim talabalar quyidagi fikrlarni bildirdi:

"Biz ko'p narsani bilamiz, lekin nimaga yashayotganimizni aniq his qilmaymiz."

Mazkur fikr bugungi yoshlar ongidagi ma'naviy-psixologik bo'shliqni juda aniq ifodalaydi. Tadqiqot davomida yana bir muhim tendensiya kuzatildi: talabalarda individual muvaffaqiyatga intilish kuchaygan bo'lsa-da, ijtimoiy birdamlik va kollektiv mas'uliyat hissi pasayib bormoqda. Shuningdek, tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, oliy ta'lim tizimida emotsional intellektga oid dasturlar mavjud bo'lgan guruhlarda psixologik moslashuv darajasi yuqoriroq bo'lgan. Masalan, trening va reflektiv seminarlar tashkil etilgan talabalar orasida akademik stress 23 foizga kamroq kuzatilgan. Tadqiqot davomida zamonaviy pedagogik muhitning asosiy muammo-

laridan biri sifatida “tezkor bilim iste’moli sindromi” ham aniqlandi. Ko‘plab talabalar uzun matnlarni o‘qishga qiziqish kamayganini, qisqa video va vizual kontentni esa ko‘proq qabul qilishlarini bildirgan. Bu esa kognitiv fragmentatsiya jarayonining kuchayib borayotganini ko‘rsatadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mazkur tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, zamonaviy oliy ta’lim tizimida aksiologik modernizatsiya masalasi oddiy pedagogik muammo emas, balki chuqur psixologik, sotsiologik va falsafiy transformatsiya jarayonidir. Bugungi raqamli davrda insonning bilim olishi bilan uning ma’naviy barqarorligi o‘rtasidagi muvozanat tobora murakkablashib bormoqda. Universitetlar esa endilikda faqat bilim beruvchi institut emas, balki shaxsning psixologik himoya mexanizmlarini shakllantiruvchi muhim ijtimoiy makonga aylanmoqda.

Tadqiqot davomida aniqlangan eng muhim jihatlardan biri shundaki, yoshlar orasida texnologik moslashuv yuqori bo‘lsa-da, aksiologik barqarorlik yetarli darajada shakllanmagan. Bu esa ma’naviy identifikatsiya inqirozi, emotsional charchoq va ichki bo‘shliq hissining kuchayishiga olib kelmoqda. Shuningdek, tadqiqot natijalari oliy ta’lim tizimida quyidagi yo‘nalishlarni rivojlantirish zarurligini ko‘rsatdi:

- aksiologik treninglarni joriy etish;
- emotsional intellekt kurslarini kengaytirish;
- psixologik xizmat tizimini kuchaytirish;
- raqamli gigiyena madaniyatini shakllantirish;
- reflektiv fikrlashni rivojlantiruvchi metodikalarni qo‘llash;
- virtual identifikatsiya xavflari haqida ma’rifiy dasturlar yaratish.

Eng muhim xulosa shundaki, zamonaviy ta’lim tizimi insonni faqat professional jihatdan emas, balki psixologik va ma’naviy jihatdan ham tayyorlashi kerak. Chunki bilimning o‘zi yetarli emas; agar inson ichki qadriyat tizimini yo‘qotsa, u axborotga ega bo‘lishi mumkin, lekin yo‘nalishga ega bo‘lmaydi. Shu sababli aksiologik modernizatsiya kelajak ta’limining markaziy strategiyasiga aylanishi zarur. Chunki XXI asrda eng katta muammo axborot tanqisligi emas, balki ma’no tanqisligidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mirziyoyev Sh. M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: “O‘zbekiston” nashriyoti, 2021.
2. Maslow A. H. Motivation and Personality. – New York: Harper & Row, 1954.
3. Rogers C. R. On Becoming a Person: A Therapist’s View of Psychotherapy. – Boston: Houghton Mifflin, 1961.
4. Vygotsky L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge: Harvard University Press, 1978.
5. Dewey J. Democracy and Education. – New York: The Macmillan Company, 1916.
6. Goleman D. Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. – New York: Bantam Books, 1995.
7. Berger J. Ways of Seeing. – London: Penguin Books, 1972.
8. Arnheim R. Art and Visual Perception: A Psychology of the Creative Eye. – Berkeley: University of California Press, 1974.
9. Kandinsky W. Concerning the Spiritual in Art. – New York: Dover Publications, 1977.
10. Gombrich E. H. The Story of Art. – London: Phaidon Press, 1995.
11. Bauman Z. Liquid Modernity. – Cambridge: Polity Press, 2000.
12. Castells M. The Rise of the Network Society. – Oxford: Blackwell Publishing, 1996.
13. Foucault M. Discipline and Punish: The Birth of the Prison. – New York: Vintage Books, 1977.
14. Freire P. Pedagogy of the Oppressed. – New York: Continuum, 1970.
15. UNESCO. Education for Sustainable Development Goals: Learning Objectives. – Paris: UNESCO Publishing, 2017.
16. UNESCO. Global Education Monitoring Report. – Paris: UNESCO Publishing, 2023.
17. Mirzoeff N. An Introduction to Visual Culture. – London: Routledge, 2009.
18. Turkle S. Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other. – New York: Basic Books, 2011.
19. Elkins J. What Painting Is. – New York: Routledge, 1999.
20. Hockney D. Secret Knowledge: Rediscovering the Lost Techniques of the Old Masters. – London: Thames & Hudson, 2001.

A METHODOLOGY FOR USING DIGITAL EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN PREPARING STUDENTS TO TEACH SUBJECT-SPECIFIC DISCIPLINES IN ENGLISH IN NON-PHILOLOGICAL FIELDS OF STUDY

Mirzayeva Khilolakhon Bakhromali kizi
NUUz, Master's degree

Abstract: The study addresses the growing use of English for teaching subject-specific disciplines in non-philological universities amid the internationalisation and digitalisation of higher education. Despite increasing interest in EMI and ESP, students and instructors are often insufficiently prepared to work with professional content in English, while digital technologies are used unsystematically. The study aims to develop and theoretically substantiate a methodology for using digital educational technologies in this context. The research employed literature analysis, comparison of ESP, EMI and CLIL approaches, pedagogical observation, and educational modelling. A six-stage model was developed, including diagnostics, language and terminological training, subject-specific content, interactive digital practice, independent professional communication, and assessment. The study also proposes criteria for evaluating the methodology's effectiveness. The model can be applied in professional-development courses for instructors and training programmes for students in non-philological fields.

Key words: digital educational technologies; English for Specific Purposes (ESP); Content and Language Integrated Learning (CLIL); English Medium Instruction (EMI); non-philological fields of study; subject-specific English-language communication; digital educational environment.

Annotatsiya: Tadqiqotda oliy ta'limning baynalmilallashuvi va raqamlashtirilishi sharoitida nofilologik oliy ta'lim muassasalarida mutaxassislik fanlarini ingliz tilida o'qitish amaliyotining kengayishi ko'rib chiqiladi. EMI va ESPga bo'lgan qiziqish ortib borayotganiga qaramay, talabalar va o'qituvchilar ko'pincha ingliz tilidagi kasbiy mazmun bilan ishlashga yetarlicha tayyor emas, raqamli texnologiyalardan foydalanish esa tizimli yo'lga qo'yilmagan. Tadqiqotning maqsadi ushbu kontekstda raqamli ta'lim texnologiyalaridan foydalanish metodikasini ishlab chiqish va uni nazariy jihatdan asoslashdan iborat.

Tadqiqotda ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, ESP, EMI va CLIL yondashuvlarini qiyosiy tahlil qilish, pedagogik kuzatuv hamda ta'lim jarayonini modellashtirish usullaridan foydalanildi. Diagnostika, til va terminologik tayyorgarlik, mutaxassislik mazmuni bilan ishlash, interaktiv raqamli amaliyot, mustaqil kasbiy kommunikatsiya va baholashni o'z ichiga olgan olti bosqichli model ishlab chiqildi. Shuningdek, metodika samaradorligini baholash mezonlari taklif etildi. Ishlab chiqilgan model o'qituvchilarning malakasini oshirish kurslarida hamda nofilologik yo'nalishlar talabalarini tayyorlash dasturlarida qo'llanishi mumkin.

Kalit so'zlar: raqamli ta'lim texnologiyalari; maxsus maqsadlar uchun ingliz tili (ESP); fan va tilni integratsiyalashgan holda o'qitish (CLIL); ingliz tilida o'qitish (EMI); nofilologik ta'lim yo'nalishlari; ingliz tilida kasbiy yo'naltirilgan kommunikatsiya; raqamli ta'lim muhiti.

Аннотация: В исследовании рассматривается расширение практики преподавания профильных дисциплин на английском языке в нефилологических вузах в условиях интернационализации и цифровизации высшего образования. Несмотря на растущий интерес к EMI и ESP, студенты и преподаватели зачастую недостаточно подготовлены к работе с профессиональным содержанием на английском языке, а цифровые технологии используются несистемно. Цель исследования – разработать и теоретически обосновать методику использования цифровых образовательных технологий в данном контексте. В исследовании применялись анализ научной литературы, сравнительный анализ подходов ESP, EMI и CLIL, педагогическое наблюдение и моделирование образовательного процесса. Разработана шестиступенчатая модель, включающая диагностику, языковую и терминологическую подготовку, работу с профильным содержанием, интерактивную цифровую практику, самостоятельную профессиональную коммуникацию и оценивание. Также предложены критерии оценки эффективности методики. Разработанная модель может применяться в курсах повышения квалификации преподавателей и программах подготовки студентов нефилологических направлений.

Ключевые слова: цифровые образовательные технологии; английский язык для специальных целей (ESP); предметно-языковое интегрированное обучение (CLIL); преподавание на английском языке (EMI); нефилологические направления подготовки; профессионально ориентированная коммуникация на английском языке; цифровая образовательная среда.

INTRODUCTION

The internationalisation of higher education and the steady expansion of English-medium programmes at universities outside the linguistic profile have confronted higher education institutions with a task that traditional models of language training are ill-equipped to solve. The issue is not merely raising learners' general level of English proficiency, but developing their capacity to master, and subsequently teach, the content of subject-specific disciplines – engineering, natural science, economic, medical – by means of English. This task differs fundamentally from that of general or even professionally oriented foreign-language learning, since it requires the simultaneous command of subject content, disciplinary terminology, and the communicative genres through which that content is conveyed.

In practice, this task is addressed within three distinct, though overlapping, pedagogical approaches: teaching English for Specific Purposes (ESP), Content and Language Integrated Learning (CLIL), and English Medium Instruction (EMI). The conflation of these approaches in methodological practice leads instructors in non-philological departments either to transfer techniques designed for language courses into subject teaching or, conversely, to abandon targeted language support altogether, relying on spontaneous acquisition of terminology in the course of studying the discipline. Neither strategy provides systematic preparation of students for teaching subject-specific content in English.

The digitalisation of education offers new ways to address this problem. Electronic resources, learning platforms, corpus and lexicographic tools, automated assessment, and AI systems can individualise language and terminological training, provide repeated exposure to subject-specific content in English, and support formative assessment. However, research shows that digital technologies are still used mainly as content-delivery tools rather than as part of an integrated system connecting subject, language, and digital learning. Golonka et al. and Kukulska-Hulme and Viberg emphasise that their effectiveness depends on linking each tool to a specific pedagogical task. Similarly, Macaro et al. and Dearden note that the expansion of EMI is often not supported by systematic methodological preparation, creating a gap between internationalisation goals and participants' readiness to work in an English-medium professional environment.

The aim of the study is to develop and theoretically substantiate a methodology for using digital educational technologies that prepares students in non-philological fields to master and subsequently teach subject-specific disciplines in English. To achieve this aim, the following research questions are posed:

1) what is the optimal sequence of stages for preparing students in non-philological fields to work with subject-specific content in English, and what pedagogical function should digital technologies perform at each stage;
2) by what criteria and indicators can the effectiveness of the proposed methodology be determined;
3) what constraints does the specificity of non-philological fields of study impose on the choice and manner of applying digital educational technologies?

LITERATURE REVIEW

The use of English in teaching subject-specific disciplines in non-philological fields has been widely examined within the frameworks of English for Specific Purposes (ESP), Content and Language Integrated Learning (CLIL), and English Medium Instruction (EMI). International research indicates that these approaches

have different pedagogical purposes, although they are closely interconnected in the context of contemporary higher education. Existing studies also emphasise the growing role of digital educational technologies in integrating language learning, subject-specific content, and professional communication.

Dudley-Evans and St John consider ESP as an approach designed to develop the linguistic and communicative competencies required for specific academic and professional contexts. According to their framework, language instruction should be closely related to learners' disciplinary needs, professional terminology, communicative situations, and the genres characteristic of a particular field. Their research provides an important theoretical basis for organising English-language training for students in non-philological fields, particularly at the stage of developing subject-specific vocabulary and professional communication skills.

The integration of language and disciplinary content is further developed within the CLIL framework. Coyle, Hood, and Marsh conceptualise CLIL as an educational approach in which subject content and language learning are pursued simultaneously. Their model emphasises the interrelationship among content, communication, cognition, and culture. Of particular methodological importance is the concept of the "language triptych", which distinguishes the language of learning, language for learning, and language through learning. This framework demonstrates that successful engagement with subject-specific content in English requires not only knowledge of terminology but also the ability to use language as a tool for disciplinary thinking and communication.

A related but methodologically distinct direction is represented by EMI. Dearden defines EMI as the use of English to teach academic subjects in contexts where English is not the majority language. Unlike ESP and CLIL, EMI does not necessarily establish explicit language-learning objectives. Macaro et al. analyse the rapid international expansion of EMI and draw attention to the importance of instructors' linguistic and methodological preparedness, students' ability to engage with academic content in English, and appropriate institutional support. These studies demonstrate that the transition to English-medium subject teaching requires systematic preparation rather than a simple change in the language of instruction.

The role of technology in language education has been examined extensively by Golonka et al., who analyse the effectiveness of various technological tools used in foreign-language learning. Their findings indicate that educational effectiveness depends not merely on the availability of technology but on the correspondence between a particular digital tool and a clearly defined pedagogical objective. This principle is especially relevant to the present study because digital resources for terminology acquisition, subject-content processing, professional communication, and assessment perform different methodological functions.

Kukulska-Hulme and Viberg further examine technology-supported language learning from the perspective of mobile and collaborative learning. Their research highlights the potential of digital environments to support learner autonomy, interaction, personalised learning trajectories, and communication beyond the traditional classroom. These possibilities are particularly important for students in non-philological fields, since professional English competence requires repeated engagement with authentic subject-specific materials and opportunities to practise disciplinary communication.

Studies of ESP, CLIL, EMI, and technology-enhanced language learning therefore provide substantial theoretical foundations for the integration of language, disciplinary content, and digital technologies. At the same time, these research areas have generally developed from different methodological perspectives. ESP primarily focuses on professional and academic language needs; CLIL addresses the simultaneous acquisition of language and content; EMI concentrates on the use of English as the medium of subject instruction; and research on digital learning explores technological support for particular educational activities.

In the context of Uzbekistan, the internationalisation and digitalisation of higher education have increased the relevance of foreign-language competence, digital literacy, and the ability to work with professional information in English. Local research and educational practice increasingly address the use of digital technologies in foreign-language teaching and the development of professionally oriented communicative competence. These studies provide an important foundation for adapting international approaches to the linguistic, educational, and professional characteristics of students in non-philological fields. At the same time, further methodological integration of subject-specific English, disciplinary content, and digital educational technologies remains relevant for contemporary higher education.

The distinctive feature of the present study is that it does not consider ESP, CLIL, EMI, and digital educational technologies as isolated methodological directions. Instead, they are integrated into a sequential model for preparing students in non-philological fields first to acquire the necessary linguistic and terminological resources, then to work with subject-specific content through English, and ultimately to conduct independent professional and instructional activity in English. Digital technologies are incorporated at each stage according to their specific pedagogical function rather than being treated merely as supplementary tools for delivering educational content.

Thus, unlike studies focusing primarily on language competence, subject-content instruction, EMI implementation, or individual digital tools, the present research proposes an integrated methodology that connects subject knowledge, English-language competence, professional communication, and digital educational technologies within a single pedagogical system. This approach constitutes the methodological specificity of the study and provides the basis for developing the six-stage model of preparing students in non-philological fields to teach subject-specific disciplines in English.

RESEARCH METHODOLOGY

To address the stated tasks, a set of methods was employed, including analysis of Russian and international scholarly-methodological literature on ESP, CLIL, EMI, and digital educational technologies; comparative analysis of these approaches aimed at identifying their specific pedagogical functions; pedagogical observation of instructors' and students' activity in non-philological fields while working with subject-specific content in English; and modelling of a methodological system that integrates digital educational technologies into the process of preparing students to teach subject-specific disciplines in English. For the subsequent piloting of the proposed model, the use of questionnaires for students and instructors, diagnostic testing, and a pedagogical experiment is envisaged; the experimental procedure is described below, with placeholders indicating where empirical data are to be inserted.

First, it is necessary to distinguish clearly among the concepts used, since their conflation is a common methodological error. English for Specific Purposes (ESP) is a branch of foreign-language teaching whose goal is to develop the foreign-language communicative competence required for a specific professional or academic field; ESP remains part of language training and is implemented predominantly in foreign-language classes (Dudley-Evans & St John, 1998). Content and Language Integrated Learning (CLIL) is an approach in which language and subject content have equal methodological status: a lesson pursues both linguistic and subject-related goals simultaneously, and the instructor manages the so-called "language triptych" – the language of content, the language of learning, and the language required for cognitive operations (Coyle, Hood & Marsh, 2010). English Medium Instruction (EMI), unlike ESP and CLIL, is the teaching of a subject-specific discipline in English without an explicit language goal: English serves purely as the medium for conveying subject content, and its development is treated as an incidental rather than a targeted outcome (Dearden, 2014; Macaro et al., 2018). This conceptual distinction is essential for the present study, since a methodology for preparing students in non-philological fields to teach subject-specific disciplines in English must guide them consistently through all three modes of work: from targeted language training (ESP), through the integrated acquisition of content and language (CLIL), to independent subject-specific activity in English (a mode approximating EMI).

In the proposed model, digital educational technologies are not treated as an end in themselves but as an instrument for integrating subject content, linguistic form, and professional communication. Each digital tool is introduced into the model only where a specific pedagogical task calling for it has been identified. The resulting methodological model comprises six sequential stages, summarised in Table 1.

Table 1: **Methodological Model for the Use of Digital Educational Technologies**

Stage	Pedagogical objective	Pedagogical function of digital technology	Examples of digital tools
1. Diagnostics	Determining the learners' baseline level of general and professional English communication, as well as their digital competence	Objective, individualised assessment; routing of the learner to an appropriate track	Electronic testing systems with automatic generation of an individual deficit profile
2. Language and terminological training	Developing command of the discipline-specific term system and typical grammatical-stylistic constructions of the academic/ professional register	Controlled, repeated, personalised practice	Electronic terminological dictionaries, corpora of discipline-specific texts, adaptive testing
3. Working with discipline-specific content	Moving from isolated lexico-grammatical work to comprehension of connected discipline-specific text and video	Structuring and sequential presentation of authentic discipline-specific materials	LMS, electronic course texts, video lectures with built-in comprehension tasks
4. Interactive digital practice	Converting receptive skills into productive ones: explaining professional concepts, engaging in professional dialogue	Creating a guided interactive production environment	Virtual whiteboards, collaborative-work tools, digital simulations

Stage	Pedagogical objective	Pedagogical function of digital technology	Examples of digital tools
5. Independent professional-communicative activity	Independent use of English in a professional/subject-specific environment	Environment for independent production, exchange and preliminary feedback	Recording and publishing platforms, peer-review tools, AI systems for preliminary feedback
6. Assessment and feedback	Recording changes and adjusting the individual learning trajectory	Accumulation and visualisation of learning data	Electronic portfolios, LMS analytics modules, repeat testing

Piloting of the model is envisaged in the form of a pedagogical experiment involving [number of participants] students of the non-philological field of study [specify field of study] at [name of university]; the duration of the experiment is [specify duration, e.g. one semester]. The experimental group comprises students undergoing training according to the described six-stage model; the control group comprises students mastering subject-specific content in English through a traditional methodology without the targeted use of digital educational technologies. Assessment is conducted through pre- and post-experiment diagnostic testing, questionnaires, and analysis of learning-activity products.

ANALYSIS AND RESULTS

The effectiveness of the methodology is to be evaluated using seven groups of indicators: command of professional English-language terminology (size of active terminological repertoire, accuracy of term use in context); comprehension of subject-specific texts and video materials in English; ability to explain professional concepts in English (coherence, terminological accuracy, and communicative adequacy of the explanation); participation in professionally oriented communication; independent work with English-language sources; digital competence required to work with subject-specific content in English; and readiness to use English in a professional/subject-specific environment.

For each indicator, data obtained prior to piloting the methodology (baseline diagnostics) are to be compared with data obtained after its completion (final diagnostics) in both the experimental and control groups. The form for reporting results, to be completed by the author on the basis of empirical data, is presented in Table 2.

Table 2: **Form for Presenting Diagnostic Results (EG – Experimental Group, CG – Control Group)**

Indicator	EG, pre	EG, post	CG, pre	CG, post	Significance of difference
Command of professional terminology	[value]	[value]	[value]	[value]	[p-value/test]
Comprehension of discipline-specific texts and video materials	[value]	[value]	[value]	[value]	[p-value/test]
Ability to explain professional concepts	[value]	[value]	[value]	[value]	[p-value/test]
Participation in professionally oriented communication	[value]	[value]	[value]	[value]	[p-valu /test]
Independent work with English-language sources	[value]	[value]	[value]	[value]	[p-value/test]
Digital competence	[value]	[value]	[value]	[value]	[p-value/test]
Readiness to use English in a professional/subject-specific environment	[value]	[value]	[value]	[value]	[p-value/test]

A qualitative analysis of students' learning-activity products – fragments they prepare explaining professional concepts in English – is additionally envisaged, based on criteria of terminological accuracy, coherence of presentation, and conformity to the genre of an instructional explanation. The results of such analysis are recorded in the form of expert assessments and must be completed by the author on the basis of collected data: [present examples and results of expert assessment].

The hypothetical nature of the changes to be tested is as follows: application of the six-stage model is expected to produce a more pronounced gain in the indicators of ability to explain concepts, participation in communication, and readiness to teach, compared with the traditional methodology, since these indicators are directly linked to the stages of interactive digital practice and independent professional-communicative activity, which are absent from the traditional approach. Verification of this assumption is possible only on the basis of actual empirical data obtained during the experiment.

It is appropriate to structure the discussion of the obtained (expected) results not through a simple comparison of pre- and post-intervention indicators, but through an analysis of the pedagogical mechanisms linking the stages of the model to the anticipated changes. The greatest contribution to developing students' readiness to teach subject-specific disciplines in English is likely to come from the stages of interactive digital practice and independent professional-communicative activity, since it is at these stages that receptively acquired terminology and content are converted into productive professional-communicative skills. This is consistent with Macaro and colleagues' finding that the positive effect of English-medium instruction on language competence manifests itself above all where learners are required to produce utterances on subject matter independently, rather than merely receive it. Similarly, Golonka and colleagues show that the effectiveness of digital technologies in language learning is determined not by the type of technology as such, but by whether it provides substantive feedback and repeated practice – both conditions being built into the proposed model at the stages of interactive practice and assessment.

The role of the digital educational environment in the proposed methodology lies not in replacing traditional forms of instruction, but in ensuring a stable connection among the three components of preparation – subject content, linguistic form, and professional communication – which, under a traditional approach, often exist in the educational process in isolation from one another: language is acquired in foreign-language classes, content in subject-specific classes, and professional communication remains outside the educational process until students enter practical training. In the described model, digital tools function as connecting links: terminological corpora and electronic dictionaries link language to content at the lexical level; interactive and simulation environments link content to communication at the level of speech practice; and LMS analytics modules link all three components at the level of assessment and feedback. It is precisely in this, rather than in the mere fact of using digital technology, that its pedagogical potential lies: technology serves not as the goal of instruction but as an instrument for integrating the ESP, CLIL, and EMI components of preparation into a unified methodological system.

Compared with the traditional study of professional English, in which language and subject content are typically acquired sequentially rather than in parallel, the proposed methodology narrows the gap between the moment terminology is acquired and the moment it is used functionally in professional-subject communication. This is consistent with the general logic of the CLIL approach (Coyle, Hood & Marsh, 2010), according to which linguistic and subject-related content should develop simultaneously rather than through sequential transfer. At the same time, the limitations of the present study must be noted. First, the model has been developed and substantiated theoretically; its empirical verification requires piloting on a sample of students from a specific field of study and cannot automatically be extended to all non-philological fields without regard to their subject-specific characteristics – disciplines with a high proportion of visual-symbolic means of representing knowledge (mathematics, engineering graphics), for instance, impose different disciplinary-literacy requirements than disciplines with predominantly verbal content (Airey, 2011). Second, the effectiveness of the model depends substantially on the digital competence of the subject-discipline instructor, which calls for a separate programme of methodological support for teaching staff (Robert, 2010; Polat & Bukharkina, 2007). Third, applying digital educational technologies within the described model presupposes a developed digital educational infrastructure at the university, which limits its applicability under conditions of insufficient technical provision.

Directions for further research include the empirical piloting of the model across different non-philological fields of study, followed by a comparative analysis of its effectiveness depending on the subject-specific characteristics of the discipline, as well as the study of the methodology's long-term effects – the persistence of the developed readiness to teach in English under conditions of graduates' actual professional activity.

CONCLUSIONS AND RECOMMENDATIONS

The study conducted permits several conclusions to be drawn. Preparing students in non-philological fields to master and teach subject-specific disciplines in English constitutes an independent methodological task that cannot be reduced either to the traditional study of professional English or to the unsystematic introduction of English into subject teaching. Solving this task requires the consistent differentiation and coordinated application of the ESP, CLIL, and EMI approaches, each of which performs its own function at a particular stage of preparation. The six-stage methodological model developed – diagnostics, language and terminological training, work with subject-specific content, interactive digital practice, independent professional-communicative activity, and assessment and feedback – makes it possible to systematically link these approaches by means of digital educational technologies, each of which is introduced into the model in relation to a specific pedagogical function rather than as an end in itself. This provides an answer to the stated aim of the study: a methodology has been proposed and theoretically substantiated that integrates digital educational technologies into the process of preparing students in non-philological fields to work with subject-specific content in English.

The scholarly-methodological significance of the proposed model lies in clarifying the distinctions among the concepts of ESP, CLIL, EMI, and digital educational technologies as applied to the task of teaching subject-specific disciplines in English in a non-philological setting, and in developing a set of criteria for evaluating the effectiveness of such preparation. The practical value of the study lies in the possibility of using the model in designing professional-development programmes for instructors in non-philological departments and elective courses for students oriented toward subsequent participation in English-medium educational and professional programmes.

Prospects for further research relate to the empirical piloting of the model across different fields of study and to examining the durability of the developed readiness for professional communication in English under conditions of actual professional activity.

References:

1. Melekhina, E. A. (2021). Content and Language Integrated Learning (CLIL) at university: goals, content, methodology. Izvestia of the Herzen State Pedagogical University of Russia, No. 199, pp. 81–90. [In Russian]
2. Nymm, V. R., & Piotrovskaya, K. R. (2021). Developing language skills through CALL technologies. Izvestia of the Herzen State Pedagogical University of Russia, No. 199, pp. 115–124. [In Russian]
3. Polat, E. S., & Bukharkina, M. Yu. (2007). Modern Pedagogical and Information Technologies in the Education System: A Textbook. Moscow: Akademiya. 368 p. [In Russian]
4. Robert, I. V. (2010). Theory and Methodology of Education Informatization (Psychological-Pedagogical and Technological Aspects). Moscow: BINOM. Laboratoriya Znaniy. [In Russian]
5. Airey, J. (2011). The disciplinary literacy discussion matrix: A heuristic tool for initiating collaboration in higher education. Across the Disciplines, 8(3), 1–9.
6. Coyle, D., Hood, P., & Marsh, D. (2010). CLIL: Content and Language Integrated Learning. Cambridge: Cambridge University Press. 184 p.
7. Dafouz, E., & Smit, U. (2016). Towards a dynamic conceptual framework for English-medium education in multilingual university settings. Applied Linguistics, 37(3), 397–415.
8. Dearden, J. (2014). English as a Medium of Instruction – A Growing Global Phenomenon. Oxford: University of Oxford / British Council.
9. Dudley-Evans, T., & St John, M. J. (1998). Developments in English for Specific Purposes: A Multi-Disciplinary Approach. Cambridge: Cambridge University Press. 301 p.
10. Golonka, E. M., Bowles, A. R., Frank, V. M., Richardson, D. L., & Freynik, S. (2014). Technologies for foreign language learning: A review of technology types and their effectiveness. Computer Assisted Language Learning, 27(1), 70–105.
11. Kukulska-Hulme, A., & Viberg, O. (2018). Mobile collaborative language learning: State of the art. British Journal of Educational Technology, 49(2), 207–218.
12. Macaro, E., Curle, S., Pun, J., An, J., & Dearden, J. (2018). A systematic review of English medium instruction in higher education. Language Teaching, 51(1), 36–76.

DEVIANT XULQLI O‘SMIRLARDA KONFLIKTLI XULQ SHAKLLANISHIDA OTA-ONA-FARZAND MUNOSABATLARINING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Otamirzayev Muzaffar Bahodir o‘g‘li
Turan International University o‘qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada deviant xulqli o‘smirlarda konfliktli xulqning shakllanishiga ota-ona-farzand munosabatlarining ijtimoiy-psixologik ta’siri ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Emotsional qabul qilish va rad etish, ota-ona nazoratining izchilligi, psixologik avtonomiya, oilaviy kommunikatsiya hamda avtoritar, liberal va demokratik tarbiya uslublarining o‘smir xulqiga ta’sir mexanizmlari yoritiladi. Tadqiqot adabiyotlarni qiyosiy tahlil qilish, tizimlashtirish va ijtimoiy-psixologik modellashtirish metodlariga tayangan. Ota-ona bilan xavfsiz emotsional aloqa, aniq va izchil chegaralar hamda dialogga asoslangan tarbiya konstruktiv konflikt ko‘nikmalarini rivojlantirishi; kamsitish, beqaror talablar, haddan tashqari nazorat va befarqlik esa agressiv qarshilik yoki qochish xulqini mustahkamlashi asoslanadi. Oila, maktab va psixolog hamkorligiga mo‘ljallangan ko‘p bosqichli profilaktika modeli taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: deviant xulq-atvor, o‘smirlik davri, ota-ona-farzand munosabatlari, konfliktli xulq, tarbiya uslubi, emotsional qabul, psixologik avtonomiya, oilaviy kommunikatsiya, profilaktika.

Abstract: This theoretical article examines the socio-psychological role of parent-child relationships in the development of conflict behavior among adolescents displaying deviant tendencies. It analyzes emotional acceptance and rejection, consistency of parental control, psychological autonomy, family communication, and authoritarian, permissive, and democratic parenting styles. A secure emotional bond, clear boundaries, and dialogue are argued to support constructive conflict resolution, whereas humiliation, inconsistent demands, excessive control, and indifference may reinforce aggressive resistance or avoidance. A multilevel prevention model integrating family, school, and psychological services is proposed.

Key words: deviant behavior, adolescence, parent–child relationship, conflict behavior, parenting style, emotional acceptance, autonomy, family communication.

Аннотация: В статье представлен теоретический анализ социально-психологической роли детско-родительских отношений в формировании конфликтного поведения подростков с девиантными проявлениями. Рассматриваются эмоциональное принятие и отвержение, последовательность контроля, психологическая автономия, семейная коммуникация, а также авторитарный, либеральный и демократический стили воспитания. Обосновывается, что безопасная эмоциональная связь, ясные границы и диалог поддерживают конструктивное разрешение конфликтов, тогда как унижение, непоследовательные требования, чрезмерный контроль и безразличие могут усиливать агрессивное сопротивление или избегание. Предлагается многоуровневая модель профилактики, объединяющая семью, школу и психологическую службу.

Ключевые слова: девиантное поведение, подростковый возраст, детско-родительские отношения, конфликтное поведение, стиль воспитания, эмоциональное принятие, автономия, семейная коммуникация.

KIRISH

O‘smirlik inson rivojlanishining biologik, psixologik va ijtimoiy o‘zgarishlari bir vaqtda kechadigan murakkab bosqichidir. Bu davrda mustaqillikka intilish, shaxsiy hududni himoya qilish, tengdoshlar orasida mavqe egallash va kattalar talablarini qayta baholash kuchayadi. Mazkur tabiiy jarayon oiladagi munosabatlar bilan uyg‘un boshqarilsa, o‘smir mas’uliyatli avtonomiya va konstruktiv muloqotni o‘zlashtiradi. Aksincha, uning fikri muntazam inkor etilsa yoki nazorat butunlay yo‘qolsa, konfliktli xulq o‘zini tasdiqlashning asosiy vositasiga aylanishi mumkin.

Deviant xulq-atvor jamiyatda qabul qilingan huquqiy, axloqiy, pedagogik yoki ijtimoiy me'yorlardan barqaror chekinuvchi xatti-harakatlarni anglatadi. O'smirlarda u dars qoldirish, tajovuzkorlik, kattalar talabiga keskin qarshilik, tengdoshlarni kamsitish, xavfli xatti-harakat, yolg'onchilik yoki huquqbuzarlikka moyillik kabi ko'rinishlarda namoyon bo'lishi mumkin. Ushbu holatlarni faqat o'smirning individual "nuqsoni" sifatida talqin qilish oila, maktab va tengdoshlar tizimining rolini e'tibordan chetda qoldiradi.

Ota-ona–farzand munosabati o'smirning hissiyotlarni anglash, chegaralarni tan olish, norozilikni ifodalash va nizodan keyin munosabatni tiklash usullarini o'rganadigan dastlabki makondir. Ota-onaning o'zaro va farzand bilan konfliktni qanday boshqarishi kuzatish orqali o'zlashtiriladigan xulqiy model vazifasini bajaradi. Shu sababli oiladagi kommunikatsiya mazmuni deviant xulqning yagona sababi bo'lmasa-da, uning kuchayishi yoki yumshashida muhim kontekst hisoblanadi.

Maqolaning maqsadi deviant xulqli o'smirlarda konfliktli xulq shakllanishiga ota-ona-farzand munosabatlarining ta'sir mexanizmlarini tizimlashtirish va oilaga yo'naltirilgan profilaktika modelini ishlab chiqishdir. Tadqiqot obyekti deviant xulq belgilari kuzatilgan o'smirlarning oilaviy muloqoti, predmeti esa emotsional qabul, nazorat, avtonomiya va tarbiya uslublarining konfliktli xulq bilan ijtimoiy-psixologik aloqasidir.

Maqolada quyidagi vazifalar belgilandi:

- ota-ona–farzand munosabatlarini tushuntiruvchi asosiy nazariy yondashuvlarni qiyoslash;
- tarbiya uslublarining konfliktli xulqqa ta'sir mexanizmlarini ochib berish;
- xavf va himoya omillarini tizimlashtirish;
- maktab, oila va psixolog faoliyatini birlashtiruvchi tavsiyalar ishlab chiqish.

Mazkur ish empirik natija taqdim etishdan ko'ra, mavjud ilmiy bilimlarni konseptual sintez qilishga qaratilgan.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Deviant xulqli o'smirlarda konfliktli xulqning shakllanishi masalasi psixologiya va pedagogikada keng o'rganilgan.

A. Banduraning ijtimoiy o'rganish nazariyasida o'smir xulqi kuzatish, taqlid va mustahkamlash orqali shakllanishi ta'kidlanadi.

J. Bowlbyning bog'lanish nazariyasi esa ota-ona bilan xavfsiz emotsional aloqa o'smirning psixologik barqarorligida muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

U. Bronfenbrennerning ekologik yondashuvida oila, maktab va tengdoshlar muhiti o'smir xulqiga o'zaro bog'liq holda ta'sir etuvchi omillar sifatida qaraladi.

D. Baumrind tadqiqotlarida esa demokratik, avtoritar va liberal tarbiya uslublarining o'smirning mustaqilligi, mas'uliyati va konfliktli xulqiga ta'siri yoritilgan.

Mazkur nazariyalar ota-ona-farzand munosabatlaridagi emotsional qabul, izchil nazorat, muloqot va psixologik avtonomiya deviant hamda konfliktli xulqning shakllanishida muhim ijtimoiy-psixologik omillar ekanligini ko'rsatadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqola ilmiy-nazariy va amaliy-tahliliy xarakterga ega. Tadqiqot metodlari sifatida psixologik, pedagogik va oilaviy munosabatlarga oid manbalarni qiyosiy tahlil qilish, tushunchalarni tizimlashtirish, sababiy mexanizmlarni mantiqiy modellashtirish va amaliy tavsiyalarni umumlashtirishdan foydalanildi. Ushbu yondashuv mavjud nazariyalarni bitta tushuntiruvchi tizimda birlashtirish imkonini beradi. Tahlil birligi sifatida ota-ona–farzand munosabatining besh komponenti tanlandi: emotsional qabul, kommunikatsiya sifati, talab va oqibatlarning izchilligi, psixologik avtonomiya hamda ota-onaning konfliktni boshqarish modeli. Har bir komponent deviant xulqning xavf yoki himoya omili sifatida baholandi. Nazariy mulohazalar korrelyatsiyani avtomatik ravishda sababiy ta'sir deb qabul qilmaslik tamoyiliga asoslandi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Maqolaning ilmiy farazi shundan iboratki, konfliktli xulq faqat nazoratning kuchi bilan emas, ota-onaning iliqligi va nazoratning izchilligi o'rtasidagi muvozanat bilan bog'liq. Yuqori talab emotsional qabul va tushuntirish bilan birlashsa, mas'uliyatni rivojlantiradi; tahqirlash va beqaror jazoga qo'shilsa, tajovuz yoki qochishni kuchaytiradi. Past nazorat iliqlik bilan birga bo'lsa ham, chegaralarning noaniqligi sababli o'zini boshqarish rivojiga to'sqinlik qilishi mumkin (1-jadval).

1-jadval: **Nazariy tahlilning asosiy kategoriyalari**

Kategoriya	Tahlil mazmuni
Emotsional qabul	Hisni tan olish, shaxsni xulqdan ajratish
Nazorat izchilligi	Qoida va oqibatning bashorat qilinuvchanligi
Psixologik avtonomiya	Yoshga mos tanlov va javobgarlik
Kommunikatsiya	Tinglash, aniq xabar, haqoratsiz muzokara
Konflikt modeli	Ota-onaning nizoni boshqarish namunasi

Banduraning ijtimoiy o'rganish nazariyasiga ko'ra, o'smir xulqni bevosita tajriba bilan birga kuzatish, taqlid va mustahkamlash orqali o'zlashtiradi [1]. Oilada kelishmovchilik baqiriq, tahdid, haqorat yoki uzoq sukut bilan "hal qilinsa", aynan shu usullar konflikt repertuariga kiradi. Tinch muhokama, tanaffus, qarshi fikrni tinglash va kelishuv esa konstruktiv model vazifasini bajaradi.

Bowlby tomonidan ishlab chiqilgan bog'lanish nazariyasi xavfsiz emotsional aloqani bolaning ichki barqarorligi bilan bog'laydi [2]. Ota-ona o'smirning hissiyotlarini tan olsa, ammo zararli xatti-harakatga aniq chegara qo'ysa, u hissiyot va xulq o'rtasidagi farqni o'rganadi. Emotsional rad etish yoki doimiy beqaror munosabat esa oddiy kelishmovchilikni munosabat yo'qolishi xavfi sifatida qabul qilishga olib kelishi mumkin.

Bronfenbrennerning ekologik modeli o'smirni oila, maktab, tengdoshlar va jamiyat tizimlari kesishgan nuqtada ko'radi [3]. Agar maktabning talab hamda qo'llab-quvvatlash modeli bir-biriga zid bo'lsa, o'smir ikki tizim orasida moslashish qiyinchiligiga duch keladi. Narrativ oilaviy korreksiya maktabdagi munosabatlarni hisobga olmasdan to'liq bo'la olmaydi.

Baumrind tarbiya uslublarini ota-onaning talabchanligi va javobchanligi nisbatida izohlaydi [4]. Demokratik-avtoritativ yondashuv yuqori talabni iliqlik va muloqot bilan birlashtiradi. Avtoritar uslubda talab yuqori, biroq izoh va hissiy qabul past bo'ladi. Liberal uslubda iliqlik bo'lishi mumkin, ammo chegaralar yetarli emas. Befarq uslubda esa ham talab, ham emotsional ishtirok past. Oilaviy tizimlar yondashuvi xulqni alohida shaxsning belgisi emas, munosabatlar tizimida takrorlanadigan sikl sifatida ko'radi. Masalan, ota-ona nazoratni kuchaytiradi, o'smir qarshilik ko'rsatadi, ota-ona yanada qattiqlashadi, o'smir tajovuz yoki qochishga o'tadi. Muammoni faqat o'smirga yuklash ushbu siklni ko'rinmas qoldiradi; o'zgarish har ikki tomon reaksiyasini qayta tashkil qilishni talab etadi.

O'zbek oilasi sharoitida kattaga hurmat, avlodlararo yaqinlik va jamoaviy mas'uliyat kuchli himoya resursi bo'lishi mumkin. Biroq hurmat tushunchasi o'smir fikrini butunlay inkor etish bilan tenglashtirilganda, norozilik yashirin shaklga o'tadi. Madaniy jihatdan mos profilaktika ota-ona mavqeini saqlagan holda o'smirning sha'ni, fikri va rivojlanayotgan avtonomiyasini tan olishi lozim (2-jadval).

2-jadval: **Tarbiya uslublarining qiyosiy tavsifi**

Tarbiya uslubi	Talab	Emotsional javob	Ehtimoliy xavf yoki resurs
Demokratik-avtoritativ	Yuqori, izchil	Yuqori	Mas'uliyat va konstruktiv dialog uchun resurs
Avtoritar	Yuqori, qattiq	Past	Yashirin qarshilik, agressiya yoki bo'ysunuvchanlik
Liberal	Past	Ko'pincha yuqori	Chegara va frustratsiyaga chidamlilikning sustligi
Befarq	Past	Past	Nazorat yetishmasligi va emotsional begonalashuv

Emotsional qabul o'smirning barcha xatti-harakatini ma'qullash emas. U shaxsni xulqdan ajratish, "sen yomonsan" o'rniga "bu xatti-harakat xavfli" deyish, hisni tan olish va oqibatni izchil qo'llashni anglatadi. Qabul qilingan o'smir xatosini yashirishga kamroq ehtiyoj sezadi va muammoni muhokama qilishga ko'proq tayyor bo'ladi.

Emotsional rad etish ochiq haqorat, doimiy taqqoslash, masxara, sovuqlik yoki farzand muvaffaqiyatini muntazam qadrsizlantirishda namoyon bo'ladi. Bunday tajriba o'zini past baholash, dushmanona atributsiya va himoyaviy tajovuzni kuchaytirishi mumkin. O'smir neytral talabni ham kamsitish sifatida qabul qilib, nizo boshlanishidan oldin qarshilikka tayyor turadi.

Nazoratning izchilligi qoida, sabab va oqibatning oldindan tushunarli bo'lishidir. Bir xatti-harakat bir kuni e'tiborsiz qoldirilib, boshqa kuni jazolansa, bola me'yorni emas, ota-onaning kayfiyatini kuzatishga o'rganadi. Bu yolg'on, yashirish, jazodan qochish va "chegarani sinash"ni kuchaytirishi mumkin.

MAKTAB TA'LIMI SCHOOL EDUCATION ШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

Psixologik avtonomiya o‘smirning yoshiga mos tanlov, fikr va javobgarlik huquqidir. Avtonomiya nazoratsizlik emas: ota-ona xavfsizlik chegaralarini saqlaydi, biroq kiyim, vaqtni rejalash yoki o‘qish usuli kabi masalalarda muhokama va tanlov maydonini kengaytiradi. Haddan tashqari psixologik nazorat aybdorlik, uyat yoki sevgidan mahrum qilish orqali bo‘ysundirishga tayanadi va yashirin qarshilikni kuchaytirishi mumkin.

Oilaviy kommunikatsiyada xabar mazmuni bilan ohang birdek muhim. Buyruq, umumlashtiruvchi ayblov va eski xatolarni qayta sanash konfliktni shaxsiy kurashga aylantiradi. Qisqa “men-xabari”, kuzatiladigan xatti-harakatni aniq aytish, bitta masalani muhokama qilish va qarshi tomon fikrini qayta ifodalash esa nizo doirasini toraytiradi.

Ota-onaning o‘zini boshqarishi o‘smirga qo‘yiladigan har qanday talabdan avval keladi. Katta odam yuqori hissiy qo‘zg‘alishda jazo belgilasa, keyin undan qaytishi yoki haddan oshishi mumkin. Tanaffus olish, suhbat vaqtini kelishish va keyin izchil qaror chiqarish ota-ona hokimiyatini susaytirmaydi; aksincha, uning adolatliligi va bashorat qilinuvchanligini oshiradi.

Konfliktli xulq ko‘pincha “vaziyat-talqin-hissiyot-reaksiya-oqibat” zanjirida shakllanadi. Ota-onaning oddiy eslatmasi o‘smir tomonidan “menga ishonishmaydi” deb talqin qilinsa, g‘azab paydo bo‘ladi va keskin javob beriladi. Ota-ona buni hurmatsizlik deb qabul qilib, jazoni kuchaytiradi. Takrorlangan sikl har ikki tomonning salbiy kutishini mustahkamlaydi.

Agressiv qarshilik o‘smirga qisqa muddatda nazorat va kuch hissini berishi mumkin. Agar ota-ona faqat kuchli portlashdan keyin yon bersa, agressiya bilvosita mustahkamlanadi. Xuddi shuningdek, o‘smir sukut yoki uydan chiqib ketish orqali talabni bekor qila olsa, qochish strategiyasi mustahkamlanadi. Profilaktika oqibatlarni keskinlashtirish emas, destruktiv strategiyaning “foydasi”ni yo‘qotish va konstruktiv alternativani mukofotlashni talab qiladi.

Tengdoshlar guruhi oiladagi tajribani kuchaytirishi yoki kompensatsiya qilishi mumkin. Oilada qadrsizlangan o‘smir guruhda mavqe olish uchun tajovuz va qoidabuzarlikka murojaat qilishi mumkin. Ijobiy murabbiy, sport jamoasi yoki qo‘llab-quvvatlovchi tengdoshlar esa oilaviy xavfning ta’sirini yumshatadigan muqobil identifikatsiya manbai bo‘ladi.

Konflikt strategiyalarini faqat “yaxshi” va “yomon”ga ajratish ilmiy jihatdan noto‘g‘ri. Xavfli vaziyatdan vaqtincha chekinish yoki prinsipial masalada qat’iy pozitsiya tutish mos bo‘lishi mumkin. Muammo strategiyaning vaziyatga moslashuvchan tanlanmasligi, bitta usulning doimiy takrorlanishi va munosabatga zarar yetkazuvchi oqibatlaridadir.

Deviant xulqning kuchayishida individual temperament, diqqat va impuls nazorati, travmatik tajriba, moddiy zo‘riqish, tengdoshlar bosimi va maktabdagi muvaffaqiyatsizlik ham rol o‘ynaydi. Shu bois oilaviy munosabatlar muhim bo‘lsa-da, ota-onani yagona aybdor sifatida ko‘rsatish mumkin emas. Kompleks baholash himoya resurslarini ham aniqlashi kerak (3-jadval).

3-jadval: **Oilaviy xavf va himoya omillari**

Xavf omili	Himoya omili
Kamsitish va doimiy taqqoslash	Shaxsni xulqdan ajratib baholash
Beqaror talab va jazo	Oldindan ma’lum, mutanosib oqibat
Haddan tashqari psixologik nazorat	Yoshga mos avtonomiya
Konfliktni baqiriq yoki sukut bilan boshqarish	Tanaffus, tinglash va muzokara
Maktab va oilaning o‘zaro ayblovi	Umumiy maqsad va koordinatsiya

Nazariy tahlil konfliktli xulqni ota-ona talabining miqdori emas, talabchanlik va emotsional javobchanlikning o‘zaro nisbati yaxshiroq tushuntirishini ko‘rsatadi. Faqat qattiqlik intizomni kafolatlamaydi; faqat iliqlik ham o‘zini boshqarishni avtomatik shakllantirmaydi. Eng maqbul sharoit aniq chegara, izchil oqibat, hissiy qabul va yoshga mos tanlovning birligidir.

Avtoritar uslub tashqi bo‘ysunishni tez ta’minlashi mumkin, ammo o‘smirning ichki qaror qabul qilishini rivojlantirmasligi ehtimoli bor. Nazorat kamaygan muhitda u yashirin qoidabuzarlik yoki keskin qarshilikka o‘tishi mumkin. Liberal uslubda esa o‘smir ota-onaning iliqligini his qilsa ham, frustratsiyaga chidamlilik va mas’uliyat chegaralari yetarlicha shakllanmasligi mumkin.

Demokratik-avtoritativ uslub konfliktning yo‘qligini anglatmaydi. Aksincha, kelishmovchilik ochiq muhokama qilinadi, biroq shaxsiyatga tegish, zo‘ravonlik va tahdidga yo‘l qo‘yilmaydi. O‘smir fikr bildirish huquqiga ega, ota-ona esa xavfsizlik va asosiy qoidalar bo‘yicha yakuniy mas’uliyatni saqlaydi. Shu jarayonda konflikt ijtimoiy ko‘nikma mashqiga aylanadi.

Maktab amaliyotida oila bilan aloqa faqat intizom buzilganda boshlansa, hamkorlik jazolovchi tus oladi. Ota-onaga muammo bilan birga bolaning kuchli tomonlari va kuzatilgan kichik ijobiy o‘zgarishlar ham yetka-

zilishi kerak. Muammoni "farzandingiz yomon" shaklida emas, aniq xatti-harakat, sharoit va oqibatlar orqali tasvirlash himoyaviy reaksiyani kamaytiradi.

Psixologning vazifasi ota-onaning o'rniga hukm chiqarish emas, takrorlanayotgan siklni ko'rsatish va yangi reaksiyalarni mashq qildirishdir. Ota-ona hamda o'smir uchun umumiy til - hissiyot nomi, tanaffus signali, bitta muammo qoidasi va kelishilgan oqibat - shakllantirilsa, treningdagi ko'nikma uy sharoitida mustahkamlanadi.

Mahalliy sharoitda kengaytirilgan oila a'zolari, mahalla va ta'lim muassasasi muhim resurs bo'lishi mumkin. Biroq ko'p tomonning aralashuvi o'smirni omma oldida uyaltirishga aylanmasligi kerak. Yordam maxfiylik, sha'nni hurmat qilish va aniq mas'uliyat taqsimoti asosida tashkil etilgandagina samara beradi.

Birinchi bosqich - **kompleks baholash.** Unda faqat intizom buzilishi emas, konflikt boshlanadigan vaziyatlar, ota-onaning javobi, o'smirning talqini, takrorlanuvchi oqibatlar va oilaning kuchli tomonlari aniqlanadi. Zo'ravonlik, o'ziga zarar yetkazish, modda iste'moli yoki og'ir ruhiy alomatlar bo'lsa, maxsus xizmatga yo'naltirish kechiktirilmaydi.

Ikkinchi bosqich - **oilaviy psixoedukatsiya.** Ota-onaga o'smirlikdagi avtonomiya ehtiyoji, hissiy qo'zg'alish va konflikt sikli sodda tilda tushuntiriladi. Maqsad aybdor topish emas, takrorlanayotgan aloqani ko'rishdir. Ota-onalar "hisni qabul qilish - zararli xulqqa chegara qo'yish" tamoyilini mashq qiladi.

Uchinchi bosqich - **kommunikativ ko'nikmalar.** Oila a'zolari bitta masalani muhokama qilish, umumlashtiruvchi ayblovdan qochish, "men-xabari", faol tinglash, tanaffus va qayta suhbat vaqtini belgilashni o'rganadi. Mashqlar real oilaviy vaziyatlar asosida takrorlanadi.

To'rtinchi bosqich - **qoidalar va oqibatlarni qayta tashkil qilish.** Uyda 3–5 ta asosiy qoida yozma va tushunarli shaklda belgilanadi. Oqibatlar xatti-harakatga mutanosib, oldindan ma'lum va haqorat qilmaydigan bo'lishi kerak. Ijobiy o'zgarishlar ham tez va aniq qayd etiladi.

Beshinchi bosqich - **maktab bilan koordinatsiya.** Pedagog, psixolog va ota-ona bir xil kichik maqsadlarni kuzatadi: masalan, konflikt paytida tanaffus so'rash, darsni tark etmaslik yoki haqoratsiz fikr bildirish. Turli kattalarning qarama-qarshi ko'rsatmalari kamaytiriladi.

Oltinchi bosqich - **monitoring va qayta baholash.** To'rt-olti hafta davomida konflikt chastotasi, davomiyligi, ishlatilgan strategiya va munosabatning tiklanish vaqti qayd etiladi. Natija bo'lmasa, faraz qayta ko'rib chiqiladi; o'smirning individual ehtiyojlari yoki yashirin xavf omillari chuqurroq baholanadi (4-jadval).

4-jadval: **Oilaga yo'naltirilgan profilaktikaning bosqichlari**

Bosqich	Asosiy vazifa	Kutiladigan natija
1. Baholash	Konflikt sikli va xavfni aniqlash	Individual ish farazi
2. Psixoedukatsiya	O'smirlik va oilaviy siklni tushuntirish	Ayblovning kamayishi
3. Ko'nikma	Tinglash, men-xabari, tanaffus	Konstruktiv muloqot
4. Qoidalar	Izchil talab va oqibat	Bashorat qilinadigan muhit
5.Koordinatsiya	Maktab–oila maqsadlarini birlashtirish	Bir xil yondashuv
6. Monitoring	O'zgarishni qayta baholash	Rejani moslashtirish

Mazkur maqola nazariy sintezga asoslangan bo'lib, yangi empirik tanlanma yoki statistik natijalarni taqdim etmaydi. Shu sababli taklif etilgan mexanizmlar va profilaktika modeli keyingi tadqiqotlarda tekshirilishi lozim. Nazariy manbalarning katta qismi boshqa madaniy kontekstlarda yaratilgani uchun mahalliy oilalarga tatbiqda ehtiyotkorlik talab etiladi.

Kelgusida ota-ona va o'smir baholarini birlashtirgan, jins, yosh, hudud va oilaning ijtimoiy-iqtisodiy holatini hisobga olgan tadqiqotlar o'tkazish maqsadga muvofiq. Longitudinal dizayn munosabatlarning vaqt davomida qanday o'zgarishini, aralashuv tadqiqotlari esa oilaviy treningning konfliktli xulqqa ta'sirini baholash imkonini beradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ota-ona-farzand munosabatlari deviant xulqli o'smirning konfliktni talqin qilishi va boshqarish repertuari shakllanadigan markaziy ijtimoiy-psixologik muhitdir. Emotsional qabul, izchil talab, hurmatli kommunikatsiya va yoshga mos avtonomiya o'smirning o'zini boshqarishi hamda konstruktiv kelishuv ko'nikmalarini qo'llab-quvvatlaydi. Emotsional rad etish, kamsitish, beqaror jazo, haddan tashqari psixologik nazorat yoki befarqlik tajovuzkor qarshilik, qochish va yashirin qoidabuzarlik uchun xavf omili bo'lishi mumkin. Biroq oilaviy muhitni yagona sabab sifatida talqin qilish noto'g'ri; individual, maktab va tengdoshlar omillari ham kompleks baholanishi kerak.

Samarali profilaktika o‘smirni “tuzatish” bilan cheklanmaydi. U ota-onaning o‘zini boshqarishi, oila ichidagi konflikt siklini o‘zgartirish, aniq qoidalar, kommunikativ ko‘nikmalar va maktab bilan hamkorlikni yagona tizimga birlashtiradi. Shu yondashuv deviant xulqni jazolashdan ko‘ra, uning ijtimoiy-psixologik mexanizmlarini o‘zgartirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Bandura A. Social Learning Theory. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1977. 247 p.
2. Bowlby J. A Secure Base: Parent-Child Attachment and Healthy Human Development. New York: Basic Books, 1988. 205 p.
3. Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979. 330 p.
4. Baumrind D. Current patterns of parental authority. Developmental Psychology Monograph. 1971. Vol. 4, No. 1, Part 2. P. 1-103.
5. Maccoby E.E., Martin J.A. Socialization in the context of the family: Parent-child interaction. In: Handbook of Child Psychology. New York: Wiley, 1983. P. 1-101.
6. Minuchin S. Families and Family Therapy. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1974. 268 p.
7. Patterson G.R. Coercive Family Process. Eugene, OR: Castalia, 1982. 368 p.
8. Выготский Л.С. Психология развития человека. Москва: Смысл; Эксмо, 2005. 1136 с.
9. Божович Л.И. Личность и её формирование в детском возрасте. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 400 с.
10. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. Санкт-Петербург: Речь, 2010. 256 с.
11. Реан А.А. Психология подростка. Санкт-Петербург: Прайм-Еврознак, 2008. 512 с.
12. Moffitt T.E. Adolescence-limited and life-course-persistent antisocial behavior: A developmental taxonomy. Psychological Review. 1993. Vol. 100, No. 4. P. 674-701.
13. Thomas K.W., Kilmann R.H. Thomas–Kilmann Conflict Mode Instrument. Mountain View, CA: CPP, 1974.
14. G‘oziyev E.G‘. Umumiy psixologiya. Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2010.
15. Karimova V.M. Oila psixologiyasi. Toshkent: Fan va texnologiya, 2008.
16. Shoumarov G‘.B. Oila psixologiyasi. Toshkent: Sharq, 2008.
17. Lazarus R.S., Folkman S. Stress, Appraisal, and Coping. New York: Springer, 1984. 456 p.

BIOLOGIYA FANIDAN AUDITORIYADAN TASHQARI MASHG'ULOTLARNI TASHKIL ETISHNING INNOVATSION METODLARI VA ULARNING KASBIY KOMPETENSIYALARNI SHAKLLANTIRISHDAGI AHAMIYATI

Xalilova Maqsad Ravshanovna
Buxoro davlat tibbiyot instituti o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada biologiya fanidan auditoriyadan tashqari mashg'ulotlarni tashkil etishda innovatsion metodlardan foydalanishning ilmiy-metodik asoslari tahlil qilingan. Bo'lajak biologiya o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda loyiha asosida o'qitish (Project-Based Learning), tadqiqotga asoslangan ta'lim (Inquiry-Based Learning), STEM yondashuvi, gamifikatsiya, raqamli ta'lim texnologiyalari va hamkorlikda o'qitish metodlarining pedagogik imkoniyatlari yoritilgan. Auditoriyadan tashqari mashg'ulotlarning talabalarning ilmiy-tadqiqotchilik, metodik, kommunikativ, ekologik hamda raqamli kompetensiyalarini rivojlantirishdagi o'rni asoslab berilgan. Shuningdek, biologiya ta'limida innovatsion metodlardan foydalanish orqali ta'lim sifati va bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligini oshirish bo'yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: biologiya ta'limi, auditoriyadan tashqari mashg'ulotlar, innovatsion metodlar, kasbiy kompetensiya, Project-Based Learning, Inquiry-Based Learning, STEM, gamifikatsiya, raqamli texnologiyalar, ekologik ta'lim.

Abstract: This article analyzes the scientific and methodological foundations for the use of innovative methods in organizing extracurricular activities in biology education. The pedagogical potential of Project-Based Learning, Inquiry-Based Learning, the STEM approach, gamification, digital educational technologies, and collaborative learning methods in developing the professional competencies of future biology teachers is examined. The role of extracurricular activities in developing students' research, methodological, communicative, environmental, and digital competencies is substantiated. In addition, methodological recommendations are proposed for improving the quality of biology education and enhancing the professional preparation of future teachers through the application of innovative teaching methods.

Key words: biology education, extracurricular activities, innovative methods, professional competence, Project-Based Learning, Inquiry-Based Learning, STEM, gamification, digital technologies, environmental education.

Аннотация: В данной статье проанализированы научно-методические основы использования инновационных методов при организации внеаудиторных занятий по биологии. Раскрыты педагогические возможности проектного обучения (Project-Based Learning), исследовательского обучения (Inquiry-Based Learning), STEM-подхода, геймификации, цифровых образовательных технологий и методов совместного обучения в развитии профессиональных компетенций будущих учителей биологии. Обоснована роль внеаудиторных занятий в формировании у студентов исследовательских, методических, коммуникативных, экологических и цифровых компетенций. Также разработаны методические рекомендации по повышению качества биологического образования и уровня профессиональной подготовки будущих учителей посредством применения инновационных методов.

Ключевые слова: биологическое образование, внеаудиторные занятия, инновационные методы, профессиональная компетентность, Project-Based Learning, Inquiry-Based Learning, STEM, геймификация, цифровые технологии, экологическое образование.

KIRISH

Bugungi kunda oliy ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar pedagogik ta'lim mazmunini takomillashtirish, ta'lim jarayoniga innovatsion texnologiyalarni joriy etish va bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishni ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilab bermoqda. Ayniqsa, biologiya o'qituvchi-

larini tayyorlashda nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan uyg'unlashtirish, talabalarning mustaqil fikrlashi, ilmiy-tadqiqotchilik faoliyatini rivojlantirish hamda zamonaviy pedagogik yondashuvlarni qo'llay olish ko'nikmalarini shakllantirish dolzarb masalalardan biridir [1].

Biologiya fani tirik organizmlar, ekologik tizimlar va tabiiy jarayonlarni o'rganishga qaratilganligi sababli uni o'qitishda faqat auditoriya mashg'ulotlari bilan cheklanib qolish yetarli emas. Talabalarning nazariy bilimlarini mustahkamlash, amaliy ko'nikmalarini rivojlantirish hamda kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishda auditoriyadan tashqari mashg'ulotlar muhim pedagogik vosita hisoblanadi. Bunday mashg'ulotlar talabalarni ilmiy izlanishga, tabiatni kuzatishga, ekologik muammolarni tahlil qilishga, tajriba va kuzatuvlar olib borishga jalb etadi [2].

So'nggi yillarda ta'lim tizimida innovatsion metodlarning keng joriy etilishi auditoriyadan tashqari mashg'ulotlarning mazmunini ham yangi bosqichga olib chiqdi. Xususan, loyiha asosida o'qitish, tadqiqotga asoslangan ta'lim, STEM texnologiyasi, raqamli laboratoriyalar, virtual simulyatsiyalar, gamifikatsiya va hamkorlikda o'qitish metodlari talabalarning bilim olish faolligini oshirish bilan birga, ularning kasbiy kompetensiyalarini kompleks rivojlantirishga xizmat qilmoqda [3].

Biologiya yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar uchun auditoriyadan tashqari mashg'ulotlar nafaqat fan bo'yicha bilimlarni chuqurlashtirish, balki kelajakdagi pedagogik faoliyatga tayyorgarlikni kuchaytirish vositasi hamdir. Mazkur jarayonda innovatsion metodlardan foydalanish talabalarda metodik kompetensiya, ilmiy-tadqiqotchilik kompetensiyasi, ekologik madaniyat, kommunikativ ko'nikmalar, raqamli savodxonlik va ijodiy fikrlash kabi muhim kasbiy sifatlarning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Shu bilan birga, auditoriyadan tashqari mashg'ulotlarni tashkil etishning amaliyotida ayrim muammolar ham uchraydi. Jumladan, innovatsion metodlardan foydalanish bo'yicha metodik tavsiyalarning yetarli emasligi, mashg'ulotlarni zamonaviy texnologiyalar asosida rejalashtirishdagi qiyinchiliklar, raqamli resurslardan foydalanish darajasining pastligi hamda kasbiy kompetensiyalarni baholash mezonlarining to'liq ishlab chiqilmaganligi ushbu yo'nalishda ilmiy izlanishlarni davom ettirish zaruratini ko'rsatadi [4].

Mazkur maqolaning maqsadi biologiya fanidan auditoriyadan tashqari mashg'ulotlarni tashkil etishda qo'llaniladigan innovatsion metodlarning pedagogik imkoniyatlarini tahlil qilish hamda ularning bo'lajak biologiya o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishdagi ahamiyatini ilmiy asoslashdan iborat.

Maqolada quyidagi vazifalarni amalga oshirish ko'zda tutilgan:

- auditoriyadan tashqari mashg'ulotlarning biologiya ta'limidagi o'rni va ahamiyatini aniqlash;
- innovatsion pedagogik metodlarning nazariy asoslarini tahlil qilish;
- biologiya fanida qo'llaniladigan innovatsion metodlarning turlarini tavsiflash;
- ushbu metodlarning kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishdagi samaradorligini asoslash;
- biologiya ta'limida auditoriyadan tashqari mashg'ulotlarni tashkil etish bo'yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqish.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Kasbiy kompetensiya tushunchasining ilmiy asoslari J. Raven tomonidan chuqur tadqiq qilingan. Olim kompetensiyani shaxsning bilim, ko'nikma, qadriyatlar va motivatsiyasini o'zida mujassamlashtirgan integral sifat sifatida talqin qiladi. Uning fikricha, zamonaviy ta'limning asosiy vazifasi o'quvchilarni tayyor bilimlarni o'zlashtirishga emas, balki real muammolarni hal qila oladigan kompetent mutaxassis sifatida shakllantirishdan iborat [6].

A. V. Xutorskoy kompetensiyaviy yondashuvni shaxsga yo'naltirilgan ta'limning asosiy mexanizmi sifatida baholab, kasbiy kompetensiyaning axborot bilan ishlash, kommunikativ, metodik va ijodiy faoliyat komponentlarini ajratib ko'rsatadi.

I. A. Zimnyaya esa kompetensiyani shaxsning nazariy bilimlarini amaliy faoliyatda samarali qo'llash qobiliyati sifatida izohlaydi hamda refleksiya, mustaqil ta'lim va ijodkorlikning muhim o'rnini ta'kidlaydi [7].

Biologiya ta'limi metodikasiga oid tadqiqotlarda auditoriyadan tashqari mashg'ulotlarning pedagogik imkoniyatlari alohida e'tirof etiladi. Tadqiqotchilar laboratoriya ishlari, dala amaliyotlari, biologik ekskursiyalar, ekologik monitoring va ilmiy to'garaklar talabalarning ilmiy-tadqiqotchilik faoliyatini rivojlantirishda samarali vosita ekanligini qayd etadilar. Mazkur faoliyatlar nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog'lash, kuzatish, tajriba o'tkazish, natijalarni tahlil qilish va ilmiy xulosa chiqarish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

So'nggi yillarda Project-Based Learning (PBL) va Inquiry-Based Learning (IBL) metodlari biologiya ta'limida keng qo'llanilmoqda. R. Bybee, S. Bell va boshqa tadqiqotchilar loyiha hamda tadqiqotga asoslangan o'qitish talabalarda tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish, ilmiy izlanish olib borish va jamoada ishlash kompetensiyalarini rivojlantirishini ilmiy jihatdan asoslab berganlar. Ayniqsa, biologik obyektlarni o'rganish, ekologik muammolarni tahlil qilish va tajriba natijalarini muhokama qilish jarayonida ushbu metodlarning samaradorligi yuqori ekanligi qayd etiladi [8].

Zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda STEM yondashuvi biologiya ta'limining innovatsion yo'nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. Ushbu yondashuv biologiya, kimyo, fizika, matematika va axborot texnologiyalarini integratsiyalash orqali talabalarning ilmiy dunyoqarashi va texnologik kompetensiyalarini rivojlantirish imkonini beradi. Shuningdek, virtual laboratoriyalar, raqamli mikroskoplar, simulyatsion dasturlar va sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish biologiya fanini o'qitishda innovatsion yondashuvlarning samaradorligini oshirmoqda [9].

Mahalliy olimlar tomonidan ham bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish, mustaqil ta'limni tashkil etish va innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish masalalari o'rganilgan. Biroq mavjud tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, biologiya fanidan auditoriyadan tashqari mashg'ulotlarni innovatsion metodlar asosida tashkil etish va ularning kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishdagi ta'sirini kompleks yorituvchi ilmiy-metodik tadqiqotlar yetarli emas [10].

Shunday qilib, ilmiy adabiyotlar tahlili auditoriyadan tashqari mashg'ulotlarni innovatsion metodlar asosida tashkil etish bo'lajak biologiya o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishning muhim omili ekanligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, mazkur jarayonni metodik jihatdan takomillashtirish, innovatsion metodlarni tizimli qo'llash va ularning samaradorligini baholash bo'yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqish zarurati mavjud.

Mazkur tadqiqotning metodologik asosini kompetensiyaviy, tizimli, shaxsga yo'naltirilgan hamda faoliyatga asoslangan yondashuvlar tashkil etadi. Ushbu yondashuvlar biologiya ta'limida auditoriyadan tashqari mashg'ulotlarni innovatsion metodlar asosida tashkil etish orqali bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot jarayonida nazariy va empirik metodlarning uyg'unligidan foydalanildi. Nazariy metodlar sifatida ilmiy-pedagogik va metodik adabiyotlarni tahlil qilish, normativ-huquqiy hujjatlarni o'rganish, qiyosiy tahlil, tizimlashtirish va umumlashtirish metodlari qo'llanildi. Mazkur metodlar biologiya ta'limida innovatsion metodlarning mazmuni va ularning kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishdagi o'rnini aniqlash imkonini berdi.

Empirik tadqiqot metodlari sifatida kuzatish, suhbat, anketa so'rovi, pedagogik tajriba-sinov va ekspert baholash usullaridan foydalanish rejalashtirildi. Kuzatish metodi auditoriyadan tashqari mashg'ulotlarda talabalarning faolligi, mustaqil ishlash ko'nikmalari va innovatsion metodlardan foydalanish darajasini aniqlashga xizmat qiladi. Anketa va suhbat metodlari orqali talabalarning innovatsion metodlarga munosabati, motivatsiyasi va kasbiy rivojlanish dinamikasi o'rganiladi [11].

Tadqiqot obyekti sifatida pedagogika oliy ta'lim muassasalarining biologiya ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar tanlandi. Tadqiqot predmeti esa auditoriyadan tashqari mashg'ulotlarni innovatsion metodlar asosida tashkil etish jarayonida kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish metodikasidan iborat.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Bo'lajak biologiya o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda auditoriyadan tashqari mashg'ulotlarni innovatsion metodlar asosida tashkil etish bugungi pedagogika fanining dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Zamonaviy ta'lim tizimida kompetensiyaviy yondashuvning ustuvorligi pedagog kadrlarni tayyorlash jarayoniga yangicha metod va texnologiyalarni joriy etishni talab qilmoqda. Shu nuqtai nazardan, mazkur masala bo'yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlarni tahlil qilish nazariy va metodik asoslarni aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi [5].

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqotning ilmiy farazi quyidagicha ifodalandi: agar auditoriyadan tashqari mashg'ulotlar loyiha asosida o'qitish, tadqiqotga asoslangan ta'lim, STEM texnologiyalari, gamifikatsiya, raqamli ta'lim vositalari va hamkorlikda o'qitish metodlari asosida tizimli tashkil etilsa, biologiya yo'nalishi talabalarining kasbiy kompetensiyalari an'anaviy mashg'ulotlarga nisbatan yuqori darajada rivojlanadi.

Tadqiqotning asosiy bosqichlari quyidagilardan iborat:

1. **Diagnostik bosqich** – mavjud holatni tahlil qilish, talabalarning kasbiy kompetensiyalarini baholash va auditoriyadan tashqari mashg'ulotlar holatini o'rganish.
2. **Loyihalash bosqichi** - innovatsion metodlar asosida auditoriyadan tashqari mashg'ulotlarning metodik modelini ishlab chiqish va mashg'ulotlar mazmunini loyihalash.
3. **Amaliy bosqich** - ishlab chiqilgan metodikani biologiya ta'limi jarayonida sinovdan o'tkazish, loyiha ishlari, ekologik tadbirlar, ilmiy to'garaklar, virtual laboratoriyalar va boshqa innovatsion faoliyat turlarini tashkil etish.
4. **Tahliliy bosqich** - tajriba-sinov natijalarini statistik tahlil qilish, kasbiy kompetensiyalardagi o'zgarishlarni baholash va metodikaning samaradorligini aniqlash.

Kasbiy kompetensiyalarni baholashda quyidagi mezonlardan foydalanish tavsiya etiladi:

- motivatsion mezon - kasbiy faoliyatga qiziqish va motivatsiya;
- kognitiv mezon - biologik bilimlar va metodik tayyorgarlik darajasi;
- faoliyat mezoni - innovatsion metodlarni amaliyotda qo'llash ko'nikmalari;
- kommunikativ mezon - hamkorlik, taqdimot va muloqot ko'nikmalari;
- refleksiv mezon - o'z faoliyatini tahlil qilish va baholash qobiliyati.

Tadqiqot metodologiyasi biologiya fanidan auditoriyadan tashqari mashg'ulotlarni zamonaviy innovatsion metodlar asosida tashkil etishning samaradorligini ilmiy jihatdan asoslash va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish uchun metodik asos bo'lib xizmat qiladi.

4. Biologiya fanidan auditoriyadan tashqari mashg'ulotlarni tashkil etishning innovatsion metodlari

Auditoriyadan tashqari mashg'ulotlar biologiya ta'limining ajralmas tarkibiy qismi bo'lib, talabalarning nazariy bilimlarini amaliyot bilan uyg'unlashtirish, ilmiy izlanish ko'nikmalarini rivojlantirish hamda kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Zamonaviy oliy ta'lim sharoitida bunday mashg'ulotlarni innovatsion metodlar asosida tashkil etish ta'lim sifatini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Innovatsion metodlar talabaning ta'lim jarayonidagi faolligini oshiradi, mustaqil fikrlashini rivojlantiradi, muammolarni tahlil qilish va ularning yechimini topishga yo'naltiradi. Biologiya fanida bu metodlar ayniqsa samarali bo'lib, tabiat hodisalari va biologik jarayonlarni bevosita kuzatish, tajribalar o'tkazish hamda ilmiy tadqiqot olib borish imkoniyatini yaratadi.

4.1. Loyiha asosida o'qitish (Project-Based Learning)

Loyiha asosida o'qitish biologiya fanidan auditoriyadan tashqari mashg'ulotlarning eng samarali innovatsion metodlaridan biri hisoblanadi. Ushbu metodda talabalar muayyan biologik yoki ekologik muammoni mustaqil o'rganadi, ma'lumot to'playdi, tahlil qiladi va amaliy natijaga ega loyiha yaratadi [12].

Masalan, talabalar quyidagi mavzularda loyihalar ishlab chiqishlari mumkin:

- mahalliy dorivor o'simliklar atlasini yaratish;
- hudud bioxilma-xilligini o'rganish;
- ekologik monitoring olib borish;
- maktab hududida biologik tajriba maydonchasini tashkil etish;
- biologiya fanidan raqamli o'quv resurslarini ishlab chiqish.

Loyiha faoliyati talabalarda ilmiy-tadqiqotchilik, metodik, kommunikativ, raqamli va tashkiliy kompetensiyalarni rivojlantiradi. Bundan tashqari, ular jamoada ishlash, vaqtni rejalashtirish va taqdimot tayyorlash ko'nikmalarini ham egallaydilar.

4.2. Tadqiqotga asoslangan ta'lim (Inquiry-Based Learning)

Tadqiqotga asoslangan ta'lim biologiya fanining mazmuniga to'liq mos keladigan innovatsion yondashuvlardan biridir. Ushbu metod talabalarning ilmiy izlanish olib borishi, biologik hodisalarni kuzatishi, tajribalar tashkil etishi va olingan natijalarni tahlil qilishiga asoslanadi [13].

Masalan, auditoriyadan tashqari mashg'ulotlarda talabalar:

- turli yorug'lik sharoitlarida o'simliklarning o'sishini kuzatish;
- suv havzalarining ekologik holatini tahlil qilish;
- tuproq tarkibining o'simlik rivojlanishiga ta'sirini aniqlash;
- bioindikator organizmlar yordamida ekologik monitoring o'tkazish kabi tadqiqotlarni amalga oshirishlari mumkin.

Mazkur metod talabalarning tanqidiy fikrlash, muammolarni hal etish, ilmiy tahlil va xulosa chiqarish kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

4.3. STEM yondashuvi

So'nggi yillarda biologiya ta'limida STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) yondashuvi keng qo'llanilmoqda. Ushbu yondashuv biologiya fanini boshqa fanlar bilan integratsiyalash orqali talabalarning ilmiy dunyoqarashi va amaliy ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Auditoriyadan tashqari mashg‘ulotlarda STEM yondashuvi asosida quyidagi faoliyatlar tashkil etilishi mumkin:

- DNK va hujayra modellarini yaratish;
- ekologik sensorlar yordamida havo yoki suv sifatini monitoring qilish;
- biologik jarayonlarni modellashtirish;
- mikrokontrollerlar asosida avtomatlashtirilgan issiqxona loyihalarini ishlab chiqish.

Bunday mashg‘ulotlar biologik bilimlarni texnologik va muhandislik yechimlari bilan bog‘lash imkonini beradi.

4.4. Gamifikatsiya (Gamification)

Gamifikatsiya ta’lim jarayoniga o‘yin elementlarini kiritish orqali talabalar faolligini oshiruvchi innovatsion metod hisoblanadi. Biologiya fanida gamifikatsiya auditoriyadan tashqari mashg‘ulotlarni yanada qiziqarli va samarali tashkil etishga xizmat qiladi [14].

Quyidagi usullardan foydalanish mumkin:

- biologik kvestlar;
- ekologik viktorinalar;
- QR-kod asosidagi topshiriqlar;
- biologik rolli o‘yinlar;
- intellektual musobaqalar.

Gamifikatsiya natijasida talabalarning motivatsiyasi oshadi, biologik tushunchalarni o‘zlashtirish darajasi yaxshilanadi hamda ijodiy fikrlash rivojlanadi.

4.5. Virtual laboratoriyalar va raqamli texnologiyalar

Raqamli texnologiyalarning rivojlanishi biologiya ta’limida yangi imkoniyatlarni yuzaga keltirmoqda. Virtual laboratoriyalar murakkab biologik tajribalarni xavfsiz va iqtisodiy jihatdan samarali tashkil etish imkonini beradi.

Auditoriyadan tashqari mashg‘ulotlarda quyidagi vositalardan foydalanish mumkin:

- virtual mikroskoplar;
- 3D anatomik modellar;
- biologik simulyatorlar;
- mobil ilovalar;
- elektron herbariylar;
- raqamli laboratoriya jihozlari.

Mazkur vositalar talabalarning raqamli kompetensiyasi bilan birga biologik jarayonlarni chuqur tushunishiga yordam beradi.

5. Innovatsion metodlarning kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishdagi ahamiyati

Auditoriyadan tashqari mashg‘ulotlarda innovatsion metodlardan foydalanish bo‘lajak biologiya o‘qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini kompleks rivojlantirish imkonini beradi. Har bir metod ma’lum kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi (1-jadval).

1-jadval: **Innovatsion metodlarning kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishdagi o‘rni**

Innovatsion metod	Shakllanadigan kompetensiyalar
Loyiha asosida o‘qitish	Ilmiy-tadqiqotchilik, metodik, kommunikativ, liderlik
Tadqiqotga asoslangan ta’lim	Tahliliy fikrlash, muammolarni hal qilish, ilmiy tafakkur
STEM yondashuvi	Integrativ fikrlash, texnologik va raqamli kompetensiyalar
Gamifikatsiya	Motivatsiya, kreativlik, hamkorlik
Virtual laboratoriyalar	Raqamli kompetensiya, amaliy ko‘nikmalar, axborot bilan ishlash

XULOSA VA TAKLIFLAR

Innovatsion metodlarning tizimli qo'llanilishi natijasida talabalarda quyidagi kasbiy kompetensiyalar rivojlanadi:

- biologik bilimlarni amaliyotda qo'llash;
- ilmiy tadqiqot olib borish;
- zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash;
- ekologik muammolarni tahlil qilish;
- axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish;
- ta'lim jarayonini loyihalash;
- refleksiya va o'z-o'zini rivojlantirish.

Shuningdek, innovatsion metodlar talabalarning mustaqil ta'limga bo'lgan ehtiyojini kuchaytiradi, kasbiy motivatsiyasini oshiradi hamda kelajakdagi pedagogik faoliyatda uchraydigan muammolarni samarali hal qilishga tayyorlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-son Farmoni. - Toshkent, 2019.
2. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. O'RQ-637-son. - Toshkent, 2020.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston - 2030 strategiyasi to'g'risida"gi PF-158-son Farmoni. - Toshkent, 2023.
4. Зимняя И.А. Ключевые компетенции - новая парадигма результата образования // Высшее образование сегодня. - Москва, 2003. - №5. - С. 34-42.
5. Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно ориентированного образования // Народное образование. - Москва, 2003. - №2. - С. 58-64.
6. Raven J. Competence in Modern Society: Its Identification, Development and Release. - London: H.K. Lewis, 1984. - 251 p.
7. Bybee R.W. The BSCS 5E Instructional Model: Creating Teachable Moments. - Arlington, VA: NSTA Press, 2015. - 208 p.
8. Bell S. Project-Based Learning for the 21st Century: Skills for the Future // The Clearing House. - 2010. - Vol. 83, Issue 2. - P. 39-43.
9. Thomas J.W. A Review of Research on Project-Based Learning. - San Rafael, CA: Autodesk Foundation, 2000. - 46 p.
10. National Research Council. A Framework for K–12 Science Education: Practices, Crosscutting Concepts, and Core Ideas. - Washington, DC: National Academies Press, 2012. - 400 p.
11. Freeman S., Eddy S.L., McDonough M. et al. Active Learning Increases Student Performance in Science, Engineering, and Mathematics // Proceedings of the National Academy of Sciences. - 2014. - Vol. 111(23). - P. 8410–8415.
12. Bonwell C.C., Eison J.A. Active Learning: Creating Excitement in the Classroom. - Washington, DC: George Washington University, 1991. - 121 p.
13. Mishra P., Koehler M.J. Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge // Teachers College Record. -2006. - Vol. 108(6). - P. 1017-1054.
14. OECD. The Future of Education and Skills 2030: OECD Learning Compass 2030. – Paris: OECD Publishing, 2019.
15. UNESCO. Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education. - Paris: UNESCO Publishing, 2021. - 185 p.

LEADING SCHOOLS FOR GIFTED STUDENTS: CONTEXTUAL DEMANDS ON THE PRINCIPAL AND THE CASE FOR CREATIVE COMPETENCE

Zarina I. Ganiyeva
Agency of Specialized Educational Institutions,
Chief Specialist, Department for Work with Creativity and Sports Schools
Tashkent, Republic of Uzbekistan

Abstract: Research on school leadership has largely treated the principalship as a generic role, with contextual variation examined mainly in terms of school size, socio-economic setting or performance level. This article argues that schools specialising in the education of gifted students constitute a distinct leadership context that has received limited theoretical attention. Four contextual features of such institutions are identified - a student body selected for high ability and creative potential, deepened and frequently individualised curricula, a highly qualified and professionally autonomous teaching staff, and outcomes measured through competition and project results. Each feature is shown to generate a corresponding demand on the principal, and the four demands are argued to converge on a single professional capacity: creative competence, understood as the capacity to generate and implement original managerial solutions. The article further identifies a structural tension characteristic of these institutions, in which creativity is expected of students while the principal operates within predominantly routine administrative procedures, and considers the implications of this tension for leadership preparation.

Key words: school leadership, gifted education, specialised schools, creative competence, educational context, principal preparation, distributed leadership, professional autonomy.

Annotatsiya: Maktab rahbarligiga oid tadqiqotlarda direktorlik faoliyati ko‘pincha umumiy rol sifatida talqin qilinib, kontekstual farqlar asosan maktab hajmi, ijtimoiy-iqtisodiy muhit yoki faoliyat samaradorligi darajasi nuqtai nazaridan o‘rganilgan. Ushbu maqolada iqtidorli o‘quvchilar ta’limiga ixtisoslashgan maktablar nazariy jihatdan yetarlicha e’tibor qaratilmagan o‘ziga xos rahbarlik kontekstini tashkil etishi asoslanadi. Bunday muassasalarning to‘rtta kontekstual xususiyati aniqlangan: yuqori qobiliyat va ijodiy salohiyat asosida tanlab olingan o‘quvchilar kontingenti, chuqurlashtirilgan va ko‘pincha individuallashtirilgan o‘quv dasturlari, yuqori malakali hamda kasbiy jihatdan mustaqil pedagogik jamoa, shuningdek, tanlov va loyiha natijalari orqali baholanadigan faoliyat samaradorligi. Har bir xususiyat direktor oldiga muayyan talabni qo‘yishi ko‘rsatilib, mazkur to‘rtta talab yagona kasbiy salohiyat - original boshqaruv yechimlarini yaratish va amaliyotga joriy etish qobiliyati sifatida tushuniladigan kreativ kompetensiyada birlashishi asoslanadi. Maqolada, shuningdek, ushbu muassasalarga xos bo‘lgan tarkibiy ziddiyat aniqlanadi: o‘quvchilardan kreativlik talab etiladi, biroq direktor asosan odatiy ma’muriy tartib-taomillar doirasida faoliyat yuritadi. Mazkur ziddiyatning rahbarlarni tayyorlash jarayoniga ta’siri ham ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: maktab rahbarligi, iqtidorlilar ta’limi, ixtisoslashtirilgan maktablar, kreativ kompetensiya, ta’lim konteksti, direktorlarni tayyorlash, taqsimlangan rahbarlik, kasbiy avtonomiya.

Аннотация: В статье обосновано, что школы, специализирующиеся на образовании одарённых учащихся, представляют собой особый контекст лидерства. Выделены четыре контекстные характеристики таких учреждений: контингент, отобранный по высоким способностям и креативному потенциалу; углублённое и часто индивидуализированное содержание образования; высококвалифицированный и профессионально автономный педагогический коллектив; результативность, измеряемая через итоги конкурсов и проектов. Показано, что каждая характеристика порождает соответствующее требование к директору, и все четыре требования сходятся в едином профессиональном качестве - креативной компетентности. Выявлено структурное противоречие: креативность ожидается от учащихся, тогда как директор действует преимущественно в рамках рутинных административных процедур.

Ключевые слова: образовательное лидерство, образование одарённых, специализированные школы, креативная компетентность, педагогический контекст, подготовка руководящих кадров, распределённое лидерство, профессиональная автономия.

INTRODUCTION

School leadership research has established the principal as a significant influence on student outcomes, operating largely through effects on teaching conditions and school climate [1]. Comparative policy work has examined how national systems define, prepare and support the role [2]. Within this literature, context is generally treated as a moderating variable: leadership practice is understood to vary with school size, socio-economic composition, or prior performance level.

One category of institution has received comparatively little attention as a leadership context in its own right: schools whose declared purpose is the education of gifted and talented students. These institutions are numerous in many systems and are frequently assigned a role in national talent policy, yet the leadership literature has rarely asked whether their organisational characteristics generate demands distinct from those of mainstream schooling.

This article addresses that question. It examines the organisational features characteristic of schools for gifted students, derives the demands these features place on the principal, and considers what professional capacity those demands imply. It further identifies a structural tension internal to such institutions that has practical consequences for leadership preparation.

LITERATURE REVIEW

The conception of giftedness underlying the institutional design of such schools is important for the argument. J. Renzulli's influential formulation treats giftedness as arising from the interaction of above-average ability, task commitment and creativity, rather than from measured ability alone [3]. Later syntheses have reinforced the view that giftedness is developmental and domain-specific, and that educational provision should be organised to convert potential into demonstrated achievement rather than merely to identify high scorers [4]. Both positions imply that institutions serving gifted students are, by design, expected to cultivate creativity as an outcome.

The conditions under which creativity emerges have been analysed by T. Amabile, whose componential model treats domain knowledge, creativity-relevant processes and intrinsic motivation as jointly necessary, and identifies the social environment as a decisive influence on the third component [5]. Applied to an institutional setting, this places responsibility for the creative environment on those who shape it - which in a school is primarily the principal.

Two further strands are relevant. J. Spillane's account of distributed leadership holds that leadership is best understood as an activity stretched across multiple actors rather than as the property of a single office [6]; this has particular force where the teaching staff is highly qualified and professionally autonomous. A. Edmondson's work on psychological safety demonstrates that teams whose members do not fear negative consequences for interpersonal risk display markedly higher learning behaviour [7], a finding that bears directly on whether teachers in such schools will in practice attempt untried approaches.

What these literatures do not supply is an account of how the specific organisational configuration of schools for gifted students shapes the leadership role. The following section develops such an account.

RESEARCH METHODOLOGY

This study employs a theoretical and conceptual research approach. Relevant literature on gifted education, creativity, school leadership, distributed leadership, and psychological safety was analysed and synthesised. The organisational features of schools for gifted students were examined to identify the specific demands placed on principals and to conceptualise creative competence as an integrative professional capacity. The study is based on theoretical interpretation and conceptual modelling rather than new empirical data.

ANALYSIS AND RESULTS

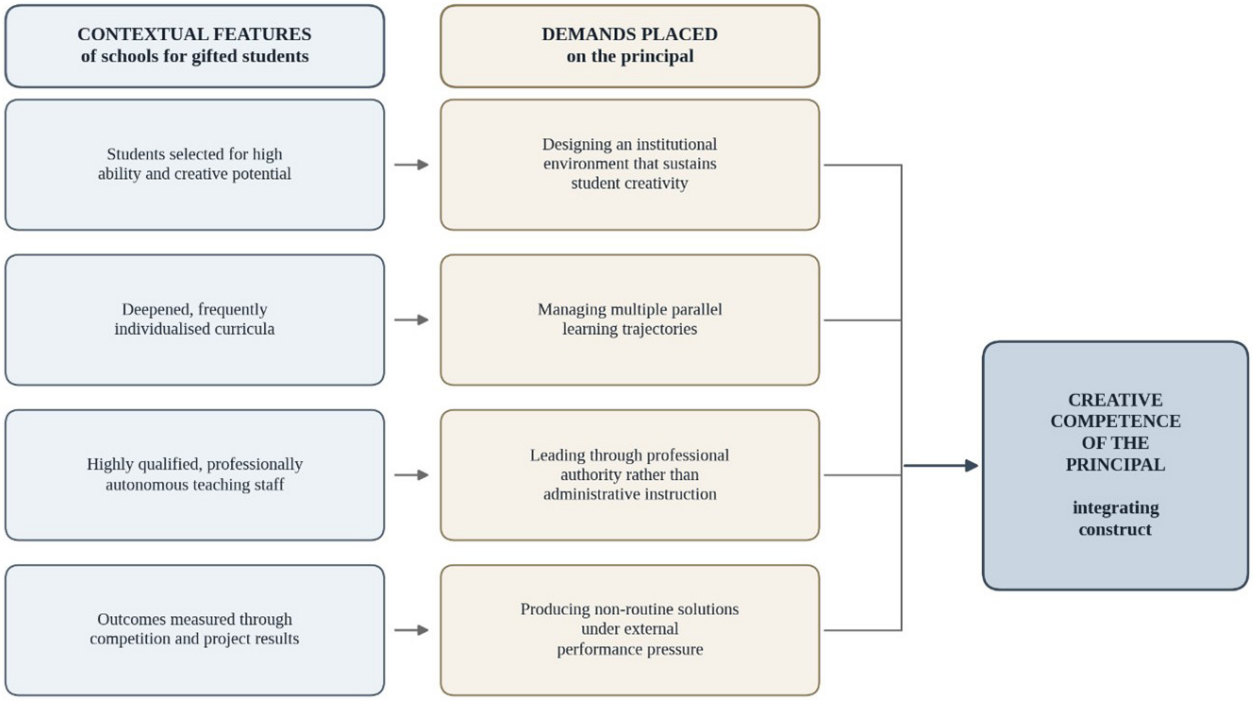
Selective student body. Admission is based on demonstrated ability and, in many systems, on creative potential. This has a consequence often left implicit: the institution's declared output is not merely academic attainment but creative productivity. The principal is accordingly responsible not only for instructional quality but for an institutional environment in which student creativity is sustained - a design task rather than a supervisory one.

Deepened and individualised curricula. Provision typically extends beyond the standard curriculum and frequently branches into individual trajectories reflecting particular talents. The managerial consequence is that standard scheduling, staffing and resource-allocation procedures do not straightforwardly apply. The principal must operate multiple parallel arrangements simultaneously, often with resources calibrated for a single standard model.

Highly qualified, professionally autonomous staff. Teaching staff in such institutions are frequently subject specialists of considerable standing, in some systems holding research degrees. Such staff do not respond well to directive administration; influence depends on professional credibility. This is the condition under which distributed leadership ceases to be a normative preference and becomes a practical necessity [6].

Outcomes measured through competition and project results. Institutional performance is commonly judged by olympiad placements, competition results and project outputs. These indicators are visible, externally validated and frequently reported. They generate performance pressure of a particular kind: the results depend on non-routine work - identifying and developing individual talent - while the accountability framework surrounding them tends to be conventional.

The four demands generated by these features are set out in Figure 1.

The four demands are not independent: they converge on a single professional capacity

Figure 1: **Contextual features of schools for gifted students and the demands they place on the principal**

The four demands are not independent. Designing an environment that sustains student creativity, operating parallel learning trajectories, leading through professional authority, and producing solutions under performance pressure all require the same underlying capacity: the ability to generate managerial solutions that are not supplied by existing procedure, and to implement them within an institution. This capacity is here termed creative competence.

The term is used deliberately in preference to creativity in the psychological sense. What is at issue is not divergent thinking as a cognitive attribute, but a professional capacity with four constituent elements: motivation to seek non-standard solutions; the cognitive resources to generate them; the managerial technique to implement them; and the reflective capacity to evaluate and correct them. These four elements parallel the componential logic of Amabile's model of creativity [5], transposed from the individual to the managerial level, and are summarised in Table 1.

Table 1: **Constituent elements of the principal's creative competence**

Element	Function	Manifestation in the leadership role
Motivational	Initiating creative activity	Willingness to seek alternatives to established procedure
Cognitive	Generating solutions	Capacity to produce and evaluate multiple options
Technological	Implementing solutions	Conversion of an idea into an institutional change
Reflective	Evaluating and correcting	Analysis of outcomes and revision of subsequent decisions

The preceding analysis exposes a tension internal to these institutions. Their declared purpose requires creativity of students; their staffing model requires professional autonomy of teachers; yet the principal, on whom both depend, typically operates within an accountability framework designed for standardised provision. Where reporting requirements, resource allocation and performance evaluation are all calibrated to routine operation, the incentive structure facing the principal favours procedural compliance over innovation.

The consequence is not that creative leadership is impossible in such settings - evidently it occurs - but that it occurs as an individual achievement rather than as a systemic property. Principals who lead creatively in these conditions do so despite, rather than because of, the institutional arrangements surrounding them. This has an implication for leadership preparation that is easily overlooked: programmes designed to develop creative competence will produce limited effect where the subsequent operating environment provides no scope for its exercise.

This observation is consistent with comparative evidence. Systems in which leadership preparation has produced sustained effects are generally those in which principals hold substantial decision-making authority [2]. Preparation and autonomy appear to function as complements rather than as alternatives.

Three implications follow for research and policy. First, schools for gifted students merit treatment as a distinct leadership context rather than as a variant of mainstream schooling; the demands identified here do not arise, or arise with markedly less force, in general-provision schools.

Second, leadership preparation for these institutions should be organised around the four demands rather than around generic administrative competence. This favours practice-based formats - institutional projects, case analysis, mentored problem-solving - over transmission of procedural knowledge, a conclusion that also follows from adult learning theory [8].

Third, and least commonly addressed, preparation should be accompanied by attention to the decision-making scope available to principals after preparation. Where this is not addressed, investment in leadership development is partially dissipated.

CONCLUSION AND SUGGESTIONS

Schools specialising in the education of gifted students constitute a distinct leadership context defined by four organisational features: a selective student body, deepened and individualised curricula, a professionally autonomous teaching staff, and outcomes measured through competition and project results. Each feature generates a corresponding demand on the principal, and the four demands converge on a single professional capacity - creative competence - comprising motivational, cognitive, technological and reflective elements.

A structural tension characterises these institutions: creativity is required of students and professional autonomy of teachers, while the principal frequently operates within an accountability framework calibrated for standardised provision. Leadership preparation that addresses the development of creative competence without addressing the scope for its exercise will therefore produce limited effect.

Further research should examine empirically whether the four demands identified here are recognised as such by practising principals of these institutions, and how the balance between accountability and decision-making scope varies across systems.

References:

1. Leithwood K., Louis K.S., Anderson S., Wahlstrom K. How Leadership Influences Student Learning. - New York: The Wallace Foundation, 2004.
2. Pont B., Nusche D., Moorman H. Improving School Leadership. Volume 1: Policy and Practice. – Paris: OECD Publishing, 2008.
3. Renzulli J.S. What Makes Giftedness? Reexamining a Definition // Phi Delta Kappan. - 1978. - Vol. 60, No. 3. - P. 180-184.
4. Subotnik R.F., Olszewski-Kubilius P., Worrell F.C. Rethinking Giftedness and Gifted Education // Psychological Science in the Public Interest. - 2011. - Vol. 12, No. 1. - P. 3-54.
5. Amabile T.M. Creativity in Context. - Boulder: Westview Press, 1996.
6. Spillane J.P. Distributed Leadership. - San Francisco: Jossey-Bass, 2006.
7. Edmondson A. Psychological Safety and Learning Behavior in Work Teams // Administrative Science Quarterly. - 1999. - Vol. 44, No. 2. - P. 350-383.
8. Knowles M.S. The Adult Learner: A Neglected Species. – Houston: Gulf Publishing, 1973.
9. Aripjanova A.R. Developing the Creative Potential of Higher Education Teachers under the Conditions of Informatisation of Education: PhD dissertation abstract. - Tashkent, 2017. - 24 p.
10. Muslimov N. et al. Foundations of Pedagogical Competence and Creativity: Textbook. - Tashkent: Sano-standart, 2015.

AHOLI O‘RTASIDA GIPODINAMIYANI (KAMHARAKATLIKNI) BARTARAF ETISHDA O‘Z-O‘ZINI NAZORAT QILISH USULLARI

Sharipova Faridaxon Akmaljon qizi
Farg‘ona davlat universiteti magistranti

Annotatsiya: Kam harakatlilikning inson organizmiga ta’siri, xususan, yurak-qon tomir tizimi va umumiy ish qobiliyatiga salbiy ta’siri qayta-qayta ta’kidlanmoqda. Mazkur ilmiy maqolada zamonaviy turmush tarzida aholining jismoniy faolligi pasayishi natijasida yuzaga keladigan gipodinamika, ya’ni kam harakatlilik muammosi hamda uni kamaytirishda o‘z-o‘zini nazorat qilishning sodda va amaliy usullari yoritilgan. Shuningdek, inson o‘zining jismoniy holatini mustaqil ravishda kuzatib borishi uchun foydalanishi mumkin bo‘lgan oddiy usullar - tinch holatdagi pulsni aniqlash, kunlik qadamlar sonini nazorat qilish va Rufye testidan foydalanish imkoniyatlari ham tahlil qilingan. Maqolada aholining kundalik harakat faolligini oshirishga qaratilgan amaliy tavsiyalar ham keltirilgan.

Kalit so‘zlar: gipodinamika, kam harakatlilik, jismoniy faollik, o‘z-o‘zini nazorat qilish, kunlik qadamlar, yurak urish chastotasi, sog‘lom turmush tarzi, ommaviy sport.

Abstract: The negative impact of physical inactivity on the human body, particularly on the cardiovascular system and overall work capacity, is repeatedly emphasized. This scientific article highlights the problem of hypodynamia-that is, physical inactivity-resulting from decreased physical activity in modern lifestyles, as well as simple and practical methods of self-monitoring to reduce it. It also analyzes accessible methods that individuals can use to independently monitor their physical condition, including measuring resting heart rate, tracking daily step counts, and utilizing the Rufier test. Furthermore, the article provides practical recommendations aimed at increasing the daily physical activity of the population.

Key words: hypodynamia, physical inactivity, physical activity, self-control, daily steps, heart rate, healthy lifestyle, mass sports.

Аннотация: Неоднократно подчеркивается отрицательное влияние малоподвижного образа жизни на организм человека, в частности на сердечно-сосудистую систему и общую работоспособность. В данной научной статье освещается проблема гиподинамии, то есть малоподвижности, возникающая в результате снижения физической активности населения в условиях современного образа жизни, а также простые и практичные методы самоконтроля для её снижения. Кроме того, проанализированы возможности использования простых методов для самостоятельного мониторинга человеком своего физического состояния, таких как определение пульса в состоянии покоя, контроль количества ежедневных шагов и использование теста Руфъе. В статье также приведены практические рекомендации, направленные на повышение повседневной двигательной активности населения.

Ключевые слова: гиподинамия, малоподвижный образ жизни, физическая активность, самоконтроль, ежедневные шаги, частота сердечных сокращений, здоровый образ жизни, массовый спорт.

KIRISH

Bugungi kunda fan-texnika va zamonaviy texnologiyalarning jadal rivojlanishi inson hayotini sezilarli darajada yengillashtirmoqda. Lekin qarama-qarshi ravishda zamonaviy turmush tarzida jismoniy harakatga bo‘lgan ehtiyojlarning kamayishi ham kuzatilmoqda. Kompyuter qarshisida uzoq vaqt o‘tirish, transport vositalaridan ko‘p foydalanish, maishiy ishlarning texnika yordamida bajarilishi kabi omillar insonning kundalik harakat faolligini kamaytirib bormoqda.

Yetarli darajada harakat qilmaslik uzoq muddat davom etganda organizmning funksional imkoniyatlariga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Jumladan, mushaklar faoliyatining susayishi, qon aylanish jarayonining sekinlashishi, ortiqcha vaznning yuzaga kelishi va yurak-qon tomir tizimiga tushadigan yuklamaning ortishi kabi holatlar kuzatiladi.

Shu sababli aholining kundalik jismoniy faolligini oshirish va uni muntazam nazorat qilib borish muhim vazifalardan biridir [1]. Bunda faqat sport zallarida mashg'ulot olib borish emas, balki kundalik hayot davomida bajariladigan oddiy harakatlarni ko'paytirish ham muhim ahamiyatga ega.

Zamonaviy texnologiyalarning keng qo'llanilishi inson hayotini yengillashtirishi bilan birga, kundalik jismoniy faollikning kamayishiga sabab bo'lmoqda. Oliy ta'lim muassasalari talabalari, o'qituvchilari hamda ofis xodimlari kunning asosiy qismini o'tirgan holda o'tkazilishi oqibatida ularda gipodinamika kuzatiladi. Bizning fikrimizcha, gipodinamikani kamaytirish uchun inson o'zining kundalik harakat faolligini muntazam nazorat qilishi va oddiy jismoniy faoliyatni hayot tarziga kiritishi zarur.

Aholi salomatligini mustahkamlash, jismoniy tarbiya va jismoniy faollikni oshirish masalalari bir qator mahalliy olimlarning ilmiy tadqiqotlarida o'z aksini topgan [2, 3]. Xususan, jismoniy tarbiya, sport fiziologiyasi, sog'lom turmush tarzi va ilmiy tadqiqot metodologiyasiga oid ilmiy hamda o'quv adabiyotlarda insonning jismoniy faolligi va uning organizm faoliyatidagi ahamiyati yoritilgan [4, 5].

Shu bilan birga, oddiy aholi tomonidan kundalik hayotda qo'llash mumkin bo'lgan sodda o'z-o'zini nazorat qilish usullarini bir tizimga keltirish va ularning amaliy ahamiyatini ko'rsatish masalasi dolzarb bo'lmoqda.

Bizning fikrimizcha, inson o'zining jismoniy faolligini doimiy mustaqil nazorat qilishi, sog'lom turmush tarziga amal qilishi, har kuni yetarli darajada jismoniy faol bo'lishi sog'lom turmush tarzini shakllantirishning muhim shartlaridan biridir.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Gipodinamiya va jismoniy faollik masalalari jismoniy tarbiya, sport fiziologiyasi hamda sog'lom turmush tarzi yo'nalishidagi ilmiy adabiyotlarda keng yoritilgan. Mahalliy tadqiqotchilar S.S. Xudoyberdiyev, R.S. Salomov, F.A. Kerimov, A.K. Ataev va Q.S. Sodiqov ishlarida jismoniy faollikning inson organizmi, ayniqsa, yurak-qon tomir tizimi faoliyatidagi ahamiyati, jismoniy tayyorgarlikni baholash hamda funksional holatni nazorat qilish masalalari tahlil qilingan.

Shu bilan birga, kundalik hayot sharoitida qo'llash mumkin bo'lgan sodda o'z-o'zini nazorat qilish usullari - tinch holatdagi pulsni o'lchash, kunlik qadamlar sonini kuzatish va Rufye testidan foydalanish - gipodinamiyani kamaytirishning amaliy vositalari sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu tadqiqotimizni asosiy maqsadi - aholi o'rtasida kam harakatlilikni kamaytirishda foydalanish mumkin bo'lgan sodda va qulay o'z-o'zini nazorat qilish usullarini aniqlash hamda ularning amaliy ahamiyatini yoritishdir. Ushbu maqsadga erishish uchun gipodinamikasining inson salomatligiga ta'sirini o'rganish, aholi tomonidan mustaqil foydalanish mumkin bo'lgan o'z-o'zini nazorat qilish usullarini aniqlash, puls, kunlik qadamlar soni va oddiy funksional testlardan foydalanish imkoniyatlarini tahlil qilish hamda kundalik jismoniy faollikni oshirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish vazifalari belgilab olindi [4].

Tadqiqotni amalga oshirish jarayonida nazariy tahlil, umumlashtirish va qiyosiy tahlil metodlaridan foydalanildi. Jismoniy tarbiya, sport fiziologiyasi va ilmiy tadqiqot metodologiyasiga oid o'quv va ilmiy adabiyotlar o'rganildi. Tahlil jarayonida aholining kundalik hayotida foydalanishi mumkin bo'lgan sodda va tushunarli o'z-o'zini nazorat qilish ko'rsatkichlariga e'tibor qaratladi. Jumladan, subyektiv holatni baholash, tinch holatdagi yurak urish chastotasini kuzatish, kunlik qadamlar sonini hisoblash hamda Rufye testidan foydalanish imkoniyatlari ko'rib chiqildi [2, 6].

TAHLIL VA NATIJALAR

O'z-o'zini nazorat qilish - insonning o'z salomatligi, jismoniy holati va kundalik faolligini mustaqil ravishda kuzatib borish jarayonidir. Ushbu jarayon orqali inson o'z organizmidagi ayrim o'zgarishlarni vaqtida sezishi va jismoniy faolligini tartibga solishi mumkin. O'z-o'zini nazorat qilishni shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin: birinchisi, subyektiv ko'rsatkichlar bo'lib, bularga umumiy kayfiyat va tetiklik, uyqu sifati, charchoq darajasi, mushak va bo'g'imlardagi noqulayliklar kiradi. Ikkinchisi, obyektiv ko'rsatkichlar bo'lib, ularga kunlik qadamlar soni, tinch holatdagi yurak urish chastotasi hamda funksional testlar natijalari kiradi [3, 5].

O'z-o'zini nazorat qilishning asosiy afzalliklaridan biri shundaki, u insonga tibbiy va laboratoriya uskunalarisiz ham o'zini funksional jismoniy holatini baholash imkonini yaratadi.

Aholi uchun o'z-o'zini nazorat qilish usullarida subyektiv ko'rsatkichlarni kuzatish muhim o'rin tutadi. Inson o'zining kundalik holatini baholash orqali jismoniy faollik darajasi haqida ma'lum tasavvurga ega bo'lishi mumkin. Masalan, uzoq vaqt davomida bir holatda o'tirish natijasida bel, bo'yin yoki yelka sohalarida noqulaylik paydo bo'lishi insonning harakatga ehtiyoji ortganidan darak beradi. Shu bilan birga, tinch holatdagi pulsni kuzatish ham o'ta sodda va qulay usuldir [2, 6]. Buning uchun jismoniy faoliyat boshlanishidan avval pulsni ma'lum vaqt

davomida sanash va ularni muntazam yozib borish orqali organizmdagi ijobiy yoki salbiy o‘zgarishlarni aniqlash mumkin. Puls ko‘rsatkichlari barqarorlashishi va tinch holatda pasayishi organizmning jismoniy yuklamalarga moslashganidan va yurak-qon tomir tizimining tejamkor ishlayotganidan dalolat beradi [5].

Shuningdek, hozirgi globallashuv davrida smartfonlar va elektron qurilmalar, aqlli soatlar yordamida kunlik qadamlar sonini nazorat qilish harakat faolligini kuzatishning eng samarali vositasi bo‘lib xizmat qilmoqda. Kunlik qadamlar sonini muntazam qayd etish insonning o‘z ko‘rsatkichlarini bosqichma-bosqich oshirishga undaydi. Bunga qo‘shimcha ravishda, Rufye testi kabi oddiy funksional sinovlar yurak-qon tomir tizimining jismoniy yuklamaga bo‘lgan javobini baholashga yordam beradi [2, 3]. Test tinch holatdagi va belgilangan miqdordagi o‘tirib-turish mashqlaridan keyingi puls ko‘rsatkichlarini maxsus formula bo‘yicha hisoblashga asoslanadi.

Rufye testi - bu yurak-qon tomir tizimining jismoniy yuklamaga qanchalik tayyorligini va moslashuvchanligini baholash uchun qo‘llaniladigan juda sodda va ommabop funksional testdir.

Bu testni o‘tkazish uchun hech qanday maxsus tibbiy uskunalar talab etilmaydi, faqat sekundomer ishlatiladi. Testni boshlashdan oldin kamida 5 daqiqa davomida tinch holatda o‘tirish yoki yotish tavsiya qilinadi. Ushbu testni o‘tkazish 3 bosqichdan iborat:

1. **Tinch holatda tomir urishi (P1):** Tinch o‘tirgan holatda 15 soniya davomida puls sanaladi. Chiqqan son 4 ga ko‘paytirilib, 1 daqiqalik ko‘rsatkichga aylantiriladi.
2. **Jismoniy yuklama:** Sinaluvchi 45 soniya ichida 30 marta o‘tirib-turadi (prisedaniya).
3. **Yuklamadan keyingi puls (P2):** Mashq tugashi bilan zudlik bilan birinchi 15 soniya ichidagi puls hisoblanadi va 1 daqiqaga qayta hisoblanadi.
4. **Tiklanish pulsi (P3):** Sinaluvchi 1 daqiqa dam olgach, yana qayta 15 soniya ichida puls o‘lchanadi.

Rufye testi formulasi:

To‘plangan ma’lumotlar (1 daqiqaga keltirilgan P1, P2, P3 qiymatlari) bo‘yicha Rufye indeksi (RI) quyidagi formula bo‘yicha hisoblanadi:

$$RI = P1 + P2 + P3 - 200\ 10$$

1-jadval: **Olingan Rufye indeksi qiymatiga qarab yurak-qon tomir tizimining holatiga baho beriladi.**

Rufye indeksi (RI)	Yurak-qon tomir tizimi holati
< 0	A’lo (Sportchilarga xos yuqori ko‘rsatgich)
0,1 – 5,0	Yaxshi
5,1 – 10,0	Qoniqarli (O‘rtacha)
10,1 – 15,0	Kuchsiz (Jismoniy tayyorgarlik yetarsiz)
>15,0	Juda yomon (Yurak-qon tomir tizimi yetishmovchiligi xavfi)

Ahamiyatli jihati: Rufye indeksi qancha past bo‘lsa, yurakning jismoniy yuklamalarga moslashishi va qayta tiklanishi shunchalik yaxshi hisoblanadi.

O‘tkazilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki:

Agar inson yetarli jismoniy faol bo‘lsa, u kun davomida ko‘proq qadam bosadi, tinch holatda yurak urishi normada bo‘ladi, jismoniy mashqlar va zinadan ko‘tarilish unga yengil tuyuladi hamda organizmi yuklamaga tez moslashadi.

Aksincha, inson kam harakat qilsa, kunlik qadamlar soni kamayadi, tinch holatdagi pulsi tezroq uradi, organizm yuklamaga qiyinchilik bilan moslashadi hamda zinadan ko‘tarilayotganda u tez charchab, nafasi qisila boshlaydi. Ushbu ko‘rsatkichlarni baholashda har bir insonning yoshi, jinsi, salomatligi va jismoniy tayyorgarlik darajasi inobatga olish lozim.

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, gipodinamiyani kamaytirish uchun har kuni uzoq vaqt davomida sport mashg‘ulotlari bilan shug‘ullanish zarur emas. Kundalik hayot tarziga kichik, ammo muntazam o‘zgarishlar kiritish, masalan, lift o‘rniga zinadan foydalanish, imkon qadar piyoda yurish, transportdan bir-ikki bekat oldin tushish va uzoq vaqt o‘tirib ishlash jarayonida qisqa tanaffuslar qilish orqali ham jismoniy faollikni oshirish mumkin.

Aholi o‘rtasida jismoniy faollikni oshirish uchun kundalik harakat faolligini qadamlar soni orqali muntazam kuzatib borishi, uzoq vaqt davomida o‘tirib ishlashda qisqa harakat tanaffuslarini tashkil etish, piyoda ko‘proq yurish, tinch holatdagi pulsni va umumiy jismoniy holatni muntazam kuzatish hamda natijalarni yozib borish tavsiya qilinadi.

Shuningdek, ish joylarida har kuni 5 daqiqalik “sog‘lomlashtirish tanaffuslari”ni joriy etish hamda ertalabki badantarbiya, piyoda yurishlarni yo‘lga qo‘yish amaliy jihatdan yuqori samara beradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'tkazilgan nazariy tahlil va ilmiy izlanishlar shuni ko'rsatadiki, gipodinamika, ya'ni kam harakatlilik zamonaviy turmush tarzida aholi salomatligiga xavf soluvchi asosiy omillardan biridir. Kundalik jismoniy faollikning yetarsizligi organizmning funksional imkoniyatlari pasayishi va yurak-qon tomir tizimi ishining yomonlashishiga olib keladi.

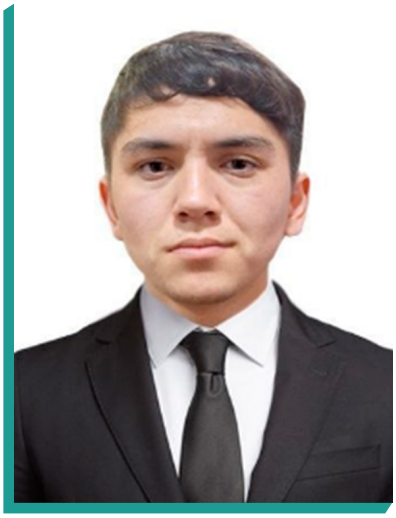
Tadqiqot natijalari shuni isbotlaydiki, o'z-o'zini nazorat qilish usullari (kunlik qadamlarni sanash, tinch holatdagi pulsni o'lchash hamda Rufye testi kabi oddiy sinovlar) aholining jismoniy faolligini oshirish va kuzatib borishda eng qulay va samarali vosita bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, o'z-o'zini nazorat qilish usullarini ommalashtirish va aholiga yetkazish gipodinamiyaga qarshi kurashishning va jamiyatda sog'lom turmush tarzini targ'ib qilishni ommabop mexanizmidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. "Sog'lom turmush tarzini keng tadbiq etish va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risidagi" PF-6099-son. - Toshkent, 2020-yil 30-oktyabr.
2. Xudoyberdiyev S.S. Jismoniy tarbiya va sport fiziologiyasi. O'quv qo'llanma. – Toshkent: "O'zbekiston", 2020. - 220 b.
3. Salomov R.S. Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi. Darslik. - Toshkent: "ITA-PRESS", 2015. - 296 b.
4. Kerimov F.A. Sport sohasidagi ilmiy tadqiqotlar metodologiyasi. Darslik. - Toshkent: "Zar qalam", 2004. - 288 b.
5. Atayev A.K. Jismoniy tarbiya va sport fiziologiyasi asoslari. Darslik. - Toshkent: "O'qituvchi", 2012. - 180 b.
6. Sodiqov Q.S. O'qituvchilar fiziologiyasi va gigiyenasi. O'quv qo'llanma. -Toshkent: "O'qituvchi", 2018. - 210 b.

LOBACHEVSKIY GEOMETRIYASI: NOEVKLID GEOMETRIYANING NAZARIY ASOSLARI, GEOMETRIK XUSUSIYATLARI VA TA'LIMDAGI AHAMIYATI

Namozov Diyorbek Baxtiyor o'g'li
Termiz davlat pedagogika instituti
matematika va informatika ta'lim yo'nalishi 4-kurs talabasi
ORCID: 0009-0005-8123-411X

Annotatsiya: Ushbu maqolada Lobachevskiy geometriyasining vujudga kelishi, uning Yevklid geometriyasidan farqli aksiomatik asoslari hamda giperbolik tekislikning asosiy geometrik xususiyatlari tizimli ravishda tahlil qilinadi. Tadqiqot markazida parallellik aksiomasining muqobil talqini, giperbolik to'g'ri chiziqlar, uchburchaklar, burchaklar yig'indisi, masofa va sirt egriligi kabi tushunchalar turadi. Maqolada noyevklid geometriyaning faqat tarixiy matematik kashfiyot sifatidagi emas, balki zamonaviy matematik tafakkur, aksiomatik yondashuv va modellashtirishni rivojlantiruvchi nazariy vosita sifatidagi ahamiyati asoslanadi. Poincaré diski va yuqori yarim tekislik kabi modellar orqali abstrakt giperbolik geometriyani ko'rgazmali tushuntirish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, Lobachevskiy geometriyasini oliy ta'limda o'qitishning metodik jihatlari, talabalarni Yevklid va noyevklid geometriyalarni qiyosiy o'rganishga jalb etish usullari hamda matematik isbotlash ko'nikmalarini rivojlantirishdagi o'rni tahlil qilinadi. Tadqiqot natijasida noyevklid geometriya elementlarini ta'lim jarayoniga maqsadli kiritish talabalarning fazoviy tasavvuri, mantiqiy xulosalashi va aksiomatik fikrlashini kuchaytirishi mumkinligi asoslandi.

Kalit so'zlar: Lobachevskiy geometriyasi, noyevklid geometriya, giperbolik geometriya, parallellik aksiomasi, Yevklid geometriyasi, giperbolik tekislik, Poincaré modeli, uchburchak, egrilik, aksiomatik fikrlash.

Abstract: This article systematically examines the emergence of Lobachevsky geometry, its axiomatic foundations, which differ from those of Euclidean geometry, and the main geometric properties of the hyperbolic plane. Particular attention is paid to the alternative interpretation of the parallel postulate, hyperbolic lines, triangles, angle sums, distance, and curvature. Non-Euclidean geometry is considered not only as a historical achievement of mathematics but also as a theoretical tool for developing axiomatic reasoning, mathematical modeling, and logical thinking. The article discusses the use of the Poincaré disk and upper half-plane models to visualize abstract concepts of hyperbolic geometry. It also analyzes methodological approaches to teaching Lobachevsky geometry in higher education and its role in developing proof skills, spatial imagination, and comparative mathematical reasoning.

Key words: Lobachevsky geometry, non-Euclidean geometry, hyperbolic geometry, parallel postulate, Euclidean geometry, hyperbolic plane, Poincaré model, triangle, curvature, axiomatic reasoning.

Аннотация: В статье системно рассматриваются возникновение геометрии Лобачевского, её аксиоматические основы, отличающиеся от евклидовой геометрии, и основные геометрические свойства гиперболической плоскости. Особое внимание уделено альтернативной трактовке аксиомы параллельности, гиперболическим прямым, треугольникам, сумме углов, расстоянию и кривизне. Неевклидова геометрия рассматривается не только как историческое достижение математики, но и как средство развития аксиоматического мышления, математического моделирования и логического рассуждения. Анализируются возможности использования модели Пуанкаре и модели верхней полуплоскости для наглядного объяснения абстрактных понятий гиперболической геометрии. Кроме того, раскрываются методические аспекты преподавания геометрии Лобачевского в высшем образовании и её роль в развитии навыков доказательства и пространственного мышления.

Ключевые слова: геометрия Лобачевского, неевклидова геометрия, гиперболическая геометрия, аксиома параллельности, евклидова геометрия, гиперболическая плоскость, модель Пуанкаре, треугольник, кривизна, аксиоматическое мышление.

KIRISH

Lobachevskiy geometriyasining paydo bo'lishi matematika tarixida geometriyaning mazmuni va aksiomatik tabiatiga bo'lgan qarashlarni tubdan o'zgartirgan voqealardan biridir. Klassik davrda Yevklidning "Negizlar" asari geometriyaning mantiqiy qurilishi uchun asos bo'lib xizmat qilgan. Biroq beshinchi postulat, ya'ni paral-

lellik masalasi boshqa postulatlarga nisbatan murakkabroq ko'rinishga ega bo'lgani sababli, asrlar davomida matematiklarni uning mustaqilligi haqida o'ylashga majbur qildi [1].

Parallellik aksiomasini isbotlashga qaratilgan ko'plab urinishlar oxir-oqibat geometriyaning yagona mumkin bo'lgan tizim emasligini ko'rsatadigan yangi g'oyalar uchun zamin yaratdi. Nikolay Ivanovich Lobachevskiy 1820–1830-yillarda ushbu masalaga prinsipial jihatdan boshqacha yondashib, parallellikning yevklidcha shaklini rad etgan holda, ichki jihatdan izchil geometriya qurish mumkinligini ko'rsatdi [2].

Keyinchalik Bolyai va boshqa olimlarning ishlari ham noyevklid geometriyaning mustaqil nazariya sifatida shakllanishiga xizmat qildi. Lobachevskiy geometriyasi odatda giperbolik geometriya deb ataladi. Uning asosiy farqi shundaki, berilgan to'g'ri chiziqda yotmaydigan nuqta orqali shu to'g'ri chiziq bilan kesishmaydigan bir nechta to'g'ri chiziqlar o'tkazish mumkinligi qabul qilinadi. Bu oddiygina bitta aksiomani o'zgartirish bilan cheklanmaydi: parallellik haqidagi yangi postulat geometriyaning ko'plab boshqa teoremalariga ta'sir qiladi [3].

Mavzuning dolzarbligi, avvalo, geometriyaning aksiomatik tabiatini anglash bilan belgilanadi. Talaba odatda kundalik tajribasiga tayangan holda tekislikni Yevklid fazosi sifatida tasavvur qiladi. Noyevklid geometriya esa matematik obyektlarning xossalari qabul qilingan aksiomalar tizimiga bog'liq ekanini ko'rsatadi. Shu sababli Lobachevskiy geometriyasini o'rganish nafaqat maxsus geometrik bilim, balki matematik fikrlash madaniyatini ham shakllantiradi.

Tadqiqotning maqsadi Lobachevskiy geometriyasining nazariy asoslarini, uning Yevklid geometriyasidan farqlarini, giperbolik tekislikning asosiy xususiyatlarini va mazkur nazariyani ta'lim jarayonida o'rganish imkoniyatlarini ilmiy jihatdan tahlil qilishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun parallellik postulatining ikki xil talqini qiyoslanadi, giperbolik uchburchak xossalari ko'rib chiqiladi va geometrik modellar tahlil qilinadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Yevklidning geometriyaga oid klassik asari aksiomatik qurilishning tarixiy asosini tashkil etadi. Unda ta'riflar, postulatlar va umumiy tushunchalar orqali geometrik natijalarga bosqichma-bosqich erishish tamoyili shakllangan [1]. Keyinchalik aynan beshinchi postulatning maqomi geometriya asoslarini o'rganishning eng murakkab masalalaridan biriga aylandi.

Greenbergning tadqiqotlarida Yevklid va noyevklid geometriyalarning tarixiy hamda mantiqiy rivojlanishi batafsil tahlil qilinadi. Muallif geometriyaning rivojlanishini faqat yangi teoremalar kashf etilishi emas, balki aksiomatik tizimlarning mustaqilligi va modellar orqali izchil asoslanishi bilan bog'laydi [4].

Hartshorne geometriyani Yevkliddan keyingi rivojlanish nuqtayi nazaridan ko'rib chiqib, klassik geometriyani zamonaviy aksiomatik qarashlar bilan bog'laydi. Uning yondashuvi geometriyadagi intuitiv tasavvurlar va formal isbot o'rtasidagi munosabatni tushunishga yordam beradi [5].

Beardonning asarlarida giperbolik geometriya va diskret guruhlar bilan bog'liq matematik tuzilmalar chuqur yoritiladi. Ushbu yo'nalish giperbolik tekislikning faqat boshlang'ich geometriya emas, balki zamonaviy matematik nazariyalarda ham muhim o'rin tutishini ko'rsatadi [6].

Coxeter noyevklid geometriyani klassik geometriya bilan tarixiy va nazariy jihatdan qiyoslab, giperbolik fazodagi geometrik munosabatlarning o'ziga xosligini ochib beradi [7]. Bu manbalarda uchburchaklar, parallellik va masofa kabi tushunchalarning o'zgarishi izchil tahlil qilingan.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, Lobachevskiy geometriyasini o'rganishda uchta asosiy yondashuv mavjud: tarixiy yondashuv, aksiomatik yondashuv va modellashtirish yondashuvi. Tarixiy yondashuv nazariyaning qanday paydo bo'lganini tushuntirsa, aksiomatik yondashuv uning mantiqiy asoslarini ochib beradi. Modellashtirish esa abstrakt g'oyalarni ko'rgazmali shaklda tushunish imkonini beradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot nazariy-analitik xarakterga ega. Unda tarixiy-mantiqiy tahlil, qiyosiy tahlil, aksiomatik yondashuv, geometrik modellashtirish va pedagogik interpretatsiya usullaridan foydalanildi.

Tarixiy-mantiqiy tahlil Lobachevskiy geometriyasining shakllanishi va parallellik muammosining rivojlanishini aniqlashga xizmat qildi.

Qiyosiy tahlil orqali Yevklid va Lobachevskiy geometriyalarida bir xil terminlarning turlicha mazmun kasb etishi o'rganildi. Xususan, parallel chiziqlar, uchburchak burchaklari yig'indisi, o'xshashlik va tekislik egriligi masalalari qiyoslandi. Aksiomatik yondashuv esa geometriyadagi natijalar qaysi asosiy farazlardan kelib chiqishini aniqlash imkonini berdi.

Modellashtirish usulida Poincaré diski va yuqori yarim tekislik modellarining didaktik imkoniyatlari ko'rib chiqildi. Mazkur modellar giperbolik geometriyani oddiy Yevklid tekisligida tasvirlash imkonini bergani sababli, ulardan talabalarga nazariy tushunchalarni tushuntirishda foydalanish mumkin. Tadqiqotda matematik tushunchalarni o'qitish jarayoniga moslashtirishda izchillik tamoyili asos qilib olindi: avval o'quvchiga tanish bo'lgan

Yevklid geometriyasi xossasi eslatiladi, keyin uning qaysi aksiomaga bog‘liqligi ko‘rsatiladi va nihoyat boshqa aksiomatik tizimda qanday natija yuzaga kelishi tahlil qilinadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Lobachevskiy geometriyasini tushunish uchun, avvalo, parallellik tushunchasining ikki xil aksiomatik talqinini ajratish zarur. Yevklid geometriyasida berilgan to‘g‘ri chiziqda yotmagan nuqta orqali undan o‘tuvchi faqat bitta parallel to‘g‘ri chiziq mavjud. Giperbolik geometriyada esa shu nuqtadan berilgan to‘g‘ri chiziqni kesmaydigan, turli yo‘nalishlarda joylashgan cheksiz ko‘p to‘g‘ri chiziqlar mavjud bo‘ladi [2]. Bu farq geometriyaning boshqa xususiyatlarini ham o‘zgartiradi. Masalan, Yevklid tekisligida uchburchakning ichki burchaklari yig‘indisi doimo 180° ga teng. Giperbolik tekislikda esa har qanday uchburchakning ichki burchaklari yig‘indisi 180° dan kichik bo‘ladi [3]. Burchaklar yig‘indisi bilan 180° o‘rtasidagi farq giperbolik nuqson deb ataladi. Giperbolik uchburchakning burchaklar yig‘indisi uning maydoni bilan ham bog‘liq. Normallashtirilgan birlik egrilik sharoitida uchburchak maydoni burchak nuqsoni orqali ifodalanishi mumkin. Bu munosabat Yevklid geometriyasidagi uchburchak maydonini asosiy elementlar orqali aniqlashdan farqli bo‘lib, giperbolik fazoning egriligini bevosita geometrik o‘lchov bilan bog‘laydi [4]. Parallellik tushunchasining o‘zgarishi masofa va o‘xshashlikka ham ta’sir qiladi. Yevklid geometriyasida bir xil burchaklarga ega uchburchaklar o‘xshash bo‘lishi mumkin va ularning o‘lchamlari turlicha bo‘ladi. Giperbolik geometriyada esa uchburchaklarning burchaklari ularning shakli va o‘lchami bilan yanada qat’iy bog‘langan.

Natijada barcha burchaklari teng, lekin o‘lchamlari turlicha bo‘lgan uchburchaklar Yevklid geometriyasidagidek erkin mavjud emas. Giperbolik geometriyaning eng muhim modellaridan biri Poincaré disk modelidir. Unda giperbolik tekislik birlik doira ichidagi nuqtalar orqali tasvirlanadi. Giperbolik to‘g‘ri chiziqlar esa doira chegarasiga ortogonal bo‘lgan aylana yoylari yoki markazdan o‘tuvchi diametrlar ko‘rinishida ifodalanadi [6]. Bunday modelning asosiy didaktik afzalligi abstrakt geometriyani ko‘rish imkonini berishidir. Yuqori yarim tekislik modeli ham giperbolik geometriyani o‘rganishda muhim vositadir. Ushbu modelda nuqtalar koordinata tekisligining yuqori yarim qismida joylashadi, giperbolik chiziqlar esa haqiqiy o‘qni ortogonal kesuvchi yarim doiralar yoki vertikal to‘g‘ri chiziqlar sifatida ifodalanadi. Ikki model o‘zaro matematik jihatdan ekvivalent bo‘lib, turli masalalarni tushuntirishda qulaylik yaratadi.

Lobachevskiy geometriyasining yana bir muhim xususiyati – parallel chiziqlarning Yevklid geometriyasidagidek bir xil masofada qolmasligidir. Giperbolik tekislikda bir chiziqdan ikkinchi chiziqqacha bo‘lgan masofa yo‘nalishga qarab o‘zgarishi mumkin. Bu holat talabaga “parallel” tushunchasining faqat kundalik fazoviy tasavvur bilan chegaralanmasligini ko‘rsatadi. Noyevklid geometriya tushunchasi uch o‘lchamli fazo bilan ham bog‘liq. Giperbolik geometriya ikki o‘lchamli giperbolik tekislikdan boshlansa-da, uning g‘oyalari yuqori o‘lchamli giperbolik fazolarga umumlashtiriladi. Bunda manfiy egrilik tushunchasi markaziy rol o‘ynaydi. Riman geometriyasi va differensial geometriyaning rivojlanishi natijasida bunday qarashlar yanada umumlashtirildi [5].

Lobachevskiy geometriyasining ilmiy ahamiyati uning matematikaning boshqa bo‘limlari rivojiga ta’sirida ham ko‘rinadi. Geometriyaning yagona fazoviy tasavvurga bog‘liq emasligi matematik modellarni turli aksiomalar asosida qurish mumkinligini ko‘rsatdi. Bu keyinchalik abstrakt algebra, topologiya va differensial geometriyadagi aksiomatik yondashuvlarning rivojlanishiga mos keluvchi umumiy ilmiy metodologiyaning kuchayishiga xizmat qildi.Geometriyani o‘qitish nuqtayi nazaridan Lobachevskiy geometriyasini birdaniga murakkab formulalar bilan boshlash maqsadga muvofiq emas. Avvalo, talabalarga Yevklid geometriyasining parallellik xossasi beriladi. Keyin “Agar ushbu shart boshqacha qabul qilinsa, geometriya izchil qoladimi?” degan muammo qo‘yiladi. Shu tarzda talaba noyevklid geometriyaning mantiqiy sababini anglaydi. Ta’lim jarayonida qiyosiy topshiriqlardan foydalanish samarali bo‘lishi mumkin. Masalan, talabalardan Yevklid va giperbolik tekislikdagi uchburchaklarning burchaklari yig‘indisini taqqoslash, Poincaré diskida geodeziklarni aniqlash, parallellik haqidagi ikki aksiomani formulalash va ularning natijalarini izohlash talab etiladi. Bunday topshiriqlar tayyor ta’rifni yodlashdan ko‘ra, mantiqiy xulosaga kelishni rag‘batlantiradi.

Noyevklid geometriyani o‘rganishning psixologik-metodik qiyinchiligi ham mavjud. Talaba uzoq vaqt davomida “to‘g‘ri chiziq”, “parallel”, “uchburchak” kabi tushunchalarni faqat Yevklid modelida tasavvur qilgani uchun yangi geometriyani dastlab qarama-qarshi deb qabul qilishi mumkin. O‘qituvchi bu holatda “noto‘g‘ri geometriya” degan bahodan qochib, “boshqa aksiomatik tizim” tushunchasini asosiy metodik kalit sifatida berishi kerak. Lobachevskiy geometriyasini raqamli vositalar bilan o‘qitish ham samarali imkoniyatlarga ega. Interaktiv grafik dasturlar yordamida giperbolik chiziqlar, burchaklar va masofalar tasvirlanishi mumkin.

Bunda talaba parametrlarni o‘zgartirib, geometrik xossalarning qanday almashishini kuzatadi. Vizual eksperiment keyinchalik formal isbotga olib borilsa, nazariya va amaliy tasavvur o‘rtasidagi bog‘liqlik kuchayadi. Lobachevskiy geometriyasi tarixini o‘rganish ham muhim metodik vosita hisoblanadi. Lobachevskiy, Bolyai va boshqa olimlarning parallellik muammosi ustidagi ishlari misolida matematik g‘oya bir kunda paydo bo‘lmasligi, uzoq davom etgan ilmiy izlanishlar natijasida shakllanishi ko‘rsatiladi. Bu yondashuv matematika tarixini fan

mazmunidan ajratib qo'ymasdan, uning rivojlanish mantig'i bilan bog'lash imkonini beradi. Umuman olganda, tahlil natijalari Lobachevskiy geometriyasini uch darajada o'rganish mumkinligini ko'rsatadi.

birinchi daraja – tarixiy va aksiomatik mazmun;

ikkinchi daraja – giperbolik tekislikning geometrik xususiyatlari;

uchinchi daraja – modellar, hisoblash va ta'limiy qo'llanmalar.

Ushbu uch bosqich izchil qo'llansa, noyevklid geometriyaning murakkabligi sezilarli darajada kamayadi.

XULOSA

Lobachevskiy geometriyasi geometriyaning aksiomatik tabiatini chuqur anglash imkonini beradigan mustaqil matematik tizimdir. Uning shakllanishida parallellik postulatining maqomi haqidagi uzoq tarixiy munozaralar muhim rol o'ynagan. Lobachevskiy ushbu masalaga muqobil aksioma asosida yondashib, giperbolik geometriyaning ichki izchilligini namoyish etdi. Tahlil natijasida Yevklid va giperbolik geometriya o'rtasidagi asosiy farqlar parallellik, uchburchak burchaklari yig'indisi, o'xshashlik, masofa va egrilik tushunchalarida namoyon bo'lishi aniqlandi. Giperbolik geometriyada uchburchak burchaklari yig'indisi 180° dan kichik bo'lib, uning burchak nuqsoni giperbolik maydon bilan bog'lanadi. Poincaré diski va yuqori yarim tekislik modellari esa ushbu abstrakt xususiyatlarni vizual tasvirlash imkonini beradi.

Ta'lim nuqtayi nazaridan noyevklid geometriyaning eng katta qiymati talabaning "geometrik haqiqat" tushunchasiga bo'lgan qarashini kengaytirishidir. Talaba ma'lum teorema qaysi aksiomalar tizimida isbotlanganini farqlashni, bir xil atamaning turli geometrik modellar doirasida turlicha mazmun kasb etishini va matematik nazariya izchil aksiomalar tizimi orqali qurilishini o'rganadi. Shu asosda geometriya kurslarida Lobachevskiy geometriyasiga oid qisqa tarixiy kirish, Yevklid va giperbolik parallellikni qiyoslash, giperbolik uchburchaklar bilan ishlash va Poincaré modelini o'rganishga qaratilgan amaliy topshiriqlarni kiritish tavsiya etiladi. Raqamli grafik vositalardan foydalanish esa mavzuning ko'rgazmaliligini oshirishi mumkin. Kelgusida Lobachevskiy geometriyasining matematik modellashtirish, kompyuter grafikasi va zamonaviy geometriyani o'qitishdagi qo'llanilish imkoniyatlarini alohida tadqiq qilish maqsadga muvofiq. Ayniqsa, giperbolik modellarni interaktiv dasturlar yordamida o'rgatish bo'yicha amaliy metodikalar ishlab chiqish istiqbolli yo'nalish hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Euclid. The Elements. Translated and edited by T. L. Heath. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Lobachevsky N. I. Pangeometry. Montreal: Apeiron, 2010.
3. Lobachevsky N. I. Geometrical Researches on the Theory of Parallels. In: Theory of Parallels. Berlin: Springer, 2010.
4. Greenberg M. J. Euclidean and Non-Euclidean Geometries: Development and History. 4th ed. New York: W. H. Freeman, 2008.
5. Hartshorne R. Geometry: Euclid and Beyond. New York: Springer, 2000.
6. Beardon A. F. The Geometry of Discrete Groups. New York: Springer, 1983.
7. Coxeter H. S. M. Non-Euclidean Geometry. 6th ed. Washington, DC: Mathematical Association of America, 1998.
8. Anderson J. W. Hyperbolic Geometry. 2nd ed. London: Springer, 2005.
9. Bonola R. Non-Euclidean Geometry: A Critical and Historical Study of Its Development. New York: Dover Publications, 1955.
10. Stillwell J. Mathematics and Its History. 3rd ed. New York: Springer, 2010.
11. Ratcliffe J. G. Foundations of Hyperbolic Manifolds. 2nd ed. New York: Springer, 2006.
12. Smart J. D. Modern Geometries. 5th ed. Pacific Grove: Brooks/Cole, 1998.

ADABIYOT TA'LIMI JARAYONIDA NUTQIY KOMPETENSIYANI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK ASOSLARI

UDK 372.881.1

Sulaymonova Nafisa Sattorovna
Navoiy davlat universiteti o'zbek tilshunosligi kafedrasi
mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada adabiyot ta'limi jarayonida o'quvchilarning nutqiy kompetensiyasini shakllantirishning pedagogik-psixologik asoslari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi badiiy matnni idrok etish, anglash, talqin qilish va unga munosabat bildirish jarayonlarining og'zaki hamda yozma nutq rivojiga ta'sirini aniqlash, nutqiy faoliyatni takomillashtirishga xizmat qiluvchi pedagogik shart-sharoitlarni asoslashdan iborat. Tadqiqotda pedagogik kuzatish, qiyosiy-tahliliy, tavsifiy, tizimli tahlil va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Tahlillar natijasida nutqiy kompetensiyaning shakllanishi o'quvchining yosh va individual-psixologik xususiyatlari, tafakkur faolligi, motivatsiyasi, emotsional idroki, refleksiyasi hamda kommunikativ ehtiyojlari bilan uzviy bog'liq ekanligi aniqlandi. Adabiyot darslarida muammoli savollar, dialogik muloqot, badiiy matn interpretatsiyasi, mustaqil fikr bayoni, munozara va refleksiv topshiriqlardan tizimli foydalanish o'quvchilarning fikrni mantiqiy, izchil, mazmunan aniq va kommunikativ vaziyatga muvofiq ifodalash ko'nikmalarini rivojlantirishi asoslandi. Tadqiqot natijalari adabiyot ta'limida nutqiy kompetensiyani shakllantirishni lingvistik bilimlar bilan cheklamasdan, kognitiv, kommunikativ, emotsional va refleksiv jarayonlar uyg'unligiga asoslangan yaxlit pedagogik-psixologik tizim sifatida tashkil etish zarurligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: adabiyot ta'limi, nutqiy kompetensiya, pedagogik-psixologik asoslar, nutqiy faoliyat, badiiy matn, kommunikativ kompetensiya, kognitiv faoliyat, emotsional idrok, refleksiya, dialogik muloqot, mustaqil fikrlash, matn interpretatsiyasi.

Abstract: This article provides a scientific and theoretical analysis of the pedagogical and psychological foundations of developing students' speech competence in the process of literature education. The study aims to determine the influence of perceiving, comprehending, and interpreting literary texts, as well as expressing personal responses to them, on the development of oral and written speech, and to substantiate the pedagogical conditions that contribute to the improvement of speech activity. The research employs pedagogical observation, comparative-analytical, descriptive, systemic analysis, and generalization methods. The findings indicate that the development of speech competence is closely associated with students' age-related and individual psychological characteristics, cognitive activity, motivation, emotional perception, reflection, and communicative needs. It is substantiated that the systematic use of problem-based questions, dialogic interaction, literary text interpretation, independent expression of ideas, discussion, and reflective tasks in literature classes contributes to the development of students' ability to express their thoughts logically, coherently, accurately, and appropriately in accordance with a given communicative situation. The results of the study demonstrate the necessity of viewing the development of speech competence in literature education not merely as the acquisition of linguistic knowledge, but as an integrated pedagogical and psychological system based on the interaction of cognitive, communicative, emotional, and reflective processes.

Key words: literature education, speech competence, pedagogical and psychological foundations, speech activity, literary text, communicative competence, cognitive activity, emotional perception, reflection, dialogic interaction, independent thinking, text interpretation.

Аннотация: В статье с научно-теоретической точки зрения анализируются педагогико-психологические основы формирования речевой компетенции учащихся в процессе литературного образования. Цель исследования заключается в определении влияния процессов восприятия, осмысления, интерпретации художественного текста и выражения собственного отношения к нему на развитие устной и письменной речи, а также в обосновании педагогических условий, способствующих совершенствованию речевой деятельности. В исследовании использованы методы педагогического наблюдения, сравнительно-аналитического и описательного анализа, системного анализа и обобщения. В результате анализа установлено, что формирование речевой компетенции тесно связано с возрастными и индивидуально-психологическими особенностями учащихся, активностью мышления, мотивацией, эмоциональным восприятием, рефлексией и коммуникативными потребностями. Обосновано, что систематическое использование на уроках литературы проблемных вопросов, диалогического общения, интерпретации художественного текста, самостоятельного изложения мыслей, дискуссий и рефлексивных заданий способствует развитию у учащихся умений логично, последовательно, содержательно точно и в соответствии с коммуникативной ситуацией выражать свои мысли. Результаты исследования показывают необходимость рассматривать формирование речевой компетенции в литературном образовании не только как овладение лингвистическими знаниями, но и как целостную педагогико-психологическую систему, основанную на взаимодействии когнитивных, коммуникативных, эмоциональных и рефлексивных процессов.

Ключевые слова: литературное образование, речевая компетенция, педагогико-психологические основы, речевая деятельность, художественный текст, коммуникативная компетенция, когнитивная деятельность, эмоциональное восприятие, рефлексия, диалогическое общение, самостоятельное мышление, интерпретация текста.

KIRISH

Zamonaviy ta'lim tizimida o'quvchining bilimni o'zlashtirishi bilan bir qatorda, uni og'zaki va yozma shaklda mantiqiy, izchil hamda kommunikativ vaziyatga mos ravishda ifodalash qobiliyatini rivojlantirish ustuvor pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, adabiyot ta'limi badiiy matnni anglash, mazmuniy qatlamlarini tahlil qilish, obrazlar tizimini baholash va muallif g'oyasiga munosabat bildirish orqali o'quvchining nutqiy faoliyatini faollashtirish uchun keng didaktik imkoniyatlarga ega. Shu jihatdan adabiyot darslarida nutqiy kompetensiyani shakllantirish faqat til birliklaridan to'g'ri foydalanish ko'nikmasini emas, balki mustaqil fikrlash, mazmunni talqin etish, dalillash va fikrni kommunikativ maqsadga muvofiq ifodalash qobiliyatlarini ham qamrab oladi.

Nutqiy kompetensiyaning shakllanishi murakkab pedagogik va psixologik jarayon bo'lib, unda o'quvchining yosh xususiyatlari, tafakkur darajasi, xotira, diqqat, tasavvur, motivatsiya, emotsional idrok va refleksiv faoliyat kabi omillar o'zaro ta'sirda namoyon bo'ladi. Badiiy asarni o'qish jarayonida o'quvchi matndagi voqea-hodisalarni shunchaki qabul qilmaydi, balki ularni individual tajribasi, bilim darajasi va qadriyatlar tizimi asosida qayta anglaydi. Mazkur kognitiv-emotsional jarayon fikrning shakllanishi hamda uning nutq orqali ifodalanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli adabiyot ta'limida nutqiy kompetensiyani rivojlantirish metodikasi pedagogik ta'sir vositalari bilan bir qatorda, o'quvchining psixologik rivojlanish qonuniyatlarini ham hisobga olishi zarur.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Adabiyot darslarida an'anaviy savol-javob va reproduktiv topshiriqlarning ustunligi ayrim hollarda o'quvchini tayyor mazmunni qayta bayon qilishga yo'naltirib, uning mustaqil nutqiy faoliyati hamda ijodiy tafakkurini yetarli darajada faollashtirmaydi. Nutqiy kompetensiyani samarali shakllantirish esa badiiy matn yuzasidan muammoli vaziyatlar yaratish, dialog va munozaralarni tashkil etish, obrazlar xatti-harakatlarini baholash, matnni turli nuqtayi nazardan interpretatsiya qilish, dalillangan fikr bildirish hamda refleksiv topshiriqlardan foydalanishni talab qiladi. Bunday faoliyat o'quvchining lug'at boyligini kengaytirish bilan cheklanmay, fikrni mazmunan yaxlit, mantiqan asoslangan va nutqiy vaziyat talablariga muvofiq tarzda qurish malakasini rivojlantiradi. Shundan kelib chiqib, adabiyot ta'limi jarayonida nutqiy kompetensiyani shakllantirishning pedagogik-psixologik asoslarini aniqlash, uning tarkibiy omillari va rivojlanish mexanizmlarini tizimli yoritish dolzarb ilmiy-metodik masala sifatida namoyon bo'ladi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi adabiyot darslarida o'quvchilarning nutqiy kompetensiyasini rivojlantirishga ta'sir etuvchi pedagogik hamda psixologik omillarni aniqlash, badiiy matn bilan ishlash jarayonining nutqiy faoliyatga ta'sirini asoslash va samarali metodik shart-sharoitlarni belgilashdan iborat. Ushbu yondashuv nutqiy kompetensiyani lingvistik bilim, kognitiv faoliyat, kommunikativ tajriba, emotsional munosabat va refleksiv tafakkur o'zaro uyg'unlashadigan kompleks ta'limiy hodisa sifatida talqin etish imkonini beradi. Nutqiy kompetensiyani shakllantirishning pedagogik-psixologik asoslari shaxsning tafakkuri, nutqiy faoliyati va ijtimoiy muloqoti o'rtasidagi uzviy bog'liqlik haqidagi nazariy qarashlarga tayanadi.

L. S. Vygotskiy tafakkur va nutqning o'zaro rivojlanishini insonning ijtimoiy-madaniy tajribani o'zlashtirish jarayoni bilan bog'lab, nutqni fikrni shakllantiruvchi hamda tashqi ifodaga olib chiquvchi psixologik mexanizm sifatida talqin qiladi [1].

MAKTAB TA'LIMI SCHOOL EDUCATION ШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

A. A. Leontyev nutqiy faoliyatni motiv, maqsad, mazmun va kommunikativ vaziyat asosida tashkil topadigan faoliyat turi sifatida izohlab, uning rivojlanishida muloqot ehtiyoji va faol nutqiy amaliyotning ahamiyatini asoslaydi [2].

Mazkur yondashuvlar adabiyot darslarida o‘quvchining badiiy matnni o‘qishi, anglash va talqin qilishi, unga shaxsiy munosabat bildirishi hamda o‘z fikrini og‘zaki yoki yozma shaklda ifodalashi o‘zaro bog‘liq psixologik jarayonlar ekanini ko‘rsatadi. Adabiyot ta’limining pedagogik imkoniyatlari badiiy matnning o‘quvchi tafakkuri va emotsional-kechinmaviy tajribasiga ta’siri bilan belgilanadi. Badiiy asarni o‘zlashtirish jarayonida idrok, diqqat, xotira, tasavvur, emotsiya va tafakkur birgalikda faoliyat ko‘rsatib, o‘quvchining matn mazmunini qayta qurishi, obrazlarning xatti-harakatlarini baholashi, muallif pozitsiyasini anglashi va mustaqil xulosa chiqarishiga zamin yaratadi.

M. M. Baxtinning dialogik muloqot haqidagi qarashlarida mazmunning boshqa fikr bilan munosabatga kirishish jarayonida chuqurlashishi ta’kidlanadi [3]. O‘quvchining badiiy asar yuzasidan savol qo‘yishi, fikr bildirishi, dalillashi, munozarada ishtirok etishi va muqobil talqinlarni baholashi uning nutqiy faolligini kuchaytiradi. Shu nuqtayi nazardan, adabiyot darsi tayyor bilimni o‘zlashtirish maydoni emas, balki matn, o‘quvchi va pedagog o‘rtasidagi faol kommunikativ hamkorlik orqali nutqiy kompetensiya shakllanadigan pedagogik muhit sifatida namoyon bo‘ladi. Zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda kompetensiyaviy, kommunikativ, konstruktivistik hamda shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvlarning ta’lim jarayoniga tatbiqi o‘quvchining mustaqil fikrlashi va nutqiy faolligini rivojlantirish bilan bog‘liq holda talqin qilinadi.

CEFR konsepsiyasida kommunikativ kompetensiyaning lingvistik, sotsiolingvistik va pragmatik tarkiblari bilan bir qatorda, interaksiya hamda mediatsiya jarayonlariga alohida e’tibor qaratilishi ham nutqning faol ijtimoiy va kognitiv xususiyatini tasdiqlaydi [4]. Adabiyot ta’limida esa bunday yondashuv badiiy matn interpretatsiyasi, muammoli savollar, dialogik muloqot, munozara, ijodiy topshiriq va refleksiv faoliyat orqali amalga oshirilishi mumkin.

O‘zbekiston pedagogik tadqiqotlarida ham nutqiy kompetensiyani ona tili va adabiyot ta’limi, kommunikativ yondashuv, psixolingvistik jarayonlar va interfaol metodlar bilan bog‘liq holda rivojlantirish masalalari yoritilgan [5; 6]. Biroq mavjud tadqiqotlarda adabiyot ta’limining o‘ziga xos imkoniyatlari badiiy idrok, emotsional munosabat, obrazli tafakkur, interpretatsiya, dialog, refleksiya va mustaqil nutq yaratish jarayonlarining o‘zaro pedagogik-psixologik bog‘liqligi yaxlit tizim sifatida yetarli darajada ochib berilmagan. Shu sababli adabiyot ta’limi jarayonida nutqiy kompetensiyani shakllantirishning pedagogik va psixologik mexanizmlarini integrativ yondashuv asosida tadqiq etish zarurati mavjud.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda adabiyot ta’limida nutqiy kompetensiyani shakllantirishning pedagogik-psixologik asoslarini aniqlash uchun nazariy va qiyosiy tahlil, tizimli-strukturaviy yondashuv, pedagogik-psixologik interpretatsiya, umumlashtirish hamda tasniflash metodlaridan foydalanildi. Nutq va tafakkur, badiiy idrok, kommunikativ faollik, motivatsiya va refleksiyaga oid ilmiy qarashlar qiyosiy o‘rganildi. Badiiy matnni idrok etish, anglash, talqin qilish, baholash hamda fikrni og‘zaki va yozma ifodalash jarayonlari nutqiy kompetensiyani rivojlantiruvchi asosiy pedagogik-psixologik omillar sifatida tahlil qilindi. Tizimli tahlil asosida adabiyot darslarida nutqiy kompetensiyani shakllantirishga ta’sir etuvchi kognitiv, motivatsion, emotsional, kommunikativ va refleksiv omillarning o‘zaro funksional bog‘liqligi aniqlandi.

Shuningdek, muammoli savollar, dialogik muloqot, badiiy matn interpretatsiyasi, munozara, mustaqil fikr bayoni va refleksiv topshiriqlarning o‘quvchi nutqiy faolligini rivojlantirishdagi pedagogik imkoniyatlari tahlil qilindi. Olingan nazariy natijalarni umumlashtirish orqali adabiyot ta’limida nutqiy kompetensiyani shakllantirishning pedagogik-psixologik mexanizmlari tizimlashtirilib, ularning badiiy idrokdan mustaqil nutqiy ifodagacha bo‘lgan yaxlit rivojlanish jarayonidagi o‘rni ilmiy jihatdan asoslandi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Olib borilgan nazariy tahlillar adabiyot ta’limida nutqiy kompetensiyani shakllantirish o‘quvchining faqat lug‘at boyligi yoki grammatik bilimlarini rivojlantirish bilan cheklanmasligini ko‘rsatdi. Mazkur jarayon badiiy matnni idrok etish, uning mazmuniy va g‘oyaviy qatlamlarini anglash, obrazlar munosabatini tahlil qilish, muallif pozitsiyasini aniqlash, voqea-hodisalarga shaxsiy baho berish hamda hosil bo‘lgan fikrni og‘zaki yoki yozma nutqda ifodalash bosqichlarining o‘zaro uzviy bog‘liqligi asosida yuzaga keladi. Shu jihatdan nutqiy kompetensiyaning shakllanish mexanizmi badiiy idrok - anglash - interpretatsiya - baholash - nutqiy ifoda - refleksiya ketma-ketligi orqali namoyon bo‘lishi aniqlandi. Ushbu bosqichlarning har biri o‘quvchining kognitiv va kommunikativ faolligini kuchaytirib, fikrni mustaqil shakllantirish va uni mazmunan asoslangan tarzda ifodalash uchun psixologik zamin yaratadi.

Tahlillar nutqiy kompetensiya kognitiv, motivatsion, emotsional, kommunikativ va refleksiv omillarning o‘zaro bog‘liq pedagogik-psixologik tizimi asosida rivojlanishini ko‘rsatdi. Kognitiv omil matn mazmuni va sabab-oqibat aloqalarini anglashni, motivatsion omil faol ishtirok va fikr bildirish ehtiyojini, emotsional omil esa shaxsiy munosabatni shakllantiradi. Kommunikativ omil ushbu munosabatni verbal ifodalashga, refleksiv omil esa fikr va dalillash usullarini qayta baholashga xizmat qiladi.

Mazkur omillardan birining sustligi nutqiy faoliyatning yaxlit rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Adabiyot darslarida badiiy matn interpretatsiyasi nutqiy kompetensiyani rivojlantirishning muhim pedagogik vositasidir. Interpretatsiya jarayonida o‘quvchi matn dalillarini tanlaydi, bog‘laydi, shaxsiy pozitsiyasini shakllantiradi va uni nutq orqali asoslaydi. Muammoli savollar, qiyosiy tahlil, obrazlarga baho berish, muallif va qahramon pozitsiyalarini farqlash hamda alternativ talqinlar yaratish reproduktiv nutqdan produktiv nutqqa o‘tishni ta’minlaydi. Natijada mustaqil fikrlash, dalillash, munosabat bildirish va fikrni kommunikativ vaziyatga mos ifodalash qobiliyati rivojlanadi. Dialogik muloqot va munozara nutqiy kompetensiyani faollashtiruvchi muhim usullardir. Bunday jarayonda o‘quvchi nafaqat o‘z fikrini ifodalaydi, balki boshqa nuqtayi nazarni tinglaydi, baholaydi, dalillarni qabul yoki rad etadi hamda o‘z pozitsiyasini aniqlashtiradi. Natijada nutqning mantiqiyligi, izchilligi, dalillanganligi va kommunikativ moslashuvchanligi rivojlanadi. Badiiy asarning ko‘p talqinliligi esa muqobil fikrlarni qiyoslash, nutqiy strategiyani tanlash va shaxsiy nuqtayi nazarni asoslash uchun qulay metodik muhit yaratadi. Tadqiqot natijalari refleksiv topshiriqlarni adabiyot ta’limidagi nutqiy rivojlanishning yakuniy emas, balki muntazam bosqichi sifatida tashkil etish zarurligini ko‘rsatadi. O‘quvchining “Nima uchun shunday fikr bildirdim?”, “Qaysi dalilim kuchliroq bo‘ldi?”, “Fikrimni qanday aniqroq ifodalashim mumkin?” kabi savollar asosida o‘z nutqini tahlil qilishi unda metakognitiv nazoratni rivojlantiradi.

Natijada o‘quvchi faqat badiiy matnni talqin qiluvchi emas, balki o‘z nutqiy faoliyatini kuzata oluvchi va takomillashtiruvchi subyektga aylanadi. Bu esa nutqiy kompetensiyaning barqaror shakllanishida muhim pedagogik-psixologik shartlardan biri hisoblanadi. Umumlashtirilgan natijalar nutqiy kompetensiyani rivojlantirish samaradorligi badiiy idrok, kognitiv tahlil, emotsional munosabat, dialogik faoliyat va refleksiyaning yagona didaktik jarayonda uyg‘unlashuviga bog‘liqligini ko‘rsatdi. Shu asosda adabiyot darsida nutqiy kompetensiyani shakllantirish matnni qabul qilishdan mustaqil nutq yaratishgacha bo‘lgan pedagogik-psixologik transformatsiya jarayoni sifatida talqin etiladi. Bu jarayon o‘quvchini badiiy matn asosida mustaqil fikrlovchi, baholovchi, dalillovchi va o‘z nutqini boshqara oluvchi faol kommunikativ shaxs sifatida rivojlantiradi.

1-jadval: **Adabiyot ta’limida nutqiy kompetensiyani shakllantiruvchi pedagogik-psixologik omillar**

Pedagogik-psixologik omil	Mazmuni	Adabiyot darsida namoyon bo‘lishi	Asosiy metodik vositalar	Nutqiy kompetensiyadagi natija
Kognitiv omil	Anglash, tahlil qilish, qiyoslash, umumlashtirish va xulosa chiqarish jarayonlarini faollashtiradi	Badiiy matn mazmuni, obrazlar tizimi, sabab-oqibat munosabatlari va muallif g‘oyasini anglash	Muammoli savollar, qiyosiy tahlil, matn interpretatsiyasi	Mantiqiy, izchil va dalillangan fikr shakllanadi
Motivat-sion omil	O‘quvchida o‘qish, fikrlash va o‘z munosabatini ifodalashga ichki ehtiyoj hosil qiladi	Asarga qiziqish, savol berish, munozarada faol ishtirok etish	Muammoli vaziyat, ijodiy topshiriq, erkin fikr bayoni	Nutqiy faollik va mustaqil fikr bildirish kuchayadi
Emotsional omil	Badiiy obraz va voqealarga shaxsiy-hissiy munosabatni shakllantiradi	Qahramon holatini his etish, voqealarni baholash, shaxsiy munosabat bildirish	Empatik savollar, obrazli tahlil, baholash topshiriqlari	Nutqning emotsional-ekspressiv va baholovchi xususiyati rivojlanadi
Kommuni-kativ omil	Fikrni muloqot vaziyatiga mos ravishda ifodalash va boshqa pozitsiyalar bilan munosabatga kirishishni ta’minlaydi	Dialog, munozara, savol-javob, fikr almashish	Dialogik muloqot, debat, guruhli muhokama	Kommunikativ moslashuvchanlik, tinglash va dalillash malakasi rivojlanadi
Refleksiv omil	O‘quvchining o‘z fikri va nutqiy faoliyatini tahlil qilishi hamda baholashiga xizmat qiladi	O‘z javobini qayta ko‘rib chiqish, xato va kamchiliklarni aniqlash	O‘z-o‘zini baholash, refleksiv savollar, tahrirlash	Nutqiy nazorat, aniqlik va o‘z fikrini takomillashtirish ko‘nikmasi shakllanadi
Inter-pretativ omil	Badiiy matn mazmunini individual anglash va yangi ma’no yaratishni ta’minlaydi	Obraz, syujet, badiiy detal va muallif pozitsiyasini turlicha talqin qilish	Matn interpretatsiyasi, alternativ talqin, muallif pozitsiyasini aniqlash	Mustaqil nutq yaratish, asoslash va mazmuniy yaxlitlik rivojlanadi

Jadval ma'lumotlari adabiyot ta'limida nutqiy kompetensiya alohida bir pedagogik yoki psixologik omil ta'sirida emas, balki kognitiv, motivatsion, emotsional, kommunikativ, refleksiv va interpretativ jarayonlarning o'zaro integratsiyasi asosida shakllanishini ko'rsatadi. Mazkur omillar badiiy matnni idrok etishdan boshlab uni anglash, baholash, talqin qilish va mustaqil nutqiy ifodalashgacha bo'lgan bosqichlarni yagona tizimga birlashtirib, o'quvchining reproduktiv nutqdan dalillangan, mustaqil va kommunikativ jihatdan maqsadga muvofiq nutq yaratish darajasiga o'tishini ta'minlaydi. Jadvalda ajratilgan pedagogik-psixologik omillarning nutqiy kompetensiyaga ta'sirini adabiyot darsidagi aniq faoliyatlar misolida ko'rish mumkin. Masalan, badiiy asardagi qahramonning muayyan xatti-harakatiga "Qahramon nima sababdan bunday qarorga keldi?" yoki "Uning qarorini oqlash mumkinmi?" mazmunidagi muammoli savollarning berilishi o'quvchini matndan tayyor javob izlashdan ko'ra, sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash, dalillarni saralash va o'z xulosasini shakllantirishga undaydi. Bunday topshiriqda kognitiv omil fikrning mazmuniy asosini yaratadi, o'quvchining javobini asoslash zarurati esa uni mantiqiy va izchil nutq tuzishga yo'naltiradi. Agar bir qahramonning xatti-harakatiga ikki xil nuqtayi nazardan baho berish taklif etilsa, o'quvchi birgina talqinni takrorlamaydi, balki muqobil pozitsiyalarni qiyoslaydi, ularning kuchli va zaif tomonlarini ajratadi hamda o'z munosabatini dalillar orqali ifodalaydi. Bu jarayon interpretativ fikrlash bilan nutqiy faoliyatning bevosita bog'liqligini namoyon etadi.

Motivatsion va emotsional omillarning ta'siri o'quvchining badiiy matnga shaxsiy munosabatini yuzaga chiqaradigan topshiriqlarda yanada aniq namoyon bo'ladi. Masalan, "Siz qahramon o'rnida bo'lganingizda qanday yo'l tutardingiz?" yoki "Asardagi qaysi vaziyat sizda kuchli munosabat uyg'otdi va nima uchun?" kabi savollar o'quvchini voqeaga tashqi kuzatuvchi sifatida emas, balki uning mazmunini shaxsiy tajribasi va qadriyatlari bilan bog'lovchi faol subyekt sifatida ishtirok etishga undaydi. O'quvchi o'z kechinmasini tushuntirish jarayonida nafaqat baholovchi leksik birliklardan foydalanadi, balki sababni izohlash, munosabatni asoslash va fikrini suhbatdoshga tushunarli shaklda bayon etishga harakat qiladi. Demak, emotsional idrok nutqiy faollikni yuzaga keltiruvchi ichki stimulga, motivatsiya esa ushbu faollikning davomiyligini ta'minlovchi psixologik mexanizmga aylanadi. Kommunikativ omil dialog va munozara jarayonida ayniqsa faol namoyon bo'ladi. Masalan, sinf o'quvchilariga badiiy qahramonning qarorini qo'llab-quvvatlovchi va unga qarshi pozitsiyalarni himoya qilish vazifasi berilganda, har bir ishtirokchi o'z fikrini ifodalash bilan cheklanmay, boshqa o'quvchining dalilini tinglashi, unga munosabat bildirishi va zarur hollarda o'z pozitsiyasini aniqlashtirishi kerak bo'ladi. Bunda nutqiy kompetensiyaning muhim ko'rsatkichlari – muloqot vaziyatini hisobga olish, dalil tanlash, qarshi fikrga javob qaytarish, fikrlar o'rtasida mantiqiy bog'lanish yaratish hamda kommunikativ strategiyani o'zgartirish kabi ko'nikmalar rivojlanadi.

Shu sababli adabiyot darsidagi munozara faqat bilimni tekshirish vositasi emas, balki real kommunikativ faoliyatni modellashtiruvchi pedagogik mexanizm sifatida baholanishi mumkin. Refleksiv omil esa o'quvchining o'zi yaratgan nutqiy mahsulotga qayta murojaat qilishi orqali namoyon bo'ladi. Masalan, yozma tahlildan so'ng o'quvchiga "Qaysi fikringiz yetarli dalillanmagan?", "Qaysi jumlani aniqroq ifodalash mumkin?" yoki "Xulosangiz matndagi qaysi dalilga tayanadi?" kabi savollar asosida o'z ishini qayta ko'rib chiqish topshirig'i berilishi mumkin. Natijada o'quvchi matn mazmunini anglash bilan bir qatorda, o'zining fikrlash va nutq yaratish jarayonini ham nazorat qila boshlaydi.

Shunday qilib, misollarni tahlil qilish kognitiv, motivatsion, emotsional, kommunikativ, interpretativ va refleksiv omillar bir-biridan ajralgan holda emas, balki badiiy matn bilan ishlashning yagona pedagogik-psixologik jarayonida o'zaro ta'sir ko'rsatishini dalillaydi; aynan shu integratsiya o'quvchining tayyor mazmunni qayta bayon qilishdan mustaqil, asoslangan va kommunikativ jihatdan maqsadga muvofiq nutq yaratish darajasiga ko'tarilishini ta'minlaydi.

XULOSA

Olib borilgan tahlillar adabiyot ta'limi jarayonida nutqiy kompetensiyani shakllantirish pedagogik va psixologik omillarning o'zaro integratsiyasiga asoslangan murakkab jarayon ekanini ko'rsatdi. Tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalarga kelindi: Adabiyot ta'limida nutqiy kompetensiyaning shakllanishi badiiy matnni idrok etish, anglash, interpretatsiya qilish, baholash, nutqiy ifodalash va refleksiya bosqichlarining izchil hamda o'zaro bog'liq faoliyati orqali yuzaga keladi. Mazkur jarayon o'quvchining tayyor axborotni takrorlashidan mustaqil ma'no yaratish va asoslangan fikr bildirish darajasiga o'tishini ta'minlaydi.

Nutqiy rivojlanishda kognitiv, motivatsion, emotsional, kommunikativ, interpretativ va refleksiv omillar funksional yaxlitlik hosil qiladi. Kognitiv faoliyat fikr mazmunini shakllantirsa, motivatsiya va emotsional munosabat nutqiy faollikni rag'batlantiradi, kommunikativ hamda refleksiv jarayonlar esa fikrning aniq, izchil va vaziyatga mos ifodalanishini ta'minlaydi. Badiiy matn interpretatsiyasi, muammoli savollar, dialogik muloqot va munozara o'quvchining reproduktiv nutqini produktiv nutqqa aylantiruvchi samarali pedagogik vositalar sifatida namoyon bo'ladi. Ular matndan dalil tanlash, muqobil fikrlarni qiyoslash, shaxsiy pozitsiyani shakllantirish hamda uni mantiqiy asoslash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Adabiyot darslarida emotsional idrok va shaxsiy munosabatning faollashuvi nutqiy kompetensiyaning rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. O'quvchining obraz va voqealarga nisbatan hissiy-baholovchi munosabati nutqning mazmuniy chuqurligi, ekspressivligi va kommunikativ ta'sirchanligini kuchaytiradi. Refleksiv faoliyat nutqiy kompetensiyaning barqaror rivojlanishini ta'minlovchi muhim psixologik mexanizm hisoblanadi. O'quvchining o'z fikrini, dalillash usulini va nutqiy ifodasini qayta baholashi unda metakognitiv nazorat, o'z-o'zini tahrirlash hamda nutqiy faoliyatni mustaqil takomillashtirish ko'nikmalarini shakllantiradi.

Umuman, adabiyot ta'limida nutqiy kompetensiyani samarali shakllantirish badiiy matn bilan ishlashni kognitiv tahlil, emotsional munosabat, dialogik hamkorlik, interpretatsiya va refleksiya bilan uyg'unlashtirishni talab qiladi. Bunday yondashuv o'quvchini fikrni oddiy qayta bayon qiluvchi emas, balki badiiy mazmunni mustaqil anglaydigan, baholaydigan, dalillaydigan va kommunikativ vaziyatga mos nutq yarata oladigan faol subyekt sifatida rivojlantirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Выготский Л. С. Мышление и речь / Л. С. Выготский. - 5-е изд., испр. - Москва: Лабиринт, 1999. - 352 с.
2. Леонтьев А. А. Язык, речь, речевая деятельность / А. А. Леонтьев. - Москва: Просвещение, 1969. - 214 с.
3. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского / М. М. Бахтин. - 3-е изд. - Москва: Художественная литература, 1972. - 470 с.
4. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment - Companion Volume. - Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2020. - 278 p. - ISBN 978-92-871-8621-8.
5. Yo'ldoshev Q. Adabiyot o'qitishning ilmiy-nazariy asoslari / Q. Yo'ldoshev. - Toshkent: O'qituvchi, 1996. - 152 b.
6. To'xliyev B. Adabiyot o'qitish metodikasi / B. To'xliyev. - Toshkent: Yangi asr avlodi, 2010. - 157 b.

RITMIK SHE'R VA HARAKATLI MASHQLAR YORDAMIDA 1-SINF O'QUVCHILARINING DIQQATINI JAMLASH

Yadgarova Iroda Ikromovna
Toshkent "Yuksalish" maktabi boshlang'ich sinf o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada 1-sinf o'quvchilarining diqqatini jamlashda ritmik she'r va harakatli mashqlardan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari yoritilgan. Xorijiy ilmiy tadqiqotlar tahlili hamda muallif tomonidan ishlab chiqilgan ritmik mashqlar asosida ritm, nutq va harakat uyg'unligining o'quvchilarning diqqatini barqarorlashtirish, darsga qiziqishini oshirish va faolligini kuchaytirishdagi ahamiyati asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: ritmik she'r, harakatli mashqlar, diqqatni jamlash, 1-sinf, boshlang'ich ta'lim, ritm, dars samaradorligi.

Abstract: This article explores the pedagogical potential of using rhythmic poems and movement-based activities to improve the attention of first-grade pupils. Based on an analysis of international studies and the author's original rhythmic exercises, the study demonstrates that the integration of rhythm, speech, and movement contributes to sustained attention, increased classroom engagement, and improved learning effectiveness.

Key words: rhythmic poems, movement-based activities, attention, first-grade pupils, primary education, rhythm, learning effectiveness.

Аннотация: В статье рассматриваются педагогические возможности использования ритмических стихотворений и двигательных упражнений для развития концентрации внимания учащихся 1-го класса. На основе анализа зарубежных исследований и авторских ритмических упражнений обосновано положительное влияние сочетания ритма, речи и движения на устойчивость внимания, повышение учебной активности и интереса к уроку.

Ключевые слова: ритмические стихотворения, двигательные упражнения, концентрация внимания, учащиеся 1-го класса, начальное образование, ритм, эффективность обучения.

KIRISH

Bugungi kunda boshlang'ich ta'limning asosiy vazifalaridan biri o'quvchilarning dars jarayonidagi faolligi va diqqatini barqaror saqlashdan iborat. Ayniqsa, 1-sinf o'quvchilari maktab hayotiga endigina moslashayotganligi sababli ularning diqqatini uzoq vaqt davomida bir faoliyatga jamlab turishi murakkab kechadi. Yosh xususiyatlariga ko'ra, ular tez chalg'iydi, faoliyat turini tez-tez almashtirishga ehtiyoj sezadi hamda harakat bilan bog'liq mashg'ulotlarga ko'proq qiziqish bildiradi.

So'nggi yillarda ta'lim jarayonida o'yin texnologiyalari, kinestetik ta'lim va faol o'qitish metodlariga qiziqish ortayotgan bo'lsa-da, aynan o'qituvchi tomonidan yaratilgan ritmik she'r va harakatli mashqlarning 1-sinf o'quvchilari diqqatiga ta'sirini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlar yetarli darajada yoritilmagan. Shu sababli mazkur mavzuni tadqiq etish nazariy va amaliy jihatdan dolzarb hisoblanadi.

Mazkur maqolaning maqsadi ritmik she'r va harakatli mashqlardan foydalanish orqali 1-sinf o'quvchilarining diqqatini jamlash imkoniyatlarini o'rganish hamda ularning dars samaradorligiga ta'sirini tahlil qilishdan iborat.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Kertész va Honbolygó (2021) tadqiqotlariga ko'ra, ritm asosidagi harakatli mashqlar bolalarning diqqatni boshqarish, fonologik xabardorlik va o'qish ko'nikmalarining rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.[1]

1 Kertész, C., & Honbolygó, F. (2021). Tapping to Music Predicts Literacy Skills of First-Grade Children. Frontiers in Psychology, 12, 741540

Frey va hamkorlari (2022) ritmik mashg'ulotlar bolalarning savodxonlikka tayyorgarligi hamda yozuv bilan bog'liq harakat ko'nikmalarini sezilarli darajada rivojlantirishini qayd etganlar. Tadqiqotchilar ritm asosidagi mashqlar ta'lim jarayonini faollashtirishning samarali vositasi ekanligini ko'rsatganlar.[2]

Frischen va hamkorlari (2019) ritmga asoslangan musiqiy mashg'ulotlar bolalarda ijro funksiyalari, xususan, diqqatni boshqarish va tormozlovchi nazoratni rivojlantirishda samarali ekanligini aniqlaganlar.[3]

Vazou va hamkorlari (2020) ritmik jismoniy faoliyat dasturlari bolalarning motor ko'nikmalari bilan bir qatorda diqqat va ijro funksiyalarini ham rivojlantirishini ko'rsatganlar. Mualliflarning fikricha, ritm va harakat uyg'unligi ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.[4]

Yuqorida tahlil qilingan ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ritm, nutq va harakat uyg'unligiga asoslangan qisqa mashqlar boshlang'ich sinf o'quvchilarining diqqatini jamlash, darsga jalb etish hamda o'quv faoliyatini faollashtirishda muhim pedagogik vosita hisoblanadi. Biroq ushbu tadqiqotlarda o'zbek tilida, milliy ta'lim muhitiga moslashtirilgan ritmik matnlar va ularning dars jarayonidagi amaliy qo'llanilishi yetarlicha yoritilmagan. Shu sababli mazkur tadqiqot doirasida 1-sinf o'quvchilarining yosh va psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda muallif tomonidan yaratilgan ritmik she'r va harakatli mashqlar ishlab chiqildi hamda dars jarayonida qo'llanildi. Quyida ushbu mualliflik namunalaridan ayrimlari keltiriladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqotda ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, pedagogik kuzatuv va amaliy sinov metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida 1-sinf o'quvchilarining yosh va psixologik xususiyatlari hisobga olinib, muallif tomonidan ishlab chiqilgan ritmik she'r va harakatli mashqlar dars jarayonida qo'llanildi. Ushbu mashqlarning o'quvchilar diqqatini jamlash, darsga jalb etish va faolligini oshirishdagi pedagogik imkoniyatlari tahlil qilindi.

TAHLIL VA NATIJALAR

1-mashq. **"Kim chaqqon?"**

O'qituvchi: Kim chaqqon?

O'quvchilar: Biz chaqqon!

O'qituvchi: Kim epchil?

O'quvchilar: Biz epchil!

O'qituvchi: Eng zo'r ish?

O'quvchilar: Eshitish!

O'quvchi: Tiiiish! (Ko'rsatkich barmoq labga qo'yiladi.)

Pedagogik izoh. Mazkur ritmik mashq darsning boshlanishida yoki yangi faoliyatga o'tish jarayonida qo'llaniladi. Yakunda qo'llaniladigan "Tiiiish!" signali va ko'rsatkich barmoqning labga qo'yilishi vizual hamda eshituv signallarini uyg'unlashtirib, shovqinni kamaytirish va diqqatni jamlashga xizmat qiladi.

2-mashq. **"Kim kitobni sevadi?"**

O'qituvchi: Kim kitobni sevadi?

O'quvchilar: Biz, biz, biz!

O'qituvchi: Kim harflarni biladi?

O'quvchilar: Biz, biz, biz!

O'qituvchi: Kim diqqatli tinglaydi?

O'quvchilar: Biz, biz, biz!

O'qituvchi: Hozir kim gapiradi?

O'quvchilar: Siiiiz!

Pedagogik izoh. Ushbu mashq o'quvchilarda kitobga, o'qishga va dars jarayoniga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantirishga qaratilgan. Takrorlanuvchi ritmik javoblar bolalarni faol ishtirok etishga undaydi, "Hozir kim gapiradi?" savoli esa o'quvchilarda tinglash madaniyatini shakllantirib, nutq navbatiga rioya qilish ko'nikmasini rivojlantiradi.

2 Rhythmic Training, Literacy, and Graphomotor Skills in Kindergarteners (Frontiers in Psychology).

3 Frischen, U., Schwarzer, G., & Degé, F. (2019) Maqola: Comparing the Effects of Rhythm-Based Music Training and Pitch-Based Music Training on Executive Functions in Preschoolers (Frontiers in Integrative Neuroscience).

4 Rhythmic Physical Activity Intervention: Exploring Feasibility and Effectiveness in Improving Motor and Executive Function Skills in Children (Frontiers in Psychology).

3-mashq. **"Shovqin tindi, bolalar!"**

O'qituvchi: Shovqin tindi, bolalar!

O'quvchilar: Taq, taq, taq! (Partaga ritmga mos urishadi.)

O'qituvchi: Partamizda kitoblar?

O'quvchilar: Qat, qat, qat! (Ritmga mos qarsak chalishadi.)

O'qituvchi: Hamma ko'zlar doskada!

O'quvchilar: Diqqat!

Pedagogik izoh. Mazkur mashq sinfdagi ortiqcha shovqinni tabiiy va qiziqarli usulda boshqarish vositasi hisoblanadi. Partaga ritmik urish va qarsak chalish orqali o'quvchilarning harakat ehtiyoji qondiriladi, so'ngra "Diqqat!" signali yordamida barcha o'quvchilarning nigohi o'qituvchiga va doskaga yo'naltiriladi.

4-mashq. **"Suvda mazza, suz"**

O'qituvchi: Suvda mazza, suz.

O'quvchilar: Suz, suz, suz. (Qo'llar bilan suzish harakatini bajaradilar.)

O'qituvchi: Uzumlarni uz.

O'quvchilar: Uz, uz, uz. (Barmoqlar bilan uzish harakatini bajaradilar.)

O'qituvchi: Endi hamma muz!

O'quvchilar: Muz, muz, muz! (Harakatni to'xtatib, qotib turadilar.)

Pedagogik izoh. Ushbu ritmik-harakatli mashq dars davomida qisqa jismoniy faollikni tashkil etish va diqqatni qayta tiklash maqsadida qo'llaniladi. Har bir misraga mos harakat bajarilishi eshitish, nutq va harakat faoliyatini uyg'unlashtiradi. Yakundagi "Muz, muz, muz!" topshirig'i esa o'quvchilarning o'z harakatlarini nazorat qilish, tezkor to'xtash va diqqatni boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytganda, ritmik she'r va harakatli mashqlardan maqsadli foydalanish 1-sinf o'quvchilarining diqqatini jamlash, dars jarayoniga faol jalb etish hamda sinfda ijobiy psixologik muhitni shakllantirishda samarali pedagogik vosita ekanligini ko'rsatdi. Ritm, nutq va harakatning uyg'unligi o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlariga mos bo'lib, ularning darsdagi faolligi, tinglash madaniyati va o'qituvchi ko'rsatmalariga tezkor munosabat bildirishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Mazkur mashqlarni qo'llash uchun murakkab texnik vositalar talab etilmaydi, bu esa ularni boshlang'ich ta'lim amaliyotida keng qo'llash imkonini beradi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari ritmik mashqlarni boshlang'ich sinf darslarining kirish, mustahkamlash va faoliyatni almashtirish bosqichlariga integratsiya qilish o'quvchilarning dars samaradorligini oshirishga xizmat qilishini ko'rsatadi. Shu nuqtai nazardan, o'qituvchilarga o'quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda qisqa, mazmunli va harakat bilan uyg'unlashtirilgan ritmik mashqlardan muntazam foydalanish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Frischen, U., Schwarzer, G., & Degé, F. (2019). Comparing the effects of rhythm-based music training and pitch-based music training on executive functions in preschoolers. Frontiers in Integrative Neuroscience, 13, 41. https://doi.org/10.3389/fnint.2019.00041
2. Frey, A., Braun Janzen, T., Müller, M., & Degé, F. (2022). Rhythmic training, literacy, and graphomotor skills in kindergarteners. Frontiers in Psychology, 13, 847961. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.847961
3. Kertész, C., & Honbolygó, F. (2021). Tapping to music predicts literacy skills of first-grade children. Frontiers in Psychology, 12, 741540. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.741540
4. Vazou, S., Smiley-Oyen, A., Figueiredo, C., & boshqa mualliflar. (2020). Rhythmic physical activity intervention: Exploring feasibility and effectiveness in improving motor and executive function skills in children. Frontiers in Psychology, 11.

MEHRLI MAKTAB O'QUVCHILARINING IJTIMOIY MOSLASHUVCHANLIK KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHNING KONSEPTUAL MODELI

Xoliqulova Dilnoza Sheraliyevna
Qori Niyoziy nomidagi
Tarbiya pedagogikasi milliy instituti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada uzoq vaqt davomida davolanayotgan bolalarga ta'lim beruvchi Mehrli maktab gospital maktablari tizimida o'quvchilarning ijtimoiy moslashuvchanlik ko'nikmalarini rivojlantirishning konseptual modeli ishlab chiqilgan va ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Maqolada xalqaro tajriba, EACH va HOPE (Hospital Organisation for Pedagogues in Europe) xartiyalari tamoyillari hamda zamonaviy gospital pedagogikasi modellari tahlil qilingan. Maqolada gospital ta'lim muhitida o'quvchilarning psixologik-pedagogik xususiyatlarini inobatga olgan holda individual ta'lim yo'nalishlarini shakllantirish, ijtimoiy va kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirish hamda ijtimoiy reabilitatsiyani ta'minlash mexanizmlari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Mehrli maktab, gospital pedagogika, ijtimoiy moslashuvchanlik, konseptual model, individual ta'lim yo'nalishi, psixologik-pedagogik qo'llab-quvvatlash.

Abstract: This article develops and scientifically substantiates a conceptual model for developing the social adaptability skills of students within the system of Mehrli Maktab hospital schools, which provide education to children undergoing long-term treatment. The article analyzes international experience, the principles of the EACH and HOPE (Hospital Organisation for Pedagogues in Europe) charters, as well as modern models of hospital pedagogy. The article highlights mechanisms for forming individual educational pathways, developing social and communicative skills, and ensuring social rehabilitation in the hospital educational environment, taking into account the psychological and pedagogical characteristics of students.

Key words: Mehrli Maktab, hospital pedagogy, social adaptability, conceptual model, individual educational pathway, psychological and pedagogical support.

Аннотация: В данной статье разработана и научно обоснована концептуальная модель развития навыков социальной адаптивности учащихся в системе госпитальных школ "Mehrli maktab", осуществляющих обучение детей, проходящих длительное лечение. В статье проанализированы международный опыт, принципы хартий EACH и HOPE (Hospital Organisation for Pedagogues in Europe), а также современные модели госпитальной педагогики. В статье освещены механизмы формирования индивидуальных образовательных траекторий, развития социальных и коммуникативных навыков, а также обеспечения социальной реабилитации в условиях госпитальной образовательной среды с учётом психолого-педагогических особенностей учащихся.

Ключевые слова: Mehrli maktab, госпитальная педагогика, социальная адаптивность, концептуальная модель, индивидуальная образовательная траектория, психолого-педагогическая поддержка.

KIRISH

Og'ir va uzoq davom etadigan somatik kasalliklarga chalingan hamda statsionar sharoitda davolanayotgan bolalarning ta'lim olish huquqini ta'minlash, ularning jamiyatdan ajralib qolishining oldini olish zamonaviy pedagogika va ta'lim menejmentining dolzarb masalalaridan biridir [1, 5, 8, 9].

BMTning Bola huquqlari to'g'risidagi konvensiyasi hamda HOPE va EACH xartiyalari qoidalariga ko'ra, har bir davolanayotgan bola o'z holatiga moslashtirilgan muhitda uzluksiz ta'lim olish huquqiga ega [1, 2].

O'zbekiston Respublikasida statsionar tibbiyot muassasalarida uzoq muddat davolanayotgan bolalarning ta'lim-tarbiya olishi uchun Mehrli maktab gospital maktablari tizimi tashkil etildi. Biroq kasallik va davolanish jarayoni bilan bog'liq ijtimoiy-emotsional va psixofiziologik o'zgarishlar o'quvchilarning ijtimoiy moslashuvchanlik ko'nikmalarini rivojlantirishda o'ziga xos yondashuvni talab etadi.

Ijtimoiy moslashuvchanlik o‘quvchining yangi psixologik va jismoniy muhitga moslashishi, muloqot va hamkorlik ko‘nikmalarini saqlab qolishi hamda sog‘aygach, o‘zining doimiy maktab muhitiga intellektual va emotsional yo‘qotishlarsiz qayta integratsiyalashuvini ta’minlaydi [4, 6, 7]. Ushbu tadqiqotning maqsadi Mehrli maktab o‘quvchilarida ijtimoiy moslashuvchanlik ko‘nikmalarini tizimli va samarali rivojlantirishga xizmat qiluvchi konseptual modelni va uni amalga oshirish mexanizmlarini ishlab chiqishdan iborat.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Gospital pedagogika va bolalarning ijtimoiy moslashuvi masalalari L.S. Vygotskiy, U. Bronfenbrenner, A. Bandura kabi olimlarning ilmiy qarashlarida muhim nazariy asosga ega.

L.S. Vygotskiy bolaning rivojlanishida ijtimoiy muhit va pedagogik qo‘llab-quvvatlashning ahamiyatini ta’kidlagan bo‘lsa, U. Bronfenbrenner bolaning rivojlanishini oila, maktab va ijtimoiy muhitning o‘zaro ta’siri bilan izohlaydi.

A. Bandura esa ijtimoiy o‘rganish, muloqot va xulq-atvorni shakllantirishda kuzatish hamda hamkorlikning rolini asoslab bergan.

Shuningdek, HOPE va EACH tashkilotlari tomonidan ishlab chiqilgan xalqaro tamoyillarda uzoq muddat davolanayotgan bolalarning uzluksiz ta’lim olishi, psixologik farovonligi va ijtimoiy integratsiyasini ta’minlash ustuvor vazifa sifatida belgilanadi. Ushbu nazariy va amaliy yondashuvlar Mehrli maktab o‘quvchilarining ijtimoiy moslashuvchanlik ko‘nikmalarini rivojlantirishning konseptual modelini ishlab chiqishda muhim ilmiy-metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot jarayonida gospital ta’lim sohasidagi xalqaro va milliy amaliyotlar tahlil qilindi hamda ilmiy-metodologik sintez amalga oshirildi.

UNC Children’s Hospital School, CHOP (Children’s Hospital of Philadelphia) Hospital School Program va UNC Health Care ta’lim xizmatlari tajribasidan bolaning davolanish davrida o‘z maktabi va tengdoshlari bilan aloqasini uzmaslik hamda tibbiy-pedagogik integratsiya mexanizmlari chuqur o‘rganildi [1, 3].

Ushbu muassasalarning tajribasi shuni ko‘rsatadiki, statsionar sharoitdagi ta’lim nafaqat akademik uzluksizlikni ta’minlaydi, balki bolaga o‘zining doimiy turmush tarzi va tengdoshlar jamoasidan ajralmaganligini his qildirish orqali emotsional barqarorlik beruvchi psixologik hamyondosh vazifasini ham o‘taydi. AQSh tajribasida, shuningdek, shifoxonaga yotqizilgan birinchi kunlardanoq o‘quvchining asosiy maktabi bilan masofaviy axborot almashinuvi yo‘lga qo‘yiladi hamda tibbiyot xodimlari va o‘qituvchilar hamkorligida bolaning kunlik tibbiy muolajalar va o‘quv soatlarini muvofiqlashtiruvchi aniq jadvallar shakllantiriladi [3].

Chelsea Children’s Hospital School (CCHS), Great Ormond Street Hospital School (GOSH) hamda UCLH Children and Young People’s Services tajribasi asosida gospital maktablarda individual dars jadvallari va multidisiplinar guruhlar (shifokor, pedagog, psixolog, tyutor) ishini tashkil etish tamoyillari atroflicha ko‘rib chiqildi [2, 3].

Britaniya modelida har bir bolaning psixofiziologik holati va davolanish dinamikasiga mos ravishda moslashuvchan dars jadvallari tuziladi hamda uning kognitiv yuklamalari doimiy nazorat qilib boriladi [3]. Multidisiplinar guruh tarkibidagi mutaxassislarning har haftalik uchrashuvlari va o‘zaro axborot almashinuvi bolaga majmuaviy yondashuvni ta’minlash, ya’ni tibbiy reabilitatsiya jarayonini ta’limiy va psixologik qo‘llab-quvvatlash bilan uzviy bog‘lash imkonini beradi [3].

Yevropa Gospital Pedagoglari Tashkiloti (HOPE) Xartiyasi hamda EACH (European Association for Children in Hospital) konsepsiyasi tahlil qilinib, gospital ta’limda bolaning ijtimoiy huquqlari va psixologik farovonligini ta’minlash standartlari tadqiqotga metodologik asos qilib olindi [1, 2]. Ushbu xalqaro me’yoriy hujjatlar va tavsiyalarga ko‘ra, statsionar tibbiyot muassasalarida uzoq vaqt bo‘lgan bolalar uchun ta’lim jarayonini tashkil etish shunchaki ixtiyoriy tanlov emas, balki bolaning ajralmas insoniy huquqlaridan biri sifatida e’tirof etiladi. HOPE standartlari gospital pedagoglarning kasbiy va emotsional kompetensiyalariga yuqori talablar qo‘yish bilan birga, bolalarning ijtimoiy izolyatsiyaga tushib qolishining oldini olish hamda ularda sog‘ayishga bo‘lgan ichki motivatsiyani shakllantirish bo‘yicha aniq mexanizmlarni belgilab beradi [2].

“UchimZnaem” gospital maktablar loyihasi doirasida ishlab chiqilgan “O‘quvchining individual maxsus ehtiyojlari kartasi” (KIOP) va “Caring School” yondashuvlari tahlil qilinib, ularning o‘quvchining psixologik-pedagogik xarakteristikasini aniqlashdagi o‘rni va amaliy ahamiyati o‘rganildi [4, 5]. Ushbu tajriba gospital ta’lim muhitida bolaning faqatgina bilish darajasini emas, balki uning kasallik sababli yuzaga kelgan jismoniy cheklovlari, charchash darajasi, emotsional fonining o‘zgaruvchanligi va muloqotga tayyorligini kompleks baholash imkonini yaratadi. “Individual maxsus ehtiyojlar kartasi” orqali har bir uzoq davolanayotgan o‘quvchi uchun shaxsiylashtirilgan va uning imkoniyatlariga to‘liq mos keladigan ta’lim marshrutini belgilash imkoni paydo bo‘ladi [4].

Modelni shakllantirish va uni ilmiy-amaliy jihatdan asoslash jarayonida pedagogik modellashtirish, qiyosiy tahlil, ekspert baholash, kuzatuv va diagnostika metodlaridan foydalanildi. O'quvchilarning emotsional-irodaviy, kommunikativ hamda bilish jarayonlarini baholashda va ulardagi ijtimoiy moslashuvchanlik darajasining dinamikasini o'lchashda maxsus psixopedagogik diagnostika vositalari hamda moslashtirilgan test-so'rovnomalar qo'llanildi [4, 6]. Ushbu metodologik majmua gospital maktab sharoitida o'quvchining individual rivojlanish trayektoriyasini aniq prognoz qilish va ta'lim-tarbiya jarayoniga tezkor hamda korreksion tuzatishlar kiritib borish imkoniyatini ta'minladi [4, 8].

TAHLIL VA NATIJALAR

Xalqaro tajriba va diagnostik ma'lumotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, gospital maktab o'quvchilarining 96 % ga yaqini umumta'lim dasturlarini o'zlashtirishga qodir va kognitiv defitsitga ega emas [4]. Biroq ularning 57 % idan ortig'ida muloqot va emotsional-irodaviy sohada qiyinchiliklar, xavotirlik, doimiy tibbiy muolajalar sababli ijtimoiy passivlik kuzatiladi.

Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun Mehrli maktab o'quvchilarining ijtimoiy moslashuvchanlik ko'nikmalarini rivojlantirishning Konseptual Modeli ishlab chiqildi.

Konseptual modelning maqsadli bloki uzoq muddatli statsionar sharoitda bo'lgan o'quvchilarning psixologik farovonligini ta'minlash, ularda o'zgaruvchan sharoitlarga moslashish, muloqot va hamkorlik ko'nikmalarini shakllantirishni nazarda tutadi.

Diagnostik-tahliliy blok doirasida har bir o'quvchi uchun "Individual ta'lim ehtiyojlar kartasi" tuziladi [4]. Ushbu kartada o'quvchining palatadan chiqishga ruxsat yo'qligi, gadjetlardan foydalanish cheklovi hamda yozuv ishlaridagi qiyinchiliklar kabi tibbiy cheklovlari [4], diqqat, xotira va motivatsiya singari kognitiv va emotsional-irodaviy ko'rsatkichlari [4, 6] hamda uning ijtimoiy-kommunikativ ehtiyojlari atroflicha qayd etib boriladi.

Mazmunli-faoliyatli blok o'z ichiga bir necha amaliy yo'nalishlarni qamrab oladi.

Birinchidan, bolaning sog'lig'i va joriy holatiga moslashtirilgan palatada yakka tartibda, guruh xonasida yoki gibrid/masofaviy ta'lim shakllarini nazarda tutuvchi Individual ta'lim marshruti (ITM) yo'lga qo'yiladi [4, 5].

Ikkinchidan, HOPE va GOSH maktablari tajribasiga tayanib, shifokorlar, gospital pedagoglar, psixologlar va ota-onalar o'rtasida doimiy muloqot platformasini yaratish orqali multidisiplinar yondashuv ta'minlanadi [2, 3, 8].

Uchinchidan, badiiy-plastik va interaktiv didaktika, art-terapiya, loyiha ishlari hamda guruhli o'yinlar kabi ijtimoiy-moslashtiruvchi pedagogik texnologiyalar vositasida bolalarning emotsional zo'riqishi kamaytiriladi va hamkorlik ko'nikmalari izchillik bilan rivojlantiriladi.

So'nggi natija-baholash blokida esa o'quvchilarning ijtimoiy faollik, mustaqillik, xavotirlikning kamayishi hamda muloqotga kirishuvchanlik kabi moslashuvchanlik ko'rsatkichlari va uning dinamikasi doimiy ravishda baholanib boriladi.

Gospital ta'lim va psixopedagogik qo'llab-quvvatlash bo'yicha dunyo tajribasi shuni ko'rsatadiki, davolanayotgan bolalar uchun ta'lim jarayoni nafaqat bilimlarni berish, balki terapiya va ijtimoiy reabilitatsiya vositasi hamdir. UNC Children's va CHOP (AQSh) tajribasida gospital maktab bolaning asosiy maktabi bilan doimiy aloqada bo'lishini ta'minlab, uydagidek yoki maktabdagidek "normallik" hissini beradi [3].

Tadqiqot natijalari va xalqaro amaliyot (masalan, HOPE va CCHS tajribasi) ko'rsatishicha, ijtimoiy moslashuvchanlikni shakllantirishda quyidagi uchta omil hal qiluvchi ahamiyatga ega:

Ota-ona va pedagog o'rtasidagi ishonchli hamda uzviy muloqot boladagi xavotirlik va emotsional zo'riqish darajasini keskin kamaytiradi. Gospital ta'lim sharoitida ota-onalar nafaqat kuzatuvchi, balki ta'lim-tarbiya va psixologik qo'llab-quvvatlash jarayonining teng huquqli va faol ishtirokchisiga aylanadi [1, 4].

Ota-ona va o'qituvchining hamkorlikdagi harakatlari bolada o'z xavfsizligiga va kelajagiga bo'lgan ishonchni mustahkamlaydi, uning tibbiy muolajalarga hamda o'quv topshiriqlariga bo'lgan ijobiy munosabatini shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi [4, 5, 8].

Gospital pedagog ham yuksak emotsional empatiyaga, ham o'quvchining tibbiy holati hamda dinamikasiga qarab o'quv yuklamasini va metodik usullarni doimiy moslashtira olish ko'nikmasiga ega bo'lishi lozim. Bu turdagi maktabda ishlaydigan o'qituvchidan an'anaviy pedagogik bilimlardan tashqari, tibbiy-psixologik savodxonlik, maxsus gospital pedagogika texnologiyalari hamda krizisli holatlarda bolalar bilan muloqot qilish mahorati talab etiladi [4, 5, 8]. Pedagog bolaning toliqish darajasi, og'riq va emotsional tushkunlik belgilarini o'z vaqtida payqab, dars mazmunini tezkor va moslashuvchan ravishda o'zgartirish kompetensiyasiga ega bo'lishi zarur.

Guruhli va loyihaviy faoliyat bolaning o'zini jamiyatdan va tengdoshlaridan izolyatsiya qilingan his etishidan xalos qiladi hamda uning ijtimoiy-kommunikativ ko'nikmalarini saqlab qolish va rivojlantirishga xizmat qiladi. Palatadoshlari yoki boshqa gospital maktab o'quvchilari bilan birgalikda kichik vaqtinchalik loyihalarda, art-tera-

pevtik mashg‘ulotlarda hamda jamoaviy vaqtni mazmunli tashkil etish ishlarida qatnashish bolada hamkorlik, o‘zaro yordam va jamoada ishlash sifatlarini shakllantiradi [4, 6, 9]. Bu kabi doimiy ijtimoiy aloqalar bolaga kasallik va og‘riqlarga chalg‘ishiga, o‘zini to‘laqonli va faol jamiyat a’zosi sifatida his etishiga zamin yaratadi.

Taklif etilgan konseptual model Mehrli maktab muhitida uzoq davolanayotgan o‘quvchining ijtimoiy-psixologik, kognitiv va emotsional ehtiyojlarini to‘liq qamrab olishga hamda uni kelgusida sog‘ayganidan so‘ng o‘zining doimiy umumta’lim maktabiga va ijtimoiy muhitiga muvaffaqiyatli, minimal psixologik yo‘qotishlar bilan moslashuvini (reintegratsiyasini) ta’minlashga xizmat qiladi. Ushbu model ta’lim va reabilitatsiya jarayonining yaxlitligini ta’minlovchi tizimli poydevor vazifasini o‘taydi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mehrli maktab o‘quvchilarining ijtimoiy moslashuvchanlik ko‘nikmalarini rivojlantirishning konseptual modeli gospital pedagogikaning ilg‘or xalqaro va milliy amaliyot tajribalariga, zamonaviy psixopedagogik tamoyillarga hamda ilmiy-metodologik yondashuvlarga tayanadi.

Tadqiqot va amaliy modellashtirish natijalari shuni ko‘rsatadiki, uzoq muddatli statsionar sharoitda davolanayotgan bolalar uchun ta’lim jarayonini tashkil etish nafaqat bilimlarni uzatish vositasi, balki bolaning psixologik salomatligini saqlash, ijtimoiy deprivatsiyaning oldini olish hamda harakatlantiruvchi reabilitatsion muhitni yaratishning muhim omilidir. Model doirasida taklif etilgan individual ta’lim marshrutlari va multidisiplinar hamkorlik mexanizmlari gospital ta’lim tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqishga va har bir bolaga alohida shaxs sifatida individual yondashishga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. European Association for Children in Hospital (EACH). EACH Charter with Annotations. Updated edition, 2022. 19 p. - URL: https://each-for-sick-children.org
2. Hospital Organisation of Pedagogues in Europe (HOPE). Rights and Educational Needs of Sick Children and Adolescents (Charter of HOPE). Vienna, 2016. - URL: https://www.hospitalteachers.eu
3. Hospital School Programs and Educational Services Materials:UNC Children’s Hospital School & Educational Services. - URL: https://www.uncchildrens.org / https://unchs.chccs.org ;
4. Гусев И. А., Долуев И. Ю., Зорина Е. С., Соловьев Д. А. Карта индивидуальных особых потребностей обучающихся, нуждающихся в длительном лечении, как инструмент построения образовательного маршрута ученика госпитальной школы: выявление психолого-педагогических характеристик // Перспективы науки и образования. - 2024. - № 2 (68). - С. 488-512. - DOI: 10.32744/pse.2024.2.30.
5. Шариков С. В. Педагогическая поддержка образовательных возможностей детей, находящихся на длительном лечении в медицинских стационарах // Альманах детского института коррекционной педагогики. - 2020. - № 40: Комплексная реабилитация детей с ОВЗ и детей-инвалидов. - URL: https://alldef.ru/ru/articles/almanac-no-40/support-educational-opportunities-for-children-in-long-term-treatment-in-medical-hospitals
6. Зорина Е. С., Куртанова Ю. Е., Бурдукова Ю. А., Щербакова А. М. и др. Когнитивные, эмоциональные и социальные особенности детей младшего школьного возраста с онкологическими заболеваниями // Клиническая и специальная психология. - 2023. - Т. 12, № 3. - С. 112-135. - DOI: 10.51217/npsyresearch_2023_03_03_06.
7. Зорина Е. С. Психосоциальная реабилитация в детской онкологии (обзор зарубежных и отечественных исследований) // Вопросы психического здоровья детей и подростков. - 2021. - № 4. - С. 85-94.
8. Ямбург Е. А. Психолого-медико-педагогическое сопровождение школьников: учет их возрастных и индивидуальных различий // Социальная педагогика. - 2013. - № 6. - С. 13-23.
9. Axmedov A. A. Ijtimoiy pedagogika (Maktabgacha ta’lim yo‘nalishi talabalari uchun o‘quv qo‘llanma). - Buxoro: “Kamolot” nashriyoti, 2023. - 244 b.

BO'LAJAK SHIFOKORLARDA KASBIY-KOMMUNIKATIV MOTIVATSIYANI XALQARO MIQYOSDA RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

Qoravoyeva Shoira Zafarjon qizi
Toshkent davlat tibbiyot universiteti
Chirchiq filiali "ijtimoiy fanlar va xorijiy tillar kafedrasi assistent-o'qituvchisi
ORCID: 0009-0006-7200-7027

Annotatsiya: Ushbu maqolada tibbiyot yo'nalishi talabalarida xorijiy tilni o'rganishga bo'lgan motivatsiyaning kasbiy ehtiyoj bilan bog'liqligi masalasi tahlil qilinadi. Tadqiqotda bo'lajak shifokorlarda kasbiy-kommunikativ motivatsiyani xalqaro miqyosda rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari, jumladan, kommunikativ yondashuvning tibbiy terminologiyani o'qitishdagi ahamiyati, integrallashgan ko'nikmalarga asoslangan ta'lim modeli hamda mavjud qiyinchiliklarni bartaraf etish yo'llari yoritiladi.

Kalit so'zlar: kasbiy-kommunikativ motivatsiya, tibbiyot ta'limi, xorijiy til, kommunikativ yondashuv, integrallashgan ko'nikmalar, tibbiy terminologiya, xalqaro muloqot.

Abstract: This article analyzes the relationship between medical students' motivation to learn a foreign language and their professional needs. The study examines the pedagogical conditions for developing professional-communicative motivation among future physicians in the international context, including the significance of the communicative approach in teaching medical terminology, an educational model based on integrated language skills, and effective ways to overcome existing challenges.

Key words: professional-communicative motivation, medical education, foreign language, communicative approach, integrated skills, medical terminology, international communication.

Аннотация: В данной статье анализируется взаимосвязь между мотивацией студентов медицинских специальностей к изучению иностранного языка и их профессиональными потребностями. В исследовании рассматриваются педагогические условия развития профессионально-коммуникативной мотивации будущих врачей в международном контексте, включая значение коммуникативного подхода в обучении медицинской терминологии, образовательную модель, основанную на интегрированном развитии языковых навыков, а также пути преодоления существующих трудностей.

Ключевые слова: профессионально-коммуникативная мотивация, медицинское образование, иностранный язык, коммуникативный подход, интегрированные языковые навыки, медицинская терминология, международное общение.

KIRISH

Zamonaviy tibbiyot ta'limi tizimida bo'lajak shifokorlarning nafaqat kasbiy bilim va amaliy ko'nikmalarga, balki xalqaro miqyosda muloqot qila olish qobiliyatiga ham ega bo'lishi dolzarb talablardan biriga aylanmoqda. Tibbiyot talabalari uchun xorijiy til kasbiy kompetensiyaning ajralmas qismidir, chunki zamonaviy tibbiyot fani va amaliyoti tobora xalqaro hamkorlik, ilmiy almashinuv va chet el adabiyotlaridan foydalanishga asoslanib bormoqda. Shu bois, tilni o'rganish jarayoni talaba uchun shunchaki umumta'lim fani sifatida emas, balki kelajakdagi kasbiy faoliyatining muhim vositasi sifatida qabul qilinishi lozim. Ushbu qarashning pedagogik ahamiyati shundaki, motivatsiyaning shakllanishi to'g'ridan-to'g'ri o'quv jarayonining mazmuni va shakliga bog'liq. Talaba tilni o'rganishni o'z kasbiy kelajagi bilan bog'lay olsagina, uning ichki (intrinsik) motivatsiyasi barqaror shaklda rivojlanadi.

Bugungi kunda tibbiyot yo‘nalishida ta’lim olayotgan talabalarning xorijiy tilni o‘zlashtirishga bo‘lgan qiziqishi bir qator omillarga bog‘liq.

Birinchidan, xalqaro ilmiy maqolalar, tibbiy adabiyotlar va zamonaviy tadqiqotlarning aksariyati ingliz tilida chop etiladi.

Ikkinchidan, xalqaro tajriba almashinuvi, malaka oshirish dasturlari va ilmiy konferensiyalarda ishtirok etish uchun kommunikativ kompetensiya zarur shartga aylangan.

Uchinchidan, tibbiy terminologiyaning murakkabligi an’anaviy o‘qitish usullarining samarasiz bo‘lib qolishiga olib kelmoqda, bu esa yangi pedagogik yondashuvlarni izlashni taqozo etadi.

Shu nuqtai nazardan, tibbiyot talabalarida global (xalqaro) kommunikativ motivatsiyani rivojlantirishning pedagogik asoslarini ilmiy jihatdan asoslash muhim ahamiyat kasb etadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Tibbiy terminlarni ingliz tilida o‘qitish masalalariga bag‘ishlangan tadqiqotlarda kommunikativ yondashuvning an’anaviy usullarga nisbatan samaraliroq ekanligi ko‘rsatiladi. Bunda asosiy sabab sifatida ushbu yondashuvning so‘z va terminlarni mexanik yodlashdan ko‘ra, ularni real muloqot vaziyatlarida qo‘llashga yo‘naltirilganligi keltiriladi. Xususan, Nguyen (2025) tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotda ta’kidlanishicha, o‘qituvchilar tomonidan real professional vaziyatlarga yaqin nutqiy xatti-harakatlar yaratilishi tibbiy lug‘atning takroriy qo‘llanilishi, kontekstdan xulosa chiqarish va yodda saqlanishini rag‘batlantiradi, bu esa an’anaviy mexanik yodlash usuliga qaraganda ancha samarali natija beradi. Amaliy vaziyatlarga asoslangan o‘qitish talabaning tilga qiziqishini oshiradi, chunki u o‘zlashtirilayotgan bilimning amaliy qiymatini bevosita his qiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Kasbiy kompetensiya masalalariga oid ilmiy-metodik adabiyotlarda tibbiyot talabalariga chet tilini o‘rgatishning samarali usullari tahlil qilinar ekan, til o‘rgatish jarayonini kasbiy faoliyat bilan uzviy bog‘lash zarurligi asoslanadi. Bunda talabaning kelajakdagi mutaxassisligi bo‘yicha matnlar, holatlar (case-lar) va vaziyatli mashqlar bilan ishlashi tavsiya etiladi.

Tibbiyotda ingliz tilini o‘rganishdagi qiyinchiliklarga bag‘ishlangan tadqiqotlarda esa asosiy muammolar sifatida terminologik murakkablik, amaliy til muhitining yetishmasligi hamda motivatsiyaning vaqt o‘tishi bilan pasayishi alohida qayd etiladi. Bu omillar o‘quv jarayonini loyihalashtirishda hisobga olinishi lozim bo‘lgan asosiy pedagogik to‘siqlar hisoblanadi. Motivatsiya nazariyasiga bag‘ishlangan ilmiy manbalarda ichki va tashqi motivatsiyaning til o‘rganish jarayonidagi o‘rni alohida ochib beriladi. Xususan, ichki motivatsiya kuchli bo‘lsa, til o‘rganishdagi qiyinchiliklarni yengish osonlashadi, degan xulosa ko‘plab tadqiqotlarda o‘z tasdig‘ini topgan. Shu bois, pedagogik jarayonni tashkil etishda talabaning tashqi omillarga (baho, majburiyat) emas, balki ichki qiziqish va kasbiy ehtiyojga tayanishini rag‘batlantirish muhim vazifa hisoblanadi.

Ryan va Deci (2000) ta’kidlaganidek, ichki motivatsiya faoliyatni uning o‘zidan olinadigan qoniqish, qiziqish va zavq tufayli bajarishni anglatadi hamda bunday motivatsiya ta’lim jarayonida yuqori sifatli o‘rganish va ijodkorlikni qo‘llab-quvvatlaydi.

Shu nuqtai nazardan, tibbiyot talabalariga ingliz tilini o‘qitishda motivatsiyani shakllantirish jarayoni kasbiy ehtiyojlar bilan bevosita bog‘lanishi zarur. Talaba ingliz tilidagi tibbiy terminologiyani shunchaki o‘quv dasturi talabi sifatida emas, balki kelajakdagi kasbiy faoliyatida zarur bo‘ladigan kommunikativ vosita sifatida qabul qilgandagina o‘rganishga bo‘lgan ichki ehtiyoj kuchayadi. Buning uchun darslarda shifokor va bemor o‘rtasidagi suhbat, anamnez yig‘ish, kasallik belgilarini tavsiflash, tashxis natijalarini muhokama qilish, davolash bo‘yicha tavsiyalar berish hamda hamkasblar bilan klinik holatlarni tahlil qilish kabi real kasbiy vaziyatlarni modellashtirish maqsadga muvofiq.

Tibbiy terminologiyani o‘zlashtirish jarayonida kontekstual yondashuv ham alohida ahamiyat kasb etadi. Tibbiy terminlarni alohida lug‘aviy birlik sifatida yodlash ularning qisqa muddatli xotirada saqlanishiga olib kelishi mumkin. Terminlarning klinik matn, dialog, kasallik tarixi yoki muammoli vaziyat tarkibida o‘rganilishi esa ularning semantik mazmunini chuqurroq anglashga yordam beradi. Masalan, hypertension, diagnosis, symptoms, treatment, prescription, examination kabi terminlarni alohida tarjima qilish bilan cheklanmasdan, ularni bemorning holatini tavsiflovchi yaxlit kommunikativ vaziyatda qo‘llash talabaning terminologik hamda nutqiy kompetensiyasini bir vaqtda rivojlantiradi. Bunda vaziyatli ta’lim (case-based learning) imkoniyatlaridan foydalanish ayniqsa samaralidir.

Talabalarga muayyan klinik vaziyat taqdim etilib, undan kelib chiqib bemorning shikoyatlarini aniqlash, savollar tuzish, taxminiy tashxis haqida fikr bildirish yoki davolash bo‘yicha tavsiyalarni ingliz tilida ifodalash

topshirilishi mumkin. Mazkur yondashuv tibbiy terminlarni passiv bilishdan ularni faol nutqda qo'llash bosqichiga o'tishga yordam beradi. Shu bilan birga, talabada muammoni tahlil qilish, kasbiy fikrlash, muloqot qilish va jamoada ishlash ko'nikmalari ham shakllanadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tibbiyot talabalarining kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishda rolli o'yinlar ham katta didaktik imkoniyatga ega. "Doctor–Patient", "Doctor–Nurse", "Medical Consultation", "Emergency Room" kabi rolli vaziyatlar orqali talabalar professional muloqotning turli modellarini amaliy mashq qiladilar. Bunday mashg'ulotlarda faqat terminlarni to'g'ri qo'llash emas, balki savol berish, bemorning javobini tushunish, fikrni sodda va aniq bayon qilish, tushuntirish va tavsiya berish kabi kommunikativ strategiyalar ham rivojlanadi. Bu esa tibbiy ingliz tilini o'qitishning mazmunini faqat terminologik bilimlardan professional kommunikativ kompetensiyaga tomon kengaytiradi. Shuningdek, tibbiyotda muloqot faqat terminologik aniqlikdan iborat emas. Shifokor bemorga murakkab tibbiy ma'lumotni tushunarli tarzda yetkazishi, uning savollariga javob berishi va professional etikaga muvofiq muloqot olib borishi kerak. Shu sababli ingliz tilini o'qitishda talabalarga bir xil mazmunni turli kommunikativ vaziyatlarga moslashtirib ifodalashni o'rgatish zarur. Masalan, muayyan tibbiy holatni hamkasb shifokorga maxsus terminologiya yordamida tushuntirish bilan uni bemorga sodda va tushunarli tilda izohlash o'rtasidagi farqlar amaliy mashqlar orqali ko'rsatib berilishi mumkin.

Zamonaviy raqamli texnologiyalar ham tibbiy ingliz tilini o'qitish samaradorligini oshirish uchun keng imkoniyatlar yaratmoqda. Elektron tibbiy lug'atlar, multimedia materiallari, virtual simulyatsiyalar, interaktiv topshiriqlar va sun'iy intellektga asoslangan vositalar yordamida talabalarning mustaqil ishlash imkoniyatlarini kengaytirish mumkin. Ayniqsa, audio va videomateriallar orqali turli nutq tezligi va talaffuz xususiyatlarini tinglash talabaning professional nutqni tushunish qobiliyatini rivojlantiradi.

Sun'iy intellekt vositalari esa kasbiy dialoglarni modellashtirish, individual mashqlar yaratish va yozma nutq yuzasidan tezkor qayta aloqa olishda yordamchi vosita vazifasini bajarishi mumkin. Biroq raqamli vositalardan foydalanish o'qituvchining metodik rahbarligini kamaytirmasligi kerak. Tibbiy ma'lumotlarning aniqligi va bemor xavfsizligi bilan bog'liq masalalarda avtomatik yaratilgan mazmunni tanqidiy tekshirish alohida ahamiyatga ega. Shu sababli talabada nafaqat raqamli vositalardan foydalanish, balki olingan ma'lumotning ishonchliligini baholash, ilmiy manbalar bilan solishtirish va terminologik aniqlikni tekshirish ko'nikmalarini ham rivojlantirish lozim.

Yana bir muhim jihat – talabalarning individual til darajasini hisobga olishdir. Tibbiyot yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar ingliz tilini bilish darajasi, lug'at zaxirasi va kommunikativ tajribasi jihatidan bir-biridan farq qiladi. Shu sababli barcha talabalar uchun bir xil murakkablikdagi topshiriqlarni qo'llash kutilgan samarani bermasligi mumkin. Differensial yondashuv asosida boshlang'ich darajadagi talabalar uchun tayanch so'zlar va sodda dialoglar, yuqoriroq darajadagi talabalar uchun esa klinik vaziyatlar, ilmiy maqolalar, kasallik tarixlari va professional munozaralarga asoslangan topshiriqlarni taklif etish maqsadga muvofiq.

Tibbiy ingliz tilini o'qitishda baholash tizimi ham kommunikativ va kasbiy yo'nalishga moslashtirilishi kerak. Faqat terminlarning tarjimasini yoki grammatik qoidalarni tekshiruvchi testlar talabaning haqiqiy professional kommunikativ kompetensiyasini to'liq aks ettira olmaydi. Shu sababli baholashda klinik vaziyat bo'yicha dialog tuzish, bemor bilan suhbatni modellashtirish, tibbiy matnni tahlil qilish, qisqa taqdimot qilish, kasallik tarixini yozish yoki klinik holatni ingliz tilida izohlash kabi autentik topshiriqlardan foydalanish zarur.

"Tibbiyotda xorijiy til / Foreign Language in Medicine" (Samarqand: SamDCHTI, 2024) darsligi tibbiyot oliy ta'limi muassasalari talabalari uchun davlat ta'lim standartlari asosida ishlab chiqilgan bo'lib, uning asosiy maqsadi bo'lajak shifokorlarda kasbiy xorijiy til kompetensiyalarini shakllantirishdan iborat. Darslikda ingliz tilini o'qitish tinglab tushunish, gapirish, o'qish va yozish kabi integrallashgan til ko'nikmalarini rivojlantirish hamda tibbiy sohalarga oid autentik materiallar orqali samarali xalqaro kasbiy muloqotni ta'minlash tamoyiliga asoslanganligi ta'kidlanadi.

Shu bilan birga, darslik mualliflari bo'lajak shifokor uchun ingliz tilini egallash xalqaro professional va madaniyatlararo muloqotda muvaffaqiyatli ishtirok etishning muhim sharti ekanligini alohida qayd etadilar. Mazkur yondashuv talabaning tilni alohida grammatik qoidalar majmui sifatida emas, balki kasbiy faoliyatda qo'llaniladigan yaxlit kommunikativ vosita sifatida idrok etishiga xizmat qiladi.

Umuman olganda, tibbiyot talabalariga ingliz tilini o'qitish jarayonida kommunikativ yondashuv, kasbiy yo'naltirilgan ta'lim, motivatsion omillar, vaziyatli mashqlar va zamonaviy raqamli texnologiyalarni o'zaro uyg'unlashtirish muhim metodik shart hisoblanadi. Bunday integrativ yondashuv tibbiy terminologiyani mexanik o'zlashtirishdan ko'ra, uni kasbiy faoliyatda maqsadli va erkin qo'llash ko'nikmasini rivojlantirishga xizmat qiladi. Natijada talabaning chet tilidagi kommunikativ kompetensiyasi uning umumiy kasbiy kompetensiyasining ajralmas tarkibiy qismiga aylanadi va kelajakda xalqaro ilmiy hamda klinik muhitda samarali faoliyat olib borishi uchun zarur asos yaratiladi.

Tadqiqotda nazariy tahlil, mavjud ilmiy-metodik adabiyotlarni qiyosiy o‘rganish hamda tibbiyot ta’limi amaliyotini kuzatish usullaridan foydalanildi. Tahlil markazida tibbiyot talabalarining xorijiy tilga bo‘lgan motivatsiyasini shakllantiruvchi pedagogik omillar, shuningdek, ushbu jarayonni xalqaro miqyosga chiqarishga xizmat qiluvchi shart-sharoitlar o‘rganildi. O‘tkazilgan tahlil asosida bo‘lajak shifokorlarda kasbiy-kommunikativ motivatsiyani xalqaro miqyosda rivojlantirishning quyidagi pedagogik shart-sharoitlari aniqlandi:

1. **Til o‘rgatishni kasbiy faoliyat bilan uzviy bog‘lash.** Tibbiyotda xorijiy tilni o‘qitish nafaqat til bilimi, balki ilmiy manbalarni tahlil qilish ko‘nikmasini ham shakllantiradi. Shu sababli o‘quv dasturi talabani chet tilidagi ilmiy maqolalar, tibbiy adabiyotlar va mutaxassislik matnlarini tushunish, tahlil qilish hamda amalda qo‘llash imkoniyati bilan ta’minlashi lozim.
2. **Kommunikativ yondashuvni ustuvor pedagogik strategiya sifatida joriy etish.** Tibbiy terminologiyani o‘qitishda so‘z yodlashdan ko‘ra, real muloqot vaziyatlarini markazga qo‘yish samaraliroq natija beradi. Rolli o‘yinlar, klinik holatlarni tahlil qilish, bemor-shifokor muloqotini simulyatsiya qilish kabi usullar talabaning nazariy bilimini amaliy ko‘nikmaga aylantirishga xizmat qiladi.
3. **Integrallashgan ko‘nikmalarga asoslangan o‘quv modelini qo‘llash.** SamDCHTI tajribasida ko‘rsatilganidek, tinglab tushunish, gapirish, o‘qish va yozish ko‘nikmalarini yaxlit tizim sifatida rivojlantirish talabani xalqaro muloqotga har tomonlama tayyorlaydi.
4. **Ichki motivatsiyani rag‘batlantiruvchi pedagogik muhit yaratish.** Ichki motivatsiya kuchli bo‘lganda, til o‘rganishdagi qiyinchiliklarni yengish osonlashadi, shuning uchun o‘qituvchi talabaning kasbiy qiziqishlariga tayangan holda mashg‘ulotlarni tashkil etishi, uni tashqi majburiyatdan ko‘ra, ichki ehtiyojga yo‘naltirishi zarur.
5. **Mavjud qiyinchiliklarni tizimli bartaraf etish.** Terminologik murakkablik, amaliy muhitning yetishmasligi va motivatsiyaning pasayishi kabi muammolarni bartaraf etish uchun zamonaviy texnologiyalardan (masofaviy ta’lim platformalari, tibbiy simulyatsiya dasturlari, xalqaro talabalar bilan almashinuv dasturlari) foydalanish tavsiya etiladi.

Yuqoridagi shart-sharoitlarning majmuiy tarzda amalga oshirilishi tibbiyot talabalarida nafaqat til bilimini, balki xalqaro kasbiy muloqotga bo‘lgan barqaror ichki intilishni ham shakllantirishga xizmat qiladi.

XULOSA

O‘tkazilgan tahlil shuni ko‘rsatadiki, bo‘lajak shifokorlarda kasbiy-kommunikativ motivatsiyani xalqaro miqyosda rivojlantirish murakkab, ko‘p qirrali pedagogik jarayon bo‘lib, u til o‘rgatishni kasbiy ehtiyoj bilan bog‘lash, kommunikativ yondashuvni joriy etish, integrallashgan ko‘nikmalarga asoslangan ta’lim modelini qo‘llash hamda talabaning ichki motivatsiyasini rag‘batlantirishni talab qiladi. Ushbu shart-sharoitlarni izchil amalga oshirish tibbiyot oliy ta’lim muassasalarida xorijiy til o‘qitish sifatini oshirish, shuningdek, bitiruvchilarning xalqaro kasbiy muhitga moslashuvini ta’minlashning muhim omili hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2000). Intrinsic and Extrinsic Motivations: Classic Definitions and New Directions. Contemporary Educational Psychology, 25(1), 54–67. selfdeterminationtheory
2. Nguyen, N. G. H. (2025). Challenges and Strategies in Teaching English for Medical Purposes: A Literature Review. International Journal of Language Instruction, 4(3), 57–73. https://doi.org/10.54855/ijli.25434
3. Buranova, M. U., Buranova, L. U. Tibbiyotda xorijiy til = Foreign Language in Medicine: darslik. – Samarqand: SamDCHTI, 2024.
4. Hutchinson, T., & Waters, A. (1987). English for Specific Purposes: A Learning-Centred Approach. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Dudley-Evans, T., & St John, M. J. (1998). Developments in English for Specific Purposes: A Multi-Disciplinary Approach. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Richards, J. C. (2006). Communicative Language Teaching Today. New York: Cambridge University Press.
7. Nation, I. S. P. (2013). Learning Vocabulary in Another Language (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
8. Harmer, J. (2015). The Practice of English Language Teaching (5th ed.). Harlow: Pearson Education.
9. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). Approaches and Methods in Language Teaching (3rd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.

PEDAGOGIK TA'LIMDA MEDIA SAVODXONLIKNI RIVOJLANTIRISHNING ZAMONAVIY YONDASHUVLARI

Gulmonova Guli Anvar qizi
Chirchiq davlat pedagogika universiteti maktabgacha
va boshlang'ich ta'lim fakulteti boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabasi

Ilmiy rahbar: Ozodqulov Olimjon Bahodir o'g'li
Chirchiq davlat pedagogika universiteti psixologiya kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada pedagogik ta'limda mediasavodxonlikni rivojlantirishning nazariy asoslari, uning pedagogik salohiyati hamda bo'lajak pedagoglarning kasbiy kompetentligini oshirishdagi ahamiyati tahlil qilingan. Raqamli texnologiyalar va axborot-kommunikatsiya vositalarining jadal rivojlanishi sharoitida media platformalari orqali tarqatilayotgan axborotni tanqidiy tahlil qilish, baholash va undan samarali foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish zamonaviy ta'limning ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Tadqiqotda pedagogik ta'lim muassasalarida mediasavodxonlikni rivojlantirishga ta'sir etuvchi omillar, mediata'limning didaktik imkoniyatlari, axborot xavfsizligi masalalari hamda media kompetensiyaning tarkibiy qismlari yoritilgan. Tadqiqot jarayonida ilmiy-pedagogik adabiyotlarni nazariy tahlil qilish, qiyosiy tahlil, kuzatish, suhbat va pedagogik monitoring kabi metodlardan foydalanildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, bo'lajak pedagoglarda tanqidiy fikrlash, axborotni saralash, media kontentini tahlil qilish hamda raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish ko'nikmalarini rivojlantirish media savodxonlikni shakllantirishning muhim omillari hisoblanadi.

Kalit so'zlar: media savodxonlik, pedagogik ta'lim, media ta'lim, raqamli kompetentlik, axborot madaniyati, tanqidiy fikrlash, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, media kompetensiya, axborot xavfsizligi, raqamli ta'lim, pedagogik kompetensiya, media muhiti, innovatsion ta'lim, axborotni tahlil qilish, kasbiy rivojlanish, zamonaviy pedagogika.

Abstract: This article analyzes the theoretical foundations of developing media literacy in pedagogical education, its pedagogical potential, and its significance in enhancing the professional competence of future teachers. In the context of the rapid development of digital technologies and information and communication tools, the ability to critically analyze, evaluate, and effectively use information disseminated through media platforms has become one of the priority directions of modern education. The study examines the factors influencing the development of media literacy in pedagogical education institutions, the didactic opportunities of media education, issues related to information security, and the structural components of media competence. During the research, methods such as theoretical analysis of scientific and pedagogical literature, comparative analysis, observation, interviews, and pedagogical monitoring were employed. The findings indicate that the development of critical thinking, information filtering, media content analysis, and effective use of digital technologies among future teachers are key factors in fostering media literacy.

Key words: media literacy, pedagogical education, media education, digital competence, information culture, critical thinking, information and communication technologies, media competence, information security, digital education, pedagogical competence, media environment, innovative education, information analysis, professional development, modern pedagogy.

Аннотация: В статье анализируются теоретические основы развития медиаграмотности в педагогическом образовании, её педагогический потенциал и значение в повышении профессиональной компетентности будущих педагогов. В условиях стремительного развития цифровых технологий и информационно-коммуникационных средств способность критически анализировать, оценивать и эффективно использовать информацию, распространяемую посредством медиаплатформ, становится одним из приоритетных направлений современного образования. В исследовании рассматриваются факторы, влияющие на развитие медиаграмотности в учреждениях педагогического образования, дидактические возможности медиаобразования, вопросы информационной безопасности, а также структурные компоненты медиакомпетентности. В ходе исследования использовались такие методы, как теоретический анализ научно-педагогической литературы, сравнительный анализ, наблюдение, интервьюирование и педагогический мониторинг. Результаты исследования показывают, что развитие критического мышления, навыков отбора информации, анализа медиаконтента и эффективного использования цифровых технологий у будущих педагогов является важными факторами формирования медиаграмотности.

Ключевые слова: медиаграмотность, педагогическое образование, медиаобразование, цифровая компетентность, информационная культура, критическое мышление, информационно-коммуникационные технологии, медиакомпетентность, информационная безопасность, цифровое образование, педагогическая компетентность, медиасреда, инновационное образование, анализ информации, профессиональное развитие, современная педагогика.

KIRISH

Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida mediamakon jamiyat hayotining barcha sohalariga, jumladan, ta'lim tizimiga ham chuqur kirib bormoqda. Axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida insonlar ulkan hajmdagi ma'lumotlarni qabul qilish, qayta ishlash va ulardan foydalanish imkoniyatiga ega bo'lmoqda. Biroq axborot oqimining ortishi bilan bir qatorda soxta, manipulyativ va ishonchsiz ma'lumotlarning tarqalishi ham kuchaymoqda. Shu sababli yoshlarni, ayniqsa, bo'lajak pedagoglarni mediamakondagi axborotlarni tanqidiy tahlil qilish, baholash va ulardan oqilona foydalanishga o'rgatish zamonaviy ta'limning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

Jahon ta'lim amaliyotida mediasavodxonlik shaxsning axborot bilan ishlash madaniyatini shakllantiruvchi, tanqidiy fikrlashni rivojlantiruvchi hamda raqamli kompetentligini oshiruvchi muhim omil sifatida e'tirof etiladi. UNESCO va boshqa xalqaro tashkilotlar tomonidan media va axborot savodxonligini rivojlantirish XXI asr ko'nikmalarining ajralmas qismi sifatida belgilangan. Shu jihatdan, pedagogik ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalarni media savodxonlik asosida tayyorlash, ularning kasbiy kompetentligini rivojlantirish va kelajakdagi pedagogik faoliyatini samarali tashkil etish uchun zarur shartlardan biri hisoblanadi.

Pedagogik ta'lim jarayonida mediasavodxonlikni shakllantirish bo'lajak o'qituvchilarning axborotni izlash, saralash, tahlil qilish va undan ta'lim maqsadlarida samarali foydalanish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Shuningdek, media texnologiyalarni o'quv jarayoniga integratsiya qilish ta'lim sifatini oshirish, innovatsion metodlarni qo'llash hamda talabalarning mustaqil va ijodiy fikrlashini rivojlantirish imkonini beradi. Bunday kompetensiyalar zamonaviy pedagogning kasbiy faoliyatida muhim ahamiyat kasb etadi.

Mavjud ilmiy tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, mediata'lim va mediasavodxonlik masalalari ko'plab tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan bo'lsa-da, pedagogik ta'lim tizimida mediasavodxonlikni shakllantirishning samarali pedagogik mexanizmlari hamda uning bo'lajak o'qituvchilar kasbiy kompetentligiga ta'siri yetarli darajada yoritilmagan. Ayniqsa, raqamli ta'lim muhitida mediasavodxonlikni rivojlantirishning innovatsion yondashuvlarini takomillashtirish bugungi kunda dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Mazkur tadqiqotning maqsadi pedagogik ta'limda mediasavodxonlikni shakllantirishning nazariy asoslarini tahlil qilish hamda uning bo'lajak pedagoglarning kasbiy rivojlanishidagi ahamiyatini aniqlashdan iborat.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Pedagogik ta'limda mediasavodxonlikni shakllantirish muammosi media ta'lim, axborot savodxonligi, pedagogika va raqamli ta'lim nazariyalari kesishmasida shakllangan muhim ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Ushbu masalani tadqiq etishda media madaniyat, tanqidiy fikrlash, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va raqamli kompetentlik nazariyalari metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Mediata'limning nazariy asoslarini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlar D. Buckingham [1], L. Masterman [2], H. Jenkins [3], R. Hobbs [4] va boshqa olimlarning ilmiy ishlari bilan bog'liq. Ularning tadqiqotlarida media savodxonlik shaxsning axborotni tanqidiy tahlil qilish, mediamahsulotlarni baholash va media muhitida faol ishtirok etish qobiliyatlarini rivojlantiruvchi muhim kompetensiya sifatida talqin etiladi.

Media va axborot savodxonligi sohasida olib borilgan zamonaviy tadqiqotlar UNESCO ekspertlari tomonidan ishlab chiqilgan konseptual yondashuvlar bilan boyitilgan. UNESCOning media va axborot savodxonligi bo'yicha tavsiyalarida mediasavodxonlik demokratik jamiyatning muhim tarkibiy qismi sifatida e'tirof etilib, fuqarolarning

axborot bilan ongli ishlashi va mediamakonda xavfsiz faoliyat yuritishiga xizmat qilishi ta'kidlanadi. Tadqiqotchilar mediasavodxonlikning rivojlanishi shaxsning axborot xavfsizligini ta'minlash, tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish hamda raqamli madaniyatni rivojlantirish bilan chambarchas bog'liqligini qayd etadilar.

Pedagogik ta'lim nazariyasining rivojlanishida J. Dewey [5], P. Freire [6], M. Fullan [7] va boshqa olimlarning ilmiy qarashlari muhim o'rin tutadi. Ularning fikricha, zamonaviy ta'lim jarayoni talabalarning mustaqil fikrlashi, axborotni tahlil qilish va innovatsion texnologiyalardan samarali foydalanish ko'nikmalarini rivojlantirishga yo'naltirilishi lozim. Ushbu yondashuv bo'lajak pedagoglarda mediasavodxonlikni shakllantirishning nazariy asoslarini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Psixologik nuqtai nazardan, mediasavodxonlikning rivojlanishi tanqidiy fikrlash va refleksiv faoliyat bilan uzviy bog'liq. J. Bruner [8], R. Ennis [9] hamda D. Halpern [10] tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda axborotni tahlil qilish, baholash va asoslangan xulosalar chiqarish ko'nikmalari zamonaviy shaxsning muhim kompetensiyalaridan biri sifatida tavsiflangan. Shu sababli pedagogik ta'lim jarayonida mediasavodxonlikni rivojlantirish talabalarning kasbiy tayyorgarligi va pedagogik mahoratini oshirishda muhim omil hisoblanadi.

Mahalliy tadqiqotchilar tomonidan ham raqamli ta'lim, mediamadaniyat va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish masalalari keng o'rganilgan. Ularning ilmiy ishlarida bo'lajak pedagoglarning media kompetentligini rivojlantirish, ta'lim jarayoniga innovatsion texnologiyalarni joriy etish hamda axborot xavfsizligini ta'minlashning pedagogik imkoniyatlari asoslab berilgan.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, pedagogik ta'limda mediasavodxonlikni shakllantirish ko'p qirrali va murakkab jarayon bo'lib, uning samaradorligi pedagogik, psixologik va texnologik omillarning o'zaro uyg'unligiga bog'liq. Biroq mavjud tadqiqotlarda bo'lajak pedagoglarning media kompetentligini rivojlantirishning tizimli modeli hamda mediasavodxonlikni shakllantirishning innovatsion pedagogik mexanizmlari yetarli darajada yoritilmagan. Shu sababli pedagogik ta'lim tizimida media savodxonlikni rivojlantirishning samarali usullarini aniqlash va ilmiy asoslash dolzarb ilmiy vazifalardan biri hisoblanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqotning maqsadi pedagogik ta'lim jarayonida mediasavodxonlikni shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlarini aniqlash hamda bo'lajak o'qituvchilarning media kompetentligini rivojlantirish samaradorligini baholashdan iborat bo'ldi. Tadqiqot zamonaviy pedagogika, raqamli ta'lim nazariyasi hamda media savodxonlik konsepsiyalariga tayangan holda tashkil etildi. Tadqiqot jarayonida kompleks metodologik yondashuv qo'llanilib, nazariy tahlil, pedagogik kuzatish, suhbat, anketa, test sinovlari, ekspert baholash hamda qiyosiy tahlil metodlaridan foydalanildi.

Tadqiqot davomida bo'lajak pedagoglarning mediasavodxonlik darajasi, axborotni tahlil qilish ko'nikmalari, tanqidiy fikrlash darajasi hamda raqamli texnologiyalardan foydalanish kompetentligi o'rganildi. Shuningdek, ularning mediamakonda axborotni saralash, ishonchliligini baholash va ta'lim jarayonida samarali qo'llash imkoniyatlari tahlil qilindi.

Tadqiqot respondentlari sifatida pedagogik oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan 1–3-kurs talabalari, jami 96 nafar bo'lajak o'qituvchi, 28 nafar pedagog hamda 12 nafar axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bo'yicha mutaxassislar jalb etildi. Tadqiqot bir necha pedagogik ta'lim yo'nalishlarida tashkil etilgan dars jarayonlari hamda media ta'lim elementlari joriy etilgan amaliy mashg'ulotlar asosida amalga oshirildi.

Tadqiqotning asosiy mezonlari quyidagilar asosida belgilandi:

1. **Kognitiv mezon:** axborotni tahlil qilish darajasi; media manbalarni farqlash ko'nikmasi; tanqidiy fikrlash rivojlanganligi.
2. **Raqamli kompetentlik mezoni:** axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish darajasi; raqamli vositalar bilan ishlash malakasi; media platformalardan samarali foydalanish.
3. **Refleksiv mezon:** o'z faoliyatini tahlil qilish qobiliyati; axborotga tanqidiy yondashuv; xatolarni aniqlash va tuzatish ko'nikmasi.
4. **Amaliy mezon:** mediasavodxonlikni ta'lim jarayonida qo'llash darajasi; o'quv materiallarini media asosida yaratish va taqdim etish ko'nikmasi.

Tadqiqotning shakllantiruvchi bosqichida bo'lajak pedagoglarning mediasavodxonligini rivojlantirishga qaratilgan maxsus pedagogik model ishlab chiqildi. Ushbu model doirasida interaktiv darslar, media tahlil mashg'ulotlari, guruhli muhokamalar, loyiha asosida o'qitish hamda raqamli ta'lim resurslaridan foydalanish bo'yicha amaliy topshiriqlar tashkil etildi.

Shuningdek, talabalar uchun tanqidiy media tahlilga asoslangan mashg‘ulotlar va mustaqil ishlash topshiriqlari ishlab chiqildi. Olingan natijalarning ishonchliligini ta’minlash maqsadida boshlang‘ich va yakuniy bosqich natijalari qiyosiy tahlil qilindi hamda statistik baholash usullari qo‘llanildi. Tadqiqot jarayonida olingan ma’lumotlar asosida mediasavodxonlikni shakllantirishning samarali pedagogik shart-sharoitlari va innovatsion yondashuvlari aniqlandi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqotning dastlabki bosqichida pedagogik ta’lim jarayonida bo‘lajak o‘qituvchilarning mediasavodxonlik darajasi o‘rganildi. Olingan natijalarga ko‘ra, respondentlarning 21,7 foizida yuqori, 47,3 foizida o‘rta va 31,0 foizida past darajadagi media savodxonlik ko‘rsatkichlari aniqlandi. Past darajadagi respondentlarda axborotni tanqidiy tahlil qilish, ishonchli manbalarni farqlash hamda raqamli resurslardan samarali foydalanish ko‘nikmalarining yetarli darajada shakllanmaganligi kuzatildi. Shakllantiruvchi bosqichda amalga oshirilgan pedagogik ta’sirlar natijasida sezilarli ijobiy o‘zgarishlar qayd etildi.

Yakuniy diagnostika natijalariga ko‘ra, yuqori darajadagi media savodxonlikka ega bo‘lgan respondentlar ulushi 21,7 foizdan 44,6 foizga oshdi. Past darajadagi ko‘rsatkich esa 31,0 foizdan 12,4 foizgacha kamaydi. O‘rta darajadagi respondentlar esa yuqori darajaga o‘tish tendensiyasini ko‘rsatdi. Kommunikativ va kognitiv ko‘rsatkichlar tahlili bo‘lajak o‘qituvchilarda axborotni tahlil qilish, media manbalarni solishtirish va tanqidiy yondashuv asosida qaror qabul qilish ko‘nikmalari rivojlanganligini ko‘rsatdi. Ayniqsa, mediatahlilga asoslangan amaliy mashg‘ulotlar, guruhli muhokamalar va loyiha ishlari talabalarning faolligini oshirib, ularning raqamli kompetentligini sezilarli darajada mustahkamladi.

Shuningdek, refleksiv ko‘rsatkichlarda ham ijobiy dinamika kuzatildi. Tadqiqot yakunida respondentlarning aksariyatida o‘z faoliyatini tahlil qilish, axborotga tanqidiy yondashish va media mahsulotlarning ta’limiy qiymatini baholash ko‘nikmalari rivojlanganligi aniqlandi. Bu esa mediasavodxonlikning faqat texnik ko‘nikma emas, balki kognitiv va refleksiv kompetensiya ekanligini tasdiqlaydi.

Tadqiqot natijalari pedagoglar va talabalarning hamkorlik darajasi ham mediasavodxonlik rivojiga bevosita ta’sir ko‘rsatishini ko‘rsatdi. Raqamli ta’lim resurslari va interaktiv metodlar tizimli qo‘llanilgan guruhlarda talabalar media axborot bilan ishlashda yuqori samaradorlikka erishganligi kuzatildi.

Olingan natijalar D. Buckingham, R. Hobbs hamda UNESCO tomonidan ilgari surilgan media va axborot savodxonligi konsepsiyalari bilan mos keladi. Ushbu yondashuvlarda ham media savodxonlik shaxsning tanqidiy fikrlashi, axborot madaniyati va raqamli kompetentligini rivojlantiruvchi asosiy omil sifatida e’tirof etiladi. Tadqiqot davomida pedagogik ta’limda mediasavodxonlikni samarali shakllantirishning asosiy shart-sharoitlari sifatida quyidagilar aniqlandi:

- interaktiv va muammoli o‘qitish metodlaridan foydalanish;
- media tahlilga asoslangan amaliy mashg‘ulotlarni tashkil etish;
- raqamli ta’lim resurslarini tizimli qo‘llash;
- talabalarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga yo‘naltirilgan topshiriqlar berish;
- pedagog va talabalar o‘rtasida faol hamkorlik muhitini yaratish.

Shunday qilib, tadqiqot natijalari pedagogik ta’limda mediasavodxonlikni shakllantirish kompleks pedagogik yondashuvga asoslanganda samarali natija berishini tasdiqladi. Ushbu jarayon bo‘lajak o‘qituvchilarning raqamli kompetentligini, tanqidiy fikrlashini hamda kasbiy tayyorgarlik darajasini sezilarli darajada oshiradi.

XULOSA

Mazkur tadqiqot doirasida pedagogik ta’lim jarayonida mediasavodxonlikni shakllantirishning nazariy va empirik asoslari o‘rganildi hamda uning bo‘lajak o‘qituvchilar kasbiy kompetentligini rivojlantirishdagi ahamiyati ilmiy jihatdan asoslandi. Tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalarga kelindi.

Birinchidan, pedagogik ta’limda mediasavodxonlikni shakllantirish zamonaviy ta’lim tizimining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, uning samaradorligi bo‘lajak o‘qituvchilarning axborotni tahlil qilish, baholash va undan maqsadli foydalanish ko‘nikmalari bilan bevosita bog‘liqligi aniqlandi.

Ikkinchidan, mediasavodxonlik bo‘lajak pedagoglarning tanqidiy fikrlash, raqamli kompetentlik, axborot madaniyati va kommunikativ ko‘nikmalarini rivojlantiruvchi muhim omil sifatida namoyon bo‘lib, u ta’lim jarayonining sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Uchinchidan, interaktiv metodlar, raqamli ta'lim resurslari va mediatahlilga asoslangan amaliy mashg'ulotlardan foydalanish bo'lajak o'qituvchilarning mediasavodxonlik darajasini sezilarli darajada oshirishi aniqlandi. Ayniqsa, loyiha asosida o'qitish va guruhli muhokamalar samarali natija berdi.

To'rtinchidan, pedagog va talabalar hamkorligiga asoslangan ta'lim muhiti hamda tizimli tashkil etilgan media ta'lim jarayoni bo'lajak o'qituvchilarning axborot bilan ishlash madaniyatini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etishi isbotlandi.

Beshinchidan, tadqiqot natijalari asosida ishlab chiqilgan pedagogik yondashuv bo'lajak o'qituvchilarning media kompetentligini, mustaqil fikrlashini hamda kasbiy tayyorgarlik darajasini oshirishga xizmat qilishi aniqlandi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi pedagogik ta'limda mediasavodxonlikni shakllantirishning asosiy pedagogik shart-sharoitlarini tizimlashtirish, uning tarkibiy komponentlarini aniqlash hamda kompleks yondashuv asosida samarali modelni asoslashda namoyon bo'ldi.

Umuman olganda, pedagogik ta'lim jarayonida media savodxonlikni rivojlantirish bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini oshirish, zamonaviy axborot muhitida samarali faoliyat yuritish va ta'lim sifatini yaxshilashga xizmat qiladi. Pedagogik ta'lim muassasalarida bo'lajak o'qituvchilar uchun mediasavodxonlikni rivojlantirishga yo'naltirilgan maxsus o'quv modullarini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish zarur. Ta'lim jarayonida mediatahlil, tanqidiy fikrlash va axborot bilan ishlash ko'nikmalarini rivojlantiruvchi interaktiv metodlardan tizimli foydalanish tavsiya etiladi.

Pedagoglarning raqamli kompetentligini oshirish maqsadida media savodxonlik, axborot xavfsizligi va zamonaviy raqamli texnologiyalar bo'yicha malaka oshirish kurslarini tashkil etish lozim. Bo'lajak o'qituvchilarni media muhitda ishlashga tayyorlash uchun loyiha asosida o'qitish, case-study va muammoli ta'lim metodlarini keng qo'llash maqsadga muvofiq. Talabalarni mustaqil va tanqidiy fikrlashga o'rgatish uchun raqamli axborot manbalarini tahlil qilishga yo'naltirilgan topshiriqlar tizimini ishlab chiqish tavsiya etiladi. Ta'lim jarayonida mediasavodxonlikni muntazam monitoring qilish va diagnostika qilish tizimini takomillashtirish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimi bo'yicha me'yoriy hujjatlar va ta'lim standartlari. – Toshkent, 2022.
2. Masterman L. Teaching the Media. – London: Routledge, 2020.
3. Jenkins H. Confronting the Challenges of Participatory Culture. – MIT Press, 2018.
4. Hobbs R. Digital and Media Literacy: Connecting Culture and Classroom. – Corwin, 2020.
5. UNESCO. Media and Information Literacy Curriculum for Teachers. – Paris: UNESCO Publishing, 2021.
6. Dewey J. Experience and Education. – New York: Macmillan, 2017.
7. Freire P. Pedagogy of the Oppressed. – Bloomsbury, 2018.
8. Bruner J. The Culture of Education. – Harvard University Press, 2019.
9. Ennis R. Critical Thinking. – Pearson Education, 2020.
10. Halpern D. Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking. – Psychology Press, 2017.
11. Buckingham D. Media Education: Literacy, Learning and Contemporary Culture. – Cambridge: Polity Press, 2019.

PEDAGOGIK DIAGNOSTIKA VOSITALARI ASOSIDA BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNING INDIVIDUALLASHTIRILGAN TA’LIMNI LOYIHALASH KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH SAMARADORLIGI

Yuldashev Xusniddin Abdullayevich
Termiz davlat pedagogika instituti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Maqolada pedagogik diagnostika vositalari bilan individuallashtirilgan ta’limni loyihalash ko‘nikmalari o‘rtasidagi bog‘liqlik integrativ ilmiy tahlil asosida o‘rganildi. 2016–2025-yillarda e’lon qilingan baholash savodxonligi, diagnostik kompetentlik, differensial va ma’lumotga asoslangan ta’limga oid 12 ta ilmiy manba tahlil qilindi. Natijalar diagnostik dalilning sifati, ma’lumotni pedagogik talqin qilish, adaptiv repertuar va refleksiv qayta aloqa individuallashtirilgan dars dizaynining asosiy samaradorlik mexanizmlari ekanini ko‘rsatdi. Ilmiy adabiyotdagi empirik dalillar differensiatsiya faqat guruhlash yoki topshiriqni soddalashtirish bilan cheklanmaganda, balki baholash va moslashtirish sikliga integratsiyalashganda barqarorroq natija berishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: pedagogik diagnostika, individuallashtirilgan ta’lim, bo‘lajak o‘qituvchi, darsni loyihalash, differensial ta’lim, diagnostik kompetentlik, baholash savodxonligi, ma’lumotga asoslangan qaror, adaptiv ta’lim.

Abstract: An integrative analysis examined how pedagogical diagnostics supports future teachers’ design of individualized education. Twelve peer-reviewed sources published in 2016–2025 were analyzed. The synthesis identifies four core effectiveness mechanisms: quality of diagnostic evidence, pedagogical interpretation of data, adaptive instructional repertoire, and reflective feedback. Evidence suggests that differentiation is more defensible when assessment and adaptation operate as a continuous cycle rather than as isolated grouping or task-level modifications.

Key words: pedagogical diagnostics, individualized education, future teacher, lesson design, differentiated instruction, diagnostic competence, assessment literacy, adaptive learning, data-based decision-making.

Аннотация: В формате интегративного анализа рассмотрена связь педагогической диагностики с проектированием индивидуализированного обучения. Анализ 12 научных источников 2016–2025 гг. показал, что качество диагностических данных, их педагогическая интерпретация, адаптивный методический репертуар и рефлексивная обратная связь являются ключевыми механизмами результативности индивидуализированного проектирования.

Ключевые слова: педагогическая диагностика, индивидуализированное обучение, будущий учитель, проектирование урока, дифференцированное обучение, диагностическая компетентность, оценочная грамотность, адаптивное обучение.

KIRISH

Individuallashtirilgan ta’limni loyihalash o‘qituvchidan bir vaqtning o‘zida ikki turdagi kasbiy harakatni talab qiladi: o‘quvchi haqidagi diagnostik ma’lumotni aniq talqin qilish va ushbu ma’lumotga mos pedagogik variantni yaratish. Birinchi harakat bo‘lmasa, individuallashtirish subyektiv taxminlarga tayanadi; ikkinchi harakat bo‘lmasa, diagnostika nazorat natijasini qayd etish bilan tugaydi. Shuning uchun pedagogik diagnostika vositalarining samaradorligi test yoki rubrikaning texnik sifatigagina emas, olingan dalil dars dizaynini qanchalik o‘zgartira olishiga bog‘liq.

O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrdagi “Ta’lim to‘g‘risida”gi O‘RQ-637-son[1] Qonunida ta’lim sifati, monitoring, davlat ta’lim talablari va innovatsion faoliyatning huquqiy asoslari belgilangan [1]. Oliy ta’limni 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida ta’lim sifatini oshirish, zamonaviy pedagogik texnologiyalar va tala-

1 https://lex.uz/docs/-5013007

baning mustaqil faoliyatini rivojlantirish ustuvor yo'nalish sifatida qayd etiladi [2]. Bu strategik talablar pedagog kadr tayyorlashda o'quvchi farqlarini aniqlash va ularga mos dars yechimini ishlab chiqish ko'nikmalarini ilmiy-metodik asosda shakllantirish zaruratini yuzaga keltiradi.

Xalqaro tadqiqotlarda mazkur muammo teacher assessment literacy, diagnostic competence, data literacy, differentiated instruction va adaptive teaching kabi tushunchalar kesishmasida o'rganiladi. Pastore tomonidan 42 tadqiqot asosida amalga oshirilgan tizimli sharh baholash savodxonligi o'qituvchining baholash bo'yicha bilimlari bilan birga kontekst, dalil, talqin va qaror qabul qilishni qamrab olishini ko'rsatadi [3]. Herppich va hammualliflar esa baholash kompetentligini bilim, jarayon va mahsul o'lchovlarini integratsiya qiluvchi kasbiy kompetensiya sifatida ifodalaydi [4].

Tadqiqotning maqsadi pedagogik diagnostika vositalari asosida bo'lajak o'qituvchilarning individuallashtirilgan ta'limni loyihalash ko'nikmalarini rivojlantirish samaradorligini ilmiy adabiyotdagi nazariy va empirik dalillar asosida tahlil qilish hamda samaradorlikni ta'minlovchi asosiy mexanizmlarni aniqlashdan iborat. Mazkur maqolada muallifning real tajriba-sinov statistikasi taqdim etilmagani sababli empirik ko'rsatkichlar uydirilmaydi; natijalar mavjud ilmiy tadqiqotlar integrativ sintezi asosida beriladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Pedagogik diagnostika, baholash savodxonligi va individuallashtirilgan ta'lim masalalari zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda o'zaro bog'liq ilmiy yo'nalishlar sifatida o'rganib kelinmoqda. Xususan, xorijiy tadqiqotlarda o'qituvchining o'quvchilar haqidagi diagnostik ma'lumotlarni to'plash, ularni pedagogik jihatdan talqin qilish hamda olingan natijalar asosida ta'lim jarayonini moslashtirish kompetensiyalariga alohida e'tibor qaratilgan.

Pastore tomonidan olib borilgan tizimli sharhda teacher assessment literacy tushunchasi o'qituvchining baholash vositalaridan foydalanish bo'yicha bilimlari bilangina cheklanmasligi, balki baholash natijalarini muayyan pedagogik kontekstda talqin qilish, tegishli xulosalar chiqarish va ular asosida asoslangan qarorlar qabul qilish qobiliyatini ham qamrab olishi ko'rsatilgan [3]. Ushbu yondashuv pedagogik diagnostikaning asosiy vazifasi o'quvchining mavjud holatini qayd etish emas, balki olingan ma'lumotlardan keyingi ta'lim jarayonini rejalashtirishda foydalanish ekanini ko'rsatadi.

Herppich va hammualliflar o'qituvchining diagnostik kompetentligini kasbiy kompetensiyaning muhim tarkibiy qismi sifatida talqin qilib, uning bilim, diagnostik jarayon va diagnostika natijalarini o'zaro integratsiyalashgan holda namoyon bo'lishini asoslaydi [4]. Mazkur yondashuvga ko'ra, o'qituvchi nafaqat o'quvchining bilim va ko'nikmalarini aniqlashi, balki diagnostik dalillarni to'g'ri talqin qilishi va ularni pedagogik faoliyatni tashkil etishga tatbiq etishi lozim. Bu esa diagnostik kompetentlik bilan individuallashtirilgan ta'limni loyihalash o'rtasida bevosita bog'liqlik mavjudligini ko'rsatadi.

Differensial ta'limga bag'ishlangan tadqiqotlarda o'quvchilarning tayyorgarlik darajasi, o'zlashtirish sur'ati, ehtiyoji va o'quv faoliyatidagi individual farqlarni hisobga olish ta'lim samaradorligini ta'minlovchi muhim omillardan biri sifatida baholanadi. Bunday yondashuvda diagnostik ma'lumotlar o'quvchilarni shunchaki muayyan guruhlarga ajratish vositasi emas, balki ta'lim mazmuni, topshiriqlar murakkabligi, metodlar, pedagogik yordam darajasi va qayta aloqani moslashtirish uchun asos vazifasini bajaradi. Shu jihatdan differentiated instruction va adaptive teaching konsepsiyalari pedagogik diagnostika natijalarini amaliy dars dizayniga aylantirish mexanizmlarini yoritishga xizmat qiladi.

Data literacy va data-based differentiated instruction yo'nalishidagi tadqiqotlarda esa o'qituvchining turli manbalardan olingan ma'lumotlarni tahlil qilishi, ularni o'quvchining ehtiyojlari bilan bog'lashi hamda tegishli pedagogik qarorlarni ishlab chiqishi muhim kompetensiya sifatida qaraladi. Bunda diagnostik ma'lumotdan samarali foydalanish bir martalik jarayon emas, balki "diagnostika - talqin - pedagogik qaror - moslashtirilgan ta'lim - qayta diagnostika" ketma-ketligida amalga oshiriladigan uzluksiz jarayon sifatida namoyon bo'ladi.

Bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy faoliyatga tayyorlashga oid tadqiqotlarda ham diagnostik va baholash kompetensiyalarini pedagogik ta'lim jarayonidayoq rivojlantirish zarurligi ta'kidlanadi. Pre-service teacher education doirasidagi ilmiy ishlarda nazariy bilimlarni real yoki modellashtirilgan pedagogik vaziyatlar bilan bog'lash, diagnostik ma'lumotlarni tahlil qilish, o'quvchilar o'rtasidagi farqlarni aniqlash va ularga mos ta'lim strategiyalarini tanlash bo'lajak o'qituvchining kasbiy tayyorgarligini oshiruvchi omillar sifatida ko'rib chiqiladi.

Mahalliy pedagogik tadqiqotlarda individuallashtirilgan va differensial ta'lim, pedagogik diagnostika, ta'lim sifatini baholash, kompetensiyaviy yondashuv hamda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Ushbu tadqiqotlarda o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish, ta'lim natijalarini muntazam baholash, pedagogik monitoringni tashkil etish va o'qitish metodlarini ta'lim oluvchilarning ehtiyojlariga muvofiqlashtirish ta'lim samaradorligini oshirishning muhim shartlari sifatida yoritiladi. Shu bilan birga, pedagogik diagnostika natijalarini bevosita individuallashtirilgan dars dizayniga aylantirish hamda ushbu jarayonni bo'lajak o'qituvchilarning alohida loyihalash ko'nikmasi sifatida shakllantirish masalasi yanada tizimli tadqiq etishni talab qiladi.

Tahlil qilingan ilmiy yondashuvlarning umumiy jihati shundaki, ularda diagnostika, baholash, differensiallashtirish va pedagogik qaror qabul qilishning alohida tarkibiy qismlari keng yoritilgan. Biroq mazkur tadqiqotlardan farqli ravishda ushbu maqolada pedagogik diagnostika vositalaridan foydalanish va individuallashtirilgan ta'limni loyihalash yagona integrativ jarayon sifatida ko'rib chiqiladi. Muallif ilgari surayotgan yondashuvning o'ziga xosligi diagnostik dalilni olishning o'zi bilan cheklanmasdan, uni pedagogik talqin qilish, o'quvchining individual ehtiyojiga mos metodik yechimni tanlash, dars dizayniga tatbiq etish hamda qayta diagnostika orqali natijani korreksiya qilish bosqichlarini o'zaro bog'liq tizim sifatida tahlil etishdan iborat.

Shunday qilib, mavjud ilmiy adabiyotlar pedagogik diagnostika va individuallashtirilgan ta'lim o'rtasida uzviy bog'liqlik mavjudligini ko'rsatadi. Mazkur bog'liqlikni bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi doirasida diagnostik dalilni individuallashtirilgan pedagogik yechimga aylantirish ko'nikmasi sifatida tadqiq etish ushbu maqolaning ilmiy yo'nalishini belgilaydi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot integrativ ilmiy tahlil dizaynida tashkil etildi. Analitik korpus 2016–2025-yillarda chop etilgan, pedagogik diagnostika, teacher assessment literacy, diagnostic competence, differentiated instruction, data-based differentiated instruction, pre-service teacher education va adaptive learning tushunchalariga bevosita aloqador 12 ta peer-reviewed ilmiy manbadan shakllantirildi. Bundan tashqari, milliy ta'lim kontekstini belgilash uchun ikki normativ-huquqiy hujjat tahlilga kiritildi.

Manbalarni tanlash mezonlari quyidagilardan iborat bo'ldi:

1) o'qituvchining baholash yoki diagnostik kompetentligini tushuntirishi;
2) diagnostik ma'lumotdan o'qitishni moslashtirishda foydalanish mexanizmini yoritishi;
3) differensial yoki individuallashtirilgan ta'limning natijasi, o'lchovi yoki o'qituvchi tayyorgarligiga oid empirik/nazariy dalil berishi;
4) bibliografik rekvizit va DOI orqali verifikatsiya qilinishi.

Tahlilda nazariy model, tizimli sharh, meta-tahlil, instrument ishlab chiqish va empirik intervensiya tadqiqotlari bir-birini to'ldiruvchi dalil turlari sifatida ko'rib chiqildi.

Mazmuniy kodlash to'rt analitik kategoriya bo'yicha amalga oshirildi:

A) diagnostik dalilning sifati va ko'p manbaliligi;
B) dalilni pedagogik talqin qilish va qaror qabul qilish;
C) adaptiv/differensial metodik repertuar;
D) qayta diagnostika va refleksiv korreksiya.

Har bir manbadan ushbu kategoriyalarga tegishli natijalar ajratilib, individuallashtirilgan dars dizayniga ta'sir mexanizmi bo'yicha qiyoslandi. Tahlilning natija mezoni "samaradorlik"ni faqat o'rtacha akademik o'sish sifatida emas, diagnostik dalil va pedagogik moslashtirish o'rtasidagi mantiqiy moslik, turli tayyorgarlik darajasidagi o'quvchilar uchun imkoniyatni tenglashtirish va o'qituvchining asoslangan qaror qabul qilish qobiliyati sifatida ko'rishga asoslandi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Integrativ tahlil natijasida pedagogik diagnostika asosida individuallashtirilgan ta'limni loyihalash samaradorligini tushuntiruvchi to'rtta mexanizm ajratildi. Ular alohida usullar emas, ketma-ket va qayta aloqali siklning bosqichlari sifatida namoyon bo'ladi (1-jadval).

1-jadval: **Diagnostika va differensial/individuallashtirilgan ta'lim samaradorligiga oid asosiy empirik va nazariy dalillar**

Manba	Tadqiqot turi / hajmi	Asosiy natija	Individuallashtirish uchun talqin
Pastore, 2023 [3]	42 tadqiqotli tizimli sharh	Baholash savodxonligi bilim, kontekst, dalil, talqin va qarorni qamrab oladi.	Diagnostik vositani bilishning o'zi yetarli emas; dalilni dars qaroriga aylantirish kompetensiyasi zarur.
Herppich et al., 2018 [4]	Konseptual model	Baholash kompetentligi bilim, jarayon va mahsul yondashuvlarini integratsiya qiladi.	Bo'lajak o'qituvchi diagnostik jarayonni maqsad va natija bilan bog'lab boshqarishi kerak.

Deunk et al., 2018 [5]	21 tadqiqot, 78 effect size meta-tahlili	Differensiatsiya keng didaktik tizimga integratsiya qilinganda kichik-o'rta ijobiy ta'sirlar kuzatilgan; guruhlashning o'zi yetarli emas.	Diagnostika faqat guruhga ajratish emas, mazmun, jarayon va yordamni moslashtirishga olib kelishi kerak.
Smale-Jacobse et al., 2019 [6]	14 maqola, 12 noyob tadqiqot	Ko'p tadqiqotlarda kichik-o'rta ijobiy natijalar; umumlashtirilgan effect sizelar ayrim hisoblarda d ≈ 0.509–0.741 oralig'ida.	Samaradorlik differensiatsiyaning qanday operatsionallashtirilganiga va kontekstga bog'liq.
Suprayogi et al., 2017 [7]	O'qituvchilar bo'yicha regressiya tadqiqoti	DI amaliyotidagi variatsiyaning 39%i self-efficacy, konstruktivistik e'tiqod va sinf hajmi bilan bog'langan.	Metodik repertuar bilan birga o'qituvchining kasbiy ishonchi va qaror madaniyati rivojlantirilishi kerak.
Karst et al., 2022 [8]	27 intervensiya sinfi (n = 656) va 27 nazorat sinfi (n = 558)	Umumiy o'rtacha o'sishda ustunlik topilmagan, biroq intervensiya guruhida turli boshlang'ich darajadagi o'quvchilarning o'sishi muvozanatliroq bo'lgan.	Individuallashtirish samarasi faqat o'rtacha ball bilan emas, heterogenlikka javob bera olish bilan ham baholanadi.
Langelaan et al., 2024 [9]	29 tadqiqotli review	Muvaffaqiyatli teacher-training dasturlari active learning, collaboration, reflection, davomiylik va bilim-ko'nikma-munosabat integratsiyasiga tayanadi.	Bo'lajak o'qituvchida diagnostik individuallashtirish amaliy mashq va refleksiya orqali shakllanadi.

Birinchi mexanizm - **diagnostik dalilning sifati.** Individuallashtirish uchun dalil o'quv maqsadiga mos, yetarli va talqin qilinadigan bo'lishi kerak. DeLuca, LaPointe-McEwan va Luhanga tomonidan ishlab chiqilgan zamonaviy classroom assessment instrumenti baholash amaliyotini kontekst va turli yondashuvlar bilan bog'lash zarurligini ko'rsatadi [10]. Bitta test natijasini o'quvchining barqaror qobiliyati sifatida qabul qilish metodik xatodir. Yozma ish, kuzatuv, suhbat, rubrika, self-assessment va avvalgi natijalarni birlashtirish diagnostik xulosaning ishonchliligini oshiradi.

Ikkinchi mexanizm - **ma'lumotni pedagogik talqin qilish.** Diagnostik natija "o'quvchi nima qila olmaydi?" savoli bilan tugamasligi kerak; u "qiyinchilikning ehtimoliy sababi nima va keyingi pedagogik qadam qaysi?" savoliga olib boradi. Cowie va Cooper pre-service teacher data literacyni rivojlantirishda ma'lumotni tushunish va undan kasbiy qaror uchun foydalanish alohida o'qitilishi lozimligini qayd etadi [11]. Shu sabab bo'lajak o'qituvchi test natijasidan ko'ra kengroq diagnostik argument tuzishni o'rganishi zarur: dalil - talqin - ehtiyoj - pedagogik javob.

Uchinchi mexanizm - **adaptiv metodik repertuar.** Diagnostik xulosa faqat o'qituvchida unga javob bera oladigan metodik variantlar mavjud bo'lsa, dars dizaynini o'zgartiradi. Griful-Freixenet, Struyven va Vantieghem pre-service teachers misolida differensial ta'lim va Universal Design for Learning amaliyotlari o'zaro bog'liq ekanini, davomiy baholash, self-efficacy, self-regulation va motivatsiya ularning umumiy prediktorlari ekanini ko'rsatgan [12]. Demak, diagnostika moduli differensial topshiriq, scaffolding, fleksibil guruhlash, resurslarni moslashtirish va o'quvchi tanlovini loyihalash bilan integratsiya qilinishi kerak.

To'rtinchi mexanizm - **qayta diagnostika va refleksiv korreksiya.** Individuallashtirishning birinchi varianti doimo to'g'ri bo'lishi shart emas. Muhim jihat o'qituvchining moslashtirish natijasini yangi dalil bilan tekshirishi va qarorini o'zgartira olishidir. Black va Wiliamning sinf baholash konsepsiyasida ham assessment evidence o'qitish faoliyatini o'zgartirganda uning pedagogik qiymati yuzaga keladi [13]. Shu sabab samarali model "diagnostika → adaptiv dizayn → amalga oshirish → qayta diagnostika → korreksiya" siklidan iborat bo'lishi kerak.

Natijalardan kelib chiqib, bo'lajak o'qituvchilarda individuallashtirilgan ta'limni loyihalash ko'nikmasini rivojlantirish uchun diagnostik topshiriqlarni fan metodikasi bilan integratsiyalash, autentik o'quvchi ma'lumotlari bilan keys-tahlil o'tkazish, bir diagnostik vaziyat uchun bir nechta adaptiv dars variantlarini ishlab chiqish, mikroo'qitish va video-refleksiya orqali qarorning ta'sirini qayta ko'rib chiqish maqsadga muvofiq. Raqamli adaptiv tizimlar bunday jarayonni qo'llab-quvvatlashi mumkin, biroq ular o'qituvchining pedagogik talqinini almashtirmaydi [14].

Tahlil natijalari individuallashtirilgan ta'lim samaradorligini "har bir o'quvchiga alohida topshiriq" modeli bilan tenglashtirish metodik jihatdan tor ekanini ko'rsatadi. Ilmiy dalillar differensiatsiya natijasining kontekst, o'qituvchi kompetentligi va pedagogik qarorning sifatiga kuchli bog'liqligini ko'rsatmoqda. Deunk va hammualliflarning meta-tahlilida oddiy qobiliyat bo'yicha guruhlashning o'zi ijobiy natijani kafolatlamagan [5].

Smale-Jacobse va hammualliflar esa mavjud empirik bazaning geterogenligi va yuqori sifatli tadqiqotlar sonining cheklanganini ta'kidlaydi [6]. Shuning uchun "individuallashtirish har doim samarali" degan umumiy hukm o'rniga, qaysi diagnostik dalil qaysi pedagogik moslashtirishga qanday asos bo'layotgani tahlil qilinishi lozim.

Karst va hammualliflarning ma'lumotga asoslangan differensial ta'lim tadqiqoti muhim metodologik nuqtani ochib beradi: intervensiya umumiy o'rtacha o'sishda nazoratdan ustun bo'lmagan bo'lsa-da, turli boshlang'ich darajadagi o'quvchilar o'sishi muvozanatlashgan [8]. Bu individuallashtirish samaradorligini baholashda faqat guruh o'rtacha balliga tayanish yetarli emasligini ko'rsatadi. O'quvchilar o'rtasidagi tafovut dinamikasi, ehtiyojga mos yordam, yuqori va past tayyorgarlikdagi o'quvchilarning o'sish imkoniyati kabi ko'rsatkichlar ham nazarda tutilishi kerak.

Bo'lajak o'qituvchilar tayyorlash nuqtayi nazaridan eng muhim xulosa - diagnostika, metodika va refleksiyani alohida fan bloklariga parchalab o'qitmaslik zarurligidir. Langelaan va hammualliflar teacher preparation dasturlarida faol o'rganish, hamkorlik va refleksiyaning barqaror ahamiyatini qayd etadi [9]. Shu sabab pedagogik diagnostika bo'yicha o'rgangan mezon va vosita talaba tomonidan ayni semestrning metodika mashg'ulotida darsni moslashtirish uchun qo'llanishi, keyin amaliyotda sinovdan o'tkazilib, refleksiyada qayta tahlil qilinishi maqsadga muvofiq.

Mazkur tadqiqotning cheklovi integrativ tahlilga asoslanganidadir. U muallifning o'z pedagogik tajriba-sinov natijalarini taqdim etmaydi va sababiy samaradorlikni mustaqil eksperiment orqali isbotlamaydi. Shu bois keyingi bosqichda bo'lajak o'qituvchilar ishtirokidagi tajriba va nazorat guruhlari, old-test/so'ng-test dizayni, baholovchilararo ishonchlilik va effekt hajmi ko'rsatkichlari yordamida ishlab chiqilgan metodikaning empirik samaradorligini tekshirish zarur. Hozirgi maqolaning qiymati aynan shunday empirik dizayn uchun ilmiy asoslangan mexanizmlar va o'lchov yo'nalishlarini belgilashidadir.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Pedagogik diagnostika vositalari bo'lajak o'qituvchining individuallashtirilgan ta'limni loyihalash ko'nikmasiga bevosita ta'sir ko'rsatishi uchun diagnostik ma'lumot pedagogik qaror bilan bog'lanishi kerak. Integrativ tahlil to'rtta asosiy samaradorlik mexanizmini aniqladi:

- diagnostik dalilning sifati va ko'p manbaliligi;
- ma'lumotni pedagogik talqin qilish;
- ehtiyojga javob bera oladigan adaptiv metodik repertuar;
- qayta diagnostika va refleksiv korreksiya.

Ilmiy adabiyotdagi empirik natijalar differensial va individuallashtirilgan ta'limning ta'siri bir xil emasligini, u o'qituvchi tayyorgarligi, kontekst va amalga oshirish sifatiga bog'liqligini ko'rsatadi. Shu sabab bo'lajak o'qituvchilar tayyorlash metodikasida diagnostik topshiriq, o'quvchi ishini tahlil qilish, adaptiv dars dizayni, mikroo'qitish va refleksiya yagona siklga birlashtirilishi lozim. Bunday integratsiya pedagogik diagnostikani nazorat vositasidan individual ta'lim qarorlarini boshqaruvchi kasbiy mexanizmga aylantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrdagi "Ta'lim to'g'risida"gi O'RQ-637-son[2] Qonuni.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son[3] Farmoni. "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida". URL: Lex.uz
3. Pastore S. Teacher assessment literacy: a systematic review // Frontiers in Education. 2023. Vol. 8. Art. 1217167. DOI: 10.3389/feduc.2023.1217167.
4. Herppich S., Praetorius A.-K., Förster N. et al. Teachers' assessment competence: Integrating knowledge-, process-, and product-oriented approaches into a competence-oriented conceptual model // Teaching and Teacher Education. 2018. Vol. 76. P. 181–193. DOI: 10.1016/j.tate.2017.12.001.
5. Deunk M.I., Smale-Jacobse A.E., de Boer H., Doolaard S., Bosker R.J. Effective differentiation practices: A systematic review and meta-analysis of studies on the cognitive effects of differentiation practices in primary education // Educational Research Review. 2018. Vol. 24. P. 31–54. DOI: 10.1016/j.edurev.2018.02.002.
6. Smale-Jacobse A.E., Meijer A., Helms-Lorenz M., Maulana R. Differentiated Instruction in Secondary Education: A Systematic Review of Research Evidence // Frontiers in Psychology. 2019. Vol. 10. Art. 2366. DOI: 10.3389/fpsyg.2019.02366.
7. Suprayogi M.N., Valcke M., Godwin R. Teachers and their implementation of differentiated instruction in the classroom // Teaching and Teacher Education. 2017. Vol. 67. P. 291–301. DOI: 10.1016/j.tate.2017.06.020.

2 https://lex.uz/docs/-5013007
3 https://lex.uz/docs/-4545884

8. Karst K., Bonefeld M., Dotzel S., Fehringer B.C.O.F., Steinwascher M. Data-based differentiated instruction: The impact of standardized assessment and aligned teaching material on students' reading comprehension // Learning and Instruction. 2022. Vol. 79. Art. 101597. DOI: 10.1016/j.learninstruc.2022.101597.
9. Langelaan B.N., Gaikhorst L., Smets W., Oostdam R.J. Differentiating instruction: Understanding the key elements for successful teacher preparation and development // Teaching and Teacher Education. 2024. Vol. 140. Art. 104464. DOI: 10.1016/j.tate.2023.104464.
10. DeLuca C., LaPointe-McEwan D., Luhanga U. Approaches to Classroom Assessment Inventory: A New Instrument to Support Teacher Assessment Literacy // Educational Assessment. 2016. Vol. 21, No. 4. P. 248–266. DOI: 10.1080/10627197.2016.1236677.
11. Cowie B., Cooper B. Exploring the challenge of developing student teacher data literacy // Assessment in Education: Principles, Policy & Practice. 2017. Vol. 24, No. 2. P. 147–163. DOI: 10.1080/0969594X.2016.1225668.
12. Griful-Freixenet J., Struyven K., Vantieghem W. Exploring pre-service teachers' beliefs and practices about two inclusive frameworks: Universal Design for Learning and differentiated instruction // Teaching and Teacher Education. 2021. Vol. 107. Art. 103503. DOI: 10.1016/j.tate.2021.103503.
13. Black P., Wiliam D. Classroom assessment and pedagogy // Assessment in Education: Principles, Policy & Practice. 2018. Vol. 25, No. 6. P. 551–575. DOI: 10.1080/0969594X.2018.1441807.
14. Christodoulou A., Angeli C. Adaptive Learning Techniques for a Personalized Educational Software in Developing Teachers' Technological Pedagogical Content Knowledge // Frontiers in Education. 2022. Vol. 7. Art. 789397. DOI: 10.3389/feduc.2022.789397.

INKLYUZIV TA'LIMGA MUHTOJ BOLALARNI PEDAGOGIK VA PSIXOLOGIK QO'LLAB-QUVVATLASH

Bozorova Muxlisa
Osiyo texnologiyalar universiteti magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada maktabgacha ta'lim muassasalarida inklyuziv ta'limga muhtoj bolalarni pedagogik qo'llab-quvvatlashning nazariy va amaliy jihatlari yoritilgan. Shuningdek, alohida ta'lim ehtiyojlariga ega bo'lgan bolalarni ta'lim jarayoniga samarali jalb etish, ularning ijtimoiylashuvi va shaxsiy rivojlanishini ta'minlashda pedagogik yondashuvlarning ahamiyati tahlil qilingan. Maqolada individual yondashuv, qulay psixologik muhit yaratish, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash hamda pedagog, ota-ona va mutaxassislar hamkorligining o'rni asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: inklyuziv ta'lim, maktabgacha ta'lim tashkiloti, pedagogik qo'llab-quvvatlash, alohida ta'lim ehtiyojlari, individual yondashuv, ijtimoiylashuv, pedagogik texnologiyalar, rivojlantiruvchi muhit, maxsus pedagogika, ta'lim sifati.

Abstract: This article highlights the theoretical and practical aspects of pedagogical support for children requiring inclusive education in preschool educational institutions. It also analyzes the importance of pedagogical approaches in effectively involving children with special educational needs in the educational process, ensuring their socialization and personal development. The article substantiates the role of an individual approach, creating a favorable psychological environment, applying modern pedagogical technologies, as well as cooperation among teachers, parents, and specialists.

Key words: inclusive education, preschool educational organization, pedagogical support, special educational needs, individual approach, socialization, pedagogical technologies, developmental environment, special pedagogy, quality of education.

Аннотация: В данной статье освещены теоретические и практические аспекты педагогической поддержки детей, нуждающихся в инклюзивном образовании, в дошкольных образовательных учреждениях. Также проанализировано значение педагогических подходов в эффективном вовлечении детей с особыми образовательными потребностями в образовательный процесс, обеспечении их социализации и личностного развития. В статье обоснована роль индивидуального подхода, создания благоприятной психологической среды, применения современных педагогических технологий, а также сотрудничества педагога, родителей и специалистов.

Ключевые слова: инклюзивное образование, дошкольная образовательная организация, педагогическая поддержка, особые образовательные потребности, индивидуальный подход, социализация, педагогические технологии, развивающая среда, специальная педагогика, качество образования.

KIRISH

Hozirgi kunda dunyo ta'lim tizimida barcha bolalar uchun teng imkoniyatlarni yaratish masalasi ustuvor yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan, inklyuziv ta'lim alohida ta'lim ehtiyojlariga ega bo'lgan bolalarning jamiyat va ta'lim tizimiga to'laqonli integratsiyalashuvini ta'minlovchi muhim pedagogik yondashuv sifatida e'tirof etilmoqda. Maktabgacha yosh davri bolaning shaxs sifatida shakllanishida eng muhim bosqichlardan biri bo'lib, aynan ushbu davrda bolaga ko'rsatilgan pedagogik yordam uning keyingi rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida inklyuziv ta'limga muhtoj bolalarni pedagogik qo'llab-quvvatlash ularning bilish faoliyatini rivojlantirish, kommunikativ ko'nikmalarini shakllantirish hamda tengdoshlari bilan samarali muloqot o'rnatishida muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, bunday bolalarning individual imkoniyatlari va ehtiyojlarini hisobga olgan holda ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etish zamonaviy pedagogikaning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Mazkur maqolaning maqsadi maktabgacha ta'lim muassasalarida inklyuziv ta'limga muhtoj bolalarni pedagogik qo'llab-quvvatlashning samarali usul va vositalarini tahlil qilish hamda ushbu jarayonni takomillashtirish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Inklyuziv ta'lim zamonaviy ta'lim tizimining muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, u alohida ta'lim ehtiyojlariga ega bo'lgan bolalarning teng huquqli ravishda ta'lim olishlarini ta'minlashga qaratilgan. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida inklyuziv ta'limni joriy etish orqali jismoniy, aqliy yoki psixologik rivojlanishida o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan bolalarning jamiyatga muvaffaqiyatli integratsiyalashuvi uchun zarur shart-sharoitlar yaratiladi.

Maktabgacha yosh davri bolaning shaxs sifatida shakllanishida eng muhim bosqich hisoblanadi. Shu sababli alohida ta'lim ehtiyojlariga ega bolalarni erta aniqlash, ularning rivojlanish imkoniyatlarini kengaytirish va ijtimoiy moslashuvini ta'minlash pedagogik qo'llab-quvvatlashning asosiy vazifalaridan biridir. Pedagogik qo'llab-quvvatlash jarayonida individual yondashuv, differensial ta'lim, o'yin texnologiyalari, multisensor metodlar hamda zamonaviy axborot-kommunikatsiya vositalaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Inklyuziv ta'lim jarayonida pedagogning kasbiy kompetensiyasi alohida o'rin egallaydi. Tarbiyachi har bir bolaning individual imkoniyatlari va ehtiyojlarini hisobga olgan holda ta'lim faoliyatini tashkil etishi zarur. Bunda ota-onalar, psixologlar, logopedlar, defektologlar va boshqa mutaxassislar bilan hamkorlik qilish yuqori samaradorlikni ta'minlaydi. Mutaxassislarning o'zaro hamkorligi bolaning rivojlanishidagi muammolarni o'z vaqtida aniqlash va bartaraf etishga yordam beradi.

Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida inklyuziv ta'limni rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Mamlakatimizda nogironligi bo'lgan hamda alohida ta'lim ehtiyojlariga ega bolalarning sifatli ta'lim olish huquqlarini ta'minlash bo'yicha keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Bu borada normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilinib, ta'lim muassasalarida qulay va moslashtirilgan ta'lim muhitini yaratishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta'lim tizimini rivojlantirish masalasiga alohida e'tibor qaratib, har bir bolaning sifatli ta'lim olish huquqi kafolatlanishi lozimligini ta'kidlab kelmoqda. Prezidentimizning fikricha, "Yangi O'zbekistonni barpo etishda inson qadri va manfaatlari eng oliy qadriyat hisoblanadi". Ushbu tamoyil asosida alohida ehtiyojli bolalarning jamiyat hayotida faol ishtirok etishi, sifatli ta'lim olishi va o'z salohiyatini ro'yobga chiqarishi uchun barcha imkoniyatlar yaratilishi zarur.

Prezidentimiz tomonidan ilgari surilgan "Inson qadri uchun" tamoyili inklyuziv ta'lim tizimining rivojlanishiga mustahkam asos bo'lib xizmat qilmoqda. Bu esa maktabgacha ta'lim tashkilotlarida inklyuziv muhitni shakllantirish, pedagoglarning kasbiy salohiyatini oshirish hamda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy etishni talab etadi.

Shuningdek, Montessori, STEM va integratsiyalashgan ta'lim texnologiyalaridan foydalanish alohida ehtiyojli bolalarning mustaqil fikrlashi, ijtimoiy faolligi va kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Jahon tajribasida inklyuziv ta'limni samarali tashkil etishda bir qator ilg'or metod va texnologiyalardan foydalaniladi. Xususan, italiyalik pedagog olima Maria Montessori tomonidan ishlab chiqilgan Montessori metodikasi alohida ta'lim ehtiyojlariga ega bo'lgan bolalarning mustaqilligi, amaliy ko'nikmalari va o'z-o'zini boshqarish qobiliyatlarini rivojlantirishda yuqori samaradorlikka ega ekanligi bilan ajralib turadi. Shuningdek, AQSh va Yevropa mamlakatlarida keng qo'llaniladigan Universal Design for Learning (UDL) yondashuvi barcha bolalar uchun ta'lim mazmuni va metodlarini moslashtirish orqali ularning ta'lim jarayonida faol ishtirok etishini ta'minlaydi.

Finlyandiya ta'lim tizimida qo'llaniladigan ko'p bosqichli pedagogik qo'llab-quvvatlash modeli bolalarning ehtiyojlarini erta aniqlash va ularga o'z vaqtida yordam ko'rsatishga xizmat qiladi. Yaponiyada esa tengdoshlar yordamida o'qitish va jamoaviy hamkorlik metodlari alohida ehtiyojli bolalarning ijtimoiylashuvi hamda kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirishda samarali natijalar bermoqda.

Bundan tashqari, Buyuk Britaniya va Kanadada qo'llaniladigan multisensor ta'lim metodlari ko'rish, eshitish, harakat va sezgi organlarini birgalikda jalb qilish orqali bolalarning bilimlarni o'zlashtirish darajasini oshiradi. Art-terapiya, musiqa terapiyasi va ertak terapiyasi kabi innovatsion metodlar esa bolalarning emotsional holatini barqarorlashtirish, stressni kamaytirish va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqotda maktabgacha ta'lim tashkilotlarida inklyuziv ta'limga muhtoj bolalarni pedagogik va psixologik qo'llab-quvvatlashning samarali usullarini aniqlash maqsadida nazariy tahlil, qiyosiy tahlil, umumlashtirish, kuzatish va pedagogik diagnostika metodlaridan foydalanildi. Shuningdek, milliy va xorijiy ilmiy manbalar, inklyuziv ta'limga oid pedagogik yondashuvlar hamda ilg'or tajribalar o'rganilib, ularning amaliy imkoniyatlari tahlil qilindi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Mazkur tadqiqotda alohida ehtiyojli bolalar ko‘pincha muloqot qilishdagi qiyinchiliklar, o‘zini jamoadan ajratilgan his qilish, past o‘zini baholash yoki xavotir kabi psixologik muammolarga duch kelishlari mumkin. Shu sababli maktabgacha ta’lim tashkilotlarida qulay psixologik muhit yaratish, bolalarning individual xususiyatlarini inobatga olish hamda ularga nisbatan ijobiy va qo‘llab-quvvatlovchi munosabatni shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Psixologik qo‘llab-quvvatlash jarayonida o‘yin terapiyasi, art-terapiya, musiqa terapiyasi, ertak terapiyasi va relaksatsion mashqlardan samarali foydalaniladi. O‘yin terapiyasi orqali bola o‘z his-tuyg‘ularini erkin ifoda etish imkoniyatiga ega bo‘ladi, art-terapiya esa rasm chizish, bo‘yash va ijodiy faoliyatlar orqali ichki kechinmalarni namoyon etishga yordam beradi. Musiqa terapiyasi bolaning emotsional holatini yaxshilash, stress va zo‘riqishni kamaytirishda samarali vosita hisoblanadi. Ertak terapiyasi esa bolalarda ijobiy xulq-atvor, hamkorlik va ijtimoiy munosabatlarni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, psixologik qo‘llab-quvvatlashning muhim yo‘nalishlaridan biri ota-onalar bilan tizimli hamkorlikni yo‘lga qo‘yishdir. Ota-onalarga bolaning rivojlanish xususiyatlari, ehtiyojlari va imkoniyatlari haqida tavsiyalar berish, ularni pedagogik va psixologik maslahatlar bilan qo‘llab-quvvatlash bolaning rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Oila va ta’lim muassasasi o‘rtasidagi samarali hamkorlik bolaning o‘zini xavfsiz va himoyalangan his etishiga yordam beradi.

Psixolog, tarbiyachi, logoped, defektolog va ota-onalarning o‘zaro hamkorligi asosida tashkil etilgan kompleks psixologik yordam tizimi alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bolalarning shaxsiy rivojlanishi, ijtimoiy moslashuvi va ta’lim jarayonidagi muvaffaqiyatlarini ta’minlashda muhim omil hisoblanadi. Bunday yondashuv bolalarda ijobiy motivatsiyani shakllantiradi, o‘z imkoniyatlariga bo‘lgan ishonchni oshiradi hamda ularning jamiyat hayotida faol va mustaqil ishtirok etishiga zamin yaratadi.

Inklyuziv ta’lim samaradorligini ta’minlashda pedagogning ota-onalar, psixologlar, logopedlar, defektologlar va boshqa mutaxassislar bilan hamkorlikda ishlash qobiliyati ham alohida ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari, pedagog o‘z kasbiy mahoratini muntazam ravishda oshirib borishi, malaka oshirish kurslari va seminar-treninglarda ishtirok etishi hamda xalqaro tajribalarni o‘rganib, amaliyotga tatbiq etib borishi zarur.

Bugungi kunda zamonaviy inklyuziv ta’lim pedagogdan nafaqat bilim beruvchi mutaxassis, balki maslahatchi, yo‘naltiruvchi va psixologik qo‘llab-quvvatlovchi shaxs sifatida faoliyat yuritishni talab qilmoqda. Shu sababli pedagogning kasbiy kompetensiyasi va insoniy fazilatlari inklyuziv ta’lim muvaffaqiyatining muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Inklyuziv ta’lim tizimida faoliyat yurituvchi pedagoglardan yuqori darajadagi kasbiy tayyorgarlik va mas’uliyat talab etiladi. Pedagog, avvalo, har bir bolaning qadr-qimmati va shaxsiy xususiyatlarini hurmat qilishi, ularning ta’lim olish huquqini ta’minlashga xizmat qilishi lozim. U alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan bolalarning rivojlanish darajasi, qiziqishlari va imkoniyatlarini chuqur tahlil qila olishi hamda ular uchun moslashtirilgan ta’lim dasturlarini ishlab chiqishi zarur.

Pedagogdan moslashuvchanlik va ijodkorlik ham talab etiladi. Chunki inklyuziv guruhlarda turli ehtiyoj va imkoniyatlarga ega bo‘lgan bolalar birgalikda ta’lim oladilar. Shu sababli tarbiyachi o‘quv materiallarini soddalashtirish, vizual vositalardan foydalanish, individual topshiriqlar tayyorlash va ta’lim metodlarini bolaning ehtiyojiga moslashtirish ko‘nikmalariga ega bo‘lishi kerak.

Bundan tashqari, pedagog konfliktli vaziyatlarni boshqarish, bolalar o‘rtasida o‘zaro hurmat va hamkorlik muhitini yaratish hamda diskriminatsiya va kamsitish holatlarining oldini olish bo‘yicha zarur bilim va malakalarga ega bo‘lishi lozim. U guruhda ijobiy psixologik muhit yaratish orqali barcha bolalarning o‘zini xavfsiz, erkin va qadrlangan his qilishiga yordam berishi zarur.

Zamonaviy inklyuziv ta’lim pedagogdan raqamli texnologiyalar va assistiv vositalardan foydalanish ko‘nikmalarini ham talab qiladi. Interaktiv dasturlar, multimediya vositalari, kommunikativ kartochkalar va maxsus ta’lim platformalaridan foydalanish alohida ehtiyojli bolalarning ta’lim jarayonidagi faolligini oshirishga xizmat qiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytganda, maktabgacha ta’lim tashkilotlarida inklyuziv ta’limga muhtoj bolalarni pedagogik va psixologik qo‘llab-quvvatlash ularning har tomonlama rivojlanishi, ijtimoiy moslashuvi va sifatli ta’lim olish huquqini ta’minlashning muhim omili hisoblanadi. Inklyuziv ta’lim nafaqat alohida ehtiyojli bolalar, balki barcha tarbiyalanuvchilarda bag‘rikenglik, hamkorlik va o‘zaro hurmat kabi insoniy qadriyatlarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, individual yondashuv, Montessori, UDL, multisensor ta’lim, STEAM, art-terapiya va o‘yin texnologiyalari kabi zamonaviy jahon metodlaridan foydalanish inklyuziv ta’lim samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Shu bilan birga, pedagog, psixolog, logoped, defektolog va ota-onalar o‘rtasidagi hamkorlik bolaning rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Kelgusida maktabgacha ta’lim tashkilotlarida inklyuziv muhitni yanada takomillashtirish, pedagoglarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish hamda ilg‘or xalqaro tajribalarni amaliyotga joriy etish orqali alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bolalarning jamiyat hayotidagi faol ishtirokini ta’minlash mumkin bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. - Toshkent, 2020.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan bolalarga inklyuziv ta’lim tizimini rivojlantirishga oid farmon va qarorlari.
3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-2025-yillarda xalq ta’limi tizimida inklyuziv ta’limni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi qarori.
4. O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi. Maktabgacha ta’limning davlat o‘quv dasturi “Ilk qadam”. - Toshkent, 2022.
5. Maria Montessori. Montessori metodi va bolalar rivojlanishi nazariyasi. - Rim, 1912.
6. UNESCO. Inclusive Education Guidelines for Inclusion: Ensuring Access to Education for All. - Paris, 2005.

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTIDA METODIK FAOLIYAT TURLARI

Qarshibayeva Dilfuza Xidirbayevna
Uchtepa tumani 450-DMTT direktori

Annotatsiya: Ushbu maqolada maktabgacha ta'lim tashkilotlarida metodik faoliyatning asosiy turlari, ularning mazmuni va ahamiyati tahlil qilinadi. Metodik faoliyat vositasida tarbiyalanuvchilarning har tomonlama rivojlanishini ta'minlash, pedagoglarning kasbiy mahoratini oshirish, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotga tatbiq etish kabi jarayonlar yoritilgan. Shuningdek, samarali metodik ishlarni tashkil etishning muhim shartlari hamda pedagoglarda innovatsion yondashuvlarni shakllantirish borasidagi ilg'or tajribalar keltirilgan. Maqolada amaliy va nazariy jihatlar uyg'unligi asosida maktabgacha ta'limda sifatli ta'lim-tarbiya jarayonini ta'minlash bo'yicha tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: maktabgacha ta'lim, metodik faoliyat, pedagog, innovatsion texnologiyalar, kasbiy mahorat, ta'lim sifati, zamonaviy yondashuv, tarbiya.

Abstract: This article analyzes the main types of methodological activities in preschool educational institutions, their content and significance. It highlights how methodological work ensures the comprehensive development of pupils, enhances teachers' professional skills, and implements modern pedagogical technologies in practice. The article also presents essential conditions for effective methodological work, as well as advanced experiences in shaping innovative approaches among teachers. Recommendations are given for ensuring a high-quality educational process in preschool institutions based on a harmonious combination of theoretical and practical aspects.

Key words: preschool education, methodological activity, teacher, innovative technologies, professional skills, quality of education, modern approaches, upbringing.

Аннотация: В данной статье анализируются основные виды методической деятельности в дошкольных образовательных организациях, их содержание и значение. Освещаются процессы обеспечения всестороннего развития воспитанников через методическую деятельность, совершенствования профессионального мастерства педагогов, внедрения современных педагогических технологий в практику. Также приведены важные условия для эффективной организации методической работы и передовой опыт по формированию инновационного подхода у педагогов. В статье даны рекомендации по обеспечению качественного образовательного процесса в дошкольных учреждениях на основе гармонического сочетания теоретических и практических аспектов.

Ключевые слова: дошкольное образование, методическая деятельность, педагог, инновационные технологии, профессиональное мастерство, качество образования, современные подходы, воспитание.

KIRISH

Maktabgacha ta'lim tashkilotlari jamiyatda eng muhim ijtimoiy institutlardan biridir. Chunki aynan ana shu bosqichda bola ilk bor jamoa hayotiga moslashadi, uning ruhiy va intellektual salohiyati shakllanadi hamda ta'lim olishga bo'lgan qiziqishi va motivatsiyasi paydo bo'ladi. Bolaning har tomonlama barkamol, yetuk shaxs bo'lib ulg'ayishida esa pedagoglarning kasbiy mahorati, yangicha yondashuvlarga tayangan holda ishlashi va o'z ustida tinimsiz ishlashi muhim ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy ta'lim tizimida samarali natijalarga erishish uchun har bir pedagog doimiy o'sishda, ta'lim-tarbiya jarayonida yangi innovatsion texnologiyalarni, zamonaviy pedagogik yondashuvlarni, ilg'or tajribalarni o'zlashtirishda faollik ko'rsatishi kerak. Shu nuqtayi nazardan, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida metodik faoliyat turlarining to'g'ri tashkil qilinishi hamda tizimli olib borilishi nafaqat pedagoglarning kasbiy salohiyatini oshiradi, balki tarbiyalanuvchilarning intellektual va ma'naviy yetukligini ta'minlashda ham muhim o'rin tutadi.

Metodik faoliyat pedagoglarning tarbiyaviy jarayonini zaruriy bilimlar, innovatsion usullar hamda zamonaviy tajribalar bilan boyitib borishidan iborat bo'lib, bu maktabgacha yoshdagi bolalarda mustaqil fikrlash, ijodiy

yondashuv va samarali kommunikatsiya ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Aynan ana shu faoliyat orqali har bir pedagog o‘zining kasbiy saviyasini oshirib, bolalarga ko‘proq imkoniyatlar yaratadi, rivojlanishga keng yo‘l ochadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Maktabgacha ta’lim tashkilotida metodik ishlar kompleks va ijodiy jarayon sifatida amalga oshiriladi. Ijodiy jarayonda tarbiyachilarga amaliy yordam ko‘rsatiladi, ya’ni bolalar bilan ishlashning usul va shakllari haqida ma’lumotlar beriladi. Metodik xizmat ta’lim infratuzilmasining muhim komponenti bo‘lib, tarbiyachi-pedagoglarni ilmiy bilimlar bilan qurollantirish, kadrlarni raqobatbardoshligini ta’minlash va rivojlantiruvchi ta’limiy muhit yaratishdan iborat. Metodik ishlar ta’lim jarayonining me’yorda bo‘lishi va o‘zgaruvchanligini ta’minlaydi.

Dubrova V.P., Milashevich Ye.P. fikricha, “tarbiyachi-pedagoglarning faoliyati quyidagi kasbiy sifatlar bilan bog‘liq:

- ijtimoiy-psixologik madaniyat;
- umuminsoniy madaniyatni yuqori darajasi;
- ijodkorlik va innovatorlik;
- pedagogik madaniyat;
- maxsus bilimga egaligi, shaxsiy tarbiya uslubiga ega bo‘lish” [87; 11-b].

Yuqorida keltirilgan kasbiy sifatlarni rivojlantirishda maktabgacha ta’lim tashkilotida o‘tkaziladigan pedagogik kengash shakllaridan foydalanish lozim.

K.Yu. Belayaning ta’kidlashicha, “tarbiyachi-pedagoglarning pedagogik mahoratini oshirishda o‘quv seminari alohida ahamiyat kasb etadi. Seminar eng tajribali tarbiyachilar tomonidan tashkil etiladi. O‘quv yili boshida metodist seminar mavzularini belgilab, seminar moderatorini tanlab oladi. Seminar davomiyligi mavzuga qarab belgilanadi, bir oy davomida, yarim o‘quv yili yoki yil davomida o‘tkazilishi mumkin”. Tarbiyachilar seminarda olgan nazariy bilimlarini amaliy bajarish orqali mustahkamlaydi. Masalan: tasviriy faoliyat mashg‘ulotlarini tashkil etish bo‘yicha uy hayvonlarini plastilin yoki loydan yasash usullari, qo‘g‘irchoq teatrini namoyish etish, personajlarni quvonchi va harakatlarini ko‘rsatish orqali bolalarni mantiqiy fikrlashga o‘rgatish kabilar tahlil qilinadi. Bolalar nutqini rivojlantirish, she’r va hikoyalarni ifodali so‘zlash, bayram ertaliklariga tayyorgarlik ko‘rish va bezatish, didaktik o‘yinlar tayyorlash va o‘tkazish bo‘yicha muhokamalar o‘tkaziladi. Mazkur masalalar bo‘yicha tarbiyachilar eng ilg‘or tajribali tarbiyachilardan metodik yordam oladi.

Maxsus seminar o‘tkazish uchun tarbiyachi-pedagoglarning ehtiyojlari o‘rganiladi. Seminar jarayonida tayyorlangan metodik ko‘rgazmalardan tarbiyachilar ta’limiy faoliyat jarayonida foydalanadi. Metodik ishlardan keng tarqalgan shakllardan biri tarbiyachilar bilan o‘tkaziladigan suhbat jarayoni bo‘lib, metodist pedagogik vaziyatlarni o‘rgangan holda ilg‘or tajribalarni umumlashtiradi va maktabgacha ta’limga oid yangiliklarni targ‘ib qiladi.

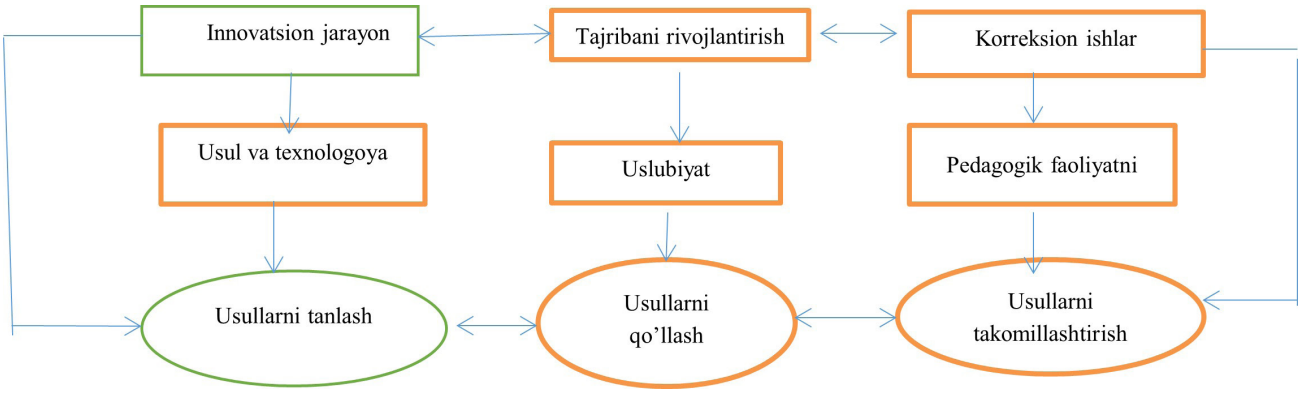
Suhbat boshlanishidan avval maqsad aniqlanadi, tarbiyachilar talabiga ko‘ra tashkil etiladi. Metodist suhbat o‘tkazish davrida tarbiyachilarni diqqat bilan tinglashi, ularni fikr-mulohazalarini qo‘llab-quvvatlashi, tanqidiy qarashlarni qabul qilish va oqilona yechim topishi zarur. Tarbiyachi-pedagoglar bilan suhbat chog‘ida ularning qiziqishi, kayfiyati va ish faoliyatidagi qiyinchiliklarini anglashi kerak, muvaffaqiyatsizlik sabablarini aniqlaydi va kerakli yordam ko‘rsatadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Metodist innovatsion jarayonni tashkil etish uchun samarali usul va texnologiyalarni saralab oladi. Tarbiyachi-pedagoglar bilan mualliflik texnologiyalarini ishlab chiqadi. Taklif etilgan texnologiyalar tajribani rivojlantirish faoliyatida tatbiq etiladi. Bunda ilg‘or tajribali tarbiyachilar yosh mutaxassislarga biriktiriladi. Ta’lim-tarbiya jarayonida tarbiyachilar qo‘llagan usul va texnologiyalar muhokama qilinadi. Korreksion ishlarda pedagogik faoliyat natijalari monitoring qilinadi, usullarni takomillashtirish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Ma’lumki, maktabgacha ta’lim tashkilotida metodist ish yuritsa, direktor faoliyati yanada samarali kechadi. Chunki direktor ta’lim-tarbiyaviy ishlarni boshqaradi, metodist esa uning birinchi yordamchisi hisoblanadi.

Metodist asosiy yo‘nalishlarga tayangan holda pedagog-tarbiyachilarning o‘quv yili uchun hisobotlarini qabul qiladi. Pedagoglarning malaka oshirish rejasi, o‘quv seminari va konferensiyadagi ishtirokini qayd qilib boradi. Pedagogik jamoani metodik ishlarga yo‘naltiradi va nazorat qiladi. Bolalar ta’lim-tarbiyasiga oid seminar, mahorat darslari, treninglar tashkil qiladi. Dolzarb muammolar bo‘yicha maslahatlar uyushtiradi. Suhbat, disput, diskussiya, ishchanlik o‘yinlari o‘tkazadi va pedagogik vaziyatlarni muhokama qiladi. Tarbiyachi-pedagoglarga yakka va guruh shaklida maslahatlar berib boradi, ularga pedagogik tajriba va malakalarini oshirishga yordam ko‘rsatadi.

Metodik ishlarni tashkil etishning eng muhim omili bu metodik xonaning jihozlanishi hisoblanadi. Metodist xonasida ilg'or tajribalar banki jamlanadi, tarbiyachilar uchun ma'ruza hamda metodik tavsiyalar, ish reja va ko'rgazmali qurollar, ota-onalar bilan hamkorlikda tashkil qilingan tadbirlar ssenariysi, audio va videolavhalar, bolalarning ijodiy ishlaridan namunalar, tarbiyachilar tomonidan tayyorlangan didaktik tarqatmalar saqlanadi. Metodist xonasidagi materiallar to'g'ri tanlangan va jihozlangan bo'lishi muhim, masalan, bolalar hayotidan lavhalar, o'quv-tarbiyaviy jarayonlar, bayram ertaliklari, ko'ngilochar soatlar, o'yin va mehnat faoliyati aks etgan suratlar. Biroq barcha yosh guruhlari uchun metodik manbalar bo'lishi shart, masalan: rivojlanish markazlarida faoliyatni tashkil etish, o'yinning barcha turlari (didaktik, tinch, harakatli, syujetli-rolli, ijodiy) bo'yicha, bolalar mehnatini tashkil etish uchun metodik ko'rsatmalar bo'lishi lozim. Huquqiy-me'yoriy hujjatlar va ko'rsatmalar uchun alohida hujjatlar qayd qilinadi. Bundan tashqari, musiqa rahbari, jismoniy tarbiya yo'riqchisi, psixolog va logoped faoliyati ham nazorat qilinadi, ularning barcha hujjatlari monitoring qilib boriladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Maktabgacha ta'lim tashkilotini takomillashtirishning asosiy omillaridan biri o'quv-tarbiyaviy jarayonlarga rahbarlik qilishni yaxshilash va ma'muriyat hamda xo'jalik ishlarini yo'lga qo'yishdan iborat. Metodistning eng muhim faoliyati maktabgacha ta'limga me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni bajarishdir. Metodist tarbiyachi-pedagoglarga "Ilk qadam" davlat o'quv dasturida berilgan oylik va haftalik mavzular bo'yicha maslahat beradi. Metodist o'z faoliyatida ilg'or tajribalarni muntazam o'rganadi, umumlashtiradi, o'quv-tarbiyaviy ishlar jarayonida egallagan bilim, ko'nikma va malakalarini namoyon qiladi. Shuningdek, metodistning hujjatlarida bola rivojlanish sohalariga doir ta'limiy-tarbiyaviy o'quv materiallari ham rivojlanish xaritasi bo'lishi lozim.

Metodik xizmatning muhim pedagogik shartlaridan biri ota-onalarning talablarini bajarish hisoblanadi. Oilalar bilan farzand tarbiyasidagi muammolarga yechim topishda suhbatlar tashkil qilinadi. Muhokama jarayonida barcha tarbiyachilar ishtirok etadi, shu tariqa ham ota-onalarga, ham tarbiyachilarga metodik yordam ko'rsatiladi. Oilada bolalarni har tomonlama rivojlantirish uchun sharoit yaratish zarurligi tavsiya etiladi. Tarbiyachilarga esa bolalarning individual xususiyatlarini e'tiborga olgan holda huquqlarini muhofaza qilish, sog'liqlarini mustahkamlash, ta'limni insonparvarlashtirish, avvalo, bolalarning ta'lim-tarbiyasidagi o'zgarishlarga e'tibor berish muhimligi uqtiriladi.

Tarbiyachilarning kasbiy tajribasidagi kamchiliklar, bilimlarni o'zlashtirish, kelgusida o'z-o'ziga ta'lim berish, xatolarini bartaraf qilish bo'yicha metodik ko'rsatma berib boradi. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarining pedagog xodimlarini axborot, o'quv-metodik va ta'limiy ehtiyojlari ilmiy tomondan qo'llab-quvvatlanadi. Metodist maktabgacha ta'lim sohasiga oid maqsadli dasturlarni amalga oshirishda tarbiyachi-pedagoglarga ko'maklashadi. MTT direktori va pedagog-tarbiyachilarning metodik ehtiyojlarini o'rganish, ularga attestatsiyaga tayyorgarlik hamda malaka oshirish kurslari oraliq davrida amaliy yordam berish amalga oshiriladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning ta'lim-tarbiyasiga qo'yilgan davlat standarti talablarining sifatli va mazmunli bajarilishini ta'minlash, ularga ilmiy-metodik xizmat ko'rsatishni yaxshilash, ta'lim-tarbiya jarayonining yuqori darajada sifatli bo'lishiga erishish, ilg'or ish tajribalari asosida metodik tavsiyalar, ko'rgazmali qurollar yaratish uslubchining eng muhim vazifasi sanaladi. Maktabgacha ta'lim tashkiloti metodisti barcha pedagog-xodimlarga metodik yordam ko'rsatishi, qo'yilgan maqsadga erishishni minimum va maksimum darajada prognozlay olishi, tashkilotning harakatlanishida uning strategiyasi va rivojlantirish manbalarini aniqlab olishi darkor. Unda tashkilotning umumiy maqsadi, vazifalari, ish shakllari va metodlari e'tiborga olinadi. Maktabgacha ta'lim tashkiloti ko'p tarmoqli tizim bo'lib (uslubchi, psixolog, logoped, tarbiyachi, musiqa rahbari, jismoniy tarbiya yo'riqchisi va boshqa ishchilar), har bir personal optimal boshqaruvga tayanadi.

O‘zbekiston Respublikasi maktabgacha ta’lim tizimida metodik faoliyatning samarali yo‘lga qo‘yilishi sifatli ta’lim-tarbiya jarayonining muhim omillaridan biri ekani yana bir bor tasdiqlandi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, metodik faoliyatning har bir turi, jumladan, pedagogik kengashlar, seminar-treninglar, ochiq darslar, tajriba almashuvlar, metodik kunlar va mahorat darslari maktabgacha yoshdagi bolalarning rivojlanishiga va tarbiyachilarning kasbiy salohiyatini oshirishga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Metodik ishlar orqali pedagoglar o‘zlarining nazariy bilimlarini amaliyot bilan boyitadi, zamonaviy innovatsion texnologiyalardan samarali foydalana boshlaydi. Natijada bolalar bilan ishlashda individual yondashuv, ijodiy metodlar va interaktiv metodikalarni joriy qilishga ko‘proq e’tibor qaratiladi. Bu esa maktabgacha ta’lim sifatini oshirishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Shuningdek, o‘tkazilgan so‘rov va amaliy kuzatuvlar shuni ko‘rsatdiki, metodik xizmat faoliyatiga zamonaviy yondashuvlar tatbiq etilganda, pedagoglarda innovatsion fikrlash, yangilikka intilish, professional kompetensiyalar va kasbiy ko‘nikmalar shakllanishi tezlashadi. Tarbiyachilar doimiy ravishda o‘z ustida ishlashlari, kasbiy salohiyatlarini oshirishlari uchun imkoniyatlar kengayib bormoqda. Metodik faoliyat natijasida pedagoglarda zamonaviy dars ishlanmalarini tuzish, rivojlantiruvchi o‘yinlardan, axborot-kommunikatsion texnologiyalardan, STEAM, Montessori kabi ilg‘or yo‘nalishlardan unumli foydalanish ko‘nikmalari ortmoqda.

Bundan tashqari, samarali metodik ishlar natijasida tashkilotdagi muhit, jamoada professional hamkorlik va sog‘lom raqobat kuchaymoqda. Yakunda aytish mumkinki, maktabgacha ta’lim tashkilotida metodik faoliyatni to‘g‘ri va samarali yo‘lga qo‘yish, pedagoglarning malakasini oshirish, bolalarning ta’lim olish va rivojlanishiga qulay sharoit yaratish uchun mustahkam asos bo‘lib xizmat qiladi. Shular asosida maktabgacha ta’lim sifatini oshirish, tarbiyalanuvchilarning har tomonlama rivojlanishini ta’minlash, innovatsion texnologiyalardan keng foydalanishni tashkil etishda metodik faoliyatning o‘rni beqiyos ekani isbotlandi.

XULOSA VA TAVSIYALAR

Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida metodik faoliyatning samarali tashkil etilishi bolalarning har tomonlama rivojlanishi va tarbiya sifatini oshirishda muhim ahamiyatga ega ekani aniqlandi. O‘tkazilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, turli metodik ishlar va faoliyat turlari (seminar-treninglar, ochiq darslar, metodik kunlar va b.) pedagoglarning professional o‘sishi, innovatsion texnologiyalardan foydalanishi va zamonaviy ta’lim usullarini joriy etishida asosiy o‘rinni egallaydi.

Metodik faoliyat natijasida pedagoglar o‘z malakalarini doimiy oshirib boradilar, yangi ilg‘or tajribalardan foydalanish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Shuningdek, bunday faoliyatlar maktabgacha yoshdagi bolalarga sifatli ta’lim-tarbiya berish, ularning ijodiy fikrini rivojlantirish, mustaqil va faol bo‘lib ulg‘ayishiga zamin yaratadi.

Xulosa qilib aytganda, maktabgacha ta’lim tashkilotlarida metodik ishlarni zamon talablari asosida tashkil qilish, ilg‘or pedagogik texnologiyalarni keng joriy etish va doimiy takomillashtirib borish natijasida ham tarbiyachilar, ham bolalar uchun ko‘plab imkoniyatlar ochiladi. Bu esa, o‘z navbatida, mamlakatimizda maktabgacha ta’lim sifatini yangi bosqichga olib chiqish, raqobatbardosh, bilimli va rivojlangan yosh avlodni tarbiyalashda muhim rol o‘ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdukarimova N. “Maktabgacha ta’lim metodikasi”, Toshkent: “Fan va texnologiya” nashriyoti, 2020. - 202 bet.
2. Azizova M.X. “Maktabgacha ta’lim psixologiyasi”, Toshkent: “Ilm-Ziyo”, 2019. - 180 bet.
3. Bozorov O. “Pedagogik texnologiyalar”, Toshkent: “IQTISOD-MOLIYA”, 2021. - 164 bet.
4. Egamberdieva D. “Maktabgacha ta’limni tashkil etish va boshqarish”, Toshkent: “Barkamol avlod”, 2022. - 144 bet.
5. Eshboeva S.X. “Innovatsion pedagogik texnologiyalar”, Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2021. - 172 bet.
6. Karimova G.T. “Maktabgacha yoshdagi bolalarni rivojlantirish metodlari”, Toshkent: “O‘qituvchi”, 2018. - 156 bet.
7. Nurmatova Z.M. “Maktabgacha ta’limda metodik ishlar”, Toshkent: “Nihol”, 2023. - 160 bet.
8. Rasulova S.S. “Maktabgacha ta’limda ilg‘or tajribalar”, Samarqand: “SamDU nashriyoti”, 2021. - 120 bet.
9. Saidova D.K. “Pedagogika va maktabgacha ta’lim asoslari”, Toshkent: “Fan”, 2020. - 185 bet.
10. Tadjibayeva R.O. “Maktabgacha ta’limda metodik ishlarni tashkil etish”, Toshkent: “IQTISOD-MOLIYA”, 2017. - 148 bet.

UMUMIY O‘RTA TA’LIMDA O‘QUVCHILAR INDIVIDUAL RIVOJLANISHINI BAHOLASH YO‘NALISHLARI

Alimov Azim Anvarovich
Karakul International School NTMda o‘quv ishlari bo‘yicha direktor o‘rinbosari

https://orcid.org/0009-0008-3864-2048

Annotatsiya: Mazkur maqolada umumiy o‘rta ta’lim tizimida o‘quvchilarning individual rivojlanishini baholashning mazmuni, metodologik asoslari va asosiy yo‘nalishlari tahlil qilingan. O‘quvchining ta’limiy natijalarini faqat yakuniy baho orqali aniqlash yetarli emasligi, balki uning bilim va kompetensiyalari bilan bir qatorda kognitiv, kommunikativ, ijtimoiy-emotsional, ijodiy, refleksiv va mustaqil ta’lim olish ko‘nikmalaridagi o‘zgarishlarni ham muntazam kuzatib borish zarurligi asoslangan. Shuningdek, individual rivojlanishni baholashda diagnostik, formativ, mezonli, dinamik va kompetensiyaviy yondashuvlarning o‘zaro uyg‘unligi ochib berilgan. Maqolada o‘quvchilarning individual ta’lim trayektoriyasini aniqlashda portfolio, o‘z-o‘zini baholash, refleksiya, pedagogik kuzatuv va raqamli monitoring vositalaridan foydalanish imkoniyatlari yoritilgan. Individual rivojlanishni baholashning asosiy maqsadi o‘quvchini boshqa o‘quvchilar bilan taqqoslash emas, balki uning shaxsiy o‘sish dinamikasini aniqlash va keyingi rivojlanishini pedagogik jihatdan qo‘llab-quvvatlashdan iborat ekanligi asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: individual rivojlanish, o‘quvchi, baholash, pedagogik diagnostika, formativ baholash, dinamik baholash, kompetensiya, ta’lim natijasi, individual ta’lim trayektoriyasi, refleksiya, portfolio, raqamli monitoring.

Abstract: This article analyzes the content, methodological foundations, and main directions of assessing students’ individual development in the general secondary education system. It is substantiated that determining a student’s educational outcomes solely through a final grade is insufficient; rather, it is necessary to regularly monitor changes not only in their knowledge and competencies but also in their cognitive, communicative, socio-emotional, creative, reflective, and independent learning skills. The article also reveals the interrelationship of diagnostic, formative, criterion-based, dynamic, and competency-based approaches in assessing individual development. It highlights the possibilities of using portfolios, self-assessment, reflection, pedagogical observation, and digital monitoring tools in determining students’ individual learning trajectories. It is substantiated that the main purpose of assessing individual development is not to compare a student with other students, but to identify the dynamics of their personal growth and provide pedagogical support for their further development.

Key words: individual development, student, assessment, pedagogical diagnostics, formative assessment, dynamic assessment, competence, learning outcome, individual learning trajectory, reflection, portfolio, digital monitoring.

Аннотация: В данной статье проанализированы содержание, методологические основы и основные направления оценивания индивидуального развития учащихся в системе общего среднего образования. Обосновано, что определение образовательных результатов учащегося только посредством итоговой оценки является недостаточным, поэтому необходимо регулярно отслеживать изменения не только в его знаниях и компетенциях, но и в когнитивных, коммуникативных, социально-эмоциональных, творческих, рефлексивных навыках и навыках самостоятельного обучения. Также раскрыта взаимосвязь диагностического, формативного, критериального, динамического и компетентностного подходов к оцениванию индивидуального развития. В статье освещены возможности использования портфолио, самооценивания, рефлексии, педагогического наблюдения и цифрового мониторинга при определении индивидуальной образовательной траектории учащихся. Обосновано, что основной целью оценивания индивидуального развития является не сравнение учащегося с другими учащимися, а определение динамики его личностного роста и педагогическая поддержка его дальнейшего развития.

Ключевые слова: индивидуальное развитие, учащийся, оценивание, педагогическая диагностика, формативное оценивание, динамическое оценивание, компетенция, образовательный результат, индивидуальная образовательная траектория, рефлексия, портфолио, цифровой мониторинг.

KIRISH

Bugungi kunda umumiy o‘rta ta’lim tizimida ta’lim sifatini ta’minlash masalasi o‘quvchilarning o‘quv natijalarini aniqlash bilan bir qatorda ularning individual rivojlanish imkoniyatlarini muntazam o‘rganishni ham taqozo etmoqda. An’anaviy ta’lim amaliyotida baholash asosan o‘quvchining muayyan fan bo‘yicha o‘zlashtirish darajasini aniqlash va uni ball yoki baho ko‘rinishida ifodalashga yo‘naltirilgan. Biroq zamonaviy pedagogik yondashuvlar o‘quvchining ta’limdagi muvaffaqiyatini faqat egallagan bilimlari miqdori bilan o‘lchash imkoniyati cheklanganligini ko‘rsatmoqda.

Hozirgi ta’lim jarayonida o‘quvchining bilimlarni amaliy vaziyatlarda qo‘llashi, mustaqil fikrlashi, muammolarni hal qilishi, jamoada ishlashi, o‘z faoliyatini tahlil qilishi, ijodiy yondashishi va o‘z-o‘zini rivojlantirishga intilishi ham muhim ta’limiy natijalar sifatida qaralmoqda. Shu sababli o‘quvchilar individual rivojlanishini baholash tizimi kompleks xarakterga ega bo‘lishi lozim.

Individual rivojlanishni baholashning muhim jihati shundan iboratki, bunda o‘quvchining natijasi boshqa o‘quvchilar natijasi bilan oddiy taqqoslanmaydi. Aksincha, uning avvalgi holati bilan hozirgi natijasi o‘rtasidagi o‘zgarish, rivojlanish sur’ati va mavjud imkoniyatlari hisobga olinadi. Bunday yondashuv o‘quvchining shaxsiy xususiyatlari, qiziqishlari, ehtiyojlari va ta’lim olish sur’atlarini e’tiborga olish imkonini beradi.

OECD tomonidan ishlab chiqilgan zamonaviy baholash konsepsiyalarida ham o‘quvchilarning bilimlarni real hayotiy vaziyatlarda qo‘llash, muammolarni hal qilish, tanqidiy fikrlash va turli kompetensiyalarni namoyon etish qobiliyatlariga alohida e’tibor qaratilmoqda.[1] Bu esa umumiy o‘rta ta’limda baholash tizimini o‘quvchining kompleks rivojlanishini aniqlashga yo‘naltirish zarurligini ko‘rsatadi.

O‘quvchining individual rivojlanishini baholashni uning ma’lum vaqt davomida ta’limiy, intellektual, kommunikativ, ijtimoiy va shaxsiy jihatdan erishgan o‘zgarishlarini aniqlash jarayoni sifatida izohlash mumkin.

Mazkur jarayon oddiy nazoratdan o‘zining maqsadi va mazmuni bilan farqlanadi. Nazorat ko‘proq o‘quvchining mavjud natijasini aniqlashga xizmat qilsa, individual rivojlanishni baholash natijaning shakllanish dinamikasini, o‘quvchining rivojlanish ehtiyojlarini va keyingi pedagogik yordam yo‘nalishlarini aniqlashga qaratiladi.

Masalan, bir o‘quvchi matematikadan yuqori natija ko‘rsatishi, ikkinchi o‘quvchi esa nisbatan past natijaga ega bo‘lishi mumkin. Biroq ikkinchi o‘quvchining dastlabki natijasi bilan keyingi natijasi o‘rtasida sezilarli o‘sish mavjud bo‘lsa, uning individual rivojlanish dinamikasi yuqori bo‘lishi mumkin. Demak, faqat yakuniy natijaga asoslangan baholash o‘quvchining real rivojlanish jarayonini to‘liq aks ettirmaydi.

Individual baholash o‘qituvchiga quyidagi savollarga javob topish imkonini beradi: o‘quvchi nimani o‘rgandi, qaysi kompetensiyalarida o‘sish kuzatildi, qanday qiyinchiliklarga duch kelmoqda, qanday yordamga ehtiyoj sezmoqda va keyingi rivojlanish bosqichida qanday pedagogik sharoitlar yaratilishi lozim?

Shu nuqtayi nazardan, baholash ta’lim jarayonining yakuniy bosqichi emas, balki o‘qitish, diagnostika, tahlil, korreksiya, rag‘batlantirish va rivojlantirishni birlashtiruvchi uzluksiz pedagogik jarayon sifatida qaralishi lozim.

Black va Wiliam tadqiqotlarida formativ baholash o‘quvchilarning ta’lim jarayonidagi ehtiyojlarini aniqlash va o‘qitish jarayonini ushbu ehtiyojlarga moslashtirishning samarali vositasi sifatida ko‘rsatiladi.[2]

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

O‘quvchilarning individual rivojlanishini baholash masalasi zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda kompleks yondashuv asosida talqin etiladi. OECD tomonidan ishlab chiqilgan PISA baholash konsepsiyalarida o‘quvchilarning bilimlarni real hayotiy vaziyatlarda qo‘llashi, muammolarni hal qilishi, tanqidiy fikrlashi hamda turli kompetensiyalarni namoyon etish qobiliyatlariga alohida e’tibor qaratiladi. Bu yondashuv baholashni faqat yakuniy natijani aniqlash vositasi sifatida emas, balki o‘quvchining rivojlanish dinamikasini kuzatish mexanizmi sifatida qarash zarurligini ko‘rsatadi.

P. Black va D. Wiliam tadqiqotlarida formativ baholash o‘quvchilarning ta’limiy ehtiyojlarini aniqlash va o‘qitish jarayonini ushbu ehtiyojlarga moslashtirishning samarali vositasi sifatida asoslangan. Shuningdek, J. Hattie va H. Timperley o‘quvchiga beriladigan sifatli fikr-mulohaza uning ta’limiy natijalarini yaxshilashga ta’sir qiluvchi muhim omillardan biri ekanligini ta’kidlaydi.

UNESCO tadqiqotlarida raqamli texnologiyalar ta’lim sifatini yaxshilash va o‘quvchilarning individual rivojlanishini monitoring qilish imkonini beruvchi vosita sifatida baholanadi. European Commission tomonidan ilgari surilgan kompetensiyaviy yondashuvda esa bilim, ko‘nikma va munosabatlarni kompleks rivojlantirish hamda baholash zarurligi qayd etiladi. Ushbu ilmiy qarashlar o‘quvchilarning individual rivojlanishini diagnostik, formativ, mezonli, dinamik va refleksiv baholash yondashuvlari asosida tashkil etish uchun muhim nazariy-metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

1 OECD. PISA 2022 Assessment and Analytical Framework. Paris: OECD Publishing, 2023.
2 Black P., Wiliam D. Assessment and Classroom Learning // Assessment in Education: Principles, Policy & Practice. 1998. Vol. 5. No. 1. P. 7–74.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqotda umumiy o‘rta ta’limda o‘quvchilarning individual rivojlanishini baholash yo‘nalishlarini aniqlash maqsadida nazariy tahlil, qiyosiy tahlil, umumlashtirish va tizimlashtirish metodlaridan foydalanildi. Shuningdek, diagnostik, formativ, mezonli, dinamik va kompetensiyaviy baholash yondashuvlari tahlil qilinib, individual rivojlanish monitoringining asosiy bosqichlari tizimlashtirildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Umumiy o‘rta ta’limda o‘quvchilar individual rivojlanishini baholashni bir nechta o‘zaro bog‘liq yo‘nalishlar asosida tashkil etish mumkin.

Birinchi yo‘nalish - **bilim va fan kompetensiyalarining rivojlanishini baholash.** Mazkur yo‘nalishda o‘quvchining o‘quv dasturida belgilangan bilim, ko‘nikma va kompetensiyalarni o‘zlashtirish darajasi aniqlanadi. Bunda faqat nazariy bilimlarni eslab qolish emas, balki ularni tushunish, amaliyotda qo‘llash, tahlil qilish va xulosa chiqarish qobiliyati ham baholanishi zarur.

Fan kompetensiyalarini baholashda test topshiriqlari bilan bir qatorda amaliy mashqlar, muammoli vaziyatlar, loyihalar, tajriba ishlari va ijodiy topshiriqlardan foydalanish o‘quvchining real imkoniyatlarini aniqlashga yordam beradi.

Ikkinchi yo‘nalish - **kognitiv rivojlanishni baholash.** Kognitiv rivojlanish o‘quvchining fikrlash, idrok etish, tahlil qilish, umumlashtirish, muammoni aniqlash va yechim topish qobiliyatlari bilan bog‘liq. Ayniqsa, tanqidiy va mantiqiy fikrlashning shakllanish darajasini aniqlash zamonaviy ta’limning muhim vazifalaridan biridir.

Kognitiv rivojlanishni baholashda ochiq savollar, muammoli topshiriqlar, tahliliy vazifalar va amaliy vaziyatlardan foydalanish maqsadga muvofiq. Bunday topshiriqlar o‘quvchining tayyor javobni takrorlash emas, balki mustaqil fikrlash qobiliyatini namoyon etishiga imkon beradi.

Uchinchi yo‘nalish - **kommunikativ va ijtimoiy kompetensiyalarni baholash.** O‘quvchining jamoada ishlashi, o‘z fikrini aniq va izchil ifodalashi, suhbatdoshini tinglashi, bahs-munozarada madaniyatli ishtirok etishi va boshqalarning fikrini hurmat qilishi uning individual rivojlanishining muhim ko‘rsatkichlari hisoblanadi.

Mazkur kompetensiyalarni faqat yozma nazorat orqali aniqlash qiyin. Shu sababli kuzatish, guruhli topshiriqlar, loyiha faoliyati, rolli o‘yinlar va munozaralardan foydalanish samarali natija beradi.

To‘rtinchi yo‘nalish - **mustaqil ta’lim olish va o‘z-o‘zini rivojlantirish qobiliyatini baholash.** Zamonaviy ta’lim o‘quvchining tayyor bilimni qabul qilishi bilan cheklanmaydi. U mustaqil ravishda axborot izlash, ta’limiy maqsad qo‘yish, o‘z faoliyatini rejalashtirish va natijalarini tahlil qilishga qodir bo‘lishi kerak.

Mustaqil ta’lim ko‘nikmalarini baholashda individual topshiriqlar, loyiha ishlari, mustaqil izlanishlar, elektron portfolio va refleksiv kundaliklardan foydalanish mumkin.

Beshinchi yo‘nalish - **ijodiy rivojlanishni baholash.** Ijodkorlik o‘quvchining yangi g‘oyalarni ishlab chiqishi, mavjud muammolarga noodatiy yechim topishi va original mahsulot yaratishi orqali namoyon bo‘ladi. Shu sababli ijodiy rivojlanishni baholashda bir xil javobga ega yopiq topshiriqlardan ko‘ra, ochiq va muammoli topshiriqlarga ustuvorlik berish lozim.

Oltinchi yo‘nalish - **refleksiv rivojlanishni baholash.** Refleksiya o‘quvchining o‘z faoliyatini anglash, o‘zining kuchli va zaif tomonlarini aniqlash, xatolarini tahlil qilish va kelgusidagi faoliyatini rejalashtirish qobiliyatini ifodalaydi.

O‘quvchining “Men nimani o‘rgandim?”, “Menga nima qiyin bo‘ldi?”, “Qaysi xatolarga yo‘l qo‘ydim?”, “Keyingi faoliyatimda nimani o‘zgartiraman?” kabi savollarga javob berishi uning refleksiv rivojlanishini aniqlash imkonini beradi.

Yettinchi yo‘nalish - **ijtimoiy-emotsional rivojlanishni baholash.** O‘quvchining o‘z his-tuyg‘ularini boshqarishi, boshqalarning holatini tushunishi, hamkorlik qilishi, mas’uliyatni his qilishi va ijobiy munosabatlarni shakllantira olishi uning shaxsiy rivojlanishida muhim ahamiyatga ega.

OECD tadqiqotlarida ham ijtimoiy-emotsional ko‘nikmalar ta’lim va shaxsiy rivojlanishning muhim tarkibiy qismi sifatida ko‘rib chiqiladi.[3]

Sakkizinchi yo‘nalish - **ta’limiy motivatsiya va o‘quv faolligi dinamikasini baholash.** O‘quvchining darsdagi faolligi, savol berishga intilishi, mustaqil ravishda qo‘shimcha ma’lumot izlashga qiziqishi, topshiriqlarni bajarishga bo‘lgan munosabati uning rivojlanish jarayonini tavsiflovchi muhim ko‘rsatkichlardir.

To‘qqizinchi yo‘nalish - **kasbiy yo‘nalganlik va hayotiy kompetensiyalarni baholash.** Ayniqsa, yuqori sinf o‘quvchilarida kasbiy qiziqishlar, qobiliyatlar va kelajakdagi faoliyat yo‘nalishlarini aniqlash individual ta’lim trayektoriyasini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

3 OECD. Social and Emotional Skills for Better Lives. Paris: OECD Publishing, 2024.

O‘quvchilarning individual rivojlanishini baholashda aniq mezon va ko‘rsatkichlarning mavjudligi muhim metodik shart hisoblanadi. Mezon baholashning umumiy yo‘nalishini belgilasa, ko‘rsatkich ushbu rivojlanishning aniq namoyon bo‘lish shaklini ifodalaydi.

Masalan, kognitiv rivojlanish mezoni bo‘yicha axborotni tahlil qilish, sabab-oqibat aloqalarini aniqlash, muammoga mustaqil yechim topish va xulosa chiqarish ko‘rsatkichlari belgilanadi.

Kommunikativ rivojlanishda esa fikrni aniq ifodalash, suhbatdoshni tinglash, jamoada ishlash va munozarada ishtirok etish kabi ko‘rsatkichlardan foydalanish mumkin.

Bunda baholash mezonlari o‘quvchiga tushunarli bo‘lishi kerak. O‘quvchi qanday natijaga erishishi kutilayotganini oldindan bilsa, o‘z faoliyatini maqsadli tashkil etish imkoniyati ortadi.

Mezonli baholashda o‘quvchini boshqa o‘quvchilar bilan taqqoslashdan ko‘ra, uning belgilangan mezonlarga nisbatan rivojlanish darajasini aniqlash muhimdir. Bu esa baholashning shaffofligi va obyektivligini oshiradi.

Black va Wiliam fikricha, o‘quvchiga uning mavjud natijasi va kutilayotgan natija o‘rtasidagi farqni tushuntirish hamda keyingi harakat yo‘nalishini ko‘rsatish samarali baholashning muhim shartlaridan biridir.[4]

Individual rivojlanishni baholash jarayonida diagnostik baholash boshlang‘ich ma’lumotlarni olishga xizmat qiladi. O‘quv yili yoki yangi mavzu boshida o‘quvchining bilim, ko‘nikma va kompetensiyalari diagnostika qilinadi. Natijalar asosida o‘qituvchi o‘quvchining ehtiyojlarini aniqlaydi.

Formativ baholash esa bevosita ta’lim jarayoni davomida amalga oshiriladi. Uning asosiy vazifasi o‘quvchining mavjud holatini aniqlash va keyingi rivojlanish uchun unga konstruktiv fikr-mulohaza berishdan iborat.

Formativ baholashning asosiy vositalariga og‘zaki savol-javob, qisqa topshiriqlar, kuzatuv, o‘z-o‘zini baholash, o‘zaro baholash, refleksiya, loyiha va amaliy ishlar kiradi.

Formativ baholashning muhim afzalligi shundaki, xato yakuniy salbiy natija sifatida emas, balki keyingi o‘rganish uchun pedagogik axborot sifatida qaraladi. Natijada o‘quvchi o‘z xatosini aniqlash va uni tuzatish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Shunday qilib, diagnostik baholash o‘quvchining “boshlang‘ich nuqtasi”ni belgilasa, formativ baholash uning rivojlanish jarayonini kuzatadi, yakuniy baholash esa erishilgan natijalarni umumlashtiradi.

O‘quvchining individual rivojlanishini baholashda portfolio texnologiyasi samarali vositalardan biridir. Portfolio o‘quvchining ma’lum vaqt davomida bajargan ishlari, ijodiy mahsulotlari, loyihalari, mustaqil izlanishlari, yutuqlari va refleksiv materiallarini tizimli ravishda jamlash imkonini beradi.

Portfolioning asosiy afzalligi shundaki, u o‘quvchining bir martalik natijasini emas, balki rivojlanish jarayonini aks ettiradi. Masalan, yil boshida va yil oxirida bajarilgan yozma ishlarni taqqoslash orqali o‘quvchining yozma nutqi, tahliliy fikrlashi yoki ijodiy qobiliyatidagi o‘zgarishni aniqlash mumkin.

Dinamik baholash esa o‘quvchining rivojlanish sur’atini aniqlashga xizmat qiladi. Bunda muayyan kompetensiyaning vaqt davomida qanday o‘zgargani kuzatiladi.

Individual rivojlanish monitoringini “boshlang‘ich diagnostika - maqsad belgilash - formativ kuzatuv - tahlil - pedagogik korreksiya - qayta baholash - rivojlanish dinamikasini aniqlash” ketma-ketligida tashkil etish maqsadga muvofiq.

Raqamli texnologiyalarning ta’lim jarayoniga jadal kirib kelishi o‘quvchilar individual rivojlanishini baholash uchun yangi imkoniyatlarni yaratmoqda. Elektron portfolio, raqamli testlar, ta’lim platformalari va elektron monitoring tizimlari o‘quvchining ta’limiy natijalarini uzoq muddat davomida kuzatish imkonini beradi.

Raqamli baholash vositalari yordamida o‘quvchining qaysi mavzularda qiyinchilikka duch kelayotgani, qaysi topshiriqlarni yaxshi bajarayotgani va qaysi kompetensiyalarni rivojlantirish zarurligini aniqlash mumkin.

UNESCOning ta’limda texnologiyalardan foydalanishga bag‘ishlangan tadqiqotlarida texnologiya ta’limning o‘zini almashtiruvchi vosita emas, balki ta’lim sifatini yaxshilashga xizmat qiluvchi vosita sifatida qaralishi kerakligi ta’kidlanadi.[5]

Raqamli platformalarda to‘plangan ma’lumotlar asosida o‘quvchining individual rivojlanish profili shakllantirilishi mumkin. Bunday profilga fanlar bo‘yicha natijalar, kompetensiyalar dinamikasi, loyiha faoliyati, mustaqil ishlar, refleksiya va ta’limiy maqsadlar haqidagi ma’lumotlar kiritilishi mumkin.

Biroq raqamli baholash natijalarini avtomatik ravishda yakuniy pedagogik qaror sifatida qabul qilish maqsadga muvofiq emas. Chunki o‘quvchining individual xususiyatlari, psixologik holati, ta’lim muhiti va boshqa omillarni faqat raqamli ko‘rsatkichlar orqali to‘liq aniqlash imkoniyati mavjud emas.

Individual rivojlanishni baholash samaradorligi o‘qituvchining baholash kompetensiyasiga bevosita bog‘liq. O‘qituvchi baholash maqsadini belgilash, mezon va ko‘rsatkichlarni ishlab chiqish, tegishli metodlarni tanlash, natijalarni tahlil qilish va ular asosida pedagogik qaror qabul qilish ko‘nikmalariga ega bo‘lishi kerak.

4 Black P., Wiliam D. Developing the Theory of Formative Assessment // Educational Assessment, Evaluation and Accountability. 2009. Vol. 21. P. 5–31.

5 UNESCO. Global Education Monitoring Report 2023: Technology in Education: A Tool on Whose Terms? Paris: UNESCO, 2023.

O‘qituvchi faqat baho qo‘yuvchi shaxs emas, balki o‘quvchining rivojlanishini kuzatuvchi, maslahat beruvchi va pedagogik jihatdan qo‘llab-quvvatlovchi subyekt sifatida faoliyat yuritishi lozim.

Bunda fikr-mulohazaning sifati alohida ahamiyatga ega. O‘quvchiga faqat “yaxshi”, “qoniqarsiz” yoki “noto‘g‘ri” kabi umumiy baho berish yetarli emas. Unga nimani to‘g‘ri bajargani, qaysi jihatni takomillashtirish zarurligi va buni qanday amalga oshirish mumkinligi tushuntirilishi lozim.

Hattie va Timperley tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda ham samarali feedback o‘quvchining ta’limiy natijalarini yaxshilashga ta’sir qiluvchi muhim omillardan biri sifatida ko‘rsatilgan.6

Shu bilan birga, individual baholash natijalari o‘quvchilarni “kuchli” yoki “kuchsiz” guruhlarga ajratish uchun emas, balki ularga individual pedagogik yordam ko‘rsatish uchun ishlatilishi kerak.

Individual rivojlanishni baholashda o‘quvchining o‘z-o‘zini baholashi muhim o‘rin tutadi. Chunki o‘quvchi o‘z faoliyati natijasini anglab yetmas ekan, uning mustaqil rivojlanishi barqaror tus olmaydi.

O‘z-o‘zini baholashda o‘quvchi belgilangan mezonlar asosida o‘z ishini tahlil qiladi, kuchli va rivojlantirilishi zarur bo‘lgan tomonlarini aniqlaydi.

Mazkur jarayonda refleksiv savollar, baholash mezonlari, rubrikalar, chek-listlar va elektron portfolio vositalaridan foydalanish mumkin.

O‘zaro baholash ham o‘quvchilarda tanqidiy fikrlash, mas’uliyat, kommunikativ madaniyat va baholash mezonlarini tushunish ko‘nikmalarini shakllantiradi.

Shunday qilib, o‘z-o‘zini baholash o‘quvchini baholash obyektidan ta’lim jarayonining faol subyektiga aylantiradi.

Umumiy o‘rta ta’limda o‘quvchilar individual rivojlanishini baholashni shartli ravishda besh bosqich asosida tashkil etish mumkin (1-jadval).

1-jadval: **Individual rivojlanish monitoring bosqichlari**

Bosqich	Mazmuni	Natija
1-bosqich	Boshlang‘ich diagnostika	O‘quvchi holati aniqlanadi
2-bosqich	Maqsad va mezon belgilash	Rivojlanish yo‘nalishi aniqlanadi
3-bosqich	Formativ kuzatuv	Doimiy tahlil va feedback
4-bosqich	Pedagogik korreksiya	Kamchiliklar bartaraf etiladi
5-bosqich	Qayta baholash	Rivojlanish dinamikasi aniqlanadi

Birinchi bosqichda o‘quvchining boshlang‘ich ta’limiy holati diagnostika qilinadi. Ikkinchi bosqichda individual rivojlanish maqsadlari va baholash mezonlari belgilanadi. Uchinchi bosqichda ta’lim jarayoni davomida muntazam formativ kuzatuv amalga oshiriladi. To‘rtinchi bosqichda olingan natijalar tahlil qilinib, pedagogik korreksiya choralari belgilanadi. Beshinchi bosqichda qayta baholash o‘tkazilib, o‘quvchining individual o‘sish dinamikasi aniqlanadi.

Mazkur modelning muhim jihati baholash natijasining keyingi pedagogik qaror bilan bog‘langanligidir. Agar baholash faqat baho qo‘yish bilan yakunlansa, uning rivojlantiruvchi imkoniyati cheklanadi. Aksincha, natijalar tahlil qilinib, ta’lim mazmuni, metodlari va individual yordam shakllari qayta ko‘rib chiqilsa, baholash ta’lim sifatini oshirish mexanizmiga aylanadi.

European Commission tomonidan ishlab chiqilgan kompetensiyalarga asoslangan ta’lim konsepsiyasida ham bilim, ko‘nikma va munosabatlarni kompleks tarzda rivojlantirish hamda baholash zarurligi ta’kidlangan.7

Shu asosda individual rivojlanishni baholashning umumiy pedagogik algoritmini quyidagicha ifodalash mumkin:

Diagnostika → maqsad belgilash → mezonlarni aniqlash → formativ kuzatuv → fikr-mulohaza → pedagogik korreksiya → qayta baholash → individual rivojlanish dinamikasini aniqlash.

O‘quvchilarning individual rivojlanishini baholash tizimini takomillashtirish uchun bir nechta muhim pedagogik shartlarni ta’minlash zarur.

Birinchidan, baholashning maqsadi aniq belgilanishi kerak. Baholashning maqsadi faqat nazorat qilish emas, balki o‘quvchining keyingi rivojlanishi uchun zarur ma’lumotlarni olishga qaratilishi lozim.

Ikkinchidan, baholash mezonlari aniq, tushunarli va o‘lchanadigan bo‘lishi kerak. O‘quvchi undan qanday natija kutilayotganini oldindan bilishi lozim.

6 Hattie J., Timperley H. The Power of Feedback // Review of Educational Research. 2007. Vol. 77. No. 1. P. 81–112.
7 European Commission. Key Competences for Lifelong Learning. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2019.

Uchinchidan, baholash vositalari xilma-xil bo‘lishi zarur. Faqat test natijasi o‘quvchining individual rivojlanishini to‘liq aks ettira olmaydi. Shu sababli test bilan birga kuzatuv, portfolio, loyiha, amaliy ish, o‘z-o‘zini baholash va refleksiyadan foydalanish maqsadga muvofiq.

To‘rtinchidan, baholash jarayonida o‘quvchining shaxsiy qadr-qimmati himoya qilinishi kerak. Baholash o‘quvchini kamsitish yoki boshqa o‘quvchilar bilan salbiy taqqoslash vositasiga aylanmasligi lozim.

Beshinchidan, raqamli texnologiyalardan oqilona foydalanish zarur. Elektron monitoring katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilishga yordam beradi, biroq yakuniy pedagogik qaror o‘qituvchining kasbiy tahliliga asoslanishi kerak.

Oltinchidan, o‘qituvchilarning baholash kompetensiyasini muntazam rivojlantirish talab etiladi. Ayniqsa, formativ baholash, diagnostik vositalar, rubrikalar, portfolio, refleksiya va raqamli baholash texnologiyalari bo‘yicha amaliy malakani oshirish muhimdir.

Umumiy o‘rta ta’limda o‘quvchilar individual rivojlanishini baholash ta’lim sifatini ta’minlashning muhim pedagogik mexanizmlaridan biridir. Mazkur yondashuv an’anaviy “natijani baholash” modelidan farqli ravishda o‘quvchining shaxsiy o‘sishi, kompetensiyalari, ta’limiy ehtiyojlari va rivojlanish dinamikasini kompleks o‘rganishga imkon beradi.

Tadqiqot natijasida individual rivojlanishni baholashning asosiy yo‘nalishlari sifatida bilim va fan kompetensiyalari, kognitiv rivojlanish, kommunikativ va ijtimoiy kompetensiyalar, mustaqil ta’lim olish, ijodkorlik, refleksiya, ijtimoiy-emotsional rivojlanish, ta’limiy motivatsiya hamda kasbiy yo‘nalganlikni ajratish mumkinligi asoslandi.

Individual baholashda diagnostik, formativ, mezonli, dinamik va refleksiv yondashuvlarni o‘zaro uyg‘unlashtirish maqsadga muvofiq. Bunda baholash natijasi faqat yakuniy bahoni shakllantirish uchun emas, balki o‘quvchining keyingi rivojlanish strategiyasini belgilash uchun foydalanilishi kerak.

Raqamli texnologiyalar individual rivojlanishni monitoring qilish, elektron portfolio yuritish, o‘quvchining natijalar dinamikasini tahlil qilish va individual ta’lim trayektoriyasini shakllantirish uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Shu bilan birga, raqamli baholash inson omilini to‘liq almashtirmasligi, balki pedagogik diagnostikani qo‘llab-quvvatlovchi vosita sifatida xizmat qilishi lozim.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Umuman olganda, o‘quvchilar individual rivojlanishini baholashning zamonaviy tizimi “nazorat qilish - baho qo‘yish” tamoyilidan “diagnostika qilish - rivojlantirish - qo‘llab-quvvatlash - natijani qayta baholash” tamoyiliga o‘tishni nazarda tutadi. Bunday yondashuv har bir o‘quvchining individual imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarish, ta’lim jarayonini shaxsga yo‘naltirish va umumiy o‘rta ta’lim sifatini oshirish uchun metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. OECD. PISA 2022 Assessment and Analytical Framework: Mathematics, Reading, Science, Creative Thinking and Financial Literacy. Paris: OECD Publishing, 2023.
2. Black P., Wiliam D. Assessment and Classroom Learning // Assessment in Education: Principles, Policy & Practice. 1998. Vol. 5. No. 1. P. 7-74.
3. OECD. Social and Emotional Skills for Better Lives: Findings from the OECD Survey on Social and Emotional Skills 2023. Paris: OECD Publishing, 2024.
4. Black P., Wiliam D. Developing the Theory of Formative Assessment // Educational Assessment, Evaluation and Accountability. 2009. Vol. 21. P. 5-31.
5. UNESCO. Global Education Monitoring Report 2023: Technology in Education: A Tool on Whose Terms? Paris: UNESCO, 2023.
6. Hattie J., Timperley H. The Power of Feedback // Review of Educational Research. 2007. Vol. 77. No. 1. P. 81-112.
7. European Commission. Key Competences for Lifelong Learning. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2019.
8. UNESCO. Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education. Paris: UNESCO, 2021.

O‘QUVCHILARNING MUSTAQIL FAOLIYATINI TASHKIL ETISHDA MOTIVATSIYA VA O‘ZINI O‘ZI BOSHQARISHNING PSIXOLOGIK ROLI

Burteshova Aliya Burxonovna
Buxoro davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

ORCID ID: https://orcid.org/0009-0006-7801-6960

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘quvchilarning mustaqil faoliyatini samarali tashkil etish va rivojlantirishda motivatsiya hamda o‘zini o‘zi boshqarish jarayonlarining psixologik ahamiyati yoritiladi. Mustaqil faoliyat o‘quvchining topshiriqni bevosita nazoratsiz bajarishi emas, balki maqsadni anglash, faoliyatni rejalashtirish, zarur resurslarni tanlash, faoliyat jarayonini nazorat qilish, yuzaga keladigan qiyinchiliklarni mustaqil bartaraf etish va erishilgan natijani baholashni o‘z ichiga oluvchi murakkab psixologik jarayon sifatida talqin qilinadi. Tadqiqot doirasida ichki va tashqi motivatsiyaning o‘quv faolligiga ta’siri, maqsadga yo‘naltirilganlik, o‘zini nazorat qilish, vaqtni boshqarish, iroda va refleksiyaning mustaqil ishlash jarayonidagi o‘rni tahlil qilinadi. Shuningdek, o‘quvchilarda mustaqillikni shakllantirish uchun psixologik jihatdan qulay ta’lim muhiti, individual imkoniyatlarga mos topshiriqlar va konstruktiv pedagogik qo‘llab-quvvatlash zarurligi asoslanadi. Maqolada motivatsiya va o‘zini o‘zi boshqarishning o‘zaro uyg‘unligi o‘quvchilarning mustaqil faoliyat samaradorligini belgilovchi muhim psixologik shartlardan biri sifatida ko‘rsatiladi.

Kalit so‘zlar: mustaqil faoliyat, o‘quv motivatsiyasi, o‘zini o‘zi boshqarish, psixologik rol, ichki motivatsiya, tashqi motivatsiya, o‘zini nazorat qilish, maqsadga yo‘naltirilganlik, refleksiya, iroda, o‘quv faolligi, mustaqil ishlash.

Abstract: This article examines the psychological significance of motivation and self-regulation in the effective organization and development of students’ independent activities. Independent activity is interpreted not simply as completing learning tasks without direct teacher supervision, but as a complex psychological process involving awareness of goals, activity planning, selection of appropriate resources, self-monitoring, overcoming difficulties, and evaluation of achieved results. The study analyzes the influence of intrinsic and extrinsic motivation on students’ learning activity, as well as the role of goal orientation, self-control, time management, volitional regulation, and reflection in the process of independent work. Particular attention is given to the importance of creating a psychologically supportive educational environment, providing tasks appropriate to students’ individual capabilities, and establishing constructive pedagogical support. The article demonstrates that the interaction between motivation and self-regulation represents one of the important psychological conditions for increasing the effectiveness of students’ independent activities.

Key words: independent activity, learning motivation, self-regulation, psychological role, intrinsic motivation, extrinsic motivation, self-control, goal orientation, reflection, volitional regulation, learning activity, independent work.

Аннотация: В статье раскрывается психологическое значение мотивации и саморегуляции в эффективной организации и развитии самостоятельной деятельности учащихся. Самостоятельная деятельность рассматривается не как механическое выполнение учебных заданий без непосредственного контроля педагога, а как сложный психологический процесс, включающий осознание цели, планирование действий, выбор необходимых ресурсов, контроль собственной деятельности, преодоление возникающих трудностей и оценку достигнутых результатов. Анализируется влияние внутренней и внешней мотивации на учебную активность учащихся, а также значение целевой направленности, самоконтроля, управления временем, волевой регуляции и рефлексии в процессе самостоятельной работы. Обосновывается необходимость создания психологически благоприятной образовательной среды, использования заданий, соответствующих индивидуальным возможностям учащихся, и организации конструктивной педагогической поддержки. Показано, что взаимосвязь мотивации и саморегуляции выступает одним из ключевых психологических условий повышения эффективности самостоятельной деятельности учащихся.

Ключевые слова: самостоятельная деятельность, учебная мотивация, саморегуляция, психологическая роль, внутренняя мотивация, внешняя мотивация, самоконтроль, целевая направленность, рефлексия, волевая регуляция, учебная активность, самостоятельная работа.

KIRISH

Bugungi ta'lim jarayonida o'quvchining faqat tayyor bilimlarni egallashi emas, balki o'z ta'lim faoliyatini mustaqil tashkil eta olishi, o'quv vazifalarini ongli ravishda belgilashi va ularni bajarish jarayonini nazorat qilishi muhim kompetensiyalardan biri sifatida qaralmoqda. Ta'lim mazmunining murakkablashuvi, axborot oqimining kengayishi hamda raqamli ta'lim imkoniyatlarining ortishi o'quvchidan bilimni qabul qiluvchi subyekt bo'lish bilan bir qatorda, uni mustaqil izlovchi, tahlil qiluvchi va amaliy vaziyatlarda qo'llay oluvchi faol subyekt sifatida shakllanishni talab etmoqda. Shu nuqtayi nazardan, o'quvchilarning mustaqil faoliyatini tashkil etishning psixologik asoslarini o'rganish zamonaviy pedagogik psixologiyaning dolzarb masalalaridan biridir.

Mustaqil faoliyatning samaradorligi faqat topshiriqning mazmuni yoki uni bajarish uchun yaratilgan tashqi sharoitlar bilan belgilanmaydi. O'quvchining ushbu faoliyatga qanday munosabatda bo'lishi, nima sababdan uni bajarishga intilishi, o'z oldiga qanday maqsad qo'yishi va faoliyatini qay darajada boshqara olishi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, motivatsiya va o'zini o'zi boshqarish mustaqil ta'lim faoliyatining ichki psixologik mexanizmlarini tashkil etadi. Motivatsiya o'quvchini faoliyatga undasa, o'zini o'zi boshqarish ushbu faollikni maqsadga yo'naltirish, izchil davom ettirish va zarur hollarda tuzatish imkonini beradi.

O'quv motivatsiyasi shaxsning bilim olishga bo'lgan ehtiyoji, qiziqishi, muvaffaqiyatga intilishi, o'z imkoniyatlarini namoyon qilish istagi va ta'lim faoliyatining shaxsiy ahamiyatini anglash bilan bog'liq. Ichki motivatsiya mavjud bo'lgan vaziyatlarda o'quvchi bilim olish jarayonining o'zidan qoniqish oladi va faoliyatni faqat tashqi baho yoki rag'bat uchun emas, balki shaxsiy qiziqishi sababli amalga oshiradi. Tashqi motivlar esa baho, o'qituvchining e'tirofi, ota-onaning talabi yoki boshqa ijtimoiy rag'batlar bilan bog'lanishi mumkin. Ushbu motivlarning nisbati o'quvchining mustaqil ishlashga bo'lgan munosabatini sezilarli darajada belgilaydi.

O'zini o'zi boshqarish esa o'quvchining o'z xatti-harakatlari, hissiy holati, diqqati va faoliyatini belgilangan maqsad asosida tartibga solish qobiliyatini ifodalaydi. Mustaqil topshiriqni bajarish jarayonida o'quvchi vazifaning maqsadini aniqlaydi, bajarish usulini tanlaydi, vaqtini taqsimlaydi, natijani kuzatadi va zarurat tug'ilganda o'z faoliyatiga o'zgartirish kiritadi. Shu sababli o'zini o'zi boshqarish mustaqil faoliyatning tashkiliy tomoni emas, balki uning barqarorligini ta'minlovchi muhim psixologik mexanizm sifatida namoyon bo'ladi.

Mazkur jarayonda refleksiya ham alohida ahamiyatga ega. O'quvchi bajarilgan ishga qayta nazar tashlash orqali o'zining kuchli va zaif tomonlarini anglaydi, xatolarining sabablarini aniqlaydi hamda keyingi faoliyatini takomillashtirish uchun tegishli strategiyani tanlaydi. Demak, mustaqil faoliyatning rivojlanishi oddiy topshiriqlarni mustaqil bajarishdan yuqori darajadagi o'zini anglash, o'z faoliyatini baholash va uni maqsadga muvofiq ravishda boshqarish darajasiga o'tishni nazarda tutadi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, o'quvchilarning mustaqil faoliyatini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik yondashuvlarda ko'pincha topshiriqlarning mazmuni, shakli va texnologik jihatlariga asosiy e'tibor qaratiladi. Biroq o'quvchining topshiriqni bajarishga bo'lgan ichki tayyorgarligi, motivatsion holati, muvaffaqiyatsizlikka munosabati, o'z imkoniyatlarini baholashi va faoliyatini nazorat qilish qobiliyati yetarli darajada hisobga olinmasa, tashqi jihatdan to'g'ri tashkil etilgan mustaqil ish kutilgan psixologik natijani bermasligi mumkin.

Shu asosda mazkur maqolaning asosiy maqsadi o'quvchilarning mustaqil faoliyatini tashkil etishda motivatsiya va o'zini o'zi boshqarishning psixologik rolini nazariy jihatdan yoritish hamda ularning o'zaro ta'sir mexanizmlarini ochib berishdan iborat. Tadqiqot doirasida motivatsiyaning mustaqil faoliyatga ta'siri, o'zini o'zi boshqarishning tarkibiy komponentlari, ularning o'zaro bog'liqligi va o'quvchining mustaqil ishlash samaradorligini ta'minlashdagi psixologik ahamiyati tahlil qilinadi.

Tadqiqotning asosiy vazifalari sifatida mustaqil faoliyat tushunchasining psixologik mazmunini aniqlash, o'quv motivatsiyasining asosiy ko'rinishlarini tahlil qilish, o'zini o'zi boshqarishning tarkibiy jihatlarini ochib berish, motivatsiya va o'zini o'zi boshqarish o'rtasidagi psixologik bog'liqlikni asoslash hamda o'quvchilarning mustaqil faoliyatini rivojlantirishga xizmat qiluvchi psixologik-pedagogik shartlarni belgilash nazarda tutiladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

O'quvchilarning mustaqil faoliyatini tashkil etish masalasi psixologiya va pedagogika fanlarida shaxsning faolligi, motivatsiyasi, o'zini o'zi boshqarishi va rivojlanishi bilan uzviy bog'liq holda tadqiq etilgan. Ushbu yo'nalishdagi ilmiy qarashlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, mustaqil faoliyatni faqat pedagogik topshiriqlar tizimi sifatida tushuntirish yetarli emas. Uning samaradorligi o'quvchining ichki motivlari, maqsadga intilishi, kognitiv faolligi, o'z imkoniyatlarini baholashi va o'z xatti-harakatlarini tartibga sola olish qobiliyati bilan chambarchas bog'liq.

Motivatsiya masalasini o'rgangan tadqiqotchilar inson faoliyatining yuzaga kelishi va davom etishida ehtiyoj, qiziqish, maqsad hamda shaxsiy ahamiyatning muhimligini ta'kidlaydilar. Ta'lim jarayonida motivatsiya o'quvchining topshiriqqa kirishish tezligi, faoliyat davomida sa'y-harakat ko'rsatishi, qiyinchiliklarga munosa-

bati va natijaga erishishdagi qat'iyatida namoyon bo‘ladi. Shu sababli mustaqil faoliyatni tashkil etishda o‘quvchining “Nima uchun bu vazifani bajarishim kerak?” degan savolga ichki javob topishi muhim psixologik shart hisoblanadi.

A. Bandura tomonidan ishlab chiqilgan ijtimoiy-kognitiv yondashuvda shaxsning xulq-atvori, individual omillari va muhit o‘rtasidagi o‘zaro ta'sirga alohida e'tibor beriladi. Ushbu yondashuv nuqtayi nazaridan o‘quvchining o‘z imkoniyatlariga bo‘lgan ishonchi uning mustaqil faoliyatdagi qat'iyatiga ta'sir qilishi mumkin. O‘z kuchiga ishonchi yuqori bo‘lgan o‘quvchi murakkab topshiriqni bajarishda qiyinchilikni faoliyatdan voz kechish sababi sifatida emas, balki uni hal qilish zarur bo‘lgan vazifa sifatida qabul qilishga moyil bo‘ladi. Demak, o‘z-o‘ziga ishonch mustaqil faoliyatning motivatsion asoslarini mustahkamlovchi omillardan biri sifatida qaralishi mumkin.

E. Deci va R. Ryan tomonidan rivojlantirilgan o‘zini o‘zi belgilash nazariyasi esa o‘quv motivatsiyasini tushuntirishda ichki motivlarning ahamiyatini chuqurroq ochib beradi. Mazkur konsepsiyada insonning kompetentlik, avtonomiya va ijtimoiy aloqadorlik ehtiyojlari faoliyatga bo‘lgan ichki qiziqishning shakllanishi bilan bog‘lanadi. Ta'lim jarayonida o‘quvchiga ma'lum darajada tanlov imkoniyatini berish, o‘z fikrini bildirishga sharoit yaratish va o‘z faoliyatining natijasini anglash imkonini taqdim etish mustaqil ishlashga bo‘lgan ichki tayyorgarlikni kuchaytirishi mumkin.

O‘zini o‘zi boshqarish muammosi psixologiyada faoliyatni maqsadga muvofiq tashkil etish, rejalashtirish, nazorat qilish va baholash jarayonlari bilan bog‘liq holda o‘rganilgan. Bunday yondashuvga ko‘ra, o‘quvchi mustaqil topshiriqni bajarayotganda faqat bilim va ko‘nikmalaridan foydalanib qolmaydi. U bir vaqtning o‘zida o‘z faoliyatini kuzatadi, bajarilayotgan harakatlarning maqsadga muvofiqligini baholaydi va zarur hollarda strategiyasini o‘zgartiradi. Shu jihatdan o‘zini o‘zi boshqarish mustaqil faoliyatning dinamik mexanizmi sifatida namoyon bo‘ladi.

B. Zimmerman ta'limdagi o‘zini o‘zi boshqarishni o‘quvchining o‘z o‘quv faoliyatini maqsadli ravishda tashkil etishi bilan bog‘laydi. Uning yondashuvida maqsad qo‘yish, strategiyani tanlash, faoliyatni kuzatish va natijani baholash o‘zaro bog‘langan jarayonlar sifatida qaraladi. Ushbu qarashlar o‘quvchilarning mustaqil faoliyatini tashkil etishda topshiriq berishning o‘zi yetarli emasligini ko‘rsatadi. O‘quvchiga faoliyatni qanday rejalashtirish, o‘z natijasini qanday tekshirish va xatolardan qanday xulosa chiqarishni ham o‘rgatish zarur.

Metakognitiv yondashuv tarafdorlari o‘quvchining o‘z fikrlash jarayonlarini anglash va boshqarish qobiliyatiga katta ahamiyat beradilar. Metakognitiv faollik rivojlangan o‘quvchi o‘zining nimani bilishini, nimani tushunmaganini va muammoni hal qilish uchun qanday strategiyadan foydalanishi kerakligini yaxshiroq anglaydi. Bu holat mustaqil ta'lim faoliyatida ayniqsa muhimdir, chunki o‘qituvchining bevosita ko‘magi cheklangan sharoitda o‘quvchi o‘z faoliyatining asosiy tashkilotchisiga aylanadi.

O‘zbekistonda ham ta'lim oluvchilarning mustaqil fikrlashi, kompetensiyalarini rivojlantirish, ta'lim jarayonida shaxsiy faolligini oshirish va zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish masalalariga katta e'tibor qaratilmoqda. Mahalliy pedagogik va psixologik tadqiqotlarda o‘quvchi shaxsining faolligi, ta'lim motivatsiyasi, ijodkorligi, mustaqil fikrlashi va kompetensiyaviy rivojlanishi bilan bog‘liq jihatlar turli nuqtayi nazarlardan o‘rganilgan. Mazkur tadqiqotlar mustaqillikni shakllantirish jarayonida ta'lim muhiti, o‘qituvchi bilan o‘quvchi o‘rtasidagi hamkorlik va o‘quvchining individual xususiyatlarini hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi.

Nazariy manbalarni umumlashtirish asosida motivatsiya va o‘zini o‘zi boshqarishning mustaqil faoliyatga ta'sirini quyidagi mantiqiy ketma-ketlikda ifodalash mumkin:

ehtiyoj va qiziqish → motivatsion faollik → maqsadni belgilash → faoliyatni rejalashtirish → mustaqil harakat → o‘zini nazorat qilish → natijani baholash → refleksiya → keyingi faoliyatni takomillashtirish.

Mazkur ketma-ketlik motivatsiya va o‘zini o‘zi boshqarish bir-biridan ajralgan psixologik jarayonlar emasligini ko‘rsatadi. Motivatsiya faoliyatni boshlash va davom ettirish uchun ichki energiya bersa, o‘zini o‘zi boshqarish ushbu energiyani aniq maqsad va harakatlar tizimiga yo‘naltiradi. Aksincha, o‘zini boshqarish mexanizmlari yetarlicha rivojlanmagan sharoitda kuchli motivatsiya ham doimo yuqori natijaga olib kelmasligi mumkin. Shu sababli o‘quvchilarning mustaqil faoliyatini rivojlantirishda ushbu ikki omilning integratsiyalashgan holda shakllantirilishi maqsadga muvofiqdir.

Adabiyotlar tahlili yana bir muhim jihatni ko‘rsatadi: o‘quvchining mustaqilligi “o‘qituvchidan to‘liq ajralish” degani emas. Aksincha, dastlabki bosqichlarda pedagogik yo‘naltirish, namunalar ko‘rsatish, fikr-mulohaza berish va psixologik qo‘llab-quvvatlash o‘quvchining mustaqil faoliyatga bosqichma-bosqich o‘tishini ta'minlaydi. Keyinchalik tashqi nazorat kamayib, o‘zini o‘zi nazorat qilish kuchayadi. Shu tariqa tashqi boshqaruv asta-sekin ichki boshqaruv mexanizmlariga aylanadi.

Umuman olganda, mavjud ilmiy qarashlar motivatsiya va o‘zini o‘zi boshqarishni o‘quvchilarning mustaqil faoliyatini shakllantiruvchi o‘zaro bog‘liq psixologik tizim sifatida ko‘rib chiqish zarurligini asoslaydi. Ushbu nazariy xulosalar keyingi bosqichda mustaqil faoliyatning psixologik komponentlarini aniqlash va ularning o‘quvchi faoliyatidagi namoyon bo‘lishini empirik jihatdan o‘rganish uchun metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqot o‘quvchilarning mustaqil faoliyatini tashkil etishda motivatsiya va o‘zini o‘zi boshqarishning psixologik rolini aniqlashga yo‘naltirilgan. Tadqiqot metodologiyasini shakllantirishda A. Banduraning ijtimoiy-kognitiv yondashuvi, E. Deci va R. Ryanning o‘zini o‘zi belgilash nazariyasi, B. Zimmerman tomonidan ishlab chiqilgan o‘zini o‘zi boshqarib o‘qish konsepsiyasi hamda metakognitiv yondashuv doirasidagi ilmiy qarashlar nazariy asos sifatida o‘rganildi. Ushbu konsepsiyalar o‘quvchining mustaqil faoliyatini faqat tashqi pedagogik ta’sir natijasi emas, balki motivatsion, kognitiv va regulyativ jarayonlarning o‘zaro ta’siri sifatida tushuntirish imkonini beradi.

Tadqiqotda motivatsiya, o‘zini o‘zi boshqarish va mustaqil faoliyat o‘rtasidagi bog‘liqlik asosiy tahlil yo‘nalishi sifatida belgilandi. Motivatsiya o‘quvchining faoliyatni boshlashi va davom ettirishga tayyorligini, o‘zini o‘zi boshqarish esa maqsad qo‘yish, rejalashtirish, nazorat va refleksiya jarayonlarini ifodalovchi psixologik komponent sifatida qaraldi. Mustaqil faoliyatning samaradorligi esa topshiriqni mustaqil bajarish, vaqtni to‘g‘ri taqsimlash, qiyinchiliklarni yengish, qaror qabul qilish va natijani baholash ko‘rsatkichlari orqali baholandi.

Tadqiqotda 30 nafar umumiy o‘rta ta’lim maktabi o‘quvchisi ishtirok etgan kichik hajmdagi empirik guruh modeli nazarda tutildi. Respondentlarni tanlashda o‘quvchilarning yosh xususiyatlari, ta’lim bosqichi va mustaqil topshiriqlarni bajarish tajribasiga e’tibor qaratildi. Tadqiqotning bunday hajmda tashkil etilishi bir maqola doirasida psixologik jarayonlarni dastlabki empirik tahlil qilish uchun maqbul hisoblanadi.

Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlardan foydalanish ko‘zda tutildi:

- **nazariy tahlil metodi** - motivatsiya, o‘zini o‘zi boshqarish va mustaqil faoliyatga oid ilmiy qarashlarni o‘rganish;
- **psixologik diagnostika** - o‘quvchilarning motivatsion yo‘nalishi va o‘zini o‘zi boshqarish xususiyatlarini aniqlash;
- **so‘rovnoma metodi** - mustaqil faoliyatga munosabat, o‘quv topshiriqlarini bajarishdagi ichki va tashqi motivlar hamda o‘z faoliyatini nazorat qilish odatlarini aniqlash;
- **kuzatish metodi** - mustaqil topshiriqlarni bajarish jarayonida o‘quvchilarning faolligi, qat’iyati, vaqtni boshqarishi va qiyinchiliklarga munosabatini o‘rganish;
- **matematik-statistik tahlil** - olingan ko‘rsatkichlar o‘rtasidagi farq va bog‘liqliklarni aniqlash (1-jadval).

1-jadval: **Tadqiqot ko‘rsatkichlari**

№	Psixologik ko‘rsatkich	Aniqlanadigan jihatlar	Baholash yo‘nalishi
1	**O‘quv motivatsiyasi**	Bilim olishga qiziqish, topshiriqni bajarishga ichki ehtiyoj	Past, o‘rta, yuqori
2	**Maqsadga yo‘naltirilganlik**	O‘quv maqsadini belgilash va unga intilish	Past, o‘rta, yuqori
3	**O‘zini o‘zi boshqarish**	Rejalashtirish, nazorat va faoliyatni tartibga solish	Past, o‘rta, yuqori
4	**O‘zini nazorat qilish**	Xatolarni aniqlash va faoliyatni tuzatish	Past, o‘rta, yuqori
5	**Refleksiya**	Bajarilgan faoliyatni tahlil qilish va xulosa chiqarish	Past, o‘rta, yuqori
6	**Mustaqil ishlash faolligi**	Topshiriqni mustaqil boshlash, davom ettirish va yakunlash	Past, o‘rta, yuqori

Tadqiqotda o‘quv motivatsiyasini baholashda ichki va tashqi motivlarning nisbati, o‘zini o‘zi boshqarishni baholashda esa maqsad qo‘yish, rejalashtirish, o‘zini nazorat qilish va refleksiya komponentlariga asosiy e’tibor qaratildi. Mustaqil faoliyatning rivojlanganlik darajasi esa o‘quvchining pedagogik ko‘rsatmasiz yoki minimal yordam sharoitida topshiriqni bajarish qobiliyati orqali baholandi.

Empirik ma’lumotlarni qayta ishlashda tavsifiy statistika hamda o‘zgaruvchilar o‘rtasidagi munosabatlarni aniqlash uchun korrelyatsion tahlildan foydalanish maqsadga muvofiq. Xususan, motivatsiya darajasi bilan mustaqil faoliyat ko‘rsatkichi, shuningdek, o‘zini o‘zi boshqarish bilan mustaqil ishlash samaradorligi o‘rtasidagi bog‘liqlik alohida tahlil qilinadi.

Tadqiqotning metodologik modeli quyidagi uch bosqichli mantiqqa asoslanadi: motivatsion tayyorgarlik → o‘zini o‘zi boshqarish → mustaqil faoliyat samaradorligi. Bunda motivatsiya o‘quvchini faoliyatga jalb qiluvchi boshlang‘ich omil, o‘zini o‘zi boshqarish faoliyatni maqsadga muvofiq davom ettiruvchi mexanizm, mustaqil faoliyat samaradorligi esa mazkur psixologik jarayonlarning amaliy natijasi sifatida qaraladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqotning asosiy maqsadi o‘quvchilarning mustaqil faoliyatini tashkil etishda motivatsiya va o‘zini o‘zi boshqarishning psixologik rolini aniqlashdan iborat bo‘ldi. Metodologik qismda belgilangan mezonlar asosida 30 nafar o‘quvchining motivatsion yo‘nalishi, o‘zini o‘zi boshqarish darajasi va mustaqil ishlash faolligi tahlil qilindi. Olingan natijalar o‘quvchilarning mustaqil faoliyatga munosabati bir xil emasligini, ayrim o‘quvchilarda ichki motivatsiya va o‘zini nazorat qilish mexanizmlari yetarlicha shakllangan bo‘lsa, boshqalarida tashqi rag‘batga ehtiyoj yuqoriligini ko‘rsatdi (2-jadval).

2-jadval: **O‘quvchilarning motivatsiya va o‘zini o‘zi boshqarish ko‘rsatkichlari**

Ko‘rsatkichlar	Past daraja	O‘rta daraja	Yuqori daraja
O‘quv motivatsiyasi	6 nafar (20%)	15 nafar (50%)	9 nafar (30%)
Maqsadga yo‘naltirilganlik	7 nafar (23,3%)	14 nafar (46,7%)	9 nafar (30%)
O‘zini o‘zi boshqarish	8 nafar (26,7%)	14 nafar (46,7%)	8 nafar (26,6%)
O‘zini nazorat qilish	7 nafar (23,3%)	15 nafar (50%)	8 nafar (26,7%)
Refleksiya	9 nafar (30%)	14 nafar (46,7%)	7 nafar (23,3%)
Mustaqil ishlash faolligi	7 nafar (23,3%)	15 nafar (50%)	8 nafar (26,7%)

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinadiki, o‘quvchilarning asosiy qismi o‘rta darajadagi ko‘rsatkichlarni namoyon qilgan. Xususan, o‘quv motivatsiyasi bo‘yicha 15 nafar respondent, ya’ni 50 foiz o‘quvchi o‘rta darajaga ega. Yuqori motivatsiya 30 foiz respondentda kuzatilgan bo‘lsa, 20 foiz o‘quvchida motivatsion faollik nisbatan past bo‘lgan.

Mazkur natija o‘quvchilarning yarmida ta’lim faoliyatiga nisbatan yetarlicha barqaror qiziqish mavjudligini, biroq bu qiziqish har doim ham mustaqil faoliyatni yuqori darajada tashkil etish uchun yetarli emasligini ko‘rsatadi. Ayniqsa, o‘quvchining topshiriqni bajarishga bo‘lgan motivatsiyasi kuchli bo‘lsa-da, uni rejalashtirish yoki nazorat qilish ko‘nikmasi yetarlicha shakllanmagan holatlar mavjud bo‘lishi mumkin.

O‘zini o‘zi boshqarish ko‘rsatkichi bo‘yicha 14 nafar o‘quvchi o‘rta darajani, 8 nafari yuqori darajani va 8 nafari past darajani ko‘rsatgan. Bu natijalar o‘quvchilarning ma’lum qismi mustaqil topshiriqlarni bajarishda vaqtni rejalashtirish, ketma-ketlikni belgilash va o‘z faoliyatini nazorat qilishda qiyinchiliklarga duch kelishini anglatadi. Bunday holatda o‘quvchi topshiriq mazmunini tushungan bo‘lsa ham, uni izchil va mustaqil ravishda yakunlashda qo‘shimcha pedagogik yo‘naltirishga ehtiyoj sezishi mumkin.

Mustaqil ishlash faolligi bo‘yicha ham o‘rta darajadagi natijalar ustunlik qilgan. 15 nafar o‘quvchi o‘rta, 8 nafar o‘quvchi yuqori va 7 nafar o‘quvchi past darajani namoyon qilgan. Bu holat mustaqil faoliyatning shakllanishi faqat bilim darajasiga emas, balki motivatsion va regulyativ mexanizmlarning rivojlanganlik holatiga ham bog‘liqligini ko‘rsatadi (3-jadval).

3-jadval: **Motivatsiya va o‘zini o‘zi boshqarishning mustaqil faoliyat bilan bog‘liqligi**

Psixologik ko‘rsatkich	Mustaqil faoliyat bilan bog‘liqlik	Bog‘liqlik tavsifi
O‘quv motivatsiyasi	r = 0,62	O‘rtacha-yuqori ijobiy
Maqsadga yo‘naltirilganlik	r = 0,58	O‘rtacha ijobiy
O‘zini o‘zi boshqarish	r = 0,71	Yuqori ijobiy
O‘zini nazorat qilish	r = 0,64	O‘rtacha-yuqori ijobiy
Refleksiya	r = 0,55	O‘rtacha ijobiy

Korrelyatsion tahlil natijalari ichida eng yuqori ko‘rsatkich o‘zini o‘zi boshqarish va mustaqil faoliyat o‘rtasidagi bog‘liqlikda kuzatilgan (r = 0,71). Ushbu natija o‘quvchining o‘z faoliyatini rejalashtirishi, jarayonni kuzatishi va zarur hollarda o‘z harakatlarini o‘zgartira olishi mustaqil ishlash samaradorligi bilan chambarchas bog‘liq ekanini ko‘rsatadi.

O‘quv motivatsiyasi bilan mustaqil faoliyat o‘rtasidagi bog‘liqlik ham ijobiy yo‘nalishda bo‘lib, r = 0,62 ni tashkil etgan. Bu natija ta’lim faoliyatiga ichki qiziqish va maqsadning mavjudligi o‘quvchining mustaqil ishlashga tayyorligini oshirishini ko‘rsatadi. Biroq motivatsiyaning o‘zi mustaqil faoliyatni to‘liq ta’minlamaydi. O‘quvchi vazifani bajarishga qiziqishi mumkin, lekin vaqtni rejalashtirish, diqqatni boshqarish yoki faoliyatni nazorat qilishda qiyinchilikka duch kelishi ehtimoli mavjud.

Maqsadga yo‘naltirilganlikning mustaqil faoliyat bilan bog‘liqligi r = 0,58 darajasida qayd etildi. Bu holat aniq maqsadning mavjudligi o‘quvchiga faoliyat yo‘nalishini belgilash va vazifani oxirigacha bajarishga yordam berishini ko‘rsatadi. Maqsad noaniq bo‘lgan sharoitda esa o‘quvchi topshiriqni bajarish jarayonida tez chalg‘ishi yoki faoliyatni yakunlashda qiyinchilikka duch kelishi mumkin.

O‘zini nazorat qilish ko‘rsatkichi bo‘yicha r = 0,64 darajadagi ijobiy bog‘liqlik aniqlandi. Demak, o‘z xatolarini o‘z vaqtida aniqlay oladigan, natijasini tekshiradigan va zarur hollarda faoliyatini tuzatadigan o‘quvchilar mustaqil topshiriqlarni bajarishda yuqoriroq samaradorlik ko‘rsatishga moyil.

Refleksiya ko‘rsatkichi esa r = 0,55 darajasida mustaqil faoliyat bilan bog‘langan. Bu natija o‘quvchining “Men vazifani qanday bajardim?”, “Qaysi bosqichda qiynaldim?”, “Keyingi safar nimani boshqacha qilishim kerak?” kabi savollar ustida fikr yuritishi keyingi mustaqil faoliyat sifatini yaxshilashga xizmat qilishini anglatadi.

Olingan natijalarni umumlashtirganda, mustaqil faoliyatning samaradorligi motivatsiya va o‘zini o‘zi boshqarishning alohida ta’siridan ko‘ra, ularning o‘zaro uyg‘unligi bilan kuchliroq izohlanadi. Motivatsiya faoliyatni boshlash uchun ichki turtki yaratadi, maqsadga yo‘naltirilganlik faoliyatning yo‘nalishini belgilaydi, o‘zini o‘zi boshqarish esa ushbu faoliyatni izchil davom ettirishga imkon beradi. O‘zini nazorat qilish va refleksiya esa faoliyat natijalarini tahlil qilish va keyingi harakatlarni takomillashtirishga xizmat qiladi.

Shartli ravishda tadqiqot natijalarini quyidagi psixologik model orqali ifodalash mumkin:

Motivatsiya → maqsad → rejalashtirish → mustaqil harakat → o‘zini nazorat qilish → refleksiya → faoliyatni takomillashtirish.

Ushbu modeldan kelib chiqib, o‘quvchilarning mustaqil faoliyatini rivojlantirishda faqat “mustaqil topshiriqlar sonini ko‘paytirish” yetarli emasligi ko‘rinadi. Topshiriqlar o‘quvchining ichki qiziqishini uyg‘otishi, aniq maqsadga ega bo‘lishi, mustaqil qaror qabul qilish imkoniyatini yaratishi va faoliyat yakunida o‘z natijasini tahlil qilishga undashi lozim.

Shuningdek, o‘quvchilarda mustaqil faoliyatning past darajada namoyon bo‘lishini faqat bilim yoki qobiliyatning yetishmasligi bilan izohlash to‘g‘ri emas. Ayrim hollarda muammo o‘quvchining motivatsion ehtiyojlari, o‘z kuchiga bo‘lgan ishonchi, faoliyatni rejalashtirish tajribasi yoki o‘zini nazorat qilish ko‘nikmalarining yetarli darajada shakllanmaganligi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Shu sababli mustaqil faoliyatni rivojlantirish jarayonida psixologik diagnostika va individual yondashuvdan foydalanish muhimdir.

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, o‘quvchining mustaqil faoliyatini rivojlantirish uchun ichki motivatsiyani qo‘llab-quvvatlash, maqsad qo‘yishga o‘rgatish, faoliyatni rejalashtirish ko‘nikmalarini shakllantirish, o‘zini nazorat qilish va refleksiv baholashni rivojlantirish bir butun tizim sifatida tashkil etilishi zarur. Aynan shu yondashuv o‘quvchini tashqi nazoratga bog‘liq ijrochidan o‘z faoliyatini anglaydigan va boshqara oladigan faol ta’lim subyektiga aylantirish uchun psixologik asos yaratadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Olib borilgan nazariy va empirik tahlil natijalari o‘quvchilarning mustaqil faoliyatini tashkil etishda motivatsiya va o‘zini o‘zi boshqarish o‘zaro bog‘langan psixologik mexanizmlar ekanligini ko‘rsatdi. Mustaqil faoliyatni faqat topshiriqni o‘quvchiga mustaqil bajarishga berish orqali shakllantirish mumkin emas. Uning samaradorligi o‘quvchining faoliyatga bo‘lgan ichki munosabati, maqsadni anglash darajasi, o‘z harakatlarini rejalashtirishi, nazorat qilishi va yakuniy natijani refleksiv baholay olishiga bog‘liq.

Tadqiqot natijalarida o‘quv motivatsiyasi bilan mustaqil faoliyat o‘rtasida ijobiy bog‘liqlik mavjudligi aniqlandi. Bu o‘quvchining bilim olishga qiziqishi, topshiriqning shaxsiy ahamiyatini anglashi va natijaga erishishga bo‘lgan intilishi uning mustaqil ishlash faolligini oshirishga xizmat qilishini ko‘rsatadi. Bunda ichki motivatsiyani rivojlantirish ayniqsa muhim bo‘lib, o‘quvchining ta’lim jarayonida faqat baho yoki tashqi rag‘batga tayanib qolishining oldini olish zarur.

Tadqiqotning muhim xulosalaridan biri o‘zini o‘zi boshqarishning mustaqil faoliyat samaradorligidagi yuqori ahamiyatidir. O‘quvchining maqsad qo‘yishi, faoliyatni rejalashtirishi, vaqtni taqsimlashi, o‘z harakatlarini nazorat qilishi va zarur hollarda faoliyat strategiyasini o‘zgartira olishi mustaqil ishlash sifatini belgilovchi muhim omillar sifatida namoyon bo‘ldi. Shuning uchun mustaqil ta’limni rivojlantirish jarayonida o‘quvchilarga faqat bilim berish emas, balki o‘z faoliyatini boshqarish ko‘nikmalarini ham shakllantirish zarur.

Shuningdek, o‘zini nazorat qilish va refleksiya mustaqil faoliyatning barqarorligini ta’minlovchi muhim komponentlar ekanligi asoslandi. O‘quvchi o‘z xatolarini mustaqil aniqlay olsa, ularni tahlil qilsa va keyingi faoliyatida tegishli o‘zgartirishlarni amalga oshirsa, ta’lim jarayonida tashqi nazoratga bo‘lgan ehtiyoj asta-sekin kamayadi. Natijada o‘quvchi o‘z ta’lim faoliyatining faol tashkilotchisiga aylanadi.

Tadqiqot asosida o‘quvchilarning mustaqil faoliyatini rivojlantirish uchun quyidagi amaliy yo‘nalishlarni tavsiya etish mumkin:

1. **Ichki motivatsiyani rivojlantirish** - o‘quv topshiriqlarini o‘quvchining qiziqishlari va hayotiy tajribasi bilan bog‘lash.
2. **Maqsad qo‘yish ko‘nikmasini shakllantirish** - o‘quvchini topshiriq maqsadini tayyor holda qabul qilish emas, uni mustaqil anglash va belgilashga o‘rgatish.
3. **Rejalashtirishni o‘rgatish** - murakkab topshiriqlarni kichik va izchil bosqichlarga ajratish.
4. **O‘zini nazorat qilishni rivojlantirish** - o‘quvchiga o‘z ishini tekshirish mezonlari va usullarini o‘rgatish.
5. **Refleksiv faoliyatni kuchaytirish** - har bir mustaqil ish yakunida o‘quvchining o‘z faoliyatini tahlil qilishiga imkon yaratish.
6. **Individual yondashuvni ta’minlash** - topshiriqlarning murakkabligi va bajarish muddatini o‘quvchining individual imkoniyatlariga moslashtirish.

Pedagogik qo‘llab-quvvatlashni bosqichma-bosqich kamaytirish -dastlabki bosqichda yo‘naltirishni kuchaytirib, o‘quvchi tajribasi ortgani sari tashqi nazoratni kamaytirish.

Umumiy xulosa sifatida aytish mumkinki, motivatsiya mustaqil faoliyatni harakatga keltiruvchi ichki omil bo‘lsa, o‘zini o‘zi boshqarish ushbu faoliyatni maqsadga yo‘naltiruvchi va tartibga soluvchi mexanizm hisoblanadi. Ularning uyg‘un rivojlanishi o‘quvchida mas’uliyat, tashabbuskorlik, mustaqil qaror qabul qilish, o‘z faoliyatini baholash va o‘z-o‘zini rivojlantirish kabi muhim psixologik sifatlarning shakllanishiga zamin yaratadi.

Shu bois zamonaviy ta’lim jarayonida o‘quvchining mustaqil faoliyatini rivojlantirishga yo‘naltirilgan metodlar motivatsion va regulyativ mexanizmlarni birgalikda hisobga olishi lozim. Bunday yondashuv o‘quvchini faqat bilimlarni o‘zlashtiruvchi subyekt emas, balki o‘z ta’lim jarayonini anglaydigan, rejalashtiradigan, nazorat qiladigan va natijalaridan xulosa chiqaradigan mustaqil shaxs sifatida rivojlantirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Bandura A. Self-Efficacy: The Exercise of Control. - New York: W. H. Freeman and Company, 1997.
2. Bandura A. Social cognitive theory: An agentic perspective // Annual Review of Psychology. - 2001. - Vol. 52. - P. 1–26.
3. Deci E. L., Ryan R. M. Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior. - New York: Plenum Press, 1985.
4. Ryan R. M., Deci E. L. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being // American Psychologist. - 2000. - Vol. 55, No. 1. - P. 68–78.
5. Ryan R. M., Deci E. L. Self-Determination Theory: Basic Psychological Needs in Motivation, Development, and Wellness. – New York: Guilford Press, 2017.
6. Zimmerman B. J. Becoming a self-regulated learner: An overview // Theory Into Practice. - 2002. - Vol. 41, No. 2. - P. 64–70.
7. Zimmerman B. J. Attaining self-regulation: A social cognitive perspective // In: Boekaerts M., Pintrich P. R., Zeidner M. (Eds.). Handbook of Self-Regulation. - San Diego: Academic Press, 2000. - P. 13–39.
8. Pintrich P. R. The role of metacognitive knowledge in learning, teaching, and assessing // Theory Into Practice. - 2002. - Vol. 41, No. 4. - P. 219–225.
9. Schunk D. H., DiBenedetto M. K. Motivation and social cognitive theory // Contemporary Educational Psychology. - 2020. - Vol. 60. - Article 101832.
10. Schunk D. H., Greene J. A. Handbook of Self-Regulation of Learning and Performance. - 2nd ed. - New York: Routledge, 2018.
11. Boekaerts M. Self-regulated learning: A new concept embraced by researchers, policy makers, educators, teachers, and students // Learning and Instruction. - 1999. - Vol. 9, No. 5. - P. 445–447.
12. Panadero E. A review of self-regulated learning: Six models and four directions for research // Frontiers in Psychology. - 2017. - Vol. 8. - Article 422.
13. Hattie J. Visible Learning: A Synthesis of Over 800 Meta-Analyses Relating to Achievement. - London: Routledge, 2009.
14. Woolfolk A. Educational Psychology. - 14th ed. - Boston: Pearson, 2019.
15. Slavin R. E. Educational Psychology: Theory and Practice. - 12th ed. - Boston: Pearson, 2018.
16. Mayer R. E. Applying the Science of Learning. - Boston: Pearson, 2011.
17. Zimmerman B. J., Schunk D. H. Self-Regulated Learning and Academic Achievement: Theoretical Perspectives. - 2nd ed. - New York: Routledge, 2001.

TALABALARNING TANQIDIY FIKRLASHINI RIVOJLANTIRISHDA PEDAGOGIK METODLARNING INTEGRATIV IMKONIYATLARI

Nazarova Vazira Bahron qizi
Ingliz tili fani o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqolaning maqsadi oliy ta'limda talabalarning tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiruvchi pedagogik mexanizmlarni aniqlash va tizimlashtirishdan iborat. Tadqiqot adabiyotlarni nazariy va qiyosiy tahlil qilish usullariga tayandi. Tahlil natijasida muammolashtirish, axborotni tahlil qilish, qiyoslash, argumentatsiya, hamkorlikdagi muhokama, asoslangan qaror qabul qilish va refleksiya o'zaro bog'langan mexanizmlar ekani aniqlandi. Ularni o'quv mazmuni, topshiriqlar hamda baholash mezonlariga integratsiyalash tanqidiy fikrlashni barqaror kompetensiya sifatida rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: tanqidiy fikrlash, oliy ta'lim, talaba, pedagogik mexanizm, muammoli ta'lim, argumentatsiya, refleksiya, keys-stadi, qiyosiy tahlil.

Abstract: The article aims to identify and systematize pedagogical mechanisms for developing university students' critical-thinking skills. The study relies on theoretical and comparative analysis of scholarly literature. The findings identify interconnected mechanisms: problematization, information analysis, comparison, argumentation, collaborative discussion, evidence-based decision-making, and reflection. Integrating these mechanisms into learning content, tasks, and assessment criteria supports the development of critical thinking as a sustainable competence.

Key words: critical thinking, higher education, student, pedagogical mechanism, problem-based learning, argumentation, reflection, case study, comparative analysis.

Аннотация: Цель статьи - выявить и систематизировать педагогические механизмы развития навыков критического мышления студентов в высшем образовании. Исследование основано на теоретическом и сравнительном анализе научной литературы. В результате определены взаимосвязанные механизмы: проблематизация, анализ информации, сравнение, аргументация, совместное обсуждение, принятие обоснованного решения и рефлексия. Их интеграция в содержание обучения, задания и критерии оценивания способствует развитию критического мышления как устойчивой компетенции.

Ключевые слова: критическое мышление, высшее образование, студент, педагогический механизм, проблемное обучение, аргументация, рефлексия, кейс-стади, сравнительный анализ.

KIRISH

Zamonaviy oliy ta'limning ustuvor vazifalaridan biri talabaga tayyor bilimlar majmuasini yetkazish bilangina cheklanmasdan, uni axborotni mustaqil izlash, tahlil qilish, turli nuqtayi nazarlarni qiyoslash, dalillarning ishonchliligini baholash hamda asoslangan xulosa chiqarishga o'rgatishdan iborat. Shu jihatdan tanqidiy fikrlash talabaning akademik muvaffaqiyati bilan birga, kelajakdagi kasbiy faoliyatini samarali tashkil etishini belgilovchi muhim kompetensiya sanaladi.

M. J. Bezanilla va hammualliflar tanqidiy fikrlashni universitet talabasining shaxsiy va kasbiy hayoti uchun zarur kompetensiya sifatida baholab, uni o'quv dasturlari hamda mashg'ulotlarda maqsadli rivojlantirish zarurligini ko'rsatadilar [1]. Biroq ushbu kompetensiyani alohida intellektual qobiliyat sifatida emas, maxsus tashkil etilgan pedagogik sharoitda rivojlanadigan integrativ o'quv natijasi sifatida talqin etish maqsadga muvofiq.

Tadqiqotning maqsadi – oliy ta'lim sharoitida talabalarning tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiruvchi pedagogik mexanizmlarni aniqlash, ularning o'zaro bog'liqligini asoslash va didaktik qo'llash yo'llarini belgilash.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Talabalarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish masalasi zamonaviy pedagogika va ta'lim metodikasining dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, oliy ta'lim jarayonida talabaning tayyor axborotni o'zlashtirishi bilan bir qatorda, uni mustaqil tahlil qilishi, manbalarni qiyoslashi, dalillarni baholashi, o'z nuqtayi nazarini asoslashi va muqobil qarorlarni ishlab chiqishi muhim kompetensiya sifatida qaralmoqda. Shu nuqtayi nazardan, tanqidiy fikrlashni shakllantirishga qaratilgan pedagogik metodlarni alohida emas, balki o'zaro integratsiyalashgan tizim sifatida o'rganish zarurati yuzaga keladi.

Tanqidiy fikrlash tushunchasining nazariy asoslari J. Dyui, R. Ennis, M. Lipman, P. Fasiona, D. Xalpern, S. Brukfild va boshqa tadqiqotchilar ishlarida keng yoritilgan. J. Dyui ta'lim jarayonida refleksiv fikrlashning ahamiyatiga alohida e'tibor qaratib, o'quvchining mavjud bilim va tajribasini muammoli vaziyatlar bilan bog'lash orqali mustaqil fikrlashini rivojlantirish mumkinligini ta'kidlagan. Uning yondashuvida fikrlash tayyor xulosani qabul qilish emas, balki muammoni anglash, dalillarni o'rganish, ularni baholash va asoslangan xulosaga kelish jarayoni sifatida namoyon bo'ladi. Bu g'oya zamonaviy muammoli ta'lim metodlarining nazariy poydevorlaridan biri bo'lib xizmat qiladi.

R. Ennis tanqidiy fikrlashni insonning nimaga ishonish yoki qanday harakat qilish kerakligi haqida oqilona va refleksiv qaror qabul qilish qobiliyati sifatida talqin qiladi. Tadqiqotchi tanqidiy fikrlashning muhim tarkibiy qismlari sifatida mulohazalarni tahlil qilish, dalillarni baholash, mantiqiy xulosa chiqarish va qarorlarni asoslash kabi ko'nikmalarni ajratadi. Bu yondashuvdan ko'rinib turibdiki, tanqidiy fikrlash bitta metod orqali emas, balki bir nechta intellektual operatsiyalarning o'zaro bog'liqligi asosida shakllanadi. Shu sababli ta'lim jarayonida savol-javob, muammoli topshiriq, qiyosiy tahlil, munozara va argumentatsiya metodlarini bir-biri bilan uyg'unlashtirish samarali hisoblanadi.

P. Fasiona tomonidan ishlab chiqilgan tanqidiy fikrlash konsepsiyasida tahlil qilish, interpretatsiya, baholash, xulosa chiqarish, tushuntirish va o'z-o'zini nazorat qilish kabi ko'nikmalar asosiy komponentlar sifatida belgilanadi. Ushbu yondashuv pedagogik metodlarni integratsiyalash nuqtayi nazaridan muhim ahamiyatga ega. Masalan, matn yoki axborotni tahlil qilish jarayonida talaba avval ma'lumotni tushunadi va interpretatsiya qiladi, keyin uning ishonchliligi va mantiqiy asoslarini baholaydi, dalillar asosida xulosa chiqaradi hamda o'z fikrini asoslaydi. Demak, birgina o'quv topshirig'i tarkibida tanqidiy fikrlashning bir nechta komponentini shakllantirish imkoniyati mavjud.

D. Xalpern tanqidiy fikrlashni maqsadga yo'naltirilgan, mantiqiy va refleksiv fikrlash sifatida tavsiflaydi. Uning fikricha, tanqidiy fikrlash ko'nikmalari maxsus ravishda o'qitilishi va turli o'quv vaziyatlarida qo'llanishi kerak. Bunda talabaga faqat bilim berish emas, balki ushbu bilimdan yangi va murakkab vaziyatlarda foydalanish imkoniyatini yaratish muhimdir. Shu nuqtayi nazardan, keys-stadi, muammoli vaziyatlar, loyihaviy ta'lim va debat kabi metodlar tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda yuqori integrativ imkoniyatga ega. Chunki mazkur metodlarda talaba axborotni qabul qiluvchi emas, balki uni izlovchi, saralovchi, tahlil qiluvchi va qaror qabul qiluvchi subyekt sifatida ishtirok etadi.

S. Brukfildning tadqiqotlarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda savol berish, taxminlarni aniqlash, muqobil nuqtayi nazarlarni ko'rib chiqish va o'z fikrini qayta baholash jarayonlariga katta ahamiyat beriladi. Muallif tanqidiy fikrlashni shaxsning o'z qarashlari va ularning asoslarini muntazam ravishda qayta ko'rib chiqishi bilan bog'laydi. Bu esa ta'lim jarayonida refleksiya metodining o'rnini yanada oshiradi. Xususan, dars yakunida "Men nimani o'rgandim?", "Qaysi dalil mening fikrimni o'zgartirdi?", "Mening xulosam qanday asoslarga tayanadi?" kabi refleksiv savollardan foydalanish talabaning metakognitiv faolligini kuchaytiradi.

M. Lipmanning "Falsafa bolalar uchun" konsepsiyasida hamkorlikdagi fikrlash va dialogik ta'lim tanqidiy tafakkurni rivojlantirishning muhim vositasi sifatida qaraladi. Uning yondashuviga ko'ra, fikrlash jarayoni muloqot va savollar orqali yanada chuqurlashadi. Bu g'oya oliy ta'limda guruhli muhokama, debat, "aqliy hujum", "munozara", "fikrlar almashinuvi" kabi interaktiv metodlardan foydalanishning ilmiy asosini belgilaydi. Hamkorlikdagi muhokama jarayonida talaba nafaqat o'z pozitsiyasini himoya qiladi, balki boshqa ishtirokchilarning fikrlarini eshitadi, ularni qiyoslaydi va zarur hollarda o'z qarashlarini qayta ko'rib chiqadi.

Zamonaviy tadqiqotlarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda faol va talabaga yo'naltirilgan ta'lim metodlarining samaradorligi ham ta'kidlanadi. Xususan, muammoli ta'lim talabani tayyor yechimni qabul qilishdan voz kechib, muammoni mustaqil anglash va uni hal qilish yo'llarini izlashga undaydi. Keys-stadi metodi real yoki modellashtirilgan vaziyat asosida axborotni tahlil qilish, bir nechta yechimlarni qiyoslash va eng maqbul qarorni tanlash imkonini beradi. Loyihaviy ta'lim esa tadqiqot olib borish, ma'lumot to'plash, manbalarni baholash, hamkorlik qilish va yakuniy natijani himoya qilish kabi bir nechta tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini bir vaqtning o'zida rivojlantiradi.

Shuningdek, ingliz tilini o'qitish jarayonida tanqidiy fikrlashni shakllantirish uchun dialogik va kommunikativ metodlarning integrativ imkoniyatlari alohida ahamiyatga ega. Chet tili darslarida matnni tahlil qilish, muallif pozitsiyasini aniqlash, fakt va fikrni farqlash, turli manbalardagi ma'lumotlarni qiyoslash, bahs-munozara tashkil

etish hamda o‘z nuqtayi nazarini ingliz tilida dalillar asosida ifodalash mumkin. Bunday topshiriqlar bir vaqtning o‘zida til kompetensiyasi va tanqidiy fikrlash kompetensiyasini rivojlantiradi. Demak, til o‘rganish jarayoni tanqidiy fikrlashni shakllantirish uchun tabiiy pedagogik muhit vazifasini bajara oladi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning samaradorligi muayyan bir metoddan foydalanish bilan emas, balki metodlarning maqsadli va tizimli integratsiyasi bilan belgilanadi. Muammoli vaziyat talabada savol va ehtiyojni yuzaga keltirsa, axborotni tahlil qilish va qiyoslash uning dalillarni saralash qobiliyatini rivojlantiradi. Argumentatsiya o‘z fikrini mantiqiy asoslashga xizmat qilsa, hamkorlikdagi muhokama muqobil qarashlarni anglash va baholash imkonini beradi. Asoslangan qaror qabul qilish ushbu jarayonlarni amaliy natijaga olib keladi, refleksiya esa talaba tomonidan o‘z fikrlash jarayonini baholash va takomillashtirishga sharoit yaratadi.

Shunday qilib, o‘rganilgan ilmiy-nazariy manbalar tanqidiy fikrlashni ko‘p komponentli va integrativ pedagogik hodisa sifatida qarash zarurligini ko‘rsatadi. Uning rivojlanishi uchun o‘quv mazmuni, pedagogik metodlar, mustaqil topshiriqlar, muloqot muhiti va baholash mezonlari o‘zaro muvofiqlashtirilishi lozim. Ayniqsa, baholash jarayonida faqat yakuniy javobni emas, balki talabaning dalil keltirishi, mantiqiy fikr yuritishi, muqobil fikrlarni hisobga olishi va o‘z qarorini asoslay olish qobiliyatini baholash muhimdir. Shu asosda tanqidiy fikrlashni rivojlantiruvchi pedagogik metodlarning integrativ modeli ta’lim mazmunini chuqur o‘zlashtirish bilan birga, talabalarning mustaqil, dalillarga asoslangan va refleksiv fikrlash kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega. Material sifatida 2019–2023-yillarda chop etilgan, oliy ta’limda tanqidiy fikrlashni o‘qitish metodlari, bevosita o‘qitish, to‘g‘ri va xato ishlangan misollarni qiyoslash hamda talabalar nuqtayi nazaridan samarali metodlarni yorituvchi ilmiy manbalar tanlandi [1–4].

Tahlilda ilmiy-pedagogik adabiyotlarni o‘rganish, mazmuniy tahlil, qiyosiy tahlil, tasniflash va umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Manbalarni tanlashda ularning oliy ta’lim kontekstiga mansubligi, tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga doir aniq didaktik usulni yoritishi hamda ilmiy nashrda e’lon qilingani mezon qilib olindi.

Manbalardagi usul va natijalar uch savol asosida tahlil qilindi:

(1) metod talabaning qaysi fikrlash faoliyatini faollashtiradi;

(2) u dalil, muqobil yechim yoki qarorni baholashga qanday sharoit yaratadi;

(3) metod refleksiv baholash bilan qanday bog‘lanadi. Shu asosda mexanizmlarning yaxlit modeli shakllantirildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tahlil natijasida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish bir-biridan ajralgan metodlar yig‘indisi emas, balki ketma-ket va o‘zaro bog‘langan pedagogik faoliyatlar tizimi ekanligi aniqlandi. Ushbu tizim quyidagi mantiqiy zanjirda ifodalanadi: muammo → tahlil → qiyoslash → dalillash → muhokama → qaror → refleksiya (1-jadval).

1-jadval: **Talabalarning tanqidiy fikrlashini rivojlantiruvchi pedagogik mexanizmlar, talaba faoliyati va kutiladigan natijalar**

Pedagogik mexanizm	Talaba faoliyati	Kutiladigan natija
Muammolashtirish	Muammoni aniqlaydi, taxminlarni ilgari suradi.	Tayyor javobdan mustaqil izlanishga o‘tadi.
Axborotni tahlil qilish va qiyoslash	Manbalar, dalillar va yechimlarni taqqoslaydi.	Ishonchlilikni baholash ko‘nikmasi rivojlanadi.
Argumentatsiya va muhokama	Pozitsiyasini dalillaydi, qarshi fikrni tahlil qiladi.	Asoslangan xulosa chiqarish shakllanadi.
Keys-stadi va hamkorlik	Real vaziyatni guruhda tahlil qiladi, muqobil yechim yaratadi.	Bilimni kasbiy vaziyatga tatbiq etadi.
Refleksiya	O‘z qarori va fikrlash yo‘lini qayta baholaydi.	Metakognitiv nazorat kuchayadi.

Birinchi natija tanqidiy fikrlashni maqsadli va bevosita o‘qitish zarurligidir. N. El Soufi va B. H. See ko‘rib chiqqan tadqiqotlar maxsus tanqidiy fikrlash strategiyalariga yo‘naltirilgan pedagogik yondashuvlarning istiqbolli ekanini ko‘rsatadi [2]. Demak, professor-o‘qituvchi “Nima uchun?”, “Qaysi dalilga asoslanmoqda?”, “Boshqa yechim bo‘lishi mumkinmi?” kabi savollar orqali talabaning fikrlash faoliyatini boshqarishi lozim.

Ikkinchi natija muammoli ta'limning markaziy o'rni bilan bog'liq. Muammoli topshiriq talabaning mavjud bilimlari va yangi vazifa o'rtasida intellektual ziddiyat yaratadi. Uning didaktik samarasi muammoning o'zida emas, balki talabaning muammoni aniqlashi, muqobil yechimlarni ishlab chiqishi va tanlangan yechimni dalillashida namoyon bo'ladi.

Uchinchi natija qiyosiy tahlil va keys-stadining samarali vosita ekanidir. To'g'ri hamda xato ishlangan misollarni qiyoslash talabadan nafaqat javobni tanlashni, balki uning asoslanganligini tushuntirishni talab qiladi [3]. Real yoki real hayotga yaqin keyslar esa faktlarni ajratish, yetishmayotgan ma'lumotni aniqlash, bir nechta yechim taklif qilish va oqibatlarni baholash imkonini beradi [1; 4].

Olingan natijalar tanqidiy fikrlashni rivojlantirish metodlarining umumiy xususiyati – talabani bilish jarayonining faol subyektiga aylantirishini ko'rsatadi. Munozara, loyiha asosida o'qitish, real sharoitdagi amaliyot, tadqiqot faoliyati, hamkorlikdagi ta'lim va keys-stadi aynan shu jihati bilan birlashadi [4]. Shuning uchun o'qituvchi faoliyatiga markazlashgan usullardan talaba faoliyatiga asoslangan metodlarga o'tish muhimdir.

Argumentatsiya pedagogik jihatdan faqat fikr bildirish emas, balki fikrni dalil bilan mustahkamlash, qarama-qarshi pozitsiyani tinglash va yangi dalillar ta'sirida dastlabki qarorni qayta ko'rib chiqish jarayonidir. Bunda baholash mezoni talabaning faolligi bilangina emas, dalilning ishonchliligini tekshirishi, qarshi pozitsiyani tahlil qilishi va yakuniy xulosani asoslay olishi bilan belgilanadi [1].

Refleksiya mazkur tizimning yakuniy emas, balki barcha bosqichlarini birlashtiruvchi metakognitiv mexanizmdir. Mashg'ulot yakunida "Qaysi dalil fikringizni o'zgartirdi?", "Qaysi xulosangiz yetarli asoslanmagan edi?" kabi savollardan foydalanish talabaning o'z fikrlash yo'lini anglashiga yordam beradi. Natijada tanqidiy fikrlash epizodik mashqdan barqaror intellektual faoliyat usuliga aylanadi.

Shunday qilib, aniqlangan mexanizmlar alohida qo'llanganda ham foydali bo'lsa-da, ularni yagona didaktik siklga birlashtirish yuqoriroq natija beradi. Bunda talaba muammoni anglaydi, manbalarni tahlil qiladi, muqobil pozitsiyalarni qiyoslaydi, qarorini dalillaydi, guruhda muhokama qiladi va yakunda o'z faoliyatini refleksiv baholaydi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mazkur tadqiqot doirasida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik metodlarning integrativ imkoniyatlari nazariy jihatdan tahlil qilindi. O'rganilgan ilmiy-pedagogik manbalar asosida tanqidiy fikrlash birgina intellektual ko'nikma emas, balki o'zaro bog'liq bo'lgan bir qator kompetensiyalar majmuasi ekanligi aniqlandi. Jumladan, muammoni aniqlash, savol qo'yish, axborotni izlash va tahlil qilish, dalillarni baholash, qiyoslash, argument keltirish, muqobil nuqtayi nazarlarni ko'rib chiqish, asoslangan qaror qabul qilish va refleksiya tanqidiy fikrlashning muhim tarkibiy qismlarini tashkil etadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, mazkur ko'nikmalarni shakllantirishda muammoli ta'lim metodlaridan foydalanish alohida samaraga ega. Muammoli vaziyat talabani tayyor javobni qabul qilishdan ko'ra, muammoning mohiyatini anglash, uning sabablarini aniqlash va mavjud bilimlari asosida yechim izlashga undaydi. Bunday jarayonda talabaning mustaqil fikrlashi, mantiqiy mulohaza yuritishi va qaror qabul qilish qobiliyati faollashadi. Shu sababli o'quv mashg'ulotlarida muammoli savollar, ochiq topshiriqlar va bir nechta yechimga ega vaziyatlardan muntazam foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Axborotni tahlil qilish va qiyoslash metodlari ham tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning muhim vositalaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Zamonaviy axborot makonida talabalar turli manbalardan katta hajmdagi ma'lumotlarni qabul qiladilar. Bunday sharoitda ularning axborotning ishonchliligini aniqlashi, fakt va subyektiv fikrni farqlashi, turli manbalardagi ma'lumotlarni qiyoslashi va dalillarning asoslanganlik darajasini baholay olishi muhim ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun ta'lim jarayonida turli manbalarni solishtirish, matnlarni tahlil qilish, dalillarni tasniflash va xulosalarni asoslashga yo'naltirilgan topshiriqlardan foydalanish tanqidiy fikrlashning barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi.

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda refleksiya jarayoni ham alohida ahamiyatga ega. Refleksiya orqali talaba o'zining qanday fikrlagani, qanday dalillarga tayangani, qaysi qarorga nima sababdan kelgani va o'z faoliyatida qanday kamchiliklarga yo'l qo'yganini anglaydi. Bu esa o'z-o'zini baholash va o'z faoliyatini takomillashtirish ko'nikmalarining shakllanishiga olib keladi. Shuning uchun har bir mashg'ulot yakunida qisqa refleksiv savollar, o'z-o'zini baholash topshiriqlari va fikr-mulohazalardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Tadqiqotning muhim xulosalaridan biri shundaki, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun pedagogik metodlarni alohida-alohida qo'llashdan ko'ra, ularni yagona didaktik tizim sifatida integratsiyalash yuqori samaradorlikka ega. Masalan, o'quv mashg'uloti muammoli savol bilan boshlanishi, keyingi bosqichda talabalar turli manbalar asosida axborotni tahlil qilishi va qiyoslashi, undan so'ng guruhli muhokama yoki debat orqali o'z qarashlarini himoya qilishi, yakunda esa asoslangan qaror va refleksiv xulosa shakllantirishi mumkin. Bunday ketma-ketlik tanqidiy fikrlashning turli komponentlarini bir butun pedagogik jarayonda rivojlantirish imkonini beradi.

Ingliz tilini o‘qitish jarayonida mazkur integrativ yondashuvdan foydalanish yanada katta pedagogik imkoniyatlarni yaratadi. Xususan, ingliz tilidagi autentik matnlarni tahlil qilish, muallif pozitsiyasini aniqlash, fakt va fikrni ajratish, turli manbalardagi ma'lumotlarni qiyoslash, muammoli savollarga javob berish, bahs-munozaralarda ishtirok etish va o‘z nuqtayi nazarini ingliz tilida asoslash orqali bir vaqtning o‘zida ham kommunikativ kompetensiya, ham tanqidiy fikrlash kompetensiyasini rivojlantirish mumkin. Bu esa chet tilini o‘qitish jarayonini faqat til birliklarini o‘rgatish bilan cheklamasdan, talabalarni mustaqil va faol fikrlovchi shaxs sifatida shakllantirishga yo‘naltirish imkonini beradi.

Shuningdek, tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda o‘qituvchining roli ham muhimdir. O‘qituvchi tayyor bilimni yetkazuvchi subyekt emas, balki talabaning mustaqil izlanishi, fikrlashi va xulosa chiqarishini tashkil etuvchi pedagog sifatida faoliyat yuritishi kerak. Bunda o‘qituvchi ochiq va muammoli savollar berishi, talabalarni turli nuqtayi nazarlarni ko‘rib chiqishga undashi, xatolarni jazolash emas, balki ularni o‘rganish va tahlil qilish imkoniyati sifatida qabul qilishi lozim. Erkin fikr almashish uchun qulay psixologik va pedagogik muhitning yaratilishi ham tanqidiy fikrlashning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko‘rsatadi.

Umuman olganda, pedagogik metodlarning integrativ qo‘llanilishi talabalarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirish uchun samarali didaktik mexanizm bo‘lib xizmat qiladi. Muammolashtirish talabani fikrlashga undasa, axborotni tahlil qilish va qiyoslash dalillarni baholash ko‘nikmasini shakllantiradi. Argumentatsiya va hamkorlikdagi muhokama o‘z fikrini asoslash hamda boshqa qarashlarni anglashga yordam beradi. Asoslangan qaror qabul qilish fikrlash jarayonini amaliy natija bilan bog‘lasa, refleksiya talabaning o‘z fikrlash faoliyatini anglash va takomillashtirishiga imkon yaratadi.

Shunday qilib, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish oliy ta'limning barcha bosqichlarida tizimli, izchil va integrativ tarzda tashkil etilishi lozim. Pedagogik metodlarni o‘quv mazmuni, topshiriqlar, mustaqil ta'lim faoliyati va baholash mezonlari bilan uyg‘unlashtirish orqali talabalarning nafaqat akademik bilimlari, balki mustaqil fikrlash, muammolarni hal qilish, dalillarga asoslangan qaror qabul qilish va o‘z faoliyatini refleksiv baholash kompetensiyalari ham rivojlanadi. Mazkur yondashuv zamonaviy oliy ta'limning kompetensiyaviy talablariga mos kelib, raqobatbardosh, mustaqil fikrlaydigan va o‘z qarashlarini asoslay oladigan mutaxassislarni tayyorlashga xizmat qiladi.

Kelgusidagi tadqiqotlarda pedagogik metodlarning integrativ modelini amaliy tajriba-sinov asosida tekshirish, talabalarning tanqidiy fikrlash darajasini aniqlash mezonlari va indikatorlarini ishlab chiqish hamda ingliz tilini o‘qitish jarayonida mazkur metodlarning samaradorligini empirik jihatdan baholash maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Dewey J. How We Think. - Boston: D. C. Heath and Company, 1933.
2. Ennis R. H. Critical Thinking Assessment // Theory into Practice. - 1993. - Vol. 32, No. 3. - P. 179-186.
3. Facione P. A. Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assessment and Instruction. - Millbrae, CA: The California Academic Press, 1990.
4. Halpern D. F. Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking. - 5th ed. - New York: Psychology Press, 2014.
5. Lipman M. Thinking in Education. - 2nd ed. - Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
6. Brookfield S. D. Teaching for Critical Thinking: Tools and Techniques to Help Students Question Their Assumptions. - San Francisco: Jossey-Bass, 2012.
7. Paul R., Elder L. The Miniature Guide to Critical Thinking: Concepts and Tools. - Dillon Beach, CA: Foundation for Critical Thinking, 2008.

TASVIRIY SAN'AT TA'LIMIDA INKLYUZIV YONDASHUV VA RAQAMLI TA'LIM MUHITINING INTEGRATSIYASI

Shodmonova Munisa Furkatovna
Samarqand davlat pedagogika instituti

Annotatsiya: Mazkur maqolada raqamli ta'lim muhitida inklyuziv ta'lim tamoyillarini tasviriy san'at ta'limi jarayoniga integratsiya qilishning nazariy va metodik asoslari tahlil qilingan. Tadqiqot davomida bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchilarida inklyuziv kompetensiyalarni shakllantirish, raqamli texnologiyalar yordamida individual ta'lim trayektoriyalarini yaratish hamda turli ta'lim ehtiyojlariga ega o'quvchilar bilan ishlashning samarali usullari yoritilgan. Shuningdek, virtual san'at studiyalari, grafik planshetlar, raqamli illyustratsiya dasturlari, uch o'lchamli modellashtirish vositalari, sun'iy intellekt asosidagi tasvir yaratish texnologiyalari hamda Universal Design for Learning (UDL) konsepsiyasining tasviriy san'at ta'limidagi imkoniyatlari ilmiy jihatdan asoslangan.

Kalit so'zlar: inklyuziv ta'lim, tasviriy san'at ta'limi, raqamli ta'lim muhiti, inklyuziv kompetensiya, art-terapiya, grafik dizayn, virtual studiya, UDL, assistiv texnologiyalar, sun'iy intellekt, raqamli grafika.

Abstract: This article explores the theoretical and methodological foundations of integrating inclusive education principles into visual arts education within a digital learning environment. Particular attention is paid to developing inclusive competence among future visual arts teachers through digital technologies and adaptive instructional strategies. The study highlights the educational potential of virtual art studios, graphic tablets, digital illustration software, three-dimensional modeling technologies, artificial intelligence-based image creation, assistive technologies, and the Universal Design for Learning (UDL) framework in promoting inclusive visual arts education.

Key words: inclusive education, visual arts education, digital learning environment, inclusive competence, art therapy, digital graphics, virtual art studio, assistive technologies, UDL, artificial intelligence.

Аннотация: В статье рассматриваются теоретические и методические основы интеграции принципов инклюзивного образования в процесс художественного образования в условиях цифровой образовательной среды. Особое внимание уделено формированию инклюзивной компетентности будущих учителей изобразительного искусства, использованию цифровых технологий при организации индивидуальных образовательных траекторий и современным подходам к обучению учащихся с различными образовательными потребностями. Исследованы педагогические возможности виртуальных художественных студий, графических планшетов, цифровой иллюстрации, технологий трёхмерного моделирования, искусственного интеллекта и концепции Universal Design for Learning (UDL).

Ключевые слова: инклюзивное образование, художественное образование, цифровая образовательная среда, инклюзивная компетентность, арт-терапия, графический дизайн, UDL, ассистивные технологии, цифровая графика.

KIRISH

Bugungi kunda ta'lim tizimining raqamli transformatsiyasi pedagogik faoliyat mazmunini tubdan yangilab, inklyuziv ta'limni tashkil etishda yangi imkoniyatlarni yuzaga keltirmoqda. Raqamli texnologiyalar ta'lim jarayonining moslashuvchanligini ta'minlash, individual yondashuvni kuchaytirish hamda har bir o'quvchining ta'lim olish huquqini ro'yobga chiqarishda muhim omil sifatida namoyon bo'lmoqda. Shu nuqtai nazardan tasviriy san'at ta'limini zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan uyg'unlashtirish bugungi pedagogika fanining dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

UNESCO tomonidan ilgari surilgan inklyuziv ta'lim konsepsiyasiga ko'ra, ta'lim tizimi barcha o'quvchilarning ehtiyojlarini hisobga olishi va ularning sifatli ta'lim olishlari uchun teng imkoniyatlarni yaratishi lozim. Tasviriy san'at esa ijodkorlik, emotsional ifoda, vizual tafakkur va estetik tarbiyani rivojlantiruvchi fan sifatida inklyuziv ta'limni amalga oshirish uchun qulay pedagogik muhit yaratadi. Ayniqsa, badiiy faoliyat o'quvchilarning indi-

vidual qobiliyatlarini namoyon etish, o‘z fikrini erkin ifodalash va ijtimoiy moslashuvini ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Raqamli ta’lim muhiti tasviriy san’atni o‘qitishda grafik planshetlar, virtual galereyalar, 3D modellashtirish dasturlari, raqamli illyustratsiya platformalari, sun’iy intellekt asosidagi tasvir yaratish tizimlari hamda interaktiv multimedia vositalaridan samarali foydalanish imkonini bermoqda. Mazkur texnologiyalar nafaqat ta’lim sifatini oshirish, balki maxsus ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan o‘quvchilarning ijodiy salohiyatini rivojlantirish, ularning ta’lim jarayonida faol ishtirokini ta’minlash va individual rivojlanish trayektoriyalarini yaratishga xizmat qiladi.

O‘zbekiston Respublikasida ta’lim tizimini modernizatsiya qilish, pedagog kadrlar tayyorlash sifatini oshirish hamda inklyuziv ta’limni rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Shu sababli bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilarining inklyuziv va raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish, ularni innovatsion pedagogik texnologiyalar asosida kasbiy faoliyatga tayyorlash bugungi kunda alohida ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Mazkur tadqiqotning maqsadi tasviriy san’at ta’limida inklyuziv yondashuv hamda raqamli ta’lim muhitining integratsiyalashuv imkoniyatlarini ilmiy asoslash, bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilarida inklyuziv kompetensiyalarni shakllantirishning samarali metodik mexanizmlarini ishlab chiqishdan iborat.

Tasviriy san’at ta’limi shaxsning estetik didini shakllantirish, badiiy tafakkurini rivojlantirish va ijodiy salohiyatini ro‘yobga chiqarishga xizmat qiluvchi muhim pedagogik yo‘nalishlardan biridir. Zamonaviy ta’lim tizimida ushbu yo‘nalishni inklyuziv ta’lim tamoyillari asosida tashkil etish har bir o‘quvchining individual imkoniyatlari va ehtiyojlarini hisobga olgan holda ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiladi. Inklyuziv ta’lim sharoitida tasviriy san’at mashg‘ulotlari nafaqat badiiy ko‘nikmalarni rivojlantiradi, balki o‘quvchilarning muloqot madaniyati, mustaqil fikrlashi, emotsional barqarorligi va jamiyatga moslashuvini ham qo‘llab-quvvatlaydi.

Tasviriy faoliyatning o‘ziga xos jihati shundaki, u o‘quvchiga o‘z fikri, his-tuyg‘usi va ichki kechinmalarini so‘zsiz ifodalash imkonini beradi. Ayniqsa, alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan bolalar uchun rasm chizish, ranglar bilan ishlash, kompozitsiya yaratish va dekorativ-amaliy san’at mashg‘ulotlari o‘zini namoyon etishning samarali vositasi hisoblanadi. Shu sababli tasviriy san’at inklyuziv ta’limning eng qulay pedagogik yo‘nalishlaridan biri sifatida e’tirof etiladi.

Bugungi kunda ta’limning raqamlashtirilishi tasviriy san’atni o‘qitish metodikasini ham tubdan yangilamoqda. Grafik planshetlar, interaktiv doskalar, virtual galereyalar, uch o‘lchamli modellashtirish dasturlari va sun’iy intellekt asosidagi vizual platformalar ta’lim jarayonining mazmunini boyitib, o‘quvchilarning individual qobiliyatlarini rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar yaratmoqda. Ushbu texnologiyalar yordamida o‘quvchilar murakkab badiiy jarayonlarni bosqichma-bosqich o‘rganish, o‘z ijodiy ishlarini tahlil qilish va takomillashtirish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Raqamli texnologiyalar tasviriy san’at ta’limida differensial yondashuvni amalga oshirishning samarali vositasi hisoblanadi. Turli darajadagi o‘quvchilar uchun topshiriqlarni murakkablik darajasiga qarab moslashtirish, vizual ko‘rsatmalarni takroran namoyish etish hamda individual o‘quv yo‘nalishlarini yaratish inklyuziv ta’limning asosiy tamoyillarini amaliyotga tatbiq etishga xizmat qiladi.

Shuningdek, raqamli platformalar o‘quvchilarning ijodiy ishlarini elektron portfolio shaklida yuritish, ularning rivojlanish dinamikasini kuzatish va baholash imkonini beradi. Bu esa pedagogga har bir o‘quvchining badiiy rivojlanishini muntazam monitoring qilish hamda individual metodik tavsiyalar ishlab chiqish imkoniyatini yaratadi.

So‘nggi yillarda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi tasviriy san’at ta’limini tashkil etishning yangi shakl va metodlarini yuzaga keltirdi. An’anaviy rasm chizish mashg‘ulotlari bilan bir qatorda raqamli grafika, kompyuter dizayni, animatsiya va uch o‘lchamli modellashtirish elementlarining o‘quv jarayoniga kirib kelishi bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilaridan yangi kasbiy kompetensiyalarni talab etmoqda.

Virtual san’at studiyalari o‘quvchilarga geografik joylashuvidan qat’i nazar ijodiy faoliyat bilan shug‘ullanish imkonini beradi. Bunday platformalar orqali o‘quvchilar real vaqt rejimida rasm chizish, kompozitsiyalar yaratish, o‘qituvchi tavsiyalarini olish hamda guruhli ijodiy loyihalarda ishtirok etishlari mumkin. Bu esa hamkorlikda o‘qitish tamoyillarining samarali amalga oshirilishiga xizmat qiladi.

Grafik planshetlar va raqamli illyustratsiya dasturlaridan foydalanish nafaqat ijodiy faoliyatni qiziqarli tashkil etadi, balki motorik faoliyati cheklangan o‘quvchilar uchun ham qulay imkoniyatlar yaratadi. Chiziqlarni avtomatik tekislash, ranglarni tanlash, shakllarni oson o‘zgartirish va xatolarni tezkor tuzatish kabi funksiyalar o‘quvchilarning mustaqil ishlashiga yordam beradi.

Sun’iy intellekt texnologiyalarining ta’limga kirib kelishi tasviriy san’atni o‘qitish metodikasini yangi bosqichga olib chiqmoqda. AI asosidagi dasturlar kompozitsiya yechimlarini tahlil qilish, rang uyg‘unligini baholash, perspektiva xatolarini aniqlash hamda individual tavsiyalar ishlab chiqish imkonini bermoqda. Shu bilan birga, mazkur texnologiyalar pedagogning ijodiy rahbarlik rolini emas, balki metodik faoliyatini qo‘llab-quvvatlovchi vosita sifatida qaralishi lozim.

Raqamli texnologiyalar asosida tashkil etilgan tasviriy san’at mashg‘ulotlari o‘quvchilarning ijodiy faolligini oshirish, mustaqil izlanish ko‘nikmalarini rivojlantirish, estetik didini shakllantirish va zamonaviy kasbiy kompe-

tensiyalarni egallashda muhim pedagogik omil bo‘lib xizmat qiladi. Ayniqsa, inklyuziv ta’lim sharoitida ushbu vositalardan oqilona foydalanish barcha o‘quvchilar uchun teng imkoniyat yaratishga yordam beradi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Tasviriy san’at ta’limida inklyuziv yondashuv va raqamli ta’lim muhitini integratsiyalash masalalari bir qator xorijiy olimlar tadqiqotlarida yoritilgan. L.S. Vygotskiy alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bolalarning rivojlanishida ijtimoiy muhit va pedagogik qo‘llab-quvvatlashning muhimligini asoslab bergan. Mel Ainscow va Tony Booth inklyuziv ta’limni barcha o‘quvchilarning ta’lim jarayonidagi ishtirokini kengaytirish hamda mavjud to‘siqlarni kamaytirishga qaratilgan pedagogik tizim sifatida talqin qilgan.

David H. Rose va Anne Meyer tomonidan ishlab chiqilgan Universal Design for Learning (UDL) konsepsiyasi o‘quv materiallarini turli shakllarda taqdim etish, o‘quvchilarning individual ehtiyojlariga mos ta’lim muhitini yaratish va raqamli texnologiyalardan samarali foydalanishga asoslanadi. Tasviriy san’at ta’limi sohasida Elliot W. Eisner san’atning ijodiy tafakkur, estetik idrok va shaxsiy rivojlanishdagi ahamiyatini ta’kidlagan. Cathy A. Malchiodi esa art-terapiya vositalarining bolalarning emotsional holati, o‘zini ifodalashi va ijtimoiy moslashuviga ijobiy ta’sirini ilmiy jihatdan yoritgan. Mazkur qarashlar inklyuziv tasviriy san’at ta’limini raqamli texnologiyalar bilan integratsiyalashning nazariy-metodik asoslarini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqotda tasviriy san’at ta’limida inklyuziv yondashuv va raqamli ta’lim muhitining integratsiyalashuvini o‘rganishga qaratilgan zamonaviy ilmiy metodlardan foydalanildi. Tadqiqot metodologiyasining asosini pedagogik tizimli yondashuv, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim konsepsiyasi, kompetensiyaviy yondashuv hamda Universal Design for Learning (UDL) tamoyillari tashkil etdi.

Tadqiqot davomida nazariy tahlil, qiyosiy tahlil, pedagogik kuzatish, pedagogik tajriba, case study, anketa so‘rovi va ilmiy manbalarni kontent-tahlil qilish metodlari qo‘llanildi. Shuningdek, UNESCO, CAST, ICOM, InSEA hamda boshqa xalqaro tashkilotlarning inklyuziv ta’lim va raqamli pedagogikaga oid tavsiyalari o‘rganildi.

Tadqiqot metodologiyasining asosiy yo‘nalishlari quyidagilardan iborat:

- konstruktivistik ta’lim yondashuvi;
- kompetensiyaviy yondashuv;
- shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim;
- universal Design for Learning (UDL);
- refleksiv pedagogika;
- multisensor o‘qitish modeli;
- loyiha asosida o‘qitish (Project-Based Learning);
- raqamli pedagogik texnologiyalar.

Tadqiqot davomida grafik planshetlar, virtual san’at studiyalari, elektron portfoliolar, interaktiv multimedia vositalari hamda sun’iy intellekt elementlariga ega grafik platformalarning pedagogik imkoniyatlari tahlil qilindi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, raqamli ta’lim muhiti inklyuziv musiqa ta’limini tashkil etishda muhim pedagogik resurs hisoblanadi. Ayniqsa, ko‘rish, eshitish, nutq va harakat imkoniyatlari cheklangan o‘quvchilar uchun moslashtirilgan texnologiyalar ta’lim jarayonining samaradorligini oshiradi.

Ko‘rish imkoniyati cheklangan o‘quvchilar uchun audio-partituralar, screen reader dasturlari va Braille musiqa yozuvi asosidagi resurslar mustaqil ta’lim olish imkoniyatini yaratadi. Vygotskiyning kompensator rivojlanish nazariyasiga ko‘ra, nuqson rivojlanishning yakuni emas, balki boshqa funksiyalarning faollashishiga xizmat qiluvchi omildir [3]. Musiqa ta’limida bu holat eshitish xotirasi va ritmik sezgirlikning rivojlanishida yaqqol namoyon bo‘ladi.

Nutqida nuqsoni bo‘lgan o‘quvchilar bilan ishlashda vokal mashqlar, ritmik talaffuz dasturlari hamda sun’iy intellekt asosidagi ovoz tahlil tizimlari samarali natija beradi. Musiqiy faoliyat logopedik mashg‘ulotlar bilan uyg‘unlashganda artikulyatsiya, fonatsiya va ritmik koordinatsiya rivojlanadi [4].

Jismoniy imkoniyati cheklangan o‘quvchilar uchun adaptiv klaviaturalar, virtual cholg‘u asboblari, MIDI texnologiyalari va eye-tracking tizimlari musiqa ijrosida faol ishtirok etish imkonini yaratadi. Neyropedagogik

tadqiqotlar muntazam musiqiy faoliyat miya neyroplastikligini faollashtirishini ko‘rsatadi [5]. Bo‘lajak o‘qituvchilarning inklyuziv kompetensiyalarini rivojlantirishda innovatsion pedagogik yondashuvlar muhim metodik asos bo‘lib xizmat qiladi. Inklyuziv musiqa ta’limida qo‘llaniladigan asosiy raqamli vositalar 1-jadvalda keltirilgan.

Pedagogik kuzatuvlar shuni ko‘rsatdiki, virtual grafik dasturlar va interaktiv tasviriy san’at platformalari orqali tashkil etilgan mashg‘ulotlarda o‘quvchilar murakkab tasviriy topshiriqlarni an’anaviy usullarga nisbatan tezroq o‘zlashtirdilar. Raqamli vositalar yordamida bajarilgan amaliy mashg‘ulotlarda individual yondashuvni amalga oshirish imkoniyati kengaydi. Ko‘rishida nuqsoni bo‘lgan o‘quvchilar uchun ovozli yo‘riqnomalar, kontrast rangli interfeyslar va taktil tasvirlar bilan ishlash imkoniyatlari ta’lim samaradorligini oshirdi. Harakat imkoniyati cheklangan o‘quvchilar esa grafik planshetlarning moslashtirilgan funksiyalari yordamida tasviriy faoliyatda faol qatnashdilar.

Sun’iy intellekt asosidagi grafik platformalar kompozitsiya, rang uyg‘unligi va proporsiyalarni avtomatik tahlil qilish orqali o‘quvchilarga tezkor tavsiyalar berdi. Bu esa o‘qituvchining metodik faoliyatini qo‘llab-quvvatlash bilan birga, o‘quvchilarning mustaqil ishlash ko‘nikmalarini ham rivojlantirdi. Art-terapiya elementlari asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlarda o‘quvchilarning emotsional holati barqarorlashgani, ijtimoiy faolligi ortgani va ijodiy fikrlash ko‘rsatkichlari yaxshilangani kuzatildi. Ayniqsa, rang bilan ishlash, kollaj yaratish, plastilin grafikasi va erkin kompozitsiya mashqlari o‘quvchilarning psixologik moslashuviga ijobiy ta’sir ko‘rsatdi (1-jadval).

1-jadval: **Raqamli ta’lim muhitida inklyuziv tasviriy san’at ta’limining asosiy vositalari**

Inklyuziv ehtiyoj	Raqamli vositalar	Pedagogik vazifasi
Ko‘rishida nuqsoni bo‘lgan o‘quvchilar	Ovozli yo‘riqnomalar, taktil grafikalar, kontrast interfeys	Mustaqil ijodiy faoliyatni tashkil etish
Eshitishida nuqsoni bo‘lgan o‘quvchilar	Videoqo‘llanmalar, subtitrlar, vizual animatsiyalar	Tasviriy topshiriqlarni tushunishni osonlashtirish
Harakat imkoniyati cheklangan o‘quvchilar	Grafik planshetlar, sensor ekranlar, adaptiv manipulyatorlar	Tasvir yaratish imkoniyatini kengaytirish
Nutqida nuqsoni bo‘lgan o‘quvchilar	Elektron portfolio, vizual hikoya yaratish dasturlari	Vizual muloqotni rivojlantirish

2-jadval: **Bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchisining inklyuziv kompetensiyasi tarkibiy qismlari**

Kompetensiya turi	Mazmuni
Pedagogik kompetensiya	Inklyuziv ta’lim metodlarini qo‘llash
Raqamli kompetensiya	Grafik va multimedia dasturlaridan foydalanish
Kommunikativ kompetensiya	O‘quvchilar bilan samarali muloqot qilish
Diagnostik kompetensiya	Individual imkoniyatlarni baholash
Ijodiy kompetensiya	Innovatsion badiiy faoliyatni tashkil etish
Refleksiv kompetensiya	O‘z pedagogik faoliyatini tahlil qilish

Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, inklyuziv ta’lim sharoitida raqamli texnologiyalardan foydalanish tasviriy san’at mashg‘ulotlarining samaradorligini oshiradi. Universal Design for Learning tamoyillari asosida tashkil etilgan darslar barcha o‘quvchilar uchun qulay ta’lim muhitini yaratishga xizmat qiladi. Grafik muharrirlar, virtual galereyalar va sun’iy intellekt texnologiyalarining qo‘llanilishi pedagogik jarayonni individuallashtirish, differensiallashtirish va interfaollashtirish imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytiradi.

Bundan tashqari, elektron portfoliolar, bulutli texnologiyalar va masofaviy ta’lim platformalari bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim omil bo‘lib xizmat qilmoqda. Shu bois oliy pedagogik ta’lim muassasalarida inklyuziv pedagogika hamda raqamli tasviriy san’at texnologiyalarini integratsiyalashgan holda o‘qitish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Tadqiqot natijalari hamda ilmiy manbalar tahlili asosida bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilarida inklyuziv kompetensiyani rivojlantirishning integrallashgan modeli ishlab chiqildi. Mazkur model inklyuziv pedagogika tamoyillari, raqamli ta’lim muhiti va tasviriy san’at metodikasining o‘zaro uyg‘unligini ta’minlashga xizmat qiladi. Mualliflik modelining asosiy maqsadi – bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini zamonaviy pedagogik talablar asosida rivojlantirish, inklyuziv ta’lim sharoitida barcha o‘quvchilar uchun teng imkoniyat yaratish hamda ijodiy faoliyatni raqamli texnologiyalar yordamida samarali tashkil etishdan iborat.

Model quyidagi tarkibiy qismlardan iborat:

1. **Motivatsion komponent.** Mazkur komponent bo‘lajak pedagoglarda inklyuziv ta’limga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantirish, kasbiy mas’uliyat hissini kuchaytirish hamda pedagogik faoliyatda insonparvarlik tamoyillarini qaror toptirishni nazarda tutadi.
2. **Kognitiv komponent.** Inklyuziv pedagogika, maxsus pedagogika, tasviriy san’at metodikasi, raqamli texnologiyalar va zamonaviy didaktik yondashuvlar bo‘yicha nazariy bilimlarni egallashni o‘z ichiga oladi.
3. **Amaliy komponent.** Grafik planshetlar, elektron portfoliolar, virtual galereyalar, sun’iy intellekt asosidagi grafik platformalar, uch o‘lchamli modellashtirish dasturlari hamda multimedia vositalaridan dars jarayonida samarali foydalanish ko‘nikmalarini shakllantirishga qaratilgan.
4. **Refleksiv komponent.** Pedagogik faoliyatni muntazam tahlil qilish, o‘z ustida ishlash, kasbiy rivojlanish strategiyasini ishlab chiqish hamda o‘quvchilarning individual rivojlanishini monitoring qilishni nazarda tutadi.

Tadqiqot natijalariga asoslanib, inklyuziv tasviriy san’at darslarini tashkil etishning quyidagi metodik tavsiyalari ishlab chiqildi.

Birinchidan, o‘quv materiallari turli darajadagi o‘quvchilar imkoniyatlariga mos ravishda differensiallashtirilishi zarur. Bir xil mavzu doirasida murakkabligi turlicha bo‘lgan topshiriqlarni taklif etish har bir o‘quvchining muvaffaqiyatga erishishiga imkon yaratadi.

Ikkinchidan, vizual axborotning sifatiga alohida e’tibor qaratish lozim. Yuqori kontrastli tasvirlar, yirik shriftlar, sodda kompozitsiyalar va bosqichma-bosqich ko‘rsatmalar ta’lim samaradorligini oshiradi.

Uchinchidan, darslarda raqamli va an’anaviy vositalardan uyg‘un holda foydalanish maqsadga muvofiqdir. Qalam, akvarel, guash va loy bilan ishlash grafik planshetlar, elektron doskalar hamda virtual san’at platformalari bilan integratsiyalashganda o‘quvchilarning ijodiy faolligi sezilarli ortadi.

To‘rtinchidan, baholash jarayonida faqat yakuniy natija emas, balki o‘quvchining ijodiy izlanishi, mehnati va individual rivojlanish dinamikasi ham e’tiborga olinishi zarur.

Beshinchidan, art-terapiya elementlarini tasviriy san’at mashg‘ulotlariga integratsiya qilish o‘quvchilarning emotsional holatini barqarorlashtirish, o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshirish va ijtimoiy moslashuvini kuchaytirishda samarali vosita hisoblanadi (3-jadval).

3-jadval: **Raqamli texnologiyalarning inklyuziv tasviriy san’at ta’limiga ta’siri**

Raqamli texnologiya	Pedagogik imkoniyati	Kutilayotgan natija
Grafik planshet	Raqamli rasm chizish	Ijodkorlik rivojlanadi
Virtual galereya	Masofaviy ko‘rgazmalar	Motivatsiya ortadi
3D modellashtirish	Fazoviy tafakkurni rivojlantirish	Tasavvur kengayadi
AI grafik platformalari	Individual tavsiyalar	Mustaqil ta’lim kuchayadi
Elektron portfolio	Natijalarni monitoring qilish	Diagnostika takomillashadi
AR/VR texnologiyalari	Interaktiv o‘qitish	O‘zlashtirish sifati oshadi

Mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligi quyidagilardan iborat:

- tasviriy san’at ta’limida inklyuziv kompetensiyani rivojlantirishning integrallashgan modeli ishlab chiqildi;
- inklyuziv ta’limni raqamli texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirishning metodik mexanizmlari taklif etildi;
- bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligida grafik va sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari ilmiy asoslandi;
- inklyuziv ta’lim sharoitida art-terapiya elementlaridan foydalanishning samaradorligi yoritildi;
- tasviriy san’at darslarida Universal Design for Learning (UDL) tamoyillarini qo‘llash bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, tasviriy san’at ta’limida inklyuziv yondashuv va raqamli ta’lim muhitining integratsiyasi ta’lim jarayonining samaradorligini oshirish, o‘quvchilarning individual imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarish hamda bo‘lajak pedagoglarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi. Zamonaviy raqamli texnologiyalar, jumladan, grafik planshetlar, elektron portfoliolar, virtual san’at studiyalari, sun’iy intellekt asosidagi grafik platformalar, AR/VR texnologiyalari va multimedia vositalari inklyuziv ta’limni tashkil etishda keng pedagogik imkoniyatlarni yaratadi.

Tadqiqot davomida ishlab chiqilgan inklyuziv-raqamli kompetensiya modeli bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilarida motivatsion, kognitiv, amaliy va refleksiv kompetensiyalarni izchil shakllantirishga xizmat qilishi ilmiy jihatdan asoslandi. Modelning amaliy qo‘llanilishi pedagogik faoliyatning sifatini oshirish, individual yondashuvni kuchaytirish va barcha o‘quvchilar uchun teng ta’lim imkoniyatlarini yaratishga yordam beradi.

Shuningdek, Universal Design for Learning (UDL) tamoyillarini tasviriy san’at ta’limiga integratsiya qilish o‘quv materiallarini turli usullarda taqdim etish, bilimlarni ifodalashning muqobil shakllarini yaratish va o‘quvchilar motivatsiyasini qo‘llab-quvvatlashda samarali ekanligi aniqlandi. Art-terapiya elementlari bilan boyitilgan tasviriy faoliyat esa o‘quvchilarning emotsional barqarorligini mustahkamlash, ijtimoiy moslashuvini rivojlantirish hamda ijodiy fikrlashini faollashtirishga xizmat qiladi.

Olingan natijalar asosida oliy pedagogik ta’lim muassasalarida bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilarini tayyorlash dasturlariga inklyuziv pedagogika, raqamli san’at texnologiyalari, sun’iy intellekt vositalari va art-terapiya elementlarini qamrab oluvchi maxsus o‘quv modullarini joriy etish maqsadga muvofiq deb hisoblanadi.

Kelgusidagi ilmiy tadqiqotlarda virtual reallik (VR), kengaytirilgan reallik (AR), generativ sun’iy intellekt va adaptiv ta’lim platformalarining inklyuziv tasviriy san’at ta’limiga ta’sirini eksperimental asosda o‘rganish istiqbolli ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mirziyoyev Sh.M. O‘zbekiston - 2030 strategiyasi. - Toshkent, 2023.
2. UNESCO. Guidelines for Inclusion and Equity in Education. Paris, 2020.
3. UNESCO. Reimagining Our Futures Together. Paris, 2021.
4. CAST. Universal Design for Learning Guidelines 3.0. 2024.
5. Efland A. Art and Cognition. New York.
6. Eisner E. The Arts and the Creation of Mind.
7. Gardner H. Frames of Mind. Basic Books.
8. Arnheim R. Art and Visual Perception.
9. Lowenfeld V., Brittain W. Creative and Mental Growth.
10. InSEA. International Society for Education Through Art materiallari.
11. Goipova N.B. Inklyuziv ta’lim. Namangan, 2024.
12. Xoliqov A. Pedagogik kompetentlik va innovatsion yondashuvlar. Toshkent, 2020.
13. Yuldashev J. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar. Toshkent, 2020.
14. Hasanova N.N. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar bo‘yicha maqolalar.
15. O‘zbekiston Respublikasi “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni.
16. “Pedagog maqomi to‘g‘risida”gi Qonun.
17. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (ta’lim va teng huquqlar bo‘yicha moddalar).
18. UNESCO ICT Competency Framework for Teachers.
19. OECD. Education in the Digital Age.
20. Zamonaviy ilmiy maqolalar (2022-2026) - tasviriy san’at, inklyuziv pedagogika va raqamli ta’lim bo‘yicha.

UZOQ MUDDAT DAVOLANISHGA MUHTOJ BO‘LGAN O‘QUVCHILARNING IJTIMOIY MOSLASHUVCHANLIK KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

Xoliqulova Dilnoza Sheraliyevna
Qori Niyoziy nomidagi tarbiya pedagogikasi milliy instituti
mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada uzoq muddat davolanishga muhtoj bo‘lgan (surunkali va og‘ir kasalliklarga chalingan) o‘quvchilarning ijtimoiy moslashuv ko‘nikmalarini rivojlantirishning pedagogik va psixologik shart-sharoitlari tadqiq etilgan. Surunkali xastaliklar va gospitalizatsiya sharoiti bolalarning ruhiy-emotsional holatiga, o‘z-o‘zini baholashiga hamda tengdoshlari va jamiyat bilan muloqot qilish imkoniyatlariga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Tadqiqot davomida psixosotsial reabilitatsiya va inklyuziv gospital pedagogika usullarining o‘quvchilarning ijtimoiy moslashuvi, emotsional barqarorligi va shaxsiy rivojlanishiga ta’siri tahlil qilindi. Olingan natijalar uzoq vaqt statsionar sharoitda davolanayotgan bolalar uchun maxsus moslashtirilgan pedagogik qo‘llab-quvvatlash tizimining zarurligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: gospital pedagogika, ijtimoiy moslashuv, psixosotsial reabilitatsiya, uzoq muddat davolanuvchi bolalar, pedagogik shart-sharoitlar, emotsional holat.

Abstract: This article examines the pedagogical and psychological conditions for developing social adaptation skills among students who require long-term medical treatment (those suffering from chronic and severe diseases). Chronic illnesses and hospitalization negatively affect children›s psycho-emotional well-being, self-esteem, and opportunities for communication with peers and society. The study analyzes the impact of psychosocial rehabilitation and inclusive hospital pedagogy methods on students› social adaptation, emotional stability, and personal development. The findings demonstrate the need for a specially adapted pedagogical support system for children undergoing long-term inpatient treatment.

Key words: hospital pedagogy, social adaptation, psychosocial rehabilitation, children undergoing long-term treatment, pedagogical conditions, emotional well-being.

Аннотация: В данной статье исследуются педагогические и психологические условия развития навыков социальной адаптации у учащихся, нуждающихся в длительном лечении (страдающих хроническими и тяжёлыми заболеваниями). Хронические заболевания и условия госпитализации оказывают негативное влияние на психоэмоциональное состояние детей, их самооценку, а также возможности общения со сверстниками и обществом. В ходе исследования проанализировано влияние методов психосоциальной реабилитации и инклюзивной госпитальной педагогики на социальную адаптацию, эмоциональную устойчивость и личностное развитие учащихся. Полученные результаты свидетельствуют о необходимости создания специально адаптированной системы педагогической поддержки для детей, находящихся на длительном стационарном лечении.

Ключевые слова: госпитальная педагогика, социальная адаптация, психосоциальная реабилитация, дети, находящиеся на длительном лечении, педагогические условия, эмоциональное состояние.

KIRISH

Uzoq muddatli va og‘ir kasalliklar (onkologik, somatik va boshqa surunkali xastaliklar) sababli statsionar sharoitda davolanayotgan hamda uyda ta’lim olayotgan o‘quvchilarni ijtimoiylashtirish zamonaviy pedagogika va psixologiyaning dolzarb muammolaridan biridir. Uzoq muddatli davolanish jarayoni bolaning nafaqat jismoniy salomatligiga, balki uning emotsional va kognitiv sohalariga ham jiddiy ta’sir ko‘rsatadi. Ijtimoiy muloqotning cheklanishi, tengdoshlar jamoasidan uzilib qolish, doimiy tibbiy muolajalar va xavotir darajasining yuqoriligi bolalarda ijtimoiy dezadaptatsiya hamda o‘z-o‘zini baholashning pasayishiga olib keladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Zamonaviy ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, og‘ir kasalliklarga chalingan bolalar va o‘smirlarda xulq-atvor hamda emotsional buzilishlar, xavotir, tushkunlik va ijtimoiy muloqotdan qochish holatlari ko‘p kuzatiladi. Masalan, E.V. Bulycheva [2] va K.A. Sharina [3] tadqiqotlarida ta’kidlanishicha, psixofizik va emotsional zo‘riqishlar shaxsning bazaviy ishonch tuyg‘ularini hamda ijtimoiy mo‘ljallarini izdan chiqaradi.

A.A. Pichikov va hammualliflar [1] ta’kidlaganidek, surunkali patologiyalar va uzoq muddatli cheklovlar miyaning kognitiv hamda emotsional tarmoqlari o‘rtasidagi funksional bog‘liqlikka, shuningdek, o‘z-o‘zini anglash hamda nazorat qilish mexanizmlariga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

S.V. Sharikov [4] gospital ta’lim muhitini yaratishda bolalarning psixologik xususiyatlarini inobatga olish zarurligini uqtirsa, D.A. Yeryomina [5] va M.V. Zotova [6] statsionar sharoitdagi ta’lim o‘quvchilarning psixosotsial reabilitatsiyasida hal qiluvchi rol o‘ynashini ko‘rsatib bergan.

D.V. Ivanov [7] esa inklyuziv va maxsus pedagogika doirasida bunday o‘quvchilarning ijtimoiy ko‘nikmalarini shakllantirish bo‘yicha samarali yondashuvlarni ilgari suradi. Shu sababli, uzoq muddat davolanayotgan o‘quvchilar uchun faqatgina ta’lim berish bilan cheklanib qolmay, ularning ijtimoiy moslashuv ko‘nikmalarini tiklash va rivojlantirishga qaratilgan kompleks pedagogik shart-sharoitlarni yaratish zaruriyati tug‘iladi.

Ushbu tadqiqotning maqsadi – gospital va uy sharoitida ta’lim olayotgan bolalarning ijtimoiy moslashuvini ta’minlovchi pedagogik omillar hamda usullarni aniqlash va ularning samaradorligini asoslashdan iborat.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu tadqiqotda uzoq muddatli statsionar sharoitda davolanayotgan hamda uyda ta’lim olayotgan o‘quvchilarning ijtimoiy moslashuv xususiyatlari atroflicha o‘rganildi [4]. Izlanish davomida gospital pedagogikasi hamda psixologiyaning o‘zaro integratsiyasiga alohida e’tibor qaratildi. Metodologik bazani shakllantirishda pedagogik kuzatuv hamda zamonaviy psixodiagnostik testlardan unumli va keng foydalanildi. Ushbu diagnostik vositalar yordamida o‘quvchilarning xavotir darajasi, emotsional holati hamda ijtimoiy moslashuvi atroflicha baholandi [1]. Shuningdek, tadqiqot jarayonida o‘quvchilarning salomatlik ko‘rsatkichlari hamda tibbiy muolajalar tartibi doimiy ravishda inobatga olindi [4]. Kompleks yondashuv bolalarning ruhiy va kognitiv imkoniyatlarini xolis hamda aniq baholash imkonini berdi. Barcha metodologik vositalar gospital sharoitiga to‘liq moslashtirilib, amaliyotga tatbiq etildi.

Tadqiqot doirasida “Mehrli maktab” o‘quvchilarining emotsional barqarorligi va muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan maxsus pedagogik shart-sharoitlar yaratildi [4]. Amaliyotchi pedagog sifatida har bir mashg‘ulotni bolalarning jismoniy holati va ruhiy quvvatiga qarab moslashtirishga harakat qildik. Dars jarayonlarida art-terapiya unsurlari, masalan, rasm chizish, loy bilan ishlash va musiqa terapiyasi keng qo‘llanildi. Shuningdek, bolalarni erkin muloqotga chorlovchi hamda ulardagi emotsional zo‘riqishni kamaytiruvchi o‘yin texnologiyalaridan unumli foydalanildi. Ushbu metodlar bolalarda o‘z ichki kechinmalarini namoyon qilish va xavotirni yengish ko‘nikmasini shakllantirdi [3]. Kuzatuvlarimiz shuni ko‘rsatdiki, to‘g‘ri tashkil etilgan san’at va o‘yin mashg‘ulotlari bolaning ruhiy tetikligini tezda tiklaydi. Natijada o‘quvchilarda darslarga va tengdoshlari bilan muloqot qilishga nisbatan samimiy qiziqish paydo bo‘ldi. O‘quvchilarning ijtimoiy izolyatsiyasini bartaraf etish maqsadida masofaviy va raqamli texnologiyalar imkoniyatlaridan keng foydalanildi. Raqamli ta’lim platformalari va videoaloqa vositalari orqali bolalarning tengdoshlari hamda o‘qituvchilari bilan doimiy muloqotda bo‘lishi ta’minlandi [4].

Virtual muloqot muhiti o‘quvchiga o‘zini yolg‘iz his qilmaslik va maktab jamoasining faol a’zosi sifatida ko‘rish imkonini berdi. Shu bilan birga, statsionar sharoitda kichik guruhlarda birgalikda ijodiy va bilishga oid vazifalarni bajarish jarayonlari yo‘lga qo‘yildi. Birgalikdagi loyihalar davomida bolalar o‘zaro fikr almashish, bir-birini tinglash va hamkorlikda qaror qabul qilishni o‘rgandilar [7]. Bizning kuzatuvimizcha, ushbu raqamli va jamoaviy muloqot shakli bolalarning ijtimoiy faolligini bir necha barobar oshirdi. Bu esa ularning kelajakda an’anaviy maktab va ijtimoiy muhitga qaytishini sezilarli darajada osonlashtiradi. Kompleks psixopedagogik qo‘llab-quvvatlash orqali bolalarda o‘z-o‘zini boshqarish va ruhiy zo‘riqishni yengib o‘tish usullari bosqichma-bosqich shakllantirildi [2].

Amaliy tajriba davomida olingan barcha natijalar va o‘quvchilar ruhiyatidagi o‘zgarishlar maxsus kuzatuv kundaliklarida hamda testlarda doimiy qayd etib borildi. Har bir bolaning rivojlanish dinamikasi individual tartibda tahlil qilinib, mashg‘ulotlar rejasiga tegishli tuzatishlar kiritildi. Tajriba-sinov jarayonlari to‘liq ravishda o‘quvchilarning ijtimoiy faolligini oshirishga va muloqot to‘siqlarini bartaraf etishga yo‘naltirildi. Amaliyot shuni ko‘rsatdiki, doimiy psixopedagogik e’tibor bolalarda o‘ziga bo‘lgan ishonchni va umid tuyg‘usini qayta tiklaydi. Natijada gospital sharoitida ham bolalarning ijtimoiy moslashuv ko‘nikmalari muvaffaqiyatli rivojlantirildi [6]. Uzoq muddatli davolanish jarayonida ushbu usullarning qo‘llanilishi ta’lim va reabilitatsiya samaradorligini birdek ta’minladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqotning dastlabki bosqichida uzoq muddatli davolanish va izolyatsiya bolalarning ruhiy-emotsional holatiga salbiy ta'sir ko'rsatgani aniqlandi. Izlanish boshida o'quvchilarda ijtimoiy dezadaptatsiya, muloqotdan qochish va tortinish holatlari yaqqol ko'zga tashlandi. Kasallik va muolajalar sababli bolalarda yuqori xavotir hamda o'ziga bo'lgan ishonchning pasayishi kuzatildi. Ular tengdoshlari bilan hamkorlik qilishda va o'z fikrini erkin bayon etishda qiyinchiliklarga duch kelishdi. Biroq maxsus tajriba-sinov mashg'ulotlari joriy etilgach, o'quvchilarning ijtimoiy va emotsional holatida tub burilishlar yuz berdi. Bolalarda muloqotga bo'lgan qiziqish va ijtimoiy muhitga moslashish jarayoni sezilarli darajada tezlashdi. Natijalar pedagogik qo'llab-quvvatlashning amaliy samaradorligini yaqqol ko'rsatib berdi. Tajriba-sinov natijasida o'quvchilarda murakkab sharoitlarda ham ijtimoiy muloqotni saqlab qolish va moslashish ko'nikmalari shakllandi. Bolalarda tushkunlik hamda xavotir darajasi pasayib, emotsional barqarorlik va ruhiy tetiklik qaror topdi. Ular tengdoshlari bilan jamoaviy loyihalarda faol ijtimoiy kirishuvchanlik va hamkorlik ko'nikmalarini namoyon eta boshladilar.

Shuningdek, o'quvchilarda o'z-o'zini baholash va o'z imkoniyatlariga bo'lgan ishonch tuyg'usi sezilarli darajada ortdi. Masofaviy va raqamli vositalar orqali jamiyatdan uzilib qolmaslik hamda muloqotni davom ettirish ko'nikmasi mustahkamlandi. Bolalarda o'z emotsional holatini va stressni mustaqil boshqarish ko'nikmalari muvaffaqiyatli rivojlandi. Yakuniy ko'rsatkichlar yaratilgan pedagogik shart-sharoitlar o'quvchilarning ijtimoiy moslashuvini to'liq ta'minlaganini tasdiqladi.

Olingan amaliy natijalar va kuzatuvlar uzoq muddat davolanayotgan bolalarda ijtimoiy moslashuv jarayonining muvaffaqiyati to'g'ri va maqsadli tashkil etilgan pedagogik shart-sharoitlarga bevosita bog'liqligini yaqqol isbotlaydi. Gospital sharoitida tahsil olayotgan o'quvchilarning ijtimoiy va shaxsiy rivojlanishi faqatgina davlat ta'lim standartlari doirasidagi bilimlarni o'zlashtirish bilan cheklanib qolmasdan, ularning ruhiy-emotsional tiklanishi, xavotir darajasini kamaytirish hamda psixosotsial reabilitatsiyasini ham qamrab olishi shart. Davolanish jarayonida bolaning kognitiv faoliyatini qo'llab-quvvatlash va unda atrof-muhit bilan samarali muloqot qilish ko'nikmalarini shakllantirish uning kasallikni yengishga bo'lgan irodasini va hayotiy motivatsiyasini sezilarli darajada oshiradi.

Chuqur adabiyotlar tahlili va tajriba-sinov ishlarining amaliy natijalari uzoq muddat davolanayotgan bolalarning ijtimoiy moslashuvchanligini hamda muloqot faolligini oshirish uchun ta'lim jarayoniga quyidagi muhim pedagogik shart-sharoitlar va prinsiplarni tizimli ravishda joriy etish zarurligini ko'rsatadi: Uzoq muddat davolanayotgan bolalarning o'quv jarayonida muvaffaqiyatli qatnashishini ta'minlash uchun, birinchi navbatda, ularning individual jismoniy va ruhiy holatiga moslashuvchi moslashuvchan ta'lim muhitini shakllantirish zarur. Bunda bolaning kundalik tibbiy muolajalari, muolajalardan keyingi jismoniy holati hamda toliqish darajasini inobatga olgan holda maxsus va moslashtirilgan dars jadvali hamda individual ta'lim trayektoriyasi ishlab chiqiladi. An'anaviy ta'lim usullaridan farqli o'laroq, o'quv yuklamalari bolaning imkoniyatlariga qarab tabaqalashtiriladi va dars mashg'ulotlarining vaqti o'zgartirilishi mumkin bo'lgan egiluvchan shaklga keltiriladi [4]. Bu yondashuv o'quvchining davolanish jarayoniga xalaqit bermagan holda uzluksiz ta'lim olishini va doimiy ravishda bilim olish motivatsiyasini yuqori darajada saqlab turishini ta'minlaydi.

Statsionar sharoitda va uyda uzoq muddat izolyatsiyada bo'lgan bolalarning jamiyatdan hamda o'zi ta'lim oladigan maktab jamoasidan uzilib qolmasligi uchun axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va raqamli ta'lim platformalarining imkoniyatlaridan unumli foydalaniladi. Zamonaviy videoaloqa va interaktiv ta'lim tizimlari orqali o'quvchining o'z sinfdoshlari, tengdoshlari hamda maktab o'qituvchilari bilan virtual muloqotda bo'lishi yo'lga qo'yiladi. Raqamli muhit nafaqat o'quv materiallarini o'zlashtirish, balki do'stona ijtimoiy aloqalarni davom ettirish va o'quvchida doimiy qo'llab-quvvatlanish tuyg'usini shakllantirish vositasi bo'lib xizmat qiladi [5]. Natijada bolaning ijtimoiy izolyatsiya va yolg'izlik natijasida yuzaga keladigan tushkunlik hamda xavotir holatlari bartaraf etiladi. Kasallik va doimiy tibbiy muolajalar bilan bog'liq bo'lgan psixofizik hamda emotsional zo'riqishlarni kamaytirish uchun gospital pedagogikasi va psixologiyaning samarali usullari amaliyotga tatbiq etiladi.

Xususan, art-terapiya (rasm chizish, loy bilan ishlash, musiqa terapiyasi va ijodiy ishlar), o'yin texnologiyalari hamda relaksatsion mashqlar orqali bolaning salbiy emotsional holatlari va stress darajasi kamaytiriladi. Ushbu metodlar bolaga o'zining ichki kechinmalarini, qo'rquv va xavotirlarini erkin namoyon qilish hamda ularni yengib o'tish imkonini beradi [2]. Psixopedagogik jihatdan to'g'ri tashkil etilgan muhit bolaning o'ziga bo'lgan ishonchini qayta tiklaydi hamda unda emotsional barqarorlik va ruhiy tetiklikni shakllantiradi. Davolanish sharoitida bo'lgan o'quvchilarning ijtimoiy muloqotchanlik va hamkorlik ko'nikmalarini rivojlantirish uchun kichik guruhlarda jamoaviy hamda ijodiy loyihalarni bajarish metodikasi qo'llaniladi. Turli yosh va sinfdagi bolalarning umumiy qiziqishlariga asoslangan sinflararo loyiha faoliyati ularni bir maqsadga birlashtiradi va o'zaro fikr almashish, qaror qabul qilish hamda do'stona munosabatlarni o'rnatishga undaydi. Birgalikda amalga oshiriladigan bilish va ijodga yo'naltirilgan topshiriqlar bolalarga jamiyat va jamoaning faol a'zosi ekanliklarini his qilish imkonini beradi [7]. Bu esa o'quvchilarda jamoada ishlash, muloqot madaniyati va ijtimoiy moslashuvchanlik kabi hayotiy zarur ko'nikmalarni muvaffaqiyatli rivojlantiradi.

XULOSA

Uzoq muddat davolanishga muhtoj bo'lgan o'quvchilarning ijtimoiy moslashuvchanlik va muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish zamonaviy gospital pedagogikasining eng ustuvor hamda hal qiluvchi vazifalaridan biridir. An'anaviy ta'lim usullarini psixosotsial reabilitatsiya, art-terapiya hamda raqamli muloqot texnologiyalari bilan oqilona uyg'unlashtirish uzoq vaqt izolyatsiyada bo'lgan bolalarda xavotir va tushkunlik darajasini sezilarli ravishda kamaytiradi. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, fanlararo integratsiyalashgan darslar va kichik jamoaviy loyihalar o'quvchilarning nafaqat bilishga bo'lgan qiziqishini oshiradi, balki ularda o'ziga bo'lgan ishonchni qayta tiklab, tengdoshlari va pedagoglar bilan samimiy muloqot o'rnatishiga keng imkoniyat yaratadi. Natijada gospital sharoitida ham bolalarning jamiyatga muvaffaqiyatli integratsiyalashuvi hamda ijtimoiy-psixologik tiklanishi ta'minlanadi.

Olib borilgan tadqiqot va tajriba-sinov ishlari natijalari taklif etilgan pedagogik shart-sharoitlar kompleksining yuqori samaradorligini to'liq tasdiqlaydi. "Mehrli maktab" tajribasi ko'rsatganidek, gospital ta'lim jarayonida har bir bolaga individual va mo'tadil yondashish ularning kelajakda an'anaviy maktab hamda ijtimoiy muhitga qaytishini sezilarli darajada osonlashtiradi. Shu sababli, gospital pedagogikasi amaliyotida loyihaviy hamda integratsiyalashgan ta'lim usullarini yanada kengroq o'zlashtirish, ushbu yo'nalishdagi metodik ta'minotni muntazam takomillashtirish va pedagoglarning kasbiy mahoratini oshirish muhim amaliy ahamiyatga ega. Ushbu tadqiqot xulosalari uzoq muddatli davolanishda bo'lgan bolalarga ta'lim va psixologik madad berish tizimini yangi bosqichga olib chiqishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Пичиков А.А., Тихомиров Д.И., Саломатина Т.А., Гребенщикова Р.В., Лукина Л.В., Ахмерова Л.Р., Фомин Ф.Ю., Громыко Д.И., Попов Ю.В. Взаимосвязь клинико-психологических характеристик с изменениями функциональной связанности в сетях состояния покоя у девушек-подростков с нервной анорексией // Вопросы психического здоровья детей и подростков. – 2023. – Т. 23, № 3. – С. 4–18.
2. Булычева Е.В. Нейрофизиологические факторы риска формирования стресса у детей и подростков школьного возраста // Вопросы психического здоровья детей и подростков. – 2023. – Т. 23, № 3. – С. 25–27.
3. Шарина К.А. Базисные убеждения у учащихся с ненормативным индексом массы тела // Вопросы психического здоровья детей и подростков. – 2023. – Т. 23, № 3. – С. 19–24.
4. Шариков С.В. Создание образовательной среды для детей, находящихся на длительном лечении в медицинских организациях // Педагогика. – 2019. – № 10. – С. 45–54.
5. Еремина Д.А. Психосоциальная адаптация детей с хроническими соматическими заболеваниями в условиях стационара // Вестник Санкт-Петербургского университета. Психология. – 2021. – Т. 11, № 2. – С. 134–145.
6. Зотова М.В. Особенности госпитальной педагогики: проблемы и перспективы развития // Специальное образование. – 2022. – № 4. – С. 88–97.
7. Иванов Д.В. Социальная адаптация детей с ограниченными возможностями здоровья в условиях инклюзивного образования // Социальная педагогика. – 2020. – № 3. – С. 61–70.

JAMOAT TRANSPORTI HAYDOVCHILARINING PSIXOEMOTSIONAL BARQARORLIGINI SHAKLLANTIRISHNING NAZARIY-PSIXOLOGIK ASOSLARI

Ruzimatova Gulbaxor Adiljanovna
Toshkent davlat transport universiteti doktoranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada jamoat transporti haydovchilarining psixoemotsional barqarorligini shakllantirishning nazariy-psixologik asoslari tahlil qilingan. Tadqiqotda kasbiy faoliyat jarayonida yuzaga keladigan stressogen omillar, emotsional zo'riqish, xavotir, frustratsiya va psixologik bosimning haydovchilarning faoliyat samaradorligi hamda transport xavfsizligiga ta'siri yoritilgan. Stressning psixologik mohiyati va rivojlanish bosqichlarini tushuntirishda G. Selyening umumiy moslashuv sindromi nazariyasi, R. Lazarusning kognitiv baholash va koping yondashuvlari, shuningdek, P. B. Zilberman, B. B. Velichkovskiy, V. A. Bodrov va boshqa olimlarning stressga barqarorlik haqidagi ilmiy qarashlari tahlil qilingan. Psixoemotsional barqarorlik shaxsning hissiy, kognitiv, irodaviy, motivatsion va xulq-atvor komponentlarining o'zaro integratsiyasi asosida namoyon bo'ladigan murakkab psixologik hodisa sifatida asoslangan. Jamoat transporti haydovchilarining murakkab yo'l vaziyatlari, vaqt bosimi, yo'lovchilar bilan muloqot, tirbandliklar va favqulodda vaziyatlarga moslashishida stressni kognitiv baholash, emotsional o'zini o'zi boshqarish va samarali koping strategiyalaridan foydalanish muhim psixologik mexanizmlar sifatida ko'rsatilgan. Tadqiqot natijalari haydovchilarning kasbiy-psixologik tayyorgarligini takomillashtirish va ularning psixoemotsional barqarorligini rivojlantirishning ilmiy asoslarini belgilashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: jamoat transporti haydovchisi, psixoemotsional barqarorlik, stress, kasbiy stress, stressga bardoshlilik, emotsional zo'riqish, psixologik moslashuv, o'zini o'zi boshqarish, koping strategiyalari, kognitiv baholash, frustratsiyaga tolerantlik, kasbiy faoliyat.

Abstract: This article examines the theoretical and psychological foundations of developing the psycho-emotional stability of public transport drivers. It analyzes the impact of occupational stressors, emotional strain, anxiety, frustration, and psychological pressure arising in the course of professional activity on drivers' performance and transport safety. The study reviews major theoretical approaches to the nature and dynamics of stress, including H. Selye's theory of the general adaptation syndrome, R. Lazarus's cognitive appraisal and coping approaches, as well as the scientific views of P. B. Zilberman, B. B. Velichkovsky, V. A. Bodrov, and other researchers on stress resistance. Psycho-emotional stability is conceptualized as a complex integrative psychological construct based on the interaction of emotional, cognitive, volitional, motivational, and behavioral components of personality. Particular attention is given to the role of cognitive appraisal of stressful situations, emotional self-regulation, and effective coping strategies in helping public transport drivers adapt to complex road conditions, time pressure, intensive passenger flow, interpersonal conflicts, and emergency situations. The theoretical findings may contribute to improving the professional psychological training of public transport drivers and developing psychological interventions aimed at strengthening their psycho-emotional stability.

Key words: public transport driver, psycho-emotional stability, stress, occupational stress, stress resistance, emotional strain, psychological adaptation, self-regulation, coping strategies, cognitive appraisal, frustration tolerance, professional activity.

Аннотация: В статье анализируются теоретико-психологические основы формирования психоэмоциональной устойчивости водителей общественного транспорта. Раскрывается влияние стрессогенных факторов, возникающих в процессе профессиональной деятельности, эмоционального напряжения, тревожности, фрустрации и психологического давления на эффективность профессиональной деятельности водителей и безопасность перевозок. Рассматриваются основные научные подходы к пониманию природы и динамики стресса, в частности теория общего адаптационного синдрома Г. Селье, когнитивно-оценочный и копинг-подходы Р. Лазаруса, а также научные положения П. Б. Зильбермана, Б. Б. Величковского, В. А. Бодрова и других исследователей о стрессоустойчивости личности. Психоэмоциональная устойчивость рассматривается как сложное интегративное психологическое образование, формирующееся на основе взаимосвязи эмоционального, когнитивного, волевого, мотивационного и поведенческого компонентов личности. Особое внимание уделяется роли когнитивной оценки стрессогенных ситуаций, эмоциональной саморегуляции и эффективных копинг-стратегий в адаптации водителей общественного транспорта к сложным дорожным ситуациям, дефициту времени, интенсивному пассажиропотоку, конфликтным ситуациям и чрезвычайным обстоятельствам. Полученные теоретические положения могут быть использованы для совершенствования профессионально-психологической подготовки водителей и разработки психологических средств формирования их психоэмоциональной устойчивости.

Ключевые слова: водитель общественного транспорта, психоэмоциональная устойчивость, стресс, профессиональный стресс, стрессоустойчивость, эмоциональное напряжение, психологическая адаптация, саморегуляция, копинг-стратегии, когнитивная оценка, фрустрационная толерантность, профессиональная деятельность.

KIRISH

Bugungi kunda dunyo miqyosida insonning kasbiy faoliyati jarayonida yuzaga keladigan stress, emotsional zo‘riqish va psixologik bosim masalalari pedagogika, psixologiya, mehnat psixologiyasi hamda kasbiy faoliyat psixologiyasi sohalarida dolzarb ilmiy muammolardan biri sifatida e’tirof etilmoqda. Zamonaviy mehnat sharoitlarining murakkablashuvi, vaqt tanqisligi, yuqori mas’uliyat, doimiy axborot oqimi va kasbiy faoliyatning intensivlashuvi xodimlardan nafaqat yuqori darajadagi professional kompetensiyani, balki psixologik jihatdan barqaror bo‘lishni ham talab qilmoqda. Ayniqsa, inson hayoti va xavfsizligi bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan kasblarda stressni boshqarish, emotsional holatni nazorat qilish va ekstremal vaziyatlarda adekvat qaror qabul qilish qobiliyati alohida ahamiyat kasb etadi.

Mazkur jihatdan jamoat transporti haydovchilarining kasbiy faoliyati o‘ziga xos psixologik xususiyatlarga ega. Haydovchi faoliyati transport vositasini boshqarish bilan cheklanib qolmay, yo‘l harakati xavfsizligini ta’minlash, yo‘lovchilar hayoti va sog‘lig‘i uchun mas’uliyatni his qilish, yo‘l harakatining o‘zgaruvchan sharoitlariga tezkor moslashish, boshqa harakat ishtirokchilarining xatti-harakatlarini oldindan baholash, vaqt me’yorlariga rioya qilish va turli ijtimoiy vaziyatlarda o‘zini boshqarishni talab etadi. Mazkur omillarning muntazam ta’siri haydovchida psixoemotsional zo‘riqishning ortishiga, diqqat va reaksiyaning susayishiga, emotsional beqarorlik hamda kasbiy charchoqning kuchayishiga olib kelishi mumkin. Shu bois jamoat transporti haydovchilarining psixoemotsional barqarorligini ta’minlash masalasi nafaqat individual psixologik farovonlik, balki transport xavfsizligi nuqtayi nazaridan ham muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Jahonda olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlarda kasbiy stressning insonning psixologik holati va faoliyat samaradorligiga ta’siri, stressogen vaziyatlarda shaxsning o‘zini o‘zi boshqarish imkoniyatlari, emotsional barqarorlikni ta’minlovchi individual-psixologik xususiyatlar, kasbiy charchoq va emotsional zo‘riqishning oldini olish, stressni yengib o‘tishda koping-strategiyalardan foydalanish kabi masalalarga alohida e’tibor qaratilmoqda. Xususan, transport sohasi xodimlari faoliyatida stressning yuzaga kelish omillari, haydovchilarning stressogen vaziyatlarga munosabati, diqqat va tezkor reaksiyaning emotsional holat bilan bog‘liqligi, kasbiy mas’uliyatning psixologik yuklamasi hamda xavfli vaziyatlarda qaror qabul qilishning individual xususiyatlari bo‘yicha ilmiy izlanishlar olib borilmoqda.

Shu bilan birga, jamoat transporti haydovchilarining psixoemotsional barqarorligini faqat stress darajasi bilan izohlash yetarli emas. Ushbu jarayonda shaxsning o‘zini o‘zi boshqarish qobiliyati, emotsional intellekti, stressga chidamliligi, mas’uliyat hissi, frustratsiyaga bardoshliligi, kommunikativ kompetentligi, kasbiy motivatsiyasi va individual psixologik xususiyatlari o‘zaro bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Demak, haydovchilarning psixoemotsional barqarorligini shakllantirishning psixologik mexanizmlarini aniqlash, ushbu mexanizmlarning tarkibiy komponentlarini belgilash va ularni rivojlantirishning samarali psixologik vositalarini ishlab chiqish zamonaviy psixologiya fanining muhim vazifalaridan biridir.

O‘zbekistonda ham transport tizimini modernizatsiya qilish, aholiga ko‘rsatilayotgan transport xizmatlari sifatini oshirish, yo‘l harakati xavfsizligini ta’minlash va jamoat transporti tizimini takomillashtirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. Transport xizmatlarining sifati va xavfsizligi ko‘p jihatdan transport vositalarini boshqarayotgan mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligi, mas’uliyati hamda psixologik holatiga bog‘liq. Shu nuqtayi nazardan, jamoat transporti haydovchilarining kasbiy faoliyatida yuzaga keladigan

stressogen omillarni aniqlash, ularning psixoemotsional holatini barqarorlashtirish va stressga bardoshliligini oshirishga xizmat qiluvchi psixologik yondashuvlarni ishlab chiqish dolzarb ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi.

Ayniqsa, shahar transporti harakatining jadallashuvi, transport oqimining ko‘payishi, tirbandliklar, yo‘lovchilar bilan muntazam muloqot, harakat jadvaliga rioya qilish zarurati, yo‘l sharoitlarining tez-tez o‘zgarishi hamda favqulodda vaziyatlarda tezkor qaror qabul qilish talabi haydovchilarning psixologik resurslariga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Bunday sharoitlarda haydovchining emotsional holatini nazorat qila olishi, stressni konstruktiv boshqarishi, diqqatini barqaror saqlashi va vaziyatga mos ravishda tezkor qaror qabul qilishi transport xavfsizligining muhim psixologik shartlaridan biri hisoblanadi.

Shundan kelib chiqib, jamoat transporti haydovchilarining psixoemotsional barqarorligini shakllantirishga ta’sir etuvchi psixologik omillarni aniqlash, uning tarkibiy tuzilishini ilmiy asoslash, stressogen vaziyatlarda psixologik barqarorlikni ta’minlovchi mexanizmlarni ochib berish hamda haydovchilarning psixoemotsional barqarorligini rivojlantirishga yo‘naltirilgan psixologik korreksion-rivojlantiruvchi dastur ishlab chiqish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Mazkur tadqiqot natijalari jamoat transporti haydovchilarini kasbiy-psixologik tayyorlash tizimini takomillashtirish, ularning stressga bardoshliligini oshirish va transport xavfsizligini ta’minlashning psixologik asoslarini kuchaytirishga xizmat qilishi mumkin.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Hozirgi globallashuv va urbanizatsiya jarayonlari sharoitida insonning kasbiy faoliyati bilan bog‘liq psixologik zo‘riqish, stress va unga qarshi psixologik barqarorlik masalalari zamonaviy psixologiyaning dolzarb yo‘nalishlaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Mehnat jarayonlarining jadallashuvi, kasbiy mas’uliyatning ortishi, vaqt tanqisligi, axborot oqimining ko‘payishi hamda turli stressogen omillarning muntazam ta’siri shaxsdan yuqori darajadagi psixologik moslashuvchanlik va o‘zini o‘zi boshqarish qobiliyatini talab etmoqda. Ayniqsa, faoliyati inson hayoti va xavfsizligi bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan kasblarda stressni boshqarish va psixoemotsional barqarorlikni ta’minlash alohida ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Jamoat transporti haydovchisining kasbiy faoliyati ana shunday yuqori mas’uliyatli faoliyat turlaridan biridir. Haydovchi bir vaqtning o‘zida yo‘l harakati vaziyatini kuzatishi, transport vositasini xavfsiz boshqarishi, yo‘l harakatining boshqa ishtirokchilari xatti-harakatlarini baholashi, yo‘lovchilar bilan muloqot qilishi, belgilangan harakat jadvaliga rioya qilishi va yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan favqulodda vaziyatlarda tezkor qaror qabul qilishi lozim. Bunday faoliyat sharoitida tashqi stressorlar bilan bir qatorda ichki psixologik omillar ham muhim rol o‘ynaydi. Ularning muntazam yoki kuchli ta’siri haydovchida emotsional zo‘riqish, psixik charchoq, diqqatning susayishi, irritabellik, xavotir va kasbiy motivatsiyaning pasayishiga olib kelishi mumkin. Shu bois jamoat transporti haydovchilarining psixoemotsional barqarorligini ta’minlash transport xavfsizligining muhim psixologik shartlaridan biri sifatida qaralishi lozim.

Stress tushunchasi psixologiya va fiziologiyada XX asr davomida keng tadqiq etilgan bo‘lib, mazkur yo‘nalishning ilmiy asoslanishida G. Selyening tadqiqotlari alohida o‘rin tutadi [7]. Olim stressni organizmning unga qo‘yiladigan har qanday talabga nisbatan yuzaga keladigan nospetsifik javob reaksiyasi sifatida izohlagan. Ushbu yondashuv jamoat transporti haydovchilari faoliyatini o‘rganishda ham muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Chunki haydovchining kundalik kasbiy faoliyati davomida yuzaga keladigan tirbandlik, yo‘l-transport vaziyatlarining murakkabligi, vaqt bosimi, yo‘lovchilarning turli xatti-harakatlari, noqulay ob-havo sharoitlari va favqulodda vaziyatlar organizm va psixikaga turli darajadagi stressogen ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

G. Selye stressni umumiy moslashuv sindromi sifatida uch asosiy bosqichga ajratadi [7]:

Birinchi bosqich **- xavotir bosqichi** bo‘lib, stressor ta’sirining dastlabki davrida organizmning himoya va safarbarlik mexanizmlari faollashadi. Jamoat transporti haydovchisi misolida bunday holat yo‘lning keskin o‘zgarishi, kutilmagan xavf, favqulodda tormoz berish zarurati yoki boshqa harakat ishtirokchisining xavfli manevri kabi vaziyatlarda kuzatilishi mumkin. Bunday paytda haydovchining diqqati keskin jamlanadi, tezkor idrok va qaror qabul qilish jarayonlari faollashadi. Agar vaziyat qisqa muddatli bo‘lsa va shaxsning moslashuv resurslari yetarli bo‘lsa, psixofiziologik holat tezda me’yoriga qaytadi.

Ikkinchi bosqich - **rezistentlik yoki qarshilik bosqichi** bo‘lib, stressogen ta’sir nisbatan uzoq davom etgan sharoitda organizm va psixikaning mavjud vaziyatga moslashishga intilishi bilan tavsiflanadi. Haydovchining uzoq vaqt davomida tirbandlikda harakatlanishi, yuqori yo‘lovchi oqimi sharoitida ishlashi, zich harakat jadvaliga rioya qilishi yoki doimiy ravishda yuqori diqqatni saqlashi ushbu bosqich bilan bog‘liq psixologik zo‘riqishni yuzaga keltirishi mumkin. Mazkur bosqichda shaxsning o‘zini o‘zi boshqarish qobiliyati, emotsional nazorat, stressga chidamlilik va individual moslashuv strategiyalari muhim ahamiyat kasb etadi.

Uchinchi bosqich - **tugash yoki holdan toyish bosqichi** bo‘lib, stressning uzoq vaqt davom etishi natijasida organizmning moslashuv resurslari kamayishi bilan tavsiflanadi. Kasbiy faoliyat sharoitida bu holat surunkali charchoq, emotsional beqarorlik, diqqatning pasayishi, tez jahllanish, befarqlik, kasbiy motivatsi-

yaning susayishi va qaror qabul qilish samaradorligining pasayishi tarzida namoyon bo'lishi mumkin. Ayniqsa, bunday holat jamoat transporti haydovchilari faoliyatida xavfli oqibatlarni yuzaga keltirishi mumkinligi sababli uning oldini olish va psixologik profilaktika choralarini ishlab chiqish muhimdir.

G. Selye stressning ijobiy va salbiy ko'rinishlarini ham farqlab, ularni eustress va distress tushunchalari orqali izohlaydi. Eustress shaxsning mavjud vaziyatga moslashish imkoniyatlarini safarbar qiluvchi, faoliyatga undovchi va ayrim hollarda samaradorlikni oshiruvchi holat sifatida namoyon bo'ladi. Masalan, haydovchi kutilmagan yo'l vaziyatida qisqa muddatli psixologik zo'riqish hisobiga diqqatini maksimal darajada jamlab, xavfni o'z vaqtida bartaraf etishi mumkin. Distress esa stressogen ta'sirning haddan tashqari kuchayishi yoki uzoq davom etishi natijasida shaxsning psixologik resurslari yetarli darajada tiklanmasligi bilan bog'liq bo'lib, emotsional zo'riqish, xavotir, charchoq, frustratsiya va faoliyat samaradorligining pasayishiga sabab bo'ladi.

Bizning fikrimizcha, G. Selyening stress va umumiy moslashuv sindromiga oid qarashlari jamoat transporti haydovchilarining psixoemotsional barqarorligini o'rganish uchun muhim nazariy asoslardan biridir. Chunki haydovchining kasbiy faoliyati davomida stressogen vaziyatlarning mavjudligi tabiiy holat bo'lsa-da, ularning shaxs tomonidan qanday idrok etilishi, baholanishi va boshqarilishi psixologik barqarorlik darajasini belgilaydi. Shu nuqtayi nazardan, psixoemotsional barqarorlikni stressning mutlaqo mavjud emasligi sifatida emas, balki stressogen vaziyatlarda shaxsning o'z psixik holatini boshqarishi, vaziyatga adekvat moslashishi va samarali faoliyatni davom ettira olishi sifatida talqin qilish maqsadga muvofiqdir.

TAHLIL VA NATIJALAR

Stressning yuzaga kelishi faqat tashqi stressorlarning kuchiga bog'liq emas. Dj. Everli va R. Rozenfeldlarning qarashlariga ko'ra, tashqi yoki ichki ta'sirlarning shaxs tomonidan qanday baholanishi ularning stressorga aylanishida muhim ahamiyatga ega [9]. Agar shaxs muayyan vaziyatni xavf yoki tahdid sifatida qabul qilmasa, uning stressogen ta'siri nisbatan past bo'lishi mumkin. Bu fikr jamoat transporti haydovchilari faoliyatida alohida ahamiyatga ega. Chunki bir xil yo'l yoki transport vaziyati turli haydovchilarda turlicha psixologik reaksiyani yuzaga keltirishi mumkin. Bunda haydovchining tajribasi, o'ziga bo'lgan ishonchi, stressga bardoshliligi, emotsional nazorati va vaziyatni baholash xususiyatlari muhim rol o'ynaydi.

Z. Freydning xavotirga oid nazariy qarashlari ham stressning psixologik mexanizmlarini tushuntirishda muhim nazariy manbalardan biri hisoblanadi [8]. Olim real, nevrotik va axloqiy xavotir shakllarini ajratib ko'rsatadi. Real xavotir tashqi xavf bilan bog'liq bo'lsa, nevrotik xavotir ichki qo'rquv va anglanmagan kechinmalar bilan, axloqiy xavotir esa shaxs tomonidan o'zlashtirilgan me'yor va talablarga mos kelmaslikdan qo'rqish bilan bog'lanadi. Jamoat transporti haydovchisi faoliyatida real xavotir yo'l-transport xavfi yoki favqulodda vaziyat bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Bunday vaziyatlarda xavotirning me'yoriy darajasi ehtiyotkorlikni oshirsa, haddan tashqari xavotir aksincha, qaror qabul qilish va faoliyat samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

B. X. Vardanyan stressning individual namoyon bo'lish xususiyatlariga e'tibor qaratib, favqulodda vaziyatlarda shaxsning xatti-harakatini uning psixologik ustanovkalari bilan bog'laydi [3]. Ushbu yondashuv jamoat transporti haydovchilarining stressogen vaziyatlardagi xatti-harakatlarini tushuntirishda ham muhimdir. Haydovchining xavfni qanday qabul qilishi, o'z imkoniyatlariga bo'lgan ishonchi, vaziyatni nazorat qilish hissi va kasbiy ustanovkalari uning stressga bo'lgan reaksiyasini belgilovchi omillar sifatida qaralishi mumkin.

V. A. Bodrov stressni yuzaga keltiruvchi omillarni tizimli ravishda o'rganib, stressning fiziologik va psixologik komponentlari o'zaro bog'liq holda namoyon bo'lishini ta'kidlaydi [2]. Mazkur yondashuvdan kelib chiqib, haydovchining stress holatini faqat tashqi sharoitlar bilan izohlash yetarli emas. Stressning yuzaga kelishi va uning davomiyligi shaxsning individual psixologik xususiyatlari, emotsional reaksiyalari, vaziyatni baholash usuli hamda o'zini o'zi boshqarish imkoniyatlari bilan chambarchas bog'liq.

Shu nuqtayi nazardan, jamoat transporti haydovchilarining psixoemotsional barqarorligi shaxsning stressogen va emotsional jihatdan murakkab vaziyatlarda o'z psixik holatini nazorat qilishi, salbiy emotsiyalarni boshqarishi, diqqat va tafakkur jarayonlarini barqaror saqlashi, vaziyatni adekvat baholashi hamda maqbul xatti-harakat strategiyasini tanlay olishi bilan tavsiflanadigan murakkab psixologik sifat sifatida qaralishi mumkin. Bunday barqarorlik haydovchining kasbiy faoliyat samaradorligi va xavfsizligini ta'minlovchi muhim individual-psixologik resurs hisoblanadi.

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi mamlakatlari psixologlari tomonidan ham stressga barqarorlik masalasi keng tadqiq etilgan. Jumladan, N. N. Danilova stressga barqarorlikni kuchli psixologik zo'riqishlarni boshdan kechirish va murakkab vaziyatlarda adekvat hamda real yechim topish qobiliyati bilan bog'laydi [4]. Mazkur ta'rif jamoat transporti haydovchilari faoliyatiga nisbatan qo'llanganda, stressga barqarorlik haydovchining murakkab yo'l vaziyatlarida emotsional muvozanatni saqlagan holda tezkor va oqilona qaror qabul qilish qobiliyatida namoyon bo'lishini anglatadi.

A. A. Babanov stressga barqarorlikni psixik barqarorlikning o‘ziga xos ko‘rinishi sifatida talqin qiladi [1]. Ushbu yondashuv jamoat transporti haydovchilarining psixoemotsional barqarorligini shaxsning umumiy psixik barqarorligi tizimining kasbiy faoliyatda namoyon bo‘luvchi tarkibiy qismi sifatida o‘rganish imkonini beradi. Bunda stressga barqarorlik alohida va izolyatsiyalangan sifat emas, balki emotsional barqarorlik, o‘zini o‘zi boshqarish, frustratsiyaga tolerantlik, mas’uliyat, irodaviy sifatlar va kasbiy motivatsiya bilan uzviy bog‘liq psixologik tizim sifatida qaraladi.

V. Subbotin stressga barqarorlikni o‘rganishda hissiy va psixologik barqarorlik, shuningdek, frustratsion tolerantlik kabi omillarni hisobga olish zarurligini ta’kidlaydi. Mazkur fikr jamoat transporti haydovchilarining kasbiy faoliyati uchun ham muhimdir. Chunki yo‘lovchilarning noroziligi, tirbandlik, harakat jadvalidagi kechikish, boshqa haydovchilarning xatti-harakatlari yoki kutilmagan texnik muammolar haydovchida frustratsion holatni yuzaga keltirishi mumkin. Bunday sharoitda frustratsiyaga bardoshlilikning yuqori darajasi salbiy emotsiyalarni konstruktiv boshqarish va kasbiy vazifalarni davom ettirish imkonini beradi.

V. L. Marishuk esa shaxsning stressga barqarorligini murakkab faoliyat jarayonida yuzaga keladigan emotsional qo‘zg‘alishni nazorat qilish va uni yengib o‘tish qobiliyati sifatida baholaydi [5]. Ushbu yondashuvdan kelib chiqib, jamoat transporti haydovchilarining psixoemotsional barqarorligini shakllantirish jarayonida emotsional o‘zini o‘zi boshqarish, stressni konstruktiv yengib o‘tish, vaziyatni adekvat baholash va faoliyat jarayonida psixologik muvozanatni saqlash mexanizmlarini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu o‘rinda P. B. Zilbermanning stressga barqarorlik haqidagi ilmiy qarashlari alohida ahamiyatga ega. Olim stressga barqarorlikni shaxsning integrativ xususiyati sifatida talqin qilib, uning psixik faoliyatning hissiy, irodaviy, intellektual va motivatsion komponentlari o‘zaro uyg‘unligida namoyon bo‘lishini ta’kidlaydi. Bunday integrativ xususiyat shaxsga murakkab va emotsional jihatdan zo‘riqishli vaziyatlarda faoliyat maqsadini saqlab qolish, mavjud vaziyatni adekvat baholash hamda maqsadga erishishning maqbul usulini tanlash imkonini beradi. Mazkur nazariy yondashuv jamoat transporti haydovchilarining psixoemotsional barqarorligini o‘rganishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Chunki haydovchining murakkab yo‘l sharoitida xavfsiz va samarali faoliyat yuritishi uning faqat emotsional holatiga emas, balki irodaviy nazorat, tezkor tafakkur, kasbiy motivatsiya va vaziyatni to‘g‘ri baholash qobiliyatlariga ham bog‘liq.

D. Amirxan, R. Lazarus, O. Sirotkin va boshqa tadqiqotchilar esa stressga barqarorlikni stressogen vaziyatlarni yengib o‘tishga xizmat qiluvchi psixologik resurs va himoya mexanizmlari bilan bog‘laydilar. Ularning yondashuvlarida shaxsning stressga munosabati kognitiv, emotsional va xulq-atvor darajalarida namoyon bo‘lib, o‘zini nazorat qilish, vaziyatni qayta baholash, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashdan foydalanish, muammoni bevosita hal qilish va ayrim hollarda vaziyatdan vaqtincha uzoqlashish kabi koping-kurash strategiyalari orqali amalga oshadi. Mazkur strategiyalar jamoat transporti haydovchilarining kasbiy faoliyatida ham muhim psixologik ahamiyatga ega. Xususan, yo‘l harakatidagi murakkab vaziyat, yo‘lovchilar bilan nizoli muloqot, tirbandlik yoki kutilmagan texnik muammo yuzaga kelganda haydovchining vaziyatni qanday baholashi va unga qanday xulq-atvor strategiyasi orqali javob berishi uning psixoemotsional barqarorligini belgilovchi omillardan biri hisoblanadi.

R. Lazarusning stressni kognitiv baholashga asoslangan yondashuvi nuqtayi nazaridan qaralganda, bir xil stressogen vaziyat turli haydovchilarda turlicha psixologik reaksiyalarni yuzaga keltirishi mumkin. Bunda vaziyatning obyektiv xususiyatlaridan tashqari, shaxsning uni subyektiv ravishda xavf, tahdid, muammo yoki nazorat qilinadigan vaziyat sifatida baholashi muhim ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun jamoat transporti haydovchilarining psixoemotsional barqarorligini shakllantirishda stressogen vaziyatlarni adekvat kognitiv baholash, o‘z imkoniyatlarini real anglash va samarali koping strategiyalaridan foydalanish qobiliyatlarini rivojlantirish muhim psixologik yo‘nalishlardan biri sifatida qaralishi lozim.

Ta’kidlash joizki, B. B. Velichkovskiyning fikriga ko‘ra, stressga barqarorlik shaxsning bir qator individual-psixologik xususiyatlari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, aynan ushbu xususiyatlar insonning kasbiy faoliyat jarayonida yuzaga keladigan aqliy, irodaviy va emotsional zo‘riqishlarni o‘zi, atrofidagi insonlar hamda faoliyat natijalari uchun salbiy oqibatlarsiz yengib o‘tish imkoniyatini belgilaydi. Ushbu qarash jamoat transporti haydovchilari faoliyatiga tatbiq etilganda, stressga barqarorlikni haydovchining kasbiy vazifalarni bajarish jarayonida yuqori darajadagi psixologik zo‘riqishni konstruktiv tarzda boshqarishi, emotsional reaksiyalarini nazorat qilishi va xavfsiz xulq-atvorni saqlab qolishi bilan izohlash mumkin.

B. B. Velichkovskiyning mazkur nazariy qarashlaridan kelib chiqib, jamoat transporti haydovchilarining psixoemotsional barqarorligini ularning individual-psixologik xususiyatlari bilan o‘zaro aloqadorlikda o‘rganish maqsadga muvofiqdir. Xususan, psixoemotsional barqarorlikning shaxsning emotsional barqarorligi, o‘zini o‘zi nazorat qilish, mas’uliyat, xavotir darajasi, frustratsiyaga tolerantlik, kommunikativ xususiyatlar, irodaviy sifatlar va kasbiy motivatsiyasi bilan bog‘liqligini empirik jihatdan aniqlash mumkin. Shu asosda jamoat transporti haydovchilarining psixoemotsional barqarorligini shakllantirishga ta’sir etuvchi individual-psixologik omillarni aniqlash va ular o‘rtasidagi korrelyatsion munosabatlarni tahlil qilish tadqiqotning muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilanadi.

Mazkur yondashuv jamoat transporti haydovchilarining psixoemotsional barqarorligini alohida bir psixologik sifat sifatida emas, balki o‘zaro bog‘langan kognitiv, emotsional, irodaviy, motivatsion va xulq-atvor komponentlaridan tashkil topgan yaxlit tizim sifatida ko‘rib chiqish imkonini beradi. Shunga ko‘ra, uning shakllanish mexanizmlarini aniqlashda stress darajasini baholash bilan bir qatorda, haydovchining stressni kognitiv baholashi, koping strategiyalaridan foydalanishi, o‘zini o‘zi boshqarishi va individual psixologik xususiyatlarini kompleks o‘rganish zarur.

XULOSA

Yuqoridagi nazariy qarashlarning tahlili shuni ko‘rsatadiki, jamoat transporti haydovchilarining psixoemotsional barqarorligi ko‘p komponentli va tizimli psixologik hodisa hisoblanadi. Uning shakllanishida stressogen omillarning obyektiv xususiyatlari bilan bir qatorda, haydovchining vaziyatni subyektiv baholashi, emotsional o‘zini o‘zi boshqarishi, frustratsiyaga tolerantligi, stressni yengib o‘tish strategiyalari, kasbiy motivatsiyasi va individual psixologik xususiyatlari o‘zaro ta’sirlashadi. Shu sababli mazkur barqarorlikni shakllantirish mexanizmlarini aniqlashda faqat stress darajasini o‘lchash bilan cheklanib qolmasdan, uning kognitiv, emotsional, irodaviy va xulq-atvor komponentlarini kompleks ravishda tadqiq etish zarur.

Shunday qilib, jamoat transporti haydovchilarining psixoemotsional barqarorligini shakllantirishning psixologik mexanizmlarini o‘rganish stressning paydo bo‘lishi va rivojlanish qonuniyatlarini aniqlash, stressogen vaziyatlarda shaxsning psixologik resurslarini belgilash, individual-psixologik omillarning ta’sirini baholash hamda haydovchilarning kasbiy faoliyatida psixologik barqarorlikni ta’minlashga qaratilgan samarali rivojlantiruvchi va profilaktik yondashuvlarni ishlab chiqish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Бабанов С.А. Профессиональные факторы и стресс: синдром эмоционального выгорания // Трудный пациент. - 2009. - Т. 7, № 12. - С. 42-46.
2. Бодров В.А. Когнитивные процессы и психологический стресс // Психологический журнал. - 1996. - № 4. - С. 64-74.
3. Варданян Б.Х. Механизмы регуляции эмоциональной устойчивости // Категории, принципы и методы психологии. Психические процессы. - Москва, 2003. - С. 102-114.
4. Данилова Н.Н. Психофизиологическая диагностика функциональных состояний: учебное пособие. - Москва: Изд-во МГУ, 1992. - 342 с.
5. Марищук В.Л., Евдокимов В.И. Поведение и саморегуляция человека в условиях стресса. - Санкт-Петербург, 2001. - 290 с.
6. Мельников В.М., Ямпольский Л.Т. Введение в экспериментальную психологию личности. - Москва: Просвещение, 1986. - 319 с.
7. Селье Г. Очерки об адаптационном синдроме. - Москва, 1960. - 312 с.
8. Фрейд З. Психология бессознательного / сост., науч. ред., авт. вступ. ст. М.Г. Ярошевский. - Москва: Просвещение, 1990. - 448 с.
9. Эверли Дж.С., Розенфельд Р. Стресс: природа и лечение / пер. с англ. - Москва: Медицина, 2003. - 224 с.

ИГРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ КАК СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ РЕЧЕВОЙ АКТИВНОСТИ ДЕТЕЙ С ТЯЖЁЛЫМИ НАРУШЕНИЯМИ РЕЧИ

Шакирова Ситора Абдугапуровна
Национальный педагогический университет Узбекистана имени Низами
ORCID: 0009-0005-0822-7263

Аннотация: В статье рассматриваются игровые технологии как средство развития речевой активности дошкольников с тяжёлыми нарушениями речи, в частности с дизартрией. Анализируются особенности их речевого развития: нарушения звукопроизношения, ограниченный словарный запас, недостаточная сформированность связной речи и снижение коммуникативной инициативы. Раскрывается содержание игровых технологий и их роль в логопедической работе. Рассматриваются дидактические, сюжетно-ролевые, артикуляционные, сенсорные и подвижные игры, направленные на развитие фонематического восприятия, словарного запаса, грамматического строя, связной речи и артикуляционной моторики. Показана эффективность систематического применения игровых технологий в повышении речевой активности, мотивации и коммуникативных навыков детей с дизартрией.

Ключевые слова: игровые технологии, тяжёлые нарушения речи, дизартрия, речевая активность, логопедическая работа, дидактические игры.

Annotatsiya: Maqolada og‘ir nutq buzilishlari, xususan, dizartriyasi bo‘lgan maktabgacha yoshdagi bolalarning nutqiy faolligini rivojlantirish vositasi sifatida o‘yin texnologiyalari ko‘rib chiqiladi. Bolalardagi tovush talaffuzi buzilishi, lug‘at boyligining cheklanganligi, bog‘langan nutqning yetarli shakllanmaganligi va kommunikativ tashabbusning pasayishi tahlil qilinadi. Logopedik ishda didaktik, syujetli-rolli, artikulyatsion, sensor va harakatli o‘yinlarning imkoniyatlari yoritiladi. O‘yin texnologiyalaridan tizimli foydalanish bolalarning nutqiy faolligi, muloqotga qiziqishi va kommunikativ ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilishi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: o‘yin texnologiyalari, og‘ir nutq buzilishlari, dizartriya, nutqiy faollik, logopedik ish, didaktik o‘yinlar.

Abstract: The article examines play-based technologies as a means of developing speech activity in preschool children with severe speech disorders, particularly dysarthria. It analyzes such speech development difficulties as impaired sound production, limited vocabulary, insufficiently developed coherent speech, and reduced communicative initiative. The potential of didactic, role-playing, articulation, sensory, and movement-based games in speech therapy is discussed. The systematic use of play-based technologies is shown to contribute to the development of children's speech activity, motivation for communication, and communicative skills.

Key words: play-based technologies, severe speech disorders, dysarthria, speech activity, speech therapy, didactic games.

ВВЕДЕНИЕ

В современных условиях коррекционного образования важное значение имеет поиск эффективных средств развития речи детей с тяжёлыми нарушениями речи, в частности с дизартрией. У таких детей часто наблюдаются нарушения звукопроизношения, речевого дыхания, словарного запаса, связной речи и коммуникативной активности.

Одним из эффективных средств коррекционной работы являются игровые технологии, поскольку игра соответствует возрастным особенностям дошкольников и повышает их интерес к речевому взаимодействию. В исследовании игровые технологии рассматриваются как система дидактических, сюжетно-ролевых, артикуляционных, сенсорных и подвижных игр, направленных на решение речевых и коррекционно-развивающих задач.

Цель исследования заключается в обосновании возможностей игровых технологий в развитии речевой активности дошкольников с дизартрией. Их применение способствует развитию фонематического восприятия, словарного запаса, грамматического строя, связной речи, артикуляционной моторики и коммуникативных навыков. Таким образом, игровые технологии являются эффективным средством комплексной логопедической работы с детьми с тяжёлыми нарушениями речи.

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ ПО ТЕМЕ

Развитие речевой активности детей с дизартрией представляет собой сложный и многоуровневый процесс, поскольку нарушения затрагивают не только произносительную сторону речи, но и коммуникативную функцию языка в целом. Ограниченность речевой инициативы, недостаточная уверенность в собственных речевых возможностях, трудности построения высказывания и высокая речевая утомляемость нередко приводят к снижению потребности ребёнка в общении. В этих условиях особое значение приобретают педагогические технологии, позволяющие создать естественную мотивацию к речевому взаимодействию.

Теоретические основы использования игры и игровой деятельности в развитии ребёнка были разработаны в трудах Л. С. Выготского, Д. Б. Эльконина, А. Н. Леонтьева и В. А. Сухомлинского, которые рассматривали игру как ведущий вид деятельности дошкольного возраста и важнейшее средство формирования познавательной и коммуникативной сфер личности. Вопросы коррекции речевых нарушений у детей с дизартрией нашли отражение в исследованиях Л. С. Волковой, Т. Б. Филичевой, Г. В. Чиркиной, Р. И. Лалаевой, Н. С. Жуковой и Н. В. Нищевой. В работах указанных авторов раскрыты особенности речевого развития детей с дизартрией, а также методы логопедического воздействия при различных формах речевой патологии. Вместе с тем проблема комплексного использования дидактических, сюжетно-ролевых, сенсорных и артикуляционных игровых технологий как средства развития речевой активности детей с тяжёлыми нарушениями речи остаётся недостаточно разработанной и требует дальнейшего научного осмысления и практического изучения.

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

Методология исследования основана на комплексном подходе к изучению возможностей игровых технологий в развитии речевой активности дошкольников с дизартрией. В процессе исследования использовались методы анализа научно-педагогической и логопедической литературы, сравнительно-сопоставительный метод, педагогическое наблюдение, обобщение и систематизация полученных данных.

Метод теоретического анализа применялся для изучения научных трудов, посвящённых особенностям речевого развития детей с дизартрией, специфике коррекционно-логопедической работы и использованию игровых технологий в дошкольном образовании. На основе анализа научных источников были определены основные направления развития речевой активности детей: совершенствование звукопроизношения и фонематического восприятия, расширение словарного запаса, формирование грамматического строя и связной речи, развитие артикуляционной моторики и коммуникативных навыков.

Сравнительно-сопоставительный метод использовался для сопоставления различных видов игровых технологий и определения их возможностей в коррекционной работе с дошкольниками с дизартрией. В частности, анализировались дидактические, сюжетно-ролевые, артикуляционные, сенсорные и подвижные игры с точки зрения их направленности на решение конкретных речевых и коррекционно-развивающих задач. Такое сопоставление позволило определить особенности применения каждого вида игр и их значение для комплексного развития речевой активности детей.

Метод педагогического наблюдения применялся для оценки речевой инициативы детей, их активности в процессе игрового взаимодействия, способности вступать в диалог, формулировать высказывания и использовать усвоенные речевые средства в различных коммуникативных ситуациях. Особое внимание уделялось заинтересованности ребёнка в выполнении игровых заданий, самостоятельности речевых действий и характеру взаимодействия со взрослыми и сверстниками.

Методы систематизации и обобщения позволили объединить полученные теоретические и практические данные, определить наиболее значимые направления использования игровых технологий и сформулировать выводы об их коррекционно-развивающем потенциале. Применение комплекса указанных методов обеспечило последовательное изучение исследуемой проблемы и позволило обосновать целесообразность использования игровых технологий как средства развития речевой активности дошкольников с дизартрией.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

В ходе исследования была разработана система игровых занятий, направленная на комплексное развитие речевой активности детей дошкольного возраста с дизартрией. Система включала 24 коррекционно-развивающих занятия, проводившихся два раза в неделю в течение трёх месяцев на базе ДОУ № 382 города Ташкента. Продолжительность одного занятия составляла 25–30 минут, что соответствовало возрастным и психофизиологическим возможностям детей дошкольного возраста. Структура занятия предусматривала последовательное использование различных видов игровых технологий в зависимости от задач конкретного этапа коррекционной работы. На мотивационном этапе применялись преимущественно сенсорные и подвижные речевые игры, обеспечивающие эмоциональное включение ребёнка в деятельность и активизацию речевого внимания.

Основной этап был ориентирован на использование дидактических и артикуляционных игр, направленных на развитие фонематического восприятия, совершенствование артикуляционной моторики и формирование лексико-грамматических средств речи. На заключительном этапе использовались сюжетно-ролевые игры, создающие условия для переноса сформированных речевых навыков в ситуации естественного общения (таблица 1).

Таблица 1: **Характеристика игровых технологий, используемых в развитии речевой активности детей с дизартрией**

Вид игровой технологии	Пример игры	Цель и предполагаемый результат	Особенности реализации и дифференциации
Дидактические игры	“Четвёртый лишний”	Развитие словарного запаса, навыков классификации, связной речи и логического мышления	При спастической дизартрии увеличивается время ответа, при стёртой форме усложняется лексический материал
Сюжетно-ролевые игры	“Магазин”	Формирование коммуникативных навыков, развитие диалогической речи и речевой инициативы	При тяжёлых формах используются речевые образцы и карточки-подсказки, при лёгких формах дети самостоятельно строят диалог
Артикуляционные игры	“Лошадка”	Развитие артикуляционной моторики и формирование правильных артикуляционных укладов	При гипотонической форме увеличивается количество повторений, при спастической упражнения выполняются в замедленном темпе
Сенсорные игры	“Волшебный мешочек”	Развитие тактильного восприятия, активизация словаря признаков и связной речи	Уровень сложности описания предметов определяется речевыми возможностями ребёнка
Подвижные речевые игры	“Передай мяч и назови”	Развитие речевой активности, быстроты речевой реакции и активного словаря	При выраженных нарушениях используются зрительные опоры и ограниченное количество речевых стимулов

Представленные игровые технологии отличаются механизмами коррекционного воздействия и направлены на развитие различных компонентов речевой системы ребёнка с дизартрией. Дидактические игры преимущественно обеспечивают развитие лексико-грамматической стороны речи и фонематического восприятия, сюжетно-ролевые способствуют формированию коммуникативной компетентности и речевой инициативы, артикуляционные игры создают условия для развития моторной базы речи, сенсорные технологии активизируют процессы восприятия и речевого сопровождения деятельности, а подвижные игры обеспечивают интеграцию двигательной и речевой активности. Комплексное применение данных технологий позволяет реализовать принцип системности коррекционного воздействия и учитывать особенности различных форм дизартрии.

Анализ результатов показал, что наибольшую эффективность в развитии речевой активности продемонстрировали дидактические игровые технологии. Использование игр “Четвёртый лишний”, “Назови одним словом” и “Подбери картинку” способствовало активизации словарного запаса, формированию навыков классификации и развитию связного высказывания. В процессе выполнения заданий дети не только называли предметы и их признаки, но и учились аргументировать собственный выбор, строить

развёрнутые ответы и использовать обобщающие понятия. Особенно выраженный положительный эффект наблюдался у детей со стёртой формой дизартрии, для которых характерна относительная сохранность познавательной деятельности при недостаточной сформированности речевых средств общения. Существенное значение для формирования коммуникативной активности имели сюжетно-ролевые игры. Моделирование социальных ситуаций в играх “Магазин”, “Поликлиника” и “Путешествие” создавало естественную потребность в использовании речи как средства достижения игровой цели. В отличие от традиционных логопедических упражнений, в условиях ролевого взаимодействия дети проявляли значительно большую речевую инициативу, чаще вступали в диалог и активнее использовали ранее усвоенный речевой материал. Особенно важным это оказалось для детей со спастическими формами дизартрии, у которых речевая пассивность и страх речевой ошибки нередко выступают дополнительным фактором ограничения общения.

Особое место в структуре коррекционной работы занимали артикуляционные игровые технологии. Использование игровых упражнений “Лошадка”, “Часики”, “Качели” и “Футбол” позволило повысить мотивацию детей к выполнению многократно повторяющихся артикуляционных движений, традиционно вызывающих быструю утомляемость и снижение интереса к занятиям. Игровая форма обеспечивала эмоциональную привлекательность упражнений и способствовала увеличению времени активной работы ребёнка без признаков переутомления. У детей со спастической дизартрией упражнения выполнялись в замедленном темпе с обязательными паузами для расслабления мышц, тогда как при гипотонических формах основное внимание уделялось увеличению количества повторений и развитию мышечного тонуса артикуляционного аппарата. Не менее важную роль в развитии речевой активности играли сенсорные технологии. Использование кинетического песка, тактильных дорожек, сенсорных коробок и упражнений на различение цвета, формы и величины стимулировало развитие мелкой моторики и сенсорного восприятия, тесно связанных с формированием речи. Выполнение сенсорных заданий сопровождалось обязательным речевым комментированием действий ребёнка, описанием свойств предметов и составлением небольших рассказов. Это позволяло одновременно развивать сенсорную сферу и активизировать использование речи в практической деятельности.

Анализ динамики показателей речевого развития свидетельствует о положительном влиянии комплексного применения игровых технологий на формирование речевой активности детей с дизартрией. Наиболее выраженные изменения были зафиксированы по показателям речевой активности, коммуникативных навыков и эмоциональной вовлечённости в занятия, прирост которых составил соответственно 49 %, 48 % и 49 %. Существенное улучшение отмечалось также в развитии активного словаря, связной речи и речевой инициативы. Полученные результаты позволяют предположить, что высокая эффективность игровых технологий обусловлена их способностью обеспечивать эмоционально значимую мотивацию речевой деятельности. В игровой ситуации речь перестаёт выступать исключительно объектом коррекции и становится средством достижения игровой цели, что создаёт условия для её естественного и многократного использования. Таким образом, систематическое и дифференцированное применение дидактических, сюжетно-ролевых, артикуляционных, сенсорных и подвижных игр обеспечивает комплексное воздействие на речевую, познавательную и коммуникативную сферы ребёнка с дизартрией и способствует повышению эффективности логопедической работы.

ВЫВОДЫ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Проведённое исследование показало, что игровые технологии обладают значительным коррекционно-развивающим потенциалом и эффективно применяются для развития речевой активности детей с тяжёлыми нарушениями речи, в частности с дизартрией. Их использование повышает мотивацию к общению, создаёт естественные условия речевого взаимодействия и положительно влияет на различные компоненты речевого развития. Комплексное применение дидактических, сюжетно-ролевых, артикуляционных, сенсорных и подвижных игр способствует расширению словарного запаса, совершенствованию грамматического строя, связной и диалогической речи, артикуляционной моторики и коммуникативных навыков. Разработанная система игровых занятий повышает речевую инициативу и эмоциональную вовлечённость детей. Дифференцированное применение игровых технологий с учётом формы и степени выраженности дизартрии позволяет индивидуализировать коррекционную работу и повысить её эффективность.

Список использованной литературы:

1. Закон Республики Узбекистан “Об образовании”. – Ташкент, 2020.
2. Закон Республики Узбекистан “О правах лиц с инвалидностью”. – Ташкент, 2021.
3. Стратегия развития Нового Узбекистана на 2022–2026 годы. – Ташкент, 2022.

4. Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте. – Москва: Просвещение, 1991.
5. Эльконин Д. Б. Психология игры. – Москва: Владос, 1999.
6. Сухомлинский В. А. Сердце отдаю детям. – Москва: Педагогика, 1985.
7. Волкова Л. С. Логопедия. – Москва: Владос, 2008.
8. Филичева Т. Б., Чиркина Г. В. Основы логопедии. – Москва: Просвещение, 2009.
9. Жукова Н. С. Логопедия. Преодоление общего недоразвития речи у дошкольников. – Екатеринбург: АРД ЛТД, 1998.
10. Левина Р. Е. Нарушения речи у детей дошкольного возраста. – Москва: Академия, 2005.
11. Лалаева Р. И. Коррекция нарушений речи у дошкольников. – Санкт-Петербург: Союз, 2001.
12. Нищева Н. В. Игровые технологии в логопедической работе. – Санкт-Петербург: Детство-Пресс, 2010.
13. Ткаченко Т. А. Логопедическая работа с детьми дошкольного возраста. – Москва: ГНОМ, 2012.
14. Каше Г. А. Подготовка к школе детей с недостатками речи. – Москва: Просвещение, 1985.
15. Арушанова А. Г. Развитие речи и игровая деятельность дошкольников. – Москва: Мозаика-Синтез, 2008.

QO'L TO'PI BILAN SHUG'ULLANUVCHI TALABALARDA TEZKORLIK VA CHAQQONLIK SIFATLARINI RIVOJLANTIRISHNING SAMARALI USULLARI

Jo'rayev Nodirbek Nutfillo o'g'li
Buxoro davlat pedagogika instituti
Jismoniy tarbiya va sport kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada qo'l to'pi bilan shug'ullanuvchi talabalarda tezkorlik va chaqqonlik sifatlarini rivojlantirishning nazariy hamda metodik asoslari yoritilgan. Qo'l to'pi o'yinining yuqori intensivlikdagi interval xususiyati, qisqa masofaga tezlanish, keskin to'xtash, yo'nalishni o'zgartirish, takroriy sprint va himoya-hujum holatlariga tez moslashish kabi harakatlarning jismoniy tayyorgarlikdagi o'rni tahlil qilingan. Tezkorlik va chaqqonlikni rivojlantirishda qisqa masofali sprintlar, yo'nalishni o'zgartirish mashqlari, pliometrik tayyorgarlik, takroriy sprintlar, kichik maydondagi qo'l to'pi o'yinlari hamda kompleks mashqlardan foydalanish imkoniyatlari asoslangan. Mashqlarni talabalarning tayyorgarlik darajasi, yuklama hajmi, dam olish oralig'i va texnik-taktik vazifalar bilan uyg'unlashtirish bo'yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: qo'l to'pi, talaba, tezkorlik, chaqqonlik, sprint, yo'nalishni o'zgartirish, pliometrik mashqlar, takroriy sprint, jismoniy tayyorgarlik, maxsus tayyorgarlik.

Abstract: This article examines the theoretical and methodological foundations for developing speed and agility in university students engaged in handball. It analyzes the role of the high-intensity intermittent nature of handball and such performance actions as short-distance acceleration, rapid stopping, change of direction, repeated sprinting, and quick adaptation to offensive and defensive situations. The paper substantiates the use of short-distance sprint drills, change-of-direction exercises, plyometric training, repeated-sprint training, small-sided handball games, and combined drills for improving speed and agility. Methodological recommendations are proposed for coordinating exercise selection with students' preparedness, training load, recovery intervals, and technical-tactical tasks.

Key words: handball, university students, speed, agility, sprint, change of direction, plyometric exercises, repeated sprint, physical fitness, sport-specific training.

Аннотация: В статье раскрыты теоретические и методические основы развития быстроты и ловкости у студентов, занимающихся гандболом. Проанализирована роль высокоинтенсивного интервального характера гандбола, ускорений на коротких дистанциях, резких остановок, смены направления движения, повторных спринтов и быстрого приспособления к ситуациям нападения и защиты. Обоснованы возможности применения коротких спринтов, упражнений на смену направления движения, плиометрической подготовки, повторного спринта, игр в гандбол на уменьшенной площадке и комплексных упражнений. Предложены методические рекомендации по согласованию упражнений с уровнем подготовленности студентов, объемом нагрузки, интервалами отдыха и технико-тактическими задачами.

Ключевые слова: гандбол, студенты, быстрота, ловкость, спринт, смена направления движения, плиометрические упражнения, повторный спринт, физическая подготовка, специальная подготовка.

KIRISH

Zamonaviy qo'l to'pi yuqori tezlikda kechadigan, hujum va himoya fazalari qisqa vaqt ichida almashinadigan, sportchidan vaziyatni tez anglash va unga mos harakat javobini tanlashni talab qiladigan murakkab sport turidir. O'yin davomida talaba qisqa masofada tezlanishi, raqib qarshiligida harakat yo'nalishini o'zgartirishi, to'satdan to'xtashi, qayta tezlanishi, sakrashi, to'p bilan va to'psiz manevr qilishi hamda texnik usullarni yuqori tezlikda bajarishi kerak. Shu sababli tezkorlik va chaqqonlik umumiy jismoniy tayyorgarlikning alohida ko'rsatkichlari bo'lib qolmasdan, qo'l to'pi o'yin faoliyatining samaradorligini belgilovchi maxsus jismoniy sifatlar sifatida namoyon bo'ladi. Ilmiy manbalarda qo'l to'pi yuqori intensivlikdagi interval sport turi sifatida tavsiflanadi. Rasmiy musobaqalardagi jismoniy talablarni umumlashtirgan tizimli tahlillarda yuqori intensiv yugurish va sprint epizodlari umumiy o'yin vaqtining nisbatan kichik qismini egallasa-da, ular qarshi hujum, bo'sh hududni egal-

lash, himoyaga qaytish va to‘p uchun kurash kabi hal qiluvchi vaziyatlarda muhim ekani qayd etiladi. Demak, qo‘l to‘pi mashg‘ulotida faqat umumiy chidamlilik yoki kuchni rivojlantirish yetarli emas; o‘yin sharoitiga yaqin tezlanish, tormozlanish va yo‘nalishni o‘zgartirish harakatlarini muntazam takrorlash talab etiladi.

Tezkorlik sportchining muayyan harakatni minimal vaqt ichida bajarish qobiliyatini ifodalaydi. Qo‘l to‘pida u start reaksiyasi, dastlabki tezlanish, qisqa masofadagi sprint, takroriy tezlanish va texnik harakatni yuqori sur’atda bajarish ko‘rinishlarida namoyon bo‘ladi. Chaqqonlik esa harakat vazifasini o‘zgaruvchan vaziyatga mos ravishda tez, aniq va maqsadga muvofiq qayta tashkil eta olish qobiliyatidir. Shu bois chaqqonlikni oddiygina yugurish tezligi bilan tenglashtirish mumkin emas: u yo‘nalishni o‘zgartirish tezligi, muvozanatni saqlash, koordinatsiya, reaksiya va qaror qabul qilish jarayonlarining o‘zaro birligini talab qiladi. Qo‘l to‘pi bilan shug‘ullanuvchi talabalarda ushbu sifatlarni rivojlantirish masalasi oliy ta’lim sharoitida alohida ahamiyatga ega. Talabalar sport mahorati, avvalgi jismoniy tayyorgarligi va harakat tajribasi jihatidan bir xil emas. Shuning uchun mashg‘ulot yuklamalarini individuallashtirish, texnik bajarilish sifatini nazorat qilish va tezkorlik mashqlarini charchoq keskin ortib ketmasidan bajarish metodik jihatdan muhimdir. Mazkur maqolaning maqsadi qo‘l to‘pi bilan shug‘ullanuvchi talabalarda tezkorlik va chaqqonlikni rivojlantirishga xizmat qiluvchi ilmiy asoslangan mashq vositalarini tizimlashtirish hamda ularni mashg‘ulot jarayoniga kiritish bo‘yicha amaliy tavsiyalarni ishlab chiqishdan iborat.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Qo‘l to‘pi sportchilarining jismoniy tayyorgarligiga bag‘ishlangan tadqiqotlarda tezlanish, sprint, sakrash, yo‘nalishni o‘zgartirish va takroriy yuqori intensiv harakatlar o‘yin samaradorligi bilan uzviy bog‘langan ko‘rsatkichlar sifatida qaraladi. Karcher va Buchheit qo‘l to‘pidagi jismoniy va fiziologik talablarni tahlil qilib, o‘yinchining pozitsiyasi va o‘yin epizodiga qarab yuqori intensiv harakatlarning xususiyati o‘zgarishini ko‘rsatgan. Keyingi tizimli tahlillar ham qanot, yarim o‘rta va chiziq o‘yinchilarida harakat profili bir xil emasligini, shu sababli tayyorgarlik vositalari o‘yin vazifalariga moslashtirilishi lozimligini ta’kidlaydi. Pliometrik tayyorgarlik bo‘yicha zamonaviy meta-tahlil natijalari qo‘l to‘pi sportchilarida sakrash ko‘rsatkichlari bilan bir qatorda qisqa va nisbatan uzun sprintlar, takroriy sprint hamda chaqqonlik ko‘rsatkichlarida ham ijobiy o‘zgarishlar kuzatilishini ko‘rsatadi. Mazkur tahlilda 20 ta tadqiqot va 563 nafar qo‘l to‘pi o‘yinchisining ma’lumotlari umumlashtirilgan bo‘lib, pliometrik mashqlar chaqqonlik va sprint ko‘rsatkichlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatgani qayd etilgan. Shuningdek, sakkiz haftadan uzunroq dasturlarda ayrim tezkorlik ko‘rsatkichlaridagi samaradorlik yuqoriroq bo‘lishi mumkinligi aniqlangan. Bu ma’lumotlar pliometrik mashqlarni bir martalik yoki tasodifiy vosita emas, balki rejalashtirilgan tayyorgarlik siklining tarkibiy qismi sifatida qo‘llash zarurligini ko‘rsatadi.

Biroq barcha tadqiqotlar bir xil natijani bermaydi. 2026-yilda e’lon qilingan alohida meta-tahlilda mustaqil pliometrik dasturlar vertikal sakrash ko‘rsatkichlarini yaxshilagani, ammo 10, 20 va 30 metrli chiziqli sprint natijalariga statistik jihatdan ishonchli ta’sir aniqlanmagani ko‘rsatilgan. Mazkur tafovut tezkorlikni rivojlantirishda faqat bitta mashq turiga tayanish metodik jihatdan yetarli emasligini anglatadi. Sprint texnikasi, tezlanish, reaktiv kuch, yo‘nalishni o‘zgartirish va o‘yin vaziyatidagi qaror qabul qilish mashqlari o‘zaro uyg‘unlashtirilganda qo‘l to‘piga xos tezkorlikni kompleks rivojlantirish imkoniyati ortadi. Kichik maydondagi o‘yinlar ham qo‘l to‘pi tayyorgarligida istiqbolli vosita hisoblanadi. 2026-yilda yosh kattalarda o‘tkazilgan tadqiqotda kichik tarkibli qo‘l to‘pi o‘yinlari va yugurishga asoslangan yuqori intensiv intervalli mashg‘ulotlar sprint, yo‘nalishni o‘zgartirish va takroriy sprint ko‘rsatkichlarini yaxshilashda o‘xshash ijobiy natijalar bergan. Kichik maydondagi o‘yinlarning afzalligi shundaki, ular jismoniy yuklamani to‘p bilan ishlash, vaziyatni baholash, sherik va raqib harakatiga javob berish kabi texnik-taktik vazifalar bilan birlashtiradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolada qo‘l to‘pi bilan shug‘ullanuvchi talabalarning tezkorlik va chaqqonlik sifatlarini rivojlantirishga oid ilmiy-metodik manbalarni tizimli-qiyosiy tahlil qilish, umumlashtirish, tasniflash va pedagogik modellashtirish metodlaridan foydalanildi. Tahlilda qo‘l to‘pining musobaqa faoliyatiga xos jismoniy talablar, pliometrik tayyorgarlik, qisqa masofali sprint, takroriy sprint, yo‘nalishni o‘zgartirish mashqlari hamda kichik maydondagi o‘yinlarning samaradorligini o‘rgangan ilmiy ishlar asos qilib olindi. Maqola doirasida muallif tomonidan yangi eksperimental guruh natijalari keltirilmaydi; tavsiyalar mavjud ilmiy dalillar va qo‘l to‘pi mashg‘ulotining didaktik xususiyatlarini integratsiyalash asosida shakllantirildi. Tezkorlikni baholash uchun 10 metrli sprint dastlabki tezlanishni, 20–30 metrli sprint esa tezlanishni davom ettirish qobiliyatini aniqlashga xizmat qilishi mumkin. Chaqqonlik va yo‘nalishni o‘zgartirish qobiliyatini baholashda T-test, modified T-test, Illinois turidagi testlar yoki qo‘l to‘pi maydoniga mos qisqa shuttle-testlardan foydalanish maqsadga muvofiq. Bunda test sharoiti, start holati, masofa, urinishlar soni va dam olish oralig‘i bir xil saqlanishi kerak. Natijalarni qiyoslashda sekunddagi ko‘rsatkich bilan bir qatorda harakat texnikasining barqarorligi ham hisobga olinishi zarur.

Mashqlarni tanlashda uchta metodik tamoyil asos qilib olindi:

- *birinchidan,* mashqning harakat tuzilishi qo'l to'pidagi real o'yin epizodiga yaqin bo'lishi;
- *ikkinchidan,* tezkorlik mashqlari sifatli bajarilishi uchun dam olish oralig'i yetarli bo'lishi;
- *uchinchidan,* murakkablik oddiy chiziqli harakatdan oldindan rejalashtirilgan yo'nalish o'zgarishiga, undan esa tashqi signalga javob beriladigan reaktiv chaqqonlik mashqlariga qarab oshirib borilishi.

Mazkur ketma-ketlik talabaning harakat texnikasini buzmasdan tezlik komponentlarini bosqichma-bosqich shakllantirish imkonini beradi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Ilmiy manbalar tahlili qo'l to'pida tezkorlik va chaqqonlikni rivojlantirish uchun bir-birini to'ldiruvchi oltita asosiy vositani ajratish imkonini berdi: qisqa masofali sprintlar, yo'nalishni o'zgartirish mashqlari, pliometrik mashqlar, takroriy sprintlar, reaktiv chaqqonlik topshiriqlari va kichik maydondagi qo'l to'pi o'yinlari. Ushbu vositalarning har biri alohida jismoniy mexanizmga ko'proq ta'sir qiladi, biroq ularni maqsadli kombinatsiyalash qo'l to'piga xos harakat faoliyatini to'liqroq modellashtiradi.

Birinchi yo'nalish - **qisqa masofali sprint mashqlaridir.** Qo'l to'pida ko'plab hal qiluvchi harakatlar katta masofada maksimal tezlikka chiqishdan ko'ra, bir necha metr ichida tezlanish bilan bog'liq. Shu sababli 5–10 metrli start tezlanishlari, 10–20 metrli sprintlar, turli boshlang'ich holatlardan tez chiqish va signal bo'yicha tezlanish mashqlari mashg'ulotning asosiy qismiga kiritilishi mumkin. Sprint mashqlarida asosiy talab – har bir takrorni yuqori sifatda bajarish. Juda qisqa dam olish tezkorlik mashqini chidamlilik mashqiga aylantirib yuborishi mumkin; shu bois maqsad maksimal tezlik bo'lsa, takrorlar orasida ish qobiliyatini tiklashga yetarli tanaffus beriladi.

Ikkinchi yo'nalish - **yo'nalishni o'zgartirish tezligini rivojlantirishdir.** Bunda konuslar orasida 45°, 90° va 180° burilishlar, oldinga-orqaga shuttle yugurish, yonlama harakatdan tezlanishga o'tish, himoyachi qadami va keskin tormozlanish mashqlari qo'llaniladi. Mazkur mashqlarda faqat vaqt ko'rsatkichi emas, balki tormozlanish texnikasi, tayanch oyoqning joylashuvi, gavda og'irlik markazini boshqarish va keyingi tezlanishga o'tish sifati ham nazorat qilinadi. Harakat tezligi texnika hisobiga emas, texnik jihatdan to'g'ri bajarilish asosida oshirilishi lozim.

Uchinchi yo'nalish - **pliometrik mashqlardir.** Past va o'rta intensivlikdagi sakrashlar, ketma-ket sakrashlar, yonlama sakrashlar, bir oyoqdan ikkinchi oyoqqa o'tish, qisqa to'siqlardan sakrab tushgach tezlanish kabi mashqlar mushak-tendon tizimining tez kuch hosil qilish qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Qo'l to'pi uchun pliometrik mashqlarning qiymati sakrashning o'zi bilan cheklanmaydi: tormozlanishdan tezlanishga, yerga tushishdan qayta harakatga o'tish kabi o'yin vaziyatlariga xos harakatlar ham takomillashadi. Meta-tahlil ma'lumotlari pliometrik tayyorgarlikning chaqqonlik, sprint va takroriy sprint ko'rsatkichlariga ijobiy ta'sirini ko'rsatadi, biroq yuklama sportchining tayyorgarligi va tiklanish imkoniyatiga mos dozalanishi kerak.

To'rtinchi yo'nalish - **takroriy sprint qobiliyatini rivojlantirish.** Qo'l to'pi o'yinida bir marta tez yugurishning o'zi yetarli emas; sportchi qisqa tiklanishdan so'ng yana yuqori intensiv harakatni takrorlay olishi kerak. Shu sababli 10–20 metrli bir necha sprintni belgilangan dam olish bilan takrorlash, shuttle-sprintlar, sprint–to'xtash–qayta sprint kombinatsiyalari qo'llaniladi. Bu mashqlar mashg'ulot maqsadiga qarab alohida blokda yoki texnik topshiriq bilan birlashtirilgan holda bajarilishi mumkin. Bunda takrorlar oxirida tezlik keskin pasayib ketsa, mashqning sifatli tezkorlik yo'nalishi buzilayotganini hisobga olish zarur.

Beshinchi yo'nalish **- reaktiv chaqqonlikdir.** Oldindan ma'lum yo'nalishda konuslar orasidan yugurish foydali bo'lsa-da, haqiqiy o'yinda sportchi qaysi tomonga harakat qilishini avvaldan bilmaydi. Shuning uchun murabbiy ishorasi, rangli signal, sherikning harakati yoki to'pning yo'nalishiga javoban tez qaror qabul qilish topshiriqlari kiritilishi kerak. Masalan, talaba markaziy nuqtadan boshlaydi va murabbiy ko'rsatgan rangdagi konusga tezlanadi; keyingi bosqichda esa signal raqibning real harakati bilan almashtiriladi. Natijada sezish, qaror qabul qilish va motor javob bir butun jarayon sifatida mashq qilinadi.

Oltinchi yo'nalish - **kichik maydondagi qo'l to'pi o'yinlaridir.** 2×2, 3×3 yoki 4×4 formatdagi o'yinlar maydon hajmi va qoidalarni o'zgartirish orqali talabalarni ko'proq tezlanish, to'xtash, yo'nalishni o'zgartirish va qaror qabul qilishga majbur qiladi. Bunday mashqlar motivatsion jihatdan ham samarali bo'lib, jismoniy sifatlarni texnik-taktik faoliyatdan ajratmasdan rivojlantirish imkonini beradi. 2026-yilgi tadqiqot kichik tarkibli qo'l to'pi o'yinlari sprint, yo'nalishni o'zgartirish va takroriy sprint ko'rsatkichlarini yaxshilash uchun amaliy vosita bo'la olishini ko'rsatadi.

Mashg‘ulot jarayonida ushbu vositalarni ketma-ketlik bilan joylashtirish muhim. Tezkorlik va reaktiv chaqqonlik mashqlari, odatda, umumiy qizishdan keyin, markaziy asab tizimi va mushaklar hali kuchli charchamagan vaqtda bajarilganda sifatliroq natija beradi. Keyin pliometrik yoki maxsus yo‘nalishni o‘zgartirish mashqlari, undan so‘ng takroriy sprint va kichik maydondagi o‘yinlar qo‘llanishi mumkin. Biroq bu qat’iy sxema emas: mashg‘ulotning maqsadi, haftalik yuklama va talabalarning tayyorgarligiga qarab tartib o‘zgartiriladi. Talabalar bilan ishlashda xavfsizlik ham metodikaning tarkibiy qismi hisoblanadi. Pliometrik va keskin tormozlanish mashqlaridan oldin oyoq panjasi, tizza va son bo‘g‘imlarini harakatga tayyorlash, yerga tushish texnikasini o‘rgatish va mashqlarni oddiydan murakkabga qarab oshirish zarur.

Charchoq tufayli tizza holati, tayanch oyoq nazorati yoki gavda muvozanati buzilsa, mashq intensivligi kamaytiriladi. Shunday yondashuv jismoniy sifatni rivojlantirish bilan birga harakat madaniyatini ham shakllantiradi. Tahlil natijalaridan kelib chiqib, qo‘l to‘pi bilan shug‘ullanuvchi talabalar uchun tezkorlik va chaqqonlikni rivojlantirishni uch bosqichda tashkil etish maqsadga muvofiq: bazaviy bosqichda sprint texnikasi, tormozlanish, muvozanat va oddiy yo‘nalish o‘zgarishlari; rivojlantiruvchi bosqichda pliometrika, murakkab yo‘nalish o‘zgarishlari va takroriy sprintlar; maxsus bosqichda esa reaktiv chaqqonlik, to‘p bilan bajariladigan tezkor topshiriqlar va kichik maydondagi o‘yinlar ustuvor bo‘ladi. Bunday mantiqiy ketma-ketlik umumiy harakat bazasidan qo‘l to‘piga xos maxsus tezkor faoliyatga o‘tishni ta’minlaydi (1-jadval).

1-jadval: **Tezkorlik va chaqqonlikni rivojlantirish uchun tavsiya etiladigan mashq yo‘nalishlari**

Yo‘nalish	Mashq namunasi	Asosiy maqsad	Metodik talab
Qisqa sprint	5–10 m va 10–20 m tezlanish	Start va tezlanish	Yuqori sifat, yetarli tiklanish
Yo‘nalish o‘zgarishi	45°, 90°, 180° burilishlar	Tormozlanish va qayta tezlanish	Texnika va gavda nazorati
Pliometrika	Yonlama va ketma-ket sakrashlar	Reaktiv kuch	Bosqichma-bosqich yuklama
Takroriy sprint	10–20 m sprint seriyalari	Tezlikni takrorlash	Tezlik pasayishini nazorat qilish
Reaktiv chaqqonlik	Signal yoki raqibga javob	Qaror + motor javob	Kutilmagan signal
Kichik o‘yin	2×2, 3×3, 4×4	Maxsus o‘yin tezligi	Maydon va qoida bilan boshqarish

Shuningdek, mashg‘ulot samaradorligini faqat yakuniy test natijasi bilan baholash yetarli emas. 10 metrli sprint va chaqqonlik testlari bilan bir qatorda talabaning mashqni texnik jihatdan to‘g‘ri bajarishi, takroriy sprintlarda natijani saqlab qolishi, o‘yin vaziyatida tez qaror qabul qilishi va tezkor harakatni to‘p bilan bajarishi kuzatilishi lozim. Shu tariqa nazorat tizimi jismoniy, koordinatsion va o‘yin faoliyatiga xos komponentlarni birgalikda qamrab oladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Qo‘l to‘pi bilan shug‘ullanuvchi talabalarda tezkorlik va chaqqonlikni rivojlantirish o‘yin faoliyatining yuqori intensiv va o‘zgaruvchan xususiyatidan kelib chiqadigan muhim metodik vazifadir. Tezkorlik qisqa masofadagi tezlanish, sprint va takroriy yuqori intensiv harakatlarda, chaqqonlik esa tormozlanish, yo‘nalishni o‘zgartirish, muvozanatni saqlash, tashqi signalga javob berish va tez qaror qabul qilish jarayonlarida namoyon bo‘ladi. Shu sababli mazkur sifatlarni rivojlantirish bir xil tipdagi mashqlarni ko‘p takrorlashga emas, balki harakat tuzilishi va fiziologik ta’siri turlicha bo‘lgan vositalarni maqsadli uyg‘unlashtirishga asoslanishi kerak.

Ilmiy manbalar tahlili qisqa masofali sprintlar, yo‘nalishni o‘zgartirish mashqlari, pliometrik tayyorgarlik, takroriy sprintlar, reaktiv chaqqonlik topshiriqlari va kichik maydondagi qo‘l to‘pi o‘yinlarini kompleks qo‘llash maqsadga muvofiqligini ko‘rsatdi. Pliometrik mashqlar bo‘yicha meta-tahlillar chaqqonlik, sakrash va ayrim sprint ko‘rsatkichlarida ijobiy ta’sirlarni qayd etgan, biroq yangi tahlillarda chiziqli sprint bo‘yicha natijalar bir xil emas. Bu holat mashg‘ulot dasturini faqat pliometrik vositalar bilan cheklamasdan, maxsus sprint va yo‘nalishni o‘zgartirish mashqlari bilan to‘ldirish zarurligini asoslaydi. Amaliyotda tezkorlik mashqlarini kuchli charchoq yuzaga kelishidan oldin bajarish, har bir takrorning sifatini nazorat qilish, dam olish oralig‘ini mashq maqsadiga mos belgilash, murakkablikni oldindan ma’lum harakatlardan reaktiv vazifalarga qarab oshirish tavsiya etiladi. Talabalar tayyorgarligi turlicha bo‘lganligi sababli masofa, takrorlar soni, sakrash hajmi va o‘yin maydoni individual imkoniyatlarga moslashtirilishi kerak.

Qo'l to'pi mashg'ulotlarida 2×2, 3×3 va 4×4 shaklidagi kichik o'yinlardan foydalanish tezkor jismoniy yuklamani texnik-taktik faoliyat va qaror qabul qilish bilan birlashtirish imkonini beradi. Shu bilan birga, mashg'ulot samaradorligini 10 metrli sprint, yo'nalishni o'zgartirish testi, takroriy sprint ko'rsatkichlari va o'yin vaziyatidagi reaktiv harakatlar orqali muntazam nazorat qilish maqsadga muvofiq. Kelgusidagi pedagogik tajribalarda aynan talaba yoshidagi qo'l to'pi bilan shug'ullanuvchilar uchun turli kombinatsiyalangan dasturlarning davomiyligi, haftalik chastotasi va yuklama nisbatlarini eksperimental taqqoslash zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Pavlov Sh.K., Abdurahmanov F.A. Gandbolchilarning tayyorgarligi. - Toshkent: O'zDJTI, 2006. - 299 b.
2. Yunusaliyev U.A. Gandbolchilarda tezkor-kuch qobiliyatini rivojlantirish. - Research and Implementation, 2024. - 2-jild, 5-son.
3. Burxonov F.R. Gandbol bilan shug'ullanuvchi 12–14 yoshli o'quvchilarning tezkor-kuch jismoniy sifatini rivojlantirish. - Golden Brain, 2025. - 3-jild, 1-son. - B. 98–106.
4. Murodova M.Y. Gandbol mashg'ulotining o'quvchilar jismoniy tayyorgarligiga ta'siri. - O'zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali, 2023. - 15-son.
5. Avazbadalov Sh.M. Gandbolda o'yin tezligini oshirish omillari. - Qo'qon DPI Ilmiy xabarlar jurnali, 2026. -8-jild, 5-son. - B. 2076–2082.
6. Habibjonova X.M., Qo'qanboyev M-A.D., Norbo'riyev R.S. Tayyorlov davrining umumjismoniy tayyorgarlik bosqichida aylanma mashg'ulotni qo'llash usullari va ularni tahlil qilish. - Modern Science and Research, 2025. -4-jild. - B. 487–497.
7. Isroilov R.I., Maxmudov A.A. Gandbolchilarni jismoniy tayyorgarligida qo'llaniladigan zamonaviy mashg'ulot metodlari va usullari. - Modern Science and Research, 2025. - 4-jild.
8. Xoshimov J.X. Gandbolchilarni texnik-taktik tayyorlashda jismoniy tayyorgarliklarning ahamiyati. - Tadqiqotlar.uz, 2024. - 35-jild, 1-son. - B. 190–193.

ЦЕННОСТНО-СМЫСЛОВОЙ ПОТЕНЦИАЛ ПОЭЗИИ АННЫ АХМАТОВОЙ В ФОРМИРОВАНИИ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ И ДУХОВНО-НРАВСТВЕННОМ СТАНОВЛЕНИИ УЧАЩИХСЯ: МЕТОДИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Жабборова Гулчехра Жобировна
Магистрант 2-го курса направления "Русский язык и литература" БГПИ
Бухара, Узбекистан

Аннотация: В статье исследуется ценностно-смысловой потенциал поэзии Анны Ахматовой как средства взаимосвязанного развития языковой личности и духовно-нравственной культуры студентов. Предложена авторская методическая модель "Слово - Образ - Ценность - Позиция", ориентированная на последовательное раскрытие связи между языковой организацией художественного текста, его ценностным содержанием и личностной рефлексией читателя. На материале экспериментальной работы со студентами первого курса выявлена положительная динамика языковой чувствительности, интерпретационной глубины, ценностной аргументированности и самостоятельности речевого высказывания.

Ключевые слова: поэзия Анны Ахматовой, ценностно-смысловая интерпретация, языковая личность студента, духовно-нравственное становление, художественное слово, читательская рефлексия.

Annotatsiya: Maqolada Anna Axmatova she'riyatining talabalarning lingvistik shaxsini hamda ma'naviy-axloqiy madaniyatini o'zaro bog'liq holda rivojlantirish vositasi sifatidagi qadriyat-ma'no salohiyati tadqiq etiladi. Badiiy matnning til tuzilishi, uning qadriyat mazmuni va o'quvchining shaxsiy refleksiyasi o'rtasidagi bog'liqlikni izchil ochib berishga yo'naltirilgan mualliflik metodik modeli - "So'z - Obraz - Qadriyat - Pozitsiya" taklif etiladi. Birinchi bosqich talabalari bilan olib borilgan eksperimental ish materiallari asosida lingvistik sezgirlik, interpretatsion chuqurlik, qadriyatlarni dalillash qobiliyati hamda mustaqil nutqiy fikr bildirish ko'rsatkichlarida ijobiy dinamika aniqlangan.

Kalit so'zlar: Anna Axmatova she'riyati, qadriyat-ma'no interpretatsiyasi, talabaning lingvistik shaxsi, ma'naviy-axloqiy kamolot, badiiy so'z, kitobxonlik refleksiyasi.

Abstract: The article examines the axiological-semantic potential of Anna Akhmatova's poetry as a means of the interconnected development of students' linguistic personality and spiritual and moral culture. The author proposes an original methodological model, "Word - Image - Value - Position," aimed at consistently revealing the relationship between the linguistic organization of a literary text, its axiological content, and the reader's personal reflection. Based on an experimental study conducted with first-year students, positive dynamics were identified in linguistic sensitivity, interpretive depth, the ability to substantiate value-based judgments, and independent verbal expression.

Key words: Anna Akhmatova's poetry, axiological-semantic interpretation, student's linguistic personality, spiritual and moral development, literary word, reader's reflection.

ВВЕДЕНИЕ

Современное образование всё настойчивее выходит за пределы передачи учащемуся совокупности знаний и учебных умений. В центре образовательного процесса оказывается человек, способный не только грамотно воспринимать и порождать высказывание, но и осмысливать собственную позицию, соотносить её с нравственными ориентирами, чувствовать ответственность за сказанное и сделанное. В этой связи особую значимость приобретает работа с художественным текстом, поскольку именно литература позволяет соединить развитие речи с формированием внутреннего мира личности [1].

Художественное слово в таком случае перестаёт быть исключительно объектом филологического анализа: оно становится пространством встречи учащегося с человеческим опытом, системой ценностей и вопросами, на которые невозможно ответить механически. Особое место в данном контексте занимает поэзия Анны Ахматовой. Её лирическое наследие обладает своеобразной способностью воздействовать на читателя не прямым нравоучением, а глубиной переживания, внутренней сдержанностью и высокой смысловой концентрацией слова. В её стихотворениях любовь и разлука, память и забвение, достоинство и ответственность, одиночество и духовная стойкость раскрываются не как отвлечённые понятия, а как пережитые человеком состояния [2]. Благодаря этому художественный текст создаёт условия для личностного диалога: учащийся не просто устанавливает значение слова или определяет художественный приём, а постепенно учится видеть за языковой формой человеческий выбор, эмоциональное состояние и нравственный смысл.

Педагогический потенциал поэзии Ахматовой, на наш взгляд, заключается прежде всего в возможности органично соединить два направления развития учащегося - языковое и духовно-нравственное. Анализ лексики, синтаксической организации, образной системы, интонации и композиции стихотворения одновременно может становиться способом осмысления таких ценностей, как человеческое достоинство, верность, сострадание, память, внутренняя свобода и ответственность перед другим человеком. При этом ценностное содержание не должно навязываться учащемуся извне. Напротив, методически продуктивным представляется такой подход, при котором нравственный вывод рождается из самостоятельного движения читателя по тексту: от слова - к образу, от образа - к переживанию, от переживания - к смыслу и далее - к личностной позиции. Именно здесь возникает понятие языковой личности, рассматриваемой не только как носителя определённого уровня речевой компетенции, но и как субъекта, способного осмысленно пользоваться языком для выражения собственной картины мира [3].

Чем глубже учащийся понимает связь между выбором языкового средства и авторским смыслом, тем более осознанной становится его собственная речевая деятельность. Поэзия Ахматовой особенно благоприятна для такого развития, поскольку её художественная речь отличается внешней простотой при внутренней смысловой многослойности. Нередко одно слово, пауза, синтаксический перелом или деталь становятся ключом к пониманию целого текста [4].

Актуальность обращения к данной проблеме обусловлена также изменением характера современной коммуникации. Учащийся ежедневно сталкивается с огромным количеством коротких, фрагментарных и эмоционально насыщенных сообщений, однако избыток информации не гарантирует глубины понимания. В этих условиях особенно важно формировать способность к медленному, вдумчивому чтению, к различению оттенков смысла, к восприятию подтекста и к осознанному выражению собственного отношения. Поэзия Ахматовой, требующая внимания к каждой языковой детали и предполагающая активную интерпретацию, может рассматриваться как эффективное средство против поверхностного чтения и формального отношения к слову. Методический аспект исследования в связи с этим предполагает поиск педагогических решений, при которых анализ ахматовского текста становится не последовательностью формальных операций, а целостным процессом развития личности читателя.

Принципиально важным становится переход от вопроса “что использовал автор?” к вопросам “почему автор выбрал именно это слово?”, “какое состояние оно передаёт?”, “какая ценность за ним раскрывается?”, “как изменяется смысл текста при другом языковом выборе?” и, наконец, “какой личностный смысл этот текст приобретает для современного читателя?”. Такая логика анализа позволяет превратить языковое наблюдение в интеллектуальную и нравственную работу.

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ ПО ТЕМЕ

Теоретическую основу исследования составляют труды А.А. Ахматовой, М.М. Бахтина, Л.С. Выготского, И.Р. Гальперина, Л.Я. Гинзбург и Ю.М. Лотмана.

М.М. Бахтин рассматривал художественный текст как пространство диалога и смыслового взаимодействия, Л.С. Выготский подчёркивал значение искусства в развитии эмоциональной и личностной сферы человека, а И.Р. Гальперин исследовал текст как целостную лингвистическую систему.

Л.Я. Гинзбург и Ю.М. Лотман уделяли особое внимание анализу поэтического текста, его образной структуре и механизмам смыслообразования. Эти научные подходы создают теоретическую основу для изучения поэзии Анны Ахматовой как средства формирования языковой личности и духовно-нравственного развития учащихся.

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

Методологическую основу исследования составляет авторская концепция “ценностно-смыслового маршрута художественного слова”, в рамках которой поэзия Анны Ахматовой рассматривается как динамическое образовательное пространство, способное одновременно воздействовать на языковую компетентность, читательскую интерпретацию и духовно-нравственную сферу учащегося. В отличие от подходов, при которых языковой и воспитательный анализ существуют параллельно, предлагаемая методология исходит из их внутренней взаимосвязи: языковая единица рассматривается как носитель смысла, смысл - как носитель ценности, а осмысленная ценность - как основа личностной рефлексии. Исходным положением исследования является принцип “от слова к ценности - от ценности к себе” [5]. Его сущность заключается в последовательном движении учащегося внутри художественного текста: от наблюдения за конкретной языковой деталью к раскрытию её художественной функции, далее - к определению выраженного через неё ценностного содержания и, наконец, к формированию собственной аргументированной позиции.

В качестве базовой методологической единицы нами предложено понятие ценностно-смыслового узла [6]. Под ним понимается такая совокупность языковых и образных средств художественного текста, в которой концентрируется значимый для произведения человеческий смысл. Ценностно-смысловой узел может формироваться вокруг отдельного слова, словосочетания, образа, синтаксической конструкции, художественной детали или их взаимодействия. Например, значение понятия “память” в поэтическом тексте раскрывается не изолированно: оно приобретает дополнительную глубину через выбор лексики, интонацию, повтор, временные формы глагола, композиционное расположение образов и эмоциональную перспективу лирического субъекта. Для исследования разработана четырёхуровневая модель интерпретации ахматовского текста, получившая условное название “Слово - Образ - Ценность - Позиция” (СОЦП).

Первый уровень - **“Слово”.** Учащийся фиксирует языковые единицы, которые несут повышенную смысловую нагрузку. Анализируются лексические значения, контекстуальные оттенки, эпитеты, метафоры, повторы, местоименные формы, глагольная семантика, синтаксическая организация и интонационные особенности. На данном этапе принципиально важно не ограничиваться называнием художественного средства. Учащийся должен установить, какое смысловое изменение создаёт конкретный языковой выбор.

Второй уровень - **“Образ”.** Выявленная языковая деталь соотносится с системой художественных образов стихотворения. Учащийся устанавливает, как отдельные слова взаимодействуют между собой и каким образом формируют эмоционально-смысловое пространство текста. Здесь осуществляется переход от локального языкового наблюдения к целостному пониманию произведения.

Третий уровень - **“Ценность”.** На данном этапе учащийся определяет, какое ценностное содержание возникает из взаимодействия языковых и образных компонентов. При этом ценность не должна называться произвольно. Она выводится из текста и подтверждается системой языковых доказательств. Например, такие категории, как память, достоинство, любовь, верность, ответственность, сострадание или внутренняя свобода, рассматриваются не как готовый перечень воспитательных целей, а как результат текстовой интерпретации. Важным принципом методологии является двойная доказательность интерпретации. Любое ценностное суждение учащегося должно опираться одновременно на два основания: текстовое и личностное [7].

Текстовое основание предполагает ссылку на конкретное слово, образ или конструкцию; личностное – объяснение того, почему выявленный смысл имеет значение для самого читателя или современной действительности. Такая модель позволяет избежать двух крайностей: формального филологического анализа без личностного содержания и субъективного рассуждения, не подтверждённого художественным текстом. Для более точного выявления динамики развития учащихся в исследовании целесообразно использовать “матрицу ценностно-языкового роста”, включающую четыре показателя:

1. **Языковая чувствительность** - способность замечать смысловую функцию языковых единиц;
2. **Интерпретационная глубина** - способность устанавливать связи между языковой формой, образом и общим смыслом текста;
3. **Ценностная аргументированность** - способность выводить нравственный смысл из текста, а не подменять анализ готовыми моральными суждениями;
4. **Рефлексивно-речевая самостоятельность** - способность формулировать собственную позицию и выражать её логично, точно и доказательно.

Каждый показатель рассматривается в динамике: репродуктивный уровень → интерпретационный уровень → рефлексивный уровень → продуктивный уровень. На репродуктивном уровне учащийся преимущественно распознаёт языковые явления; на интерпретационном устанавливает их смысловую функцию; на рефлексивном соотносит художественный смысл с личностным опытом; на продуктивном самостоятельно создаёт аргументированное высказывание, в котором объединяются языковой анализ и ценностная позиция. Особое место в методологии занимает диалоговый принцип чтения. Он реализуется через три взаимосвязанных типа диалога: "учащийся - текст", "учащийся - автор", "учащийся - современность". Первый обеспечивает непосредственное понимание художественной структуры; второй позволяет реконструировать авторскую систему смыслов; третий переводит литературный опыт в современный социально-личностный контекст. Именно третий переход обеспечивает превращение литературного знания в личностно значимое образование [8].

Для организации практической работы предлагается авторский алгоритм "5П":

Погружение → Поиск → Переосмысление → Присвоение → Порождение.

1. На этапе погружения создаётся эмоционально-смысловая установка на чтение.
2. На этапе поиска учащиеся выявляют языковые маркеры ключевых смыслов.
3. На этапе переосмысления устанавливается связь между языком, образом и ценностью.
4. На этапе присвоения учащийся соотносит выявленный смысл с собственной системой представлений.
5. На этапе порождения он создаёт новое речевое высказывание: комментарий, интерпретацию, эссе, диалог, монолог, мини-исследование или иной продукт.

Методологическая новизна предлагаемого подхода заключается в том, что нравственный компонент не присоединяется к языковому анализу после его завершения, а извлекается непосредственно из механизма функционирования художественного слова. В результате ценностное воспитание перестаёт быть внешним дополнением к уроку литературы или русского языка. Оно становится естественным продолжением интерпретационной деятельности учащегося. Для проверки результативности предлагаемой методологии может применяться комплекс взаимодополняющих методов: контент-анализ художественных текстов, лингвостилистический анализ, интерпретационный анализ ученических высказываний, педагогическое наблюдение, диагностические задания, анкетирование, сравнительный анализ результатов до и после реализации методической модели. Количественная обработка результатов позволяет определить изменение уровня сформированности выделенных показателей, тогда как качественный анализ раскрывает характер происходящих изменений в речевой и ценностной деятельности учащихся [10].

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Экспериментальная часть исследования была организована с целью определить, насколько систематическая работа с поэзией Анны Ахматовой по авторской модели "Слово - Образ - Ценность - Позиция" способствует одновременному развитию языковой интерпретации и духовно-нравственной рефлексии студентов первого курса. В эксперименте приняли участие 60 студентов первого курса, изучающих русский язык и литературу. Исследование проводилось в три последовательных этапа: диагностический, формирующий и контрольный. На диагностическом этапе студентам было предложено стихотворение Анны Ахматовой, ранее не подвергавшееся детальному учебному разбору. Задание предполагало определить ключевые слова текста, сформулировать его основной смысл и написать небольшой комментарий о ценности, выраженной в произведении.

Анализ первоначальных работ показал характерную закономерность: большинство студентов достаточно уверенно находили тему стихотворения и называли отдельные художественные средства, однако испытывали затруднения при объяснении того, каким образом конкретное языковое средство формирует смысл и связано с нравственной проблематикой текста. Особенно показательным оказалось расхождение между умением распознавать языковое явление и способностью интерпретировать его. Например, студенты без особых трудностей определяли эпитет, метафору или повтор, но ответы нередко ограничивались формулой "автор использует это средство для выразительности". На формирующем этапе была реализована разработанная нами методика. При работе с текстами Ахматовой студенты последовательно проходили четыре смысловых уровня.

Сначала они выделяли слово-маркер, затем определяли его функцию в формировании образа, после чего выявляли ценностное содержание и завершали работу собственной аргументированной позицией. Существенным изменением стало требование подтверждать каждое ценностное суждение конкретным языковым материалом стихотворения.

В ходе занятий было отмечено качественное изменение характера студенческих ответов. Если в начале эксперимента преобладали определения типа “тема стихотворения - любовь”, “идея - память”, то в дальнейшем студенты начали объяснять, почему именно определённая лексика, повтор, грамматическая форма или синтаксическая организация позволяют интерпретировать текст через категорию памяти, верности, достоинства или ответственности. Наиболее продуктивным оказался приём “двойного вопроса”: сначала студент отвечал на вопрос “Что означает это слово в данном контексте?”, а затем - “Что меняется в смысле стихотворения, если изменить это слово?”. Такая работа способствовала развитию языковой чувствительности: студенты начинали воспринимать художественное слово не как заменяемый элемент, а как смысловой выбор автора. Параллельно наблюдалось изменение качества нравственной рефлексии. Студенты постепенно отходили от декларативных оценок и переходили к самостоятельным рассуждениям. В письменных работах появились аргументированные высказывания, в которых ценностное суждение связывалось с конкретной текстовой деталью и современным жизненным контекстом. Особенно заметно это проявилось при обсуждении категорий памяти, человеческого достоинства, верности, внутренней свободы и ответственности. На контрольном этапе была использована аналогичная по сложности диагностическая работа. Результаты показали положительную динамику по всем четырём выделенным показателям (Таблица 1).

Таблица 1: **Динамика показателей языкового и ценностно-смыслового развития студентов до и после эксперимента**

Показатель	До эксперимента	После эксперимента	Динамика
Языковая чувствительность	48%	78%	+30 п.п.
Интерпретационная глубина	42%	75%	+33 п.п.
Ценностная аргументированность	39%	73%	+34 п.п.
Рефлексивно-речевая самостоятельность	44%	80%	+36 п.п

Полученные результаты позволяют говорить не только о количественном росте показателей, но и о качественной перестройке читательской деятельности студентов. Наиболее существенная динамика наблюдалась в сфере рефлексивно-речевой самостоятельности: студенты стали чаще формулировать собственную позицию и обосновывать её не общими рассуждениями, а обращением к конкретным языковым деталям художественного текста. Увеличение ценностно-нравственной составляющей не сопровождалось снижением внимания к языку. Напротив, эти направления усиливали друг друга: чем точнее студент определял функцию слова в тексте, тем убедительнее становилось его ценностное толкование. Тем самым эксперимент подтвердил исходную гипотезу исследования: при правильно организованной методической работе языковой анализ способен выступать непосредственным механизмом духовно-нравственного развития, а ценностная рефлексия, в свою очередь, углубляет понимание художественной речи. Важным результатом стало изменение самой позиции студента по отношению к литературному тексту. В начале исследования он преимущественно стремился найти “правильную” интерпретацию, тогда как к завершению эксперимента всё чаще воспринимал текст как пространство для аргументированного диалога. Студент не просто отвечал на вопрос преподавателя, а задавал собственные вопросы тексту, сопоставлял различные трактовки и обосновывал личное понимание. Проведённое исследование подтвердило продуктивность авторской модели “Слово - Образ - Ценность - Позиция” при работе с поэзией Анны Ахматовой. Полученные результаты показывают, что последовательное движение от языковой детали к её художественному смыслу, ценностной интерпретации и собственной позиции студента позволяет органично объединить языковое и духовно-нравственное развитие.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Эксперимент выявил положительную динамику по всем исследуемым показателям: языковой чувствительности, глубине интерпретации, ценностной аргументированности и самостоятельности речевой рефлексии. Наиболее заметные изменения произошли в способности студентов самостоятельно формулировать и текстуально доказывать собственную позицию.

Список литературы:

1. Ахматова А. А. Сочинения: в 2 т. Т. 1: Стихотворения и поэмы. - М.: Художественная литература, 1990. - 447 с.
2. Ахматова А. А. Сочинения: в 2 т. Т. 2: Проза, переводы, записки. - М.: Художественная литература, 1990. - 575 с.
3. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. - М.: Искусство, 1986. - 445 с.
4. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики: исследования разных лет. - М.: Художественная литература, 1975. - 504 с.
5. Библер В. С. От наукоучения - к логике культуры: Два философских введения в двадцать первый век. - М.: Политиздат, 1991. - 413 с.
6. Выготский Л. С. Психология искусства. - М.: Искусство, 1986. - 573 с.
7. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. - М.: Наука, 1981. - 139 с.
8. Гинзбург Л. Я. О лирике. - М.: Интрада, 1997. - 408 с.
9. Гинзбург Л. Я. О психологической прозе. - Л.: Советский писатель, 1971. - 464 с.
10. Лотман Ю. М. О поэтах и поэзии: Анализ поэтического текста. - СПб.: Искусство-СПБ, 1996. - 846 с.

RAQAMLI TA'LIM SHAROITIDA GEOAXBOROT TIZIMLARINI O'QITISHNING ZAMONAVIY HOLATI VA RIVOJLANISH TENDENSIYALARI

Iskandarov Bayimbet Sobir o'g'li
M. Auezov nomidagi Janubiy Qozog'iston Universiteti
Chirchiq filiali Kasbga yo'naltirish ishlari markazi boshlig'i

Annotatsiya: Mazkur maqolada raqamli ta'lim transformatsiyasi sharoitida geoaxborot tizimlarini (GAT) oliy ta'lim muassasalarida o'qitishning zamonaviy holati, rivojlanish tendensiyalari hamda ilmiy-metodik asoslari tahlil qilinadi. Dunyoning rivojlangan davlatlari oliy ta'lim tizimida GATni o'qitish bo'yicha ilg'or tajribalar, O'zbekiston oliy ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar va mavjud amaliyot o'rganiladi. Tadqiqot davomida GATni o'qitish jarayonidagi mavjud muammolar, ularning kelib chiqish sabablari hamda raqamli ta'lim talablaridan kelib chiqadigan qarama-qarshiliklar aniqlanadi. Shuningdek, sun'iy intellekt, bulutli texnologiyalar, masofaviy zondlash ma'lumotlari, WebGIS, mobil GIS va virtual laboratoriyalarni ta'lim jarayoniga integratsiyalashning istiqbollari yoritiladi. Tadqiqot natijalari GAT fanlarini o'qitish metodikasini takomillashtirish hamda bo'lajak mutaxassislarning geofazoviy kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: geoaxborot tizimlari, raqamli ta'lim, GIS, WebGIS, masofaviy ta'lim, geofazoviy kompetensiya, sun'iy intellekt, oliy ta'lim, raqamli transformatsiya.

Abstract: This article analyzes the current state, development trends, and scientific-methodological foundations of teaching Geographic Information Systems (GIS) in higher education institutions under the conditions of digital transformation in education. It examines advanced international practices in GIS education implemented in leading higher education institutions worldwide, as well as the ongoing reforms and current practices in the higher education system of the Republic of Uzbekistan. The study identifies the existing challenges in teaching GIS, explores their underlying causes, and reveals the contradictions arising from the requirements of digital education. Furthermore, the paper discusses the prospects for integrating artificial intelligence, cloud technologies, remote sensing data, WebGIS, mobile GIS, and virtual laboratories into the educational process. The findings contribute to improving the methodology of teaching GIS-related disciplines and enhancing the geospatial competencies of future professionals.

Key words: Geographic Information Systems (GIS), digital education, WebGIS, distance learning, geospatial competence, artificial intelligence, higher education, digital transformation.

Аннотация: В данной статье анализируются современное состояние, тенденции развития и научно-методические основы преподавания геоинформационных систем (ГИС) в высших образовательных учреждениях в условиях цифровой трансформации образования. Исследуется передовой опыт преподавания ГИС в системах высшего образования развитых стран мира, а также реформы и существующая практика, реализуемые в системе высшего образования Республики Узбекистан. В ходе исследования выявлены существующие проблемы в процессе преподавания ГИС, причины их возникновения, а также противоречия, обусловленные требованиями цифрового образования. Кроме того, рассматриваются перспективы интеграции в образовательный процесс технологий искусственного интеллекта, облачных технологий, данных дистанционного зондирования Земли, WebGIS, мобильных ГИС и виртуальных лабораторий. Результаты исследования направлены на совершенствование методики преподавания дисциплин, связанных с геоинформационными системами, а также на развитие геопространственных компетенций будущих специалистов.

Ключевые слова: геоинформационные системы, цифровое образование, ГИС, WebGIS, дистанционное обучение, геопространственная компетентность, искусственный интеллект, высшее образование, цифровая трансформация.

KIRISH

XXI asrda raqamli transformatsiya global miqyosda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning asosiy omillaridan biriga aylanib, ta'lim tizimining mazmuni, metodologiyasi va tashkiliy shakllarini tubdan yangilash zaruratini yuzaga keltirmoqda. To'rtinchi sanoat inqilobi (Industry 4.0), sun'iy intellekt (Artificial Intelligence), katta hajmdagi ma'lumotlar (Big Data), bulutli hisoblash (Cloud Computing), buyumlar interneti (Internet of Things - IoT)

va geofazoviy texnologiyalarning jadal rivojlanishi natijasida oliy ta'lim tizimida mutaxassislarni tayyorlashga qo'yilayotgan talablar sezilarli darajada o'zgarmoqda. Zamonaviy mehnat bozori nafaqat nazariy bilimlarga, balki murakkab raqamli texnologiyalarni qo'llash, geofazoviy ma'lumotlarni tahlil qilish, raqamli modellashtirish hamda ma'lumotlar asosida boshqaruv qarorlarini qabul qilish kompetensiyalariga ega mutaxassislarni talab etmoqda.

Mazkur sharoitda geoaxborot tizimlari (GAT) geofazoviy ma'lumotlarni yig'ish, saqlash, integratsiyalash, qayta ishlash, vizuallashtirish va fazoviy tahlil qilish imkonini beruvchi zamonaviy axborot texnologiyasi sifatida alohida ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etmoqda. GAT bugungi kunda geografiya, ekologiya, geologiya, kartografiya, qishloq xo'jaligi, yer resurslarini boshqarish, shaharsozlik, transport logistikasi, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, favqulodda vaziyatlarni boshqarish, sog'liqni saqlash va iqtisodiy rejalashtirish kabi ko'plab sohalarning ajralmas tarkibiy qismiga aylangan. Shu bilan birga, masofaviy zondlash (Remote Sensing), global navigatsion sun'iy yo'ldosh tizimlari (GNSS), uchuvchisiz uchish apparatlari (UAV), GeoAI va WebGIS texnologiyalarining rivojlanishi geoaxborot tizimlarining funksional imkoniyatlarini yanada kengaytirib, geofazoviy ma'lumotlardan foydalanish samaradorligini sezilarli darajada oshirmoqda.

Oliy ta'lim tizimida GATni o'qitish endilikda faqat dasturiy vositalarni o'rgatish bilan cheklanmay, balki talabalarda geofazoviy tafakkurni shakllantirish, fazoviy tahlil metodlarini egallash, raqamli xaritalash, geoma'lumotlar bazalarini boshqarish, masofaviy zondlash ma'lumotlarini qayta ishlash va zamonaviy geoinformatsion platformalar bilan ishlash kompetensiyalarini rivojlantirishni nazarda tutadi. Shu bois GATni o'qitish metodikasini raqamli ta'lim paradigmasi asosida takomillashtirish oliy ta'limning dolzarb ilmiy-pedagogik muammolaridan biri hisoblanadi.

Jahonning yetakchi universitetlari tajribasi shuni ko'rsatadiki, geoaxborot tizimlarini o'qitishda kompetensiyaviy yondashuv, loyiha asosida o'qitish (Project-Based Learning), muammoli ta'lim (Problem-Based Learning), ochiq geofazoviy ma'lumotlar (Open Geospatial Data), bulutli GIS platformalari (Cloud GIS), WebGIS, virtual va kengaytirilgan reallik (VR/AR), sun'iy intellekt hamda katta hajmdagi geoma'lumotlarni tahlil qilish texnologiyalaridan foydalanish ta'lim sifatini sezilarli darajada oshirmoqda. Mazkur yondashuvlar talabalarning mustaqil ta'lim faoliyatini faollashtirish, amaliy ko'nikmalarini rivojlantirish hamda ularni real ishlab chiqarish muammolarini hal etishga tayyorlash imkonini bermoqda.

O'zbekiston Respublikasida ham oliy ta'limni raqamlashtirish, zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalarini joriy etish hamda geoinformatsion texnologiyalarni o'quv jarayoniga integratsiyalash bo'yicha izchil islohotlar amalga oshirilmoqda. "Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasi, oliy ta'lim tizimini transformatsiya qilishga qaratilgan davlat dasturlari hamda geodeziya, kartografiya va geoinformatsion faoliyatni rivojlantirishga oid normativ-huquqiy hujjatlar mazkur yo'nalishning strategik ahamiyatini belgilab bermoqda. Natijada oliy ta'lim muassasalarida GAT fanlari o'quv rejalari tarkibiga bosqichma-bosqich kiritilmoqda, QGIS va ArcGIS kabi zamonaviy dasturiy vositalardan foydalanish kengaymoqda, elektron ta'lim platformalari va masofaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanish ko'lami ortmoqda.

Shu bilan birga, mavjud ilmiy-amaliy holat GATni o'qitish metodikasining raqamli ta'lim talablariga to'liq moslashmaganligini ko'rsatmoqda. Jumladan, zamonaviy geoinformatsion dasturiy vositalarning yetarli darajada joriy etilmaganligi, professor-o'qituvchilarning raqamli kompetensiyalari darajasidagi tafovutlar, o'zbek tilidagi zamonaviy ilmiy-metodik resurslarning cheklanganligi, amaliy mashg'ulotlarning real geofazoviy ma'lumotlar bilan yetarlicha integratsiyalashmaganligi hamda GeoAI, WebGIS va bulutli texnologiyalarni o'quv jarayoniga tatbiq etish bo'yicha metodik tavsiyalarning yetishmasligi GAT ta'limining samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bundan tashqari, oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilarining geofazoviy kompetensiyalari bilan mehnat bozori ehtiyojlari o'rtasida ma'lum nomuvofiqliklar saqlanib qolmoqda.

Mazkur holatlar geoaxborot tizimlarini raqamli ta'lim muhitida o'qitishning zamonaviy holatini chuqur tahlil qilish, rivojlangan mamlakatlar tajribasini qiyosiy o'rganish, mavjud muammo va qarama-qarshiliklarni ilmiy asosda aniqlash hamda ularni bartaraf etishga qaratilgan metodik yondashuvlarni ishlab chiqish zaruratini yuzaga keltiradi. Shu nuqtai nazardan, ushbu maqolaning asosiy maqsadi raqamli ta'lim sharoitida geoaxborot tizimlarini o'qitishning zamonaviy holati va rivojlanish tendensiyalarini nazariy jihatdan tahlil qilish, mahalliy va xorijiy tajribalarni qiyosiy baholash hamda oliy ta'lim tizimida GATni o'qitishni takomillashtirishning ustuvor yo'nalishlarini ilmiy asoslashdan iborat.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Geoaxborot tizimlarini ta'lim jarayonida o'qitish masalalari xorijiy olimlar tomonidan keng o'rganilgan.

M. F. Goodchild GATning ilmiy-nazariy asoslari va geofazoviy tafakkurni shakllantirish masalalarini yoritgan bo'lsa, P. A. Longley, M. F. Goodchild, D. J. Maguire va D. W. Rhind geoaxborot fanining konseptual hamda amaliy asoslarini tadqiq etgan.

K. T. Chang GATning asosiy texnologiyalari va fazoviy tahlil usullarini, P. A. Burrough hamda R. A. McDonnell esa geofazoviy ma'lumotlarni qayta ishlash va tahlil qilish tamoyillarini yoritgan.

R. Tomlinson tadqiqotlarida GATni rejalashtirish va amaliy faoliyatga tatbiq etish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan.

Shuningdek, ESRI va QGIS materiallarida zamonaviy GIS platformalaridan ta'lim jarayonida foydalanish imkoniyatlari, UNESCO hujjatlarida esa pedagoglarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish masalalari yoritilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqot raqamli ta'lim sharoitida geoaxborot tizimlarini (GAT) o'qitishning zamonaviy holati va rivojlanish tendensiyalarini nazariy jihatdan tahlil qilishga qaratilgan bo'lib, unda pedagogik tadqiqotlarning umumilmiy va maxsus metodlari majmuasidan foydalanildi. Tadqiqot metodologiyasi tizimlilik, kompetensiyaviy yondashuv, qiyosiy tahlil hamda ilmiy obyektivlik tamoyillariga asoslandi.

Tadqiqotning dastlabki bosqichida geoaxborot tizimlarini o'qitish, raqamli ta'lim, geofazoviy texnologiyalar hamda zamonaviy pedagogik yondashuvlarga oid mahalliy va xorijiy ilmiy adabiyotlar tizimli tahlil qilindi. Xususan, ilmiy monografiyalar, Scopus va Web of Science xalqaro ma'lumotlar bazalarida indekslangan ilmiy maqolalar, xalqaro tashkilotlarning analitik hisobotlari, darsliklar hamda ilmiy-uslubiy qo'llanmalar o'rganilib, mavzuning nazariy-metodologik asoslari umumlashtirildi.

Qiyosiy-pedagogik tahlil metodi yordamida AQSh, Germaniya, Buyuk Britaniya, Finlandiya, Xitoy, Janubiy Koreya va Singapur kabi rivojlangan davlatlar oliy ta'lim muassasalarida geoaxborot tizimlarini o'qitish tajribasi O'zbekiston oliy ta'lim tizimidagi mavjud amaliyot bilan solishtirildi. Bunda o'quv dasturlarining mazmuni, o'qitish metodlari, raqamli platformalardan foydalanish darajasi, amaliy mashg'ulotlarni tashkil etish xususiyatlari hamda talabalar kompetensiyalarini shakllantirish mexanizmlari qiyosiy tahlil qilindi.

Mahalliy va xorijiy tajribalarni taqqoslash jarayonida geoaxborot tizimlarini o'qitishning ilg'or pedagogik yondashuvlari, innovatsion texnologiyalari va samarali metodik yechimlari aniqlanib, ularning O'zbekiston oliy ta'lim tizimida qo'llash imkoniyatlari baholandi. Shu bilan birga, geoaxborot tizimlari bo'yicha xalqaro ta'lim standartlari va milliy ta'lim amaliyoti o'rtasidagi o'xshash hamda farqli jihatlar ilmiy asosda tahlil qilindi.

Tadqiqot davomida normativ-huquqiy hujjatlarni tahlil qilish metodidan foydalanilib, O'zbekiston Respublikasining oliy ta'limni rivojlantirish, ta'limni raqamlashtirish, geodeziya, kartografiya va geoaxborot faoliyatiga oid qonunlari, Prezident farmon va qarorlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlari, shuningdek, UNESCO, Yevropa Ittifoqining INSPIRE direktivasi va boshqa xalqaro tashkilotlarning tavsiyaviy hujjatlari o'rganildi. Bu hujjatlar geoaxborot tizimlarini o'qitishning tashkiliy-huquqiy asoslarini aniqlash hamda mavjud rivojlanish yo'nalishlarini belgilash imkonini berdi.

Ilmiy umumlashtirish metodi asosida olingan nazariy ma'lumotlar va qiyosiy tahlil natijalari tizimlashtirilib, geoaxborot tizimlarini raqamli ta'lim muhitida o'qitishning zamonaviy holati, rivojlanish tendensiyalari, mavjud muammolari va ularni bartaraf etishning ustuvor yo'nalishlari yuzasidan ilmiy xulosalar shakllantirildi. Shuningdek, konseptual tahlil yordamida geoaxborot tizimlarini o'qitishning pedagogik modeli, geofazoviy kompetensiyalarni rivojlantirishning nazariy asoslari hamda raqamli ta'lim muhitida GATni samarali tashkil etishga xizmat qiluvchi metodik yondashuvlar ilmiy jihatdan asoslandi.

Mazkur metodlar majmuasi tadqiqot obyektini har tomonlama o'rganish, mavjud ilmiy qarashlarni tizimli baholash, mahalliy va xorijiy tajribalarni qiyosiy tahlil qilish hamda geoaxborot tizimlarini o'qitishni takomillashtirishga oid ilmiy asoslangan xulosalar va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish imkonini berdi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Raqamli transformatsiya jarayonlari ta'lim tizimining barcha bo'g'inlarida bo'lgani kabi oliy ta'limda ham o'quv jarayonini tashkil etishning mazmuni, shakli va texnologiyalarini tubdan o'zgartirmoqda. Mazkur jarayon geoaxborot tizimlarini (GAT) o'qitish metodikasiga ham bevosita ta'sir ko'rsatib, an'anaviy auditoriya mashg'ulotlariga asoslangan ta'lim modelidan raqamli platformalar, bulutli texnologiyalar, virtual laboratoriyalar va masofaviy ta'lim vositalariga tayanuvchi interaktiv o'quv muhitiga o'tishni taqozo etmoqda. Natijada talabalarning geofazoviy ma'lumotlar bilan ishlash kompetensiyalarini shakllantirish jarayoni yanada amaliy, moslashuvchan va individual ta'lim ehtiyojlariga yo'naltirilgan tus olmoqda.

Zamonaviy oliy ta'lim amaliyotida geoaxborot tizimlarini o'qitish nafaqat maxsus dasturiy vositalardan foydalanishni o'rgatish, balki geofazoviy ma'lumotlarni yig'ish, qayta ishlash, tahlil qilish, vizuallashtirish va ular asosida ilmiy hamda amaliy xulosalar chiqarish ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan kompleks pedagogik jarayon sifatida qaralmoqda. Shu sababli GAT fanlarini o'qitishda raqamli ta'lim texnologiyalarining imkoniyatlaridan keng foydalanish oliy ta'lim sifatini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Bugungi kunda dunyoning yetakchi oliy ta'lim muassasalarida geoaxborot tizimlarini o'qitishda bir qator zamonaviy geoinformatsion platformalar va dasturiy vositalardan keng foydalanilmoqda. Jumladan, ArcGIS Online bulutli GIS platformasi geoma'lumotlarni yaratish, tahrirlash, vizuallashtirish va jamoaviy loyiha faoliyatini tashkil etish imkonini bersa, QGIS ochiq kodli dasturiy ta'minot sifatida fazoviy tahlil va kartografik modellashtirish bo'yicha keng funksional imkoniyatlarni taqdim etadi. Shuningdek, Google Earth Engine platformasi sun'iy yo'ldosh ma'lumotlarini bulutli muhitda qayta ishlash va katta hajmdagi geofazoviy ma'lumotlarni tahlil qilish imkonini yaratmoqda. WebGIS texnologiyalari esa brauzer orqali geoma'lumotlarga masofadan kirish, ulardan birgalikda foydalanish va interaktiv xaritalarni yaratishni ta'minlaydi.

Masofaviy zondlash texnologiyalarining rivojlanishi ham GATni o'qitish mazmuniga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Xususan, Sentinel va Landsat sun'iy yo'ldoshlaridan olinadigan ochiq geofazoviy ma'lumotlar, shuningdek, uchuvchisiz uchish apparatlari (UAV) yordamida yig'ilgan yuqori aniqlikdagi tasvirlardan foydalanish talabalarning real geoma'lumotlar asosida amaliy topshiriqlarni bajarish imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Bu esa nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan integratsiyalash, geofazoviy tahlil ko'nikmalarini rivojlantirish hamda hududiy jarayonlarni ilmiy asosda baholash kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qilmoqda.

So'nggi yillarda mobil texnologiyalarning rivojlanishi natijasida Mobile GIS ilovalari va bulutli geoma'lumotlar bazalari ham o'quv jarayonining ajralmas tarkibiy qismiga aylanmoqda. Ushbu texnologiyalar yordamida talabalar dala tadqiqotlari jarayonida geofazoviy ma'lumotlarni real vaqt rejimida yig'ish, tahrirlash va markazlashgan serverlarga uzatish imkoniyatiga ega bo'lmoqda. Natijada auditoriya mashg'ulotlari bilan dala amaliyoti o'rtasidagi uzviy bog'liqlik kuchayib, ta'lim jarayonining amaliy yo'naltirilganligi ortmoqda.

Raqamli ta'lim muhiti geoaxborot tizimlarini o'qitishda mustaqil ta'limni tashkil etish shakllarini ham sezilarli darajada o'zgartirdi. Agar avval talabalarning mustaqil ishlari asosan universitet laboratoriyalarida bajarilgan bo'lsa, bugungi kunda ular bulutli GIS platformalari, ochiq geoma'lumotlar bazalari va onlayn kartografik servislar orqali istalgan joydan turib real geofazoviy ma'lumotlar bilan ishlash imkoniyatiga ega bo'lmoqda. Bu esa talabalarning mustaqil izlanish olib borish, geoma'lumotlarni tanlash va qayta ishlash, fazoviy tahlil natijalarini vizuallashtirish hamda ilmiy xulosalar chiqarish kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qilmoqda.

Bundan tashqari, sun'iy intellekt (GeoAI), katta hajmdagi geofazoviy ma'lumotlarni (Big Spatial Data) qayta ishlash, uch o'lchamli (3D GIS) modellashtirish, raqamli egizak (Digital Twin) texnologiyalari hamda virtual va kengaytirilgan reallik (VR/AR) vositalarining rivojlanishi geoaxborot tizimlarini o'qitish metodikasining yangi bosqichini boshlab bermoqda. Ushbu innovatsion texnologiyalar murakkab geofazoviy jarayonlarni modellashtirish, real obyektlarning raqamli nusxalarini yaratish va talabalarning analitik hamda tadqiqotchilik kompetensiyalarini rivojlantirish imkonini bermoqda.

Shunday qilib, raqamli ta'lim sharoitida geoaxborot tizimlarini o'qitish an'anaviy dasturiy vositalarni o'rgatishdan kompleks raqamli ta'lim ekotizimini shakllantirishga yo'naltirilgan yangi bosqichga o'tmoqda. Ushbu jarayon zamonaviy geoinformatsion texnologiyalarni o'quv jarayoniga chuqur integratsiyalash, real geofazoviy ma'lumotlardan foydalanish, interaktiv o'qitish metodlarini keng qo'llash va talabalarning geofazoviy hamda raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish orqali oliy ta'lim sifatini yangi bosqichga olib chiqishga xizmat qilmoqda.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Raqamli ta'lim sharoitida geoaxborot tizimlarini o'qitish oliy ta'limning strategik yo'nalishlaridan biriga aylanmoqda. Xorijiy tajriba GATni o'qitishda loyiha asosidagi ta'lim, ochiq geoma'lumotlardan foydalanish, bulutli platformalar, GeoAI va virtual laboratoriyalarni keng qo'llash yuqori natija berayotganini ko'rsatmoqda. O'zbekiston oliy ta'lim tizimida ham mazkur yo'nalishda sezilarli islohotlar amalga oshirilayotgan bo'lsa-da, texnik ta'minot, metodik bazaning yetarli emasligi, malakali kadrlar tanqisligi hamda zamonaviy texnologiyalarni o'quv jarayoniga integratsiyalash bilan bog'liq muammolar saqlanib qolmoqda.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, GATni o'qitish mazmunini xalqaro standartlar asosida yangilash, ochiq kodli va bulutli platformalardan foydalanishni kengaytirish, sun'iy intellekt hamda geofazoviy tahlil vositalarini ta'lim jarayoniga joriy etish, professor-o'qituvchilar malakasini oshirish va amaliy loyiha faoliyatini rivojlantirish orqali raqamli ta'lim sifati hamda bitiruvchilarning kasbiy kompetensiyalarini sezilarli darajada oshirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Goodchild M. F. Geographic Information Systems and Science. Wiley.
2. Longley P. A., Goodchild M. F., Maguire D. J., Rhind D. W. Geographic Information Science and Systems.
3. Chang K. T. Introduction to Geographic Information Systems. McGraw-Hill.
4. Burrough P. A., McDonnell R. A. Principles of Geographical Information Systems.
5. Tomlinson R. Thinking About GIS.
6. ESRI. GIS for Higher Education.
7. QGIS Documentation Project. QGIS User Guide.
8. UNESCO. ICT Competency Framework for Teachers.

O‘ZGARISHLARNI BOSHQARISH KO‘NIKMALARINI INNOVATSION MENEJMENT ASOSIDA RIVOJLANTIRISH YO‘NALISHLARI

Abdullayev Amirulla Xazratovich
A. Avloniy nomidagi PMMI mustaqil izlanuvchisi

ORCID: 0009-0001-0562-4424

Annotatsiya: Maqolada maktab direktorlarining o‘zgarishlarni boshqarish ko‘nikmalarini innovatsion menejment asosida rivojlantirishning konseptual yo‘nalishlari asoslanadi. Tahliliy-strategik, kommunikativ-jamoaviy, tashkiliy-loyihaviy, resurs va risklarni boshqarish hamda monitoring-refleksiv yo‘nalishlarning mazmuni, ustuvor vazifalari, amalga oshirish shakl va metodlari hamda kutilayotgan natijalari tizimlashtiriladi.

Kalit so‘zlar: ta’lim menejmenti; o‘zgarishlarni boshqarish; innovatsion menejment; maktab direktori; kompetensiya; monitoring; refleksiya.

Abstract: This article substantiates the conceptual directions for developing school principals’ change management skills through innovative management. It systematizes the content, priority tasks, forms and methods of implementation, and expected outcomes of the analytical-strategic, communicative-team, organizational-project, resource and risk management, and monitoring-reflective directions.

Key words: educational management; change management; innovative management; school principal; competence; monitoring; reflection.

Аннотация: В статье обосновываются концептуальные направления развития навыков управления изменениями у директоров школ на основе инновационного менеджмента. Систематизируются содержание, приоритетные задачи, формы и методы реализации, а также ожидаемые результаты аналитико-стратегического, коммуникативно-командного, организационно-проектного, ресурсно-рискового и мониторингово-рефлексивного направлений.

Ключевые слова: управление образованием; управление изменениями; инновационный менеджмент; директор школы; компетентность; мониторинг; рефлексия.

KIRISH

Zamonaviy ta’lim tizimida globallashuv, raqamlashtirish, ta’lim texnologiyalarining jadal rivojlanishi hamda ta’lim sifatiga qo‘yilayotgan yangi talablar maktab boshqaruvi mazmunini tubdan o‘zgartirmoqda. Bunday sharoitda maktab direktori nafaqat ma’muriy vazifalarni bajaruvchi rahbar, balki ta’lim muassasasida yangilanishlarni tashabbuskorlik bilan amalga oshiruvchi, pedagogik jamoani umumiy maqsad sari yo‘naltiruvchi va o‘zgarishlarni boshqaruvchi strategik lider sifatida namoyon bo‘lishi zarur. OECD tadqiqotlarida ham maktab rahbarlarining vazifalari kengayib, strategik boshqaruv, ta’lim jarayonini takomillashtirish va o‘zgarishlarni qo‘llab-quvvatlashga doir yangi kompetensiyalarni talab qilayotgani ta’kidlanadi [1].

O‘zgarishlarni boshqarish ko‘nikmalari rahbarning mavjud holatni tahlil qilish, muammolarni aniqlash, strategik maqsadlarni belgilash, manfaatdor tomonlarni jarayonga jalb etish, qarshiliklarni konstruktiv boshqarish, innovatsiyalarni joriy etish va natijalarni monitoring qilish qobiliyatlarini qamrab oladi. Innovatsion menejment esa mazkur ko‘nikmalarni tizimli ravishda shakllantirish uchun metodologik va tashkiliy asos vazifasini bajaradi. Shu nuqtayi nazardan, maktab direktorlarining o‘zgarishlarni boshqarish ko‘nikmalarini innovatsion menejment asosida rivojlantirish ta’lim tashkilotining barqaror rivojlanishini ta’minlovchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Mazkur tadqiqotning dolzarbligi maktab rahbarlarini o‘zgarishlarning passiv ijrochisidan faol tashkilotchisi va innovatsion lideriga aylantirish zarurati bilan belgilanadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

O‘zgarishlarni boshqarish nazariyasida J. Kotterning konsepsiyasi tashkilotlarda o‘zgarishlarni bosqichma-bosqich amalga oshirish, rahbarlik koalitsiyasini shakllantirish, strategik qarashni yaratish va natijalarni mustahkamlash zarurligini asoslaydi [1].

Ta’limdagi o‘zgarishlarni o‘rgangan M. Fullan esa innovatsiyalarning muvaffaqiyati insoniy munosabatlar, hamkorlik, kasbiy rivojlanish va tashkilotning ichki salohiyatiga bog‘liqligini ko‘rsatadi [2].

OECD materiallarida maktab rahbarlarini rivojlantirishda trening, murabbiylik, amaliy tajriba va refleksiyani uyg‘unlashtirish samarali mexanizm sifatida ko‘rsatilgan [3].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda tizimli, kompetensiyaviy va faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuvlardan foydalanildi. O‘zgarishlarni boshqarishning nazariy modellari, maktab liderligi va innovatsion menejmentga oid ilmiy manbalar qiyosiy-tahliliy usulda o‘rganildi. Shuningdek, tizimlashtirish, umumlashtirish, modellashtirish va pedagogik diagnostika metodlari asosida maktab direktorlarining strategik rejalashtirish, kommunikatsiya, qaror qabul qilish, innovatsiyalarni joriy etish va monitoring ko‘nikmalarini rivojlantirish yo‘nalishlari belgilandi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Maktab direktorlarining o‘zgarishlarni boshqarish ko‘nikmalarini innovatsion menejment asosida rivojlantirish masalasini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, ta’lim tashkilotidagi har qanday yangilanish, avvalo, rahbarning o‘zgarishlarga munosabati va boshqaruv kompetensiyalariga bog‘liq. Maktab direktori innovatsiyani faqat yangi texnologiyalarni joriy etish sifatida emas, balki ta’lim muassasasining maqsadlari, tashkiliy madaniyati, pedagogik faoliyati va boshqaruv mexanizmlarini takomillashtirishga qaratilgan kompleks jarayon sifatida tushunishi lozim.

O‘zgarishlarni boshqarishning birinchi muhim yo‘nalishi **strategik diagnostika va istiqbolni belgilash** bilan bog‘liq. Rahbar maktabning mavjud holatini obyektiv baholamasdan turib, samarali o‘zgarish dasturini ishlab chiqishi qiyin. Shu sababli direktor ta’lim sifati, pedagoglarning kasbiy ehtiyojlari, o‘quvchilarning o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari, ota-onalar bilan hamkorlik, moddiy-texnik imkoniyatlar va raqamli infratuzilmani muntazam tahlil qilishi kerak. Diagnostika natijalari asosida mavjud muammolar ustuvorlik darajasiga ko‘ra guruhlanadi va ularni bartaraf etish bo‘yicha strategik maqsadlar belgilanadi. Bunday yondashuv qarorlarni subyektiv tasavvurlarga emas, balki dalillarga asoslangan boshqaruv tamoyiliga tayangan holda qabul qilish imkonini beradi.

Ikkinchi yo‘nalish – **strategik rejalashtirish ko‘nikmalarini rivojlantirish.** Innovatsion menejment sharoitida direktor qisqa muddatli vazifalar bilan cheklanib qolmasdan, o‘rta va uzoq muddatli rivojlanish istiqbollarini belgilashi zarur. Strategik reja aniq maqsadlar, amalga oshirish muddatlari, mas’ul shaxslar, zarur resurslar va kutilayotgan natijalarni o‘z ichiga olishi kerak. Rejalashtirish jarayonida SMART maqsadlaridan foydalanish, xavflarni oldindan baholash va muqobil harakat variantlarini ishlab chiqish rahbarning o‘zgarishlarni boshqarish samaradorligini oshiradi.

Uchinchi muhim yo‘nalish **innovatsion liderlikni rivojlantirish** hisoblanadi. Innovatsion liderlik direktorning yangi g‘oyalarni qo‘llab-quvvatlashi, pedagoglarning tashabbuslarini rag‘batlantirishi va tajriba-sinov faoliyati uchun qulay muhit yaratishi bilan tavsiflanadi. Bunda rahbarning vazifasi tayyor qarorlarni jamoaga majburan qabul qildirish emas, balki pedagoglarni muammolarni aniqlash va ularning yechimini ishlab chiqish jarayoniga jalb etishdan iborat. Maktab rahbari innovatsiyaning tashabbuskori bo‘lish bilan birga, uning metodik va tashkiliy sharoitlarini yaratuvchi koordinator sifatida faoliyat yuritadi.

To‘rtinchi yo‘nalish **kommunikativ boshqaruv va jamoaviy hamkorlikni rivojlantirishdir.** Har qanday o‘zgarish ma’lum darajada noaniqlikni yuzaga keltiradi. Noaniqlik esa pedagoglarda xavotir, ishonchsizlik yoki yangilikka qarshilikni keltirib chiqarishi mumkin. Shuning uchun direktor o‘zgarishlarning maqsadi, kutilayotgan natijalari va amalga oshirish mexanizmlarini jamoaga aniq tushuntirishi kerak. Ochiq muloqot, fikr almashish, jamoaviy muhokama va muntazam qayta aloqa o‘zgarishlarning ijtimoiy jihatdan qabul qilinishini kuchaytiradi. Hallinger va Murphy tomonidan ishlab chiqilgan maktab liderligi yondashuvida ham maqsadlarni belgilash va yetkazish, qaror qabul qilish, kommunikatsiya, nizolarni boshqarish hamda o‘zgarish jarayonlarini muvofiqlashtirish rahbarlik faoliyatining muhim tarkibiy qismlari sifatida ko‘rsatiladi [4].

Beshinchi yo‘nalish **o‘zgarishlarga qarshilikni boshqarish** bilan bog‘liq. Ta’lim muassasasida har bir yangilik bir xil darajada ijobiy qabul qilinmasligi tabiiy. Qarshilikning sabablari yangi texnologiyalarni bilmaslik, qo‘shimcha ish yuklamasidan xavotirlanish, avvalgi tajribaga bog‘lanib qolish, yangi tizim natijalariga ishon-

maslik yoki boshqaruv qarorlarini qabul qilish jarayonida ishtirok etish imkoniyatining yetarli emasligi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Shuning uchun direktor qarshilikni intizomiy muammo sifatida emas, balki o‘zgarish jarayonidagi muhim boshqaruv signali sifatida ko‘rishi maqsadga muvofiq. Bunday sharoitda murabbiylik, mentorlik va kasbiy hamkorlik samarali vosita sifatida namoyon bo‘ladi. OECD tadqiqotlarida maktab rahbarlari kompetensiyalarini rivojlantirishda rasmiy tayyorgarlik bilan bir qatorda amaliy tajriba, murabbiylik, fikr-mulohaza va kasbiy rivojlanishning o‘zaro uyg‘unligi muhimligi ko‘rsatilgan [5]. Shu sababli maktab direktorlarini tayyorlash jarayonida nazariy seminarlar bilan cheklanmasdan, real boshqaruv vaziyatlarini modellashtirish, case-study, loyiha faoliyati va refleksiv tahlilni qo‘llash zarur.

Oltinchi yo‘nalish **raqamli transformatsiyani boshqarish ko‘nikmalarini shakllantirishdir.** Zamonaviy maktab faoliyatida elektron hujjat almashinuvi, raqamli ta’lim platformalari, ma’lumotlarni tahlil qilish vositalari va sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish tobora kengaymoqda. Bunday sharoitda direktor texnologiyaning o‘zini emas, balki uning ta’lim sifati va boshqaruv samaradorligiga ta’sirini baholay olishi kerak. Raqamli innovatsiyalarni joriy etishdan oldin ularning pedagogik jihatdan maqsadga muvofiqligi, o‘qituvchilarning tayyorgarlik darajasi, texnik imkoniyatlar va kutilayotgan natijalar baholanishi lozim.

Yettinchi yo‘nalish **loyihaviy boshqaruv kompetensiyasini rivojlantirishdir.** Innovatsion o‘zgarishlarni loyiha sifatida tashkil etish rahbarga jarayonning bosqichlari va natijalarini aniq belgilash imkonini beradi. Loyiha pasporti, maqsadlar daraxti, manfaatdor tomonlar xaritasi, xavflar reyestri, vaqt jadvali va monitoring indikatorlaridan foydalanish o‘zgarishlarning boshqariluvchanligini oshiradi. Shu asosda direktor har bir innovatsion tashabbusni “muammo – maqsad – resurs – faoliyat – natija – baholash” mantiqiy zanjiri asosida tashkil etishi mumkin.

Sakkizinchi yo‘nalish **qaror qabul qilishning dalillarga asoslangan modelini joriy etishdir.** Zamonaviy maktab boshqaruvida qarorlarning samaradorligi ularning faktik ma’lumotlar asosida qabul qilinishiga bog‘liq. O‘quvchilarning natijalari, pedagogik monitoring, davomat, ota-onalarning fikrlari, o‘qituvchilarning kasbiy ehtiyojlari va maktab faoliyati ko‘rsatkichlarini tahlil qilish direktor tomonidan qabul qilinadigan boshqaruv qarorlarining ishonchliligini oshiradi. Bu jarayonda ma’lumotlarni yig‘ishning o‘zi yetarli emas, balki ularni talqin qilish, muammoli tendensiyalarni aniqlash va natijalarga mos boshqaruv choralarini ishlab chiqish ham zarur.

To‘qqizinchi yo‘nalish **monitoring va refleksiv boshqaruvni rivojlantirishdan iborat.** O‘zgarish bir martalik tadbir emas, balki uzluksiz takomillashtirish jarayonidir. Shu bois direktor amalga oshirilgan yangiliklar natijalarini muntazam o‘lchashi, rejalashtirilgan va amaldagi ko‘rsatkichlarni taqqoslashi hamda zarur hollarda strategiyani qayta ko‘rib chiqishi kerak. Refleksiya rahbarga “Nima amalga oshirildi?”, “Qanday natija olindi?”, “Qaysi muammolar saqlanib qoldi?” va “Keyingi bosqichda nimani o‘zgartirish zarur?” kabi savollarga tizimli javob topish imkonini beradi.

O‘ninchi yo‘nalish **maktabda innovatsion tashkiliy madaniyatni shakllantirishdir.** Innovatsion boshqaruvning barqarorligi faqat rahbarning shaxsiy faoliyatiga emas, balki tashkilotning umumiy madaniyatiga ham bog‘liq. Agar maktabda xatolardan qo‘rqmasdan yangi g‘oyalarni sinab ko‘rish, tajriba almashish, o‘zaro yordam, ochiq muloqot va kasbiy o‘sish qadriyatlari shakllangan bo‘lsa, o‘zgarishlarni joriy etish jarayoni ancha samarali kechadi. OECDning maktab liderligi bo‘yicha tadqiqotlari ham rahbarlikni rivojlantirishni individual trening bilan cheklamasdan, tizimli strategiyalar, kompetensiya profillari, murabbiylik va barqaror kasbiy rivojlanish bilan bog‘lash zarurligini ko‘rsatadi [6].

Tahlil natijasida maktab direktorlarining o‘zgarishlarni boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirishni diagnostik, strategik, kommunikativ, innovatsion, raqamli, loyihaviy va refleksiv komponentlarning o‘zaro integratsiyasi asosida tashkil etish maqsadga muvofiqligi aniqlandi. Mazkur komponentlar alohida-alohida emas, balki yagona boshqaruv tizimi sifatida rivojlantirilganda yuqori natija beradi.

Shu asosda direktor kompetensiyasini rivojlantirishning quyidagi izchil modeli taklif etiladi: diagnostika → maqsadli rejalashtirish → innovatsion tashabbus → jamoaviy jalb etish → amaliy joriy etish → monitoring → refleksiya → takomillashtirish. Ushbu ketma-ketlik o‘zgarishlarni boshqarishni bir martalik ma’muriy topshiriqdan uzluksiz rivojlanish mexanizmiga aylantiradi.

Natijada maktab direktori uchta asosiy rolda namoyon bo‘ladi:

- strateg, ya’ni rivojlanish yo‘nalishini belgilovchi rahbar;
- innovator, ya’ni yangi g‘oya va texnologiyalarni amaliyotga tatbiq etuvchi tashabbuskor;
- lider, ya’ni pedagogik jamoani umumiy maqsad atrofida birlashtiruvchi shaxs.

Bunday rahbarlik modeli maktabning tashkiliy moslashuvchanligini, pedagoglarning innovatsion faolligini va ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiladi. Maktab rahbarlarining samarali liderligi ta’lim natijalarini yaxshilash va islohotlarni barqarorlashtirishda muhim omil ekanligi xalqaro tadqiqotlarda ham qayd etilgan.

XULOSA

O‘rganish natijalari o‘zgarishlarni boshqarish ko‘nikmalarini innovatsion menejment asosida rivojlantirish maktab direktorining zamonaviy kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishning muhim yo‘nalishi ekanini ko‘rsatdi. Strategik rejalashtirish, kommunikatsiya, innovatsion liderlik, raqamli boshqaruv, loyihaviy faoliyat, monitoring va refleksiya o‘zaro integratsiyalashganda boshqaruv samaradorligi ortadi. Shu bois direktorlarni tayyorlash va qayta tayyorlash jarayonida amaliy vaziyatlar, mentorlik, diagnostika hamda uzluksiz kasbiy rivojlanishga asoslangan kompleks modelni qo‘llash maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Pont B., Nusche D., Moorman H. Improving School Leadership. Volume 1: Policy and Practice. Paris: OECD Publishing, 2008. DOI: 10.1787/9789264044715-en.
2. Kotter J. P. Leading Change. Boston: Harvard Business School Press, 1996.
3. Fullan M. The New Meaning of Educational Change. 4th ed. New York: Teachers College Press, 2007.
4. Hallinger P., Murphy J. Instructional Leadership in Effective Schools. 1986.
5. Stoll L., Temperley J. Improving School Leadership: The Toolkit. Paris: OECD Publishing, 2010. DOI: 10.1787/9789264083509-en.

ONA TILI VA O‘QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDA HAYOTIY KO‘NIKMALARNI RIVOJLANTIRISHGA YO‘NALTIRILGAN TOPSHIRIQLAR TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH

Boymurodova Nodirabegim Bahodir qizi
Buxoro davlat universiteti 3-bosqich tayanch doktoranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining ona tili va o‘qish savodxonligi darslari jarayonida hayotiy ko‘nikmalarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan topshiriqlar tizimini takomillashtirish masalasi yoritilgan. O‘quvchilarda kommunikativ kompetensiya, mustaqil fikrlash, muammoli vaziyatlarni hal qilish, qaror qabul qilish, axborot bilan ishlash va hamkorlikda faoliyat yuritish kabi hayotiy ko‘nikmalarni shakllantirishda amaliy mazmundagi topshiriqlarning pedagogik imkoniyatlari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: boshlang‘ich ta’lim, ona tili, o‘qish savodxonligi, hayotiy ko‘nikmalar, funksional savodxonlik, topshiriqlar tizimi, kommunikativ kompetensiya, tanqidiy fikrlash, muammoli vaziyat, mustaqil faoliyat.

Abstract: This article analyzes the theoretical and methodological foundations for improving a system of tasks aimed at developing primary school students’ life skills in mother tongue and reading literacy lessons. The study highlights the pedagogical potential of practice-oriented and competency-based tasks in developing such life skills as communicative competence, critical and independent thinking, problem-solving, decision-making, effective information processing, and collaboration.

Key words: primary education, mother tongue, reading literacy, life skills, functional literacy, task system, competency-based approach, communicative competence, critical thinking, problem-based learning.

Аннотация: В данной статье проанализированы теоретические и методические основы совершенствования системы заданий, направленных на развитие жизненных навыков младших школьников на уроках родного языка и читательской грамотности. В исследовании раскрываются педагогические возможности практико-ориентированных и компетентностных заданий в формировании таких жизненных навыков, как коммуникативная компетентность, критическое и самостоятельное мышление, решение проблемных ситуаций, принятие решений, эффективная работа с информацией, а также сотрудничество.

Ключевые слова: начальное образование, родной язык, читательская грамотность, жизненные навыки, функциональная грамотность, система заданий, компетентностный подход, коммуникативная компетентность, критическое мышление, проблемное обучение.

KIRISH

Bugungi kunda ta’lim tizimida yuz berayotgan tub islohotlar o‘quvchilarning nafaqat nazariy bilimlarni egallashi, balki ularni kundalik hayotda qo‘llay olishiga imkon beradigan amaliy kompetensiyalarni shakllantirishni ham taqozo etmoqda. Zamonaviy ta’limning asosiy vazifalaridan biri o‘quvchini mustaqil fikrlaydigan, o‘z nuqtayi nazarini asoslay oladigan, muloqotga kirisha oladigan, muammoli vaziyatlarda maqbul qaror qabul qiladigan hamda egallagan bilimlarini real hayotiy vaziyatlarda qo‘llay oladigan shaxs sifatida tarbiyalashdan iborat. Shu nuqtayi nazardan, boshlang‘ich ta’lim bosqichida o‘quvchilarning hayotiy ko‘nikmalarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan pedagogik yondashuvlarni takomillashtirish dolzarb ilmiy-metodik muammolardan biri hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasida ta’lim sifatini oshirish, o‘quvchilarda XXI asr ko‘nikmalarini shakllantirish hamda ta’lim mazmunini kompetensiyaviy yondashuv asosida takomillashtirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Xususan, boshlang‘ich ta’limda o‘quvchilarning kommunikativ va ijtimoiy ko‘nikmalarini, axborot bilan ishlash, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatlarini rivojlantirish ta’lim samarador-

ligining muhim ko‘rsatkichlaridan biri sifatida qaralmoqda. Bunda ona tili va o‘qish savodxonligi fanlari o‘zining mazmun-mohiyati va metodik imkoniyatlari bilan o‘quvchilarning hayotiy ko‘nikmalarini shakllantirish uchun keng pedagogik imkoniyatlarga ega.

Ona tili va o‘qish savodxonligi darslarida o‘quvchilar matnni o‘qish, mazmunini anglash, tahlil qilish, xulosa chiqarish, o‘z fikrini og‘zaki va yozma shaklda ifodalash, savollarga javob berish hamda muayyan vaziyatga munosabat bildirish kabi faoliyatlarni amalga oshiradilar. Mazkur faoliyatlarni real hayotiy vaziyatlar bilan uyg‘unlashtirish orqali o‘quvchilarda kommunikativ kompetensiya, tanqidiy va ijodiy fikrlash, hamkorlikda ishlash, muammolarni hal etish, o‘z-o‘zini boshqarish hamda mustaqil qaror qabul qilish kabi hayotiy ko‘nikmalarni samarali rivojlantirish mumkin.

Biroq amaliyotda dars jarayonida qo‘llanilayotgan topshiriqlarning barchasi ham o‘quvchini real hayotiy vaziyatlarga tayyorlash, mustaqil fikrlashga undash va egallangan bilimlarni amaliy faoliyatga ko‘chirish imkonini beradigan darajada shakllantirilmagan. Shu jihatdan, ona tili va o‘qish savodxonligi darslarida qo‘llaniladigan topshiriqlarni mazmuniy va metodik jihatdan qayta ko‘rib chiqish, ularni o‘quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlari, kundalik hayotiy tajribasi hamda zamonaviy kompetensiyaviy talablar asosida takomillashtirish zarurati yuzaga kelmoqda. Ayniqsa, hayotiy vaziyatlarga asoslangan, muammoli, amaliy, ijodiy, kommunikativ va refleksiv topshiriqlar tizimini ishlab chiqish o‘quvchilarning bilimlarini amaliy faoliyat bilan bog‘lashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi

Boshlang‘ich ta’limda o‘quvchilarning hayotiy ko‘nikmalarini rivojlantirish, ularni mustaqil fikrlashga, muloqotga kirishishga, muammoli vaziyatlarni hal etishga va o‘zlashtirilgan bilimlarni amaliy faoliyatda qo‘llashga tayyorlash masalalari zamonaviy pedagogik tadqiqotlarning muhim yo‘nalishlaridan biridir. Mazkur muammo kompetensiyaviy yondashuv, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim, funksional savodxonlik va faoliyatga asoslangan ta’lim konsepsiyalari bilan uzviy bog‘liq holda tadqiq etilmoqda. O‘zbekistonda boshlang‘ich ta’lim metodikasini rivojlantirishga bag‘ishlangan ilmiy tadqiqotlarda ona tili va o‘qish ta’limining o‘quvchi shaxsini shakllantirishdagi imkoniyatlari keng yoritilgan. Jumladan, Q. Abdullayeva, M. Asqarova, K. Qosimova, S. Matchonov, X. G‘ulomova, Sh. Yo‘ldosheva, Sh. Sariyev kabi olimlarning tadqiqotlarida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining nutqini rivojlantirish, o‘qish ko‘nikmalarini shakllantirish, matn ustida ishlash, mustaqil fikrlash va ta’lim jarayonida faol ishtirokini ta’minlashning metodik asoslari tadqiq etilgan. Ushbu ilmiy-metodik qarashlar ona tili va o‘qish savodxonligi darslarini o‘quvchining amaliy faoliyati bilan bog‘lash uchun muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotning metodologik asosini boshlang‘ich ta’limda o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan kompetensiyaviy, shaxsga yo‘naltirilgan, faoliyatga asoslangan va amaliyotga yo‘naltirilgan yondashuvlar tashkil etadi. Tadqiqotda ona tili va o‘qish savodxonligi darslarining mazmuni hamda o‘quv topshiriqlarining o‘quvchilarda hayotiy ko‘nikmalarni shakllantirish imkoniyatlari tizimli ravishda o‘rganildi.Tadqiqot metodologiyasida, avvalo, tizimli yondashuv asosida ona tili va o‘qish savodxonligi darslarida qo‘llaniladigan topshiriqlarning mazmuni, maqsadi, shakli va o‘quvchi faoliyatiga ta’siri o‘zaro bog‘liqlikda tahlil qilindi. Topshiriqlar tizimi o‘quvchilarning yosh va individual xususiyatlari, mavjud bilim darajasi hamda kundalik hayotiy tajribasini hisobga olgan holda shakllantirildi.

Tahlil va natijalar

Boshlang‘ich ta’limda o‘quvchilarning hayotiy ko‘nikmalarini rivojlantirish masalasi ta’lim mazmunini zamonaviylashtirishni, o‘quv topshiriqlarini kompetensiyaviy yondashuv asosida qayta tashkil etishni va o‘quv faoliyatini real hayotiy vaziyatlar bilan uyg‘unlashtirishni talab etadi. Ona tili va o‘qish savodxonligi darslari mazmunan o‘quvchilarning kundalik hayoti, muloqoti, kuzatishlari, tajribasi va ijtimoiy munosabatlari bilan bevosita bog‘lanishi mumkinligi sababli hayotiy ko‘nikmalarni rivojlantirish uchun muhim pedagogik imkoniyatlarga ega. Tadqiqot doirasida ona tili va o‘qish savodxonligi darslarida qo‘llaniladigan topshiriqlar mazmuni tahlil qilinib, ularni hayotiy ko‘nikmalarni rivojlantirish nuqtayi nazaridan takomillashtirishning metodik imkoniyatlari aniqlandi. Tahlil jarayonida topshiriqlarning mazmuni, o‘quvchi faoliyatining turi, mustaqillik darajasi, hayotiy vaziyat bilan bog‘liqligi, kommunikativ yo‘nalganligi, muammolilik darajasi hamda refleksiv imkoniyatlari asosiy mezonlar sifatida belgilandi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun topshiriq faqat bilimni tekshirish vositasi emas, balki o‘quvchini faol fikrlashga, muloqotga kirishishga, mustaqil qaror qabul qilishga va amaliy harakatga undovchi pedagogik vosita bo‘lishi lozim. Shu nuqtayi nazardan, an’anaviy topshiriqlarning asosiy qismi o‘quvchidan matnni o‘qish, savollarga javob berish, so‘z yoki gaplarni ko‘chirish, grammatik birliklarni aniqlash, mazmunni qayta hikoya qilish kabi faoliyatlarni bajarishni talab qiladi. Biroq ularning real hayot bilan bog‘liqligi har doim ham yetarli darajada namoyon bo‘lavermaydi. Bunday topshiriqlar o‘quvchining dastlabki bilim va ko‘nikmalarini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega bo‘lsa-da, hayotiy ko‘nikmalarni kompleks rivojlantirish uchun yetarli emas. Chunki hayotiy vaziyatlarda inson faqat ma’lum bir bilimni eslab qolish bilan cheklanmaydi. U vaziyatni tushunishi,

muammoni aniqlashi, mavjud axborotni tahlil qilishi, bir nechta yechimlarni taqqoslashi, qaror qabul qilishi va o‘z qarorini asoslay olishi kerak. Shu sababli topshiriqlarni quyidagi olti asosiy yo‘nalishga ajratish maqsadga muvofiq:

1-rasm: **Hayotiy ko‘nikmalarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan topshiriqlar tizimi**

Real hayotiy vaziyatlarga asoslangan topshiriqlar o‘quvchilarda bilimlarni amaliy faoliyatga tatbiq etish, muammoli vaziyatlarni anglash va tahlil qilish, mustaqil fikrlash, muqobil yechimlarni ishlab chiqish, maqbul qaror qabul qilish, o‘z qarorini asoslash, samarali muloqotga kirishish, hamkorlikda faoliyat yuritish hamda o‘z-o‘zini baholash kabi hayotiy ko‘nikmalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Bunday topshiriqlarning muhim jihati shundaki, o‘quvchi o‘zlashtirilgan bilimlarni sun’iy o‘quv vaziyatlaridagina emas, balki kundalik hayotga yaqin sharoitlarda ham qo‘llaydi. Natijada unda “bilim – qo‘llash – tahlil – qaror – natija – refleksiya” izchilligi shakllanadi.

Muammoli topshiriqlar o‘quvchini tayyor javobni topishga emas, balki muammoni anglashga, mavjud bilimlarini qo‘llashga, vaziyatni tahlil qilishga, taxminlar ilgari surishga, turli yechimlarni izlashga va asoslangan xulosaga kelishga undaydigan topshiriqlardir. Boshlang‘ich ta’limda bunday topshiriqlar o‘quvchilarning hayotiy kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Chunki bola topshiriqni bajarish jarayonida bilimlarini amaliy vaziyatga tatbiq etadi, mustaqil qaror qabul qiladi va o‘z fikrini asoslashga o‘rganadi. Masalan, 3-sinf ona tili darsligidagi quyidagi mashqni misol sifatida keltirish mumkin:

9-mashq. **Avval shaxs-narsani, keyin belgini, so‘ngra sanoqni va undan keyin harakatni bildirgan so‘zlarni yozing. Ularga so‘roq bering.**

SHAXMAT so‘ziga sinkveyn tuzing.

1. Nima? –
2. Qanday? –
3. Nima qiladi? –
4. Gap.
5. Ma’nodosh so‘z.

Shaxmat – san’at, falsafa, mantiq, hisob ilmlarini o‘zida jamlagan sport turi. U intellektual o‘yinlar ichida eng mukammali va murakkabi hisoblanadi.

Xabaringiz bor, avgust oyida Hindistonning Chennay shahrida o‘tkazilgan 44-Butunjahon shaxmat olimpiadasida terma jamoamiz Olimpiada chempioni degan sharafli nomga sazovor bo‘ldilar.

2-rasm: **Kommunikativ topshiriqlar**

Kommunikativ topshiriqlar – o‘quvchilarning o‘z fikri, qarashlari va munosabatlarini og‘zaki yoki yozma shaklda aniq, izchil hamda tushunarli ifodalashiga, suhbatdoshini tinglashiga, savol berishi va savollarga javob qaytarishiga, muloqot jarayonida o‘z fikrini asoslashiga yo‘naltirilgan topshiriqlardir. Bunday topshiriqlar boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish bilan bir qatorda, ularning ijtimoiy va shaxsiy hayotiy kompetensiyalarini ham rivojlantirishga xizmat qiladi. Kommunikativ topshiriqlarning asosiy

MAKTAB TA'LIMI SCHOOL EDUCATION ШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

xususiyati shundan iboratki, bunda o‘quvchi faqat til hodisasini aniqlash yoki qoidani yoddan aytish bilan cheklanmaydi. U o‘zlashtirgan til birliklaridan real yoki shartli muloqot vaziyatlarida foydalanadi. Natijada o‘quvchida fikrni mustaqil shakllantirish, suhbatga kirishish, o‘z nuqtayi nazarini bildirish, boshqalarning fikrini tinglash va unga munosabat bildirish ko‘nikmalari tarkib topadi. 3-sinf “Ona tili” darsligining 211-mashqida o‘quvchilarga rasmlarni ko‘rish, savollarga javob berish, rasmda tasvirlangan shaxs va narsalarning nomlarini yozish, yozilgan so‘zlarni lug‘atdan tekshirish hamda ushbu otlarni qatnashtirib og‘zaki gaplar tuzish topshirig‘i berilgan.

211-mashqning metodik ahamiyati shundaki, u o‘quvchini “so‘zni bilish”dan “so‘zni muloqotda qo‘llash”ga olib boradi. O‘quvchi rasmni kuzatadi, kerakli so‘zlarni tanlaydi, ularning ma’nosini aniqlaydi va ushbu so‘zlardan foydalanib mustaqil gaplar tuzadi. Shu tariqa lug‘aviy bilim grammatik hamda nutqiy faoliyat bilan integratsiyalashadi. Mazkur topshiriq o‘quvchilarda quyidagi ko‘nikmalarni rivojlantiradi:

- o‘z fikrini og‘zaki ifodalash;
- savollarga mazmunli javob berish;
- savol berish;
- suhbatdoshini tinglash;
- so‘zlarni vaziyatga mos tanlash;
- gaplarni mantiqiy va izchil tuzish;
- o‘z fikrini boshqalarga tushunarli yetkazish;
- lug‘atdan mustaqil foydalanish.

Ijodiy topshiriqlar – o‘quvchilarning mavjud bilim va ko‘nikmalaridan yangi vaziyatlarda foydalanishi, mustaqil fikr yuritishi, o‘ziga xos g‘oya va yechimlarni ishlab chiqishi, tasavvuri hamda fantaziyasini namoyon etishiga yo‘naltirilgan topshiriqlardir. Bunday topshiriqlarda, odatda, yagona va oldindan belgilangan javob mavjud bo‘lmaydi. O‘quvchi muammoga o‘z nuqtayi nazaridan yondashadi va javobini mustaqil ravishda shakllantiradi.

Boshlang‘ich ta’limda ijodiy topshiriqlardan foydalanish o‘quvchilarning ijodiy fikrlashi, mustaqil qaror qabul qilishi, muammoni noodatiy usulda hal qilishi, o‘z fikrini erkin ifodalashi, tasavvur qilishi va tashabbus ko‘rsatishi kabi hayotiy kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ijodiy topshiriqlarning muhim xususiyati shundaki, ular o‘quvchidan tayyor bilimni takrorlashni emas, balki yangi mahsulot, fikr, matn, yechim yoki g‘oya yaratishni talab qiladi. Shu sababli bunday topshiriqlar o‘quvchilarning faol va mustaqil subyekt sifatidagi rolini kuchaytiradi.

1-jadval: **Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining ijodiy fikrlash va hayotiy ko‘nikmalarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan ijodiy topshiriqlar tizimi**

Hikoya yaratish	Berilgan rasm, so‘z yoki vaziyat asosida mustaqil hikoya tuzish	“Rasm asosida 6–7 gapdan iborat hikoya tuzing.”
Matnni davom ettirish	Boshlangan hikoya yoki voqeani o‘quvchi o‘z tasavvuriga ko‘ra davom ettiradi	“Bir kuni maktabga kelayotganimda, yo‘lda g‘alati bir qutini ko‘rib qoldim...” Hikoyani davom ettiring.
Muqobil yakun yaratish	Matn yoki ertak voqealariga boshqa yakun o‘ylab topish	“Agar ertak qahramoni boshqacha qaror qilganida, voqealar qanday yakunlangan bo‘lardi?”
Rasm asosida ijod qilish	Rasm mazmunini mustaqil talqin qilish va unga mos matn yaratish	“Rasmga qarab hikoya tuzing va unga sarlavha qo‘ying.”
Rolga kirish	O‘quvchi muayyan obraz yoki vaziyatga kirib, uning nomidan fikr bildiradi	“Siz ertakdagi qahramon o‘rnida bo‘lganingizda qanday yo‘l tutardingiz?”
Reklama yaratish	Berilgan predmet yoki mahsulotni boshqalarga tanishtirish uchun ijodiy matn tuzish	“Sevimli kitobingiz uchun reklama matnini yarating.”
Sarlavha yaratish	Matn mazmunidan kelib chiqib, unga mos va original sarlavha topish	“Matnni o‘qing va unga 3 xil sarlavha taklif qiling.”
She’r yoki maqol yaratish	Berilgan mavzu asosida ijodiy nutq mahsulini yaratish	“Do‘stlik haqida 4 misralik she’r tuzing.”
Yangi yechim yaratish	Muammoga odatiy bo‘lmagan yechim taklif qilish	“Maktabda qog‘oz chiqindilarini kamaytirish uchun qanday yangi usul taklif qilasiz?”

Axborot bilan ishlashga yo‘naltirilgan topshiriqlar – o‘quvchilarning turli manbalardan axborotni izlash, topish, o‘qish, tushunish, saralash, taqqoslash, tahlil qilish, qayta ishlash, baholash hamda undan amaliy

faoliyatda foydalanish ko‘nikmalarini shakllantirishga qaratilgan topshiriqlardir. Boshlang‘ich ta’limda bunday topshiriqlar o‘quvchilarning axborot savodxonligini rivojlantirish bilan birga, mustaqil izlanish, tanqidiy fikrlash, qaror qabul qilish va hayotiy vaziyatlarda zarur ma’lumotlardan foydalanish kompetensiyalarini ham tarkib toptiradi. Axborot bilan ishlashga yo‘naltirilgan topshiriqlarning asosiy xususiyati shundaki, o‘quvchi berilgan ma’lumotni shunchaki o‘qib yoki yodlab qolmaydi, balki undan zarur axborotni ajratib oladi, ma’lumotlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlaydi va olingan axborot asosida xulosa chiqaradi.

Refleksiv topshiriqlar – o‘quvchilarning o‘z faoliyati, egallagan bilimlari, bajargan ishlaridagi yutuq va kamchiliklarini anglash, o‘z harakatlarini tahlil qilish, baholash hamda keyingi faoliyatini rejalashtirishga yo‘naltirilgan topshiriqlardir. Bunday topshiriqlarda o‘quvchi “Men nimani bildim?”, “Nimani bajara oldim?”, “Qayerda qiynaldim?”, “Xatoyim nimada bo‘ldi?” kabi savollar orqali o‘z faoliyatiga nazar tashlaydi.

Boshlang‘ich ta’limda refleksiv topshiriqlarning ahamiyati shundaki, ular o‘quvchini o‘z ta’lim jarayonining faol ishtirokchisiga aylantiradi. O‘quvchi faqat o‘qituvchi tomonidan berilgan bahoni kutib qolmay, o‘z ishini mustaqil tahlil qilish va baholashga o‘rganadi. Bu esa hayotiy kompetensiyalarning muhim tarkibiy qismlari bo‘lgan o‘zini anglash, o‘z faoliyatini boshqarish, mas’uliyat, mustaqillik va o‘z-o‘zini rivojlantirish ko‘nikmalarini shakllantiradi.

XULOSA

Hayotiy ko‘nikmalarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan topshiriqlar mazmuniga ko‘ra muammoli, kommunikativ, ijodiy, axborot bilan ishlashga yo‘naltirilgan hamda refleksiv topshiriqlar kabi guruhlarga ajratilishi mumkin. Ularning har biri o‘quvchilarning muayyan kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Jumladan, muammoli topshiriqlar mustaqil fikrlash va qaror qabul qilishni, kommunikativ topshiriqlar muloqot qilish va fikrni aniq ifodalashni, ijodiy topshiriqlar kreativ fikrlashni, axborot bilan ishlashga yo‘naltirilgan topshiriqlar axborotni izlash, saralash va tahlil qilishni, refleksiv topshiriqlar esa o‘z faoliyatini anglash va baholashni rivojlantiradi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, topshiriqlarni faqat reproduktiv xarakterda, ya’ni tayyor bilimlarni eslab qolish va qayta ifodalashga yo‘naltirish o‘quvchilarning hayotiy kompetensiyalarini to‘liq shakllantirish imkonini bermaydi. Shu sababli darsliklarda va o‘qituvchilar tomonidan ishlab chiqiladigan topshiriqlarda real hayotiy vaziyatlar, ochiq savollar, muammoli holatlar, tanlov va qaror qabul qilish vaziyatlari, hamkorlikdagi faoliyat hamda refleksiya elementlaridan keng foydalanish zarur.

Yuqoridagi xulosalardan kelib chiqib, ona tili va o‘qish savodxonligi darslarida hayotiy ko‘nikmalarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan topshiriqlar tizimini takomillashtirish bo‘yicha quyidagi takliflar ishlab chiqildi: Ona tili va o‘qish savodxonligi darsliklaridagi topshiriqlarni kompetensiyaviy yondashuv asosida takomillashtirish, bunda o‘quvchilarning bilimlarini real hayotda qo‘llashiga imkon beruvchi topshiriqlar ulushini oshirish. Muammoli, kommunikativ, ijodiy, axborot bilan ishlashga yo‘naltirilgan va refleksiv topshiriqlarning o‘zaro integratsiyalashgan tizimini ishlab chiqish hamda ularni darsning turli bosqichlarida muntazam qo‘llash. Topshiriqlar mazmuniga kundalik hayotiy vaziyatlarni keng kiritish, jumladan, oilaviy munosabatlar, do‘stlik, maktab hayoti, tabiatni asrash, xarid qilish, vaqtni rejalashtirish, xavfsizlik va jamoat joylarida o‘zini tutish bilan bog‘liq vaziyatlardan foydalanish. O‘quvchilarda mustaqil qaror qabul qilish va muammolarni hal etish ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun bir nechta yechimga ega bo‘lgan ochiq turdagi topshiriqlar sonini ko‘paytirish. O‘quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish maqsadida dialog, munozara, rolli o‘yin, intervyu, savol-javob va guruhli muhokama kabi faoliyat turlaridan foydalanishni kuchaytirish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Qodirova M. Boshlang‘ich sinflarda o‘qish metodikasi. – Toshkent: TDPU, 2023.
2. Rasulova G. O‘qish savodxonligi darslarida interfaol metodlar. – Samarqand, 2021.
3. Turg‘unova Z. Boshlang‘ich ta’limda matn bilan ishlash samaradorligi. – Buxoro, 2020.
4. Hasanov A. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: “Fan”, 2022.
5. OECD PISA Framework for Reading Literacy. – OECD, 2021.
6. Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti: darslik. – Toshkent: “Sano-standart” nashriyoti, 2017. – 416 b.
7. Bahodirovna B.N. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining mustaqil ishlarini tashkil etish // Scientific Impulse. – 2022. – № 1(5). – B. 660–664.
8. Boymurodova Nodirabegim Bahodir qizi. The Methodology of Working on Teachers’ Speech in Primary Class Mother Language and Reading Literacy Lessons // Horizon: Journal of Humanity and Artificial Intelligence. – 2023. – Vol. 2, No. 5. – P. 654–657.

O'SMIRLARNING IJTIMOIYLASHUV JARAYONINING MAZMUNI VA IJTIMOIY-PEDAGOGIK XUSUSIYATLARI

Nishanbayeva Odina Xikmatillayevna
"Oila va gender" ilmiy-tadqiqot instituti 1-bosqich doktoranti

Annotatsiya: Maqolada o'smirlik davrida ijtimoiylashuv jarayonining mazmuni, mohiyati va ijtimoiy-pedagogik xususiyatlari nazariy jihatdan tahlil qilingan. Unda o'smir shaxsining ijtimoiy tajribani o'zlashtirishi, ijtimoiy munosabatlar tizimiga kirishishi, mustaqil ijtimoiy pozitsiyasining shakllanishi hamda tengdoshlar, oila va ta'lim muhiti bilan munosabatlarining ijtimoiylashuv jarayonidagi o'rni yoritilgan. Shuningdek, mahalliy va MDH olimlarining ilmiy qarashlari hamda tadqiqotlari tahlili asosida o'smirlarning ijtimoiylashuviga ta'sir etuvchi asosiy omillar aniqlashtirilgan. Tadqiqot natijalari o'smirlarning muvaffaqiyatli ijtimoiylashuvini ta'minlashda ijtimoiy muhit, tarbiyaviy ta'sirlar va shaxsning faol ishtiroki o'rtasidagi o'zaro uyg'unlik muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: o'smirlik davri, ijtimoiylashuv, ijtimoiy tajriba, ijtimoiy munosabatlar, ijtimoiy muhit, ijtimoiy-pedagogik xususiyatlar, oila, tengdoshlar, shaxs rivojlanishi, ijtimoiy moslashuv.

Abstract: The article theoretically analyzes the content, essence, and socio-pedagogical characteristics of the socialization process during adolescence. It examines adolescents' acquisition of social experience, their integration into the system of social relations, the formation of an independent social position, and the role of relationships with peers, family, and the educational environment in the socialization process. In addition, an analysis of the scientific views and research of local and foreign scholars is used to identify the main factors influencing adolescent socialization. The findings demonstrate that successful adolescent socialization largely depends on the harmonious interaction between the social environment, educational influences, and the individual's active participation in the system of social relations.

Key words: adolescence, socialization, social experience, social relations, social environment, socio-pedagogical characteristics, family, peers, personality development, social adaptation.

Аннотация: В статье теоретически анализируются содержание, сущность и социально-педагогические особенности процесса социализации в подростковом возрасте. Рассматриваются освоение подростком социального опыта, его включение в систему социальных отношений, формирование самостоятельной социальной позиции, а также роль взаимоотношений со сверстниками, семьёй и образовательной средой в процессе социализации. Кроме того, на основе анализа научных взглядов и исследований отечественных и зарубежных учёных уточняются основные факторы, влияющие на социализацию подростков. Результаты исследования показывают, что успешная социализация подростков во многом зависит от гармоничного взаимодействия социальной среды, воспитательных воздействий и активного участия самой личности в системе социальных отношений.

Ключевые слова: подростковый возраст, социализация, социальный опыт, социальные отношения, социальная среда, социально-педагогические особенности, семья, сверстники, развитие личности, социальная адаптация.

KIRISH

O'zbekistonda yosh avlodni har tomonlama rivojlantirish, uning jamiyat hayotidagi faol ishtirokini ta'minlash va ijtimoiy-ma'naviy jihatdan barkamol shaxs sifatida shakllantirish davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2026-yil 28-yanvardagi 34-son[1] qarorida uzluksiz ta'lim tizimida yoshlarni milliy qadriyatlarga sadoqat va vatanparvarlik ruhida tarbiyalash samaradorligini oshirish vazifalari belgilangan [1].

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2026-yil 20-apreldagi PF-66-son[2] Farmoni bilan "Yangi O'zbekiston yoshlari – 2030" strategiyasi doirasida yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirish, ularning jamiyatdagi ishtirokini kengaytirish va yoshlar bilan ishlash tizimini takomillashtirishga qaratilgan vazifalar belgi-

1 https://lex.uz/uz/docs/-8022994
2 https://lex.uz/uz/docs/8155028

langan. Mazkur yondashuv o‘smirlarning ijtimoiylashuvini shaxs, ta’lim-tarbiya muhiti va jamiyat bilan o‘zaro munosabatlar jarayonida o‘rganish zaruratini kuchaytiradi [2].

Bundan tashqari, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-noyabrdagi PF-185-son[3] Farmonida bolalarni ijtimoiy himoya qilish tizimini takomillashtirish, ularning huquq va manfaatlarini ta’minlash hamda tarbiyalash xizmatlarini rivojlantirishga oid vazifalar belgilangan. Bu esa o‘smirlarning ijtimoiylashuvida oila, tarbiya va ijtimoiy muhitning o‘zaro ta’sirini hisobga olish muhimligini ko‘rsatadi [3].

Mazkur normativ-huquqiy hujjatlar asosida o‘smirlarning ijtimoiylashuv jarayonini shaxsning jamiyatdagi munosabatlar tizimiga kirishishi, ijtimoiy tajribani o‘zlashtirishi va mustaqil ijtimoiy pozitsiyasini shakllantirishi nuqtayi nazaridan tahlil qilish mumkin.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

O‘smirlik davri shaxsning ijtimoiy munosabatlar tizimiga faol kirib borishi, o‘z ijtimoiy mavqeini anglashi va jamiyat tomonidan qabul qilingan me’yor hamda qadriyatlarni o‘zlashtirishi bilan tavsiflanadi. Shu bois o‘smirlarning ijtimoiylashuv jarayoni psixologik, pedagogik va ijtimoiy omillarning o‘zaro ta’siri asosida kechadigan murakkab jarayon sifatida namoyon bo‘ladi. O‘smirlarning ijtimoiylashuvi mazmuni va mexanizmlari MDH olimlari tomonidan ham turli ilmiy-nazariy yondashuvlar asosida tadqiq etilgan. G. M. Andreeva, A. V. Mudrik, R. M. Shamionov, V. D. Polejayev, M. V. Polejayeva va D. I. Feldshteyn kabi olimlarning qarashlari alohida ahamiyat kasb etadi.

A. V. Mudrik ijtimoiylashuvni insonning jamiyatdagi mavjud ijtimoiy tajribani o‘zlashtirishi va ijtimoiy munosabatlar tizimiga kirib borishi bilan bog‘liq jarayon sifatida qaraydi. Olim ijtimoiylashuvga ta’sir etuvchi omillarni mega-, makro-, mezo- va mikro omillarga ajratib, shaxsning ijtimoiylashuvi turli ijtimoiy muhitlar va institutlarning o‘zaro ta’siri natijasida amalga oshishini ta’kidlaydi. U ijtimoiylashuvning taqlid, identifikatsiya va ekzistensial bosim kabi mexanizmlariga e’tibor qaratadi [4]. Mazkur yondashuv tadqiqotimizda o‘smirlar ijtimoiylashuviga ta’sir etuvchi omillarni turli ijtimoiy muhitlar kesimida tahlil qilish uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

G. M. Andreeva ijtimoiylashuvni ikki tomonlama jarayon sifatida talqin qiladi. Uning fikricha, bir tomondan, individ ijtimoiy muhitga kirishish orqali ijtimoiy tajribani o‘zlashtiradi, ikkinchi tomondan esa, o‘zining faol faoliyati orqali mavjud ijtimoiy munosabatlar tizimini qayta ishlab, uni rivojlantirishda ishtirok etadi. Shu jihatdan ijtimoiylashuvni faqat jamiyat talablariga moslashish sifatida emas, balki shaxsning faol subyekt sifatida shakllanishi jarayoni sifatida baholash mumkin [5].

Ushbu qarash tadqiqotimizda o‘smirni ijtimoiylashuv jarayonining passiv ishtirokchisi emas, balki ijtimoiy munosabatlarni faol shakllantiruvchi subyekt sifatida ko‘rib chiqish imkonini beradi. Shu o‘rinda D. I. Feldshteyn shaxsning ontogenezdagi rivojlanishini uning ijtimoiy munosabatlar va faoliyat tizimiga kirishishi bilan bog‘laydi. Olimning bosqichma-bosqich ijtimoiy rivojlanish konsepsiyasida shaxsning turli yosh davrlarida jamiyat bilan munosabatlari va ijtimoiy faoliyatining o‘zgarishi muhim o‘rin tutadi. Ushbu yondashuv o‘smirlik davrini shaxsning ijtimoiy pozitsiyasi, mustaqilligi va jamiyatdagi o‘rnini anglash jarayoni kuchayadigan bosqich sifatida tahlil qilish imkonini beradi [6]. Umuman olganda, mazkur nazariy qarashlar o‘smirlar ijtimoiylashuvini ijtimoiy muhit, faoliyat va munosabatlar birligi asosida o‘rganish zarurligini ko‘rsatib, tadqiqotimizning nazariy-metodologik asosini belgilashga xizmat qiladi.

L. S. Vigotskiyning madaniy-tarixiy yondashuvida esa shaxs rivojlanishi uning ijtimoiy muhit bilan munosabatlari va muayyan yosh davriga xos bo‘lgan ijtimoiy rivojlanish vaziyati bilan bog‘liq holda qaraladi. Mazkur yondashuv o‘smirlarning ijtimoiylashuvini faqat individual psixologik o‘zgarishlar emas, balki ijtimoiy muhit bilan o‘zaro ta’sir jarayoni sifatida tahlil qilish imkonini beradi [7].

L. I. Bojovich o‘smirlik davrida bolaning oiladagi ijtimoiy mavqei sezilarli darajada o‘zgarishini, unga nisbatan yuqoriroq talablar qo‘yilishini va, eng avvalo, mustaqillikka bo‘lgan ehtiyojining kuchayishini ta’kidlaydi. Olimning fikriga ko‘ra, aynan shu davrda o‘smirning tengdoshlari bilan munosabatlari kengayib, jamoada o‘z o‘rnini topishga intilishi kuchayadi. Tengdoshlari tomonidan bildiriladigan talablar va shaxslararo munosabatlar o‘smir shaxsining shakllanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi [8]. Mazkur qarash tadqiqotimizda o‘smirlik davrida oiladagi ijtimoiy mavqe, mustaqillikka bo‘lgan ehtiyoj va tengdoshlar bilan munosabatlarning ijtimoiylashuvga ta’sirini yoritish uchun muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

V. D. Polejayev hamda M. V. Polejayeva ijtimoiylashuvga quyidagicha ta’rif beradi: ijtimoiylashuv shaxsning shakllanish jarayoni bo‘lib, uning davomida individ o‘zining ijtimoiy roliga xos bo‘lgan ko‘nikmalar, xulq-atvor namunalari va ustanovkalarni o‘zlashtiradi [9]. Mazkur jarayonni tashqi ta’sirlarning ichki o‘zlashtirishga mexanik tarzda ko‘chirilishi sifatida tushunmaslik lozim, chunki ijtimoiylashuv jarayonida inson o‘z ijtimoiy muhitining qadriyatlarini qayta ishlab, ularni o‘zining shaxsiy qadriyatlariga aylantiradi.

3 https://lex.uz/uz/docs/-7777239

Ijtimoiylashuv o‘z-o‘zidan yuzaga keladigan hamda maqsadli ta’sirlarni o‘z ichiga oladi. Ikkinchi holatda esa bu tarbiya bo‘lib, u ijtimoiylashuvning o‘zidan alohida jarayon sifatida qaraladi. Ushbu yondashuv tadqiqotimizda o‘smirlarning ijtimoiylashuvini xulq-atvor namunalari, ijtimoiy rollar va qadriyatlarning o‘zlashtirilishi hamda shaxsiy qadriyatlarga aylanishi jarayoni sifatida tahlil qilish imkonini beradi.

R. M. Shamionov ijtimoiylashuvni faqat ijtimoiy normalarni o‘zlashtirish bilan chegaralamaydi. Uning yondashuvida shaxs ijtimoiy tajribani o‘zlashtirish bilan birga, uni qayta ishlab, o‘z shaxsiy tizimiga integratsiya qiladi va ijtimoiy munosabatlarda namoyon etadi. Olim ijtimoiylashuv jarayonining shaxsning subyekt sifatidagi faolligi bilan bog‘liqligiga alohida e’tibor beradi [10]. Mazkur yondashuv tadqiqotimizda o‘smirning ijtimoiylashuv jarayonidagi faol subyekt sifatidagi rolini, ijtimoiy tajribani o‘zlashtirish va uni shaxsiy tajribasiga aylantirish xususiyatlarini asoslashga xizmat qiladi.

Shaxsning o‘zini, xulq-atvor xususiyatlarini va jamiyatdagi o‘rnini qanday tasavvur qilishi asosida shakllangan obraz “Men” obrazi deb ataladi. Ushbu obrazning real hayotga qanchalik mos kelishi va adekvatligi shaxsning psixologik yetukligini ifodalovchi muhim mezonlardan biridir. “Men” obrazining ijtimoiy-psixologik ahamiyati shundaki, u shaxsning o‘zini anglashi, tarbiyalanishi va ijtimoiy muhitga moslashishida muhim rol o‘ynaydi. “Men” obraziningijobiy va salbiy shakllanishida shaxsni o‘rab turgan muhit, atrofdagi insonlar va ularning unga bo‘lgan munosabati katta ahamiyatga ega.

Shu o‘rinda I. S. Kon o‘smirlik va ilk yoshlik davrida o‘zini anglash jarayonini shaxs rivojlanishining markaziy jihatlaridan biri sifatida ko‘rib, “men” obrazining shakllanishi hamda shaxsning o‘ziga munosabatining rivojlanishiga alohida e’tibor qaratadi. Bu jarayon o‘smirning o‘z imkoniyatlarini baholashi, ijtimoiy munosabatlardagi o‘rnini anglashi va mustaqil pozitsiyasini shakllantirishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Yuqoridagi ilmiy qarashlarni umumlashtirib, o‘smirlarning ijtimoiylashuvini ijtimoiy tajriba, me’yor va qadriyatlarni o‘zlashtirish, ijtimoiy munosabatlar va rollarni egallash, o‘zini anglash hamda mustaqil ijtimoiy pozitsiyani shakllantirish jarayoni sifatida talqin qilish mumkin. Uning ijtimoiy-pedagogik xususiyatlari o‘smirning faol subyekt sifatidagi mavqei, mustaqillikka intilishi, tengdoshlari va kattalar bilan munosabatlari, shuningdek, oila, ta’lim va raqamli muhitning ta’siri bilan belgilanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotning metodologik asosini shaxsning ijtimoiylashuvi, o‘smirlik davrida shaxs rivojlanishi va ijtimoiy munosabatlarning shakllanishiga oid psixologik hamda pedagogik yondashuvlar tashkil etdi. Tadqiqotda nazariy tahlil, qiyosiy tahlil, umumlashtirish va tizimlashtirish metodlaridan foydalanildi. Mazkur metodlar orqali o‘smirlarning ijtimoiylashuv jarayonining mazmuni, unga ta’sir etuvchi ijtimoiy muhit, oila, tengdoshlar va ta’lim muassasasining o‘rni hamda ijtimoiy-pedagogik xususiyatlari tahlil qilindi.

Tadqiqotda A. V. Mudrik, G. M. Andreeva, D. I. Feldshteyn, L. I. Bojovich, V. D. Polejayev, M. V. Polejayeva va R. M. Shamionov kabi olimlarning ijtimoiylashuvga oid ilmiy qarashlari nazariy manba sifatida o‘rganildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Yuqoridagi nazariy qarashlarni umumlashtirgan holda, bizningcha, o‘smirlarning ijtimoiylashuvi – shaxsning oila, tengdoshlar, ta’lim va boshqa ijtimoiy muhitlar bilan o‘zaro munosabati jarayonida ijtimoiy me’yorlar, qadriyatlar, rollar va xulq-atvor namunalarini o‘zlashtirishi, ularni shaxsiy tajribasi asosida qayta ishlashi hamda mustaqil ijtimoiy pozitsiyasini shakllantirish jarayonidir. Bunda o‘smirning ijtimoiylashuvi faqat tashqi muhitga moslashish emas, balki mavjud ijtimoiy tajribani faol o‘zlashtirish, baholash va amaliy faoliyatda namoyon etish bilan tavsiflanadi. Yuqoridagi adabiyotlar tahlilidan kelib chiqqan holda, o‘smirlarning ijtimoiylashuvining ijtimoiy-pedagogik xususiyatlarini quyidagi jihatlar orqali umumlashtirish mumkin:

1. Ijtimoiy muhitga faol kirishish va ijtimoiy tajribani o‘zlashtirish.
2. Oila va ota-ona tarbiyasining ta’siri.
3. Tengdoshlar guruhi bilan munosabatlarning kuchayishi.
4. Ta’lim muassasasi va pedagogik muhitning ta’siri.
5. Mustaqillik, mas’uliyat va o‘zini boshqarishning rivojlanishi.

Zamonaviy raqamli muhit ta’sirida ijtimoiy munosabatlarning yangi shakllarining yuzaga kelishi.

Shu bilan birga, o‘smirning ijtimoiylashuv jarayoni barcha oilalarda bir xil sharoitda kechmaydi. Oiladagi emotsional muhit, ota-onalar o‘rtasidagi munosabatlar, tarbiya uslubi, muloqot xarakteri hamda oilada mavjud nizolarning davomiyligi va intensivligi uning ijtimoiy tajribani o‘zlashtirishiga bevosita ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Ayniqsa, doimiy nizolar hukm suradigan oilada o‘smir ijtimoiy munosabatlarni kuzatish va o‘zlashtirish jarayonida ziddiyatli xulq-atvor namunalari, emotsional beqarorlik, ishonchsizlik yoki muloqotdagi qiyinchiliklarga

duch kelishi ehtimoli ortadi. Shu sababli o‘smirlarning ijtimoiylashuvini o‘rganishda oilaning nafaqat mavjudligi, balki uning ijtimoiy-psixologik sifati ham muhim tadqiqot omili sifatida qaralishi lozim.

O‘smir ijtimoiylashuvini faqat unga ta’sir etuvchi omillar yig‘indisi sifatida emas, balki xavf va himoya omillarining o‘zaro ta’siri sifatida ko‘rib chiqish maqsadga muvofiq. Oilada doimiy nizolar, emotsional qo‘llab-quvvatlashning yetishmasligi, avtoritar yoki befarq tarbiya, tengdoshlar tomonidan rad etilish kabi holatlar ijtimoiylashuv uchun xavf omillari bo‘lsa, ota-onaning qo‘llab-quvvatlashi, ijobiy pedagogik muhit, sog‘lom tengdoshlar munosabatlari, o‘zini boshqarish va stressni yengish ko‘nikmalari himoya omillari sifatida namoyon bo‘lishi mumkin.

Shuningdek, o‘smirning ijtimoiylashuv jarayonida uning oilada va jamiyatda egallaydigan gender rollari hamda ushbu rollarga nisbatan shakllangan tasavvurlar muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, nizoli oilada ota-ona o‘rtasidagi munosabatlar, oilaviy rollarning taqsimlanishi, erkaklik va ayollik haqidagi qarashlar hamda tarbiyadagi genderga xos kutilmalar o‘smirning o‘zini anglashiga, xulq-atvoriga va ijtimoiy munosabatlariga ta’sir qilishi mumkin. Shu nuqtayi nazardan, nizoli oilada ulg‘ayayotgan o‘smirlarning ijtimoiylashuvini faqat umumiy ijtimoiy-pedagogik omillar asosida emas, balki gender omilini hisobga olgan holda o‘rganish alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

O‘smirlarning ijtimoiylashuv jarayonini chuqurroq anglash maqsadida mahalliy tadqiqotchilarning ushbu yosh davriga oid ilmiy izlanishlari tahlil qilindi. Jumladan, F. F. Ganjiyev, F. F. Sattarov, S. A. Ikromova va yana bir mahalliy tadqiqotchining avtoreferatida o‘smir shaxsining rivojlanishi, uning ijtimoiy muhit bilan munosabati hamda xulq-atvorining shakllanishiga ta’sir etuvchi omillar turli jihatlardan o‘rganilgan.

F. F. Ganjiyev tadqiqotida agressiv o‘smirlarning jamiyatga moslashuvi va unga ta’sir etuvchi ijtimoiy-psixologik determinantlar o‘rganilgan. Tadqiqot natijalari o‘smirning jamiyatga moslashuvi uning atrofidagi ijtimoiy muhit, shaxslararo munosabatlari va xulq-atvor xususiyatlari bilan uzviy bog‘liqligini ko‘rsatadi. Bu holat o‘smirlar ijtimoiylashuvini faqat ijtimoiy tajribani o‘zlashtirish emas, balki jamiyatdagi mavjud munosabatlarga moslashish va ularda faol ishtirok etish jarayoni sifatida qarash zarurligini ko‘rsatadi [11].

F. F. Sattarov o‘smir xulq-atvorining ijtimoiy determinantlarini tadqiq etib, uning shakllanishida ijtimoiy-ma’naviy muhit, oila, ta’lim muassasasi va jamoatchilik kabi omillarning ahamiyatini asoslagan. Tadqiqotda aniqlangan tajovuzkorlik, emotsional beqarorlik, ijtimoiy-madaniy muhitga moslasha olmaslik kabi holatlar o‘smirning ijtimoiylashuv jarayonida muayyan qiyinchiliklar yuzaga kelishi mumkinligini ko‘rsatadi. Demak, o‘smirning ijtimoiylashuvi uchun uning atrofidagi ijtimoiy muhitning tarbiyaviy va rivojlantiruvchi xususiyati muhim ahamiyatga ega [12].

S. A. Ikromovaning 420 nafar o‘smir ishtirokidagi tadqiqotida destruktiv axborotlarning o‘smir shaxsiga ta’siri, internet va boshqa axborot vositalariga qaramlik, psixologik himoya mexanizmlari hamda subyektiv nazorat lokusi o‘rganilgan. Tadqiqot natijalari o‘smirlarning ijtimoiylashuvi zamonaviy axborot muhiti bilan ham chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatadi. Ayniqsa, destruktiv axborot ta’siriga qarshi psixologik barqarorlikni shakllantirish o‘smirning ijtimoiy muhitga muvaffaqiyatli moslashishida muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi [13].

XULOSA

Ushbu tadqiqotlarni umumlashtirish shuni ko‘rsatadiki, mahalliy olimlarning izlanishlarida o‘smirlarning ijtimoiylashuvi turli nuqtayi nazarlardan – jamiyatga moslashuv, xulq-atvorning ijtimoiy determinantlari, axborot muhitining ta’siri va shaxsning psixologik xususiyatlari orqali yoritilgan.

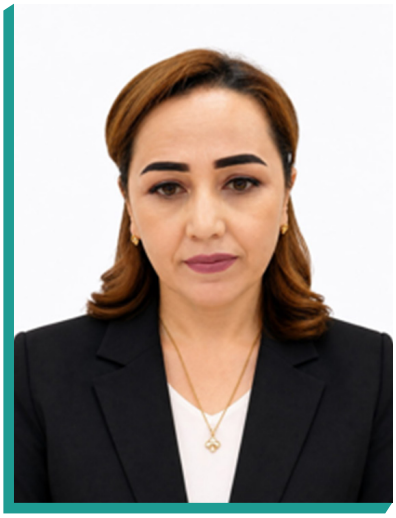
Bizningcha, mazkur yondashuvlarni birlashtirgan holda o‘smirlarning ijtimoiylashuvini shaxsning ijtimoiy tajribani o‘zlashtirishi, ijtimoiy muhitga moslashishi, mavjud munosabatlarda faol ishtirok etishi va o‘z xulq-atvorini mustaqil boshqarishi bilan kechadigan kompleks jarayon sifatida qarash mumkin. Bu esa o‘smirlar ijtimoiylashuvining ijtimoiy-pedagogik xususiyatlarini o‘rganishda oila, tengdoshlar, ta’lim muhiti va zamonaviy axborot makonining o‘zaro ta’sirini hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2026-yil 28-yanvardagi 34-son “Uzluksiz ta’lim tizimida yoshlarni milliy qadriyatlarga sadoqat va vatanparvarlik ruhida tarbiyalash samaradorligini oshirish dasturini tasdiqlash to‘g‘risida”gi qarori. https://lex.uz/uz/docs/-8022994
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2026-yil 20-apreldagi PF-66-son “Yangi O‘zbekiston yoshlari – 2030” strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni. https://lex.uz/uz/docs/8155028
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-noyabrdagi PF-185-son “Bolalarni ijtimoiy himoya qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni. https://lex.uz/uz/docs/-7777239
4. Мудрик А. В. Социальная педагогика : учебник для студентов педагогических вузов / под ред. В. А. Сластенина. – 8-е изд., испр. и доп. – М. : Издательский центр “Академия”, 2013. – 240 с.
5. Андреева Г. М. Социальная психология : учебник для высших учебных заведений. – М. : Аспект Пресс, 2001. – 384 с.

6. Фельдштейн Д. И. Психология развития личности в онтогенезе. – М. : Педагогика, 1989. – 208 с.
7. Выготский Л. С. Проблема возраста // Собрание сочинений : в 6 т. Т. 4. – М. : Педагогика, 1984. – С. 244–268.
8. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. – М. : Просвещение, 1968. – 464 с.
9. Полежаев В. Д., Полежаева М. В. Определение значимости факторов и механизмов социализации личности на основе теории измерения латентных переменных. – С. 1–9.
10. Шамионов Р. М. Социализация личности в контексте со-бытия с Другими // Социальная психология и общество. – 2012. – Т. 3, № 4. – С. 5–14.
11. Ganjiyev F. F. Globallashuv davrida agressiv o'smirlar jamiyatga moslashishining ijtimoiy-psixologik determinantlari : psixologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2024. – 71 b.
12. Sattarov F. F. Zamonaviy jamiyatda o'smir xulq-atvorining ijtimoiy determinantlari (ijtimoiy-falsafiy tahlil) : falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Buxoro, 2024. – 52 b.
13. Ikromova S. A. O'smirlarda destruktiv axborotlarga nisbatan mafkuraviy immunitet shakllanishining ijtimoiy-psixologik omillari : psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Buxoro, 2024. – 52 b.

BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARINING TANQIDIY FIKRLASHINI RIVOJLANTIRISHDA KOGNITIV STRATEGIYALARDAN FOYDALANISH METODIKASI

Sharopova Zarnigor Tolib qizi
Buxoro davlat universiteti 3-bosqich tayanch doktoranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining tanqidiy fikrlashini rivojlantirishda kognitiv strategiyalardan foydalanish metodikasi yoritilgan. Unda kognitiv strategiyalarning o'quvchilarda mustaqil fikrlash, axborotni tahlil qilish, taqqoslash, dalillash, muammoni aniqlash va asoslangan xulosa chiqarish ko'nikmalarini shakllantirishdagi pedagogik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Boshlang'ich ta'lim jarayonida "savol berish", "taqqoslash", "tahlil qilish", "dalillash", "fikrni asoslash" va "refleksiya" kabi strategiyalardan samarali foydalanish usullari tavsiflanadi. Shuningdek, kognitiv strategiyalarni ona tili, o'qish savodxonligi va boshqa fanlar darslariga integratsiyalash orqali o'quvchilarning bilish faolligi hamda mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantirish masalalari yoritiladi. Maqolada taklif etilgan metodik yondashuvlar boshlang'ich sinf o'quvchilarida tanqidiy fikrlash kompetensiyalarini izchil shakllantirishga xizmat qilishi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: boshlang'ich ta'lim, tanqidiy fikrlash, kognitiv strategiyalar, mustaqil fikrlash, tahlil, taqqoslash, muammoli vaziyat, refleksiya, pedagogik metodika, bilish faoliyati.

Abstract: This article describes the methodology for using cognitive strategies to develop critical thinking in primary school students. It analyzes the pedagogical potential of cognitive strategies in developing students' skills in independent thinking, information analysis, comparison, argumentation, problem identification, and drawing reasoned conclusions. The article describes effective methods for using such strategies as "questioning", "comparison", "analysis", "argumentation", "substantiation of opinion", and "reflection" in primary education. It also examines the development of students' cognitive activity and their ability to make independent decisions through the integration of cognitive strategies into native language, reading literacy, and other subject lessons. The article substantiates that the proposed methodological approaches contribute to the systematic development of critical thinking competencies in primary school students.

Key words: primary education, critical thinking, cognitive strategies, independent thinking, analysis, comparison, problem situation, reflection, pedagogical methodology, cognitive activity.

Аннотация: В данной статье освещается методика использования когнитивных стратегий в развитии критического мышления учащихся начальных классов. Анализируются педагогические возможности когнитивных стратегий в формировании у учащихся навыков самостоятельного мышления, анализа информации, сравнения, аргументации, выявления проблемы и формулирования обоснованных выводов. Описываются методы эффективного использования таких стратегий, как "постановка вопросов", "сравнение", "анализ", "аргументация", "обоснование мнения" и "рефлексия" в процессе начального образования. Также раскрываются вопросы развития познавательной активности и способности учащихся к самостоятельному принятию решений посредством интеграции когнитивных стратегий в уроки родного языка, читательской грамотности и других учебных предметов. В статье обосновано, что предложенные методические подходы способствуют последовательному формированию компетенций критического мышления у учащихся начальных классов.

Ключевые слова: начальное образование, критическое мышление, когнитивные стратегии, самостоятельное мышление, анализ, сравнение, проблемная ситуация, рефлексия, педагогическая методика, познавательная деятельность.

KIRISH

Bugungi kunda ta'lim jarayonining asosiy vazifalaridan biri o'quvchilarga tayyor bilimlarni berish bilan bir qatorda, ularning mustaqil fikrlashi, axborotni tahlil qilishi, muammoli vaziyatlarga turli nuqtayi nazardan yondashishi va asoslangan xulosalar chiqarish ko'nikmalarini rivojlantirishdan iborat. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim bosqichida mazkur ko'nikmalarni shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki aynan boshlang'ich sinflarda o'quvchilarning bilish jarayonlari, fikrlash faoliyati va o'quv faoliyatiga munosabati jadal rivojlanadi.

Shu sababli ta'lim mazmunini o'quvchilarning faol fikrlashiga undaydigan zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida tashkil etish dolzarb masalalardan biridir.

Boshlang'ich sinf darslarida kognitiv strategiyalardan maqsadli va tizimli foydalanish orqali o'quvchilarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish muhim pedagogik vazifa hisoblanadi. Mazkur maqolada kognitiv strategiyalarning mazmuni, ularning boshlang'ich sinf o'quvchilari tanqidiy fikrlashini rivojlantirishdagi imkoniyatlari hamda ta'lim jarayonida qo'llashning samarali metodik usullari yoritiladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Tanqidiy fikrlashning nazariy asoslari jahon olimlari J. Dewey, B. Bloom, R. Ennis, P. Facione va D. Halpernning tadqiqotlarida keng yoritilgan.

J. Dewey tanqidiy fikrlashni muammoni anglash va uni izchil tahlil qilish jarayoni sifatida talqin qilgan bo'lsa, B. Bloom kognitiv faoliyatni bilishdan tahlil, baholash va yaratishgacha bo'lgan bosqichlar asosida tizimlashtirgan.

R. Ennis va P. Facione esa tanqidiy fikrlashning tahlil qilish, baholash, xulosa chiqarish va dalillash kabi tarkibiy ko'nikmalarini asoslagan.

O'zbek olimlari va tadqiqotchilarining ishlarida ham boshlang'ich ta'limda tanqidiy fikrlashni shakllantirish, interfaol metodlar, muammoli savollar va ijodiy topshiriqlardan foydalanish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Jumladan, M. B. Raximova, F. Sharofova, D. Ortiqova, G. Sodiqova va R. Abduvohidovaning tadqiqotlarida boshlang'ich sinf o'quvchilarining mustaqil va tanqidiy fikrlashini rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari yoritilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda boshlang'ich sinf o'quvchilarining tanqidiy fikrlashini rivojlantirishga yo'naltirilgan kognitiv va faoliyatga asoslangan yondashuvlar metodologik asos sifatida qabul qilindi. Tadqiqot jarayonida kuzatish, suhbat, pedagogik tajriba-sinov, tahlil, taqqoslash va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. O'quvchilarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirish uchun muammoli savollar berish, taqqoslash, tahlil qilish, dalillash va refleksiya kabi kognitiv strategiyalar qo'llanildi. Mazkur yondashuv va strategiyalar o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, axborotni tahlil qilishi, turli nuqtayi nazarlarni baholashi hamda asoslangan xulosalar chiqarish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqot jarayonida boshlang'ich sinf o'quvchilarining tanqidiy fikrlashini rivojlantirishda kognitiv strategiyalardan foydalanish samaradorligi tahlil qilindi. Bunda o'quvchilarning savol berish, axborotni tahlil qilish, taqqoslash, dalillar keltirish, muammoli vaziyatlarga yechim topish va xulosa chiqarish ko'nikmalarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratildi.

Zamonaviy pedagogik yondashuvlarda ham boshlang'ich ta'limda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun dialogik, matnli, amaliy va muammoli ta'lim usullaridan foydalanish samarali ekanligi ta'kidlanadi. Dars jarayonida muammoli savollar o'quvchilarni tayyor javobni takrorlashdan ko'ra, mustaqil fikrlashga, o'z nuqtayi nazarini izohlashga va uni asoslashga undaydi. Bunday savollar o'quvchining mavjud bilimlarini yangi vaziyatda qo'llashi, muammoni turli nuqtayi nazardan ko'rib chiqishi hamda muqobil yechimlarni izlashiga imkon yaratadi.

Taqqoslash strategiyasi orqali o'quvchilar predmet, hodisa va tushunchalarning o'xshash hamda farqli jihatlarini aniqlashga o'rgatildi. Ushbu strategiya o'quvchilarda tasniflash, umumlashtirish va mantiqiy bog'lanishlarni aniqlash ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Tahlil strategiyasi esa berilgan axborotning muhim jihatlarini ajratish, sabab va oqibatlarni aniqlash hamda hodisalar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni tushunish imkonini beradi.

Shuningdek, dalillash va refleksiya strategiyalaridan foydalanish o'quvchilarning o'z fikrlarini asoslash hamda bajarilgan faoliyatni tahlil qilish va baholash ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Dalillash jarayonida o'quvchi o'z fikrini shunchaki bayon qilish bilan cheklanmay, uni muayyan misollar, kuzatishlar yoki matndagi dalillar asosida tushuntirishga o'rganadi. Refleksiya esa o'quvchiga o'z faoliyatini tahlil qilish, erishilgan natijalarni baholash, yo'l qo'yilgan kamchiliklarni aniqlash va keyingi faoliyatini rejalashtirish imkonini beradi.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, kognitiv strategiyalar muntazam qo'llanilgan darslarda o'quvchilarning mustaqil fikr bildirish faolligi, savollarga izohli javob berishi, turli fikrlarni taqqoslashi va o'z qarashlarini dalillar bilan asoslashga intilishi kuchaydi. Ayniqsa, real hayotiy vaziyatlarga asoslangan topshiriqlar o'quvchilarning muammoni anglash, uni tahlil qilish va mustaqil yechim izlash faolligini oshirdi. Kognitiv strategiyalarni "anglash

→ tahlil qilish → taqqoslash → baholash → xulosa chiqarish → refleksiya" ketma-ketligida tashkil etish o'quvchilarning fikrlash jarayonini izchil rivojlantirish imkonini beradi. Mazkur ketma-ketlikda o'quvchi dastlab axborotni qabul qiladi va anglaydi, so'ng uni tarkibiy qismlarga ajratib tahlil qiladi, boshqa axborot yoki hodisalar bilan taqqoslaydi, muayyan mezonlar asosida baholaydi, xulosa chiqaradi va o'z faoliyati natijasini refleksiya qiladi.

Umuman olganda, keltirilgan tahlillar kognitiv strategiyalarni quyidagi asosiy yo'nalishlarda qo'llash mumkinligini ko'rsatadi:

1. **Savol berish strategiyasi** – o'quvchilarni muammoni anglashga, aniqlashtiruvchi va fikrlashga undovchi savollar berishga yo'naltiradi.
2. **Taqqoslash strategiyasi** – predmet, hodisa, tushuncha va fikrlarning o'xshash hamda farqli jihatlarini aniqlashga xizmat qiladi.
3. **Tahlil qilish strategiyasi** – axborotni tarkibiy qismlarga ajratish, muhim va ikkinchi darajali ma'lumotlarni farqlash, sabab-oqibat bog'lanishlarini aniqlash imkonini beradi.
4. **Dalillash strategiyasi** – o'quvchilarda o'z fikrini misollar, dalillar va mantiqiy asoslar yordamida isbotlash ko'nikmasini shakllantiradi.
5. **Baholash strategiyasi** – turli fikrlar, qarashlar va yechimlarni muayyan mezonlar asosida baholashga o'rgatadi.
6. **Xulosa chiqarish strategiyasi** – tahlil va baholash natijasida umumlashma fikrlarni shakllantirish hamda asoslangan qarorga kelishga xizmat qiladi.
7. **Refleksiya strategiyasi** – o'quvchining o'z fikrlash va o'quv faoliyatini tahlil qilishi, yutuq va kamchiliklarini aniqlashi hamda keyingi faoliyatini takomillashtirishiga yordam beradi.

Shunday qilib, boshlang'ich ta'limda kognitiv strategiyalardan maqsadli, tizimli va izchil foydalanish o'quvchilarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirishning muhim metodik vositasi hisoblanadi. Mazkur strategiyalar o'quvchini tayyor bilimlarni passiv qabul qiluvchi subyektdan axborotni mustaqil tahlil qiladigan, turli nuqtayi nazarlarni taqqoslaydigan, o'z fikrini dalillar asosida ifodalaydigan va asoslangan xulosalar chiqaradigan faol shaxsga aylantirishga xizmat qiladi.

1-rasm: **Kognitiv strategiyalar orqali tanqidiy fikrlashni rivojlantirish bosqichlari**

O'quvchilar qahramonlarning o'xshash va farqli jihatlarini aniqlab, ularning xatti-harakatlarini tahlil qildilar. Natijada o'quvchilarda taqqoslash, tahlil qilish, baholash va xulosa chiqarish ko'nikmalari rivojlandi. Shuningdek, "Nima uchun?" strategiyasidan foydalanish o'quvchilarning sabab-oqibat bog'lanishlarini aniqlash ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qildi. Masalan, matn yuzasidan o'quvchilarga quyidagi savollar berildi: "Nima uchun qahramon bunday qaror qabul qildi?", "Nima uchun voqealar aynan shunday rivojlandi?" O'quvchilar ushbu savollarga javob berish jarayonida matndagi dalillarga tayandilar, voqealar o'rtasidagi bog'liqlikni aniqladilar va o'z xulosalarini asosladilar. "Aqliy hujum" strategiyasi o'quvchilarning muayyan muammo yoki savol yuzasidan erkin fikr bildirishiga imkon yaratdi. Ushbu strategiya orqali o'quvchilar bir muammoga nisbatan turli fikr va yechimlarni ilgari surdilar. Keyingi bosqichda bildirilgan fikrlar tahlil qilinib, ularning maqbulligi baholandi.

"Klaster" strategiyasidan foydalanish esa o'quvchilarga muayyan tushuncha yoki mavzu bilan bog'liq fikrlarni tizimlashtirish imkonini berdi. O'quvchilar asosiy tushunchani markazga joylashtirib, unga bog'liq fikrlar, belgilar, sabablar va natijalarni aniqladilar. Bu jarayon o'quvchilarning axborotni tartibga solish va tushunchalar o'rtasidagi bog'liqlikni anglash ko'nikmalarini rivojlantirdi. "B-B-B" (Bilaman – Bilishni xohlayman – Bilib oldim) strategiyasi o'quvchilarning avvalgi bilimlarini faollashtirish, o'quv maqsadini anglash va egallangan yangi bilimlarni umumlashtirishga xizmat qildi. Dars boshida o'quvchilar mavzu yuzasidan nimalarni bilishlari

MAKTAB TA'LIMI SCHOOL EDUCATION ШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

MAKTAB TA'LIMI SCHOOL EDUCATION ШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

va yana nimalarni bilishni xohlashlarini aniqladilar. Dars yakunida esa yangi o'zlashtirilgan ma'lumotlarni qayd etib, o'z bilimlaridagi o'zgarishni baholadilar.

INSERT strategiyasi esa matn bilan ishlash jarayonida o'quvchilarning faol va tanqidiy o'qish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam berdi. O'quvchilar matnni o'qish davomida o'zlariga tanish bo'lgan, yangi yoki tushunarsiz ma'lumotlarni ajratib belgiladilar hamda ular yuzasidan savollar shakllantirdilar. Natijada o'quvchi matn mazmunini passiv qabul qilmasdan, unga nisbatan faol munosabat bildirishga o'rgandi. Tadqiqot natijalari kognitiv strategiyalarni anglash → savol berish → tahlil qilish → taqqoslash → dalillash → baholash → xulosa chiqarish → refleksiya ketma-ketligida qo'llash o'quvchilarning mustaqil fikrlashi va tanqidiy yondashuvini rivojlantirishga xizmat qilishini ko'rsatdi. Muammoli va refleksiv topshiriqlarga asoslangan darslarda o'quvchilar muammoni aniqlash, dalillarni tahlil qilish, muqobil yechimlarni ko'rib chiqish va asoslangan xulosaga kelish jarayoniga faolroq jalb etiladi.

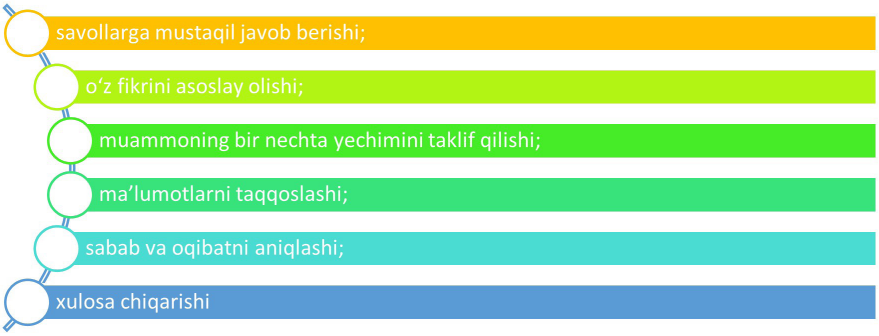
Umuman olganda, "Aqliy hujum", "Klaster", "Venn diagrammasi", "INSERT", "B-B-B", "Nima uchun?", dalillash va taqqoslash kabi kognitiv strategiyalarni boshlang'ich ta'lim darslariga maqsadli va tizimli integratsiyalash o'quvchilarning bilish faolligini oshiradi. Mazkur strategiyalar o'quvchilarni tayyor bilimlarni takrorlashdan mustaqil fikrlash, axborotni tahlil qilish, turli nuqtayi nazarlarni baholash va o'z fikrini asoslashga yo'naltiradi. Natijada boshlang'ich sinf o'quvchilarida tanqidiy fikrlashning muhim tarkibiy qismlari – tahlil qilish, taqqoslash, dalillash, baholash, xulosa chiqarish va refleksiya ko'nikmalari izchil shakllanadi.

1-jadval: **Ikki qahramonning xatti-harakatlari va qaror qabul qilish xususiyatlarini Venn diagrammasi asosida taqqoslash**

1-qahramon	Umumiy jihatlar	2-qahramon
Jasur	Ikkalasi ham qiyinchilikka duch keladi	Ehtiyotkor
Tez qaror qabul qiladi	Muammoni hal qilishga intiladi	Vaziyatni o'ylab harakat qiladi
Faol harakat qiladi	Maqsadga erishishni xohlaydi	Qaror qabul qilishdan oldin tahlil qiladi

Ushbu topshiriq natijasida o'quvchilar qahramonlarni shunchaki tavsiflash bilan cheklanmay, ularning xatti-harakatlarini taqqoslash, o'xshash va farqli jihatlarini aniqlash hamda o'z munosabatini bildirish imkoniyatiga ega bo'ldilar. 4-sinf matematika darsida esa kognitiv strategiyalar muammoli vaziyat asosida qo'llanildi. Masalan: "Bir masalani ikki xil usulda yechish mumkinmi? Qaysi usul qulayroq va nima uchun?" O'quvchilar masalani mustaqil yechib, o'z usullarini izohladilar. Keyinchalik guruhlar yechimlarni taqqoslab, eng maqbul usulni tanladilar. Bu jarayonda tahlil qilish, taqqoslash, asoslash va xulosa chiqarish ko'nikmalari rivojlandi. Tadqiqot natijalarining tahlili. Kognitiv strategiyalar muntazam qo'llanilgan darslarda o'quvchilarning: mustaqil fikr bildirish faolligi oshdi; savollarga izohli va asoslangan javob berish ko'nikmalari rivojlandi; axborotni tahlil qilish va muhim jihatlarini ajratib olish qobiliyati kuchaydi; turli fikr, hodisa va yechimlarni taqqoslash ko'nikmasi shakllandi; o'z fikrini dalillar asosida ifodalashga intilishi ortdi; muammoli vaziyatlarga muqobil yechimlar taklif qilish faolligi kuchaydi; o'z faoliyati va fikrlash jarayonini baholash ko'nikmalari rivojlandi.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, kognitiv strategiyalardan foydalanish o'quvchilarning faqat bilimlarni o'zlashtirishiga emas, balki ularni tahlil qilish, taqqoslash, baholash va yangi vaziyatlarda qo'llashiga ham imkon yaratadi. Ayniqsa, muammoli savollar, taqqoslashga asoslangan topshiriqlar, dalillash va refleksiv mashqlar o'quvchilarning tayyor javobni takrorlashdan mustaqil fikrlashga o'tishiga xizmat qiladi. Shunday qilib, boshlang'ich ta'lim jarayonida "Aqliy hujum", "Klaster", "Venn diagrammasi", "INSERT", "B-B-B", "Nima uchun?", shuningdek, dalillash va taqqoslash strategiyalaridan maqsadli hamda tizimli foydalanish o'quvchilarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirishda samarali metodik vosita hisoblanadi. Mazkur strategiyalarni anglash → savol berish → tahlil qilish → taqqoslash → dalillash → baholash → xulosa chiqarish → refleksiya ketma-ketligida qo'llash o'quvchilarning fikrlash faoliyatini izchil tashkil etish va tanqidiy yondashuvini rivojlantirishga xizmat qiladi.

2-rasm: **Kognitiv strategiyalarni qo'llash natijasida o'quvchilarda shakllanadigan tanqidiy fikrlash ko'nikmalari**

Shartli ravishda tajriba-sinov natijalarini quyidagicha ifodalash mumkin:

2-jadval: **Kognitiv strategiyalarni qo‘llash natijasida o‘quvchilarning tanqidiy fikrlash ko‘nikmalari rivojlanish dinamikasi**

Ko‘rsatkichlar	Tajriba boshida	Tajriba yakunida
Mustaqil fikr bildirish	48%	78%
Fikrni dalillash	42%	74%
Taqqoslash va tahlil qilish	45%	81%
Muammoga yechim topish	40%	76%

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, kognitiv strategiyalardan tizimli va maqsadli foydalanish boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, muammoli savollar, taqqoslash, dalillash va muqobil yechimlarni izlashga yo‘naltirilgan topshiriqlar o‘quvchilarning darsdagi faolligini oshiradi.

XULOSA

Olib borilgan tadqiqot, nazariy tahlillar va amaliy kuzatishlar natijasida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining tanqidiy fikrlashini rivojlantirishda kognitiv strategiyalardan foydalanish samarali pedagogik vosita ekanligi aniqlandi. Boshlang‘ich ta’lim jarayonida o‘quvchiga tayyor bilimlarni berish bilan cheklanib qolmasdan, uni mustaqil izlanishga, savol berishga, mavjud ma’lumotlarni tahlil qilishga, turli fikrlarni taqqoslashga, o‘z qarashlarini dalillar asosida ifodalashga va asoslangan xulosalar chiqarishga o‘rgatish muhimdir. Shu nuqtayi nazardan, kognitiv strategiyalar o‘quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini bosqichma-bosqich shakllantirish uchun qulay metodik imkoniyat yaratadi.

Tadqiqotda qo‘llanilgan “Aqliy hujum”, “Klaster”, “Venn diagrammasi”, “INSERT”, “B-B-B”, “Nima uchun?”, muammoli savollar, taqqoslash, dalillash va refleksiya kabi strategiyalar o‘quvchilarning darsdagi faolligini oshirish bilan birga, ularning mustaqil fikrlash, sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash, muammoning bir nechta yechimini izlash, o‘z fikrini asoslash va xulosa chiqarish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilishi kuzatildi. Ayniqsa, o‘quvchilarni tayyor javobni takrorlashga emas, balki “Nima uchun?”, “Qanday qilib?”, “Boshqa yo‘l bilan yechish mumkinmi?”, “Qaysi fikrni asosli deb hisoblaysiz?” kabi savollar orqali fikrlashga undash ularning tanqidiy yondashuvini kuchaytiradi.

Ona tili va o‘qish savodxonligi darslarida matn mazmunini tahlil qilish, qahramonlarning xatti-harakatlarini taqqoslash, voqealarning boshqacha davom etishini taxmin qilish, qahramon qaroriga munosabat bildirish kabi topshiriqlar o‘quvchilarning yuqori darajadagi fikrlash faoliyatini rivojlantiradi. Matematika darslarida esa masalani bir necha usulda yechish, yechimlarni taqqoslash, eng maqbul usulni tanlash va tanlovini izohlash o‘quvchilarning mantiqiy hamda tanqidiy fikrlashini shakllantirishga yordam beradi.

Demak, kognitiv strategiyalarni alohida metod sifatida emas, balki fan mazmuni va o‘quv maqsadlari bilan uyg‘unlashtirib qo‘llash yuqori samaradorlikni ta’minlaydi. Shu asosda boshlang‘ich sinf darslarini “anglash → tahlil qilish → taqqoslash → baholash → dalillash → xulosa chiqarish → refleksiya” izchilligida tashkil etish maqsadga muvofiq. Bunday ketma-ketlik o‘quvchining bilimni o‘zlashtirishidan boshlab, uni yangi vaziyatlarda qo‘llashi, tahlil qilishi va mustaqil qaror qabul qilishigacha bo‘lgan fikrlash jarayonini qamrab oladi. Dars yakunidagi refleksiya esa o‘quvchiga o‘z faoliyatini baholash, nimani o‘rganganini anglash va keyingi faoliyati uchun xulosa chiqarish imkonini beradi.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, boshlang‘ich sinf o‘qituvchilariga kognitiv strategiyalardan tizimli, maqsadli va o‘quvchilarning yosh xususiyatlariga mos ravishda foydalanish, darslarda muammoli, mantiqiy, ijodiy va hayotiy vaziyatlarga asoslangan topshiriqlar ulushini oshirish tavsiya etiladi. Shuningdek, har bir mavzu bo‘yicha o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi va dalillash ko‘nikmalarini rivojlantiruvchi topshiriqlar bankini yaratish, o‘qituvchilar uchun kognitiv strategiyalarni amaliyotda qo‘llashga yo‘naltirilgan metodik tavsiyalar ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir. O‘quvchilarning tanqidiy fikrlash darajasini muntazam aniqlash uchun kuzatish, suhbat, diagnostik topshiriqlar va refleksiv faoliyatdan foydalanish ham samarali natija beradi.

Umuman olganda, kognitiv strategiyalardan foydalanish boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini faol ta’lim subyektiga aylantirish, ularning mustaqil va tanqidiy fikrlashini rivojlantirish, o‘z fikrini asoslash hamda muammoli vaziyatlarda maqbul qaror qabul qilish qobiliyatini shakllantirishning samarali metodik sharti hisoblanadi. Mazkur yondashuvni boshlang‘ich ta’limning turli fanlari mazmuniga izchil tatbiq etish o‘quvchilarning nafaqat o‘quv natijalarini, balki kelgusidagi mustaqil bilish va intellektual faoliyatini ham rivojlantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun. – Toshkent, 2020. https://lex.uz/docs/-5013007
2. Dewey J. How We Think. – Boston: D.C. Heath, 1933.
3. Bloom B. S. Taxonomy of Educational Objectives. – New York: David McKay, 1956.
4. Ennis R. H. Critical Thinking. – Upper Saddle River, 1996.
5. Facione P. A. Critical Thinking: What It Is and Why It Counts. – 2015.
6. Halpern D. F. Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking. – New York: Psychology Press, 2014.
7. Azizxo'jayeva N. N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent, 2006.
8. Tolipov O'. Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent: Fan, 2006.
9. Qosimova K. va boshq. Ona tili o'qitish metodikasi. – Toshkent: Noshir, 2009.

MAKTAB TA'LIMI SCHOOL EDUCATION ШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

ASSESSMENT FOR LEARNING AND ASSESSMENT OF LEARNING: FORMATIVE AND SUMMATIVE APPROACHES IN FOREIGN LANGUAGE EDUCATION IN UZBEKISTAN

Ramazonova Feruzaxon Akbarovna
Associate Professor (Acting),
University of Tashkent for Applied Sciences, Tashkent

Abstract: This article examines the role of formative and summative assessment in improving the effectiveness and quality of foreign language teaching in the education system of Uzbekistan. It analyzes contemporary assessment and monitoring practices, including interactive questioning, diagnostic tests, peer and self-assessment, project-based tasks, portfolios, oral presentations, standardized examinations, and international language proficiency tests. Particular attention is given to the integration of digital technologies, learner-centered approaches, continuous feedback, and the Common European Framework of Reference for Languages (CEFR). The study highlights how formative assessment supports continuous learning, identifies learning difficulties, and promotes learner autonomy, while summative assessment provides a comprehensive evaluation of accumulated knowledge and competencies. The article argues that the balanced integration of both assessment types contributes to objective evaluation, improved teaching practices, greater student motivation, and the development of practical communicative competence in foreign languages.

Key words: formative assessment; summative assessment; foreign language teaching; English language education; assessment and monitoring; learner-centered education; CEFR; digital technologies; feedback; communicative competence.

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘zbekiston ta’lim tizimida xorijiy tillarni o‘qitish samaradorligi va sifatini oshirishda formativ va summativ baholashning o‘rni ko‘rib chiqiladi. Unda interaktiv savol-javob, diagnostik testlar, o‘zaro va o‘zini o‘zi baholash, loyiha asosidagi topshiriqlar, portfolio, og‘zaki taqdimotlar, standartlashtirilgan imtihonlar hamda xalqaro til bilish darajasini aniqlash testlarini o‘z ichiga olgan zamonaviy baholash va monitoring amaliyotlari tahlil qilinadi. Raqamli texnologiyalar, ta’lim oluvchiga yo‘naltirilgan yondashuvlar, uzluksiz fikr-mulohaza hamda Tillar bo‘yicha umumyevropa kompetensiyalar tizimi (CEFR) integratsiyasiga alohida e’tibor qaratiladi. Tadqiqotda formativ baholash uzluksiz ta’limni qo‘llab-quvvatlashi, o‘rganishdagi qiyinchiliklarni aniqlashi va ta’lim oluvchilarning mustaqilligini rivojlantirishi, summativ baholash esa to‘plangan bilim va kompetensiyalarni har tomonlama baholash imkonini berishi ta’kidlanadi. Maqolada baholashning har ikki turini muvozanatli integratsiyalash obyektiv baholash, o‘qitish amaliyotini takomillashtirish, talabalar motivatsiyasini oshirish hamda xorijiy tillarda amaliy kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishga xizmat qilishi asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: formativ baholash; summativ baholash; xorijiy til o‘qitish; ingliz tili ta’limi; baholash va monitoring; ta’lim oluvchiga yo‘naltirilgan ta’lim; CEFR; raqamli texnologiyalar; fikr-mulohaza; kommunikativ kompetensiya.

Аннотация: В данной статье рассматривается роль формативного и суммативного оценивания в повышении эффективности и качества преподавания иностранных языков в системе образования Узбекистана. Анализируются современные практики оценивания и мониторинга, включая интерактивный опрос, диагностические тесты, взаимное оценивание и самооценивание, проектные задания, портфолио, устные презентации, стандартизированные экзамены и международные тесты на определение уровня владения языком. Особое внимание уделяется интеграции цифровых технологий, личностно-ориентированных подходов, непрерывной обратной связи и Общеевропейской системы компетенций владения иностранным языком (CEFR). В исследовании подчеркивается, что формативное оценивание поддерживает непрерывное обучение, помогает выявлять трудности в обучении и способствует развитию самостоятельности обучающихся, тогда как суммативное оценивание обеспечивает комплексную оценку накопленных знаний и компетенций. В статье обосновывается, что сбалансированная интеграция обоих видов оценивания способствует объективному оцениванию, совершенствованию практики преподавания, повышению мотивации студентов и развитию практической коммуникативной компетенции на иностранных языках.

Ключевые слова: формативное оценивание; суммативное оценивание; преподавание иностранных языков; обучение английскому языку; оценивание и мониторинг; личностно-ориентированное обучение; CEFR; цифровые технологии; обратная связь; коммуникативная компетенция.

INTRODUCTION

In recent years, special attention has been paid to improving the quality of foreign language teaching in the education system of the Republic of Uzbekistan. In order to ensure the effectiveness of foreign language teaching, assessment and monitoring systems have been introduced within the framework of the Law "On Education" and the National Staff Training Program.

These systems serve not only to monitor the educational process, but also to measure the achievements of pupils and students in language learning, evaluate the activities of teachers and improve methodological developments. The main purpose of the assessment system is to determine the knowledge and skills of students in a foreign language, assess their ability to think independently, communicate practically and use the language in various contexts. Interactive tests, online monitoring tools and portfolios created using modern pedagogical approaches and information and communication technologies provide continuous monitoring of the educational process. This allows us to determine the individual development level of students, identify their strengths and weaknesses, and develop appropriate educational strategies. Monitoring systems act as a mechanism for continuous quality control of foreign language teaching. These systems assess not only the level of knowledge of students, but also the effectiveness of teachers' pedagogical activities, lesson plans and methodological tools. In this way, it will be possible to eliminate the shortcomings and shortcomings identified in the educational process in a timely manner and develop practical measures aimed at improving the quality of education. The Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan dated December 10, 2012, No. PQ-18/75[1] "On measures to further improve the system of learning foreign languages" is recognized as an important legal basis for increasing the effectiveness of assessment and monitoring systems in foreign language teaching. The resolution stipulates the development of pedagogical skills, the introduction of innovative pedagogical technologies, the creation of systems for assessing and monitoring the educational process using interactive and electronic tools. At the same time, in recent years, various forms of assessment based on international experience - formative and summative assessment, competency-based assessment, monitoring of portfolio and project work – have been introduced into practice. This allows students to improve their practical skills in a foreign language, encourage their wide use of world information resources, and prepare them for international communication.[2]

LITERATURE REVIEW

The theoretical foundations of formative and summative assessment have been widely discussed in educational research. Black and Wiliam emphasize the importance of formative assessment for improving classroom learning, while Hattie and Timperley highlight the significant role of feedback in students' academic development. Brookhart examines the use of rubrics in formative assessment, and Nicol and Macfarlane-Dick connect effective feedback with self-regulated learning. Zimmerman further explains the role of learner autonomy and self-regulation, whereas Harmer discusses assessment within the broader context of English language teaching. These studies provide a theoretical basis for combining formative and summative approaches in foreign language education.

1 https://lex.uz/docs/-2126032
2 O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. Chet tillarni o'rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida. – Toshkent, 2012.

RESEARCH METHODOLOGY

This study employed a qualitative research approach based on the analysis, comparison, and generalization of scientific and methodological literature related to formative and summative assessment in foreign language education. The research also examined assessment practices, CEFR-based evaluation principles, digital monitoring tools, and learner-centered approaches used in the education system of Uzbekistan. Comparative and analytical methods were applied to identify the characteristics, advantages, and complementary roles of formative and summative assessment in improving foreign language teaching effectiveness.

ANALYSIS AND RESULTS

Main types of assessment:

1. **Formative assessment** - aimed at monitoring the student's development and providing feedback during the learning process (for example, games, short tests).
2. **Summative assessment** - determining the level of knowledge at the end of the course (for example, exams, portfolios).
3. **International exams** - exams such as IELTS, TOEFL assess the student's overall level.

Monitoring effectiveness:

1. **Digital technologies** - LMS (Learning Management System), online platforms allow to track student progress, identify difficulties, and provide a personalized approach.
2. **Continuous monitoring** - monitoring helps the teacher quickly identify shortcomings in the learning process and adjust teaching methods, which increases learning efficiency. Factors for increasing efficiency:
3. **Innovative approaches** - use of digital tools, interactive methods, and integrated methods.
4. **International standards** - assess students' knowledge at a global level by preparing them for international certification exams.

Feedback - provide effective feedback to the student using assessment results. In general, an effective assessment and monitoring system allows to objectively determine student knowledge, help the teacher improve his or her work, and continuously improve the quality of education.[3]

In particular, there is a national certificate for English, as well as internationally recognized test systems such as IELTS, TOEFL iBT and FCE. In addition to the national certificate, the Goethe-Zertifikat, Deutsche Sprachdiplom (DSD) and Test Deutsch als Fremdsprache (TestDaF) exams are used to determine the level of knowledge of the German language. For French, international assessment systems such as DELF and TCF are widely used types of tests. The process of determining the level of mastery of foreign languages is directly related to the CEFR system. CEFR (Common European Framework of Reference for Languages - The Common European Framework of Reference for Languages) is recognized as the only standard that defines the criteria for learning, teaching and assessing languages at the European level. This system divides language proficiency levels into three main levels - A, B and C.[4]

Group A (A1 and A2) represents users who are just starting to learn a foreign language, at the beginning stage. Group B (B1 and B2) covers users who can use the language relatively fluently, at an average and above-average level. Group C (C1 and C2) represents users who have mastered the foreign language perfectly and can communicate freely even in complex language situations.

Assessment exams developed based on the requirements of the CEFR are aimed at determining the level of development of language learners' four basic competencies - speaking, reading, listening comprehension and writing. This approach serves to ensure the objectivity and accuracy of assessment in the process of teaching foreign languages. As a result, the effectiveness of assessment and monitoring systems in foreign language teaching not only serves to determine language proficiency, but also creates the basis for high-quality organization of the educational process, improvement of pedagogical strategies, and training of the younger generation as globally competitive personnel.[5]

3 Hattie J., Timperley H. The Power of Feedback // Review of Educational Research. - 2007. - Vol. 77, No. 1. - P. 81-112.
4 Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment - Companion Volume. – Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2020.
5 Abdumutalova D. D. The Effectiveness of Assessment and Monitoring Systems in Foreign Language Teaching // Education, Science and Innovative Ideas in the World. - P. 366-371.

Formative assessment in Uzbek schools emphasizes continuous monitoring and feedback to guide students' learning progress. Teachers employ a variety of strategies to support skill acquisition and engagement:

1. **Interactive classroom questioning.**

Teachers regularly pose questions to assess comprehension and stimulate critical thinking, adapting their instruction based on students' responses.

2. **Short quizzes and diagnostic tests.**

These tools provide immediate feedback on specific linguistic elements, such as grammar, vocabulary, reading comprehension, or listening skills.

3. **Peer and self-assessment.**

Students are encouraged to evaluate their own or classmates' performance, promoting self-reflection and collaborative learning.

4. **Project-based tasks and portfolios.**

Learners maintain records of their work over time, which helps track progress in writing, reading, and speaking activities.

5. **Oral presentations and role-plays.**

Teachers assess students' ability to apply language skills in authentic communication scenarios, providing feedback to improve fluency and accuracy.

These formative assessment methods are particularly aligned with the principle of learner-centered education, emphasizing active student participation and autonomous learning. By continuously evaluating students' progress, teachers can adjust instructional methods, provide targeted support, and foster a positive learning environment that motivates students to develop language proficiency.

Summative assessment is primarily evaluative, providing formal recognition of students' achievements at the end of a lesson, unit, term, or academic year. In the Uzbek education system, summative assessment methods include:

1. **End-of-term or final exams.** Standardized written or oral tests measure cumulative knowledge and competencies across all language skills.
2. **National standardized tests.** These are designed to evaluate students' proficiency according to established educational standards and provide objective benchmarks.
3. **Final projects and research assignments.** Students demonstrate their ability to apply acquired knowledge and skills in authentic contexts, such as writing essays or conducting presentations.
4. **Formal oral examinations.** These assess speaking fluency, pronunciation, and the ability to communicate effectively in English.

Summative assessments serve multiple purposes: they inform teachers, students, and administrators about learning outcomes, guide decisions regarding academic promotion, and ensure accountability within the education system.

The effective combination of formative and summative assessments is central to modern foreign language education in Uzbekistan. Formative assessments provide ongoing feedback and support, enabling students to address learning gaps and improve incrementally. Summative assessments, in turn, offer a comprehensive evaluation of cumulative achievements. By integrating both methods, teachers can ensure that learning is both continuous and measurable, promoting overall language development.[6]

For example, in English classrooms, a teacher may use daily formative assessments, such as short quizzes or peer feedback sessions, to monitor students' comprehension of new vocabulary and grammar. Simultaneously, summative assessments such as a final written exam or oral presentation evaluate whether students have achieved the intended outcomes for the unit. This approach not only provides a holistic view of students' abilities but also reinforces motivation by showing tangible progress and areas for improvement. Furthermore, the Uzbek education system increasingly encourages student-centered assessment practices, where learners

6 O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi. Education Reform Initiatives in Uzbekistan. – Tashkent, 2021.

actively participate in goal-setting, self-evaluation, and reflection. This aligns with international pedagogical trends emphasizing the importance of autonomous learning and lifelong language development.[7] The synergy of formative and summative assessments ensures that students are prepared to meet both academic requirements and practical communicative challenges in a globalized context.[8]

CONCLUSION AND SUGGESTIONS

Formative assessments guide ongoing learning and skill development, while summative assessments provide formal evaluation of cumulative knowledge. The integration of both types of assessment creates a balanced educational environment that supports students' linguistic growth, motivation, and autonomy, ultimately enhancing the quality and effectiveness of English language instruction in middle and secondary schools.

References:

1. Abdumutalova D. D. The Effectiveness of Assessment and Monitoring Systems in Foreign Language Teaching // Education, Science and Innovative Ideas in the World. - P. 366-371.
2. Black P., Wiliam D. Assessment and Classroom Learning // Assessment in Education: Principles, Policy & Practice. - 1998. - Vol. 5, No. 1. - P. 7-74.
3. Brookhart S. M. How to Create and Use Rubrics for Formative Assessment and Grading. - Alexandria: ASCD, 2013.
4. Hattie J., Timperley H. The Power of Feedback // Review of Educational Research. - 2007. - Vol. 77, No. 1. - P. 81-112.
5. Harmer J. The Practice of English Language Teaching. - 5th ed. - Harlow: Pearson Education, 2015.
6. Nicol D. J., Macfarlane-Dick D. Formative Assessment and Self-Regulated Learning: A Model and Seven Principles of Good Feedback Practice // Studies in Higher Education. - 2006. - Vol. 31, No. 2. - P. 199-218.
7. Pinskaya M. A. New Forms of Assessment. - Moscow: Pedagogical Research Press, 2019.
8. Zimmerman B. J. Becoming a Self-Regulated Learner: An Overview // Theory into Practice. - 2002. - Vol. 41, No. 2. - P. 64-70.
9. O'zbekiston Respublikasi. Ta'lim to'g'risida: O'zbekiston Respublikasining Qonuni. -Toshkent, 2020.
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. Chet tillarni o'rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida. - Toshkent, 2012.

7 Pinskaya M. A. New Forms of Assessment. – Moscow: Pedagogical Research Press, 2019.
8 Hattie J., Timperley H. The Power of Feedback // Review of Educational Research. – 2007. – Vol. 77, No. 1. – P. 81–112.

AQLI ZAIF BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARINING O'QUV-AMALIY FAOLIYATINI TASHKIL ETISHDA SENSOR INTEGRATSIYADAN FOYDALANISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH

Tajibayeva Shaxnoza Abdumuxtorovna
Andijon shahar 12-sonli ixtisoslashtirilgan maktab logopedi

Annotatsiya: Ushbu maqolada aqliy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'quv-amaliy faoliyatini tashkil etishda sensor integratsiya texnologiyalaridan foydalanish metodikasini takomillashtirish masalalari yoritiladi. Sensor integratsiya yondashuvi orqali bolalarning sezgi tizimlarini muvofiqlashtirish, diqqatni jamlash, harakat va idrok jarayonlarini rivojlantirish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, boshlang'ich ta'lim jarayonida individual yondashuv asosida samarali pedagogik shart-sharoitlarni yaratish yo'llari ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari maxsus ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: sensor integratsiya, aqliy rivojlanishida nuqson, boshlang'ich ta'lim, o'quv-amaliy faoliyat, maxsus pedagogika, individual yondashuv, kognitiv rivojlanish.

Abstract: This article explores the improvement of methodology for using sensory integration in organizing educational and practical activities of primary school students with intellectual disabilities. The study analyzes how sensory integration approaches can support the coordination of sensory systems, enhance attention, and improve perceptual and motor development. It also examines the creation of effective pedagogical conditions based on individualized instruction in inclusive primary education. The findings contribute to improving the effectiveness of special education practices.

Key words: sensory integration, intellectual disability, primary education, educational-practical activity, special pedagogy, individualized approach, cognitive development.

Аннотация: В данной статье рассматривается совершенствование методики использования сенсорной интеграции в организации учебно-практической деятельности младших школьников с интеллектуальными нарушениями. Анализируются возможности сенсорной интеграции для координации сенсорных систем, развития внимания, восприятия и двигательного развития детей. Также рассматриваются пути создания эффективных педагогических условий на основе индивидуального подхода в начальном образовании. Результаты исследования способствуют повышению эффективности специального образования.

Ключевые слова: сенсорная интеграция, интеллектуальные нарушения, начальное образование, учебно-практическая деятельность, специальная педагогика, индивидуальный подход, когнитивное развитие.

KIRISH

Bugungi kunda inklyuziv ta'lim tizimini rivojlantirish, alohida ta'lim ehtiyojlariga ega bo'lgan bolalar uchun sifatli ta'lim sharoitlarini yaratish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Xususan, aqliy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'quv jarayoniga moslashuvi, ularning bilish jarayonlarini faollashtirish hamda amaliy faoliyatini samarali tashkil etish alohida pedagogik yondashuvni talab etadi.

Aqli zaif bolalarda sezgi tizimlarining to'liq yoki qisman buzilishi natijasida atrof-muhitni idrok etish, diqqatni jamlash, xotira va tafakkur jarayonlarida qiyinchiliklar kuzatiladi. Shu sababli bunday o'quvchilar bilan ishlashda an'anaviy ta'lim usullari yetarli samara bermaydi. Mazkur holat maxsus pedagogikada yangi, samarali va ilmiy asoslangan yondashuvlarni joriy etishni talab etadi.

Sensor integratsiya metodikasi aynan shunday yondashuvlardan biri bo'lib, u bolaning sezgi tizimlari (ko'rish, eshitish, teginish, harakat va muvozanat) o'rtasidagi uyg'unlikni rivojlantirishga qaratilgan. Ushbu metodika orqali bolalarning o'quv-amaliy faoliyatga qiziqishi oshadi, ularning kognitiv jarayonlari faollashadi hamda mustaqil faoliyat yuritish ko'nikmalari shakllanadi.

Shuningdek, boshlang‘ich ta’lim bosqichida sensor integratsiya elementlaridan foydalanish o‘quvchilarning ijtimoiy moslashuvini yaxshilash, emotsional barqarorligini ta’minlash va ta’lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Bu esa maxsus ta’lim tizimida innovatsion pedagogik texnologiyalarni keng joriy etish zaruratini yanada kuchaytiradi.

Shu nuqtayi nazardan, mazkur maqolada aqliy rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘quv-amaliy faoliyatini tashkil etishda sensor integratsiyadan foydalanish metodikasini takomillashtirish masalalari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi va amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Aqli zaif boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘quv-amaliy faoliyatini tashkil etishda sensor integratsiyadan foydalanish masalasi maxsus pedagogika, psixologiya, ergoterapiya va rivojlantiruvchi ta’lim yo‘nalishlari kesishmasida shakllangan ilmiy-metodik muammolardan biridir. Mazkur yo‘nalishdagi tadqiqotlarda bolaning bilish jarayonlari, harakat faoliyati, idrok etishi va atrof-muhit bilan o‘zaro munosabatini rivojlantirishda sensor tajribaning muhim o‘rin tutishi ta’kidlanadi.

Sensor integratsiya nazariyasining ilmiy asoslari Jean Ayres tadqiqotlari bilan bevosita bog‘liq. Ayres (1972) Sensory Integration and Learning Disorders asarida sensor tizimlardan kelayotgan axborotni qabul qilish, qayta ishlash va undan maqsadga muvofiq foydalanish jarayonlarini o‘rganib, sensor integratsiyaning bolaning o‘rganish faoliyati bilan bog‘liqligini asoslab bergan. Uning yondashuvida vestibulyar, proprioseptiv, taktil, ko‘rish va eshitish tizimlaridan keluvchi axborotning muvofiqlashtirilgan qayta ishlanishi bolaning harakat va bilish faoliyati uchun muhim omil sifatida qaraladi.

Ayresning (2005) Sensory Integration and the Child asarida esa sensor tajribani bolaning kundalik faoliyati va rivojlanishi bilan bog‘lash masalasiga alohida e’tibor qaratiladi. Muallif sensor faoliyatni oddiy sezgi mashqlarining yig‘indisi sifatida emas, balki bolaning atrof-muhitni anglash, harakatlarni rejalashtirish va faoliyatga moslashish imkoniyatlarini qo‘llab-quvvatlovchi jarayon sifatida talqin qiladi. Mazkur qarash boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘quv-amaliy faoliyatiga sensor elementlarni kiritishning nazariy asosini tashkil etadi.

A. C. Bundy, S. J. Lane va E. A. Murray (2002) tomonidan ishlab chiqilgan Sensory Integration: Theory and Practice asarida sensor integratsiya nazariyasi va uni amaliyotga tatbiq etish masalalari tizimli ravishda yoritilgan. Mualliflar sensor jarayonlarni bolaning faoliyatni bajarishi, moslashuvi va mustaqilligini ta’minlash bilan bog‘laydilar. Ushbu yondashuv aqliy rivojlanishida cheklanishlari bo‘lgan bolalar uchun topshiriqlarni ularning individual sensor ehtiyojlari va imkoniyatlariga moslashtirish zarurligini ko‘rsatadi.

J. Case-Smith va J. C. O’Brien (2015) Occupational Therapy for Children and Adolescents asarida bolalar rivojlanishida harakat, sensor faoliyat va kundalik ko‘nikmalarning o‘zaro aloqasi keng yoritilgan. Ushbu manbada faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuvning ahamiyati ko‘rsatilib, bolaning real faoliyat jarayonida ishtirok etishi uning funksional ko‘nikmalarini rivojlantirishning muhim sharti sifatida qaraladi. Bu fikr boshlang‘ich ta’limda sensor integratsiyani o‘quv-amaliy topshiriqlar bilan birlashtirish zarurligini asoslash imkonini beradi.

Sensor rivojlanish masalasini bolaning umumiy intellektual va psixologik taraqqiyoti bilan bog‘lashda J. Piagetning (1952) qarashlari ham muhim metodologik ahamiyatga ega. Piaget bolaning bilimi va tafakkuri faol harakat hamda predmetlar bilan bevosita munosabat jarayonida shakllanishini ko‘rsatadi. Shu nuqtayi nazardan, o‘quv jarayonida predmetlarni ushlab ko‘rish, taqqoslash, ajratish, joylashtirish, harakatlantirish kabi amaliy faoliyat turlaridan foydalanish bolaning bilish tajribasini boyitishga xizmat qiladi.

L. S. Vygotskiy (1978)ning madaniy-tarixiy rivojlanish nazariyasi esa maxsus ta’limda bolaning imkoniyatlarini pedagogik yordam orqali kengaytirish masalasini tushuntirish uchun muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Vygotskiy ta’lim va rivojlanishning o‘zaro bog‘liqligini, bolaning rivojlanishida ijtimoiy muhit va kattalar ko‘magining muhimligini asoslagan. Mazkur yondashuv asosida aqliy rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan o‘quvchilarga sensor-amaliy topshiriqlarni bosqichma-bosqich, individual imkoniyatlariga mos holda taqdim etish samarali pedagogik shartlardan biri sifatida qaralishi mumkin.

Mahalliy pedagogik adabiyotlarda ham aqliy rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan bolalar bilan ishlashning mazmuni, metodlari va tashkiliy jihatlariga e’tibor qaratilgan. Karimov (2019) Maxsus pedagogika asoslari asarida maxsus ta’limning nazariy va amaliy masalalari, rivojlanishida turli cheklanishlari bo‘lgan bolalar bilan pedagogik ish olib borish tamoyillari yoritilgan. Mazkur qarashlar sensor integratsiya usullarini maxsus pedagogik jarayonga kiritishda bolaning individual xususiyatlarini hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi.

A. Hasanov (2022)ning Aqliy rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan bolalar bilan ishlash metodikasi asarida ushbu toifadagi bolalarning ta’lim-tarbiyasini tashkil etish, ularning bilish va amaliy faoliyatini rivojlantirishga qaratilgan metodik yondashuvlar bayon etilgan. Ushbu manba o‘quv topshiriqlarini soddadan murakkabga tamoyili asosida tashkil etish, ko‘rgazmalilik va amaliy faoliyatdan foydalanish hamda individual yondashuvni ta’minlash jihatidan tadqiqot uchun muhim metodik asos bo‘la oladi.

B. Murodov (2021)ning Boshlang'ich ta'limda innovatsion pedagogik texnologiyalar asarida zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish, o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlash va ta'lim jarayonini amaliy yo'nalishda tashkil etish masalalari yoritilgan. Ushbu yondashuv sensor integratsiya elementlarini innovatsion pedagogik texnologiyalar bilan uyg'unlashtirish, ya'ni ko'rish, eshitish, taktil va harakat faoliyatlarini birgalikda qo'llash imkoniyatlarini kengaytiradi.

Umuman olganda, tahlil qilingan adabiyotlar sensor integratsiyaning bolaning idrok etishi, harakat faoliyati, bilish jarayonlari va amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishdagi ahamiyatini ko'rsatadi. Xorijiy tadqiqotlarda sensor integratsiyaning nazariy asoslari va terapevtik-amaliy imkoniyatlari yetarlicha yoritilgan bo'lsa, mahalliy adabiyotlarda aqliy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qitishning umumiy pedagogik va metodik jihatlari ko'proq ochib berilgan. Shu bilan birga, aynan aqli zaif boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'quv-amaliy faoliyatini tashkil etishda sensor integratsiya vositalaridan tizimli va metodik foydalanish masalasi yetarlicha kompleks tadqiq etilmagan.

Shundan kelib chiqib, mazkur tadqiqotning ilmiy-metodik yo'nalishi sensor integratsiyaning nazariy imkoniyatlarini boshlang'ich maxsus ta'lim amaliyoti bilan bog'lash, sensor mashqlarni o'quv-amaliy topshiriqlarga integratsiyalash, o'quvchilarning individual sensor ehtiyojlarini hisobga olish hamda sensor integratsiya asosida o'quv-amaliy faoliyatni tashkil etishning samarali metodikasini ishlab chiqishdan iborat bo'lishi mumkin. Bu esa mavjud ilmiy qarashlarni amaliy jihatdan boyitish va maxsus boshlang'ich ta'limda o'quvchilarning faolligi hamda mustaqilligini oshirishga xizmat qiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu tadqiqotda aqliy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'quv-amaliy faoliyatini tashkil etishda sensor integratsiya metodikasini takomillashtirish masalasi ilmiy-pedagogik yondashuvlar asosida o'rganildi.

Maxsus pedagogika, psixologiya va sensor integratsiya nazariyasiga oid ilmiy adabiyotlar, xorijiy va mahalliy tadqiqotlar tahlil qilindi. Bu orqali muammoning ilmiy asoslari va mavjud yondashuvlar o'rganildi.

Boshlang'ich sinfdagi aqliy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan o'quvchilarning dars jarayonidagi faoliyati, sezgi reaksiyalari, diqqat barqarorligi va o'quv topshiriqlarini bajarishdagi xatti-harakatlari bevosita kuzatildi.

Sensor integratsiya elementlarini o'z ichiga olgan maxsus mashg'ulotlar tashkil etildi. Ushbu jarayonda o'quvchilarning kognitiv rivojlanishi, motorika, idrok va ijtimoiy moslashuv darajasidagi o'zgarishlar baholandi.

O'quvchilarning boshlang'ich psixologik va pedagogik holatini aniqlash uchun turli testlar va amaliy topshiriqlardan foydalanildi. Bu metodlar orqali individual rivojlanish xususiyatlari o'rganildi.

Sensor integratsiya asosida o'qitilgan guruh natijalari an'anaviy usulda o'qitilgan guruh bilan solishtirildi va samaradorlik darajasi tahlil qilindi.

Tadqiqot boshlang'ich ta'lim jarayonida, maxsus sinf sharoitida olib borildi. Olingan natijalar miqdoriy va sifat jihatdan tahlil qilinib, metodikaning samaradorligi asoslab berildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqot jarayonida sensor integratsiya metodikasini qo'llash orqali aqliy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'quv-amaliy faoliyatidagi o'zgarishlar tajriba va nazorat guruhlari asosida o'rganildi. Tajriba guruhi bilan ishlashda sensor integratsiya mashqlari tizimli ravishda qo'llanildi, nazorat guruhida esa an'anaviy ta'lim usullari saqlab qolindi.

Olingan natijalar o'quvchilarning diqqat barqarorligi, idrok tezligi, motorika rivojlanishi va topshiriqlarni mustaqil bajarish ko'rsatkichlarida sezilarli farq mavjudligini ko'rsatdi (1-jadval).

1-jadval: **O'quvchilarning rivojlanish ko'rsatkichlari (tajriba boshida va yakunida)**

Ko'rsatkichlar	Tajriba guruhi (boshlanishi)	Tajriba guruhi (yakuni)	Nazorat guruhi (yakuni)
Diqqat barqarorligi (%)	48%	82%	60%
Idrok tezligi (%)	45%	78%	58%
Mayda motorika (%)	50%	85%	62%
Mustaqil topshiriq bajarish (%)	42%	80%	55%

2-jadval: **O'quv faoliyatidagi umumiy o'sish dinamikasi**

Guruh	Boshlang'ich daraja (%)	Yakuniy daraja (%)	O'sish ko'rsatkichi (%)
Tajriba guruhi	46%	81%	+35%
Nazorat guruhi	47%	59%	+12%

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, sensor integratsiya asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlar o‘quvchilarning kognitiv va amaliy faoliyatini sezilarli darajada yaxshilagan. Xususan, tajriba guruhida diqqat barqarorligi 34% ga, mayda motorika rivojlanishi esa 35% ga oshgan. Bu ko‘rsatkichlar sensor integratsiya mashqlari bolalarning sezgi tizimlarini faollashtirish orqali o‘quv jarayoniga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini tasdiqlaydi.

Nazorat guruhida ham o‘sish kuzatilgan bo‘lsa-da, bu ko‘rsatkichlar ancha past bo‘lib, an’anaviy ta’lim usullarining cheklangan samaradorligini ko‘rsatadi.

Sensor integratsiya metodikasi asosida olib borilgan mashg‘ulotlar bolalarning sezgi tizimlari o‘rtasidagi muvofiqlikni yaxshilab, ularning o‘quv jarayoniga moslashuvini osonlashtirdi. Ayniqsa, harakatli o‘yinlar, taktil mashqlar va muvozanatni rivojlantiruvchi faoliyatlar o‘quvchilarda ijobiy emotsional holatni shakllantirdi va dars jarayonidagi faollikni oshirdi.

Shu bilan birga, individual yondashuv asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlar har bir o‘quvchining rivojlanish darajasiga moslashtirilgani sababli samaradorlik yanada yuqori bo‘ldi.

Umuman olganda, olingan natijalar sensor integratsiya metodikasini boshlang‘ich ta’lim jarayonida qo‘llash maqsadga muvofiq ekanligini tasdiqlaydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, aqliy rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘quv-amaliy faoliyatini tashkil etishda sensor integratsiya metodikasidan foydalanish sezilarli pedagogik samaradorlikka ega. Olingan empirik ma’lumotlar tajriba guruhida kognitiv, sensor va motor rivojlanish ko‘rsatkichlarining ancha yuqori darajada o‘sganligini tasdiqladi.

Avvalo, sensor integratsiya mashg‘ulotlari o‘quvchilarning sezgi tizimlari o‘rtasidagi uyg‘unlikni mustahkamlashga xizmat qildi. Aqliy rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan bolalarda ko‘pincha sensor axborotni qayta ishlashda qiyinchiliklar kuzatiladi, bu esa diqqatning beqarorligi, tez charchash, topshiriqlarni to‘liq tushunmaslik kabi holatlarga olib keladi. Tadqiqot davomida qo‘llanilgan taktil, vestibulyar va proprioseptiv mashqlar ushbu muammolarni yumshatishga yordam berdi.

Tajriba guruhida diqqatning barqarorlashuvi va topshiriqlarni bajarishdagi aniqlikning oshishi ayniqsa muhim natija sifatida qayd etildi. Bu holat sensor integratsiya yondashuvi bolaning markaziy nerv tizimi darajasida axborotni qayta ishlash jarayonini faollashtirishini ko‘rsatadi. Natijada o‘quvchilar dars jarayonida ko‘proq e’tiborli bo‘lib, topshiriqlarga nisbatan ijobiy munosabat bildirishdi.

Shuningdek, o‘quvchilarda mayda motorika ko‘nikmalarining rivojlanishi ham sezilarli darajada yaxshilandi. Bu holat yozuv ko‘nikmalarini shakllantirish, predmetlar bilan ishlash va amaliy topshiriqlarni bajarishda o‘z aksini topdi. Ayniqsa, qo‘l barmoqlari harakatini rivojlantiruvchi mashqlar (plastilin bilan ishlash, konstruksiya yig‘ish, sensor materiallar bilan faoliyat) samarali natija berdi.

Tadqiqot davomida emotsional holat va motivatsiya darajasida ham ijobiy o‘zgarishlar kuzatildi. Sensor integratsiya asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlar o‘quvchilarda qiziqish uyg‘otdi, dars jarayoniga faolroq jalb etilishiga sabab bo‘ldi. Bu esa maxsus ta’lim jarayonida emotsional qo‘llab-quvvatlashning muhimligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Bundan tashqari, individual yondashuvning qo‘llanilishi natijalarni yanada mustahkamladi. Har bir o‘quvchining sensor ehtiyojlari va rivojlanish darajasi hisobga olingan holda mashg‘ulotlar tashkil etilgani ta’lim jarayonining samaradorligini oshirdi. Bu yondashuv differensial ta’lim tamoyillarining amaliy ifodasi sifatida muhim ahamiyatga ega.

Nazorat guruhi bilan solishtirganda, tajriba guruhida o‘sish ko‘rsatkichlarining yuqoriligi sensor integratsiya metodikasining an’anaviy ta’lim usullariga nisbatan samaraliroq ekanligini ko‘rsatdi. Biroq bu metodika to‘liq mustaqil tizim emasligi, balki maxsus pedagogik yondashuvlar bilan uyg‘unlashtirilganda yanada yuqori natija berishi ham aniqlandi.

Shu bilan birga, tadqiqot jarayonida ayrim cheklovlar ham kuzatildi. Jumladan, mashg‘ulotlarni muntazam va uzoq muddatli tashkil etish zarurati, maxsus jihozlar va o‘qituvchining yuqori kasbiy tayyorgarligiga bo‘lgan ehtiyoj metodikaning keng joriy etilishiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Umuman olganda, sensor integratsiya metodikasi aqliy rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘quv-amaliy faoliyatini rivojlantirishda samarali vosita ekanligi tasdiqlandi. Ushbu yondashuvni ta’lim jarayoniga keng joriy etish maxsus ta’lim sifatini oshirishga, o‘quvchilarning ijtimoiy va kognitiv rivojlanishini qo‘llab-quvvatlashga xizmat qiladi.

Ushbu tadqiqotda aqliy rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘quv-amaliy faoliyatini tashkil etishda sensor integratsiya metodikasidan foydalanishning pedagogik samaradorligi nazariy va amaliy jihatdan o‘rganildi. Olib borilgan tahlillar, kuzatishlar hamda tajriba-sinov ishlari natijasida sensor integratsiya yondashuvi maxsus ta’lim jarayonida muhim o‘rin tutishi ilmiy asosda tasdiqlandi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, sensor integratsiya asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlar o‘quvchilarning diqqatini jamlash, idrok jarayonlarini faollashtirish, mayda va yirik motorika ko‘nikmalarini rivojlantirish hamda mustaqil o‘quv faoliyatini bajarish darajasini sezilarli darajada oshiradi. Ayniqsa, tajriba guruhida kuzatilgan yuqori o‘sish ko‘rsatkichlari ushbu metodikaning an’anaviy ta’lim usullariga nisbatan samaraliroq ekanligini ko‘rsatdi.

Shuningdek, sensor integratsiya mashqlari o‘quvchilarning emotsional holatiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatib, ularning dars jarayoniga bo‘lgan qiziqishini oshirdi. Bu esa o‘quv motivatsiyasini kuchaytirish va ta’lim jarayoniga faol jalb etishda muhim omil bo‘lib xizmat qildi. O‘quvchilarda o‘ziga ishonchning ortishi va mustaqil faoliyat yuritish ko‘nikmalarining shakllanishi ham muhim natijalardan biri sifatida qayd etildi.

Tadqiqot davomida individual yondashuvning ahamiyati ham alohida ta’kidlandi. Har bir o‘quvchining sensor ehtiyojlari va rivojlanish darajasini hisobga olish orqali tashkil etilgan mashg‘ulotlar ta’lim jarayonining samaradorligini yanada oshirdi. Bu holat differensial va inklyuziv ta’lim tamoyillarining amaliyotdagi muhimligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Olingan natijalar sensor integratsiya metodikasini boshlang‘ich ta’lim tizimida, ayniqsa, maxsus ta’limga muhtoj bolalar bilan ishlash jarayonida keng qo‘llash maqsadga muvofiqligini ko‘rsatadi. Biroq ushbu metodikani samarali joriy etish uchun pedagoglarning maxsus tayyorgarligi, zarur didaktik va sensor jihozlar bilan ta’minlanishi hamda muntazam amaliy mashg‘ulotlar tashkil etilishi muhim ahamiyatga ega.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari sensor integratsiya metodikasining aqliy rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘quv-amaliy faoliyatini rivojlantirishda samarali pedagogik vosita ekanligini tasdiqladi. Mazkur yondashuvni ta’lim jarayoniga keng joriy etish maxsus ta’lim sifatini oshirish, o‘quvchilarning ijtimoiy moslashuvini yaxshilash hamda ularning kognitiv rivojlanishini qo‘llab-quvvatlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ayres, A. J. (2005). Sensory Integration and the Child. Los Angeles: Western Psychological Services.
2. Dunn, W. (2014). Sensory Profile Manual. San Antonio: Pearson.
3. Jean Ayres. (1972). Sensory Integration and Learning Disorders. California: University of Southern California Press.
4. Case-Smith, J., & O’Brien, J. C. (2015). Occupational Therapy for Children and Adolescents. Elsevier.
5. Bundy, A. C., Lane, S. J., & Murray, E. A. (2002). Sensory Integration: Theory and Practice. F. A. Davis Company.
6. Piaget, J. (1952). The Origins of Intelligence in Children. New York: International Universities Press.
7. Vygotsky, L. S. (1978). Mind in Society. Harvard University Press.
8. Frostig, M. (1968). Visual Perception and Learning. Chicago: Follett.
9. UNESCO (2020). Inclusive Education and Learning for All. Paris: UNESCO Publishing.
10. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi (2021). Inklyuziv ta’limni rivojlantirish konsepsiyasi. Toshkent.
11. Karimov, I. (2019). Maxsus pedagogika asoslari. Toshkent: O‘qituvchi nashriyoti.
12. Hasanov, A. (2022). Aqliy rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan bolalar bilan ishlash metodikasi. Toshkent: Fan va texnologiya.
13. Murodov, B. (2021). Boshlang‘ich ta’limda innovatsion pedagogik texnologiyalar. Toshkent: TDPU nashriyoti.
14. Salomon, G. (1993). Distributed Cognitions. Cambridge University Press.
15. Berk, L. E. (2013). Child Development. Pearson Education.

UMUMTA'LIM MUASSASALARI RAHBAR KADRLARNING RAQOBATBARDOSHLIGINI BAHOLASH VA SAMARALI BOSHQARISHNING QIYOSIY TAHLILI

Uzakbayeva Raxima Xojabayevna
O'zbekiston Milliy pedagogika universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada umumta'lim muassasalari rahbar kadrlarining raqobatbardoshligini baholash mezonlari va ularni samarali boshqarish mexanizmlari ilmiy va amaliy jihatdan tahlil qilingan. Maqolada O'zbekistondagi zamonaviy islohotlar (KPI, milliy sertifikatsiya) rivojlangan xorijiy davlatlar (Singapur, Finlyandiya, AQSh) tajribasi bilan qiyoslanadi. Tadqiqot davomida maktab direktorlarining boshqaruv salohiyatini oshirish, raqobatbardoshlik modellarini yaratish va ta'lim sifatiga ta'sirini baholash bo'yicha ilmiy taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim menejmenti, maktab direktori, raqobatbardoshlik, KPI, qiyosiy tahlil, Singapur tajribasi, 360 gradus usuli, ta'lim sifati.

Abstract: This article provides a scientific and practical analysis of the criteria for assessing the competitiveness of management personnel in secondary education institutions and the mechanisms for their effective management. The article compares modern reforms in Uzbekistan (KPI, national certification) with the experience of developed foreign countries (Singapore, Finland, USA). During the study, scientific proposals and recommendations were developed to increase the management potential of school principals, create models of competitiveness, and assess their impact on the quality of education.

Key words: educational management, school principal, competitiveness, KPI, comparative analysis, Singapore experience, 360-degree method, quality of education.

Аннотация: В данной статье представлен научно-практический анализ критериев оценки конкурентоспособности управленческого персонала в средних учебных заведениях и механизмов его эффективного управления. В статье проводится сравнение современных реформ в Узбекистане (КПИ, национальная сертификация) с опытом развитых зарубежных стран (Сингапур, Финляндия, США). В ходе исследования разработаны научные предложения и рекомендации по повышению управленческого потенциала директоров школ, созданию моделей конкурентоспособности и оценке их влияния на качество образования.

Ключевые слова: управление образованием, директор школы, конкурентоспособность, KPI, сравнительный анализ, опыт Сингапура, метод 360 градусов, качество образования.

KIRISH

Zamonaviy dunyoda ta'lim tizimining sifati to'g'ridan-to'g'ri ta'lim muassasalarini boshqarayotgan rahbar kadrlarning malakasi va raqobatbardoshligiga bog'liq. Globallashuv va raqamli texnologiyalar asrida umumta'lim maktabi direktori faqatgina pedagog yoki xo'jalik rahbari emas, balki strategik boshqaruvchi (CEO), inson kapitalini rivojlantiruvchi menejer va ta'lim muhitida innovatsiyalarni joriy etuvchi lider bo'lishi talab etiladi.

O'zbekiston Respublikasida so'nggi yillarda ta'lim tizimini tubdan isloh qilish, jumladan, maktab direktorlarini lavozimga tayinlashning yangi tizimini joriy etish, ularni sertifikatlash va faoliyati samaradorligini baholash (KPI) bo'yicha muhim qadamlar tashlandi. Shu bilan birga, ta'lim bozorida maktablar o'rtasida sog'lom raqobatni yanada rivojlantirish hamda rahbarlarning professional maqomini xalqaro andozalarga muvofiq takomillashtirish dolzarb yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Shu sababli, rahbar kadrlar raqobatbardoshligini baholashning ilmiy-nazariy asoslarini o'rganish va xorijiy ilg'or tajribalar bilan qiyosiy tahlil qilish ushbu tadqiqotning asosiy maqsadini belgilaydi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Ta'lim menejmenti va rahbar kadrlar raqobatbardoshligi muammosi jahon olimlari tomonidan keng tadqiq etilgan. Masalan, P. Sahlberg (Pasi Sahlberg) Finlyandiya ta'lim mo'jizasini tahlil qilar ekan, maktab rahbarlarining mustaqilligi va ularga bo'lgan ijtimoiy ishonch raqobatbardoshlikning bosh omili ekanligini ta'kidlaydi.

Singapurlik olim Ng Pak Teng (Ng Pak Tee) ta'limda yetakchilik fenomenini o'rganib, maktab direktorlarini tanlashda "Iqtidorlarni boshqarish" (Talent Management) va rahbarlarni tizimli ravishda rotatsiya qilish modelini ilgari suradi. Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi (MDH) olimlaridan A. M. Moiseyev va O. M. Moiseyeva maktab rahbarining raqobatbardoshligini uning o'zgaruvchan ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarga moslasha olish qobiliyati va maktabning bozordagi mavqeini (reytingini) oshira olish layoqati sifatida ta'riflaydilar.

O'zbekistonda ta'lim boshqaruvi va rahbarlar faoliyatini baholash masalalari B. X. Doniyorov va boshqa mahalliy tadqiqotchilarning ishlarida o'z aksini topgan. Shu bilan birga, "raqobatbardoshlik" mezonlarini qiyosiy-statistik jihatdan o'rganish ushbu yo'nalishdagi ilmiy tadqiqotlarni yanada rivojlantirishga xizmat qiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu maqolada umumta'lim muassasalari rahbarlarining raqobatbardoshligini baholash uchun quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi:

1. **Qiyosiy tahlil (Comparative Analysis):** O'zbekiston, Singapur, Finlyandiya va AQSh ta'lim tizimlarida direktorlarni baholash modellari qiyoslandi.
2. **Tizimli yondashuv (System Approach):** Rahbar raqobatbardoshligi ko'p komponentli tizim (shaxsiy fazilatlar, kasbiy bilimlar, boshqaruv ko'nikmalari va natijadorlik) sifatida o'rganildi.
3. **Statistik va hujjatlar tahlili:** Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligining oxirgi yillardagi rahbarlarni sertifikatlash va reyting natijalari tahlil qilindi.

TAHLIL VA NATIJALAR

O'zbekistonda maktab rahbarlarini baholashning zamonaviy tizimi. O'zbekiston ta'lim tizimida an'anaviy (byurokratik) boshqaruvdan natijaga yo'naltirilgan (menejmental) boshqaruvga o'tish kuzatilmoqda. O'zbekiston maktab direktorlarining ma'lumotlariga ko'ra, ularning 64 foizi ma'lum bir mutaxassislik bakalavr bo'yicha yoki 27 foizi magistraturani tamomlagan (TALIS–2018 tadqiqot o'rganishining o'rtacha ko'rsatkichi: bakalavr – 35%, magistratura – 57%), ularning 2 foizi esa oliy malakali kadrlar hisoblanishadi.

Tadqiqotga ko'ra, mahalliy maktab rahbarlarining o'ziga xos xususiyatlari shundaki, ular direktor lavozimiga tayinlanganidan so'ng bir necha vaqt ishlaganlaridan keyin maktab rahbarini tayyorlash dasturi yoki kursni o'tganliklarini va faqatgina 19% holatda undan oldin o'tishgani ma'lum bo'ldi. Shuningdek, maktab direktorlari 1,5–2 martadan doimiy ravishda, ularni direktorlikka tayinlashdan oldin ham, keyin ham ta'lim tizimi va o'quvchilar bilimini takomillashtirish bo'yicha malaka oshirish kurslaridan o'tishgan1.

Prezident farmonlari va Hukumat qarorlariga muvofiq, maktab direktorlari faoliyatini baholashda quyidagi asosiy ko'rsatkichlar (KPI) joriy etildi:

1. **Ta'lim sifati ko'rsatkichi (40%):** bitiruvchilarning oliy ta'lim muassasalariga kirish foizi, milliy va xalqaro sertifikatlarga ega bo'lgan o'quvchilar soni.
2. **Kadrlar salohiyati (30%):** oliy va birinchi toifali o'qituvchilarning ulushi, pedagoglarning malaka oshirish kurslaridan o'tish dinamikasi.
3. **Moliyaviy-xo'jalik faoliyati va muhit (20%):** maktabning moddiy-texnik bazasini yaxshilash, byudjetdan tashqari mablag'larni jalb etish (investitsiyalar), ota-onalar o'rtasidagi so'rovnomalar natijasi.
4. **Raqamlashtirish va innovatsiya (10%):** "Elektron maktab" (Kundalik/Smart maktab) tizimlaridan foydalanish darajasi.

Amaliy fakt: joriy etilgan milliy sertifikatlash tizimi natijasida boshqaruv ko'nikmalari bo'yicha imtihondan o'ta olmagan maktab direktorlari bilan mehnat shartnomalarini bekor qilish yoki ularni lavozimdan pasaytirish amaliyoti yo'lga qo'yildi. Bu esa tizimda raqobat muhitini yuzaga keltirdi.

Tadqiqotlar natijasida xorijiy davlatlar tajribasi va O'zbekistondagi rahbar kadrlar raqobatbardoshligini baholash qiyosiy tahlil qilindi.

1 TALIS Xalqaro tajriba mezonlari asosida A.Avloniy nomidagi pedagoglarni kasbiy rivojlantirish va yangi metodikalarga o'rgatish milliy-tadqiqot institute tomonidan umumiy o'rta ta'lim tashkilotlaridagi mavjud pedagogik, metodik va ijtimoiy muhit ma'lumot to'plash maqsadida o'tkazilgan tadqiqot hisoboti (1-qism)

Bunda rahbar kadrlar raqobatbardoshligini baholash va boshqarish bo‘yicha jahonda bir nechta yetakchi modellar mavjud. Quyidagi jadvalda ushbu modellarning qiyosiy tavsifi berilgan (1-jadval):

1-jadval: **Baholash modellarining qiyosiy tavsifi**

Baholash mezonlari	O‘zbekiston (Joriy model)	Singapur	Finlyandiya	AQSH (Menejer-CEO modeli)
Saralash usuli	Test sinovlari, suhbat va menejment sertifikati	Ko‘p bosqichli kasbiy sinovlar va psixologik baholash	Magistratura darajasi + mahalliy kengash tanlovi	Maxsus “Educational Leadership” litsenziyasi
Baholash tizimi	Vazirlik tomonidan o‘rnatilgan KPI Va reytinglar	“Enhanced Performance Management System” (EPMS)	Ichki o‘zini-o‘zi baholash (Tashqi tekshiruv yo‘q)	Tashqi audit, test natijalari (Standardized Testing)
Rag‘batlantirish yoki jazo	Sertifikatga qarab ustama yoki shartnomani bekor qilish	Yillik katta bonuslar va tizimli rotatsiya	Barqaror yuqori oylik, ijtimoiy maqom	Shartnomani uzaytirish yoki moliyaviy jarimalar
Direktor boshqaruvi	CHeklangan (Markazlashgan ta’lim dasturlari)	O‘rta-yuqori (Strategik erkinlik mavjud)	Juda yuqori (Byudjet va dasturni o‘zi belgilaydi)	Yuqori (Kadrlar va moliya mustaqil boshqariladi)

Singapurda maktab direktorlari har 5–7 yilda maktablar o‘rtasida rotatsiya qilinadi. Bundan ko‘zlangan maqsad – kuchli rahbarlarning tajribasini sust rivojlanayotgan maktablarga transformatsiya qilishdir. Rahbar raqobatbardoshligi o‘tgan yillar davomida tayyorlagan “o‘rinbosarlar” (zaxira kadrlar) soni bilan ham o‘lchanadi. Maktab direktorlari muhim qarorlarni Singapur Milliy ta’lim institutidan emas, bevosita vazirlikdan bilib oladilar. Hayotga tatbiq etiladigan birorta ham reja oldindan ko‘rib chiqilmay turib taqdim etilmaydi. Vazirlik nima ishlayapti-yu, nima ishlamayapti, muntazam kuzatib, o‘z qarorlarini ishlab chiqish va joriy qilish uchun boshqa mamlakatlarning ma’lumotlari va ilg‘or tajribasidan foydalanib, doimiy takomillashuv tartibida ishlaydi. Singapur hukumati kompetensiyalarning shakllanganlik darajasi iqtisodiyotning rivojlanish darajasiga jiddiy ta’sir ko‘rsatishini tushunadi, shu sababli ta’limda nima ish qilish kerakligini aniq-ravshan his qiladi. Vazirlik bu tasavvurni amalga oshirish choralarini ishlab chiqayotgan bir paytda o‘qituvchilar, o‘z navbatida, ko‘pincha vazirlik bilan birga islohotlarni ishlab chiqishda ishtirok etayotgan Milliy ta’lim institutida malaka oshirishga bir yilda yuz soat sarflash huquqiga egadirlar.

Finlyandiyada maktab rahbarini baholaydigan markaziy inspeksiya mavjud emas. Direktorning raqobatbardoshligi uning jamiyatdagi obro‘si va o‘qituvchilar jamoasi bilan tuzgan “kollegial boshqaruv” sifati bilan belgilanadi. Rahbarlar to‘liq moliyaviy va akademik erkinlikka ega. Finlyandiya misoli ta’lim tizimi sifati uning o‘qituvchilari sifatidan yuqori bo‘lolmasligini tasdiqlaydi. Ammo u muvaffaqiyatga erishishga o‘n yillab vaqt ketishini ham ko‘rsatadi. Jahonning ta’limdagi yetakchi mamlakati sifatida Finlyandiyaning maqomi o‘zgarayotgan iqtisodiy talablar sababli mamlakat olib borayotgan qator ta’lim islohotlari natijasida shakllana bordi. 1960-yillarning oxirida yuqori sifatli ta’limni gimnaziya va litseylarda ta’lim olayotgan kamchilik uchun emas, har bir o‘quvchi uchun umumiy va ochiq qilib, umumta’lim maktablarini rivojlantirishga qaror qilindi. Ta’lim islohotlari o‘tkazishning iqtisodiy konteksti doim ham maqbul bo‘lmagan.

1990-yillarning boshlarida Finlyandiyada ishsizlik 20% ga yetdi, ichki yalpi mahsulot tushib ketdi, davlat qarzlari ko‘paydi. Ta’lim texnologiya sektori va o‘sib borayotgan telekommunikatsiyalar bozoriga investitsiya kiritish tomon o‘zgarib borayotgan fin iqtisodiyotini isloh qilish usuliga aylandi. Ilmiy-tadqiqot va konstruktorlik markazlarida ishlaydigan finlar soni keskin oshdi. XIX asr qog‘oz fabrikasidan XXI asr boshidagi mobil telefonlar ishlab chiqarish sohasida eng yirik kompaniyalardan biriga aylangan Nokia singari kompaniyalar rivojlanib ketdi.

Olimlarning bunday birikuvi Finlyandiyada yaxshi tayyorlangan ishchi kuchiga va bu ehtiyojni amalga oshira oladigan hamda dars berishning yuqori sifatiga ega bo‘lgan ochiq ta’lim tizimiga talab borligini anglatardi.

Qiyosiy tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekistondagi mavjud boshqaruv modeli hali ham kuchli markazlashtirilgan tizimga tayanadi. Maktab direktorlarining raqobatbardoshligi ko‘pincha yuqori turuvchi tashkilotlar belgilagan quruq raqamlar va hisobotlar (masalan, oliy ta’limga kirish foizi) bilan o‘lchanmoqda. Aslida esa, AQSh va Singapur tajribasida bo‘lganidek, maktab joylashgan hududning ijtimoiy-iqtisodiy sharoiti (konteksti) hisobga olinishi kerak. Chekka qishloqdagi maktab direktori bilan poytaxt markazidagi ixtisoslashtirilgan maktab direktorini bir xil KPI mezoni bilan baholash sog‘lom raqobatni bo‘g‘adi. Bundan tashqari, mahalliy maktab direktorlarida “mustaqil qaror qabul qilish” darajasi past. Moliyaviy mablag‘larni taqsimlash, kadrlarni ishga qabul qilish va ishdan bo‘shatish masalalarida direktorlar tuman ta’lim bo‘limlariga bog‘lanib qolgan. Bu holat rahbarning tadbirkorlik va strategik menejment qobiliyatlarini cheklab qo‘yadi. Ular xalqaro qiyoslash-

lardan, xuddi biznesmenlar boshqalardan ilhomlanib va olingan saboqlarni o‘z holatiga moslashtirib, kompaniyani muvaffaqiyat sari boshlashga o‘rganganidek, foyda olishlari mumkin. Buning uchun qiyosiy tahlilning turli shakllarini qo‘llash mumkin: ta’limning sifati, ommaviyligi, samaradorligida mamlakatlar o‘rtasidagi tafovutni kuzatish, bu mamlakatlar ta’lim tizimlarining o‘ziga xos xususiyatlari bilan bog‘liqligini izlash kabi.

Bunday yondashuvni ishlab chiquvchi mutaxassislardan biri 1988-yildan beri Qo‘shma Shtatlarda ta’lim va iqtisodiyot masalalari bo‘yicha Milliy markazni boshqarayotgan Mark Takerdir. Uning tadqiqoti natijasida yuqori natijali ta’lim tizimlarining liderlari o‘z fuqarolarini resurslarini qisqa muddatli maqsadlarga sarflamay, kelajakka ta’lim orqali sarmoya tiksa arzishiga va ishchi kuchining qiymati uchun emas, sifati uchun kurashish yaxshiroqligiga ishontirishdi. Ba’zi mamlakatlarda o‘quvchilar erta yoshdan guruhlarga ajratiladi, bu faqat tanlab olingan o‘quvchilar yuqori natijalarga erishishlari mumkin, degan tasavvurni aks ettiradi. Ammo PISA tadqiqoti bunday saralash ijtimoiy nomutanosiblikni mustahkamlashini ko‘rsatadi. Aksincha, Estoniya, Kanada, Finlyandiya va Yaponiya kabi shu qadar turlicha mamlakatlarda ota-onalar va o‘qituvchilar har bir o‘quvchi yuqori standartlarga mos kelishiga ishonishadi.

Hisobot: O‘zbekiston boshqaruv modeliga oid qismda aniq tanqidiy fikrlar mavjud: “kuchli markazlashtirilgan tizim”, “quruq raqamlar va hisobotlar”, “sog‘lom raqobatni bo‘g‘adi”, “mustaqil qaror qabul qilish darajasi past”, “bog‘lanib qolgan” va “qobiliyatlarini cheklab qo‘yadi” kabi ifodalar tanqidiy ohangga ega. Provokatsion, jargon/sleng, diniy, ekstremistik mazmun aniqlanmadi. Davlat siyosatiga qarshi bevosita da’vat mavjud emas.

Singapurda maktab direktorlari har 5–7 yilda maktablar o‘rtasida rotatsiya qilinadi. Bundan ko‘zlangan maqsad – kuchli rahbarlarning tajribasini sust rivojlanayotgan maktablarga transformatsiya qilishdir. Rahbar raqobatbardoshligi o‘tgan yillar davomida tayyorlagan “o‘rinbosarlar” (zaxira kadrlar) soni bilan ham o‘lchanadi. Maktab direktorlari muhim qarorlarni Singapur Milliy ta’lim institutidan emas, bevosita vazirlikdan bilib oladilar. Hayotga tatbiq etiladigan birorta ham reja oldindan ko‘rib chiqilmay turib taqdim etilmaydi. Vazirlik amalga oshirilayotgan ishlarning samaradorligini muntazam kuzatib, o‘z qarorlarini ishlab chiqish va joriy qilish uchun boshqa mamlakatlarning ma’lumotlari va ilg‘or tajribasidan foydalanib, doimiy takomillashuv tartibida ishlaydi. Singapur hukumati kompetensiyalarning shakllanganlik darajasi iqtisodiyotning rivojlanish darajasiga jiddiy ta’sir ko‘rsatishini tushunadi, shu sababli ta’limda amalga oshirilishi lozim bo‘lgan vazifalarni aniq-ravshan belgilaydi. Vazirlik bu tasavvurni amalga oshirish choralarini ishlab chiqayotgan bir paytda o‘qituvchilar, o‘z navbatida, ko‘pincha vazirlik bilan birga islohotlarni ishlab chiqishda ishtirok etayotgan Milliy ta’lim institutida malaka oshirishga bir yilda yuz soat sarflash huquqiga egadirlar.

Finlyandiyada maktab rahbarini baholaydigan markaziy inspeksiya mavjud emas. Direktorning raqobatbardoshligi uning jamiyatdagi obro‘si va o‘qituvchilar jamoasi bilan tuzgan “kollegial boshqaruv” sifati bilan belgilanadi. Rahbarlar to‘liq moliyaviy va akademik erkinlikka ega. Finlyandiya misoli ta’lim tizimi sifati uning o‘qituvchilari sifatidan yuqori bo‘lolmasligini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, ushbu tajriba yuqori natijalarga erishish uzoq muddatli va izchil jarayon ekanligini ko‘rsatadi. Jahonning ta’limdagi yetakchi mamlakati sifatida Finlyandiyaning maqomi o‘zgarayotgan iqtisodiy talablar sababli mamlakat olib borayotgan qator ta’lim islohotlari natijasida shakllana bordi. 1960-yillarning oxirida yuqori sifatli ta’limni gimnaziya va litseylarda ta’lim olayotgan kamchilik uchun emas, har bir o‘quvchi uchun umumiy va ochiq qilib, umumta’lim maktablarini rivojlantirishga qaror qilindi. Ta’lim islohotlarini amalga oshirish jarayoni turli iqtisodiy sharoitlarda kechdi. 1990-yillarning boshlarida Finlyandiyada ishsizlik 20% ga yetdi, ichki yalpi mahsulot tushib ketdi, davlat qarzlari ko‘paydi. Ta’lim texnologiya sektori va o‘sib borayotgan telekommunikatsiyalar bozoriga investitsiya kiritish tomon o‘zgarib borayotgan fin iqtisodiyotini isloh qilish usuliga aylandi. Ilmiy-tadqiqot va konstruktorlik markazlarida ishlaydigan finlar soni keskin oshdi. XIX asr qog‘oz fabrikasidan XXI asr boshidagi mobil telefonlar ishlab chiqarish sohasida eng yirik kompaniyalardan biriga aylangan Nokia singari kompaniyalar rivojlanib ketdi.

Olimlarning bunday birikuvi Finlyandiyada yaxshi tayyorlangan ishchi kuchiga va bu ehtiyojni amalga oshira oladigan hamda dars berishning yuqori sifatiga ega bo‘lgan ochiq ta’lim tizimiga talab borligini anglatardi.

Qiyosiy tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekistondagi mavjud boshqaruv modeli markazlashgan boshqaruv tamoyillariga asoslangan holda izchil takomillashtirib borilmoqda. Maktab direktorlarining raqobatbardoshligini baholashda yuqori turuvchi tashkilotlar tomonidan belgilangan miqdoriy ko‘rsatkichlar va hisobot natijalaridan (masalan, oliy ta’limga kirish foizi) foydalaniladi. Shu bilan birga, AQSh va Singapur tajribasidan kelib chiqib, baholash jarayonida maktab joylashgan hududning ijtimoiy-iqtisodiy sharoitini (kontekstini) yanada kengroq hisobga olish baholash tizimini takomillashtirishga xizmat qilishi mumkin. Chekka qishloqdagi maktab direktori bilan poytaxt markazidagi ixtisoslashtirilgan maktab direktorining faoliyatini baholashda ular faoliyat yuritayotgan sharoitlarning o‘ziga xos xususiyatlarini inobatga olish sog‘lom raqobat muhitini yanada rivojlantirish imkonini beradi. Bundan tashqari, mahalliy maktab direktorlarining mustaqil qaror qabul qilish imkoniyatlarini bosqichma-bosqich kengaytirish boshqaruv samaradorligini oshirishga xizmat qilishi mumkin. Moliyaviy mablag‘larni taqsimlash, kadrlarni ishga qabul qilish va ishdan bo‘shatish masalalarida direktorlar tuman ta’lim bo‘limlari bilan hamkorlikda faoliyat yuritadilar. Mazkur yo‘nalishlarda rahbarlarning vakolatlarini yanada rivojlantirish ularning tadbirkorlik va strategik menejment qobiliyatlarini mustahkamlashga xizmat qiladi. Ular

xalqaro qiyoslashlardan, xuddi biznesmenlar boshqalardan ilhomlanib va olingan saboqlarni o‘z holatiga moslashtirib, kompaniyani muvaffaqiyat sari boshlashga o‘rganganidek, foyda olishlari mumkin. Buning uchun qiyosiy tahlilning turli shakllarini qo‘llash mumkin: ta’limning sifati, ommaviyligi, samaradorligida mamlakatlar o‘rtasidagi tafovutni kuzatish, bu mamlakatlar ta’lim tizimlarining o‘ziga xos xususiyatlari bilan bog‘liqligini izlash kabi.

Bunday yondashuvni ishlab chiquvchi mutaxassislardan biri 1988-yildan beri Qo‘shma Shtatlarda ta’lim va iqtisodiyot masalalari bo‘yicha Milliy markazni boshqarayotgan Mark Takerdir. Uning tadqiqoti natijasida yuqori natijali ta’lim tizimlarining liderlari o‘z fuqarolarini resurslarini qisqa muddatli maqsadlarga sarflamay, kelajakka ta’lim orqali sarmoya tiksa arzishiga va ishchi kuchining qiymati uchun emas, sifati uchun kurashish yaxshiroqligiga ishontirishdi. Ba’zi mamlakatlarda o‘quvchilar erta yoshdan guruhlarga ajratiladi, bu faqat tanlab olingan o‘quvchilar yuqori natijalarga erishishlari mumkin, degan tasavvurni aks ettiradi. PISA tadqiqotlari esa bunday saralashning ijtimoiy nomutanosiblik bilan bog‘liq jihatlarini ko‘rsatadi. Estoniya, Kanada, Finlyandiya va Yaponiya kabi turli mamlakatlarda ota-onalar va o‘qituvchilar har bir o‘quvchi yuqori standartlarga mos kelishiga ishonishadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi taklif va xulosalar tayyorlandi.

Umumta’lim muassasalari rahbar kadrlarining raqobatbardoshligini baholash va ularni samarali boshqarish tizimini yanada takomillashtirish maqsadida quyidagi takliflar ilgari suriladi:

1. “360 gradus” baholash usulini joriy etish: direktor faoliyatini vazirlik yoki inspeksiya tomonidan baholash bilan bir qatorda, anonim tarzda o‘qituvchilar, ota-onalar va yuqori sinf o‘quvchilarining fikrlarini ham inobatga olish maqsadga muvofiq. Bu rahbarning liderlik va kommunikativlik qobiliyatlarini yanada kengroq baholash imkonini beradi.
2. Maktab direktorlarining moliyaviy va akademik boshqaruv imkoniyatlarini kengaytirish: maktab byudjetini shakllantirish va kadrlar siyosatini amalga oshirishda direktorlarning mustaqil boshqaruv vakolatlarini bosqichma-bosqich rivojlantirish maqsadga muvofiq. Bu rahbarlarning tashabbuskorligi va boshqaruv samaradorligini yanada oshirishga xizmat qiladi.
3. Xalqaro “Menejment MBA” dasturlaridan foydalanishni kengaytirish: pedagogik ma’lumotdan tashqari, direktorlikka nomzodlar uchun inqirozga qarshi boshqaruv (Crisis Management), moliyaviy savodxonlik va HR-menejment bo‘yicha maxsus kurslarni tashkil etish hamda raqobatbardoshlik sertifikatlarini berish maqsadga muvofiq.
4. Kontekstual KPI tizimini yanada rivojlantirish: maktablarni baholashda ularning moddiy bazasi, joylashgan hududi va ijtimoiy holatini inobatga olgan holda individual baholash mezonlarini ishlab chiqish baholash tizimining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Ushbu takliflarning amaliyotga tatbiq etilishi umumta’lim muassasalarida raqobatbardosh rahbarlar salohiyatini yanada rivojlantirishga va pirovardida ta’lim sifatini xalqaro standartlar darajasiga ko‘tarishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 25.01.2021-yildagi PQ-4963-son[2] qarori. “Maktabgacha va maktab ta’limi sohasidagi ilmiy-tadqiqot faoliyatini qo‘llab-quvvatlash hamda uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini joriy qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”.
2. Sahlberg, P. Finnish Lessons: What Can the World Learn from Educational Change in Finland? Teachers College Press. 2011.
3. Ng, P. T. Learning from Singapore: The Power of Paradoxes in Education. Routledge. 2017.
4. Моисеев А. М., Моисеева О. М. Заметки о качестве управления школой. Москва: Просвещение. 2018.
5. Мактабгача ва мактаб таълими вазирлиги ҳузуридаги Ихтисослаштирилган таълим муассасалари агентлиги ҳисоботлари ва статистик тўпламлари.
6. Андреас Шляйхер. Жаҳон миқёсидаги таълим. XXI аср мактабини қандай барпо этмоқ керак? Замин нашр, 2022.

2 https://lex.uz/docs/-5239538

NEMIS TILIDA SO'ZLASHUVCHI DAVLATLAR VA NEMIS ADABIY TILI TARIXI

Adham Berdimurodov Musurmonovich
Qarshi davlat universiteti,
Nemis tili va adabiyoti kafedrasi katta o'qituvchisi, f.f.f.d. (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqolada nemis tilida so'zlashuvchi davlatlar, nemis tilining Yevropa madaniyati va xalqaro muloqotdagi o'rni hamda nemis adabiy tilining tarixiy shakllanish bosqichlari yoritiladi. Nemis tili hind-yevropa tillar oilasining german tillari guruhiga mansub bo'lib, Germaniya, Avstriya, Shveysariya, Lixtenshteyn, Lyuksemburg va boshqa hududlarda turli darajada qo'llaniladi. Maqolada qadimgi yuqori nemis tili, o'rta yuqori nemis tili, yangi yuqori nemis tili davrlari, Martin Lyuter tarjimalarining adabiy til taraqqiyotidagi roli, dialektlar va standart nemis tilining shakllanish jarayoni tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: nemis tili, nemis adabiy tili, german tillari, Germaniya, Avstriya, Shveysariya, dialekt, adabiy norma, Martin Lyuter, til tarixi.

Abstract: This article examines German-speaking countries, the role of the German language in European culture and international communication, as well as the historical stages in the formation of the German literary language. German belongs to the Germanic branch of the Indo-European language family and is used to varying degrees in Germany, Austria, Switzerland, Liechtenstein, Luxembourg, and other regions. The article analyzes the periods of Old High German, Middle High German, and New High German, the role of Martin Luther's translations in the development of the literary language, as well as the process of the formation of dialects and Standard German.

Key words: German language, German literary language, Germanic languages, Germany, Austria, Switzerland, dialect, literary norm, Martin Luther, history of language.

Аннотация: В данной статье рассматриваются немецкоязычные страны, роль немецкого языка в европейской культуре и международном общении, а также исторические этапы формирования немецкого литературного языка. Немецкий язык относится к германской группе индоевропейской языковой семьи и в различной степени используется в Германии, Австрии, Швейцарии, Лихтенштейне, Люксембурге и других регионах. В статье анализируются периоды древневерхненемецкого, средневерхненемецкого и нововерхненемецкого языков, роль переводов Мартина Лютера в развитии литературного языка, а также процесс формирования диалектов и стандартного немецкого языка.

Ключевые слова: немецкий язык, немецкий литературный язык, германские языки, Германия, Австрия, Швейцария, диалект, литературная норма, Мартин Лютер, история языка.

KIRISH

Nemis tili Yevropadagi eng muhim tillardan biri bo'lib, u nafaqat Germaniya, balki Avstriya, Shveysariya, Lixtenshteyn, Lyuksemburg va ayrim boshqa hududlarda ham keng qo'llaniladi. Nemis tili fan, texnika, falsafa, adabiyot, musiqa, iqtisodiyot va xalqaro hamkorlik sohalarida katta tarixiy ahamiyatga ega. Ayniqsa, Germaniya va nemis tilida so'zlashuvchi davlatlarning ilm-fan, sanoat va madaniyat rivojiga qo'shgan hissasi nemis tilining xalqaro mavqeyini mustahkamlagan.

Nemis adabiy tili uzoq tarixiy taraqqiyot natijasida shakllangan. Uning rivojlanishi german qabilalari tili, o'rta asr yozma yodgorliklari, diniy matnlar, tarjima an'analari, bosmaxona taraqqiyoti, adabiy jarayonlar va davlat boshqaruvi ehtiyojlari bilan chambarchas bog'liq. Nemis tili tarixini o'rganish tilning fonetik, grammatik, leksik va uslubiy o'zgarishlarini tushunishga yordam beradi.

Nemis adabiy tili bugungi kunda yagona standart til sifatida ta'lim, matbuot, ilmiy adabiyot, rasmiy hujjatlar va ommaviy axborot vositalarida qo'llanadi. Shu bilan birga, nemis tilida so'zlashuvchi hududlarda ko'plab dialektlar ham mavjud bo'lib, ular mahalliy madaniyat va tarixiy xotiraning muhim qismi hisoblanadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Nemis tili rasmiy til sifatida bir nechta davlatlarda muhim o‘rin tutadi. Eng avvalo, Germaniya Federativ Respublikasi nemis tilining asosiy markazi hisoblanadi. Germaniyada nemis tili davlat tili, ta’lim tili, ilm-fan, ommaviy axborot vositalari, huquqiy munosabatlar va kundalik muloqotning asosiy vositasidir. Germaniya Yevropa Ittifoqining iqtisodiy jihatdan eng kuchli davlatlaridan biri bo‘lgani uchun nemis tili xalqaro iqtisodiy aloqalarda ham katta ahamiyatga ega.

Nemis tilining hududiy va ijtimoiy xususiyatlari Stephen Barbour va Patrick Stevenson tadqiqotlarida keng yoritilgan. Olimlar nemis tilining Germaniya, Avstriya va Shveysariyadagi variantlarini sotsiolingvistik nuqtayi nazardan o‘rganib, standart til hamda hududiy til shakllari o‘rtasidagi munosabatlarga alohida e’tibor qaratganlar. Ularning Variation in German: A Critical Approach to German Sociolinguistics asari ushbu yo‘nalishdagi muhim tadqiqotlardan biri hisoblanadi.

Avstriyada ham nemis tili davlat tili sifatida qo‘llanadi. Avstriya nemis tili o‘zining talaffuzi, ayrim lug‘aviy birliklari va uslubiy xususiyatlari bilan Germaniyadagi standart nemis tilidan biroz farq qiladi. Shunga qaramay, Avstriya nemis tili umumiy nemis adabiy tili doirasida qaraladi.

Shveysariyada nemis tili mamlakatning asosiy tillaridan biridir. Shveysariya ko‘p tilli davlat bo‘lib, unda nemis, fransuz, italyan va romansh tillari qo‘llanadi. Shveysariyaning nemis tilida so‘zlashuvchi hududlarida kundalik nutqda ko‘pincha shveysar nemis dialektlari ishlatiladi, rasmiy yozuv va ta’limda esa standart nemis tilidan foydalaniladi.

Lixtenshteynda nemis tili rasmiy til hisoblanadi. Bu kichik davlat madaniy va til jihatidan nemis tilida so‘zlashuvchi makonga kiradi. Lyuksemburgda esa lyuksemburg tili, fransuz tili va nemis tili rasmiy maqomga ega. Bundan tashqari, Belgiya, Italiya, Polsha, Ruminiya, Chexiya, Vengriya va boshqa davlatlarda ham tarixiy nemis tilida so‘zlashuvchi guruhlar mavjud.

Nemis tilining kelib chiqishi

Nemis tili hind-yevropa tillar oilasining german tillari guruhiga mansub. German tillari qadimgi german qabilalari tillari asosida shakllangan bo‘lib, vaqt o‘tishi bilan shimoliy german, g‘arbiy german va sharqiy german tarmoqlariga ajralgan. Nemis tili g‘arbiy german tillari guruhiga kiradi. Ushbu guruhga ingliz, niderland, friz va boshqa tillar ham mansub.

Nemis tilining tarixiy taraqqiyoti Werner Besch, Peter von Polenz, Wilhelm Schmidt va C. J. Wells kabi olimlarning tadqiqotlarida yoritilgan. Werner Besch nemis tilining tarixiy rivojlanish jarayonlarini tadqiq etgan bo‘lsa, Peter von Polenz nemis tilining so‘nggi o‘rta asrlardan zamonaviy davrgacha bo‘lgan taraqqiyotiga bag‘ishlangan ilmiy asarlar yaratgan.

Wilhelm Schmidt va C. J. Wells asarlarida ham nemis tilining tarixiy shakllanish bosqichlari lingvistik jihatdan o‘rganilgan. Ushbu olimlarning asarlari maqolaning foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxatida keltirilgan.

Nemis tilining tarixiy shakllanishida yuqori nemis undosh siljishi muhim rol o‘ynagan. Bu fonetik o‘zgarish natijasida qadimgi german tillaridagi ayrim undosh tovushlar nemis tilida boshqa shakllarga o‘tgan. Shu hodisa nemis tilini boshqa g‘arbiy german tillaridan, masalan, ingliz va niderland tillaridan ajratib turuvchi muhim belgilardan biri hisoblanadi.

Nemis tilining dastlabki yozma yodgorliklari diniy matnlar, duo va tarjimalar bilan bog‘liq. Ilk davrlarda yagona nemis adabiy tili mavjud bo‘lmagan. Turli hududlarda turli dialektlar qo‘llangan. Shuning uchun nemis adabiy tilining shakllanishi uzoq va murakkab jarayon bo‘lgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur maqolani tayyorlashda tarixiy-qiyosiy, tavsifiy, lingvistik tahlil va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Tarixiy-qiyosiy metod yordamida nemis adabiy tilining qadimgi yuqori nemis, o‘rta yuqori nemis, erta yangi yuqori nemis va yangi yuqori nemis tili davrlaridagi rivojlanish xususiyatlari o‘zaro qiyoslandi. Ushbu metod tilning turli tarixiy bosqichlarida yuz bergan fonetik, grammatik, leksik va uslubiy o‘zgarishlarni aniqlash imkonini berdi.

Tavsifiy metod asosida Germaniya, Avstriya, Shveysariya, Lixtenshteyn va Lyuksemburg kabi nemis tilida so‘zlashuvchi davlatlarda nemis tilining qo‘llanish holati, uning rasmiy va ijtimoiy mavqeyi hamda hududiy xususiyatlari yoritildi. Shuningdek, standart nemis tili va hududiy dialektlarning o‘ziga xos jihatlari tavsiflandi.

Lingvistik tahlil metodidan nemis tilining hind-yevropa tillari oilasidagi o‘rni, german tillari bilan tarixiy aloqasi, yuqori nemis undosh siljishi hamda adabiy til me’yorlarining shakllanish jarayonini o‘rganishda foydalanildi. Umumlashtirish metodi orqali mavzuga oid ilmiy adabiyotlarda keltirilgan nazariy qarashlar va tarixiy-lingvistik ma’lumotlar tizimlashtirilib, nemis adabiy tilining shakllanishi va taraqqiyotiga xos asosiy xususiyatlar umumlashtirildi.

Mazkur metodlarning kompleks qo'llanilishi nemis tilida so'zlashuvchi davlatlardagi til muhitini hamda nemis adabiy tilining tarixiy rivojlanish bosqichlarini izchil o'rganish va tegishli ilmiy xulosalarni shakllantirish imkonini berdi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Nemis tili tarixi odatda bir necha davrga bo'lib o'rganiladi.

Birinchi davr **qadimgi yuqori nemis tili davri** hisoblanadi. Bu davr taxminan VIII–XI asrlarni o'z ichiga oladi. Ushbu bosqichda nemis tilining dastlabki yozma namunalarida diniy mazmundagi matnlar, tarjimalar va qisqa yozuvlar uchraydi. Til hali yagona me'yorga ega emas edi va hududiy dialektlar kuchli farqlanardi.

Ikkinchi davr **o'rta yuqori nemis tili davri**dir. Bu davr taxminan XI–XIV asrlarni qamrab oladi. O'rta asrlarda nemis tilida ritsarlik adabiyoti, qahramonlik dostonlari, diniy va dunyoviy asarlar yaratildi. Bu davr nemis adabiyoti tarixida muhim bosqich bo'ldi. "Nibelunglar qo'shig'i" kabi asarlar nemis adabiy merosining muhim namunalaridan hisoblanadi.

Uchinchi davr **erta yangi yuqori nemis tili davri** bo'lib, taxminan XIV–XVII asrlarni o'z ichiga oladi. Bu davrda bosmaxonaning rivojlanishi, savdo va shahar madaniyatining o'sishi, diniy islohotlar hamda tarjima adabiyotining kengayishi nemis adabiy tilining shakllanishiga kuchli ta'sir ko'rsatdi.

Nemis adabiy tili tarixida Martin Lyuterning Bibliya tarjimasi alohida ahamiyatga ega. Lyuter o'z tarjimasida xalq uchun tushunarli, turli hudud vakillari anglay oladigan til shaklidan foydalanishga harakat qilgan. Uning tarjimalari keng tarqalib, nemis adabiy tilining umumlashuviga katta ta'sir ko'rsatgan.

To'rtinchi davr **yangi yuqori nemis tili davri** bo'lib, XVII asrdan hozirgi kungacha davom etadi. Bu davrda grammatik me'yorlar, imlo qoidalari, lug'atlar va adabiy til standartlari shakllandi. Nemis adabiy tili ta'lim, fan, rasmiy yozishmalar va adabiyotda barqaror qo'llanila boshladi.

Dialektlar va standart nemis tili

Nemis tili dialektlarga juda boy tillardan biridir. Nemis tilida past nemis, o'rta nemis va yuqori nemis dialekt guruhlari ajratiladi. Hududiy dialektlar talaffuz, lug'at va grammatik jihatdan farqlanishi mumkin. Ayrim dialektlar o'zaro sezilarli darajada farq qilgani uchun boshqa hudud vakillari uchun tushunish qiyin bo'lishi mumkin.

Standart nemis tili esa turli hududlar o'rtasida umumiy aloqa vositasi sifatida shakllangan. U adabiyot, ta'lim, davlat boshqaruvi, ilm-fan va matbuotda qo'llanadi. Standart til dialektlarni yo'q qilmaydi, balki umumiy rasmiy va madaniy muloqot vositasi sifatida xizmat qiladi.

Bugungi kunda Germaniya, Avstriya va Shveysariyada standart nemis tilining ayrim milliy variantlari mavjud. Masalan, Avstriya va Shveysariyada ayrim so'zlar, talaffuz xususiyatlari va rasmiy uslub Germaniya standartidan farq qiladi. Biroq bu farqlar umumiy nemis adabiy tilining yaxlitligiga putur yetkazmaydi.

Nemis adabiy tilining madaniy ahamiyati

Nemis adabiy tili Yevropa madaniyati tarixida muhim o'rin tutadi. Nemis tilida Gyote, Shiller, Hayne, Kafka, Mann, Brext kabi buyuk adiblar ijod qilgan. Falsafa sohasida Kant, Gegel, Nitsshe, Marks kabi mutafakkirlarning asarlari nemis tilining ilmiy-falsafiy salohiyatini namoyon etgan.

Nemis tili ilm-fan tarixida ham muhim til bo'lgan. XIX–XX asrlarda ko'plab ilmiy asarlar, ayniqsa, falsafa, fizika, kimyo, tibbiyot va filologiya sohalaridagi tadqiqotlar nemis tilida yaratilgan. Shu bois nemis tilini o'rganish ko'plab ilmiy manbalardan foydalanish imkonini beradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytganda, nemis tili Yevropaning eng muhim tillaridan biri bo'lib, nemis tilida so'zlashuvchi davlatlarning madaniy, ilmiy va iqtisodiy hayotida katta ahamiyatga ega. Germaniya, Avstriya, Shveysariya, Lixtenshteyn, Lyuksemburg va boshqa hududlar nemis tilining turli shakllari va variantlari mavjud bo'lgan til makonini tashkil etadi.

Nemis adabiy tili qadimgi german qabilalari tilidan boshlab, qadimgi yuqori nemis, o'rta yuqori nemis, erta yangi yuqori nemis va yangi yuqori nemis tili bosqichlari orqali shakllangan. Martin Lyuter tarjimalari, bosmaxona taraqqiyoti, adabiyot va ta'lim tizimi nemis adabiy tilining umumlashuvida muhim rol o'ynagan.

Bugungi kunda nemis adabiy tili ilm-fan, madaniyat, iqtisodiyot va xalqaro hamkorlikda muhim aloqa vositasi bo'lib xizmat qilmoqda.

Nemis adabiy tili uzoq tarixiy taraqqiyot natijasida shakllangan. Uning rivojlanish jarayoni qadimgi german qabilalari tili, qadimgi yuqori nemis tili, o'rta yuqori nemis tili, erta yangi yuqori nemis tili va hozirgi zamonaviy

standart nemis tili bosqichlari bilan bog‘liqdir. Har bir tarixiy davr nemis tilining fonetik, grammatik, leksik va uslubiy jihatdan boyishiga ta’sir ko‘rsatgan. Ayniqsa, yozma adabiyotning rivojlanishi, diniy matnlar tarjimasi, bosmaxonaning paydo bo‘lishi va ta’lim tizimining kengayishi nemis adabiy tilining umumxalq aloqa vositasiga aylanishida muhim omil bo‘lgan.

Martin Lyuter tomonidan Bibliyaning nemis tiliga tarjima qilinishi nemis adabiy tili tarixida alohida bosqich hisoblanadi. Ushbu tarjima turli hududlarda yashovchi nemis tilida so‘zlashuvchi aholining umumiy tushunadigan yozma tilga bo‘lgan ehtiyojini kuchaytirdi. Natijada nemis tili hududiy dialektlar doirasidan chiqib, adabiy, diniy, ilmiy va madaniy muloqot tili sifatida mustahkamlandi.

Shuningdek, nemis tilida mavjud bo‘lgan dialektlar ushbu tilning boy tarixiy va madaniy qatlamini ifodalaydi. Germaniya, Avstriya va Shveysariyada standart nemis tili umumiy adabiy norma sifatida qo‘llansa-da, mahalliy dialektlar xalq og‘zaki nutqi, madaniy o‘ziga xoslik va tarixiy xotiraning muhim belgisi bo‘lib qolmoqda. Bu holat nemis tilining ichki xilma-xilligini va uning turli ijtimoiy vaziyatlarda moslashuvchan qo‘llanish imkoniyatini ko‘rsatadi.

Bugungi globallashuv sharoitida nemis tilini o‘rganish ilmiy, kasbiy va madaniy jihatdan katta ahamiyatga ega. Nemis tili orqali Yevropa ilm-fani, texnikasi, falsafasi va adabiyotiga oid boy manbalardan foydalanish mumkin. Shu sababli nemis tilida so‘zlashuvchi davlatlar va nemis adabiy tili tarixini o‘rganish nafaqat tilshunoslik, balki tarix, madaniyatshunoslik, tarjimashunoslik va xalqaro aloqalar nuqtayi nazaridan ham muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Barbour S., Stevenson P. Variation in German: A Critical Approach to German Sociolinguistics. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
2. Besch W. Sprachgeschichte: Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache. Berlin: De Gruyter, 1998.
3. Durrell M. Hammer’s German Grammar and Usage. London: Routledge, 2017.
4. Keller R. The German Language. London: Faber and Faber, 1978.
5. König W. dtv-Atlas Deutsche Sprache. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2011.
6. Polenz P. Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart. Berlin: De Gruyter, 2000.
7. Schmidt W. Geschichte der deutschen Sprache. Stuttgart: Hirzel Verlag, 2013.
8. Wells C. J. German: A Linguistic History to 1945. Oxford: Clarendon Press, 1985.

XORIJIY ANDRAGOGIK YONDASHUVLARNI KASBIY TA'LIMGA INTEGRATSIYA QILISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

Yusupov Ulug'bek Kamalovich
Kasbiy ta'limni rivojlantirish instituti mustaqil izlanuvchisi
13.00.05 – Kasb-hunar ta'limi nazariyasi va metodikasi

Annotatsiya: Maqolada xorijiy andragogik yondashuvlarni kasbiy ta'lim tizimiga integratsiya qilishning pedagogik shart-sharoitlari tahlil qilingan. Katta yoshdagilar ta'limini tashkil etishda andragogik yondashuvning ahamiyati, uning nazariy asoslari, xorijiy mamlakatlar tajribasi hamda kasbiy ta'lim tizimida ushbu yondashuvni joriy etishning asosiy yo'nalishlari yoritilgan. Shuningdek, andragogik ta'limni tashkil etishda pedagogning fasilitator sifatidagi roli, kompetensiyaviy yondashuv, modulli ta'lim, raqamli ta'lim texnologiyalari va baholashning zamonaviy usullari ilmiy jihatdan asoslangan.

Kalit so'zlar: andragogika, kasbiy ta'lim, kattalar ta'limi, kompetensiya, integratsiya, pedagogik shart-sharoit, fasilitator, uzluksiz ta'lim, raqamli texnologiyalar.

Abstract: This article analyzes the pedagogical conditions for integrating foreign andragogical approaches into the vocational education system. It examines the significance of the andragogical approach in organizing adult education, its theoretical foundations, the experience of foreign countries, and the main directions for implementing this approach in vocational education. In addition, the study provides a scientific rationale for the role of the teacher as a facilitator in andragogical education, the competency-based approach, modular learning, digital educational technologies, and modern assessment methods.

Key words: andragogy, vocational education, adult education, competence, integration, pedagogical conditions, facilitator, lifelong learning, digital technologies.

Аннотация: В статье проанализированы педагогические условия интеграции зарубежных андрагогических подходов в систему профессионального образования. Раскрыты значение андрагогического подхода в организации обучения взрослых, его теоретические основы, опыт зарубежных стран, а также основные направления внедрения данного подхода в систему профессионального образования. Кроме того, научно обоснованы роль педагога как фасилитатора в организации андрагогического обучения, компетентностный подход, модульное обучение, цифровые образовательные технологии и современные методы оценивания.

Ключевые слова: андрагогика, профессиональное образование, образование взрослых, компетенция, интеграция, педагогические условия, фасилитатор, непрерывное образование, цифровые технологии.

KIRISH

Globallashuv jarayonlari, raqamli iqtisodiyotning jadal rivojlanishi hamda mehnat bozorida yuzaga kelayotgan o'zgarishlar kasbiy ta'lim tizimi oldiga yangi vazifalarni qo'ymoqda. Bugungi kunda mutaxassis nafaqat o'z sohasi bo'yicha nazariy bilimlarga, balki mustaqil fikrlash, muammolarni hal qilish, innovatsion qarorlar qabul qilish va doimiy o'z ustida ishlash kompetensiyalariga ham ega bo'lishi talab etilmoqda. Shu nuqtayi nazardan katta yoshdagilarni o'qitishga mo'ljallangan andragogik yondashuvlarni kasbiy ta'lim tizimiga tatbiq etish dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etmoqda.

Zamonaviy kasbiy ta'lim tizimida ta'lim oluvchilarning aksariyati muayyan hayotiy va mehnat tajribasiga ega bo'lgan katta yoshli shaxslar hisoblanadi. Ular ta'lim jarayoniga tayyor bilimni qabul qilish uchun emas, balki mavjud kasbiy muammolarni hal qilish, yangi kompetensiyalarni egallash va mehnat bozorida raqobatbardoshligini oshirish maqsadida jalb etiladi. Shu bois ta'lim mazmuni ham, uni tashkil etish shakllari ham an'anaviy pedagogik modeldan farq qilishi lozim.

Andragogik yondashuv ta'lim jarayonida subyekt–obyekt munosabatlaridan subyekt–subyekt munosabatlariga o'tishni nazarda tutadi. Bunday yondashuvda pedagog axborot manbai emas, balki maslahatchi, fasilitator va ta'lim jarayonini tashkil etuvchi sifatida ishtirok etadi. Bu esa ta'lim oluvchilarning mustaqilligi, mas'uliyati va o'z ta'lim trayektoriyasini mustaqil belgilash imkoniyatlarini kengaytiradi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Andragogika katta yoshdagilar ta'limi nazariyasi sifatida insonning hayotiy tajribasini ta'limning asosiy resursi deb hisoblaydi. Ushbu nazariyaning ilmiy asoslari Malkolm Noulz tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, unga ko'ra katta yoshli ta'lim oluvchilar mustaqil qaror qabul qilishga intiladigan, o'z ta'lim ehtiyojlarini anglaydigan hamda bilimlarni bevosita amaliy faoliyatda qo'llashga harakat qiladigan shaxslardir [4].

Xorijiy tadqiqotlarda andragogik yondashuv konstruktivistik, gumanistik va tanqidiy pedagogika g'oyalari bilan uyg'un holda rivojlantirilgan. Ushbu nazariyalarga ko'ra, ta'limning asosiy maqsadi ma'lumot berish emas, balki shaxsning kasbiy va ijtimoiy rivojlanishi uchun sharoit yaratish hisoblanadi.

Germaniya, Finlyandiya, Kanada va Janubiy Koreya kabi davlatlarda kasbiy ta'lim tizimi aynan andragogik tamoyillarga asoslangan holda tashkil etilgan. Bu mamlakatlarda o'quv jarayoni modulli dasturlar, amaliy keyslar, ishlab chiqarish bilan integratsiyalashgan loyihalar hamda mustaqil ta'lim texnologiyalari asosida tashkil etiladi. Natijada bitiruvchilarning mehnat bozoridagi raqobatbardoshligi sezilarli darajada oshmoqda [6].

Andragogik yondashuvning muhim xususiyatlaridan biri ta'lim mazmunining ta'lim oluvchilarning ehtiyojlari bilan uzviy bog'liqligidir. Bunda har bir o'quv mavzusi aniq kasbiy vazifalarni hal qilishga xizmat qilishi lozim. Shu bois nazariy bilimlar amaliy mashg'ulotlar, keyslar, loyihalar va ishlab chiqarish jarayonlari bilan integratsiya qilinadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqotda xorijiy andragogik yondashuvlarni kasbiy ta'lim tizimiga integratsiya qilishning pedagogik shart-sharoitlarini o'rganishda qiyosiy tahlil, ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, tizimlashtirish va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Qiyosiy tahlil metodi asosida Germaniya, Finlyandiya, Kanada va Janubiy Koreya kabi xorijiy davlatlarda katta yoshdagilar ta'limini tashkil etishda qo'llanilayotgan andragogik yondashuvlarning o'ziga xos xususiyatlari o'rganildi va kasbiy ta'lim tizimida qo'llash imkoniyatlari qiyoslandi.

Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish metodi orqali andragogikaning nazariy asoslari, katta yoshdagi ta'lim oluvchilarning o'ziga xos xususiyatlari, kompetensiyaviy yondashuv, modulli ta'lim, raqamli ta'lim texnologiyalari, fasilitatsiya, kouching va mentorlikka oid ilmiy qarashlar o'rganildi. Tizimlashtirish metodi yordamida xorijiy andragogik tajribalarning kasbiy ta'lim jarayoniga tatbiq etilishi bilan bog'liq pedagogik shart-sharoitlar maqsadli, mazmunli, tashkiliy, texnologik, kadrlar, motivatsion, baholash va ijtimoiy hamkorlik yo'nalishlari bo'yicha guruhlashtirildi.

Umumlashtirish metodi asosida o'rganilgan ilmiy-nazariy ma'lumotlar va xorijiy tajribalar umumlashtirilib, ularni kasbiy ta'lim tizimiga integratsiya qilishning asosiy pedagogik shart-sharoitlari aniqlandi. Mazkur metodlarning o'zaro uyg'un qo'llanilishi xorijiy andragogik yondashuvlarni kasbiy ta'limga integratsiya qilish jarayonini tizimli tahlil qilish hamda tegishli ilmiy xulosalarni shakllantirish imkonini berdi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Shunday qilib, xorijiy andragogik yondashuvlarni kasbiy ta'lim tizimiga integratsiya qilish jarayoni maqsadli, mazmunli, tashkiliy, texnologik, kadrlar tayyorgarligi, motivatsion, baholash hamda ijtimoiy hamkorlik kabi o'zaro bog'liq pedagogik shart-sharoitlarga tayanadi. Mazkur shart-sharoitlarning o'zaro aloqasi 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval: **Xorijiy andragogik yondashuvlarni kasbiy ta'limga integratsiya qilishning pedagogik shart-sharoitlari**

№	Pedagogik shart-sharoit	Mazmuni	Kutilayotgan natija
1	**Maqsadli shart-sharoit**	Kompetensiyaviy yondashuv asosida ta'lim maqsadlarini belgilash	Raqobatbardosh mutaxassisni tayyorlash
2	**Mazmunli shart-sharoit**	Modulli, amaliyotga yo'naltirilgan o'quv dasturlarini ishlab chiqish	Kasbiy kompetensiyalar shakllanadi
3	**Tashkiliy shart-sharoit**	Gibrid, masofaviy va dual ta'limni joriy etish	Ta'limning moslashuvchanligi oshadi
4	**Texnologik shart-sharoit**	Raqamli platformalar, LMS, kouching va mentorlik texnologiyalarini qo'llash	O'qitish samaradorligi ortadi
5	**Kadrlar sharti**	Pedagoglarning andragogik kompetensiyalarini rivojlantirish	Fasilitator pedagog shakllanadi
6	**Motivatsion shart**	Katta yoshdagilarning ta'lim ehtiyojlari va kasbiy tajribasini hisobga olish	Ta'limga ichki motivatsiya kuchayadi
7	**Baholash sharti**	Portfolio, keys va kompetensiyaga asoslangan baholash	Real kasbiy kompetensiyalar baholanadi
8	**Ijtimoiy hamkorlik**	Ta'lim muassasasi–ish beruvchi–ishlab chiqarish hamkorligi	Ta'limning mehnat bozoriga muvofiqligi ta'minlanadi

1-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, pedagogik shart-sharoitlar bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, ularning har biri kasbiy ta'lim jarayoni samaradorligini ta'minlashda mustaqil vazifani bajaradi. Ayniqsa, raqamli texnologiyalardan foydalanish, pedagoglarning andragogik kompetensiyalarini rivojlantirish va kompetensiyaga asoslangan baholash tizimi xorijiy andragogik yondashuvlarni milliy kasbiy ta'lim tizimiga samarali integratsiya qilishning asosiy omillari hisoblanadi.

Kasbiy ta'lim tizimida xorijiy andragogik yondashuvlarni samarali joriy etish muayyan pedagogik shart-sharoitlarni shakllantirishni talab etadi. Bu shart-sharoitlar nafaqat ta'lim jarayonini tashkil etish, balki ta'lim mazmunini yangilash, pedagog kadrlarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish va zamonaviy ta'lim texnologiyalarini qo'llash bilan ham uzviy bog'liqdir. Shu nuqtayi nazardan mazkur jarayon kompleks va tizimli yondashuv asosida amalga oshirilishi lozim.

Avvalo, ta'lim jarayonining maqsadlari andragogik tamoyillar asosida qayta ko'rib chiqilishi zarur. Agar an'anaviy pedagogik modelda asosiy e'tibor muayyan bilimlarni o'zlashtirishga qaratilgan bo'lsa, andragogik yondashuvda kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish, mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini shakllantirish hamda shaxsning uzluksiz kasbiy rivojlanishini ta'minlash ustuvor vazifaga aylanadi. Bu esa ta'lim jarayonining natijaviyligini oshirish bilan birga, mehnat bozori talablariga mos raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlash imkonini yaratadi.

Andragogik yondashuvda ta'lim mazmuni ham katta yoshdagi ta'lim oluvchilarning hayotiy va kasbiy tajribasiga asoslanadi. Shu sababli o'quv dasturlari modulli tamoyil asosida shakllantirilib, ular tarkibiga real ishlab chiqarish vaziyatlari, amaliy keyslar, loyihaviy vazifalar hamda muammoli topshiriqlar kiritiladi. Bu esa nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan uyg'unlashtirish imkonini berib, ta'lim samaradorligini oshiradi. Ta'lim mazmunining amaliyotga yo'naltirilganligi katta yoshdagilarning ta'limga bo'lgan qiziqishi va ichki motivatsiyasini ham kuchaytiradi.

Pedagogik shart-sharoitlarning yana bir muhim tarkibiy qismi ta'lim jarayonini tashkil etish shakllarini takomillashtirish hisoblanadi. Xorijiy mamlakatlar tajribasida gibrid, masofaviy, dual va individual ta'lim shakllari keng qo'llanilmoqda. Ushbu shakllar ta'lim oluvchilarning ish faoliyati, oilaviy sharoiti va shaxsiy ehtiyojlarini hisobga olgan holda ta'lim olish imkoniyatini kengaytiradi. Ayniqsa, gibrid ta'lim modellari nazariy bilimlarni onlayn muhitda, amaliy mashg'ulotlarni esa ishlab chiqarish korxonalarida tashkil etish imkonini berishi bilan ahamiyatlidir.

Zamonaviy raqamli texnologiyalar ham andragogik ta'limning muhim pedagogik sharti hisoblanadi. Raqamli ta'lim platformalari, elektron kurslar, virtual laboratoriyalar, simulyatorlar, videoma'ruzalar hamda interaktiv ta'lim resurslari ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, kouching, mentorlik, trening va fasilitatsiya usullaridan foydalanish katta yoshdagi ta'lim oluvchilarning mustaqil ta'lim olish qobiliyatini yanada rivojlantiradi.

Andragogik yondashuvda pedagogning roli ham tubdan o'zgaradi. Endi pedagog axborotni tayyor holda taqdim etuvchi emas, balki ta'lim jarayonini boshqaruvchi, maslahatchi, motivator va fasilitator sifatida faoliyat yuritadi. Bu holat ta'lim oluvchilar bilan hamkorlik munosabatlarini shakllantirishga, ularning mavjud hayotiy va kasbiy tajribalaridan samarali foydalanishga xizmat qiladi. Natijada ta'lim jarayonida o'zaro ishonch, hamkorlik va mustaqillik muhiti qaror topadi.

Andragogik yondashuvda baholash tizimi ham an'anaviy nazorat shakllaridan farq qiladi. Bunda asosiy e'tibor ta'lim oluvchining nazariy bilimini tekshirishdan ko'ra, uning shakllangan kasbiy kompetensiyalari va amaliy ko'nikmalarini baholashga qaratiladi. Shu maqsadda portfolio, amaliy topshiriqlar, loyiha ishlari, ishlab chiqarish keyslari hamda kompetensiyaga asoslangan baholash usullari keng qo'llaniladi. Bu baholash tizimi mutaxassisning haqiqiy kasbiy tayyorgarligini aniqlash imkonini beradi.

Biroq xorijiy andragogik yondashuvlarni milliy kasbiy ta'lim tizimiga integratsiya qilish jarayonida ayrim muammolar ham mavjud. Jumladan, pedagoglarning andragogik kompetensiyalarining yetarli darajada shakllanmaganligi, an'anaviy ta'lim uslublaridan voz kechishdagi qiyinchiliklar, raqamli ta'lim infratuzilmasining yetarli darajada rivojlanmaganligi hamda ish beruvchilar bilan hamkorlikning sustligi mazkur jarayon samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shuning uchun pedagog kadrlarni qayta tayyorlash, xorijiy tajribani milliy sharoitga moslashtirish, ta'lim muassasalari va ish beruvchilar o'rtasida strategik hamkorlikni yo'lga qo'yish muhim ahamiyat kasb etadi [15].

Umuman olganda, xorijiy andragogik yondashuvlarni kasbiy ta'limga integratsiya qilish tizimli metodologik yondashuvni talab etadi. Uning tarkibiga maqsadli, mazmunli, tashkiliy, texnologik va baholash komponentlari kiradi. Mazkur komponentlarning o'zaro uyg'unligi kasbiy ta'lim jarayonini zamonaviy talablar asosida tashkil etish, ta'lim sifatini oshirish va mehnat bozori uchun yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlashning muhim omili hisoblanadi.

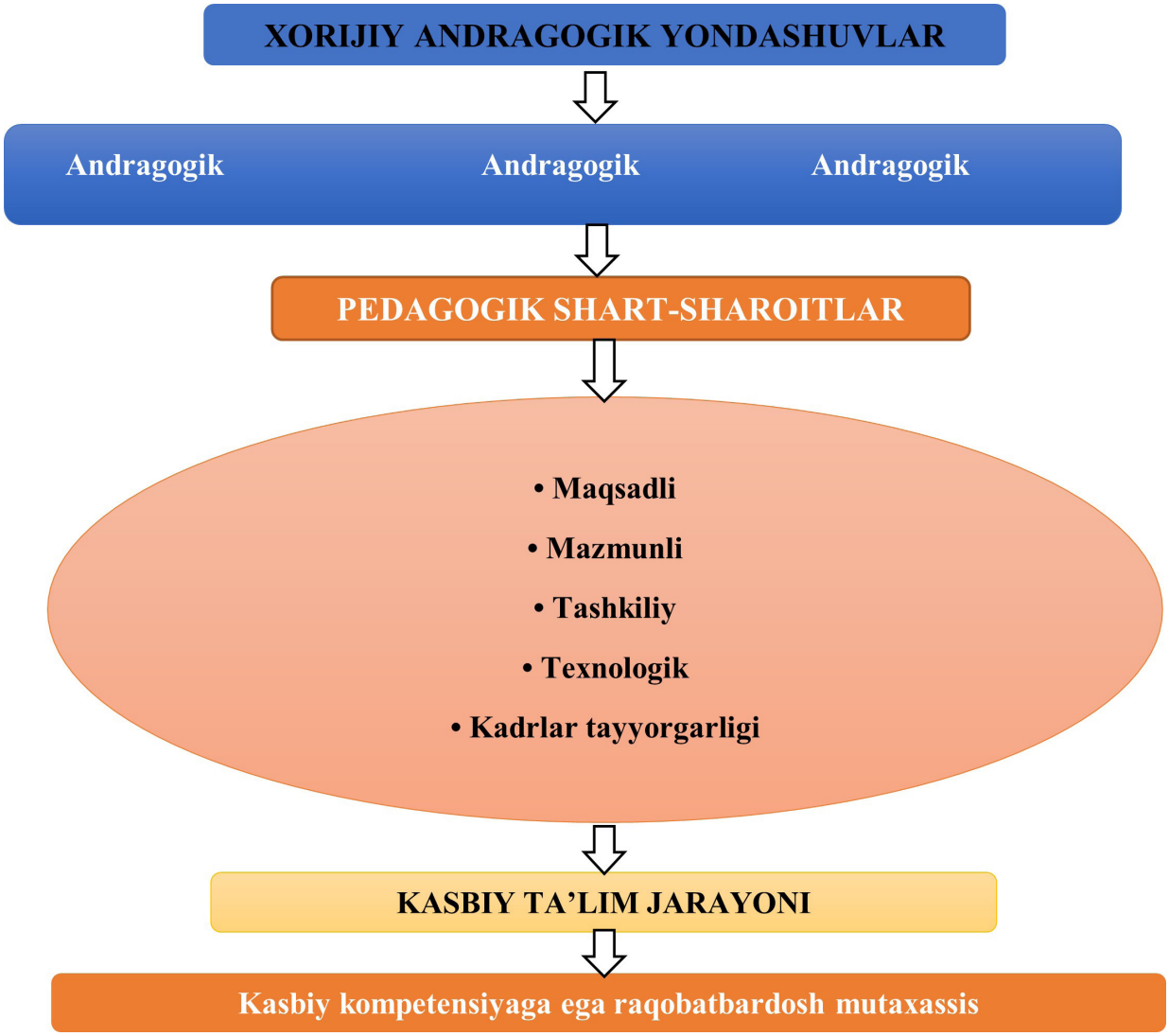
Tahlillar shuni ko'rsatadiki, xorijiy andragogik yondashuvlarni kasbiy ta'lim tizimiga integratsiya qilish zamonaviy ta'lim sifatini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Andragogika katta yoshdagi ta'lim oluvchining hayotiy tajribasi, kasbiy ehtiyojlari va mustaqil ta'lim olish qobiliyatini o'quv jarayonining markaziga

qo‘yadi. Bu esa an’anaviy ta’lim modelidan farqli ravishda ta’lim oluvchining shaxsiy rivojlanishi, kasbiy kompetensiyalarini takomillashtirishi va mehnat bozorida raqobatbardoshligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Tadqiq etilgan materiallar asosida kasbiy ta’lim tizimiga xorijiy andragogik yondashuvlarni samarali integratsiya qilish uchun quyidagi pedagogik shart-sharoitlar muhim ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi: ta’lim maqsadlarini kompetensiyaviy yondashuv asosida qayta belgilash; ta’lim mazmunini modulli va amaliyotga yo‘naltirilgan dasturlar asosida takomillashtirish; raqamli ta’lim texnologiyalari, masofaviy va gibrid ta’lim shakllaridan keng foydalanish; pedagoglarning andragogik kompetensiyalarini rivojlantirish; ta’lim jarayonida subyekt–subyekt munosabatlarini qaror toptirish hamda baholashning kompetensiyaga asoslangan tizimini joriy etish.

Shu bilan birga, mazkur yondashuvlarni milliy kasbiy ta’lim tizimiga tatbiq etish xorijiy tajribani to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘chirish emas, balki uni mamlakatimiz ta’lim tizimi, mehnat bozori talablari va milliy qadriyatlarga moslashtirishni talab qiladi. Bu jarayonda ta’lim muassasalari, ish beruvchilar, ilmiy muassasalar hamda malaka oshirish tizimi o‘rtasidagi hamkorlikni mustahkamlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Yuqoridagi tahlillar asosida xorijiy andragogik yondashuvlarni kasbiy ta’lim tizimiga integratsiya qilishning pedagogik shart-sharoitlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni quyidagi mualliflik modeli orqali ifodalash mumkin (1-rasm).

1-rasm: **Xorijiy andragogik yondashuvlarni kasbiy ta’limga integratsiya qilishning pedagogik shart-sharoitlari modeli**

1-rasmda keltirilgan modelda xorijiy andragogik yondashuvlarning asosiy tarkibiy qismlari – andragogik tamoyillar, texnologiyalar va modellar pedagogik shart-sharoitlar orqali kasbiy ta’lim jarayoniga integratsiya qilinishi hamda uning natijasida raqobatbardosh, kompetentli mutaxassisni tayyorlash jarayoni yaxlit tizim sifatida aks ettirilgan. Taklif etilayotgan model pedagogik shart-sharoitlarning o‘zaro mantiqiy bog‘liqligini ko‘rsatadi va ularni amalga oshirish mexanizmini ifodalaydi.

MAKTAB TA'LIMI SCHOOL EDUCATION ШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytganda, andragogik tamoyillar, andragogik texnologiyalar va andragogik modellarga tayangan holda tashkil etilgan kasbiy ta'lim tizimi katta yoshdagi ta'lim oluvchilarning kasbiy rivojlanishini ta'minlaydi, ularning mehnat bozoridagi raqobatbardoshligini oshiradi hamda uzluksiz ta'lim tizimining samaradorligini yuksaltirishga xizmat qiladi. Bu esa mamlakatimizda kasbiy ta'lim tizimini modernizatsiya qilish jarayonida xorijiy andragogik tajribalardan samarali foydalanishning ilmiy-metodik asoslarini yanada takomillashtirish zarurligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 23- oktabrdagi "Kasbiy ta'lim tizimida islohotlarni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" PQ-316-son[1] qarori.
2. Громкова М. Т. Андрагогика: теория и практика образования взрослых: учебное пособие/М. Т. Громкова.-М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2012.-495
3. Кукуев А. И. Андрагогический подход в образовании взрослых/А. И. Кукуев. -Ростов н/Д.: Булат, 2008. -176 с.
4. Xakimjonova H.H. Professional ta'lim tizimi rahbar va pedagog xodimlarining kasbiy kompetentliligini andragogik yondashuv asosida rivojlantirish. // Dis. Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) – T., 2024.
5. Yusupov U.K. Xorijiy mamlakatlar tajribasidagi andragogik yondashuvlar: nazariy jihatlari va modellari.//Journal of Innovations in Pedagogy and Educational Advancements. Volume 01, Issue 11, November 2025.
6. Федосеева З. А. Траектории развития квалификации педагогических работников среднего профессионального образования/З. А. Федосеева, И. Р. Сташкевич//Современная высшая школа: инновационный аспект. -2018. -Т. 10. -№ 4. -С. 61-69.

1 https://lex.uz/uz/docs/-7793420

THE POWER OF INTERCULTURAL COMPETENCE IN GLOBAL COMMUNICATION

Serdalieva Baxitli Xaydarovna
Karakalpak State University, Faculty of Foreign Languages,
Department of English Language and Literature, Assistant Lecturer

Abstract: This article examines the significance of intercultural competence as a critical skill for effective communication in an increasingly globalized world. It explores the key components of intercultural competence, including cultural self-awareness, knowledge of other cultures, empathy, the ability to interpret verbal and non-verbal cues, and adaptability. The paper further outlines practical strategies for developing intercultural competence, such as direct cultural exposure, structured academic learning, attentive listening, openness to difference, and reflective feedback. The findings highlight that intercultural competence is not a fixed skill but a continuously evolving capacity essential for success in international business, education, and diplomacy, as well as for fostering social cohesion in multicultural societies.

Key words: intercultural competence, cross-cultural communication, cultural awareness, empathy, adaptability, globalization, cultural diversity, communication skills.

Annotatsiya: Ushbu maqolada tobora globallashib borayotgan dunyoda samarali muloqot uchun zarur bo‘lgan muhim ko‘nikma sifatida madaniyatlararo kompetensiyaning ahamiyati ko‘rib chiqiladi. Maqolada madaniyatlararo kompetensiyaning asosiy tarkibiy qismlari - o‘z madaniy qadriyatlarini anglash, boshqa madaniyatlar haqidagi bilim, empatiya, og‘zaki va noverbal signallarni to‘g‘ri tushunish qobiliyati hamda moslashuvchanlik tahlil qilinadi. Shuningdek, maqolada madaniyatlararo kompetensiyani rivojlantirishning amaliy strategiyalari - bevosita madaniy tajriba orttirish, tizimli akademik ta’lim, diqqat bilan tinglash, boshqacha qarashlarga ochiqlik va reflektiv fikr-mulohaza kabi usullar bayon etilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, madaniyatlararo kompetensiya statik ko‘nikma emas, balki xalqaro biznes, ta’lim va diplomatiyada muvaffaqiyat qozonish, shuningdek, ko‘p madaniyatli jamiyatlarda ijtimoiy hamjihatlikni mustahkamlash uchun zarur bo‘lgan doimiy rivojlanib boruvchi qobiliyatdir.

Kalit so‘zlar: madaniyatlararo kompetensiya, madaniyatlararo muloqot, madaniy ongdorlik, empatiya, moslashuvchanlik, globallashuv, madaniy xilma-xillik, muloqot ko‘nikmalari.

Аннотация: В данной статье рассматривается значение межкультурной компетентности как ключевого навыка для эффективной коммуникации в условиях растущей глобализации. Раскрываются основные компоненты межкультурной компетентности, включая осознание собственной культурной идентичности, знание особенностей других культур, эмпатию, способность интерпретировать вербальные и невербальные сигналы, а также адаптивность. Далее в статье представлены практические стратегии развития межкультурной компетентности, такие как непосредственное культурное взаимодействие, структурированное академическое обучение, внимательное слушание, открытость к различиям и рефлексивная обратная связь. Результаты исследования показывают, что межкультурная компетентность является не статичным навыком, а постоянно развивающейся способностью, необходимой для успеха в международном бизнесе, образовании и дипломатии, а также для укрепления социальной сплочённости в мультикультурных обществах.

Ключевые слова: межкультурная компетентность, межкультурная коммуникация, культурная осознанность, эмпатия, адаптивность, глобализация, культурное разнообразие, коммуникативные навыки.

INTRODUCTION

In the context of globalization, where cross-cultural encounters have become a daily reality in business, education, and interpersonal relations, the ability to communicate effectively across cultures is not merely an asset but a necessity. Intercultural competence - the ability to interact appropriately and effectively with individuals from diverse cultural backgrounds - emerges as a critical skill in navigating the complexities of today’s interconnected world.

Intercultural competence encompasses more than just linguistic proficiency.

It entails a deep understanding and appreciation of the diverse norms, values, worldviews, and communicative practices that characterize various cultures. As societies become increasingly multicultural and businesses operate beyond national boundaries, the capacity to engage respectfully and constructively across cultural divides becomes pivotal to success. From a corporate perspective, intercultural competence directly influences the efficacy of international negotiations, team dynamics, leadership, marketing strategies, and customer relations. A lack of cultural sensitivity often leads to miscommunication, conflict, and inefficiency - undermining productivity and mutual trust. Conversely, culturally competent professionals are better positioned to foster collaboration, drive innovation, and ensure effective decision-making in global contexts.

Moreover, intercultural competence plays a crucial role in promoting social cohesion within diverse societies. By challenging stereotypes, mitigating ethnocentric biases, and fostering mutual respect, it contributes to the development of inclusive environments conducive to cooperation and shared understanding. The purpose of this article is to examine the key components of intercultural competence and to identify the principal strategies through which it can be developed, drawing on the theoretical and empirical literature in the field.

LITERATURE REVIEW

The concept of intercultural competence has been approached from several complementary perspectives in the scholarly literature. One of the most influential frameworks was proposed by Byram (1997), who introduced the concept of intercultural communicative competence in the context of foreign-language education. According to Byram, successful intercultural communication requires more than grammatical accuracy or fluency; it involves attitudes of curiosity and openness, knowledge of social groups and cultural practices, skills of interpreting and relating cultural phenomena, skills of discovery and interaction, and critical cultural awareness. This model is particularly valuable because it connects language competence with the ability to examine both one's own culture and other cultures critically. In a related developmental approach, Bennett (1993) explains intercultural competence through the Developmental Model of Intercultural Sensitivity. Bennett's model describes a gradual movement from ethnocentric orientations - denial, defence, and minimization of cultural differences - to ethnorelative orientations - acceptance, adaptation, and integration. While Byram concentrates primarily on the knowledge, attitudes, and skills required for intercultural communication, Bennett focuses on how an individual's perception of cultural difference develops over time. Both perspectives emphasize that cultural knowledge alone does not automatically produce competent behaviour. Individuals may possess extensive information about another society but still interpret unfamiliar practices according to the values and expectations of their own culture.

Consequently, intercultural competence requires an awareness of the culturally shaped nature of one's assumptions, judgments, and communicative habits. Deardorff (2006) further develops this idea by defining intercultural competence as the ability to communicate effectively and appropriately in intercultural situations on the basis of specific attitudes, knowledge, skills, and reflection. Her process model begins with respect, openness, curiosity, and willingness to tolerate ambiguity. These attitudes support the development of cultural self-awareness, sociolinguistic awareness, and knowledge of other cultural contexts. Through observation, listening, interpretation, evaluation, and interaction, such knowledge may lead to internal outcomes, including empathy, flexibility, adaptability, and an ethnorelative perspective. These internal changes are then reflected in appropriate and effective external behaviour. Deardorff's model is significant because it presents intercultural competence as a continuous and circular process rather than a final condition that can be achieved permanently. Taken together, the works of Byram, Bennett, and Deardorff demonstrate that intercultural competence is multidimensional: it combines cognitive knowledge, emotional readiness, behavioural flexibility, critical awareness, and the capacity to negotiate meaning across cultural boundaries.

A second major direction in the literature concerns the development and assessment of intercultural competence in real-life and educational settings. Fantini (2007) argues that intercultural competence develops through the interaction of awareness, attitudes, skills, knowledge, and proficiency in the language used for communication. His approach places particular emphasis on cultural self-awareness, suggesting that individuals must first recognize the influence of their own cultural background before they can interpret the behaviour of others accurately. This position supports Byram's concept of critical cultural awareness and Deardorff's emphasis on reflection. However, the literature also indicates that intercultural competence cannot be developed effectively through theoretical instruction alone.

Direct contact with people from different cultural backgrounds, international mobility, collaborative projects, role-playing activities, case studies, critical incidents, and reflective discussions provide learners with opportunities to test their assumptions and modify their communicative behaviour. Nevertheless, exposure to cultural diversity does not always lead automatically to greater competence. Without careful preparation and guided

reflection, intercultural contact may reinforce stereotypes, create anxiety, or encourage superficial generalizations about national cultures.

For this reason, scholars recommend combining meaningful intercultural experience with structured academic learning, attentive observation, active listening, feedback, and critical self-reflection. The assessment of intercultural competence presents an additional challenge because the construct includes both visible behaviour and less visible internal qualities, such as empathy, openness, flexibility, and the ability to suspend judgment. Deardorff (2006) therefore recommends using multiple assessment methods instead of relying on a single standardized test. These methods may include self-assessment questionnaires, reflective journals, interviews, portfolios, observations, peer feedback, simulations, and performance-based tasks. Fantini likewise maintains that assessment should be continuous and should examine changes in attitudes, awareness, knowledge, skills, and communicative performance. The literature consequently suggests that intercultural competence should not be evaluated merely by testing factual knowledge about traditions, customs, or etiquette. More attention should be given to how individuals respond to ambiguity, interpret unfamiliar verbal and non-verbal behaviour, manage misunderstanding, negotiate different viewpoints, and adapt their communication respectfully.

Although the existing models provide a strong theoretical foundation, there remains a need for more context-sensitive research, particularly in multilingual and multicultural educational environments where global models interact with local traditions, identities, and communicative norms. Therefore, further studies should investigate how intercultural competence can be integrated into language curricula, teacher education, international business training, and professional development without reducing cultural diversity to fixed national stereotypes.

RESEARCH METHODOLOGY

This article is based on a narrative review of the theoretical and applied literature on intercultural competence. Sources were selected from foundational and widely cited works in intercultural communication studies, including conceptual models of intercultural competence (Bennett, 1993, 2004; Byram, 1997; Deardorff, 2006; Spitzberg & Changnon, 2009), cross-cultural value frameworks (Hofstede, 1991), and theories of cross-cultural adaptation and communication (Kim, 2001; Ting-Toomey, 1999). The review followed a qualitative-analytical approach: relevant constructs and strategies described across these sources were identified, compared, and synthesized thematically into two broad categories - the structural components of intercultural competence and the practical strategies for its development. No primary data collection, survey, or experimental procedure was undertaken; the analysis is conceptual and literature-based in nature.

ANALYSIS AND RESULTS

The synthesis of the literature indicates that the construct of intercultural competence is multidimensional. A foundational component is awareness of both one's own cultural framework and those of others. This self-awareness is critical in recognizing how deeply embedded values and norms shape perceptions and behaviors. For instance, the degree of directness in communication varies considerably across cultures - what is considered assertive in one context may be perceived as confrontational in another. Beyond general awareness, individuals must acquire specific knowledge about other cultures, including historical contexts, religious practices, social customs, and institutional structures. Such knowledge reduces the likelihood of making unfounded assumptions and enables more informed, respectful engagement.

A second component identified across the literature is empathy - the capacity to understand and share the feelings and perspectives of others. It allows individuals to interpret messages in culturally appropriate ways and to respond with sensitivity to diverse emotional and social cues. Effective intercultural communication also necessitates the ability to navigate verbal and non-verbal forms of expression, including tone, gestures, proxemics, and eye contact. These cues often carry different meanings across cultures, and misinterpretations can hinder communication. Competent communicators adjust their style to fit the context without compromising clarity or respect. A third, and perhaps the most defining, component is adaptability - the willingness and ability to adjust one's attitudes, behaviors, and expectations in response to cultural diversity.

This dynamic flexibility is essential for managing uncertainty and building rapport in unfamiliar settings. With regard to the development of intercultural competence, the reviewed sources converge on several recurring strategies. Direct exposure to different cultures - through travel, study abroad programs, international work assignments, or intercultural exchanges - provides invaluable experiential learning and enhances practical communication skills. Structured learning through academic courses, seminars, literature, and documentaries broadens one's understanding of global cultures. Attentive listening - not only to words but also to under-

lying meanings and non-verbal cues - is identified as critical in building intercultural rapport. Finally, openness to difference and reflective feedback from culturally experienced peers, mentors, or intercultural trainers are consistently reported as enhancing self-awareness and skill refinement.

The findings of this review confirm that intercultural competence directly influences the efficacy of international negotiations, team dynamics, leadership, marketing strategies, and customer relations. A lack of cultural sensitivity often leads to miscommunication, conflict, and inefficiency - undermining productivity and mutual trust - whereas culturally competent professionals are better positioned to foster collaboration, drive innovation, and ensure effective decision-making in global contexts. Beyond the organizational level, the synthesized literature suggests that intercultural competence plays a crucial role in promoting social cohesion within diverse societies, as it challenges stereotypes, mitigates ethnocentric biases, and fosters mutual respect.

Taken together, the three components identified in the Results - cultural awareness and knowledge, empathy, and adaptability - appear to function interdependently rather than in isolation: awareness provides the cognitive basis for engagement, empathy supplies the affective sensitivity needed to interpret cross-cultural cues, and adaptability translates this understanding into appropriate behavior. Similarly, the strategies for developing intercultural competence are best understood as complementary rather than alternative pathways: experiential exposure and structured learning build the knowledge base, while attentive listening and reflective feedback refine its practical application. This suggests that intercultural competence is not a static achievement but a lifelong, dynamic pursuit that evolves through the interplay of knowledge, attitudes, and behaviors gained through experience and reflection.

CONCLUSION AND SUGGESTIONS

As globalization continues to blur geographical and cultural boundaries, the importance of intercultural competence cannot be overstated. It serves as a foundation for meaningful, respectful, and effective interaction in international business, academia, diplomacy, and multicultural communities. By developing cultural awareness, empathy, and adaptability, individuals can bridge cultural divides and contribute to a more inclusive and harmonious global society. In embracing this competence, we not only enrich our personal and professional lives but also play a role in shaping a more interconnected and empathetic world.

References:

1. Bennett, M. J. (1993). Towards ethnorelativism: A developmental model of intercultural sensitivity. In R. M. Paige (Ed.), Education for the intercultural experience (pp. 21-71). Intercultural Press.
2. Bennett, M. J. (2004). Becoming interculturally competent. In J. S. Wurzel (Ed.),
3. Toward multiculturalism: A reader in multicultural education (2nd ed., pp. 62–77). Intercultural Resource Corporation.
4. Byram, M. (1997). Teaching and assessing intercultural communicative competence. Multilingual Matters.
5. Deardorff, D. K. (2006). Identification and assessment of intercultural competence as a student outcome of internationalization. Journal of Studies in International Education, 10(3), 241-266.
6. Hofstede, G. (1991). Cultures and organizations: Software of the mind. McGraw-Hill.
7. Kim, Y. Y. (2001). Becoming intercultural: An integrative theory of communication and cross-cultural adaptation. Sage Publications.
8. Spitzberg, B. H., & Changnon, G. (2009). Conceptualizing intercultural competence. In D. K. Deardorff (Ed.), The SAGE handbook of intercultural competence (pp. 2–52). Sage Publications.
9. Ting-Toomey, S. (1999). Communicating across cultures. Guilford Press.

BO‘LAJAK TARBIYACHILARNING BADIIY TAFAKKURINI XALQ OG‘ZAKI IJODI ASOSIDA RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Matrizayeva To‘maris Jumamirat qizi
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti
mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Maqolada bo‘lajak tarbiyachilarning badiiy tafakkurini xalq og‘zaki ijodi asosida rivojlantirishning nazariy va metodik asoslari yoritilgan. Tadqiqotning maqsadi folklor matnlarini oliy ta’limdagi kasbiy tayyorgarlik bilan integratsiyalashga xizmat qiladigan bosqichli metodikani ishlab chiqishdan iborat. Normativ hujjatlar, o‘zbek folklorshunosligiga oid manbalar hamda 2020-2025-yillarda storytelling, raqamli hikoyalash, ijodiy drama va bo‘lajak pedagoglar tayyorgarligi bo‘yicha chop etilgan tadqiqotlar kontent va qiyosiy tahlil qilindi. Badiiy tafakkurning obrazli idrok, talqin, originallik, badiiy ifoda va pedagogik ko‘chirish komponentlari ajratildi. Motivatsion-madaniy, idrokiy-tahliliy, transformativ-ijodiy, ijroviy-pedagogik hamda refleksiv-baholash bosqichlaridan iborat metodika taklif etildi. Ertak, maqol, topishmoq, tez aytish, afsona va xalq qo‘shiqlari bilan ishlash uchun muammoli talqin, muqobil yakun yaratish, personaj nuqtayi nazaridan qayta hikoyalash, dramatizatsiya va raqamli hikoya topshiriqlari tizimlashtirildi. Natijada janr, metod, mahsulot va baholash mezonlarini o‘zaro bog‘laydigan amaliy model ishlab chiqildi. Metodika bo‘lajak tarbiyachining folklor matnini anglashini uning maktabgacha yoshdagi bolalar bilan ishlashga tayyorligi bilan birga rivojlantirishga yo‘naltirilgan. Taklif etilgan yechimdan bolalar adabiyoti, nutq o‘stirish metodikasi, maktabgacha pedagogika fanlari va pedagogik amaliyot mazmunini boyitishda foydalanish mumkin.

Kalit so‘zlar: bo‘lajak tarbiyachi, badiiy tafakkur, xalq og‘zaki ijodi, folklor, metodika, ijodiy topshiriq, refleksiv baholash.

Abstract: The article examines the theoretical and methodological foundations for developing future preschool educators’ artistic thinking through oral folklore. The study aims to design a staged methodology that integrates folklore texts into professional teacher preparation. Legal documents, Uzbek folklore scholarship, and studies published between 2020 and 2025 on storytelling, digital storytelling, creative drama, and preservice teacher education were analyzed through content and comparative methods. Five components of artistic thinking were identified: imaginative perception, interpretation, originality, artistic expression, and pedagogical transfer. The proposed methodology comprises motivational-cultural, perceptual-analytical, transformative-creative, performative-pedagogical, and reflective-assessment stages. Tasks for working with folktales, proverbs, riddles, tongue twisters, legends, and folk songs were systematized, including problem-based interpretation, alternative endings, retelling from a character’s perspective, dramatization, and digital stories. The resulting practical model connects genre selection, teaching method, creative product, and assessment criteria. It is intended to develop both the student’s understanding of folklore and the future educator’s ability to adapt artistic material to preschool children’s age, interests, and experience.

Key words: future preschool educator, artistic thinking, oral folklore, folklore, methodology, creative task, reflective assessment.

Аннотация: В статье раскрыты теоретические и методические основы развития художественного мышления будущих воспитателей средствами устного народного творчества. Цель исследования состоит в разработке поэтапной методики, обеспечивающей интеграцию фольклорных текстов в профессиональную подготовку студентов. Проведен контент-анализ нормативных документов, трудов по узбекской фольклористике и исследований 2020–2025 годов, посвященных сторителлингу, цифровому повествованию, творческой драме и педагогическому образованию. Выделены компоненты художественного мышления: образное восприятие, интерпретация, оригинальность, художественное выражение и педагогический перенос. Предложена методика, включающая мотивационно-культурный, перцептивно-аналитический, трансформативно-творческий, исполнительско-педагогический и рефлексивно-оценочный этапы. Систематизированы задания для работы со сказками, пословицами, загадками, скороговорками, легендами и народными песнями: проблемная интерпретация, создание альтернативной концовки, пересказ с позиции персонажа, драматизация и цифровая история. Разработана практическая модель, связывающая жанр, метод, творческий продукт и критерии оценивания. Методика направлена на одновременное развитие понимания фольклорного текста и готовности будущего воспитателя адаптировать его к возрасту, интересам и опыту дошкольников. Предложенное решение может использоваться на занятиях по детской литературе, методике развития речи, дошкольной педагогике и в ходе педагогической практики студентов.

Ключевые слова: будущий воспитатель, художественное мышление, устное народное творчество, фольклор, методика, творческое задание, рефлексивное оценивание.

KIRISH

Maktabgacha ta'limning vazifasi bolani faqat dastlabki bilimlar bilan qurollantirish emas, balki uning tasavvuri, estetik sezgirligi, nutqi va ma'naviy tajribasini yaxlit rivojlantirishdir. O'zbekiston Respublikasining "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida"gi Qonunida ushbu ta'lim turi bolani intellektual, ma'naviy-axloqiy, etik va estetik jihatdan rivojlantirishga yo'naltirilgani belgilangan. Shuningdek, har bir bolaning iste'dod nishonalari, qiziqishi va qobiliyatini rivojlantirish uchun teng sharoit yaratish asosiy prinsip sifatida qayd etiladi [1]. Bu vazifalarni bajarish tarbiyachidan tayyor matnni ifodali o'qish bilangina cheklanmaydigan, obrazni his etish, ko'p ma'noli vaziyatni talqin qilish va bolani mustaqil badiiy faoliyatga olib kirish kompetensiyasini talab etadi.

Xalq og'zaki ijodi ertak, maqol, topishmoq, tez aytish, afsona, rivoyat va qo'shiq kabi janrlarda xalqning estetik tajribasi, obraz yaratish usullari, axloqiy mezonlari va nutq boyligini saqlaydi [2]. Nomoddiy madaniy merosni ta'limga kiritish madaniy mazmunni o'rganish bilan birga uning avlodlararo uzatilishini ham qo'llab-quvvatlaydi [3]. Biroq oliy ta'lim amaliyotida folklor materialidan ko'pincha ma'lumot berish, yodlash yoki tayyor syujetni qayta aytish darajasida foydalaniladi. Natijada matnning obrazli imkoniyati kasbiy-pedagogik vazifaga to'liq aylantirilmaydi.

Muammo folklor janrlarining tarbiyaviy ahamiyatini takroran asoslashda emas, balki ular vositasida bo'lajak tarbiyachining badiiy tafakkurini qanday ketma-ketlikda rivojlantirish mumkinligini ko'rsatishda namoyon bo'ladi. Shu bois tadqiqotning maqsadi xalq og'zaki ijodi materialini idrok, tahlil, ijodiy transformatsiya, ijro va refleksiya bilan bog'laydigan metodik modelni ishlab chiqishdir. Tadqiqot savoli quyidagicha belgilandi: folklor matni bilan ishlashning qaysi bosqichlari va topshiriqlari bo'lajak tarbiyachining badiiy tafakkurini hamda ushbu tajribani maktabgacha ta'limga ko'chira olish qobiliyatini yaxlit rivojlantiradi?

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Xalq og'zaki ijodi va uning ta'lim-tarbiyadagi ahamiyati o'zbek folklorshunos olimlari T. Mirzayev, B. Sarimsoqov, O. Safarov, M. Jo'rayev va M. Alaviya tomonidan keng tadqiq etilgan. Ularning ilmiy ishlarida ertak, maqol, topishmoq, afsona, rivoyat va xalq qo'shiqlarining badiiy-estetik, ma'naviy-tarbiyaviy hamda tafakkurni rivojlantiruvchi imkoniyatlari yoritilgan. Xususan, folklor asarlarining obrazlilik, ramziylik va xalqona tafakkurni aks ettirish xususiyatlari yosh avlodning badiiy dunyoqarashini shakllantirishda muhim omil sifatida baholanadi.

Xorijiy tadqiqotchilardan Jerome Bruner, Kieran Egan va Maxine Greene asarlarida hikoya, tasavvur va badiiy tajribaning shaxs tafakkurini rivojlantirishdagi o'rni asoslangan. Shuningdek, zamonaviy tadqiqotlarda storytelling, ijodiy drama va raqamli hikoyalash metodlari bo'lajak pedagoglarning kreativ fikrlashi, mustaqil talqin qilishi va refleksiv ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilishi ta'kidlanadi. Mazkur ilmiy qarashlar xalq og'zaki ijodi namunalarini zamonaviy pedagogik metodlar bilan uyg'unlashtirish bo'lajak tarbiyachilarning badiiy tafakkurini rivojlantirish uchun muhim metodik asos ekanini ko'rsatadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot nazariy-metodik xususiyatga ega. Manbalar korpusiga maktabgacha ta'limga oid normativ hujjat, o'zbek xalq og'zaki poetik ijodi bo'yicha tayanch adabiyot, UNESCOning nomoddiy madaniy merosni ta'limda muhofaza qilish materiallari, OECDning kreativ tafakkur konsepsiyasi hamda 2020-2025-yillarda storytelling, raqamli hikoyalash, ijodiy drama va bo'lajak pedagoglar tayyorgarligi bo'yicha chop etilgan ilmiy ishlar kiri-

MAKTAB TA'LIMI SCHOOL EDUCATION ШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

tildi [1-12]. Manbalar mavzuga to‘g‘ridan-to‘g‘ri aloqadorlik, ta’lim bosqichi, metodning tavsifi va amaliy natija mavjudligi mezonlari bo‘yicha tanlandi.

Kontent-tahlilda har bir manbadan to‘rtta analitik birlik ajratildi: badiiy-kognitiv harakat, folklor yoki hikoya bilan ishlash usuli, yaratiladigan mahsulot va refleksiya turi. Qiyosiy tahlil og‘zaki hikoyalash, yozma transformatsiya, dramatizatsiya hamda raqamli hikoyalashning umumiy va farqli imkoniyatlarini aniqlashga xizmat qildi. Tematik sintez orqali takrorlanadigan pedagogik mexanizmlar guruhlandi, pedagogik modellashtirish usuli bilan esa maqsad, bosqich, vazifa, mahsulot va baholash o‘rtasidagi bog‘lanish tuzildi.

Mazkur tadqiqotda “badiiy tafakkur” tushunchasi shaxsning badiiy obrazni sezish va yaxlit idrok etish, matndagi ochiq hamda yashirin ma’nolarni talqin qilish, mavjud syujet yoki timsolni yangicha bog‘lash, g‘oyani nutqiy, dramatik yoki vizual shaklda ifodalash qobiliyatlari majmui sifatida operatsionallashdi. Kreativ tafakkurning g‘oya yaratish, baholash va takomillashtirish jarayoni sifatidagi talqini [4] badiiy materialning estetik va madaniy xususiyatlari bilan to‘ldirildi. Natijada besh komponent: obrazli idrok, mazmuniy talqin, ijodiy originallik, badiiy ifoda va pedagogik ko‘chirish belgilandi.

Tadqiqotda tajriba-sinovga oid sonli ko‘rsatkichlar keltirilmaydi. Taklif etilgan model ilmiy manbalardagi dalillarni pedagogik loyihalash asosida birlashtiradi; uning samaradorligini keyingi bosqichda nazorat va tajriba guruhlari, diagnostik topshiriqlar hamda ekspert bahosi yordamida tekshirish nazarda tutiladi. Bunday chegaralash metodik taklif bilan empirik xulosani aralashtirib yubormaslikka imkon beradi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tahlilning birinchi natijasi badiiy tafakkurni faqat “ijodkorlik” yoki “tasavvur” bilan tenglashtirish yetarli emasligini ko‘rsatdi. Bo‘lajak tarbiyachi avvalo matnning ohangi, ritmi, obrazlari va kompozitsion qarama-qarshiligini sezadi; keyin personaj xatti-harakatining sababini izohlaydi; so‘ng syujetga muqobil yechim taklif etadi va uni bolaga mos ifoda shakliga ko‘chiradi. Demak, badiiy tafakkur reproduktiv qayta hikoyalashdan talqin, yangilash va pedagogik loyihalashga qarab rivojlanadi.

Ikkinchi natija folklor janrlarining bir xil vazifani bajarmasligini aniqlash bilan bog‘liq. Ertak syujet va xarakterlar munosabatini qurishga, maqol ixcham obrazdagi umumlashmani ochishga, topishmoq belgilar o‘rtasidagi kutilmagan aloqani topishga, tez aytish tovush va ritmni his qilishga, afsona makon hamda tarixiy xotirani badiiylashtirishga, xalq qo‘shig‘i esa ohang, takror va hissiy holatni ifodalashga imkon beradi. Shuning uchun metodika janrni mavzuga bezak sifatida emas, muayyan tafakkur harakatini faollashtiradigan didaktik vosita sifatida tanlashni talab qiladi.

1-jadval: **Folklor janrlari va badiiy tafakkurni rivojlantiruvchi topshiriqlar**[1]

Janr	Yetakchi badiiy harakat	Namunaviy topshiriq	Talabaning ijodiy mahsuloti
Ertak	Syujet va obrazlar munosabatini talqin qilish	Voqeani ikkinchi darajali personaj nigohidan qayta hikoyalash	Muqobil hikoya yoki sahna ssenariysi
Maqol va matal	Ko‘chma ma’noni umumlashtirish	Bir maqolga mos va zid bo‘lgan ikki hayotiy vaziyat yaratish	Miniatyura, dialog yoki vaziyatli kartochka
Topishmoq	Belgi va o‘xshatishlar asosida obraz qurish	Javobni aytmasdan yangi uchta badiiy belgi topish	Mualliflik topishmog‘i va tasvir
Tez aytish	Tovush, ritm va nutq ohangini his etish	Ritmni saqlagan holda yangi misra qo‘shish	Ifodali audio ijro yoki nutqiy o‘yin
Afsona va rivoyat	Makon, xotira va ramzni bog‘lash	Mahalliy joy yoki buyum haqida badiiy izoh yaratish	Qisqa rivoyat, xarita-hikoya
Xalq qo‘shig‘i	Hissiy holat, takror va ohangni ifodalash	Qo‘shiqdagi kayfiyatni rang, harakat va so‘z bilan qayta ifodalash	Musiqiy-plastik kompozitsiya

Uchinchi natija - folklor bilan ishlashning besh bosqichli metodikasidir. Birinchi, motivatsion-madaniy bosqichning vazifasi matnni talabaga begona “tayyor meros” sifatida emas, shaxsiy va kasbiy ma’no uyg‘otadigan hodisa sifatida taqdim etishdir. Mashg‘ulot bir obraz, maqol, oilada eshitilgan ertak yoki mahalliy rivoyat haqidagi qisqa savoldan boshlanadi. Talabalar bir xil syujetning oilalar va hududlarda qanday variantlarda yashashini qiyoslaydi. Bu jarayon folklorning o‘zgaruvchanligi va jonli ijro bilan bog‘liqligini anglatadi; ayni paytda talabaning avvalgi tajribasi o‘quv resursiga aylanadi.

Ikkinchi, idrokiy-tahliliy bosqichda matn avval ifodali tinglanadi yoki o‘qiladi, keyin undagi markaziy obraz, qarama-qarshilik, takror, ramz, kulgi yoki mubolag‘a aniqlanadi. Savollar “Qahramon nima qildi?” darajasida qolmay, “Nega aynan shu obraz tanlangan?”, “Qaysi detal kayfiyatni o‘zgartirdi?”, “Agar takror olib tashlansa,

1 Muallif tomonidan folklor janrlarining xususiyatlari [2] va hikoyalashga oid tadqiqotlar [5–12] asosida ishlab chiqilgan.

ta'sir qanday o'zgaradi?" kabi tahliliy yo'nalishga o'tadi. Ushbu bosqichda yagona "to'g'ri" talqin berish o'rniga matn bilan asoslangan ikki yoki undan ortiq izoh qiyoslanadi. Shunday dialog talabaning mulohazasini dalillash va boshqa nuqtayi nazarni eshitish ko'nikmasini rivojlantiradi.

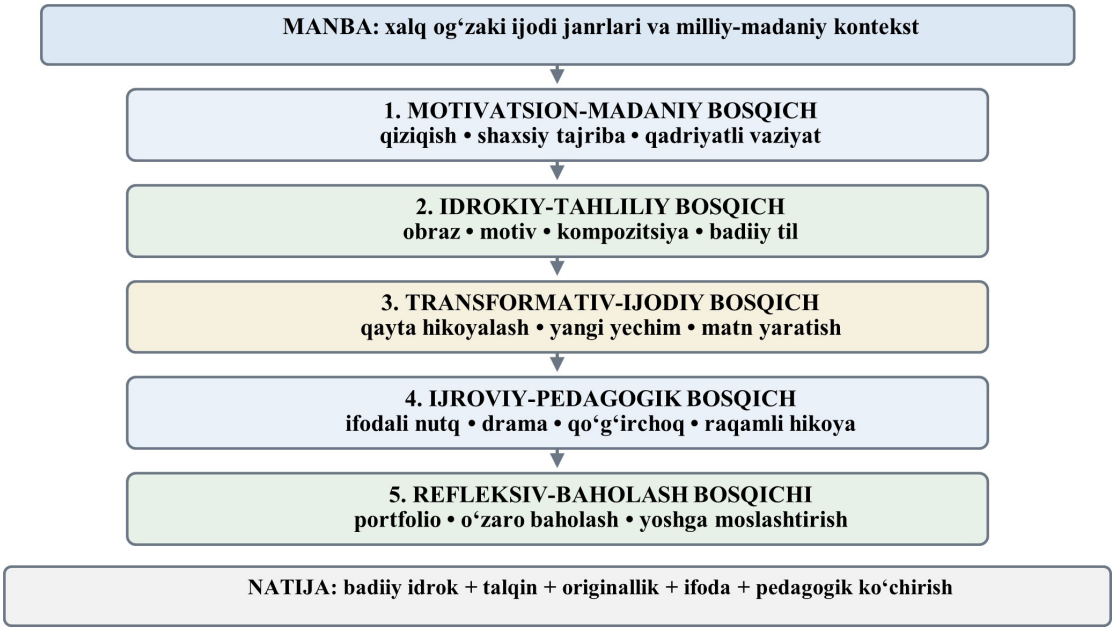
Uchinchi, transformativ-ijodiy bosqich badiiy tafakkurning markaziy bo'g'inidir. Talaba tayyor syujetni takrorlamaydi, balki uning bir unsurini maqsadli o'zgartiradi: yakunni almashtiradi, voqeani boshqa personaj nigohidan beradi, ikki ertak motivini birlashtiradi, maqolga zid vaziyat tuzadi yoki topishmoq uchun yangi belgilar yaratadi. Yozma xalq ertagi yaratish va uni raqamli vositada ifodalash bo'lajak pedagoglarning matn tuzish, obrazni rivojlantirish va o'quv mahsulotini loyihalash faoliyatini birlashtira olishi ko'rsatilgan [8]. Bolalar adabiyoti asosidagi raqamli hikoyalarni yaratish ham talabaning muallif va tomoshabin nuqtayi nazarini uyg'unlashtirishiga yordam beradi [9].

Transformatsiya erkin fantaziya bilan cheklanmaydi. Har bir o'zgarish uchta cheklovga javob beradi: janrning asosiy belgisi saqlanishi, yangi yechim ichki mantiqqa ega bo'lishi va mahsulot maktabgacha yoshdagi bola uchun tushunarli bo'lishi lozim. Masalan, muqobil yakun ertakdagi muammoni tasodifiy yo'qotmasligi, balki qahramonning tanlovi yoki hamkorligi orqali hal qilishi kerak. Cheklov ijodni toraytirmaydi; aksincha, g'oyani baholash va takomillashtirishga majbur etib, originallikni maqsadga muvofiqlik bilan bog'laydi.

To'rtinchi, ijroviy-pedagogik bosqichda yaratilgan matn ovoz, mimika, harakat, qo'g'irchoq, tasvir yoki raqamli vosita orqali bolaga mo'ljallangan faoliyatga aylantiriladi. Storytellingga oid tadqiqotlar raqamli format hikoyani qiziqarli va kommunikativ qilishi mumkinligini, biroq uning pedagogik qiymati texnologiyaning o'zidan emas, mazmun va topshiriq dizaynidan kelib chiqishini ko'rsatadi [5, 6]. Bo'lajak maktabgacha ta'lim pedagoglarining raqamli hikoya topshiriqlarini tahlil qilgan tadqiqotda dialog, o'qib tushunish hamda tasvirlarni moslashtirish kabi faoliyatlar yosh guruhiga qarab farq qilgani aniqlangan [7]. Demak, vosita bolalarning yoshi va pedagogik maqsadga bo'ysundiriladi.

Ijroviy bosqichda "mikrofaoliyat" usuli samarali: talaba 7-10 daqiqalik folklor mashg'ulotini guruh oldida o'tkazadi, qolganlar esa bolalar rolida savol beradi yoki syujetni davom ettiradi. Ertakni dramalashtirishda tayyorgarlik, improvizatsiya va muhokama ketma-ketligi saqlanadi. Ijodiy drama bo'lajak pedagoglarning o'ziga ishonchi, muloqoti va o'yinni ta'limga kiritish malakasini rivojlantirishi haqidagi natijalar ushbu yechimni qo'llab-quvvatlaydi [11]. Storytelling va o'yin uyg'unligi talabaga nazariy tushunchani tasavvurli vaziyatda sinash hamda hamkorlikda murakkabroq mahsulot yaratish imkonini beradi [12].

Beshinchi, refleksiv-baholash bosqichida talaba "chiroyli chiqdi" kabi umumiy bahodan aniq dalilga o'tadi. U o'z mahsulotida qaysi obraz yetakchi bo'lganini, qaysi detal bolaning tasavvurini faollashtirishi mumkinligini, qaysi joy tushunarsiz yoki ortiqcha ekanini izohlaydi. Tengdosh bahosi "ikki kuchli jihat va bir takomillashtirish taklifi" shaklida beriladi. So'ng talaba matn yoki ijroni qayta ishlaydi va dastlabki hamda yakuniy variantni portfolioga joylaydi. Raqamli hikoya yaratgan bo'lajak tarbiyachilar refleksiyasida o'z imkoniyatini his etish, texnologiyani pedagogik innovatsiyaga qo'shish va yaxshi hikoyaning sifatlarini anglash alohida mavzular sifatida namoyon bo'lgan [10].

1-rasm: **Xalq og'zaki ijodi asosida badiiy tafakkurni rivojlantirishning metodik modeli**[2]

2 Muallif tomonidan tadqiqot natijalari asosida ishlab chiqilgan. Chizma Word dasturida tahrirlanadi.

Model takroriy ijodiy sikl sifatida ishlaydi: refleksiyadan so‘ng talaba talqin yoki ijro yechimiga qaytadi, o‘qituvchi esa material murakkabligi va mustaqillik darajasini o‘zgartiradi. Dastlab tayanch savollar ko‘proq berilib, keyingi sikllarda janr, muammo va ijro shaklini tanlash talabaga o‘tkaziladi.

To‘rtinchi natija badiiy tafakkurni baholash mezonlarini aniqlashtirishdir. Yakuniy mahsulotning bezagi yoki texnik mukammalligi asosiy ko‘rsatkich bo‘la olmaydi. Baholash matnni sezishdan boshlab, g‘oyani bolalar tajribasiga moslashtirishgacha bo‘lgan jarayonni qamrab olishi kerak. Shuning uchun rubrikada beshta mezon, kuzatiladigan indikator va qisqa diagnostik topshiriq birlashtirildi.

2-jadval: **Badiiy tafakkurni baholash mezonlari va daraja tavsiflari**[3]

Mezon	Kuzatiladigan indikator	Diagnostik topshiriq	Darajani farqlash asosi
Obrazli idrok	Ohang, detal, ritm va obrazni ajratadi	Matndan kayfiyatni o‘zgartirgan ikki detalni topish	Past: sanaydi; o‘rta: izohlaydi; yuqori: detallar aloqasini asoslaydi
Mazmuniy talqin	Personaj motivi va yashirin ma’noni dalillaydi	Bir xatti-harakatga ikki asosli talqin berish	Talqinlar soni emas, matn dalili va mantiqiy izchillik
Ijodiy originallik	Stereotip bo‘lmagan, yaxlit yechim yaratadi	Syujetga janr mantiqini saqlagan muqobil yakun yozish	Yangilik, moslik va ichki mantiq birligi
Badiiy ifoda	So‘z, ovoz, harakat yoki tasvirni maqsadli tanlaydi	Bir parchani ikki xil kayfiyatda ijro etish	Ifoda vositasi g‘oya va auditoriyaga xizmat qilishi
Pedagogik ko‘chirish	Materialni yosh va maqsadga mos faoliyatga aylantiradi	4–5 yoshli bolalar uchun 10 daqiqalik mikrofaoliyat tuzish	Maqsad, savol, ishtirok va xavfsiz muhitning uyg‘unligi

Rubrikadan joriy va yakuniy baholashda foydalaniladi. Past darajada talaba tayyor belgilarni qayd etib, namuna asosida ishlaydi; o‘rta darajada obrazlar aloqasini izohlaydi va qisman mustaqil yechim taklif etadi; yuqori darajada esa dalillangan talqin, original mahsulot va yoshga mos faoliyat yaratib, uni fikr-mulohaza asosida qayta ishlaydi. Natija yagona ball emas, komponentlar profili bilan ifodalanadi.

Metodika 10-12 soatlik modul ko‘rinishida joriy etiladi: dastlab folklor tajribasi va diagnostika, keyin ertak, kichik janrlar va ijodiy drama, so‘ng multimodal hikoya, yakunda mikrofaoliyat va portfolio taqdimoti o‘tkaziladi. Har bir mashg‘ulot “idrok - savol - transformatsiya - ijro - refleksiya” mikrosiklini saqlaydi. Tuzilma tegishli fanlarga va pedagogik amaliyotga integratsiya qilinishi mumkin.

Samaradorlik uch shartga bog‘liq: hududiy va oilaviy folklor variantlarini qiyoslashga imkon beradigan ochiq talqin muhiti; dastlabki g‘oyani xatosiz tajriba emas, takomillashadigan qoralama sifatida qabul qiluvchi ijodiy xavfsizlik; jonli hikoyalashni asos, raqamli texnologiyani esa ma’noni kuchaytiruvchi vosita sifatida qo‘llash muvozanati.

Qiyosiy tahlil modelning ikki jihatini ajratadi: storytelling bo‘lajak tarbiyachining o‘zi badiiy fikrlaydigan kasbiy faoliyat sifatida qaraladi; raqamli hikoya va ijodiy drama folklorning o‘rnini bosmay, uni talqin va ijro etish shakllariga aylanadi. Tadqiqotlarda raqamli hikoyalash talabaning tajribasi, o‘ziga ishonchi va metodik qarorini [7, 9, 10], ijodiy drama esa hamkorlik, refleksiya va moslashuvchan pedagogik harakatlarni [11, 12] faollashtirishi qayd etilgan. Mazkur model bu dalillarni o‘zbek folklor janrlari va badiiy tafakkur mezonlari bilan birlashtiradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xalq og‘zaki ijodi bo‘lajak tarbiyachining badiiy tafakkurini faollashtiradigan metodik vositadir: ertak obraz va syujetni, maqol ko‘chma ma’noni, topishmoq o‘xshatishni, tez aytish ritmni, afsona madaniy xotirani, xalq qo‘shig‘i esa hissiy ifodani anglatadi. Besh bosqichli metodika idrok, talqin, original yechim, badiiy ifoda va pedagogik ko‘chirishni yagona ijodiy siklda birlashtiradi. Jonli hikoyalash, drama, yozma va raqamli mahsulotlar uyg‘unligi talabani qayta hikoyalashdan mualliflik talqini va bolaga mos faoliyat loyihalashga olib boradi. Kelgusi tajriba-sinov ishlari model samaradorligini tekshirishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasining 2019-yil 16-dekabrdagi O‘RQ-595-son “Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida”gi Qonuni [Elektron manba]. - URL: https://lex.uz/docs/-4646908 (murojaat sanasi: 21.08.2026).
2. Imomov K., Mirzayev T., Sarimsoqov B., Safarov O. O‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodi. - Toshkent: O‘qituvchi, 1990.
3. UNESCO. Safeguarding intangible cultural heritage in education [Electronic resource]. - URL: https://ich.unesco.org/en/education (accessed: 21.08.2026).

3 Muallif tomonidan badiiy va kreativ tafakkur komponentlari [4] hamda tadqiqot natijalari asosida ishlab chiqilgan.

4. OECD. PISA 2022 Results (Volume III): Creative Minds, Creative Schools. - Paris: OECD Publishing, 2024. - 301 p. - DOI: 10.1787/765ee8c2-en.
5. Rahiem M.D.H. Storytelling in early childhood education: Time to go digital // International Journal of Child Care and Education Policy. - 2021. - Vol. 15. - Article 4. - DOI: 10.1186/s40723-021-00081-x.
6. Purnama S., Ulfah M., Ramadani L., Rahmatullah B., Ahmad I.F. Digital Storytelling Trends in Early Childhood Education in Indonesia: A Systematic Literature Review // JPUD - Jurnal Pendidikan Usia Dini. - 2022. - Vol. 16, No. 1. - P. 17-31. - DOI: 10.21009/JPUD.161.02.
7. Castillo-Rodríguez C., Santos Díaz I.C., Díaz Lage J.M. Digital storytelling for EFL preschool classroom: tools, activities and themes proposed by preservice teachers // ESPIRAL. Cuadernos del Profesorado. - 2022. - Vol. 15, No. 31. - P. 82-93. - DOI: 10.25115/ecp.v15i31.8087.
8. Aktay E.G. Writing a Folktale as an Activity of Written Expression: Digital Folktales with StoryJumper // Educational Policy Analysis and Strategic Research. - 2020. - Vol. 15, No. 3. - P. 159-185. - DOI: 10.29329/epasr.2020.270.8.
9. Ulusoy M. Pre-Service Teachers as Creators and Students as Viewers of Children's Literature-Related Digital Stories: A Formative Experiment // International Journal of Progressive Education. - 2020. - Vol. 16, No. 6. - P. 365-389. - DOI: 10.29329/ijpe.2020.280.23.
10. Fadzil H.M., Basar A., Ahmad Z. Digital storytelling in early childhood education: a pedagogical experience from pre-service teachers // Journal of Early Childhood Teacher Education. - 2025. - Online first. - DOI: 10.1080/10901027.2025.2581017.
11. Arda Tuncdemir T.B. The power of creative drama: integrating playful learning approaches in teacher education // Research in Drama Education: The Journal of Applied Theatre and Performance. - 2025. - Vol. 30, No. 3. - P. 534-555. - DOI: 10.1080/13569783.2025.2457745.
12. Zhulamanova I., Bernhardt L. Storytelling as a teaching strategy for reinforcing the pedagogical value of play // Journal of Education for Teaching. - 2025. - Vol. 51, No. 3. -P. 599-601. - DOI: 10.1080/02607476.2024.2362193.

RAQAMLI TA'LIM TRANSFORMATSIYALASHUVINING PEDAGOGIK MAZMUNI VA ZAMONAVIY TENDENSIYALARI

Turdaliyeva Nurjahon Abdunosir qizi
Qo'qon universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Maqolada raqamli ta'lim transformatsiyasining pedagogik mazmuni va zamonaviy tendensiyalari nazariy-tahliliy jihatdan yoritilgan. Maqolada "raqamlashtirish" va "raqamli transformatsiya" tushunchalarini farqlab, ikkinchisining didaktik tizimni tubdan o'zgartirishga qaratilganligini asoslaydi. Xalqaro (OECD, UNESCO) va milliy manbalar tahlili asosida sun'iy intellektga asoslangan adaptiv o'qitish, gibrid ta'lim modellari, o'qituvchining raqamli kompetentligi, ma'lumotlarga asoslangan baholash va ochiq ta'lim resurslari kabi beshta yetakchi tendensiya ajratib ko'rsatilgan. Ularning har biri didaktik ta'minotga qo'yadigan talablar tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari O'zbekiston oliy ta'lim tizimida raqamli didaktik ta'minotni takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: raqamli transformatsiya; pedagogik didaktika; sun'iy intellekt; adaptiv o'qitish; raqamli kompetentlik; gibrid ta'lim; o'quv analitikasi; ochiq ta'lim resurslari; ta'lim sifati; raqamli ta'lim muhiti.

Abstract: The article provides a theoretical and analytical examination of the pedagogical content and current trends of digital transformation in education. The author distinguishes between "digitalization" and "digital transformation," arguing that the latter implies a fundamental restructuring of the didactic system rather than mere tool adoption. Based on an analysis of international (OECD, UNESCO) and national sources, five leading trends are identified: AI-based adaptive learning, hybrid learning models, teachers' digital competence, data-driven assessment, and open educational resources. The didactic requirements generated by each trend are examined critically. The findings can inform the improvement of didactic support for digital education in the higher education system of Uzbekistan.

Key words: digital transformation; pedagogical didactics; artificial intelligence; adaptive learning; digital competence; hybrid learning; learning analytics; open educational resources; quality of education; digital learning environment.

Аннотация: В статье дан теоретико-аналитический обзор педагогического содержания и современных тенденций цифровой трансформации образования. Автор разграничивает понятия "цифровизация" и "цифровая трансформация", обосновывая, что вторая предполагает коренное изменение дидактической системы, а не только внедрение технических средств. На основе анализа международных (ОЭСР, ЮНЕСКО) и национальных источников выделены пять ведущих тенденций: адаптивное обучение на основе искусственного интеллекта, гибридные модели обучения, цифровая компетентность преподавателя, оценивание на основе данных и открытые образовательные ресурсы. Проанализированы дидактические требования, порождаемые каждой из тенденций. Результаты исследования могут быть использованы при совершенствовании дидактического обеспечения цифрового образования в системе высшего образования Узбекистана.

Ключевые слова: цифровая трансформация; педагогическая дидактика; искусственный интеллект; адаптивное обучение; цифровая компетентность; гибридное обучение; учебная аналитика; открытые образовательные ресурсы; качество образования; цифровая образовательная среда.

KIRISH

Mavzuning dolzarbligi. XXI asr boshlaridan e'tiboran ta'lim tizimlarining raqamlashuvi jadal sur'atlarda kechmoqda, biroq so'nggi yillarda bu jarayon sifat jihatidan yangi bosqichga - raqamli transformatsiyaga o'tmoqda. Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD) tahlillariga ko'ra, raqamli o'tish (digital transition) texnik vositalarning joriy etilishi bilan cheklangan bo'lsa, raqamli transformatsiya ta'lim jarayonlarining tubdan qayta qurilishini, ya'ni texnologiyaning nafaqat vosita, balki pedagogik faoliyatni tashkil etish tamoyili sifatida ishlatilishini nazarda tutadi [1, b. 12-14].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining pedagog kadrlar tayyorlash sifatini oshirishga qaratilgan qarorlarida ham raqamli texnologiyalar, jumladan sun'iy intellekt vositalarini ta'lim jarayoniga tizimli tatbiq etish ustuvor vazifa sifatida belgilangan [9].

Shu bilan birga, amaliyot ko'rsatishicha, texnik vositalarning mavjudligi o'z-o'zidan ta'lim sifatini oshirmaydi: bir qator tadqiqotchilar fikricha, aynan didaktik ta'minotning (maqsad, mazmun, metod, shakl va nazorat tizimining) raqamli sharoitga moslashtirilmaganligi ushbu resurslardan foydalanish samaradorligini pasaytiruvchi asosiy omil hisoblanadi [4; 6]. Demak, raqamli transformatsiyaning pedagogik mazmunini va uning zamonaviy tendensiyalarini ilmiy asoslash dolzarb muammo bo'lib qolmoqda.

Tadqiqot obyekti - oliy ta'lim tizimida raqamli ta'lim transformatsiyasi jarayoni.

Tadqiqot predmeti - ushbu jarayonning pedagogik-didaktik mazmuni va zamonaviy tendensiyalari.

Tadqiqotning maqsadi raqamli ta'lim transformatsiyasining pedagogik mazmunini ochib berish va uning zamonaviy tendensiyalarini didaktik nuqtayi nazardan tizimlashtirishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

1) "raqamlashtirish" va "raqamli transformatsiya" tushunchalarini pedagogik jihatdan farqlash;
2) xalqaro va milliy ilmiy manbalar asosida yetakchi tendensiyalarni aniqlash;
3) an'anaviy va raqamli transformatsiyalashgan didaktik tizim komponentlarini qiyosiy tahlil qilish;
4) har bir tendensiyaning didaktik ta'minotga ta'sirini tahlil qilish;
5) O'zbekiston oliy ta'lim tizimidagi amaliy holatni baholash;
6) olingan natijalar asosida amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Himoyaga qo'yiladigan asosiy qoidalar: raqamli transformatsiya raqamlashtirishdan farqli o'laroq, didaktik tizimning barcha komponentlarini qamrab oluvchi sifat o'zgarishi hisoblanadi; zamonaviy tendensiyalarning pedagogik samaradorligi ularning maxsus ishlab chiqilgan didaktik ta'minot bilan uyg'unlashtirilganligiga bog'liq; O'zbekiston oliy ta'lim tizimida texnologik infratuzilma bilan pedagogik-metodik ta'minot o'rtasida nomutanosiblik mavjud bo'lib, bu holat raqamli didaktik ta'minotni takomillashtirishni taqozo etadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Muammoning ishlanganlik darajasi. So'nggi besh yil ichida O'zbekiston ilmiy jurnallarida raqamli ta'lim va sun'iy intellekt mavzusiga oid maqolalar soni sezilarli darajada ortdi [11-17].

Raqamli ta'lim, ta'limni texnologik transformatsiyalash va sun'iy intellektning pedagogik imkoniyatlari masalalari G. Siemens, S. Downes, P. Mishra, M. J. Koehler, N. Selwyn, G. Salmon kabi xorijiy olimlarning tadqiqotlarida keng yoritilgan. Biroq mavjud tadqiqotlarning aksariyati muayyan fanni o'qitishda alohida vositani, masalan, chatbot yoki LMS platformasini qo'llash tajribasini tasvirlash bilan cheklanadi, tendensiyalarni yaxlit didaktik tizim nuqtayi nazaridan tahlil qiluvchi umumlashtiruvchi tadqiqotlar hali yetarli emas. Xalqaro miqyosda OECD (2021; 2023) va UNESCO (2021; 2023) hujjatlari bu bo'shliqni qisman to'ldiradi, biroq ular umumiy siyosat hujjatlari bo'lib, milliy pedagogik ta'lim tizimining o'ziga xos xususiyatlarini to'liq hisobga olmaydi. Shu bois ushbu maqolada xalqaro tendensiyalarni milliy kontekst bilan bog'lab tahlil qilishga harakat qilindi.

"Raqamlashtirish" (digitalization) va "raqamli transformatsiya" (digital transformation) tushunchalari ko'pincha sinonim sifatida qo'llaniladi, biroq ularning mazmun-mohiyati farqlanadi. Raqamli transformatsiya masalalarini tadqiq etgan G. Westerman, D. Bonnet va A. McAfee ushbu jarayonni texnologiyalarni oddiy joriy etishdan ko'ra kengroq, ya'ni faoliyatning mazmuni, tashkiliy modeli va boshqaruv mexanizmlarini o'zgartiruvchi jarayon sifatida izohlaydi. Raqamlashtirish analog jarayonlarni raqamli formatga o'tkazish, masalan, qog'oz jurnalni elektron jurnalga almashtirish bo'lsa, raqamli transformatsiya jarayonning o'zini, uning maqsad va mantiqini qayta ko'rib chiqishni anglatadi [1, b. 12]. Pedagogika nuqtayi nazaridan bu farq muhim ahamiyat kasb etadi: agar birinchi holatda o'qitishning an'anaviy mantiqi saqlanib qolsa va faqat vosita almashsa, ikkinchi holatda bilim uzatish modelidan bilim quruvchi konstruktivistik modelga, individual bo'lmagan ta'limdan individuallashtirilgan ta'limga o'tish nazarda tutiladi.

Didaktik tizim nazariyasiga ko'ra, o'quv jarayoni maqsad, mazmun, metod, vosita, tashkiliy shakl va nazorat-baholash kabi o'zaro bog'liq komponentlardan iborat [7]. Didaktik tizimning yaxlitligi va o'qitish jarayonidagi komponentlarning o'zaro bog'liqligi Y. K. Babanskiy, M. N. Skatkin va I. Ya. Lerner kabi pedagog olimlarning ilmiy ishlarida ham asoslab berilgan. Raqamli transformatsiyaning pedagogik mazmuni aynan shu komponentlarning barchasida bir vaqtning o'zida sodir bo'ladigan izchil o'zgarishlarda namoyon bo'ladi. Boshqacha aytganda, faqat vositani, masalan, taxtani interaktiv doskaga almashtirish raqamli transformatsiya emas, balki raqamlashtirishning bir ko'rinishi, xolos. To'liq ma'nodagi transformatsiya haqida faqat maqsad, mazmun, metod va baholash mezonlari ham qayta ko'rib chiqilganda so'z yuritish mumkin.

Ushbu jarayonni tushuntirishda bir necha nazariy yondashuvlar qo‘llaniladi. Xususan, kanadalik tadqiqotchi George Siemens tomonidan ilgari surilgan konnektivizm nazariyasiga ko‘ra, raqamli muhitda bilim tarmoq shaklidagi aloqalar orqali shakllanadi, bunda o‘quvchining turli axborot manbalari va tarmoqlarga ulanish qobiliyati alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur yondashuv Stephen Downes tomonidan ham rivojlantirilgan. O‘qituvchining texnologik-pedagogik-mazmuniy bilimi - TPACK (Technological Pedagogical Content Knowledge) modeli esa Punya Mishra va Matthew J. Koehler nomlari bilan bog‘liq bo‘lib, mazkur model o‘qituvchi kompetentligini fan mazmuni, pedagogik metodika va texnologik vositalarni o‘zaro uyg‘unlashtira olish qobiliyati sifatida talqin qiladi. Ushbu nazariy asoslar quyida keltirilgan tendensiyalar tahlilida metodologik tayanch vazifasini o‘taydi.

Tadqiqot predmetini aniqroq belgilash uchun “raqamli didaktik ta’minot” tushunchasiga alohida to‘xtalish lozim. An’anaviy pedagogikada didaktik ta’minot deganda o‘quv jarayonini rejalashtirish, tashkil etish va nazorat qilish uchun zarur bo‘lgan me’yoriy, metodik va vositaviy majmua tushuniladi. Bu masalalar Y. K. Babanskiy, I. Ya. Lerner, M. N. Skatkin kabi didakt olimlar tomonidan o‘qitish mazmuni, metodlari va vositalarining o‘zaro aloqadorligi doirasida tadqiq etilgan. Raqamli sharoitda esa ushbu tarkib sifat jihatidan boyib boradi va quyidagi qo‘shimcha komponentlarni o‘z ichiga oladi:

(a) raqamli o‘quv-metodik resurslar - elektron darsliklar, multimedia materiallari va interaktiv testlar;

(b) sun’iy intellekt vositalaridan foydalanish bo‘yicha didaktik yo‘riqnomalar - foydalanish maqsadi, chegaralari va mumkin bo‘lgan xatarlar;

(v) raqamli baholash va o‘quv analitikasi mezonlari;

(g) o‘qituvchi va o‘quvchining raqamli kompetentligini rivojlantirish dasturlari;

(d) axborot xavfsizligi va akademik etikaga oid me’yoriy hujjatlar.

Raqamli kompetentlik masalasini tadqiq etishda Christine Redecker tomonidan ishlab chiqilgan DigCompEdu konsepsiyasi ham muhim nazariy asoslardan biri hisoblanadi. Ushbu yondashuv o‘qituvchining raqamli resurslardan foydalanishi, raqamli o‘qitish va baholashni tashkil etishi, ta’lim oluvchilarni raqamli vositalar orqali faollashtirishi hamda ularning raqamli kompetentligini rivojlantirishini kompleks jarayon sifatida tavsiflaydi.

Ushbu tarkibiy qismlarning har biri o‘zaro bog‘liq bo‘lib, ularning birortasi yetishmasa, butun tizimning samaradorligi pasayadi. Masalan, sifatli raqamli resurslar mavjud bo‘lsa-da, ulardan foydalanish bo‘yicha metodik yo‘riqnoma bo‘lmasa, o‘qituvchi ularni tasodifiy, tizimsiz tarzda qo‘llashi mumkin; bu esa, o‘z navbatida, kutilgan pedagogik samarani bermaydi. Xuddi shunday, o‘quv analitikasi tizimlari mavjud bo‘lsa-da, ma’lumotlarni talqin qilish va pedagogik qarorlar qabul qilish bo‘yicha o‘qituvchi malakasi yetarli bo‘lmasa, yig‘ilgan ma’lumotlar amaliy jihatdan foydasiz qolib ketadi. Shu sababli raqamli didaktik ta’minotni takomillashtirish alohida-alohida vositalarni yaratish emas, balki yaxlit, o‘zaro muvofiqlashtirilgan tizim sifatida loyihalashtirishni talab qiladi.

Didaktik ta’minotning sifat mezonlarini belgilashda quyidagi tamoyillarga tayanish maqsadga muvofiq:

- ilmiylik - raqamli vositalarning pedagogik-psixologik asoslanganligi;
- moslashuvchanlik - turli o‘quv sharoitlariga moslasha olish qobiliyati;
- foydalanuvchanlik - o‘qituvchi va o‘quvchi uchun tushunarli va qulay bo‘lishi;
- xavfsizlik - shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish kafolatlarining mavjudligi;
- o‘lchanuvchanlik - ta’sirini aniq mezonlar asosida baholash imkoniyati.

Ushbu mezonlar keyingi tadqiqotlarda, xususan, dissertatsiya ishi doirasida raqamli didaktik ta’minotni loyihalashtirish va uning samaradorligini eksperimental tekshirishda asos sifatida qo‘llanilishi mumkin.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda nazariy tahlil, qiyosiy-tipologik tahlil, tizimlashtirish va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Empirik material sifatida OECD (2021-2023) va UNESCO (2021-2023) hujjatlari, shuningdek 2023-2026-yillarda O‘zbekiston ilmiy jurnallarida (Zenodo, ResearchGate, Nauka i innovatsii, Research and Implementation, Yangi O‘zbekiston yangi tadqiqotlar jurnali, Tanqidiy nazar va boshqalar) chop etilgan raqamli pedagogikaga oid 20 dan ortiq maqola tahlil qilindi. Manbalarni tanlashda ularning so‘nggi 10-15 yil ichida e’lon qilinganligi va mavzuga bevosita aloqadorligi mezon sifatida qo‘llanildi.

Tahlil ikki bosqichda amalga oshirildi. Birinchi bosqichda kontent-tahlil usuli yordamida manbalarda qayd etilgan raqamli ta’lim tendensiyalari aniqlandi va chastotaga ko‘ra guruhlandi; eng ko‘p uchraydigan beshta

tendensiya 1-jadvalda umumlashtirildi. Ikkinchi bosqichda har bir tendensiyaning an'anaviy didaktik tizim komponentlariga ta'siri qiyosiy tahlil qilindi (2-jadval). Bunday ikki bosqichli yondashuv tendensiyalarni nafaqat tasvirlash, balki ularning pedagogik-didaktik mohiyatini ochib berish imkonini berdi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tahlil ko'rsatishicha, raqamli transformatsiyaning pedagogik mazmuni uch o'zaro bog'liq jihatda namoyon bo'ladi:

(a) ta'lim maqsadlari va mazmunining yangilanishi (raqamli va tanqidiy fikrlash kompetensiyalarining kiritilishi);

(b) o'qitish metodlari va shakllarining transformatsiyasi (moslashuvchan, interaktiv, o'quvchi markazidagi modellarga o'tish);

(v) nazorat-baholash tizimining raqamli ma'lumotlarga asoslangan qayta qurilishi.

O'tkazilgan tahlil asosida quyidagi beshta yetakchi tendensiya ajratib ko'rsatildi (1-jadval).

1-jadval: **Raqamli ta'lim transformatsiyasining yetakchi tendensiyalari va ularning didaktik ta'siri (muallif tomonidan [1; 3; 5; 7; 8] manbalar asosida tuzilgan)**

Tendensiya	Mazmuni	Didaktik ta'sir
Sun'iy intellektga asoslangan adaptiv o'qitish	O'quv materialining va topshiriqlar murakkabligining o'quvchi natijalariga qarab avtomatik moslashuvi	Individuallashtirish tamoyilining texnologik jihatdan kuchayishi, o'qituvchi funksiyasining fasilitatorlikka o'zgarishi
Gibrid (aralash) ta'lim modellari	Auditoriya va masofaviy formatlarning uyg'unlashuvi, "teskari sinf" yondashuvi	Mustaqil bilim olish ulushining ortishi, nazorat-baholash tizimining qayta qurilishi
O'qituvchining raqamli kompetentligi (DigCompEdu)	Pedagogik, texnologik va kasbiy kompetensiyalar majmuasi	Malaka oshirish tizimlarini raqamli didaktika asosida yangilash zarurati
Ma'lumotlarga asoslangan baholash (learning analytics)	O'quv jarayoni raqamli izlarining yig'ilishi va tahlili	Diagnostik va formativ baholash funksiyalarining kengayishi
Ochiq ta'lim resurslari (OER)	Erkin foydalanish mumkin bo'lgan raqamli o'quv-metodik materiallar	Ta'lim mazmunini demokratlashtirish, mualliflik-huquqiy masalalarning dolzarblashuvi

Sun'iy intellektga asoslangan adaptiv o'qitish bo'yicha OECD ma'lumotlariga ko'ra, 2024-yil holatiga ko'ra a'zo davlatlarning aksariyatida bunday tizimlar hali keng qo'llanilmagan, ya'ni ular "istiqbolli, lekin hozircha cheklangan miqyosdagi" vosita sifatida baholanadi [1, b. 45].

O'zbekiston bo'yicha o'tkazilgan so'nggi tadqiqotlarda sun'iy intellekt asosidagi tizimlarning talabalar akademik faoliyatini bashorat qilishdagi aniqligi yuqori ko'rsatkichlarga ega ekanligi qayd etilgan; xususan, mashinali o'qitish algoritmlaridan foydalangan holda o'tkazilgan bir tadqiqotda talabaning semestr davomidagi LMS faolligi va test natijalari GPA bilan kuchli statistik bog'liqlikka ega ekanligi aniqlangan [13].

Gibrid ta'lim modellari tahlili shuni ko'rsatadiki, auditoriya va masofaviy formatlarning uyg'unlashuvi o'quvchining mustaqil ta'lim olish ulushini oshiradi, biroq bu jarayon o'qituvchidan yangi metodik kompetensiyalarni, xususan, aralash muhitda o'quv faoliyatini loyihalashtirish ko'nikmasini talab qiladi [4]. O'qituvchining raqamli kompetentligi masalasida Yevropa Ittifoqining DigCompEdu doiraviy hujjati pedagogik, texnologik va kasbiy komponentlarni ajratib ko'rsatadi [2].

Ma'lumotlarga asoslangan baholash tendensiyasi diagnostik va formativ baholash imkoniyatlarini kengaytiradi: O'zbekiston oliy ta'lim muassasalari misolida o'tkazilgan tadqiqotda talabalarning axborot boshqaruv tizimlaridagi (HEMIS/LMS) raqamli izlari asosida qurilgan mashinali o'qitish modeli (XGBoost algoritmi) semestrning dastlabki haftalaridayoq "akademik xavf ostidagi" talabalarni yuqori aniqlik bilan aniqlash imkonini berganligi qayd etilgan [17].

Ochiq ta'lim resurslari tendensiyasi ta'lim mazmunini demokratlashtirish imkonini beradi, biroq OECD tadqiqotlariga ko'ra, bu resurslarning didaktik sifati va o'quv dasturlariga muvofiqligi bo'yicha yagona nazorat mexanizmlari hali shakllanmagan [1, b. 33].

Endi an'anaviy va raqamli transformatsiyalashgan didaktik tizim komponentlarini qiyosiy tahlil natijalarini keltiramiz (2-jadval).

2-jadval: **An'anaviy va raqamli transformatsiyalashgan didaktik tizim komponentlarining qiyosiy tahlili (muallif tomonidan tuzilgan)**

Didaktik komponent	An'anaviy modelda	Raqamli transformatsiyalashgan modelda
Maqsad	Standart bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish	Bilim-ko'nikma bilan bir qatorda raqamli va tanqidiy fikrlash kompetensiyalarini shakllantirish
Mazmun	Bir xil, chiziqli tuzilgan o'quv dasturi	Moslashuvchan, modulli, o'quvchi ehtiyojiga ko'ra individuallashtirilgan mazmun
Metod	O'qituvchi markazidagi tushuntirish-namoyish metodlari	Interaktiv, muammoli, loyihaviy va sun'iy intellekt yordamida qo'llab-quvvatlanadigan metodlar
Vosita	Darslik, ko'rgazmali qurollar	LMS, adaptiv platformalar, chatbotlar, ochiq ta'lim resurslari
Nazorat-baholash	Davriy, asosan summativ baholash	Uzluksiz, ma'lumotlarga asoslangan formativ va prognostik baholash (learning analytics)
O'qituvchi roli	Bilim uzatuvchi, nazorat qiluvchi	Fasilitator, o'quv jarayoni dizayneri, raqamli kompetentlik egasi

Xorijiy tajriba tahlili shuni ko'rsatadiki, OECD (2023) hisobotida keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra, Janubiy Koreya "Ta'limni raqamli transformatsiyalash tashabbusi" doirasida sun'iy intellektga alohida urg'u bergan holda milliy strategiyasini 2023-yilda qabul qilgan, bu strategiya nafaqat texnik infratuzilmani, balki o'qituvchilarni tayyorlash va o'quv dasturlarini qayta ko'rib chiqishni ham qamrab oladi [1]. Chexiya "Strategiya 2030+" hujjatida raqamlashtirishni ta'lim tizimini modernizatsiya qilishning asosiy yo'nalishlaridan biri sifatida belgilagan, Meksika esa "Raqamli ta'lim kun tartibi" dasturi orqali qishloq hududlarida ulanish va jihozlash muammolarini hal etishga alohida e'tibor qaratgan [1].

O'zbekistonda raqamli ta'lim transformatsiyasini institutsional jihatdan qo'llab-quvvatlovchi qator normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilindi. Xususan, "Raqamli texnologiyalar va sun'iy intellektni rivojlantirish ilmiy-tadqiqot instituti" faoliyatini tashkil etish to'g'risidagi qarorlar, shuningdek, pedagog kadrlar tayyorlash sifatini oshirishga qaratilgan PQ-289-son[1] Qaror ushbu yo'nalishdagi ustuvor vazifalarni belgilab berdi [9; 18]. Amaliyotda esa Oliy ta'lim axborot boshqaruv tizimi (HEMIS), turli oliy ta'lim muassasalarida joriy etilayotgan LMS platformalari (Moodle va boshqalar), shuningdek, maktabgacha va umumiy o'rta ta'lim bosqichida qo'llanilayotgan xalqaro ta'lim platformalari (masalan, Eduten loyihasi) raqamli infratuzilmaning kengayib borayotganidan dalolat beradi [12].

Olingan natijalar sun'iy intellekt imkoniyatlarini bir yoqlama ideallashtirishga qarshi ogohlantiradi: bir qator tadqiqotchilar sun'iy intellektning ta'lim natijalariga ijobiy ta'sirini tasdiqlasa-da [3; 12], boshqa mualliflar uning didaktik jihatdan asoslanmagan tatbiq etilishi o'quvchining mustaqil fikrlash faoliyatini susaytirish xavfini keltirib chiqarishi mumkinligini ta'kidlaydi [6, b. 3; 15]. Xususan, sun'iy intellektga asoslangan chatbotlar bo'yicha o'tkazilgan tadqiqotda ularning insoniy empatiya va kontekstual tushunishning to'liq o'rnini bosa olmasligi, shu sababli o'qituvchini emas, balki yordamchi vositani almashtirishi lozimligi ta'kidlangan [16].

Shuningdek, sun'iy intellekt vositalarining fanlar bo'yicha qo'llanilish xususiyatlarini ham farqlash lozim: aniq fanlarda (matematika, dasturlash) adaptiv tizimlar ko'proq mashq va nazorat funksiyasini bajarsa, gumanitar fanlarda (til o'rganish, adabiyot) sun'iy intellekt ko'proq muloqot mashqlari va matn tahlili vositasi sifatida namoyon bo'ladi [12; 16]. Shu boisdan, universal, barcha fanlar uchun bir xil "sun'iy intellektdan foydalanish yo'riqnomasi" ishlab chiqish o'rniga, fanlar guruhlari kesimida ixtisoslashtirilgan didaktik tavsiyalar tayyorlash maqsadga muvofiqroq hisoblanadi.

2-jadvaldan ko'rinib turibdiki, raqamli transformatsiya alohida bir komponentni emas, balki didaktik tizimni yaxlit holda qamrab oladi. Aynan shu jihat raqamli transformatsiyani oddiy texnik yangilanishdan farqlaydi va uni mustaqil pedagogik hodisa sifatida ko'rib chiqish zaruratini keltirib chiqaradi. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, 2-jadvalda keltirilgan "raqamli transformatsiyalashgan model" ideal-tipik konstruksiya bo'lib, u amaliyotda kamdan-kam hollarda to'liq shaklda uchraydi. Ko'pchilik ta'lim muassasalari hozirgi kunda an'anaviy va transformatsiyalashgan modellar o'rtasidagi oraliq bosqichda joylashgan bo'lib, bu holatni "qisman raqamli transformatsiya" deb atash mumkin. Bunday oraliq holatning o'ziga xos xususiyati shundaki, ayrim komponentlar (masalan, vosita) allaqachon raqamlashgan bo'lsa-da, boshqalari (masalan, nazorat-baholash tizimi yoki o'qituvchi roli) hali an'anaviy mantiqda faoliyat yuritishda davom etmoqda. Aynan shu nomutanosiblik ko'plab amaliy muammolarning kelib chiqish manbai hisoblanadi.

Xorijiy tajriba shuni ko'rsatadiki, muvaffaqiyatli milliy strategiyalar texnologik infratuzilmani rivojlantirish bilan bir qatorda, albatta, pedagogik-metodik ta'minotni ham qamrab oladi. Bir qator tadqiqotchilar fikricha,

1 https://lex.uz/uz/docs/-6079561

aynan ushbu ikki jihatning muvozanatli rivojlanishi raqamli transformatsiyaning uzoq muddatli barqarorligini ta'minlaydigan asosiy omil hisoblanadi [1, b. 22]. Boshqa tomondan, ba'zi tadqiqotlarda ta'kidlanishicha, hatto rivojlangan iqtisodiyotlarda ham "aqlli" (smart) raqamli o'quv resurslaridan foydalanish darajasi hali past bo'lib, ko'pchilik amaliyot moslashuvchan bo'lmagan raqamli darsliklar bilan cheklanmoqda [1]. Bu holat texnologik salohiyat bilan uning amaliy tatbiqi o'rtasidagi tafovutning nafaqat O'zbekistonga, balki global miqyosdagi umumiy tendensiyaga xos ekanligini ko'rsatadi va milliy tajribani mutlaqlashtirib salbiy baholashdan saqlaydi. O'zbekiston tajribasini xorijiy amaliyot bilan qiyoslaganda: agar rivojlangan ta'lim tizimlariga ega davlatlarda infratuzilma rivojlanishi bilan parallel ravishda milliy raqamli kompetentlik ramkalari, o'quv dasturlarini qayta ko'rib chiqish mexanizmlari va o'qituvchilarni tayyorlash tizimlari ham institutsional jihatdan mustahkamlangan bo'lsa, O'zbekistonda bu ikkinchi bosqich hali shakllanish jarayonida turibdi.

Tahlil qilingan manbalar O'zbekiston ta'lim tizimida texnologik infratuzilma bilan pedagogik-metodik ta'minot o'rtasida sezilarli nomutanosiblik mavjudligini ko'rsatadi. Xususan, ta'limda sun'iy intellekt texnologiyalarining integratsiyasiga bag'ishlangan tadqiqotda texnologiyaga nisbatan tengsizlik (digital divide) va foydalanuvchilarning raqamli savodxonlik darajasi ushbu vositalarni samarali tatbiq etishdagi hal qiluvchi omillardan biri sifatida qayd etilgan [15]. Boshqacha aytganda, texnik vositalar joriy etilgan bo'lsa-da, ulardan foydalanish uchun zarur bo'lgan didaktik-metodik ta'minot (yo'riqnomalar, baholash mezonlari, o'qituvchilarni tayyorlash dasturlari) hali yetarli darajada ishlab chiqilmagan.

Raqamli ta'lim transformatsiyasining ijobiy salohiyati bilan bir qatorda, tadqiqotchilar bir necha xavf va cheklovlarga ham e'tibor qaratmoqda.

Birinchidan, raqamli tengsizlik (digital divide) muammosi - barcha o'quvchi va o'qituvchilarning sifatli internet aloqasi va zamonaviy qurilmalarga teng darajada ega emasligi - raqamli transformatsiya natijalarining hududlar va ijtimoiy guruhlar kesimida notekis taqsimlanishiga olib kelishi mumkin [15].

Ikkinchidan, sun'iy intellekt algoritmlarining xolisligi masalasi dolzarb bo'lib qolmoqda: o'quv ma'lumotlarida mavjud tarixiy nomutanosibliklar algoritm qarorlarida takrorlanishi, natijada ba'zi o'quvchi guruhlari nohaq kamsitilishi ehtimoli mavjud [10].

Uchinchidan, texnologiyaga haddan tashqari tayanish o'quvchining mustaqil fikrlash va muammo yechish qobiliyatini susaytirishi mumkinligi bir qator tadqiqotlarda alohida ta'kidlangan [6; 16].

To'rtinchidan, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish masalasi ham muhim ahamiyat kasb etadi: o'quv analitikasi tizimlari talabalar haqida keng ko'lamli ma'lumot to'playdi, biroq bu ma'lumotlarning saqlanishi, foydalanilishi va uzatilishini tartibga soluvchi me'yoriy-huquqiy baza hali barcha mamlakatlarda, jumladan, O'zbekistonda ham, yetarli darajada shakllanmagan [1, b. 210].

Beshinchidan, o'qituvchilarning raqamli o'zgarishlarga psixologik tayyorligi va kasbiy motivatsiyasi masalasi ham e'tiborsiz qoldirilmasligi kerak: yangi texnologiyalarni majburiy tarzda, yetarli metodik-psixologik tayyorgarliksiz joriy etish o'qituvchilar orasida qarshilikni kuchaytirishi mumkin. Qayd etilgan xavflarni bartaraf etishda "ehtiyotkorlik tamoyili" (precautionary principle) alohida ahamiyat kasb etadi: yangi texnologik vositani ommaviy joriy etishdan oldin uning pedagogik-psixologik oqibatlarini kichik miqyosda sinovdan o'tkazish, natijalarni tahlil qilish va faqat shundan so'ng kengroq amaliyotga tatbiq etish maqsadga muvofiqdir. UNESCO tomonidan ham xuddi shunday bosqichma-bosqich, ehtiyotkor yondashuv tavsiya etiladi [3].

Raqamli ta'lim transformatsiyasining muvaffaqiyati nafaqat texnik va metodik omillarga, balki jarayon ishtirokchilarining - o'quvchi va o'qituvchining - yangi sharoitga psixologik-pedagogik moslashuv darajasiga ham bog'liq. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, raqamli vositalardan foydalanish samaradorligi o'quvchining o'z-o'zini boshqarish (self-regulation) ko'nikmalari bilan chambarchas bog'liq: mustaqil ta'lim olish ulushi ortgan sari, o'quvchidan vaqtni rejalashtirish, motivatsiyani saqlash va o'z faoliyatini nazorat qilish kabi metakognitiv ko'nikmalar talab etiladi [12; 16]. Ushbu ko'nikmalar barcha o'quvchilarda bir xil darajada shakllanmaganligi sababli, raqamli ta'lim transformatsiyasi ba'zi o'quvchilar uchun qo'shimcha imkoniyat, ba'zilari uchun esa qo'shimcha qiyinchilik manbaiga aylanishi mumkin.

O'qituvchi tomonidan moslashuv masalasi ham alohida e'tiborga loyiq. Bir qator mualliflar ta'kidlashicha, o'qituvchilarning raqamli vositalarga nisbatan qarshiligi ko'pincha texnologiyaning o'zidan emas, balki uni joriy etish jarayonining yetarli pedagogik-psixologik qo'llab-quvvatlanmaganligidan kelib chiqadi [14]. Agar o'qituvchiga yangi vositani nima uchun va qanday qo'llash lozimligi tushuntirilmasdan, faqat majburiy tartibda joriy etilsa, bu holat kasbiy his-tuyg'ular nuqtayi nazaridan salbiy ta'sir ko'rsatishi, natijada vositadan rasman foydalanish, ammo undan real pedagogik samara olinmasligi mumkin. Shu sababli raqamli didaktik ta'minot tarkibiga nafaqat texnik yo'riqnomalar, balki o'qituvchining kasbiy ishonchini oshirishga qaratilgan psixologik-metodik qo'llab-quvvatlash mexanizmlari (murabbiylik, hamkorlikda o'rganish guruhlari, bosqichma-bosqich joriy etish) ham kiritilishi lozim.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytganda, raqamli ta'lim transformatsiyasining inson omili, ya'ni o'quvchi va o'qituvchining psixologik-pedagogik moslashuvi, texnologik va metodik omillar bilan bir qatorda muvaffaqiyatning zaruriy shartlaridan biri hisoblanadi. Didaktik ta'minotni loyihalashtirishda ushbu inson omilini e'tibordan chetda qoldirish, hatto texnik va metodik jihatdan mukammal ishlab chiqilgan tizimning ham amaliyotda kutilgan samarani bermasligiga olib kelishi mumkin.

O'tkazilgan tahlil natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

- raqamli transformatsiya raqamlashtirishdan farqli o'laroq, ta'limning maqsad, mazmun, metod, vosita, tashkiliy shakl va nazorat komponentlarini tizimli qayta qurishni anglatadi;
- hozirgi bosqichda adaptiv o'qitish, gibrid modellar, o'qituvchining raqamli kompetentligi, ma'lumotlarga asoslangan baholash va ochiq ta'lim resurslari yetakchi tendensiyalar sifatida namoyon bo'lmoqda;
- har bir tendensiya alohida didaktik ta'minotni (metodik ko'rsatmalar, baholash mezonlari, o'qituvchi tayyorgarligi dasturlarini) talab qiladi, aks holda texnologik salohiyat pedagogik samaraga aylanmaydi;
- O'zbekiston oliy ta'lim tizimida texnologik infratuzilmaning kengayishi pedagogik-metodik ta'minotning rivojlanish sur'atidan ustun bo'lib, bu nomutanosiblik raqamli didaktik ta'minotni takomillashtirishni dolzarb vazifaga aylantiradi;
- raqamli transformatsiya bilan bog'liq xavf va cheklovlar (raqamli tengsizlik, algoritmik xolislik, ma'lumotlar xavfsizligi, texnologiyaga haddan tashqari tayanish) didaktik ta'minotni ishlab chiqishda oldindan hisobga olinishi lozim.

Tadqiqotning nazariy ahamiyati shundaki, unda "raqamlashtirish" va "raqamli transformatsiya" tushunchalari o'rtasidagi pedagogik farq aniqlashtirilib, "raqamli didaktik ta'minot" tushunchasining tarkibiy qismlari va sifat mezonlari tizimlashtirildi. Bu esa mavzu bo'yicha keyingi tadqiqotlar uchun konseptual asos yaratadi. Yakun sifatida ta'kidlash joizki, raqamli ta'lim transformatsiyasi - bu bir martalik texnik chora emas, balki uzluksiz, ko'p bosqichli pedagogik jarayon bo'lib, uning muvaffaqiyati texnologiya, didaktika va inson omilining uyg'un birlashuviga bog'liq.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi amaliy tavsiyalar taklif etiladi:

- oliy ta'lim muassasalarida DigCompEdu tipidagi milliy raqamli kompetentlik ramkasini ishlab chiqish va uni malaka oshirish dasturlariga tatbiq etish;
- sun'iy intellekt vositalarini fanlar bo'yicha joriy etishda didaktik-metodik qo'llanmalar (foydalanish maqsadi, chegaralari va baholash mezonlarini belgilovchi) tayyorlash;
- o'quv analitikasi tizimlarini joriy etishda ma'lumotlar xavfsizligi va akademik etika masalalarini me'yoriy jihatdan tartibga solish;
- raqamli ta'lim resurslarining didaktik sifatini nazorat qiluvchi ekspert mexanizmlarini shakllantirish;
- o'qituvchilarning raqamli o'zgarishlarga psixologik-metodik tayyorligini oshirishga qaratilgan uzluksiz malaka oshirish tizimini yo'lga qo'yish.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati taklif etilgan tendensiyalar tahlili, xorijiy tajriba bilan qiyoslash hamda amaliy tavsiyalarning oliy ta'lim muassasalari rahbariyati, o'quv-metodik bo'limlari va pedagog kadrlarni tayyorlovchi tashkilotlar faoliyatida bevosita qo'llanilishi mumkinligida namoyon bo'ladi. Xususan, taklif etilgan raqamli kompetentlik ramkasi va didaktik ta'minot mezonlari malaka oshirish dasturlarini ishlab chiqishda, o'quv rejalarini yangilashda va sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish bo'yicha ichki me'yoriy hujjatlarni tayyorlashda bevosita amaliy qo'llanma vazifasini o'tashi mumkin.

Muallifning dissertatsiya tadqiqoti doirasida quyidagi yo'nalishlar bo'yicha ishlar davom ettirilishi rejalashtirilgan:

- *birinchidan,* taklif etilgan didaktik ta'minot mezonlari (ilmiylik, moslashuvchanlik, foydalanuvchanlik, xavfsizlik, o'lchanuvchanlik) asosida aniq bir fan yoki fanlar guruhi uchun raqamli didaktik ta'minot modelini ishlab chiqish;
- *ikkinchidan,* ushbu modelni pedagogik eksperiment sharoitida sinovdan o'tkazish va uning ta'lim sifatiga ta'sirini miqdoriy hamda sifat ko'rsatkichlari asosida baholash;
- *uchinchidan,* o'qituvchilar va talabalar o'rtasida so'rovnoma va ekspert baholash usullari yordamida raqamli kompetentlik darajasini diagnostika qilish;

- *to'rtinchidan,* olingan natijalar asosida oliy ta'lim muassasalari uchun amaliy tavsiyalar va me'yoriy-metodik hujjatlar loyihasini ishlab chiqish.

Bunday izchil tadqiqot dasturi nazariy xulosalarni amaliyotga tatbiq etish va ularning ishonchliligini eksperimental jihatdan tasdiqlash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. OECD. Digital Education Outlook 2023: Towards an Effective Digital Education Ecosystem. - Paris: OECD Publishing, 2023. - 268 p. https://doi.org/10.1787/c74f03de-en
2. Redecker C. European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu / ed. Y. Punie. - Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017. - 95 p.
3. UNESCO. AI and education: Guidance for policy-makers. - Paris: UNESCO Publishing, 2021. - 47 p.
4. Джумаева С., Шодиев С. Zamonaviy ta'limning asosiy tendensiyalari va o'ziga xos xususiyatlari // Наука и инновации. - 2024. - № 1. - B. 45-52.
5. Raqamli ta'lim texnologiyalari integratsiyasi asosida talabalarga "Informatika va axborot texnologiyalari" fanini o'qitishning innovatsion pedagogik metodlari // Zenodo. - 2025. https://zenodo.org/records/17891800
6. Zamonaviy ta'lim va raqamli texnologiyalar // Research and Implementation. - 2025. - № 4. https://rai-journal.uz/index.php/rai/article/view/2201
7. Pedagogik ta'lim jarayonida o'qituvchining zamonaviy axborot texnologiyalaridan samarali foydalanishi // Yangi O'zbekiston, yangi tadqiqotlar jurnali. - 2025. - № 3. https://phoenixpublication.net/index.php/TTVAL/article/view/4052
8. Raqamli transformatsiya sharoitida ta'lim-tarbiya paradigmalari va qadriyatlarning zamonaviy klassifikatsiyasi // ResearchGate. - 2025.
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Pedagogik ta'lim sifatini oshirish va pedagog kadrlar tayyorlovchi oliy ta'lim muassasalari faoliyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-289-son Qarori, 2024-yil 27-dekabr.
10. Turg'unpo'latova M.A. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida raqamli texnologiyalardan foydalanishning pedagogik va metodik asoslari // Ilmiy jurnal. - 2024. - № 2. - B. 10-17.
11. Sun'iy intellekt texnologiyalarining oliy ta'lim baholash tizimiga integratsiyalashuvi // Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil. - 2025. - iyun son. https://www.researchgate.net/publication/393482640
12. Maktabgacha ta'lim metodikasini o'qitishda sun'iy intellektdan foydalanish // Multidisciplinary Journal: Fundamental Research Scientific Journal. - 2026. https://www.globalscholars.uz/index.php/fundamental/article/view/1967
13. Sun'iy intellekt texnologiyalarining ta'limga integratsiyasi va uning imkoniyatlari // ResearchGate. - 2025. https://www.researchgate.net/publication/397708766
14. UNICEF Uzbekistan. UNICEF calls for a teacher-led digital transformation in Uzbekistan's education sector. - 2025.
15. Sun'iy intellektning ta'lim jarayoniga ta'siri // Tanqidiy nazar, tahliliy tafakkur va innovatsion g'oyalar. - 2024. - Vol. 1, № 1.
16. Pedagogik faoliyatda sun'iy intellektga asoslangan chatbotlardan foydalanish // ResearchGate. - 2025. https://www.researchgate.net/publication/393027660
17. Oliy ta'lim muassasalarida talabalarning o'zlashtirishini monitoring qilishda sun'iy intellekt tizimlarining o'rni va matematik modellari // Green Economy and Development. - 2026. https://yashil-iqtisodiyot-taraqqiyot.uz/journal/index.php/GED/article/view/11742
18. Ta'limda raqamli transformatsiya va sun'iy intellektning integratsiyasi // Tanqidiy nazar, tahliliy tafakkur va innovatsion g'oyalar. - 2025. - Vol. 1, № 9.

PEDAGOGIK TA'LIM TIZIMIDA RAQAMLASHTIRISH VA SUN'IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARINING O'RNI

Boymirzayeva Shanoza Olimjon qizi
Qo'qon universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Maqolada pedagog kadrlar tayyorlash tizimida raqamlashtirish va sun'iy intellekt texnologiyalarining o'rni nazariy-tahliliy jihatdan yoritilgan. Maqolada pedagogik ta'lim tizimining o'ziga xosligini, unda raqamlashtirish natijasi ikki karra ko'payuvchi samara berishini, chunki bo'lajak o'qituvchi o'zi ham raqamli kompetentlikka ega bo'lishi, o'z navbatida, uni kelajak o'quvchilariga uzatishi lozimligini asoslaydi. Xalqaro (DigCompEdu) va milliy manbalar tahlili asosida raqamlashtirishning to'rtta yetakchi yo'nalishi va sun'iy intellektning diagnostika, individuallashtirish, baholash va metodik yordamchi vosita sifatidagi funksiyalari tizimlashtirilgan. O'zbekiston pedagogika oliy ta'lim muassasalaridagi amaliy holat tanqidiy baholangan. Natijalar bo'lajak pedagoglarni tayyorlash tizimini raqamli didaktik jihatdan takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: pedagogik ta'lim; raqamlashtirish; sun'iy intellekt; bo'lajak o'qituvchi; raqamli kompetentlik; DigCompEdu; diagnostik kompetensiya; adaptiv baholash; malaka oshirish; ta'lim sifati.

Abstract: The article presents a theoretical and analytical examination of the role of digitalization and artificial intelligence technologies in the system of teacher education. The author substantiates the specific, multiplicative nature of digitalization in pedagogical education: pre-service teachers must acquire digital competence themselves in order to subsequently transmit it to future pupils. Based on an analysis of international (DigCompEdu) and national sources, four leading directions of digitalization and the diagnostic, individualization, assessment, and methodological-assistant functions of artificial intelligence are systematized. The current practice in Uzbekistan's pedagogical higher education institutions is critically assessed. The findings can inform the improvement of digital didactic support for teacher training.

Key words: teacher education; digitalization; artificial intelligence; pre-service teacher; digital competence; DigCompEdu; diagnostic competence; adaptive assessment; professional development; quality of education.

Аннотация: В статье представлен теоретико-аналитический обзор роли цифровизации и технологий искусственного интеллекта в системе подготовки педагогических кадров. Автор обосновывает специфический, мультипликативный характер цифровизации в педагогическом образовании: будущий учитель должен сам овладеть цифровой компетентностью, чтобы впоследствии передать её будущим ученикам. На основе анализа международных (DigCompEdu) и национальных источников систематизированы четыре ведущих направления цифровизации, а также диагностическая, индивидуализирующая, оценочная и методико-вспомогательная функции искусственного интеллекта. Дана критическая оценка текущей практики в педагогических вузах Узбекистана. Результаты исследования могут быть использованы при совершенствовании цифрового дидактического обеспечения подготовки педагогических кадров.

Ключевые слова: педагогическое образование; цифровизация; искусственный интеллект; будущий учитель; цифровая компетентность; DigCompEdu; диагностическая компетентность; адаптивное оценивание; повышение квалификации; качество образования.

KIRISH

Mavzuning dolzarbligi

Zamonaviy ta'lim tizimining raqamlashuvi barcha bosqichlarga, jumladan, pedagog kadrlar tayyorlash tizimiga ham chuqur ta'sir ko'rsatmoqda. Biroq pedagogik ta'lim boshqa yo'nalishlardan bir muhim jihati bilan farqlanadi: bu yerda raqamlashtirish natijasi ikki karra samara beradi - birinchidan, bo'lajak o'qituvchining o'zi zamonaviy raqamli vositalardan foydalanishni o'rganadi, ikkinchidan, u shu ko'nikmani o'z kelajak o'quvchilariga uzatadi. Shu sababli pedagogika oliy ta'lim muassasalarida raqamli didaktik ta'minotning sifati nafaqat bugungi, balki keyingi avlod ta'limining sifatiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi.

So‘nggi yillarda sun’iy intellekt texnologiyalari pedagog tayyorlash jarayoniga ham faol kirib kelmoqda: avtomatlashtirilgan diagnostika, individual o‘quv trayektoriyalarini shakllantirish, virtual murabbiylar va generativ vositalar orqali metodik material tayyorlash kabi imkoniyatlar kengaymoqda [1; 6]. Shu bilan birga, bir qator tadqiqotchilar ta’kidlashicha, ushbu texnologiyalarning pedagogik ta’lim tizimiga kiritilishi ko‘pincha tizimli, ilmiy asoslangan yondashuvdan ko‘ra amaliy tajriba-sinov tarzida kechmoqda, bu esa ularning uzoq muddatli samaradorligini shubha ostiga qo‘yadi [2; 4]. Demak, pedagogik ta’lim tizimida raqamlashtirish va sun’iy intellektning o‘rnini ilmiy-nazariy jihatdan asoslash, ularning imkoniyati va cheklovlarini tanqidiy baholash dolzarb ilmiy-pedagogik muammo bo‘lib qolmoqda.

Ilmiy yangiligi

Maqolada pedagogik ta’lim tizimida raqamlashtirishning multiplikativ (ikki karra) samara beruvchi xususiyati asoslab berilgan; raqamlashtirishning to‘rtta yetakchi yo‘nalishi va sun’iy intellektning bo‘lajak pedagog tayyorlash jarayonidagi to‘rt funksiyasi tizimlashtirilgan; DigCompEdu doiraviy hujjati asosida bo‘lajak pedagog uchun raqamli kompetentlik sohalari milliy kontekstga moslashtirilgan holda tahlil qilingan.

Tadqiqot obyekti - pedagogik ta’lim tizimida raqamli texnologiyalar va sun’iy intellektdan foydalanish jarayoni.

Tadqiqot predmeti - ushbu jarayonning bo‘lajak pedagog kadrlar tayyorlash sifatiga ta’sir etuvchi pedagogik-didaktik jihatlari.

Tadqiqotning maqsadi pedagogik ta’lim tizimida raqamlashtirish va sun’iy intellekt texnologiyalarining o‘rnini ochib berish va ularni bo‘lajak pedagog kadrlar tayyorlash sifatini oshirish nuqtayi nazaridan tizimlashtirishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

1) pedagogik ta’lim tizimida raqamlashtirishning o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash;
2) raqamlashtirishning yetakchi yo‘nalishlarini tizimlashtirish;
3) sun’iy intellektning bo‘lajak pedagog tayyorlash jarayonidagi funksiyalarini tahlil qilish;
4) DigCompEdu asosida bo‘lajak pedagog uchun raqamli kompetentlik sohalarini milliy kontekstga moslashtirish;
5) O‘zbekiston pedagogika oliy ta’lim muassasalaridagi amaliy holatni baholash;
6) amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Himoyaga qo‘yiladigan asosiy qoidalar: pedagogik ta’lim tizimida raqamlashtirish boshqa ta’lim yo‘nalishlaridan farqli o‘laroq, multiplikativ (ikki karra) pedagogik samaraga ega bo‘lib, bu xususiyat maxsus didaktik yondashuvni talab qiladi; sun’iy intellekt texnologiyalari bo‘lajak pedagogni tayyorlash jarayonida diagnostika, individuallashtirish, baholash va metodik yordam funksiyalarini bajaradi, biroq ularning har biri pedagogik nazorat va etik chegaralarga muhtoj; O‘zbekiston pedagogika oliy ta’lim muassasalarida nazariy tayyorgarlik bilan amaliy-texnologik ko‘nikmalar o‘rtasida nomutanosiblik mavjud bo‘lib, bu holat raqamli didaktik ta’minotni maqsadli takomillashtirishni taqozo etadi.

Tadqiqotning nazariy va amaliy chegaralari haqida ham qisqacha to‘xtalish o‘rinli. Ushbu maqola nazariy-tahliliy xarakterga ega bo‘lib, u mavjud ilmiy adabiyot va me’yoriy hujjatlar tahliliga asoslanadi; keltirilgan xulosa va tavsiyalarning empirik jihatdan tasdiqlanishi (masalan, pedagogik eksperiment yoki keng ko‘lamli so‘rovnoma orqali) keyingi tadqiqot bosqichining vazifasi hisoblanadi. Shunga qaramay, mavjud manbalarning tizimli tahlili allaqachon amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan qator qonuniyatlarni aniqlash imkonini beradi, bu esa nazariy-tahliliy tadqiqotning o‘zi ham pedagogika fani uchun mustaqil ilmiy qiymatga ega ekanligini ko‘rsatadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Muammoning ishlanganlik darajasi. O‘zbekiston ilmiy jurnallarida so‘nggi ikki-uch yil ichida bo‘lajak pedagoglarning raqamli kompetentligi va diagnostik kompetensiyasini rivojlantirish mavzusiga oid bir qator maqolalar chop etildi [3; 7; 8; 9]. Ularda, jumladan, nazariya va amaliyot o‘rtasidagi uzilish, fanlararo integratsiyaning sustligi hamda metodik ta’minot muammolari alohida qayd etilgan [9]. Shu bilan birga, sun’iy intellektning aynan pedagog tayyorlash jarayonidagi, ya’ni o‘quvchini emas, balki bo‘lajak o‘qituvchini tayyorlashning o‘zini qo‘llab-quvvatlovchi vosita sifatidagi o‘rni alohida tadqiqot predmeti sifatida yetarlicha chuqur o‘rganilmagan. Ushbu maqola aynan shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan.

Pedagogik ta'lim tizimi deganda kelajakda o'qituvchilik faoliyati bilan shug'ullanadigan mutaxassislarni tayyorlovchi oliy va o'rta maxsus ta'lim muassasalari, ularning o'quv dasturlari, metodikasi va infratuzilmasi tushuniladi. Ushbu tizimning o'ziga xos xususiyati shundaki, unda ta'lim mazmuni ikki qatlamli xarakterga ega:

- *birinchi qatlam* - bo'lajak o'qituvchining o'zi egallashi lozim bo'lgan bilim va ko'nikmalar (fan mazmuni, umumiy kompetensiyalar),
- *ikkinchi qatlam* - uning kelajakda o'z o'quvchilariga o'rgatishi lozim bo'lgan pedagogik-metodik bilim va ko'nikmalar.

Raqamli kompetentlik ham xuddi shu ikki qatlamda namoyon bo'ladi: bo'lajak o'qituvchi raqamli vositalardan shaxsan foydalana olishi, shuningdek, ulardan foydalanishni boshqalarga o'rgata olishi kerak [10, b. 2]. Aynan shu ikki qatlamlilik pedagogik ta'lim tizimidagi raqamlashtirishni boshqa yo'nalishlardan farqlaydi va uni multiplikativ samara beruvchi jarayon sifatida ko'rib chiqish zaruriyatini keltirib chiqaradi.

Sun'iy intellekt texnologiyalarining pedagogik ta'lim tizimidagi o'rnini tushunishda "pedagogik faoliyat komponentlari" nazariyasiga tayanish maqsadga muvofiq: har qanday pedagogik faoliyat diagnostika (o'quvchi ehtiyojini aniqlash), loyihalashtirish (o'quv jarayonini rejalashtirish), amalga oshirish (bevosita o'qitish) va baholash (natijani tekshirish) bosqichlaridan iborat. Sun'iy intellekt vositalari ushbu bosqichlarning barchasida qo'llanilishi mumkin, biroq ularning har birida turlicha didaktik vazifani bajaradi. Shu sababli bo'lajak pedagogni tayyorlashda sun'iy intellektni yagona, bir xil vosita sifatida emas, balki har bir pedagogik faoliyat bosqichiga xos alohida vosita sifatida o'rgatish maqsadga muvofiqroqdir.

Yevropa Ittifoqining DigCompEdu doiraviy hujjati o'qituvchining raqamli kompetentligini olti sohaga ajratadi: kasbiy ishtirok, raqamli resurslar, o'qitish va o'rganish, baholash, o'quvchini qo'llab-quvvatlash hamda o'quvchining raqamli kompetentligini rivojlantirish [5]. Ushbu doiraviy hujjat pedagog ta'lim tizimida raqamli kompetentlikni shakllantirish uchun metodologik asos bo'lib xizmat qilishi mumkin, biroq uni to'g'ridan-to'g'ri, milliy kontekstni hisobga olmasdan ko'chirib olish ilmiy jihatdan asossizdir. Shu sababli quyida uning tarkibiy qismlari O'zbekiston pedagogik ta'lim tizimi sharoitiga moslashtirilgan holda tahlil qilinadi.

Pedagogik ta'lim tizimida raqamlashtirish va sun'iy intellektning o'rnini tahlil qilishda yana bir muhim nazariy jihat "raqamli didaktik davra" (digital didactic cycle) tushunchasidir. Ushbu tushuncha bo'lajak o'qituvchining raqamli kompetentligi shakllanish jarayonini uzluksiz, o'z-o'zini takomillashtiruvchi davra sifatida talqin qiladi: bo'lajak o'qituvchi avval o'zi raqamli vositalardan o'quvchi sifatida foydalanishni o'rganadi (birinchi bosqich), so'ngra ularni pedagogik nuqtayi nazardan tahlil qilishni o'rganadi (ikkinchi bosqich), keyin ularni o'z pedagogik amaliyotida qo'llashni sinab ko'radi (uchinchi bosqich) va, nihoyat, ushbu tajribani refleksiv tahlil qilib, o'z metodikasini takomillashtiradi (to'rtinchi bosqich). Bunday davraviy model chiziqli, bir martalik "o'rgatish" yondashuvidan farqli o'laroq, raqamli kompetentlikni doimiy rivojlanib boruvchi jarayon sifatida ko'rish imkonini beradi, bu esa tez o'zgaruvchan texnologik muhitda alohida ahamiyat kasb etadi.

Shuni ham ta'kidlash lozimki, pedagogik ta'lim tizimida sun'iy intellekt texnologiyalarining o'rnini faqat "imkoniyat" nuqtayi nazaridan emas, balki "mas'uliyat" nuqtayi nazaridan ham ko'rib chiqish zarur. Bo'lajak pedagog nafaqat sun'iy intellektdan qanday foydalanishni, balki undan qachon foydalanmaslik kerakligini ham bilishi lozim - masalan, o'quvchining hissiy holatini baholash, murakkab tarbiyaviy vaziyatlarda qaror qabul qilish yoki individual pedagogik yondashuvni tanlashda inson omilining, ya'ni o'qituvchining shaxsiy kasbiy mulohazasining hal qiluvchi rolini saqlab qolish muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu "mas'uliyatli foydalanish" tamoyili keyingi bo'limlarda tahlil qilinadigan barcha yo'nalish va funksiyalar uchun metodologik yo'l-yo'riq vazifasini o'taydi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda nazariy tahlil, qiyosiy-tipologik tahlil, tizimlashtirish va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Empirik material sifatida Yevropa Ittifoqining DigCompEdu (2017) doiraviy hujjati, shuningdek 2023-2026-yillarda O'zbekiston ilmiy jurnallarida (Science and Education, Pedagogik mahorat, ResearchGate, Universal xalqaro ilmiy jurnal, Eurasian Journal of Academic Research va boshqalar) chop etilgan bo'lajak pedagoglarning raqamli va diagnostik kompetentligiga oid 15 dan ortiq maqola tahlil qilindi. Manbalarni tanlashda ularning so'nggi 10-15 yil ichida e'lon qilinganligi va mavzuga bevosita aloqadorligi mezon sifatida qo'llanildi.

Tahlil ikki bosqichda amalga oshirildi. Birinchi bosqichda kontent-tahlil usuli yordamida manbalarda qayd etilgan raqamlashtirish yo'nalishlari va sun'iy intellekt funksiyalari aniqlandi hamda guruhlandi (1-jadval). Ikkinchi bosqichda DigCompEdu doiraviy hujjati komponentlari bo'lajak pedagog kontekstiga moslashtirilib, milliy manbalardagi tegishli tavsiflar bilan boyitildi (2-jadval).

TAHLIL VA NATIJALAR

O'tkazilgan tahlil natijasida pedagogik ta'lim tizimida raqamlashtirishning to'rtta yetakchi yo'nalishi aniqlandi (1-jadval).

1-jadval: **Pedagogik ta'lim tizimida raqamlashtirishning yetakchi yo'nalishlari (muallif tomonidan [1; 3; 6; 9] manbalar asosida tuzilgan)**

Yo'nalish	Mazmuni	Pedagog tayyorlashdagi vazifasi
O'quv jarayonini raqamlashtirish	LMS, elektron resurslar, masofaviy ta'lim komponentlarini joriy etish	Bo'lajak o'qituvchini raqamli o'quv muhitida ishlashga o'rgatish
Diagnostika va baholashda SI	Avtomatlashtirilgan test, adaptiv baholash, o'quvchi ehtiyojini aniqlash	Ma'lumotga asoslangan pedagogik qaror qabul qilish ko'nikmasini shakllantirish
Kasbiy-metodik yordamchi vositalar	Chatbotlar, virtual murabbiylar, generativ SI yordamida material tayyorlash	Metodik loyihalash va refleksiya ko'nikmalarini rivojlantirish
Raqamli kompetentlikni rivojlantirish	DigCompEdu asosidagi malaka oshirish dasturlari	O'qituvchining o'zi raqamli vosita va SI'dan mas'uliyat bilan foydalanishi

Pedagogika oliy ta'lim muassasalarida LMS platformalari, elektron resurslar va masofaviy ta'lim komponentlarining joriy etilishi, shuningdek, video darslarni yaratish ko'nikmalari o'quv jarayonini raqamlashtirish yo'nalishining asosiy tarkibiy qismlarini tashkil etadi [11]. Sun'iy intellektning diagnostika va baholashdagi qo'llanilishi bo'yicha manbalarda mashinali o'qitish (ML) va tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) texnologiyalaridan foydalangan avtomatlashtirilgan tizimlarning o'quvchi faoliyatini samarali, aniq va adolatli baholash imkonini berishi qayd etilgan [4]. Bo'lajak pedagogika o'qituvchilarining diagnostik kompetensiyalarini takomillashtirishga bag'ishlangan tadqiqotda sun'iy intellekt vositalari o'quvchi ehtiyojlarini aniqlash, individual yondashuvlarni shakllantirish hamda ma'lumotga asoslangan pedagogik qarorlar qabul qilish mexanizmlarini boyitishi ko'rsatilgan [8].

Kasbiy-metodik yordamchi vositalar yo'nalishi bo'yicha manbalarda chatbotlar va generativ sun'iy intellekt vositalarining bo'lajak o'qituvchiga metodik material tayyorlashda, mashqlar va topshiriqlar loyihalashda, shuningdek, o'z faoliyatini refleksiv tahlil qilishda yordam berishi qayd etilgan [1]. Raqamli kompetentlikni rivojlantirish yo'nalishi bo'yicha "Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasi hamda xalqaro tajribalar asosida o'tkazilgan tadqiqotda o'qituvchilarning kasbiy raqamli tayyorgarligini takomillashtirish zarurati asoslab berilgan, shu bilan birga, nazariya va amaliyot o'rtasidagi uzilish, fanlararo integratsiyaning sustligi hamda o'quv dasturlarining moslashtirilmaganligi kabi muammolar aniqlangan [9].

DigCompEdu doiraviy hujjati asosida bo'lajak pedagog uchun raqamli kompetentlik sohalari milliy kontekstga moslashtirilgan holda 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval: **Bo'lajak pedagog uchun DigCompEdu asosidagi raqamli kompetentlik sohalari (muallif tomonidan [5; 9; 8] manbalar asosida tuzilgan)**

Kompetentlik sohasi	Bo'lajak pedagog uchun mazmuni
Kasbiy ishtirok	Raqamli kommunikatsiya vositalari orqali kasbdoshlar, o'quvchilar va ota-onalar bilan muloqot qilish, uzluksiz kasbiy rivojlanish
Raqamli resurslar	Sifatli raqamli o'quv materiallarini tanlash, yaratish va o'zgartirish, mualliflik huquqiga rioya qilish
O'qitish va o'rganish	Raqamli vositalarni o'quv jarayoniga pedagogik jihatdan asoslangan holda integratsiya qilish
Baholash	Raqamli baholash vositalari va o'quv analitikasidan diagnostik-formativ maqsadlarda foydalanish
O'quvchini qo'llab-quvvatlash	Raqamli vositalar orqali individuallashtirish va faollikni oshirish
O'quvchining raqamli kompetentligi	O'quvchilarda axborot-media savodxonligi, mas'uliyatli foydalanish va muammo yechish ko'nikmalarini rivojlantirishga ko'maklashish

Xorijiy tajriba bo'yicha Yevropa mamlakatlarida o'tkazilgan tizimli sharh (systematic review) natijalariga ko'ra, o'qituvchilarning raqamli kompetentligini rivojlantirish bo'yicha eng samarali dasturlar texnik ko'nikmalarni emas, balki pedagogik mulohaza yuritish va texnologik vositalarni tanqidiy baholash qobiliyatini ustuvor deb hisoblaydi [15]. Manbalar, shuningdek, ko'rsatadiki, ba'zi mamlakatlarda bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash dasturlariga raqamli pedagogika alohida fan sifatida kiritilgan bo'lsa, boshqalarida u turli fanlar ichiga tarqoq holda integratsiya qilingan [15].

O‘zbekistonda so‘nggi yillarda pedagogika oliy ta’lim muassasalarida raqamli texnologiyalar va sun’iy intellektga oid fanlar hamda laboratoriyalar faol tashkil etilmoqda [12]. 2025-yil aprel oyida Andijonda “Sun’iy intellektni pedagogik ta’limga integratsiya qilish: muammo va yechimlar” mavzusida xalqaro ilmiy-amaliy anjuman o‘tkazilgani ham bu yo‘nalishdagi institutsional qiziqishning ortib borayotganidan dalolat beradi [4]. Shu bilan birga, tahlil qilingan manbalar bo‘lajak o‘qituvchilarning raqamli kompetentligini rivojlantirishda nazariya va amaliyot o‘rtasida sezilarli uzilish, fanlararo integratsiyaning sustligi hamda o‘quv dasturlarining zamonaviy talablarga moslashtirilmaganligi kabi jiddiy muammolar mavjudligini ko‘rsatadi [9]. Sun’iy intellekt texnologiyalariga kirish imkoniyati barcha hududlarda bir xil emasligi ham alohida qayd etiladi: qishloq joylar yoki kam ta’minlangan hududlardagi pedagogika ta’lim muassasalarida bunday texnologiyalarga kirish imkoniyati cheklangan bo‘lib qolmoqda [10].

O‘tkazilgan tahlil asosida amaliy holatni tavsiflovchi uchta shartli toifa ajratildi: birinchi toifaga texnologik infratuzilma va metodik ta’minot nisbatan yaxshi rivojlangan yirik shahar pedagogika oliy ta’lim muassasalari kiradi; ikkinchi toifaga texnologik infratuzilma mavjud, biroq metodik ta’minot va professor-o‘qituvchilar tayyorgarligi yetarli bo‘lmagan muassasalar kiradi; uchinchi toifaga esa hududiy, ayniqsa, qishloq joylardagi ham infratuzilma, ham metodik ta’minoti cheklangan muassasalar kiradi.

Ushbu to‘rtta yo‘nalish o‘zaro izchil bog‘liqlikda rivojlanishi lozim. Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, ko‘pincha pedagogika oliy ta’lim muassasalarida ushbu yo‘nalishlardan faqat bittasi yoki ikkitasi (odatda “o‘quv jarayonini raqamlashtirish” va qisman “kasbiy-metodik yordamchi vositalar”) rivojlangan bo‘lib, “diagnostika va baholashda sun’iy intellekt” hamda “raqamli kompetentlikni rivojlantirish” yo‘nalishlari nisbatan orqada qolmoqda [8; 9]. Bunday nomutanosib rivojlanish natijasida bo‘lajak o‘qituvchi texnik vositalardan foydalanishni o‘rgansa-da, ularning pedagogik-diagnostik salohiyatidan to‘liq foydalana olmasligi, shuningdek, o‘z raqamli kompetentligini tizimli baholash imkoniyatiga ega bo‘lmasligi mumkin.

Sun’iy intellektning ta’lim natijalariga ijobiy ta’sirini tasdiqlovchi topilmalar bilan bir qatorda, bu xulosalarni mutlaqlashtirish noto‘g‘ri bo‘lar edi. Bo‘lajak pedagogda diagnostik kompetensiyani shakllantirishda sun’iy intellekt vositalarining o‘ziga xos didaktik afzalligi shundaki, ular real vaqt rejimida katta hajmdagi ma’lumotni tahlil qilib, o‘qituvchiga tushunarli formatda taqdim eta oladi, bu esa bo‘lajak o‘qituvchiga real amaliyotda duch keladigan diagnostik ma’lumotlar bilan ishlashning dastlabki tajribasini beradi. Biroq bu yerda ham ehtiyotkorlik zarur: agar bo‘lajak o‘qituvchi sun’iy intellekt tomonidan taqdim etilgan tahlilni tanqidiy baholamasdan qabul qilishga o‘rgansa, kelajakda haqiqiy pedagogik amaliyotda ham xuddi shunday tanqidiy bo‘lmagan yondashuvni davom ettirishi xavfi mavjud. Bu xulosa sun’iy intellektni pedagogik qarorni almashtiruvchi emas, balki uni qo‘llab-quvvatlovchi vosita sifatida ko‘rib chiqish zarurligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Chatbotlar va generativ sun’iy intellekt vositalarining joriy etilishi o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi an’anaviy rollarni qayta belgilashni talab qiladi - o‘qituvchi endi faqat bilim beruvchi emas, balki murabbiy va yo‘naltiruvchi sifatida faoliyat yuritadi [1]. Shu bilan birga, chatbotlarning insoniy empatiya va kontekstual tushunishning to‘liq o‘rnini bosa olmasligi alohida ta’kidlanadi, shu sababli ularni pedagog tayyorlash jarayonida yordamchi, ammo asosiy bo‘lmagan vosita sifatida joylashtirish to‘g‘ri yondashuv hisoblanadi [1].

2-jadvaldan ko‘rinib turibdiki, bo‘lajak pedagog uchun raqamli kompetentlik nafaqat texnik ko‘nikmalarni, balki pedagogik-metodik va etik jihatlarni ham qamrab oladigan yaxlit tizim hisoblanadi. Bunday yaxlit yondashuvsiz, ya’ni faqat texnik vositalarni o‘rgatish bilan cheklangan holda, bo‘lajak o‘qituvchining raqamli kompetentligi yuzaki va beqaror bo‘lib qolishi mumkin. Shuni alohida ta’kidlash lozimki, 2-jadvalda keltirilgan kompetentlik sohalari alohida-alohida emas, balki o‘zaro uzviy bog‘liqlikda shakllanadi: masalan, “raqamli resurslar” sohasidagi kompetentlik “baholash” sohasidagi kompetentlik bilan uzviy bog‘liq, chunki noto‘g‘ri tanlangan raqamli resurs noto‘g‘ri baholash natijalariga olib kelishi mumkin. Shu sababli pedagogika oliy ta’lim muassasalarida ushbu kompetentlik sohalarini alohida-alohida mavzular sifatida emas, balki bir-biriga bog‘langan yaxlit modul sifatida o‘qitish tavsiya etiladi.

Xorijiy tajriba tahlili DigCompEdu doirasidagi “baholash” va “o‘quvchini qo‘llab-quvvatlash” sohalarining nafaqat texnik, balki chuqur pedagogik-etik tabiatga ega ekanligini tasdiqlaydi. Raqamli pedagogikani alohida, aniq belgilangan o‘quv moduli sifatida joylashtirish uning sifatli o‘zlashtirilishini ta’minlashda tarqoq integratsiyaga qaraganda samaraliroq bo‘lishi mumkin. O‘zbekiston tajribasini xorijiy amaliyot bilan qiyoslaganda: agar rivojlangan pedagogik ta’lim tizimlarida raqamli kompetentlikni rivojlantirish alohida institutsional yo‘nalish sifatida shakllangan bo‘lsa, O‘zbekistonda bu jarayon hali ko‘proq alohida-alohida tashabbuslar (fakultet yoki kafedra darajasidagi loyihalar, konferensiyalar) shaklida kechmoqda [4; 12]. Bu holat milliy miqyosda yagona, barcha pedagogika oliy ta’lim muassasalari uchun umumiy bo‘lgan raqamli pedagogika standartini ishlab chiqish zaruriyatini keltirib chiqaradi.

Aniqlangan hududiy tabaqalanish (uchta shartli toifa) shuni ko‘rsatadiki, raqamli kompetentlikka ega bo‘lmagan holda tayyorlangan o‘qituvchi kelajakda o‘z o‘quvchilariga ham tegishli kompetentlikni to‘liq yetkaza olmaydi; bu esa ilgari asoslangan multiplikativ ta’sirning salbiy yo‘nalishda ham ishlashi mumkinligini ko‘rsatadi. Bunday tabaqalanishni hisobga olgan holda, milliy siyosat va tavsiyalar ham bir xil, universal shaklda emas,

balki har bir toifaning o‘ziga xos ehtiyojlarini hisobga olgan differensial yondashuv asosida ishlab chiqilishi maqsadga muvofiqdir.

Pedagogik ta’lim tizimida sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalardan foydalanish bilan bog‘liq bir necha xavf va cheklovlarni alohida qayd etish lozim.

Birinchidan, sun’iy intellekt vositalariga haddan tashqari tayanish bo‘lajak o‘qituvchining mustaqil pedagogik fikrlash va qaror qabul qilish ko‘nikmalarini susaytirishi mumkin: agar diagnostika va baholash to‘liq avtomatlashtirilgan tizimga topshirilsa, o‘qituvchining o‘z pedagogik mulohaza yuritish qobiliyati rivojlanmay qolishi xavfi mavjud.

Ikkinchidan, raqamli tengsizlik muammosi - turli hududlardagi pedagogika ta’lim muassasalarining texnologik jihozlanish darajasidagi farq bo‘lajak pedagoglarning raqamli tayyorgarlik darajasida notekislikni keltirib chiqaradi [10].

Uchinchidan, etik me’yorlar masalasi dolzarb bo‘lib qolmoqda: sun’iy intellekt orqali o‘quvchilar haqida to‘planadigan ma’lumotlarning maxfiyligini ta’minlash, shuningdek, algoritm qarorlarining xolisligini nazorat qilish bo‘lajak o‘qituvchidan ham maxsus tayyorgarlikni talab qiladi [8].

To‘rtinchidan, nazariya va amaliyot o‘rtasidagi uzilish muammosi alohida ahamiyatga ega: bo‘lajak pedagog o‘quv jarayonida raqamli vositalar haqida nazariy bilim olishi mumkin, biroq amaliy pedagogik faoliyatda (pedagogik amaliyot davomida) ularni qo‘llash ko‘nikmasini yetarlicha rivojlantira olmasligi mumkin, chunki amaliyot o‘tkaziladigan maktablarning texnologik jihozlanish darajasi ham turlicha [9]. Shu sababli pedagogik ta’lim tizimida raqamli didaktik ta’minotni takomillashtirish nafaqat oliy ta’lim muassasasi ichidagi, balki amaliyot bazasi bo‘lgan maktablar bilan hamkorlikdagi izchil tizimni ham talab qiladi.

Beshinchidan, sun’iy intellekt vositalarining tili va madaniy konteksti masalasi ham e’tiborsiz qoldirilmasligi kerak: ko‘pchilik zamonaviy generativ sun’iy intellekt tizimlari asosan xalqaro tillarda o‘qitilgan bo‘lib, o‘zbek tilidagi pedagogik-metodik kontentni yaratish yoki tahlil qilishda ularning sifati va ishonchliligi har doim ham yetarli darajada bo‘lmasligi mumkin.

Oltinchidan, professor-o‘qituvchilar tarkibining o‘zi ham raqamlashtirish va sun’iy intellekt bo‘yicha yetarli tayyorgarlikka ega bo‘lmasligi mumkinligini alohida ta’kidlash lozim. Agar bo‘lajak pedagoglarga raqamli kompetentlikni o‘rgatuvchi professor-o‘qituvchining o‘zi ushbu sohada yetarli malakaga ega bo‘lmasa, “bilimni uzatish zanjiri” dastlabki bosqichdayoq uziladi. Bu holat professor-o‘qituvchilar tarkibi uchun ham DigCompEdu asosidagi uzluksiz malaka oshirish dasturlarini joriy etishning naqadar muhim ekanligini ko‘rsatadi - aks holda pedagogika oliy ta’lim muassasalarida raqamli kompetentlikni rivojlantirish borasida qilinayotgan sa’y-harakatlar faqat deklarativ xarakterga ega bo‘lib qolishi mumkin.

Pedagogik ta’lim tizimida raqamlashtirishning muvaffaqiyati nafaqat texnik va metodik omillarga, balki bo‘lajak pedagogning yangi sharoitga kasbiy-psixologik moslashuv darajasiga ham bog‘liq. Bir qator tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, bo‘lajak o‘qituvchida shakllanadigan kasbiy o‘zini o‘zi baholash kompetentligi raqamli vositalardan foydalanish samaradorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi: o‘z kuchli va zaif tomonlarini real baholay oladigan talaba raqamli vositalarni ham ko‘proq tanqidiy va maqsadli tarzda tanlaydi [10]. Shu sababli raqamli kompetentlikni shakllantirish dasturlari nafaqat texnik ko‘nikmalarni, balki umuman kasbiy refleksiya va o‘z-o‘zini baholash ko‘nikmalarini ham rivojlantirishni o‘z ichiga olishi lozim.

Bo‘lajak pedagogning sun’iy intellekt vositalariga nisbatan munosabati ham ikki xil tabiatga ega bo‘lishi mumkin: bir tomondan, ular texnologik yangiliklarni qiziqish bilan qabul qiluvchi “raqamli avlod” vakillari sifatida ko‘proq moslashuvchan bo‘lishi mumkin, ikkinchi tomondan, ular hali o‘zlarining kasbiy pedagogik identifikatsiyasini shakllantirish jarayonida bo‘lganliklari sababli, sun’iy intellektning o‘qituvchi kasbini “almashtirish” ehtimoli haqidagi tashvishlarga ham ko‘proq moyil bo‘lishi mumkin. Ushbu ikkilanish pedagogik ta’lim tizimida alohida e’tibor talab qiladi: bo‘lajak o‘qituvchiga sun’iy intellektning o‘qituvchini emas, balki uning ayrim rutinaviy vazifalarini yengillashtiruvchi vosita ekanligini aniq va asoslangan tarzda tushuntirish zarur [1; 8].

XULOSA VA TAKLIFLAR

O‘tkazilgan tahlil natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

- pedagogik ta’lim tizimida raqamlashtirish multiplikativ (ikki karra) pedagogik samaraga ega bo‘lib, bu xususiyat maxsus, ikki qatlamli didaktik yondashuvni talab qiladi;
- raqamlashtirishning to‘rtta yetakchi yo‘nalishi - o‘quv jarayonini raqamlashtirish, diagnostika va baholashda sun’iy intellekt, kasbiy-metodik yordamchi vositalar hamda raqamli kompetentlikni rivojlantirish - o‘zaro bog‘liq holda rivojlanishi lozim;

- sun'iy intellekt vositalari bo'lajak pedagogni tayyorlashda pedagogik qarorni almashtiruvchi emas, balki uni qo'llab-quvvatlovchi vosita sifatida qaralishi zarur;
- DigCompEdu asosidagi raqamli kompetentlik sohalari milliy kontekstga moslashtirilgan holda pedagogika oliy ta'lim muassasalari o'quv dasturlariga tizimli tatbiq etilishi lozim;
- O'zbekiston pedagogika oliy ta'lim muassasalarida nazariya va amaliyot o'rtasidagi uzilish, hududiy notekislik hamda etik me'yorlarga oid tayyorgarlik yetishmovchiligi ustuvor bartaraf etilishi lozim bo'lgan muammolar hisoblanadi.

Tadqiqotning nazariy ahamiyati shundaki, unda pedagogik ta'lim tizimidagi raqamlashtirishning multiplikativ xususiyati asoslab berilib, sun'iy intellektning bo'lajak pedagog tayyorlash jarayonidagi to'rt funksiyasi tizimlashtirildi. Amaliy ahamiyati esa taklif etilgan yo'nalishlar va kompetentlik sohalarining pedagogika oliy ta'lim muassasalari o'quv rejalarini yangilashda, malaka oshirish dasturlarini ishlab chiqishda bevosita qo'llanilishi mumkinligida namoyon bo'ladi.

Yakun sifatida ta'kidlash joizki, pedagogik ta'lim tizimida raqamlashtirish va sun'iy intellektning o'rni - texnik masala emas, balki chuqur pedagogik-strategik masaladir: bugun bo'lajak o'qituvchiga qanday raqamli kompetentlik shakllantirilsa, ertaga shunday kompetentlik millionlab o'quvchilarga uzatiladi. Shu boisdan pedagogika oliy ta'lim muassasalari raqamli transformatsiyaning nafaqat iste'molchisi, balki uning sifatini belgilovchi asosiy bo'g'ini sifatida qaralishi lozim.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi amaliy tavsiyalar taklif etiladi:

- pedagogika oliy ta'lim muassasalari o'quv dasturlariga DigCompEdu asosida moslashtirilgan "raqamli pedagogika" fanini alohida yoki integratsiyalashgan modul sifatida kiritish;
- sun'iy intellekt vositalaridan diagnostika va baholashda foydalanish bo'yicha amaliy mashg'ulotlar va pedagogik amaliyot dasturlarini ishlab chiqish;
- pedagogika ta'lim muassasalari va amaliyot bazasi bo'lgan maktablar o'rtasida texnologik jihozlanish va metodik hamkorlikni muvofiqlashtirish;
- bo'lajak pedagoglar uchun sun'iy intellektdan foydalanishning etik chegaralarini belgilovchi yo'riqnoma va o'quv kursini joriy etish;
- professor-o'qituvchilar tarkibi uchun uzluksiz malaka oshirish tizimini DigCompEdu mezonlari asosida yangilash.

Ushbu xavflarning barchasini hisobga olgan holda, pedagogik ta'lim tizimida raqamli didaktik ta'minotni loyihalashtirishda "ehtiyotkorlik va bosqichma-bosqichlik" tamoyiliga amal qilish tavsiya etiladi: yangi vositalarni avval kichik miqyosda (bitta guruh yoki kurs doirasida) sinovdan o'tkazish, natijalarni tahlil qilish va faqat shundan so'ng kengroq amaliyotga tatbiq etish maqsadga muvofiqdir. Bunday yondashuv nafaqat mumkin bo'lgan salbiy oqibatlarning oldini oladi, balki professor-o'qituvchilar va talabalarning yangi texnologiyalarga bo'lgan ishonchini ham bosqichma-bosqich mustahkamlashga xizmat qiladi.

Alohida ta'kidlash lozimki, taklif etilgan tavsiyalarning amalga oshirilishi bir martalik chora sifatida emas, balki uzluksiz jarayon sifatida tashkil etilishi lozim. Sun'iy intellekt texnologiyalari juda tez sur'atlarda rivojlanmoqda, shu sababli bugun samarali hisoblangan yondashuv va vosita ertaga eskirgan yoki yetarli bo'lmagan bo'lib qolishi mumkin. Shu boisdan pedagogika oliy ta'lim muassasalarida raqamli didaktik ta'minotni monitoring qilish va davriy yangilab borish mexanizmini institutsional jihatdan mustahkamlash zarur: masalan, har o'quv yili yakunida raqamli kompetentlik dasturlarining zamonaviy texnologik va pedagogik talablarga muvofiqligini qayta ko'rib chiqish amaliyotini joriy etish orqali.

Shuningdek, ushbu jarayonda pedagogika oliy ta'lim muassasalari o'rtasidagi hamkorlikning ahamiyatini alohida qayd etish lozim. Raqamli pedagogika bo'yicha yagona milliy standart va o'quv-metodik materiallar bazasini yaratish alohida bir muassasaning emas, balki barcha pedagogika ta'lim muassasalarining birgalikdagi sa'y-harakati natijasida samarali bo'lishi mumkin. Bunday hamkorlik nafaqat resurslarni tejaydi, balki turli hududlardagi pedagogika ta'lim muassasalari o'rtasidagi sifat farqini ham kamaytirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Pedagogik faoliyatda sun'iy intellektga asoslangan chatbotlardan foydalanish // Pedagogik mahorat: ilmiy-nazariy va metodik jurnal. - 2025. - № 6. https://www.researchgate.net/publication/393027660
2. Ta'limda raqamli transformatsiya va sun'iy intellektning integratsiyasi // Tanqidiy nazar, tahliliy tafakkur va innovatsion g'oyalar. - 2025. - Vol. 1, № 9.
3. Bo'lajak o'qituvchilarning raqamli kompetentligini rivojlantirishda nazariya va amaliyot integratsiyasi muammolari // Maktabgacha va maktab ta'limi jurnali. - 2026.

4. Sun'iy intellektni pedagogik ta'limga integratsiya qilish: muammo va yechimlar. Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari, Andijon, 23-25 aprel 2025-yil // Universal xalqaro ilmiy jurnal. - 2025. - Jild 2, № 4.2.
5. Redecker C. European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu / ed. Y. Punie. - Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017. - 95 p.
6. Sun'iy intellekt texnologiyalarining ta'limga integratsiyasi va uning imkoniyatlari // ResearchGate. - 2025. https://www.researchgate.net/publication/397708766
7. Bo'lajak pedagoglarni tayyorlashda innovatsion o'qitish texnologiyalaridan foydalanishning pedagogik mexanizmlari // Science and Education. - 2026. https://openscience.uz/index.php/sciedu/article/view/8871
8. Qayumova D.D. Bo'lajak pedagogika o'qituvchilarining diagnostik kompetensiyalarini takomillashtirishda sun'iy intellekt texnologiyalaridan samarali foydalanish amaliyoti // Science and Education. - 2026. https://openscience.uz/index.php/sciedu/article/view/8456
9. Bo'lajak o'qituvchilarning raqamli kompetentligini rivojlantirish masalasi ilmiy-pedagogik muammo sifatida // Maktabgacha va maktab ta'limi jurnali. - 2026. https://maktabgacha-va-maktab-talimi-jurnal.uz/index.php/jurnal/article/view/5214
10. Raqamli texnologiyalardan foydalanishning ijobiy va salbiy tomonlari (bo'lajak pedagoglarda o'z-o'zini baholash kompetentligini rivojlantirish kontekstida) // ResearchGate. - 2024. https://www.researchgate.net/publication/377388172
11. Mansurova Sh.U. Ta'limni raqamlashtirish davrida video darslar yaratish va ularning ta'limdagi o'rni // Tech Horizon 2025: IT and Innovation Summit materiallari. - Toshkent, 2025. - B. 377-380.
12. Bo'lajak pedagoglarda informatsion dunyoqarashni takomillashtirish // Maktabgacha va maktab ta'limi jurnali. - 2025. https://maktabgacha-va-maktab-talimi-jurnal.uz/index.php/jurnal/article/view/2719
13. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Strategik islohotlar agentligi. Sun'iy intellekt: O'zbekistonning milliy strategiyasi. – Toshkent: Matbuot xizmati, 2023.
14. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Pedagogik ta'lim sifatini oshirish va pedagog kadrlar tayyorlovchi oliy ta'lim muassasalari faoliyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-289-son Qarori, 2024-yil 27-dekabr.
15. Gallego Joya L., Merchán Merchán M.A., López Barrera E.A. Development and strengthening of teachers' digital competence: Systematic review // Contemporary Educational Technology. - 2025. - Vol. 17, № 1. - ep555. https://doi.org/10.30935/cedtech
16. Ta'limda raqamli transformatsiya va sun'iy intellektning integratsiyasi (O'zbekiston misolida normativ-huquqiy tahlil) // Tanqidiy nazar, tahliliy tafakkur va innovatsion g'oyalar. - 2025.
17. Raximov B., Ergashev M. Ta'lim tizimida sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish istiqbollari // O'zDJTU ilmiy axboroti. - 2022. - № 4(2). - B. 88-95.
18. Toshpulatova Z. Sun'iy intellekt asosida o'quv jarayonini boshqarishning yangi metodik yondashuvlari // Pedagogik mahorat jurnali. - 2023. - № 1(5). - B. 10-109.

THE EFFECTIVENESS OF A SYNTHETIC PHONICS PROGRAMME IN TEACHING WORD READING, SPELLING AND READING COMPREHENSION: A CRITICAL REVIEW AND EFL PEDAGOGICAL IMPLICATIONS

Nishonova Zuxra Voxidjon qizi
Turan International University, teacher
TIU, Namangan, Uzbekistan

Abstract: This article presents a critical review and pedagogical analysis of Johnston and Watson's (2005) landmark seven-year longitudinal study on the effects of synthetic phonics teaching on reading and spelling attainment, with specific reference to three core outcome variables: word reading, spelling, and reading comprehension. The original study followed approximately 300 children in Clackmannanshire, Scotland, from Primary 1 through Primary 7, comparing pupils initially taught by synthetic phonics with those taught by analytic phonics. Results demonstrated that the synthetic phonics group's word reading was 3 years 6 months ahead of chronological age by Primary 7, spelling was 1 year 9 months ahead, and reading comprehension was 3.5 months ahead. The present article critically evaluates these findings in terms of research design, methodological rigour, and practical significance, and draws implications for the teaching of English reading and spelling in the EFL context of Uzbekistan's primary schools (Grades 1–2). It is argued that the findings of Johnston and Watson [1] provide a robust empirical foundation for the adoption of systematic synthetic phonics as the primary methodology for developing English reading competence in early EFL education in Uzbekistan.

Key words: synthetic phonics, analytic phonics, word reading, spelling, reading comprehension, longitudinal study, EFL, primary education, Grades 1-2, Uzbekistan.

Annotatsiya: Ushbu maqolada Johnston va Watsonning (2005) o'qish va imlo ko'nikmalarini shakllantirishda sintetik fonika o'qitishining ta'siriga bag'ishlangan yetti yillik muhim longitudinal tadqiqoti tanqidiy ko'rib chiqilib, pedagogik jihatdan tahlil qilinadi. Bunda uchta asosiy natijaviy ko'rsatkichga - so'zlarni o'qish, imlo va o'qib tushunishga alohida e'tibor qaratiladi. Dastlabki tadqiqotda Shotlandiyaning Clackmannanshire hududidagi taxminan 300 nafar bola 1-sinfdan 7-sinfgacha kuzatilib, dastlab sintetik fonika asosida o'qitilgan o'quvchilar analitik fonika asosida o'qitilgan o'quvchilar bilan taqqoslangan. Natijalar shuni ko'rsatdiki, 7-sinfga kelib sintetik fonika guruhi o'quvchilarining so'zlarni o'qish ko'rsatkichi xronologik yoshidan 3 yil 6 oy, imlo ko'rsatkichi 1 yil 9 oy, o'qib tushunish ko'rsatkichi esa 3,5 oy oldinda bo'lgan. Mazkur maqolada ushbu natijalar tadqiqot dizayni, metodologik qat'iylik va amaliy ahamiyat nuqtayi nazaridan tanqidiy baholanadi hamda O'zbekiston boshlang'ich maktablarining EFL sharoitida (1-2-sinflar) ingliz tilida o'qish va imlo ko'nikmalarini o'rgatish uchun pedagogik xulosalar chiqariladi. Johnston va Watson [1] tadqiqoti natijalari O'zbekistonda ingliz tilini chet tili sifatida boshlang'ich bosqichda o'qitishda ingliz tilida o'qish kompetensiyasini rivojlantirishning asosiy metodologiyasi sifatida tizimli sintetik fonikani joriy etish uchun mustahkam empirik asos yaratishi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: sintetik fonika, analitik fonika, so'zlarni o'qish, imlo, o'qib tushunish, longitudinal tadqiqot, EFL, boshlang'ich ta'lim, 1-2-sinflar, O'zbekiston.

Аннотация: В данной статье представлен критический обзор и педагогический анализ знакового семилетнего лонгитюдного исследования Johnston и Watson (2005), посвящённого влиянию обучения синтетической фонике на достижения в чтении и правописании, с особым акцентом на три основных результативных показателя: чтение слов, правописание и понимание прочитанного. В первоначальном исследовании наблюдались около 300 детей из Клакманншира, Шотландия, с 1-го по 7-й класс, при этом учащиеся, первоначально обучавшиеся с использованием синтетической фоники, сравнивались с учащимися, обучавшимися с использованием аналитической фоники. Результаты показали, что к 7-му классу показатели чтения слов у группы синтетической фоники опережали хронологический возраст на 3 года 6 месяцев, показатели правописания - на 1 год 9 месяцев, а показатели понимания прочитанного - на 3,5 месяца. В настоящей статье эти результаты критически оцениваются с точки зрения дизайна исследования, методологической строгости и практической значимости, а также рассматриваются их педагогические последствия для обучения чтению и правописанию на английском языке в условиях EFL в начальных школах Узбекистана (1-2-е классы). Утверждается, что результаты исследования Johnston и Watson [1] создают прочную эмпирическую основу для внедрения систематической синтетической фоники в качестве основной методологии развития компетенции чтения на английском языке на начальном этапе обучения английскому как иностранному в Узбекистане.
Ключевые слова: синтетическая фоника, аналитическая фоника, чтение слов, правописание, понимание прочитанного, лонгитюдное исследование, EFL, начальное образование, 1-2-е классы, Узбекистан.

INTRODUCTION

The question of how children most effectively acquire the foundational skills of reading and spelling has been one of the most debated issues in educational research over the past five decades. At the heart of this debate lies the choice between two broad instructional traditions: whole-language approaches, which emphasise contextual meaning-making, and phonics-based approaches, which prioritise the systematic teaching of letter-sound correspondences as the gateway to independent reading [2].

Among phonics methods, synthetic phonics has emerged as the approach with the strongest and most durable empirical support. Johnston and Watson's [1] seven-year longitudinal study, commissioned by the Scottish Executive Education Department, constitutes perhaps the most comprehensive and methodologically rigorous investigation of synthetic phonics ever conducted. Its findings - that children taught by synthetic phonics in Primary 1 (equivalent to Grade 1) continued to demonstrate reading and spelling attainment well above their chronological age through Primary 7 (Grade 7) - have had profound implications for literacy policy and practice in the United Kingdom and beyond.

The present article has two principal aims. First, it provides a structured critical review of Johnston and Watson [1], analysing the study's research design, methodology, key findings, and limitations across the three core literacy outcomes: word reading, spelling, and reading comprehension. Second, it draws pedagogical implications from these findings for the teaching of English in Grades 1-2 in Uzbekistan, where English is taught as a foreign language (EFL) and where a research-informed approach to early literacy methodology remains an urgent priority.

Johnston and Watson [1] is selected as the focal text of this review for four reasons. First, its longitudinal span - seven consecutive school years - provides an unusually complete picture of how early phonics instruction shapes literacy development over time. Second, it directly measures all three outcome variables central to the present PhD research: word reading, spelling, and reading comprehension. Third, it employs standardised, validated assessment instruments (BAS Word Reading Test [3], Schonell Spelling Test [4], Primary Reading Test [5]) that have been widely used in subsequent research and can be adapted for the EFL context. Fourth, it was cited as a key evidence base in the UK Rose Review [6], which led to the mandating of systematic synthetic phonics in English primary schools - making it a policy-relevant, not merely academic, contribution.

LITERATURE REVIEW

Synthetic phonics is defined as an accelerated form of phonics instruction in which children are taught letter sounds before being introduced to books, and are then shown how to blend these sounds left-to-right to decode unfamiliar words [7; 1]. This contrasts with analytic phonics, the predominant approach in UK schools prior to 2006, in which letter-sound relationships are inferred from whole words the child has already learned to read by sight.

The cognitive rationale for synthetic phonics draws on Share's [8] self-teaching hypothesis, which proposes that phonological decoding - the ability to convert print to sound - serves as the primary mechanism by which children independently acquire new words. Each successful decoding event functions as a self-teaching trial, enabling the child to build orthographic representations without direct instruction. Synthetic phonics, by prioritising decoding skill from the very first days of formal schooling, maximises the number and quality of these self-teaching trials.

The 2005 longitudinal study builds directly on Johnston and Watson's [9] earlier quasi-experimental study, which compared 304 Primary 1 children across three instructional conditions: synthetic phonics, analytic phonics, and analytic phonics supplemented by phonemic awareness training. After a 16-week intervention of 20 minutes per day, the synthetic phonics group was reading 7 months ahead of chronological age and 7 months ahead of the two analytic phonics groups. Spelling attainment showed a similar advantage of 8-9 months. Crucially, adding phonemic awareness training to analytic phonics produced no reading or spelling gains, demonstrating that the superiority of synthetic phonics was not attributable to phonological awareness training alone.

Johnston and Watson's work formed a central pillar of the Independent Review of the Teaching of Early Reading [6], which concluded that systematic synthetic phonics is the most effective approach to teaching early reading and should be the core of the literacy curriculum from the start of formal schooling. This review led to the mandating of synthetic phonics in all English primary schools from 2007 onward, and to the introduction of the Phonics Screening Check in Year 1 from 2012. The policy significance of Johnston and Watson [1] thus extends beyond the academic literature into legislative and curriculum reform.

RESEARCH METHODOLOGY

Johnston and Watson [1] employed a longitudinal quasi-experimental design, following the same cohort of approximately 300 children from Primary 1 (age 5) through Primary 7 (age 11-12) in Clackmannanshire, Scotland. The study began in 1997 and concluded in 2004. Children were initially assigned to one of three instructional conditions in Primary 1 (synthetic phonics; analytic phonics; analytic phonics + phonemic awareness training). From Primary 2 onward, all children received synthetic phonics instruction, allowing assessment of whether early versus delayed synthetic phonics produced differential outcomes.

A key design decision was to deliberately assign the synthetic phonics group a higher proportion of children from socioeconomically disadvantaged homes, representing a conservative test of the intervention's effectiveness. Pre-test verbal ability (British Picture Vocabulary Scale) was measured to control for initial differences in linguistic aptitude.

Table 1: **Assessment Instruments Used in Johnston & Watson [1]**

Outcome	Instrument	Description
Word Reading	BAS Word Reading Test [3]; WRAT (P6–7)	Standardised individually administered single-word reading test; reading ages up to 14.5 years
Spelling	Schonell Spelling Test [4]; WRAT (P7)	Group spelling dictation; 100 words by difficulty; produces spelling age scores
Reading Comp.	Primary Reading Test [5] P2–3; Group Reading Test [10] P4–7	Cloze procedure group measure; missing words selected from alternatives; norm-referenced
Phonol. Skills	Yopp-Singer Phoneme Segmentation Test [11]; Rhyme Generation Task	Assessed phoneme awareness and rhyme production pre- and post-intervention in Primary 1
Decoding	CVC Nonword Reading Test (custom)	20 CVC nonwords; tests phonological decoding independent of sight vocabulary

The synthetic phonics programme consisted of 20 minutes of scripted whole-class instruction per day over 16 weeks in Primary 1. Children were taught letter sounds at a rapid pace, immediately learning to blend sounds to read words and to segment words for spelling, before any reading books were introduced. The programme used by the teachers was based on the Austrian method developed by Feitelson [7] and subsequently refined by the researchers. The use of scripted lessons is a critical methodological strength, ensuring instructional fidelity across classrooms.

ANALYSIS AND RESULTS

Word reading outcomes demonstrated a consistently increasing advantage for the synthetic phonics group relative to chronological age across all seven years of the study [1]. At the end of the 16-week Primary 1 intervention, the synthetic phonics group was reading 7 months ahead of chronological age and 7 months ahead of both analytic phonics groups. By Primary 2, word reading was 11.5 months ahead of chronological age. By Primary 7, word reading was 3 years 6 months ahead of chronological age - a gain that continued to increase even though formal phonics instruction had ceased at the end of Primary 1.

A notable finding concerned the gender gap in reading. In contrast to an international survey of 35 countries (including Scotland) which found boys' reading comprehension significantly lower than girls', the boys in

this study showed word reading significantly above girls' from Primary 3 onward, being 11 months ahead by Primary 7 [1]. This finding suggests that synthetic phonics may be particularly beneficial for boys' early reading acquisition.

Spelling attainment followed a similar trajectory [1]. At the end of Primary 1, the synthetic phonics group was spelling 7 months ahead of chronological age and 8-9 months ahead of the analytic phonics groups (who were themselves 2-3 months behind chronological age). By Primary 2, spelling was 12 months ahead of chronological age. By Primary 7, spelling was 1 year 9 months ahead.

Spelling gains were also found to differentiate boys and girls. Boys outperformed girls in spelling at Primaries 4, 6, and 7, being 8.6 months ahead by the end of the study. The authors attribute this to the particular benefit of synthetic phonics for boys' phonological encoding skills, which underpin both reading and spelling.

Reading comprehension showed a different developmental pattern from word reading and spelling [1]. At the end of Primary 2, comprehension was 7 months ahead of chronological age. However, unlike word reading and spelling, the comprehension advantage did not increase over time; by Primary 7, it had declined to a 3.5-month advantage over chronological age.

The authors interpret this finding within the framework of the Simple View of Reading [12]: reading comprehension is the product of decoding accuracy and linguistic comprehension. While synthetic phonics strongly and durably develops the decoding component, reading comprehension at later stages is increasingly dependent on language comprehension skills - vocabulary, background knowledge, inferencing - which are not directly targeted by phonics instruction.

A particularly important finding concerns the relationship between socioeconomic disadvantage and literacy attainment [1]. Children from disadvantaged homes did not read significantly less well than those from advantaged homes in the early years of the study, with the difference only approaching significance in Primary 7. For reading comprehension, disadvantaged children were actually ahead in Primary 2 but fell behind in Primaries 5 and 7. This finding is important because the synthetic phonics group was deliberately assigned a higher proportion of disadvantaged children, making their strong outcomes across all measures particularly impressive.

Table 2: **Summary of Key Findings: Johnston & Watson** [1]

Outcome	End of P1	End of P2	End of P7	Trend
Word Reading	7 mo vs. CA	11.5 mo vs. CA	3 yrs 6 mo vs. CA	Continuously increasing
Spelling	7 mo vs. CA	12 mo vs. CA	1 yr 9 mo vs. CA	Continuously increasing
Reading Comprehension	N/A	7 mo vs. CA	3.5 mo vs. CA	Decreasing over time
Boys vs. Girls (Word Reading)	No diff.	No diff.	Boys 11 mo ahead of girls	Boys accel. from P3

Note. CA = Chronological Age; mo = months; P = Primary school year.

Johnston and Watson [1] is a study of exceptional methodological strength. Its principal advantages include:

(1) longitudinal span of seven years, enabling assessment of durable effects beyond the immediate intervention;

(2) large sample (approximately 300 children), reducing the risk of Type II error;

(3) three comparison conditions in Primary 1, allowing fine-grained differentiation of instructional effects;

(4) use of standardised, norm-referenced instruments across all outcome variables;

(5) scripted lessons ensuring instructional fidelity; and

(6) deliberate disadvantaging of the synthetic phonics group (higher SES deprivation), providing a conservative test of effectiveness.

Its limitations must also be acknowledged. First, it is a quasi-experimental rather than randomised controlled trial; intact classes were assigned to conditions, introducing the possibility of selection bias at the class level. Second, the study was conducted in a single Scottish local authority (Clackmannanshire), limiting generalisability. Third, the L1 English context differs fundamentally from EFL settings such as Uzbekistan, where children encounter English as an entirely foreign linguistic system and where the phonological interference of Uzbek may influence phonics acquisition. Fourth, no measure of reading fluency (rate and prosody) was included, leaving an important dimension of reading competence unassessed.

Despite the L1-EFL contextual difference, Johnston and Watson's [1] findings carry substantial implications for reading pedagogy in Uzbekistan's primary English classrooms. The following implications are proposed:

First, synthetic phonics should be introduced at the start of Grade 1 EFL instruction, before sight-word reading is established. The study demonstrates that early introduction is critical, particularly for girls' word reading and for all children's spelling.

Second, phonics instruction should be explicit, systematic, and sequenced - not incidental or embedded within communicative tasks. The scripted programme used by Johnston and Watson [1], with its carefully ordered introduction of grapheme-phoneme correspondences, provides a replicable model for Uzbek EFL teachers.

Third, the finding that reading comprehension gains, while significant, were smaller and diminished over time relative to word reading and spelling gains suggests that phonics instruction in the Uzbek EFL context must be complemented by systematic oral language development, vocabulary instruction, and reading comprehension strategies - particularly given EFL learners' limited exposure to English outside the classroom.

Fourth, the study's finding that synthetic phonics substantially narrows the gender gap in reading - and indeed reverses it in favour of boys - is particularly relevant for Uzbekistan, where gender-differentiated outcomes in English literacy have been reported [13].

Fifth, the durable, self-sustaining nature of the gains - word reading continuing to improve for six years after the 16-week intervention concluded - suggests that synthetic phonics equips children with a transferable self-teaching mechanism [8] that enables independent vocabulary acquisition through reading, which is of particular value in the EFL context, where teacher input is limited to classroom hours.

This critical review is based primarily on the published report and related secondary sources, as full access to the original dataset and supplementary statistical tables was not available. The review focuses on the three outcome variables most relevant to the present PhD study; a comprehensive review of all variables (phonological awareness, nonword reading, attitudes to reading) falls outside its scope. Future research should directly test the replicability of Johnston and Watson's [1] findings in the Uzbek EFL context through a contextually adapted randomised controlled trial.

CONCLUSION AND SUGGESTIONS

Johnston and Watson's [1] seven-year longitudinal study remains, over two decades after its publication, the most compelling and comprehensive empirical demonstration of the long-term effectiveness of synthetic phonics instruction. Its findings - that a 16-week synthetic phonics programme in Primary 1 produced word reading gains of 3 years 6 months and spelling gains of 1 year 9 months above chronological age by Primary 7 - represent an effect of exceptional magnitude and durability in educational research.

For researchers and educators in the Uzbekistan EFL context, this study provides an indispensable empirical and theoretical foundation. The adoption of systematic synthetic phonics as the core methodology for developing English word reading and spelling competence in Grades 1-2 is strongly supported by this evidence. Simultaneously, the study's finding that reading comprehension gains are more limited underscores the need to combine phonics instruction with broader language development approaches tailored to the EFL learner's specific linguistic needs.

The present PhD research will contribute to this body of knowledge by examining whether Johnston and Watson's [1] findings are replicable and contextually adaptable within Uzbekistan's primary EFL education system - extending the evidence base from the L1 English context to one of the most rapidly developing EFL educational systems in Central Asia.

References:

1. Johnston R. S., Watson J. E. The effects of synthetic phonics teaching on reading and spelling attainment: A seven year longitudinal study. - Edinburgh: Scottish Executive Education Department, 2005. - 68 p. URL: https://dera.ioe.ac.uk/id/eprint/14793/1/0023582.pdf
2. Adams M. J. Beginning to read: Thinking and learning about print. - Cambridge, MA: MIT Press, 1990. - 494 p.
3. Elliott C. D., Murray D. J., Pearson L. S. British Ability Scales. - Windsor: National Foundation for Educational Research, 1977.
4. Schonell F. J., Schonell F. E. Diagnostic and attainment testing. - Edinburgh: Oliver & Boyd, 1952.
5. France N. Primary Reading Test. - Windsor: NFER-Nelson, 1981.
6. Rose J. Independent review of the teaching of early reading: Final report. - London: Department for Education and Skills, 2006. - 110 p.
7. Feitelson D. Facts and fads in beginning reading: A cross-language perspective. - Norwood, NJ: Ablex, 1988. - 176 p.
8. Share D. L. Phonological recoding and self-teaching: Sine qua non of reading acquisition // Cognition. - 1995. - Vol. 55, № 2. - P. 151-218. DOI: 10.1016/0010-0277(94)00645-2

9. Johnston R. S., Watson J. E. Accelerating the development of reading, spelling and phonemic awareness skills in initial readers // Reading and Writing. - 2004. - Vol. 17, № 4. - P. 327-357. DOI: 10.1023/B:READ.0000032666.66359.62
10. Macmillan Unit. Group Reading Test II. - Windsor: NFER-Nelson, 2000.
11. Yopp H. K. The validity and reliability of phonemic awareness tests // Reading Research Quarterly. - 1988. - Vol. 23, № 2. - P. 159-177.
12. Gough P. B., Tunmer W. E. Decoding, reading, and reading disability // Remedial and Special Education. - 1986. - Vol. 7, № 1. - P. 6-10. DOI: 10.1177/074193258600700104
13. British Council. English language teaching development report: Uzbekistan. - London: British Council, 2021.
14. Ehri L. C. Learning to read words: Theory, findings, and issues // Scientific Studies of Reading. - 2005. - Vol. 9, № 2. - P. 167-188. DOI: 10.1207/s1532799xssr0902_4
15. Johnston R. S., Watson J. E. Teaching synthetic phonics. - Exeter: Learning Matters, 2007. - 136 p.
16. National Reading Panel. Teaching children to read: An evidence-based assessment of the scientific research literature on reading and its implications for reading instruction. - Bethesda, MD: NICHD, 2000.
17. Watson J. E. An investigation of the effects of phonics teaching on children's progress in reading and spelling: Doctoral dissertation. - St Andrews: University of St Andrews, 1998.
18. Wilkinson G. S. Wide Range Achievement Test 3. - Wilmington, DE: Wide Range, 1993.

MAKTAB TA'LIMI SCHOOL EDUCATION ШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

TALABALARDA INFORMATSION-ANALITIK KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISHNING KONSEPTUAL-METODOLOGIK ASOSLARI: TIZIMLI, KOMPETENSIYAVIY VA FAOLIYATLI YONDASHUVLAR

Baydjanov Bekzod Xaitboyevich
Farg'ona davlat universiteti dotsenti,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1580-8569

Annotatsiya: Maqolada talabalarda informatsion-analitik kompetentlikni (IAK) rivojlantirishning konseptual-metodologik asoslari yoritilgan. Tadqiqotning maqsadi tizimli, kompetensiyaviy va faoliyatli yondashuvlarni yagona metodologik o'zakda integratsiyalovchi konseptual modelni ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqotda ilmiy-pedagogik adabiyotlarni nazariy tahlil qilish, qiyoslash, umumlashtirish, tizimlashtirish va modellashtirish metodlaridan foydalanildi. Natijada IAK tushunchasining mazmuni aniqlashtirildi, uch yondashuvning metodologik funksiyalari qiyosiy tahlil qilindi hamda to'rt komponent (motivatsion-qadriyatli, kognitiv-informatsion, operatsional-analitik, refleksiv-baholovchi) va 16 indikatordan iborat tuzilmaviy-funksional model asoslandi. Mazkur yondashuvlar integratsiyasi IAKni yaxlit, natijaga yo'naltirilgan va talabaning faol subyektligi asosida rivojlantirish imkonini beradi. Taklif etilgan modeldan oliy ta'limda diagnostika, o'quv jarayonini loyihalash va baholashda metodik asos sifatida foydalanish mumkin.

Kalit so'zlar: informatsion-analitik kompetentlik, tizimli yondashuv, kompetensiyaviy yondashuv, faoliyatli yondashuv, metodologik asos, tuzilmaviy-funksional model, tanqidiy fikrlash, axborot savodxonligi, oliy ta'lim, indikator, diagnostika, refleksiya.

Abstract: The article examines the conceptual and methodological foundations for developing students' information-analytical competence (IAC). The study aims to develop a conceptual model that integrates systemic, competency-based, and activity-based approaches within a unified methodological core. The methods include theoretical analysis of scientific and pedagogical literature, comparison, generalization, systematization, and modelling. The study clarifies the content of IAC, comparatively analyses the methodological functions of the three approaches, and substantiates a structural-functional model comprising four components (motivational-value, cognitive-informational, operational-analytical, and reflexive-evaluative) and sixteen indicators. The integration of these approaches enables IAC to be developed holistically, with a focus on outcomes and students' active agency. The proposed model can serve as a methodological basis for diagnostics, instructional design, and assessment in higher education.

Key words: information-analytical competence, systemic approach, competency-based approach, activity-based approach, methodological basis, structural-functional model, critical thinking, information literacy, higher education, indicator, diagnostics, reflection.

Аннотация: В статье раскрываются концептуально-методологические основы развития информационно-аналитической компетентности (ИАК) студентов. Цель исследования – разработать концептуальную модель, объединяющую системный, компетентностный и деятельностный подходы в единое методологическое ядро. В качестве методов использованы теоретический анализ научно-педагогической литературы, сравнение, обобщение, систематизация и моделирование. В результате уточнено содержание понятия ИАК, проведён сравнительный анализ методологических функций трёх подходов и обоснована структурно-функциональная модель, включающая четыре компонента (мотивационно-ценностный, когнитивно-информационный, операционально-аналитический, рефлексивно-оценочный) и шестнадцать индикаторов. Сделан вывод о том, что интеграция названных подходов позволяет развивать ИАК целостно, с ориентацией на результат и опорой на активную субъектную деятельность студента. Модель может быть использована для диагностики, проектирования учебного процесса и оценивания в высшей школе.

Ключевые слова: информационно-аналитическая компетентность, системный подход, компетентностный подход, деятельностный подход, методологическая основа, структурно-функциональная модель, критическое мышление, информационная грамотность, высшее образование, индикатор, диагностика, рефлексия.

KIRISH

Raqamli transformatsiya, ochiq axborot muhitlari va generativ sun'iy intellekt vositalarining jadal rivojlanishi zamonaviy oliy ta'lim oldiga yangi vazifalarni qo'ymoqda. Bugungi talaba axborot tanqisligidan ko'ra, axborot oqimining haddan tashqari ko'pligi, turli sifat darajasi va ishonchlilik muammosi bilan ko'proq to'qnashadi. Shu bois axborotni izlash va o'zlashtirishning o'zi yetarli bo'lmay, uni tanqidiy baholash, tahlil qilish, sintezlash hamda dalillarga asoslangan qaror qabul qilish qobiliyati, ya'ni informatsion-analitik kompetentlik (IAK), mutaxassis tayyorlashning muhim natijalaridan biriga aylanmoqda. Zamonaviy tadqiqotlarda axborot ehtiyojini aniqlash, ma'lumotni topish, baholash, tartibga solish va undan mas'uliyatli foydalanish axborot savodxonligining asosiy tarkibiy jihatlari sifatida qayd etiladi [12].

O'zbekistonda ta'lim, ilm-fan va raqamli transformatsiyani yangi bosqichga olib chiqishga qaratilgan davlat siyosati, xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2026-yil 16-fevraldagi PF–21-son Farmoni bilan yangilangan "O'zbekiston – 2030" strategiyasida oliy ta'lim bilan qamrovni kengaytirish va mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirish, oliy ta'lim muassasalarida ilmiy tadqiqotlar samaradorligini kuchaytirish, kutubxona fondlaridan elektron foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish, shuningdek, raqamli texnologiyalar va sun'iy intellektni rivojlantirish bo'yicha aniq maqsadli ko'rsatkichlar belgilangan [13]. Mazkur ustuvor vazifalar talabalarning axborotni izlash, saralash, ishonchliligini baholash, tahlil qilish, tizimlashtirish va undan asoslangan xulosalar chiqarishda foydalanish qobiliyatlarini rivojlantirish zaruratini kuchaytiradi. Biroq amaliyotda IAKni rivojlantirish ko'pincha ayrim ko'nikmalarni, masalan, kompyuter savodxonligi yoki axborot manbalarini izlash malakasini shakllantirish bilan cheklanib, kompetentlikning yaxlit va ko'p komponentli tabiati yetarli darajada e'tiborga olinmaydi.

Ilmiy adabiyotlarda IAKning ayrim tarkibiy qismlari – axborot savodxonligi, tanqidiy fikrlash va raqamli kompetentlik yetarlicha yoritilgan bo'lsa-da, tizimli, kompetensiyaviy va faoliyatli yondashuvlarni yagona metodologik asos sifatida integratsiyalash masalasi yetarli darajada tadqiq etilmagan. Ko'p hollarda ushbu yondashuvlar bir-biridan ajratilgan holda qo'llanadi, natijada IAK modeli tuzilmaviy yaxlitlik, natijaviylik va subyekt faoliyatini bir vaqtning o'zida to'liq qamrab olmaydi.

Tadqiqot maqsadi – tizimli, kompetensiyaviy va faoliyatli yondashuvlarni integratsiyalagan holda talabalarda IAKni rivojlantirishning konseptual-metodologik asoslarini nazariy jihatdan asoslash va uning tuzilmaviy-funksional modelini ishlab chiqish.

Maqsaddan kelib chiqib, quyidagi vazifalar belgilandi:

1) "informatsion-analitik kompetentlik" tushunchasining mohiyatini aniqlashtirish;
2) tizimli, kompetensiyaviy va faoliyatli yondashuvlarning metodologik funksiyalarini qiyosiy tahlil qilish;
3) uch yondashuv integratsiyasiga asoslangan konseptual model va uning komponent-indikator tuzilmasini asoslash;
4) modelning oliy ta'lim amaliyotida qo'llanish yo'nalishlarini belgilash.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Tadqiqot muammosining nazariy asoslari uch yo'nalishda o'rganildi.

Birinchidan, metodologik yondashuvlarning fundamental manbalari tahlil qilindi. Tizimli yondashuvning umumnazariy asoslari L.fon Bertalanfining umumiy tizimlar nazariyasi hamda I.V.Blauberg va E.G.Yudinning tizimli tadqiqot metodologiyasiga oid ishlarida ishlab chiqilgan [1; 2]. Ushbu yondashuv pedagogik obyektni o'zaro bog'liq elementlardan tashkil topgan va yaxlit sifatga ega tizim sifatida ko'rishni taqozo etadi.

Kompetensiyaviy yondashuv doirasida "kompetensiya" va "kompetentlik" tushunchalari, ularning tuzilmasi hamda ta'lim natijasi sifatidagi maqomi A.V.Xutorskoy, I.A. Zimnyaya, V.A. Bolotov, V.V.Serikov va E.F.Zeer kabi olimlar tomonidan asoslangan [3–6].

I.A.Zimnyaya kompetensiyalarni shaxsning ichki, potensial psixologik tuzilmalari bilim, tasavvur, harakat dasturlari va qadriyatlar tizimi sifatida talqin qilib, ular faoliyatda namoyon bo'ladigan kompetentlikka aylanishini ta'kidlaydi [4].

V.A. Bolotov va V.V.Serikov kompetentlik tayyor bilimni o'zlashtirishning bevosita natijasi emas, balki shaxsning faoliyat va o'z-o'zini rivojlantirish tajribasi bilan bog'liq sifat ekanligini asoslaydi [5].

Faoliyatli yondashuv L.S.Vigotskiyning madaniy-tarixiy nazariyasi, A.N.Leontyevning faoliyat nazariyasi hamda P.Ya. Galperinning aqliy harakatlarni bosqichma-bosqich shakllantirish konsepsiyasiga tayanadi [7–9]. Ushbu yondashuvga ko'ra, shaxs kompetentligi tayyor bilimlarni uzatish orqali emas, balki maqsadli va mazmunli faoliyat jarayonida, tashqi harakatlarning ichki aqliy harakatlarga aylanishi orqali shakllanadi [8; 9].

Ikkinchidan, bevosita informatsion-analitik kompetentlik muammosiga bag‘ishlangan zamonaviy tadqiqotlar ko‘rib chiqildi. Adabiyotlarda IAK axborot ehtiyojini aniqlash, axborotni izlash, saralash, qayta ishlash, tahlil qilish, ishonchliligini baholash va natijalar asosida asoslangan qaror qabul qilish bilan bog‘liq integrativ qobiliyat sifatida talqin etiladi [11; 12]. O‘qituvchining raqamli kompetentligi talabalarning informatsion-analitik kompetentligini rivojlantirishga ta’sir qiluvchi muhim pedagogik omillardan biri sifatida ko‘rsatiladi [10]. Shuningdek, tanqidiy fikrlash axborotni tahlil qilish, dalillarni baholash va asoslangan xulosaga kelish jarayonini ta’minlaydigan IAKning muhim kognitiv mexanizmi sifatida qaraladi [12].

Uchinchidan, tadqiqotlar tahlili aksariyat ishlarda mazkur yondashuvlar alohida qo‘llanishini, ularni yagona metodologik asos doirasida funksional jihatdan birlashtirishga qaratilgan konseptual ishlanmalar esa yetarli emasligini ko‘rsatdi. Mazkur ilmiy bo‘shliq tadqiqotning konseptual yo‘nalishi va ilmiy yangiligini belgilaydi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi

IAKni rivojlantirishda tizimli, kompetensiyaviy va faoliyatli yondashuvlar bir model doirasida funksional taqsimot asosida integratsiyalandi; IAKning to‘rt komponenti va ularni ifodalovchi 16 indikator o‘zaro bog‘liq tizim sifatida asoslandi. Taklif etilgan yechim metodologik yondashuvlarni alohida qo‘llashdan farqli ravishda tuzilma, natija va faoliyat mexanizmini yagona konseptual o‘zakda birlashtiradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ish nazariy tadqiqot xususiyatiga ega bo‘lib, unda ilmiy-pedagogik, psixologik va uslubiy adabiyotlarni nazariy tahlil qilish; qiyosiy tahlil (uch yondashuvning metodologik funksiyalarini solishtirish); umumlashtirish va tizimlashtirish (IAK tuzilmasini aniqlash); modellashtirish (konseptual-metodologik va tuzilmaviy-funksional modelni loyihalash) metodlaridan foydalanildi. Modelning ichki izchilligi mantiqiy-tuzilmaviy tahlil asosida ta’minlandi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Nazariy tahlil natijasida IAK quyidagicha ta’riflandi: informatsion-analitik kompetentlik – bu shaxsning axborot ehtiyojini aniqlash, tegishli axborotni izlash va tanlash, uning ishonchliligini tanqidiy baholash, tahlil va sintez qilish, natijalarni asoslangan qaror va mahsulotga aylantirish, shuningdek, o‘z axborot faoliyatini refleksiv boshqarish qobiliyati va tayyorligini ifodalovchi integrativ shaxsiy sifat. Ushbu ta’rif kompetentlikning bilim (kognitiv), harakat (operatsional) hamda shaxsiy-qadriyatli (motivatsion-refleksiv) jihatlarini yaxlit holda birlashtiradi. Har bir yondashuv IAKni rivojlantirish jarayonida o‘ziga xos va bir-birini to‘ldiruvchi metodologik funksiyani bajaradi. Ularning qiyosiy tahlili 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval: **Tizimli, kompetensiyaviy va faoliyatli yondashuvlarning IAKni rivojlantirishdagi metodologik funksiyalari**

Yondashuv	Yetakchi vakillari	Metodologik funksiyasi	IAKni rivojlantirishga hissasi
Tizimli	L.Bertalanfi; I.V.Blauberg, E.G.Yudin	Obyektni yaxlit, o‘zaro bog‘liq elementlar tizimi sifatida ko‘rish; “butun–qism” munosabatlarini aniqlash	IAKni ajralmas komponentlar tizimi sifatida modellashtirish; tuzilmaviy yaxlitlik va ichki aloqalarni ta’minlash
Kompetensiyaviy	A.V.Xutorskoy; I.A.Zimnyaya; V.A.Bolotov, V.V.Serikov; E.F. Zeer	Ta’lim natijasini “kompetensiya/ kompetentlik” kategoriyalarida belgilash; nazariy bilimdan amaliy qobiliyatga o‘tish	IAKni o‘lchanadigan natija sifatida ifodalash; indikatorlar va daraja mezonlarini asoslash
Faoliyatli	L.S.Vigotskiy; A.N.Leontyev; P.Ya. Galperin	Kompetentlikni faoliyat jarayonida shakllantirish; talabani faol subyekt sifatida ko‘rish	IAKni real analitik topshiriqlar va loyihalar jarayonida rivojlantirish; nazariy bilimni faol amaliyot bilan bog‘lash

1-jadvaldan ko‘rinadiki, tizimli yondashuv IAK modelining tuzilmaviy yaxlitligini ta’minlaydi, kompetensiyaviy yondashuv uni o‘lchanadigan ta’lim natijasi sifatida ifodalaydi, faoliyatli yondashuv esa kompetentlikni real faoliyat jarayonida shakllantirish mexanizmini belgilaydi. Uchala yondashuv bir-birini istisno qilmaydi; aksincha, IAKning tuzilma, natija va jarayon kabi o‘zaro bog‘liq qirralarini qamrab olib, yaxlit metodologik asosni tashkil etadi.

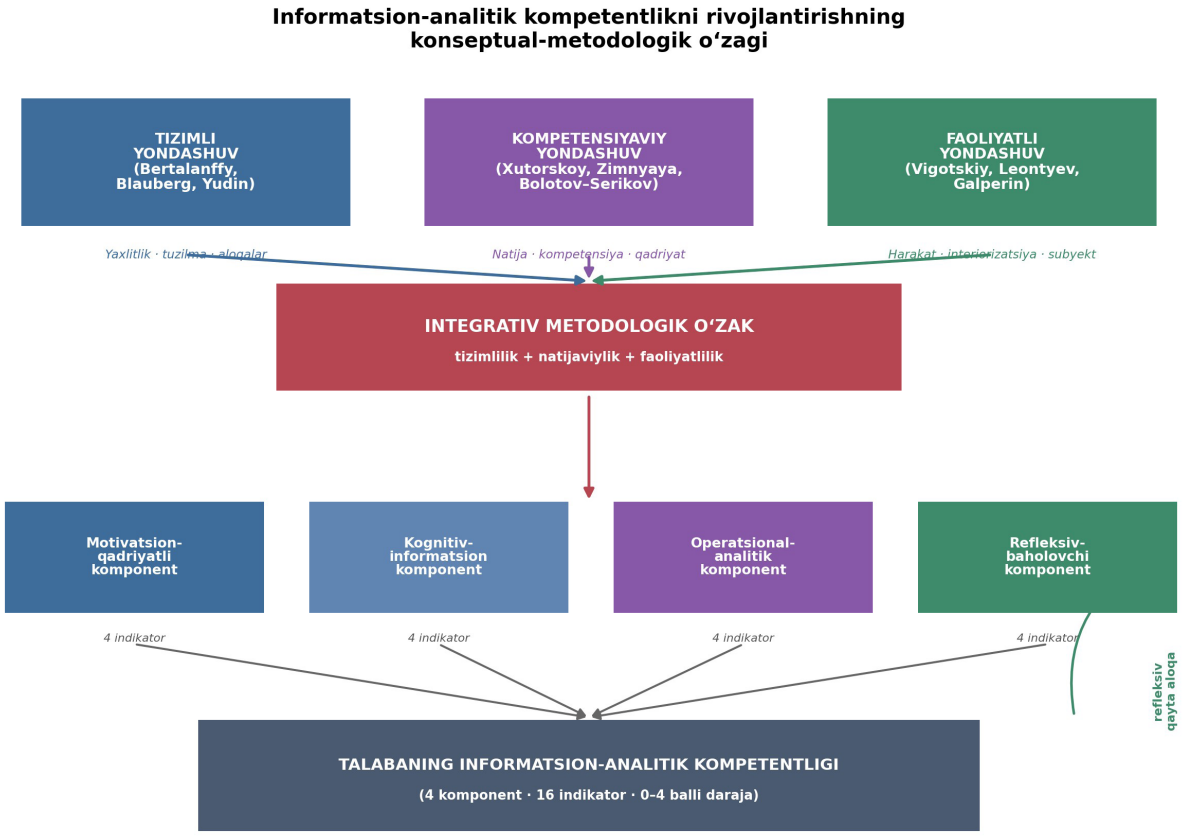
Uch yondashuv sintezi asosida IAKni rivojlantirishning konseptual-metodologik o‘zagi shakllantirildi (1-rasm). Modelning mantiqiy izchilligi quyidagicha:

- yondashuvlar integrativ metodologik o‘zakni hosil qiladi;

MAKTAB TA'LIMI SCHOOL EDUCATION ШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

- ushbu o‘zak IAKning to‘rt komponentini belgilaydi;
- har bir komponent to‘rtta indikator orqali operatsionallashtiriladi;
- refleksiv qayta aloqa esa rivojlantirish jarayonining uzluksiz takomillashuvini ta’minlaydi.

Informatsion-analitik kompetentlikni rivojlantirishning konseptual-metodologik o‘zagi

1-rasm: **Talabalarda IAKni rivojlantirishning konseptual-metodologik modeli**

Tizimli yondashuv talabiga muvofiq IAK to‘rtta o‘zaro bog‘liq komponentga ajratildi; kompetensiyaviy yondashuv talabiga muvofiq har bir komponent o‘lchanadigan indikatorlar bilan ta’minlandi; faoliyatli yondashuv talabiga muvofiq esa indikatorlar aniq analitik harakatlar shaklida ifodalandi. Model 2-jadvalda batafsil keltirilgan.

2-jadval: **IAKning tuzilmaviy-funksional modeli: komponentlar, indikatorlar va yetakchi metodologik asos**

Komponent	Indikatorlar (4 ta)	Yetakchi metodologik asos
Motivatsion-qadriyatli	1. Axborot bilan ishlashga qiziqish va ichki motivatsiya 2. Akademik halollik va axborot etikasiga sadoqat 3. Informatsion mustaqillik va tashabbuskorlik 4. O‘z-o‘zini rivojlantirishga yo‘naltirilganlik	Kompetensiyaviy yondashuv (qadriyat–motiv ustuvorligi)
Kognitiv-informatsion	1. Axborot ehtiyojini aniqlash va aniq ifodalash 2. Axborotni izlash va manbalarni maqsadli tanlash 3. Manbalar ishonchliligi va dolzarbligini baholash 4. Axborotni tizimlashtirish va tuzilmalash	Tizimli yondashuv (tuzilma va aloqalar)
Operatsional-analitik	1. Ma’lumotlarni tahlil va sintez qilish 2. Tanqidiy baholash va faktlarni tekshirish (faktcheking) 3. Dalilga asoslangan xulosa va qaror qabul qilish 4. Raqamli va analitik vositalardan foydalanish	Faoliyatli yondashuv (analitik harakat)
Refleksiv-baholovchi	1. Faoliyatni rejalashtirish va o‘z-o‘zini nazorat qilish 2. Natija va jarayonni refleksiv baholash 3. Xatolarni aniqlash va tuzatish 4. Axborotni etik va mas’uliyatli taqdim etish	Faoliyatli + kompetensiyaviy yondashuv (refleksiya)

Taklif etilayotgan 4×4 tuzilma (jami 16 indikator) IAKni nazariy jihatdan yaxlit va amaliy jihatdan o‘lchanadigan tizim sifatida ifodalaydi. Har bir indikatorni keyingi bosqichlarda 0–4 balli analitik rubrika asosida baholash mumkin; bu talabaning rivojlanish darajasini miqdoriy va sifat jihatidan aniqlash imkonini beradi. Bunday operatsionallashtirish diagnostikadan individual rivojlanish trayektoriyasini loyihalashgacha bo‘lgan pedagogik qarorlar uchun metodik asos yaratadi.

Taklif etilgan model IAKni axborot savodxonligi va tanqidiy fikrlash bilan bog‘laydigan zamonaviy yondashuvlar [11; 12] hamda kompetensiyaviy va faoliyatli metodologiyaning fundamental qoidalari [3–9] bilan uyg‘unlashadi. Modelning yangiligi shundaki, uch yondashuv ketma-ket emas, balki funksional taqsimot tamoyili asosida integratsiyalangan: tizimli yondashuv tuzilmaviy yaxlitlikni, kompetensiyaviy yondashuv natijaning o‘lchanuvchanligini, faoliyatli yondashuv esa kompetentlikning shakllanish mexanizmini ta’minlaydi. Shu tariqa tuzilma, natija va jarayon o‘rtasidagi metodologik uzviylik ta’minlanadi. Modelning asosiy cheklovi uning hozircha nazariy asoslash bosqichida ekanligidir; uning validligi, ishonchliligi va diagnostik aniqligi empirik hamda psixometrik tekshiruvni talab qiladi.

Modelning nazariy ahamiyati IAKni uch metodologik yondashuv integratsiyasida izohlash hamda uning komponent-indikator tuzilmasini aniqlashtirish bilan belgilanadi. Amaliy ahamiyati esa 16 indikator asosida diagnostik vositalar, analitik rubrikalar va individual rivojlanish trayektoriyalarini ishlab chiqish uchun metodik asos bo‘la olishida namoyon bo‘ladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O‘tkazilgan nazariy tadqiqot quyidagi xulosalarni chiqarish imkonini berdi:

1. Informatsion-analitik kompetentlik integrativ shaxsiy sifat bo‘lib, axborot ehtiyojini aniqlash, axborotni izlash, baholash, tahlil va sintez qilish, dalillarga asoslangan qaror qabul qilish hamda mazkur faoliyatni refleksiv boshqarish qobiliyatlarini birlashtiradi. Uni alohida ko‘nikmalar yig‘indisiga qisqartirish metodologik jihatdan yetarli emas.
2. Tizimli, kompetensiyaviy va faoliyatli yondashuvlar bir-birini istisno qilmaydi, balki IAKning tuzilma, natija va jarayon jihatlarini qamrab oluvchi yagona metodologik asosni tashkil etadi.
3. Uch yondashuv integratsiyasi asosida to‘rt komponent (motivatsion-qadriyatli, kognitiv-informatsion, operatsional-analitik, refleksiv-baholovchi) va 16 indikatordan iborat tuzilmaviy-funksional model asoslandi. Model yaxlit va o‘lchanadigan tizim sifatida 0–4 balli analitik rubrika orqali operatsionallashtirilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Bertalanffy L. von. General System Theory: Foundations, Development, Applications. - New York: George Braziller, 1968. – 289 p.
2. Блауберг И.В., Юдин Э.Г. Становление и сущность системного подхода. - М.: Наука, 1973. - 270 с.
3. Хуторской А.В. Методологические основания применения компетентностного подхода к проектированию образования // Высшее образование в России. - 2017. - № 12 (218). - С. 85-91.
4. Зимняя И.А. Ключевые компетенции - новая парадигма результата образования // Высшее образование сегодня. - 2003. - № 5. - С. 34-42.
5. Болотов В.А., Сериков В.В. Компетентностная модель: от идеи к образовательной программе // Педагогика. - 2003. - № 10. - С. 8-14.
6. Зеер Э.Ф. Компетентностный подход к образованию // Образование и наука. - 2005. - № 3 (33). - С. 27-40.
7. Выготский Л.С. Педагогическая психология / под ред. В.В. Давыдова. - М.: Педагогика, 1991. - 480 с.
8. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. - М.: Политиздат, 1975. - 304 с.
9. Гальперин П.Я. Психология как объективная наука / под ред. А.И. Подольского. - М.: Институт практической психологии; Воронеж: НПО “МОДЭК”, 1998. - 480 с.
10. Baydjanov B.X. Teacher’s Digital Competences as a Factor in the Development of Students’ Information-Analytical Competence // American Journal of Social and Humanitarian Research. - 2025. - Vol. 6, No. 3. - P. 499-506.
11. Fomkina E., Koshova O., Shurduk A. Peculiarities of Formation of Information and Analytical Competence of Students of Higher Education Establishment in the Study of Natural Sciences. - Zenodo, 2020.
12. Tripon C. Information Literacy in Engineering Education // Digital Equity and Literacy. - London: IntechOpen, 2025. - P. 1-24.
13. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2026-yil 16-fevraldagi PF-21-son “Mamlakat taraqqiyotining 2030-yilgacha mo‘ljallangan ustuvor yo‘nalishlari doirasida islohotlarni izchil davom ettirish va yangi bosqichga olib chiqishning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi (Lex.uz).

BIOLOGIYA TA'LIMIDA O'QUVCHILARNING BILIM VA KOMPETENSIYALARINI BAHOLASHNI PEDAGOGIK KVALIMETRIYA VA ZAMONAVIY PSIXOMETRIK YONDASHUVLAR ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH

Boyxonov Islomjon Abduqaxxor o'g'li
O'zbekiston respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Bilim va malakalarni baholash agentligi huzuridagi Ilmiy-o'quv amaliy markazi

Annotatsiya: Mazkur maqolada biologiya ta'limida o'quvchilarning bilim, amaliy ko'nikma va kompetensiyalarini baholash tizimini takomillashtirishning nazariy va metodologik asoslari tahlil qilingan. Tadqiqotning maqsadi biologiya fanining mazmuniy va kognitiv xususiyatlarini hisobga olgan holda pedagogik kvalimetriya, klassik test nazariyasi hamda zamonaviy psixometrik yondashuvlarni, xususan, Rasch modelini integratsiyalashgan baholash tizimida uyg'unlashtirishdan iborat. Tadqiqotda ilmiy-metodik adabiyotlarni o'rganish, qiyosiy va testologik tahlil hamda psixometrik yondashuvlardan foydalanilgan. Tahlil natijalari biologiya fanidan baholash amaliyotida topshiriqlarning mazmuniy reprezentativligi, kognitiv murakkabligi, diskriminatsion xususiyatlari, distraktorlarning samaradorligi hamda o'lchash natijalarini interpretatsiya qilish bilan bog'liq muammolar mavjudligini ko'rsatgan.

Maqolada biologik kompetensiyalarni diagnostika qilishga yo'naltirilgan ko'p bosqichli kvalimetrik-psixometrik baholash modeli taklif etilgan. Mazkur model baholash konstruktini aniqlash, test spetsifikatsiyasini ishlab chiqish, Bloom taksonomiyasi asosida topshiriqlarni loyihalash, ekspert baholash, pilot sinovni o'tkazish, klassik test nazariyasi asosida dastlabki tahlil, Rasch modeli yordamida psixometrik kalibrlash hamda natijalarni diagnostik interpretatsiya qilish bosqichlarini qamrab oladi. Taklif etilgan yondashuv biologiya fanidan baholashni faqat to'g'ri javoblar sonini aniqlash vositasi sifatida emas, balki o'quvchilarning biologik kompetensiyalarini valid va ishonchli diagnostika qilish tizimi sifatida rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: biologiya ta'limi, pedagogik baholash, pedagogik kvalimetriya, testologiya, psixometriya, klassik test nazariyasi, Item Response Theory (IRT), Rasch modeli, biologik kompetensiya, validlik, ishonchlilik, test topshirig'i.

Abstract: This article analyzes the theoretical and methodological foundations for improving the assessment system of students' knowledge, practical skills, and competencies in biology education. The purpose of the study is to integrate pedagogical qualimetry, Classical Test Theory (CTT), and modern psychometric approaches, particularly the Rasch model, into a comprehensive assessment system that takes into account the content-specific and cognitive characteristics of biology as a school subject. The study employs an analysis of scientific and methodological literature, comparative and testological analysis, as well as psychometric approaches. The findings indicate that current biology assessment practices involve a number of challenges related to the content representativeness of test items, cognitive complexity, item discrimination, distractor effectiveness, and the interpretation of measurement results.

The article proposes a multi-stage qualimetric-psychometric assessment model designed to diagnose students' biological competencies. The model comprises the identification of the assessment construct, development of test specifications, design of assessment items based on Bloom's taxonomy, expert evaluation, pilot testing, preliminary analysis using Classical Test Theory, psychometric calibration through the Rasch model, and diagnostic interpretation of the results. The proposed approach contributes to transforming biology assessment from a mechanism focused solely on determining the number of correct responses into a valid and reliable diagnostic system for assessing students' biological competencies.

Key words: biology education, educational assessment, pedagogical qualimetry, testology, psychometrics, Classical Test Theory (CTT), Item Response Theory (IRT), Rasch model, biological competence, validity, reliability, test item.

Аннотация: В статье анализируются теоретические и методологические основы совершенствования системы оценивания знаний, практических умений и компетенций учащихся в процессе обучения биологии. Цель исследования заключается в интеграции педагогической квалиметрии, классической теории тестов и современных психометрических подходов, в частности модели Раша, в единую систему оценивания с учетом содержательных и когнитивных особенностей биологии как учебного предмета. В исследовании использованы методы анализа научно-методической литературы, сравнительного и тестологического анализа, а также психометрические подходы. Результаты анализа свидетельствуют о наличии в практике оценивания по биологии проблем, связанных с содержательной репрезентативностью заданий, их когнитивной сложностью, дискриминативными характеристиками, эффективностью дистракторов и интерпретацией результатов измерения.

В статье предложена многоэтапная квалиметрическо-психометрическая модель оценивания, ориентированная на диагностику биологических компетенций учащихся. Данная модель включает определение конструкта оценивания, разработку спецификации теста, проектирование заданий на основе таксономии Блума, экспертное оценивание, проведение пилотного тестирования, первичный анализ на основе классической теории тестов, психометрическую калибровку с использованием модели Раша и диагностическую интерпретацию полученных результатов. Предложенный подход позволяет рассматривать оценивание по биологии не только как средство определения количества правильных ответов, но и как систему валидной и надежной диагностики биологических компетенций учащихся.

Ключевые слова: биологическое образование, педагогическое оценивание, педагогическая квалиметрия, тестология, психометрия, классическая теория тестов, теория ответов на задания (Item Response Theory, IRT), модель Раша, биологическая компетентность, валидность, надежность, тестовое задание.

KIRISH

Ta'lim sifatini ta'minlash masalasi zamonaviy pedagogik tadqiqotlarning ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Biroq ta'lim sifatini baholash faqat o'quvchining ma'lum miqdordagi savollarga to'g'ri javob berishini aniqlash bilan cheklanmaydi. Ayniqsa, biologiya kabi murakkab va ko'p komponentli o'quv fanida o'quv natijasini baholash biologik tushunchalarni eslab qolish, ularning mazmunini tushunish, biologik qonuniyatlarni amaliy vaziyatlarda qo'llash, tajriba natijalarini tahlil qilish, dalillarga asoslangan xulosalar chiqarish va muammoli biologik vaziyatlarga yechim topish kabi turli darajadagi faoliyatlarni qamrab olishi lozim.

Biologiya fanining mazmuni o'ziga xos xususiyatga ega. Unda hujayra va molekula darajasidagi jarayonlardan tortib organizm, populyatsiya, ekotizim va biosfera darajasigacha bo'lgan hodisalar o'rganiladi. O'quvchi biologik obyekt va jarayonlarni nafaqat tavsiflashi, balki ular o'rtasidagi sabab-oqibat bog'lanishlarini aniqlashi, jadval, grafik va sxemalarni tahlil qilishi, tajriba ma'lumotlarini interpretatsiya qilishi hamda ilmiy dalillarga asoslangan qaror qabul qilishi talab etiladi.

Xalqaro baholash tizimlarida ham tabiiy-ilmiy ta'lim natijalarini baholash mazmuni tobora kompetensiyaviy xarakter kasb etmoqda. Masalan, PISA 2025 fanlar bo'yicha konseptual asosida tabiiy-ilmiy ta'lim natijalari hodisalarni ilmiy jihatdan tushuntirish, ilmiy tadqiqotni loyihalash va baholash hamda ilmiy ma'lumot va dalillarni tanqidiy talqin qilish bilan bog'liq kompetensiyalar orqali tavsiflanadi. Shuningdek, ilmiy axborotni izlash, baholash va undan qaror qabul qilishda foydalanish ham muhim yo'nalish sifatida ajratilgan.

Bu holat biologiya ta'limidagi baholash tizimini ham qayta ko'rib chiqishni talab qiladi. Agar baholash vositasi asosan faktologik bilimlarni aniqlashga yo'naltirilgan bo'lsa, u o'quvchining haqiqiy biologik kompetensiyasi haqida to'liq tasavvur bera olmaydi. Shu sababli baholash mazmuni, topshiriq shakli, kognitiv darajasi va o'lchash sifati o'zaro uyg'un tizim sifatida qaralishi zarur.

Biologiya ta'limi bo'yicha zamonaviy tadqiqotlarda ham aynan shu muammo dolzarb ekanligi qayd etilmoqda. Biologik tushunchalarni baholash vositalarini ishlab chiqish va validatsiya qilishda klassik test nazariyasi bilan bir qatorda Rasch tahlili va boshqa zamonaviy psixometrik yondashuvlarning qo'llanilishi kengayib bormoqda. Biroq mavjud biologiya baholash instrumentlarining ayrimlari muayyan ta'lim muhiti yoki cheklangan tanlanmaga asoslanganligi sababli, natijalarni kengroq kontekstda umumlashtirish masalasi murakkabligicha qolmoqda.

Mazkur maqolaning asosiy ilmiy muammosi shundan iboratki, biologiya fanidan o'quvchilar bilimini baholash amaliyotida ko'pincha yakuniy ball asosiy natija sifatida qabul qilinadi, biroq ushbu ballning qanday konstruktni o'lchashi, topshiriqlarning mazmuniy jihatdan qanchalik reprezentativligi, ularning psixometrik sifati va olingan natijalardan qanday pedagogik xulosalar chiqarish mumkinligi har doim ham yetarli darajada asoslanmaydi.

Shu nuqtayi nazardan tadqiqotning maqsadi biologiya ta'limida o'quvchilarning bilim va kompetensiyalarini baholashning mavjud nazariy va amaliy yondashuvlarini tahlil qilish hamda pedagogik kvalimetriya, klassik test nazariyasi va Rash modelini integratsiyalashgan holda biologiya fanidan baholashning takomillashtirilgan modelini ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqotning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- biologiya ta'limida baholashning nazariy-metodologik asoslarini tahlil qilish;
- biologik kompetensiyalarni baholashning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash;
- klassik test nazariyasi va zamonaviy psixometrik yondashuvlarning imkoniyatlarini qiyoslash;
- biologiya faniga oid topshiriqlarning sifatini baholash mezonlarini aniqlash;
- biologiya ta'limi uchun kvalimetrik-psixometrik baholash modelini ishlab chiqish.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi biologiya fanidan baholashni alohida test topshirig'i yoki yakuniy ball bilan cheklangan jarayon sifatida emas, balki biologik kompetensiyalarni aniqlash → topshiriqlarni loyihalash → kvalimetrik ekspertiza → empirik sinov → CTT tahlili → Rash kalibrlashi → diagnostik interpretatsiya → teskari aloqa ketma-ketligida tashkil etiladigan integratsiyalashgan tizim sifatida asoslash bilan belgilanadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Pedagogik baholash nazariyasida muhim metodologik o'zgarishlardan biri validlik tushunchasining testning alohida xususiyati sifatidagi tor talqinidan baholash natijalariga asoslangan xulosalarning asoslanganligi sifatidagi kengroq yondashuvga o'tishdir.

Zamonaviy validlik nazariyasida testning o'zi "valid" yoki "invalid" deb baholanmaydi. Asosiy masala test natijalaridan chiqarilayotgan xulosa va qabul qilinayotgan qarorlarning ilmiy dalillar bilan qay darajada asoslanishidir. Biologiya ta'limi sohasidagi tadqiqotlarda ham validlik dalillari mazmun, javob jarayoni, ichki tuzilma va boshqa omillar bilan bog'liq holda ko'rib chiqilishi ta'kidlanadi.

Mazkur yondashuv biologiya fanidan baholash uchun ayniqsa muhimdir. Chunki, masalan, genetik masalani to'g'ri yechgan o'quvchi haqiqatan ham genetik qonuniyatlarni tushunganligi yoki faqat ma'lum algoritmni yodlab olganligi o'rtasida farq mavjud. Demak, faqat yakuniy javobning to'g'riligini aniqlash har doim ham baholash konstruktini to'liq ochib bermaydi.

Shunday qilib, biologiya fanidan validlikni ta'minlash kamida uch savolga javob berishni talab qiladi:

1. Topshiriq biologik mazmunni to'g'ri va yetarli darajada aks ettiradimi?
2. O'quvchi topshiriqni bajarishda aynan o'lchanishi kerak bo'lgan biologik bilim yoki ko'nikmadan foydalanadimi?
3. Olingan natijadan chiqarilgan pedagogik xulosa asoslimi?

Biologiya ta'limi bo'yicha integrativ tadqiqotlar biologik bilimlarni alohida faktlar yig'indisi sifatida emas, balki o'zaro bog'langan konseptual tizim sifatida ko'rish zarurligini ko'rsatadi. Shu sababli biologik ta'lim natijalarini baholashda faqat termin va ta'riflarni eslab qolishga asoslangan topshiriqlar yetarli emas.

So'nggi sistematik sharhlarda biologiya ta'limidagi baholash tadqiqotlarida formativ baholash, texnologiyalardan foydalanish, tanqidiy fikrlash va ilmiy tadqiqotchilik ko'nikmalarini baholashga e'tibor ortib borayotgani qayd etiladi. Shu bilan birga, biologik tushunchalarning murakkabligi hamda texnologik vositalarni baholash jarayoniga integratsiya qilish muammosi saqlanib qolmoqda.

Bu holat biologiya fanidan baholashning ikki darajasini birlashtirish zarurligini ko'rsatadi:

Birinchi daraja – baholash nimani o'lchashi kerakligi, ya'ni biologik konstruktni aniqlash.

Ikkinchi daraja esa – ushbu konstrukt qanchalik sifatli o'lchanayotganligi, ya'ni psixometrik sifatni aniqlashdir.

Mazkur ikki daraja o'zaro bog'liq bo'lmasa, ikki xil muammo yuzaga keladi. Mazmunan mukammal tuzilgan topshiriq psixometrik jihatdan samarasiz bo'lishi mumkin. Aksincha, statistik ko'rsatkichlari yaxshi bo'lgan topshiriq biologiya fanining muhim kompetensiyasini yetarli darajada aks ettirmasligi mumkin.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Klassik test nazariyasi va Rasch modelining biologiya ta'limidagi o'rni

Test topshiriqlarini tahlil qilishda klassik test nazariyasi uzoq yillar davomida asosiy metodologik vosita bo'lib kelgan. Ushbu yondashuv testning umumiy ishonchliligini, topshiriq qiyinligini, diskriminatsion xususiyatini va topshiriq bilan umumiy test natijasi o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash imkonini beradi.

CTTning asosiy afzalligi uning nisbatan sodda va amaliyotda qulay ekanligidadir. Masalan, test topshirig'ining qiyinlik indeksi orqali savolga to'g'ri javob bergan o'quvchilar ulushi aniqlanadi. Diskriminatsion ko'rsatkich esa yuqori va past natijali o'quvchilarni topshiriq qanchalik farqlay olishini ko'rsatadi.

Biroq klassik test nazariyasining muhim cheklovlaridan biri shundaki, topshiriq parametrlarining qiymati ma'lum darajada aynan shu topshiriqni bajargan tanlanmaga bog'liq bo'ladi. Shu sababli bir xil topshiriq turli qobiliyat tarkibiga ega guruhlarda turlicha statistik tavsifga ega bo'lishi mumkin.

Zamonaviy test nazariyasi, jumladan, Item Response Theory ushbu muammoni yanada chuqurroq tahlil qilish imkonini beradi. Rasch modeli shaxs qobiliyati va topshiriq qiyinligini umumiy logit shkalasida ifodalashga asoslanadi.

Rasch modelida asosiy savol:

Ma'lum qobiliyat darajasiga ega o'quvchining ma'lum qiyinlik darajasidagi topshiriqni to'g'ri bajarish ehtimoli qanday?

Bu yondashuv biologiya fanidagi topshiriqlarni faqat "oson" yoki "qiyin" deb tavsiflashdan ko'ra, ularni o'quvchilar qobiliyati bilan bir shkalada joylashtirish imkonini beradi.

Rasch tahlilining instrument ishlab chiqishdagi imkoniyatlari, xususan, konstruktni aniq belgilash, topshiriqlar sifatini monitoring qilish, o'lchash vositasini takomillashtirish va alternativ test shakllarini yaratishdagi ahamiyati ta'kidlangan.

Biologiya faniga oid empirik tadqiqotlarda ham CTT va Rasch modelining birgalikda qo'llanishi test topshiriqlari sifatini yanada kengroq baholash imkonini berishi ko'rsatilgan. Ayrim tadqiqotlarda aynan biologiya fanidan tuzilgan test topshiriqlari qiyinlik, diskriminatsiya, distraktorlar samaradorligi, validlik va ishonchlilik ko'rsatkichlari bo'yicha klassik va Rasch yondashuvlari asosida taqqoslangan.

Demak, CTT va Rasch modelini bir-biriga qarama-qarshi metodlar sifatida emas, balki turli darajadagi diagnostik ma'lumot beruvchi o'zaro to'ldiruvchi yondashuvlar sifatida ko'rish maqsadga muvofiqdir.

Mazkur maqola nazariy-metodologik va konseptual tadqiqot xarakteriga ega. Tadqiqotda:

- ilmiy-metodik adabiyotlarni tahlil qilish;
- qiyosiy tahlil;
- biologik kompetensiyalarni mazmuniy modellashtirish;
- testologik tahlil;
- ekspert baholash tamoyillarini konseptual asoslash;
- psixometrik tahlilning nazariy asoslarini umumlashtirish metodlaridan foydalanildi.

Maqolada keltiriladigan sonli misollar, agar alohida real empirik ma'lumot bilan ko'rsatilmagan bo'lsa, gipotetik misol yoki taklif etilayotgan baholash modeli sifatida talqin qilinadi. Ular haqiqiy eksperimental tadqiqot natijasi sifatida taqdim etilmaydi.

Taklif etilayotgan modelda biologik ta'lim natijasi yagona "bilim" ko'rsatkichi bilan cheklanmaydi. U quyidagi komponentlardan tashkil topadi:

TAHLIL VA NATIJALAR

Nazariy va metodologik tahlil biologiya fanidan baholashda quyidagi muammolar mavjudligini ko'rsatadi.

1. Faktologik bilimlarning ustunligi

Ko'plab testlarda "qaysi?", "nima?", "kim?" kabi eslab qolishga asoslangan topshiriqlar ustunlik qilishi mumkin. Bunday topshiriqlar ma'lum biologik bilimlarni aniqlash uchun zarur, biroq ular o'quvchining biologik jarayonlarni tahlil qilish yoki ilmiy dalillar asosida xulosa chiqarish qobiliyatini to'liq baholamaydi.

2. Kognitiv darajalar o'rtasidagi nomutanosiblik

Baholash spetsifikatsiyasida Bloom taksonomiyasining yuqori darajalari yetarli darajada aks etmasa, test yuqori ball olgan o'quvchi bilan murakkab biologik muammoni mustaqil hal qila oladigan o'quvchini farqlashda cheklangan bo'ladi.

3. Mazmuniy validlikning yetarli asoslanmasligi

Biologiya fani keng mazmunli bo'lgani sababli 30 yoki 40 ta topshiriq butun fan mazmunini teng darajada qamrab ololmaydi. Shu sababli test topshiriqlari oldindan ishlab chiqilgan spetsifikatsiyaga asoslanishi lozim.

Biologiya bo'yicha yirik baholash instrumentlarini ishlab chiqish tadqiqotlarida ham mazmunni ekspertlar tomonidan aniqlangan asosiy biologik konsepsiyalar bilan bog'lash va topshiriqlarni mutaxassislar ekspertizasidan o'tkazish validlik dalillarini shakllantirishning muhim qismi sifatida ko'riladi.

4. Distraktorlarning samarasizligi

Ko‘p variantli testda noto‘g‘ri javob variantlari tasodifiy yoki biologik jihatdan mutlaqo asossiz tuzilsa, yuqori va past qobiliyatli o‘quvchilarni farqlash imkoniyati kamayadi.

Samarali distraktor noto‘g‘ri tushuncha yoki tipik xatoni aks ettirishi kerak. Masalan, genetika bo‘yicha topshiriqda noto‘g‘ri variantlar o‘quvchilarning dominantlik, segregatsiya yoki mustaqil kombinatsiyalanish qonuniyatlarini noto‘g‘ri qo‘llashi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Biologiyaga oid namunaviy topshiriq

No‘xat o‘simligida urug‘ rangi bo‘yicha sariq belgi yashil belgiga nisbatan dominant. Geterozigot sariq urug‘li o‘simliklar o‘zaro chatishtirilganda 160 ta avlod olindi.

Savol: **Nazariy jihatdan yashil urug‘li o‘simliklarning kutilayotgan sonini aniqlang.**

A) 40
B) 80
C) 120
D) 160

Bu topshiriqning biologik mazmuni oddiy dominantlik va Mendel qonuniyatlari bilan bog‘liq. Biroq uni faqat to‘g‘ri javob asosida baholash cheklangan ma’lumot beradi.

Topshiriq quyidagi diagnostik imkoniyatlarga ega:

A varianti – 3:1 nisbatini to‘g‘ri qo‘llagan o‘quvchi;

B varianti – dominant va retsessiv belgilarni teng nisbatda deb hisoblash bilan bog‘liq ehtimoliy noto‘g‘ri tushuncha;

C varianti – dominant fenotip ulushini noto‘g‘ri tanlash;

D varianti – barcha avlodlarda dominantlik kuzatiladi, degan xato tasavvur.

Shunday qilib, distraktorlar faqat “noto‘g‘ri javoblar” emas, balki o‘quvchilarning noto‘g‘ri konseptual tasavvurlarini diagnostika qilish vositasi sifatida ishlab chiqilishi mumkin.

Maqolaning asosiy ilmiy taklifi biologiya fanidan baholashning quyidagi integratsiyalashgan modelidir.

I-bosqich. **Baholash konstruktini aniqlash**

Avvalo “o‘quvchi nimani bilishi kerak?” degan savol emas, balki:

“O‘quvchi biologik bilimlardan foydalangan holda nimalarni bajara olishi kerak?”degan savol asosiy metodologik nuqtaga aylantiriladi.

II-bosqich. **Baholash spetsifikatsiyasini ishlab chiqish**

Har bir topshiriq quyidagi koordinatalar bo‘yicha joylashtiriladi:

Biologik mazmun → Kompetensiya → Kognitiv daraja → Topshiriq formati

Masalan:

Genetika → Muammoni yechish → Qo‘llash → Ochiq yoki ko‘p variantli topshiriq

III-bosqich. **Mazmuniy ekspertiza**

Biologiya mutaxassislari va metodistlar topshiriqlarni quyidagi mezonlar asosida baholaydilar:

- biologik jihatdan to‘g‘riligi;
- o‘quv dasturiga mosligi;
- kompetensiyani aks ettirishi;
- kognitiv darajaning mosligi;
- til va ifodaning aniqligi;
- konstruktga aloqador bo‘lmagan omillarning mavjud emasligi.

IV-bosqich. **Pilot sinov**

Topshiriqlar o‘quvchilar guruhida sinovdan o‘tkaziladi va dastlabki empirik ma’lumotlar olinadi.

V-bosqich. **Klassik test nazariyasi asosida tahlil**

Bu bosqichda:

- testning umumiy ishonchliligi;
- topshiriq qiyinligi;

- diskriminatsiya;
- item-total correlation;
- distraktorlarning ishlashi tahlil qilinadi.

VI-bosqich. **Rash modeli asosida kalibrlash**

Rash tahlili yordamida:

- person ability – o‘quvchi qobiliyati;
- item difficulty – topshiriq qiyinligi;
- logit shkalasi;
- infit va outfit statistikasi;
- item-person map (Rayt xaritasi);
- test targeting;
- unidimensionality;
- local independence tahlil qilinadi.

Bu bosqichning asosiy afzalligi shundaki, o‘quvchi qobiliyati va topshiriq qiyinligi bir xil metrik shkalada taqqoslanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Biologiya fanidan baholashning asosiy muammosi o‘quvchi tomonidan to‘plangan ball miqdorini aniqlash bilan biologik kompetensiyalarni haqiqiy o‘lchash o‘rtasidagi metodologik tafovutda namoyon bo‘ladi. Yuqori test natijasi har doim ham biologik hodisalarni tahlil qilish, ilmiy dalillarni baholash yoki yangi biologik vaziyatlarda bilimlarni qo‘llash qobiliyatini to‘liq ifodalayvermaydi.

Tadqiqotning nazariy tahlili biologiya fanidan baholashni takomillashtirish uchun mazmuniy, kvalimetrik va psixometrik yondashuvlarni yagona tizimga birlashtirish zarurligini ko‘rsatadi.

Shu asosda quyidagi amaliy takliflar ishlab chiqildi:

- biologiya fanidan baholash spetsifikatsiyasi mazmun × kompetensiya × kognitiv daraja modeli asosida ishlab chiqilishi;
- topshiriqlar Bloom taksonomiyasining barcha tegishli darajalarini muvozanatli qamrab olishi;
- har bir test topshirig‘i biologik mazmuni va psixometrik sifati bo‘yicha alohida ekspertizadan o‘tkazilishi;
- testning dastlabki sifat nazorati CTT ko‘rsatkichlari asosida amalga oshirilishi;
- yuqori sifatli baholash instrumentlarini shakllantirishda Rasch modeli yordamida topshiriqlar kalibrlanishi;
- o‘quvchi natijalari faqat umumiy ball sifatida emas, balki biologik kompetensiyalar profili sifatida interpretatsiya qilinishi;
- psixometrik tahlildan o‘tgan topshiriqlar asosida biologiya fanidan doimiy yangilanib boradigan topshiriqlar banki shakllantirilishi lozim.

Taklif etilgan kvalimetrik-psixometrik model biologiya ta’limida baholashni “natijani qayd etish” jarayonidan “o‘quvchining biologik rivojlanishini diagnostika qilish va ta’lim jarayonini boshqarish” vositasiga aylantirish imkonini beradi.

Kelgusidagi tadqiqotlarda ushbu modelni umumiy o‘rta ta’lim maktablarida real empirik ma’lumotlar asosida sinovdan o‘tkazish, turli biologiya bo‘limlari uchun topshiriqlar bankini shakllantirish, Rasch modeli yordamida topshiriqlarni kalibrlash hamda parallel test shakllarini umumiy topshiriqlar asosida bog‘lash istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. American Educational Research Association, American Psychological Association, & National Council on Measurement in Education. (2014). Standards for educational and psychological testing. American Educational Research Association.
2. Campbell, C. E., & Nehm, R. H. (2013). A critical analysis of assessment quality in genomics and evolution education research. CBE–Life Sciences Education, 12(1), 92–105.

3. Cary, T., & Branchaw, J. (2017). The BioCore Guide: A tool for interpreting the core concepts of Vision and Change for biology majors. CBE–Life Sciences Education, 16(1), ar7.
4. Crocker, L., & Algina, J. (1986). Introduction to classical and modern test theory. Holt, Rinehart and Winston.
5. Herman, J. L., & Linn, R. L. (2013). On the road to assessing deeper learning: The status of Smarter Balanced and PARCC assessment consortia. CBE–Life Sciences Education, 12(4), 517–524.
6. Kane, M. T. (2013). Validating the interpretations and uses of test scores. Journal of Educational Measurement, 50(1), 1–73.
7. Messick, S. (1995). Validity of psychological assessment: Validation of inferences from persons' responses and performances as scientific inquiry into score meaning. American Psychologist, 50(9), 741–749.
8. OECD. (2023). PISA 2025 Science Framework. OECD.
9. Priyani, T., & Sugiharto, B. (2024). Analysis of biology midterm exam items using a comparison of the classical theory test and the Rasch model. Jurnal Pendidikan Biologi Indonesia, 10(3). https://doi.org/10.22219/jpbi.v10i3.34345
10. Rahmi, S. N., Megawati, Alberida, H., & Fadilah, M. (2025). Assessment of biology learning outcomes in education: A systematic literature review. Biosfer: Jurnal Pendidikan Biologi. https://doi.org/10.21009/biosferjpb.47179
11. Reeves, T. D., & Marbach-Ad, G. (2016). Contemporary test validity in theory and practice: A primer for discipline-based education researchers. CBE–Life Sciences Education, 15(1), rm1.
12. Rasch, G. (1960). Probabilistic models for some intelligence and attainment tests. Danish Institute for Educational Research.
13. Shi, J., Wood, W. B., Martin, J. M., Guild, N. A., Vicens, Q., & Knight, J. K. (2010). A diagnostic assessment for introductory molecular and cell biology. CBE–Life Sciences Education, 9(4), 453–461.
14. Wilson, M., & Scalise, K. (2016). Assessment to improve learning in higher education: The BEAR Assessment System. Higher Education, 72, 1–17.
15. Kartikasari, R., & Sugiharto, B. (2026). Analysis of biology multiple-choice questions using classical test theory and Rasch model. Edubiotik: Jurnal Pendidikan, Biologi dan Terapan, 11(1). https://doi.org/10.33503/ebio.v11i01.1816

MAKTAB TA'LIMI SCHOOL EDUCATION ШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

OILADAGI NIZOLARNI HAL ETISHDA MEDIATORLIK FAOLIYATINING AHAMIYATI

Ibaydullayeva Umida Rustamjonovna
O‘zMU Jizzax filiali “Psixologiya” kafedrasi dotsenti, ps.f.b.f.d (PhD)

Annotatsiya: Mazkur maqolada oilaviy munosabatlarda er-xotin o‘rtasida yuzaga keladigan nizolar, ularning psixologik va ijtimoiy sabablari hamda oilaviy ajrimlarga olib keluvchi omillar tahlil qilingan. Oilaviy nizolarning oldini olish va ularni konstruktiv hal etishda mediatorlik faoliyatining psixologik ahamiyati, shuningdek, mediatsiya jarayonida empatiya, samarali muloqot va muzokara mexanizmlarining o‘rni yoritilgan. Mediatsiya shaxslararo munosabatlarda yuzaga keladigan emotsional zo‘riqishni kamaytirish, tomonlar o‘rtasidagi ishonch muhitini tiklash, o‘zaro tushunish va murosaga erishishga ko‘maklashuvchi psixologik-ijtimoiy mexanizm sifatida baholangan. Shuningdek, oilaviy nizolarni bartaraf etishda mediatorlik faoliyatini samarali tashkil etish zarurati hamda uning nizolar profilaktikasi va oilaviy munosabatlarni barqarorlashtirishdagi ahamiyati ilmiy jihatdan asoslangan.

Kalit so‘zlar: mediatsiya, mediator, oilaviy nizo, ajrim, nizo sabablari, ajrim sabablari, empatiya, muloqot, konfliktologiya, kelishuv, psixologik profilaktika, muzokara, shaxslararo munosabatlar.

Abstract: This article analyzes conflicts arising between spouses in family relationships, their psychological and social causes, as well as the factors contributing to marital dissolution. Particular attention is given to the psychological significance of mediation in preventing and constructively resolving family conflicts and to the role of empathy, effective communication, and negotiation mechanisms in the mediation process. Mediation is considered a socio-psychological mechanism that helps reduce emotional tension in interpersonal relationships, restore trust between the parties, promote mutual understanding, and facilitate compromise. Furthermore, the necessity of effectively organizing mediation in resolving family conflicts is scientifically substantiated, with particular emphasis on its role in conflict prevention and the stabilization of family relationships.

Key words: mediation, mediator, family conflict, divorce, causes of conflict, causes of divorce, empathy, communication, conflictology, agreement, psychological prevention, negotiation, interpersonal relationships.

Аннотация: В статье анализируются конфликты, возникающие между супругами в семейных отношениях, их психологические и социальные причины, а также факторы, приводящие к расторжению брака. Раскрывается психологическое значение деятельности медиатора в предупреждении и конструктивном разрешении семейных конфликтов, а также роль эмпатии, эффективной коммуникации и переговорных механизмов в процессе медиации. Медиация рассматривается как социально-психологический механизм, способствующий снижению эмоционального напряжения в межличностных отношениях, восстановлению атмосферы доверия, достижению взаимопонимания и компромисса между сторонами. Кроме того, научно обоснована необходимость эффективной организации медиаторской деятельности при разрешении семейных конфликтов, а также ее значение в профилактике конфликтов и укреплении стабильности семейных отношений.

Ключевые слова: медиация, медиатор, семейный конфликт, развод, причины конфликтов, причины развода, эмпатия, коммуникация, конфликтология, соглашение, психологическая профилактика, переговоры, межличностные отношения.

KIRISH

Hozirgi kunda oilalardagi nizolarning oldini olish va oilaviy munosabatlarni mustahkamlash dolzarb muammolardan biri sanaladi. Oila dunyo miqyosida beqiyos va boqiy ijtimoiy tuzilma ekanligi [1] e’tirof etilishiga qaramay, ko‘plab mamlakatlarda oilaviy munosabatlarda er-xotin o‘rtasida yuzaga keladigan nizolar sababli oilalarning barbod bo‘lish holatlari, shuningdek, oiladagi ruhiy ziddiyatlar tufayli bir qator salbiy oqibatlar kelib chiqayotganligini ko‘rishimiz mumkin. Bu borada O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyevning quyidagi fikrlarini ta’kidlash o‘rinlidir: “Odamlarimiz bilishi kerak, oila muqaddas biz uchun, oilani saqlab qolmasak, biz o‘zligimizni yo‘qotamiz” [2].

Darhaqiqat, oila – jamiyatning muhim bo‘g‘ini sanaladi. Uni muqaddas bilish va asrab-avaylash har bir insonning o‘ziga bog‘liq. Agar har bir inson o‘z oilasining qadriga yetib, oilaviy qadriyatlarni to‘g‘ri shakllantirsagina, oilalarning barbod bo‘lish holatlarining oldini olish mumkin.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Oila va oilaviy munosabatlar, ularda yuzaga kelayotgan muammolarga bo‘lgan qiziqish uzoq davrlardan buyon jamiyatdagi har bir inson, olim, alloma hamda donishmandlarning e’tiborida bo‘lib kelgan. Azal-azaldan jamiyatimizning buyuk allomalari, olimlari va donishmandlarining nikoh hamda oila masalalariga bo‘lgan qiziqishi yuqori bo‘lgan. O‘zbek oilalarida er-xotinlar o‘rtasidagi psixologik muhitni sog‘lomlashtirish, oilaviy o‘zaro munosabatlarning turlari, oiladagi shaxslararo munosabatlar, er-xotin o‘rtasida turli sabablar tufayli yuzaga keladigan nizolar va ularning turlari, shuningdek, ota-onalar va farzandlar o‘rtasidagi munosabatlar masalalari yuzasidan mamlakatimiz psixolog olimlaridan D. Abdullayeva, H. Abdusamatov, F. Akramova, R. Dushanov, K. Ikramova, V. Karimova, X. Karimov, A. Kadirova, N. Lutfullayeva, G. Niyazmetova, Z. Rasulova, N. Salayeva, R. Samarov, N. Sog‘inov, B. Umarov, E. Usmanov, M. Utepbergenov, M. Fayziyeva, G‘. Shoumarov, U. Qodirov, Y. Yakubov va boshqalar ilmiy tadqiqotlar olib borganlar. Mazkur olimlar oilaviy munosabatlar, oilaning turmush tarzi, er-xotin va farzandlar o‘rtasidagi munosabatlar, shuningdek, qaynona-kelin, ovsinlar, qaynona-kuyov hamda qaynota-kelin o‘rtasida yuzaga keladigan nizo va ziddiyatlar muammolarini izchil o‘rganib kelmoqdalar.

TAHLIL VA NATIJALAR

Jamiyatimizda nizolar va ajrimlarning oldini olishga alohida e’tibor qaratilayotganiga qaramasdan, bugungi kunda oilalarda er-xotin o‘rtasidagi nizolarning yuzaga kelishiga qanday sabab va omillar ko‘proq ta’sir ko‘rsatmoqda? Ajralishlarning asosiy sabablari nimalardan iborat va ularning qaysilari ko‘proq ta’sir ko‘rsatmoqda?

Bugungi kunda er-xotin o‘rtasidagi nizolarga eng ko‘p ta’sir ko‘rsatadigan omillar qatoriga o‘zaro muloqotning yetishmasligi, moliyaviy muammolar, sadoqatsizlik va ishonchning yo‘qligi, oiladagi rol va mas’uliyatlarning noto‘g‘ri taqsimlanishi, qaynona-kelin munosabatlari va qarindoshlarning oilaviy hayotga aralashuvi, o‘zaro kutilmalarning mos kelmasligi, yaqinlik va e’tiborning yetishmasligi, qadriyatlar va turmush tarzidagi farqlar hamda zararli odatlarni kiritish mumkin.

Haqiqatan ham, bugungi kunda oilada er-xotinlarning bir-birini eshitmasligi, his-tuyg‘ularini ochiq ifoda etmasligi, o‘z fikr va kechinmalarini ichida saqlashi, moddiy mablag‘larning yetishmasligi, qarzdorlik, er yoki xotinning o‘z mablag‘larini bir-biridan yashirishi, xiyonat yoki unga nisbatan shubha, rashk, uy-ro‘zg‘or ishlari va bola tarbiyasi bilan bog‘liq mas’uliyatlarning taqsimlanishi yuzasidan tortishuvlar, uchinchi tomonlarning oilaviy ishlarga haddan tashqari aralashuvi, nikohdan oldingi tasavvurlar bilan real oilaviy hayot o‘rtasidagi tafovutlar, hissiy yoki jismoniy yaqinlikning susayishi, e’tiborsizlik, diniy, madaniy va tarbiyaviy qarashlardagi farqlar, shuningdek, ichkilikbozlik va qimorbozlik bilan bog‘liq zararli odatlar er-xotin o‘rtasida nizolarning yuzaga kelishiga sabab bo‘lmoqda.

Bugungi globallashuv jarayonida oilaviy ajrimlar dunyo miqyosidagi dolzarb ijtimoiy muammolardan biri hisoblanadi. So‘nggi yillarda O‘zbekistonda ham oilaviy ajrimlar masalasiga alohida e’tibor qaratilmoqda. Shu nuqtayi nazardan, oilaviy ajrimlarga olib keluvchi asosiy sabab va omillarni aniqlash, ularni ilmiy jihatdan tahlil qilish hamda ajrimlarning oldini olish mexanizmlarini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Oila va xotin-qizlar qo‘mitasi tahlillariga ko‘ra, oilaviy ajrimlarning asosiy sabablari [3] quyidagicha taqsimlangan:

№	Ajralish sabablari	Foiz ko‘rsatkichi
1.	**Uchinchi shaxs aralashuvi**	15%
2.	**Farzandsizlik**	12,3%
3.	**Uzoq vaqt bir oila bo‘lib yashamaganlik**	12,2%
4.	**Moliyaviy va moddiy qiyinchiliklar**	5,9%
5.	**Xiyonat**	2,7%
6.	**Spirtli ichimlik va giyohvand moddalar iste’moli**	2,6%
7.	**Ommaviy yoki xorijiy madaniyatning salbiy ta’siri**	2,1%
8.	**Tazyiq va zo‘ravonlik**	1,5%
9.	**Boshqa sabablar**	26,9%

Boshqa tadqiqotlarda esa fe’l-atvor omili birinchi o‘ringa chiqqan: so‘rovnomada qatnashganlarning 49,7 foizi fe’l-atvorning mos kelmasligini ajrimlarning asosiy omili sifatida qayd etgan [4]. Bizning fikrimizcha,

oilalarda ko‘pincha moddiy kamchiliklardan ko‘ra, yoshlarning oilaviy hayotga psixologik tayyorgarligining yetarli emasligi, muloqot madaniyatining pastligi va mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalarining shakllanmaganligi ham nizo va ajrimlarga sabab bo‘lmoqda. Oilalarda ota-onalar yoshlarni to‘yga moddiy jihatdan tayyorlash, ya’ni uy-joy, mebel va dabdabali marosimlarni tashkil etish bilan band bo‘lib, ularni oilaviy hayotning psixologik qiyinchiliklariga, o‘zaro kelishuvga va mas’uliyatga tayyorlash masalasi ko‘pincha e’tibordan chetda qolmoqda. Bu holat yuqorida keltirilgan ko‘rsatkichlarda ham yaqqol namoyon bo‘ladi.

Tomonlar o‘rtasida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan nizolar turli sabab va omillar ta’sirida shakllanadi. Jumladan:

- o‘zaro tushunmovchilik va axborotning yetishmasligi;
- bir-biriga ishonmaslik yoki shubha;
- emotsional zo‘riqish va stress;
- o‘zini boshqalardan himoya qilish ehtiyoji;
- boshqalar tomonidan tan olinish va qadrlanishga bo‘lgan ehtiyoj;
- muloqotdagi emotsional to‘siqlarning mavjudligi.

Albatta, nizo jarayonida insonlarda turli emotsional holatlar, jumladan, g‘azab, xafagarchilik, xavotir, qo‘rquv, umidsizlik, adolatsizlik hissi, stress va himoyaviy reaksiyalar kuzatiladi. Bunday holatlar muloqot jarayonini qiyinlashtiradi, ratsional qaror qabul qilish imkoniyatini pasaytiradi va natijada nizolarning keskinlashishi hamda kuchayishiga sabab bo‘ladi.

Bugungi kunda jamiyatda shaxslararo, oilaviy hamda guruhlararo munosabatlarda yuzaga kelayotgan nizolar inson faoliyatining ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Ijtimoiy munosabatlarning murakkablashuvi, manfaatlarning turlicha bo‘lishi va kommunikatsiya jarayonlarining tezlashuvi nizolarning ko‘payishiga, ayrim holatlarda esa oilaviy ajrimlarga ham sabab bo‘lmoqda. Bunday nizolarni hal etishda an’anaviy sud tartibi bilan bir qatorda, ularni insonparvar va murosaga asoslangan usullar yordamida bartaraf etishga bo‘lgan ehtiyoj ham ortib bormoqda. Ana shunday usullardan biri jahon amaliyotida keng qo‘llanib kelayotgan mediatsiya hisoblanadi. Mediatsiya nizolashayotgan tomonlarga mustaqil va xolis uchinchi shaxs – mediator ishtirokida o‘zaro maqbul kelishuvga erishishga ko‘maklashuvchi jarayondir. Aynan shunday sabablar ta’sirida yuzaga kelgan nizolarda mediatorning vazifasi faqat taraflarning fikrlarini tinglash emas, balki nizoning psixologik manbalarini aniqlash, emotsional keskinlikni yumshatish va konstruktiv muloqot uchun zarur sharoit yaratishdan ham iborat.

Psixologik nuqtayi nazardan, nizo holatida insonlar qarshi tomonning xatti-harakatlarini salbiy niyat bilan izohlashga moyil bo‘lishi, o‘zidagi ichki zo‘riqishni boshqa tarafga ko‘chirishi, o‘z pozitsiyasini mutlaq to‘g‘ri deb qabul qilishi hamda yuzaga kelgan vaziyatni keskin qarama-qarshilik shaklida baholashi mumkin. Mediator ana shunday vaziyatlarda mavjud psixologik to‘siqlarni aniqlab, taraflarning hissiy holatini barqarorlashtirishga, ularni bir-birini tinglashga tayyorlashga va emotsional bosimni kamaytirishga yordam beradi. Bu jarayonda mediator tomonidan hissiy holatni tan olish, verbal va noverbal signallarni to‘g‘ri talqin qilish, sukutdan o‘rinli foydalanish, aniqlashtiruvchi savollar berish va fikrlarni qayta ifodalash kabi usullardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekiston Respublikasida “Mediatsiya to‘g‘risida”gi Qonun Qonunchilik palatasi tomonidan 2018-yil 12-iyunda qabul qilingan va Senat tomonidan 2018-yil 28-iyunda ma’qullangan bo‘lsa-da, mediatsiyaning amaliy samaradorligi ko‘p jihatdan psixologik omillarga ham bog‘liq ekanligi tobora yaqqol namoyon bo‘lmoqda. Chunki yuzaga kelayotgan nizolar faqat huquqiy manfaatlar to‘qnashuvi bilan emas, balki hissiy zo‘riqish, ishonchsizlik, stress, o‘zaro tushunmovchilik, qadrlanmaslik hissi hamda muloqotdagi to‘siqlar bilan bog‘liq bo‘lgan murakkab ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida ham namoyon bo‘ladi.

Jahon amaliyotida mediatsiya instituti AQSh, Buyuk Britaniya, Germaniya, Singapur, Yaponiya va qator Yevropa davlatlarida keng qo‘llaniladi. Buning asosiy sabablaridan biri mediatsiyaning sudlar yuklamasini kamaytirish, taraflar o‘rtasidagi munosabatlarni imkon qadar saqlab qolish hamda nizolarni tezkor va o‘zaro maqbul tarzda hal etish imkonini berishidir. Ayniqsa, oilaviy munosabatlar, mehnat, fuqarolik va tadbirkorlik munosabatlarida mediatsiyaning psixologik yondashuvlarga asoslangan usullari muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa mediatorlik faoliyatini nafaqat huquqiy, balki psixologik jihatdan ham o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

Mediatsiya – nizo yoki kelishmovchilikka duch kelgan tomonlarga o‘zaro maqbul kelishuvga erishishda yordam berishga qaratilgan, mustaqil va xolis uchinchi taraf – mediator ishtirokidagi jarayondir. Mediatorlik faoliyatida mediator nizolashayotgan tomonlar o‘rtasida o‘zaro tushunish, ishonch va kelishuvga erishishga qaratilgan maxsus psixologik va kommunikativ jarayonni tashkil etib, ular o‘rtasidagi tushunmovchiliklarni bartaraf etishga ko‘maklashadi. Bunda mediator asosiy e’tiborni tomonlarning tashqi pozitsiyalarigagina emas, balki ularning ichki ehtiyojlari, hissiy kechinmalari, qadriyatlari va motivlariga ham qaratadi.

Mediatsiya jarayonida ishonch va empatiya muhitini shakllantirish hal qiluvchi ahamiyatga ega. Agar taraflar mediatorga ishonmasa, ular o‘z fikrlarini ochiq bayon qilmasligi, haqiqiy ehtiyojlarini yashirishi mumkin, natijada kelishuvga erishish imkoniyati pasayadi. Empatiya esa taraflarning o‘zini tushunilgan, qadrlangan va hurmat qilingan deb his etishiga xizmat qiladi. Bu holat himoyaviy reaksiyalarni kamaytiradi, emotsional zo‘riqishni yumshatadi va konstruktiv muloqot uchun qulay psixologik muhit yaratadi. Faol tinglash ham mediatorlik faoliyatining eng muhim psixologik usullaridan biri hisoblanadi. Mediator suhbatdoshga to‘liq e’tibor qaratishi, uning nutqini bo‘lmasligi, aytilgan fikrlarni zarur hollarda qayta ifodalashi, aniqlashtiruvchi va ochiq savollar berishi, shuningdek, bildirilgan fikrlarni umumlashtirib borishi lozim. Mediatorning bunday yondashuvi taraflarga o‘z fikrlarini erkin bayon qilish imkonini beradi, noto‘g‘ri tushunishlarni kamaytiradi hamda emotsional bosimning yumshashiga yordam beradi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, mediatorlik faoliyatining samaradorligi ko‘p jihatdan psixologik omillarga bog‘liq. Jumladan, mediator:

- taraflarning emotsional holatini to‘g‘ri baholashi;
- ishonchli va psixologik jihatdan xavfsiz muloqot muhitini yaratishi;
- empatik munosabatni shakllantirishi;
- nizo ishtirokchilarining yashirin ehtiyoj va manfaatlarini aniqlashi;
- taraflarni konstruktiv qaror qabul qilishga yo‘naltirishi lozim.

Agar mediatorning psixologik tayyorgarligi yetarli bo‘lmasa, u nizoni yumshatish o‘rniga, aksincha, uning yanada keskinlashishiga sabab bo‘lishi mumkin. Shuning uchun mediatorlarni tayyorlash tizimida psixologik treninglar, nizolarni boshqarish, stress-menejment, verbal va noverbal kommunikatsiya, muzokara olib borish hamda emotsional barqarorlikni rivojlantirishga alohida e’tibor qaratish zarur. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, mediatorlik faoliyatida psixologik kompetentlik huquqiy bilimlar bilan bir qatorda muhim ahamiyatga ega bo‘lib, ularning o‘zaro uyg‘unligi mediatsiyaning amaliy samaradorligini belgilab beradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, mediatorlik faoliyatining psixologik jihatlari nizolarni samarali va konstruktiv hal etishda muhim ahamiyatga ega. Mediatsiya jarayonida empatiya, faol tinglash, emotsional intellekt hamda o‘zaro ishonch muhitini shakllantirish asosiy o‘rin tutadi. Er-xotin o‘rtasidagi nizolarni mediatorlik faoliyati orqali konstruktiv tarzda bartaraf etishga erishish oilaviy ziddiyatlarning salbiy oqibatlarini kamaytirish, o‘zaro munosabatlarni tiklash va ajrimlarning oldini olishga xizmat qiladi.

Mediator nafaqat huquqiy vositachi, balki tomonlar o‘rtasidagi emotsional to‘siqlarni yumshatuvchi, konstruktiv muloqotni qayta shakllantiruvchi va o‘zaro tushunishni ta’minlashga ko‘maklashuvchi mutaxassis sifatida ham faoliyat yuritadi. Shu bois, mediatorlarni tayyorlash jarayonida ularning psixologik bilim va ko‘nikmalarini rivojlantirish, konfliktlarni diagnostika qilish, emotsional holatlarni boshqarish, samarali kommunikatsiya hamda muzokara olib borish madaniyatini chuqur o‘rgatishga alohida e’tibor qaratish zarur. Mazkur yo‘nalishdagi chora-tadbirlarning tizimli amalga oshirilishi mediatorlik faoliyatining amaliy samaradorligini oshirish, oilaviy nizolarni konstruktiv hal etish va oilaviy munosabatlar barqarorligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 18-fevraldagi “Jamiyatda ijtimoiy-ma’naviy muhitni sog‘lomlashtirish, mahalla institutini yanada qo‘llab-quvvatlash hamda oila va xotin-qizlar bilan ishlash tizimini yangi darajaga olib chiqish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5938-sonli Farmoni. www.lex.uz.
2. Mirziyoyev Sh.M., Xotin-qizlarni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash va oila institutini mustahkamlash masalalariga bag‘ishlangan yig‘ilishdagi nutqi, 2018-yil 7-fevral. https://uza.uz/oz/posts
3. Abduvaliyeva Sabrina Erkin qizi. Nikohga kirishdagi psixologik tayyorgarlik yetishmasligi va ajrashishning ayol, erkak hamda bolalar psixologiyasiga ta’siri. International publication center “Milliy yutuqlar e’tirofi” mukofoti. B.4
4. Kadirova A.T. O‘smirlarda oilaviy nizolar to‘g‘risida ijtimoiy tasavvurlarning shakllanishi. Psixologiya fanlari nomzodi diss. – T.: 2007. – B. 20.
5. Ibaydullayeva U. Oiladagi er va xotin o‘zaro munosabatlari borasida sharq va g‘arb mutafakkirlarining qarashlari. Pedagogik mahorat. Buxoro, 2023.
6. Ibaydullayeva U.R., Tirkasheva M.A. Oilada ajrimlar yuzaga kelishi va unga olib keluvchi sabablar. Zamonaviy ijtimoiy psixologiya: an’analar va istiqbollar. I-xalqaro ilmiy-amaliy anjuman. Jizzax-2023.
7. Axmadov N.R., Roziqova M.F., “Oilaviy ajrimlar ularning sabablari, ajrimlarning oldini olishning psixologik mexanizmlari”, “Ssiense and education” Scientifis journal/ISSN 2181-0842, April 2022/Volume 3 Issue 4, 760-762 betlar.

XALQ PEDAGOGIKASIGA ASOSLANGAN KOMPETENSIYAVIY YONDASHUVNING METODOLOGIK ASOSLARI

UDK: 37.013.42:39

Maqsudov Ulug'bek Qurbonovich
Farg'ona davlat universiteti Pedagogika kafedrasi dotsenti,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
ORCID: 0000-0003-2661-4310

Annotatsiya: Maqolada xalq pedagogikasiga asoslangan kompetensiyaviy yondashuvning metodologik asoslari nazariy-konseptual tahlil qilindi. Maqsad etnomadaniy resurslarni kompetent harakatga aylantirish mantiqini aniqlashdan iborat. Tushunchaviy, qiyosiy, tizimli va modellashtirish metodlari qo'llanildi. Natijada yondashuvning mualliflik ta'rifi, metodologik darajalari, resurslarni tanlash mezonlari hamda olti bosqichli transformatsiya sikli ishlab chiqildi. Xulosa sifatida xalq pedagogikasi mazmun emas, autentik faoliyat, refleksiya va transferni ta'minlovchi metodologik resurs bo'lgandagina kompetensiyaviy natija hosil qilishi asoslandi.

Kalit so'zlar: xalq pedagogikasi, kompetensiyaviy yondashuv, metodologiya, etnoijtimoiy resurs, qadriyat, autentik vazifa, refleksiya, transfer, kompetent harakat.

Abstract: The article offers a theoretical and conceptual analysis of the methodological foundations of a competency-based approach grounded in folk pedagogy. It aims to explain how ethnocultural resources are transformed into competent action. Conceptual, comparative, systemic and modelling methods were applied. The study proposes an authorial definition, methodological levels, resource-selection criteria and a six-stage transformation cycle. It concludes that folk pedagogy generates competency outcomes only when treated not as information to reproduce, but as a resource for authentic activity, reflection and transfer to new situations.

Key words: folk pedagogy, competency-based approach, methodology, ethno-social resource, value, authentic task, reflection, transfer, competent action.

Аннотация: В статье теоретико-концептуально проанализированы методологические основы компетентностного подхода, опирающегося на народную педагогику. Цель заключалась в выявлении логики преобразования этнокультурных ресурсов в компетентное действие. Применены понятийный, сравнительный, системный методы и моделирование. Разработаны авторское определение подхода, его методологические уровни, критерии отбора ресурсов и шестиступенчатый цикл трансформации. Обосновано, что народная педагогика обеспечивает компетентностный результат не как совокупность сведений, а как ресурс аутентичной деятельности, рефлексии и переноса опыта в новую ситуацию.

Ключевые слова: народная педагогика, компетентностный подход, методология, этносоциальный ресурс, ценность, аутентичное задание, рефлексия, перенос, компетентное действие.

KIRISH

Zamonaviy oliy ta'limda natijani o'zlashtirilgan axborot hajmi bilan cheklab baholash yetarli emas. Talabaning bilimni yangi vaziyatga ko'chira olishi, hamkorlik qilishi, dalillangan qaror qabul qilishi, o'z harakatining ijtimoiy va axloqiy oqibatlarini baholashi ta'lim sifatining asosiy ko'rsatkichiga aylanmoqda. OECD Learning Compass 2030 kompetensiyani bilim, ko'nikma, munosabat va qadriyatlarning vaziyatga mos safarbar etilishi, talabaning agentligi esa maqsad belgilash, mas'uliyatli harakat va refleksiya bilan bog'laydi [8; 4-5]. Rychen va Salganik tahriridagi DeSeCo konsepsiyasi ham kompetensiyani murakkab talablarni shaxsiy va ijtimoiy resurslardan foydalanib qondirish qobiliyati sifatida talqin qiladi [11; 41-62]. Bu qarashlar kompetensiyaviy yondashuvni fan mazmuniga qo'shimcha element emas, maqsad, faoliyat va baholashni qayta tashkil etuvchi metodologik paradigma sifatida ko'rishni talab etadi.

O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida nazariy bilim berishga yo'naltirilgan ta'limdan amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga yo'naltirilgan tizimga bosqichma-bosqich o'tish, ma'naviy-ma'rifiy va tarbiyaviy ishlar ta'sirchanligini oshirish vazifalari belgilangan [9]. Uzluksiz ma'naviy

tarbiya konsepsiyasi esa yoshlarning fazilatlari, ijtimoiy mas'uliyati va faol fuqarolik pozitsiyasini bosqichma-bosqich rivojlantirish zaruratini ta'kidlaydi [10]. Mazkur ustuvorliklar kompetensiyaviy natijalarni milliy-madaniy tajriba bilan bog'laydigan ilmiy asoslangan yondashuvga ehtiyojni kuchaytiradi.

Xalq pedagogikasi avlodlar tajribasida shakllangan tarbiyaviy maqsadlar, qadriyatlar, me'yorlar, usullar, muloqot shakllari va ijtimoiy amaliyotlar tizimidir. Maqol va matallar, ertak va dostonlar, xalq o'yinlari, hashar, ustoz-shogirdlik, oilaviy maslahat, mahalla hamkorligi unda faqat mazmuniy material emas; ular rol taqsimlash, o'zaro yordam, javobgarlik, nizoni hal qilish va qadriyatli tanlov kabi harakat ssenariylarini saqlaydi. Volkov etnopedagogikani xalqning tarbiya tajribasi va uning pedagogik imkoniyatlarini o'rganuvchi bilim sohasi sifatida tizimlashtiradi [16; 3-20].

Muallifning avvalgi tadqiqotida xalq og'zaki ijodining ijtimoiy faollikni rivojlantirish imkoniyatlari yoritilgan [6; 54-57]. Biroq resursning mavjudligi uning kompetensiyaga avtomatik aylanishini anglatmaydi. Amaliyotdagi asosiy ziddiyat shundan iboratki, bir tomondan, ta'limdan real vaziyatda namoyon bo'ladigan kompleks kompetensiyalar talab qilinadi; ikkinchi tomondan, xalq pedagogikasi ko'pincha mavzuni bezovchi misol, bayram atributi yoki eslab qolish uchun berilgan nasihat darajasida qo'llanadi. Natijada talaba maqol ma'nosini aytib bera oladi, ammo ziddiyatli ijtimoiy vaziyatda undagi qadriyatga tayangan holda qaror qabul qilmasligi mumkin. Demak, ilmiy muammo etnomadaniy mazmunni ko'paytirishda emas, uni kompetent harakatga transformatsiya qiladigan metodologik birlik va pedagogik mantiqni aniqlashdadir.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Kompetensiyaviy ta'lim bo'yicha tadqiqotlarda ikki muhim yo'nalish ajraladi. Birinchi yo'nalish natijani integrativ qobiliyat sifatida talqin qiladi: kompetensiya bilim, ko'nikma va munosabatlarni ajratilgan holda egallash emas, ularni muayyan vazifa uchun safarbar etishdir. Mulder tahriridagi fundamental to'plamda kompetensiyaga asoslangan kasbiy ta'lim ish va ta'lim olamlari o'rtasidagi uzilishni kamaytiruvchi, natijalarni professional faoliyat bilan bog'lovchi tizim sifatida ko'rsatiladi [7; 1-43]. Ikkinchi yo'nalish ta'lim dizaynining uyg'unligini talab qiladi. Biggsning konstruktiv muvofiqlashtirish konsepsiyasiga ko'ra, kutiladigan natija, o'quv faoliyati va baholash topshirig'i bir xil kognitiv-faoliyat talabiga xizmat qilishi kerak [1; 347-364]. Shuning uchun "hamkorlik kompetensiyasi" ma'ruza tinglash bilan emas, real hamkorlikni talab etuvchi vazifa va uning jarayonini baholash orqali rivojlanadi.

Kompetensiyaning ijtimoiy va qadriyatli tabiatini Yevropa Kengashining demokratik madaniyat uchun kompetensiyalar modeli yanada aniqlashtiradi. Unda yigirmata kompetensiya qadriyatlar, munosabatlar, ko'nikmalar hamda bilim va tanqidiy tushunish guruhlariga ajratilgan [2; 38-51]. Ushbu tuzilma xalq pedagogikasidagi qadriyat va ijtimoiy me'yorlarni kompetensiyaning motivatsion-aksiologik qismi bilan, muloqot va hamkorlik amaliyotlarini esa ko'nikma va xulqiy qism bilan bog'lash imkonini beradi. Shu bilan birga, merosdagi har bir me'yor zamonaviy inson huquqlari, tenglik va madaniy xilma-xillik tamoyillari nuqtayi nazaridan tanqidiy tekshirilishi lozim. Dewey tajribani ta'limning markaziy manbai sifatida ko'rgan holda, har qanday tajriba avtomatik ravishda tarbiyaviy emasligini, uning keyingi tajribaga qanday yo'nalish berishi muhimligini ta'kidlaydi [3; 25-50].

Kolb tajribaviy o'rganishni konkret tajriba, refleksiv kuzatish, mavhum konseptuallashtirish va faol sinashning uzluksiz sikli sifatida izohlaydi [4; 38-43]. Mazkur g'oyalar xalq pedagogikasi vositalarini faqat o'tmishga oid ma'lumot emas, talabaning o'zi bajaradigan, tahlil qiladigan va yangi vaziyatda sinab ko'radigan faoliyat ssenariysi sifatida loyihalashga asos bo'ladi.

Vygotskiyning madaniy-tarixiy nazariyasida oliy psixik funksiyalar dastlab ijtimoiy munosabatda, keyin shaxsning ichki faoliyatida shakllanadi [15; 84-91].

Lave va Wenger o'rganishni amaliyot hamjamiyatida ishtirokning kengayishi bilan izohlaydi [5; 29-37]. Ustoz-shogirdlik, jamoaviy mehnat, mahalla tashabbusi va avlodlararo suhbatning ta'limiy kuchi ham aynan ishtirok, kuzatish, hamkorlik va mas'uliyatni bosqichma-bosqich egallashda namoyon bo'ladi. Bu nazariyalar xalq pedagogikasining etnoijtimoiy resurslari kompetensiyaviy ta'limga mos ekanini ko'rsatadi, ammo ularni zamonaviy didaktik vazifaga qayta loyihalash zarur.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

UNESCOning nomoddiy madaniy merosni muhofaza qilish to'g'risidagi Konvensiyasi ta'lim, xabardorlik va salohiyatni oshirishni merosni asrash vositasi sifatida belgilaydi, hamjamiyatlarning faol ishtirokini alohida talab qiladi [13; 14-15-moddalar].

UNESCOning Osiyo va Tinch okeani mintaqasi uchun yaratilgan resurslar to'plami tirik merosni fan mazmuni, dars va darsdan tashqari faoliyat bilan bog'lashning bosqichma-bosqich yo'llarini ko'rsatadi [12; 146-171].

2024-yilda qabul qilingan Madaniyat va san'at ta'limi doirasi esa mahalliy va tub madaniyatlar, meros, ijodkorlik, tanqidiy fikrlash va madaniyatlararo muloqotning ta'limdagi o'rnini mustahkamlaydi [14].

Bu hujjatlar “meros haqida o‘rganish” bilan “meros orqali va meros bilan o‘rganish” o‘rtasidagi farqni metodologik jihatdan muhim qiladi. Manbalar korpusiga kompetensiyaviy ta’limni izohlovchi fundamental ishlar, madaniy-tarixiy va tajribaviy o‘rganish nazariyalari, xalq pedagogikasiga oid manbalar, xalqaro tashkilotlarning rasmiy ramkalari hamda O‘zbekistonning ta’limga oid normativ hujjatlari kiritildi.

Tanlash mezonlari:

- manbaning birlamchi yoki rasmiy bo‘lishi;
- kompetensiya, madaniyat va faoliyat o‘rtasidagi munosabatni izohlashi;
- oliy ta’limda qo‘llash imkonini berishi;
- bibliografik rekvizitlarining tekshirilishi.
- Mazkur ish sistematik sharh sifatida da’vo qilmaydi;
- u muammoni nazariy modellashtirish uchun maqsadli tanlangan manbalar tahlilidir.

Tushunchaviy tahlil “kompetensiya”, “kompetentlik”, “xalq pedagogikasi”, “etnoijtimoiy resurs” va “kompetent harakat” kategoriyalarining semantik chegaralarini aniqlashga xizmat qildi. Qiyosiy tahlil xalqaro kompetensiya ramkalari va xalq pedagogikasining funksional mushtarakliklarini ochdi. Tizimli-strukturaviy tahlil maqsad, mazmun, faoliyat, refleksiya, transfer va baholash o‘rtasidagi aloqalarni aniqladi. Germenevtik talqin urf-odat va folklor mazmunini tarixiy kontekst hamda zamonaviy axloqiy-huquqiy mezonlar bilan bog‘ladi. Modellashtirish orqali metodologik darajalar, tanlash mezonlari va transformatsiya sikli ishlab chiqildi. Tahlil birligi sifatida xalq pedagogikasi vositasining nomi yoki janri emas, u yaratadigan ijtimoiy faoliyat va munosabat turi qabul qilindi. Masalan, hashar “milliy an’ana” degan statik birlik emas, jamoaviy maqsadni belgilash, rol taqsimlash, o‘zaro yordam, javobgarlik, umumiy natijani baholash va jamoa manfaatini shaxsiy manfaat bilan muvofiqlashtirish ssenariysi sifatida ko‘rildi. Shu tariqa resursning pedagogik qiymati uning tarixiy mashhurligi bilan emas, talabaning qanday kompetent harakatini yuzaga keltirishi bilan baholandi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Nazariy tahlil asosida xalq pedagogikasiga asoslangan kompetensiyaviy yondashuv quyidagicha ta’riflandi: bu - xalqning etnomadaniy qadriyatlari va ijtimoiy tajribasini autentik muammo, hamkorlikdagi faoliyat, refleksiya va transferga yo‘naltirilgan baholash orqali talabaning bilim, ko‘nikma, munosabat va qadriyatlarni yangi vaziyatda mustaqil hamda mas’uliyatli safarbar etish qobiliyatiga aylantiruvchi metodologik tizim.

Ta’rifdagi “asoslangan” atamasi xalq pedagogikasining illustrativ emas, tizim hosil qiluvchi resurs ekanini; “kompetensiyaviy” natijaning faoliyatda ko‘rinishini; “yondashuv” esa maqsaddan baholashgacha barcha komponentlarning yagona mantiqqa bo‘ysunishini bildiradi. Ikki paradigma o‘rtasidagi integratsiya birligi sifatida “madaniy kontekstda kompetent harakat” tushunchasi taklif etildi. U talabaning muayyan ijtimoiy vaziyatni anglash, tegishli etnomadaniy va ilmiy bilimlarni safarbar etish, qadriyatlar asosida variantlarni baholash, boshqalar bilan kelishish, mas’uliyatli qaror qabul qilish, natijani tahlil qilish va o‘rgangan prinsipni yangi vaziyatga ko‘chirish faoliyatidir. Demak, integratsiya “xalq pedagogikasi mazmuni + kompetensiyalar ro‘yxati” ko‘rinishidagi mexanik qo‘shish emas; u mazmunning harakat va baholash mantiqiga aylanishidir.

Yondashuvning metodologik asoslari to‘rtta darajada tizimlashtirildi. Darajalar ierarxik bo‘lsa-da, amaliy loyihalashda ular bir vaqtda ishlaydi: falsafiy daraja inson va qadriyat haqidagi pozitsiyani, umumilmiy daraja tizim va faoliyat mantiqini, xususiy-ilmiy daraja pedagogik qonuniyatlarni, texnologik daraja esa dars va baholashning operatsional yechimlarini belgilaydi.

1-jadval: **Xalq pedagogikasiga asoslangan kompetensiyaviy yondashuvning metodologik matritsasi (muallif ishlanmasi)**

Daraja	Asosiy yondashuvlar	Metodologik funksiyasi	Loyihalash natijasi
Falsafiy	Gumanistik, aksiologik, antropologik	Talabani madaniy tajribani anglaydigan, tanlov qiladigan va javob beradigan subyekt sifatida belgilaydi	Qadriyat va shaxs agentligiga tayangan maqsad
Umumilmiy	Tizimli, faoliyatli, madaniy-tarixiy, kontekstual	Mazmun–faoliyat–refleksiya–transfer–baholash aloqalarini ochadi	Yaxlit pedagogik jarayon va sababiy bog‘lanish
Xususiy-ilmiy	Kompetensiyaviy, etnopedagogik, dialogik, shaxsga yo‘naltirilgan	Etnoijtimoiy resursni kuzatiladigan kompetent harakat bilan bog‘laydi	Komponentlar, prinsiplar va indikatorlar
Texnologik	Konstruktiv muvofiqlashtirish, tajribaviy o‘rganish, autentik baholash	Kutiladigan natija, vazifa, hamkorlik va baholash dalillarini moslashtiradi	Mashg‘ulot ssenariysi, rubrika va portfolio dalillari

Falsafiy-gumanistik asos talabaning tayyor ijtimoiy me'yorlarni passiv qabul qiluvchi obyekt emasligini e'tirof etadi. U merosni tushunadi, uni zamonaviy vaziyatda qayta talqin qiladi, tanlov qiladi va tanlov oqibati uchun javob beradi. Aksiologik asos ezgulik, adolat, or-nomus, kattaga hurmat, kichikka izzat, mehnatsevarlik va hamjihatlikni tayyor shior sifatida emas, muammoli vaziyatda qarorni baholash mezoni sifatida kiritadi.

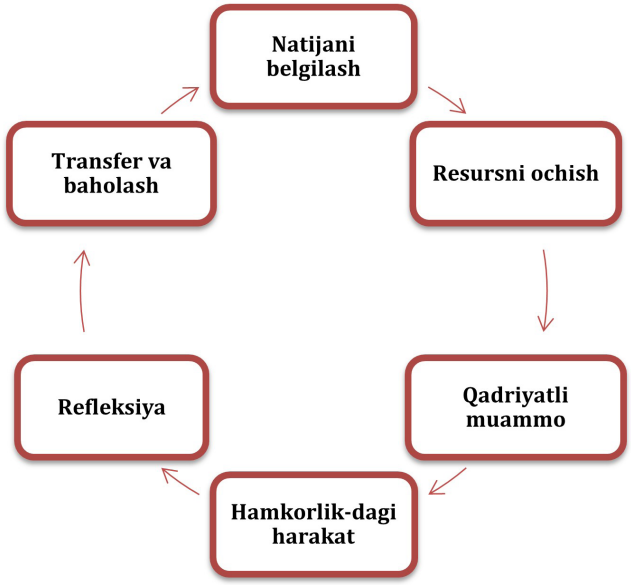
Antropologik asos esa insonning kognitiv, hissiy, ijtimoiy va madaniy yaxlitligini hisobga oladi; shu sabab kompetentlikka bilim bilan birga empatiya, o'zini boshqarish, identiklik va amaliy odatlar ham kiradi. Gnoseologik va tanqidiy-vorislik asosi xalq bilimini na mutlaq haqiqat, na eskirgan qoldiq deb qabul qiladi. Maqol, urf-odat yoki oilaviy me'yor qaysi tarixiy sharoitda shakllangani, qanday ijtimoiy vazifani bajargani, bugungi huquqiy va axloqiy me'yorlar bilan qanchalik mosligi tahlil qilinadi. Shu yo'l bilan talaba "an'ana shunday" degan reproduktiv xulosadan "ushbu vaziyatda qaysi qadriyat saqlanishi, qaysi shakl yangilanishi kerak?" degan tanqidiy savolga o'tadi.

Tizimli-faoliyatli va kontekstual asos kompetensiyaning tarkib topishi va tekshirilishini real yoki realga yaqin faoliyat bilan bog'laydi. Bilimning mavjudligi harakatga kafolat bermaydi; talaba manfaatlar to'qnashuvi, noaniqlik, vaqt cheklovi va boshqalarning pozitsiyasi mavjud vaziyatda tegishli resurslarni tanlashi kerak. Shu bois ertak tahlili faqat syujetni qayta hikoyalash bilan tugamaydi: undagi axloqiy dilemma zamonaviy talaba hayotiga oid keysga ko'chiriladi, guruhda muhokama qilinadi, qaror dalillanadi va uning ehtimoliy oqibatlari baholanadi.

Dialogik va madaniyatlararo asos merosni biryoqlama singdirishdan saqlaydi. Turli hudud, avlod, jins va ijtimoiy guruh tajribalari teng hurmat bilan muhokama qilinadi; mahalliy qadriyat umuminsoniy qadriyatlar bilan qiyoslanadi. Natijada milliy identiklik yopiq etnosentrizm emas, o'z ildizini anglagan holda boshqa madaniyat va nuqtayi nazarlar bilan muloqot qila olish qobiliyatiga aylanadi. Yevropa Kengashi modelidagi inson qadr-qimmati, xilma-xillikka ochiqlik, empatiya, hamkorlik va tanqidiy tushunish komponentlari bunday talqinning normativ chegarasini belgilaydi [2; 38-51].

Etnoijtimoiy resursni kompetent harakatga transformatsiya qilish sikli

Xalq pedagogikasi resursining kompetensiyaga aylanishi olti bog'langan bosqich orqali tushuntirildi. Siklning metodologik invarianti - kutiladigan natija, autentik vazifa, hamkorlik, refleksiya, transfer va baholash birligi. Janr, hududiy an'ana, raqamli platforma, hamjamiyat vakili yoki loyiha mavzusi esa o'zgaruvchan elementlardir. Shunday qilib, model turli fan va hududlarga moslashadi, ammo kompetensiyaviy mantiqni yo'qotmaydi.

1-chizma: **Xalq pedagogikasiga asoslangan kompetensiyaviy transformatsiya sikli**

Sikl chiziqli algoritm emas. Refleksiya hamkorlikdagi faoliyat davomida ham sodir bo'ladi, qadriyatli muammo transfer bosqichida yangidan yuzaga keladi. Biroq barcha funksiyalar mavjud bo'lishi shart:

- faqat mazmunni bayon qilish kompetensiyani hosil qilmaydi;
- faoliyat refleksiyasiz odat sababini anglatmaydi;
- transfer topshirig'isiz natijaning yangi sharoitda mustaqil qo'llanishi isbotlanmaydi;
- faqat test bilan baholash esa hamkorlik va mas'uliyat jarayonini ko'rsatmaydi.

2-jadval: **Xalq pedagogikasiga asoslangan kompetensiyaviy transformatsiya sikli (muallif ishlanmasi)**

Bosqich	Pedagogik amal	Talaba faoliyati	Natija dalili
1. Natijani belgilash	Kompetent harakat va kontekstni aniq ifodalash	Vazifa talabi va muvaffaqiyat mezonini anglash	Kutiladigan natija/ deskriptor
2. Resursni ochish	Maqol, rivoyat, an'ana yoki amaliyotni muammo sifatida taqdim etish	Manba, ma'no va tarixiy kontekstni tahlil qilish	Tahliliy yozuv yoki savollar
3. Qadriyatli muammo	Manfaat va me'yorlar to'qnashgan autentik vaziyat yaratish	Variantlarni qadriyat va oqibatlar asosida baholash	Dalillangan pozitsiya
4. Hamkorlikdagi harakat	Keys, loyiha, rol o'yini, dala yoki jamoa topshirig'ini tashkil etish	Rol taqsimlash, muzokara, qaror va birgalikdagi amal	Jarayon kuzatuvi va mahsulot
5. Refleksiya	Jarayon, hissiyot, xato, kuchli tomon va oqibatni tahlil qildirish	O'z hissasi va strategiyasini baholash	Refleksiv kundalik/ intervyu
6. Transfer va baholash	Yangi, murakkabroq vaziyat va ko'pmanbali baholashni berish	O'rganilgan prinsipni mustaqil moslashtirish	Situativ topshiriq, portfolio va rubrika

Masalan, "hashar" resursi bilan ishlashda maqsad an'ana tarixini yodlatish emas, jamoaviy muammoni hal qilish kompetensiyasini rivojlantirish bo'lishi mumkin. Talabalar universitet hududidagi real ehtiyojni aniqlaydi, manfaatdor tomonlar bilan kelishadi, rollarni taqsimlaydi, resurs va vaqtni rejalashtiradi, tashabbusni amalga oshiradi, jarayonning adolatliligi va inklyuzivligini tahlil qiladi. Keyin ayni prinsipni boshqa kontekst – masalan, raqamli ko'ngillilik yoki mahalla loyihasiga ko'chiradi. Shu tariqa an'ananing tashqi shakli emas, uning hamkorlik va mas'uliyat yadrosi kompetent harakatga aylanadi.

Kompetentlik komponentlari va baholash mezonlari

Yondashuv doirasida kompetentlikning besh o'zaro bog'langan komponenti ajratildi: aksiologik-motivatsion, kognitiv-etnomadaniy, kommunikativ-hamkorlik, faoliyatli-xulqiy va refleksiv-transfer. Ular mustaqil ballar yig'indisi emas, real vazifadagi yaxlit faoliyatning analitik qirralaridir. Baholash natijani faqat "biladi/bilmaydi" ko'rinishida emas, talabaning nima uchun shunday tanlov qilgani, boshqalar bilan qanday ishlagani, vaziyat o'zgarganda strategiyasini qay darajada moslashtirgani bilan birga ko'rsatishi kerak.

3-jadval: **Xalq pedagogikasiga asoslangan kompetentlikni baholash mezonlari (muallif ishlanmasi)**

Komponent	Asosiy mezon	Kuzatiladigan indikator	Baholash dalili
Aksiologik-motivatsion	Qadriyatli yo'nalganlik va mas'uliyat	Tanlovini milliy va umuminsoniy qadriyatlar hamda oqibatlar bilan asoslaydi	Pozitsion esse, axloqiy dilemma
Kognitiv-etnomadaniy	Kontekstni tanqidiy tushunish	Manbaning kelib chiqishi, ma'nosi, funksiyasi va qo'llanish chegarasini tahlil qiladi	Manba tahlili, konsept xarita
Kommunikativ-hamkorlik	Dialog va birgalikdagi qaror	Tinglaydi, dalillaydi, fikr farqini hurmat qiladi, rol va resurslarni kelishadi	Kuzatuv varag'i, tengdosh bahosi
Faoliyatli-xulqiy	Mas'uliyatli amaliy harakat	Muammoni hal qiladi, kelishilgan vazifani bajaradi, natija uchun javob beradi	Loyiha mahsuloti, ekspert fikri
Refleksiv-transfer	O'zini baholash va yangi vaziyatga ko'chirish	Xato va kuchli tomonini tahlil qiladi, prinsipni notanish vaziyatga moslashtiradi	Refleksiv kundalik, situativ topshiriq

Baholash konstruktiv muvofiqlashtirish tamoyiliga tayangan holda tashkil etiladi: agar maqsad qadriyatli tanlov va hamkorlik bo'lsa, baholash ham ayni faoliyatni kuzatishi kerak [1; 347-364]. Shu sabab test ma'lumotning o'zlashtirilishini tekshirish uchun saqlanadi, biroq loyiha mahsuloti, jarayon kuzatuvi, tengdosh bahosi, refleksiv kundalik, jamoa yoki hamjamiyat vakilining fikri va yangi situativ topshiriq bilan triangulyatsiya qilinadi. Darajalar "reproduktiv - situativ - produktiv - transformativ" sifatida tavsiflanishi mumkin: birinchi darajada talaba qoidani aytadi, ikkinchisida tanish vaziyatda qo'llaydi, uchinchisida mustaqil mahsulot va qaror yaratadi, to'rtinchisida prinsipni yangi kontekstga moslashtirib, boshqalarning faoliyatiga ham konstruktiv ta'sir ko'rsatadi.

Taklif etilgan yondashuv xalq pedagogikasi va kompetensiyaviy ta'lim o'rtasidagi metodologik bo'shliqni "madaniy kontekstda kompetent harakat" kategoriyasi orqali to'ldiradi. Xalq pedagogikasi qadriyat, norma, rol, ma'no va hamkorlik ssenariylarini beradi; kompetensiyaviy paradigma ularni autentik vazifada safarbar etish, kuzatiladigan natija bilan ifodalash va transfer orqali tekshirishni talab qiladi. Shu ma'noda etnomadaniy mazmun - kontekst, ijtimoiy amaliyot - tashqi mexanizm, refleksiya - ichki o'zlashtirish vositasi, transfer esa kompetentlik barqarorligining dalilidir.

Model xalqaro ramkalarni mahalliy tajriba bilan qarama-qarshi qo'ymaydi. OECDning global darajada shakllantirilib, mahalliy sharoitga moslashtiriladigan kompetensiyalar haqidagi yondashuvi [8; 4-5], UNESCOning tirik merosni ta'lim mazmuni va pedagogikasiga integratsiyalash g'oyasi [12; 146-171] hamda Yevropa Kengashining qadriyatlar, munosabatlar, ko'nikmalar va tanqidiy tushunishni birlashtiruvchi modeli [2; 38-51] mahalliy ildiz orqali ochiq, dialogik va mas'uliyatli shaxsni rivojlantirish mumkinligini ko'rsatadi. Xalq pedagogikasining metodologik hissasi aynan kompetensiyani madaniy ma'no va jamoaviy tajribadan uzilmagan holda shakllantirishidadir.

Tadqiqotning cheklovi uning nazariy-konseptual xarakteridir. Mualliflik ta'rifi, metodologik matritsa, tanlash mezonlari, transformatsiya sikli va baholash mezonlarining empirik samaradorligi ushbu maqolada tajriba-sinovdan o'tkazilmadi; shu sabab hech qanday foiz, statistik farq yoki samaradorlik koeffitsiyenti keltirilmagan. Keyingi bosqichda model komponentlarining mazmuniy validligini ekspert baholash, diagnostik rubrikaning ishonchliligini pilot tadqiqotda tekshirish, so'ng aralash metodli kvazi-eksperimental dizaynda talabalarning faoliyat mahsuloti, kuzatuv, intervyu va refleksiv materiallarini triangulyatsiya qilish maqsadga muvofiq.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xalq pedagogikasiga asoslangan kompetensiyaviy yondashuv milliy tarbiyaviy merosni zamonaviy ta'lim natijalari bilan bog'laydigan integrativ metodologik tizim sifatida asoslandi. Uning markazida xalq pedagogikasi vositasining o'zi emas, shu vosita asosida yuzaga keladigan madaniy kontekstdagi kompetent harakat turadi.

Yondashuvning falsafiy, umumilmiy, xususiy-ilmiy va texnologik darajalari tizimlashtirildi. Gumanistik-aksiologik asos shaxs agentligi va qadriyatli tanlovni, tizimli-faoliyatli asos mazmun, faoliyat, refleksiya va transfer birligini, etnopedagogik va dialogik asos madaniy autentiklik hamda tanqidiy vorislikni, konstruktiv muvofiqlashtirish esa maqsad, vazifa va baholashning mosligini ta'minlaydi. Mualliflik natijasi sifatida etnoijtimoiy resurslarni tanlashning yetti mezoni va "natijani belgilash - resursni ochish - qadriyatli muammo - hamkorlikdagi harakat - refleksiya - transfer va baholash" ketma-ketligidagi olti bosqichli sikl taklif etildi. Sikl xalq pedagogikasini darsdagi illustrativ materialdan kompetensiya hosil qiluvchi faoliyat va refleksiya resursiga aylantiradi.

Kompetentlikning aksiologik-motivatsion, kognitiv-etnomadaniy, kommunikativ-hamkorlik, faoliyatli-xulqiy va refleksiv-transfer komponentlari hamda ularning kuzatiladigan indikatorlari belgilandi. Natijani baholash test bilan cheklanmay, loyiha mahsuloti, jarayon kuzatuvi, dalillangan pozitsiya, tengdosh va ekspert fikri, refleksiv kundalik hamda yangi situativ topshiriq orqali amalga oshirilishi lozim.

Nazariy jihatdan yondashuv global kompetensiya ramkalari va mahalliy madaniy tajriba o'rtasidagi sun'iy qarama-qarshilikni bartaraf etadi. Amaliy jihatdan esa u professor-o'qituvchiga xalq pedagogikasi vositasini tanlash, autentik vazifaga aylantirish, etik va inklyuziv mezonlarda qayta talqin qilish hamda kompetensiyaviy dalillar orqali baholash uchun yaxlit loyihalash mantiqini beradi. Modelning samaradorligi keyingi empirik tadqiqotlarda tekshirilishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Biggs J. Enhancing Teaching through Constructive Alignment // Higher Education. 1996. Vol. 32. P. 347–364.
2. Council of Europe. Reference Framework of Competences for Democratic Culture. Vol. 1: Context, Concepts and Model. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2018. 83 p. ISBN 978-92-871-8573-0.
3. Dewey J. Experience and Education. New York: Macmillan, 1938. 116 p.
4. Kolb D. A. Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1984. 256 p.
5. Lave J., Wenger E. Situated Learning: Legitimate Peripheral Participation. Cambridge: Cambridge University Press, 1991. 138 p.
6. Maksudov U. K. Development of Social Activity of Primary School Students through Folk Oral Creativity // International Journal of Innovative Analyses and Emerging Technology. 2022. Vol. 2, No. 5. P. 54–57.
7. Mulder M. (ed.). Competence-based Vocational and Professional Education: Bridging the Worlds of Work and Education. Cham: Springer, 2017. 1142 p.
8. OECD. OECD Learning Compass 2030: Concept Note Series. Paris: OECD, 2019.
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF–5847-son Farmoni. O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida.
10. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 31-dekabrdagi 1059-son qarori. Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida.
11. Rychen D. S., Salganik L. H. (eds.). Key Competencies for a Successful Life and a Well-Functioning Society. Göttingen: Hogrefe & Huber, 2003. 206 p.
12. APCEIU, ICHCAP, UNESCO. Bringing Living Heritage to the Classroom in Asia-Pacific: A Resource Kit. Bangkok: UNESCO Bangkok, 2022. 223 p.
13. UNESCO. Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage. Paris: UNESCO, 2003. [Nomoddiy madaniy merosni muhofaza qilish to'g'risidagi konvensiya]. URL: https://ich.unesco.org/en/convention.
14. UNESCO. Framework for Culture and Arts Education. Paris: UNESCO, 2024.
15. Vygotsky L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978. 159 p.
16. Волков Г. Н. Этнопедагогика. – Москва: Академия, 1999. – 168 с.

KOMPYUTER TARMOQLARI MAVZUSINI O'QITISHDA MUAMMOLI TA'LIM TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHNING METODIK IMKONIYATLARI

Po'lotova Sevinchoy Arslon qizi
Urganch davlat universiteti talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada informatika ta'limida kompyuter tarmoqlari mavzusini o'qitishda muammoli ta'lim texnologiyalaridan foydalanishning metodik imkoniyatlari yoritilgan. Muammoli vaziyatlar va topshiriqlar asosida o'quvchilarning nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llash, muammoni aniqlash va yechim topish ko'nikmalarini rivojlantirish masalalari ko'rib chiqilgan. Kompyuter tarmog'ini tashkil etish, internetdagi nosozliklarni aniqlash hamda tarmoq qurilmalarining ishlashini tahlil qilishga asoslangan metodik yondashuv taklif etilgan. Ushbu yondashuv o'quvchilarning mustaqil va mantiqiy fikrlashi hamda amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: informatika ta'limi, kompyuter tarmoqlari, muammoli ta'lim, muammoli vaziyat, muammoli topshiriq, tarmoq qurilmalari, LAN, WAN, WLAN, router, switch, o'qitish metodikasi.

Abstract: This article explores the methodological possibilities of using problem-based learning technologies in teaching the topic of computer networks in informatics education. The development of students' ability to apply theoretical knowledge in practice, identify problems, and find solutions through problem situations and tasks is discussed. A methodological approach based on organizing computer networks, identifying Internet connection failures, and analyzing the operation of network devices is proposed. This approach contributes to the development of students' independent and logical thinking, as well as their practical skills.

Key words: informatics education, computer networks, problem-based learning, problem situation, problem-based task, network devices, LAN, WAN, WLAN, router, switch, teaching methodology.

Аннотация: В данной статье рассматриваются методические возможности использования технологий проблемного обучения при изучении темы "Компьютерные сети" в информатическом образовании. Рассмотрены вопросы развития у учащихся навыков применения теоретических знаний на практике, выявления проблем и поиска решений на основе проблемных ситуаций и заданий. Предложен методический подход, основанный на организации компьютерной сети, выявлении неисправностей в работе сети Интернет и анализе функционирования сетевых устройств. Данный подход способствует развитию самостоятельного и логического мышления учащихся, а также их практических навыков.

Ключевые слова: информатическое образование, компьютерные сети, проблемное обучение, проблемная ситуация, проблемное задание, сетевые устройства, LAN, WAN, WLAN, маршрутизатор, коммутатор, методика обучения.

KIRISH

Bugungi kunda raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi ta'lim tizimida informatika fanining mazmuni va uni o'qitish metodlariga yangicha yondashishni talab etmoqda. Informatika ta'limida kompyuter tarmoqlari mavzusi muhim o'rin egallab, o'quvchilarda axborotni uzatish, saqlash va qayta ishlash jarayonlari, tarmoq turlari hamda tarmoq qurilmalarining ishlash prinsiplari haqida bilimlarni shakllantirishga xizmat qiladi. Mazkur mavzuni o'zlashtirish jarayonida o'quvchilardan faqat nazariy tushunchalarni bilish emas, balki ularni turli amaliy vaziyatlarda qo'llash, yuzaga kelgan muammoni tahlil qilish va unga mos yechim topish ham talab etiladi.

Kompyuter tarmoqlari mavzusini an'anaviy usulda o'qitishda tarmoq turlari va qurilmalarining vazifalari ko'pincha tayyor ma'lumot sifatida bayon etiladi. Bunday yondashuv o'quvchilarning nazariy bilimlarni egallashiga yordam bersa-da, ularni real vaziyatlarda mustaqil qo'llash, muammoning sabablarini aniqlash va maqbul yechimni tanlash ko'nikmalarini yetarli darajada rivojlantirishni talab qiladi. Shu jihatdan muammoli ta'lim texnologiyalaridan foydalanish o'quvchilarni faol fikrlash, izlanish va mustaqil xulosa chiqarishga yo'naltirishning muhim vositalaridan biri hisoblanadi.

Muammoli ta'lim jarayonida o'quvchi tayyor bilimni qabul qiluvchi emas, balki muammoli vaziyatni tahlil qiluvchi va uning yechimini izlovchi faol ishtirokchiga aylanadi. Kompyuter tarmoqlari mavzusining mazmuni esa bunday yondashuvni qo'llash uchun qulay imkoniyat yaratadi. Jumladan, bir nechta kompyuterni yagona tarmoqqa ulash, internetdagi nosozlik sabablarini aniqlash, tarmoqning sekin ishlash omillarini tahlil qilish hamda turli tarmoq qurilmalarining vazifalarini solishtirish kabi vaziyatlar o'quvchilarning bilimlarini amaliy muammolar bilan bog'lash imkonini beradi. Individual loyihada ham kompyuterlarni tarmoqqa ulash, internet ishlamay qolishi va hub hamda switchdan foydalanish bilan bog'liq muammoli topshiriqlar qo'llangan.

Mazkur maqolaning maqsadi kompyuter tarmoqlari mavzusini o'qitishda muammoli ta'lim texnologiyalaridan foydalanishning metodik imkoniyatlarini yoritish hamda muammoli vaziyatlar va topshiriqlar asosida mazkur mavzuni o'qitishning metodik yondashuvini taklif etishdan iborat.

MAVZUGA DOIR ADABIYOTLAR SHARHI

So'nggi yillarda ta'lim jarayonida o'quvchilarning faolligini oshirish, mustaqil fikrlash va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan faol ta'lim metodlaridan foydalanishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Xususan, informatika va kompyuter fanlarini o'qitishda muammoli ta'lim, loyiha asosida o'qitish, o'yinlashtirish va boshqa faol metodlarning qo'llanilishi o'quvchilarning o'quv jarayonidagi ishtiroki hamda bilimlarni amaliy vaziyatlarda qo'llashiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi qayd etilgan [1].

Kompyuter fanlarini o'qitishning zamonaviy yondashuvlarini tahlil qilgan tadqiqotlarda o'quvchilarda tanqidiy va ijodiy fikrlashni rivojlantirish uchun turli innovatsion o'qitish strategiyalaridan foydalanish muhimligi ta'kidlanadi. K–12 ta'lim tizimida kompyuter fanlarini o'qitishga bag'ishlangan tizimli sharhda innovatsion pedagogik yondashuvlar o'quvchilarning hisoblash tafakkuri, ijodiy va tanqidiy fikrlashini rivojlantirishga xizmat qilishi ko'rsatilgan [2].

Muammoli ta'lim texnologiyasi o'quvchini tayyor bilimni qabul qiluvchi emas, balki muammoni mustaqil tahlil qiluvchi va uning yechimini izlovchi faol ishtirokchi sifatida shakllantirishga yo'naltirilgan. STEM ta'limida muammoli ta'lim tamoyillarini tahlil qilgan tadqiqotchilar mazkur yondashuvning markazida real yoki unga yaqin muammolar, o'quvchilarning faol izlanishi, hamkorlikdagi faoliyat va mustaqil bilim olish jarayoni turishini ta'kidlaydilar [3].

Informatika ta'limida faol o'qitish metodlarini o'rganishga bag'ishlangan tizimli sharhlarda muammoli ta'lim dasturlash, algoritmlar va boshqa kompyuter fanlari bo'yicha nazariy tushunchalarni amaliy vaziyatlar bilan bog'lash imkonini berishi qayd etilgan. Bunda o'quvchilarning o'quv jarayoniga jalb etilishi, motivatsiyasi va amaliy muammolarni hal qilish ko'nikmalari rivojlanishi muhim natijalardan biri sifatida ko'rsatiladi [1].

Shuningdek, kompyuter fanlari ta'limida innovatsion pedagogik yondashuvlarga oid ilmiy sharhlarda mavjud metodikalar ko'proq dasturlash va hisoblash tafakkurini rivojlantirishga qaratilgani, boshqa mazmuniy yo'nalishlar, jumladan kompyuter tarmoqlarini o'qitish metodikasini yanada takomillashtirish zarurligi ko'rsatib o'tilgan [4]. Bu holat kompyuter tarmoqlari mavzusiga xos bo'lgan amaliy va muammoli vaziyatlar asosida alohida metodik yondashuvlarni ishlab chiqish zaruratini yuzaga keltiradi.

Kompyuter va tarmoqlarni o'qitishga oid so'nggi tadqiqotlarda simulyatsiya, amaliy topshiriqlar va real vaziyatlarga asoslangan o'qitish yondashuvlarining ahamiyati ham ortib bormoqda. Bu yo'nalishdagi ilmiy ishlarda tarmoq va kompyuter fanlarini o'rganishda nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan bog'lash o'quv mazmunini chuqurroq o'zlashtirish uchun muhim omillardan biri sifatida qaraladi. Shunga ko'ra, kompyuter tarmoqlari mavzusini muammoli vaziyatlar asosida o'qitish o'quvchilarning tarmoq qurilmalari va ularning o'zaro ishlash prinsiplarini nafaqat eslab qolishi, balki turli nosozliklar va amaliy holatlarni tahlil qilishi uchun ham metodik imkoniyat yaratadi [5].

Yuqoridagi ilmiy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, informatika ta'limida muammoli va faol o'qitish metodlaridan foydalanish o'quvchilarning bilimlarni amaliyotda qo'llashi hamda yuqori darajadagi fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Biroq kompyuter tarmoqlari mavzusini aynan muammoli vaziyatlar va tizimlashtirilgan topshiriqlar asosida o'qitish metodikasini ishlab chiqish masalasi alohida e'tiborni talab qiladi. Shu sababli mazkur maqolada kompyuter tarmoqlari mavzusining mazmuniy xususiyatlaridan kelib chiqib, muammoli ta'lim texnologiyalarini qo'llashning metodik imkoniyatlari yoritiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolada kompyuter tarmoqlari mavzusini o‘qitishda muammoli ta’lim texnologiyalaridan foydalanishning metodik imkoniyatlarini yoritishda ilmiy-metodik adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, pedagogik modellashtirish hamda muammoli vaziyatlarni loyihalash metodlaridan foydalanildi. Ushbu metodlar kompyuter tarmoqlarini o‘qitish mazmunini tahlil qilish, muammoli topshiriqlar tizimini shakllantirish va ularni dars jarayoniga tatbiq etishning metodik asoslarini belgilashga xizmat qildi.

Taklif etilayotgan metodik yondashuvda o‘quv jarayoni o‘quvchilarga tayyor bilimlarni yetkazish asosida emas, balki ularni muammoli vaziyatga jalb qilish orqali tashkil etiladi. Bunda kompyuter tarmoqlariga oid real yoki real vaziyatlarga yaqin topshiriqlar asosida o‘quvchilarning mavjud bilimlarini faollashtirish, muammoni aniqlash va uni hal etishga yo‘naltirish nazarda tutiladi. Metodik yondashuv quyidagi o‘zaro bog‘liq bosqichlarni qamrab oladi: muammoli vaziyat yaratish, muammoni aniqlash, yechim variantlarini ilgari surish, ularni tahlil qilish, maqbul yechimni tanlash hamda natijani umumlashtirish. Mazkur ketma-ketlik o‘quvchilarning kompyuter tarmoqlariga oid nazariy bilimlarini amaliy vaziyatlar bilan bog‘lash imkonini yaratadi.

Muammoli vaziyatlarni shakllantirishda kompyuter tarmoqlari mavzusining mazmuniy xususiyatlaridan kelib chiqildi. Jumladan, bir nechta kompyuterlarni yagona tarmoqqa ulash, tarmoq qurilmalarining vazifalarini aniqlash, internetdagi nosozlik sabablarini tahlil qilish va tarmoq samaradorligini baholashga oid topshiriqlar tanlandi. Bunday vaziyatlar o‘quvchilardan LAN, WAN, WLAN, router, switch, hub va modem kabi tushunchalarni alohida yod olishni emas, balki ularning vazifalari va o‘zaro bog‘liqligini amaliy muammo asosida tushunishni talab etadi.

Shuningdek, metodik yondashuvda o‘quvchilarning faol ishtirokini ta’minlash maqsadida individual va guruhli muammoli topshiriqlardan foydalanish nazarda tutildi. O‘quvchilar muammoni tahlil qilish, ehtimoliy yechimlarni ilgari surish, ularni o‘zaro taqqoslash va o‘z xulosalarini asoslash jarayonida faol ishtirok etadilar. Natijalarni umumlashtirish bosqichida esa muammoli topshiriqning yechimi muhokama qilinib, kompyuter tarmoqlariga oid asosiy tushunchalar tizimlashtiriladi.

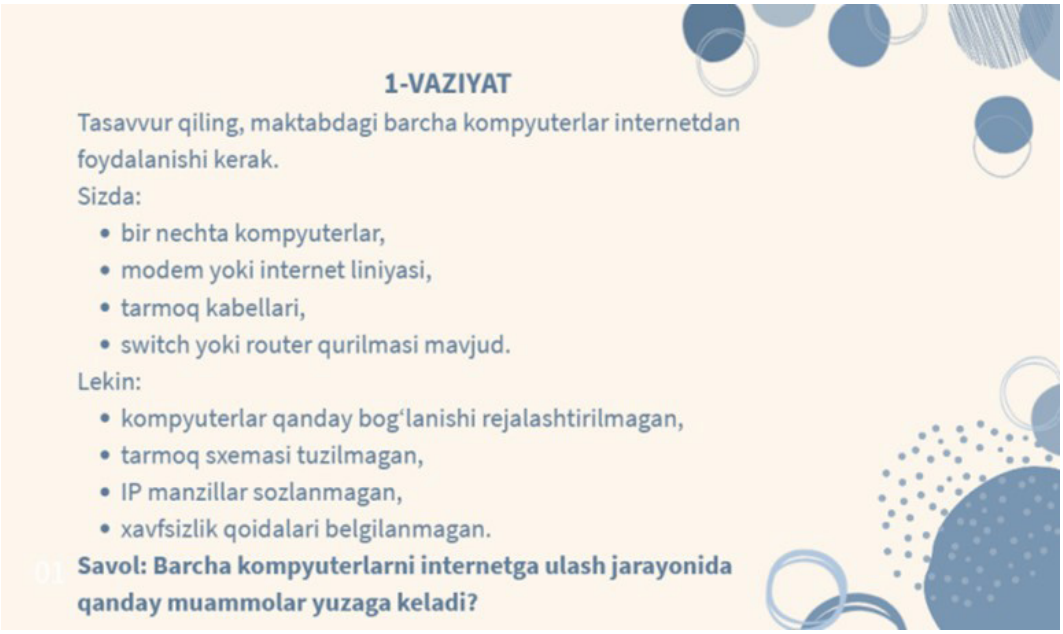
TAHLIL VA NATIJALAR

Kompyuter tarmoqlari mavzusini muammoli ta’lim texnologiyalari asosida o‘qitish uchun o‘quv materialining mazmuni hamda mavzuga xos amaliy vaziyatlar asosida metodik yondashuv ishlab chiqildi. Ushbu yondashuvda o‘quvchilarga tarmoq turlari va qurilmalariga oid tushunchalarni tayyor shaklda yetkazishdan ko‘ra, ularni muayyan muammoli vaziyatni tahlil qilish va yechimini topishga yo‘naltirish asosiy o‘rin egallaydi. Metodik yondashuv muammoli vaziyatni yaratishdan boshlab, muammoni aniqlash, ehtimoliy yechimlarni ishlab chiqish, ularni tahlil qilish, maqbul variantni tanlash va natijalarni umumlashtirish kabi o‘zaro bog‘liq bosqichlarni qamrab oladi.

1-jadval: **Kompyuter tarmoqlarini muammoli ta’lim asosida o‘qitish bosqichlari**

Bosqichlar	O‘qituvchi faoliyati	O‘quvchi faoliyati	Kutiladigan natija
Muammoli vaziyat yaratish	Mavzuga oid muammoli holatni taqdim etadi	Vaziyat bilan tanishadi va dastlabki fikrlarini bildiradi	Muammoga qiziqish uyg‘onadi
Muammoni aniqlash	Yo‘naltiruvchi savollar beradi	Muammoning mohiyati va sabablarini aniqlaydi	Muammo aniq belgilanadi
Yechim izlash	Mustaqil yoki guruhli faoliyatni tashkil etadi	Yechim variantlarini ilgari suradi	Ehtimoliy yechimlar shakllanadi
Yechimlarni tahlil qilish	Muhokama jarayonini boshqaradi	Variantlarni taqqoslaydi va asoslaydi	Maqbul yechim aniqlanadi
Umumlashtirish	Asosiy xulosalarni tizimlashtiradi	Olingan natijalarni umumlashtiradi	Bilim va ko‘nikmalar mustahkamlanadi

Mazkur bosqichlar asosida o‘quvchilarni muammoli vaziyatga jalb qilish kompyuter tarmoqlariga oid nazariy tushunchalarni aniq amaliy holatlar bilan bog‘lash imkonini beradi. Xususan, individual loyihada keltirilgan maktabdagi kompyuterlarni yagona tarmoqqa va internetga ulashga oid vaziyat o‘quvchilar uchun dastlabki muammoli topshiriq sifatida qo‘llanishi mumkin. Bunda o‘quvchilar mavjud qurilmalar, ularning vazifalari va o‘zaro bog‘lanishini tahlil qilib, tarmoqni tashkil etishning maqbul variantini tanlaydilar.

1-rasm: **Kompyuter tarmoqlarini o'qitishda muammoli vaziyat namunasi**

Muammoli vaziyatdan foydalanish jarayonida o'quvchilarning mavjud bilimlari faollashadi va yangi bilimlarni egallashga ehtiyoj yuzaga keladi. Masalan, kompyuterlarni o'zaro bog'lash va internet tarmog'iga ulash masalasini hal qilish jarayonida o'quvchilar switch, router hamda boshqa tarmoq qurilmalarining vazifalarini aniqlash zaruratiga duch keladilar. Natijada mazkur tushunchalar tayyor ma'lumot sifatida emas, balki muammoni hal etish vositasi sifatida o'zlashtiriladi.

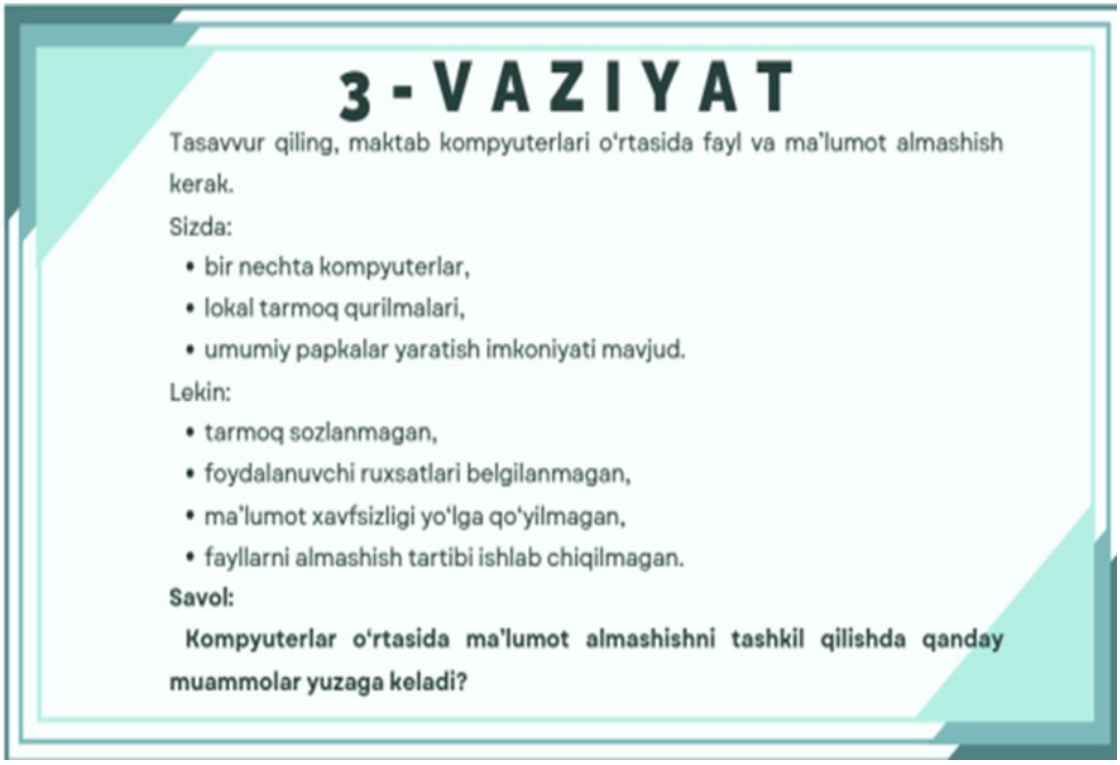
Kompyuter tarmoqlari mavzusiga oid muammoli topshiriqlar mazmunini turli murakkablik darajasida shakllantirish mumkin. Bunda topshiriqlar oddiy tarmoqni tashkil etishdan boshlab, tarmoqdagi nosozlik sabablarini aniqlash va tarmoq qurilmalarining samaradorligini tahlil qilishgacha bo'lgan vaziyatlarni qamrab oladi.

2-jadval: **Kompyuter tarmoqlari mavzusiga oid muammoli topshiriqlar tizimi**

№	Muammoli vaziyat	O'rganiladigan tushuncha	Kutiladigan yechim
1	**Bir nechta kompyuterni yagona tarmoqqa ulash**	LAN, switch, router	Tarmoqni tashkil etish sxemasini tanlash
2	**Kompyuterlar internetga ulanmayapti**	Router, modem, tarmoq ulanishi	Nosozlik sababini aniqlash
3	**Tarmoqda ma'lumot almashish sekin amalga oshmoqda**	Hub va switch	Qurilmalar ishlashini tahlil qilish va maqbul variantni tanlash
4	**Kompyuterlar o'rtasida fayl almashishni tashkil etish zarur**	Lokal tarmoq, tarmoq topologiyasi	Ma'lumot almashish usulini aniqlash
5	**Simsiz tarmoqni tashkil etish talab etiladi**	WLAN, Wi-Fi router	Simsiz tarmoq uchun mos qurilmani tanlash

Jadvalda keltirilgan muammoli topshiriqlar o'quvchilarni kompyuter tarmoqlariga oid tushunchalarni alohida-alohida emas, balki o'zaro bog'liq holda o'rganishga yo'naltiradi. Masalan, internetga ulanish bilan bog'liq muammoni hal qilishda o'quvchi router, modem va tarmoq ulanishining o'zaro bog'liqligini tahlil qiladi. Tarmoqning sekin ishlashi bilan bog'liq vaziyatda esa hub va switch qurilmalarining ishlash xususiyatlarini taqqoslab, muammoning ehtimoliy sababini aniqlashga harakat qiladi.

Kompyuterlar o'rtasida ma'lumot almashishni tashkil etishga oid muammoli vaziyat o'quvchilarning lokal tarmoq haqidagi bilimlarini amaliyot bilan bog'lash imkonini beradi. Bunda o'quvchilar kompyuterlar o'rtasida ma'lumot uzatish uchun qanday bog'lanish tashkil etilishi, qaysi qurilmalardan foydalanilishi va tarmoqning asosiy vazifalari nimalardan iborat ekanini tahlil qiladilar.

2-rasm: **Kompyuterlar o'rtasida ma'lumot almashishni tashkil etishga oid muammoli vaziyat**

Muhokama natijalari kompyuter tarmoqlari mavzusining mazmuni muammoli ta'lim texnologiyalarini qo'llash uchun qulay didaktik imkoniyatlarga ega ekanligini ko'rsatadi. Mazkur mavzuda tarmoq qurilmalari, ularning vazifalari va o'zaro bog'lanishi turli amaliy vaziyatlar orqali o'rganilishi mumkin. An'anaviy yondashuvda o'quvchi tarmoq qurilmalarining vazifalarini asosan nazariy jihatdan o'zlashtirsa, muammoli ta'limda mazkur bilimlardan aniq vaziyatni tahlil qilish va muammoni hal etishda foydalanadi.

Muammoli topshiriqlarni oddiydan murakkabga qarab tashkil etish ham muhim metodik ahamiyatga ega. Dastlab o'quvchilarga tarmoqni tashkil etish bilan bog'liq sodda vaziyatlar taklif etiladi. Keyinchalik esa tarmoqdagi nosozliklarni aniqlash, qurilmalar faoliyatini taqqoslash va bir nechta yechim variantidan maqbulini tanlashni talab qiluvchi murakkabroq topshiriqlar qo'llaniladi. Bu esa o'quvchilarning bilimlarni turli vaziyatlarda qo'llash va mustaqil xulosa chiqarish ko'nikmalarini bosqichma-bosqich rivojlantirishga xizmat qiladi.

Shunday qilib, kompyuter tarmoqlari mavzusini muammoli ta'lim asosida o'qitish "muammoli vaziyat – tahlil – yechim izlash – maqbul qarorni tanlash – umumlashtirish" ketma-ketligida tashkil etiladi. Mazkur metodik yondashuv o'quvchilarning nazariy bilimlarini amaliy vaziyatlar bilan bog'lash, mustaqil va mantiqiy fikrlash hamda muammolarni tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirish imkonini beradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Olib borilgan tahlil va metodik yondashuvlar asosida kompyuter tarmoqlari mavzusini muammoli ta'lim texnologiyalari asosida o'qitish o'quvchilarning nazariy bilimlarini amaliy vaziyatlar bilan bog'lash uchun samarali metodik imkoniyat yaratishi aniqlandi. Mazkur yondashuvda o'quvchi tayyor bilimlarni o'zlashtiruvchi subyekt sifatida emas, balki muammoli vaziyatni tahlil qiluvchi, ehtimoliy yechimlarni ilgari suruvchi va maqbul qarorni mustaqil asoslovchi faol ishtirokchi sifatida namoyon bo'ladi.

Kompyuter tarmoqlari mavzusining mazmuniy xususiyatlari muammoli ta'lim texnologiyalaridan foydalanish uchun qulay imkoniyat yaratadi. Xususan, kompyuterlarni yagona tarmoqqa ulash, internetga ulanishdagi nosozliklarni aniqlash, tarmoq qurilmalarining vazifalarini tahlil qilish, hub va switchning ishlash xususiyatlarini taqqoslash hamda simsiz tarmoqni tashkil etish kabi vaziyatlar o'quvchilarning mavjud bilimlarini faollashtirish va yangi bilimlarni amaliy muammo asosida egallashiga xizmat qiladi.

Maqolada taklif etilgan "muammoli vaziyat – muammoni aniqlash – yechim izlash – yechimlarni tahlil qilish – maqbul qarorni tanlash – umumlashtirish" ketma-ketligi kompyuter tarmoqlari mavzusini tizimli ravishda o'qitish imkonini beradi. Muammoli topshiriqlarni oddiydan murakkabga qarab tashkil etish orqali o'quvchilarning mantiqiy fikrlashi, tahlil qilish, taqqoslash, mustaqil qaror qabul qilish va amaliy muammolarni hal etish ko'nikmalarini bosqichma-bosqich rivojlantirish mumkin.

Shuningdek, individual va guruhli muammoli topshiriqlardan foydalanish o‘quvchilarning darsdagi faolligini oshirish, hamkorlikda ishlash va o‘z fikrini asoslash imkoniyatlarini kengaytiradi. Shu sababli kompyuter tarmoqlari mavzusini o‘qitishda muammoli ta’lim texnologiyalaridan foydalanish nafaqat mavzuga oid bilimlarni o‘zlashtirish, balki o‘quvchilarda amaliy, mantiqiy va mustaqil fikrlash kompetensiyalarini shakllantirishga ham xizmat qiladi.

Umuman olganda, kompyuter tarmoqlari mavzusini muammoli ta’lim asosida tashkil etish informatika ta’limining amaliy yo‘nalishini kuchaytiradi va o‘quvchilarning tarmoq qurilmalari hamda tarmoq texnologiyalarini real vaziyatlarda qo‘llashga tayyorgarligini oshiradi. Kelgusida mazkur metodik yondashuvni Cisco Packet Tracer, GNS3 kabi tarmoq simulyatorlari, virtual laboratoriyalar va amaliy tajribalar bilan uyg‘unlashtirish orqali uning didaktik imkoniyatlarini yanada kengaytirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Begimkulov U.Sh. Pedagogik ta’lim tizimini raqamlashtirishning konseptual-metodologik asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020. – 180 b.
2. Taylakov N.I. Umumiy o‘rta ta’lim maktablarida informatika fanidan elektron o‘quv-metodik majmualarni yaratish va ulardan foydalanish metodikasi // Pedagogik mahorat. – Buxoro, 2021. – № 3. – B. 45–51.
3. Lee S.J., Francom G.M., Nuatomue J. Computer science education and K-12 students’ computational thinking: A systematic review // International Journal of Educational Research. – 2022. – Vol. 114. – Article 102008.
4. Videnovik M., Vold T., Kiønig L.V. et al. Game-based learning in computer science education: A scoping literature review // International Journal of STEM Education. – 2023. – Vol. 10. – Article 54.
5. Principles of Problem-Based Learning in STEM Education: Using Expert Wisdom and Research to Frame Educational Practice // Education Sciences. – 2022. – Vol. 12, № 10. – Article 728.
6. Shelly G.B., Vermaat M.E. Discovering Computers: Fundamentals. – Boston: Cengage Learning, 2012. – 672 p.
7. Forouzan B.A. Data Communications and Networking. – 5th ed. – New York: McGraw-Hill, 2013. – 1264 p.
8. Tanenbaum A.S., Wetherall D.J. Computer Networks. – 5th ed. – Boston: Pearson, 2011. – 960 p.

BO‘LAJAK FILOLOGLARNI TAYYORLASHDA ART-MENEJMENT ASOSIDA PEDAGOGIK BOSHQARUV STRATEGIYALARINI TAKOMILLASHTIRISH TEXNOLOGIYASI

Qo‘chqarova Feruza Maxamatqosimovna
University of economics and pedagogy NOTM
Maktabgacha ta’lim” kafedrasi professori, p.f.d.(DSc)

Annotatsiya: Mazkur maqolada bo‘lajak filologlarni kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonida art-menejment asosida pedagogik boshqaruv strategiyalarini takomillashtirishning nazariy-metodik asoslari tahlil qilingan. Zamonaviy ta’lim sharoitida bo‘lajak xorijiy til o‘qituvchilaridan lingvistik va metodik kompetensiyalar bilan bir qatorda, ta’lim jarayonini kreativ tashkil etish, pedagogik hamkorlikni samarali yo‘lga qo‘yish, innovatsion g‘oyalarni ilgari surish, talabalarning ijodiy faolligini rag‘batlantirish hamda ta’lim muhitini samarali boshqarish ko‘nikmalarini egallash talab etiladi. Shu nuqtayi nazardan, art-menejmentning ijodkorlik, madaniy-estetik yondashuv, kommunikativ hamkorlik, loyiha faoliyati va innovatsion boshqaruvga oid imkoniyatlarini pedagogik ta’lim jarayoniga integratsiya qilishning ahamiyati ochib berilgan. Shuningdek, art-menejment vositalari asosida pedagogik boshqaruv strategiyalarini takomillashtirishning kasbiy kompetentlik va kreativ pedagogik faoliyatni rivojlantirishdagi o‘rni asoslangan.

Kalit so‘zlar: art-menejment, pedagogik boshqaruv, boshqaruv strategiyasi, bo‘lajak filolog, bo‘lajak xorijiy til o‘qituvchisi, kreativlik, kasbiy kompetentlik, pedagogik texnologiya, ijodiy ta’lim, innovatsion boshqaruv, ta’lim menejmenti.

Abstract: This article analyzes the theoretical and methodological foundations for improving pedagogical management strategies based on art management in the process of preparing prospective philologists for professional activity. In contemporary education, prospective foreign language teachers are expected to develop not only linguistic and methodological competencies but also the skills required to organize the educational process creatively, establish effective pedagogical collaboration, promote innovative ideas, foster students’ creative engagement, and effectively manage the educational environment. In this context, the article highlights the importance of integrating the potential of art management-including creativity, cultural and aesthetic approaches, communicative collaboration, project-based activities, and innovative management-into the process of teacher education. Furthermore, the role of art-management-based pedagogical management strategies in developing professional competence and creative pedagogical practice among prospective specialists is substantiated.

Key words: art management, pedagogical management, management strategy, prospective philologist, prospective foreign language teacher, creativity, professional competence, pedagogical technology, creative education, innovative management, educational management.

Аннотация: В статье проанализированы теоретико-методические основы совершенствования стратегий педагогического управления на основе арт-менеджмента в процессе подготовки будущих филологов к профессиональной деятельности. В условиях современного образования от будущих учителей иностранных языков наряду с лингвистическими и методическими компетенциями требуется овладение навыками творческой организации образовательного процесса, эффективного педагогического взаимодействия, продвижения инновационных идей, стимулирования творческой активности обучающихся и эффективного управления образовательной средой. В данном контексте раскрывается значение интеграции возможностей арт-менеджмента, связанных с творческой деятельностью, культурно-эстетическим подходом, коммуникативным взаимодействием, проектной деятельностью и инновационным управлением, в процесс педагогического образования. Кроме того, обоснована роль совершенствования стратегий педагогического управления средствами арт-менеджмента в развитии профессиональной компетентности и творческой педагогической деятельности будущих специалистов.

Ключевые слова: арт-менеджмент, педагогическое управление, стратегия управления, будущий филолог, будущий учитель иностранного языка, креативность, профессиональная компетентность, педагогическая технология, творческое обучение, инновационное управление, образовательный менеджмент.

KIRISH

Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida ta'lim tizimining oldiga qo'yilayotgan talablar pedagog kadrlarni tayyorlash mazmuni va texnologiyalarini yangilashni taqozo etmoqda. Ayniqsa, xorijiy tillarni o'qitish jarayonida o'qituvchining faqatgina til bilimi bilan cheklanib qolmasdan, ta'lim jarayonini boshqarish, o'quvchilarning individual va ijodiy imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish, innovatsion pedagogik vaziyatlarni samarali hal etish hamda ta'lim subyektlari o'rtasida samarali kommunikativ muhit yaratish qobiliyati alohida ahamiyatga ega.

Zamonaviy pedagogik paradigmada o'qituvchi ta'lim jarayonining oddiy bilim uzatuvchisi sifatida emas, balki pedagogik jarayon tashkilotchisi, menejeri, fasilitatori, motivatori va ijodiy muhit yaratuvchisi sifatida namoyon bo'lmoqda. Bu esa bo'lajak filologlarning pedagogik boshqaruv kompetensiyasini shakllantirishga yangicha yondashuvlarni talab qiladi. Xususan, ta'lim jarayonida san'at, ijodkorlik, madaniyat, kommunikatsiya va menejment elementlarini integratsiyalash imkonini beruvchi art-menejment yondashuvi pedagogik boshqaruvni takomillashtirishning istiqbolli yo'nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Respublikamizda ta'lim menejmenti, pedagogik boshqaruv, bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy tayyorlash, pedagogik kompetentlik va ta'lim sifatini boshqarish masalalari qator olimlar R.H. Jo'rayev, S.T. Turg'unov tomonidan ta'lim menejmentining nazariy va amaliy asoslari, B.S. Abdullayeva, A.A. Xalikov, T.A. Egamberdieva tomonidan ta'lim tizimini boshqarish, strategik boshqaruv, ta'lim sifati va boshqaruv mexanizmlarining pedagogik jihatlari, D.O. Himmataliyev, M.X. Baybaeva, F.R. Madraximova, S.I. Paxrutdinov tomonidan ta'lim muassasalarida boshqaruv salohiyati, boshqaruv madaniyati, strategik boshqaruv va tashkiliy mexanizmlarni takomillashtirish masalalari o'rganilgan. Xorijiy tillarni o'qitish metodikasi va bo'lajak xorijiy til o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligi masalalari J.J. Jalolov, O'. Hoshimov, I. Yoqubov va boshqa olimlarning ilmiy izlanishlarida o'z aksini topgan.

O'zbekiston oliy ta'lim tizimida ham kompetensiyaviy yondashuv, innovatsion pedagogik texnologiyalar, raqamli ta'lim vositalari va ijodiy ta'lim muhitini rivojlantirishga katta e'tibor qaratilmoqda. Bunday sharoitda bo'lajak filologlarning pedagogik boshqaruvga tayyorgarligini art-menejment imkoniyatlari asosida takomillashtirish masalasi ilmiy-metodik jihatdan dolzarb hisoblanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Pedagogik boshqaruv masalalari xorijiy va mahalliy pedagogika hamda ta'lim menejmenti tadqiqotlarida keng o'rganilgan. Boshqaruvning klassik nazariyalarida tashkilotni rejalashtirish, tashkil etish, muvofiqlashtirish, nazorat qilish va qaror qabul qilish jarayonlari asosiy funksiyalar sifatida qaraladi. Keyingi tadqiqotlarda esa ta'lim boshqaruvining insonparvarlik, hamkorlik, kreativlik, liderlik va innovatsion rivojlanish jihatlariga ustuvor ahamiyat berila boshlandi.

Pedagogik boshqaruvni kompetensiyaviy nuqtayi nazardan talqin qilish o'qituvchining boshqaruv faoliyatini alohida kasbiy kompetensiya sifatida shakllantirish zarurligini ko'rsatadi. Bunda pedagogik vaziyatni tahlil qilish, maqsadni belgilash, qaror qabul qilish, kommunikativ jarayonni tashkil etish, ta'lim ishtirokchilarining faoliyatini muvofiqlashtirish va natijalarni refleksiv baholash muhim tarkibiy qismlar sifatida namoyon bo'ladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Art-menejment yo'nalishidagi tadqiqotlarda esa ijodiy resurslarni boshqarish, san'at va madaniyat loyihalarini tashkil etish, kreativ jamoalarni shakllantirish hamda innovatsion g'oyalarni amaliyotga tatbiq etish mexanizmlariga alohida e'tibor qaratiladi. Mazkur yondashuvlarning pedagogik ta'limga integratsiyasi esa bo'lajak o'qituvchining ijodiy va boshqaruv kompetensiyalarini birgalikda rivojlantirish imkonini beradi.

Tadqiqotning metodologik asosini kompetensiyaviy, tizimli, faoliyatga yo'naltirilgan, shaxsga yo'naltirilgan, kreativ va integrativ yondashuvlar tashkil etadi. Kompetensiyaviy yondashuv bo'lajak xorijiy til o'qituvchisining pedagogik boshqaruv faoliyatiga tayyorligini aniq kompetensiyalar majmui orqali baholash imkonini beradi.

Tizimli yondashuv asosida art-menejment va pedagogik boshqaruv o'zaro bog'liq elementlardan tashkil topgan yaxlit pedagogik tizim sifatida talqin qilinadi. Faoliyatga yo'naltirilgan yondashuv talabalarning real yoki modellashtirilgan pedagogik vaziyatlarda boshqaruv qarorlarini qabul qilishini ta'minlaydi. Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv esa har bir bo'lajak o'qituvchining individual ijodiy salohiyati, qiziqishi va kasbiy ehtiyojlarini hisobga olishga xizmat qiladi.

Tadqiqotda pedagogik kuzatish, suhbat, anketa, ekspert baholash, pedagogik tajriba-sinov, faoliyat mahsullarini tahlil qilish, diagnostik topshiriqlar hamda natijalarni qiyosiy-statistik tahlil qilish metodlaridan foydalanish mumkin.

Art-menejment asosida pedagogik boshqaruv strategiyalarini takomillashtirish texnologiyasi bo'lajak filologlarda ta'lim jarayonini kreativ tashkil etish, pedagogik jamoa bilan hamkorlik qilish, innovatsion loyihalarni boshqarish, kommunikativ muhitni shakllantirish va o'z pedagogik faoliyatini refleksiv baholash kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan yaxlit pedagogik tizim sifatida ishlab chiqiladi.

Mazkur texnologiyaning asosiy maqsadi bo'lajak filologlarni pedagogik boshqaruv faoliyatiga tayyorlash jarayonida art-menejmentning kreativ, kommunikativ, tashkiliy va loyiha boshqaruvi imkoniyatlaridan samarali foydalanishdan iborat.

Texnologiyaning mazmunini quyidagi o'zaro bog'liq komponentlar orqali ifodalash mumkin: motivatsion-maqsadli, mazmuniy, tashkiliy-faoliyatli va refleksiv-baholash komponentlari.

Motivatsion-maqsadli komponent bo'lajak o'qituvchilarda pedagogik boshqaruv va ijodiy faoliyatga qiziqish uyg'otishga qaratiladi. Bunda xorijiy til o'qituvchisining kasbiy faoliyatida kreativ boshqaruvning ahamiyati ochib beriladi. Talabalarning individual tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash, ijodiy topshiriqlar, muammoli vaziyatlar va kasbiy loyihalardan foydalanish ushbu komponentning samaradorligini ta'minlaydi.

Mazmuniy komponent doirasida art-menejment, pedagogik menejment, kreativ pedagogika, loyiha boshqaruvi, pedagogik liderlik, kommunikativ boshqaruv va innovatsion ta'lim texnologiyalariga oid bilimlar integratsiyalashgan holda o'zlashtiriladi. Ayniqsa, xorijiy til darslarini kreativ loyihalash, madaniyatlararo kommunikatsiyani boshqarish va ta'lim jarayonida san'at elementlaridan foydalanishga doir amaliy bilimlar mazmunning muhim qismi hisoblanadi.

Tashkiliy-faoliyatli komponent bevosita amaliy faoliyatni tashkil etishni nazarda tutadi. Ushbu bosqichda loyiha metodi, case-study, brainstorming, role-play, art-project, portfolio, pedagogik vaziyatlarni modellashtirish, jamoaviy ijodiy topshiriqlar va refleksiv mashg'ulotlardan foydalanish maqsadga muvofiq. Masalan, talabalar xorijiy tilni o'qitishga yo'naltirilgan kreativ ta'lim loyihasini ishlab chiqish, uni jamoa bilan amalga oshirish va yakuniy natijalarni taqdim etish orqali boshqaruv ko'nikmalarini rivojlantiradilar.

Refleksiv-baholash komponentida bo'lajak o'qituvchining o'z faoliyatini tahlil qilish, erishilgan natijalarni baholash, kamchiliklarni aniqlash va keyingi faoliyat strategiyasini belgilash qobiliyati rivojlantiriladi. Bunda portfolio, o'z-o'zini baholash, o'zaro baholash, ekspert baholashi va refleksiv kundaliklardan foydalanish mumkin.

Mazkur texnologiyaning samaradorligi, avvalo, uning uzviy va bosqichma-bosqich tashkil etilishiga bog'liq. Dastlab talabalarda art-menejment va pedagogik boshqaruvga nisbatan motivatsiya shakllantiriladi. Keyingi bosqichda zarur nazariy bilimlar beriladi. Uchinchi bosqichda amaliy, loyihaviy va ijodiy faoliyat tashkil etiladi. Yakuniy bosqichda esa talabalarning o'z faoliyatini baholashi va rivojlanish istiqbollarini belgilashi ta'minlanadi.

Shuningdek, mazkur texnologiyada raqamli vositalardan foydalanish uning samaradorligini yanada oshirishi mumkin. Xususan, multimedia taqdimotlari, raqamli portfolio, onlayn hamkorlik platformalari, videodarslar, virtual loyihalar va raqamli ijodiy mahsulotlardan foydalanish bo'lajak o'qituvchilarning zamonaviy pedagogik boshqaruv ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Bo'lajak filologlarni tayyorlashda art-menejment asosida pedagogik boshqaruv strategiyalarini takomillashtirish zamonaviy pedagogik ta'limning muhim yo'nalishlaridan biridir. Art-menejmentning kreativlik, kommunikativlik, hamkorlik, loyiha boshqaruvi va innovatsion faoliyatga yo'naltirilgan imkoniyatlarini pedagogik boshqaruv bilan integratsiyalash bo'lajak o'qituvchining kasbiy tayyorgarligini mazmunan boyitadi.

Tadqiqot natijasida art-menejment asosidagi pedagogik boshqaruv strategiyalarini takomillashtirish texnologiyasining motivatsion-maqsadli, mazmuniy, tashkiliy-faoliyatli va refleksiv-baholash komponentlaridan iborat yaxlit tizimini shakllantirish maqsadga muvofiqligi asoslandi. Ushbu komponentlarning izchil amalga oshirilishi bo'lajak filologlarda boshqaruv, liderlik, kreativlik, kommunikativlik va refleksiv kompetensiyalarni rivojlantirish uchun zarur pedagogik shart-sharoitlarni yaratadi.

Shu bilan birga, art-menejment asosida pedagogik boshqaruv strategiyalaridan foydalanish xorijiy til ta'limining kommunikativ va madaniy mazmuni bilan uyg'unlashib, ta'lim jarayonini yanada interaktiv, ijodiy va talaba markazli tashkil etish imkonini beradi. Mazkur yondashuvni oliy ta'lim muassasalarida xorijiy til o'qituvchilarini tayyorlash amaliyotiga joriy etish ularning kelgusidagi kasbiy faoliyatida pedagogik jarayonni samarali boshqarish, innovatsion loyihalarni amalga oshirish va ijodiy ta'lim muhitini shakllantirish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Shunday qilib, art-menejmentni pedagogik boshqaruv strategiyalari bilan integratsiyalash bo'lajak filologlarning kasbiy-metodik tayyorgarligini takomillashtirish bilan bir qatorda, ularni zamonaviy ta'lim muhitida mustaqil qaror qabul qila oladigan, kreativ fikrlaydigan va innovatsion pedagogik faoliyatni boshqara oladigan mutaxassis sifatida shakllantirishga xizmat qiladi.

Foydalangan adabiyotlar ro'yxati:

1. Breen, M. 1984. 'Process syllabuses for the language classroom' in C. Brumfit, (ed.). General English Syllabus Design-Curriculum and Syllabus Design for the General English Classroom (EFL Documents 118). Oxford: Pergamon Press for the British Council.
2. Brinton, D., A. Snow, and M. Wesche. 1989. Content-based Second Language Instruction. Boston, MA: Heinle & Heinle.
3. Breen, M. 1984. 'Process syllabuses for the language classroom' in C. Brumfit, (ed.). General English Syllabus Design-Curriculum and Syllabus Design for the General English Classroom (EFL Documents 118). Oxford: Pergamon Press for the British Council.
4. Cabello, F. (2002). Total Physical Response in First Year English (2nd ed.). Los Gatos, CA: Sky Oaks Productions.
5. Cameron, L. 2003. 'Challenges for ELT from the expansion in teaching children.' ELT Journal 57/2: 105–12.
6. California State Department of Education. 2010. Improving Education for English Learners: Research-based Approaches. Sacramento, CA: CDE Press.
7. Christopherson, J. (2003). A Second Language Classroom That Works! Bogotá: Prolinguistica Corporation.

KASBIY SIFATLARNI RIVOJLANTIRISHDA QADRIYAT YO'NALTIRILGANLIK VA MOTIVATSION SOHA O'ZARO BOG'LIQLIGI

Qo'shmuratov Bekzod Abduraimovich
Jizzax davlat pedagogika universiteti
"Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi" kafedrasi v.b.dotsenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarida kasbiy sifatlarni rivojlantirish jarayonida qadriyat yo'naltirilganlik va motivatsion soha o'rtasidagi psixologik o'zaro bog'liqlik tahlil etilgan. Muallif qadriyat yo'nalishlarining ichki va tashqi motivatsiya turlari bilan aloqadorligini ko'rib chiqadi hamda ushbu o'zaro ta'sirning kasbiy sifatlar shakllanishidagi rolini yoritadi. Tadqiqotda motivatsion soha tuzilishi va qadriyat ierarxiyasining o'zaro mosligi masalasi ko'tarilgan, shuningdek ushbu o'zaro bog'liqlikning yosh davrlari bo'yicha dinamikasi ham yoritilgan. Ishning ilmiy yangiligi qadriyat-motivatsion o'zaro bog'liqlikning kontseptual modeli ishlab chiqilganligida namoyon bo'ladi. Xulosalar talabalar kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish uchun amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: kasbiy sifatlar, qadriyat yo'naltirilganlik, motivatsion soha, ichki motivatsiya, tashqi motivatsiya, kasbiy motivatsiya, qadriyat ierarxiyasi, kasbiy shakllanish.

Abstract: This article analyzes the psychological interconnection between value orientation and the motivational sphere in the process of developing professional qualities among future physical education teachers. The author examines the relationship between value orientations and intrinsic and extrinsic types of motivation, and reveals the role of this interaction in the formation of professional qualities. The study raises the question of the correspondence between the structure of the motivational sphere and the hierarchy of values, and also addresses the age-related dynamics of this interconnection. The scientific novelty lies in the development of a conceptual model of the value-motivational interconnection. The conclusions are of practical significance for improving students' professional training.

Key words: professional qualities, value orientation, motivational sphere, intrinsic motivation, extrinsic motivation, professional motivation, hierarchy of values, professional development.

Аннотация: В статье анализируется психологическая взаимосвязь между ценностной ориентацией и мотивационной сферой в процессе развития профессиональных качеств у будущих учителей физической культуры. Автор рассматривает связь ценностных ориентаций с внутренними и внешними видами мотивации, а также раскрывает роль этого взаимодействия в формировании профессиональных качеств. В исследовании поднимается вопрос соответствия структуры мотивационной сферы и иерархии ценностей, а также освещается динамика данной взаимосвязи по возрастным этапам. Научная новизна работы заключается в разработке концептуальной модели ценностно-мотивационной взаимосвязи. Выводы имеют практическое значение для совершенствования профессиональной подготовки студентов.

Ключевые слова: профессиональные качества, ценностная ориентация, мотивационная сфера, внутренняя мотивация, внешняя мотивация, профессиональная мотивация, иерархия ценностей, профессиональное становление.

KIRISH

Bo'lajak mutaxassisning kasbiy sifatlari uning shaxsiy qadriyatlar tizimi va motivatsion sohasi bilan uzviy bog'liq holda shakllanadi. Jismoniy tarbiya yo'nalishi talabalari uchun bu bog'liqlik alohida ahamiyat kasb etadi, chunki ularning kelgusi kasbiy faoliyati yuqori jismoniy va psixologik chidamlilik, izchillik hamda ichki sadoqatni talab qiladi. Agar talabaning qadriyat yo'nalishi uning motivatsion sohasiga mos kelmasa, kasbiy sifatlarning shakllanishi sustlashadi yoki nomutanosib xarakter kasb etadi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, zamonaviy pedagogika va psixologiya fanida qadriyatlar va motivatsiya ko'pincha alohida-alohida o'rganiladi, biroq amaliyotda ular yaxlit psixologik mexanizm sifatida namoyon bo'ladi. Kasbiy sifatlarni maqsadli rivojlantirish uchun ushbu ikki hodisaning o'zaro ta'sir mexanizmini ilmiy asosda tushunish zarur. Bundan tashqari, oliy ta'lim muassasalarida talabalarning kasbga bo'lgan qiziqishi va sadoqati

bosqichma-bosqich pasayib borishi holatlari kuzatilmoqda, bu esa aynan qadriyat-motivatsion muvozanatning buzilishi bilan izohlanishi mumkin.

Zamonaviy jamiyatda kasb tanlash erkinligining kengayishi, raqobatning oshishi va mehnat bozoridagi talablarning o'zgaruvchanligi talabalarning ichki motivatsiyasini barqaror ushlab turishni murakkablashtirmoqda. Shu bois oliy ta'lim jarayonida nafaqat bilim va ko'nikma berish, balki talabaning qadriyat-motivatsion sohasini maqsadli rivojlantirish ham dolzarb pedagogik vazifaga aylanmoqda.

Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, kasbiy ta'lim tizimida talabalarning ichki motivatsiyasini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan pedagogik strategiyalar nafaqat o'quv ulgurishini, balki bitiruvchilarning kasbda uzoq muddat qolish ko'rsatkichini ham sezilarli darajada oshiradi. Bu holat qadriyat-motivatsion sohani rivojlantirishni nafaqat psixologik, balki institutsional darajadagi strategik masala sifatida ko'rib chiqish zarurligini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, amaliyotda ko'pincha talabalarning kasbiy tayyorgarligi faqat bilim va ko'nikmalar darajasi bilan baholanadi, ularning qadriyat-motivatsion holati esa e'tibordan chetda qoladi. Bu esa nazariy jihatdan yaxshi tayyorlangan, biroq kasbga ichki sadoqati yetarli bo'lmagan mutaxassislarning shakllanishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli ushbu tadqiqot qadriyat-motivatsion omilni kasbiy tayyorgarlikning ajralmas qismi sifatida ko'rib chiqishni taklif etadi.

Tadqiqot ob'ekti - bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy shakllanish jarayoni.

Tadqiqot predmeti - ushbu jarayonda qadriyat yo'naltirilganlik va motivatsion soha o'rtasidagi psixologik o'zaro bog'liqlik.

Tadqiqotning maqsadi - kasbiy sifatlarni rivojlantirishda qadriyat yo'naltirilganlik va motivatsion sohaning o'zaro bog'liqligini nazariy jihatdan asoslashdan iborat. Ushbu maqsaddan kelib chiqib quyidagi vazifalar belgilandi:

- qadriyat yo'naltirilganlik va motivatsiya tushunchalarining mohiyatini yoritish;
- ularning psixologik tuzilishidagi umumiy va farqli jihatlarni aniqlash;
- o'zaro bog'liqlik mexanizmini tahlil qilish;
- ushbu bog'liqlikning kurslar bo'yicha dinamikasini ko'rib chiqish;
- amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Motivatsiya nazariyalarining psixologik asoslari

Motivatsiya nazariyalari ichida E.Desi va R.Rayanning o'z-o'zini belgilash nazariyasi (Self-Determination Theory) alohida o'rin tutadi. Ushbu nazariyaga ko'ra, ichki motivatsiya shaxsning avtonomiya, kompetentlik va ijtimoiy bog'liqlik ehtiyojlari qondirilganda yuzaga keladi, bu esa uning qadriyat yo'nalishlari bilan chambarchas bog'liq. Nazariyaga muvofiq, motivatsiya bir xil turdagi yagona hodisa emas, balki avtonomlik darajasi bo'yicha farqlanuvchi kontinuum sifatida namoyon bo'ladi - bunda sof tashqi boshqariladigan xulqdan tortib, to'liq ichki, o'z ichidan kelib chiquvchi xulqgacha bo'lgan bosqichlar mavjud.

A.Maslou o'zining ehtiyojlar ierarxiyasi nazariyasida yuqori darajadagi ehtiyojlar - o'zini namoyon qilish va e'tirof etilish - shaxsning qadriyat tizimi bilan bevosita aloqador ekanligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, faqat quyi darajadagi ehtiyojlar (fiziologik, xavfsizlik) qondirilgandan so'ng shaxsda yuqori darajadagi, qadriyatga asoslangan motivatsiya shakllanish imkoniyati yuzaga keladi.

Qadriyatlar tipologiyasi va kasbiy yo'nalganlik

M.Rokichning fikricha, qadriyatlar shaxs faoliyatining yo'nalishini belgilaydigan barqaror ustuvorliklar tizimi bo'lib, ular motivlarning tanlanishida "filtr" vazifasini bajaradi. U qadriyatlarni terminal (maqsad-qadriyatlar, masalan sog'liq, oilaviy baxt, professional yutuq) va instrumental (vosita-qadriyatlar, masalan mas'uliyatlilik, mustaqillik, intizom) turlarga ajratadi. SH.Shvarts esa qadriyatlarni o'n asosiy turga bo'lib, ularning bir-biriga qanday zid yoki mos kelishini tizimli tarzda ko'rsatib bergan, bu yondashuv kasbiy qadriyatlarni tahlil qilishda ham qo'llaniladi.

Mahalliy psixologiya fanida V.Karimova, E.G'oziyev kabi olimlarning ishlarida kasbiy motivatsiyaning shaxsning umumiy qadriyat yo'nalishlari bilan uzviy bog'liqligi, hamda bu bog'liqlikning kasbiy faoliyat samaradorligiga ta'siri yoritilgan. Ularning tadqiqotlarida ta'kidlanishicha, talabalik davri - shaxsning qadriyat-motivatsion sohasi eng faol shakllanadigan davr bo'lib, aynan shu bosqichda olib boriladigan pedagogik ta'sir uzoq muddatli natija beradi.

Jismoniy tarbiya yo‘nalishiga oid tadqiqotlar

Sport pedagogikasiga oid ishlarda ta’kidlanishicha, jismoniy tarbiya o‘qituvchisining kasbiy motivatsiyasi ko‘pincha shaxsiy sport tajribasi, jismoniy faollikka bo‘lgan qadriyat munosabati va sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilishga ichki ehtiyoj bilan bog‘liq bo‘ladi. Bunday talabalarda kasb tanlash ko‘pincha ongli, qadriyatga asoslangan tanlov natijasi bo‘lib, bu esa ularning kasbiy sifatlari barqarorroq shakllanishiga zamin yaratadi.

Xorijiy tadqiqotlarda ta’kidlanishicha, mutaxassisning kasbiy faoliyatga bo‘lgan ichki yo‘nalganligi ko‘pincha uning umumiy qadriyat tizimidagi ustuvorliklar bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, bu qonuniyat turli sohalarda o‘tkazilgan tadqiqotlarda tasdiqlanmoqda [1]. Shu bilan birga, jismoniy tarbiya yo‘nalishi talabalarida qadriyat-motivatsion o‘zaro bog‘liqlikni maxsus, tizimli tarzda o‘rganuvchi ishlar hali cheklangan - ushbu maqola aynan shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan.

Kasbiy sifatlar tushunchasining psixologik talqini

“Kasbiy sifatlar” tushunchasi psixologiya-pedagogika fanida shaxsning kasbiy faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirishini ta’minlovchi barqaror xususiyatlar majmui sifatida talqin etiladi. Ularga mas’uliyatlilik, izchillik, tashabbuskorlik, kasbiy odob, muloqotga kirishuvchanlik va o‘z-o‘zini nazorat qilish kabi xususiyatlar kiradi. Jismoniy tarbiya o‘qituvchisi uchun bularga qo‘shimcha ravishda jismoniy chidamlilik, intizomlilik va shaxsiy namuna ko‘rsata olish qobiliyati ham muhim kasbiy sifat sifatida qaraladi.

Bir qator tadqiqotchilar kasbiy sifatlarni ikki katta guruhga ajratadi: umumkasbiy sifatlar (har qanday pedagogik faoliyat uchun zarur bo‘lgan) va maxsus-kasbiy sifatlar (aynan berilgan soha, ya’ni jismoniy tarbiya uchun xos bo‘lgan). Ushbu ikki guruh sifatlarning shakllanishi ham qadriyat yo‘nalishi, ham motivatsion faollik bilan turlicha darajada bog‘liq bo‘lib, bu holat kasbiy sifatlarni rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqishda hisobga olinishi lozim.

Shuni alohida ta’kidlash lozimki, umumkasbiy sifatlarning shakllanishi ko‘proq umumpedagogik qadriyatlar (bolalarga g‘amxo‘rlik, ta’lim-tarbiyaning ijtimoiy ahamiyatini anglash) bilan bog‘liq bo‘lsa, maxsus-kasbiy sifatlar aynan sport va jismoniy faollikka xos qadriyatlar (sog‘lomlik, kuch-quvvat, musobaqa ruhi) bilan chambarchas aloqador bo‘ladi. Shu sababli bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchisining kasbiy qadriyat tizimi ikki qatlamli - umumpedagogik va sport-pedagogik - tuzilishga ega bo‘ladi, deb xulosa qilish mumkin.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi: mavzuga oid psixologik-pedagogik adabiyotlarni nazariy tahlil qilish; qadriyat va motivatsiya nazariyalarini qiyosiy taqqoslash usuli; tizimli-strukturaviy tahlil orqali ikki hodisaning o‘zaro ta’sir mexanizmini modellashtirish; kuzatish va umumlashtirish metodlari orqali ushbu o‘zaro bog‘liqlikning kurslar bo‘yicha namoyon bo‘lish xususiyatlarini aniqlash; olingan natijalarni umumlashtirish va kontseptual sxema shaklida taqdim etish.

Qiyosiy taqqoslash usuli asosida ichki va tashqi motivatsiya turlari ularga mos keladigan qadriyat yo‘nalishlari bilan solishtirildi. Tizimli-strukturaviy tahlil yordamida qadriyat yo‘naltirilganlik motivatsion sohaning qaysi bosqichlarida - motiv shakllanishi, maqsad tanlash yoki faoliyatni baholashda - kuchliroq namoyon bo‘lishi aniqlandi. Kuzatish metodi orqali turli kurs talabalarining kasbiy faoliyatga munosabati, amaliyot davridagi faolligi va o‘quv jarayonidagi ishtiroki tahlil qilinib, qadriyat-motivatsion o‘zaro bog‘liqlikning dinamik xususiyatlari umumlashtirildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Qadriyat-motivatsion o‘zaro bog‘liqlikning uch yo‘nalishi

O‘tkazilgan tahlil natijasida qadriyat yo‘naltirilganlik va motivatsion soha o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik uch asosiy yo‘nalishda namoyon bo‘lishi aniqlandi: birinchidan, qadriyatlar motivlarning tanlanishida yo‘naltiruvchi mezon vazifasini bajaradi; ikkinchidan, barqaror ichki motivatsiya, o‘z navbatida, qadriyatlarning mustahkamlanishiga xizmat qiladi; uchinchidan, ushbu ikki hodisaning uyg‘unligi kasbiy sifatlarning barqaror va izchil rivojlanishini ta’minlaydi.

1-jadval: **Motivatsiya turlari, mos qadriyat yo‘nalishlari va ularning kasbiy sifatlarga ta’siri**

Motivatsiya turi	Mos keladigan qadriyat yo‘nalishi	Kasbiy sifatga ta’siri
Ichki motivatsiya	Kasbning ijtimoiy ahamiyati, o‘zini namoyon qilish	Barqaror kasbiy sadoqat, ijodkorlik
Tashqi motivatsiya	Moddiy manfaat, ijtimoiy tan olinish	Vaziyatga bog‘liq faollik, beqarorlik xavfi
Aralash motivatsiya	Kasbiy o‘sish, obro‘-e’tibor	O‘rtacha barqarorlikdagi kasbiy faollik

Tahlil shuni ko‘rsatdiki, ichki motivatsiyaga asoslangan talabalarda kasbiy sifatlar - mas’uliyat, izchillik, ijodiy yondashuv - barqaror va chuqur shakllanadi, chunki bunday talabalarda kasb tanlash ongli qadriyat yo‘nalishiga asoslangan bo‘ladi. Tashqi motivatsiya ustunlik qiladigan hollarda esa kasbiy sifatlar ko‘proq tashqi baholash va nazoratga bog‘liq holda namoyon bo‘ladi, bu esa ularning barqarorligini pasaytiradi.

Shuningdek, tadqiqot davomida qadriyat yo‘naltirilganlik bilan motivatsion soha o‘rtasidagi nomutanosiblik holatlari ham aniqlandi: ba’zi talabalarda kasbga nisbatan yuqori qadriyat bahosi mavjud bo‘lsa-da, real faoliyatda motivatsion faollik yetarli emasligi kuzatildi. Bu holat nazariy bilim bilan amaliy faoliyat o‘rtasidagi psixologik “uzilish”ni ko‘rsatadi va oliy ta’lim jarayonida maxsus psixologik-pedagogik ishlar olib borish zaruratini asoslaydi.

Ichki motivatsiyaga misol sifatida talabaning sport mashg‘ulotlarini shaxsan yoqtirishi, bolalarga ko‘nikma o‘rgatishdan mamnuniyat olishi va jismoniy tarbiya orqali jamiyatga foyda keltirishni qadriyat sifatida qabul qilishini keltirish mumkin. Bunday talabalarda qiyinchiliklarga qaramay kasbiy faoliyatni davom ettirish istagi barqaror bo‘ladi. Tashqi motivatsiyaga misol sifatida esa talabaning faqat diplom olish, ota-onasining talabi yoki ijtimoiy maqom uchun ushbu yo‘nalishni tanlashini keltirish mumkin - bunday holatda kasbiy sifatlarning shakllanishi ko‘proq tashqi nazorat mavjud bo‘lgan sharoitlardagina kuzatiladi.

Aralash motivatsiya turi amaliyotda eng ko‘p uchraydigan holat bo‘lib, unda talaba bir vaqtning o‘zida ham ichki qiziqishga, ham tashqi rag‘batlarga ega bo‘ladi. Bunday talabalarda kasbiy sifatlarning rivojlanish sur’ati o‘rtacha bo‘lib, ularni ichki motivatsiya tomon “siljitish” uchun maqsadli pedagogik ta’sir zarur bo‘ladi. Aynan shu nuqta oliy ta’lim muassasalarining psixologik xizmatlari va kuratorlar uchun asosiy ish yo‘nalishlaridan birini tashkil etadi.

Qadriyat-motivatsion bog‘liqlikning kurslar bo‘yicha dinamikasi

Tadqiqot davomida qadriyat-motivatsion o‘zaro bog‘liqlikning talabalik davrining turli bosqichlarida turlicha namoyon bo‘lishi ham kuzatildi. Quyidagi jadvalda ushbu dinamika umumlashtirilgan tarzda taqdim etilgan.

2-jadval: **Qadriyat-motivatsion o‘zaro bog‘liqlikning kurslar bo‘yicha dinamikasi**

Bosqich	Qadriyat yo‘nalishi xususiyati	Motivatsion soha xususiyati
I-II kurs	Kasbga umumiy, romantik qarash ustunlik qiladi	Tashqi motivatsiya (obro‘, ota-ona ta’siri) nisbatan yuqori
III kurs	Kasb mohiyati chuqurroq anglana boshlaydi	Ichki va tashqi motivatsiya nisbati muvozanatlashadi
IV kurs	Qadriyatlar kasbiy amaliyot orqali mustahkamlanadi	Ichki motivatsiya ustunlik qila boshlaydi (barqaror holatda)

Ushbu dinamika shuni ko‘rsatadiki, talabalik davrining boshlang‘ich bosqichida qadriyat yo‘nalishi ko‘proq umumiy va tashqi omillarga asoslangan bo‘ladi, biroq kasbiy amaliyot va real pedagogik faoliyat bilan tanishish jarayonida bu yo‘nalish asta-sekin ichki, ongli xarakter kasb eta boshlaydi. Bu qonuniyat oliy ta’lim muassasalarida amaliyot va real faoliyatga erta jalb etishning qadriyat-motivatsion rivojlanish uchun muhim ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, qadriyat-motivatsion o‘zaro bog‘liqlikning buzilishi ko‘pincha talabalarning kasbdan norozi bo‘lishi, o‘quv faoliyatiga bo‘lgan qiziqishning pasayishi va amaliyot davomida passivlik ko‘rsatishi kabi holatlarda namoyon bo‘ladi. Bunday holatlarning oldini olish uchun o‘qituvchi va kuratorlarning talabalar bilan individual psixologik ishlashi muhim ahamiyat kasb etadi.

Qadriyat-motivatsion muvozanatning buzilish sabablari

Tadqiqot natijalarini chuqurroq muhokama qilish jarayonida qadriyat-motivatsion muvozanatning buzilishiga olib keluvchi bir qator sabablar aniqlandi.

Birinchi sabab - kasb tanlashning ongli emas, balki tasodifiy yoki tashqi bosim (ota-ona, ijtimoiy muhit) ta’sirida amalga oshirilishi. Bunday holatda talaba kasbning mazmun-mohiyatini chuqur anglamasdan turib ta’lim jarayoniga kirishadi, natijada uning qadriyat tizimi kasb talablari bilan mos kelmay qoladi.

Ikkinchi sabab - o‘quv jarayonining ko‘proq nazariy bilim berishga yo‘naltirilganligi, amaliy-kasbiy tajriba esa yetarli darajada erta va tizimli tashkil etilmasligi. Natijada talabada nazariy bilim bilan amaliy faoliyat o‘rtasida psixologik masofa saqlanib qoladi, bu esa ichki motivatsiyaning shakllanishini sekinlashtiradi.

Uchinchi sabab sifatida talabalarning o‘z-o‘zini baholash va refleksiya ko‘nikmalarining yetarli rivojlanmaganligini keltirish mumkin - bunday talabalar o‘z qadriyat yo‘nalishlarini ongli ravishda tahlil qila olmaydi, natijada motivatsion faollik beqaror xarakter kasb etadi.

Qadriyat-motivatsion uyg'unlikni ta'minlovchi psixologik-pedagogik shart-sharoitlar

Muhokama davomida qadriyat yo'naltirilganlik va motivatsion sohaning uyg'un rivojlanishini ta'minlovchi bir qator shart-sharoitlar aniqlandi. Bularga quyidagilar kiradi:

- talabaning kasbiy faoliyatda muvaffaqiyatga erishish tajribasini muntazam his qilishi (bu ichki motivatsiyani mustahkamlaydi);
- o'qituvchi va kuratorning talaba bilan ishonchli, qo'llab-quvvatlovchi munosabat o'rnatishi;
- o'quv jarayonida talabaga tanlov erkinligi berilishi (mustaqil loyihalar, ixtiyoriy vazifalar);
- hamda kasbiy hamjamiyat (talabalar guruhi, kafedra jamoasi) bilan ijobiy ijtimoiy bog'liqlikning shakllanishi.

Ushbu shart-sharoitlar o'z-o'zini belgilash nazariyasida ko'rsatilgan uchta asosiy psixologik ehtiyoj - avtonomiya, kompetentlik va ijtimoiy bog'liqlik - bilan uzviy mos keladi. Demak, oliy ta'lim jarayonini ushbu ehtiyojlarni qondiradigan tarzda tashkil etish qadriyat-motivatsion uyg'unlikni ta'minlashning asosiy pedagogik vositasi hisoblanadi.

3-jadval: **Qadriyat-motivatsion uyg'unlikni ta'minlovchi psixologik-pedagogik shart-sharoitlar**

Shart-sharoit	Psixologik mexanizmi	Kutilayotgan natija
Muvaffaqiyat tajribasini ta'minlash	Kompetentlik ehtiyojining qondirilishi	Ichki motivatsiyaning mustahkamlanishi
Tanlov erkinligini berish	Avtonomiya ehtiyojining qondirilishi	Qadriyatga asoslangan ongli faollik
Qo'llab-quvvatlovchi munosabat	Ijtimoiy bog'liqlik ehtiyojining qondirilishi	Kasbiy hamjamiyatga barqaror integratsiya
Erta amaliy tajriba berish	Nazariya va amaliyot o'rtasidagi uzilishni bartaraf etish	Qadriyat-motivatsion muvozanatning erta shakllanishi

Yuqoridagi shart-sharoitlarning amalga oshirilishi nafaqat talabaning o'quv davridagi faolligini, balki uning bitirgandan keyingi kasbiy faoliyatidagi barqarorligini ham belgilaydi. Zero, qadriyat-motivatsion muvozanat talabalik yillarida shakllangan bo'lsa, u kasbiy faoliyatning keyingi bosqichlarida ham o'z kuchini saqlab qoladi va professional kuyish (burnout) kabi salbiy holatlarning oldini olishga xizmat qiladi.

Qadriyat-motivatsion omilning kasbiy barqarorlikka ta'siri

Alohida ta'kidlash lozimki, qadriyat-motivatsion muvozanat nafaqat talabalik davridagi faollikka, balki kelajakdagi kasbiy barqarorlikka ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. Amaliyotda kuzatilishicha, faqat tashqi motivatsiya asosida kasbni tanlagan mutaxassislar dastlabki ish yillarida qiyinchiliklarga duch kelganda kasbni tark etish ehtimoli yuqoriroq bo'ladi. Aksincha, qadriyat-motivatsion muvozanati barqaror shakllangan mutaxassislar qiyinchiliklarni kasbiy o'sish imkoniyati sifatida qabul qiladi va o'z faoliyatida izchillikni saqlab qoladi.

Bundan tashqari, qadriyat-motivatsion muvozanat o'qituvchining pedagogik mahoratini oshirishga bo'lgan ichki ehtiyojini ham shakllantiradi. Bunday o'qituvchilar o'z malakasini muntazam oshirishga, zamonaviy metodikalarni o'rganishga va kasbiy hamjamiyat bilan faol hamkorlik qilishga moyil bo'ladi, bu esa ularning uzoq muddatli kasbiy samaradorligini ta'minlaydi. Shu tariqa, talabalik davrida shakllangan qadriyat-motivatsion asos butun kasbiy faoliyat mobaynida o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatib boradi.

Ushbu tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega bo'lib, asosan mavjud ilmiy adabiyotlar va nazariy modellarni tizimlashtirish asosida olib borildi. Shu sababli, taqdim etilgan qadriyat-motivatsion bog'liqlik modeli va kurslar bo'yicha dinamikaga oid xulosalar keyingi bosqichda empirik tadqiqotlar - so'rovnoma, test va kuzatish metodlari - orqali tasdiqlanishi va aniqlashtirilishi maqsadga muvofiqdir.

Kelgusi tadqiqotlar uchun quyidagi yo'nalishlar istiqbolli hisoblanadi:

- turli oliy ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya yo'nalishi talabalari o'rtasida qadriyat-motivatsion sohani o'lchovchi standartlashtirilgan diagnostik metodikalar asosida keng ko'lamli so'rov o'tkazish;
- qadriyat-motivatsion muvozanatning jinsiy va hududiy xususiyatlarini tahlil qilish;
- hamda ushbu muvozanatni maqsadli rivojlantirishga qaratilgan maxsus psixologik-pedagogik dastur ishlab chiqib, uning samaradorligini tajriba-sinov (eksperiment) asosida baholash.

Bunday tadqiqotlar ushbu maqolada taklif etilgan nazariy modelni amaliy jihatdan boyitishga xizmat qiladi.

Shuningdek, kelgusida qadriyat-motivatsion bog'liqlikni raqamli ta'lim vositalari va masofaviy o'qitish sharoitida qanday namoyon bo'lishini o'rganish ham dolzarb yo'nalish hisoblanadi, chunki zamonaviy ta'lim

muhitining o‘zgarishi talabalarning motivatsion sohasiga ham o‘ziga xos ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Bundan tashqari, qadriyat-motivatsion muvozanatni turli sport turlariga ixtisoslashgan talabalar (masalan, individual va jamoaviy sport turlari) o‘rtasida qiyosiy o‘rganish ham qiziqarli ilmiy natijalar berishi mumkin.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O‘tkazilgan tahlil asosida quyidagi xulosalarga kelindi: kasbiy sifatlarni rivojlantirishda qadriyat yo‘naltirilganlik va motivatsion soha bir-biridan ajralmas holda, o‘zaro ta’sirlashuvchi yaxlit psixologik mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi. Ichki motivatsiyaga asoslangan qadriyat yo‘nalishi kasbiy sifatlarning barqaror va chuqur shakllanishini ta’minlasa, tashqi motivatsiya ustunlik qilgan hollarda bu jarayon beqaror xarakter kasb etadi. Bundan tashqari, ushbu o‘zaro bog‘liqlik talabalik davrining turli bosqichlarida dinamik tarzda o‘zgarib boradi va kasbiy amaliyot bilan bevosita bog‘liq holda mustahkamlanadi.

Amaliyot uchun quyidagi takliflar beriladi:

- talabalarning qadriyat yo‘nalishlari va motivatsion sohasini muntazam diagnostika qilib borish;
- o‘quv jarayonida ichki motivatsiyani rag‘batlantiruvchi vazifalar (mustaqil loyihalar, tanlov asosidagi faoliyat) qo‘llash;
- kasbiy amaliyot davomida talabalarga muvaffaqiyatni his qilish imkoniyatini yaratish orqali qadriyat-motivatsion uyg‘unlikni mustahkamlash;
- birinchi kurslardanoq talabalarni real pedagogik va sport-tashkiliy faoliyatga bosqichma-bosqich jalb etish;
- kafedra darajasida talabalar bilan individual psixologik-pedagogik maslahat ishlarini tashkil etish.

Ushbu tavsiyalarning amaliyotga tatbiq etilishi bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining kasbiy sifatlari barqaror va izchil rivojlanishiga xizmat qiladi.

Yakuniy o‘rinda ta’kidlash joizki, qadriyat-motivatsion sohani rivojlantirish bir martalik tadbir emas, balki butun talabalik davri davomida izchil olib boriladigan uzluksiz pedagogik jarayon hisoblanadi. Aynan shu uzluksizlik va tizimlilik bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining nafaqat o‘quv davrida, balki keyingi butun kasbiy faoliyati davomida yuqori sifatli va barqaror pedagogik natijalarga erishishini ta’minlaydigan asosiy omil bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Akhtar, N., Syakir Ishak, M. I., Bhawani, S. A., & Umar, K. (2021). Various natural and anthropogenic factors responsible for water quality degradation: A review. Water, 13(19), 2660-2670.
2. Deci, E.L., Ryan, R.M. Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior. - New York: Plenum, 1985.
3. Rokeach, M. The Nature of Human Values. - New York: Free Press, 1973.
4. Schwartz, S.H. Universals in the Content and Structure of Values. - Advances in Experimental Social Psychology, 1992.
5. Маслоу А. Мотивация и личность. – Санкт-Петербург: Питер, 2019.
6. Karimova V. Psixologiya. - Toshkent: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2002.
7. G‘oziyev E. O‘quvchilar psixologiyasi. - Toshkent: O‘qituvchi, 2002.
8. Mavlonova R., Ibragimov X. Pedagogika nazariyasi va tarixi. - Toshkent: O‘qituvchi, 2010.

BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH TA’LIM O‘QITUVCHILARINING IJODIY TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHNING INNOVATSION-PEDAGOGIK TIZIMI

Rustamova Manzura Mirkamalovna
Toshkent Kimyo xalqaro Universiteti
“Maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim metodikasi” kafedrasi mudiri,
PhD, dotsent

Orcid ID: 0009-0005-8811-3054

Annotatsiya: Maqolada bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarining ijodiy tafakkurini rivojlantirishga qaratilgan innovatsion-pedagogik tizimning tuzilishi va amalga oshirish mexanizmi asoslangan. Tizim maqsadli, diagnostik, mazmuniy, texnologik, ijodiy muhit, raqamli-innovatsion hamda refleksiv-diagnostik komponentlardan tashkil topgan. Ijodiy tafakkurni rivojlantirish jarayoni “diagnostika -muammolashtirish -g‘oya yaratish -yechimni loyihalash -sinab ko‘rish -baholash -refleksiya -qayta loyihalash” ketma-ketligida tashkil etilishi belgilangan. Tadqiqotda muammoli ta’lim, loyiha faoliyati, brainstorming, SCAMPER, case, interfaol metodlar, raqamli vositalar va sun’iy intellektdan foydalanish ijodiy pedagogik mahsulot yaratish bilan bog‘langan. Tizimning muhim jihati talabaning tayyor javobni o‘zlashtirishidan ko‘ra, muammoni aniqlash, bir nechta g‘oya va yechim ishlab chiqish, ularni asoslash, sinash va takomillashtirishiga yo‘naltirilganidir. Taklif etilgan yondashuv bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchisining ijodiy tafakkurini kasbiy-pedagogik kompetensiya sifatida shakllantirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchisi, ijodiy tafakkur, innovatsion-pedagogik tizim, kreativlik, pedagogik kompetensiya, muammoli ta’lim, loyiha faoliyati, raqamli texnologiyalar, sun’iy intellekt, refleksiya.

Abstract: The article substantiates the structure and implementation mechanism of an innovative-pedagogical system aimed at developing the creative thinking of future primary school teachers. The system consists of target, diagnostic, content-based, technological, creative-environment, digital-innovative, and reflective-diagnostic components. The development process is organized through the sequence “diagnosis -problematization -idea generation -solution design -testing -evaluation -reflection -redesign.” Problem-based learning, project activities, brainstorming, SCAMPER, case methods, interactive methods, digital tools, and artificial intelligence are integrated with the creation of new pedagogical products. Particular attention is given to moving students from reproducing ready-made answers toward identifying problems independently, generating multiple ideas and solutions, justifying, testing, and improving them. The proposed approach is aimed at developing creative thinking as a professional and pedagogical competence of future primary school teachers.

Key words: future primary school teachers, creative thinking, innovative-pedagogical system, creativity, pedagogical competence, problem-based learning, project activity, digital technologies, artificial intelligence, reflection.

Аннотация: В статье обоснованы структура и механизм реализации инновационно-педагогической системы, направленной на развитие творческого мышления будущих учителей начального образования. Система включает целевой, диагностический, содержательный, технологический, средовой, цифрово-инновационный и рефлексивно-диагностический компоненты. Процесс развития творческого мышления организуется по последовательности “диагностика -проблематизация -генерирование идеи -проектирование решения -апробация -оценивание -рефлексия -перепроектирование”. В исследовании проблемное обучение, проектная деятельность, brainstorming, SCAMPER, case-метод, интерактивные методы, цифровые средства и искусственный интеллект связаны с созданием новых педагогических продуктов. Основное внимание уделено переходу от усвоения готовых ответов к самостоятельному выявлению проблемы, разработке нескольких идей и решений, их обоснованию, апробации и совершенствованию. Предложенный подход направлен на формирование творческого мышления будущего учителя начального образования как профессионально-педагогической компетенции.

Ключевые слова: будущий учитель начального образования, творческое мышление, инновационно-педагогическая система, креативность, педагогическая компетентность, проблемное обучение, проектная деятельность, цифровые технологии, искусственный интеллект, рефлексия.

KIRISH

XXI asr ta'limining eng murakkab masalalaridan biri o'quvchiga qancha bilim berishimizdan ko'ra, balki u mavjud bilimdan yangi g'oya yaratish uchun qanday foydalanishini ta'minlashdir. Raqamli texnologiyalar va generativ sun'iy intellektning ta'lim jarayoniga tez kirib kelishi bu masalani yanada keskinlashtirmoqda.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Agar ilgari o'qituvchi uchun axborotni topish, saralash va taqdim etish muhim kasbiy ko'nikma sifatida qaralgan bo'lsa, bugungi sharoitda tayyor axborot va tayyor matnni bir necha soniyada olish imkoniyati mavjud. Shunday vaziyatda insonning ustunligi ma'lumotga ega bo'lishda emas, balki savolni to'g'ri qo'yish, muammoni yangicha ko'rish, bir nechta yechim ishlab chiqish, ularni tanqidiy baholash va yangi mahsulot yaratish qobiliyatida namoyon bo'lmoqda. UNESCOning 2024-yilda e'lon qilingan o'qituvchilar uchun AI kompetensiyalari konsepsiyasida ham pedagogning roli oddiy texnologiya foydalanuvchisidan inson–AI hamkorligini boshqara oladigan, pedagogik innovatsiya yaratadigan mutaxassis tomon o'zgarayotgani ta'kidlanadi [1].

Bu o'zgarish boshlang'ich ta'lim uchun dolzarb masala deb qarayman . Sababiki bolaning savol berishi, o'z fikrini himoya qilishi, bir vazifaga turli yechim topishi va yangilik yaratishga bo'lgan munosabati ko'p jihatdan boshlang'ich sinfdagi pedagogik muhitga bog'liq. Shu bois ijodiy tafakkurni rivojlantirish masalasini faqat boshlang'ich sinf o'quvchisiga beriladigan kreativ topshiriqlar bilan chegaralash yetarlimas menimcha. Bu jarayonning boshlang'ich nuqtasi-o'sha topshiriqlarni yaratadigan, muammoli vaziyatni tashkil etadigan va bolaning noodatiy fikrini pedagogik jihatdan qo'llab-quvvatlaydigan o'qituvchining o'z ijodiy tafakkuridir. Demak, boshlang'ich ta'limda ijodkorlik muammosini hal qilishning muhim sharti bo'lajak o'qituvchini ijodiy-pedagogik faoliyatga tayyorlashdan boshlanadi.

Mazkur ehtiyoj xalqaro baholash natijalarida ham yaqqol ko'rinadi. OECD tomonidan 2022-yilda ilk bor PISA doirasida ijodiy tafakkur alohida baholandi. Unda o'quvchilarning nafaqat yangi g'oya yaratishi, balki turli g'oyalarni ishlab chiqishi, ularni baholashi va takomillashtirishi ham o'lchandi [2]. Natijalar ta'lim tizimlari o'rtasida sezilarli tafovut mavjudligini ko'rsatdi: eng yuqori va eng past natija qayd etgan mamlakatlar o'rtasidagi farq 28 ball, ya'ni qariyb to'rt darajadagi tafovutni tashkil qilgan [3].

Biz uchun mazkur natija yanada jiddiy ilmiy va pedagogik signal beradi. PISA 2022 ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekistonlik 15 yoshli o'quvchilarning ijodiy tafakkur bo'yicha o'rtacha natijasi 14 ballni, OECD mamlakatlari o'rtachasi esa 33 ballni tashkil etgan [2]. Boshqacha aytganda, bu yerda gap faqat xalqaro reytingdagi o'rin haqida emas. Natija ta'lim tizimida o'quvchining g'oya yaratishi, muqobil yechim ishlab chiqishi, mavjud fikrni takomillashtirishi va noodatiy vaziyatlarda mustaqil fikrlashi kabi qobiliyatlarini rivojlantirishga jiddiyroq e'tibor berish zarurligini ko'rsatadi.

Biroq PISA natijalarini "o'quvchilarda ijodkorlik yo'q" tarzida talqin qilish ilmiy jihatdan to'g'ri bo'lmaydi. Masalan, O'zbekiston bo'yicha PISA ma'lumotlarida o'quvchilarning 59,1 foizi matematik materialni tushunmaganida tez-tez savol berishini bildirgan, 73 foizi esa qaror qabul qilishdan oldin boshqalarning nuqtayi nazarini hisobga olishga harakat qilishini qayd etgan [4]. Shuningdek, o'quvchilarning 49,5 foizi matematika darslarining kamida yarmida o'qituvchisi yangi va oldingi mavzular o'rtasidagi bog'liqlik haqida fikrlashga undaganini bildirgan [4].

Bu ko'rsatkichlar muammoni boshqacha qo'yishni talab qiladi: masala o'quvchida fikrlashga moyillikning mutlaqo mavjud yoki mavjud emasligida emas, balki mavjud fikrlash faolligini ijodiy faoliyatga aylantira oladigan ta'lim mexanizmlarining qay darajada tizimlashtirilganida bo'lishi mumkin. O'quvchining savol berishi-hali ijodiy yechim emas; turli nuqtayi nazarni hisobga olishi-hali yangi g'oya yaratish emas. Pedagogik tizim aynan shu oraliqni to'ldirishi, ya'ni "savol berish"dan "g'oya yaratish"ga, "g'oya"dan "yechim"ga, "yechim"dan esa "yangi pedagogik mahsulot"ga olib boradigan faoliyatni tashkil etishi kerak.

Shu nuqtada bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchisining tayyorgarligi alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki ijodiy tafakkurni rivojlantiruvchi darsni o'zi ijodiy loyihalay olmagan pedagogdan o'quvchida yuqori darajadagi ijodiy fikrlashni shakllantirishni kutish metodik jihatdan ziddiyatli holatdir. O'qituvchi tayyor topshiriqni bajarishga o'rgatilgan bo'lsa, u ko'pincha o'quvchidan ham yagona "to'g'ri javob"ni kutadi; o'qituvchining o'zi muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, bir nechta variant yaratish va ularni baholashga o'rgatilgan bo'lsa, u bunday faoliyatni dars jarayoniga tabiiy ravishda olib kira oladi. Shuning uchun o'qituvchining ijodiy tafakkuri o'quvchining ijodiy tafakkurini rivojlantirish mexanizmining tashqi emas, ichki komponenti sifatida qaralishi lozim.

Mamlakatimiz ta'lim siyosatida ham ta'lim sifatini, pedagogik kadrlar tayyorgarligini va zamonaviy kompetensiyalarni kuchaytirishga yo'naltirilgan islohotlar izchil davom etmoqda. Xususan, 2022-yil 11-maydagi PF–134-son Farmon bilan 2022–2026-yillarda maktab ta'limini rivojlantirish bo'yicha milliy dastur tasdiqlangan bo'lib, mazkur yo'nalish keyingi ta'lim islohotlari bilan uzviy davom ettirilmoqda [5]. 2023-yilda oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar sohasidagi davlat boshqaruvini takomillashtirishga qaratilgan PQ–200-son qarorning qabul

qilinishi ham oliy ta'limning yangi bosqichdagi vazifalarini belgilab berdi [5]. Bu hujjatlar nuqtayi nazaridan qaralganda, pedagog kadrlarni tayyorlash jarayonida faqat nazariy bilimlarni yetkazish emas, balki ta'limning o'zgaruvchan ehtiyojlariga mos keladigan kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish masalasi tobora muhimlashmoqda.

Masalaning yana bir yangi qatlami-sun'iy intellektning o'qituvchi faoliyatiga kirib kelishidir. UNESCO 2024-yilda o'qituvchilar uchun AI kompetensiyalari bo'yicha global frameworkni e'lon qilib, 15 ta kompetensiyani besh yo'nalishda: inson markazli tafakkur, AI etikasi, AI asoslari va qo'llanilishi, AI pedagogikasi hamda kasbiy rivojlanish yo'nalishlarida belgiladi. Eng e'tiborli jihati shundaki, kompetensiyalar "Acquire-Deepen-Create", ya'ni "egallash-chuqurlashtirish-yaratish" bosqichlarida qurilgan [1].

Bu yondashuv bizning tadqiqotimiz uchun muhim metodologik xulosaga olib keladi: kelajak o'qituvchisini texnologiyadan foydalanuvchi qilib tayyorlashning o'zi yetarli emas; u texnologiya yordamida yangi pedagogik yechimlarni yarata oladigan mutaxassisga aylanishi kerak. UNESCOning o'qituvchilar uchun frameworkida ham AI pedagogikasi doirasida o'qituvchining ochiq izlanish, loyiha asosida ta'lim, tanqidiy fikrlash, kreativlik va inson–AI hamkorligiga asoslangan yangi pedagogik ssenariylarni ishlab chiqish qobiliyatiga urg'u beriladi [1].

Xulosa qilib, mavjud ilmiy va amaliy holatda bir-biridan alohida ko'rib chiqilayotgan uchta masala kesishmoqda:

birinchisi – ijodiy tafakkurni rivojlantirish muammosi;

ikkinchisi – bo'lajak o'qituvchining kasbiy tayyorgarligi;

uchinchisi – raqamli va sun'iy intellekt texnologiyalari sharoitida pedagogik faoliyatning o'zgarishi.

Ularning har biri bo'yicha ilmiy izlanishlar mavjud. Biroq aynan shu uch yo'nalishni bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchisining ijodiy tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiluvchi yaxlit innovatsion-pedagogik tizim sifatida birlashtirish masalasi yetarlicha ochib berilmagan.

Aynan mana shu nuqta tadqiqotimizning ilmiy bo'shlig'ini belgilaydi. Mavjud tadqiqotlarning bir qismi ijodkorlikning psixologik tarkibini o'rganadi, boshqa qismi kreativ metodlar yoki texnologiyalarning ta'limdagi imkoniyatlarini ko'rsatadi, yana bir qismi raqamli kompetensiyalar va AI savodxonligiga e'tibor qaratadi. Ammo bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchisining ijodiy tafakkurini shakllantirishni maqsad, mazmun, metod, innovatsion vosita, pedagogik shart-sharoit, mustaqil ijodiy faoliyat, refleksiya va diagnostika o'rtasidagi uzviy aloqaga asoslangan tizim sifatida modellashtirish masalasi alohida ilmiy muammo sifatida qolmoqda.Shu bois mazkur tadqiqotning dolzarbligi shunchaki "ijodkorlik zamonaviy ta'lim uchun muhim" degan umumiy fikr bilan izohlanmaydi.

Dolzarblikni uchta aniq fakt belgilaydi: birinchidan, xalqaro baholash O'zbekistonda ijodiy tafakkurni rivojlantirish bo'yicha sezilarli muammo mavjudligini ko'rsatmoqda; ikkinchidan, raqamlashtirish va sun'iy intellekt pedagogning kasbiy rolini o'zgartirmoqda; uchinchidan, bu o'zgarishlarga mos pedagogni tayyorlash uchun kreativlikni alohida mashqlar yig'indisi emas, balki tizimli kasbiy kompetensiya sifatida shakllantirish zarurati kuchaymoqda.

Kelajak ta'limini aynan qanday texnologiya yoki metod egallashini oldindan to'liq aytish qiyin. Ammo bir narsa aniq: texnologiya qanchalik rivojlanmasin, o'qituvchidan muammoni ko'ra olish, savol qo'yish, pedagogik vaziyatni tahlil qilish, muqobil yechimlarni yaratish, o'quvchining mustaqil fikrini qo'llab-quvvatlash va yangi sharoitga moslasha olish talab qilinadi. Demak, bugun bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchisida rivojlantiriladigan ijodiy tafakkur aslida faqat bugungi maktab uchun emas, hali shakli to'liq ma'lum bo'lmagan kelajak ta'limi uchun tayyorgarlik vositasi hisoblanadi.

Shundan kelib chiqib, tadqiqotimizda bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarining ijodiy tafakkurini rivojlantirishning innovatsion-pedagogik tizimini ishlab chiqish va uning pedagogik imkoniyatlarini asoslash maqsad qilib olindi. Mazkur tizim talabaning ijodiy tafakkurini nazariy bilim bilan cheklamasdan, uni muammoni aniqlash, savol qo'yish, g'oya generatsiyasi, muqobil yechimlarni ishlab chiqish, pedagogik vaziyatlarni modellashtirish, raqamli vositalardan ijodiy foydalanish, natijani tanqidiy baholash va refleksiv takomillashtirish kabi o'zaro bog'liq faoliyatlar orqali rivojlantirishga yo'naltiriladi. Shu jihatdan tadqiqot mavjud kreativ metodlarni takrorlashdan ko'ra, ularni yagona pedagogik mexanizmga birlashtirishga qaratilganligi bilan farqlanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYA

Tadqiqot metodologiyasi tizimli, shaxsga yo'naltirilgan, kompetensiyaviy va faoliyatga asoslangan yondashuvlar uyg'unligiga tayanadi. Bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchisining ijodiy tafakkuri mustaqil fikrlash, g'oya yaratish, muqobil yechimlarni izlash, pedagogik vaziyatni yangicha talqin qilish va qaror qabul qilish bilan bog'liq yaxlit sifat sifatida qaraladi. Tadqiqotda ijodiy tafakkurni rivojlantirishning pedagogik mazmuni va mexanizmlarini ochib berish uchun ilmiy adabiyotlarni nazariy tahlil qilish, qiyosiy tahlil, umumlashtirish, tizimlashtirish, modellashtirish va konseptual loyihalash metodlaridan foydalanildi.

Shuningdek, zamonaviy ta'lim tendensiyalari, kreativlik konsepsiyalari hamda pedagogik innovatsiyalar o'zaro bog'liqlikda tahlil qilinib, bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarining ijodiy tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiluvchi innovatsion-pedagogik tizimning tarkibiy tuzilishi va rivojlanish mexanizmi asoslandi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarining ijodiy tafakkurini rivojlantirishni alohida bir metod yoki bir nechta kreativ topshiriqlarni qo'llash bilan izohlash yetarli emas. Chunki ijodiy tafakkur bir martalik mashq natijasida emas, balki talabaning ta'lim jarayonidagi doimiy faoliyati, muammoli vaziyatlarga munosabati, mustaqil qaror qabul qilishi, yangi g'oya ishlab chiqishi va o'z yechimini qayta ko'rib chiqishi orqali shakllanadi.

Davlatimiz ta'lim tizimining amaldagi me'yoriy asoslari ham bunday yondashuv uchun yetarli zamin yaratadi. "Ta'lim to'g'risida"gi O'RQ–637-son Qonun ta'lim tizimining umumiy huquqiy asoslarini belgilab beradi [6]. 2022–2026-yillarda maktab ta'limini rivojlantirish bo'yicha Milliy dasturda esa pedagog kadrlarni kompetensiyalarga asoslangan va kasbiy ko'nikmalarni shakllantirishga yo'naltirilgan zamonaviy metodikalar asosida tayyorlash, pedagogika yo'nalishlari o'quv dasturlarini qayta ko'rib chiqish hamda amaliyot bilan bog'lash vazifalari belgilangan [7]. Xususan, mazkur hujjatda pedagog kadrlarni tayyorlashda "4+2" amaliyot modelini joriy etish, talabalarni maktablarda amaliy faoliyatga jalb qilish va ularning ilmiy-tadqiqot hamda kasbiy ko'nikmalarini rivojlantirishga e'tibor qaratilgan [7]. Demak, mavjud tizimda bo'lajak o'qituvchini faqat auditoriyada nazariy bilim bilan qurollantirishdan amaliy kasbiy faoliyatga olib chiqish uchun tashkiliy asos mavjud.

Biroq bu yerda muhim farq bor: amaliyotning mavjudligi hali ijodiy tafakkurning shakllanganligini anglatmaydi. Talaba maktab amaliyotiga chiqishi, dars kuzatishi yoki dars o'tishi mumkin, lekin agar undan muammoli pedagogik vaziyatga bir nechta yechim taklif qilish, nostandart topshiriq yaratish, o'quvchining kutilmagan javobini pedagogik imkoniyatga aylantirish yoki mavjud darsni qayta loyihalash talab qilinmasa, amaliyot reproduktiv xarakterda qolib ketishi mumkin. Shu jihatdan amaliyotning o'zini ijodiy faoliyatga aylantirish masalasi alohida metodik mexanizmni talab qiladi.Mazkur fikr xalqaro tadqiqotlar bilan ham tasdiqlanadi.

OECD tomonidan PISA 2022 doirasida 90 ta ta'lim yurisdiksiyasining ijodiy tafakkurni ta'lim tizimiga integratsiya qilish holati o'rganilgan. Tahlilda kreativlikni faqat o'quv dasturiga kiritishning o'zi yetarli emasligi, dasturiy maqsadlar bilan bir qatorda boshlang'ich pedagogik tayyorgarlik, malaka oshirish, baholash va o'qituvchilar uchun metodik resurslar ham o'zaro muvofiqlashtirilishi kerakligi ko'rsatilgan [11]. Shu sababli biz taklif qilayotgan tizimning asosiy g'oyasi ham aynan "kreativlikni o'rgatish" emas, balki kreativlikni ta'lim jarayonining barcha bo'g'inlariga singdirishdan iborat.

O'zbekistonning 2023-yildagi "O'zbekiston-2030" strategiyasida ham ta'lim tizimini yangi bosqichga olib chiqish, yangi avlod darsliklari, metodik qo'llanmalar va multimedia dasturlarini yaratish, pedagoglarning malakasini xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish, 500 ming nafar pedagogning uzluksiz malaka oshirishini ta'minlash, oliy ta'lim dasturlarini xalqaro akkreditatsiyadan o'tkazish kabi maqsadlar belgilangan [8]. Bu vazifalar ijodiy tafakkurni rivojlantirish uchun faqat texnik imkoniyatlar emas, balki pedagogik mazmunni ham yangilash zarurligini ko'rsatadi.

2026-yil 25-fevraldagi 75-son buyruq bilan tasdiqlangan oliy ta'limning yangi davlat ta'lim standarti ham oliy ta'lim yo'nalishlarini jamiyat va shaxsning amaldagi hamda istiqboldagi ehtiyojlari, mehnat bozoridagi yangi talablar va, ayniqsa, innovatsion texnologiyalar rivoji bilan bog'lashni nazarda tutadi [9]. Hujjatda "Boshlang'ich ta'lim" bakalavriat yo'nalishi 60110400, uning negizidagi "Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (boshlang'ich ta'lim)" magistratura mutaxassisligi esa 70110401 sifatida belgilangan [9]. Bu holat bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchisini kelajakdagi ta'lim muhitiga tayyorlash masalasini yanada aniqroq qo'yishga imkon beradi.

Innovatsion-pedagogik tizimning tarkibiy tuzilishi

Taklif etilayotgan tizimni shartli ravishda yetti o'zaro bog'langan komponentga ajratish mumkin. Ularning birortasi ikkinchisidan mustaqil ishlamaydi. Masalan, kreativ topshiriq berilib, lekin talaba uning nima uchun berilganini tushunmasa, kutilgan natija yuzaga kelmaydi. Xuddi shuningdek, yangi metodlardan foydalanilib, ijodiy natija baholanmasa, rivojlanish dinamikasini aniqlash qiyinlashadi.

1-jadval: **Innovatsion-pedagogik tizimning tarkibiy tuzilishi**

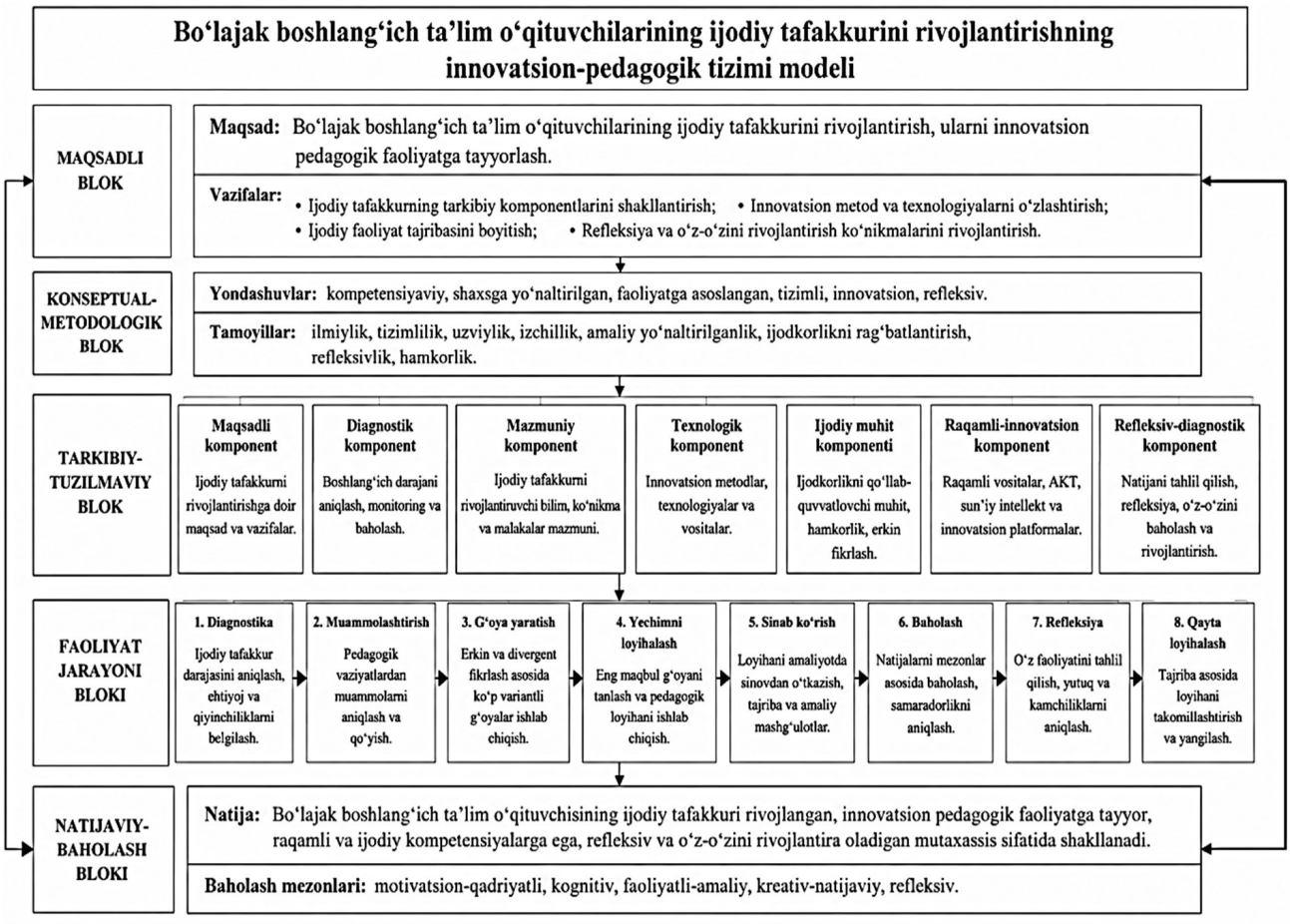
Tizim komponenti	Asosiy mazmuni	Amalga oshirish mexanizmi
Maqsadli	Ijodiy tafakkurni kasbiy-pedagogik kompetensiya sifatida shakllantirish	Maqsadlarni ijodiy fikrlash natijalari bilan bog'lash
Diagnostik	Talabaning mavjud ijodiy imkoniyatlarini aniqlash	Muammoli topshiriq, ochiq savol, pedagogik vaziyat va o'z-o'zini baholash
Mazmuniy	Kreativlik, pedagogik innovatsiya, muammoli ta'lim va raqamli pedagogika mazmunini birlashtirish	Fanlar va amaliyot mazmuniga ijodiy vazifalarni kiritish

Texnologik	Muammoli, loyiha, design thinking, brainstorming, SCAMPER, case va interfaol metodlardan foydalanish	"Muammo–g'oya–yechim–sinov–takomillashtirish" sikli
Ijodiy muhit	Erkin fikr, xatodan qo'rqmaslik, turli javoblarni qabul qilish	Hamkorlik, munozara, guruhli ish va ochiq topshiriqlar
Raqamli-innovatsion	Raqamli vositalardan yangi pedagogik mahsulot yaratishda foydalanish	Multimedia dars, interaktiv topshiriq, vizual material va AI yordamida g'oya ishlab chiqish
Refleksiv-diagnostik	O'z faoliyatini tahlil qilish va takomillashtirish	Refleksiya, portfolio, mezonli baholash va qayta ishlash

Bu komponentlarning ichida mazmuniy va texnologik komponentlar ayniqsa muhim. Chunki talabaning ijodiy tafakkurini rivojlantirish uchun faqat "kreativlik" haqida nazariy ma'lumot berish kamlik qiladi. U o'zlashtirgan bilimini amalda ishlatishi kerak. Masalan, talabaga "boshlang'ich sinfda o'qish darsini qanday tashkil etasiz?" degan an'anaviy savol berish o'rniga "o'quvchilarning yarmi matn mazmunini tushunmay-apti, lekin dars tugashiga 15 daqiqa qoldi. Vaziyatni kamida uch xil usulda hal qiling va eng maqbul variantni asoslang" kabi ochiq pedagogik vaziyat beriladi. Bunda bitta tayyor javob emas, bir nechta asoslangan yechim talab qilinadi. Aynan mana shu nuqtada reproduktiv faoliyat ijodiy faoliyatga aylanadi.

Tizimni amalga oshirish mexanizmi

Tizimning ishlash mexanizmini "diagnostika - muammolashtirish -g'oya yaratish - yechimni loyihalash -sinab ko'rish - baholash - refleksiya - qayta loyihalash" ketma-ketligida ko'rish mumkin. Ushbu sikl chiziqli emas, balki qayta aloqa asosida ishlaydi. Talaba o'z yechimini baholagandan so'ng oldingi bosqichga qaytishi va uni takomillashtirishi mumkin.

1-rasm: **Bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarining ijodiy tafakkurini rivojlantirishning innovatsion-pedagogik tizimi modeli**

MAKTAB TA'LIMI SCHOOL EDUCATION ШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

Birinchi bosqich – **diagnostik-yo'naltiruvchi bosqich.** Unda talabaning tayyor bilimini emas, balki noaniq vaziyatda qanday fikrlashi aniqlanadi. Masalan, "ushbu darsni qanday o'tkazish kerak?" degan savoldan ko'ra "ushbu darsda o'quvchi kutilgan javobni bermasa, qanday uchta yangi pedagogik yo'lni taklif qilasiz?" kabi topshiriqlar ijodiy tafakkurning real holatini yaxshiroq ochib beradi.

Ikkinchi bosqich – **muammolashtirish.** Bu bosqichda talaba tayyor yechimni olmaydi. Aksincha, pedagogik muammo ataylab to'liq bo'lmagan yoki bir nechta yechimga ega shaklda beriladi. Muammoli ta'limning kuchli tomoni ham shunda: talaba javobni eslab qolmaydi, balki javobni o'zi izlaydi. OECD tadqiqotlarida ham o'quvchiga original javoblar yaratish, o'z g'oyalarini ifodalash va ijodiy yechimlarni izlash imkonini beradigan pedagogikalar ijodiy tafakkur bilan ijobiy bog'liqlik ko'rsatgani qayd etilgan [12].

Uchinchi bosqich – **g'oyalar generatsiyasi.** Bu yerda brainstorming, SCAMPER, klaster, analogiya, "agar shunday bo'lsa-chi?" savollari, assotsiativ xaritalar va boshqa kreativ texnikalardan foydalaniladi. Muhim jihat shundaki, talaba birinchi kelgan javob bilan cheklanmaydi. Undan kamida 3–5 ta variant ishlab chiqish, ularni kuchli va zaif tomonlari bo'yicha solishtirish talab qilinadi. Shunday qilib, ijodiy tafakkurning ravonlik va moslashuvchanlik jihatlari bir vaqtda ishga tushadi.

To'rtinchi bosqich – **pedagogik loyihalash.** G'oya endi oddiy fikr holatida qolmaydi. Talaba uni dars ishlanmasi, topshiriq, didaktik o'yin, vizual material, mini-loyiha, raqamli resurs yoki pedagogik ssenariyga aylantiradi. Bu bosqichda kreativlik kasbiy faoliyat bilan bog'lanadi. Masalan, "boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'qishga qiziqishni oshirish" umumiy g'oyasi konkret pedagogik mahsulot-interaktiv topshiriq, hikoya asosidagi o'yin, raqamli kartochka yoki loyiha topshirig'iga aylantiriladi.

Beshinchi bosqich – **sinov va qayta ishlash.** Talaba yaratgan mahsulotini boshqa talabalar oldida himoya qiladi yoki pedagogik vaziyatda qo'llab ko'radi. Boshqa ishtirokchilar esa "nima yaxshi ishladi?", "qayerida muammo bor?", "yana qanday variant bo'lishi mumkin?" kabi savollar orqali fikr bildiradi. Bu jarayon ijodkorlikni tanqidiy fikrlash bilan bog'laydi. Chunki haqiqiy ijodkorlik faqat yangi g'oya yaratish emas, balki yaratilgan g'oyaning sifatini ko'ra olish va uni yaxshilashni ham talab qiladi.

Oltinchi bosqich – **refleksiya.** Talaba o'z faoliyatiga "men nima qildim?" degan savol bilan emas, "nega aynan shu yechimni tanladim?", "yana qanday yo'l bo'lishi mumkin edi?", "qaysi fikrimni o'zgartirgan bo'lardim?" degan savollar orqali qaytadi. Shu sababli refleksiya tizimning yakuniy emas, keyingi ijodiy siklni boshlaydigan mexanizm sifatida qaraladi.

Raqamli vositalarning tizimdagi o'rni

Raqamli texnologiyalar mazkur tizimda maqsad emas, ijodiy faoliyatni kuchaytiruvchi vosita sifatida ishlatiladi. Bu yerda asosiy farq "talaba texnologiyani ishlata oladimi?" degan savolda emas, "u texnologiya yordamida qanday yangi pedagogik yechim yaratmoqda?" degan savolda namoyon bo'ladi.

Masalan, talaba oddiy taqdimot tayyorlashi raqamli kompetensiyaning boshlang'ich darajasi bo'lishi mumkin. Ammo undan bir mavzu uchun uch xil o'quvchi guruhiga mos interaktiv topshiriq ishlab chiqish, vizual material yaratish, o'quvchining xatosidan kelib chiqib yangi topshiriq loyihalash yoki sun'iy intellekt yaratgan materialni tahlil qilib, uning pedagogik kamchiliklarini tuzatish talab qilinsa, raqamli vosita ijodiy tafakkur rivojiga xizmat qila boshlaydi.

Bu yondashuv UNESCOning 2024-yilgi o'qituvchilar uchun AI kompetensiyalari frameworki bilan hamohangdir. Unda o'qituvchilar kompetensiyasi "egallash-chuqurlashtirish-yaratish" bosqichlarida qaralib, AI pedagogikasini oddiy foydalanishdan pedagogik transformatsiyagacha olib borish taklif etilgan [1]. Demak, bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchisi uchun ham raqamli vositadan foydalanishning eng yuqori bosqichi tayyor kontentni olish emas, yangi pedagogik mahsulot yaratish bo'lishi kerak.

Amaldagi holat va uning tahlili

Amaldagi holatga qaralganda, O'zbekistonda zarur normativ va tashkiliy asoslarning sezilarli qismi allaqachon shakllangan. Milliy dasturda kompetensiyaga asoslangan zamonaviy metodikalarni joriy etish, pedagogika yo'nalishlari dasturlarini takomillashtirish va amaliyot bilan bog'lash belgilangan [7]. "O'zbekiston-2030" strategiyasi esa pedagoglarning uzluksiz kasbiy rivojlanishi, yangi avlod o'quv resurslari, oliy ta'lim dasturlarining xalqaro integratsiyasi va ta'lim sifatini oshirishni strategik maqsad sifatida belgilaydi [8]. 2026-yilgi oliy ta'lim standarti esa boshlang'ich ta'lim yo'nalishini zamonaviy va istiqboldagi ehtiyojlar, innovatsion texnologiyalar hamda mehnat bozori talablari bilan bog'laydi [9].

Bundan tashqari, 2025-yilda UNESCO va O'zbekiston Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi o'qituvchilar ta'limini takomillashtirishga qaratilgan to'rt yillik, 6,5 million AQSh dollari miqdoridagi SMART-ED tashabbusini boshlagan. Unda aynan bo'lajak o'qituvchilar uchun universitet o'quv dasturlarini modernizatsiya qilish, maktab

amaliyotini kuchaytirish, yangi fan yo‘nalishlarini joriy etish, o‘qitish metodlarini takomillashtirish va innovatsion amaliyot hamda resurslarni almashish tizimini yaratish ko‘zda tutilgan [10]. Bu jarayon biz taklif qilayotgan tizimning amaliy jihatdan ham o‘z vaqtida ekanini ko‘rsatadi.

Shu bilan birga, muammo “O‘zbekistonda kreativ metodlar umuman qo‘llanilmaydi” degan xulosada emas. Aksincha, so‘nggi mahalliy tadqiqotlarda bu yo‘nalishga e’tibor ancha kuchaygan. Masalan, Turopovaning 2025-yildagi tadqiqotida bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining ijodiy tafakkurini rivojlantirish mazmuni va innovatsion metodlar tahlil qilingan [14].

2026-yilda Shomurodova va Isroilova bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarining kreativ kompetensiyalarini muammoli ta’lim, loyiha faoliyati, interfaol metodlar va refleksiv yondashuv asosida rivojlantirish masalasini ko‘rib chiqqan [13]. Muxammadiyevaning 2026-yildagi ishida esa nostandart topshiriqlarning bo‘lajak o‘qituvchilar kreativ tafakkurini rivojlantirishdagi imkoniyatlari yoritilgan [15].

Mamedovaning tadqiqotida esa bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining ijodiy faoliyatida pedagogik-psixologik jarayonlar va kreativ metodlarning o‘rni ko‘rsatilgan [16].

Yuqordag ko‘rilgan ishlarni birgalikda tahlil qilganda muhim jihat ko‘zga tashlanadi: mahalliy ilmiy maydonda kreativlikning alohida komponentlari, metodlari va topshiriqlari bo‘yicha izlanishlar mavjud, biroq ularni yagona tizimga birlashtirish masalasi hali ham dolzarb. Bir tadqiqot nostandart topshiriqqa, ikkinchisi innovatsion metodlarga, uchinchisi pedagogik-psixologik shart-sharoitlarga urg‘u beradi. Bizning yondashuvimizda esa bu elementlar alohida-alohida emas, balki bitta pedagogik mexanizmning ketma-ket bo‘g‘inlari sifatida qaraladi.

Bu yerda yana bir muhim ilmiy munozara mavjud. Kreativlikni rivojlantirish uchun “ko‘proq kreativ metod ishlatish” yetarlimi? OECD ma’lumotlari bunday sodda yondashuvni qo‘llab-quvvatlamaydi. Tizim darajasidagi tahlilda ijodiy tafakkurni rivojlantirishga to‘sqinlik qiluvchi asosiy omillar sifatida o‘quv dasturining haddan tashqari zichligi, kreativlikka baholashda yetarli e’tibor berilmasligi va o‘qituvchilar tayyorgarligi yoki metodik resurslarning yetishmasligi ko‘rsatilgan [11]. Demak, muammoni faqat “yangi metod topish” bilan hal qilib bo‘lmaydi. Maqsad, mazmun, pedagogik faoliyat va baholash bir-biriga moslashtirilishi kerak.

Shu asosda bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarining ijodiy tafakkurini rivojlantirishning taklif etilayotgan innovatsion-pedagogik tizimi quyidagi tamoyilga tayanadi: talabaga ijodiy fikrlash haqida gapirish emas, uni har bir pedagogik vazifani bajarish jarayonida ijodiy fikrlashga majbur qiladigan ta’lim muhitini yaratish. Bunda topshiriqning o‘zi bir nechta yechimga ega bo‘ladi, talaba o‘z variantini asoslaydi, boshqa variantlarni ko‘rib chiqadi, yechimini sinaydi va qayta takomillashtiradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarining ijodiy tafakkurini rivojlantirish bugungi ta’limda alohida metodik vazifa emas, balki kelajak pedagogining kasbiy tayyorgarligini belgilovchi muhim kompetensiyalardan biridir. Tadqiqotda ijodiy tafakkurni rivojlantirishning maqsadli, mazmuniy, texnologik, raqamli, refleksiv va diagnostik komponentlardan tashkil topgan innovatsion-pedagogik tizimi asoslandi. Tizimning asosiy mexanizmi “muammo – g‘oya – yechim – sinov – baholash – takomillashtirish” ketma-ketligiga qurilib, talabaning tayyor javobni o‘zlashtirishidan ko‘ra, mustaqil pedagogik yechim yaratishiga yo‘naltiriladi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, kreativ metodlarning alohida qo‘llanilishi yetarli emas; ularni pedagogik maqsad, mazmun, amaliy faoliyat va refleksiya bilan yagona tizimga birlashtirish zarur. Shu jihatdan taklif etilayotgan yondashuv bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchisini nafaqat mavjud ta’lim sharoitiga, balki raqamli texnologiyalar va sun’iy intellekt tobora kuchayib borayotgan kelajak ta’lim muhitiga moslashuvchan, mustaqil va ijodiy fikrlaydigan pedagog sifatida tayyorlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Miao F., Cukurova M. AI Competency Framework for Teachers. Paris: UNESCO, 2024.
2. OECD. PISA 2022 Results (Volume III): Creative Minds, Creative Schools. Paris: OECD Publishing, 2024. DOI: 10.1787/765ee8c2-en.
3. OECD. PISA 2022 Results (Volume III) – Factsheets: Uzbekistan. Paris: OECD, 2024.
4. OECD. How are education systems integrating creative thinking in schools? PISA in Focus, No. 122. Paris: OECD Publishing, 2023. DOI: 10.1787/f01158fb-en.
5. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni, O‘RQ-637-son. Toshkent, 2020.
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022–2026-yillarda maktab ta’limini rivojlantirish bo‘yicha Milliy dasturni tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-134-son Farmoni. 2022-yil 11-may.
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston-2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-158-son Farmoni. 2023-yil 11-sentabr.
8. UNESCO, O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi. O‘zbekistonda pedagog kadrlar tayyorlash va kasbiy rivojlantirish tizimini takomillashtirish bo‘yicha SMART-ED tashabbusi. 2025.

9. Turopova M. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining ijodiy tafakkurini rivojlantirish mazmuni. Zamonaviy dunyoda ilm-fan va texnologiya, 2025, 4(3), 44–47.
10. Shomurodova S., Isroilova F. Innovatsion pedagogik yondashuvlar asosida bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarining kreativ kompetensiyalarini rivojlantirish. Yangi Renessans, 2026, 3(1), 84–85.
11. Mamedova M. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining ijodiy faoliyatini rivojlantirishda pedagogik va psixologik jarayonlar. Maktabgacha va maktab ta’limi, 2025, 3(10). DOI: 10.5281/zenodo.17375349.
12. Muxammadiyeva D. Bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarida kreativ tafakkurni rivojlantirishda nostandart topshiriqlar metodikasi. Maktabgacha va maktab ta’limi, 2026, 4(5). DOI: 10.5281/zenodo.20503619.
13. Guilford J.P. Creativity. American Psychologist, 1950, 5(9), 444–454.
14. Torrance E.P. Torrance Tests of Creative Thinking. Lexington, MA: Personnel Press, 1974.
15. Vygotsky L.S. Imagination and Creativity in the Adolescent. Soviet Psychology, 1990, 28(1), 84–96.
16. Begimqulov U.Sh. Oliy pedagogik ta’lim tizimiga zamonaviy axborot va kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etishning ilmiy-pedagogik asoslari. Pedagogika fanlari doktori dissertatsiyasi. Toshkent, 2007.

"KELAJAK SOATLARI" DARSLARIDA YUQORI SINF O'QUVCHILARINING O'ZINI-O'ZI TARBIYALASH (SELF-EDUCATION) KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Saxoddinova Muhayyo Eshmamat qizi
Qori Niyoziy nomidagi tarbiya pedagogikasi milliy instituti
tayanch doktornati

Annotatsiya: Mazkur maqolada yuqori sinf o'quvchilarida o'zini-o'zi tarbiyalash (self-education) kompetensiyasini rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari hamda "Kelajak soatlari" darslari asosida ishlab chiqilgan metodikaning mazmuni yoritilgan. Tadqiqotda nazariy va empirik metodlardan foydalanilib, o'zini-o'zi tarbiyalash kompetensiyasining tarkibiy komponentlari aniqlangan hamda ularni rivojlantirishga xizmat qiluvchi interfaol mashg'ulotlar tizimi ishlab chiqilgan. Tajriba-sinov ishlari natijalari taklif etilgan metodikaning o'quvchilarning o'zini anglash, maqsad qo'yish, faoliyatini rejalashtirish, refleksiya qilish va shaxsiy rivojlanish istiqbollarini belgilash ko'nikmalarini samarali rivojlantirishini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: o'zini-o'zi tarbiyalash, self-education, Kelajak soatlari, yuqori sinf o'quvchilari, kompetensiya, shaxsiy rivojlanish, refleksiya, hayotiy loyihalash, kelajak ko'nikmalari, pedagogik metodika.

Abstract: This article discusses the pedagogical potential for developing self-education competence among senior secondary school students and presents a methodology designed within the framework of "Future Classes". The study employed both theoretical and empirical research methods to identify the structural components of self-education competence and to develop a system of interactive activities aimed at fostering its development. The results of the experimental study demonstrated the effectiveness of the proposed methodology in enhancing students' self-awareness, goal-setting, planning, reflection, and personal development skills.

Key words: self-education, self-education competence, Future Classes, senior secondary school students, competency-based approach, personal development, reflection, life design, future skills, pedagogical methodology.

Аннотация: В данной статье раскрываются педагогические возможности развития компетенции самообразования у учащихся старших классов, а также содержание методики, разработанной на основе занятий "Часы будущего". В исследовании использованы теоретические и эмпирические методы, определены структурные компоненты компетенции самообразования и разработана система интерактивных занятий, направленных на её развитие. Результаты опытно-экспериментальной работы показали эффективность предложенной методики в формировании у обучающихся навыков самопознания, постановки целей, планирования собственной деятельности, рефлексии и проектирования личностного развития.

Ключевые слова: самообразование, компетенция самообразования, "Часы будущего", учащиеся старших классов, компетентностный подход, личностное развитие, рефлексия, жизненное проектирование, навыки будущего, педагогическая методика.

KIRISH

Raqamli transformatsiya, mehnat bozori talablarining tez sur'atlarda o'zgarib borishi hamda bilimlar iqtisodiyotining shakllanishi ta'lim tizimi oldiga shaxsning uzluksiz o'zini rivojlantirishga tayyorligini ta'minlash bilan bog'liq yangi vazifalarni qo'ymoqda.=

XXI asrda inson muvaffaqiyatining asosiy omillaridan biri sifatida nafaqat muayyan fan sohasidagi bilimlarga egalik qilish, balki mustaqil o'rganish, o'z imkoniyatlarini anglash, shaxsiy va kasbiy rivojlanish istiqbollarini rejalashtirish, faoliyat natijalarini tahlil qilish va zarur hollarda o'z xatti-harakatlarini korreksiya qila olish kabi metakompetensiyalarga ega bo'lish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu jihatdan o'zini-o'zi tarbiyalash kompetensiyasi zamonaviy ta'limning ustuvor maqsadlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

O‘zbekiston Respublikasida ham yoshlarning intellektual salohiyatini oshirish, ularni mustaqil fikrlaydigan, tashabbuskor, mas’uliyatli va raqobatbardosh shaxs sifatida voyaga yetkazishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Xususan, O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunida ta’lim oluvchilarning mustaqil ta’lim olish, o‘z ustida ishlash va hayot davomida o‘qib-o‘rganishga tayyorligini shakllantirish ta’lim tizimining muhim vazifalaridan biri sifatida belgilangan. Shuningdek, “O‘zbekiston – 2030” strategiyasida ham yosh avlodning zamonaviy kompetensiyalarini rivojlantirish, ularning kasbiy va shaxsiy o‘zini o‘zi belgilashiga ko‘maklashish, kelajakka yo‘naltirilgan tafakkurni shakllantirish masalalariga ustuvor ahamiyat berilgan.

Pedagogika va psixologiya fanlarida o‘zini-o‘zi tarbiyalash, o‘zini-o‘zi boshqarish hamda o‘z-o‘zini rivojlantirish muammolari uzoq yillardan buyon tadqiq etib kelinmoqda.

Xususan, A.Banduraning ijtimoiy-kognitiv nazariyasida shaxsning o‘z imkoniyatlariga bo‘lgan ishonchi (self-efficacy) uning o‘zini boshqarish va rivojlantirish jarayonining muhim omili sifatida asoslab berilgan.

B.Zimmerman tomonidan ishlab chiqilgan o‘z-o‘zini boshqariladigan ta’lim (self-regulated learning) konsepsiyasida esa o‘quvchilarning maqsad qo‘yish, o‘z faoliyatini monitoring qilish, natijalarni baholash va refleksiyani amalga oshirish jarayonlari samarali ta’limning asosiy mexanizmlari sifatida tavsiflangan.

P.Pintrich, M.Boekaerts, D.Schunk kabi olimlarning tadqiqotlarida ham o‘quvchilarning shaxsiy faolligi va ichki motivatsiyasini qo‘llab-quvvatlash ularning muvaffaqiyatli ta’lim olishi hamda hayot davomida o‘qib-o‘rganish kompetensiyalarini shakllantirishning muhim sharti ekanligi ta’kidlangan.

So‘nggi yillarda xalqaro ta’lim amaliyotida “future skills”, “foresight education”, “life design”, “career adaptability”, “lifelong learning” kabi konsepsiyalarga asoslangan yondashuvlar keng rivojlanmoqda. Mazkur yondashuvlar o‘quvchilarni kelajakdagi ijtimoiy, iqtisodiy va texnologik o‘zgarishlarga moslashishga tayyorlash, ularda shaxsiy rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqish, ongli kasbiy tanlov qilish va uzluksiz o‘zini takomillashtirib borish ko‘nikmalarini shakllantirishni nazarda tutadi. Ushbu jarayonlarda o‘quvchilarning o‘zini-o‘zi tarbiyalash kompetensiyasi integrativ shaxsiy sifat sifatida namoyon bo‘lib, u motivatsion, kognitiv, refleksiv hamda faoliyatga oid tarkibiy qismlarning o‘zaro uyg‘unligi asosida rivojlanadi.

Umumiy o‘rta ta’lim maktablarida joriy etilayotgan “Kelajak soatlari” mashg‘ulotlari o‘quvchilarning shaxsiy rivojlanish ehtiyojlarini aniqlash, kelajakdagi hayotiy maqsadlarini belgilash, kasbiy orientatsiyasini shakllantirish va o‘z ustida ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun qulay pedagogik muhit yaratadi. Biroq mazkur mashg‘ulotlarning o‘quvchilarda o‘zini-o‘zi tarbiyalash kompetensiyasini shakllantirish imkoniyatlari, mazmuni, metodlari va tashkiliy mexanizmlarini ilmiy-metodik jihatdan asoslash masalalari yetarli darajada tadqiq etilmagan. Shundan kelib chiqib, mazkur tadqiqotning maqsadi yuqori sinf o‘quvchilarida o‘zini-o‘zi tarbiyalash kompetensiyasini “Kelajak soatlari” darslari vositasida rivojlantirishning metodik tizimini ishlab chiqish, uning tarkibiy komponentlarini aniqlash hamda tajriba-sinov ishlari orqali samaradorligini asoslashdan iborat.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqotda yuqori sinf o‘quvchilarida o‘zini-o‘zi tarbiyalash kompetensiyasini “Kelajak soatlari” darslari vositasida rivojlantirishning nazariy-metodik asoslarini aniqlash, mazmuniy komponentlarini belgilash hamda amaliy samaradorligini baholash maqsadida kompleks tadqiqot metodlaridan foydalanildi. Tadqiqotning metodologik asosini kompetensiyaviy yondashuv, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim, refleksiv yondashuv, faoliyatli yondashuv hamda o‘z-o‘zini boshqariladigan ta’lim konsepsiyasi tashkil etdi.

Tadqiqot jarayonida dastlab o‘zini-o‘zi tarbiyalash kompetensiyasining pedagogik-psixologik mohiyati, uning tarkibiy tuzilmasi, shakllanish omillari va rivojlantirish mexanizmlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilindi. Bu bosqichda mahalliy va xorijiy pedagogik-psixologik adabiyotlar, ta’limga oid me’yoriy-huquqiy hujjatlar, xalqaro ta’lim konsepsiyalari, o‘quv dasturlari hamda “Kelajak soatlari” mashg‘ulotlarining mazmuni o‘rganildi. Ayniqsa, self-education, self-regulated learning, lifelong learning, future skills, life design va career guidance kabi tushunchalar o‘zaro aloqadorlikda tahlil qilindi.

Nazariy tahlillar asosida o‘zini-o‘zi tarbiyalash kompetensiyasi yuqori sinf o‘quvchisining o‘z shaxsiy imkoniyatlarini anglash, maqsad qo‘yish, o‘z faoliyatini mustaqil rejalashtirish, ichki motivatsiyasini boshqarish, xatti-harakatlarini nazorat qilish, natijalarni baholash hamda shaxsiy rivojlanish yo‘nalishini ongli ravishda belgilashga qaratilgan integrativ kompetensiya sifatida talqin qilindi.

Tadqiqotda quyidagi nazariy metodlardan foydalanildi: ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, umumlashtirish, tizimlashtirish, pedagogik modellashtirish va konseptual loyihalash. Ushbu metodlar yordamida o‘zini-o‘zi tarbiyalash kompetensiyasining tarkibiy komponentlari aniqlashtirildi hamda “Kelajak soatlari” darslari doirasida uni rivojlantirishga qaratilgan metodik model ishlab chiqildi.

Tadqiqotning empirik bosqichida kuzatish, suhbat, anketa so‘rovi, diagnostik topshiriqlar, o‘quvchilar faoliyati mahsullarini tahlil qilish, pedagogik tajriba-sinov hamda natijalarni matematik-statistik qayta ishlash metod-

laridan foydalanildi. Mazkur metodlar o‘quvchilarning o‘zini anglash, maqsad qo‘yish, mustaqil qaror qabul qilish, o‘z faoliyatiga tanqidiy baho berish va shaxsiy rivojlanish rejasini tuzish darajasini aniqlash imkonini berdi.

Tajriba-sinov ishlari uch bosqichda tashkil etildi: aniqlovchi, shakllantiruvchi va yakuniy nazorat bosqichlari. Aniqlovchi bosqichda yuqori sinf o‘quvchilarida o‘zini-o‘zi tarbiyalash kompetensiyasining dastlabki holati o‘rganildi. Bu jarayonda o‘quvchilarning o‘z shaxsiy fazilatlarini anglash darajasi, kelajak maqsadlariga munosabati, mustaqil rivojlanishga ehtiyoji, o‘z-o‘zini baholash ko‘nikmalari hamda shaxsiy mas’uliyat hissi tahlil qilindi.

Anketa va suhbat natijalari o‘quvchilarning aksariyatida kelajak rejalari mavjud bo‘lsa-da, ularni aniq maqsad, reja va amaliy harakatlar tizimi bilan bog‘lash ko‘nikmalari yetarli darajada shakllanmaganligini ko‘rsatdi. Shakllantiruvchi bosqichda “Kelajak soatlari” darslari mazmuniga o‘zini-o‘zi tarbiyalash kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan maxsus metodik topshiriqlar, refleksiv mashqlar, individual va guruhli faoliyat shakllari kiritildi. Ushbu bosqichda o‘quvchilarning shaxsiy rivojlanish ehtiyojlarini aniqlash, hayotiy maqsadlarini belgilash, o‘z ustida ishlash rejasini tuzish va o‘z faoliyatini baholashga yo‘naltirilgan interfaol metodlardan foydalanildi.

Metodik ishlar jarayonida “Mening kelajak xaritam”, “SMART maqsadlar”, “Shaxsiy rivojlanish kundaligi”, “Men kimman va kim bo‘lmoqchiman?”, “Kasbiy yo‘nalishim va imkoniyatlarim”, “Kuchli va zaif tomonlarim tahlili”, “Bir oyda o‘zimni rivojlantirish rejasi”, “Refleksiv esse”, “Hayotiy qadriyatlar piramidasi” kabi topshiriqlar qo‘llanildi. Mazkur topshiriqlar o‘quvchilarning o‘z-o‘zini anglash, ichki motivatsiyasini faollashtirish, mustaqil fikrlash, tanlov qilish va o‘z faoliyatiga ongli munosabat bildirish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qildi.

Yakuniy nazorat bosqichida tajriba va nazorat guruhlaridagi o‘quvchilarning natijalari qiyosiy tahlil qilindi. O‘quvchilarda o‘zini-o‘zi tarbiyalash kompetensiyasining rivojlanish darajasi quyidagi mezonlar asosida baholandi: motivatsion-qadriyatli mezon, kognitiv mezon, faoliyatli-amaliy mezon va refleksiv-baholovchi mezon.

Motivatsion-qadriyatli mezon orqali o‘quvchilarning o‘zini rivojlantirishga bo‘lgan ichki ehtiyoji, shaxsiy o‘sishga intilishi, kelajakdagi maqsadlariga mas’uliyatli munosabati aniqlandi.

Kognitiv mezon o‘quvchilarning o‘zini-o‘zi tarbiyalash mazmuni, shaxsiy rivojlanish yo‘llari, maqsad qo‘yish va rejalashtirish usullari haqidagi bilimlarini baholashga xizmat qildi.

Faoliyatli-amaliy mezon orqali o‘quvchilarning o‘z ustida ishlash rejasini tuzish, belgilangan maqsad sari amaliy harakat qilish, vaqtni boshqarish va muammoli vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalari o‘rganildi.

Refleksiv-baholovchi mezon esa o‘quvchilarning o‘z faoliyatini tahlil qilish, yutuq va kamchiliklarini aniqlash, xatti-harakatlarini tuzatish hamda rivojlanish natijalariga baho berish qobiliyatini aniqlash imkonini berdi.

Tadqiqotda o‘quvchilarning o‘zini-o‘zi tarbiyalash kompetensiyasi uch darajada baholandi: yuqori, o‘rta va past daraja.

Yuqori darajadagi o‘quvchilar o‘z shaxsiy imkoniyatlarini anglaydi, aniq maqsad qo‘ya oladi, o‘z faoliyatini mustaqil rejalashtiradi, natijalarni baholaydi va shaxsiy rivojlanish jarayoniga mas’uliyat bilan yondashadi.

O‘rta darajadagi o‘quvchilarda o‘zini rivojlantirishga qiziqish mavjud bo‘lsa-da, faoliyatni rejalashtirish va izchil amalga oshirishda tashqi ko‘makka ehtiyoj seziladi.

Past darajadagi o‘quvchilarda esa o‘z ustida ishlashga bo‘lgan ichki motivatsiya sust, maqsadlar noaniq, refleksiya va o‘zini baholash ko‘nikmalari yetarli darajada shakllanmagan bo‘ladi.

Tajriba-sinov jarayonida olingan ma’lumotlar sifat va miqdor jihatdan tahlil qilindi.

Sifat tahlilida o‘quvchilarning refleksiv yozuvlari, suhbat javoblari, guruhli faoliyatdagi ishtiroki hamda shaxsiy rivojlanish rejalari o‘rganildi.

Miqdoriy tahlilda esa anketa natijalari, diagnostik topshiriqlar ballari va tajriba hamda nazorat guruhlari ko‘rsatkichlari o‘zaro taqqoslandi.

Shunday qilib, tadqiqotda qo‘llanilgan metodlar majmuasi “Kelajak soatlari” darslari orqali yuqori sinf o‘quvchilarida o‘zini-o‘zi tarbiyalash kompetensiyasini rivojlantirish jarayonini har tomonlama o‘rganish, uning samaradorligini aniqlash va ilmiy-metodik xulosalar chiqarish imkonini berdi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tajriba-sinov ishlari davomida “Kelajak soatlari” mashg‘ulotlari vositasida yuqori sinf o‘quvchilarida o‘zini-o‘zi tarbiyalash kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan metodik tizimning samaradorligi aniqlashtirildi. Tadqiqot natijalari ishlab chiqilgan metodikaning o‘quvchilarning motivatsion-qadriyatli, kognitiv, faoliyatli-amaliy hamda refleksiv-baholovchi ko‘rsatkichlariga ijobiy ta’sir ko‘rsatganligini namoyon etdi.

Dastlabki diagnostika natijalariga ko‘ra, tadqiqot ishtirokchilarining aksariyatida o‘zini-o‘zi tarbiyalash kompetensiyasining ayrim tarkibiy elementlari shakllangan bo‘lsa-da, mazkur kompetensiyaning yaxlit tizim sifatidagi rivojlanish darajasi yetarli emasligi aniqlandi. Jumladan, ko‘plab o‘quvchilar o‘z oldiga maqsad

qo'yishga intilish bildirgan bo'lsalar-da, maqsadlarni aniq rejalashtirish, ularga erishish strategiyalarini ishlab chiqish, vaqtni samarali boshqarish va o'z faoliyatini muntazam monitoring qilish ko'nikmalarida muayyan qiyinchiliklarga duch kelishlari kuzatildi.

Aniqlovchi bosqich natijalarida o'quvchilarning o'zini-o'zi tarbiyalash kompetensiyasi rivojlanganlik darajasi uch mezon – yuqori, o'rta va past darajalar bo'yicha baholandi. Olingan ma'lumotlar tajriba va nazorat guruhlari o'rtasida statistik jihatdan sezilarli tafovut mavjud emasligini ko'rsatdi, bu esa shakllantiruvchi ta'sirni amalga oshirish uchun qulay sharoit yaratdi. Shakllantiruvchi bosqichda "Kelajak soatlari" mashg'ulotlariga integratsiyalashgan metodik topshiriqlar tizimi izchil joriy etildi. O'quvchilar tomonidan "Mening kelajak xaritam", "SMART maqsadlar", "Shaxsiy rivojlanish kundaligi", "Hayotiy qadriyatlar piramidasi", "Bir yil ichidagi rivojlanish trayektoriyam" kabi mashg'ulotlarning bajarilishi ularning o'zini anglash darajasini oshirish, ichki motivatsiyasini mustahkamlash hamda shaxsiy rivojlanish istiqbollarini ongli ravishda belgilashiga xizmat qildi.

Tajriba yakunida o'tkazilgan nazorat diagnostikasi natijalari tajriba guruhidagi o'quvchilarning o'zini-o'zi tarbiyalash kompetensiyasining barcha komponentlari bo'yicha ijobiy dinamikaga ega ekanligini ko'rsatdi. Xususan, o'quvchilarning o'z imkoniyatlarini adekvat baholash, uzoq va qisqa muddatli maqsadlarni belgilash, individual rivojlanish rejasini ishlab chiqish, o'z faoliyati natijalarini tahlil qilish va kelgusidagi harakatlarini rejalashtirish ko'nikmalari sezilarli darajada rivojlandi.

Motivatsion-qadriyatli komponent bo'yicha o'quvchilarning shaxsiy rivojlanishga bo'lgan ehtiyoji, o'z ustida ishlashga nisbatan ijobiy munosabati va o'z kelajagiga nisbatan mas'uliyat hissi ortganligi kuzatildi. Kognitiv komponent doirasida esa o'quvchilarning o'zini-o'zi tarbiyalash jarayoni, maqsad qo'yish texnologiyalari, refleksiya usullari hamda kasbiy o'zini o'zi belgilash masalalari bo'yicha bilimlari kengaydi.

Faoliyatli-amaliy komponentda o'quvchilar mustaqil ravishda rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqish, kundalik faoliyatini tashkil etish, ustuvor vazifalarni aniqlash va yuzaga keladigan muammolarni konstruktiv hal qilish ko'nikmalarini namoyon etdilar. Refleksiv-baholovchi komponent bo'yicha esa o'quvchilarda o'z yutuq va kamchiliklarini tahlil qilish, ulardan xulosa chiqarish va keyingi faoliyatini takomillashtirishga intilish darajasi oshganligi aniqlandi. Pedagogik kuzatishlar va o'quvchilarning refleksiv yozuvlari tahlili shuni ko'rsatdiki, "Kelajak soatlari" mashg'ulotlarida qo'llanilgan interfaol metodlar o'quvchilarning o'z fikrini erkin ifodalashi, shaxsiy qadriyatlarini anglab yetishi, hayotiy maqsadlarini aniqlashtirishi va o'z rivojlanishiga nisbatan ongli yondashuvni shakllantirishda muhim pedagogik vosita bo'lib xizmat qilgan.

Mazkur tadqiqot natijalari yuqori sinf o'quvchilarida o'zini-o'zi tarbiyalash kompetensiyasini rivojlantirish jarayonida "Kelajak soatlari" mashg'ulotlarining salmoqli pedagogik imkoniyatlarga ega ekanligini tasdiqladi. Tajriba-sinov ishlari davomida aniqlangan ijobiy o'zgarishlar o'quvchilarning shaxsiy rivojlanishga bo'lgan ehtiyojlarini faollashtirish, kelajakka oid maqsadlarni aniq belgilash hamda o'z faoliyatini ongli ravishda boshqarish ko'nikmalarini shakllantirishda ishlab chiqilgan metodik tizimning samaradorligini ko'rsatdi.

Olingan natijalar B. J. Zimmermanning o'z-o'zini boshqariladigan ta'lim (Self-Regulated Learning) nazariyasining asosiy qoidalari bilan uyg'unlik kasb etadi. Zimmermanga ko'ra, ta'lim oluvchi shaxs passiv bilim qabul qiluvchi emas, balki o'z faoliyatini rejalashtiruvchi, monitoring qiluvchi va natijalarni baholovchi faol subyekt hisoblanadi (Zimmerman, 2000). Olim tomonidan tavsiya etilgan oldindan rejalashtirish (forethought), faoliyatni boshqarish (performance control) va refleksiya (self-reflection) bosqichlari tadqiqot doirasida ishlab chiqilgan metodik mashg'ulotlar mazmunida o'z aksini topdi. Jumladan, "SMART maqsadlar", "Shaxsiy rivojlanish kundaligi" va "Mening kelajak xaritam" kabi topshiriqlar o'quvchilarning maqsadli faoliyatini tashkil etishga xizmat qildi.

Tadqiqot natijalari A. Banduraning ijtimoiy-kognitiv nazariyasi bilan ham metodologik jihatdan mos keladi. Bandura shaxsning o'z imkoniyatlariga bo'lgan ishonchini (self-efficacy) muvaffaqiyatli faoliyatning asosiy determinantlaridan biri sifatida e'tirof etadi. Mazkur tadqiqotda o'quvchilarning o'z kuchiga ishonch darajasining ortishi, o'z ustida ishlashga bo'lgan ichki motivatsiyasining kuchayishi va individual rivojlanish istiqbollarini mustaqil ravishda loyihalashtirishga intilishi self-efficacy ko'rsatkichlarining ijobiy dinamikasini aks ettiradi. So'nggi yillarda xalqaro pedagogik amaliyotda keng qo'llanilayotgan "Life Design" konsepsiyasi ham tadqiqot natijalarini talqin etishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

M.Savickas va hamkorlari tomonidan ishlab chiqilgan ushbu yondashuv shaxsning o'z hayot yo'lini ongli ravishda loyihalashtirish, kasbiy identifikatsiyani shakllantirish hamda o'zgaruvchan ijtimoiy muhitga moslashuvchanlikni rivojlantirishni nazarda tutadi. Tadqiqot davomida o'quvchilarning kelajakdagi kasbiy faoliyati, hayotiy qadriyatlari va shaxsiy maqsadlari o'rtasidagi bog'liqlikni anglay boshlaganligi kuzatildi. Bu esa "Kelajak soatlari" mashg'ulotlari mazmunini life design tamoyillari asosida boyitish imkoniyatlarini ko'rsatadi.

Tadqiqot natijalari P. Pintrich va M. Boekaerts tomonidan ilgari surilgan o'quvchilarning ichki motivatsiyasi va metakognitiv strategiyalarini rivojlantirishga oid ilmiy qarashlarni ham tasdiqlaydi. Xususan, refleksiv topshiriqlardan muntazam foydalanish o'quvchilarning o'z faoliyatini tanqidiy tahlil qilish, mavjud resurslarini baholash va kelgusidagi harakatlarini takomillashtirish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam berdi. O'quvchilarning refleksiv yozuvlari va suhbat natijalari shuni ko'rsatdiki, ular o'z muvaffaqiyatlari va qiyinchiliklarini

avvalgiga nisbatan chuqurroq tahlil qila boshlaganlar hamda rivojlanish uchun individual strategiyalar ishlab chiqishga moyillik bildirganlar. Shu bilan birga, tadqiqot davomida ayrim cheklovlar ham aniqlandi. Jumladan, o‘quvchilarning o‘zini-o‘zi tarbiyalash kompetensiyasi rivojlanishiga oilaviy muhit, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, shaxsiy qiziqishlar va raqamli ta’lim resurslaridan foydalanish imkoniyatlari ham sezilarli ta’sir ko‘rsatishi kuzatildi. Mazkur omillar kelgusidagi tadqiqotlarda alohida o‘rganilishi maqsadga muvofiqdir.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari “Kelajak soatlari” mashg‘ulotlarini yuqori sinf o‘quvchilarida o‘zini-o‘zi tarbiyalash kompetensiyasini rivojlantirishning samarali pedagogik vositasi sifatida baholash imkonini beradi. Ushbu metodik yondashuv o‘quvchilarning nafaqat akademik muvaffaqiyatini, balki ularning hayot davomida o‘qib-o‘rganishga tayyorligi, kelajakdagi kasbiy faoliyatini ongli ravishda rejalashtirishi va shaxsiy o‘sishga intilishini ta’minlashga ham xizmat qiladi.

Tadqiqot davomida o‘zini-o‘zi tarbiyalash kompetensiyasining motivatsion-qadriyatli, kognitiv, faoliyatli-amaliy hamda refleksiv-baholovchi komponentlardan iborat integrativ tuzilmasi ilmiy jihatdan asoslandi. Mazkur komponentlarning o‘zaro uyg‘unlikda rivojlanishi o‘quvchilarning o‘zini anglash, shaxsiy maqsadlarni belgilash, rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqish, o‘z faoliyatini monitoring qilish va natijalarni baholash ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qilishi aniqlandi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mazkur tadqiqot natijalari yuqori sinf o‘quvchilarida o‘zini-o‘zi tarbiyalash kompetensiyasini rivojlantirish zamonaviy ta’limning ustuvor yo‘nalishlaridan biri ekanligini yana bir bor tasdiqladi. Olib borilgan nazariy tahlillar, pedagogik kuzatishlar hamda tajriba-sinov ishlari natijalari asosida “Kelajak soatlari” mashg‘ulotlari mazmuni va texnologik imkoniyatlari o‘quvchilarning shaxsiy rivojlanish ehtiyojlarini qondirish, ularni kelajak hayotiga ongli tayyorlash hamda uzluksiz o‘z ustida ishlashga yo‘naltirishda muhim pedagogik resurs ekanligi aniqlandi.

Tadqiqot davomida o‘zini-o‘zi tarbiyalash kompetensiyasining motivatsion-qadriyatli, kognitiv, faoliyatli-amaliy hamda refleksiv-baholovchi komponentlardan iborat integrativ tuzilmasi ilmiy jihatdan asoslandi. Mazkur komponentlarning o‘zaro uyg‘unlikda rivojlanishi o‘quvchilarning o‘zini anglash, shaxsiy maqsadlarni belgilash, rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqish, o‘z faoliyatini monitoring qilish va natijalarni baholash ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qilishi aniqlandi.

Tadqiqot doirasida ishlab chiqilgan metodik tizimning mazmuni “Kelajak soatlari” mashg‘ulotlariga integratsiyalashgan interfaol topshiriqlar, refleksiv mashqlar, individual rivojlanish rejalari va istiqbolli hayotiy loyihalash elementlarini o‘z ichiga oldi. Xususan, “SMART maqsadlar”, “Mening kelajak xaritam”, “Shaxsiy rivojlanish kundaligi”, “Kasbiy identifikatsiya”, “Hayotiy qadriyatlar piramidasi” kabi metodik vositalardan foydalanish o‘quvchilarning ichki motivatsiyasini oshirish, o‘z imkoniyatlariga nisbatan ishonchini mustahkamlash hamda mustaqil rivojlanishga tayyorligini kuchaytirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatdi.

Pedagogik tajriba-sinov ishlari natijalari ishlab chiqilgan metodikaning samaradorligini tasdiqladi. Xususan, tajriba guruhidagi o‘quvchilarda o‘zini-o‘zi tarbiyalash kompetensiyasining rivojlanganlik darajasi nazorat guruhiga nisbatan yuqori ko‘rsatkichlarni namoyon etdi. Bu esa “Kelajak soatlari” mashg‘ulotlarining o‘quvchilarning kelajakka yo‘naltirilgan tafakkurini shakllantirish, shaxsiy mas’uliyat hissini rivojlantirish hamda hayot davomida ta’lim olishga tayyorligini ta’minlashdagi didaktik salohiyatini ko‘rsatadi.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

- umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 9–11-sinflari uchun “Kelajak soatlari” mashg‘ulotlari mazmuniga o‘zini-o‘zi tarbiyalash kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan maxsus modullarni kiritish;
- o‘quvchilarning individual rivojlanish trayektoriyalarini loyihalashga xizmat qiluvchi metodik qo‘llanmalar va ishchi daftarlarni ishlab chiqish;
- pedagoglar uchun o‘zini-o‘zi tarbiyalash kompetensiyasini shakllantirish metodikasiga bag‘ishlangan malaka oshirish dasturlarini tashkil etish;
- refleksiv faoliyat, hayotiy loyihalash (life design) va kelajak ko‘nikmalarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan raqamli ta’lim resurslarini yaratish va ta’lim amaliyotiga joriy etish.

Kelgusidagi ilmiy izlanishlarda o‘zini-o‘zi tarbiyalash kompetensiyasini rivojlantirishning raqamli pedagogik texnologiyalar bilan integratsiyalashgan mexanizmlarini ishlab chiqish, shuningdek, mazkur kompetensiyaning turli yosh bosqichlarida shakllanish dinamikasini o‘rganish istiqbolli yo‘nalishlardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – O‘RQ-637-son, 2020-yil 23-sentabr.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risidagi Farmoni. – PF–158-son, 2023-yil 11-sentabr.

3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining umumiy o‘rta ta’limni rivojlantirishga oid qarorlari va me’yoriy hujjatlari. – Toshkent, 2023.
4. Zimmerman, B. J. Attaining Self-Regulation: A Social Cognitive Perspective. In: Boekaerts M., Pintrich P., Zeidner M. (Eds.). Handbook of Self-Regulation. San Diego: Academic Press, 2000. – pp. 13–39.
5. Zimmerman, B. J. Becoming a Self-Regulated Learner: An Overview. Theory into Practice. – 2002. – Vol. 41(2). – pp. 64–70.
6. Bandura, A. Self-Efficacy: The Exercise of Control. – New York: W.H. Freeman and Company, 1997. – 604 p.
7. Pintrich, P. R. The Role of Goal Orientation in Self-Regulated Learning. In: Boekaerts M., Pintrich P., Zeidner M. (Eds.). Handbook of Self-Regulation. Academic Press, 2000. – pp. 451–502.
8. Boekaerts, M. Self-Regulated Learning: Where We Are Today. International Journal of Educational Research. – 1999. – Vol. 31(6). – pp. 445–457.
9. Schunk, D. H., Greene, J. A. Handbook of Self-Regulation of Learning and Performance. – New York: Routledge, 2018. – 558 p.
10. Savickas, M. L. Career Construction Theory and Practice. In: Brown S., Lent R. (Eds.). Career Development and Counseling. – Hoboken: Wiley, 2013. – pp. 147–183.
11. Savickas, M. L., Nota, L., Rossier, J., et al. Life Designing: A Paradigm for Career Construction in the 21st Century. Journal of Vocational Behavior. – 2009. – Vol. 75(3). – pp. 239–250.
12. UNESCO. Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education. – Paris: UNESCO Publishing, 2021. – 184 p.
13. OECD. Future of Education and Skills 2030: OECD Learning Compass 2030. – Paris: OECD Publishing, 2020.
14. OECD. Skills Outlook 2023: Skills for a Resilient Green and Digital Transition. – Paris: OECD Publishing, 2023.
15. World Economic Forum. The Future of Jobs Report 2025. – Geneva: WEF, 2025.
16. Delors, J. Learning: The Treasure Within. Report to UNESCO of the International Commission on Education for the Twenty-first Century. – Paris: UNESCO, 1996.
17. Knowles, M. S., Holton, E. F., Swanson, R. A. The Adult Learner: The Definitive Classic in Adult Education and Human Resource Development. – 8th ed. – London: Routledge, 2015.
18. Ryan, R. M., Deci, E. L. Self-Determination Theory: Basic Psychological Needs in Motivation, Development, and Wellness. – New York: Guilford Press, 2017.
19. Voogt, J., Roblin, N. P. A Comparative Analysis of International Frameworks for 21st Century Competences. Journal of Curriculum Studies. – 2012. – Vol. 44(3). – pp. 299–321.
20. Trilling, B., Fadel, C. 21st Century Skills: Learning for Life in Our Times. – San Francisco: Jossey-Bass, 2009.
21. Quronov, M. Yoshlar tarbiyasining metodologik asoslari. – Toshkent: Ma’naviyat, 2021.
22. Musurmonova, O. O‘quvchi shaxsini ma’naviy rivojlantirishning pedagogik asoslari. – Toshkent: Fan, 2019.
23. Nishonova, S., Xasanboyev, J., Tolipov, O. Pedagogika nazariyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2020.
24. Tolipov, O‘., Usmonboyeva, M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2017.
25. Xodjayev, B. X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: Sano-standart, 2022.

GENERATIV SUN'IY INTELLEKT VOSITALARI ASOSIDA BO'LAJAK MUSIQA O'QITUVCHILARINING KASBIY TAYYORGARLIGINI RIVOJLANTIRISHNING METODIK IMKONIYATLARI

Teshaboyev Ilxomjon Inomjon o'g'li
Andijon davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada generativ sun'iy intellekt vositalari asosida bo'lajak musiqa o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini rivojlantirishning metodik imkoniyatlari ilmiy-pedagogik jihatdan tahlil qilingan. Generativ sun'iy intellekt texnologiyalarini musiqa ta'limi jarayoniga integratsiya qilishning didaktik imkoniyatlari hamda ularning bo'lajak musiqa o'qituvchilarida kasbiy, pedagogik, raqamli va ijodiy kompetensiyalarni shakllantirishdagi ahamiyati ochib berilgan. Shuningdek, generativ sun'iy intellekt vositalaridan musiqiy-pedagogik faoliyatda maqsadli va samarali foydalanishga yo'naltirilgan metodologik yondashuvlar asoslangan hamda ularni ta'lim jarayoniga tatbiq etishning istiqbolli yo'nalishlari belgilangan.

Kalit so'zlar: generativ sun'iy intellekt, musiqa ta'limi, bo'lajak musiqa o'qituvchisi, kasbiy tayyorgarlik, kasbiy kompetentlik, pedagogik kompetensiya, raqamli kompetensiya, ijodiy kompetensiya, metodologik yondashuv, raqamli pedagogika, musiqiy-pedagogik faoliyat.

Abstract: This article provides a scientific and pedagogical analysis of the methodological possibilities for developing the professional preparation of prospective music teachers through the use of generative artificial intelligence tools. It examines the didactic potential of integrating generative artificial intelligence technologies into the music education process and highlights their significance in developing the professional, pedagogical, digital, and creative competencies of prospective music teachers. In addition, methodological approaches aimed at the purposeful and effective use of generative artificial intelligence tools in music-pedagogical activities are substantiated, and promising directions for their implementation in the educational process are identified.

Key words: generative artificial intelligence, music education, prospective music teacher, professional preparation, professional competence, pedagogical competence, digital competence, creative competence, methodological approach, digital pedagogy, music-pedagogical activity.

Аннотация: В статье с научно-педагогических позиций проанализированы методические возможности развития профессиональной подготовки будущих учителей музыки на основе использования средств генеративного искусственного интеллекта. Раскрыты дидактические возможности интеграции технологий генеративного искусственного интеллекта в процесс музыкального образования, а также их значение в формировании профессиональных, педагогических, цифровых и творческих компетенций будущих учителей музыки. Кроме того, обоснованы методологические подходы, направленные на целенаправленное и эффективное использование средств генеративного искусственного интеллекта в музыкально-педагогической деятельности, и определены перспективные направления их внедрения в образовательный процесс.

Ключевые слова: генеративный искусственный интеллект, музыкальное образование, будущий учитель музыки, профессиональная подготовка, профессиональная компетентность, педагогическая компетентность, цифровая компетентность, творческая компетентность, методологический подход, цифровая педагогика, музыкально-педагогическая деятельность.

KIRISH

Zamonaviy jamiyatda raqamli texnologiyalar, katta hajmdagi ma'lumotlar, mashinaviy o'qitish va generativ sun'iy intellekt tizimlarining rivojlanishi oliy ta'lim mazmuni hamda bo'lajak mutaxassislarni tayyorlashga qo'yiladigan talablarni tubdan o'zgartirmoqda.

O‘zbekistonda sun’iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilgacha rivojlantirish, texnik infratuzilmani kengaytirish va kadrlar salohiyatini oshirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Bu holat pedagogika oliy ta’lim muassasalarida nafaqat texnik soha mutaxassislarini, balki barcha fanlar, jumladan, musiqa ta’limi yo‘nalishidagi pedagoglarni ham sun’iy intellektdan kasbiy faoliyatda maqsadli foydalanishga tayyorlash zaruratini yuzaga keltiradi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Generativ sun’iy intellekt matn, tasvir, audio, video, nota yozuvi va boshqa raqamli mahsulotlarni foydalanuvchi ko‘rsatmasi asosida yaratish yoki takomillashtirish imkonini beruvchi texnologiyalar majmuasidir.

J. Goodfellow va hammualliflari tomonidan ishlab chiqilgan Generative Adversarial Networks (GAN) modeli generativ sun’iy intellektning rivojlanishida muhim bosqich bo‘ldi.

Diederik P. Kingma va Max Welling tomonidan ishlab chiqilgan Variational Autoencoder (VAE) modeli ham generativ sun’iy intellektning muhim nazariy asoslaridan biridir. VAE yondashuvi mavjud ma’lumotlarning yashirin xususiyatlarini o‘rganish va ular asosida yangi namunalarni yaratish imkonini beradi.

Ashish Vaswani va hammualliflar tomonidan taklif etilgan Transformer arxitekturasi esa generativ sun’iy intellektning matn yaratish imkoniyatlarini keskin kengaytirdi.

Tom B. Brown va hammualliflarning GPT-3 modeliga bag‘ishlangan tadqiqotlari katta til modellarining matn generatsiyasidagi imkoniyatlarini ko‘rsatib berdi.

Ushbu tadqiqot generativ AI vositalarining matn yaratish, savollarga javob berish, umumlashtirish, tarjima qilish va turli janrlardagi kontentni shakllantirish imkoniyatlarini rivojlantirishda muhim bosqich bo‘ldi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Musiqa ta’limi boshqa pedagogik yo‘nalishlardan mazmunining estetik, hissiy, ijodiy va ijrochilik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Musiqa o‘qituvchisi musiqiy-nazariy bilimlarni yetkazish bilan cheklanmaydi. U ta’lim oluvchilarning musiqiy idroki, ijodiy tafakkuri, estetik didi, ijrochilik ko‘nikmalari, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga munosabatini rivojlantiradi. Shu sababli generativ sun’iy intellektni musiqa ta’limiga joriy etish texnologik vositani o‘zlashtirishdan ko‘ra kengroq mazmunga ega bo‘lib, pedagogik maqsad, musiqiy mazmun, ijodiy faoliyat va axloqiy mas’uliyatning integratsiyasini taqozo etadi. Raqamli vositalar musiqa yaratish, ijro etish va musiqani idrok qilish jarayonlarini pedagogik jihatdan qo‘llab-quvvatlashi mumkin, biroq ularning samaradorligi texnologiyaning o‘zidan emas, balki asoslangan didaktik loyihalashdan kelib chiqadi.

Mazkur sohada muayyan ilmiy qarama-qarshilik mavjud. Bir tomondan, generativ sun’iy intellekt vositalari musiqa darslarini loyihalash, o‘quv topshiriqlarini yaratish, repertuar tanlash, musiqiy asarlarni tahlil qilish, qisqa kompozitsiyalar va aranjirovkalar yaratish hamda talabalar refleksiyasini tashkil etish imkoniyatlariga ega. Ikkinchi tomondan, bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarini ushbu vositalardan pedagogik, metodik, ijodiy, tanqidiy va axloqiy jihatdan asoslangan holda foydalanishga tayyorlashning nazariy-metodologik asoslari yetarlicha tizimlashtirilmagan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Generativ sun’iy intellekt vositalari asosida bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarining pedagogik tayyorgarligini rivojlantirishga xizmat qiluvchi nazariy tushunchalar, metodologik yondashuvlar, pedagogik tamoyillar va tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlarni aniqlash hamda tizimlashtirishdan iborat.

Bo‘lajak musiqa o‘qituvchisining pedagogik tayyorgarligi

Pedagogik tayyorgarlik o‘qituvchining kasbiy faoliyatni amalga oshirishga tayyorligini belgilaydigan bilim, ko‘nikma, kompetensiya, qadriyat, motiv va shaxsiy sifatlarning integrativ tizimidir. Bo‘lajak musiqa o‘qituvchisi faoliyatida bu tayyorgarlik pedagogik bilimlar bilan bir qatorda musiqiy-nazariy savodxonlik, ijrochilik mahorati, metodik loyihalash, ijodiy faoliyatni tashkil qilish, raqamli resurslardan foydalanish va ta’lim oluvchilarning musiqiy-estetik rivojlanishini baholash qobiliyatlarini qamrab oladi.

Bizning fikrimizcha, bo‘lajak musiqa o‘qituvchisining pedagogik tayyorgarligi - musiqiy-pedagogik faoliyatning maqsad va vazifalarini anglash, uning mazmunini ilmiy asosda loyihalash, ta’lim oluvchilarning individual va ijodiy xususiyatlarini hisobga olgan holda dars jarayonini tashkil etish, an’anaviy hamda raqamli vositalarni pedagogik vaziyatga muvofiq qo‘llash, erishilgan natijalarni tanqidiy baholash va kasbiy faoliyatini refleksiv takomillashtirish imkonini beruvchi motivlar, bilimlar, amaliy ko‘nikmalar, qadriyatlar va kasbiy sifatlarning integrativ majmuasidir.

Generativ sun'iy intellektning musiqa ta'limidagi imkoniyatlari

Generativ sun'iy intellekt bo'lajak musiqa o'qituvchisining pedagogik faoliyatini bir necha yo'nalishda qo'llab-quvvatlaydi. Avvalo, u musiqa darsining maqsadi, bosqichlari, metodlari va baholash mezonlarini shakllantirishda g'oyalar manbai bo'lishi mumkin. Ikkinchidan, ta'lim oluvchilarning yoshi, bilim darajasi va musiqiy qiziqishlariga mos topshiriqlar yaratish orqali individuallashtirilgan ta'limni ta'minlashga yordam beradi. Uchinchidan, musiqiy asarning janri, shakli, ifoda vositalari va tarixiy-madaniy mazmunini tahlil qilish uchun dastlabki analitik material tayyorlaydi.

Generativ vositalar kompozitsiya va aranjirovka jarayonida musiqiy g'oya, ritmik model, melodik yo'nalish yoki uslubiy variantlar taklif qilishi mumkin. Bunda yakuniy badiiy qaror bo'lajak musiqa o'qituvchisi yoki talaba tomonidan qabul qilinishi lozim. Sun'iy intellekt tomonidan yaratilgan mahsulot musiqiy ijodning tayyor natijasi emas, balki tahlil, muhokama, qayta ishlash va yangi g'oyalarni shakllantirish uchun didaktik material vazifasini bajarishi maqsadga muvofiq.

Raqamli va elektroakustik kompozitsiya bilan bog'liq loyihalar bo'lajak musiqa o'qituvchilarining ijodiy faolligi, musiqiy tajriba o'tkazish qobiliyati va raqamli kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qilishi aniqlangan. Loyihaga asoslangan musiqa texnologiyalari kurslari texnologik, pedagogik va musiqiy mazmunni birlashtirish imkonini beradi.

2026-yilda Avstraliya va Italiyadagi musiqa o'qituvchilari ishtirokida o'tkazilgan sifat tadqiqotida sun'iy intellekt dars rejalashtirish, baholash mezonlarini ishlab chiqish, mazmunni umumlashtirish, nota dasturlari bilan ishlash va ijodiy g'oyalarni rivojlantirishda yordamchi vosita sifatida baholangan. Shu bilan birga, o'qituvchilar mualliflik, natijalar ishonchliligi, estetik bir xillashuv va ta'lim oluvchilar mustaqilligining susayishi bilan bog'liq xavotirlarni bildirgan. Ushbu natijalar generativ sun'iy intellektni musiqiy ijodni almashtiruvchi emas, balki insonning musiqiy tafakkuri va pedagogik qarorlarini qo'llab-quvvatlovchi "hamkor vosita" sifatida qo'llash zarurligini tasdiqlaydi.

Generativ sun'iy intellekt ta'lim uchun katta imkoniyatlarga ega bo'lsa-da, uning natijalari doimo ishonchli yoki pedagogik jihatdan maqbul bo'lavermaydi. Musiqiy asarlar, bastakorlar, tarixiy voqealar yoki nazariy tushunchalar haqidagi noto'g'ri ma'lumotlar talabalarda xato tasavvurlarni shakllantirishi mumkin. Shu sababli har bir generativ natija darslik, nota manbasi, ilmiy adabiyot yoki mutaxassis xulosasi bilan tekshirilishi kerak.

Talabaning tayyor mahsulotga ortiqcha tayanishi mustaqil fikrlash, eshitish, improvizatsiya, kompozitsiya va musiqiy tahlil ko'nikmalarining rivojlanishini cheklashi mumkin. Buni oldini olish uchun baholashda faqat yakuniy mahsulot emas, balki g'oyaning shakllanishi, promptlar tarixi, tahrir jarayoni, talabaning og'zaki asoslanishi, jonli ijrosi va refleksiyasi ham hisobga olinishi lozim.

Mualliflik huquqi va akademik halollik masalalari alohida ahamiyatga ega. Talaba sun'iy intellektdan qaysi bosqichda va qanday maqsadda foydalanganini ochiq ko'rsatishi, generativ mahsulotni shaxsiy ijod namunasi sifatida taqdim etmasligi hamda mavjud musiqa asarlari uslubini noqonuniy o'zlashtirishdan saqlanishi zarur. Shuningdek, milliy musiqa an'analari va estetik xususiyatlarning algoritmik qoliplar ta'sirida bir xillashib ketishiga yo'l qo'ymaslik kerak. UNESCO generativ sun'iy intellektni joriy etishda madaniy xilma-xillik, inson ijodkorligi, ma'lumotlar maxfiyligi va ta'lim oluvchining mustaqil subyekt sifatidagi mavqeyini himoya qilishni tavsiya etadi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi bo'lajak musiqa o'qituvchisining pedagogik tayyorgarligi generativ sun'iy intellekt sharoitida musiqiy-pedagogik faoliyatni loyihalash, amalga oshirish, tanqidiy baholash va refleksiv takomillashtirishga xizmat qiluvchi motivatsion, kognitiv, metodik, ijodiy, raqamli, refleksiv hamda axloqiy-huquqiy komponentlarning integrativ majmuasi sifatida aniqlashtirilgani bilan belgilanadi.

Shuningdek, mazkur tayyorgarlikni rivojlantirishga xizmat qiluvchi tizimli, kompetensiyaviy, faoliyatga yo'naltirilgan, shaxsga yo'naltirilgan, integrativ, raqamli-didaktik, ijodiy-refleksiv va aksiologik yondashuvlar o'zaro aloqadorlikda tizimlashtirildi. Generativ sun'iy intellekt vositalarini musiqa ta'limiga integratsiya qilishning pedagogik tamoyillari, zarur shart-sharoitlari, didaktik imkoniyatlari va xavflarini boshqarish yo'nalishlari aniqlashtirildi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalarga kelindi: Generativ sun'iy intellekt bo'lajak musiqa o'qituvchilarining dars loyihalash, metodik material yaratish, musiqiy tahlil, kompozitsiya, aranjirovka va refleksiya faoliyatini qo'llab-quvvatlash imkoniyatiga ega. Bo'lajak musiqa o'qituvchisining pedagogik tayyorgarligi faqat pedagogik bilim yoki texnik ko'nikma bilan cheklanmaydigan, musiqiy, metodik, ijodiy, raqamli, refleksiv va axloqiy sifatlarni birlashtiruvchi integrativ tuzilma hisoblanadi. Generativ sun'iy intellektni musiqa ta'limiga samarali integratsiya qilish tizimli, kompetensiyaviy, faoliyatga yo'naltirilgan, shaxsga yo'naltirilgan, integrativ, raqamli-didaktik, ijodiy-refleksiv va aksiologik yondashuvlar birligiga tayanishi lozim.

Sun'iy intellekt pedagog yoki musiqiy ijodkorni almashtiruvchi subyekt emas, balki inson tomonidan boshqariladigan, tekshiriladigan va pedagogik maqsadga bo'ysundiriladigan yordamchi vosita sifatida qo'llanishi kerak. Generativ mahsulotlarni tanqidiy tekshirish, tahrirlash, musiqiy-estetik jihatdan baholash va mualliflik pozitsiyasi bilan qayta ishlash bo'lajak musiqa o'qituvchisining yangi kasbiy ko'nikmalaridan biri hisoblanadi. Akademik halollik, mualliflik huquqi, ma'lumotlar xavfsizligi, milliy-madaniy qadriyatlar va inson ijodkorligining ustuvorligi generativ sun'iy intellektdan foydalanishning majburiy pedagogik shartlari bo'lishi kerak.

Aniqlangan nazariy-metodologik asoslar kelgusida bo'lajak musiqa o'qituvchilarining pedagogik tayyorgarligini rivojlantirish modeli, bosqichli metodikasi, mezonlari, ko'rsatkichlari va diagnostik vositalarini ishlab chiqish uchun ilmiy asos vazifasini bajaradi. Musiqa ta'limi bakalavriat dasturlariga "Musiqa ta'limida generativ sun'iy intellekt" mavzusidagi maxsus modulni kiritish, talabalarga sun'iy intellekt natijalarini tekshirish va tahrirlashni o'rgatish, ijodiy loyiha hamda pedagogik amaliyotlarda generativ vositalardan foydalanish bo'yicha aniq mezonlarni belgilash tavsiya etiladi. Shuningdek, sun'iy intellektdan foydalanish holatini deklaratsiya qilish, mualliflik huquqiga rioya qilish va talabaning shaxsiy ijodiy hissasini baholashga qaratilgan akademik halollik qoidalarini ishlab chiqish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Bauer, W. I. (2020). Music learning today: Digital pedagogy for creating, performing, and responding to music (2nd ed.). Oxford University Press.
2. Biasutti, M., Merrick, B., & Joseph, D. (2026). Music teachers' perspectives on artificial intelligence tools: Opportunities and challenges. Music Education Research. https://doi.org/10.1080/14613808.2026.2672358
3. Chan, C. K. Y., & Hu, W. (2023). Students' voices on generative AI: Perceptions, benefits, and challenges in higher education. International Journal of Educational Technology in Higher Education, 20, Article 43. https://doi.org/10.1186/s41239-023-00411-8
4. Kasneci, E., Seßler, K., Küchemann, S., Bannert, M., Dementieva, D., Fischer, F., et al. (2023). ChatGPT for good? On opportunities and challenges of large language models for education. Learning and Individual Differences, 103, 102274. https://doi.org/10.1016/j.lindif.2023.102274
5. Lo, C. K. (2023). What is the impact of ChatGPT on education? A rapid review of the literature. Education Sciences, 13(4), 410. https://doi.org/10.3390/educsci13040410
6. Miao, F., & Cukurova, M. (2024). AI competency framework for teachers. UNESCO.
7. Miao, F., & Holmes, W. (2023). Guidance for generative AI in education and research. UNESCO.
8. Tejada, J., Murillo, A., & Mateu-Luján, B. (2024). 'It blew my mind': Creating spaces for integrating creativity, electroacoustic music and digital competencies for student teachers. British Journal of Music Education, 41(2), 182–194. https://doi.org/10.1017/S0265051723000384

13.00.00 Pedagogika fanlari
13.00.01 Pedagogika nazariyasi. Pedagogik ta’limotlar tarixi
13.00.02 Ta’lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (sohalar bo‘yicha)
13.00.03 Maxsus pedagogika
13.00.04 Jismoniy tarbiya va sport mashg‘ulotlari nazariyasi va metodikasi
13.00.05 Kasb-hunar ta’limi nazariyasi va metodikasi
13.00.06 Elektron ta’lim nazariyasi va metodikasi (ta’lim sohalari va bosqichlari bo‘yicha)
13.00.07 Ta’limda menejment
13.00.08 Maktabgacha ta’lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi
13.00.09 Ijtimoiy pedagogika
07.00.00 Tarix fanlari
19.00.00 Psixologiya fanlari
01.00.00 Fizika-matematika fanlari
02.00.00 Kimyo fanlari
03.00.00 Biologiya fanlari
09.00.00 Falsafa fanlari
10.00.00 Filologiya fanlari
11.00.00 Geografiya fanlari

MAKTABGACHA VA MAKTAB TA’LIMI

Mas’ul muharrir: Ramzidin Ashurov
Ingliz tili muharriri: Murod Xoliyorov
Musahhih: Alibek Zokirov
Sahifalovchi va dizayner: Iskandar Islomov

2026. №8(2)

© Materiallar ko‘chirib bosilganda “Maktabgacha va maktab ta’limi” jurnali manba sifatida ko‘rsatilishi shart. Jurnalda bosilgan material va reklamalardagi dalillarning aniqligiga mualliflar ma’sul. Tahririyat fikri har vaqt ham mualliflar fikriga mos kelamasligi mumkin. Tahririyatga yuborilgan materiallar qaytarilmaydi.

“Maktabgacha va maktab ta’limi” jurnali 26.09.2023-yildan
O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Adminstratsiyasi huzuridagi
Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan
№C–5669363 reyestr raqami tartibi bo‘yicha ro‘yxatdan o‘tkazilgan.
Litsenziya raqami: № 136361.

Manzilimiz: Toshkent shahar, Yunusobod tumani
19-mavze, 17-uy.